MASTER
NEGATIVE
NO. 92-80736-1

MICROFILMED 1992

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES/NEW YORK

as part of the
"Foundations of Western Civilization Preservation Project"

Funded by the
NATIONAL ENDOWMENT FOR THE HUMANITIES

Reproductions may not be made without permission from
Columbia University Library

COPYRIGHT STATEMENT

The copyright law of the United States -- Title 17, United States Code -- concerns the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material...

Columbia University Library reserves the right to refuse to accept a copy order if, in its judgement, fulfillment of the order would involve violation of the copyright law.

AUTHOR:
VEEN, SIETSE DOUWES VAN

TITLE:
UIT ONZEN BLOEITIJD

PLACE:
BAARN

DATE:
[1915?]

Master Negative #

92-80736-1

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

949.2
V519

Veen, S[ietse] D[ouwes] van, 1856-
Uit onzen bloeitijd: schetsen van het leven onzer vaderen in de xvii^{e} eeuw; onder redactie van Dr. S. D. van Veen... Baarn, Hollandia-drukkerij [1915?]
v.1-3. 20 cm.

57585

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE: 35 REDUCTION RATIO: 11x
IMAGE PLACEMENT: IA IIA IB IIB
DATE FILMED: 9/13/92 INITIALS S.M.
FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

BIBLIOGRAPHIC IRREGULARITIES

MAIN ENTRY: Uit onzen bloeitijd: Schetsen.- V. 1

Bibliographic Irregularities in the Original Document

List volumes and pages affected; include name of institution if filming borrowed text.

_____ Page(s) missing/not available: ____________

_____ Volumes(s) missing/not available: ____________

_____ Illegible and/or damaged page(s): ____________

_____ Page(s) or volumes(s) misnumbered: 415 reads 541

_____ Bound out of sequence: ____________

_____ Page(s) or illustration(s) filmed from copy borrowed from: ____________

_____ Other: 402 - 419 repeated in numbering

VOLUME 1

AIIM

Association for Information and Image Management

1100 Wayne Avenue, Suite 1100
Silver Spring, Maryland 20910

301/587-8202

Centimeter

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 mm

1 2 3 4 5

Inches

1.0 1.1 1.25 1.4 1.6 1.8 2.0 2.2 2.5 2.8 3.2 3.6 4.0 4.5 5.0 5.6 6.3 7.1 8.0

MANUFACTURED TO AIIM STANDARDS
BY APPLIED IMAGE, INC.

UIT ONZEN BLOEITIJD

Schetsen van het Leven onzer Vaderen in de XVIIe Eeuw

Baarn

Hollandia - Drukkerij

949.2 V519
v.1

Columbia University
in the City of New York

LIBRARY

UIT ONZEN BLOEITIJD

UIT ONZEN BLOEITIJD

SCHETSEN VAN HET LEVEN ONZER VADEREN IN DE XVIIe EEUW

ONDER REDACTIE VAN

DR. S. D. VAN VEEN

EERSTE DEEL

BIJDRAGEN VAN: DR. A. W. BRONSVELD. — DR. H. BRUGMANS. DR. G. J. DOZY. — G. F. HASPELS. — DR. L. KNAPPERT. DR. W. P. C. KNUTTEL. — MR. D. SIMONS. — DR. S. D. VAN VEEN. — DR. G. A. WUMKES.

BAARN
HOLLANDIA-DRUKKERIJ

INHOUD[1]):

16-15057-30015

	Blz.
Het Kerkelijk Leven, door Dr. S. D. van Veen .	1
Spel en Spelen, door Dr. G. J. Dozy	49
Van Sterven en Begraven, door Dr. L. Knappert .	97
Strafproces en Strafrecht, door Mr. D. Simons . .	145
De Post, door Dr. H. Brugmans	193
De Evangelieprediking, door Dr. A. W. Bronsveld	233
Kerk en Burgerlijke Overheid, door Dr. W. P. C. Knuttel	269
De Geestelijke Poëzie, door G. F. Haspels . .	317
Volksgeloof, door Dr. G. A. Wumkes	381
Trouwen en Bruiloft vieren, door Dr. L. Knappert	403

949.2
V519
v.1

[1]) De cijfers van deze inhoudsopgave correspondeeren met de paginanummering aan den voet der bladzijden, niet met die welke boven aan de bladzijden voorkomt.

EEB-25/4/16
A.P. 4/28/16

HET KERKELIJK LEVEN

door

Dr. S. D. VAN VEEN

Het is onmogelijk een juist en volledig beeld van het leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw te geven, indien er niet gelet wordt ook op het kerkelijk leven van dien tijd. Men kan zich hen niet denken zonder godsdienst en kerk. Daarmede is natuurlijk niet bedoeld, dat alle Nederlanders toen oprecht-godsdienstige menschen waren. Immers daaraan ontbrak maar al te veel en bij hoog en laag bleek het telkens, dat veler godsdienst weinig meer was dan een mooi kleed, dat men zich omhing en waaronder men dikwijls heel leelijke dingen verborg. Uiterlijk echter waren onze vaderen, gelijk de mannen van Athene in Paulus' dagen, „in allen deele zeer godsdienstig". Zij erkenden de waarde en de hooge beteekenis van den godsdienst en rekenden daarmede in het dagelijksch leven zoowel als op het terrein van den Staat. Godsdienstige gebruiken en plechtigheden hield men in eere; wie er mee brak werd niet voor vol aangezien en met een zeker wantrouwen behandeld. Op zuiverheid in de leer stelde men over 't algemeen hoogen prijs; ketterijen in allerlei vorm werden vaak fel bestreden, en van een libertijn had een goed Nederlander, tot welke gezindte hij overigens ook behoorde, een onoverwinnelijken afkeer. Hoewel zij alle innerlijke waarde miste, toch mag die uiterlijke godsdienstigheid niet al te laag worden aangeslagen. Zij had dit voordeel, dat zij de massa althans eenigermate in den band

3

hield, menigeen bewaarde voor al te grove uitspattingen door tot het geweten te spreken, en voor velen het middel werd om te komen tot waarachtige vroomheid. Gelukkig waren er ook niet weinigen, wier godsdienst inderdaad een zaak des harten was, de kracht van hun leven en de drang tot daden ter eere Gods en tot heil van den naaste.

Nu dekken godsdienstig leven en kerkelijk leven elkander wel niet ten volle, omdat er eenerzijds godsdienst kan zijn buiten de een of andere kerk en andererzijds eene kerk in zulk een toestand van verval kan komen, dat bijna alle godsdienstig leven buitengebannen schijnt te zijn. Maar in de zeventiende eeuw kon men hier te lande zich het godsdienstig leven niet voorstellen buiten de inrichting der kerk. Ieder Nederlander behoorde tot een kerk, moest er voor zijn fatsoen eigenlijk wel toe behooren, en de zeer enkelen, die van geen kerk wilden weten, waren uitzonderingen, die den regel bevestigden. De kerk was een belangrijke factor in het persoonlijk, huiselijk en maatschappelijk leven van den Nederlandschen burger.

Als wij in de volgende bladzijden spreken over het kerkelijk leven, bedoelen wij inzonderheid dat der Gereformeerden. Zij toch waren, wat aantal en positie betreft, verreweg in de meerderheid. De Vereenigde Provinciën vormden een Gereformeerden Staat, bestuurd door eene Gereformeerde overheid, en in dezen Staat was de Gereformeerde kerk de eenige door de overheid erkende, terwijl de andere kerken slechts geduld en in de vrije behartiging harer belangen dikwijls met geweld belemmerd werden. Wel waren er gedurende de geheele zeventiende eeuw nog zeer vele Roomschen hier te lande; en al vertrokken velen hunner na den vrede van Munster (1648) naar de Zuidelijke Nederlanden of naar Duitschland, toch bedroeg, volgens een verslag van den apostolischen vicaris Petrus Codde, hun aantal in 1701 nog 330.000. Maar zij waren zoo in de engte gedreven door allerlei plakkaten en moesten

hun godsdienst zoo in 't verborgen oefenen, dat hun kerkelijk leven niet of weinig aan den dag trad en op het publieke leven nagenoeg niet kon inwerken. De Lutherschen vormden, bijna alleen in Holland, slechts zeer weinige gemeenten, die voor een groot gedeelte uit hierheen gekomen Duitschers bestonden, en hadden niet den minsten invloed op het volk in zijn geheel. De Mennisten of Doopsgezinden waren veel talrijker, inzonderheid in Groningen, Friesland en Noord-Holland. Als rustige burgers, die zich meest in hun eigen kringen opsloten, niet naar macht en aanzien stonden en zich nagenoeg niet op propaganda toelegden, zouden zij weinig de aandacht getrokken hebben, indien vooral de verwerping van den kinderdoop hen niet in botsing gebracht had met de Gereformeerden, terwijl de meer vrijzinnige opvattingen, die onder hen vaak ingang vonden, hun dikwijls den tegenstand der Gereformeerden wegens ketterij op den hals haalden. Ook hunne vrijheid van beweging werd gedurig belemmerd en daardoor schoof hun kerkelijk leven onwillekeurig voor de buitenwereld naar den achtergrond. De Remonstranten, die in 1619 uit de Gereformeerde kerk gezet zijn wegens onzuiverheid in de leer, waren ook maar weinig talrijk. Hun kerkelijk leven week echter nagenoeg niet af van dat der Gereformeerden, wier naam zij dan ook niet prijs wilden geven. Zij bleven echter een klein hoopje, dat hoe langer des te minder meetelde en alleen in synoden, classen en kerkeraden de Gereformeerden nu en dan nog eens prikkelde tot tegenstand en bestrijding.

Over de dissenters kunnen wij hier dus zwijgen. Het kerkelijk leven hier te lande in de zeventiende eeuw was dat der Gereformeerden [1]).

* * *

[1]) Voor meerdere bijzonderheden dan hier gegeven kunnen worden verwijs ik naar mijn werk: „Voor tweehonderd jaren. Schetsen van het leven onzer Gereformeerde vaderen". 2de druk. Utrecht 1905.

De eigenlijke inrichting der Gereformeerde Kerk en dus ook de openbaring van het kerkelijk leven naar buiten, dagteekent uit de laatste helft der zestiende eeuw. In hetzelfde jaar 1568, waarin de tachtigjarige oorlog een aanvang nam, kwam het convent te Wezel bijeen, waarin men beraadslaagde over de middelen, die aangewend moesten worden om een onderling verband te leggen tusschen de steeds toenemende plaatselijke kerken in de Nederlanden. Drie jaren later vergaderde de synode te Emden, welke regelen vaststelde voor de regeering der kerk, die in hoofdzaak tot 1816 van volle kracht gebleven zijn. In alle kerken of gemeenten moest een consistorie of kerkeraad zijn, uit predikanten, ouderlingen en diakenen bestaande. Verder zouden classicale vergaderingen gehouden worden van sommige kerken, die in elkanders nabijheid gelegen waren. Bovendien moesten er jaarlijks onderscheidene particuliere synoden bijeenkomen. En eindelijk zou men om de twee jaren een algemeene synode van alle Nederlandsche kerken houden. De kerk moest dus bestuurd worden door vierderlei vergadering: kerkeraad, classis, particuliere synode en generale synode. Hiermede was de presbyteriale organisatie vastgesteld. De synode van Emden regelde verder de verdeeling der classen, gaf voorschriften ten opzichte der verkiezing van predikanten, ouderlingen en diakenen en aangaande de examinatie, de bevestiging en het werk van de dienaren des Woords. Zij maakte verordeningen in zake den doop, het avondmaal, het huwelijk en de kerkelijke tucht, terwijl zij verder allerlei bepalingen vaststelde, betrekking hebbende op het innerlijk leven en den welstand der kerk. Eindelijk nog verplichtte zij alle kerken tot de aanneming en onderhouding van „de Wettelijcke ende behoorlijcke ordre der Kercken", die in de Emdensche artikelen begrepen en met „ghemeyn accoort" aangenomen was, terwijl het aan „gheen bisondere Kercke" zou vrijstaan, daarin verandering te brengen, maar zulks alleen zou mogen

geschieden „in een Synodale vergaderinghe". Orde en regel en gehoorzaamheid moesten er zijn, alle hiërarchie behoorde echter zoo streng mogelijk vermeden te worden. Daarom stond het dan ook bij alles wat bepaald was op den voorgrond: „Gheen Kercke sal over een ander Kercke, gheen Dienaer des Woorts, gheen Ouderlinck, noch Diaken sal d'een over d'ander heerschappie voeren, maar een yeghelijck sal hen voor alle suspicien ende aenlockinge om te heerschappen wachten".

De bepalingen, te Emden gemaakt, werden in de Nederlanden ingevoerd en uitgevoerd. Zooveel de tijdsomstandigheden toelieten werden kerkeraden aangesteld en vereenigden naburige kerken zich tot een classis. De eerste particuliere synode, die van het Noorderkwartier van Holland, kwam in den zomer van 1572 te Hoorn bijeen, terwijl reeds in 1574 te Dordrecht eene provinciale synode gehouden werd, waarin verschillende classen van Holland en Zeeland vertegenwoordigd waren. De eerste nationale synode hier te lande was die van 1578 te Dordrecht, straks gevolgd door die van Middelburg in 1581 en die van 's Gravenhage in 1586. Deze provinciale en nationale synoden werkten wat te Emden besloten was nader uit en vulden het aan met enkele noodzakelijk gebleken bepalingen. De Unie van Utrecht, in 1579 gesloten, en de afzwering van Philips II in 1581 kwamen de uitbreiding van de Gereformeerde leer en de ontwikkeling van het kerkelijk leven ten goede, en toen in 1594 de stad Groningen door Maurits en Willem Lodewijk was ingenomen, waren de zeven provinciën zoo goed als vrij van Spanje en mocht in de Vereenigde Nederlanden alleen de gereformeerde religie „publiek geëxerceerd" worden.

Zoo was dus bij het begin der zeventiende eeuw de Gereformeerde kerk allerwege hier te lande d e kerk, die door de overheid werd erkend en begunstigd, de volkskerk. In de groote nationale synode, te Dordrecht in 1618 en 1619

gehouden, werd de kerkenordening nog éénmaal herzien, waarbij die van 1586 ten grondslag gelegd werd, en zooals zij, met bijvoeging van enkele nieuwe bepalingen, toen door de synode is vastgesteld, gaf zij weer de beginselen, die de kerk huldigde ten opzichte van de wijze, waarop zij bestuurd behoorde te worden en die zij in haar leven toegepast wilde zien. Deze kerkenordening werd echter terstond reeds een onderwerp van geschil tusschen de onderscheidene provinciën. Door eene commissie uit de synode was zij aan de Staten Generaal aangeboden met het verzoek, dat dezen haar zouden approbeeren en last geven tot haar invoering. Hiertegen verzetten zich evenwel de leden uit Friesland en Zeeland. Ook de Hollandsche Staten waren er niet voor. Dit had ten gevolge, dat de Staten Generaal haar dus niet konden aannemen, maar aan de Staten der verschillende gewesten moesten overlaten om hierin te handelen naar eigen goedvinden. In Utrecht, Gelderland en Overijsel werd zij op gezag der overheid toegelaten. In Holland werd in 1624, na allerlei pogingen om tusschen kerk en overheid tot overeenstemming te komen, door de regeering besloten den toestand te laten, zooals die vóór de Dordtsche synode was. Zoowel de Staten van Friesland als de Friesche synode besloten in 1620, dat de Dordtsche kerkenordening in dit gewest niet zou worden ingevoerd. In Zeeland bleven de kerkelijke wetten, die daar reeds op gezag der Staten waren ingevoerd, van kracht. Groningen handhaafde hare eigene, in 1595 gearresteerde kerkenordening, die wel door drie theologen, Menso Alting, Sibr. Lubbertus en Mart. Lydius, was opgesteld, maar waarin de kerk zelve niets te zeggen gehad had en die haar eenvoudig door hare politieke overheden was opgelegd. In het landschap Drenthe, waar de kerk geheel en al afhankelijk was van Ridderschap en Eigenerfden, vaardigde de Landdag in 1638 een eigen kerkenordening uit, die aan de kerk geen meerder zelf-

standigheid gaf en bijna een eeuw in werking bleef.

Uit deze korte mededeelingen blijkt reeds voldoende, dat de kerk niet vrij was in hare beweging, dat zij hare eigene zaken niet regelen kon zooals zij zulks, mits met eerbiediging van de wetten des lands, wenschen zou, maar dat zij ook in hare eigene regeering van de overheid afhankelijk en aan haar onderworpen was. Wij willen daarop hier niet nader ingaan, hoewel wij herhaaldelijk nog gelegenheid zullen hebben blijken daarvan te zien. Alleen moeten wij hier opmerken, dat de kerk geen overheidsbemoeiïng in hare eigene zaken mocht dulden, indien zij namelijk aan hare beginselen, die zij in hare belijdenisschriften had uitgedrukt, getrouw zou blijven [1]). Met de belijdenis der kerk op dit stuk hebben de overheden, de lage zoowel als de hooge, nagenoeg nooit rekening gehouden noch willen houden. Zij hebben steeds de kerk onder hare heerschappij doen bukken, niettegenstaande het vaak hevig verzet van kerkelijke vergaderingen en personen. Zij hebben hare rechten op allerlei wijze geschonden, zich met hare inwendige aangelegenheden vaak op de kleingeestigste wijze bemoeid en daardoor de kerk belet hare belijdenis ten volle te handhaven en in toepassing te brengen.

* * *

De Gereformeerde kerk was een belijdende kerk. In verschillende synoden, het laatst in die van 1618/19, verklaarde zij den Heidelbergschen catechismus en de Nederlandsche geloofsbelijdenis voor de uitdrukking van haar geloof en gaf daarmede dus te kennen, dat de leer, die zij als de ware erkende, in deze beide geschriften stond uitgedrukt. Tegenover de dwalingen der Remonstranten stelde laatstgenoemde synode, terwijl zij deze in strijd verklaarde met Gods Woord en de leer der kerk, de zoogenaamde

[1]) Vgl. mijn werkje: „De organisatie der Ned. Herv. Kerk, beschouwd in het licht van belijdenis en geschiedenis". Utrecht 1905.

Dordtsche leerregels vast, waarin zij haar gevoelen uiteenzette ten opzichte dier waarheden, die door den strijd tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten in het geding waren gekomen. Wie in de Gereformeerde kerk bleef of tot haar toetrad, gaf daardoor stilzwijgend reeds te kennen, dat hij instemde met de leer, zooals die in deze drie formulieren van éénigheid beleden werd, en dat hij deze leer achtte te zijn in overeenstemming met het Woord Gods.

Op de handhaving en verdediging dezer leer stelde de kerk gedurende heel de zeventiende eeuw den hoogsten prijs. Zij nam allerlei maatregelen daartoe en trachtte door verschillende middelen te waken voor hare zuiverheid, terwijl zij alles deed wat in hare macht stond om afwijking van deze leer te voorkomen of tegen te gaan.

Reeds bij den doop hunner kinderen moesten de ouders niet alleen belijden, dat zij de leer, die in de Gereformeerde kerk geleerd werd, erkenden als „de waarachtige en volkomene leer der zaligheid", maar tevens werd hun de vraag voorgehouden: „of gij niet belooft en u voorneemt deze kinderen, als zij tot hun verstand zullen gekomen zijn, een iegelijk de zijne, waarvan hij vader of getuige is, in de voorzeide leer naar uw vermogen te onderwijzen of te doen en te helpen onderwijzen?" Op deze vraag werd natuurlijk door alle ouders bevestigend geantwoord, maar met dat al ontbrak er zeer veel aan de vervulling dezer belofte. Op de nationale synode te Dordrecht in 1618/19 werd dan ook reeds geklaagd over de groote onwetendheid, die in 't stuk van de religie, zoowel bij grooten als bij kleinen, gevonden werd en aangedrongen op onderwijs in de voornaamste hoofdstukken der christelijke leer. De synode toonde groot belang in dit onderwerp te stellen en nam allerlei maatregelen om verbetering aan te brengen. Vooreerst drong zij aan op geregelde catechetische predikaties over den Heidelbergschen catechismus, in welk leerboek de Gereformeerde

leer practisch en eenvoudig uiteengezet was, maar zij achtte dit terecht niet voldoende om de kinderen de eerste fundamenten der christelijke religie „naer haer begrijp" in te prenten en de onwetendheid der groote menigte weg te nemen. Zij besloot daarom, dat er op drieërlei wijze moest worden gecatechiseerd, „op dat de Christelicke jeucht van hare teedere jaren aen, neerstelicken in de fondamenten der ware Religie onderwesen ende met ware Godsalicheyt vervult moghe worden", namelijk: 1. in de huizen door de ouders, 2. in de scholen door de schoolmeesters, en 3. in de kerken door de predikanten, ouderlingen en lezers of ziekenbezoekers. De christelijke magistraten zouden aangezocht worden, „een so heylich ende noodigh werc door hare authoriteyt te bevorderen", terwijl men hen, wien het opzicht over kerken en scholen was opgedragen, zou vermanen, „dat sy insonderheyt over dit stuck sorghe willen draghen".

Wat er in de huisgezinnen geschiedde om de kinderen in de leer der kerk te onderwijzen, is uit den aard der zaak moeielijk na te gaan. Er zijn ongetwijfeld vele ouders geweest, die in dezen hun plicht zoo getrouw mogelijk trachtten na te komen. Maar over 't algemeen werd er toch nog al geklaagd, wat ook zeer goed te begrijpen is, als wij bedenken, dat niet alle ouders daarvoor den noodigen tijd of bekwaamheid of lust hadden. De Hoornschen predikant Jac. Hondius althans klaagde in 1674 over ouders, die hunne kinderen in 't wild lieten loopen „als een deel wilde Wout-ezels in de Woestijne, sonder daer op te letten waer datse loopen". In gelijken geest liet zijn tijdgenoot, de gewezen predikant van Sluis, Jac. Koelman, zich uit, als hij, over nalatige ouders sprekende, zeide: „zo groeyt de jonkheydt op in blinde onwetenheydt, ende onkennis van Godt, ende Christus, ende haar zelven, ende haer pligten".

Ook op de scholen werd godsdienstonderwijs gegeven,

meestal onder toezicht van de predikanten. Wij moeten echter geen al te hoogen dunk ervan koesteren. De schoolmeesters, vooral ten platten lande, stonden gewoonlijk wat hun kennis betreft niet bijzonder hoog en het is bekend, dat protectie dikwijls meer tot hunne benoeming bijdroeg dan bekwaamheid. Het godsdienstonderwijs in de school bleef dan ook meestal beperkt tot het van buiten laten leeren van den catechismus, dien de kinderen in de kerk bij de middagpreek moesten kunnen opzeggen. Verder leerde men hun de twaalf artikelen des geloofs, de tien geboden en het Onze Vader, benevens wat bijbelsche geschiedenis, terwijl niet weinig tijd werd besteed aan het zingen van de Psalmen.

Men zou verwachten, dat de predikanten, ziende hoe gebrekkig het huisgezin en de school vaak in het godsdienstonderwijs voorzagen, zich met lust en ijver daarop hebben toegelegd. Het behoorde toch tot het werk, waarop zij beroepen waren. Aan opwekkingen en vermaningen om hierin getrouw te zijn, ontbrak het hun niet. Herhaaldelijk werden zij door de classen gewezen op hun verplichting in dezen en verschillende synoden drongen er meer dan eens op aan, dat er toch geregeld gecatechiseerd moest worden met kinderen, met jongelieden en met onwetenden van meergevorderden leeftijd. De Friesche kerk bepaalde zelfs, dat predikanten, die hierin nalatig bevonden werden, „van alle Classicale en Sijnodale Sessien en Digniteiten verstoken" zouden zijn. Toch schijnt door vele predikanten hieraan niet de noodige zorg besteed te zijn. De Leeuwarder predikant Herm. Witsius zegt, dat sommigen „suymachtigh in 't Catechiseeren" waren, waartegenover echter niet vergeten mag worden, dat anderen er zich met veel ijver op toelegden. Toch maakt het een droeven indruk, als wij zien, dat de Staten van Holland in eene aanschrijving van 29 Juli 1654 aan de classen de predikanten moesten opwekken en gelasten om „des Sondags, de namiddags

Predikatie geeyndigt zijnde, alle de gene, die tot het gehoor van Godts Woordt komen, te Catechiseeren, ende te onderrichten in de Fondamenteele gronden van de Religie, en zich daar in meer, als voor desen, met allen yver en naerstigheydt te evertueeren". Vijf en twintig jaren later wordt ons echter verzekerd: „noch is het niet gebetert".

Inzonderheid bij hen, die op belijdenis des geloofs tot het avondmaal wenschten toegelaten te worden, achtte men het noodig, dat zij een zekere mate godsdienstige kennis zouden bezitten, terwijl het vanzelf spreekt, dat zij „getuygenisse eenes vromen wandels" moesten bezitten. De synode van 1618/19 had voorgeschreven: „Die sig begeven willen tot de Gemeynte, sullen drie Weeken voor de Bedieninge des Avondmaals op een seekere Plaats meermaals, ende naerstelyk onderrigt worden, om reekenschap hares Geloofs te geven". Natuurlijk bedoelde men hiermede niet, dat een onderwijs van drie weken voldoende geacht werd; men rekende er blijkbaar op, dat de adspiranten reeds vroeger langdurig onderricht genoten hadden. Deze drie weken dienden meer speciaal om hen voor te bereiden tot het waardig genieten van het avondmaal. 't Spreekt ook van zelve, dat de mate van godsdienstige kennis niet overal en voor allen even groot kon zijn of behoefde te wezen. Op de gezindheid des harten kwam ten slotte alles aan. Men liet het dan ook — bijv. in Friesland — aan het oordeel en de discretie van de opzieners der gemeente over, of het „wel stichtelijk" was om een persoon, die vroom van leven en wandel was en zich „zeer begeerig" toonde naar het gebruik des avondmaals, toe te laten „al schoon hij na een neerstig en lang onderwijs de XII Artijkelen des Geloofs niet kan verbotenus [1]) reciteeren, maar weet de summa des Geloofs".

Gewoonlijk werden nu de adspiranten namens den kerke-

[1]) woordelijk.

raad door een predikant en een ouderling onderzocht naar hunne kennis. Bij dit onderzoek moest uit den aard der zaak blijken, dat zij den hoofdinhoud der Gereformeerde leer kenden. Die hoofdinhoud werd vaak letterlijk van buiten geleerd in den vorm van bepaalde vragen en antwoorden, die door den predikant waren gedicteerd of ook wel in druk verkrijgbaar waren. Vooral het „Kort Begrip der Chr. Religie", waarschijnlijk door Herm. Faukelius vervaardigd en in 1608 voor het eerst te Middelburg ingevoerd, deed daarbij zeer vaak dienst. Wie in dit onderzoek voldeed, werd aangenomen en zijn naam aan den kerkeraad medegedeeld om in het lidmatenboek te worden aangeteekend. Vooraf echter moest men eerst voor den predikant met zijn ouderling of voor den kerkeraad en daarna openlijk voor de gemeente antwoorden op eenige vragen. Welke vragen gedaan moesten worden, was door geen synodaal besluit voorgeschreven. Zij waren niet overal gelijk, hoewel zij natuurlijk steeds op hetzelfde neerkwamen. Hier en daar werden bovendien nog bijzondere beloften geëischt, bijv. dat men het dansen zou nalaten of dat men niet zou „trouwen met lieden van een contrarie ofte afgodische Religie". Aan bepaalde categorieën van personen werd soms het afleggen van geloofsbelijdenis niet toegestaan. Zoo verbood de Geldersche synode van 1623 zulks aan „weerden en weerdinnen, die sig alleen met tappen en gelagen te setten, erneren" en wel „ter tydt toen zy sulke neeringe verlaten". In sommige kerken was men zeer gekant tegen de toelating van „die groote openbaare woekeraars, de Lombaerdiers, welcke het bloedt der Gemeynte uytzuypen, slokkende in vijf jaaren en minder het heele kapitaal in, en dat van de arme en geringe, zelfs op haar slechte en nodige panden". Vooral de Voetianen achtten zulke lieden niet „admissibel tot de Tafel des Heeren".

Stond de gansche gemeente, bestaande uit de gedoopten en de tot het avondmaal toegelatenen, onder het opzicht der

kerk, alleen de laatsten waren onderworpen aan de kerkelijke tucht, als zij in leer of leven zich kwamen te misgaan. Er behoorde, allereerst door de kerkeraden, gelet te worden op „vroomheid des wandels" en „zuiverheid der leer". Lidmaten der kerk, die een ergerlijk leven leidden of in voorname stukken afweken van de Gereformeerde leer, moesten vermaand of van het avondmaal geweerd of desnoods buiten de gemeente gebannen worden. Daarbij stond echter het beginsel op den voorgrond, dat deze „christelijke straffe" diende, zoowel tot wering van het kwade uit de gemeente en dus om haar zoo zuiver mogelijk te doen zijn, als tot verbetering van den zondaar, die, na betoond berouw en gebleken bekeering, altijd weer van de censuur ontheven of in de gemeente opgenomen kon worden. Wering van het avondmaal wegens onchristelijk levensgedrag kwam nog al dikwijls voor; gevallen van censuur of excommunicatie wegens afwijking in de leer waren veel zeldzamer. Verreweg de meeste gemeenteleden gaven in dit opzicht geen reden tot klagen. Zij bleven òf uit overtuiging òf zonder verder na te denken trouw aan hetgeen zij eens beleden hadden en werden niet nader onderzocht, of dit op goede gronden geschiedde of niet. Wie uit onkunde soms in een particulier gesprek iets uitte, dat met de Gereformeerde leer in strijd was, werd daarover gewoonlijk niet lastig gevallen. En wie welbewust op eenig punt der religie een afwijkend gevoelen er op nahield, had in den regel evenmin iets te duchten, als het maar niet een der cardinale leerstukken gold en hij zich slechts onthield van het propaganda drijven voor zijn dissentieerende meening. Hoogstens kwam een predikant er eens met hem over spreken, „ten eijnde sulks door heijmelicke, vriendelicke ende christelicke vermaninge met alle goede discretie gebetert" mocht worden. Maakte echter iemand zich schuldig aan blasphemie der waarheid, aan openlijke godslastering, aan zware ketterij en het verbreiden daarvan, dan trad de kerk, tenminste als

de overheid er zich niet tegen verzette, met kracht op en diende zij bovendien niet zelden een aanklacht in bij den rechter, die de plakkaten, welke tegen dergelijk kwaad uitgevaardigd waren, moest handhaven. En viel iemand van de Gereformeerde kerk af, door weer te vervallen tot „paepsche superstitien" of over te gaan tot de „groulijcke huijpe der Wederdoperen" en hunne „heylose vergadringe", dan werd zonder eenige conniventie de excommunicatie plechtig in het midden der gemeente over hem uitgesproken.

* * *

Van de lidmaten der gemeente werd verwacht, dat zij zich getrouwelijk zouden begeven onder het gehoor van Gods Woord en tot het gebruik der heilige sacramenten.

Gelegenheid om ter kerke te gaan, was er overvloedig, vooral in de steden, en over 't algemeen werd er zeer druk gebruik van gemaakt. Het morgengebed en het avondgebed in de steden, zoowel des Zondags als op enkele dagen in de week, lokte altijd hoorders. De voormiddagdienst des Zondags was meestal overvol en de namiddagdienst, waarin de Heidelbergsche catechismus behandeld werd, dikwijls niet minder. In de dorpen, waar één predikant den geheelen dienst moest vervullen, werd natuurlijk heel wat minder gepreekt. Maar tot het tweemaal preeken op een Zondag was hij toch verplicht. Al vroeg had de kerk daarop bij hare dienaren aangedrongen en heel de zeventiende eeuw door werd door verschillende synoden herhaaldelijk op deze verplichting gewezen. Tot zelfs in het laatste kwartaal der eeuw waren er echter predikanten, die het nalieten, hetzij uit traagheid, hetzij uit gebrek aan belangstelling der gemeente. Zoo klaagde bijv. Ds. J. H. Jungius te Middelbert in 1679, „datter 's achtermiddægs niemant ter kercken gaan" en in 1690 verzekerde zijn zoon en opvolger Sixtus Jungius nog, „dat [hij] 's næmiddags geen toehoorders kreeg". Ergerlijk was echter, wat

Petrus Mees, predikant te Noorddijk, deed, die in 1676 bij de classis werd aangeklaagd, omdat hij in plaats van te preeken, „op Sondagh nae middagh sijn hooij gesweelt hadde", en nu terecht bestraft werd „om sijn onvoorsichtiglijk en quædt exempel".

Men ging gaarne ter kerke, maar van lange preeken hield men over 't algemeen niet. Reeds het convent te Wezel had daartegen gewaarschuwd en den predikanten vermaand om daarmede niet te „belasten de memorie der Toehoorders, noch haar yver breken, ende alzoo als een walginge der mage toebrengen". De preeken moesten daarom niet langer duren dan een uur. Later werd op dit punt herhaaldelijk weer gewezen. Zelfs bemoeide de overheid zich er soms mee. Zoo besloten Burgemeesteren en Raad der stad Groningen 3 April 1626 „dat de Predigers deser stat niet langer als een uur teffens zullen predigen", met bedreiging dat, indien zij zich daaraan niet hielden, er in voorzien zou worden „tot schade van de contravenienten". Uit dergelijke bepalingen is het dan ook te verklaren, dat zich op de meeste preekstoelen een zandlooper bevond, opdat de predikanten hun tijd zouden kennen. Het schijnt sommigen echter moeielijk gevallen te zijn om kort te preeken. Er waren predikanten, die buitengewoon lang van stof bleken te zijn. Voor zulken zou het niet kwaad geweest zijn, indien overal de bepaling gegolden had, die te Dordrecht bestond, dat wie langer preekte dan anderhalf uur, met eene boete van drie stuivers zou worden gestraft.

De predikanten hadden zich als leeraren der Gereformeerde kerk natuurlijk in hunne prediking te houden aan de leer der H. Schrift en aan de Gereformeerde belijdenis, maar zij moesten daarbij ook ijver toonen en spreken wat der gemeente noodig en profijtelijk was. Zij moesten het Evangelie prediken en niet zich zelven en wat zij spraken diende te strekken tot onderwijzing en stichting, tot terecht-

wijzing en bekeering, tot opwekking en vertroosting. Nu zijn er in de zeventiende eeuw zeer vele uitnemende predikers geweest en het zou geen moeite kosten hier vele namen met eere te noemen. Maar er werd ook vaak allererbarmelijkst slecht gepreekt. Sommigen studeerden niet en anderen schenen te veel te studeeren en leverden daardoor dorre en langdradige geleerde vertoogen, met ingewikkelde verdeelingen en onderverdeelingen, overladen met allerlei wetenschappelijken ballast, doorspekt met latijnsche, grieksche en hebreeuwsche woorden en citaten. De predikant van Sebaldeburen, Gerh. Niclasius, had echter een geldig excuus in te brengen, toen hij in 1670 klaagde, „dat door mancquement van een studeerkamer, ofte eenige andere commoditeijt hij sijne predicatien næ wensch ende tot sijn eijgen genoegen niet konde elaboreeren". Die verontschuldiging konden „veel leeræren" niet doen gelden, van wie Koelman verklaarde, dat zij „preeken uit luyheidt de zelve Predikatien dikwils, veranderende somtijdts maar de texten en doende de zelve Predikatie, niet om dat zy het zo nodig achten, maar om dat het met haar gemak zo overeen-komt". Anderen luchtten hunne geleerdheid op den kansel en hadden wel wat meer mogen denken aan de waarschuwingen van het convent van Wesel tegen „alle hatelyke ende stinkende affectatie of hoogdraventheid", tegen de „velerhande spitsvinnige allegorien", waarmede sommigen speelden, en tegen het te veel „opzoeken ende aanpryzen van Heidensche getuigen", hetgeen meer strekte „tot ydele vertooninge als tot stichtinge". Nog anderen brachten allerlei theologische of kerkelijke twisten en politieke geschillen op den predikstoel en zouden goed gedaan hebben, indien zij zich gehouden hadden aan het besluit der Overijselsche synode van 1615, „dat in deese provintie opentlik op den predicstoel over de tegenwoordige verschillen in Hollant met groote hevicheit, hetsij tegen d'een ofte andere partye, niet gescholden ende gelastert werde, waerdoor dan

lichtelyke de gewenschte eenicheit, tot nu toe by ons onderhouden, gebrooken conde werden". Dat er vaak allerlei platheden gezegd en dingen behandeld werden, die wij thans niet noemen zouden en op eene wijze, die ons weinig kiesch voorkomt, is vaak uit den smaak van dien tijd te verklaren. Wat echter bij al de verschillende preeken, die door zeventiende-eeuwsche predikanten gehouden en door de drukpers publiek gemaakt zijn, ons treft, is dit, dat zij meest alle sterk dogmatisch gekleurd en onberispelijk zuiver in de leer zijn. En bij de lezing van vele dier preeken krijgen wij den indruk, dat onze vaderen wel in hart en nieren kerksch moeten zijn geweest om met genoegen en stichting Zondag op Zondag weer, vaak twee- of driemaal op één Zondag, een niet altijd frisch, maar vaak dor-dogmatisch vertoog te kunnen aanhooren. Maar daardoor waren velen dan ook, meer nog dan door het godsdienstonderwijs, dat zij genoten hadden, zeer goed dogmatisch onderlegd. Ondanks alle gebreken, die dikwijls de prediking aankleefden, heeft zij krachtig medegewerkt tot bevestiging van de Gereformeerde waarheid bij de leden der gemeente en, naar wij vertrouwen, ook tot opwekking en versterking van het geloofsleven bij menigeen en daardoor tot uitbreiding van het Godsrijk.

De gehechtheid onzer vaderen aan de kerk bleek ook uit het geregeld gebruik der sacramenten. Deze, twee in getal, namelijk Doop en Avondmaal, zijn volgens de Gereformeerde leer teekenen ter afbeelding der goddelijke genade, wijzende op de offerande van Jezus Christus aan het kruis als op den eenigen grond onzer zaligheid, en dienen om het geloof te sterken, dat door de verkondiging des Evangelies in het hart wordt gewerkt. Door deze sacramenten, evenals door het Woord Gods, werkt de Heilige Geest dus tot zaligheid.

Aangaande den doop beleed men, dat hij is een teeken van Gods genade en van de wedergeboorte, welke door

den Heiligen Geest wordt tot stand gebracht. Daardoor wordt den gedoopte verzekerd, dat het offer van Christus hem ten goede komt en dat hij door het bloed en den Geest van Christus van al zijne zonden gewasschen is. Als uitwendig waterbad beteekent hij op zich zelven niets, maar hij wijst op het bloed van Christus, dat van alle zonde reinigt, en is het merkteeken des verbonds, dat God met de zijnen aangaat. Als zoodanig moet hij aan de kinderen der geloovigen worden toegediend. Zij behooren dus door den doop, als teeken des verbonds, der Christelijke kerk ingelijfd en van de kinderen der ongeloovigen onderscheiden te worden. Absoluut noodig ter zaligheid is de doop dus niet, want hij is een teeken en zinnebeeld. Men verwierp alzoo den nooddoop, omdat daardoor „paapsche superstitie" bevorderd werd. Maar men mocht toch den doop niet nalaten, omdat men dan ongehoorzaam zou zijn aan 's Heeren bevel en den kinderen den zegen onthield, die in den doop ook voor hen was bereid.

De doop werd bediend des Zondags in de namiddaggodsdienstoefening der gemeente. Hij had plaats door besprenging met zuiver water, — ééns of driemaal, dat werd vrijgelaten, — in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes. De bediening mocht alleen geschieden door een geordend predikant; in Friesland echter ook door een candidaat tot den heiligen dienst. De doop, in andere kerkgenootschappen, mits door een daartoe geordende toegediend, werd als een wettige doop erkend en behoefde dus niet herhaald te worden. De synode van Dordrecht van 1574 had als hare meening reeds uitgesproken, dat de kinderen zoo spoedig mogelijk gedoopt moesten worden „ten sij saecke datter eenighe sware oorsaecke sij om den doop eenen tijdt langh wt te stellen". Zij achtte het echter geen „wettelicke oorsaecke", indien men de doop uitstelde, opdat de moeder er bij tegenwoordig zou kunnen wezen. Toch hooren wij herhaaldelijk

klachten, zooals bijv. in 1618 in de synode van Gelderland, „dat die luijden op die platte landen haer kinderen ongedoopt laeten liggen tot 1, 2, 3 jaeren tho". Als vaste regel gold, dat de vader bij den doop moest tegenwoordig zijn. Hij zelf of een ander, mits lidmaat der Gereformeerde kerk, hief het kind ten doop. Dat zulks soms door kinderen of door niet-Gereformeerden geschiedde, werd algemeen afgekeurd. Teekenend is wat de Geldersche synode van 1600 antwoordde op de vraag: „Hoe men doen sall, wanner een vrovowe [1]), wesende der Mennonistischer leere togedaen, die jonge kinderen tot den doop draecht doch hare eigen kindt ongedopt laet liggen?" Zij besloot namelijk: „Indien sodaenige vrovrowe alleen kompt int kindt ten doope te praesenteren, sall affgewesen werden, doch indien getuigen offte ein der oldern darover staen so sall men het kindt doopen. Doch sullen die magistraten, daer sodanige vrovrowen zijn, versocht worden dieselbe aff te setten ende andere, der religie togedaen zijnde, te soeken, offte ten minsten dat den vrovowen, die den Mennisten togedaen zijn, van dem magistraet worde angedient, dat sij sich niet en sullen verfordern de kinderen ten doope te presenteeren".

De namen der gedoopten werden terstond in de doopboeken aangeteekend [2]). Een oud gebruik, uit de Roomsche kerk afkomstig, was het, getuigen bij den doop te stellen, die zich daardoor mede verantwoordelijk verklaarden voor de christelijke opvoeding van het kind. Noodig achtte de kerk het niet; van den beginne hield men het „voor een middelmatigh dinck", maar de ouders waren er om verschillende redenen meestal op gesteld. Men nam ze „om welstaens wil en om gaven, pillegiften etc." Kieskeurig

---

[1]) Vroedvrouw.

[2]) Daar men toen nog geen registers van den burgerlijken stand had, deden de doopboeken als zoodanig dienst. Een doopbewijs was dus zooveel als een geboorte-acte.

was men dikwijls daarbij niet. Het kwam voor, dat men kinderen tot getuigen nam, ja zelfs „openbare goddeloose spotters ende verachters der religie". Het is dan ook niet te verwonderen, dat, hoewel de Dordtsche kerkenordening het nemen van getuigen bij den doop niet afkeurde, maar bepaalde, dat zij „de suyvere Leere toe gedaen ende vroom van wandel" zijn moesten, vele ernstige mannen, zooals o.a. Hoornbeek en Koelman zich er beslist tegen verklaarden, terwijl Voetius er op wees, dat deze gewoonte veel aanleiding gaf tot profanatie van den doop.

Het formulier, dat algemeen in gebruik was [1]) en vóór den doop werd voorgelezen, maakte wel ernst met den doop. Het zette op uitnemende wijze de beteekenis van den doop uiteen en de predikanten waren verplicht het te gebruiken en de drie daarin voorkomende vragen te doen, welke door de ouders en de getuigen bevestigend beantwoord moesten worden. Deze vragen zijn in hun tegenwoordig nog gebruikten vorm vastgesteld door de Dordtsche synode van 1618/19. Vóór dien tijd deed men hier en daar wel andere vragen, terwijl bijv. te Gouda in 1597 in 't geheel geen vragen, maar „in de plaetse van affvraginghen voor den doop simpele vermaninghen ghebruyckt" werden. In de provincie Groningen alleen werden zij ook na 1619 nog niet gedaan, omdat de overheid zulks verbood. In stede daarvan werden de ouders dan op hunne verplichting gewezen om na te komen hetgeen in het formulier, dat men wel mocht lezen, aangaande den doop werd geleerd. Langzamerhand werd het in de Ommelanden echter toegestaan, hoewel het in 1686 nog niet overal geschiedde. Te Groningen gaf de magistraat in 1654 wel verlof de vragen te doen, maar reeds in 1656 werd dit

[1]) Het was afkomstig uit de Pfalzer liturgie, door Datheen in 1565 woordelijk in onze taal overgezet en door de Provinciale synode van Dordrecht in 1574 eenigszins verkort. Voor den doop der bejaarden gebruikte men een afzonderlijk formulier.

weder ingetrokken en eerst den 16 Febr. 1804 besloot de kerkeraad, die ten gevolge der veranderde politieke omstandigheden geen toestemming der overheid meer noodig had, dat van toen af de vragen gedaan zouden worden.

De doop was voor „de kleine kinderen der geloovigen". Men vatte dit echter zeer mild op en had in de practijk eene zeer ruime opvatting ten opzichte van de vraag, wie in dit verband als geloovigen moesten worden erkend. Reeds in 1581 had de Zuid-Hollandsche synode verklaard: „aengaende de kynder, als sy nyet van Joden oft Turcken etc. syn, seo moet se een dienaer doopen". Men ging daarbij van de veronderstelling uit, dat het „de kerke niet gegeven was sekere kennisse of apparentie van wedergeboorte te hebben". Feitelijk doopte men in de zeventiende eeuw reeds alles wat in het doophuis gebracht werd, mits het den christelijken naam maar droeg, al waren er ten allen tijde predikanten, die zich daarmede niet vereenigen konden. Ja zelfs ging de Groninger synode van 1612 zoover, dat zij het goedkeurde, dat de „olderen, Wedderdöpers sinde, daer van rechtswegen werden tho constringert höre kinderen te lathen dopen", terwijl de Geldersche synode van 1627 besloot, dat een kind gedoopt zou worden, „waar van de Vader gansch onbekent, ende de Moeder nog niet seekerlijk ge-openbaart" was en waarvan men dus geen zekerheid had, dat het uit Christelijke, laat staan Gereformeerde ouders geboren was, mits het maar door behoorlijke getuigen ten doop gebracht werd.

Het behoeft ons dan ook, als wij zien, dat letterlijk alles in de Gereformeerde kerk gedoopt werd, niet te verwonderen dat vele ouders weinig van den ernst der plechtigheid gevoelden. Dat bleek bij niet weinigen reeds onmiddellijk na den doop. Er werden door sommigen „excessijve doopmaeltijden gegeven, die aanleiding gaven tot allerlei verkeerdheden, en „overdaedige kindelbieren", waarvan de gasten niet zelden dronken thuis kwamen. Zoo

klaagden in 1630 de deputaten der Groninger synode aan den Stadhouder en Gedeputeerden o. a. over „bruijlofften, kindelbieren, vtichsten" [1]) en deelden mede, dat „daer dickwils tijn, twalff, vijfftijn, jae twintich tonnen biers, ende meer, onnuttlicken verslonden worden, waeruijt dan oock veerners menigerley ongeregeltheiden, van droncken drincken, quadtspreken, slaen, vechten end diergelijcken volgen, tot groote opsprake van onse christlicke religie end reformatie". De kerk verzette zich wel tegen zulke brasserijen, maar kon er gewoonlijk weinig tegen doen en riep daarom dikwijls de hulp der overheid in, die hier en daar strafbepalingen maakte ter beperking van het aantal gasten en ter vermindering van de consumptie. De „dartele en onbehoorlycke banketten" mochten er tijdelijk door minderen, ze geheel doen ophouden bleek echter onmogelijk.

Dergelijke excessen had men natuurlijk bij het avondmaal niet te wachten. Dit ging uit den aard der zaak met meer stemmigheid gepaard. Het avondmaal was namelijk door Christus voor zijne geloovigen ingezet. De geveinsden echter en die zich niet met een waarachtig hart tot God bekeerden, aten en dronken zich zelven een oordeel. Daarom mochten ongeloovigen en goddeloozen er geen deel aan nemen. Immers het diende tot versterking des geloofs. Geloof moest er dus zijn in het hart van wie tot de tafel des Heeren aanging. Brood en wijn waren wezenlijk brood en wijn en bleven dat, maar in het avondmaal waren zij bovenal „heilige waarteekenen" van het gekruisigd lichaam en het vergoten bloed van Christus, die tot zijne gedachtenis werden gebruikt en bij welker gebruik den geloovige werd verzekerd, dat het lijden en de gehoorzaamheid van Christus hem zoo zeker als zijne eigen werden toegerekend, als had hij zelf in eigen persoon alles geleden

[1]) Begrafenissen.

en Gode voor zijne zonden genoeg gedaan. Wie met waarachtig berouw over zijne zonden, ootmoedig en geloovig, brood en wijn aan het avondmaal genoot, diens geestelijk leven werd daar gevoed en onderhouden door het levend brood, dat van den hemel nedergedaald was, te weten Jezus Christus. Dit was in het kort de Gereformeerde leer van het avondmaal.

Over 't algemeen voelden de meesten van hen, die ten avondmaal gingen, wel iets van den ernst er van, al willen wij volstrekt niet beweren, dat allen in de rechte stemming tot den avondmaalsdisch naderden. Ook hierbij was veel gewoonte en bijgeloovigheid. Er waren ten allen tijde zulken, die den waren ootmoed misten, en zulks toonden door zich op te pronken met prachtige kleeding en juweelen, als zij ten avondmaal naderden; terwijl anderen zonder de noodige innerlijke voorbereiding kwamen als tot een gewonen maaltijd, „ja wel als een varken aan den trog", of aten en dronken „met onverzoende harten tegen hunnen broeder of zuster". Aan klachten daarover ontbrak het niet. Sommigen in de gemeente ontzegden zich zelven dan ook het avondmaal, omdat „onwaardigen deel er aan hadden". Anderen durfden het niet te genieten, omdat zij niet verzekerd waren tot de uitverkorenen te behooren, of omdat zij niet die godzaligheid bij zich bespeurden, die zij meenden te moeten hebben om te durven aangaan, of omdat zij zich schuldig voelden aan bepaalde zonden, die het avondmaalsformulier in den avondmaalsganger veroordeelde, zoodat zij bevreesd waren zich een oordeel te eten en te drinken.

Hoewel de Dordtsche kerkenordening van 1618/19 bepaalde, dat het avondmaal zooveel mogelijk om de twee maanden gevierd zou worden en het stichtelijk achtte, dat het, indien het kon, gehouden werd op Paschen, Pinksteren en Kerstmis, hield men zich daaraan niet algemeen. In sommige gemeenten werd het inderdaad zesmaal 's jaars, in andere viermaal of tweemaal, in enkele zelfs slechts

éénmaal gevierd. Veertien dagen of drie weken te voren werd het der gemeente aangekondigd. In dien tijd had de aanneming der nieuwe lidmaten plaats, gingen de predikanten met de ouderlingen huisbezoek doen om tot het avondmaal te nooden, beletselen uit den weg te ruimen en bezwaren te weerleggen. De ernstige leden der gemeente leefden in die weken zoo ingetogen mogelijk, onthielden zich van gastmalen, bruiloften en dergelijke feestelijke samenkomsten, en beproefden zich zelven, of zij in de rechte stemming waren om het avondmaal te vieren. De kerkeraad kwam bijeen om censura morum te houden over de leden der gemeente en te onderzoeken, of deze of gene vermaand of van het avondmaal geweerd moest worden wegens fouten in leer of leven. Des Zondags of op een der dagen van de week vóór het avondmaal werd een voorbereidings- of proefpredikatie gehouden, „in de welcke van de bekeeringhe des mensschen, beproevinghe syns selfs, ende syne versoeninghe met God ende den naesten ende dierghelycke andere materien ghehandelt" diende te worden. Bij deze gelegenheid deed men in sommige gemeenten, o. a. te Groningen en te Leeuwarden, aan hen, die ten avondmaal zouden gaan, eenige vragen, welke zij staande met „ja" of met een hoofdbuiging beantwoordden.

Des Zondagsmorgens had de avondmaalsviering nu plaats in het midden der gemeente [1]). Om negen uur ving de dienst aan. In de kerk, soms in het koor, stond de tafel gereed, met een wit laken bekleed. Op den disch stond een schotel, van tin of zilver, in de achttiende eeuw op een enkele plaats zelfs van goud [2]), met het brood in lange reepen gesneden, er op; daarnevens twee of meer kleinere schotels er naast, die bij de communicanten rond-

[1]) Private communie in particuliere woningen, gelijk bij de Lutherschen geoorloofd was, stond de Gereformeerde kerk niet toe.

[2]) Het avondmaalsgereedschap in de groote kerk te Dordrecht was sedert 1738 van goud.

gingen. Verder een schenkkan met twee of meer bekers voor den wijn, alles van hetzelfde metaal. In plaats van het fijne tarwebrood gebruikte men vroeger ook wel oblaten of ouwels, maar in de zeventiende eeuw waren deze reeds in onbruik geraakt. Alles werkte mee om den ernst der plechtigheid te verhoogen. De meesten der avondmaalgangers waren in 't zwart gekleed, de mannen met mantel en bef om, de vrouwen met een zwarte kap over 't hoofd. Soms zweeg zelfs bij dezen dienst het orgel. De predikant hield een zeer korte preek, die betrekking had op het te vieren avondmaal. Nadat zij, die daaraan geen deel zouden nemen, het kerkgebouw verlaten hadden, begon de predikant met de voorlezing van het formulier, hetzij staande voor de nachtmaalstafel, hetzij van den kansel, welk laatste meer en meer gebruikelijk werd. Staande of zittende, langzamerhand algemeen zittende, werd nu het avondmaal gebruikt, eerst door de broeders, daarna door de zusters der gemeente. De predikant brak het brood en reikte het uit met de woorden: „Het brood, dat wij breken, is de gemeenschap des lichaams van Christus", terwijl hij daarna bij het geven van den beker sprak: „De drinkbeker der dankzegging, waarmede wij dankzeggen, is de gemeenschap des bloeds van Christus". Onder het communiceeren werd gezongen of de predikant las enkele hoofdstukken, die betrekking hadden op het lijden van Christus, bijv. Jes. 53, Joh. 13—18 e. a.

Hoewel aan den avondmaalsdisch allen gelijk waren, openbaarde zich toch ook hier soms de zucht naar de vooraanzitting. De aanzienlijksten meenden recht te hebben op de eerste plaatsen en lieten dit recht ook menigmaal gelden. Verder was er dikwijls een onbehoorlijk dringen om zoo dicht mogelijk bij den bedienenden predikant te komen zitten, ten einde brood en beker direct uit zijne hand te ontvangen. Dat men ook vroeger niet vrij was van vrees voor besmetting, blijkt uit het antwoord der

nationale synode van Middelburg in 1581 op de vraag, op wat wijze men melaatschen ten avondmaal zou toelaten. Zij besloot namelijk: „Dat men se sal laten communiceeren of in een hoeck des Tempels alleene daert gheschieden can, Ofte aen de ghemeene tafel, ten alderlaetsten". Dit besluit is zeer goed te verklaren en te billijken. Maar ergerlijk moet men noemen wat de kerkeraad te Groningen deed, die den 9 Sept. 1640 „Trijntien Hanses d'huisfrouw van de Scherprichter" wel toeliet tot het avondmaal, maar met deze bepaling „dat sij laest sal moeten comen van de vrouwen".

Menig avondmaalganger bleef verder den geheelen dag in het kerkgebouw om de namiddaggodsdienstoefening, waarin over den Catechismus of over een vrije stof ter dankzegging na het avondmaal gepredikt werd, en het Avondgebed bij te wonen, terwijl de tijd tusschen de diensten onder leiding van den voorlezer werd doorgebracht met psalmgezang en bijbellezen. Anderen gingen terstond naar hunne woningen terug en brachten den dag verder door in stille overpeinzing, met stichtelijke gesprekken of godsdienstige lectuur, soms zelfs vastende. Voor vele zielen was de dag, waarop men het avondmaal had gevierd, een dag van rijken en blijvenden zegen.

* * *

Waren doop en avondmaal zuiver kerkelijke inzettingen voor de geloovigen, het huwelijk had een deels kerkelijk en deels burgerlijk karakter en was eene goddelijke instelling. De gehuwden waren niet enkel geroepen tot vleeschelijk en maatschappelijk samenwonen en samenleven, maar ook om elkander ter eere Gods en tot hun beider zaligheid op te bouwen in het geloof en de liefde tot Christus. De kerk wilde een christelijk huwelijk en de Gereformeerde kerk heeft ten allen tijde aangedrongen op het hooghouden daarvan en steeds met allen ijver ontucht

en onreinheid bestreden. In haar midden werden dan ook de huwelijken harer leden gesloten en zij waakte er voor, dat er geen huwelijk aangegaan werd tusschen personen, die elkander bestonden in verboden graden van affiniteit en consanguiniteit, waarbij zij zich beriep op Lev. XVIII. Ook eene verbintenis tusschen gedoopten en ongedoopten wilde zij niet kerkelijk bevestigd zien, maar zij eischte vooraf, dat de ongedoopte zich doopen liet. Huwelijken van Christenen met Joden, Mohammedanen of heidenen achtte zij ongeoorloofd en in Gelderland bijv. steunden de Staten haar daarin, door zulke huwelijken te verbieden „op poene van bannissement". Traden een Roomsche en een Gereformeerde met elkander in den echt, dan moest de eerste beloven, dat der Gereformeerde partij op 't punt van den godsdienst geen moeilijkheden zouden worden aangedaan en dat men de kinderen, die geboren zouden worden, onverhinderd zou opvoeden en onderwijzen in de Gereformeerde religie. Echtverbintenissen tusschen dissenters moesten of in de Gereformeerde kerk of voor den magistraat, maar mochten niet in hun eigen kerkgebouw gesloten worden. Tegen concubinaat verzette de kerk zich met al wat in haar was en zij deed steeds alle moeite om de alzoo levenden te bewegen tot een wettig huwelijk. Echtscheiding achtte zij alleen geoorloofd op grond van overspel en in sommige gevallen ook ter oorzake van bewezen „malitieuse desertie". Tegen een tweede huwelijk had zij geen bezwaar, alleen werd geëischt, dat weduwen, „dewyle haar bevolen wert in den Heere te trouwen", na den dood van haar man hier $4\frac{1}{2}$ maand, ginds 6 maanden, elders 9 maanden behoorden te wachten eer zij een nieuw huwelijk aangingen, terwijl in Friesland de weduwnaars „de eerbaarheid plaatze geeven en den tijd van zes maanden afwagten" moesten. Ook een derde, vierde en volgend huwelijk werd niet afgekeurd. De beroemde Groninger predikant Abraham Trommius bijv. sloot den 1 Oct. 1699 zijn vierde huwelijk,

„in hope dat dit het laetste soude wesen", gelijk hij in zijn autobiographie aanteekende.

Alle Gereformeerden trouwden dus in de kerk en de namen der getrouwden werden in het kerkeboek door den predikant opgeteekend. Drie Zondagen van te voren moesten de proclamaties van den kansel worden afgekondigd. In dien tijd gingen bruid en bruidegom gewoonlijk niet ter kerke; zij vonden dat uit valsche schaamte minder passend en wilden hun „naem niet van den preeckstoel hooren vallen". Hoewel de oude synoden in beginsel het trouwen op Zondag hadden afgekeurd, zonder het daarom nog te verbieden, bleef deze gewoonte toch in de meeste plaatsen bestaan, vooral bij de burgerij en den minderen man. Daardoor werd veel aanleiding gegeven tot ontheiliging van den rustdag. Om nu ergernissen te voorkomen, besloot men hier en daar — zoo bijv. de Overijselsche synode van 1642 — om op den Zondag niet des voormiddags, maar alleen des namiddags te trouwen. Dit had echter vaak ten gevolge, dat men 's morgens reeds begon te feestvieren en dat bruid en bruidegom 's middags soms dronken in de kerk kwamen, waarom de Overijselsche synode in 1667 en in 1668 besloot, dat zij die dronken zijnde kwamen om te trouwen, niet toegelaten zouden worden. Tevens achtte zij het wenschelijk, de „houwelijx-copulatien te doen op eenen dagh in de week te platten lande". Een eigenaardig licht op dergelijke toestanden werpt eene resolutie van Burgemeesteren en Raad te Groningen d.d. 6 Nov. 1627, inhoudende dat zij, die dronken in de kerk verschenen, niet alleen niet getrouwd zouden mogen worden, maar ook in eene boete vielen van een pond groot, welke binnen 24 uren betaald moest worden, terwijl de kosters en politiemeesters, zulke personen in de consistoriekamer bemerkende, daarvan, op straffe van een dukaton boete, terstond kennis zouden moeten geven aan den predikant, en zij bovendien verplicht

zouden zijn het halen en consumeeren van sterke dranken in de concistoriekamer te beletten bij poene van 25 gulden ten behoeve der armen.

Langzamerhand kwam het trouwen op werkdagen meer in zwang. Op vast- en bededagen was het echter niet geoorloofd. Geschiedde het des Zondags, dan had het plaats in de godsdienstoefening der gemeente, na de gehouden predikatie. Huistrouw werd soms toegestaan wegens ziekte van één der partijen. In Friesland werd zulk „privaat trouwen" echter strijdig geacht „tegen 's Lands Ordonnantie", terwijl de synode zulke predikanten, die personen trouwden „elders als voor de Gemeente Gods", strafte als „Contraventeurs Politici & Ecclesiastici ordinis".

De kerkelijke trouw had plaats naar het „formulier om den houwelicken staet voor de Gemeynte Christi te bevestigen". Dit formulier, eene woordelijke vertaling van het Pfaltzische, werd in zijn geheel voorgelezen. Het zette uiteen, dat God en om welke oorzaken Hij den huwelijken staat had ingezet en toonde aan, hoe zich de echtgenooten overeenkomstig Gods Woord jegens elkander behoorden te gedragen. Daarna vroeg de predikant hun, of zij alzoo samen begeerden te leven en daarom wenschten dat hun huwelijk bevestigd zou worden. Na een zegebede liet hij hen elkander de rechterhand geven. Daarna deed hij aan bruidegom en bruid de in het formulier gestelde vragen, waarna hij over hen als gehuwden den zegen uitsprak. De gansche plechtigheid eindigde dan met een passend formuliergebed. Dat er bij deze gelegenheid ook voor de armen gecollecteerd werd en dat deze collecte vooral bij deftige huwelijken veel opbracht, ja soms tot in de duizenden liep, behoeft ons met het oog op de omstandigheden en in aanmerking genomen de bekende milddadigheid onzer vaderen, niet te verwonderen.

* * *

Hielden wij ons tot hiertoe voornamelijk bezig met de leden der gemeente, wij hebben nu ook nog een enkel woord te wijden aan de kerkelijke personen.

Onder die kerkelijke personen treden allereerst, krachtens hun ambt, positie en invloed, de predikanten of dienaren des Woords op den voorgrond. De kerk heeft er ten allen tijde prijs op gesteld, dat zij wetenschappelijk gevormde mannen zouden zijn. Toch waren er in de zeventiende eeuw onder hen, hoewel in steeds kleinere getale, nog enkele zoogenaamde „duytsche clercken", ook wel „idioten" genoemd, mannen die niet gestudeerd hadden, maar om hunne „singuliere gaven, Godsalicheyt, ootmoedicheyt, zedicheyt, goet verstant ende discretie, mitsgaders gaven van welsprekentheydt" [1]), tot den dienst des Woords waren toegelaten [2]). Verreweg de meeste predikanten echter hadden eene academische opleiding genoten. Aan de universiteiten en de illustre scholen was de theologische faculteit de eerste en voornaamste en hare hoogleeraren verplicht instemming te betuigen met de kerkelijke belijdenisschriften, waardoor men een waarborg meende te verkrijgen, dat de aanstaande predikanten in de zuivere Gereformeerde leer werden onderwezen, hetgeen echter niet belette, dat verschillende theologische professoren van ketterij verdacht en beschuldigd werden. Academische examens werden niet afgelegd dan alleen door hen, die tot doctor in de theologie wenschten gepromoveerd te worden, wat echter zelden voorkwam.

Na minstens twee jaren in de theologie gestudeerd te hebben, had het praeparatoir examen voor de classis plaats. Men was dan proponent en beroepbaar. Had een proponent nu een beroep ontvangen, dan werd hij door de classis, onder welke de roepende gemeente ressorteerde, peremptoir

[1]) Artikel 8 der Dordtsche kerkenordening.
[2]) In 1656 werd in Friesland besloten zulke ongestudeerden voortaan niet meer toe te laten.

geëxamineerd. Natuurlijk werd bij deze examina ook gelet op een onberispelijken wandel van den candidaat. De toegelatene was verplicht de formulieren van eenigheid te onderteekenen als bewijs van zijne instemming met de leer der kerk. Van de bediening der sacramenten moest hij zich onthouden tot na zijne bevestiging als predikant. In Friesland echter had in plaats van twee examens, slechts ééne onderzoeking plaats en verkreeg de geëxamineerde bij welslagen het recht om te preeken en de sacramenten te bedienen.

Het recht van beroep berustte bij den kerkeraad, rechten van derden, zooals collatoren, voorbehouden, terwijl ook de overheid meestal een woord hierin te zeggen had. Nadat het beroep door de classis was geapprobeerd, had de bevestiging plaats. Zij geschiedde naar het ook nu nog gebruikelijke formulier, dat tusschen 1580 en 1590 in gebruik is geraakt en waarvan de opsteller niet bekend is. Nadat dit formulier gelezen was, onmiddellijk na de preek en het gewone gebed, werden drie vragen gedaan, waarop geantwoord werd met: „Ja, ik van ganscher harte!" Daarna had, althans bij candidaten, de handoplegging plaats, waarbij de zegenbede uitgesproken werd door den bevestiger [1]). Het volk ten platten lande maakte van den dag der bevestiging veelal een feestdag. Niet alleen in de pastorie was een maaltijd aangericht voor collega's en vrienden, maar overal had men gasten. Soms waaiden er vlaggen en 's avonds was het vaak feest in de herberg, waar de vedel ging en het volk van hier en elders samenkwam om te dansen. 't Ging dikwijls rumoerig toe en menigmaal eindigde zulk een „zwarte kermis", gelijk men een bevestigingsdag wel eens noemde, op treurige wijze.

Op de bevestiging volgde de intree, die in de dorpen

[1]) In Friesland had de handoplegging het eerst plaats 3 Mei 1737 bij de bevestiging van den cand. Bernardus Aquila te Oosterzee.

gewoonlijk des namiddags plaats had, in de steden meest 's avonds of in een volgende weekbeurt, in Friesland en Gelderland soms acht dagen later. Dikwijls werden vreemde, opzienbarende texten gekozen. Zoo preekte de bekende Joh. d'Outrein bij zijn intrede te Amsterdam den 21 Dec. 1708 uit Hoogl. III : 7 over „Salomons bedde bewaakt door zestig helden".

Als wettig predikant kreeg de bevestigde nu zitting en stem in den kerkeraad en in de classis. Maar tevens was hij voor zijn leven aan den dienst der kerk verbonden, zoodat het hem niet geoorloofd was zich „tot eenen anderen staet des levens te begheven: ten zy om groote ende wighttighe oorsaken", waarover de classis te oordeelen had.

Behalve uit prediken, catechiseeren en bedienen der sacramenten, bestond het werk der predikanten uit huisbezoek en ziekenbezoek, het besturen der gemeente en het oefenen van tucht met den kerkeraad, benevens het visiteeren der scholen, dat bijv. in Friesland met een ouderling „éénmaal ter maand, of ten minsten alle vierendeels jaars" geschieden moest. Werk genoeg had dus een predikant; eer en aanzien genoot hij in den regel ook in ruime mate; invloed kon hij oefenen in meer dan één kring, vaak ook zelfs op politiek gebied, waarbij echter menig predikant zich zelven en anderen meer kwaad deed dan goed; maar hoe uitnemend het ambt van den dienaar des Woords ook was, inzonderheid als hij het op de rechte wijze vervulde, de bezoldiging, die er aan verbonden was, mocht, enkele uitzonderingen daargelaten, karig heeten. Tractementen van f 250 en f 300 begonnen langzamerhand wel tot de zeldzaamheden te behooren, maar veel hooger dan tot f 500, benevens vrije pastorie, brachten de meeste dorpspredikanten het in den regel niet, „zo dat een gemeene Stadtsbode beter op zijn beroep kan leven, dan menig Leeraar met zijn Huysgezin op het zijne", waar dan nog bij kwam, dat het tractement niet altijd geregeld

werd uitbetaald [1]). In Zeeland hielden de Staten, „wat ook de Leeraaren daar tegen zeyden of remonstreerden", in 1671 zelfs een vierde deel der tractementen in. Dat de predikanten het ook in de steden niet ruim hadden, blijkt uit de klacht van den Rotterdamschen leeraar Jac. Borstius: „Nog bouwt men prachtige kerken en huizen als paleizen en leeft weelderigh en overdadigh, en banquetteert en gastreert en leeft voor den buyck en versiert het broose lijf: doch laet de sielesorgers maer al te veel gebreck lijden, soo dat se met allerlei vreemt werck den asem in haer keel moeten houden". Wel kregen zij soms in buitengewone omstandigheden van regeeringswege bijzondere ondersteuning en ontving ieder predikant in Holland na 1625 de zoogenaamde kindergelden, die iets hielpen, maar de nood werd daardoor niet opgeheven en ellende is er veel geleden in menige pastorie. Werd men oud of ziek, zoodat men emeritaat moest nemen, dan ontving men wel een pensioen, maar dit bedroeg ook al niet veel, in Friesland bijv. f 300. Ook voor de predikantsweduwen en weezen zag het er verre van rooskleurig uit. Een tijdlang werd er in de vacante gemeente door collega's van den overledene gepreekt, terwijl de weduwe en de weezen het tractement genoten. Zoo ontstond het annus gartiae. Verder kregen de nagelaten betrekkingen een klein pensioen. Het was echter zoo, dat de predikanten inderdaad reden hadden om te klagen:

„Mijn dienst is wel geëerd, mijn stand is wel verheven,
'k Heb invloed in de kerk, en veel gezags daar neeven.
Men buigt zich voor mij neer, als voor een afgodsbeeld,
Waarheen ik mij begeef, ik word er als gestreeld;
Maar toch mij pijnt de zorg, gansch karig zijn mijn beten,
En ga 'k ter eeuwger rust, men zal mij dra vergeten,
En wee, zoo vrouw en kind niet zijn in 't graf gedaald,
Zij worden beide wis door d'armoe achterhaald".

Behalve het ambt van den dienst des Woords, waren

[1]) Ds. L. Streso te Vianen bijv. had in 1678 niet minder dan f 2052.— te vorderen aan achterstallig tractement.

ouderlingschap en dat van het diakenschap. Het convent te Wezel maakte reeds uitvoerige bepalingen voor de ouderlingen. Zij moesten zijn onbestraffelijk van leven, zuiver in de religie, in godzaligheid uitstekende, voorzichtig in 't beleid van geestelijke zaken, eenige kennis hebbende van burgerlijke zaken, geheel vrij van eergierigheid en grootschheid, ja van elk kwaad vermoeden van dusdanige gebreken. Dat aan deze eischen niet altijd voldaan werd, in de Gereformeerde kerk nog twee ambten, dat van het zal ieder begrijpen. Hun invloed kon groot zijn, want als lid van den kerkeraad bestuurde een ouderling mede de gemeente, terwijl hij ook tot de classicale vergaderingen en tot de synode afgevaardigd kon worden. Hij moest toezicht houden op de leer en het leven der predikanten, stond hun ter zijde in het opzicht over de leden der gemeente, oefende met hen de discipline, nam deel aan het huisbezoek vóór het avondmaal, deed dienst bij de bediening daarvan en was geroepen „om bysonder de Lidtmaten der Gemeenten te vertroosten ende te onderwijsen, ende oock andere tot de Christelijcke Religie te vermanen". De Dordtsche kerkenordening bepaalde den diensttijd der ouderlingen op twee jaren, zoodat jaarlijks de helft aftrad, „ten ware dat de gheleghentheyt ende 't profijt van eenighe Kercken anders vereyschte". Te Groningen en elders werden zij echter gekozen voor hun leven.

De keuze der ouderlingen geschiedde uit de lidmaten der gemeente door den kerkeraad, die echter ook de gemeente uit een dubbeltal mocht laten kiezen. In sommige plaatsen, zooals o. a. te Leiden en te Middelburg, matigde de magistraat zich rechten daarbij aan. Hier en daar moesten zelfs sommige ouderlingen gekozen worden uit de leden van den magistraat. Zoo moest in de steden van Friesland steeds minstens één ouderling een magistraatspersoon zijn „om tot nut en dienst der kerke toezicht te hebben in den kerkeraad", terwijl te Groningen het college der ouderlingen

voor één derde uit regeeringspersonen, voor één derde uit geleerden en voor één derde uit gewone burgers bestond. Het getal der ouderlingen was niet voorgeschreven, maar hing af van de grootte der gemeente en soms ook van de mogelijkheid om geschikte personen te vinden. Uit dit laatste is het te verklaren, dat er, zelfs tot ver in de tweede helft der zeventiende eeuw in Gelderland en Utrecht, nog gemeenten waren, waar men geen ouderlingen had.

Het ambt van ouderling stond steeds in hooge eere en daaruit, alsmede uit den aard en de veelheid van werkzaamheden, die de ouderlingen te vervullen hadden, is het te verklaren, dat zij meestal werden gekozen uit de aanzienlijkste leden der gemeente, waarover veel werd geklaagd, vooral als men minder lette op vroomheid en bekwaamheid, wat toch eigenlijk op den voorgrond behoorde te staan. Het gewicht van dit ambt bleek ook hieruit, dat zij plechtig in het midden der gemeente werden bevestigd. Het formulier, dat voor de bevestiging van ouderlingen en diakenen tegelijk dienst deed en in 1586 vervaardigd is, stelde de beteekenis dezer beide ambten in het licht. Nadat de daarin voorkomende vragen gedaan en beantwoord waren en de zegen over hen was uitgesproken, werden zij nog eens ernstig vermaand om „neerstigh in de regeeringe der Kercke" te zijn, om trouw te wezen „als wachters over 't Huys ende de Stadt Gods" en om toe te zien „op de onderhoudinge van de suyverheyt der Leere, ende vromigheyt des levens in de Gemeynte des Heeren".

Het ambt der diakenen was, de aalmoezen te verzamelen en uit te deelen ten behoeve der armen, zoowel ingezeten als vreemden. Van hunne administratie moesten zij rekening doen aan den kerkeraad en desgewenscht ook aan de gemeente. Zij hadden toe te zien, dat de armen geen misbruik maakten van hetgeen hun toebedeeld werd, maar tevens moesten zij „oock met troostelicke redenen uyt den Woorde Godts den armen ende elendigen hulpe

bewijsen". Hun werk was dus van stoffelijken en van geestelijken aard [1]).

Het getal der diakenen was niet overal gelijk. Zelfs waren er gemeenten, waar men geen diakenen had, omdat bijv. aanzienlijke personen zich tegen het aanstellen ervan verzetten. De diakenen moesten, volgens de Dordtsche kerkenordening, door den kerkeraad worden gekozen voor twee jaren, terwijl jaarlijks de helft zou aftreden. Hieraan hield men zich ook niet overal. Zoo dienden te Groningen de diakenen vier jaar. Zij werden, gelijk wij reeds zagen, openlijk voor de gemeente bevestigd. Op de dorpen behoorden zij tot den kerkeraad, maar in de steden vormden zij een bijzonder college, dat ook afzonderlijke vergaderingen hield en geen deel nam aan de zuiver geestelijke belangen der gemeente, die door predikanten en ouderlingen werden behartigd. Voor velen was het diaconaat de weg tot het ouderlingschap.

Bij de godsdienstoefeningen der gemeente werd door de diakenen gecollecteerd, meestal onder de preek door de kerk gaande „met sakjens en schelletjes", eene gewoonte, die dikwijls door synoden is afgekeurd, maar niet afgeschaft scheen te kunnen worden. In Zeeland collecteerde men, volgens Koelman, aan de deuren bij het verlaten der kerk. Dat onze vaderen mild waren en de diakenen van het noodige voorzagen, kan blijken uit tal van diakonierekeningen. De kerk hefte de weldadigheid steeds ernstig betracht. Zij bedeelde de armen, verzorgde de weezen en verpleegde ouden en zwakken in hare gasthuizen, terwijl zij tevens groote sommen bijeenbracht voor vervolgde broederen en noodlijdende kerken in den vreemde. In de diaconale armenzorg der zeventiende eeuw is inderdaad veel te prijzen.

Behalve deze drieërlei ambtdragers, predikanten, ouder-

[1]) Zie: „Eene diaconie in de zeventiende eeuw" in mijne „Historische Studiën en Schetsen", Gron. 1905, blz. 107—169.

lingen en diakenen, waren er nog verschillende andere personen in kerkelijken dienst werkzaam. Zoo had men in de meeste steden en in enkele grootere dorpen ziekentroosters, die door den kerkeraad benoemd werden, na vooraf onderzocht te zijn aangaande hun kennis van de confessie en den catechismus. Hun werk was de zieken te bezoeken en de ter dood veroordeelden bij te staan. Werden zij in het begin der eeuw dikwijls gekozen uit oud-predikanten en proponenten, later kwamen zij meest voort uit den werkenden stand en ontbrak hun vaak de noodige voorbereiding. Dit nam echter niet weg, dat zij bij het volk in hooge achting stonden en veel invloed kregen, vooral ook omdat zij, uit het volk voortgekomen, den volkstoon wisten te treffen. Het geringe tractement, dat zij kregen — te Groningen tot 1650 slechts f 120 — was oorzaak, dat zij er als catechiseermeesters graag iets bij verdienden door het geven van privaatlessen, terwijl zij als personen van vertrouwen niet zelden werden gebruikt voor allerlei dingen, o. a. voor het schrijven van testamenten. — In de steden deden de ziekenbezoekers ook dikwijls dienst als voorzanger en voorlezer bij de godsdienstoefeningen; op de dorpen werd zulks echter meestal opgedragen aan den schoolmeester of een gewoon lid der gemeente. Men hoorde heel wat klachten over de onbekwaamheid en verwaandheid dezer kerkelijke bedienden. Naar hetgeen zij voorlazen werd in den regel weinig geluisterd, omdat het plaats had terwijl de gemeenteleden in de kerk kwamen. Ernstige mannen als Koelman zagen het daarom ook liever doen door den predikant zelven. Voordat de predikant op stoel kwam werd er afwisselend gelezen of gezongen. Gewoonlijk zong men de psalmen achter elkander af, behalve op bid- en dankdagen [1]), bij

[1]) Bede-, vast- en dankdagen werden bij bijzondere gelegenheden door de overheid uitgeschreven en plechtig en algemeen gevierd. In sommige plaatsen had men bovendien nog bijzondere plaatselijke bid- of dankdagen.

't avondmaal en op kerkelijke feestdagen [1]), wanneer men psalmen zong, die meer bij deze bijzondere gelegenheden pasten. — Onze vaderen waren zeer tegen orgels in de kerken en wilden ze eerst ook niet bij de godsdienstoefeningen gebruikt zien. Zij vonden het „duivelarije", „een superstitieus werk", „een gevaarlijk gebruik" en „een afhanghsel van het pausdom". Vóór en na de godsdienstoefening werd er op gespeeld, als men ze niet geheel afschaffen kon. In 1637 besloot de magistraat te Leiden, dat bij den aanvang der godsdienstoefening in de Hooglandsche kerk, vóór het voorlezen der H. Schrift begon, het psalmgezang door orgelspel begeleid zou worden. Andere steden volgden dit voorbeeld. Constantijn Huygens trad als verdediger ervan op. Trots het verzet van mannen als Voetius en Koelman en niettegenstaande een zekere Jan Jansen Calckman waarschuwde, dat het gezang bedorven werd „door het gherammel in de ooren vant gheluydt der stomme afgoden, nl. de orgelpijpen", was het begeleidend orgelspel niet meer te keeren. De organisten werden nu langzamerhand ook kerkelijke beambten, die onder bijzonder toezicht van de kerk kwamen te staan. — Evenals de organisten werden de kosters, hoewel zij kerkelijken dienst te verrichten hadden, benoemd door den magistraat. In de steden stonden onder den koster nog onderkosters, stoelen- en stovenzetsters, deurwachters, turfstookters, die hun postje allen aan de regeering te danken hadden, en hondeslagers, die door den kerkeraad uit de kleine luiden gekozen en door het volk in den regel bespot werden. De emolumenten moesten de betrekking van koster meestal goed maken en deden 't ook vaak. Ten platte lande waren enkele goede kosterijen, wier inkomsten de koster genoot. Maar in den

---

[1]) Als kerkelijke feestdagen golden de beide Kerstdagen, Paschen en Pinksteren. De Dordtsche synode van 1618/19 drong er op aan, dat men ook den dag der besnijdenis van Christus (Nieuwjaar) en den Hemelvaartsdag zoo algemeen mogelijk zou onderhouden.

regel was het kosteraat, dat in de dorpen gewoonlijk door den schoolmeester werd waargenomen, geen vet postje. Hij was, zooals hem herhaaldelijk werd ingescherpt, aan den predikant gehoorzaamheid schuldig en moest behalve zijn kerkelijken dienst, die een „sober regement" was, allerlei werkzaamheden verrichten voor een „magher salarium". Waarin het werk van den dorpskoster bestond, beschrijft ons in 1607 de koster en schoolmeester van Barsingerhorn, Dirck Adriaansz Valcoogh, in deze rijmen:

„Ten eersten sal hy luyen, de Kerck sluyten en ontsluyten,
't Kerckhof en Kerck reyn houden binnen en buyten
De Psalmen sal hy voor en nae de predicatie singen,
't Water tot den doop sal hy aenbringen,
Die Prophecyen sal hy stichtelyck lesen,
De predicanten en kercken-raedt ghehoorsaem wesen.
Hy sal tot den nachtmaal aenschaffen broodt ende wyn,
Mits tafelen, bancken, croesen, 't geen dat noodigh mach zijn,
En wanneer de predicanten ter kercken falen,
Soo sal hy uytgaen om die te halen.
Der armen bosse sal hy wel bewaren,
Brengense voort als men aelmoesen sal vergaren,
Schryven 't gene dat de Diaconen willen hebben geteeckent,
Secretelyck houden watter in gedaen wort en gerekent.
't Uerwerck sal hy stellen ende opwinden,
Bancken uyt den wegh brenghen, de ladders opbinden,
't Geboefte sal hy ter kercken uytiaghen,
Oock bestellen dat de honden worden geslaghen,
't Boeck bewaren, daer men de dooplingen in schryven,
Vermanen 't volc, dat sy over de kerck niet loopen ryden.
Die duyven, end' oock die schadelycke katuylen
Sal hy vangen, omdat sy de kerck maken vuylen,
Hier sal hem den schoolmeester in toonen seer vlytigh,
Ende in al desen te doen niet syn verdrietigh;
Want dat is zyn ampt, dat hem is opgheleyt.
Die loon ontfangt, 't is recht dat hy doe arbeydt".

* * *

Ten slotte moeten wij nog in het kort terug komen op de wijze, waarop de kerk bestuurd werd. Wij noemden reeds vierderlei vergadering, aan welke in opvolgende orde, maar zonder daarbij aan hierarchischen rang te denken, het bestuur was opgedragen, nl. den kerkeraad, de classis, de particuliere en de generale synode.

De kerkeraad vertegenwoordigde de plaatselijke gemeente, die hij bestuurde. Voor hare belangen had hij te zorgen, voor haar bloei te waken met alle stoffelijke en geestelijke middelen, waarover hij te beschikken had. Aan zijn opzicht en tucht waren alle leden der gemeente onderworpen. Het aantal leden, waaruit hij bestond, was niet overal gelijk, maar hing meestal af van de grootte der gemeente. In kleine gemeenten behoorden, zooals wij reeds zagen, ook de diakenen tot den kerkeraad. Alle leden hadden gelijke rechten; het praesidium en het scribaat was echter steeds aan den predikant of, zoo er meer predikanten waren, bij beurten aan één hunner opgedragen. Vacatures werden bijna overal door coöptatie aangevuld. Bij de beroeping van predikanten oefende de overheid echter dikwijls grooten invloed en moest zij altijd hun approbatie verleenen. Maar op sommige plaatsen, zooals o. a. te Middelburg, bemoeide zij zich ook met de benoeming van ouderlingen en diakenen. Trouwens in allerlei andere dingen, die tot de competentie van den kerkeraad behoorden, matigde zij zich dikwijls diens rechten aan door bijv. voorschriften te geven aangaande het bidden in de kerken, predikanten voor zich te roepen ten einde hen te vermanen over hun kerkelijk werk, het getal van predikanten, ouderlingen en diakenen vast te stellen, kerkeraadsacten te royeeren, het luiden der klokken of het houden van collectes te verhinderen, het bespreken van sommige zaken of het behandelen van twistvragen te verbieden, en dergelijke dingen meer, te veel om te noemen. Om de gemeente goed te besturen en hare geestelijke belangen recht te behartigen, was het noodig dat de kerkeraad geregeld vergaderde. De Dordtsche kerkenordening wilde, dat hij iedere week éénmaal samenkwam, maar dit geschiedde nagenoeg nergens. Men achtte het blijkbaar niet noodig. Meestal werden, buitengewone omstandigheden uitgezonderd, de vergaderingen gehouden alleen vóór de viering van het avondmaal, omdat

de kerkeraad dan de censura morum hield en, zoo het noodig bleek, tucht oefende. In al zijne beraadslagingen en besluiten was de kerkeraad gehouden te handelen overeenkomstig Gods Woord, de belijdenisschriften en de kerkelijke reglementen. Dat dit ook inderdaad altijd geschiedde, zal niemand beweren.

Eenige naburige kerken waren vereenigd tot eene classis. De beslissing, tot welke classis eene kerk zou behooren, stond aan de synode, maar soms grepen de Staten der provincie in op dit recht. Volgens de Dordtsche kerkenordening moest er minstens om de drie maanden eene vergadering der classis gehouden worden. Sommige classen, zooals bijv. Gorinchem, Brielle, Woerden en Buren, vergaderden slechts driemaal in 't jaar, andere daarentegen vijf-, zes-, zeven-, ja zelfs achtmaal. Alle predikanten waren lid der classicale vergadering, terwijl meestal iedere kerk één ouderling mocht afvaardigen [1]). De ouderlingen ontbraken echter dikwijls en in 1678 vernemen wij de klacht: „veel ouderlingen verschijnen zelden of noyt in de Classicale vergadering, en dan alleen, als haer onkosten ruym goedt gedaan worden". Het moderamen der vergadering bestond altijd uit predikanten. De classicale vergadering bestuurde eenige samen verbonden kerken en waakte voor dezer belangen; zij behandelde alleen kerkelijke zaken, die betrekking hadden op de gemeenten, welke tot de classis behoorden. Zij deed uitspraak in hooger beroep over besluiten van kerkeraden, oefende tucht, tot afzetting toe, over predikanten, die zich misgaan hadden of onzuiver in de leer bleken, waakte zooveel het in haar macht was en op haar weg lag voor de handhaving der belijdenis, examineerde candidaten, zoowel præparatoir als peremptoir, ter toelating tot den Heiligen Dienst, approbeerde de be-

[1]) In Friesland zonden de stadsgemeenten twee ouderlingen. In de classicale vergadering van Brielle daarentegen had naast alle predikanten der classis slechts één ouderling, en wel uit de stad Brielle, zitting.

roepingen van predikanten, hield door daartoe afgevaardigde leden der classis de kerkvisitatie om te kunnen oordeelen over den welstand der gemeenten en het verkeerde, dat zich voordeed, weg te nemen, en deed verder alles wat noodig bleek in het belang der gemeenten, die tot de classis behoorden, voor zoover namelijk hoogere of lagere overheden haar hierin niet belemmerden, hetgeen helaas maar al te vaak het geval was. Eerlijkheidshalve moet daaraan echter worden toegevoegd, dat ook de classicale vergaderingen zelve niet altijd onbestraffelijk waren. Vooral de classicale maaltijden, die na de vergadering gehouden werden, te Leeuwarden o. a. in „de Toren van Babel", gaven maar al te dikwijls aanleiding tot ergernis, en meer dan één predikant, die daar reeds goed gedronken had, „frequenteerde de herbergen" op zijn weg naar huis en kwam zoodoende in een toestand, die hem in eene volgende classicale vergadering eene bestraffing op den hals haalde. 't Is jammer dat het gezegd moet worden, maar vele predikanten in de zeventiende eeuw maakten zich herhaaldelijk schuldig aan dronkenschap en, ook dít is treurig, de classis bestrafte hen in den regel niet al te streng. Wat heden den een overkwam, gebeurde morgen den ander. — Daar de classis in den regel gedurende de wintermaanden niet bijeenkwam, werden in de laatste vergadering des jaars eenige gedeputeerden benoemd [1]), die tot de eerstvolgende vergadering de voorvallende zaken behartigden. Alleen in zeer gewichtige gevallen werd de classis extra-ordinair samengeroepen.

Hetzelfde zeggen, dat de classis had over de kerkeraden, had de synode over de classis. In zes provinciën hield men jaarlijks eene synode, waar de belangen der provinciale kerk werden behandeld, namelijk in Gelderland, Holland, Utrecht, Friesland, Overijsel en Groningen. Daar in

[1]) In de classis Leeuwarden tien, in die van Utrecht drie, in die van Brielle twee.

Holland twee synodes gehouden werden, namelijk één in Zuid- en één in Noord-Holland, kwamen er dus ieder jaar zeven synoden bijeen. Limburg en een deel van het tegenwoordige Noord-Braband ressorteerde onder de Geldersche, het andere deel van Noord-Braband onder de Zuid-Hollandsche Synode [1]). In Zeeland wilden de Staten, niettegenstaande herhaalde verzoeken, niet toestaan, dat er jaarlijks eene synode gehouden werd. Nu en dan echter gaven zij verlof er toe, maar na 1638 werd het voortdurend geweigerd. Alleen in buitengewone gevallen mocht men eene vergadering houden, die den naam van coetus droeg. In Drenthe werd de synode, die gewoonlijk classis generalis genoemd werd, op onbepaalde tijden uitgeschreven door of op last van het Landschapsbestuur. Soms verliepen er zelfs jaren tusschen twee zulke vergaderingen [2]). In alle provinciën, waar men eene synode had, moest telkens vergunning tot het houden daarvan gevraagd worden aan de Staten, die daarvoor dan ook de niet onaanzienlijke onkosten zulk eener kerkvergadering betaalden [3]).

De samenstelling der synode was niet overal dezelfde. Zij bestond echter steeds uit predikanten en ouderlingen [4]). Verder waren steeds commissarissen-politiek tegenwoordig als vertegenwoordigers der hooge overheid om toe te zien, dat in deze kerkelijke vergadering geen politieke zaken of

[1]) Den Bosch met de Meijerij sedert 1641 onder Gelderland; Breda onder Zuid-Holland.

[2]) Na 1697 is er eerst in 1721 weer eene synode bijeengekomen.

[3]) Een enkele maal werd die toestemming geweigerd, bijv. in 1677 voor de Groninger synode en wel om een reden, die eenigszins vreemd klinkt, waar het een kerkelijke vergadering gold, nam. om „de droevige onlusten in de politieke regeeringe harer provincie".

[4]) In Gelderland vaardigde ieder der negen classen twee predikanten en twee ouderlingen af; in Zuid-Holland ieder der elf classen drie predikanten en één ouderling; in Noord-Holland ieder der zes classen twee predikanten en twee ouderlingen; in Utrecht ieder der drie classen drie predikanten en twee ouderlingen; in Friesland ieder der zes classen twee predikanten en twee ouderlingen; in Overijsel ieder der vier classen drie predikanten en één ouderling; in Groningen zes van de zeven classen ieder drie predikanten en de classis van Groningen en 't Gorecht twee predikanten en één ouderling.

dingen, die den Staat schadelijk zouden kunnen zijn, verhandeld werden. Zij hadden het recht van veto en maakten daarvan nog al eens gebruik. Ook de deputati synodi woonden de vergadering bij om inlichtingen te geven aangaande de door hen behandelde zaken. Voorts verschenen de correspondenten der correspondeerende synoden als vertegenwoordigers der andere provinciale kerken, om daardoor den onderlingen band te versterken en de éénheid in leer en praktijk te helpen bevorderen. In de Zuid-Hollandsche synode hadden ook, als deze te Leiden vergaderd was, de theologische professoren aldaar zitting. Eindelijk waren de zittingen, die eenige dagen duurden, voor toehoorders toegankelijk. In Friesland bijv. mochten alle predikanten komen luisteren, terwijl „de Ledemaaten en Liefhebbers der waare Gereformeerde Religie" vooraf verlof moesten hebben van de commissarissen-politiek of van den voorzitter der synode. Het moderamen eener synode bestond uit praeses, assessor en scriba, die allen uit de predikant-leden gekozen werden. In sommige provinciën begonnen en eindigden de synodale vergaderingen met een preek, door een der leden gehouden. Na afloop der synode werden eenige deputaten gekozen, die de besluiten der synode uitvoeren en tot de volgende kerkvergadering de zaken loopende houden moesten [1]).

Aan werk ontbrak het de synoden niet. Zij hadden zorg te dragen voor de handhaving der leer en de reinheid van wandel, voor de bewaring van éénheid tusschen classen, gemeenten en predikanten; zij moesten beslissen over kerkelijke geschillen, die bij kerkeraad of classis niet konden worden afgedaan, en de tuchtzaken behandelen in hoogste ressort; zij kwamen tegemoet aan de behoeften van noodlijdende kerken en personen binnen en buiten 's lands; zij trokken zich de geestelijke en stoffelijke nooden aan van vervolgde broeders in den vreemde zoowel als de geestelijke belangen van de soldaten in het leger en op de vloot; zij brachten penningen bijeen tot „lossinge der Slaeven in Turkeyen" en elders en deden wat in haar vermogen was tot verbetering van het lot van predikanten en predikantsweduwen; zij waakten tegen het „licentieus drukken van schadelijke boeken", verzetten zich tegen „paepsche stoutigheden" en drongen aan op maatregelen tegen „roepende sonden, overspel, vloeken, sweren, comedien, dansereyen etc." In één woord, zij deden alles wat zij in gemoede oordeelden dat noodig was om den bloei der kerk te bevorderen en het geestelijk welzijn des volks te doen toenemen. De leden der synode werkten hard, want behalve allerlei commissies, die zij uit te voeren hadden en die soms veel tijd eischten, vergaderden zij bijv. in Zuid-Holland gedurende eenige dagen 's morgens van acht tot elf en 's middags van drie tot zes uur.

[1]) In Zuid-Holland vier predikanten, in Noord-Holland twee predikanten, in Friesland zes predikanten en zes ouderlingen. De tijd, dien deze deputaten moesten dienen, was niet overal gelijk. In Friesland vormden zij tevens een college van appèl, waarop men zich van het oordeel der classis beroepen kon.

Had de kerk haar wensch gekregen, dan zou er om de drie jaren eene nationale synode gehouden zijn, bestaande uit afgevaardigden der verschillende particuliere synoden en waar de belangen der geheele kerk behartigd zouden hebben kunnen worden. Slechts éénmaal echter in de geheele zeventiende eeuw is er zulk eene synode gehouden, namelijk te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619, waar ook buitenlandsche kerken vertegenwoordigd waren, en het is bekend, welk eene moeite het gekost heeft daartoe vergunning te krijgen van de Generale Staten. Niettegenstaande alle pogingen, die aangewend werden, heeft men nooit weer de vereischte toestemming kunnen krijgen. Men schikte zich er in, maar hoopte — hoewel te vergeefs — telkens nog er op, zooals blijkt uit het geestig gezegde van Voetius: „het beroepen van een Nationaal Synode is by ons byna, gelijk den Elias der Jooden, den welken zy

in twijffelachtige ende donkere zaaken te vergeefs verwachten met dat gemeene spreekwoordt Elias zal komen".

* * *

Wij hebben getracht in korte trekken eenigszins het kerkelijk leven onzer vaderen te doen kennen. Met het oog op de beperkte ruimte konden wij slechts aanstippen wat breeder beschrijving ten volle waardig was. In dat leven was niet alles even mooi, maar er zat voor menigeen kracht in en voor velen was het van groote beteekenis. Niet altijd leefde men het met het heele hart en er was veel sleur in, maar het oefende op allerlei terrein toch invloed, een invloed die niet onderschat mag worden. Er bleek uit, dat onze vaderen waarde hechtten aan den godsdienst en niet minachtend oordeelden over de kerk, en zij zijn daardoor zeker niet slechter geworden en kwaad heeft het niet gedaan aan hunne ontwikkeling en aan hun optreden. Den toets der vergelijking met een ongodsdienstig en onkerkelijk nakroost kunnen zij althans nog wel doorstaan.

SPEL EN SPELEN

door

Dr. G. J. DOZY

De studie der geschiedenis verkeert, zooals trouwens de meeste wetenschappen, in een tijdperk van evolutie, dat in het midden der vorige eeuw een aanvang nam en nog niet tot een allen bevredigend resultaat geleid heeft. Sinds men zich niet langer tevreden stelde met een zooveel mogelijk objectieve voorstelling van wat in vroeger tijden was gebeurd, heeft de historische studie zich zoowel verbreed als verdiept.

Waar men zich, met de feiten als materiaal een volledig beeld van den toestand trachtte te vormen, moesten wel de diplomatieke historie zoowel als de histoire-bataille, meer wellicht dan billijk, op den achtergrond geraken om plaats te maken voor wat de Duitschers het eerst Culturgeschichte genoemd hebben. De stoffelijke en geestelijke ontwikkeling der volken werd het hoofddoel, waartoe de vroegere studie slechts gebrekkige bouwstoffen kon leveren. De staatsarchieven, de gedenkschriften van diplomaten en veldheeren gaven weinig licht voor de kennis van het volk, dat voor hen meest een quantité négligeable was.

IJverig werden de gemeentearchieven nu nagesnuffeld, particuliere correspondenties werden uitgegeven, de statistiek werd wetenschappelijk beoefend en leverde den historicus vaak te waardeeren materiaal. Maar bij die ruimere opvatting der historische studie leverde ook de

De studie der geschiedenis verkeert, zooals trouwens de meeste wetenschappen, in een tijdperk van evolutie, dat in het midden der vorige eeuw een aanvang nam en nog niet tot een allen bevredigend resultaat geleid heeft. Sinds men zich niet langer tevreden stelde met een zooveel mogelijk objectieve voorstelling van wat in vroeger tijden was gebeurd, heeft de historische studie zich zoowel verbreed als verdiept.

Waar men zich, met de feiten als materiaal een volledig beeld van den toestand trachtte te vormen, moesten wel de diplomatieke historie zoowel als de histoire-bataille, meer wellicht dan billijk, op den achtergrond geraken om plaats te maken voor wat de Duitschers het eerst Culturgeschichte genoemd hebben. De stoffelijke en geestelijke ontwikkeling der volken werd het hoofddoel, waartoe de vroegere studie slechts gebrekkige bouwstoffen kon leveren. De staatsarchieven, de gedenkschriften van diplomaten en veldheeren gaven weinig licht voor de kennis van het volk, dat voor hen meest een quantité négligeable was.

IJverig werden de gemeentearchieven nu nagesnuffeld, particuliere correspondenties werden uitgegeven, de statistiek werd wetenschappelijk beoefend en leverde den historicus vaak te waardeeren materiaal. Maar bij die ruimere opvatting der historische studie leverde ook de

letterkunde van vroeger eeuwen haast op iedere bladzijde hetzij concrete gegevens of stof tot nadenken. De taalwetenschap zelf mocht niet verwaarloosd worden, en zoo breidde zich het veld van studie van den geschiedvorscher hoe langer hoe meer uit.

Daarnaast kwamen andere overwegingen. Men stelde zich niet tevreden met te weten, men wilde ook begrijpen. Waar de vorm, de omvang der ontwikkeling geconstateerd waren, begon men de oorzaken, de wetten na te sporen. Naast het w a t en h o e kwam het w a a r o m aan de orde. Een arbeid van de studeerkamer, waarbij men maar al te dikwijls strandt op de klippen der eenzijdigheid. De een roept de aardrijkskunde te hulp om de lotgevallen, de ontwikkeling van een volk te verklaren. Een ander tracht de staatkundige geschiedenis te vestigen op economischen grondslag. Om nu niet te spreken van het supranaturalistische standpunt, dat zich, te midden van den strijd der nieuwe meeningen, nog altijd staande houdt. Het wil mij voorkomen, dat, zoo ergens, hier de eclectische methode aangewezen is.

Onder de talrijke factoren dan, met welke rekening gehouden moet worden om een juisten blik te krijgen op een volk, op een tijdperk, is er een, die eerst in den jongsten tijd het voorwerp geworden is van ernstige wetenschappelijke studie. De sterk toenemende belangstelling in ethnografisch onderzoek leidde tot een stelselmatige studie der volkspsychologie, die ongetwijfeld van gewicht is, ook bij de verklaring van historische problemen.

Reeds de meest oppervlakkige beschouwing leidt tot het bewustzijn, dat een volk nog iets meer is dan een willekeurige verzameling van individuen. Uitdrukkingen als nationaliteit, volksaard, wijzen reeds op het bestaan van een natuurlijken band, die de individuen van eenzelfde groep vereenigt, en aan deze groep schenkt een eigen individualiteit met bijzondere eigenschappen, eigen elemen-

ten van zwakheid en van kracht. Daaruit ontstaat het begrip der volksziel. Het is de taak der geschiedenis het ontstaan, de ontwikkeling der volksziel te verklaren. Wederkeerig is het voor een recht inzicht in de geschiedenis onvermijdelijk met die volksziel rekening te houden.

Veelzijdig is hare uiting. In de vorming der taal, in de richting der wetenschappelijke studie, in de opvatting der kunst, openbaart zij zich, maar ook in den aard der vermaken, die het volk bij voorkeur zoekt. Ernst en spel zijn voor de volkskunde van gelijke waarde. Cricket is voor den Engelschman even karakteristiek als morra voor den Italiaan. Andere volken mogen een vreemd spel overnemen, het blijft er import, navolging. Een navolging trouwens, die door den historicus niet over het hoofd gezien mag worden. Iedere wijziging in den aard der volksvermaken gaat onvermijdelijk gepaard met tal van samenhangende verschijnselen, die een nieuwe phase in de geschiedenis der volksontwikkeling aanduiden. Het beeld van een tijdperk blijft onvolledig, zoo men geen rekening houdt ook met deze uiting der volksziel.

Het spel is aan geen leeftijd gebonden. Wij zien kinderen zich vermaken met hoepel of pop, en wij zullen op onzen ouden dag wellicht den tijd korten met het leggen van patience. Alle spel heeft zijn tijd, en alle spel heeft zijn doel, al geeft men er zich in den regel geen rekenschap van. De mensch is een gezellig dier. Daarin ligt wel de eerste drijfveer voor het spel. Het kinderspel, waar de leiding te kort schiet, vertoont meest treffende overeenkomst met het gestoei van jonge katjes. Maar het streven naar ontwikkeling, zoowel geestelijk als lichamelijk, is als latente kracht bij den mensch in veel hoogere mate aanwezig dan bij andere dieren. Ziedaar een onuitputtelijke bron van nieuwe vormen van spel. Mijn spelen is leeren, zegt de brave Hendrik bij van

Alphen. Minder eigenaardig zeker in zijn mond, en toch is het een waar woord.

Weldra openbaart zich ook het instinct van het roofdier, dat de mensch is. Hebzucht beheerscht reeds het spel van den knaap, en naarmate hij den volwassen leeftijd nadert, paart zich daaraan de eerzucht, die machtige hefboom in de menschelijke maatschappij. Tot met het afstompen der hartstochten de ouderdom een rustige toevlucht vindt in bespiegeling.

Waar zoo het spel in overeenstemming is met de menschelijke natuur, kunnen wij met recht verwachten dat het in hoofdzaak eenzelfde karakter zal vertoonen bij verschillende volken en ondanks verschil van tijd, met de nuanceering evenwel die de volksaard en de tijdsomstandigheden medebrengen. Onze tijd staat niet zoo ver af van de zeventiende eeuw, dat ons bij de beschouwing van deze laatste groote verrassingen te wachten staan. Toch is menig spel in onbruik geraakt, of heeft het slechts in gewijzigden vorm stand gehouden, terwijl het levendig verkeer met het buitenland aanleiding gaf tot het invoeren van heel wat uitheemsche vermaken.

Dat wij het minst verandering opmerken bij de kinderspelen, kan ons niet verwonderen. De kinderziel is door alle eeuwen heen vrijwel dezelfde. Toch oefent ook hier de mildere levensbeschouwing der ouders haar invloed uit. Wij juichen het niet meer toe, als onze jongens hun vlugheid en kracht ten toon spreiden in het uithalen van vogelnestjes of zich spitsen op het vinden van kunstgrepen om kikvorschen te vangen. Allerminst zouden wij het aardig vinden, als onze kinderen musschen, leeuweriken of andere vogels aan draadjes lieten rondfladderen. In de zeventiende eeuw waren dat nog algemeen geliefde uitspanningen der jeugd.

Een belangrijk verschil tusschen de zeventiende en de daarop volgende eeuwen, ik zeg nu niet de twintigste

eeuw, is gelegen in de plaats, waar de jeugd speelde. Vooral in de eerste helft dier eeuw brachten de vrij bekrompen en niet al te lichte vertrekken een algemeene trek tot uithuizigheid mede. Ook was het van onze overdreven keurige huismoeders niet te denken, dat zij hun kroost zouden toestaan in kamers of gangen de boel overhoop te halen of den vloer vuil te maken. De kinderen moesten dus hun heil buitenshuis zoeken, op straten en grachten, op de kerkhoven en ook nog wel eens in de kerken zelf. Daar de voormalige kloosters veelal waren bestemd voor het onderwijs, leverde de kloosterhof een geschikte speelplaats op. Zoo zien wij in Cats' S i n n e- e n M i n n e b e e l d e n een afbeelding van spelende kinderen in de Abdij te Middelburg, een dergelijke voorstelling uit het Haagsche Voorhout in zijn H o u w e l y c k.

Er is niet zonder reden gewezen op den demokratischen invloed, dien het spelen op straat van de zeventiende-eeuwsche jeugd moest hebben. Het openbare leven der wordende maatschappij, schreef Halbertsma in 1844, begon op de straten en pleinen. Hier kwam de jeugd uit alle standen bij elkander, en de onderscheidene standen, aldus gemengd, vergaten bij hunne volgende scheiding nimmer, dat zij als gelijken en speelgenooten eenmaal tegenover elkander hadden gestaan. Deze gelijkstelling bewaarde de grooten voor dien dwazen hoogmoed, die alleen op grond van geboorterechten en zonder de overmacht der talenten, over de minderen meent te kunnen regeeren. Zij gaf hun bovendien eene handigheid om met het gemeen om te gaan, den regent zoo onmisbaar, maar die in de afzondering der standen niet geleerd wordt. En wat van veel waarde in 't werkelijke leven is, zij hadden geleerd een klap te geven en een klap te ontvangen. Wee hem die alleen geleerd heeft een klap te geven! De kinderen der rijken deelden van hun meerdere beschaving iets mede aan die der geringer burgers; de

grooten waren toen zoo hoog en fijn niet, de geringen zoo laag en grof niet als tegenwoordig.

Of dit laatste nu wel geheel juist is, zou ik betwijfelen. In Brederoo's blijspelen ten minste kan de toon der lieve straatjeugd moeilijk grover gedacht worden. Maar zeker was de verhouding tusschen de verschillende standen en de omgang gemakkelijker dan later. Of dit gevolg of oorzaak was van het samenspelen der jeugd op straat, wil ik in het midden laten. Liever moge hier nog plaats vinden een anecdote, door dr. Schotel aan een tijdgenoot ontleend.

Toen prins Frederik Hendrik in zijn jeugd „binne Leyden ter schoole lach", speelde hij met de jongens op het Rapenburg. Eens viel zijn bal in 't water, en hij sprong in een schuitje, dat aan den wal lag. Vlug maakte hij 't los en roeide met zijn kolf naar den bal, die midden in de gracht dreef. Maar de eigenares van het schuitje kwam uit een poortje te voorschijn en begon hevig te schelden op dien kwâjongen, die haar schuitje losgemaakt had, en riep, dat zij hem „afklouwen sou als hij te lande quam!" Een voorbijganger herkende den knaap en zei: „Vrouwtje, zie je wie je voor hebt? het is de jonge Prins, die in je schuytje staet". Nooit is een mensch erger geschrikt. IJlings vloog ze haar poortje weer in, sloot de deur met een ijzeren bout en durfde in vele dagen er niet weer uit komen.

Overigens gaf de straatjeugd al niet minder ergernis dan tegenwoordig, en talrijk zijn de keuren in verschillende steden door de overheid tegen de ongebondenheid der spelende jongens uitgevaardigd. De historieschrijver van Amsterdam, ter Gouw, weet er ons eenige staaltjes van mede te deelen.

In 1651 waren de bewoners van de Nieuwmarkt en Heerenmarkt komen klagen, dat de jongens met hun kastiespelen de ballen en met hun keilen de steentjes door de

glazen wierpen en soms „de goede luyden beseerden". Natuurlijk maakten toen Mijne Heeren van den Gerechte terstond weer een keur, gelijk al sedert twee eeuwen gedaan was, zonder dat het ooit geholpen had.

In 1662 vernamen de Heeren, dat er niet alleen „glasen uytgeworpen en goede luyden beseert" werden, maar zelfs „twee diverse personen (God betert) onlangs ieder een van haer oogen hadden verloren", en zij vreesden, dat er nog grooter, ja „doodelijcke en irreparabele ongelucken" zouden kunnen gebeuren „door 't causeeren van hollen der paarden"; en daarom maakten zij weer een keur.

In 1677 kwamen de bewoners van de Torensteeg klagen over 't razend leven, dat de jongens alle dagen op de Torensluis maakten, en de Heeren maakten weer een keur en kwalificeerden Gerrit Sweeren, den dienaar van den Provoost, om al de jongens de sluis af te jagen.

Elders weer werd het spelen in de straten wel verboden, en moesten zij hun toevlucht nemen tot de wallen. Maar ook daar werden ze soms geweerd, als zij de wallen ruïneerden door de graszoden los te plukken.

Tegen het spelen in de kerken, waar de grafzerken zulk een heerlijk terrein opleverden voor het knikkeren en kooten, waren al in de middeleeuwen keuren gemaakt. Dat ze echter niet afdoende hielpen, kunnen wij opmaken uit de Invallende gedachten van Cats:

> Daer speelden Jongens in de kerck,
> En daer lagh doen een groote serck,
> Waer onder dat een tol of koot
> Van dit gheselschap henen schoot.

Wanneer wij letten op de spelen zelf, die bij Cats worden afgebeeld, dan treft het ons, hoe weinig in den loop der tijden veranderd is. Hier probeeren een paar jongens op hun hoofd te staan, daar laat er een zijn vlieger op. De hoepel wordt ijverig voortgedreven, en een troepje springt haasjen over. Anderen weer, waar-

onder ook meisjes, geven de voorkeur aan blindemannetje. De een vermaakt zich met zijn stokpaard, de ander met zijn drijftol. Touwtjespringen schijnt eerst later aan de meisjes overgelaten te zijn, hier wordt het spel door jongens beoefend. Meisjes zitten wel met hun pop te spelen, omgeven door poppenspeelgoed, maar enkelen zien er toch geen bezwaar in zich aan te sluiten bij den langen stoet jongens, die met piek en rondas gewapend en voorafgegaan door tamboers en pijpers het optrekken der wacht nabootst. Een paar ouderen loopen op stelten.

Zoo de meisjes ook wel aan de jongensspelen deelnamen, over het geheel bleven zij toch onder moeders oog. Hun speelterrein was de stoep onder den breeden luifel, waar ook de ouders niet zelden des avonds op de bank zaten, en hun eigenaardig speelgoed bleef, als van oudsher, de pop. Wij mogen gerust aannemen, dat ook op de zeventiende eeuw toepasselijk was, wat le Francq van Berkhey in de achttiende schreef. Waar hij ons land roemt, omdat in tegenstelling met andere landen en meer bijzonder Frankrijk, de ouders zich hier veel meer met hun kinderen bemoeien, merkt hij op: Men komt ook in geen Hollandsche kinderkamer of men vindt er het poppengoed zwieren. Hij herinnert ook, hoe in het begin dier eeuw een gewoonte was, in zijn tijd reeds uit de mode geraakt, dat „aanzienlijke dames en vermogende koopmansvrouwen voor hunne dochters een keurige poppenkas toestelden". Het waren heele huizen met kamers en keuken, waar de zalen dikwijls door „groote meesters" beschilderd waren, en die duizende guldens kostten. Er zijn trouwens nog enkele van die poppenhuizen bewaard gebleven.

Het moraliseeren was in de mode, en Cats was niet de eenige, die er liefhebberij in had wijze lessen te putten uit de spelen der kinderen. In 1626 verscheen bij Calom te Amsterdam een boekske, getiteld Kinderwerck, of

te Sinne-beelden van de spelen der kinderen. Waar de schrijver het loopen met een molentje, dat wij ook uit de afbeeldingen bij Cats als een geliefkoosd vermaak kennen, vermeldt, zegt hij:

Soo wie is te weten lustich
Al de ydelheyt onrustich,
Die der menschen teere moet
Door een valsche waen doorvroet,
Merckt hoe dat op besem-steelen
Kinders met maelkander spelen,
Hoe sy op een houte paert
Vrolyck ryden over d'aert,
Hoe haer meulentiens door 't waeyen
Altyt heen en weder draeyen,
En 't gevliech dryft traech of sterck
Nae den yver van haer werck,
Niet en konnen sy bevroeden
Dat sy zelf den loop doen spoeden,
Op haer eygen voeten staen,
Self 't gevliech doen ommegaen.
Sy gelooven dat de schreden
Haere peertjens doen voort treden,
Dat de wieckjens van haar self
Loopen door het licht verwelf.

Behalve de reeds genoemde spelen, waarbij wij nog kunnen voegen het quillenspel (kegelen), het bobbelen (zeepbellen blazen), het Hoeveel horens staan daar op? (bok, bok, sta vast), het Twee aan een koord, en verschillende balspelen, waarover nader, ontbreekt in dezen bundel ook niet de vermelding van het bikkelen, dat naast knikkeren en kooten bij de spelende jeugd van ouds in blakende gunst stond. Van deze heeft zich alleen het knikkeren gehandhaafd, hoewel de beide anderen eerst in den loop der vorige eeuw in onbruik geraakt zijn.

Er is tegenwoordig een zekere eentonigheid in de spelen. Cricket, voetbal, tennis, worden nagenoeg het geheele jaar door gespeeld. Vroeger was dit niet zoozeer het geval. Ieder spel had zijn vasten tijd. De jeugd gaf zich wel geen rekenschap van het waarom, maar, zooals Huygens in zijn Korenbloemen zegt:

De kindren weten tijd van knickeren en kooten,
En, zonder Almanack, en is 't haer noyt ontschoten.

Ds. Heldring vond er een reden voor. Zoo is het natuurlijk, zegt hij, dat de kinderen in de lente knikkeren, omdat alsdan de lucht wederom veerkracht genoeg bezit om den grond voor het rollend spel op te drogen en hard te maken. De vlieger eischt natuurlijk den herfsttijd, als wanneer alle velden, vrij van koorn, den knaap eene groote ruimte voor zijn spel laten. De slachttijd brengt het koot- en bikkelspel mede. De winter is meer geschikt tot loopende spelen, dan ziet men den knaap het hoepel-, hink- en vangspel kiezen. De zomer is dienstig tot schuilevinken wegens het belommerde bosschaadje, tot kaatsen, omdat de lederen bal geen vocht verdragen kan, enz.

Op den slachttijd wijst ook de schrijver in den bundel bij Calom:

Altyt 't selve spel te spelen
Onse jeucht wel sou vervelen.
Nae der tyden loop en keer
Komen haer geneuchte weer.
Wanneer wy de verckens killen,
Die wy door sout vryen willen
Van veel ongedierten quaet,
Koten komen op de straet.
Die swaer zijn en dick van binnen,
Brengen haer meest aan het winnen,
Die vast leggen en vierkant,
Maecken ryck den blyden quant.
Die seer haest en licht wech glyen
En veel vallen op haer zyen,
Rechts of slincks of op haer rug,
Duncken onse jeucht te vlug.
De stoof-leggers syn de moyen,
Die in een reys veel afgoyen.
Elck hout plaets daer hij viel eerst
En dryft ander alderveerst.

Dat men echter niet altijd op den slachttijd wachtte om de voor dit spel geschikte beentjes meester te worden, vertelt ons Cats:

Het koote-spel seyt mede wat
Voor die het na behooren vat:
De koot en is geen spel op straet
Soo lang den os daer henen gaet.
Maer raekt het beest eens uyt de stal

En doet het dan een droeven val,
Soo wort terstond sijn innigh been
Den jongens op de straet gemeen,
Die maecken dan een groot geraes
En met de koot en met de blaes.

De met lucht gevulde blaas was namelijk, zooals de prenten uit dien tijd aantoonen, al een even geliefd speelgoed als de draaiende molen en de rinkelbel. De andere genoemde spelen hebben nog wel eenige toelichting noodig.

Bikkels en kooten zijn de gewrichtsbeenderen uit de hielen en pooten van het vee met gespleten hoeven. Bij gebrek aan natuurlijke bikkels werden echter ook wel steentjes gebruikt of ook, wat de Romeinen trouwens reeds deden, nagemaakte uit ivoor, zilver of goud. Het bikkelspel vereischte veel behendigheid. Het werd gewoonlijk met vier bikkels gespeeld, maar grootere kinderen gebruikten er ook wel vijf of zes, zooveel als hun hand omvatten kon. De bikkels werden bijeen gelegd, en de handigheid bestond nu hierin: ze een voor een op te nemen, terwijl daar tusschenin een knikker werd omhoog gegooid. De bikkel moest worden gegrepen, vóór de knikker weer op den grond kwam. Waren de bikkels eerst afzonderlijk opgenomen, dan moesten er daarna twee te gelijk worden in de hand genomen, daarna drie en eindelijk allen samen. Speelden verschillende meisjes samen, dan was bij een misgreep de volgende aan de beurt. Wie het eerst met de minste misgrepen ten slotte al haar bikkels opgenomen had, won het spel. De stand van het spel werd eigenaardig uitgedrukt door het roepen van: ik ben in mijn eentje, mijn tweetje, mijn drietje, enz.; ik ben in mijn dubbelde eentje, enz., en eindelijk top, als zij er drie in de hand heeft en den laatsten vangen moet. Er kwam ook nog onder de behendigsten een variant bij, dat zij namelijk tusschen het opwerpen eens of tweemaal met de vlakke hand op den grond moesten slaan. Zij, die ver-

loren had, moest dan ook wel de straf van handjeplak of knokkelvet ondergaan.

Was het bikkelen een meisjesspel, de jongens gaven de voorkeur aan het kootspel. De kooten of hielbeenderen werden reeds door de Romeinen als speelgoed gebruikt (ludus talorum). Het kwam er bij het spel op aan de koot zoo te werpen, dat hij op de vlakke zijde neerkwam, of „stoof" lag. Dit gaf wel aanleiding tot het vervalschen der kooten door een opvulsel met lood, evenals dit ook met dobbelsteenen het geval was. Kwam de koot op de ronde kant te liggen, dan heette het „schijt". Hij, wiens koot nu stoof lag, had den worp. Hij zette dan de koot van zijn tegenpartij op de ronde zijde en wierp er met de zijne naar, zoodat die ver vooruitrolde. Lag die dan weer stoof, dan won hij. De kooten werden ook wel op een rij gezet, waarbij men dan die won, welke men omver wierp. Of wel men wierp met de kooten op duiten om kruis of munt te doen boven komen.

Evenals de vorige spelen van Romeinschen oorsprong is ook het nootje-rol, waarbij een aantal noten op een rij gelegd worden om er dan een uit te werpen. Nog in de achttiende eeuw wordt het genoemd om dan gaandeweg op den achtergrond te raken tegenover knikkeren en stuiteren. Zoo vinden wij ook het schikken der tappen uit de biervaten, een spel dat tipje op tapje genoemd werd, en het hinkelen op afgeperkte krijtbanen, waarbij de jongens, op één been voorthinkende, een steen of een houten schijf buiten de krijtstrepen schopten. Hiermede verwant is het eierdansen, dat in een oud versje vermeld wordt:

Ghijs bollaert, Bouwen blawpype en mancken Claes,
Teunen stortbier, Roeltgen drassac en Diel fransen,
Moenen flodderbroek, Hein droogbroot en Huiben maes,
Ick beroep uw alle over d'Ey te dansen.

Volgens de daarbij gevoegde afbeelding liggen een aantal eieren in een kring bijeen, en moet de danser, hinkelend ze er een voor een uitschoppen zonder ze te breken.

In den meergenoemden bundel wordt nog een spel beschreven, dat ons aan het latere croquet doet denken:

Als dan vogelkens soet quelen,
In hooveerdige pryeelen,
Als de bloem-vreucht staet geset,
Op het wel-geschildert bet,
In het spel van Trou-madame,
Aerd'ge diertjens speelen 't saeme,
En in haer vermaek men leest
Haere wackerheyt en geest.
Elck syn bol soeckt door te drijven,
Voor de poortjens minst te blijven,
Hoe sy meerder rollen in,
Hoe oock grooter is 't gewin.
't Erchst in 't midden van de wegen
Naest de twaelf is gelegen,
't Grootst kruys naest het grootste goet,
Dat de winst verliesen doet.

Eenvoudiger waren het ter-kuil-spel en het negen-kuilen, waarbij de bal moest geworpen worden in een van negen op gelijken afstand van elkaar gemaakte gaten. De winst hing af van de vraag, in welk gat de bal terecht kwam, terwijl een worp in het middelste gat negen gold.

Eindelijk had men nog een spel, waarbij een aantal houten balletjes, die met cijfers gemerkt waren, in een zak geworpen werden. Elk moest er dan een zeker aantal uithalen. De cijfers werden opgeteld, en die het hoogste eindcijfer had, won. Of wel de balletjes waren geverfd, waarbij de eene kleur winst, de andere verlies aanduidde. Het schijnen variaties van het oude notenspel geweest te zijn.

Was de kindsheid achter den rug, de lust in openluchtspelen bleef voorloopig onveranderd ook op rijperen leeftijd. Nu stonden de verschillende vormen van het

balspel op den voorgrond. De meest bekende zijn het kaatsen, het klossen, het kolven en het maliën.

Het kaatsen was reeds in de middeleeuwen een bij den adel zeer geliefd spel, en de grafelijke rekeningen getuigen, dat niet alleen geld maar ook kostbare sieraden vaak den inleg vormden. In de vijftiende eeuw kwam het ook onder de burgerij algemeen in zwang. De eischen van het verkeer en vrees voor de kerkramen zullen wel samengewerkt hebben om de stedelijke keuren in het leven te roepen, die beoogden het spel binnen de perken te houden. Ook in letterlijken zin, want niet alleen mocht men op de kerkhoven en hier en daar op de wallen niet kaatsen, maar het werd een vaste gewoonte een boom, een huis of een muur aan te wijzen, als grens. Een worp, die daar voorbij neerkwam, gold niet.

Zoo kreeg langzamerhand het kaatsen zijn vaste regels. Aan de hand van le Francq van Berkhey willen wij een spel volgen, zooals het zeker ook in de zeventiende eeuw reeds gespeeld werd. Op de kaatsbaan zijn twee dwarslijnen getrokken van platte steenen. Er verschijnen eenige gasten, die partij maken om te kaatsen. Somtijds zijn het er twaalf, dat is zes tegen zes, ook wel acht of zes personen.

Veeltijds geschiedt het bij wijze van uitdaging. Drie of vier personen b.v. zijn overeengekomen om een „Cabel" uit te maken. Dezen eischen een bal, snijden er met een mes zooveel kerven of bijhangende lappen in, als er uitdagers zijn, en leggen hem dan op een in het oog vallende plaats. Dit noemt men den bal opsteken. Zoodra zulk een opgestoken bal door de andere gasten wordt opgemerkt, maken deze ook partij, nadat ze vooraf wel eens rondgeloopen hebben om te vernemen, wie den bal opgestoken hebben. Vertrouwen ze nu de partij wel aan te kunnen, dan nemen ze den bal op en wagen het spel met evenveel spelers als er teekens op den bal zijn.

Het spel kan nu beginnen. Arie, Pieter en Leendert zijn van de eene, Dirk, Kees en Jaap van de andere partij. Arie is de opslaander en staat aan de zeef, een rond net van gevlochten snaren gespannen over een trommel op drie pootjes, een weinig schuin boven den grond. Pieter en Leendert staan op een behoorlijken afstand meer vooruit, aan of omtrent de eerste dwarslijn. Op dezelfde wijs staan dan ook recht tegenover hen aan de andere steenen lijn, Kees en Jaap, terwijl Dirk veel verder achteruit recht tegenover Arie staat om den bal te verwachten. Naast de baan stellen zich de toeschouwers op, uit welke elk der beide partijen een schrijver uitkiest om de punten aan te teekenen, die gewonnen worden.

Arie steekt nu eerst de hand met den bal op en geeft aan Dirk het sein, dat hij zal uitslaan. Hij werpt den bal eens twee of driemaal op de zeef om wel te mikken, tot hij door de veerkracht der snaren de vereischte hoogte krijgt. Dan slaat hij toe en drijft den bal naar Dirk. Indien nu Arie den bal ver over Dirk heen kan slaan, zoodat deze den bal niet kan inloopen noch treffen, telt Arie twee punten, en de bal is vrij. Maar zoo Dirk den bal treft en hem met kracht naar Arie terugdrijft, telt Dirk twee punten, indien Arie dan misslaat. Ingeval Arie den bal treft en op nieuw naar Dirk slaat, maar deze bij het terugslaan den bal niet juist of niet hard genoeg getroffen heeft, zoodat hij binnen het bereik van Pieter of Dirk, de maats van Arie komt, dan doen deze beiden hun best om den bal weer naar Dirk te drijven, terwijl omgekeerd Kees en Jaap, de maats van Dirk, zich weren om den bal weer naar Arie te slaan. Dit duurt zoo lang, tot de bal ergens op den grond komt en liggen blijft. Ligt hij nu buiten de strepen, dan telt Arie of Dirk twee punten naar gelang hij aan de zijde van Dirk of van Arie ligt. Ligt hij echter tusschen de strepen, dan stelt men een teeken, waar de bal gevallen is, en dit noemt men

dan kaats. De opslaander Arie of de tegenslaander Dirk moet nu den bal voorbij die kaats slaan, anders verliest hij. Gelukt hem dit, dan wint hij de kaats en krijgt daarmede twee punten. Daarbij kunnen nu natuurlijk telkens nieuwe kaatsen aangeteekend worden, zoo dikwijls de bal binnen de lijnen valt.

Volgens vaste regels moeten verder de beide partijen en ook de spelers van elke partij van plaats verwisselen of „overloopen", zoodat ieder op zijn beurt opslaander wordt. De partij, die het eerst twaalf punten heeft, wint het spel, maar doorgaans komt men vooraf overeen, dat men zes spellen spelen zal.

Voorts is het een vaste wet, dat men geen bal terug mag slaan, die bij het neerkomen tweemaal op den grond gestooten heeft; men moet den bal bij het eerste opspringen treffen. Ook mag men den bal niet vangen of grijpen, hij moet altijd vrij in de lucht gehouden worden. Alleen is het geoorloofd hem met het lichaam te keeren.

Daar de bal met de vlakke hand geslagen werd, vereischte het spel een hard vereelte huid, waaraan reeds vroeg allerlei hulpmiddelen moesten tegemoet komen. Men trok dikke handschoenen aan, die soms nog met touwwerk gevoerd werden. Ook sloeg men wel met een handspaak. Hier en daar is deze vorm onder den naam van kastie evenzeer in gebruik gebleven als het kaatsen met de hand zich heeft staande gehouden in Friesland.

Uit de zeventiende eeuw hebben wij het getuigenis van Comenius: Het ballespel geschiedt uytslaende en herkaetzende in de kaetsbaen of elders, wanneer d'eene de bal uytslaet en den anderen opvanght en wederom slaet: 't zij dat het is een gemeene bal met hayr gestopt en moetende met een plack geslagen worden, ofte een palmasie- of groote handt-bal, moetende herslagen worden met een palmslagh of rincket, ofte een wintbal, zijnde met locht ende moetende herslaeghen worden met de vuyst.

Het raketten, waarbij een zachte bal met veeren werd gebruikt, was in de zestiende eeuw in zwang gekomen om nog tot in de negentiende in eer gehouden te worden, bij voorkeur door de dames. Maar reeds tijdens de kruistochten wordt melding gemaakt van het kaatsen te paard, een spel dat te Constantinopel door de edelen werd beoefend, die daarbij raketten met lange stelen gebruikten. Hiervan vinden wij bij ons echter geen spoor.

Met het gebruik der rincketten en klikken, zooals ze hier veelal genoemd werden, ging eene verbastering van het edele spel gepaard, waardoor het ten slotte ophield een openluchtspel te zijn. Het spel maakt warm en dorstig. Geen wonder dat al spoedig de taveerne een noodzakelijk aanhangsel werd van de kaatsbaan. Ten slotte werden niet zelden de rollen omgekeerd, en richtte de slimme waard een kaatsbaan in bij zijn taveerne. Het was de natuurlijke overgang tot de overdekte kaatsbaan, te eer daar het kaatsen meer en meer een wintervermaak werd. Hoewel de inrichting van het spel met den tijd heel wat verandering onderging, moesten toch die kaatsbanen van zelf een belangrijke plaatsruimte innemen, en zoo kon eens de kaatsbaan te Versailles, het jeu de paume, de bakermat worden der constitutioneele vrijheid.

Was het kaatsen oorspronkelijk een adellijk spel, het klossen, klootschieten en beugelen waren van oudsher bij burgers en boeren geliefd. De eenvoudigste vorm was een wedstrijd, waarbij het er op aankwam een houten bal zoover mogelijk voort te gooien of een houten schijf met kracht en behendigheid voort te rollen, tot hij omviel. Maar men stelde zich niet altijd met één worp tevreden. Nog in het midden der vorige eeuw vinden wij het spel in den ouden vorm te Elburg in gebruik.

Gedurende de heldere en droge winterdagen, schrijft een berichtgever, wanneer door de vorst de scheepvaart belemmerd is, en de schippers, werkeloos zijnde, zich eene

gezonde beweging willen verschaffen, wordt het klootschieten gespeeld. Ieder voorziet zich alsdan van een houten kloot, zijnde een platte ronde schijf van een palm diameter; de wal, welke in het vierkant om de stad loopt, wordt alsdan tot dit spel gebezigd.

Het doel is in het minste getal worpen den wal in het vierkant om te schieten; men begint meest aan eene der vier poorten; de eerste speler tracht met eenen krachtigen worp, waartoe een gespierde arm vereischt wordt, zijnen kloot zoover mogelijk te doen rollen, de overigen volgen zijn voorbeeld, daar elk weder begint van de plaats waar zijn kloot is blijven liggen; aan dengeen, die in het minste getal worpen de stadswal rond geschoten heeft, wordt de prijs der centen, zooals vooraf bepaald was, uitbetaald.

Wanneer nu echter onder de spelers er zich een bevindt, welke op den duur het verste klootschieten kan, dan wordt vooraf bepaald, dat deze achterwaarts moet werpen of een klompschot moet geven. Zoodanig klompschot geschiedt door den kloot achterwaarts tusschen de beenen door te werpen en hem op die wijze vooruit te brengen. Of ook de zwakkere bepaalt met den sterkere om aan het einde van het perk, b.v. vier boomen toe te hebben, namelijk daar de wal met boomen op eene roede afstands van elkander bepoot is, is hiermede gemeend vier roeden voor den zwakkere te rekenen, of zooveel als men overeenkomt.

Blijkens de grafelijke rekeningen speelden in de middeleeuwen ook de dames wel op de „cloetbaan", die bij den „coeltuyn" was aangelegd. Zoo vinden wij: Item aen mire vrouwe, tot velen tiden VI s. 10 gr. op die cloetbaen mede te cloten. In de zeventiende eeuw schijnt het reeds uitsluitend aan de jongens en mannen te zijn overgelaten.

Bij het klootschieten gebruikte men houten schijven, op

de klosbaan en de beugelbaan daarentegen wierp men met ballen. De klosbaan bestond oorspronkelijk eenvoudig uit een afgeperkte baan, waar aan het einde een paar omgebogen stokken of ijzeren staven in den grond gestoken waren, zoo dat hun boveneinden elkaar raakten, en zij dus een poort uitmaakten. De kunst was nu den bal door de poort te werpen. Gelukte dit niet dadelijk, dan mocht men geen tweeden worp door de poort doen, eer men vooraf hout d.i. de poort geraakt had. Dit telde één punt en een worp door de poort twee punten. In den regel telde men tot twaalf voor een spel.

Een variatie van de klosbaan was de beugelbaan. De beugel stond soms in het midden, soms ook aan het eind der baan. Uit 1626 hebben wij een beschrijving op rijm van zulk een beugelbaan:

In het midden staet een beugel,
Die met een gestaelde vleugel
Vast geplant is in der eerd,
En aan alle kanten keert.
Groote met haer groote stelen
Kunstich door den beugel spelen,
Maer de kleyntjes in 't ghemeyn
Bruycken spaentjes kort en kleyn.

Het was de kunst den bal door den beugel te slaan en wel zoo:

Dat de beugel ommedraeyt,
Als hij daer door komt geswaeyt.
Die partij daer van doet wenden,
Of weerom nae 't perck kan senden,
Of sijn bol leyt in sijn plaets,
Aldermeest wint van sijn maets.

Erasmus beschrijft de verschillende balspelen in een van zijn Colloquia, die zooveel licht werpen op de zeden van zijn tijd.

De klosbaan, zooals die door Adriaan van Ostade op een beroemde schilderij is afgebeeld, was niet op den beganen grond afgeperkt maar bestond uit planken, die op schragen gelegd waren. Wij hebben hier waarschijnlijk

een wijziging, die er toe leidde, dat de klosbanen later in de gelagkamers der herbergen plaats maakten voor de truktafels of troks, die ook in de zeventiende eeuw thuis hooren. Het waren met lakens bekleede tafels, waarop men met ivoren ballen speelde, die met de punt van een langen stok of klik door een ijzeren poort gestooten werden. Het was weer de overgangsvorm tot het billard, dat, in de zestiende eeuw in Frankrijk uitgevonden, zooals bekend is, in bijzondere gunst stond bij Lodewijk XIV. Reden genoeg om te begrijpen, dat het op het eind der zeventiende eeuw ten minste in aanzienlijke kringen veel verbreid werd. Bij ons echter kwam het eerst in de achttiende eeuw meer algemeen in gebruik in verband met de toenemende gewoonte om koffiehuizen en societeiten te bezoeken.

De Maliebaan in den Haag en die te Utrecht houden nog de herinnering levendig aan het paille-maille, dat, van Franschen oorsprong en hier meest maliën genoemd, in de zeventiende eeuw zijn bloeitijd had. De malie was een tamelijk lange buigzame stok, aan welken een houten meest met ijzer beslagen hamer bevestigd was. Hiermede werd de bal zoover mogelijk voortgeslagen, en hij die in het minste aantal slagen de geheele baan aflegde, won. Lange, rechte lanen waren voor dit spel een vereischte, en alleen de grootere steden konden zich de weelde veroorlooven die aan te leggen en met fraai geboomte te omzoomen, zoodat zij te gelijk een aantrekkelijke wandeling opleverden.

Vooral de Utrechtsche maliebaan, die in 1637 op het Oudwijkerveld aangelegd was, was beroemd. Men wist te vertellen, dat Lodewijk XIV, toen hij in 1672 te Utrecht was, zijn spijt uitdrukte, dat hij die baan niet mee kon nemen naar Versailles. Zij was meer dan tweehonderd roeden lang en afgesloten door houten schuttingen, waarin van afstand tot afstand openingen waren om

uit en in te gaan. Aan de beide einden stonden groote palen met het Utrechtsche wapen en in 't midden was een kleine ijzeren boog. De schutting was met strepen en nummers afgeteekend om den afstand te bepalen, dien de ballen doorloopen hadden. De bal moest niet alleen de geheele laan door rollen maar ook de beide palen raken en door de poort gaan.

Bij de maliën was een gelegenheid om zich door een frisschen dronk in stemming te houden natuurlijk onontbeerlijk. Daar het een aristokratisch spel was, maakte de taveerne er echter plaats voor het wijnhuis, dat eveneens van stadswege werd geëxploiteerd. De kastelein droeg dan meteen zorg voor de ballen en maliekolven. Toen in den loop der achttiende eeuw de openluchtspelen meer en meer uit de mode raakten bij de deftige burgerij, werd noodzakelijk ook het maliën verdrongen door de verwante spelen, die in overdekte banen konden beoefend worden.

Daarbij kwam allereerst het kolven in aanmerking. Het was van oudsher een meer populair spel dan het maliën. Oorspronkelijk was het evenzeer een openluchtspel, en het Engelsche golfspel verraadt nog in zijn naam zijn oorsprong. Met een kolf, een van onderen breed uitloopenden stok werd de bal behendig voortgeslagen naar in den grond geslagen paaltjes, die achtereenvolgens moesten geraakt worden. Daarvoor werd de bal eerst op een hoopje zand geplaatst, wat men noemde „den bal op het tuitje zetten".

In de zeventiende eeuw ging het er al mee als met het kaatsen. De herbergiers trachtten klanten te lokken door den aanleg van fraai ingerichte, vaste en gladde kolfbanen, zooals die nog hier en daar zijn overgebleven als herinnering aan het verleden. Er werden stevige fraai gedraaide palen in gezet, aan elk eind der baan een; de kolfballen werden zwaarder en elastiek gemaakt, zuiver rond van sajet samengerold en met wit leer over-

trokken, terwijl de kolven van koperen klikken voorzien werden.

Le Francq van Berkhey vindt het niet alleen een aangenaam en gezond spel, maar hij beoogt ook, dat het zeer leerzaam is, daar er wiskunstige oefening noodig is om de lijnen te bepalen, langs welke de bal loopen zal. Is het ook niet geheel in onbruik geraakt, het is toch zoo weinig meer algemeen bekend, dat een korte beschrijving mij niet overbodig voorkomt.

Wanneer twee personen kolven, legt elk zijn bal bij den paal van opslag en slaat hem uit naar de overstaande paal. Wordt deze door beiden getroffen, dan slaan ze beiden weer naar den paal van uitslag. Mist een van beiden, dan slaat hij, die getroffen heeft, evenwel eerst terug; en de ander doet vervolgens een tweeden of derden slag, tot hij den paal raakt. Intusschen speelt de eerste naar den bovenpaal, en als hij dezen raakt, moet hij den anderen toestaan nog een slag te doen; dit wordt de nader of naslag genoemd. Gelukt hem nu die naslag, en rolt zijn bal van den paal terug op verder afstand dan waar de bal van den eerste ligt, dan wint hij een punt, dat anders door den eersten gemaakt wordt. Op die wijze speelt men voort, tot een van beiden het bepaald aantal punten gewonnen heeft. Ingeval beiden in den uitslag misslaan, wordt de voorslag gegeven aan hem wiens bal het dichtst bij den paal ligt. Het komt er nu op aan den bal zoo te raken, dat hij ten opzichte van den anderen paal op een goeden aftrek, zooals men het noemt, blijft liggen. Ten slotte wint hij het spel, wiens bal het dichtst bij het achterschut der baan stil ligt.

Deze vorm van het spel was in Holland gebruikelijk. In andere provincies, meer bepaald in Utrecht, waar men voorliefde had voor harde slagen, speelden men rabatteeren, waarbij de bal van de schutting moest terugspringen, en de verstafliggende won.

Men speelde ook wel twee tegen twee, waarbij dan de een uitslaat en de ander terugslaat. Speelde men met een grooter gezelschap, dan had ieder zijn maat, wat men met ploegen kolven noemde.

Vooral in het laatst der zeventiende eeuw werd er druk gewed bij het kolfspel. De kastelein in de Witte en de Zwarte Hond te Rotterdam schreef dan ook voor zijn kolfbaan:

> Liefhebbers, hier hangt kolf en bal,
> Hagendevelt van Rotterdammers al.
> Die kolven wil komt hier ter stee,
> Maar brengt wat dukatonnen mee.

Ook waren er kasteleins, die jaarlijks om een prijs lieten kolven. Deze bestond dan uit een zilveren kolf met een fluweelen handvat, dat met goud- en zilverdraad geborduurd was.

Evenals het kolven was ook het kegelen een echt nationaal spel, dat onze naburen van ons geleerd hebben. Daar dit spel ten minste gelukkig in gebruik gebleven is, kan ik met de vermelding volstaan.

Overigens was er variatie genoeg bij het balspel, en onze zeventiende-eeuwsche schrijvers maken herhaaldelijk melding van spelen, waarvan wij den aard nauwelijks kunnen benaderen. Daar hebben wij het kolven om een stoeltje, den bal in 't emmertje, het balsnorren, het balkneppelen, het werpbollen in 't lanck, de tafelballen of prins Karel over den Rhijn.

De achteruitgang onzer openluchtspelen begint op het midden der zeventiende eeuw. Dit hangt ongetwijfeld samen met de wijziging in de maatschappelijke verhoudingen, die zich dan aankondigt, zoowel als met de verminderde energie, die het gevolg is van een tijdperk van rust en van steeds toenemenden voorspoed.

In plaats van den ouden adel, die, in Holland en

Zeeland ten minste, geheel te gronde gegaan was, trad een nieuwe heerschende klasse op den voorgrond, die, in de zestiende eeuw uit de neringdoenden, den kleinen burgerstand voortgesproten, zich des te gemakkelijker van de regeering had meester gemaakt, waar de oude stedelijke geslachten trouw gebleven waren aan de Roomsche kerk. Het lag in den aard der menschelijke natuur, dat de nieuwe regentenfamilies, die door den aankoop van ambachtsheerlijkheden hun burgerlijk verleden trachtten te doen vergeten en door de beruchte contracten zich het onbetwist bezit van alle voordeelige ambten verzekerd hadden, nu ook voor het uiterlijk de lijnen scherper trokken tusschen zich en hun minder bedeelde stadgenooten.

De fortuinen werden gaandeweg meer geconsolideerd, en het werd hoe langer hoe moeilijker zich op te werken uit nederige afkomst. Zoo werd de grond gelegd voor de scherpe afscheiding tusschen de regentenaristokratie en de burgerij, die de achttiende eeuw kenmerkt. Voorloopig bouwden zich reeds de nieuwe heerschers hun ruime en prachtige woningen, begonnen zij zich buitenverblijven aan te leggen, en schaften zij zich kostbare rijtuigen aan.

De vroegere gemeenzaamheid tusschen de verschillende standen maakte plaats voor overdreven deftigheid aan de eene, voor onderworpenheid aan de andere zijde Wij hebben ons maar de tijdgenooten van Jan de Wit voor te stellen met hun geweldige krulpruiken en de oneindige plichtplegingen, die bij iedere ontmoeting met angstvallige nauwgezetheid werden in acht genomen, om te begrijpen, dat zij minder geschikt waren voor het kaatsspel en er geen vermaak in schepten met Jan en alleman zich te oefenen op de klosbaan.

Huygens stelde er nog zijn eer in, dat hij de voorkeur gaf aan het kegelen boven hazardspel. In zijn Hofwijck zegt hij:

Verr' zij van ons het spel, daer gunstverlies en wrock
Bij gelt-verlies op volght; verr zij van mijn gedachten
Door vrienden onvermaeck naer mijn vermaeck te trachten.
'k Verdoem den Teerlingh niet, 'k en heb niet op de Caert,
Dan dat ik houw de tijt kan beter zijn gespaert
Als soo te bove gaen, en middelmatigh nutten
Verschoont de leegheit self, en kan mijn opspraeck schutten.
Maer daer verlies en winst van Munte-geel of wit,
In schijn van vriendlickheit der spelers hert besit,
Daer 't oogmerck, krijgen is, werdt spel een slagh van krijgen,
En die den slagh verliest, voor 't uyterst magh hij swijgen.

Zijn zoon dacht er reeds anders over en volgde den nieuwen koers, zooals wij bij gelegenheid zullen bemerken.

Schreven wij een eeuw vroeger, dan zou ik wellicht in verzoeking komen, een betoog te houden, dat onze Germaansche voorouders, als echt natuurvolk, zich bepaalden tot de lichaamsoefeningen, die het tegenwoordig geslacht met den uitheemschen naam van sport aanduidt, en dat de verregaande speelzucht, die Tacitus hun als een nationaal euvel aanwrijft, een gevolg was van hun verkeer met de Romeinen.

Bij de worptafel en het verkeerbord, evenzeer als bij het bikkelen en kooten, hebben wij zeker de prototype bij de Romeinen te zoeken. Maar, om niet zoover terug te gaan, wij moeten erkennen, dat onze Nederlandsche voorouders al bijzonder vindingrijk waren op het gebied van het spel. In 1682 verscheen te Amsterdam een vertaling van Rabelais, waarin de volgende lijst van spelen voorkomt:

1. Van den vloed,
2. Van de voorsten of derden zoeken.
3. Van de vlugt of zakjagen.
4. Van 't pand-rooven.
5, Van 't troeven,
6. Van 't piketten.
7. Van ten honderden uit,
8, Van der haagen.
9. Van 't rampen.
10. Van 't schuiren.
11. Van 't pas-dijsen,
12. Van ten een en dertigen uit.
13. Van twee en twee.
14. Van ten dri honderden uit.
15. Van de verlorene.
16. Van de verwesene,
17. Van de vermorste kaart,
18. Van de onvernoegde.
19. Van het landsknegten.
20. Van de koekoek.
21. Van die ze heeft, spreekt.
22. Van op en af.
23. Van pijke delje.
24. Van schoon Belij.
25. Van kikkermik.
26. Van ik denk.

27. Van doe dit, doe dat.
28. Van Ka, Ka, volgme na,
29. Van de dwerl loop of wild jagen.
30. Van 't osje.
31. Van die wint, verliest.
32. Van wiege wage.
33. Van draijen wij.
34. Van Amerol.
35. Van hijp hap.
36. Van wie vint, die wint.
37. Van dammen.
38. Van schaaken.
39. Van Reintje de vos.
40. Van moertje, moertje.
41. Van 't koeijtje.
42. Van blanke bestemoer.
43. Van Jan springt hooger dan Trijn.
44. Van drie teerlingen.
45. Van tafeltje rondom,
46. Van knik knak Knelis.
47. Van 't bikkelen.
48. Van houd op en houd an.
49. Van tiktakken.
50. Van 't ganseberd.
51. Van 't uileberd.
52. Van wie wil 't robje vangen.
53. Van 't vrouwtje.
54. Van 't spookertje.
55. Van ik eerst, ik andert.
56. Van met steekers te werpen.
57. Van de sleuteltjes.
58. Van goeman.
59. Van eeven of oneeven.
60. Van kruis of munt.
61. Van 't matertje.
62. Van vogeltje vet.
63. Van klootschieten.
64. Van 't schoenlappertje.
65. Van den uil.
66. Van den hond na 't haasje.
67. Van lanterluijen,
68. Van verkentje gaat voor.
69. Van 't aaxtertje.
70. Van den toethoorn.
71. Van adieu.
72. Van de nieuwe neepjes.
73. Van Ulenspiegel in de bijenkorf.
74. Van 't paardje te beslaan.
75. Van 't schrobbelen.
76. Van waar zal die man staan?
77. Van handslag.
78. Van stomme beevaard.
79. Van in 't touwtje te springen.
80. Van 't speetje te wenden.
81. Van over de steen te trekken.
82. Van den sak te dragen.
83. Van 't rammelaartje.
84. Van even uit, even in.
85. Van val, vijgje val.
86. Van heerom danst in 't hemd.
87. Van wien zal ik gooije?
88. Van 't vosje villen,
89. Van versche ton.
90. Van haver verkoopen.
91. Van doovekoolen opblazen.
92. Van vraag en antwoord.
93. Van leeft het manneken of is 't dood?
94. Van d'ijzers uit den oven.
95. Van den boozen boerman.
96. Van 't afbossen.
97. Van den gebulten hoveling.
98. Van den gevonden heilig.
99. Van de mey te planten.
100. Van pimpanpet,
101. Van 't hoepelen.
102. Van 't pinken.
103. Van de quinkert.
104. Van de rol.
105. Van hol of bol.
106. Van 't Duinkerkertje.
107. Van Spinloo.
108. Van balslaan.
109. Van kaatsen.
110. Van kolven.
111. Van 't kooten.
112. Van knikkeren.
113. Van 't kegelen.
114. Van 't palet.
115. Van 't rinket,
116. Van 't schriksetten.
117. Van 't tolsetten.
118. Van den tol te slaan.
119. Van schoppen.
120. Van schijven.
121. Van trokken.
122. Van klossen.
123. Van negen kuil.
124. Van kritsen.
125. Van heeven,
126. Van ik zat en ik zat.
127. Van straatjen over.
128. Van de derden zoeken.
129. Van 't molenaartje.
130. Van den windbol.

131. Van blindpot.
132. Van paardje sta vast.
133. Van steentje veerder.
134. Van neus in aars.
135. Van Frankvoorte en huisje bet voort.
136. Van kapmonik.
137. Van ik visch, ik visch.
138. Van suikeroompje.
139. Van moet ik in je landje treden?
140. Van 't begraasen.
141. Van buijtelen.
142. Van springen.
143. Van rijschenkelen.
144. Van 't hinkelen.
145. Van man, man, ik ben op je blokhuis
146. Van schuilewink.
147. Van mollemollemol.
148. Van soutemoute.
149. Van 't Zooltje.
150. Van alle ambachten.
151. Van toffeltje geit.
152. Van strootje trekken.
153. Van tuimel in de peperzak.
154. Van 't knippen.

Uit deze lange lijst kunnen wij opmaken. dat nagenoeg alle spelen, die tegenwoordig nog gespeeld worden, reeds in de zeventiende eeuw bekend waren, maar dat de verscheidenheid toen heel wat grooter was. Immers er is geen twijfel aan, en de namen zelf bewijzen het, dat de hier opgenoemde spelen van Nederlandschen oorsprong of althans in Holland in gebruik waren. De ongenoemde vertaler heeft de in het origineel voorkomende lijst, die nog aanmerkelijk langer was, vervangen door grootendeels andere spelen. Dat overigens de lijst nog ver van volledig was, zal ons in dit overzicht blijken.

Bovendien waren er nog allerlei spelen van meer locale bekendheid. Zoo had men te Dordrecht het Vrouwtje kom ten hoof. Houbraken vermeldt een schilderij van Godfried Schalken, waarop dit spel wordt voorgesteld, en de schilder zichzelf heeft afgebeeld in hemd en onderbroek aan den schoot van een juffrouw zittende.

Aan de hoven der vorsten, op de kasteelen der ridders mochten de dobbelsteenen niet ontbreken, en in het dagelijksch leven der middeleeuwen speelden zij een groote rol. Het geld, met de „taerlingen" of op het „quæckbord" verspeeld, wordt gedurig in de rekeningen geboekt gevonden. De ridderschap verdeelde zijn belangstelling tusschen toernooi en jacht, en het dobbelspel, en als het geld verspeeld was, gaf de krijg altijd kans de beurs weer te spekken.

Maar de burgerij, die overigens het voorbeeld ijverig volgde, had niet dezelfde gelegenheid om het verlies weer goed te maken, en de overheid zorgde er daarom voor, dat niet te veel verspeeld werd. Tot de privileges, die een heer aan zijne goede stad gaf, behoorde niet zelden het verlof tot het houden van een dobbelschool, waarbij natuurlijk niet te denken is aan onderwijs in het dobbelen, maar alleen aan een localiteit om te spelen, een soort van speelbank. Het spel was echter altijd aan vaste regels gebonden. Men speelde niet altijd om geld maar ook wel om bier of wijn, en talrijk waren de keuren, waarbij het maximum van den inzet werd vastgesteld en misbruiken werden tegengegaan.

Zoo vinden wij in het stadboek van Zwolle: Item enich man of vrouwe burgher of gast die dobbelt binnen onser stad vriheit hogher dan twee groetwaert biers tot eenre tijt, of in der wijntaueerne hogher dan een take wijns tot eenre tijt, of creyede of mummede of quakede of in dat vat speelde of enigherhande spel speelde dat an ghelt droeghe hogher dan uoerscreuen is sonder arghelist, die uerloeren elc teghen die stat also menichwerue als sie dat deden hondert scillinghe. Op dezelfde boete was het spelen na zonsondergang of voor zonsopgang verboden. En eveneens iedere poging om langs rechterlijken weg speelschulden in te vorderen.

Waar het dobbelen soms geheel verboden werd, daar nam men toch altijd uitzonderingen aan. Zoo leest men in een Alkmaarsche keur: Voort en moet men gheen spel spelen met taerlinge om ghelt, uytgeseyt drie dagen op den vastelavondt. Ook werd het spel wel op kerkelijke feestdagen, meer bepaald op Kerstmis, toegestaan, en eveneens werd tot verhooging der feestvreugde het verbod opgeheven bij den intocht of gedurende het verblijf van een vorstelijk persoon.

De geleerde raadsman van Karel V, wiens rechtsregels

den grondslag vormden voor een meer algemeene rechtspraak, wijdt ook een hoofdstuk aan het dobbelspel. Onder de vele verleidingen, zegt hij, waaraan jongelieden blootstaan, is het spel met teerlingen of dobbelsteenen 't voornaamste, en ieder weet toch, hoe „verslinachtig" en zedenbedervend dit spel is. Daarom heb ik mij voorgenomen „in dit kapittel van het spel wat neerstelijck te handelen", want het dobbelen is hier en alom zeer gewoon en voor de gemeente zeer „onprofijtelijck ende schadelijck".

Die met valsche dobbelsteenen speelt, pleegt twee misdrijven, namelijk: valschheid en diefstal. Valschheid, omdat hij valsche steenen gebruikt; diefstal, omdat het geld, dat hij wint, hem nooit mag toebehooren, maar aan den verliezer teruggegeven moet worden. Ja, de verliezer mag zijn geld van den winner terugeischen niet alleen, maar ook zijne „hoirs enne aeldinghers", erfgenamen en nakomelingen, mogen dit doen, al was het ook na veertig jaren. Als de verliezer zijn geld niet terugvragen wil, vervalt het aan den Staat en moet bovendien de winner beboet worden.

Het dobbelen, al geschiedt het ook met zuivere teerlingen, is zoo verkeerd, dat de spelers geen schadevergoeding kunnen eischen voor beleedigingen, hun onder het spel aangedaan; evenzoo zijn alle overeenkomsten van koop, verkoop, leen en ruil nietig en van geener waarde, wanneer zij onder het spel gesloten zijn. Wanneer de waard van een herberg, waarin gedobbeld wordt, bestolen, bedrogen of geslagen is, heeft hij geen verhaal op de daders. Ieder die in de winst deelt, ook zonder zelf mee te spelen, ja wie alleen maar toekijkt is strafbaar, want het spreekwoord zegt: „Van twee kijckers ofte bezienders komt een dobbelaer ende een tuysscher". Dubbel strafbaar is hij, die eenvoudige jongelieden tot het „teerlinckspel oft tot spel van fortuyne oft hasart" verleidt en de

tafel klaar zet, de steenen er op werpt, het vuur aanmaakt en de kaars ontsteekt.

Het is echter wel geoorloofd zich met die spelen te vermaken bij goede, eerlijke lieden uit „recreatie, ghesel-schap ende tijdtkortinghe, niet uyt gierigheydt", maar om weinig geld, om den wijn of om een banket of om een koppel kapoenen of patrijzen, en dan op behoorlijke tijden en plaatsen. Weinig geld beteekent dan voor rijke spelers een of twee grooten of stuivers, elk naar zijn vermogen, zoodat men van de winst geen merkbaar voordeel, van het verlies geen ernstige schade heeft.

Op die wijze gaat onze schrijver voort tegen het aloude euvel te waarschuwen en straffen te bedreigen, maar, naar wij met alle reden mogen vermoeden, zonder afdoend resultaat. In de zeventiende eeuw was de speelzucht nog altijd de volkszonde bij uitnemendheid, waartegen de predikanten van hun zijde met evenveel kracht in hun predikatiën te strijden hadden als de schepenen met hun boeten. Maar of zij al den dobbelaar bedreigden „met gloênde dobbelsteenen in de helle te zullen moeten dob-belen", of zij al verklaarden: „Isser hier en daar een voor het lotspel, 't is een papist of een wereldsch mensch, die met den bijbel niet te doen heeft"; — het was alles vergeefs.

Toch raakte het eigenlijke dobbelen gaandeweg uit de mode. Met twee of drie dobbelsteenen te gooien om den hoogsten worp was goed voor de boeren en voor den minderen man. Fatsoenlijk werd het niet langer ge-acht, al kwam het ook in hooger kringen nog wel voor bij een stevigen beker wijn. „De beker met de dobbel-steenen" die soms aan het eind van een vroolijken maal-tijd rondging, mocht een overblijfsel zijn van vroegere dischgebruiken. Zulk een beker was van geblazen glas met twee dobbelsteenen in den voet. Elk nam hem op zijn beurt, en de oogen, die, nadat de beker goed ge-

schud was, boven lagen, wezen het aantal bekers aan, die geledigd moesten worden. Als er vrouweu in het gezel-schap waren, werden de roemers ook wel verwisseld met kussen.

Wat echter door alle tijden in eer bleef, was het ver-keerbord, dat in de middeleeuwen onder den naam van „quaeckbord" op de kasteelen der edelen zoowel als in de taveernen der steden den tijd hielp korten. Wij kennen het nog als triktrakbord, maar in de zeventiende eeuw maakte men onderscheid in de verschillende wijzen, waarop men speelde. In Bernagie's Ontrouwe Kantoor-knecht zegt deze: „Eerst leerden ze me muizebruyjen, daarna tiktakken, eindelijk verkeeren, en zoo wierd ik een dagelijkse comparant". Deze spelen waren vrij ingewikkeld door de bijzondere voor- en nadeelen, aan sommige worpen verbonden. De namen dezer worpen wijzen op Franschen oorsprong. Men had „cinque six, quater troy, deux aas, deux cinque enz. of als men met drie dobbelsteenen gooide cinque quater aas, cinque quater troy en meer andere. Eigenaardig voor de populariteit van het spel is wel, dat een Hollandsche bijbelvertaling er haar naam aan ontleende, n.l. Bijbels van Deuz Aas. Bij Neh. III : 5 stond als kantteekening:

De Armen moeten het Cruyce dragen; de Rycke en geven niets,
Deux Aas en heeft niet, Six Cinque en geeft niet. Quater dry, die helpen vry,

Er werd altijd om geld gespeeld en soms zeer grof. Onze blijspeldichters hebben er talrijke voorbeelden van.

Als ze in de kroege dorsten om zes schellingen speelen een verkeertje of een triktak,
Dat de ouwers selver om sulcke guijts banckroet moeten speelen
Of na Vyanen gaen, of na Kuylenburg, om een ongeluck te heelen.

Zoo klaagt de een, en een ander:

Wandel langs de winkels, daar ze tappen.
Ei, luister! luister! hoe die tiktakschijven klappen,
Den taarling rolt, en hoe, elk ogenblik, twee dri
Of viermaal wordt geschreeud: dat 's fa, al wat ik zie!

Het zijn geen deuvikken, die ze op het speelbord zetten,
Maar daalders, dukatons, dukaten, pistoletten,
En vrij wat meerder als men heeft in zijnen zak,
Want ros en wagen hangt somwijlen aan één smak.

Men speelde op het verkeerbord ook niet, zooals hij het tegenwoordige triktrakspel met damschijven, maar men zette penningen of muntstukken op de punten der driehoeken, waarin het blad verdeeld was. In den loop der achttiende eeuw raakte het langzamerhand uit de mode, tot het in de negentiende eeuw in zijn tegenwoordigen vorm herleefde. Het hinderlijk geraas, dat de dobbelsteenen en de schijven, die aanvankelijk vrij zwaar waren, maakten, had inmiddels aanleiding gegeven den bak met laken te bekleeden.

In de achttiende eeuw werd het verkeerbord voor een deel vervangen door het dominospel, een van de weinige spelen, die wij in de zeventiende eeuw missen, en dat waarschijnlijk aan het eerste zijn oorsprong te danken heeft. De naam heeft wel aanleiding gegeven de uitvinding aan de predikanten toe te schrijven, die dan hierin een geschikt wapen zouden gevonden hebben in hun strijd tegen het dobbelen, maar hiermede is in strijd, dat het spel reeds vroeger in Italië gespeeld werd en zich van daar uit in het begin der achttiende eeuw naar West-Europa heeft verspreid.

Uit de omstandigheid dat dammen en schaken steeds uitgezonderd werden bij de verbodsbepalingen tegen het spel, mogen wij wel opmaken, dat hierbij in den regel niet om geld gespeeld werd. In ieder geval waren het spelen van hoogere orde, die uit den aard der zaak alleen door menschen van meer ontwikkeling beoefend werden.

Eerst in de zestiende eeuw werd de naam van „schijfspel", zooals het in de mindeleeuwen genoemd werd, vervangen door dien van damspel. Hiermede ging samen een uitbreiding van het spel, dat vroeger met twaalf schijven gespeeld werd. Gebruikte men er vroeger het

schaakbord voor, nu kwamen afzonderlijke dambordon in gebruik, die dikwijls met kostbare houtsoorten, ivoor of paarlemoer werden ingelegd. Ook de schijven waren vaak fraai bewerkt van ivoor en ebbenhout, soms ook wel van brons en glas. Evenals bij het triktrakspel werden er soms aan weerszijden figuren op ingedrukt of ingesneden. Die figuren waren van verschillenden aard, nu eens afbeeldingen van Romeinsche keizers en keizerinnen, dan weer afdrukken van gedenkpenningen op oorlogen en veldslagen, of wel spreekwoorden, ook zelfs meer galante voorstellingen en omschriften.

Speelde men hier gewoonlijk met twintig schijven aan iedere zijde, die op vier rijen geplaatst werden, men onderscheidde nog het Duitsche damspel, waarbij elke partij twaalf schijven op drie rijen plaatste, het Poolsche dat van het Duitsche verschilde door de bevoegdheid om ook achteruit te slaan, en het Engelsche, waarbij een dam in alle richtingen mocht slaan, ook rechtuit.

Het schaakspel deelde met het verkeerbord in de middeleeuwen de bijzondere gunst van den adel en de vorsten. Van Indischen oorsprong werd het tijdens de kruistochten met evenveel ijver gespeeld door de geheele Christenheid als in het Oosten. De zangers namen het op in de Arthur- en de Karelromans, waar het soms een niet onbelangrijke rol speelt. Anderen weer verlegden den oorsprong naar de Grieksche mythologie. Dat de kostbaarheid van bord en stukken hiermede gelijken tred hield, kan ons niet verwonderen. Van don Juan van Oostenrijk wist men te verhalen, dat hij er een afzonderlijke schaakkamer op nahield, waar de vloer uit zwarte en witte marmerplaten bestond, en waar hij met levende figuren speelde. Knechten, uitgedost als de figuren van het schaakspel, voerden hier de bewegingen uit, die de spelers voorschreven.

Ook hier zijn reeds in de middeleeuwen boeken aan

het schaakspel gewijd. Zoo vinden wij uit de vijftiende eeuw het Boeck der Schaeckspelen des Graven van Hollandt, het Tractaet van den tijdverdrijf der Edele Heeren en Vrouwen, genoemt het Schaecspel en meer andere. Het is bekend, hoe prins Maurits, zooals meest alle veldheeren van beteekenis, er een groot liefhebber van was. Maar eerst in de achttiende eeuw werd het ook onder de burgerij in ruimer kring populair, en werd er in de koffiehuizen gelegenheid gegeven tot schaken en dammen.

Een spel, meer bepaald aan de zeventiende eeuw eigen, wordt ons door le Francq van Berkhey vermeld als het Hoornspel. Het ontleende zijn naam aan de hoorntjes of schelpjes, meer bepaald de kaoeris, die in het verkeer van de Oostindische Compagnie met vreemde werelddeelen een zoo belangrijke rol speelden, daar ze zoowel in het Verre Oosten als in Afrika geldswaarde hadden. Deze hoorntjes werden dan in bakjes afgeteld. Het schijnt echter met het verval der Oostindische Compagnie uit de mode geraakt te zijn, want onze schrijver weet er niet veel meer van te zeggen dan den naam.

Al deze spelen werden in de tweede helft der zeventiende eeuw op den achtergrond gedrongen door de speelkaarten, die sinds een onbetwiste heerschappij behouden hebben. Wij zullen ons hier niet verdiepen in de velerlei onderstellingen aangaande den oorsprong der speelkaarten, die bij ons eerst op het eind der veertiende eeuw in de rekeningen worden aangetroffen. Uit den aard der zaak bleven zij voorloopig beperkt tot de hoven der vorsten, want een spel kaarten, waarvan elk blad met de hand moest worden beschilderd, was vrij duur, en vooral in Italië was het beschilderen van speelkaarten een belangrijke tak van kunstnijverheid. De ontwikkeling der houtsnede in verband met de boekdrukkunst, bracht weldra ook de speelkaarten onder het bereik der welvarende

burgerij zoowel als van den adel. In de kluchtspelen van de zestiende en de zeventiende eeuw vinden wij er dan ook gedurig melding van gemaakt.

De oudste vorm van het kaartspel was wel het tarocco. Het werd gespeeld met 78 kaarten. Daaronder waren 21 taroks, die genummerd en van verschillende afbeeldingen versierd waren. De laagste van deze, die een potsenmaker voorstelde, heette pagato, de hoogste mongue. Bovendien had men nog een kaart, scus genaamd, waarop een haring was afgebeeld. Het bezit dezer kaart gaf allerlei voordeelen, daar zij een tarok kon vervangen maar zelf nooit genomen kon worden. De overige 56 kaarten waren in de gewone vier kleuren verdeeld, maar men had tusschen de vrouw en den boer nog den chevalier. De volgorde was dezelfde als bij het hombre, maar de taroks waren altijd de troeven. Gewoonlijk werd het tarok met drie personen gespeeld. Speelde men het met vier personen, dan werden de zwarte azen weggelegd.

Omberen en quadrilleeren, die in de zeventiende eeuw ook reeds hier voorkomen, waren blijkbaar slechts vereenvoudigde vormen van het tarokspel. De Spaansche oorsprong blijkt reeds uit de benamingen: hombre, de man; matadors van matar, dooden; troef van triunfo; spadilla van spada zwaard enz. Een Nederlandsche navolging wordt vermeld als het flikken of de kriewelkaart. Dit spel bestond uit 32 prentjes, die genummerd waren, en van welke de dood, het leven en de koning, of slint, bul en tris, zooals ze genoemd werden, de voornaamsten waren.

Daarnaast kwamen echter allerlei nieuwe vormen van kaartspel in zwang. Het nationale gevoel verloochende zich daarhij niet geheel. Het scheepje zeilen bleef het meest algemeen verbreid, en wij vernemen, dat soms een hardnekkig speler niet alleen zijn geld maär zelfs zijn kleeren verzeilde. Daarnaast worden het meest genoemd: lanterluwen, harten mariage, roemsteken, piketten, tritsen,

penteren, lansknechten, kometen, schreven selen, belle bruiden.

Behalve scheepje zeilen wordt ook roemsteken een Hollandsch spel genoemd, dat van hier in Frankrijk werd ingevoerd. Het was onder alle standen in gebruik. In den Schyn-Heylich van Hooft hebben wij ook een gesprek tusschen twee knechts, Slockspeck en Wouter:

Sl. Speel je wel met de kaert? W. Daar ben ik op eslepen!
Sl, Dat troeven is 'n geneucht! W. Ja, wierd men er niet kael van.
Sl. Roemsteken en lansknechten! W. Dat is het beste dat ick kan.

En in Breeroo's Klucht van een Huysman en een Barbier beroemt de eerste zich er op:

Me vaer zaliger plech me alle ding mit de kaert te leeren,
Wil je eens een roemsteekje of een gefthumtje, ick kant van beyts,
Negen blaetjes, een Gelders troefje, of langsknechten, of bockslaen, of op zijn Leyts?

Men speelde het roemsteken met zes en dertig kaarten, daar de vijf, vier, drie en twee uit het spel verwijderd waren. Het werd met twee, vier of zes personen gespeeld; in de laatste gevallen had ieder zijn maat. De naam wijst reeds aan, dat het roemen er een groote rol bij speelde. De eenvoudige roem bestond uit twee boeren of twee lagere kaarten van dezelfde waarde, de dubbele uit twee heeren of twee azen. Dan had men nog weerlich, vier gelijke kaarten; trits drie gelijken; en meer andere benamingen. Steek was de laatste slag.

Het lanterluwen was ook zoo algemeen bekend, dat het in 1672 gebruikt werd als opschrift voor een politiek pamflet:

Voor den Jare 1672 binnen Engelant op de overkomst van Sijn Hoogheyt aldaar, bij den Koning van Engelandt, bestaande in een Lanterluy van vijf Persoonen,

Te weten:

1. De Koning van Vrankrijk.
2. De Koning van Engelant.

3. De Bisschop van Munster.
4. De Prince van Orange.
5. De Staten van Hollandt.

Het spel gaat aan; het was vastgestelt ten eersten uyt.

Ten eerste. De Koning van Vrankrijk trekt twee trekken, bestaande in 3 Provinciën: 1 Gelderlandt, 2 Overijsel, 3 't Lant van Cleef.

Ten tweede. De Koning van Engelant: Zeelandt en den Briel.

Ten derde. De Bisschop van Munster: Vrieslandt.

Ten vierde. De Prins van Oranje: Hollandt.

Ten vijfde. De Staten van Holland zijn Beest.

Het lanterluspel werd gepeeld met 32 kaarten en in den regel door vier tot zes personen. De hoogste troef was de boer, daarop volgde weer de boer van de verwante kleur, b.v. hartenboer, wanneer ruiten troef was, en daarna volgden aas, heer enz. van troef. Elke speler kreeg vijf kaarten, en er mocht tweemaal gekocht worden. Wie geen trek maakte was beest en moest de pot verdubbelen.

Op het eind der eeuw raakte het spel wat in miscrediet. Asselijn haalt het nog aan in zijn Saartje Jans:

't Ging zo een reis of twee rond; de Juffrouw van 't huis verloor wel 't meest,
En nadat ze weinig trekken had gehaald, wierd ze endeling van 45 schellingen beest,
Die ze ook zonder dispuut en met een blij gelaat gewillig inzette;
Met komt er een slechthoofd uit den hoop, die krijgt lanterlu, en strijkt het heele restje, zonder dat 'et 'er iemand belette.

Lanterlu werd belachelijk. Men sprak van een lanterlupruik, een lanterludegentje voor een pruik die uit de mode was, een pronkdegen uit een uitdragerskraam. Zoo vinden wij in het begin der achttiende eeuw het lanterluspel ook weer onder de prenten op den windhandel. „Allen beest" roept Klaverenvijf, daar hij „lanterlu van de vijf hoogste troeven" heeft.

Piketten, kometen en lansknechten waren uit Frankrijk hier ingevoerd en bleven nog lang in gebruik. Het laatste, lansquenet, evenals pharaon en bassette, dat er een variatie van was, waren vormen van het bankspel, dat meer in de hoogere kringen gespeeld werd. Willem III was blijkbaar een bijzonder liefhebber van bassette. In de Journalen van den jongeren Huygens wordt er telkens melding van gemaakt. Zoo onder 19 Sept. 1682: „'s Avonts verloor 98 gl. à la bassette, Forgel taillerende en verliesende aan S. H. omtrent de 3000 gl. Onder 1 April 1683 lezen wij: De Prins liet mij 's avont tweemaal haalen om met de Princes à la bassette te komen spelen. Won 13 ducatons. Savonts half ontkleet wesende quam Benting, Zuylestein, Forgel en Borselen in mijn kamer om 11 ueren en seyden dat noch wilden spelen, gelijk deden tot 12 ueren toe. Verloor 6 ducatons". Tijdens een verblijf te Parijs merkt Huygens op, dat in Frankrijk het kaartspel minder sterk de overhand genomen heeft, en men er de voorkeur geeft aan de kaatsbaan.

Natuurlijk was het kaartspel, evenzeer als het dobbelen, den rechtzinnigen Calvinist een ergernis, en de Middelburgsche predikant Henricus de Frein kwam er tegen op in een boekje: Het spelen met de kaart den christenen ongeoorloofd, dat veel opgang maakte, driemaal herdrukt werd maar niettemin geen merkbaren invloed had op het bestreden kwaad. Hoe algemeen verbreid het trouwens was, kunnen wij bij hemzelf lezen:

Dit spelen geschied niet onder de burgers van Zion maar van de wereld, van mannen, vrouwen en kinderen, in hare huizen, tuinen, hofjes, ook wel, hoewel meer bedekt, op burgerwagten. Het kaartspel is een bedrijf van de jonkers en juffers, in haer gesette tijden en plaatsen, die daartoe haar beklede lanterlui-tafeltjes en andere gereedschappen hebben, daar de juffers, opgetooid als wereldsche

poppen, met opgecierde hoofden, ontblote halzen, ruggen en boezems, zich vinden laten, en de jongers zien hetgene het heil verijdelt, en dat maar dienen kan om haer te doen wandelen in de wegen van haar hert en de aanschouwingen van haar ogen, tot ontsteking van vuile lusten, niet denkende nog gelovende dat zij zullen komen voor het gerigte. Dáár ziet men de koetsen vermenigvuldigt in een meerder getal als voor de kerkdeuren; dáár hoort de voorbijgaande aan het knorren, kijven en vloeken van de koetzieren en lijfknegten, wegens het moeten toeven, terwijl zij en de peerden moeten dragen de ongemakken van de wind en regen. Aan deze zonde zijn verslaaft de meeste grote en aanzienlijke van den lande, onder dewelke deze bijbel van 32, 36 en 40 bladen meer verhandelt en hoger geschat werd dan het woord van God. Hare huizen, saletten, hare hoven en buitenplaatsen zijn aan het kaartspel toegewijt. In jagten en te scheep zijnde, deed men veel ligt vergeefs werk, zoo men na een bijbel of eenig boek met bijbelstoffen vervult zoude willen vragen, maar een kaarteboek werd zelden vergeten of de reize werd beklaagt, en is 't een der boden belast geweest dat te bezorgen, hij en komt zonder doorgestreken te zijn over zijn vergetenisse daar niet af.

Het laatste bevestigt ons Huygens, waar hij in zijn Korenbloemen vertelt, hoe hij met eenige Haagsche heeren en dames uit spelevaren ging. Het weer was zoo schoon en de „tijd zoo kostelijck", maar toch, klaagt hij, „wou men gaen zitten spelen. 't Pickquetje voor de Mans, 't Roemsteeckje voor de Vrouwen".

Zoo ging het door tot Rotterdam toe. Met zijn gewone openhartigheid geeft Huygens tevens een vingerwijzing op den nadeeligen invloed, dien het spel had op de eerlijkheid. Wanneer de schuit een brug door ging, waar het natuurlijk donker was, stak ieder gauw de hand uit, „om sijn hoopken geld te decken". Immers

Soo kan gelegentheyt een vroom gemoed· verwecken
Tot ongeregeltheyt; 't en baet Gebuer noch Vriend,
Mits dat het niemand sie, elck vat na wat hem dient.

Ook valsch spelen kwam te dikwijls voor om het, vooral bij dames, hoog op te nemen. De jongere Huygens deelt in zijn Journaal onder 21 October 1682 mede: „Gisteren vertelde Odijk aan tafel, dat de vrouw van 's Gravemoer hem een stuks gouds hebbende ontnomen van tien dukaten en semblant makende om daarmede Heemskerk te willen betalen, die daags te voren haar honderd dukaten met spelen afgewonnen had, hij naar haar kamer ging en 't goed van haar toilet nam bij represaille ende 't zelve nog had".

Was de bedachtzame Cats van oordeel, dat het dobbelspel de vrouwen niet voegde, Johan van Heemkerk in zijn Minnekunst dacht er anders over. In zijn pleidooi voor een veelzijdige opvoeding zegt hij:

Voorts moet ghy wesen gaeuw in 't kaerten en in 't troeven,
Want alsmen is by een, so valt men vaack aan 't boeven:
Nu is 't verkeerden troef, dan een- en dertigh uyt,
Nu pachten, dan vervolgh, en wat men meer besluyt.
Het dammen is oock goet, en soeter noch het schaken,
Dat bey gelijck de geest kan scherpen en vermaken.
Den een die tickt-tackt liefst; en d'ander liefst verkeert;
Uw Dochter hoort van all's te hebben wat geleert.

Ook prijst hij het kaartspel aan als een geschikt middel voor de jongelui om hun galanterie te toonen.

Indien ghij troeft, so geeft haer staegh de beste blaën,
Of kondt ghij dat niet doen, so wilt u selfs verraên,
En willens uwe kans versuymen en verkijcken,
De meysjens worden soet, wanneer se moghen strijcken.
Dus als ghij hebt gezien, dat sij wat morsen wil,
Soo sijt al siende blint, en swijght daer over stil.

Een raad, die ongetwijfeld in den regel wel opgevolgd zal zijn.

Het werd er zeker niet beter op, nadat onze Willem III den Engelschen troon had bestegen. Holland stond

bij zijn naburen in niet te besten reuk, en een jong Franschman kreeg op een reis naar den Haag van zijn moeder den raad mede:

Gardez vous bien des dés, des jeux et des pipeurs.

Maar in Engeland vierde onder de reactie na Cromwell, evenals iedere andere vorm van losbandigheid, ook de speelduivel hoogtij. De staaltjes, die ik uit Huygens' Journalen aanhaalde, zouden nog heel wat vermeerderd kunnen worden, als het niet te eentonig was. Verlies en winst op één avond loopt nu niet zelden over duizenden.

De Staten achtten zich nu ook wel eens geroepen tusschen beiden te komen. Zoo werd in 1699 het ombertje, poentje, la basette, pharaon inde vertrekken van het hof verboden, evenals later, in 1749, het passedix, pharon, berlan, quinse-trente et quarante, cincq et nove, rafel, bassette, pochen, banco fallato, trichaijne, en generalijck alle andere soorten van spellen, die om grof en excessyf werden gespeeld, in herbergen, koffijhuizen en andere publycke plaatsen.

Tegen het eind der zeventiende eeuw beginnen in navolging van Parijs ook hier de „Societeiten" in zwang te komen, waar „de voornaamste dames in den Haag bijne alle dagen van de week bij malkander vergaderen". Een dame van aanzien of die zich als zoodanig beschouwde moest haar vasten ontvangdag hebben even goed als tegenwoordig weer, en het was voor haar een zaak van eer, dat zich daar niet alleen haar vriendinnen vertoonden maar ook ieder, die wat in de maatschappij beteekende. Zoo werden ook heeren er gaarne ontvangen, en zij vonden er gelegenheid om wat te flirten, wat al evenmin een uitvinding van den jongeren tijd is. Soms ook wel werd er de grond gelegd tot een meer duurzame verbintenis. Het was een plaats, zooals Droste het in zijn Overblijfsels van Geheugchenis uitdrukt:

Daar schoone jufferschap zich 's avonds vinden liet
En heeren van verstand ontbraken daar ook niet,
Die, tot haar dienst bereid, behagelijk haar streelden
En ieder met de zijne een kaartje somtijds speelden
Of praatten van hetgeen was hier of daar geschied.
Ook zong een schoone stem temet een aardig lied.
Dit was een avondschool, waar men kon leeren leven;
Dat onbehoorlijk was, werd nimmer daar bedreven.

Op de juistheid van het laatste valt misschien wel wat af te dingen, maar de galante kapitein zag den kring, waarin hij zich zoo genoeglijk bewoog, gewoonlijk door een rooskleurigen bril. Er is reden om aan te nemen, dat die bijeenkomsten, evengoed als later de heeren-societeiten, soms konden ontaarden in clandestiene speelholen, waar de dame des huizes zich rijkelijk schadeloos wist te stellen voor de onkosten van het onthaal harer gasten. In een blijspel van dien tijd weet een dienstmeid te vertellen:

Ik heb voorheen gewoond tot iemand van de vrouwen,
Die deze maatschappij van lanterfanten houwen;
Die hebben het altijd gerekend voor gewin
En vonden nimmermeer verlies of schaê daarin.
Het kaartgeld, dat men trekt, kan dat genoeg vergoeden;
Men kan daar rijkelijk de onkosten uit vergoeden,
Die waslicht, koffie, thee, kaars, turf en hout bedraagt;
Dan blijft er nog genoeg voor knecht en kamermaagd.

Dat waren de „gesette tijden en plaatsen", waartegen wij den Middelburgschen leeraar met zooveel vuur hoorden ijveren.

Het kaartspel heeft de vroegere gezelschapsspelen voor een goed deel verdrongen of naar de kinderkamer verbannen. Daar hebben wij het ganzenbord, een internationaal spel, dat in Frankrijk zelfs le noble jeu de l'oye genoemd werd. Uit de vermelding bij onze schrijvers van dien tijd blijkt, dat men het in de zeventiende eeuw nog vrij algemeen speelde. Zoo zegt Heemskerk:

Indien het gansenbord u streckt tot een vermaken,
Soeckt dan met gaeuwigheit voorbij de put te raken,
Of telt er een te veel uyt vreese van den dood,
Siet dat ghy u niet stoort, noch u daer aen en stoot.

Men had er ook verschillende variaties op. Naast de ganzenborden kwamen de uilenborden, de jodenborden, de harlekijnenborden, het slangenbord, het bokje of schaapje.

Evenals met het ganzenbord is het met het lotto gegaan. De loterij was een oud volksvermaak, zoo nationaal dat men in Duitschland van de „holländische oder alte Lotterie" sprak. Er was een bijzonder verlof toe noodig, dat altijd gemotiveerd werd door een of ander weldadig doel, of wel ten bate der kerk kwam. In de middeleeuwen had de loterij, zoo goed als de kermis, dan ook een kerkelijk karakter door de zingende mis, die er aan voorafging. De reformatie deed de mis vervallen maar veranderde overigens niets aan de loterij.

De kunstnijverheid voer wel bij de loterijen, want de prijzen werden niet in geld uitbetaald maar bestonden in kannen of bekers van gedreven zilver, sieraden of andere kostbaarheden. Op de groote aanplakbilletten, die overal verspreid werden, waren de prijzen afgebeeld naast de voorwaarden der loterij. Registers werden aangehouden van hen die loten namen, de „inleggers", en daar een prijs werd uitgeloofd voor hem die het meest inlegde, werden de inschrijvingen bewaard in een zorgvuldig gesloten kist, die na afloop der inschrijving werd geopend. Het was gewoonte bij de inschrijving een „prose" te voegen. Dit waren soms spreuken uit bekende schrijvers maar veelal ook eigengemaakte rijmpjes.

Bij de trekking, die op het stadhuis in tegenwoordigheid der stadsregeering plaats had, werden al de waarborgen toegepast, die nog altijd gehandhaafd zijn. Maar alles was veel feestelijker. Er waren optochten bij, muziek, verlichting met pektoortsen en wat dies meer zij.

Uit de loterij is blijkbaar het lotto of kienspel ontstaan, dat in het begin der zeventiende eeuw uit Italië hierheen kwam. Het viel geruimen tijd zeer in den smaak en werd eerst langzamerhand een kinderspel. Een herinnering

aan den oorsprong van dit spel vinden wij nog in het gebruik, dat zich in Friesland tot de laatste jaren gehandhaafd heeft om op St. Nicolaasavond een stuk wild te laten verspelen met de lottokaarten.

Dat allerlei pandspelletjes in de gunst stonden, kan ons niet verwonderen bij de voldoening, die zij onze kusgrage voorouders konden geven. Dat vooral bij bruiloften het kussen naast het drinken een groote rol speelde, ligt in den aard der zaak. In een pamflet van 1683 vinden wij een vermakelijke beschrijving van zulk een bruiloftsmaal. Na de gesontheden, zegt de schrijver, ving men aan te drincken op sommetjes, soo men het noemde; elk met sijn naastsittende, doch niet eygene vrouw of jonge dochter. Doen het aan u was toegekomen, ginkt gij u almede verschuylen met uwe buurmansvrouw, die niet lelyck was, achter de serviët, daar gij soo lange slorfdet ende kustet, ende lecktet, tot het glas met dikwils herhaalde teugjes uytraackte, terwijle d'andere gasten ondertusschen met messen ende lepels klopten ende tierden op de schotels en schalen, om soo 't geklap van de kusjes niet te laten hooren.

Ook het zingen was in de zeventiende eeuw een noodzakelijk element van de tafelvreugde. Overtalrijk zijn de liederenboekjes, die uit dien tijd bekend zijn, en die even onontbeerlijk geacht werden als het Commersbuch voor den Duitschen student. Naast de jolige Mopsjes en Jufferboekjes had men de stichtelijke Emausjes. Dat meer jolijt dan fijn vernuft bedoeld werd, verraden de titels van de Meyblom, de Amoureuse Lusthof en 't Vrolijke Catootje voldoende. Bij de Enckhuyser IJbocken en het Medenblikker Scharrezoodjen behoeven wij niet naar de afkomst te vragen. Maar met zang en dans zou ik het gebied der kunst betreden, die buiten mijn bestek ligt.

Ook van de eigenlijke volksvermaken, het boogschieten

naar den vogel, dat nog hier en daar, b.v. te Noordwijk-Binnen met de oude ceremoniën plaats heeft, de wedrennen met paarden of op de schaats, de zeilwedstrijden, dat echt nationale vermaak, moge hier de bloote vermelding volstaan. Dat de hanengevechten, het katknuppelen, het ganstrekken en dergelijke barbaarsche vermaken, die nog in de zeventiende eeuw in volle fleur waren, tot het verleden behooren, en het bekkesnijden alleen sporadisch nog voorkomt in afgelegen dorpen, is zeker een verblijdend teeken en doet ons de hoop koesteren, dat de eerenaam van beschaafde naties, die wij Europeanen ons zoo gaarne geven, niet altijd een ironie zal blijven voor wie wat dieper kijkt dan de oppervlakte.

VAN STERVEN EN BEGRAVEN

door

Dr. L. KNAPPERT
Hoogleeraar te Leiden

I.

„De dood, die spaart noch zoete jeugd",

zingt Vondel in zijne aangrijpende „Vertroosting aan Gerard Vossius",

„Noch gemelijken ouderdom;
„Ze maakt den mond des reedners stom,
„En ziet geleerdheid aan noch deugd...",

maar, als hij bitter bedroefd is om het heengaan van zijn dochterken, klaagt hij dat de felle dood de grijze lien verschoont, maar mikt op het onnoozel wicht:

„De speelnoot vlocht (toen 't anders niet mocht zijn)
„Den krans van roosmarijn,
„Ter liefde van heur beste kameraad.
„O kranke troost! wat baat
„De groene en gouden loover?
„Die staatsie gaat haast over".

De dichter heeft vele malen den rouw en de droefheid bezongen door den dood in de huizen der menschen gebracht en wij mochten wel enkele versregels aanhalen ter inleiding van het onderwerp, dat wij behandelen gaan. De menschen en de dingen in de 17de eeuw waren in veel anders dan nu, maar de smart van heengaan en beroofd worden wierp haar donker floers over gebogen hoofden gelijkelijk voorheen en thans. Gelukkig wie gelooven kon,

dat de dood de overgang was tot beter leven. „De droefenis ende ween des doods" zegt een van onze oudste Nederlandsche reformatoren, „wordt door deze hope en verwachtinge des toekomende levens wel verwonnen. Het is niet meer dan een vloobeet die de zielen niet en schadet, die dood doet ons meer goeds dan wij wel wanen. Zij maakt den zonden een einde, zij lost ons van veel cativigheid [1]) ende verdriets. Zij voegt ons bij God ende zendt ons voort int eeuwig leven. Laat Turken en heidenen vervaard zijn voor den dood, die geen geloove en hebben op dat toekomende leven, maar onze conversatie ende gepeinze is inden hemele . . ." [1]).

Intusschen is het voor heden niet ons plan over de gevoelens te schrijven door den dood gewekt, niet over hoop en vrees voor het toekomstig leven, niet over de voorstellingen van het hiernamaals, noch ook over den rouw en hoe hij zich uitte. Dit alles is van groot belang — eene historisch-psychologische studie — maar op dit oogenblik mikken wij niet zóó hoog. Het is er ons om te doen de gebruiken te schilderen, die om en bij de 17e eeuw bij onze vaderen met sterven en begraven-worden samenhingen. De strafrechterlijke kant, de ter dood brenging van misdadigers valt ook buiten ons bestek. Wij staan evenmin stil bij hen, die de dood scheen te vergeten en een ouderdom bereikten verre buiten de grenzen des gewonen, aardschen leeftijds, zooals Jacob Janssen van Amsterdam, die in 1698 geboren in 1808 overleed of F. Gosse Halder, die 119 jaar werd [2]).

Het sterven-zelf ging in de dagen der Republiek zeker niet meer samen met gebruiken als onder de katholieke

[1]) Gnapheus, Een troost ende spiegel der siecken 1531. Bibliotheca Reform. neerl. I, 229. „Cativicheyt" is ellende. Zoo heet het in het bekende woord van Paulus: „Ic arme cativich mensche, wie sal mij verlossen van dit lichaem des doots?" a. w. t. a. p. I, 225.

[2]) Van de tentoonstelling-A. Th. Hartkamp in het Panorama-gebouw, Amsterdam, Nov. 1908.

bedeeling, als daar is het gaan liggen op eene biezen mat, op den grond met een dunne laag asch bestrooid, gehuld in een franciskanerpij . . . opdat men voor den aanval van den Booze niet zou behoeven te vreezen. Diplomata of brieven van vrijgeleide voor de scheidende ziel werden den stervende niet meer meêgegeven, noch ook werd hem aanbevolen aandeelen te koopen in de goede werken der heiligen [1]). Behoorde hij tot de protestanten, dan kwam de predikant of de ziekentrooster hem bezoeken, hem voorlezen en met hem bidden; was hij katholiek, dan werd hij heimelijk door den pastoor of een rondreizenden missionaris bediend; en als de laatste strijd gestreden was drukten de naastbestaanden den doode de oogen toe. Johannes Fontanus, de hervormer van Gelderland, nam op 't oogenblik zijns doods, den „voorsten ringen van zijne rechterhand ende dien met speeksel zijnes monds genettet hebbende, dede hij daarmede zijne beide oogenleden dichte toe" [2]). Balthasar Bekker „schikte zich of hij gemakkelijk wilde gaan slapen, vouwde de handen, sloot mond en oogen" en stierf aldus [3]).

Het afleggen van het lijk, het kleeden in de doodwade of het hennekleed, het doodshemd, een lang gewaad met ruime plooien en zwarte boordsels [4]) (en ook hier speelden weelde of armoede haar rol) geschiedde door familieleden en buren, waar althans de verplichting van naberdiensten nog bestond. En die bestond lang en is nog niet gansch verdwenen. In eene Groningsche raadsresolutie van 18 Mei

[1]) Voor het sterven in een franciskanerpij een woord uit den genoemden ziekenspiegel: „ic solde mij noch in een grauwe cappe hebben laten begraven om tderdendeel der sonden quijt te sijn", Bibl. Reform. neerl. I, 202, en Erasmus' Colloquia, Leidsche uitg. van 1729 p. 681—700 „Exequiae Seraphicae"; voor het overige in den tekst genoemde aldaar p. 515—538, „Funus", waar in de tweede helft het sterven van den rechtvaardige geteekend wordt, die deze bijgeloovige hulpmiddelen niet verlangt.

[2]) Mr. J. W. Staat Evers, Johannes Fontanus, 1882, blz. 90.

[3]) Dr. W. P. C. Knuttel, Balthasar Bekker, 1906, blz. 357.

[4]) Dr. G. D. J. Schotel, Het maatschappelijk leven onzer vaderen,[2] z. j. blz. 392.

1771 treden Burgemeesteren en Raad strengelijk op tegen de buren van een beulsknecht, omdat zij weigerden de nabuurplichten te vervullen bij het lijk van diens vrouw. Oudtijds was zoowel het afleggen van als het waken bij de dooden het werk der bagijntjes, der klopjes, die in hare stille hoven te zamen wonend, tot dezen arbeid uitgingen. Na de reformatie ten onzent hield dit op, maar de gewoonte had zich zóó vast geworteld, dat de bagijnen, langzamerhand weêr geduld, weder bij de dooden (en niet alleen roomsche) werden geroepen. In 1631 waren zij in Leiden en omstreken zóó stoutmoedig geworden, dat zij zich niet ontzagen „op publieke plaatsen, kerken en kerkhoven in de bediening der dooden hare superstitiën met gebeden ende anderzins te plegen" [1]). Een graflantaarn of een stroobos aan den post der deur gehangen toonde aan dat dáár een doode in huis was, gelijk ook de neêrgelaten gordijnen: een zwijgend verzoek om eerbiediging van smart. De geschreven wetten hadden ook hier oude gebruiken gecodificeerd en zóó gebood b.v. het Drentsche landrecht dat van rechtsexecutiën vrij zouden zijn huizen daar een vrouw in de kraam lag — de kraam gerekend op vijf weken — en daar een doode in huis of dien dag geweest was [2]). Het aanzeggen geschiedde ten platten lande door de buren mondeling, in de steden door de kosters of door bidders en aansprekers, die tegelijk de doodebriefjes of de uitnoodigingen ter begrafenis rondbrachten. Zulke doodebriefjes zijn algemeen bekend en in vele exemplaren in onze openbare en familie-archieven bewaard, in boeken afgedrukt, op tentoonstellingen te kijk gelegd. Hier is dat van Joost van den Vondel:

---

[1]) Synode te Schiedam 1631. Knuttel, Acta der Part. synoden van Zuid-Holland, 1908, I, 464 vlg. Het verhaal van de onwillige buren te Groningen bij B. Lonsain, „De beul in Stad en Lande", Gron. volksalmanak voor 1909, blz. 60.

[2]) Lantrecht van Drenthe 1712, 2e Boek art. 78.

Tegens Woensdag den 8 February 1679.
Uwe E. wort gebeden ter Begraeffenisse met
Joost van den Vondel,
out 92 jaren.
Woonachtigh op de Cingel, over de Warmoesgraft, om voor half drieën preçijs te zijn in de Nieuwe kerk.
U E naem zal geleezen worden [1]).

Tien jaren vroeger was Rembrandt van Rijn in diezelfde kerk begraven, zóó vergeten, dat het niet bekend is of iemand hem de laatste eer heeft bewezen, het kostte alles en alles vijftien gulden en of er een doodebriefje is rondgebracht, weet ik niet.

De aansprekers worden in de geschriften van den tijd gegispt om hun trots en laatdunkendheid, zij gedragen zich honds tegenover de huisgenooten en nabestaanden en zij bootsen in kleeding en manieren — ijdelheid der ijdelheden! — de predikanten na. Alsof deze zondenlijst nog niet lang genoeg is, verbindt zich hun naam aan een bloedig opstootje, dat in de twee laatste dagen van Januari en de twee eerste van Februari 1696 de stad Amsterdam in onrust bracht: het aansprekersoproer. De mogelijke geheime oorzaken van dit ernstig tumult: begeerte om de regeering om te zetten laat ik daar; de aanleiding lag in eene nieuwe keur op de begrafenissen. De Engelsche agent of konsul Jozef Kerby had den Staten van Holland het plan voor eene nieuwe en noodige belasting voorgelegd op het trouwen en begraven, waarop die van Amsterdam van de gelegenheid gebruik maakten eene nieuwe keur op hetzelfde onderwerp uit te vaardigen. Daarbij werd het aansprekersambacht tot stadsmonopolie gemaakt, zoodat niemand aansprekers of lantaarndragers buiten de van stadswege aangestelde gebruiken mocht. Tevens werd tot in kleinigheden

---

[1]) Er waren ook nu en dan berijmde begrafenisbriefjes. Dat van Reynier van Bolswaart op de tentoonstelling-A. Th. Hartkamp staat ook gedeeltelijk afgedrukt bij Schotel, a. w. blz. 398.

het gansche bedrijf geregeld, het gedrag der lieden vastgesteld en hun aantal, onder hoofdlieden en commissarissen, bepaald. Dit wekte groot en begrijpelijk misnoegen onder hen, die daardoor van hun beroep verstoken en broodeloos zouden worden, aangestookt door „derzelver vrouwen" zegt Wagenaar, „zijnde deze kunne veeltijds gewoon, in geval van burgerlijk misnoegen, het hooge woord te voeren". Doch, gelijk 't vaak gaat, die de beweging begonnen verloren spoedig alle bestuur erover, het laagste grauw kwam, tuk op buit, uit zijne ellendige schuilhoeken te voorschijn, te zamen met vreemd scheepsvolk, dat met den winter aan land gebleven was; de altijd smeulende haat tegen de heeren, die mochten wijzen, wat het volk had te prijzen, laaide omhoog als een felle vlam, bijtend volkssarcasme prikkelde tot daden van geweld en een paar dagen lang is de anarchie meesteres met plundering o. a. van de huizen van burgemeester Boreel en kapitein Spaaroog, waar de prachtigste kunstwerken jammerlijk werden vernield, eene schade later vergoed met 28.750 en 20.000 guldens: meer dan jaren lang door de nieuwe begrafenisregeling zou kunnen worden opgebracht [1]).

Bij de Germanen, zegt Tacitus, wordt het rouwbedrijven slechts voor vrouwen gepast geacht, voor de mannen voegt alleen de herinnering [2]). Hoe dit zij, bij hunne nakomelingen geschiedde het rouwdragen door mannen en vrouwen beiden. Doch voor onze protestantsche vaderen (en wij vergeten

---

[1]) Wagenaar. Amsterdam in zijne opkomst enz. 1760, I, 711—719. J. F. Gebhard jr. geeft in het Amsterdamsch Jaarboekje 1899, blz. 100—157 nadere bijzonderheden (o. a. over de oorzaak van de plundering van het huis van burgemeester Boreel) volgens berichten van een ooggetuige Craffurd, twee brieven van zekere Lijsbet Heere en de opgaven van schadevergoeding. Het bedrag voor Boreel was f 28164. 12. 0. Het aan het stadhuis aangeplakte briefje: „Dit huys is te huur terstond in te vaeren" is dezelfde volkshumor, die te Leiden in 1526 aan de biechtstoelen der terminarissen aanplakte: „Dese vier stoelen sijn al te coep ende nyet te huyr..." enz. Mijn Opkomst v. h. protestantisme blz. 94.

[2]) „feminis lugere honestum, viris meminisse", Tacitus, Germania, cap. 27 in fine.

nimmer, dat in de 17e eeuw de protestanten, in 't bijzonder de gereformeerden, wel het overheerschend, doch geenszins nog het talrijkst deel der natie vormden) was het dragen van rouwkleederen toch geen onbestreden gebruik. De gereformeerde kerk namelijk had er zich in den beginne tegen gekant als tegen roomsche superstitie. Daar wij deze aangelegenheid in den loop van ons onderzoek nog herhaaldelijk zullen ontmoeten, is er aan gelegen er thans een woord van te zeggen. Ik zal daarbij trachten een lang verhaal kort te maken. De gereformeerde kerk, samensmelting van de nationaal-hervormden met de uit het zuiden ingekomen calvinisten, had onder de andere protestantsche sekten ten onzent verreweg de grootste macht door hare voortreffelijke organisatie, haar heroïsme, haar offervaardigheid voor de publieke zaak. Toen in 1572 het land was opengegaan had zij zich, de theorieën van de Emder synode in de praktijk omzettende, aanstonds gevestigd en, onder voortdurenden strijd met den staat om eene eigen kerkorde, zich ingericht. Zij was, vooral in haar dagen van worsteling, doch later ook in getrouwheid aan haar verleden, fel antipapistisch. Zij zag in Rome het Beest dat de ware, gereformeerde religie bestreed en tegelijk de macht, die, mèt Spanje voortdurend de vrijheid van het gemeenebest bedreigde. Tot geene overeenkomst hoegenaamd was zij te vinden. Wat sommige politieken uit onverschilligheid, anderen, zooals vooral Prins Willem, hoogloffelijker memorie, uit een hoog vrijheidsbeginsel wilden: gelijk recht voor alle gezindten heeft zij altijd vierkant afgewezen en bekampt. Een godsdienstvrede, waarbij met de belangen der katholieken rekening werd gehouden, achtte zij reeds daarom uit den booze, ook al waren er binnen hare muren schakeeringen en gingen zeker niet allen zóóver als b.v. Datheen. De politieke toestanden beterden zich hoe ouder de kerk werd. Op het einde der 16e eeuw was de republiek reeds meesteres op eigen gebied, maar de vrees voor en de haat

tegen de pausche superstitie bleef bij de kerkelijken bestaan en althans nog de gansche 17e eeuw door werden zij niet moede telkens de overheid aan te sporen tot dwangmaatregelen tegen elke uiting ervan. Soms was wat zij voor roomsch hielden iets gansch anders — doch dat zij het in dat licht zagen, was genoeg om er den oorlog tegen te prediken. Wij waardeeren op dit oogenblik het standpunt niet met zijn vóór en tegen, wij schetsen het slechts opdat wij ook te dezen opzichte den tijd zoo goed mogelijk begrijpen [1]).

De synode van Antwerpen, 2 Februari 1576, bepaalde, dat wel is waar het rouwdragen in 't openbaar en naar de wijze der burgerij, als het zonder eenige bijgeloovigheid of gemeenschap met papistische zonden geschiedt, eene onverschillige zaak zij, maar dat men toch de geloovigen aanraden moest er zich zooveel mogelijk van te onthouden om elke aanleiding tot kwaad te vermijden en den zwakken geen ergernis te geven [2]). En twee jaar later liet de synode van Dordrecht zich in denzelfden geest uit. De burgerlijke gewoonte, om met verandering van kleederen over zijne afgestorven vrienden rouw te dragen zal men niet in 't openbaar bestraffen; zoo nochtans iemand van eenige superstitie of hoovaardigheid bij het rouwdragen blijk geven mocht, dan zal hij vermaand worden [3]). Hier getuigt die geest der oude gereformeerden, die, in hun strijd met Rome ook ten opzichte van het ceremoniëele, alle uiterlijke vormen bekampten en in den eeredienst tot het andere uiterste, de platste nuchterheid, vervielen. Doch ook hier bleek de natuur boven de leer te gaan en was de aangeboren behoefte sterker dan de kerkelijke theorie. Het rouwdragen

[1]) Vergelijk mijn artikel „De verdraagzaamheid onder de republiek" in Tijdspiegel Nov. Dec. 1907.

[2]) Synode provincial des Eglises soubs la croix... à Anvers le 2 fevr. 1576, art. 8 Livre Synodal ed. 1896 I, 27.

[3]) Synode van Dordrecht, 2—18 Juni 1578, particularia 34, bij Hooyer, Oude kerkord. blz. 164.

was voor talloozen het onmisbaar teeken van de innerlijke droefheid, ook was het de mode, die het voorschreef en er invloed op oefende. En zoo zien wij in onze periode de welbekende lamfers, die naar mate van den rouw worden verlengd of verkort, doch in elk geval zóó overmatig lang zijn, dat zij eens mans lengte overtreffen, van het hoofd af tot op de aarde slepen en de dragers tot een last zijn. De randen van de hoeden liet men neêrhangen over het aangezicht. De mannen droegen voorts rouwmantels, de vrouwen rouwhuiken of slooven [1]). Dit alles geldt met name van de begrafeniskleederen. En ook hier bracht de grillige mode telkens wijzigingen. In plaats van de vroegere, lange mouwen aan den rouwrok werden in het tweede kwart der 18e eeuw bij de aanzienlijken in diepen rouw, de opslagen der mouwen met strooken van wit linnen, pleureuzen, bekleed [2]). Over die slooven, huiken, lange, zwarte faliën zal ik in een-ander verband hieronder nog handelen. Wij moeten thans de begrafenis-zelve gadeslaan, waarbij de maatschappelijke stand en het vermogen, de provincie en de stad, het kerkgenootschap, de godsdienst invloed oefenden en verschil gaven. Verschil — wat zeer natuurlijk, geschil — wat te beklagen is.

Ten jare 1583 gaven de Staten van Holland (nadat de kerkorde van Middelburg, 1581, het lot harer zusteren had gedeeld, d. w. z. niet door de overheid was goedgekeurd) zelven een reglement, gehoord den Hoogen en den Provincialen Raad. Beter gezegd: zij wilden het geven. Want het advies van het laatstgenoemde college heeft de uitvaardiging tegengehouden. Men zou wachten tot beter gelegenheid, doch de dood van Oranje en de Leycestersche

[1]) C. van Alkemade, Inleidinge tot het ceremoniëel... der begraavenissen, 1713, blz. 149 vlgg.

[2]) Moubach, Godsdienstplichten van alle volken, V, 1736, blz. 351 noot b. Tegenover deze bladzijden vindt men prenten van rouwdragende vrouwen in Zurich, Augsburg, Friesland en Zaandam.

troebelen brachten voorloopig tot uitstel [1]). In dit ontwerp wordt ook aan de begrafenis een artikel gewijd en later in het ontwerp van 1591 overgenomen [2]), en schoon geen wet geworden geeft het toch het algemeene beginsel weêr. „Zal voorts die begravinge der dooden geschieden bij schoone dagen met alle eerbaarheid ende stilligheid zonder dat er eenige ceremoniën ofte uitwendigheid zal worden gebruikt, die tot superstitie, misgeloof ofte ergernisse zouden mogen strekken [3]). Het algemeene beginsel, zeggen wij, waarmede de gereformeerden vrede konden hebben. Maar het is er verre van af, dat de praktijken er mede zouden overeenstemmen. Daar is al aanstonds het begraven op klaarlichten dag. Het was deftig de begrafenis bij avond te hebben. De adellijke bewoners der Ommelander borgen, van wier leven en bedrijf Jhr. mr. I. A. Feith ons zoo

---

[1]) De Provinciale Raad zeide (voor dien tijd zeer merkwaardig) „dattet beter ware, onder correctie, datter een generale kercke-ordonnantie gemaeckt worde over alle dezelve landen ende provinciën . , ." want juist dit provincialisme hield ook op dit punt ingrijpende verandering tegen. Om dezelfde reden adviseerde de Raad zelfs, dat „men alsnoch supersedeeren soude met publicatie der ordonnantie" (2 Nov. 1582). Zoo is ook geschied en 24 Maart 1583 hebben de Staten in dien geest besloten. Rooyaards heeft de (vóór hem weinig bekende) kerkorde uitgegeven en van eene inleiding voorzien in Nederl. Archief III, 1843, blz. 305—384. Bor, Trigland, Wtenbogaert spreken er maar zeer oppervlakkig van. Hooyer heeft haar ook afgedrukt. De Hooge Raad (sinds 4 Juli 1581) had alleen Holland en Zeeland onder zijne jurisdictie, Fruin, Geschied. der Staatsinstellingen in Nederl. uitg. Colenbrander 1901, blz. 255 vlg.

[2]) In 1591 ontwierp Oldenbarneveldt eene nieuwe kerkorde. De Staten benoemden eene commissie van Zestien, acht politieken en acht kerkelijken om de Staatskerkorde van 1583 te herzien en aan dat concept te toetsen. Zij kwamen 25 Februari 1591 bijeen (behalve ds. Gu. Roy van Leiden) en na vele disputen over de vraag, bij wien het recht van kerkelijke wetten te geven behoorde, „traden sij voort tot de principeele besoigne tvoorscreven concept vant jaar 1583 resumerende van artijckel tot artijckel". Bor. Nederl. Oorlogen III, 557b. Wttenbogaert, kerckel. Histor. uitg, 1646, fol, 278b. Het ontwerp leed schipbreuk op den tegenstand van Delft, Rotterdam, Gouda, Hoorn en Medemblik. De kerk in Holland bleef voor en na wetteloos. „Die geconcipieerde kerckenordening bleef voor dien tijd achter de banck legghen of wierdt aende spijcker ghehangen", Trigland, kerckel. Geschied. 1650, fol, 710a. Fruins gunstig oordeel over deze kerkorde in zijn Tien Jaren, blz. 271.

[3]) Kerkorde van 1583, art. 41, van 1591, art. 27 bij Hooyer a. w. blz. 243 en 346.

prettig en tegelijk zaakrijk heeft verteld, werden op den dag hunner begrafenis door de pachters hunner boerderijen, des avonds bij fakkellicht uit het huis ter kerke gedragen en bijgezet [1]). Niet anders was het in Holland. De begrafenisstoet telde zooveel lantaarndragers als er paren achter de koets gingen en in iederen lantaarn stonden twee of drie kaarsen [2]). „Men kiest", zegt van Effen, „niet zelden den avond, die men dan door een menigte lantaarnen om welken te dragen een groote menigte van huurlingen vereischt word, verligt . . ." [3]) en het was juist deze weelde, dit opzichtige, dat den eenvoudigen en den strengen protestantschen sekten tegen de borst stiet. Kwakers, collegianten, boehmisten, labadisten en ook gereformeerden, die tot methodisme overhelden wenschten begraven te worden „zonder achting te hebben op de ijdele gewoonten des werelts" en het wekte groote ergernis, dat, toen de kwaker Jacob van Buylaert, te Leeuwarden gestorven (1670), te Amsterdam zou begraven worden, zijne menniste bloedverwanten „nog een streek met den ouden, lieven man speelden, door hem bij nacht te begraven met lichtende lantaarnen naar de grootsche en ijdele manieren des werelds" [4]).

De Hernhutters hadden weder hun eigen manier van begraven. Zij „gingen uit den tijd gelijk men uit het eene vertrek in het andere gaat" en bij het naderen van den dood werd er zachte muziek gemaakt en gezongen, gelijk ook bij het nederzinken van de kist liederen klonken. Zelden werd er een aanspraak gehouden of een levensbericht gelezen. Rouwgewaad werd niet gedragen. De kerkhoven waren met wandeldreven en zodenbanken omringd [5]).

---

[1]) I. A. Feith, De Ommelander Borgen, 1906, blz. 59.

[2]) Moubach, a. w. V., 351.

[3]) J. van Effen, De Hollandsche Spectator IX, 172 (30 April 1734).

[4]) Hylkema, Reformateurs, II, 11 vlgg.

[5]) Is. Lelong, Godts wonderen met zijne kerke 1738, blz. 262. Op blz. 263 een platte grond van het kerkhof te Hernhut. Ypey, Gesch. van de krist. kerk in de 18de eeuw, IX, 1808 blz. 353 vlg.

Deze begrafenisplechtigheden trokken zeer de aandacht, maar wekten geen bijzondere polemiek [1]). Men mocht ze vrij bijwonen. Daarentegen was de gereformeerde kerk er tegen, dat hare leden eene roomsche begrafenis medemaakten. Althans, toen ten jare 1661 enkele leden der Waalsch-gereformeerde gemeente te Maastricht op dit punt inlichting hadden gevraagd, verbaasde de synode van Zierikzee zich, dat zulk een vraag nog kon worden gedaan en verklaarden, dat wie aan eene roomsche begrafenis deelnamen „se souillent et participent à l'idolatrie" en dat hun het avondmaal deswege moest worden ontzegd totdat zij ernstig berouw hadden getoond. De synode waarschuwde ten deze niet te verslappen en vooral „un péché si enorme" tegen te gaan [2]). Het is waar, dat mij geen tweede zóó felle uitspraak bekend is. Het is ook waar, dat omgekeerd de katholieken geen protestantsche dooden op hunne kerkhoven toelaten naar de uitspraak „daar wij geen gemeenschap mede gehouden hebben tijdens hun leven, daar en mogen wij ook geen gemeenschap mede houden als zij dood zijn", zooals Mauritius met verontwaardiging in een curieus boekje herinnert [3]), niet bedenkend dat er ten deze „binnen en buiten de muren gezondigd wordt".

Wij spraken reeds een en andermaal van de kerkhoven. Zij waren er zoo goed als nu, slechts begroef men meer in de kerken. Het was eene zaak van deftigheid en van geld. En ook hier werkten middeleeuwsch-katholieke voorstellingen na. Begraven worden voor het hoogaltaar in het koor was het alleruitnemendste, dan in het overige koor, dan in de kerk zelve, dan in de gewijde aarde om de

[1]) C. Sepp, Joh. Stinstra en zijn tijd, II, 205.

[2]) Synode des eglises wallonnes en Ziericzée 7—12 Sept. 1661, art. 36, Livre Synodal p. 594.

[3]) Quibus viventibus non communicamus mortuis communicare non possumus, bij Joh. Mauritius, Korte verhandeling der graven en begraaffenissen, 1727, blz. 74. Deze gewezen priester van de O.Pr. schreef ook Zeegepralende Loftooneel der vrouwelijke Sexe, 1704.

kerk, het kerkhof. Deze laatste komen herhaaldelijk voor, ook als plaats voor spel, wandelen of neêrliggen. Er wordt, zooals op de kerkhoven om de parochiekerken te Leiden, gekaatst en gekolfd. Dat is, zegt de voorzichtige overheid, gevaarlijk voor de glazen. Doch vooral er komen „vechselen en bloetstortynghen" van en de geestelijken zetten het kerkhof deswege onder interdict. Met groote kosten moet het dan worden gewijd en „gereconsilieert" tot groot ongerijf van de gemeente, die dan haar dooden niet kan begraven. Dit is van het jaar 1556. Maar in de protestantsche republiek werkte die gedachte na: in het koor der kerk begraven liggen was slechts den aanzienlijken gegeven, daarna kwam de kerk over haar gansche oppervlakte. Toch zijn er altijd geweest, die tegen deze gewoonte bezwaar hadden en vooral toen de geneeskunde ook gezondheidsleer werd en men begreep, dat doktoren niet slechts ziekten moeten genezen, maar ook voorkomen [1]), werd het verzet sterker. Ook hier hebben de Spectatoren goed werk gedaan. „De Artz" in een vertoog ten jare 1766 wijst op het groote gevaar van besmetting door de bedorven lucht, die uit de graven opstijgt en verhaalt ter waarschuwing hoe te Chelwood door het openen van een graf, waarin het lijk van een aan de pokken overleden man was gelegd, het gansche dorp was aangetast [2]). Hij overdrijft niet, want men had b.v. geen bezwaar een doode in een reeds gebruikt graf neder te laten gedurende de godsdienstoefening [3]). Het is vooral „De Vaderlander",

[1]) Hierover een uitnemend vertoog in De Denker IV, 129—136 van 28 April 1766. Voor het gezegde over de Leidsche kerkhoven zie Aflezingsboek B fol. 217 r. en v. op 19 Dec. 1556 en fol. 236 r. op 24 Juli 1560.

[2]) De Artz II, 2, 199—204 ao. 1765. Het aldaar VI, 2, 125—129, ao. 1771 medegedeelde is, vreemd genoeg, louter herhaling van de eerstgenoemde bladzijden.

[3]) Dit blijkt o. a. zeer duidelijk uit het later te noemen „De ritu sepeliendi mortuos" van à Lasco: „sub tempus publicae concionis... repositoque ad foveam funere, ecclesia tota se ad concionem audiendam componit", Joannis à Lasco Opera rec. A. Kuyper, 1866, II, 272.

die aan de hygiëne van het kerkgebouw twee voortreffelijke vertoogen wijdt en het aanleggen van kerkhoven bepleit, zooals de Joden al hadden [1]).

De doode werd op de baar bij de geopende groeve nedergezet. Het was dan, dat, in geval van moord en als de verdachte niet had willen bekennen, het baargericht, een godsoordeel, plaats vond. Echter geschiedde dit niet meer in onze periode en wij zullen dus hier ter plaatse volstaan met naar eenige mededeelingen omtrent dat baargericht te verwijzen [2]).

Dat vrouwen medegingen ter begrafenis, was in de 17e eeuw althans nog regel. Langzamerhand geraakte dat in deftige kringen in onbruik en in den loop der 18e eeuw geschiedde het nog slechts bij de huisluiden en in eenige Friesche steden. Intusschen — hier was geene uniformiteit en plaatselijke gewoonten gaven den doorslag [3]). Dit geldt van allerlei begrafenisgebruiken, waarvan ik er enkele ga mededeelen, ze zijn hier elders dan ginds en volledigheid is wel niet mogelijk. Algemeen was zeker het klokluiden bij de begrafenis — althans waar het niet was verstomd voor het dreigend verbod der gereformeerde kerk, welke het tot de pausche superstitie rekende. Reeds ten jare 1578 op eene synode van het Noorderkwartier te Enkhuizen sprak men zijne bezwaren uit tegen „het luien der huisluiden over de dooden" en besloot den gouverneur (Diederik Sonoy) te verzoeken zijnen officieren en magistraten aan te schrijven het volstrekt te verbieden [4]). Bedoeld

[1]) De Vaderlander II, 105—112, 121—128 van 1 en 15 April 1776. De Denker, I, 106. Het formeele verbod om in eenige kerk te begraven is van 1828. In 1811 hadden enkele aanzienlijke Haagsche burgers de begraafplaats „Ter navolging" aangelegd, opdat zij en de hunnen niet in een kerk zouden moeten begraven worden.

[2]) F. Pijper, Middeleeuwsch Christendom, 1907, blz. 162 vlgg.

[3]) Moubach a. w. V., 351. Twee zeer fraaie koperplaten van eene begrafenis in Amsterdam en eene in Den Haag aldaar tegenover blz. 350.

[4]) Acta der prov. en partic. Synoden, uitg. Reitsma en van Veen, I, 53.

wordt niet alleen het klokluiden bij de eigenlijke begrafenis, doch ook op bepaalde uren als het lijk nog boven aarde stond. Eene Edamsche synode van 1586 komt op de zaak terug, gelijk de Dordtsche van 1574 reeds als haar gevoelen had uitgesproken, dat het allezins behoorde te worden afgezet [1]). Te vergeefs. Al te diep was het gebruik, dat zich door zijne plechtigheid aanbeval en samenhing met het oude geloof, dat klokgelui booze geesten verdreef, ingeworteld. De Staatskerkorde van 1583, waarover wij reeds in een ander verband gesproken hebben, gaf dus blijk van menschenkennis, toen zij het luiden niet verbood, doch door eene (het is waar akelig nuchtere) uitlegging van beteekenis trachtte te berooven. „Het luiden van de klokken", zeggen de Staten, „geschiedt niet om den overledene daarmeê te behelpen, maar ten einde diegenen, die op de begravinge beroepen zijn hem daar mogen vinden ende dat een iegelijk" (hier komt eenige verheffing) „van de vergankelijkheid des levens vermaand zijnde hem in tijds tot den dood mag bereiden" [2]). De kerk kon er vrede mede hebben: niemand minder dan Augustinus heeft zich eens in dien geest uitgelaten [3]). In elk geval moest zij er wel vrede meê hebben: het klokluiden bleef tot op dezen dag.

Nu ik den naam van Augustinus genoemd heb: in een ander zijner werken verhaalt hij hoe, bij de begrafenis zijner moeder, in zijne diepe droefheid, de gebeden welke bij het open graf werden uitgesproken langs zijne ziel heengingen, zonder dat hij er mede kon instemmen [4]). Ook ten onzent bleef na de reformatie de gewoonte bestaan

[1]) Acta als boven I, 135, II, 134.

[2]) Bij Hooyer, a. w. blz. 243.

[3]) Augustinus, De civitate Dei I, 12: „Curatio funeris, conditio sepulturae, pompa exsequiarum magis sunt vivorum solatia, quam subsidia mortuorum". Montaigne, Essais, I, ch. 3 herinnert in dit verband ook aan Cicero, Tuscul. quaest. I, 45: „totus hic locus" (t. w. het begrafenis-ceremoniëel) „est contemnendus in nobis, non negligendus in nostris".

[4]) Augustinus, Confessiones lib. IX, cap. 12.

om bij de begrafenis gebeden te zeggen. Hier heeft het verzet van de gereformeerde kerk meer gevolg gehad — niet, denk ik, op grond van ervaringen als die van Augustinus, dat zulke gebeden vaak niet tot de bedroefden doordrongen, doch omdat hier de schijn van roomsch bijgeloof grooter was en ze minder dan klokgelui tot de verbeelding spraken. De Utrechtsche synode van 1606, zoo belangrijk ook voor onze kennis van het katholicisme in deze nog maar zeer uiterlijk gereformeerde provincie, beklaagt zich, dat o. a. te Wilnis bij het begraven der dooden verscheiden superstitiën gepleegd worden, zooals het op de knieën liggen bidden bij de geopende groeve [1]). Het is wederom de Staatskerkorde van 1583, die de gebeden toestaat, maar met de uitlegging dat „de stil-„zwijgende gebeden, die bij den omstanders worden ge-„daan, dewijle het lichaam in der aarde wordt gestopt, „niet en geschieden voor den doode, maar voor zijne „overgebleven familie, ende ten einde God almachtig een „iegelijk de gratie wil geven, om dit tegenwoordig leven „te versmaden ende op het toekomende hemelsche leven „te verwachten" [2]). Dit is zeker fijn en schoon gedacht en wij kunnen slechts hopen, dat waar de gebeden bleven, ze in dezen geest werden opgezonden — al denken wij over het versmaden van dit tegenwoordig leven anders dan de vaderen. Hoofdzaak ook voor hen was, dat de gebeden niet den doode konden baten. Ook de oude graflitanieën klonken voor en na als tijdens de roomsche bedeeling. Caspar Coolhaes, als verreweg de meesten in zijn tijd, als zij tegen Rome front maakten, grof in zijne woorden, zegt: „Want hare waar" (hij heeft het over de vroegere roomsche priesters) „ofte koopmansschap van missen te lezen ofte zingen voor de levendigen ende dooden, insgelijken om vigiliën, om litanieën voor de dooden te lezen...

---

[1]) Acta als boven VI, 307.
[2]) Hooyer, a. w. blz. 243.

dewelke den dagelijksche penning inbrachten, waarvan zijlieden met hare bijzitten ende kinders leven zouden" [1]). Zonder twijfel zetten vele vroegere priesters, predikant geworden, de oude ceremoniën voort, ook het zingen bij de graven. De overgang was voor hen minder groot, dan hij ons nu schijnt. In 1581 (het worde door één voorbeeld toegelicht) stelden die van Scharnegoutum hun pastoor Tjebbe Claesz. tot predikant aan. Hij kondigde af, dat hij den toekomenden Zondag voor 't laatst de mis zou bedienen op de oude manier en den daaropvolgenden voor 't eerst zou preeken naar gereformeerde wijze [2]). Het was naïef, maar praktisch en vooral vredig. Doch men gevoelt, dat op die manier van het oude gemakkelijk in het nieuwe overging. Zoo laat zich de klacht van classis Middelstum begrijpen ter synode van Eenrum 1601, dat „lijken in die kerken gezettet und daraver gezongen worde" wat waarschijnlijk door den predikant geschiedde. De synode verbiedt het strengelijk en als geen verbod helpt dan zal de pastor loci de kerk mogen toesluiten en aldus de gansche begrafenis verhinderen" [3]).

De vraag rijst natuurlijk of de gereformeerde kerk voor deze gebeden en liederen der oude bedeeling een anderen lijkdienst heeft gegeven, dan wel alleen heeft afgebroken en niet opgebouwd. Wij moeten bekennen, dat zij op dit punt slechts heeft genomen en niet gegeven. Ook het begrafenisritueel van andere protestantsche sekten heeft zij niet aanvaard en onze vaderen hebben het sinds het laatste kwart der 16e eeuw zonder eenig grafceremoniëel moeten stellen. Officiëel gesproken. Daarvóór vindt men ten onzent een „Gebed bij de begravingen der dooden" dat aan à Lasco was ontleend. Deze beroemde reformator heeft

---

[1]) Coolhaas, Cort waerh. verhael bij Rogge, Caspar Coolhaes I, 37.
[2]) J. Reitsma, Honderd jaren uit de gesch. der Herv. in Friesland, 1876, blz. 191.
[3]) Acta als boven, VII, 37 vlg.

nl. voor de Londensche gemeente eene liturgie opgesteld, 1555, in 't Latijn, waaruit Marten Micron eene verkorte Hollandsche uitgave opstelde [1]). Toen Datheen in 1566 met zijn psalmboek den catechismus uitgaf en de formulieren zooals „die bij ons in gebruik zijn", ontleende hij aan à Lasco diens gebed bij de begravinge der dooden. Het heeft zich, evenmin als het grafritueel in zijn geheel, kunnen handhaven. Wij willen er toch hier een woord van zeggen. Ook bij à Lasco het beginsel: bij de begrafenis niets dat aan heidensch of papistisch bijgeloof doet denken; voorts groote eenvoud, want de lijkdienst is niet om de dooden, maar om de aanwezigen in de kerk, die er door kunnen worden gesticht. Hij geeft dan een schets van een lijkpredikatie — op gewone preekdagen aan 't einde der preek, anders afzonderlijk [2]). Als zij is uitgesproken, wordt de kist neêrgelaten onder het psalmgezang der gemeente en volgt een gebed. Dan de zegen en bij de deuren de gebruikelijke inzameling voor de armen. Dit gebed is van groote schoonheid en wij betreuren het verlies ervan. „Wij smeeken u", heet het in 't midden, „dat gij ook „ons allen bij ons leven met uwe vaderlijke erbarming „wilt omvangen, al onze daden en al ons bedenken door „uwen heiligen geest wilt besturen, opdat wij, onze oogen „aftrekkende van de zorg voor de aardsche dingen en ze „richtende op uw hemelsch koninkrijk, u, goedertieren „Vader, en uw werk voor ons beschouwen en u door „heilig en rechtvaardig leven dienen kunnen; opdat wij „ook eenmaal, door het geloof in uw Zoon, uit dit leven „scheidende, met u zijn mogen in eeuwigheid" [3]). Doch

[1]) Een overzicht over de verhouding van à Lasco's Forma ac ratio tot Micron's De christelijke ordinanciën bij Woudstra, De Holl. vreemdelingengemeente te Londen, 1908, blz. 83—91, die ook de bronnen geeft.

[2]) Admonitionis circa funus argumentum. Verg. boven blz. 17, noot 3.

[3]) „De ritu sepeliendi mortuos" in à Lasco's opera omnia ed. Kuyper 1866, II, 272—277. De „precatio post absolutam funeris sepulturam" aldaar p. 276s. Dr. A. W. Bronsveld „De Evangeliedienaar bij het graf" in Stemmen voor Waarheid en Vrede, 1877, blz. 1126 vlgg. die het gansche gebed ook vertaalt. Barger, Ons kerkboek, blz. 182. Althans in 1581 werd het gebed nog gedrukt. Want de Middelburgsche synode van dat jaar moest nog vragen of men „de dankzegginge bij de begraffenisse der dooden staende achter in den catechismus voortaan in het drukken niet behoorde achter te laten?" Hooyer, a. w. blz. 219. Livre synodal p. 91.

het baat weinig te wenschen, dat men bezate wat men verloor. Terloops zij nog gewezen op die inzameling voor de armen. Wanneer in later jaren ten onzent eene synode van IJselstein besluit ten strengste op te treden tegen het doen van collecten omtrent de graven, als de dooden ter aarde worden gebracht, omdat dit een overblijfsel is van pauselijke superstitie, die er nog bovendien door wordt gevoed en gesterkt, dan blijkt de vergadering althans aan à Lasco niet gedacht te hebben [1]).

II.

Van het begrafenisritueel is de lijkpredikatie het wezenlijk bestanddeel. Zij behoort zóó natuurlijk bij de ter aarde bestelling, het is zoo van zelf sprekend, dat bij die gelegenheid woorden van troost en hoop tot de nabestaanden gericht worden, dat wij gemakkelijk begrijpen, dat zij zich aanvankelijk handhaafde, al heeft de kerk zich ook tegen haar verzet. Het strengst waren ook hier weêr de waalschgereformeerden, die de predikatie eenvoudig verboden [2]); van latere synoden in Holland was die van Dordrecht 1578 iets minder rigoristisch en duldde haar waar zij bestond, mits de dooden niet geprezen zouden worden; daarna werd men weder strenger [3]). In Groningen, waar ze eveneens algemeen waren, verbood ze de kerk, „het zij dan dat het tot groote stichting zou dienen" [4]). Dat wil

[1]) Acta der partic. Synoden van Z. Holland, uitg. Knuttel I, 190. Anno 1626.

[2]) Synode à la Vigne 1 Mai 1564, art. 40, Livre synodal p. 10.

[3]) Synode van Dordrecht Juni 1578, art. 58, Livre synodal p. 51; synode van Middelburg 1581, art. 48, van Den Haag 1586, art. 58, van Dordrecht 1618, art. 65 bij Hooyer, a. w. blz. 206, 277, 457.

[4]) Ommelander kerkorde 1595, sub 29 bij Hooyer, a. w. blz. 367. „De kerk"

zeggen, dat men er moeilijk iets tegen doen kon. Enkele jaren later besluit men in Friesland, dat men zich houden zal aan de Middelburgsche synode van 1581, d. w. z. waar de lijkpredikaties niet zijn ze niet instellen en waar ze wel zijn ze afschaffen [1]). Op Friesland zullen wij zoo aanstonds terugkomen. In de Landschap, waar de reformatie eerst laat doordrong en niet vóór de reductie van Groningen een weinig vasten voet kreeg, waar bovendien de bevolking, buiten de groote verkeerswegen liggend, oude gebruiken vasthield, konden de lijkpredikatiën niet worden gelang vasthield, konden de lijkpredikatiën niet worden geweerd. De synode van Assen in 1610 bevond zich tegenover allerlei „sonderlijke superstitiose ceremoniën" bij de begrafenissen nog machteloos en besloot aan heeren gedeputeerden om een instructie te vragen, „welkergestalt die doden sollen begraven werden" [2]). Eene kerkorde was er toen nog niet — ook omdat de stadhouder, Willem Lodewijk, de opstelling ervan aan de synode niet had willen overlaten. Eerst na zijn dood (Mei 1620) kwam er verandering. In 1633 ontwierpen enkele Drentsche predikanten eene kerkorde, die door Drost en Gedeputeerden goedgekeurd en den 13en Februari 1638 vastgesteld werd [3]). In dat stuk heet het: daar de lijkpredikatiën gedaan worden, sal men daarin met alle neerstigheid continueeren [4]). Men zou deze lezing van het artikel kunnen wraken en zeggen: dat „gedaan" hier beteekent afgedaan, afgeschaft, zoo niet eene kleine eeuw later de kerkenordre der landschap Drenthe van 1730 zich nog duidelijker uitliet. Dáár toch heet het: Daar lijkpredikatiën gehouden

zeggen wij in den tekst, want deze kerkorde was opgesteld door Alting, Lydius en Lubberti, streng kerkelijke mannen, onder patronaat van Graaf Willem Lodewijk.

[1]) Synode van Harlingen 1603, partic. 4, Acta, Reitsma en van Veen, VI, 136.

[2]) Synode van Assen, 1610, grav. 15, Acta als boven VIII, 130.

[3]) Afgedrukt achter J. S. Magnin, Overzigt der kerkel. Gesch. van Drenthe 1855, Bijlagen blz. 86—114 en daarnaar bij Hooyer a. w. blz. 466—486.

[4]) Drentsche kerkorde 1638, artik. 81, bij Magnin, a. w. Bijl. blz. 103, Hooyer a. w. blz. 480.

worden zal men met alle neerstigheid daarin continueeren doch ook met die voorzichtigheid, dat de classen de predikanten zullen vermanen hare dooden in lijkpredikatiën niet te zeer te zaligen noch te verdoemen om den toehoorderen geen kwade gronden in te boezemen [1]). Hier laat de duidelijkheid niets te wenschen over; het is openbaar, dat het gebruik niet kon worden afgeschaft.

Zóó was het eigenlijk overal. Toen in 1574 Franciscus Thilmannus naar Gorinchem gekomen was als predikant, schreef hij aan Arend Cornelisz. te Delft, den welbekenden raadsman van velen in die dagen en die met een groot aantal mannen van naam in briefwisseling heeft gestaan, dat die van Gorinchem zeer klaagden, dat de lijkpredikatiën over het graf verboden waren, want dat ze daar veel voorkwamen [2]). En enkele weken later schrijft hij wederom: „ofschoon der religie niet ongenegen, zijn velen hier toch nog in papistisch bijgeloof bevangen. Want, als er iemand van naam of fortuin gestorven is, smeeken zij — zelfs leden van den kerkeraad — om lijkdienst en predikatie. Zóó hardnekkig houdt Satan zelfs vrome menschen in het bijgeloof vast. En weiger ik, zegt Franciscus (die niet voelt hoe vast hij zelf in zijn rigorisme zit) dan word ik van luiheid beschuldigd" [3]). De Gorcummers, op de scheiding der oude en nieuwe bedeeling, begrepen van de over-

[1]) Drentsche kerkorde 1730, artik. 69, bij Magnin, a. w. Bijl, blz. 135 vlg.

[2]) Juist een maand geleden had de synode van Dordrecht, Juni 1574 besloten, dat de lijkprediking met groote voorzichtigheid, zoekende de opbouwing der kerk, daar ze ingevoerd is, zal worden afgeschaft, daar ze niet ingevoerd is, ook niet ingevoerd zal worden, art. 52, Acta als boven, II, 133 vlg. „Ingevoerd" beter „voortduurt".

[3]) „. . . Conquerebantur de Synodo quo ibidem fratres nostri symmystae . . . . funebres orationes supra sepulchra mortuorum omittendae statuerint . . . funebres conciones non raro habentur", brief van 14 Juli 1574. „. . . multi civium papismo adhuc favent . . . quando aliquis magni nominis vel fortunae homo moritur, rursus expetunt imo efflagitant (etiam consistoriales fratres) illa funebria (tam mordicus Sathan retinet homines non impos in superstitiosis rebus) et quum ego recuso . . . mox accusant omnes ministros pigritiae", brief van 15 Augustus 1574, beide naar de ongedrukte originale. Over die luiheid ook B. Bekker, beneden, blz. 28.

wegingen der synode weinig of niets en schreven de weigering van Franciscus aan luiheid toe. In hetzelfde Zuid-Holland, 51 jaar later, werden te Bodegraven en te Alfen lijkpredikatiën gedurig gehouden, tot groote jaloerschheid van de bewoners der omliggende dorpen, die er hunne predikanten ook om vroegen. Zonder gevolg evenwel: te Bodegraven geschiedde het door een lutheraan, aan gereformeerde dienaren kon het niet worden toegestaan [1]. Het was dezelfde geschiedenis trouwens als te Woerden, even berucht om „luitersche ketterij" als Gouda om libertinisme; zoo deed ook de luthersche predikant te Bodegraven: gebruik makende van de wenschen veler hervormden, „capteerde hij alle gelegenheden om lijkpredikatiën te doen" [2].

Wij zeiden boven, dat wij ons nog eenmaal naar Friesland zouden moeten begeven. Dáár namelijk deed zich in 1664 eene gebeurtenis voor, waarin niemand minder dan Balthasar Bekker een groote rol heeft gespeeld en waarbij de lijkpredikatie het punt in kwestie was.

Den 16en April 1664 verloor Bekker, toen nog predikant te Oosterlittens, zijne vrouw, Elske Walkens. Drie jeugdige kinderen waren der moeder in den dood vóórgegaan. Een grafsteen in het koor der kerk naast de avondmaalstafel bewaart haar nagedachtenis [3]. Op verzoek van Bekker

[1]) Synode van Woerden 1625, art. 49, Acta uitg. Knuttel I, 156.

[2]) Synode van Rotterdam 1621, art. 13, Acta uitg. Knuttel I, 6.

[3]) Verg. Knuttel, Balthasar Bekker, 1906, blz. 21 vlg. Het grafschrift wijkt eenigszins af van de lezing van Knuttel en luidt:

„Hier rot het aardig beelt
Hier rust het jeugdig leeven
Van Bekkers braave vrouw
O jammer! Maar wat noot!
Haar Vaader riepse thuis,
Haar man, die moest haar derven
Zij leeft daar weer optnieuw,
Gekweekt in Abrams schoot.
Elske Walkens
Geb. 9 Martii 1639
Gest. 16 April 1664.
Hendrik 12 Juli—24 Aug. 1659. Beerentje 9 Mart—30 Mei 1661.
Beerentje 17 April—3 Mei 1662".

Zie de opgave in de N. C. 25 Nov. 1905.

hield een zijner ringbroeders de lijkpredikatie en aanstonds, in dezen tijd van kerkelijk twisten en haarkloven, werd tegen deze schennige handeling geprotesteerd, die immers in strijd was met onderscheiden synodale besluiten. Toen nu Bekker den 25en Mei 1665 te Franeker promoveerde tot doctor in de godgeleerdheid op honderd stellingen, had hij gelegenheid op de zaak terug te komen. Zijne 74e stelling in hoofdstuk XV „Van de Kerk" luidde: „'t Gesagh der kerke is beneden de Schriftuur: so dat „sij sonder de Schriftuur niet vermagh iets te besluiten „over 'tgene daar de Schrift uitdrukkelik af spreekt. Hier „af is 't, dat ik in 't besonder derf beweeren, dat Lijk- „redens bij sommige kerklike resolutiën in sommige plaatsen „verboden, nochtans met Godes Woord en het gebruik „der oudste kerken wel bestaan" [1]). Dit scheen sommigen kerkelijken hoogst onvoegzaam en cl. Dokkum bracht het volgend jaar een gravamen ter tafel tegen de manier om synodale besluiten bij een promotie in debat te brengen. Daarop antwoordde Bekker met een traktaat, dat hij sinds de lijkrede van Oosterlittens in portefeuille had „Kort Beright van 't gebruik of misbruik der Lijk-reden en Lijk-predicatien" [2]). Ziethier eene verhandeling des voortreffelijken mans over ons onderwerp. Op zijne gewone klare en rustige manier stelt hij eerst 't begrip vast: lijkrede is een aanspraak des kerkendienaars tot de levenden bij de dooden, uit Gods Woord vermanende tot overdenking van de gemeene sterfelijkheid der menschen. En vraagt dan, wat tegen het gebruik billijk zou kunnen worden ingebracht? Een hoogleeraar mag wel een lijkoratie uitspreken, waarom een predikant geen lijkpredikatie? Waarom mag

[1]) De 100 theses door Bekker uit 't Latijn vertaald zijn door hem afgedrukt in zijne De Friesche Godgeleerdheid, Amsterdam, 1693, blz. 647-662 als „kort Begrijp der Godgeleerdheid". De 74ste stelling aldaar blz. 659 vlg. Het verzet tegen de lijkrede was in Friesland zóó groot, dat men zelfs zweeg bij het graf van Graaf Willem Lodewijk in 1620.

[2]) Ook in De Friesche Godgeleerdheid blz. 663—678.

men wel van den dood spreken ten dage der gezondheid en niet als hij er werkelijk is? Natuurlijk denken wij daarbij niet aan zielmissen of gebeden voor de dooden, integendeel zal men juist bij de lijkpredikatie opkomen tegen de dwalingen des pausdoms en (dit „en" is merkwaardig) der mennisten als daar zijn vagevuur, dwalingen der geesten, slaap der zielen, verdienste der werken, bewaken der dooden. Dat het gebruik bijbelsch is, is ieder openbaar en dat het den dienaar als een last wordt opgelegd, eveneens. Zegt niet de profeet Jesaia (40 : 6): „Eene stemme zegt: roept en hij zegt wat zal ik roepen, alle vleesch is als gras?" Deze stem mag toch over 't lijk gehoord worden, die uit het lijk haar oorsprong heeft. Voegt daarbij, dat menschen, staande aan de geopende groeve, zeer ontvankelijk zijn, zoodat dikwijls eene slechte lijkrede meer heeft gesticht dan vele wèl doorwrochte preeken. Schaft toch dit oude gebruik niet af, waardoor bovendien de kerk in opspraak komt, want dagelijks hoort men zeggen, dat de luiheid der predikanten oorzaak is van 't afschaffen der lijkpredicaties. Juist, voegen wij er tusschen, wat wij daareven Franciscus Thilmannus hoorden zeggen. „Pausche superstitie" vervolgt Bekker, is het niet, want lang vóór het pausdom bestond de lijkrede, bovendien behoeft men niet alles te verwerpen wat uit het pausdom geboren werd. Doch natuurlijk hoede men zich voor 't misbruik als daar is, dat men de lijkrede zou houden in plaats van de gewone preek, of haar aanhooren met ongedekten hoofde alsof het een gebed ware, of de dooden bovenmate zou prijzen, zoodat de menschen dat hoorend zullen denken, dat er weinig werk aan vast is om een goeden naam te verkrijgen, of dat men (omgekeerd, om den naam van vleierij te ontgaan) het goede leven van den doode zou hekelen. Dit alles is verkeerd. Doch daarom hebben de synodale resoluties nog geen gelijk. Zij moeten zich met zulke zaken van betrekkelijk belang

niet inlaten en waar geen misbruik is doch stichting, daar heeft zulk een besluit geen grond. Als alles wat uit Bekkers pen is gevloeid, vertoont ook dit vertoog groote onafhankelijkheid en oprechtheid en is duidelijk en vlot geschreven. Men heeft er wat aan.

In de geschiedenis der kanselwelsprekendheid neemt ook de lijkrede hare plaats in en er zijn er onder van uitnemende en treffende schoonheid. Naar een Franschen bundel veroorloof ik mij in eene aanteekening te verwijzen [1]). Wat ons vaderland aangaat, het bestek van dit boekje verbiedt bij de rijke stof lang stil te staan; ook wij kunnen op voortreffelijke lijkreden bogen, doch er is bijzonder veel kaf onder 't koren — natuurlijk ook, omdat de kanselwelsprekendheid in 't geheel zich ten onzent onder de protestantsche bedeeling maar langzaam ontwikkelde [2]). Dit volgt uit wat wij boven opmerkten. Hoe bang de gereforvolgt uit wat wij boven opmerkten. Hoe bang de gereformeerden waren voor het „te zeer zaligen der dooden", voor vleierij en lofverheffing, leert de lijkrede op Willem I. Zoo ergens dan zou men hier de taal verwachten der diepste droefheid en der innigste bewondering. „De mare (toch) van dezen moord, uitgedragen door alle oorden van Nederland wracht wonderlijke droefenis" [3]). Het gansche hof „was vol treurens ende klagens ende schreidde al wat er was" [4]). De dood van Oranje „gaf eene groote verslagenheid aan een iegelijk, inzonderheid zoo onvoorziens beroofd zijnde van haar hoofd op wiens autoriteit ende wijsheid naast God zij altijds principalijk hadden gesteund" [5]).

[1]) De Oraisons funèbres van Bossuet. In de uitgave van Dussault, 1858 worden zij voorafgegaan door de essai van Villemain over de lijkrede en gevolgd door enkele oraisons funèbres van Flechier en Mascaron.

[2]) Het is wel onnoodig hier te herinneren aan J. Hartog, Geschiedenis van de Predikkunde.

[3]) Hooft, Historiën f. 896.

[4]) „Copie wt Delft van het clagelijck feit...", opgenomen in De moord van 1584, uitg. J. G. Frederiks, 1884. Vergel. Fruin, Verspr. Geschr. III, 65—117.

[5]) Joris de Bije, Gedenkschrift, Bijdr. en Med. Hist. Gen. Utrecht, 1888, blz. 414.

Welnu, den derden Augustus werd de Prins begraven en de korte lijkpredikatie gehouden door ds. Arent Cornelisz., predikant te Delft, dien wij zeer goed kennen en van wien wij weten, dat hij een bekwaam man was, geletterd, van grooten invloed, gezien, in briefwisseling met tal van menschen van beteekenis. Hij sprak naar aanleiding van Openb. 14, 13: „Ende ik hoorde een stem uit den hemel tot mij zeggen: schrijft: Zalig zijn de dooden, die in den Heer sterven. De Geest zegt, dat zij rusten van haren arbeid ende hunne werken volgen hen na". De eerste woorden zijn aan de klagelijke gebeurtenis gewijd. „Geliefden in den Heer J. C. Nademaal wij alhier te zamen gekomen zijn ter begravenisse van hoogloffelijker gedachtenisse mijnen Heere den Prinse, zoo hebben wij voorgenomen deze voorgelezen woorden der H. S. kortelijk tot onzen profijte uit te leggen . . ." Dan wordt de tekst analytisch behandeld en over den dood des christens gesproken. Van den doode-zelven geen woord — tot op het eind. Wanneer Cornelii gesproken heeft van de groote zonden bij het gansche volk, vervolgt hij: „Hieromme heeft God ons ontnomen dien Prinse, van wiens lof beter is te zwijgen dan weinig te spreken, ende veel daarvan te spreken de kortheid des tijds en deze plaatse niet en lijden. Zooveel moeten wij bekennen dat hij is geweest een treffelijk instrument Gods door hetwelk de Heer in deze landen veel goeds gewrocht ende in het wegnemen desselven zijne gramschap tegen ons bewezen heeft" [1]). Dit is alles. Ons klinkt dit akelig nuchter en koud. Wij hadden meer verwacht en zijn teleurgesteld. Doch het was het beginsel: deze plaats lijdt het niet. In de kerk geen lof van aardsche schepselen. Ook de besten zijn slechts werktuigen Gods. Het is een stoer en eerlijk beginsel,

[1]) De preek is als pamflet uitgegeven bij Hendrickz te Delft, 1584 (Catal. Meulman 598). Thans herdrukt door Fredericq, Nederl. Proza enz., 1907, blz. 202—211.

maar een woord van dankbare bewondering en van innigen weedom ware toch natuurlijker en welgevalliger geweest.

In den loop der jaren werd men minder streng. Den 7en Januari 1695 ontsliep de vorstin, die, na Oranje, he meest door de natie is bemind, Maria Stuart, en haar dood wekte een nationalen rouw. Ook in lijkreden werd hare gedachtenis geëerd, ik denk aan die van Johannes Brant, predikant te 's Gravenhage en vóór mij ligt die van Johannes d'Outrein, toen te Arnhem door hem uitgesproken den 28en Januari. De schets van deze predikatie naar Hosea 14 : 4 („immers zal een weeze bij u ontfermd worden", d. w. z. ontferming vinden) is een voorbeeld van die smakelooze verdeeling in II, A, a, b. c. d. wat toen fraai gevonden werd en zij zelve rijkelijk doorspekt met hebreeuwsch en grieksch, mede naar de mode van den dag. Voorts in de hoogste mate langwijlig. Eerst in § 39, want de preek is in paragrafen verdeeld, wordt Maria genoemd, „welke de Heer reeds als een werktuig in zijn hand tot veel voordeel voor de protestantsche kerk gebruikt had". Maar „die zon is op den vollen middag ondergegaan". En iets verder: „Gij verwacht niet, toehoorders, dat wij onszelven van deze plaats, die eigenlijk aan koning Jezus is toegewijd, breedsprakig zullen uitlaten om den roem van deze doorluchtige koningin uit te bazuinen . . . Der kerk is een weergalooze slag toegebracht, terwijl de voornaamste harer zoogvrouwen, bijna de eenigste onder de koninginnen haar ontrukt is. Een prinses van zooveel luister, van zooveel uitwendige en inwendige aanminnelijkheden, van zooveel geoefend verstand in de leer der waarheid, die naar de godzaligheid is, van zooveel mannelijk en kloekmoedig beleid . . ." enz. Het is wel niet bijzonder uitbeeldend noch treffend, maar het is goed bedoeld evenals de volgende schets van Maria's liefdadigheid [1]). De

[1]) Joh. d'Outrein, De kerk in den rouw enz. 1695, blz. 33 vlg.

predikatie gaat dan over tot de optelling en de tuchtiging van al die zonden, waardoor de natie den dood der koninginne heeft verdiend, een lang relaas, dat men zich wel kan voorstellen. Ook hier, zonder twijfel, hadden wij warmer toon gewenscht waar het de vorstin gold, wier lieflijk beeld en wier edel karakter aller hart veroverd had [1]). Doch het is althans iets.

Bij den dood eens hoogleeraars aan academie, athenæum of illustre school hield een ambtgenoot de lijkrede en het behoeft wel geen betoog, dat zulke oraties bijzonder rijke bronnen kunnen zijn voor onze kennis van personen en zaken. Dikwijls ook werden ze aangewend ter verdediging van eigen standpunt of aanval van de tegenpartij. Toen de Utrechtsche hoogleeraar Henricus Reneri, de beminnelijke en geleerde Cartesiaan, den 17en Maart 1639 was begraven, werd den volgenden dag zijne lijkrede gehouden door Antonius Aemilius, die tot ergernis van Voetius, niet slechts Renerius hemelhoog verhief, maar ook Cartesius uitbundig roemde als den Archimedes zijner eeuw. Het was „niet minder een lofrede op den levenden Cartesius dan de lijkrede op den dooden Reneri" [2]). Bij het heerschen van eene epidemie, als soms onderscheiden hoogleeraars tegelijk aan een hoogeschool werden ontrukt, was zulk eene oratie wel zeer treffend. Ik denk aan het jaar 1669 toen te Leiden de pest vooral onder de hoogere standen woedde en o. a. vijf hoogleeraren velde, Johannes Coccejus den beroemden theoloog en voorts Van Thienen, Schuyll, Stuart en Geulinx. Abraham Heidanus, wiens echtgenoot insgelijks bezweek, hield den 20en November de lijkrede over de ramp die stad, kerk en hoogeschool van hare grondzuilen en sieraden had beroofd [3]). Soms ook kwam

[1]) Hoe Burnet, haar predikant, over haar dacht met eene bekoorlijke anecdote over Maria's bescheidenheid zie Fruin, Verspr. Geschr., V, 202 vlg. noot 2.

[2]) A. Baillet, La vie de monsieur Descartes, 1691, III, 20.

[3]) Abrahami Heidani oratio de luctuosa calamitate quae

het voor, dat een professor bij zijn leven zóó weinig gezien geweest was, dat voor het houden der lijkrede niemand te vinden was. Heinrich Wilhelm Bernsau, door Willem IV in 1749 te Franeker benoemd om daar de wijsbegeerte van Wolff te doceeren, had weinig leerlingen en maakte zóó weinig opgang, dat zijne boeken reeds vóór zijn dood voor verminderde prijzen werden aangeboden [1]). Toen hij in 1763 stierf, weigerde zijn ambtgenoot Gillissen de „oratio funebris", waarmede toen op verzoek der weduwe (arme vrouw!) prof. J. Garcin zich belastte. Wie bedenkt, dat deze hoogleeraar in de Fransche taal nauwelijks naast zijne collega's werd geduld [2]) en dat hij de lijkrede niet op 's lands kosten mocht laten drukken, ziet in het een en ander een bewijs te meer dat Bernsau en zijne Wolffiaansche filosofie geen succes hebben gehad [3]).

Wij hebben boven gezien, dat de hervormde kerk niet gaarne zag, dat hare leden eene roomsche begrafenis bijwoonden. Reeds de synoden onder 't kruis hadden bepaald, dat men in een roomsch land alleen den doode mocht begeleiden als men geen deel nam aan eenige afgoderij of bijgeloovigheid [4]). In eigen kringen was er, ook behalve het klokluiden en het zingen waarvan wij spraken, nog veel over, dat inderdaad bijgeloovig genoeg was. Werd niet op vele plaatsen eene in het kraambed gestorven vrouw door zwangere vrouwen ten grave gedragen, omdat zij hoopten daardoor een gemakkelijke verlossing te zullen

anno 1669 civitatem leidensem, curiam, ecclesiam et academiam graviter afflixit et praecipuis suis columnis et ornamentis destituit et orbavit. Habita 20 Nov. Uitgave van 1670.

[1]) Een aantal genoemd bij W. B. S. Boeles, Frieslands hoogeschool, II, 1889, blz. 501.

[2]) Boeles, a. w. II, 526 vlgg.

[3]) Verg. Ypey en Dermout, Geschied. der Ned. Herv. kerk, III, 236.

[4]) Synode de la Palme April 1563, art. 11; de la Vigne Juni 1563, art. 8; ibidem Mei 1564, art. 40. Livre Synodal, pag. 4, 6, 10.

hebben? [1]) Droeg men niet te Groningen den doode in processie om de kerk over het kerkhof? [2]) Werden niet vaak de lijken in de groeve neêrgelegd met het aangezicht naar het Oosten, omdat immers Jezus Christus ten oordeel zou komen uit het Oosten? [3]) Het is waar, dat men daarbij niet altijd uit kan maken of het roomschen, gereformeerden of dissenters zijn, die het kwaad plegen; de gebruiken bestonden voort, ook bij verandering van gezindte; genoeg voor ons, dàt zij bestonden onder allerlei klassen der bevolking. Stak men hier kruisen boven het pas gesloten graf [4]), elders schreef men drie kruisen op de kist [5]), of droeg een kruisbeeld achter de baar aan [6]) of hechtte kruisjes op de lijkkleeden [7]). Vóór mij ligt de foto van een schilderij door J. J. de Stomme te Groningen, voorstellende een kinderlijkje, de gevouwen handjes zijn zichtbaar door een split van het lijkkleed, dat met sterren is bezaaid, op de borst een kruis en daaronder de letters I. H. S. In den hoek de naam des schilders en het jaartal 1654. De ouders trotseerden er een plakkaat door van 18 December 1627, dat voor Stad en Ommelanden het hechten van kruisjes op de lijkkleeden verbood, een van die vele beproevingen, die katholieken, schoon veel bevoorrechter dan protestanten in roomsche landen, nochtans ten onzent hadden te lijden.

Bij het vormen van den begrafenisstoet werden nog lang oude gebruiken in acht genomen. De jonge kinderen van zonen of broeders gingen vóór de oudere, volgens den

[1]) Te Mijdrecht Acta, uitg. Reitsma en Van Veen VI, 306; in classis Amsterdam, a. w. II, 93.
[2]) Acta als boven VII, 13.
[3]) Hondius, Swart Register, blz. 27 vlg.
[4]) Wilnis 1606, Acta als boven VI, 307; Arnhem 1618, Acta als boven, IV, 304.
[5]) Kamerrijk 1606, Acta als boven VI, 312; Rotterdam 1621, art. 49, Acta, uitg. Knuttel I, 22.
[6]) Woudenberg 1606, Acta als boven VI, 320.
[7]) Woudenberg 1606, Acta als boven VI, 310.

ouden regel, dat het jongste bloed vóórgaat [1]). Voorts ging het bloed vóór den rang en (ten tijde dat nog vrouwen aan de begrafenis deelnamen) mans vóór vrouwen, zelfs van hoogen rang. Dit laatste werd niet altijd volgehouden: bij de begrafenis van Maria van Bourgondië, 2 April 1482 te Brugge, gingen vrouwen midden in den stoet [2]). Het bloed ging vóór den rang, zeiden wij, en het naaste bloed eerst. Toen Frederik Hendrik den 10en Mei 1647 te Delft werd bijgezet ging Willem II onmiddellijk achter de rouwkoets. Doch bij de begrafenis van Michiel Adriaansz de Ruiter werd hieraan weêr niet vastgehouden. De aangrijpende plechtigheid van de uitvaart des grooten admiraals, den 18en Maart 1677, heeft zoo diepen indruk gemaakt, dat wij haar als voorbeeld bij het reeds gezegde schilderen willen, beter gezegd zijnen biograaf navertellen. „Zijne meesters de Staten van Holland", zegt Kalff in zijne fraaie inleiding vóór zijne bloemlezing uit Brandts „Leven van de Ruiter", waarvan men de bladzijden aan des admiraals uitvaart gewijd niet zonder ontroering leest [3]), „de Staten beseften dat deze dienaar niet begraven mocht „worden als een gewoon burger door de zijnen, dat de „bezorging zijner uitvaart een plicht was van den Staat". Zoo werd dan de Ruiter, met vorstelijke statie en onder ongemeenen toeloop van volk ten grave gedragen. Voorafgegaan door compagnieën stadssoldaten met slepende vaandels en pieken en de musketten nederwaarts gebogen, met de trommels door zwart laken bekleed, wat een dof en droef geluid gaf, schreed de lange stoet voort door het treurend Amsterdam. Scheepskapiteinen droegen de groote Admiraalsvlag van zwarte zijde, de standaard, de vier kwartieren van des admiraals wapen, het groot blazoen, de sporen, de gantelets (ijzeren handschoenen), het rapier,

[1]) C. van Alkemade, Ceremonieel der begraavenissen, 1713, blz. 72.
[2]) C. van Alkemade, a. w. blz. 99—103. De lijkstatie van Philips van Bourgondië, † 15 Juni 1467 aldaar blz. 107—112.
[3]) Kalff, a. w. (Uitgave Mij. voor goede lectuur) blz. XIX vlgg.

het kasket, de wapenrok en dan volgde het rouwpaard met zwart laken tot de aarde bedekt, nog een standaard, de kommandostaf en toen de lijkbaar, waarnaast zestien scheepskapiteinen, terwijl vier luitenant-admiralen de slippen droegen. Onmiddellijk achter den grooten doode (deze maal niet de zoon): de vertegenwoordiger van den Prins, de 80-jarige dichter Konstantijn Huygens, de gecommitteerden uit de admiraliteitscolleges en dan Engel de Ruiter, schout bij nacht, die het lijk zijns vaders reeds in Hellevoetsluis had begroet. Op hem volgde Thomas Pots de jonge, het zoontje van den predikant Thomas Pots (die met een dochter des admiraals gehuwd was) „dat om zijn jonkheid voor ouder neven ging" zegt Brandt, volgens den door ons herinnerden regel, dat het jongste bloed vóórgaat. Op de bekende plaat „Lijkstatie van den Heere Michiel de Ruyter" ziet men op no. 29 duidelijk het jongske aan de hand van den huisknecht. Dan kwamen de overige bloedverwanten en voorts naar rang en stand de hooge regeeringscolleges, en al wat in Kerk en Staat, aan de Illustre School en de Indische Compagniën een ambt bekleedde, een lange, lange stoet. Zóó werd de doode admiraal naar den grafkelder in de Nieuwe kerk gedragen. „Wel mochten de oorlogsschepen, die aan de „Admiraliteitswerf lagen, hunne vlaggen laten hangen, nu de „hand verstijfd was die de vlag der Republiek zoo lang „hoog gehouden had. 's Avonds preekte professor Wolzogen „in de Westerkerk over den tekst uit het Tweede boek „der Koningen: „mijn vader, mijn vader, wagen Israëls „en zijne ruiteren". Zijne toehoorders luisterden met een „verslagen hart en schreiende oogen". Ons nog klopt bij de lezing het hart in de keel. Gelukkig het volk, dat zóó zijnen grooten doode eerde!

Over het paard in den stoet een enkel woord. Overoud is het medegeven in het graf van menschen, dieren en voorwerpen. De doode zet het aardsche leven voort —

zoo begeert hij dan vrouwen en slaven, paarden en honden, wapenen en sieraden. Het is niet mogelijk over dit allerbelangrijkst onderwerp in ons bestek uit te weiden. In de dagen der Republiek vloeide er geen bloed meer bij een graf. Doch sommige plechtigheden herinnerden nog aan die lang vervlogen eeuwen. Van Alkemade weet reeds, dat het paard des dooden mede werd verbrand „omdat onze blinde voorouders geloofden dat het in een andere wereld zou dienst doen" [1]. „Tegenwoordig", merkt hij elders op, „wordt het paard in den lijkstoet mede geleid, want het verbranden is onnut voor de dooden en voor de levenden, ja" (en deze bijvoeging is kostelijk om hare huishoudelijkheid) „schadelijk aan den boedel" [2]. Merkwaardig voor ons is het lange voortbestaan van het gebruik, terwijl de voorstellingen zich wijzigen. Tacitus verhaalt het met twee woorden van zijne Germanen [3]) — en toen in Maart 1888 oude keizer Wilhelm werd begraven voerde men zijn strijdpaard achter den lijkwagen aan [4]. Trouwens ook het medegeven van voorwerpen in het graf, tot zeer huiselijke als regenschermen, duurde voort en geschiedt nog. Van eene beroemde, hedendaagsche zangeres geef ik daaromtrent in eene aanteekening eene kenschetsende anecdote [5]. Hier zij slechts nog herinnerd, dat de lijkstatie verschilde, natuurlijk naar de mate van de gegoedheid, maar ook van ambt en beroep, soms ook van gehuwd of ongehuwd zijn. Bij de begrafenis van een jong meisje strooiden onze vaderen bloemen over de kist, hechtten linten aan het

---

1) Van Alkemade a. w. blz. 164.

2) Van Alkemade a. w. blz. 173. Dat het paard met gebogen hoofd gaat omdat... het door een leidsel omlaag getrokken wordt, gelooven we gaarne. Hofdijk, Ons voorgeslacht V, 203.

3) Tacitus, Germania, cap. 27.

4) N. R. Courant van 16 Maart 1888, tweede blad.

5) Zaterdag 5 November 1887 werd Jenny Lind begraven. Zij had bij haar leven meermalen te kennen gegeven, dat een beddesprei vele jaren geleden haar geschonken door kinderen in de V. S. v. N. A. benevens eene Perzische shawl, een geschenk van koningin Victoria, met haar begraven mochten worden. Aldus is ook geschied. N. R. Courant van 8 November 1887, 3de blad.

lijklaken en ook de dragers droegen bloemen aan den lamfer [1]). Het lijk van een predikant werd door den ganschen kerkeraad, van een magistraat door de regeering, van een lid van een gilde door de gildebroeders, van een student door senaat en medestudenten naar het graf begeleid. Het laatste bestaat nog voort in de gebruiken van het groot of klein „funus". Plechtig en kostbaar was in de dagen der regentenheerschappij de begrafenis van een regeerend burgemeester met de gilden en schutterijen, in zwaren rouw, de weeskinderen, de leden der regeering, voorafgegaan door hellebardiers en kamerbewaarders, pensionaris en secretarissen, predikanten en kerkeraad, advocaten en geneesheeren, allen in kostbaren rouw, wapenborden en vaandels en staven, heel het deftig vertoon van een rijk, machtig en zelfbewust geslacht [2]). „Zoodanige begrafenisse en heerlijke uitvaart wordt gepleegd, wanneer eenig burgemeester der stede overlijdt ten tijde zijner bedieninge" [3]). Het is duidelijk, dat de keuren tegen de pracht en de weelde der lijkstaties, telkens verscherpt en telkens afgelezen, ook op aandringen der kerkeraden, weinig baatten, waar het de regenten-zelven waren, die telkens driest de keuren overtraden. Het is tragisch, dat van de beide Nederlandsche staatslieden, die, zoo iemand, om hunne singuliere gaven, hunne onverdroten toewijding aan de belangen van het gemeenebest, hunne onschatbare verdiensten en talenten en edel karakter eene grootsche begrafenis hadden verdiend, de een gerechtelijk, de ander door het losgelaten grauw is vermoord. Het zijn de twee zwartste vlekken op het goud der 17e eeuw.

Van 't verhevene komen wij tot het potsierlijke. In

[1]) Moubach a. w. V, 351.

[2]) De begrafenis van den Dordrechtschen burgemeester, mr. Jacob van der Dussen, 9 November 1728 bij Schotel, Maatschappelijk leven, blz. 409 vlgg. Deze Jacob van der Dussen, geb. 1671, zoon van Nikolaas van der Dussen en Lidia van Beveren, kon nog juist worden genoemd door Matthijs Balen, Beschrijvinge der stad Dordrecht, 1677, blz. 1060.

[3]) Hofdijk, Ons voorgeslacht V, 323, de begrafenis van een Leidsch burgemeester volgens Jan van Hout.

onze geschiedenis heeft de begrafenis van een hond zeker gerucht gemaakt. Onze vaderen kenden niet de malle sentimentaliteit van onze dagen, die kerkhoven aanlegt voor lievelingshondjes met kostbare grafmonumenten en grafschriften vol vroom en zot gewauwel [1]), gelijk zij ook niet kenden (het zij er aanstonds bijgevoegd) onze liefdevolle en wijze bescherming van dieren. Toch kwam het toen als nu voor dat iemand een huisdier met eenig vertoon in zijn tuin begroef. Het door mij bedoelde geval baarde opspraak, omdat het den gehaten Leidschen schout mr. Willem Bont aanging, den fellen vervolger der remonstranten, zooals wij hem vooral kennen uit de geestige teekening van Passchier de Fijne [2]). De man was zóó gehaat, dat het plechtig begraven van zijn hond welgevallige aanleiding gaf tot venijnigen spot. Hij had den 20en Januari 1634 zijnen hond Tijter in een mand op een baar gelegd, ettelijke genoodigde kinderen kwamen in den rouw, twee jonge honden van Tijters maagschap met rouwhalsbanden hadden den vóórgang, de huisgenooten volgden, zóó gingen zij driemaal om het bleekveld tot aan het graf. De schout beluidde den doode; na de ter aarde bestelling werden menschen en kinderen onthaald op wijn, rijstenbrij en pannekoeken. Het geval wekte feller toorn, dan wij, zelfs bij de kennis der toenmalige omstandigheden, goed begrijpen. Joost van den Vondel heeft er een hekeldicht op gemaakt:

Schout Bont op 't hondenkot gezeten
Laat alle hondenmelkers weten,
Dat Tijter moet begraven zijn:
Dat hij zal schenken koek en wijn,
En met zijn rekels en zijn fielen
Begieten 't graf der hondezielen
En slobbren uit het rijnsche vat..."

[1]) Zie mijn artik. Nieuws van den Dag van 14 Januari 1907 en een paar jaar vroeger een uitvoerig bericht onder Allerlei in de Amsterdammer, waarvan ik het nummer verzuimde aan te teekenen.

[2]) Het leven van Passchier de Fijne... door hemzelven beschreeven, blz. 64—67. Deze autobiografie staat o. a. achter Eenige Tractaetjes van P. d. F.[5] 1735. Zie ook dl. II, 149—202, Brandt, Reformatie IV, 164 vlgg. 176 vlgg., Van Vloten, Passchier de Fijne, 1853, blz. 230—266.

het vervolg is nog erger; Barlaeus schreef er over aan Joachim van Wickefort, Jacobus Trigland, benoemd hoogleeraar te Leiden, verdedigde den schout in een gedicht, het regende schimpverzen. Tot dusver Tijters lijkstatie [1]).

Slechts herinner ik aan de rijstenbrij, waarop de kinderen na Tijter's begrafenis werden onthaald. Dit gerecht bekleedt een plaats op de lijkmalen, waarover wij nog handelen moeten. Na de begrafenis, gelijk na elke plechtige gebeurtenis, een maaltijd, dat is een gebruik zeker zoo oud als de wereld, al ligt er in de voorstelling iets lugubers. Maar wie van verre kwamen om den doode eer te bewijzen, mogen niet heengaan zonder zich te hebben versterkt. Ook hier leven voorts oude gebruiken voort, ook hier worden symbolieke handelingen verricht. De namen in onze taal zijn al aanstonds legio: lijkmaal, doodenmaal, grafbruiloft (wat al bijzonder akelig klinkt) en dan de samenstellingen met „bier". Het woord beteekent dan „feest waar bier gedronken wordt", dan ook maal in 't algemeen: kindelbier, gildebier, schuttebier, meibier. Zoo vinden wij: groevebier [2]), doodenbier [3]), leedbier [4]), lovelbier (waar de doode geloofd wordt [5]), droefbier [6]), troostelbier [7]), eindelijk (vooral in Groningen en Drenthe) uytting, utigst d. i. uitvaart [8]).

---

[1]) Vondels hekeldicht, eene groote uitslaande prent van de begrafenis en het verhaal daarvan, den brief van Barlaeus en de schimpverzen, alles in J. van Vondels H e k e l d i c h t e n met aanteekeningen uit 's dichters mondt opgeschreven, Amersfoort bij Brakman 1736, blz. 131—134.

[2]) A c t a, uitg. Reitsma en v. Veen V, 265, 322, 360.

[3]) A c t a als boven V, 291, 372.

[4]) A c t a als boven, VII, 24, 28, 242, 257, 330.

[5]) A c t a als boven, VII, 28.

[6]) A c t a als boven, VIII, 256.

[7]) G r o n. v o l k s a l m a n a k 1843, blz. 192. „Vader en moeder, Zuster en broeder, Zwagers komen des avonds toe troestelbier", Gron. keur bij C. van Alkemade, D i s p l e g t i g h e d e n I, 317. Kiliaan: troostelbier, convivium funebre. Voor den vorm troostelbier verg. woorden als schortelwoensdag, lateldag (d. i. dag voor het vrijwillig aderlaten in de Windesheimerkloosters, Acquoy, K l o o s t e r t e W i n d e s h e i m, I, 198 vlg.), snuteldoek, trouwelschat, proveljaar.

[8]) A c t a als boven VII, 343; VIII, 256. Dr. J. Boeles in G r o n. v o l k s a l m a n a k 1849.

Hoe duidelijk leven ook hier de oude gebruiken voort. Onze doodenbieren geleken sterk op de Oudscandinavische lijkmalen, het erfi of erfisöl (erfenisbier). Het werd gehouden in het jaar van den dood desgenen, dien men herdenken ging. Op lange banken namen de gasten plaats, maar de zetel aan het hoofd van den disch bleef leeg. De erfgenaam echter zat op een voetbank daarnaast. Hij is het, die den eersten beker ledigt op de nagedachtenis des overledenen en daarna op diens zetel plaats neemt, d. i. in al zijne rechten treedt. Deze feesten duurden dagen, het aantal gasten bedroeg vaak verscheiden honderden en dronkenschap baarde ook hier twist [1]). Na de kerstening verandert de naam in sâluöl, zielebier, maar het wezen blijft. Gelijk de heidensche priester spijs en drank kwam wijden en daarna mede aanzat, zoo komen ook daarna de roomsche, dan ook de protestantsche geestelijken ter vóórbidding. Zijn er twee zielemalen, aldus een Noorsche wetbundel uit de 12e eeuw, dan moet de priester den eersten nacht naar het eerste, des morgens naar het tweede gaan. Zijn er drie, dan moet hij ze alle drie zijne wijding schenken [2]). De utigsten vertoonen hetzelfde karakter van een groot aantal gasten, van overdaad, van voorbidding door predikanten, die daarna mede aanzaten. Om de dronkenschap en zedeloosheid verboden wel soms de synoden dat de dienaren des woords aan de lijkmalen zouden aanzitten, maar het was onmogelijk het verbod te handhaven: te diep was het gebruik ingeworteld. In de 17e eeuw waren de utigsten in de Ommelanden meestal tooneelen van de grofste uitspattingen [3]); het verschil in zeden en beschaving in de steden en op het land, in dien of dien kring oefende natuurlijk ook invloed op het doodenmaal, maar de neiging

---

[1]) Maurer, B e k e h r u n g d e s N o r w. S t a m m e s, 1855, I, 249, noot 23, II, 228.

[2]) Gulathings-bok bij Maurer a. w. II, 428, noot 39.

[3]) Dr. G. A. Wumkes, D e G e r e f. k e r k i n d e O m m e l a n d e n, 1904, blz. 51—58.

om, door aantal zoowel der gasten als der schotels, de weelde ervan op te voeren was algemeen en even algemeen de staatsplakkaten en de stedelijke keuren, die de overdaad trachtten tegen te gaan. Dan eens bepaalde men (te Grootebroek) dat slechts de naaste bloedverwanten en de vier buren aan beide zijden mochten genoodigd worden; anders gezegd (op Texel) de bloedverwanten in den graad van zusterling en daarbinnen en de acht van den naasten huize of (te Zwolle) twaalf mannen en twaalf vrouwen buiten de huisgenooten [1]). Soms werd bevolen, dat slechts mochten aanzitten wie er voor betaalden, dan weer, dat de erfgenamen wel de begrafeniskosten voor hunne rekening zouden nemen, maar niet de utigsten of andere onnoodige verteringen [2]). Dan wêer richtte de overheid zich bepaaldelijk tegen het drinken. „Alzoo bij dagelijksche experiëntie bevonden wordt" zeggen de Staten-Generaal in 1635, „dat eenige personen . . ter begrafenisse zoozeer tot den dronk genegen zijn . . dat zij ten eenen male beschonken worden ende want hetzelve onbehoorlijk is . . ." verbieden wij op begrafenissen wijn of bier te schenken op f 25 [3]). Of ook men verbood kortweg alle lijkmalen, zooals dezelfde Staten deden in 1671 op f 100 voor den gastheer, f 10 voor elken gast, terwijl de bedelaars en vagebonden, die op het festijn afkwamen en als aalmoes hun deel ontvingen zouden gegeeseld worden [4]). Men ontdook toen („kwaadaardig" zeggen de heeren) het verbod door daags na de begrafenis de buren te trakteeren of door de vagebonden te weren en te zeggen, dat de maaltijden daardoor niet publiek waren. Eene exceptie door de regeering niet aanvaard [5]). De gereformeerde kerk verbood de doodbieren desgelijks

---

[1]) Deze keuren worden aangehaald door van Alkemade, Displegtigheden 1732, I, 316 vlgg.
[2]) Lantrecht van Drenthe 1712, 2e Boek, art. 26.
[3]) Plakkaat van 17 Oktober 1635, Groot Plakkaatboek II, 2361.
[4]) Plakkaat van 15 Augustus 1671, Groot Plakkaatboek III, 526.
[5]) Plakkaat van 25 Juni 1689, Groot Plakkaatboek IV, 388.

en met even weinig gevolg, al kleedde zij het aldus in, dat door de overheid de „heidensche onnutte doodbieren of utigen behoorden te worden afgedaan" [1]). In de oudste tijden hadden de Zuid-Nederlandsche broeders bepaald, dat niemand aan een lijkmaal mocht aanzitten, omdat reeds de apostel Paulus het deelnemen aan werken der duisternis verboden had [2]).

Natuurlijk waren er ook kringen, waar wezenlijke beschaving soberheid bracht en men zich tevreden stelde met een glas wijn en geraspte broodjes. Doch rijstenbrij mocht bij een gewoon doodenmaal niet ontbreken — al was zij vooral bestemd voor wie niet hadden kunnen aanzitten. Zoo vertelt ons de Italiaan Ludovico Guicciardini in zijne beroemde „Beschrijving der Nederlanden (1e uitg. van 1567 „in Anversa"), die ons op uitnemende wijze ons vaderland, vooral het Zuiden, vóór Alva's komst doet kennen [3]): „De uitvaarten worden ook kostelijk gehouden en met vele aalmoezen en nadat de doode begraven is en de dienst voldaan, zoo wordt om zwarigheid te verdrijven een hoffelijke en kostelijke maaltijd gehouden voor de naaste en liefste vrienden, die met den lijke te begraven zijn geweest. Aan de anderen wordt een pot wijns met een schotel wel gekookte rijst gezonden" [4]).

Bij den vroegen dood van jonggeboren kinderen (denk aan Vondel's „Konstantijntje", aan Poot's „Jacoba trad met tegenzin ter snoode wereld in, En heeft zich aan het end geschreid in hare onnoozelheid. Zij was hier nauw verschenen, of ging wel graag weer henen") vielen doopen lijkmaal soms droevig te zamen. Ik ontleen een voorbeeld aan het dagboek van den Leidschen hoogleeraar

---

[1]) Ommelander kerkorde 1595 sub 29 bij Hooyer a. w. blz. 367.
[2]) Synode d'Anvers fevr. 1576, art. 37, Livre synodal pag. 31.
[3]) Over de verschillende uitgaven van de „Descrittione . . . de tutti i Paesi Bassi" zie Fruin, Verspr. Geschr., VII, 193—203.
[4]) L. Guicciardini, Beschrijvinghe van alle de Nederlanden, vert. door C. Kiliaan, 1612, fol. 87a.

Everhard Bronchorst, den beroemden jurist uit het eind der 16e en het begin der 17e eeuw. „Op Maandag den 21en Juni (1593) tusschen 11 en 12 uur des nachts is mijn dochtertje Judith geboren, niet zonder dat de moeder op het hevigst werd gemarteld, doch de weeën duurden niet lang; een half uur na de komst der vroedvrouw baarde zij, voor welken grooten weldaad God zij geloofd. Den 23en gaf ik een feestje voor de vrouwen die bij de bevalling hulp hadden verleend, zooals de vrouw van neef Gallus, de weduwe Walther, twee buurvrouwen, die mèt de bij mij inwonende studenten goeden sier maakten.. Den 25en droeg ik mijn dochtertje Judith ten doop... Den 28en stierf mijn dochtertje Judith kalm, na enkele dagen lang voortdurend klagelijk geschreid te hebben" (juist als kleine Jacoba van Poot) „des morgens tusschen 6 en 7. Den 4en Juli noodigde ik op het kraammaal" (volgen verschillende namen), „ook onze studenten zaten aan en allen waren onder wijn en kwinkslagen zeer vroolijk" [1]). Dit is wel eene spoedige wisseling van leed en lust!

Herinneren wij ons ten slotte nog, dat de gedenkdagen van het sterven werden gevierd jaarlijks, halfjaarlijks of nog korter. Ook dit was overoud gebruik. De abt Regius van Prüm, een klooster in Rijnpruisen, gest. 915, verhaalt in zijn boek „over de kerkelijke tuchtmiddelen" van geestelijken, die, uitgenoodigd tot een jaarstond, een maandstond, een week- of halve weekstond ter herdenking van een afgestorvene, zich bedrinken en anderen verleiden om uit liefde voor den doode dat ook te doen. Ook als zij voor de herdenking der dooden in kloosters genoodigd werden, vervielen zij tot onmatigheid [2]). Dit vieren der jaargetijden, hoe natuurlijk ook, ontaardde ook ten onzent

[1]) Diarium Everhardi Bronchorstii ed. J. C. van Slee, 1898, pag. 59 ss. De commensalen heeten „convictores". Over Br. zelven, zie van Slee's Inleiding. Gedeelten van dit dagboek reeds in Overijselschen volksalmanak 1844.

[2]) Pijper, Geschiedenis der boete en biecht, II, 217, 449.

al te vaak in drinkpartijen. Tegelijk echter kennen wij in onze letterkunde niet veel zóó roerend en zóó verheven als Vondel's „Jaargetijde van wijlen Joan van Oldenbarnevelt":

> 's Lands treurspel weêr verjaart, om wiens gedoemde trouwe
> Als weeuw of wees in rouwe,
> Bedrukt en troosteloos treurt Hollands goê gemeent'
> Op grootvaars koud gebeent'..."

dat ik in zijn geheel en als waardigen tegenhanger van de „Geuze-vesper" zou willen afschrijven. Thans kan ik slechts nog aanstippen, dat ook het afleggen van den rouw werd gevierd, en dat dit al eveneens met drinken gepaard ging leert eene uitdrukking als de Geldersche: „het verdrinken der dweelen over die verstorven kinderen". Dweelverdrinken is de rouwfalie (dweel = falie = voile) afleggen, bij den dood eens kinds aangedaan. Ook dit gaf aanleiding tot zóóveel overdaad, dat de kerk het in één adem noemt met allerlei „roepende" zonden [1]).

Over grafschriften en grafmonumenten zal ik hier zeer weinig zeggen. De eerste vormen een deel onzer vaderlandsche letterkunde en het onderwerp is te groot om aan de behandeling ervan hier te kunnen denken. Er zijn tallooze prulverzen onder, door poëtasters van den zooveelsten rang gerijmd, er zijn verhevene bij door onze eerste dichters gezongen. Altijd zullen wij Vondels grafschrift op Marten Harpertsz. Tromp bewonderen:

> „Hier rust de zeeheld Tromp, de dappere beschermer
> Der zeevaart en der zee ten dienst van 't vrije land,
> Dat 's mans gedachtenis bewaart in kunstig marmer
> Zoo levendig gelijk hij storf voor 't Hollandsch strand,
> Beluid met moordgeschrei en donder van kartouwen,
> Daar Groot Brittanje in brand al 't water viel te kleen.
> Hij heeft zich zelf in 't hart der burg'ren uitgehouwen
> Dat beeld verduurt de pracht van graf en marmersteen".

Andere minder verheven, treffen door puntigheid van zeggen, zooals dat van Henrik Laurensz. Spieghel op Coornhert:

[1]) Acta als boven IV, 44, 49.

„Hier rust / diens lust / en vreugd / was deugd / en't war' / hoe zwaar / 't ook viel. / Nog sticht / sijn dicht- / geschrijf / maar 't lijf / hier bleeft / God heeft / de ziel".

Talloos eveneens de grafschriften in proza, vaak Latijn, gelijk dat éene, elken Nederlander boven alle dierbaar in de Nieuwe kerk te Delft: „D.O.M. et æternæ memoriæ Guilielmi Nassovii supremi Arausionensium principis, patris patriæ . . ." „God almachtig ter eeren ende ter eeuwiger gedachtenis van Willem van Nassau, prins van Oranje, als een vader des vaderlands, dewelke den dienst van de Nederlanden meer heeft geacht als de welvaart en den voorspoed van sich en de sijnen . . ." [1]). In Westminster-abbey ligt Willem III onder een gewonen steenen zerk, waarop alleen de naam William. Niets meer. Naast hem zijnen gemalin — en weder alleen de naam, Mary. De Nederlander, die naar de kathedraal ter bedevaart opging en stil staat bij de twee grafsteenen, behoeft geen wijdloopig verhaal — maar voor de bewoners des lands ware het goed. Naast de grafschriften, die inderdaad werden ingebeiteld, herinneren wij nog aan grafdichten, die geen plaats vonden op steen of praalgraf, doch alleen den doode moesten eeren òf beschimpen. Toen Spinoza den 25en Februari 1677 in de Nieuwe kerk op het Spui in een groot huurgraf ter ruste was gelegd, dichtte de blinde haat deze regels:

„Spouw op dit graf. Hier ligt Spinosa. Was zijn leer
Daar ook bedolven! Wrocht die stank geen zielpest meer!" [2])

Het was Spinoza, die den 20en Augustus 1672 op de plek waar de gebroeders de Witt schrikkelijk waren vermoord een papier had willen aanplakken, waarin hij zijne verontwaardiging lucht gaf over de wandaad der barbaren [3]).

---

[1]) O. a. bij Van Bleyswijck, Beschrijvinge der stadt Delft, 1667, I, 261 en 263.

[2]) Ds. Car. Tuinman in Rijmlust 1728.

[3]) K. O. Meinsma Spinoza en zijn kring, 1896, blz. 358, noot 1 en blz. 424. Eene andere lezing over Spinoza's „Ultimi barbarorum" bij Blok, Gesch. v. h. Nederl. volk V, 292.

Niets kan ooit de heugenis bannen aan deze donkerste bladzijde onzer historie. Terecht heette het in een denkbeeldig grafschrift:

„Hier leit Johan de Witt, sta lezer en gedenkt
Aan 't loon dat Holland aan haar trouwste heeren schenkt" [1]).

Al evenmin kan ik er aan denken over onze grafmonumenten te handelen, een deel van de geschiedenis onzer beeldhouwkunst, waaraan namen verbonden zijn als Hendrik de Keizer, Jakob van Kampen, Rombout Verhulst. In de vele plaatsbeschrijvingen der 17e en 18e eeuw (en geen stad van eenige beteekenis of zij vond een geestdriftig historicus) worden de graftomben en de grafsteenen in de kerken uitvoerig herdacht en in prenten weêrgegeven. Het is echter de moeite waard hier te herinneren, dat onze praalgraven eens hoogelijk zijn geroemd door niemand minder dan door Addison's Spectator. Niet dat wij ze daarom eerst zullen gaan bewonderen! Maar de Engelschman wijst inderdaad op wat ook wij gaarne opmerken. „Wij zijn altijd klaar" zegt hij, „om den Hollander zijn gebrek aan geest te verwijten. Doch in hun monumenten van deze soort (hij heeft het over de graftomben in Westminster) toonen zij verreweg fijner gevoel voor de oudheid en voor beschaving dan wij in onze eigen grafteekens bewonderen kunnen. De monumenten voor hunne admiralen,

---

[1]) Het swart toneelgordijn opgeschoven voor de heeren gebroederen Cornelis en Jan de Wit, II, 1677, blz. 13. In de drie deeltjes van dit boekje vindt men nog onderscheiden grafdichten op beide broeders, „nobile par fratrum" en ieder „integer vitae, scelerisque purus". Ook achter Emanuel van der Hoeven, Leeven en Dood der.. gebroeders.. de Witt, 1708. Ik geef hier nog het weinig bekende grafschrift op prof. S. F. J. Rau, die na aan de ramp van Leiden te zijn ontkomen den 1sten December deszelfden jaars 1807 aan de Hoogeschool werd ontrukt:

Hier ligt de groote Rau, de roem van zijnen tijd,
Te vroeg voor kerk en school naar 't zwijgend graf gedragen,
Hij was een Demosthenen, een Plato als om strijd,
Der godsdienst wijdde hij zijn schoonste en beste dagen.
Zij stort een fieren traan, van u haar held beroofd,
Daar kunst en wetenschap omkransen 't achtbaar hoofd".

Kerkel. Courant van 5 Dec. 1807 en vandaar in Almanak van vernuft en smaak, 1810 blz. 75.

opgericht op staatskosten, vertoonen ons het beeld van den man gelijk hij was en zijn versierd met scheepskronen en andere scheepvaartornamenten, prachtige festoenen van zeewier, schelpen, koraal en dergelijke" [1]). Wie onze graftomben kent, weet dat hij gelijk heeft. Ik denk aan het grafteeken van Marten Harpertsz. Tromp aan de noordzijde van het koor in de Oude kerk te Delft. Jacob van Kampen schiep dit kunstwerk. Het beeld van den zeeheld ligt in volle rusting met het hoofd op den tromp van een stuk geschut en met het lichaam op een scheepsroer, alles van wit marmer, gedragen door een voetstuk van toetssteen met witte marmeren lijsten en van voren een plaat van marmer waarop de laatste zeeslag des zeehelds. Boven het beeld tegen den muur beitelde de kunstenaar bazuinende engeltjes, festoenen van kinkhorens en schelpen en in 't midden de scheepskroon, door een gevleugeld kind vastgehouden. Zij is samengesteld uit voorstevens en „snuiten" van schepen en onze vaderen wezen gaarne op de overeenkomst met de Romeinsche scheepskroon, voor hem die het eerst een schip enterde, zooals Marcus Varro er een van Pompeius ontving. Het eeregraf van den admiraal is zóó geworden tot een verheven kunstwerk [2]). Toen de nabestaanden van Huig de Groot (hVgo de groot een LICht, Was aLLer WereLts Wonder / sIIn sIeLe Leeft bII godt, sIIn LICaaM Leght hIer onder) [3]) verlof hadden gekregen om boven het graf van hunnen beroemden voorvader een monument op te richten, aan de noordzijde van het koor in de Nieuwe kerk, op voorwaarde dat de inscripties niets aanstootelijks hebben zouden (!) [3]), droegen zij het werk op aan Rombout Verhulst. Ieder weet, dat de kunstenaar het hoofd van dezen doode heeft laten rusten op een stapel

[1]) The Spectator van 30 Maart 1710, I, no. 26.
[2]) Van Bleyswijck, Beschr. der stadt Delft, 1667, blz. 182—186, Tegenw. Staat der Ver. Nederl. IV, 1742, blz. 458. C. v. Alkemade, Cerem. der begraven. blz. 222.
[3]) Van Bleyswijck, a. w. blz. 819. Het jaarcijfer is dat van de Groots dood, 1645, als W. = 10 is.

boeken. Voorts zijn bij de graftomben gehangen of geplaatst de vlaggen door een admiraal veroverd of de banieren, de guidons of veldwimpels, de standaarden en de banderollen van een vorstelijk geslacht, de helmen, de zwaarden en sporen, die in den lijkstoet zijn medegedragen, terwijl de wapenborden de wapens en kwartieren geven. Helaas, dat de woede der partijschappen zelfs de gewijdheid der graven en de kunst der grafsteenen en tomben niet heeft ontzien! Ieder weet, dat in den patriottentijd menig wapen van de zerken is afgebikt, ja dat b.v. de graftombe, waar graaf Willem Lodewijk in 1620 was bijgezet en waar ook zijne vroeggestorven gemalin Anna van Oranje rustte, door het verblinde volk werd verbrijzeld en de grafkelder geschonden [1]). Nog erger, dat in gewone tijden, als geen hartstocht verontschuldiging gaf, nabestaanden zonder eenige piëteit de graven van het voorgeslacht lieten schoonmaken, waarbij zij „de beenderen en reliquiën harer eigen vrienden en voorouderen verachtelijk onder den gemeenen hoop op de kerkhoven in de bekkeneelshuizen deden werpen" [2]). Het spreekt van zelf: dit waren uitzonderingen. Over 't algemeen waren de Nederlanders, naar een woord van den reeds genoemden Guicciardini „hoffelijk in uitvaarden" [3]). Van ons is het hoffelijk met deze lofspraak te besluiten.

[1]) Dr. L. H. Wagenaar, Het leven van graaf Willem Lodewijk, z. j. blz. 398, 409.
[2]) Van Bleyswijck a. w. blz. 276.
[3]) Guicciardini a. w. fol. 30a. Over de oude grafsteenen der Ommelander kerken handelt dr. G. A. Wumkes in de Gron. volksalmanak voor 1906, blz. 206—232 en over grafsteenen uit de voormalige kerk te Wetsinge jhr. mr. I. A. Feith in hetzelfde jaarboekje voor 1909, blz. 84—98. Beide artikelen, ook om hun inhoud belangrijk, worden versierd door uiterst fraaie platen. De grafsteenen in de Groote kerk te Franeker zijn, om het afgeslepen worden te vóórkomen, rechtop langs den buitensten muur van het koor geplaatst. Kort geleden werd door de Provinciale Z. Holl. Archaeolog. Cie. de zeer fraaie zerk van Adriana van Roon, gest. 1527 als abdis van Leeuwenhorst, van den ondergang gered. Eene afbeelding van dezen grafsteen, de abdis ten voete uit en rondom rijk (in vroeg. renaissancestijl) versierd, vindt men in het Bulletin van den Nederl. Oudheidk. Bond 1908, blz. 230. Eene andere abdis van hetzelfde Leeuwenhorst (tusschen Rijnsburg en Noordwijk) Johanna van der Does, in 1572 voor de geuzen naar Leiden gevlucht, stierf daar tijdens het beleg. Ook haar graf in het koor van St. Pieter wordt door een bijzonder fraaie zerk gedekt. Vergel. mijn Opkomst v. h. Protestantisme, blz. 218.

STRAFPROCES EN STRAFRECHT

door

Mr. D. SIMONS

Hoogleeraar te Utrecht

De geschiedboeken, die verhalen van de strafrechtspleging van vroegere eeuwen, bevatten vele donkere, met bloed, ook met onschuldig vergoten bloed beschreven bladzijden. Wanneer wij deze boeken opslaan, onzen blik terug laten gaan naar tijden, die nog niet ver achter ons liggen, in gedachten toeschouwers zijn van de tooneelen, welke zich bij het strafrecht van die dagen afspeelden, dan wordt ons gevoel van menschelijkheid zwaar getroffen. Het besef wordt bij ons levendig dat, naar een onzer beste rechtsgeleerden het heeft uitgedrukt, het strafrecht de geschiedenis is van het menschelijk onverstand en van de menschelijke wreedheid. Men zegt: het strafrecht is de waardemeter, waarnaar de beschaving mag worden bepaald, door een volk bereikt. Hoe laag stond, naar dien maatstaf, de gansche menschheid, ook onze natie, nog in de zeventiende eeuw, de eeuw van welker strafrechtspleging in deze bladzijden zal worden gesproken!

Nog slechts even tweehonderd jaren en toch welk een afstand ligt er tusschen toen en thans! Juist daarom is het van onberekenbaar nut den blik achterwaarts te werpen, de vergelijking te treffen tusschen verleden en heden en vast te stellen, dat althans op het gebied der strafrechtspleging vooruitgang niet kan worden geloochend. De eischen eener met de rechten der menschelijke

persoonlijkheid rekenende humaniteit zijn niet tevergeefs gesteld. Wij mogen er ons op beroemen, dat wij recht en wet handhaven met meerdere zachtheid, met heel wat minder offers aan menschenlevens, ten koste van minder lijden en minder leed. Slechts voor één gevaar moge men zich bij deze rechtmatige zelfverheffing in acht nemen: het groote gevaar der zelfvoldaanheid. Zij die medewerkten aan de strafrechtspleging van vroegere eeuwen, twijfelden niet één oogenblik aan de rechtmatigheid hunner handelingen en vonnissen; vaak genoeg zijn ze tegenover eene enkele stem, die van onnoodige hardheid en wreedheid sprak, met den gloed eener niet geveinsde overtuiging opgekomen. Wij oordeelen anders dan zij over hetgeen zij meenden en deden. Doch hoe zal het oordeel luiden van hen, die na ons komen, over onze meeningen en handelingen? Staat het niet te vreezen, dat over de strafrechtspleging, die wij noodig en onmisbaar achten, en die waarlijk nog jammer en ellende genoeg in haren nasleep voert, eenmaal, nadat wederom eenige eeuwen zullen zijn voorbij gegaan, op dezelfde wijze zal worden gesproken, als wij nu spreken over pijnbank en schavotstraffen, over radbraken en brandstapel, over al die gruwelijke martelingen, tot de dood, de verlossende dood er op volgde? Want wel zijn wij vooruitgegaan, doch de eindstreep is nog bij lange na niet bereikt. Wie na vergelijking met het verleden, in voldaanheid over wat is, hervorming schuwt, miskent de lessen der geschiedenis. Wij heeten dwaling wat voor onze voorouders onomstootelijke waarheid scheen; ónze waarheid zal dwaling geworden zijn naar het oordeel van hen, die onze plaatsen zullen innemen. Juist om ons dàt te leeren en in te prenten, heeft ook de beoefening der strafrechtsgeschiedenis groote opvoedende waarde.

Doch niet voor dergelijke beschouwingen heb ik de pen opgevat. Mijne taak is, de strafrechtspleging te beschrij-

ven, zooals zij in onze vaderlandsche gewesten was gedurende de zeventiende eeuw. Die taak is niet gemakkelijk en eigenlijk in enkele bladzijden niet uitvoerbaar. Immers in de gewesten, die in de zeventiende eeuw de Republiek der Vereenigde Nederlanden vormden, bestond niet eene gelijkelijk geregelde en gelijkelijk toegepaste rechtspleging. In iedere van de souvereine provinciën, welke tezamen door de Unie van Utrecht verbonden waren, golden andere, onderling zeer sterk van elkander afwijkende voorschriften, regelen en gewoonten en reeds om die reden zou het onmogelijk zijn eene voor de geheele Republiek geldende beschrijving te geven. Doch ook binnen de grenzen van ieder gewest werd geenszins overal op gelijke wijze geprocedeerd. Eene algemeen geldende regeling ontbrak en, voorzoover zij wel bestond, heerschte over hare bepalingen en over hare strekking veel verschil van opvatting. Voorts werden ook die voorschriften, die aan duidelijkheid weinig te wenschen overlieten, dikwijls zeer slecht nageleefd; het toezicht op de lagere rechterlijke colleges was niet sterk genoeg om hen te dwingen zich streng aan de geschreven regelen te houden. Ten bewijze van hetgeen hier wordt gezegd mag worden gewezen op twee uitspraken van het Hof van Holland, opgenomen in eene van dit Hof afkomstige Memorie van Consideratien met betrekking tot een aan zijn oordeel onderworpen strafgeding. Bij de eerste wordt gezegd: dat het bekend is, dat de Stijl en manier van rechtspleeging in extraordinaris procedeeren (d.w.z. bij den destijds meest gebruikten procesvorm) in deze Provincie, „bijna zo different is in de bijzondere Rechtbanken en Districten als er differente Rechters zijn". En op deze uitspraak volgde dan deze andere: „dat in deeze Provincie weinige of geene Rechtbanken gevonden worden, waarin extraordinaar geprocedeerd word op eene wijze, dat daarop geene remarques zouden zijn te maken".

Bedenkt men nu, in verband met de eerste uitspraak, dat men alleen in Holland en Westfriesland meer dan honderd Crimineele Rechtbanken telde, dan behoeft het waarlijk geen nader betoog, dat aan eene algemeen toepasselijke beschrijving niet kan worden gedacht. Van een in de geheele Republiek geldend strafproces, van eene uniforme strafrechtspleging kan niet worden gesproken.

En hetzelfde geldt ook, misschien zelfs in nog hoogere mate, van het eigenlijke strafrecht, van de bepalingen omtrent de feiten, welke strafbaar waren, en van de toepasselijke straffen. Eene codificatie van het recht, d. w. z. eene opneming, beschrijving en vaststelling van zeer uitgebreide gedeelten van het recht in een of meer wetboeken, ontbrak niet alleen voor de geheele Republiek, doch ook in ieder afzonderlijk gewest, en daarvan was twijfel omtrent hetgeen als recht moest gelden het onmiddellijk gevolg. Voor ieder deel der Republiek golden andere ordonnantien en voorschriften, bijna voor iedere stad of voor ieder dorp waren bijzondere privilegien of handvesten van kracht gebleven en in iedere plaats vonden eigen keuren en costumen hunne toepassing. Over de geldigheid van enkele algemeene regelingen bestond veel verschil. De zeer bekende beschrijving van strafrecht en strafproces, door Karel V in 1532 gegeven in de beroemde Constitutio Criminalis Carolina, gold, daar zij niet van den Heer dezer landen doch van den Duitschen Keizer afkomstig was, in de Nederlandsche gewesten niet; toch oefenden hare bepalingen wel invloed, doch in de eene provincie in veel sterkere mate dan in de andere. In 1570, onder de Regeering van Filips II, werden twee zeer belangrijke Ordonnancies vastgesteld, welke vooral voor de rechtspleging van groote beteekenis waren. Over de voortdurende geldigheid van deze Ordonnancies is levendig gestreden; zeker is, dat zij in Holland en West-Friesland als bindend beschouwd zijn, terwijl zij daarentegen in andere provincien, bijv. in Zee-

land en Friesland, nooit in werking zijn getreden. Naast de inheemsche rechtsbronnen golden ook bij de toepassing van het strafrecht de bepalingen van het Romeinsche recht en ook te dien aanzien, d. w. z. ten opzichte van de mate, waarin dit recht werd toegepast, heerschte in de verschillende deelen der Republiek groote verscheidenheid. De onzekerheid omtrent hetgeen als recht gelden moest, gaf aan de rechtsgeleerde schrijvers grooten invloed en niet alleen aan onze vaderlandsche rechtsgeleerden doch ook aan verschillende juristen uit andere landen. Ten aanzien van tal van vragen miste men elken wettelijken leiddraad en groote willekeur bij de strafrechtspraak was daarvan het gevolg. De rechter bepaalde veelal naar eigen inzicht wat strafbaar was en met welke straf, en vandaar ook het gebruik, om bij de vordering eener bepaalde straf altijd voorzichtigheidshalve er de clausule bij te voegen: of tot zoodanige andere straffe, als de Regter in goede Justitie zal oordeelen te behooren. Rechtsonzekerheid, en als gevolg daarvan rechterlijke willekeur, waren wel de hoofdkenmerken van de strafrechtspleging in onze Republiek gedurende de zeventiende eeuw.

Uit al hetgeen zooeven in het kort werd saamgevat mag dus wel deze gevolgtrekking worden afgeleid, dat zoodra men zich er aan waagt ons vroeger strafrecht en strafproces in bijzonderheden te gaan beschrijven, men groot gevaar loopt zich aan mindere nauwkeurigheid van voorstelling schuldig te maken, tenzij men zich in zijne beschrijving beperkt tot een enkel college of voor de onderscheidene rechtbanken en hoven de onderlinge afwijkingen steeds aanwijst en vaststelt. Het laatste is bij eene schets, als hier bedoeld wordt, onuitvoerbaar; het eerste voert tot eenzijdigheid en geeft een deel in plaats van het geheel. Ik heb getracht de niet volkomen te overwinnen moeilijkheid ten slotte aldus zoo goed mogelijk op te lossen door eene schets te teekenen, waarbij slechts

de hoofdlijnen worden aangegeven, en voor de bijzonderheden mij te bepalen tot enkele provincies. Op deze wijze zal den lezer een indruk kunnen worden verschaft betreffende onze vroegere strafrechtspleging en slechts daarom kan het in deze bladzijden te doen zijn.

Allereerst een enkel woord over de personen, aan wie in crimineele zaken de rechtspraak was opgedragen. Bekend is, dat in oude tijden het wijzen van het recht was toevertrouwd aan het geheele volk. Toen veranderde omstandigheden deze volksrechtspleging niet meer mogelijk maakten, werd de taak om recht te spreken overgedragen op vertegenwoordigers van het volk, wier uitspraak gold als die van het volk zelf. Rechtsgeleerde of vaste beroepsrechters waren onbekend. Langzamerhand kwam ook hierin verandering en verkregen rechtsgeleerden van beroep langs verschillenden weg invloed op en eene vaste plaats bij de rechtspleging. Toch bleef een zeer belangrijk deel der rechtspraak, vooral der strafrechtspraak, in handen van niet-rechtsgeleerden, van niet-ambtelijke rechters, van personen, die wij thans als „leeken" zouden aanduiden. Het wijzen van het vonnis in crimineele zaken berustte in de steden en ook op het platte land in handen van de schepenen, die in de steden meerendeels een afzonderlijk college vormden, dat deel uitmaakte van de Vroedschap, van het Bestuur der Stad. Aanvankelijk werden de schepenen aangewezen door den Graaf of zijn vertegenwoordiger, den zoo dadelijk te noemen Baljuw; bij de toenemende macht der steden verwierven zij zich door het recht van voordracht grooten invloed op de benoeming; later kwam die benoeming zelf in handen van de Besturen der steden. De schepenrechtbanken vormden wel afzonderlijke colleges, doch de daarin geroepen rechters oefenden hunne functie slechts gedurende een jaar uit. In verschillende steden namen naast de Schepenen ook de Burgemeesters als leden van de vroedschap vaak aan

de strafrechtspraak deel; bij tal van uitspraken vindt men, dat zij samen met de Schepenen onder den gemeenschappelijken naam van „Mijne Heeren van den Gerechte" het vonnis hebben gewezen. Op het platte land waren tal van plaatsen tot zoogenaamde Baljuwschappen vereenigd, waarin de crimineele rechtspraak uitgeoefend werd door de hooge Vierschaar, geleid door den Baljuw en waarin verder zoogenaamde „Welgeboren mannen" zitting hadden. Naast deze colleges hadden ook gerechten, samengesteld door de Heeren der hooge ambachtsheerlijkheden, rechtspraak in crimineele zaken.

Ik sprak zooeven reeds een paar malen van de bij de crimineele rechtspraak zoo belangrijke functie van den Baljuw. In diens handen berustte de leiding van de Schepenbank. Oorspronkelijk was de Baljuw de vertegenwoordiger van den Graaf en in diens naam belast om de vierschaar te doen spannen door hen, aan wie het wijzen van het vonnis was toevertrouwd. De Baljuw was daarbij de plaatsvervanger van den Graaf en moest, wanneer hij in de Vierschaar voorzat, met den naam van Heer Rechter worden aangesproken. De Schout was een ambtenaar van lageren rang, meer met de dagelijksche leiding der rechtszaken belast. Deze onderscheiding werd later niet altijd scherp in het oog gehouden. De in de steden werkzame ambtenaar werd vaak met den naam van Schout aangeduid; soms droeg hij den naam van Hoofd-Officier, ook wel dien van Hoofd-Schout. Ook op de benoeming dier ambtenaren verkregen de Steden grooten invloed: eerst verwierven zij zich het recht van voordracht, later benoemden zij zelf. Op het platte land, in de hooge en ambachtsheerlijkheden, berustte de benoeming bij den Heer, die vaak de baljuwfunctie òf voor eene som ineens verkocht òf bij de benoeming eene jaarlijksche uitkeering bedong. De benoemden moesten dan natuurlijk hetgeen zij te betalen hadden uit de opbrengst hunner functiën

terug verdienen, hetgeen begrijpelijkerwijze tot vele misbruiken voeren moest, misbruiken die gemakkelijk gemaakt en bevorderd werden door de groote en veelzijdige macht, welke den Baljuwen toekwam. Politiegezag en justitieele bevoegdheden berustten beide in hunne handen. Bij het strafproces bestond hunne werkzaamheid in het vervolgen der misdrijven en in de leiding van het onderzoek, waarbij zij voor verschillende maatregelen, zooals de gevangenneming van den beklaagde en de toepassing van de pijnbank, de toestemming van den rechter behoefden. Niet altijd werd daaraan in de praktijk de hand gehouden en menige Baljuw wist zijne macht vaak op schandelijke wijze tot eigen voordeel te gebruiken. Tal van strafprocessen, tegen Baljuwen gevoerd, bewijzen, dat er onder deze machtige ambtenaren verscheidene zijn geweest, die zich aan ergerlijke knevelarijen schuldig maakten en inplaats van recht en wet te handhaven, beide uit lage hartstocht of winzucht verkrachtten.

Intusschen niet alle rechtszaken kwamen voor Schout en Schepenen en niet in alle provincies waren soortgelijke rechtbanken met de rechtspraak belast. Vooral in de tijden van het Bourgondische Huis waren de Graven, ook ter versterking van eigen gezag, er zeer op uit vaste rechtscolleges in het leven te roepen, uit rechtsgeleerde rechters saamgesteld, onder wier invloed vooral aan het Romeinsche recht eene grootere plaats onder de rechtsbronnen werd verzekerd. Onder de Regeering van Karel den Stoute werd de Hooge Raad van Mechelen opgericht, voor welk college, na de afzwering van Philips, voor de provincien Holland en Zeeland, de te 's Gravenhage gevestigde Hooge Raad in de plaats kwam. De bevoegdheid van dit college was echter in strafzaken, althans in eersten aanleg, zeer beperkt en schijnt zich slechts te hebben uitgestrekt over misdrijven met de scheepvaart in verband staande. Belangrijker was de taak van het Hof Provinciaal, mede

voor de genoemde Provincien ingesteld, eene schepping van Philips van Bourgondien, dagteekenend van het jaar 1428. Behalve in hooger beroep oordeelde dit Hof in hoofdzaak in alle zaken betreffende de regten, Hoogheid, Vrijheid en Heerlijkheid van de Landen, waaronder mede begrepen werd „alles hetgeen tot nadeel, veragting of ongehoorsaamheid van de Hooge Overheid bij iemand werd gepleegd, gelijk als het misdrijf van gekwetste majesteit, valse Mund slaan, openbaar geweld, onbehoorlijke Vergaderingen, en diergelijke". Bij het Hof was werkzaam een Procureur-Generaal, die echter niet eene van het Hof onafhankelijke positie had en in het bijzonder voor het instellen van vervolgingen de machtiging van het Hof behoefde. In zooverre was zijne macht beperkter dan die van Schout en Baljuw, die op eigen gezag eene vervolging mochten aanvangen. Vermelding verdient, dat deze ambtenaren niet aan het gezag van den Procureur-Generaal onderworpen waren. Eene instelling als die van ons tegenwoordig Openbaar Ministerie was ten tijde van de Republiek onbekend.

In enkele provincien berustte de rechtspraak in crimineele zaken uitsluitend bij een Hof, dat zijne jurisdictie uitstrekte over de geheele provincie. Dat was vooral het geval in Gelderland en in Friesland. In de eerste provincie geschiedde wel het onderzoek door schout of ambtenaar, somtijds met schepenen als bijzitters, doch de beslissing berustte altijd bij het Hof. In Friesland bestond het Hof uit twaalf leden, „Heeren van den Hove", drie uit ieder kwartier. Zij werden door de Heeren Volmachten in die kwartieren voor hun leven gekozen. De geheele crimineele rechtspraak was aan dit college opgedragen; de lagere rechtbanken, zoogenaamde Neder-rechters, hadden slechts in burgerlijke zaken, en wel in eersten aanleg, recht te spreken.

Ik stap hiermede van de samenstelling der rechterlijke macht af en laat de bijzonderheden van de andere provin-

ciën terzijde, ten einde eene te groote uitvoerigheid te vermijden, die noodzakelijkerwijze tot eene drooge en weinig opwekkende verhandeling zou moeten leiden. Hetgeen gezegd werd mag voldoende zijn om een indruk te geven omtrent de rechters, aan wie in de dagen, waarover wij spreken, eene zoo uitgebreide rechtsmacht was opgedragen. Wij zullen nog nader zien, dat de bevoegdheid der rechters in dien tijd niet nauwkeurig was begrensd, dat zij niet door vaste, geschreven regelen gebonden waren, doch zeer veel, gelijk het gewoonlijk heette, aan hunne bescheidenheid was overgelaten. Het behoeft geen betoog, dat de wijze, waarop de rechtscolleges saamgesteld werden, al heel weinig waarborg bood dat de rechters tegen die taak opgewassen waren. Rechtsgeleerde kennis bezaten de schepenen niet, behoefden zij althans niet te bezitten, en toch waren zij niet alleen rechters over de feiten, doch hadden zij ook over de rechtsvragen te beslissen.

Van schepenen uit de vijftiende eeuw wordt gezegd, dat zij ten minste moesten kunnen lezen en schrijven, een zeker niet al te zware eisch. Hoever de kennis van hunne opvolgers, twee eeuwen later, vooral op het platte land zich boven dien eisch verhief, waag ik niet te beslissen. Beter was het natuurlijk gesteld met de uit rechtsgeleerden bestaande hoven; in hunne handen was ook de rechtspraak in zooverre veiliger, dat zij de ten behoeve van de beklaagden geldende regelen beter in acht namen. Zooals wij gezien hebben, lag in Friesland de strafrechtspraak geheel in handen van rechtsgeleerde rechters; ongetwijfeld mag het ook daaraan worden toegeschreven, dat in die provincie de strafrechtspleging heel wat hooger stond dan in Holland en Zeeland. In deze twee provincien werd door de lagere rechtbanken het mogelijke gedaan om hunne rechtspraak aan het toezicht van den hoogeren rechter te onttrekken en aldus de informaliteiten en ongerechtigheden bedekt te houden, waaraan zij zich, zeker ook uit onwetend-

heid, schuldig maakten. Hoe ruimer de bevoegdheid des rechters is, hoe hooger hij behoort te staan in wetenschap, kunde en karakter. Onze zeventiende-eeuwsche rechters stonden, althans wat de lagere vierscharen betreft, niet op de hoogte van hunne taak. Het is dus wel begrijpelijk, dat van hunne rechtspleging kon worden gezegd, dat zij was „een zamenknoopinge van ongerechtigheid" en niet minder verklaarbaar is het, dat een onzer beroemde rechtsgeleerden uit den aanvang der 19e eeuw den nadruk legde op de onvastheid der rechtspraak van veelal onbekwame rechters in hunne niet gemotiveerde vonnissen. De billijkheid gebiedt er bij te vermelden, dat dezelfde schrijver gunstig getuigt omtrent de onkreukbaarheid en de onomkoopbaarheid der rechters en verklaart, dat in geen ander land van Europa het recht met zooveel billijkheid werd toegepast als bij ons. Zonder de betrekkelijke meerderheid *onzer* rechtspraak te willen ontkennen, zouden wij, op grond van hetgeen er omtrent haar tot ons kwam, de daarin vervatte lofspraak toch niet al te hoog willen aanslaan.

Wij zullen thans allereerst, ook ten einde er ons rekenschap van te kunnen geven, in hoeverre deze bovenvermelde zeker niet bijzonder welwillende kenschetsing als juist mag worden aangemerkt, de wijze van rechtspleging met eenige nauwkeurigheid trachten na te gaan. Eene korte geschiedkundige herinnering ga hierbij vooraf. Het oudste strafproces bestond in een ten overstaan van het volk gevoerden strijd tusschen den door het misdrijf getroffene, die als aanklager optrad, en den van de misdaad betichten aangeklaagde. Geheel in overeenstemming met de opvatting, dat de daad slechts dengene betrof, tegen wien zij gepleegd werd, of hoogstens zijne magen en vrienden, onthield de overheid zich van elke tusschenkomst. De rechter sprak slechts recht, wanneer zijne rechtspraak werd ingeroepen; zonder klager geen rechter, luidde de oude spreuk, die ook voor wat wij thans straf-

rechtspleging noemen, onvoorwaardelijk geldende was.

Een eigenlijk geding, zooals wij dit thans kennen, met verhoor van beklaagde of getuigen, werd niet gevoerd; eene bewijsvoering greep niet plaats. Indien de voor den rechter geroepene erkende, bleef elk proces achterwege en behoefde nog slechts het vonnis te worden gewezen. Ontkende de gedaagde zijne schuld, dan moest op andere wijze over zijne zaak beslist worden. Dit geschiedde met behulp van personen, die de onschuld van den gedaagde kwamen bezweren, soms ook door van de zijde des aanklagers medegebrachte helpers, die de waarde der aanklacht onder eede bevestigden. Men denke hier niet aan getuigen, die op grond van eigen wetenschap of waarneming den rechter over het gebeurde kwamen inlichten; hunne taak bestond slechts daarin, door hunne onder eede gegeven verklaring de betrouwbaarheid van aanklager of aangeklaagde te bevestigen. Eene andere wijze om het geding tot beslissing te brengen was de toepassing van een zoogenaamd Godsoordeel; de gedaagde moest zich aan eene proef onderwerpen; doorstond hij haar, dan was zijne onschuld aangetoond; in het andere geval stond zijne schuld vast. Ook het gerechtelijk duel tusschen aanklager en aangeklaagde besliste soms over de waarheid of onwaarheid der aanklacht. Bij dit geheele proces, dat in het openbaar tegenover het geheele volk of zijne vertegenwoordigers werd gevoerd, stonden beide partijen als gelijkgerechtigd tegenover elkander, beide van den rechter de beslissing vragende in hun strijd.

Dit oude Germaansche strafproces, dat ook in ons land inheemsch was, is langzamerhand, als gevolg van eene geleidelijke ontwikkeling, onder den invloed van Canoniek en Romeinsch recht, van de uit Italie overgebrachte rechtsgewoonten en opvattingen, onder de werking van veranderde, meer ingewikkelde maatschappelijke toestanden, ook onder den drang eener zich uitbreidende beroeps-

criminaliteit bezweken, om plaats te maken voor een proces van een geheel ander, een tegenovergesteld karakter. In plaats van eene aanklacht van den beleedigde trad eigen initiatief en onderzoek van den rechter, in plaats van openbaarheid strenge geheimhouding, in plaats van gelijkgerechtigdheid van aanklager en aangeklaagde eene ondergeschikte positie van den beschuldigde. Het verhoor van dezen met behulp van pijnbank en foltering werd de spil van het geding; verhooren van getuigen moesten den rechter het licht brengen in de voor hem duistere zaken. Niet meer voor den beslissenden rechter zelf speelde het proces zich af: zijn oordeel werd gevraagd en verkregen op grond van in processen-verbaal neergelegde verklaringen. Men noemde dit proces, om het van den rechter uitgaande onderzoek, het inquisitoire proces, in plaats van het vroegere, waaraan om de gevorderde aanklacht de naam van het accusatoire proces werd gegeven. Na een strijd van eenige eeuwen moest dit laatste proces zijne plaats ruimen voor het nieuwe, het zooeven geschetste inquisitoire proces. Zoo ging het in andere landen, zoo ging het bij ons. Wel verdween het oude niet geheel; het bleef, gewijzigd en hervormd, in naam het ordinaire, het gewone proces, een geding waarbij evenals in het civiele proces twee partijen tegenover elkander stonden, die door tusschenkomst van procureurs den rechtsstrijd voerden en ten slotte na gewisselde conclusien het oordeel van den rechter inriepen. Doch naast het oude, verkreeg het nieuwe eene overwegende plaats; in naam extraordinair, werd het meer en meer het gewone, het algemeen gebruikelijke en drong het den ouden procesvorm steeds meer en meer terug. In de zeventiende eeuw was het pleit al enkele eeuwen in dien zin beslecht; het ordinaire was in werkelijkheid uitzondering, het extraordinaire de regel geworden.

Zien wij nu nader op welke wijze de vervolging in

haar werk ging, Allereerst moet dan onderscheid worden gemaakt, of er was, wat wij tegenwoordig noemen, ontdekking op heeter daad. Alleen in dit geval, wanneer zooals het werd uitgedrukt „de delinquant op het feit bevonden werd" of „metter verscher daad van de crimen", mocht worden overgegaan tot onmiddellijke apprehensie of gevangenzetting. De gevangenzetting was zelfs in dat geval uitdrukkelijk voorgeschreven en eenige rechterlijke tusschenkomst daartoe bepaaldelijk onnoodig verklaard. Daarentegen, indien de dader niet op heeter daad bij het plegen van de misdaad was ontdekt, was zijne aanhouding zonder voorafgaande informatiën en zonder rechterlijke beschikking slechts bij uitzondering toegelaten. De ordonnantiën van Filips II, die juist ten aanzien van dit punt zeer belangrijke en zeer strenge voorschriften gaven, veroorloven haar, „in speciale zaken, gelijckerwijs als deselve Vagabonde ende landloopers waeren, daar merckelijck peryckel soude wesen van der vlught, ende daer het feyt te zeer griefflijck ende afgrijselijck soude wesen ende dat de zake bij den officier wel claerlijcken bevonden ware". Greep in een zoodanig geval eene aanhouding plaats, dan was de Officier verplicht binnen vier-en-twintig uren den rechter daarvan in kennis te stellen, opdat deze naar bevind van zaken zou kunnen beslissen.

Buiten het geval van heeter daad was dus het oordeel over hetgeen behoorde te geschieden allereerst aan den rechter. Daartoe was noodig een voorloopig onderzoek, teneinde te beslissen, of de beklaagde op vrije voeten kon blijven, dan wel of zijne inhechtenisneming moest worden bevolen. De rechter moest — volgens de praktijk geschiedde dit op vordering van den Officier onder overlegging van de plaats gevonden informatiën — „decerneeren van personele apprehensie ende vangen oft van adjournement personeel". Die beslissing werd genomen „na de qualiteyt van de delicten ende misdaden, oft van de per-

soenen, ende naedat die materie gedisponeert zal wesen". Werd tot de gevangenneming van den beklaagde besloten, dan moest binnen 24 uren tot zijn verhoor in tegenwoordigheid van den rechter worden overgegaan. Omtrent dit verhoor valt tweeërlei op te merken. Naar in de Ordonnantie van Filips II bepaald werd, moest aan den beschuldigde de eed worden afgenomen, dat hij omtrent de tegen hem gerichte aanklacht de volle waarheid zou verklaren. De bezwaren tegen eene dergelijke bepaling liggen voor de hand. De hier voorgeschreven eed stelde den beklaagde tusschen zijn geweten en zijn belang en moest noodzakelijk tot een groot aantal meineeden voeren. Het is dus volkomen begrijpelijk, dat het in strijd met het genoemde voorschrift de gewoonte was den beklaagde buiten eede te hooren. In de tweede plaats mag worden vermeld, dat de beklaagde werd gehoord op vooraf door den Officier vastgestelde vraagpunten, die aan den rechter werden medegedeeld, doch door dezen wel mochten worden aangevuld en uitgebreid. Het verhoor droeg daarom den naam van „gearticuleerd verhoor" en had al dadelijk de strekking om van den beschuldigde eene bekentenis omtrent het te laste gelegde feit uit te lokken. Met de daarbij te gebruiken middelen schijnt men het niet al te nauw te hebben genomen. Het juiste beginsel was, dat men om pressie op den beklaagde te oefenen, alleen dan met de pijnbank dreigen mocht, wanneer er inderdaad voldoende grond was om tot toepassing van dit uiterste middel te kunnen komen. Intusschen, naar een onzer schrijvers, Simon van Leeuwen, met openhartigheid opbiecht, men heeft zich daaraan niet zoo stipt gehouden. Het was wel gebruikelijk den gevangene, die niet tot eene bekentenis was te brengen, te dreigen en voor te geven ook wat men niet meende, om te zien hoe of hij zich zou houden, en onze auteur vindt dit niet zoozeer met het recht in strijd, omdat de ervaring leerde, dat men

op die wijze dikwijls uit de gevangenen haalde, wat men anders niet zou kunnen te weten komen. Voorda deelt ons mede, dat bij sommige rechtbanken, in het vertrek, waar de gevangene verhoord werd, een geeselpaal was gesteld, waarmede men hem dreigde, zoodra hij vermoed werd niet de waarheid te zeggen. Immers, zoo wordt er bijgevoegd, het gebruik van de geeselpaal werd niet als pijniging aangemerkt, doch slechts als een huismiddeltje, om aldus achter de waarheid te komen. Niet oneigenaardig is het in dit verband nog de aandacht te vestigen op eene beschouwing van den reeds genoemden Simon van Leeuwen over de vraag, of de rechter „met alle bedenkelijke simulatiën ende beloften van onstrafbaarheid de waarheid en de bekentenis van de misdaden mag doen onderzoeken, en dan den misdadiger desniettegenstaande op zoodanige uitgehaalde bekentenis mag doen straffen". Bij de bevestigende beantwoording van deze vraag wordt o. a. een beroep gedaan op eene uitspraak van den apostel Paulus in zijn tweeden brief aan de Corinthiërs: Ik en heb u niet beswaart, maar alsoo ik listig was heb ik u met bedrog gevangen. Wat van Leeuwen hier leert, is geheel in overeenstemming met de ook voor de vroegere praktijk in Frankrijk door een Franschen schrijver uit dien tijd verdedigde meening, dat de rechter bij zijn verhoor liegen mag en aan den beschuldigde straffeloosheid mag verzekeren, al ligt het allerminst in zijne bedoeling die belofte te houden. Waar er zoo geschreven werd, behoeft men niet te vragen, hoe door de rechters gehandeld werd.

Indien nu het aan den beschuldigde afgenomen verhoor had geleid tot eene bekentenis ten aanzien van het hem te laste gelegde feit en die bekentenis voldoende bevestiging vond in hetgeen overigens gebleken was, dan kon onmiddellijk vanwege den vervolgenden Officier, Schout of Baljuw, eene vordering tot veroordeeling bij den rechter worden gedaan en kon het vonnis worden gewezen.

Lukte het echter niet den beschuldigde tot eene belijding van zijne schuld te brengen, dan moest het proces verder worden voortgezet en op andere wijze het gevorderde schuldbewijs worden verkregen. Dit zou natuurlijk kunnen geschieden door op dezelfde wijze, als thans plaats heeft, bewijsmiddelen van schuld, getuigenbewijs en schriftelijk bewijs, bijeen te brengen en dan op grond van dit bewijsmateriaal eene veroordeeling uit te spreken. Intusschen golden er bij het proces van dien tijd gewichtige redenen, om meer nog dan nu alles er op te richten eene bekentenis van den beklaagde te verkrijgen. De eerste en voornaamste reden was wel deze, dat naar oude rechtsbeginselen, niemand tot de doodstraf mocht worden verwezen, die zich niet zelf aan de hem ten laste gelegde misdaad had schuldig erkend. Dit beginsel werd o.a. zeer nadrukkelijk uitgesproken in het eerste artikel van de Costume van het Baljuwschap van Rijnland in deze woorden: „Dat men niemant en condemneert te sterven of de Delinquanten moeten hare Delicten selfs confesseren, niettegenstaande dat de delicten notoir ende kennelijk zijn door Getuygen, ende andere indicien". Wel werd aan dezen strengen eisch niet onvoorwaardelijk vastgehouden en mag, op grond van hetgeen de schrijvers ons leeren, worden aangenomen, dat eene veroordeeling ook tot de doodstraf op andere bewijzen dan de bekentenis wel kon worden uitgesproken, doch in elk geval leidden dergelijke voorschriften er toe aan het verkrijgen van de bekentenis eene buitengewoon hooge waarde toe te kennen. En daarbij kwam nog eene tweede, misschien nog sterkere reden. Aan den beschuldigde, die bekend had, kwam het recht niet toe om in hooger beroep te komen van de tegen hem uitgesproken veroordeeling. De vraag, in welke gevallen beroep was toegelaten, gaf tot veel verschil van gevoelen aanleiding; een onzer juristen noemt haar in zijne bijzonder aan dit onderwerp gewijde verhandeling, „eene

zeer intrecate materie". Doch wat daaromtrent ook twijfelachtig moge zijn geweest, als zeker mag wel worden aangenomen, en wel meer in het bijzonder voor de provincie Holland en West-Friesland „dat geene appellatie, reformatie, ofte eenige andere provocatie werdt toe-ghelaten aen eenighe personen, tegen den welcken criminelijcken extra-ordinarië ende op hare confessie is geprocedeert". Bij de strenge handhaving van dezen regel waren de voorrechten en privilegien van de steden ten nauwste betrokken. Zoo aan den veroordeelde een beroep op een hoogeren rechter werd toegelaten, werd de rechtspraak van de plaatselijke rechtbank, van de Schepenen der stad, aan toezicht en controle onderworpen en was het met de zelfstandige rechtsmacht der lagere rechtbanken gedaan. Vandaar dan ook, dat de stad Amsterdam in het jaar 1591 van de Staten van Holland eene resolutie wist te verkrijgen, waarbij aan den Hoogen en Provincialen Raede uitdrukkelijk werd verboden hooger beroep toe te staan „op 't versoeck van eenige personen tegen den welcken criminelijcken extra-ordinarië en op hare confessie zal gheprocedeert". Wel werd van de zijde der Hoven tegen die uitspraak verzet gedaan, doch vruchteloos. De Staten handhaafden hunne beslissing; het gezag der steden moest onaangetast blijven. Dat de crimineele rechtspraak op die manier het meer dan noodzakelijke toezicht van een rechtsgeleerd college miste kwam tegenover het zoo juist genoemde politieke belang niet in aanmerking.

Er zou over deze wijze van doen minder aanleiding hebben bestaan zich te beklagen, wanneer het gevoelen van enkelen gevolgd ware en de buitengewone hooge waarde, die men aan de bekentenis toekende, er toe had geleid alle waarborgen te zoeken, opdat die bekentenis in volle vrijheid werd afgelegd en niet door eenigen dwang werd verkregen. Juist het tegendeel echter was het geval.

Wij hebben reeds gezien, dat men bij de eerste verhooren zoogenaamde huismiddeltjes aanwendde, om hardnekkig loochenende beklaagden tot bekentenis te brengen. Inderdaad waren dit slechts huismiddeltjes, vergeleken met wat verder geschiedde bij de toepassing der tortuur, bij de gebruikmaking van de pijnbank, bij het aanwenden van afschuwelijke lichamelijke dwangmiddelen, waardoor men den tegenstand van zwakken en sterken wist te breken en van hen de antwoorden wist te verkrijgen, die men om te kunnen schuldig spreken noodig had. Zeker, men maakte zich zelf diets, dat slechts op eene vrijwillige bekentenis werd veroordeeld, want de beschuldigde die op de pijnbank had bekend, moest later, zooals het heette „buiten pijn en banden van ijser" zijne bekentenis handhaven. Doch wij zullen nog zien, dat wanneer hij het wagen ging terug te nemen, wat hij onder den dwang der lichamelijke pijniging had verklaard, de scherprechter gereed stond het wreede werk te hervatten. Wat bleef er onder den invloed van die bedreiging over van de beweerde vrijwilligheid? Het was niet meer dan eene door vooroordeel en traditie gevoede dwaling bij de rechters en schrijvers uit dien tijd, eene aldus verkregen of behouden bekentenis met eene vrijwillig afgelegde te durven gelijkstellen. Het bedroevendste bij dat alles wat zeker wel dit, dat verstandige en eerlijke menschen van de juistheid hunner meening in alle oprechtheid overtuigd waren.

De bekentenis sloot het hooger beroep uit en dus werd alles op haren en snaren gezet, om die bekentenis machtig te worden. Zeker, men kon, gelijk vrij algemeen werd aangenomen, ook zonder bekentenis veroordeelen en wanneer de verkregen bewijsmiddelen van zoodanig gewicht waren, dat zij de schuld ontwijfelbaar vaststelden, dan was er alle aanleiding om van het verkrijgen der bekentenis af te zien en de pijnbank niet toe te passen. De tortuur was een uiterst, een subsidiair middel, dat alleen mocht

worden aangewend, indien alle andere middelen om de schuld te bewijzen in den steek lieten. Eerst moest het mogelijke gedaan worden om van elders het schuldbewijs te vinden. Lukte dit, dan moest de tortuur ongebruikt blijven; lukte het niet, dan eerst kwam de vraag aan de orde, of er voldoende aanwijzingen verkregen waren om tot de toepassing der pijnbank over te gaan.

Aldus leeren het onze schrijvers, aldus werd het o. a. zeer uitdrukkelijk bepaald in art. 42 van de Ordonnantie op den Stijl, waarbij de toepassing van de pijnbank verboden werd „indien de preuve zeker ende ontwijffelachtig is". Doch de praktijk, althans in Holland en West-Friesland, was anders. Om het hooger beroep stellig en zeker uit te sluiten, moest men de bekentenis hebben. Wilde de beschuldigde, ondanks alles wat met stellige zekerheid tegen hem pleitte, zijn schuld niet toegeven, dan moest de pijnbank hem tot bekentenis dwingen. Simon van Leeuwen deelt mede, dat het pijnigen geschiedde zelfs in zaken, en wel het meest in zoodanige, die buitendien genoegzaam konden bewezen worden. Hij erkent, dat dit „naar regten" niet geoorloofd was, doch hij voegde er met groote openhartigheid bij, dat dit „des niet tegenstaande geheel Holland door in gebruyk gebleven is". Elders, waar onze schrijver over dezelfde gewoonte handelt, toont hij zich niet geheel blind voor de eraan verbonden bezwaren, en maant hij tot omzichtigheid. Eene verkeerde lezing van de straks vermelde bepaling uit Filip's ordonnantie had overigens aan de tot zoo ernstig misbruik van de pijnbank voerende opvatting schijn van wettigheid gegeven. Gelukkig, dat die opvatting althans niet in alle deelen der Republiek gevolgd werd. In andere provinciën, bijv. in Friesland, werd bij zeker bewijs van schuld niet tot pijniging overgegaan.

Reeds meermalen werd in het hier voorafgaande over de tortuur gesproken en hare beteekenis aangegeven voor

het strafproces in vorige eeuwen. Wij moeten echter nog een oogenblik meer in het bijzonder bij dit dwangmiddel stil staan en nader onderzoeken, welk gebruik er bij het strafgeding te onzent van werd gemaakt. In het oude Germaansche strafproces was de tortuur onbekend; zij was geheel in strijd met de positie, in dat proces door den beklaagde ingenomen. Zij heeft hare plaats eerst gekregen in het langzaam zich ontwikkelende inquisitoire proces en de groote beteekenis, die zij daarin verwierf, was volkomen in overeenstemming met den toestand van rechteloosheid, waarin bij dien procesvorm de beklaagde zich geplaatst zag. De tortuur was aanvankelijk in het Romeinsche recht slechts een middel, dat gebruikt werd tegen slaven en wel tegen slaven, die gehoord werden als getuigen in zaken tegen hunnen heer. Eerst in den lateren Keizertijd werd de tortuur een onderzoekingsmiddel tegen beklaagden en, vooral bij misdaden tegen de majesteit des Keizers, ook aangewend tegen vrijen. Mede onder den invloed van het Romeinsche strafrecht werd de tortuur overgeplant naar het strafproces van de verschillende landen van Europa en verkreeg zij ook bij onze strafrechtspleging de plaats, die zij, jammer genoeg, zoo lang, tot aan het einde der achttiende eeuw, heeft weten te behouden. Zeker, meer dan één schrijver toonde zich diep overtuigd van de groote gevaren, aan de toepassing der tortuur verbonden en ging gebukt onder de met haar noodwendig verbonden ruwheden en wreedheden. Meermalen kon men aan den aanvang der over haar handelende beschouwingen de opmerking lezen, dat de tortuur, in het Goddelijke recht onbekend, eigenlijk moeilijk kon worden verdedigd en toch er was slechts een enkel auteur, die zoover waagde te gaan, dat hij de geheele afschaffing der pijnbank durfde bepleiten. De eischen van de praktijk deden zich, naar men meende, te sterk gevoelen, dan dat het mogelijk zou kunnen zijn het hatelijke middel buiten

toepassing te laten. Matiging en voorzichtigheid in het gebruik, was wel het verst, waartoe de meesten durfden te naderen. Eigenaardig en kenschetsend voor den langzamen voortgang der denkbeelden is het ongetwijfeld, dat nog in het laatst van de achttiende eeuw vooruitstrevende rechtsgeleerden niet voor de geheele afschaffing der tortuur wilden opkomen. Voorda begint met te verklaren, dat het Recht der natuur, in het afgetrokkene, en zonder het belang der burgermaatschappij beschouwd, het gebruik van de pijnbank nooit en in geen geval veroorlooft doch, nadat hij al de bezwaren aan de gebruikmaking der pijnbank verbonden nog eens heeft vermeld, verklaart hij toch dat gebruik wettig en plichtmatig in zekere gevallen en binnen zekere enge palen. En in eene zeer bekende Verhandeling over het Voorkomen en Straffen der Misdaaden, als antwoord op eene prijsvraag in 1778 met den eersten prijs bekroond, verdedigt de schrijver, mr. Henricus Calkoen, met tal van argumenten de door hem uit eerlijke overtuiging aangehangen meening, dat het dwangmiddel van de pijnbank in zekere gevallen en onder zekere bepalingen en behoedmiddelen, volgens het Recht der Natuur, geoorloofd is. Calkoen deelt ons mede, dat hij in de jaren van zijn student-zijn nog in jeugdig idealisme tot de tegenstanders van de pijnbank behoorde. Andere jonge juristen dachten er anders over. In eene in 1771 te Leiden verdedigde dissertatie over de tortuur bepleit de doctorandus de toepassing der pijnbank, die hij, mits zij met gematigdheid wordt aangewend, niet onbillijk oordeelt, doch met rechtvaardigheid en de natuurlijke rede in overeenstemming (aequa et omni rationi naturali conveniens). Gelukkig dat in die dagen zoodanige geleerdheid in het deftige Latijn werd voorgedragen. De invloed der Fransche revolutie was noodig om aan opvattingen, als hier geschetst, voor goed haar kracht te ontnemen; aan haar danken wij de in de Staatsregeling van 1798 opgenomen bepaling: De

pijnbank wordt afgeschaft door de gansche Republiek.

Zooals wij zagen, was de tortuur het middel om de noodzakelijk geoordeelde bekentenis te erlangen. De gronden, die tot de toepassing mochten leiden, worden door de schrijvers nauwkeurig en in hoofdzaak op dezelfde wijze aangegeven. In de eerste plaats moest de aanklacht betrekking hebben op ernstige misdrijven, op welke buiten allen twijfel de straffe des doods gesteld was; ten tweede moest allereerst vaststaan, dat het misdrijf, waarvan beschuldigd werd, werkelijk was gepleegd; ten derde moesten er zoodanige aanwijzingen van schuld zijn, dat er weinig of geen twijfel aan die schuld overbleef — als 't stuck zoe claer, ende die preuve zoe apparent is, datter niet en schijnt te resteren dan die confessie ofte belijdinge van den gevangenen, om denselven ontwijffelijcken te verwinnen — eindelijk mocht de tortuur slechts worden toegepast na beschikking van den rechter. Ware aan al deze eischen streng de hand gehouden, de zwaarste misbruiken waren ongetwijfeld voorkomen. Intusschen, de vraag of de pijniging was toegelaten, moest worden beslist „naar goetdunken, onderscheyd en conscientie des rechters". Bedenkt men nu hoe groot belang er bij betrokken was om de zoo zeer begeerde bekentenis te erlangen, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat met de toepassing van het ter beschikking staande dwangmiddel niet al te zuinig werd omgesprongen. Ik geloof niet, dat voor de meeste onzer crimineele rechtbanken die gevolgtrekking onjuist zal mogen worden geacht.

Wij beschouwden tot dusver de pijnbank als middel om eene bekentenis te verkrijgen. Daartoe bleef echter het gebruik niet beperkt; de tortuur werd ook aangewend ten einde van een beschuldigde de namen zijner medeplichtigen te weten te komen. Reeds een onzer oudste schrijvers vermeldt daaromtrent, dat een dergelijk gebruik z. i. slechts geoorloofd is ten aanzien van roovers, moor-

denaars en valsche muntenaars; doch hij voegt er bij, „dat veele jugen in Vlaenderen doen al contrarie, bij costume van usantie". Ook ten tijde van de Republiek schijnt dit „costuum van usantie" nog niet in onbruik te zijn geraakt. Een onzer rechtsgeleerden, de raadsheer I. van Heemskerk, schrijver van de bekende Batavische Arcadia, wijst met nadruk op de misbruiken, die van deze wijze van ondervraging het gevolg waren, inzonderheid „bij ongeleerde en 's Rechts onkundige rechters als ten plattenlande alhier veele ende in de Steeden bij wijlen sommige gevonden worden". Hij voegt aan zijne klacht deze woorden toe: „De boecken der Rechts-geleerden vol zijnde van droevige voor-vallen, de wereld door sulcke verkeert onder-vraegen over-gekomen". Men bedenke overigens wel, dat ook deze inderdaad edeldenkende rechtsgeleerde wel het misbruik hekelt doch het verstandig gebruik niet afkeurt.

De wijze van pijniging, licht of streng, lag geheel en al „in de consideratie, discretie ende conscientie van den juge". De meest gewone en, naar de wettelijke voorschriften, alleen toegelaten wijze van pijnigen was met koorden en touwen, doch het gebruik hield zich ook aan deze beperking niet en de schrijvers vermelden tal van andere middelen, welke door de rechters werden toegepast. Joost de Damhouder geeft eene beschrijving van de pijnigingen, zooals hij die in zijn tijd in de zestiende eeuw menigmaal heeft zien toepassen en waaruit blijkt, dat de rechters van die dagen niet al te kieskeurig waren in de keuze hunner middelen. Ik meen goed te doen het gevoel der lezers te sparen door onzen schrijver niet in bijzonderheden te volgen. Hij zelf noemt er zich een voorstander van, dat men de misdadigen met wakkere en scherpe roeden zeer strengelijk geeselt, en verklaart dat dit middel naar zijn oordeel allerbekwaamst is om de waarheid te weten te komen. Simon van Leeuwen geeft voor de wijze van pijniging vijf soorten van graden aan,

en noemt dan als de eerste het onder bedreiging van pijniging doen vastbinden van den gevangene onder het doen bijeenbrengen van alle noodige gereedschappen tot het pijnigen. De tweede graad bestond daarin dat de beschuldigde een weinig werd uitgerekt en opgehaald en aldus een korten tijd in die hangende houding werd gelaten. De derde graad was, dat de rechter „den beschuldigden wat langer uitgerekt opgehaald liet hangen". Scherper pijniging was, dat de beschuldigde een half uur of wat langer uitgerekt bleef hangen en dan tusschenbeide eens of tweemaal werd gegeeseld of met roeden geslagen, terwijl eindelijk als de hoogste graad wordt vermeld, dat de rechter, boven en behalve het reeds aangegevene, gewicht aan de voeten doet hangen, scheenschroeven aan de beenen of andere verdere instrumenten tot het pijnigen gebruikelijk, ten einde op die wijze de door het enkele hangen veroorzaakte pijnen nog te verscherpen en te verzwaren. Deze laatste wijze van pijniging schijnt in zeer ernstige zaken en bij zeer zware vermoedens tegen een niettemin hardnekkig loochenenden beschuldigde het meest in gebruik te zijn geweest. Wagenaar beschrijft haar voor Amsterdam aldus: men haalde den gevangene, met de handen achterwaarts gebonden, omhoog om hem dan door middel van honderd pond gewicht, aan ieder der groote teenen vastgemaakt, uit te trekken; daarbij werd hij dan eenige malen heen en weer bewogen en somtijds nog gegeeseld. Ook in de bovenvermelde dissertatie wordt de wijze van pijnigen geheel beschreven op de wijze, als dit hier zooeven aan Simon van Leeuwen werd ontleend, en men mag dus wel aannemen, dat deze methode ten onzent de meest gangbare en gebruikelijke was. Huber vermeldt, dat in Friesland drie soorten of trappen werden onderscheiden, ten eerste het toeschroeven van duim-ijzers, ten tweede van scheen-ijzers, en ten derde het rekken der leden. Bij dit laatste kende men weer verschillende graden. Men

mocht echter nooit zoover gaan, dat het kwam tot „dislocatie of uit het lid zetten". Ook geeselen kwam in Friesland niet voor. Men was dus, ook wat de wijze van pijniging betreft, in deze provincie de andere deelen der Republiek wel een weinig vooruit, terwijl in de Republiek in het algemeen niet die mate van verfijnde en gruwelijke wreedheid werd bereikt, waartoe in andere landen, bijv. in Frankrijk en Duitschland, het menschelijk vernuft het heeft weten te brengen. De strafrechtspleging was bij ons iets minder wreed dan in de landen om ons. Toch, om ons al te zeer op de humaniteit onzer voorvaderen te beroemen, daartoe bestaat zeker al heel weinig aanleiding. Bij overdenking van hetgeen in die tijden plaats vond, moet men er zich telkens opnieuw over verwonderen, dat er rechters gevonden werden, in staat om maatregelen als hier beschreven niet slechts te bevelen, doch onder hunne leiding te doen toepassen en dus die toepassing er van te volgen en bij te wonen. „En dan te zeggen, dat de rechters in persoon tegenwoordig waren bij de pijniging der beschuldigden, gedurende vele uren, alsof het de meest natuurlijke zaak der wereld was, de vervulling van een beroepsplicht. De rekeningen van de justitie vertellen ons van deze afschuwelijke bijzonderheid, dat de magistraten dikwijls de verveling van deze bloedige en langdurende zittingen wisten te doen verdrijven, door zich kostbare maaltijden te doen voorzetten en een flesch sec te drinken op kosten van de belastingplichtigen". Aldus een Belgisch schrijver, aan het slot van zijne beschrijving over de toepassing van de tortuur in Zuid-Nederland in de achttiende eeuw.

Een enkel woord over de gevolgen, welke de aanwending van de pijnbank voor den beschuldigde kon hebben. Legde hij, terwijl hij de pijniging onderging, eene bekentenis af, dan stelde de rechter zich daarmede niet tevreden; immers de fictie moest gehandhaafd blijven, dat de be-

kentenis eene vrijwillige was geweest. Daarom werd de beschuldigde, in den regel een vier-en-twintig uur na het doorstaan hebben van de tortuur, opnieuw ondervraagd en eerst als hij dan zijne bekentenis herhaalde, was het noodzakelijke wettige bewijs verkregen. Vandaar dan ook, dat in alle vonnissen van dien tijd, waarin op de bekentenis van den beschuldigde beroep werd gedaan, de vermelding te vinden is, dat de bekentenis was gedaan „buyten pijn en banden" of „buyten pijne ende bande van ijsere" en, zooals het dan vaak erbij heette „vrijwillich". Toch had die vrijwilligheid heel weinig te beteekenen. Immers, zoo de beschuldigde het waagde wat hij op de pijnbank had bekend te herroepen, dan werd hij, naar door alle schrijvers werd geleerd, onmiddellijk opnieuw aan de pijniging onderworpen. Kwam hij er dan toe zijne schuld wederom te belijden, dan werd hetzelfde spelletje herhaald en indien de beschuldigde nog eenmaal zijne bekentenis terugtrok, werd de scherprechter ten derde male geroepen om hem de gevolgen zijner halstarrigheid aan den lijve te doen gevoelen. Aldus wist men te bewerken, dat althans schijnbaar de bekentenis, die men noodig had, „vrijwillig" werd afgelegd.

Moeilijk was de vraag, wat er gebeuren moest wanneer ondanks de strengste toepassing van de tortuur de bekentenis niet kon worden verkregen. Naar streng recht behoorde de beschuldigde dan te worden vrijgelaten en niet opnieuw in rechten betrokken of wederom gepijnigd, tenzij nieuwe vermoedens tegen hem waren gerezen. Immers de oude waren door het doorstaan hebben van de tortuur verdwenen en mochten niet meer gelden. Toch schijnt men zich ook aan dit recht ten voordeele der beschuldigden weinig te hebben gehouden. In de eerste plaats kwam het ook ten onzent wel voor, dat de pijniging werd herhaald zonder dat nieuwe feiten aan den dag waren gekomen. Men spreekt er zelfs van, dat tegen vage-

bonden, personen jegens wie zoowat alles geoorloofd scheen, de toepassing der tortuur wel eens tot negenmaal werd herhaald. Intusschen eene zoodanige buitensporigheid was stellig uitzondering. Van meer belang is, dat men zonder tot hernieuwde pijniging over te gaan den beschuldigde toch niet straffeloos liet uitgaan. Wat er in dit geval gebeuren mocht werd zeer verschillend beslist. Sommigen meenden, dat het opleggen van de gewone op de misdaad gestelde straf niet was toegelaten, en dat slechts eene buitengewone, d.w.z. eene lichtere straf mocht worden uitgesproken. Van andere zijde werd daarentegen, vooral bij „enorme en zware" misdaden en indien de toepassing der tortuur was geschied, nadat voldoende en zekere bewijzen van schuld verkregen waren, ook al doorstond de beschuldigde de op hem toegepaste pijniging, oplegging van de zwaarste straf als geoorloofd beschouwd. De praktijk was zeer waarschijnlijk wel in dien zin gevestigd, bepaaldelijk in die gedeelten der Republiek, waar ook ondanks de aanwezigheid van volledig bewijs tot de tortuur werd overgegaan.

Eigenaardig was de gewoonte, die te Amsterdam schijnt te hebben bestaan. In die stad werd de beschuldigde, die op de pijnbank niet tot bekennen kon worden gebracht, niet eenvoudig in vrijheid gesteld, doch òf verbannen óf ook wel gedurende langen tijd in de gevangenis opgesloten gehouden. Doch om te doen uitkomen, dat het hier niet eene eigenlijke veroordeeling gold, werd deze beschikking door de schepenen niet bij wijze van vonnis gegeven, doch eenvoudig aangeteekend op den kant van de processen-verbaal van verhoor.

Ik heb in het bovenstaande getracht een beeld te ontwerpen van het proces, zooals het in de tijden der Republiek werd gevoerd. Ik behoef nu niet stil te staan bij wat in dien tijd genoemd werd het zoogenaamde ordinaire proces, omdat èn volgens hetgeen art. XXXII van de

Ordonnantie op den Stijl bepaalde en nog veel meer naar de geldende praktijk dit „gewone" proces zeer zelden werd gevolgd. De regel was het extra-ordinairlijk proceedeeren en vooral in Holland was men er in geslaagd dit proces zoo in te richten, dat alle voor den beschuldigde gestelde waarborgen zoo goed als geheel te loor gingen. Dit extra-ordinaire proces is, zooals Voorda het kenschetst, „op zijn best genomen een proces, zonder proces-orde; het is een ongeregeld proces, of om beter te spreeken eene ongeregelde, willekeurige, en daarenboven een zeer onreedelijke en wanstaltige behandeling van zaaken". Ter nadere toelichting van deze uitspraak ontleen ik aan den schrijver, die haar gaf, het volgende verslag van eene strafzaak, die in den loop der achttiende eeuw in behandeling kwam. Jan Harge, aldus de naam van den in deze zaak betrokken beklaagde, werd nadat hij reeds te voren als Baljuw was afgezet, wegens menigvuldige knevelarijen en andere misdaden, waarvan men hem beschuldigde, in December 1740 in hechtenis gesteld en wel in een hok, dat voor hem tot op de helft verkleind was. Aldaar werd hij met twee zware ijzeren kettingen, die met de gesloten insgelijks nieuw voor hem gemaakt waren, gekluisterd aan een zwaren balk, die op den grond lag. Het voedsel, dat men hem toediende, was water en brood, en eindelijk ontnam men hem ook zijn bed en dekens. Men verhoorde hem 36 maal, en wel in datzelfde hok bij kaarslicht en zonder hem, voor dien tijd ten minste, uit de boeien te ontsluiten en in een ruimer vertrek te brengen. Dit alles geschiedde om de bekentenis machtig te worden, die men echter aan den beklaagde niet vermocht te ontwringen. Na tal van pogingen gelukte het den vrienden van den beklaagde eindelijk de zaak bij het Hof van Holland aanhangig te maken en in Augustus 1742, na eene preventieve hechtenis van twintig maanden, werd Harge naar de gevangenis te 's Hage overgebracht.

Eindelijk, na nog eens acht maanden, besliste het Hof, dat de tegen hem gedane aanklacht bestond uit onwaarheden, verdraaiïngen van waarheden of in evidente calumnien, verklaarde hem onschuldig en sprak hem vrij. Al dus een voorbeeld van een strafproces van nog niet twee eeuwen geleden.

Ik stap hiermede van de wijze van procesvoering af om nu nog een oogenblik te verwijlen bij het strafrecht zelf, d. w. z. bij de straffen, die werden toegepast en bij de feiten, die als strafbaar werden beschouwd. Het zijn deze twee onderdeelen van het strafrecht, die het helderste licht werpen op den toestand, waarin dat recht zich in een bepaald land en eene bepaalde periode bevond. Daarbij is de lijst der strafbare feiten van groot belang voor de waardeering der in een land geldende denkbeelden en overtuigingen. Aan die lijst kan worden gezien, welke belangen het hoogst werden geschat en daarom geacht werden in de allereerste plaats bescherming te verdienen. Het is geen toevallig verschijnsel, dat de misdrijven van gekwetste majesteit overal vooraan werden gesteld; dat alles wat tegen de menschelijke majesteit gericht was het zwaarst werd gestraft en dat ook de Goddelijke majesteit in hooge mate de bescherming van de strafwet genoot. De misdrijven, welke tegen die majesteit konden worden gepleegd, vormden eene lange lijst; de er tegen gestelde straffen waren streng en zwaar. Men was verre verwijderd van de indertijd door onzen Modderman uitgesproken meening, dat God zelf de taak om zijne rechten te handhaven, oneindig beter kan vervullen dan wij, zwakke feilbare schepselen, dat zouden vermogen te doen.

Welke waren de straffen, die nog in de zeventiende eeuw in onze Republiek werden toegepast? Bovenaan stonden daarbij de levens- en lijfstraffen, de doodstraf in allerlei vorm, van eenvoudige levensberooving tot de lang-

zaam martelende terdoodbrenging toe, lijf- en verminkende straffen te kust en te keur. Eene eenvoudige opsomming doet ons kennen de straffen van geeselen en brandmerken, van verminking der ledematen, van uitstooting der oogen, van onthoofden, ophangen, verbranden, verdrinken en radbraken. En ook met deze, toch reeds voldoend afschrikwekkende verzameling was de voorraad van de zwaarste straffen nog lang niet uitgeput. Onze schrijvers onderscheiden tusschen ordinaire en extra-ordinaire straffen; de eerste zijn die, welke door de wet of gewoonte op het misdrijf waren gesteld; de andere die, welke de rechter naar de bijzondere omstandigheden van het geval, gebruikmakende van zijne arbitraire en onbegrensde bevoegdheid, meende te mogen opleggen. Krachtens die bevoegdheid mocht de rechter de gewone straf verzachten en wij vinden meermalen, dat hij dit deed, bijv. om de jonge jaren van den beschuldigde, ook wel, zooals wij reeds zagen, in het geval dat de beschuldigde, ondanks de sterk tegen hem sprekende bewijzen, de pijnbank had doorstaan zonder te bekennen. Sommige schrijvers verzuimen niet den rechter er aan te herinneren, dat hij de gewone straf verlichten mag en bevelen hem aan, barmhartigheid en medelijden te doen gelden. Reeds de Vlaming Joost de Damhouder laat zich in dien geest hooren, ook hierin zijn voorganger Wielant naschrijvende en navolgende. En onze Anthonius Matthæus dringt er bij de rechters op aan door uitlegging der wet liever te komen tot verzachting dan tot verscherping der straffen. Doch daarom bleef die verscherping niet achterwege, vooral als het misdrijven gold, waardoor de algemeene verontwaardiging en afschuw was opgewekt. Ik behoef slechts te herinneren aan de weerzinwekkende strafoefening, in 1584 op Balthasar Gerards, den moordenaar van den Vader des Vaderlands, toegepast, waarvan ik, teneinde het ontvankelijke gemoed van lezers en lezeressen te sparen, zelfs de verkorte be-

schrijving maar liefst niet overneem. En ook in de dagen van den Stadhouder Maurits werden over hen, die tegen diens leven hadden saamgespannen, „enkele sware executiën gedaan", zooals een onzer schrijvers het uitdrukt. De rechters, in het buitenland vooral, ten onzent gelukkig in wat mindere mate, toonden eene buitengemeene kunstvaardigheid in de samenvoeging van de meest onmenschelijke wreedheden, waarvan zij dan, zooals het in de vonnissen luidde, de toepassing vooral noodig achtten „anderen ten exempel". Immers naast vergelding aan den misdadiger zelf stond vooral afschrikking als doel der straf op den voorgrond. „Straffe is wreeckinge van misdaed, tot afschrikkinge van andere door de overheid gedaan", aldus leert het ons de Friesche rechtsgeleerde Huber. Het is juist aan dat meestal nutteloos gebleken pogen om door de zwaarste straffen van misdaad af te schrikken, dat de groote wreedheid moet worden toegeschreven van het strafrecht in vorige eeuwen.

Gaan wij nu nog even de straffen na, welke op enkele van de zwaarste misdaden waren gesteld, dan ontmoeten wij allereerst de misdaad tegen de hoogste macht en overheid, waaronder niet alleen werd verstaan aanslag op het leven van den vorst, maar allerlei soort van samenzwering en verraad tegen de republiek, zooals het heet „wat meerder in spijt, en tot agterdeel van de Prince van den Lande, of het gemene best, uit arren moede begaan en gepleegt werd". De gewone straf is hier onthoofding, doch zij kon naar de omstandigheden worden verzwaard tot vierendeelen, radbraken, branden of worgen. Zelfs in die deelen der Republiek, waar martelende doodstraffen slechts bij uitzondering werden toegelaten — Friesland kende als regel slechts „onthalsen met den sweerde, worgen met de koorde aan de galge of aan een pael, en verdrinken, wesende alle van een korte doodt" — was tegen prinsenmoord de straf van het radbraken niet onvoorwaardelijk uitgesloten. Naar

een schrijver uit de achttiende eeuw kon de straf ook zijn, dat de veroordeelde, na eerst met gloeiende tangen te zijn genepen, door vier paarden werd in stukken getrokken. Trouwens bij dat misdrijf was eigenlijk wel zoo wat alles toegelaten. Zoo vertelt Damhouder, dat de daaraan schuldigen mochten worden veroordeeld zonder eenigen vorm van proces. Onder het misdrijf van de hoogste machtschenderij werd ook begrepen het maken van valsche munt. De op dat misdrijf in vroegere tijden toegepaste straf schijnt te zijn geweest de straf van de ketel, het verbranden in kokende olie, welke straf uitdrukkelijk gesteld was tegen den muntmeester, die eene aanmerkelijke valschheid pleegde in de stof of in het gewicht der munt. Later was voor hen, die zich niet in hunne hoedanigheid van muntmeester aan het misdrijf schuldig maakten, de doodstraf in den vorm van onthoofding de meest gebruikelijke. Op valschheid in geschriften stond als straf openbare geeseling, met deze eigenaardige bijvoeging, dat het vervalschte geschrift daarbij werd gesteld boven het hoofd van den gestrafte, terwijl verbanning en verbeurdverklaring van goederen volgden.

Het misdrijf van doodslag, „het des anderen menschen dood onbehoorlijk veroorzaken", werd als regel met de straffe des doods geboet. Vooral bij deze misdaad kwam het er echter op aan rekening te houden met de bijzondere omstandigheden van het geval en daarnaar de eenvoudige doodstraf òf te verzachten òf te verzwaren. Zwaar vooral was de straf, die op vermoording van vader of moeder of andere naaste bloedverwanten was gesteld. Naar het Romeinsche recht bestond de straf op dit misdrijf daarin, dat de veroordeelde, na ten bloede te zijn gegeeseld, met een aap, een hond, een haan en eene slang in eenen zak werd genaaid en aldus in de rivier werd geworpen, eene strafoefening, die echter later door het gebruik was afgeschaft. Damhouder deelt als de gewoonte, die in zijn tijd zou gegolden hebben, mede, dat de vadermoordenaars

werden veroordeeld om te worden gebonden aan de staart van een paard of van een wagen, zittende op eene horde, en aldus te worden gesleept naar de plaats der terechtstelling, waar dan de executie volgde. De meest gewone straf schijnt wel te zijn geweest de straf van het radbraken. Het lichaam van den veroordeelde werd zoodanig gebonden, dat de twee armen en de twee beenen uitgestrekt lagen; achtereenvolgens werden dan die vier ledematen door den beul verbrijzeld en eerst daarna werd het slachtoffer met den vijfden, den zoogenaamden genadeslag, van zijn lijden verlost. Het doode lichaam werd dan vervolgens op eene horde gesleept en op een rad gezet. Dezelfde straf werd ook wel toegepast in andere gevallen van moord, wanneer de misdaad een bijzonder ernstig karakter droeg. Huber vermeldt, dat in het jaar 1717 tweemaal eene soortgelijke strafoefening plaats vond, de eerste maal op een veroordeelde, die eerst eene oude vrouw en daarna een jong meisje had vermoord, een ander maal op een boerenknecht, die eene jonge dochter, welke alleen met hem in huis was, op eene moorddadige wijze had omgebracht. Nog in 1742 werd de straf van het radbraken te Amsterdam uitgesproken tegen een moordenaar, die reeds den leeftijd van 85 jaren had bereikt. Zijn misdrijf was „een afgrijselijke en met voorbedagten raad, op eene zo verraderlijke en onmenschelijke wijze, geperpetreerde moord, een delict van seer kwade gevolgen, in geen land of stad van rechten te dulden, maar integendeel anderen ten exempel, ten hoogsten strafbaar". Dit den 20 September 1742 in tegenwoordigheid van den heer Hoofd-Officier, Burgemeester en alle de Schepenen uitgeproken vonnis werd den 22sten daaraanvolgende ten uitvoer gelegd, „præsent de Heeren Utsupra". Men moet den moed en het plichtsbesef dier Heeren bewonderen, dat zij zulk eene straf wilden opleggen, wetende dat zij zelf van hare ten uitvoerlegging getuige zouden moeten zijn.

Nog van een paar misdrijven wil ik even gewag maken. In alle moderne wetgevingen wordt bij de bestraffing van kindermoord rekening gehouden met den bijzonderen toestand, waarin de moeder zich bevond bij het plegen der misdaad. Het oudere strafrecht kende die zachtmoedigheid niet. De vrouwen, die haar kind om het leven brachten, werden meestentijds gestraft met den dood door verworging, waarna haar lichaam op een paal werd geplaatst. Eene andere straf schijnt te zijn geweest, dat de schuldige in een zak werd gebonden en aldus verdronken. In een vonnis van het jaar 1632 wordt als straf vermeld, dat de veroordeelde op het schavot zou worden „versmoort in eene pijpe met water". Kon niet voldoende bewezen worden, dat het kind geleefd had en wilde de moeder dit ondanks pijniging niet erkennen, dan werd zij gegeeseld en verbannen.

Op diefstal stond nog onder den Code Pénal, het Fransche Wetboek dat hier zoo lang is blijven gelden, in een enkel geval de doodstraf. In het vroegere recht werd die straf meermalen op diefstal toegepast. Damhouder vermeldt, dat een dief de eerste maal werd gegeeseld, voor de tweede maal werd zijn oor of hand afgesneden of werd hem een of ander merkteeken op het lichaam gebrand, bij een dan volgend maal werd hij gehangen. Eigenaardig voegt onze schrijver er bij, dat deze straf meer uit gewoonte, dan volgens eenige wetten werd gedaan. Simon van Leeuwen vertelt, dat in de Republiek dit door Damhouder aangegeven gewoonterecht werd erkend en toegepast, dat trouwens voor de provincie Holland in een Placcaat van het jaar 1595 was opgenomen. Teekenend is de door hem opgegeven reden, waarom, in afwijking van wat in het Romeinsche recht gold, diefstal vaak met den dood gestraft werd. Het misdrijf was op zichzelf niet meerder of grooter dan vroeger, maar de eigendom der zaken was zooveel nauwer als vanouds bezet en verdeeld

en de boosheid en verdorvenheid destijds was zooveel grooter. Hij licht dit toe met het volgende versje:

Men leeft van roof, geen Mensch is vrij of zeker in zijn goed,
Geen kind verschoont zijn Vaar, geen broer zijn broeder voordeel doet.

Ten slotte zij hier nog vermeld, dat in de provincie Holland de koe-, paard of schapendieven reeds voor de eerste maal met de galg werden gestraft.

Ik sprak tot dusver over de poenae corporales, de punitie aan lijf of leden. Naast deze stonden echter nog tal van andere den rechter ter beschikking. Eene straf, die zeer vaak werd toegepast, was de straf van verbanning, hetzij voor het leven, hetzij voor een bepaalden tijd; aan de eerste ging dan in den regel brandmerking en geeseling vooraf. Verbeurdverklaring van goederen, van alle of van bepaalde goederen, was eene straf, die zeer vaak met andere straffen werd vereenigd. Ook straffen van zeer bijzonderen aard, opgelegd in verband met het eigenaardige van het misdrijf, waren ten onzent niet onbekend. Zoo vinden wij vermeld een in 1678 gewezen vonnis tegen eene vrouw, die een half vat uit eene brouwerij had gestolen, waarvoor zij werd veroordeeld, door de stad geleid te worden met een bodem van een half vat op de borst en rug, waarop gesteld was „half vaten dievegge". Vooral bij het te pronk stellen voor een half uur of een uur werd met den aard van het gepleegde misdrijf rekening gehouden en de veroordeelde omhangen met eenig werktuig of zinnebeeld, dat aan zijn misdaad ontleend was. Een schuldige aan bigamie werd tentoongesteld met twee spinrokken om den hals; iemand, die schuldig was aan het te vondeling leggen van een kind, moest te pronk staan met een pop onder den arm. In 1677 werd iemand, die zich schuldig had gemaakt aan berooving van op een kerkhof begraven lijken, op de kaak tentoongesteld met zijn eene voet in eene doodkist, bekleed met een doodskleed, en met het deksel van de doodkist op zijn borst

met deze inscriptie: Doode-beroover. Zijne verdere straf bestond in verbanning uit de stad en jurisdictie van dien, een mijl in het ronde, voor den tijd van vier achtereenvolgende jaren met condemnatie in de kosten van gevangenis en misen van justitie.

In ons tegenwoordig strafstelsel neemt de vrijheidsstraf de eerste en voornaamste plaats in. Geheel anders was het in het oudere strafrecht, ook nog in onze strafrechtspleging van de zeventiende eeuw. De regel was, dat de gevangenis niet bestemd was om de schuldigen te straffen, doch alleen ter bewaring van de beklaagden gedurende het proces, totdat de uitgesproken straf ten uitvoer kon worden gelegd. Damhouder deelt mede, dat de kerker in den regel tot bewaringe en niet tot straffe gevonden is en Matthaeus behandelt zelfs de vraag, of opsluiting in eene gevangenis wel onder de straffen kan worden gerekend. Toch kwam gevangenzetting wel onder de straffen voor, en dan meerendeels voor een zeer korten tijd, gedurende welken de veroordeelde „te water en te brood" werd gesteld, of zooals het ook wel werd genoemd, „te bier en te brood" werd gelegd. Dit geschiedde vooral bij feiten van weinig ernstigen aard, waarvoor een der andere straffen te zwaar werd geoordeeld. Doch ook gevangenisstraffen van langeren duur werden wel opgelegd, zij het dan ook als uitzondering; meermalen wordt melding gemaakt van eene vrij langdurige opsluiting in een tuchthuis, aan eene verbanning voorafgaande; die opsluiting geschiedde dan soms wel voor een tijd van tien jaren. Gevangenisstraf voor het leven was verboden; of zij niet wel bij uitzondering werd toegepast, zou ik niet durven beslissen. Van eene opsluiting voor het leven in een werkhuis wordt althans melding gemaakt tegen een veroordeelde, die anders had moeten onthoofd worden, doch die nu „schoon bekwaam om te arbeiden, echter zeer sober van verstand" voor zijn leven werd opgeborgen.

De toestand van de gevangenissen was over het algemeen treurig. Wat daaromtrent bekend is geworden nog voor het laatst van de achttiende eeuw wekt afschuw ten aanzien van hen, die de verantwoordelijkheid droegen, en groote deernis met de slachtoffers. Wel schijnt naar gezaghebbend getuigenis de toestand in ons land beter te zijn geweest dan in andere landen. Toch moet men zich ook daaromtrent niet te gunstige voorstellingen vormen. Van een gevangenis stelsel was natuurlijk geen sprake. Voor iedere provincie, en ook wel in de meeste groote gemeenten had men bewaringsplaatsen, aan welker inrichting wel niet de uiterste zorg zal zijn besteed. De voeding der gevangenen moest door henzelf worden bekostigd en geschiedde door de goede zorgen van den cipier. Wie behoorlijk kon betalen, had kans ook behoorlijk te worden gevoed; voor diegenen, die niet zelf konden betalen, moest natuurlijk de overheid de kosten dragen en of hetgeen betaald werd, zoo het al op zich zelf voldoende was, altijd ten bate kwam van de gevangenen, mag wel worden betwijfeld. Filips II gaf in zijn Ordonnantie enkele belangrijke voorschriften, die wanneer zij zouden zijn opgevolgd, zeker vele misbruiken hadden kunnen voorkomen. Zoo gelastte hij eene maandelijksche inspectie door de officiers, waarbij zij in tegenwoordigheid van twee rechters en den Griffier-crimineel iederen gevangene zouden moeten toespreken en zijne klachten aanhooren. Zij moesten dan daarbij ook toezien, of de gevangenissen goed waren en de gevangenen wel bewaard en of zij hunne behoefte hadden van spijs, drank en stroo, volgens de tax en de ordonnantien. Ook moesten zij nagaan, of de gevangenissen niet geinfecteerd of stinkende waren en dergelijke zaken. Want, zoo voegt de samensteller als het ware ter verklaring van zijne humane voorschriften er bij: „alsoo die gevangenisse zijn tot bewaarnisse ende niet tot straffinge". Simon van Leeuwen teekent hierbij

aan, dat dus de gevangenen niet mogen gelegd worden in een donker gat, waar men geen licht in ziet, en niet mogen geboeid worden. Tenzij natuurlijk weer bij zeer groote misdaden, begaan door zeer slechte personen, als vagebonden, openbare dieven en moordenaars. Dan bleef ook hier weer alles overgelaten aan de „bescheidenheid" van den rechter.

Eene bijzondere vermelding verdienen een tweetal inrichtingen, op het einde der zestiende eeuw te Amsterdam gevestigd en getuigenis afleggend van het verstandig inzicht en de humane denkwijze der Amsterdamsche Regenten. Getroffen door het feit, dat tegenover jeugdige personen de lichamelijke straffen zeer dikwerf voor hun later leven eene hoogst bedenkelijke uitwerking hadden, besloten zij tot de oprichting van een Rasp- of tuchthuis, dat in 1596 werd gevestigd op den Heiligenweg, ter plaatse waar zich thans de overdekte zwem- en badinrichting bevindt. De allereerste bestemming van dit gesticht was om jeugdige misdadigers een ambacht te leeren en hen door geregelden, flinken arbeid van den slechten weg terug te brengen. In het tuchthuis werden vooral zoodanige personen opgenomen, als bedelaars en landloopers, die hoezeer tot werken in staat, liever lui dan moe waren en nu tot arbeid werden gedwongen. Toch werden ook ook wel andere soort van personen naar het tuchthuis verwezen, zooals schuldigen aan diefstal, die na eerst te zijn gegeeseld en gebrandmerkt, voor een zeker aantal jaren tot opsluiting in het tuchthuis veroordeeld werden. Het gesticht voor mannen werd in 1597 gevolgd door een spinhuis voor vrouwen, gevestigd in de tegenwoordige Spinhuissteeg. Ook dit gesticht was aanvankelijk voor ledigloopende en bedelende vrouwen, vooral voor vrouwen van slechte zeden bestemd, doch het veranderde later van karakter, zoodat toen het grootste aantal der opgeslotenen bestond uit wegens eene gewone misdaad veroordeelden.

Figuren en groepen aan den voorgevel van het mannengesticht wezen op het doel daarvan en waren bestemd om op den voorbijganger indruk te maken. Bovenop stond in gouden letters de spreuk: „Virtutis est domare quae cuncti pavent". (Het is eene goede daad tot tucht te brengen wie door allen worden gevreesd). Nog eigenaardiger is het voor de vrouwengevangenis door Pieter Corneliszoon Hooft gedichte opschrift:

„Schrick niet! ick wreeck geen quaet maer dwing tot goedt,
Straf is mijn handt, maar lieflijck mijn gemoedt".

Het oordeel, dat over deze gestichten wordt geveld, luidt over het algemeen zeer gunstig. Een Duitsch strafrechtsgeleerde, die er eene bijzondere studie aan heeft gewijd, heeft aangetoond, dat zij ten voorbeeld hebben gestrekt voor soortgelijke gestichten in Duitschland en sprak juist nog dezer dagen van „die humane erziehliche Tendenz dieses hervorragenden Musterinstituts". Naar een ander gezaghebbend oordeel waren de tucht- en spinhuizen in onze Republiek „Muster von Sauberkeit, Zucht, Ordnung und fleissiger Arbeit".

In het laatste deel van mijn overzicht wensch ik nu nog een paar bladzijden te wijden aan eene beschouwing over enkele feiten, welke in ons vroeger recht als strafbaar werden beschouwd. Ik behoef daarbij niet te spreken over die misdrijven, welke ook thans nog als zoodanig gelden, en ten aanzien van welke in hoofdzaak verschil van gevoelen over de strafbaarheid uitgesloten schijnt. Bij de misdrijven tegen het leven en tegen het vermogen zijn de verschillen tusschen vroeger en thans in hoofdzaak meer van technisch-juridischen dan van sociaal-ethischen aard. Belangrijk ter vergelijking en ook ter kenschetsing van het vroegere strafrecht zijn vooral de misdrijven, die met den godsdienst en die, welke met de zedelijkheid in betrekking staan. Over deze dus nog een kort woord.

Wat de misdrijven betreft, die met den godsdienst

verband houden, het oude strafrecht kende deze in zeer onderscheiden soorten en bracht ze samen als eene groep van misdaden, gericht tegen de goddelijke majesteit. Damhouder, die de kwetsinge van de goddelijke majesteit beschouwt als de gruwelijkste en zwaarste misdaad, vermeldt als misdaden, waardoor die majesteit werd beleedigd: godslastering of blasphemie, valschheid of privaricatie, bestaande in het valschelijk verbergen van zijn misdaden, afvalligheid of apostasie, ketterijen, simonije, zijnde het koopen of verkoopen van geestelijke sacramenten, beneficien, prelaatschappen enz., tooverije, waarzeggerijen en dergelijke. Niet alle deze feiten werden nog onder de Republiek in de zeventiende eeuw als misdaden beschouwd; de veranderde denkbeelden en de gewijzigde politieke toestanden hadden hier noodwendig tot beperking gevoerd. Blasphemie of godslastering, bestaande in allerhande soort van vloeken en schending van Gods naam en heilig woord, werd nog steeds als strafbaar beschouwd. Op den zwaarsten vorm daarvan was de doodstraf gesteld, doch deze werd bij ons zelden daarvoor opgelegd. De meest gewone straf was verbanning, soms ook wel het afkappen van hand of vinger, en in overeenstemming met een edict van Karel V van 1531, het in het openbaar op een schavot doorsteken van de tong. De misdrijven, die meer in het bijzonder betrekking hadden op den Roomsch-Katholieken godsdienst, waren begrijpelijkerwijze ten tijde der Republiek niet meer voor den wereldschen rechter strafbaar. In art. LX van de Ordonnantie op den Stijl werden met betrekking tot de ketterij en den godsdienst in het algemeen de daaromtrent geldende Placcaten uitdrukkelijk gehandhaafd, doch reeds bij de Pacificatie van Gent werd dit voorschrift van Filips buiten werking gesteld en ook later werd het nog eens met zoovele woorden herroepen. Matthæus acht zich dan ook gerechtigd van alle behandeling van het misdrijf van ketterij af te zien, daar met de vrijverklaring der Neder-

landsche Gewesten de inquisitie en al wat daarmede verband hield uit deze gewesten verdwenen was. De beschrijving van het wreede en bloedige inquisitieproces was daardoor overbodig geworden. De misdrijven van toovenarij en waarzeggerij zouden eene afzonderlijke bespreking verdienen. Wij ontmoeten hierbij de zoo beruchte heksenprocessen, evenveel bewijzen van menschelijk bijgeloof en onverstand, waaraan zoo menige ongelukkige op gruwelijke wijze ten offer viel. Ook in onze gewesten zijn de heksenprocessen niet onbekend geweest en zijn tal van vrouwen als schuldig aan hekserij levend verbrand. Toch waren ook ten dien opzichte de toestanden ten onzent weder gunstiger dan in andere landen, in die mate zelfs dat een Nederlandsch schrijver reeds in den titel van zijn boek over de geschiedenis der heksenprocessen, van zijne beschrijving zegt, dat zij eene bijdrage vormt tot den roem des Vaderlands. Eenige overdrijving ligt in deze uitspraak ongetwijfeld opgesloten; men behoeft daartoe slechts te lezen, wat die schrijver zelf mededeelt omtrent een afschuwelijk vonnis, door den rechter te Utrecht op het laatst der zestiende eeuw gewezen tegen „eene ontluikende bloem van nauwelijks zeventien jaren" en tegen haren vader. De feiten, waarvoor deze twee ongelukkigen veroordeeld werden op het Paardeveld te worden verbrand — feiten zeer leelijk en afgrijselijk, schrikkelijk en abominabel, geenszins te gedoogen in landen der Christenen, daar de vreeze Gods en de Justitie plaats vinden — bestonden o. a. daarin, dat zij als katten poot aan poot gedanst hadden op eene bleek te Amersfoort, in tegenwoordigheid van den duivel; dat zij in weerwolven waren veranderd en koeien hadden gejaagd en gebeten. Het meisje zou het voorts door hulp van den booze zwaar hebben doen hagelen. Gelukkig, dat bij ons de zeventiende eeuw niet lang meer van dergelijke gruwelen behoefde getuige te zijn. Terwijl men in andere landen

nog lustig voortging met vervolgen en verbranden — in de tweede helft der zeventiende eeuw vallen enkele monsterprocessen met honderde veroordeelden in het Bisdom Bamberg en te Würzburg — dagteekent bij ons het laatste met eene vrijspraak geëindigde heksenproces van het jaar 1610. Zooals het naar aanleiding daarvan in dichtmaat werd bezongen:

„Het duister is ontdekt, het licht is ons gegeven;
De vlies is van ons oogh; de moeite zijt gij quijt".

Simon van Leeuwen deelt mede, dat na vele bedroevende voorbeelden eindelijk was bevonden, dat de beschuldigingen van toovenarij en waarzeggerij bestonden in eene naakte inbeelding van eenige onnatuurlijke macht, die in waarheid niet bestond, zoodat zoodanige zaken in zijn tijd van de rechtbanken geweerd werden. Intusschen kwam het natuurlijk wel voor, dat om een bedriegelijk doel, personen zichzelf als toovenaars en waarzeggers voordeden en, op het goed geloof der menigte vertrouwende, hunne kunsten vertoonden. De zoodanigen werden om hunne waanwijsheid en bijgeloof met geeselen of met verbanning gestraft. Kenschetsend is het zeker, dat de reeds meermalen door ons genoemde Friesche rechtsgeleerde Huber, de meening vermeldende, dat er geen toovenaars zijn, die bovennatuurlijke dingen door Duivelskunsten zouden kunnen uitwerken, zelf er bijvoegt, dat het veiliger is te gelooven, dat „zoo menigvuldige ervarentheijt en ondersoekingen van wijze Rechters niet t'eenemael bedriegelijk of nietig en zijn". Slechts vermaant hij om met de tooverkunst, waarin ongetwijfeld veel ijdelheid en bedrog schuilt, voorzichtig te zijn, doch uitsluitend de booze daden der toovenaars te straffen, Het is niet zonder belang met Huber's meening het oordeel te vergelijken van Mr. Johan Moorman, een bekend rechtsgeleerde uit de 18e eeuw, die in zijne verhandeling over de misdaden en derselver straffen nog geheel tot dezelfde conclusiën komt.

Ten slotte de misdrijven tegen de zeden. Allereerst ontmoeten wij hierbij het misdrijf van zoogenaamde vrouwenkracht, ons tegenwoordig misdrijf van verkrachting, destijds strafbaar met de straffe des doods. Werd de vleeschelijke gemeenschap verkregen, zonder dat van geweld gebruik gemaakt was, dan was als regel niet een strafbaar feit gepleegd. Slechts indien daardoor „ontmaagding" had plaats gevonden, moest de schuldige de jonge maagd òf huwen òf schadevergoeding betalen. In geval van grove misleiding of wanneer tusschen verleider en verleide eene betrekking van vertrouwen bestond — bijv. de voogd tegenover zijn pupil — werd straf toegepast, namelijk verbanning of geeseling, met verbeurdverklaring van goederen. Overspel was, naar Romeinsch recht, voor den man slechts strafbaar indien hij zich daaraan schuldig maakte met eene gehuwde vrouw — anders pleegde hij het misdrijf van vrouwenschending, stuprum — terwijl de vrouw strafbaar overspel kon plegen zoowel met een gehuwde als met een ongehuwde. Vooral onder den invloed van het Canonieke recht werden man en vrouw te dien opzichte gelijk gesteld en was overspel voor den man ook strafbaar, als hij met eene ongehuwde den echtelijken trouw schond. De bij ons toegepaste straf was eerloosheid, verbanning en geldboete, terwijl daarbij met de bestraffing nog onderscheid werd gemaakt naar gelang de schuldige was de gehuwde zelf of de ongehuwde, die het overspel had medegepleegd, en tusschen overspel van twee gehuwden of van een gehuwde met een ongehuwde, dubbele of enkele echtbreuk. Als bloedschande werd gestraft het oefenen van gemeenschap tusschen personen, die in te nauwe bloedverwantschap stonden en op dien grond ook niet met elkander mochten huwen. Werd het feit gepleegd tusschen bloedverwanten in de opgaande lijn, dan moesten beide met den dood gestraft worden. Een zeer zwaar misdrijf was het plegen van onnatuurlijke ontucht. De hierop ge-

stelde straf was levend verbranden en alleen indien men verzachtende omstandigheden deed gelden, werd de schuldige eerst gewurgd en daarna verbrand.

Het geregeld leven in concubinaat werd als een strafbaar feit aangemerkt. Van Leeuwen deelt mede, dat „zo wie hem met een ander buyten wettig huwlijk in huishouding en 't samewoning, in allen schijn als egte Luiden, 't same vougt", beide aldus als echtelieden te zamen levende, eene boete van vijftig gulden verbeuren, de tweede maand honderd en de derde maand twee honderd en indien dan de samenleving nog werd voortgezet, gestraft werden met verbanning voor den tijd van tien jaar. Intusschen schijnt eene zoodanige verhouding later wel oogluikend te zijn toegelaten, vooral „soo de bijzit met haer vermeende Man seer wel accordeert en vreedsamelijk als Echtelieden betaemt levende zijn". Buitenechtelijke gemeenschap zonder meer werd als zoodanig niet gestraft. Reeds Damhouder vermeldt dit en voegt er bij, dat de misdaad van hoererij voor den wereldlijken rechter niet werd gestraft, doch om eenig grooter kwaad te voorkomen werd geleden. De quaestie, welk standpunt werd ingenomen ten aanzien van de openbare huizen van ontucht, zou een afzonderlijk onderzoek vorderen, waarvan ik mij thans meen te mogen onthouden. Het geheele onderwerp, dat ik laatstelijk aanstipte, leent zich minder voor eene eenigszins uitgewerkte bespreking, bestemd voor een grooten kring van lezers. Het bovenstaande moge voldoende zijn ter aanwijzing, dat in het vroegere strafrecht veel verder werd gegaan in het bestraffen van feiten, welke op de zedelijkheid betrekking hebben, dan naar ons geldend strafrecht. De misdrijven van bloedschande, tegennatuurlijke ontucht en concubinaat zijn uit onze strafwetgeving verdwenen. Intusschen daarom niet uit het geheele strafrecht van onzen tijd. In tal van strafwetten uit de negentiende eeuw komen nog bepalingen tegen die feiten voor. Onze wetgever heeft het voorbeeld

van den Code Pénal gevolgd en zich bij de misdrijven tegen de zeden in zijne strafbepalingen zeer beperkt.

Mijn overzicht van onze strafrechtspleging gedurende de zeventiende eeuw, den bloeitijd van ons Gemeenebest, moet ik hiermede besluiten. Veel van wat belangrijk zou kunnen geweest zijn ter kenschetsing van zeden en gewoonten uit dien tijd, ter waardeering van de toenmalige overtuigingen en inzichten, moest blijven liggen, omdat de beperkte omvang van dit geschrift uitwijding daarover niet toeliet. Een indruk omtrent het strafrecht van die dagen zal door het medegedeelde kunnen zijn gevestigd, een indruk die van dien goeden ouden tijd eene andere herinnering zal achter laten dan die aan humaniteit en eerbied voor de menschelijke persoonlijkheid. Veel lof hebben wij niet kunnen geven; de eerlijkheid gebiedt te erkennen, dat in de roemrijke dagen onzer groote Republiek de strafrechtspleging een tooneel bood van ruw- en wreedheid eenerzijds, jammer en ellende anderzijds. Wij zullen hen, die te goeder trouw dat strafrecht noodig waanden, daarover niet hard vallen; slechts zullen wij dankbaar erkennen, dat wat toen mogelijk was en noodzakelijk scheen, thans tot de onmogelijkheden is gaan behooren. Tot een strafrecht als toen werd toegepast, kunnen wij niet meer terug. Wanneer een afschuwelijk misdrijf wordt gepleegd, mogen enkele stemmen roepen om beul en schavot en spreken van galg en geeselpaal, die stemmen hebben hare kracht verloren. Wij zijn vooruitgegaan, vooruitgegaan met een reuzensprong. Thans arbeiden wij langzaam en geleidelijk verder, telkens nauwlettend overwegende, of het mogelijk zal blijken met mindere strengheid orde en rust in de maatschappij te verzekeren, recht en wet te handhaven. Want het ideaal moet wezen, met de minst mogelijke strengheid, de hoogst mogelijke rechtszekerheid.

Utrecht, 15 Februari 1909. D. SIMONS.

DE POST IN NEDERLAND IN DE ZEVENTIENDE EEUW

door

Dr. H. BRUGMANS
Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam

De Republiek der Geunieerde Provinciën is een kind van de groote Revolutie der zestiende eeuw. Ontstaan uit het georganiseerde verzet tegen den wettigen vorst, was zij een geheel eigenaardige en nieuwe formatie in het Europeesche statensysteem. Zoowel het eeuwenoude geloof als de oude, maar meer en meer despotisch geworden vorstenmacht werden verworpen en onder den voet geloopen en in de plaats daarvan werd een nieuwe kerk en een nieuwe staat gesticht. Toch is er tusschen beide een zeer groot verschil in revolutionnair karakter. Terwijl in de nieuwe Gereformeerde Staatskerk zelfs in den vorm niets was, dat herinnerde aan de oude Moederkerk, had de nieuwe Staat allerlei vormen, instellingen en functiën behouden van het staatsgestel der Bourgondisch-Oostenrijksche vorsten. In den Staat was het revolutionnaire element van veel minder kracht en uitzettingsvermogen geweest dan in de Kerk. Principieel is er zeker ook hier zeer veel verschil tusschen den ouden en den nieuwen Staat; uit de bevolking zelf voortgekomen organen hadden den wettigen souverein afgezet, omdat hij zijn plicht jegens zijn onderdanen te kort deed; zij hadden zichzelf met de kroon der souvereiniteit getooid. Maar voor het overige waren in het algemeen de staatsvormen gebleven wat en gelijk zij waren. Immers juist ter verdediging van die aloude staatsorganisatie, die op de privilegiën berustte, had

men naar de wapenen gegrepen; na de overwinning hield men natuurlijk in stand, wat men met zooveel geestdrift had verdedigd, ook al was dadelijke reorganisatie dringend noodig. Zoo weinig vormt de Opstand een scheiding, dat men zich in den tijd der Republiek nog altijd beriep op de oude handvesten en keuren der Middeleeuwen. Amsterdam wordt tot 1795 geregeerd volgens een privilege van Albrecht van Beieren. En zoo was het overal. Evenals iedere defensieve revolutie, evenals de Engelsche van 1688, is ook staatsrechterlijk de Nederlandsche Revolutie der zestiende eeuw conservatief.

Niet alleen de staatsinstellingen der Republiek, maar ook de overige geheel of gedeeltelijk publieke diensten van dien tijd steunen op die der Middeleeuwen. Of liever beide zijn grootendeels dezelfde. Om de staatsregeling van het gemeenebest te begrijpen, moet men terug naar den grafelijken tijd. En evenzoo moet aan een beschrijving van het postwezen der zeventiende eeuw een kort overzicht voorafgaan van de post in vroegere tijden.

Het is met de posterijen in Nederland gegaan als met menig anderen publieken dienst; ook hier is het particulier initiatief, dat onder bepaalde omstandigheden zeer goed werk weet te doen in openbaren dienst, voorafgegaan aan de organisatie als staatsdienst. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat er van oudsher geen openbare postdienst is geweest, maar alleen, dat de Nederlandsche posterijen in den tijd der Republiek zich niet daaruit, maar uit particuliere bodeloopen hebben ontwikkeld.

Openbare postdiensten zijn overoud. Op een muurschildering te Benihassan van ongeveer 2000 v. C. is een bode afgebeeld, die den Koning een brief overhandigt. Als Semiramis had geleefd, zou zij ook een brief hebben ontvangen van den Indischen Koning Strabobates. Meer weten wij van den voortreffelijken postdienst der Perzische Koningen, waarvan Herodotus spreekt en dien Xenophon beschrijft. Van Sardes naar Susa liep de groote postweg, waaraan op geregelde afstanden honderd wisselplaatsen waren gevestigd en waarlangs Koningsboden de officieele missiven ten hove brachten. En ook het boek Esther spreekt immers van voetboden en loopers te paard, rijdende op snelle kemels, op muilezels, van merriën geteeld.

Iets dergelijks vinden wij in lateren tijd in het Romeinsche rijk. Keizer Augustus organiseerde naast de reeds bestaande voetboden, die intusschen zeer snel groote afstanden konden afleggen, een paardenpost over het geheele rijk. Oorspronkelijk alleen bestemd ten dienste der regeering, werd deze postdienst, die ook personen en pakketten vervoerde, in verloop van tijd ook opengesteld voor aanzienlijke particulieren. Ook hier postwegen met wisselplaatsen; letterlijk leidde iedere weg naar Rome.

Maar natuurlijk is een dergelijke geregelde dienst alleen mogelijk in een goed georganiseerden staat en bij een krachtig ontwikkeld staatsgezag. Noch het een noch het ander kenden de Middeleeuwen; in de Stad Gods van Augustinus werd aan den postdienst niet gedacht. Ook konden slechts weinigen schrijven en veel brieven waren er dus niet te verzenden. Maar dat ging dan ook nog uiterst moeilijk. Het spreekt wel van zelf, dat geestelijke en wereldlijke vorsten voor hun officieele correspondentie zich van de diensten van boden verzekerden, zonder dat daarbij aan een geregelden postdienst kan worden gedacht. Veel bezwaarlijker was het voor particulieren om een brief te verzenden. Alle varende lieden namen in den regel wel uit goedgunstige welwillendheid brieven mede; kooplieden te water en te land, sprooksprekers en muzikanten, zwervende handwerkers, krijgslieden, vrome pelgrims en trekkende monniken, zij allen hebben in de Middeleeuwen postdiensten verricht. Een enkele maal ontwikkelde zich daaruit een geregelde postdienst; als een

voorbeeld diene de zoogenaamde slagerspost in Zuid-Duitschland, die door rondtrekkende slagers tot in de zeventiende eeuw werd bediend. Andere vaste postdiensten waren al vroeg de universiteitspost, die in 1158 reeds te Bologna wordt vermeld en die sedert aan alle middeleeuwsche universiteiten bestond, en daarnaast de post der Duitsche ridders in Pruisen, sedert 1276 in werking.

Van veel grootere beteekenis voor de toekomstige ontwikkeling der posterijen zijn evenwel de steden geweest. De steden, sedert hun oorsprong centra van handel en nijverheid, gevoelden veel vroeger dan het platteland de behoefte aan geregeld verkeer met de buitenwereld.

Voor het boerenbedrijf is een nauwe aansluiting bij verderaf gelegen streken en ver verwijderde oorden niet noodig; verder dan tot de naaste stad gingen de economische behoeften en ook de geestelijke gezichtseinder van den plattelander niet. Niet alzoo de stedeling, de koopman. Hij zocht relatiën van heinde en van nabij; hij ging reizen of liet reizen voor zijn rekening. Zijn bedrijf bracht hem in betrekking met vreemde landen en volken; zijn geestelijke horizon was veel ruimer dan die van den landman. Zoo worden de steden brandpunten van ruimer en hooger leven; op kleiner plan worden zij de centra van den postdienst. Dat is sedert eeuwen zoo gebleven. Ook op dit beperkte gebied is de beteekenis van het platte land niet te vergelijken bij die der steden.

In het stedenland bij uitnemendheid, in de Nederlanden, treft men dan ook al spoedig postdiensten aan. Dat op tweeërlei wijze: als officieele stadsbodendienst en in den vorm van particuliere koopmansboden. De stadsboden reisden uit den aard der zaak alleen, wanneer de regeering een gewichtig document had te verzenden naar den landsheer, een andere stad of waarheen dan ook. Reeds in de oudste stadsrekeningen van Dordrecht, die tevens de

oudste van hun soort in Nederland zijn, in 1284 en '85 komt „Didden den bode" voor. Stadsboden gaan reeds in dezen tijd naar graaf Floris V, naar Utrecht, naar Middelburg, naar den Bosch, naar Nijmegen, naar Vlaanderen zelfs; men neemt daarvoor in den regel „Janne den Clerke". Dergelijke boden vindt men in alle groote steden, Deventer, Nijmegen, Groningen — men kan de lijst naar welgevallen verlengen. Was de weg wat lang en misschien de bode daarmede niet voldoende op de hoogte, dan ging of reed hij, zoover hij kon, en droeg dan zijn brief of boodschap aan een anderen bode over. Zoo lezen wij in de stadsrekeningen van Groningen van 1535/6: „Item Harmen Pricker is myt breven na Bremen ghesont, ende van daer sal he eenen bode wynnen tot een breeff an der stadt Hamborgh te brenghen, daervoor betaelt 4 Emder guldens". Zulke stadsboden werden niet alleen door de zendende stad betaald, maar ontvingen ook gewoonlijk een gratificatie, „to drinckgeld", soms nog een kleine vergoeding voor gedwongen oponthoud b.v. door de weergesteldheid of een ongeval.

Deze stadsboden nu zullen zonder twijfel ook brieven van particulieren hebben overgebracht. Het ligt niet alleen voor de hand, maar het is ook te bewijzen. Het vertrek van een stadsbode werd aan de kooplieden kond gedaan en nog in veel later tijd op de beurs afgeroepen. Ook reisden de boden op vaste dagen en uren af, stellig alleen ten bate der particulieren; immers welk belang had de magistraat, die den bode uitzond, bij een vasten tijd van vertrek? Maar van nog meer belang voor de ontwikkeling der posterij zijn de koopmansboden, de particuliere post naast de officieele der regeering.

In den oudsten tijd had de koopman niet veel correspondentie; hij reisde zelf met zijn waren van stad tot stad en had dus niet veel brieven te schrijven, gesteld al dat hij de nobele schrijfkunst machtig was. Maar

naarmate zijn bedrijf zich uitbreidde, werd het steeds bezwaarlijker alle zaken persoonlijk af te doen; opdrachten, afrekeningen en zooveel meer moesten wel schriftelijk worden gegeven. En daar hier de belangen van alle handelaren identisch waren, zullen zij gemakkelijk de handen ineen hebben geslagen om voor gemeenschappelijke rekening boden te zenden. Oorspronkelijk zal dat gebeurd zijn naar de behoefte zich voordeed. Maar ook hier bracht vermeerdering van werk arbeidsverdeeling. Er ontstonden bepaalde bodeloopen van de eene stad op de andere, die weldra ten gerieve van den handel zich naar bepaalde dagen en uren voegden. Al te druk was het verkeer natuurlijk niet; men moet zich de zaak aldus voorstellen, dat b.v. om de veertien dagen een bode vertrok naar een bepaalde stad, die dan brieven en pakketten medenam naar die stad en ook voor alle tusschengelegen plaatsen. Men zal zich deze bodeloopen het best voorstellen als de tegenwoordig nog veelvuldig voorkomende bodediensten, alleen met dit onderscheid, dat natuurlijk daarmede geen brieven meer worden vervoerd. Naast de koopmansboden, die over land gingen, bestond natuurlijk ook altijd gelegenheid per schip brieven te verzenden. Ook deze schipperspost werd langzamerhand een geregelde dienst.

Zoowel de koopmanspost als de schipperspost was particulier. Maar weldra heeft de stadsregeering — hier vroeger, daar later — het belang van dezen dienst zoo groot geacht, dat een regeling van overheidswege noodig werd geoordeeld. Of de particuliere boden aanleiding hebben gegeven tot klachten, blijkt niet; maar zeker is, dat zij onder stadstoezicht werden geplaatst. Den rechtsgrond voor zulk een ingrijpen vond de stad stellig in het algemeen belang; nimmer trouwens is de bevoegdheid der stedelijke regeeringen in dezen betwist. Hoe het overal is geschied, is onbekend. Waarschijnlijk is een

samensmelting der stadsboden met de koopmansboden de weg geweest, waarlangs de overheid zich in het particulier bedrijf heeft gevestigd. Althans in Amsterdam worden in 1549 vier vaste boden aangesteld „omme der stede ofte der goede gemeente boetscappen te doen ende briefven buyten dezer stede te dragen", dus zoowel voor officieele als voor particuliere brieven. Vaste routes schijnen deze boden nog niet te hebben gehad. Eerst twintig jaar later heeft hier differentiatie plaats. In 1568 wordt door de Amsterdamsche regeering een bode benoemd op Antwerpen. Deze bode werd in den loop der jaren door zeer vele collega's opgevolgd, naarmate de Amsterdamsche handel toenam en dus ook de correspondentie zich uitbreidde. Een bode op Zeeland werd benoemd in 1579, een op Deventer in 1605, een op Keulen, een op Hamburg en een op Emden in 1606, een op Munster, een op Rouaan, een op Rijsel en een op Groningen in 1609, een op Nijmegen en een op Doornik en Valenciennes in 1610, een op Wezel in 1611, op Arnhem en Emmerik (later gescheiden) in 1614, op Breda in 1617, op Gorinchem in 1618, op Leeuwarden in 1619, op Dordrecht in 1620, op Delft in 1621, op Gent in 1622, op Harlingen in 1623 enz. enz. Het laatst, in 1656 stelde Amsterdam een bode aan op Amersfoort. Zoo was Amsterdam in het midden der zeventiende eeuw met de meeste handelssteden in binnen- en buitenland in vaste verbinding; indirect stond het daardoor met de geheele beschaafde en onbeschaafde wereld in relatie.

Amsterdam geeft ons het duidelijke voorbeeld van de ontwikkeling der posterij in een Nederlandsche stad; maar daarnaast was zij ook het belangrijkste centrum in dezen. Amsterdam domineerde, gelijk in zoovele dingen, ook op het gebied der post in de Republiek. Ook hier werden de kleinen gedrukt en zelfs onderdrukt door den eenen groote aan Amstel en IJ.

De genoemde bodeloopen gingen over land. Daarnaast bestond natuurlijk ook brievenvervoer over zee. Van oudsher namen natuurlijk alle schippers, zoowel buiten- als binnenvaarders, brieven mede. Dit vervoer was natuurlijk oorspronkelijk geheel particulier; geen autoriteit nam daarvoor eenige verantwoordelijkheid op zich. De bezorging van dergelijke per schip aangebrachte brieven geschiedde vermoedelijk door den schipper zelf of zijn ondergeschikten. Maar weldra begreep men, dat het ook spoediger kon. Bij de aankomst van ieder schip stonden steeds vrijwillige brievenbestellers gereed om de post van den schipper over te nemen; zij betaalden dan een vergoeding aan den schipper, die zij later met een remuneratie voor zich zelf weer van den geadresseerde afeischten. Maar deze bestellers deden hun plicht niet; zij hielden de brieven soms dagen lang onder zich en stelden de geadresseerden op hooge kosten; weigerde men het gevraagde te betalen, dan dreigden zij „met de selvige brieven wech te gaen ende die also te verduysteren, datse nimmermeer ter handt commen", Natuurlijk bezweek men in den regel voor deze bedreiging en betaalde. Maar even natuurlijk greep hier de overheid in. In Amsterdam werd den 15 Maart 1565 een keur uitgevaardigd, waarbij de stad zelf de zaak ter hand nam. Het afvragen der brieven van de schippers werd verboden; aan deze werd gelast de brieven te bezorgen aan het paalhuisje op de Nieuwe Brug, waar de paalknecht, de toenmalige havenmeester, zijn kantoor had. Deze zou dan een register der aankomende brieven aanleggen en bijhouden, waarvan kopie werd aangeslagen op de beurs. De koopman kon nu de voor hem bestemde brieven afhalen of laten afhalen. Voor de overige stelde de stad zelf bestellers aan. Hun aantal nam natuurlijk steeds toe, naarmate het verkeer te water zich ook in het binnenland uitbreidde.

Zoo was dus nog vóór den Opstand de regeling der

posterijen door de stedelijke regeeringen ter hand genomen. Zoo is in hoofdzaak alles gebleven na de grondvesting der Republiek en de geheele zeventiende eeuw door. Eerst de achttiende eeuw bracht althans in Holland de provinciale organisatie der Statenpost en na de Revolutie volgde natuurlijk de nationaliseering van dezen belangrijken tak van publieken dienst. Maar dat alles valt buiten ons bestek.

Het is natuurlijk ondoenlijk stad voor stad de inrichting der posterijen in de Republiek in de zeventiende eeuw te beschrijven. Maar het is bovendien ook onnoodig, daar in dezen één voor allen kan gelden; de verschillende organisatiën liepen niet ver uit elkander. Wij willen dus eerst nagaan, hoe de post te Amsterdam was geregeld, niet alleen omdat wij hier den meest completen dienst voor ons hebben, maar ook, omdat Amsterdam in deze materie een groot deel der Republiek beheerschte. Althans voor de correspondentie op Engeland, op Hamburg, op Denemarken, op Noorwegen, op Zweden was welhaast de geheele Republiek afhankelijk van de Amsterdamsche kantoren. De brieven b.v., die per schip het Marsdiep of het Vlie werden binnengebracht en die bestemd waren voor de Noord-Hollandsche steden, mochten om tijdverlies te voorkomen niet in de genoemde zeegaten worden afgegeven, maar moesten met de andere worden opgezonden naar Amsterdam, om van daar en dus langs een omweg aan hun adres te worden besteld. Zoo oefende Amsterdam zijn macht, die een recht was geworden, tegenover de kleinen uit. Ook elders had Amsterdam grooten invloed in postzaken. Ook wanneer andere steden hun eigen contracten met binnen- en buitenlandsche steden hadden, had Amsterdam door zijn eigen parallel-routes en dus door zijn sterke concurrentie veel te zeggen, zoo voor de correspondentie met de Duitsche Rijkspost, die van Brandenburg, die van Frankrijk en die van de Zuidelijke

Nederlanden. En niet alleen wist Amsterdam zijn domineerende positie te behouden en zelfs te versterken, maar ook werden alle aanvallen, op deze sterke stelling door andere Hollandsche steden gedaan, glansrijk afgeslagen.

Amsterdam was, zooals wij boven zagen, door bodediensten en schippersposten met zoo goed als alle landen en steden van Europa onmiddellijk of middellijk verbonden. Maar het spreekt haast van zelf, dat vooral op dit terrein naast zeer veel concurrentie ook veel samenwerking ontstaat; men kan elkander nu eenmaal niet missen. Oorspronkelijk waren de boden verplicht persoonlijk het geheele traject, waarvoor zij waren aangesteld, zelf te bereizen; men meende daardoor misbruiken te voorkomen. Maar naarmate het vervoer toenam, bleek deze bepaling niet meer te handhaven. Waar de bodegang uitmondde in een groote postroute, was het toch natuurlijk, dat de bode zelf niet verder reisde, maar zijn brieven aan den koerier ter verdere bezorging overgaf. Hij kon dan tevens van den koerier van de groote route de brieven, bestemd voor zijn stad, overnemen. En zoo ontstond weldra, eigenlijk in strijd met de betreffende ordonnantiën een wisselverkeer tusschen allerlei bode- en postdiensten, dat natuurlijk aan de snelle bezorging ten goede kwam. Aan den anderen kant namen tal van bodediensten zoozeer in beteekenis toe, dat zij onmogelijk meer door den bode alleen konden worden waargenomen. Hij nam dus helpers in zijn dienst. Maar daarmede kwam hij in conflict met zijn instructie en dus met de overheid; ook schijnt men niet altijd goede bestellers en koeriers te hebben gehad. In 1641 klaagden ten minste overlieden van de koopmansboden te Amsterdam, dat zij dagelijks klachten in ontvangst hebben te nemen van kooplieden en winkeliers, dat de boden „een huyrlingh gebruycken, daar de luyden niet wel van gedient en sijn", dat zij bovendien niet „op haer behoorlijcke tijden passen" en te veel port vragen. En dan wordt

aan de boden aangezegd, dat zij zich niet anders dan bij noodzaak en met consent der overlieden mogen laten vervangen en in alles verder hun instructie moeten opvolgen. Maar natuurlijk was zulk een beperking op den duur niet te handhaven. De bode kon onmogelijk alles alleen af; door de uitbreiding van zijn dienst, namen ook zijn verdiensten toe; uit den eenvoudigen bode werd meer en meer een deftig postmeester. En in verband daarmede staat nog een andere wijziging in den postdienst. Samenhangende werkkring bracht samenwerking, straks samensmelting te weeg. Een aantal bodediensten worden gecombineerd tot één postdienst, één postkantoor.

Zulke postkantoren, die al eenige overeenkomst beginnen te vertoonen met onze moderne bureelen, bezat Amsterdam in de zeventiende eeuw reeds een viertal, alle ontstaan uit combinatie van bodeloopen of schippersposten. Het spreekt intusschen van zelf, dat naast deze kantoren tal van boden en schippers als posten bleven fungeeren. De vier bedoelde Amsterdamsche postkantoren waren het Antwerpsche, het Hamburgsche, het Keulsche en het binnenlandsche kantoor.

Het Antwerpsche kantoor had, gelijk de naam aanduidt, het brievenvervoer op Antwerpen in handen; vandaar uit verzorgde het verder de correspondentie der Republiek met de Zuidelijke Nederlanden en verder op met Frankrijk, Spanje en Portugal. Het had den dienst zelf in handen tot het Kuipersveer en wisselde daar de post. Bovendien had het Antwerpsch kantoor den dienst op Engeland voor zijn rekening; het bracht de brieven naar Hellevoetsluis, waar zij door de zeepost werden overgenomen. Eindelijk haalde en bracht dit kantoor de brieven van en naar Haarlem.

Het Hamburgsche kantoor verzorgde den dienst op Hamburg over land en alle tusschengelegen plaatsen achter Zwolle. Zelf had dit kantoor te zorgen voor den postrit

van Amsterdam naar Lingen, waar werd gewisseld. Deze route liep over Amersfoort, Elspeet, Zwolle, Hardenberg, Uelsen, Nienhaus naar Lingen en verder op naar Hamburg. Het Hamburgsche postkantoor, dat zeer belangrijk was, annexeerde in 1687 ook het vervoer op Gelderland en Kleef. De brieven daarheen werden gratis door het Keulsche kantoor naar Utrecht gebracht; vandaar werden zij verder door de postillons naar Nijmegen en Emmerik vervoerd. Als tegenprestatie nam de Hamburger postillon voor het Keulsche kantoor gratis de brieven op Munster, Osnabrück enz. mede. Het is overbekend, hoe het de Hamburgsche postbode is geweest, die in 1650 op de Hilversumsche heide de dwalende troepen van Willem II den weg naar Amsterdam wees, maar daardoor tevens den geheelen aanslag deed mislukken.

Het reeds genoemde Keulsche postkantoor verzond de brieven naar de Rijnstreek en natuurlijk ook verderop. Het stond uit den aard der zaak in nauwe relatie tot de Rijkspost.

Het binnenlandsch postkantoor eindelijk was ontstaan uit de schipperspost. Het stond dus buiten verband met de groote postroutes. De meeste Hollandsche en Zeeuwsche steden werden door dit kantoor bediend. Hoe het zich had gevormd, is bekend. Vóór 1659 namelijk werden de brieven van Amsterdam naar den Haag en omgekeerd eenvoudig door de schippers medegenomen. Maar in genoemd jaar sloten stad en dorp met elkander een overeenkomst, waarbij werd bepaald, dat alle brieven, die na het vertrek der schippers werden bezorgd, des nachts door een postillon te paard zouden worden vervoerd. De rit geschiedde aldus. De Amsterdamsche postillon vertrok om half tien en reed naar Haarlem. Daar steeg hij af, wandelde langs den singel en begaf zich vervolgens in een gereed liggend schuitje, waarmede hij over het Spaarne werd gezet. Hij vond dan aan den anderen oever een versch paard, dat hem naar Lisse bracht. Daar trof hij

den Haagschen postillon, die om tien uur was afgereisd. Te Lisse werd van brievenzak gewisseld; beide postillons namen den terugweg aan. De Amsterdammer was dan des ochtends om vijf uur in zijn stad terug. Terstond na de sorteering werden de brieven besteld. Zoo was het mogelijk, dat een brief, des avonds om half tien uit Amsterdam verzonden, den volgenden morgen vroeg in de Haag werd besteld, een record, dat door de Koninklijke Nederlandsche posterijen bij gebrek aan nachttreinen nog niet hebben bereikt, laat staan dan geslagen.

Van dezen nachtdienst van Amsterdam op den Haag is ons nog meer bekend. Het porto bedroeg 3 stuivers, wanneer de brieven des zomers vóór 7 uur en des winters vóór 8 uur werden besteld; geschiedde dat na dien tijd, dan daalde het tot 2 stuivers, stellig voor dien tijd en vergeleken met tegenwoordig niet hoog. Twee stuivers moesten ook worden betaald voor alle brieven, die met deze nachtpost van en naar verderop gelegen plaatsen dan Amsterdam werden vervoerd. Want deze post nam van den Haag ook de brieven mede, bestemd voor Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen; deze werden dan des ochtends aan de schippers op die steden ter hand gesteld ter verdere verzending. Ook werden op deze wijze van den Haag uit brieven over Amsterdam verzonden naar Kampen, Zwolle, Harlingen en zelfs Hamburg.

Deze verzending per rijdende postillon had zoo groote voordeelen, dat de schippers zelf de uitbreiding daarvan vroegen: op hun verzoek werd het uur, waarna zij geen brieven meer vervoerden, van half tien vervroegd tot half drie. Dan werden al spoedig de brieven van en naar Delft op deze wijze vervoerd. In 1662 werd bovendien besloten zulk een nachtdienst in te richten tusschen Amsterdam en Rotterdam, die ook de Dordtsche brieven meenam. De postillons van dezen nachtdienst reden dwars door Holland; bij 's Molenaarsbrug onder Ouds-

hoorn was de wisselplaats. Deze beide diensten waren in handen van de vereenigde schippers ten getale van 22, ten wier bate deze post werd geëxploiteerd. Nog in de zeventiende eeuw breidde dit kantoor zich zeer belangrijk uit over het grootste deel der Republiek. Maar van overwegende beteekenis werd het binnenlandsch postkantoor nooit. Naar den omvang van den dienst en de opbrengst was het Hamburgsche kantoor het grootste; het zal ongeveer een derde van het vervoer voor zijn rekening hebben gehad. Daarop volgde het Antwerpsche met ongeveer $^2/_7$, dan het Keulsche met ongeveer een vierde gedeelte van het vervoer. Het binnenlandsch kantoor zal niet meer dan een 25ste deel van het brievenvervoer hebben gehad.

Gelijk de toestand in Amsterdam was, zoo was het overal elders in de Hollandsche en andere steden. Overal vond men één of meer postkantoren, ontstaan uit bodeloopen en schippersposten, waarvan bovendien nog zeer vele naast de groote postkantoren waren blijven bestaan. De voornaamste van deze kantoren hadden contracten met elkander gesloten voor de verdeeling der routes en der opbrengsten. Wij zagen reeds, hoe bij de lijnen Amsterdam—den Haag en Amsterdam—Rotterdam de postillons halverwege elkander ontmoetten en de postzakken van elkander overnamen. Men betaalde elkander evenwel niet zooals tegenwoordig veelal, met gesloten beurzen; integendeel werd de opbrengst gelijkelijk verdeeld.

Gaan wij dus de Hollandsche steden rond, dan vond men te Dordrecht vooreerst het postkantoor op Frankrijk, Spanje, Portugal, Italië en Engeland, dat zich ontwikkeld had uit het oude bodeambt op Antwerpen. Daarnaast bestond nog altijd de bodeloop op Amsterdam en verschillende andere bodeambten, die later, maar eerst in de achttiende eeuw, werden vereenigd tot het zoogenaamde kantoor van van den Brandeler. Bovendien begon men

reeds in de zeventiende eeuw meer en meer te centraliseeren: het Groot-Kantoor werd opgericht, dat ten slotte verreweg de meeste bodeambten en schippersposten zou annexeeren. De oorsprong daarvan was aldus. In 1638 werd aan een zekeren Treurniet, die den titel voerde van postmeester, het bodeambt op Breda vergeven. Hij breidde zijn werkzaamheid ook uit over Keulen, Aken, Luik en den Bosch. Het ambt erfde over op zijn schoonzoon van Slingelant; deze werd evenals zijn schoonvader verplicht, dat hij „de pacquetten brieven geadresseert aan de regeering, Synne Hoocheijt ofte andere particuliere ministers van den staet sal overleveren aen heeren burgemeesters in der tijt, omme op het bestellen derselve verdere ordre te geven als behoort". Later werd de werkkring van dit kantoor steeds aanzienlijker, zoodat het niet ten onrechte den naam van Groot-Kantoor verkreeg.

De overige Hollandsche steden waren niet groot genoeg om meer dan één postkantoor te hebben. Een generaal kantoor hadden b.v. Haarlem, Delft, Leiden en Gouda. Van het Leidsche kantoor is ons wat meer bekend, aangezien daarvan een vrij uitgebreid archief is bewaard gebleven. Den 29 October 1663 werd door het gerecht Nicolaas Clignet tot postmeester benoemd. Hij werd „aengenomen om te besorgen de bestellinge van de overijsselsche, oldenburchsche, bremer, hamburger, dansicher, alsmede van de geldersche, cleefsche, ceulsche, mastrichtsche, luijksche en andere omleggende plaetsen, gedragende naer de ordre bij Haer Achtbare daerop nader te beramen". Bij zijn benoeming moest hij beloven „uyt te wercken, dat de brieven binnen drie maenden niet meer over Amsterdam, maer directelijck van dese stadt over Amersfoort op Hamburch sullen bestelt worden". Ook trachtte hij buiten Amsterdam om directe aansluiting met Duitschland te Utrecht te verkrijgen. Nog voor andere lijnen trachtte hij zich aan den drukkenden invloed van Amsterdam te

ontworstelen; in menig opzicht is hem dat gelukt. Een enkel bewijs van zijn energie. In 1667 vroeg hij van het Antwerpsche kantoor te Amsterdam verlof de Leidsche brieven te Waddinxveen bij hun mail te mogen voegen. Het werd hem geweigerd; de Amsterdamsche postmeesters wilden zooveel mogelijk alles over hun stad leiden. Maar de energieke Clignet weet zich te redden; hij richt een eigen dienst van Leiden op Dordrecht op en vindt daar de aansluiting met de Antwerpsche postillons, die hij noodig heeft. En hij kan nu buiten Amsterdam om een contract sluiten met den Duitschen Rijkspostmeester, den vorst van Thurn und Taxis, die dat ambt ook in de Zuidelijke Nederlanden bekleedde.

Uit Clignet's instructie weten wij ook, hoe dikwijls van Leiden de post ging naar het buitenland. Hem werd opgedragen te zorgen, dat de brieven naar Engeland tweemaal per week, die op Frankrijk, Brabant en Vlaanderen eens per week werden afgezonden en ontvangen. Een correspondentie, die ons kinderachtig schijnt, maar die destijds als zeer voldoende zal zijn aangemerkt. Want Clignet had als postmeester een uitstekenden naam. Hij was de eerste, die het bericht van den ingevallen dooi in December 1672, dat den terugtocht van Luxembourg en de redding van Holland uit nijpend gevaar beteekende, binnen Leiden bracht; te zijner eere werd toen een medaille geslagen. Jaren lang heeft hij zijn ambt met eere vervuld; eerst in 1714 nam hij zijn ontslag. Maar nog in 1735 verklaarde de regeering van Leiden, dat „het algemeen postmeesterschap binnen dese stadt sijn beginsel en voortgangh aan de vlijt en kennis van den voornoemden Clignet verschuldigt" was.

Eenigszins anders dan elders was de ontwikkeling te Rotterdam. Daar werden van oudsher brieven aangebracht door boden, schippers en andere varende lieden. Maar deze bestelden ze niet. Daarvoor waren van stadswege

bestelmeesters aangewezen, die in last hadden de brieven, afkomstig van bepaalde plaatsen, in de stad te bestellen. De oudste Rotterdamsche bestelmeester is die van de Amsterdamsche post, aangesteld in 1610. Hun getal nam gedurende die geheele zeventiende eeuw steeds toe; zij werkten naar een vastgesteld bestelloon per brief. De belangrijkste bestelmeesterschappen waren dat van Antwerpen, in 1632 opgericht, en dat van Duitschland, dat van 1654 dagteekent, nadat de grootmoeder en moeder van den eersten bestelmeester het reeds, maar zonder officieele aanstelling hadden waargenomen. Afgescheiden van deze bestelmeesters ontwikkelde zich ook te Rotterdam uit de bodediensten een postmeestersambt. Tot de instelling van dit ambt werd eerst in 1649 besloten. De toen benoemde postmeester kreeg alle verbindingen in handen, met uitzondering alleen van de bodeposten op Antwerpen en Luik en de schipperspost op Amsterdam. In 1660 werd aan dat generaal-postmeesterambt een nieuwe dienst op Engeland verbonden. Drie jaar daarna werd een afzonderlijke dienst voor de zeetijdingen opgericht.

Deze dienst der zeetijdingen is gewichtig genoeg om er even bij stil te staan. In den mond van de Maas werd een jacht gestationneerd, dat in last had alle binnenkomende schepen op brieven en pakketten te praaien. Het postjacht had de voor de schepen bestemde brieven aan boord, die in een waterdichten leeren zak waren geborgen. Had het jacht een schip bereikt, dan werd de brievenzak aan boord van het laatste geworpen of gebracht. De kapitein ledigde den zak, maar vulde hem dadelijk weer met de voor land bestemde brieven en andere stukken, die aldus weer op het postjacht werden gebracht. Dit jacht zette vervolgens een sloep uit, die de postzakken naar den wal roeide, tot waar een man te paard ze nog in de ondiepe zee overnam. Deze ruiter bracht zijn last naar het posthuis tusschen 's Gravezande en Maassluis.

Daar eindelijk zette zich de postillon in den zadel om met de geheele post snel naar Rotterdam te rijden. Kon het jacht door weer en wind het posthuis niet naderen, dan zeilde het naar den anderen oever; daar werd een jol met de post naar den wal gedirigeerd, die dan verder over den Briel, Zwartewaal en dwars door Rozenburg naar Rotterdam werd gezonden. Bedenkt men nog daarbij, dat een seindienst met vlaggen en bij mistig weer met trommels was georganiseerd, dan moet men erkennen, dat deze geheele inrichting naar de toenmalige eischen van snelheid en veiligheid inderdaad de volmaaktheid nabij kwam.

Wat de posterijen betreft kan den Haag met de Hollandsche steden op één lijn worden gesteld; zelf ging het op dit gebied alle steden behalve Amsterdam en een tijdlang ook Rotterdam te boven. Het spreekt van zelf, dat de hier gevestigde regeeringscolleges en gezantschappen dezen dienst hier zeer veel werk gaven, zoodat de Haagsche post van grooteren omvang en beteekenis was dan die van veel gewichtiger handelscentra. Ook hier vinden wij als overal boden en schippers als posten werkzaam. In 1591 wordt reeds vermeld een „reysende bode op Seelandt, ten behoeve van dengenen, die hem tot haren dienste sullen gelieven te employeeren van brieven ofte geldt over te brengen alsmede boetschappen daer onder te doen". Ook hier komen in den loop der zeventiende eeuw postmeesters op, waarvan voor het eerst in 1660 sprake is. Zoo vond men ook in den Haag evenals in Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht verschillende postkantoren. Hier was het belangrijkste kantoor het Zuid-Hollandsch of binnenlandsch kantoor, dat waarschijnlijk reeds in de eerste helft der zeventiende eeuw ontstond uit de samensmelting van het bodekantoor op Dordrecht en het bestellersambt der brieven van Maastricht. Postmeester van dit kantoor was in 1672 Adolf Borrebagh, die den 22 Augustus van

dat jaar wegens een niet nader omschreven feit, gepleegd op een aanzienlijk raadspersoon, uit zijn ambt werd ontslagen. Hoogstwaarschijnlijk was hij betrokken bij den moord der de Witten, al wordt zijn naam daarbij in den regel niet genoemd. Maar wij mogen dat wel voor zeker houden, wanneer wij zien, dat zijn vrouw een aanbeveling van den Prins van Oranje kon vertoonen, en vooral, nu wij weten, dat Borrebagh — wanneer, blijkt niet — in zijn ambt is hersteld en nog in 1698 als postmeester werkzaam was; dan dringt Willem III, die aan zijn huis bewezen diensten wist te vergelden, er nog bij den Haagschen Magistraat op aan om wegens zijn verdiensten zijn zoon naast hem te benoemen, allicht natuurlijk met recht van successie in het ambt.

Weinig minder belangrijk was het Engelsche postkantoor, dat de brieven echter alleen naar Voorburg bracht en vandaar afhaalde. Te Voorburg trof de bode van dit kantoor namelijk de Amsterdamsche post op Engeland, die verder alles bezorgde. Over het Engelsche kantoor werd dus de gewone correspondentie van den Staat en van het Hof met Engeland verzonden; voor gewichtige zendingen maakte men natuurlijk in den regel gebruik van koeriers. Het spreekt van zelf, dat de verbinding met Engeland en in het algemeen de zeepost zeer wisselvallig was. Wat onze tijdgenooten in den winter van 1908 hebben beleefd, toen de mist dagen achtereen het binnenvallen in onze zeegaten hoogst bezwaarlijk, zoo niet onmogelijk maakte, dat ondervond men in de zeventiende eeuw herhaaldelijk, wanneer wind of getij uitzeilen en binnenloopen soms weken lang verhinderden. Van tijd tot tijd was alle verkeer en dus ook alle correspondentie met Engeland weken lang gestremd; men weet, dat zelfs een groote expeditie als die van Willem III in 1688 dagen lang door tegenwind op de Hollandsche kust is vastgehouden, zoodat de Stadhouder zelfs ten tweeden male afscheid van zijn gemalin heeft kunnen nemen.

Op het Engelsche volgde het Hoogduitsch-Geldersch en Italiaansche postkantoor. Het onderhield, zooals de naam reeds aanduidt, de betrekkingen met Gelderland en vandaar, over Emmerik en andere grensplaatsen, met de Duitsche Rijkspost, verder met Kleef, Munster, Hessen, Luneburg, Brandenburg en Hamburg, eindelijk over Duitschland met verdere aangrenzende landen, Zwitserland, Italië, Denemarken, Zweden en zelfs Polen en Rusland. Het Haagsche kantoor zelf verzond de brieven niet verder dan tot Utrecht, waar zij door correspondeerende diensten werden overgenomen en verder werden getransporteerd.

Een ander gedeelte van de Republiek en van Europa werd bediend door het Brabantsch-Fransche kantoor. Reeds in 1647 komt het voor als eenvoudig bodekantoor; in 1673 is er sprake van den „ordinaris bestelder van de brieven, die per poste werden versonden naer Brabant ende zoo voort op Vrankrijck", terwijl eerst in 1682 de man bij zijn rechten naam van postmeester wordt benoemd. Deze postmeester verzond in de achttiende eeuw de brieven, bestemd voor Brabant, Frankrijk, Spanje en Portugal, driemaal per week naar het Brabantsche dorpje Rucphen, waar zij door de Antwerpsche post werden overgenomen; natuurlijk werd van hier uit ook Westelijk Brabant bediend. Toevallig weten wij, hoe lang de brieven langs deze route onderweg waren. Van den Haag naar Antwerpen kon een brief worden verzonden in 20 uur, naar Parijs in 4 dagen, naar Spanje in 13 dagen, naar Lissabon in een maand. Toestanden en verhoudingen, waarvan wij ons nauwelijks een denkbeeld kunnen vormen.

Het Amsterdamsch—Noord-Hollandsch kantoor in den Haag was ontstaan uit de schipperspost, die in 1659 in een rijdende post was veranderd. Het werkte in correspondentie met de marktschippers en zond dagelijks een postillon met de mail naar Lisse, waar deze — zooals wij vroeger zagen — zijn Amsterdamschen collega ont-

moette en met hem van postzak wisselde. Van Amsterdam uit werden dan verder de brieven voor Noord-Holland besteld. Het ligt voor de hand, dat het brievenverkeer tusschen de grootste koopstad en den zetel der regeering zeer druk was en dat dus het Amsterdamsch-Noord-Hollandsch kantoor tot de best beklante van den Haag behoorde.

Het laatste kantoor, dat den Haag bezat, was dat voor Utrecht, Overijsel, Friesland en Groningen. In de aanstelling der eerste postmeesters leest men, dat zij werden benoemd tot „ordinaris boden te paert met waeren ende brieven van deser stede op Utrecht, Gelderland, Overijssel, Westvrieslant ende specialijck mede der stadt Leeuwaerden, Emden ende andere bijgelegene plaetsen". Dit kantoor bracht de brieven naar Alfen; daar nam de Utrechtsche post ze over; van Utrecht tot Zwolle had het Haagsche kantoor weer een eigen postillon. Deze post passeerde het Huis Ten Bosch en nam daar dan ook de brieven in ontvangst; er werd echter nog al eens geklaagd, dat daardoor noodeloos oponthoud werd veroorzaakt.

Wat den Haag betreft, verdient het nog opmerking, dat alle posterijen hier ondergeschikt waren aan twee generale postmeesters. In 1660 werden Quintijn de Veer en Jacob van der Hoeven door den Haagschen Magistraat aangesteld als „directeurs van de posterien van 's Gravenhaghe, soowel te water als te landt, alrede gestelt ende ingevoert als noch te stellen en in te voeren". Zij mochten hun recht of liever hun concessie ook aan anderen overdragen, waarvoor zij zich behoorlijk en misschien ook onbehoorlijk zullen hebben laten betalen. In ieder geval was het postmeesterschap een lucratief baantje, dat zeer werd geambieerd, zelfs wanneer er geen vacature was. Een eigenaardige geschiedenis geeft daarvan het bewijs. In 1691 beval Willem III een zekeren Louis Mellin bij de regeering van den Haag aan als postmeester. Er was

evenwel geen plaats open, zoodat Mellin werd verzocht te wachten. Vijf jaar heeft hij geduld moeten oefenen. In 1696 toch stierf de bovengenoemde Quintijn de Veer; het postmeesterambt schijnt niet alleen een voordeelige, maar ook een gezonde en zenuwsterkende betrekking te zijn geweest; bejaarde postmeesters waren blijkbaar niet zeldzaam. Maar niettegenstaande de anders veelvermogende aanbeveling van den Stadhouder werd niet zijn protégé Mellin benoemd, maar een zekere van Schuylenburgh, blijkbaar een vakman; de stadsregeering althans verdedigde haar handelwijze door den nadruk te leggen op het speciale karakter van het ambt. Natuurlijk was Mellin daarmede niet tevreden, maar eischte — om zoo te zeggen — voldoening van zijn recommandatie. En de Haagsche magistraat was niet zoo goed, of hij moest de door de Prins afgegeven postwissel — in zeventien-eeuwschen zin — honoreeren. Toen kort daarna een ander postmeester, Pieter de Brouwer, stierf, gaf men zijn ambt aan 's Prinsen beschermeling. Maar nog was Mellin niet tevreden; blijkbaar was het ambt van de Brouwer minder rendabel dan dat van de Veer, zoodat hij op schadevergoeding aandrong. Het ambt van de Brouwer nam hij voorloopig aan, „sonder dat hij soude willen erkennen het effect van Syne Majesteits recommandatie te hebben genoten". Maar ten slotte deed hij er afstand van, toen een eigenaardige regeling werd getroffen. Wat een aanbeveling van den Koning-Stadhouder waard was, werd eenvoudig in geld getaxeerd. De Haagsche Magistraat bood Mellin 12,500 gulden aan, waarmede hij genoegen nam. Maar de genoemde magistraat had gemakkelijk snijden uit eens anders leer. Van de f 12.500 moest Schuylenburgh, die het postmeesterschap bezat, waarop Mellin had gerekend, f 7500 fourneeren; hij verkreeg daarvoor echter het recht zijn ambt over te dragen aan zijn twee zoons. Een ander postmeester, Dedel, moest f 2500 opbrengen,

maar mocht daarvoor de postmeesterplaats van den genoemden de Brouwer annexeeren; de resteerende f 2500 werd genomen uit de zoogenaamde ijzeren kist, maar moest door Mellin ter zijner tijd weer worden terugbetaald. En zoo was deze eigenaardige zaak, die een treffend staaltje is van het favorietenregime onder Willem III, naar aller genoegen geregeld.

Herhaaldelijk wezen wij reeds op de samenwerking, die tusschen de verschillende steden van Holland bestond in de posterijzaken. Die samenwerking openbaarde zich veelal op deze wijze, dat de kantoren van twee steden de route en de opbrengst onder elkander verdeelden en dus halverwege een wisselplaats voor de postillons oprichten. Tusschen Amsterdam en den Haag was b.v. deze wisselplaats te Lisse. Een andere wijze van samenwerken, eveneens reeds meermalen door ons geconstateerd, bestond hierin, dat de postillons der groote routes herhaaldelijk de mail der zijroutes op de verbindingspunten tegen vooraf vastgestelde vergoeding overnamen. Zoo werd de Haagsche Engelsche post slechts tot Voorburg gebracht en daar door de Amsterdamsche postillons ter verdere bezorging aangenomen. Dergelijke samenwerking lag zoozeer voor de hand, dat zij niet kon uitblijven. Maar verder zijn de stedelijke posterijen in de zeventiende eeuw niet gekomen; tot een algemeene samenwerking, die trouwens alleen door den Staat kon worden tot stand gebracht, hebben zij zich niet weten te verheffen. Een samenwerking van alle Hollandsche steden tot regeling van het postverkeer met Brabant en Limburg kwam eerst in 1722 tot stand door de stichting der Hollandsche Post-Societeit.

Wat de overige gewesten der Unie en de Generaliteitslanden betreft, moeten wij ons tot enkele grepen bepalen. Uit Middelburg kennen wij de instructie van den „opperpostmeester ofte bode" van 1589; zoo vroeg reeds was het dus daar tot centralisatie gekomen. Deze generale post-

meester heeft het recht alle gaande en komende brieven te behandelen: aan alle boden wordt bevolen hun brieven aan hem af te geven op de niet geringe boete van twee pond vlaamsch. Hij verkrijgt een monopolie; aan ieder ander is het aannemen en bestellen van brieven verboden. Aan de aankomende boden moet hij voor de brieven, die zij medebrengen, hun bodeloon betalen; maar voor de onbestelbaar blijvende brieven mag hij korting berekenen, waarvoor dan waarschijnlijk de boden deze brieven terug ontvingen; allicht hebben zij ze dan tegen betaling der gemaakte kosten aan de afzenders geretourneerd. Als vergoeding voor zich zelf mag de postmeester den zesden penning van de verschuldigde porten in rekening brengen. Op boete van 50 en bij recidive zelfs van 100 gulden is het hem verboden brieven op te houden, waarbij het bewijs wel hoogst bezwaarlijk zal zijn te leveren geweest. De postmeester moet goede correspondentie houden met de vreemde postmeesters. Hij zal zijn kantoor houden bij de beurs, wat zeker een practisch voorschrift mag worden genoemd. Hij is verplicht een register te houden van de adressen van alle in- en uitgaande brieven, wat bij een eenigszins uitgebreid verkeer stellig ondoenlijk zou zijn geweest en daarom eenigszins de maat aangeeft van den omvang van de brievenpost in die dagen. Blijkt het evenwel, wat ons niet verwondert met het oog op het brievenregister, dat hij het werk alleen niet af kan, dat mag hij zich laten helpen door klerken, die hij echter hoogstwaarschijnlijk zelf zal moeten bezoldigen. Hij moet zorgen, dat de post tweemaal per week naar Antwerpen, des Zaterdags naar Engeland, des Donderdags naar Keulen, den 10den, 20sten en laatsten van iedere maand naar Frankrijk vertrekt. De porten worden berekend per ons. Een brief van of naar Antwerpen kost 6 grooten (halve stuivers) per ons, van of naar Keulen, Aken of Wezel 8 groot, van of naar Engeland 10 groot, Rouaan en Parijs

1 schelling 8 groot, Bordeaux en Lyon 3 schelling, voor andere brieven „sulcx als tot nog toe geweest is". Eindelijk zal de postmeester op zijn instructie den eed afleggen en een borgtocht van 100 pond stellen.

Ook van Utrecht kennen wij een tarief uit wat lateren tijd. Voor brieven van en naar Dordrecht, Amsterdam, Gorinchem, Rotterdem en Leiden moet anderhalve stuiver worden betaald, voor die van en naar Bommel, Tiel, Arnhem Nijmegen, Delft, den Haag, Haarlem en verder Noord-Holland 2 stuivers, voor die van en naar den Bosch, Heusden, Deventer, Zutphen' Doesburg, Emmerik, Rees, Wezel, Zeeland en Friesland 3 stuiver, voor die van en naar Groningen, Keulen, Maastricht, Luik, Aken en Maaseik, waar een belangrijk postcentrum was, 4 stuivers. Eigenaardig is het, dat in dit tarief van brieven van en naar Engeland, Frankrijk en andere landen geen sprake is; al zal een landstad als Utrecht stellig minder hebben gecorrespondeerd met den vreemde dan de Hollandsche handelsteden, het is toch niet aan te nemen, dat het getal brieven zoo gering was, dat ieder geval afzonderlijk kon worden beoordeeld en beslist. Eerst vijftig jaar later, in 1685 worden ook deze landen in het Utrechtsche tarief opgenomen; een brief van en naar Antwerpen gold nu 6 stuivers, Brussel 7 stuivers, Gent 8 stuivers, Rijsel 10 stuivers, Parijs 12 stuivers, Bordeaux zelfs 17 stuivers, Hamburg 7 stuivers, Londen 12 stuivers. Ook werd toen een maximum gewicht bepaald, waarboven hooger port werd geheven; voor Maastricht was dat 2 lood; voor andere plaatsen, waarvan het port boven de 3 stuivers was, bedroeg het 1 lood. Ook in Utrecht vinden wij sedert 1643 een postmeester, in hoofdzaak voor de brieven van en naar het buitenland; de andere bleven overgelaten aan boden, voerlieden en schippers. Maar eerst zijn opvolger schijnt de zaak in Utrecht op pooten te hebben gezet; althans in 1670 werd hem op

zijn verzoek zijn zoon toegevoegd „in consideratie, dat de suppliant de posterije met groote moeyten en excessive costen mede heeft opgerecht ende in train gebracht".

Het spreekt overigens van zelf, dat Utrecht door zijn centrale ligging als vanzelf een belangrijk middelpunt moest worden voor de posterijen. Allereerst was het natuurlijk het concentratiepunt van alle postroutes in het kleine gewest, waarvan het de hoofdstad was. Dan liepen verder de voornaamste binnenlandsche wegen over Utrecht. Het correspondeerde over Alfen met de voornaamste Hollandsche steden, over Wageningen met Arnhem en Nijmegen en verder met Emmerik en Kleef, eindelijk over Zwolle met het Noorden. Ook de groote buitenlandsche postwegen liepen althans voor een deel over Utrecht, zoo die van de Rijkspost en die met Engeland, Frankrijk en Brabant, waarbij het Utrechtsche kantoor evenwel geheel afhankelijk was van de groote Hollandsche kantoren.

Een eigenaardig bewijs van die afhankelijkheid kan worden gegeven door het feit, dat de post van en naar Hamburg niet rechtstreeks via Amersfoort werd verzonden, maar den omweg over Amsterdam moest nemen. In een stuk van 1755 wordt daarvan de volgende verklaring gegeven, die te curieus is om niet over te nemen en die helder doet uitschijnen, hoezeer Amsterdam zelfs steden buiten Holland onder den duim wist te houden. In de bedoelde missive lezen wij, „dat dit arrangement van de utregtsche correspondentie inzonderheid ten opzigte van de afkomende brieven met de uyterste omzigtigheid en ten faveure van de negotianten der stad Amsterdam was geintroduceert, ten einde men aldaar de eerste tijdingen uyt de Oostzee en den noordsche landen konden krijgen, om redenen dat die van Utrecht, als de brieven van Amersfoord direct aldaar wierden gebragt, veel eerder in Amsterdam zouden kunnen wesen, dan dat de brieven aldaar gesorteert en uytgegeven konden zijn, en door dat middel in staat zouden wesen,

om bij een schielijke rijsing of dalinge in de prijs der granen en andere koopmanschappen en in dat van verongelukken of stranden van schepen, in eenen beurstijd een menigte van kooplieden en assuradeurs te ruineeren. En dat ook om dezelve reden de brieven van alle de hollandsche steden, daaronder van Weesp, alwaar die post passeert, eerst op 't comptoir van Amsterdam moeten komen; wordende op gelijke wijze ook door die van Hamburg met de opgaande brieven ten aanzien van de naburige stad Altona gehandelt".

Uit Nijmegen citeeren wij een elders textueel onbekenden eed van een koopmansbode, die later uitgroeide tot een postmeester; hij luidde aldus: „Dat ick der stadt ende den coopman getrouwelick dienen sal, bij dage ende bij nachte, ende waer ick van denselven gesonden sal worden, onweygerlick gaen; de bootschappen, gelt ende waaren, voorts wisselbrieven, obligatiën ende andere saecken overbrengen sal, sonder daerinne te plegen eenige valscheyt, bedroch off logenen, off mij anders te dragen als een vroom ende goet bode toestaet, soo verre ick dat bewaeren kan nae mijnen vijff sinnen".

Eindelijk nog een en ander over het Noorden. Vóór 1663 stond Friesland met Holland alleen in postverkeer langs den ouden weg, per schipper over de Zuiderzee. Maar er kwamen klachten. „Alsoo meenigmael bij stilte, contrari wint en onweer, doch meest bij winterstijt, wanneer de Zuyderzee bevroren is, de brieven en pacquetten van hier op Hollant, ende wederom van daer herrewaarts seer langsaam overkomen, jae soodanigh, dat men in 't minste geen staet op deselve kan maecken, 't welck niet alleen is streckende tot groot ongerijff vande correspondentie van den algemeenen staet, maar ook van particulieren, soo coopluyden als anderen", op al deze gronden besloten de Staten van Friesland in genoemd jaar een postdienst in te richten van Leeuwarden op Zwolle, waar de aansluiting

met de Hollandsche post kon worden verkregen. Op deze wijze werd de zaak geregeld, dat de post Dinsdags- en Zaterdagsmorgens om elf uur uit Leeuwarden vertrok om des Donderdags- en Maandagsmorgens in den Haag aan te komen. De keerende post vertrok des Donderdags- en Maandagsmiddags om half een uit den Haag en werd Zaterdags- en Woensdagsmiddags te Leeuwarden verwacht. Twee dagen duurde dus het vervoer van een brief van Leeuwarden naar den Haag en blijkbaar vond men dat al bijzonder snel.

Groningen besloot weldra tot een dergelijke verbinding. Reeds in 1609 was hier een vaste koopmansbode op Amsterdam, met de instructie „dat hij alle missiven ofte brieven ende gelt, hem om mede te nemen ende op d' eene oder ander plaetse te zullen brengen vertrouwet, getroulick ende so ijlich als doenlick overbrengen ende aen den daer 't behoort overantwoorden". Naast dezen koopmansbode had men hier provinciale en stadsboden op den Haag, die waarschijnlijk ook wel particuliere brieven zullen hebben medegenomen. De Staten van Stad en Lande richtten zelfs te Zwolle in 1669 een eigen posthuis op; hun werd door den magistraat van Zwolle vergund voor „de ordinaris boden van de selve provincie alhyr een posthuis te mogen oprichten omme daerinne te ontfangen ende doen ontfangen alle brieven uit 's Gravenhaghe komende an de provincie van Stadt ende Ommelanden geadresseert ofte van deselve provincie an Haer Edel Mogende Gecommitteerden derwaarts gaende". Hoewel hier blijkbaar alleen sprake is van officieele depêches van de Staten en hun Gedeputeerden ter Generaliteit, is het wel niet twijfelachtig, of langs deze postroute werden ook de particuliere brieven verzonden; alleen van dienstbrieven zou stellig deze post van Groningen op Zwolle niet hebben kunnen bestaan.

Wij hebben reeds meer dan eens gesproken over de verbindingen der Nederlandsche posterijen met die in het buitenland. Daarover afzonderlijk nog een enkel woord.

Er was zeker geen buitenlandsch postbestuur, waarmede de Nederlandsche posterijen meer, en dikwijls niet zeer vriendschappelijk in contact kwamen dan met de Duitsche Rijkspost. Wie de Rijkspost noemt, noemt tevens den naam van den rijkspostmeester Taxis. Wij hebben hier te doen met een eigenaardige dynastie. De familie stamde uit Milaan, maar haar beteekenis kreeg zij na haar overplaatsing naar Oostenrijk. Een niet onwaarschijnlijke traditie wil, dat Roger van Taxis reeds in 1451 de post in Stiermarken en Tirol in handen had. In ieder geval komen de Taxissen vóór 1500 als postmeesters in Oostenrijk voor. Het blijken knappe, energieke koppen te zijn geweest met scherp oog voor de behoeften van den nieuwen tijd. Aan de behoeften van een juist toen steeds toenemend verkeer — het was een tijd van verruiming op schier ieder gebied — kwam deze postdynastie tegemoet. Als goede organisateurs breidden zij hun gebied steeds uit. Reeds in 1501 wist Frans van Taxis van Philips de Schoone de benoeming tot „capitaine et maistre des postes" van alle Bourgondische landen te verkrijgen. Welhaast kreeg hij de behandeling van alle regeeringsstukken van Brussel naar Duitschland, Frankrijk en Spanje en tijdelijk ook naar Gelderland. Van deze gelegenheid zullen al spoedig ook particulieren hebben gebruik gemaakt. Sedert bleef het geslacht Taxis niet alleen in het bezit der Nederlandsche post, maar zijn territoir werd nog steeds uitgezet. De zoon van Frans, Johan Baptista van Taxis, werd door Karel V benoemd tot „chief et maister général de noz postes par tous noz royaumes, pays et seigneuries". Dat is op den duur niet zoo gebleven. Spanje en de Italiaansche landen, die mogelijk feitelijk niet onder de aanstelling van Karel V waren begrepen, heeft Taxis later niet

bezeten; maar in het Duitsche Rijk en de Zuidelijke Nederlanden is hij meester op de groote postroutes gebleven, hier tot 1794 toe, ginds tot diep in de negentiende eeuw.

Uit den aard der zaak waren de Noordelijke Nederlanden begrepen onder het postgebied van Taxis. De Opstand moest dat wel veranderen. De Revolutie kon onmogelijk den Koninklijken postmeester blijven erkennen. Reeds in 1577 werd Leonard van Taxis, de zoon en opvolger van Johan Baptista, door de Staten Generaal afgezet als aanhanger van don Jan en door een aanhanger van Oranje vervangen. Op dezen weg ging men in de Republiek evenwel niet voort. Zelfs op dit gebied werd de zoo nuttige centralisatie gestuit; de posterijen vielen weer in handen van de steden, die van oudsher bodendiensten en schippersposten hadden bezeten. Maar nog tot den vrede van Munster toe hebben de Taxissen getracht hun oude rechten op de Noordelijke Nederlanden te doen gelden, natuurlijk steeds tevergeefs.

Uit den aard der zaak hadden de Nederlandsche postmeesters herhaaldelijk te doen met de Rijkspost, wier gebied de Republiek in het Oosten en Zuiden, dus langs de geheele landgrens omsloot. Van die gelegenheid heeft Taxis herhaaldelijk gebruik gemaakt om aan de Nederlandsche posterijen dikwijls zeer bezwarende voorwaarden op te leggen; men was voor den internationalen dienst nu eenmaal aan hem overgeleverd; het publiek belang werd in deze toch zoo publieke zaak door niemand behartigd. Zelfs concurreerde de Rijkspost soms met succes tegen de Hollandsche. Door een postroute van Ostende op Engeland te openen deed zij veel kwaad aan het Nederlandsche transito-verkeer op Engeland; met name de Italiaansche brieven naar Engeland gingen sedert over Ostende. Voor Nederland was het nog een geluk, dat de Rijkspost in Duitschland geen monopolie genoot, te minder nu bij de toenemende

macht der territoriale vorsten zelfstandige landsposten werden opgericht. In 1607 hadden de Thuringsche vorstendommen hun eigen posterijen, in 1646 Pruisen en Brunswijk—Luneburg (Hannover), in 1681 Keur-Saksen. En zoo ging het sedert voort. Ook met deze landsposten hadden de Nederlandsche postmeesters allerlei contracten en dientengevolge allerlei moeilijkheden en conflicten, evenals met de stadsposten, die de vrije Rijkssteden natuurlijk bezaten.

Het was een scherpe concurrentie, waarbij uit den aard der zaak alleen het financieel belang der postmeesters richtsnoer was en het publiek belang veelal uit het oog werd verloren. Een oorlog van allen tegen allen om elkander postzakken en voordeeltjes afhandig te maken. Wanneer men dezen poststrijd overziet, dan doet het aangenaam aan in een resolutie van de Dordsche vroedschap deze gulden woorden te lezen, die men wel boven ieder postkantoor mocht beitelen: „dat de dienst van het publycq en vooral de bevordering van de commercie en correspondentie altijt prevaleren moeten boven 't voordeel, 't geen de posterijen aan het Land konnen geven, en dat zelfs het laatste niet in consideratie moet komen, soo haast maar eenige de minste praejuditie aan het eerste word toegebragt".

Gulden woorden, die echter maar zelden werden toegepast. Natuurlijk werd het publiek steeds het slachtoffer van de postconflicten. Zoo waren er in 1669 moeilijkheden met den controleur-generaal der Koninklijke Fransche posterijen, Nuquet, die zich zelfs niet ontzag de Hollandsche post aan te houden en de brieven voor Frankrijk daaruit te nemen. En dat geschiedde nog wel op het grondgebied der Republiek, in het Brabantsche Rucphen! Ook met Engeland had men soms moeilijkheden; maar op het terrein der Engelsche post werd de strijd toch meer gevoerd tusschen Amsterdam en de andere Hollandsche steden, voornamelijk Rotterdam, dat zooveel

belang had bij een goede en snelle verbinding met Engeland. Maar in dezen strijd is Amsterdam meester gebleven; het Antwerpsche kantoor aldaar bleef door een te Londen in 1668 gesloten contract in het bezit van een zeer belangrijk monopolie. Hoe dergelijke zaken destijds werden behandeld, blijkt wel uit het simpele feit, dat de gezanten der Republiek te Londen in last hadden de onderhandelingen van Amsterdam met den postmeester-generaal van Engeland tegen te werken. Zij werden daarin ter zijde gestaan door den deskundigen Rotterdamschen postmeester Quack, die voor alle Hollandsche steden gezamenlijk een contract wenschte. Maar Amsterdam overwon; de Engelsche postmeester-generaal, de bekende Arlington, gunde Amsterdam de belangrijke en voordeelige verbinding met Holland; de hoofdambtenaar Ellis, waarschijnlijk gewonnen door een „honorable vereeringe" verklaarde zelfs: „Ende al dat ic seggen can is, dat als ick de stadt Amsterdam estimeere boven alle de Quacken in Christenrijcke". Zoo triomfeerde Amsterdam.

Sedert dien werd het traject van Amsterdam naar Hellevoetsluis aldus afgelegd. In drie uur reed de postillon van Amsterdam naar Leimuiden, waar hij een versch paard besteeg. Daarna reed hij naar Oudshoorn, waar hij de Utrechtsche brieven vond en overnam, dan naar Leiderdorp, waar hij nogmaals een ander paard gereed vond staan. De afstand van Leimuiden naar Leiderdorp werd in twee en een half uur afgelegd. Van Leiderdorp werd de weg genomen door Leiden, waar men de brieven uit die stad van den postmeester overnam, dan over Voorschoten naar Voorburg; over dit traject werd evenzoo twee en een half uur gedaan. Te Voorburg werden de Haagsche brieven in ontvangst genomen en van paard gewisseld. Vandaar werd verder gereden door Delft, waar wederom brieven werden medegenomen, langs Schipluiden naar Maassluis. Van Voorburg naar Maassluis kon in twee

of drie uur worden gereden. Hier werd de postillon overgezet naar Rozenburg, die na dit eiland te zijn doorgereden, nogmaals per schip overstak naar den Briel. Daar nam de Amsterdamsche postcommies den postzak in ontvangst, die ze vandaar doorzond naar Hellevoetsluis. Daar lag de pakketboot, het postschip van de Engelsche regeering, gereed om de mail naar Harwich over te brengen. Vandaar ging het natuurlijk per postillon naar Londen.

Nog slechts enkele opmerkingen hebben wij toe te voegen aan ons overzieht van de posterijen in Nederland in de zeventiende eeuw, deels van technischen, deels van algemeenen aard.

De groote technische verbetering, die het Nederlandsche postwezen in de zeventiende eeuw heeft ondergaan, was de vervanging der loopboden door te paard rijdende postillons. Het behoeft geen betoog, dat de snelheid daardoor zeer belangrijk werd vergroot. De Rijkspost gaf daartoe in de Republiek het voorbeeld door een rijdende post van Roermond over Nijmegen en Utrecht op Amsterdam te organiseeren. Het voorbeeld vond navolging. De postmeester te Zevenbergen, Hendrick Jacobsz. van der Heijden, wiens naam in de geschiedenis van het postwezen een goeden klank heeft, kreeg in 1649 octrooi voor een paardenpost op Antwerpen. Kort daarna zette hij ook de Amsterdamsche post op Hamburg in een paa rdenpos om. In 1650 gingen ook de Engelsche brieven te paard; in 1659 werd door de schippers een bereden post opgericht van den Haag op Amsterdam en drie jaar daarna van daar op Rotterdam. Zoo ging het steeds voort met deze belangrijke versnelling van het brievenvervoer, waarvan het ons alleen verwondert, dat zij niet veel vroeger in praktijk is gebracht. Eindelijk in 1680 kon men zeggen, dat althans op de groote routes de loopboden door bereden postillons waren vervangen.

De bestelling der brieven kwam oorspronkelijk voor rekening der boden en schippers zelf. Hier en daar waren afzonderlijke bestelmeesters. De postkantoren, die in den loop der zeventiende eeuw overal naast boden en schippers optraden, hadden natuurlijk de geregelde bezorging te doen, voor zoover althans de brieven niet werden afgehaald. Stadsposten kende men zelfs te Amsterdam niet; kruiers en andere waardige mannen namen daarvoor de zorg op zich.

Wat de inrichting der postkantoren betreft, is ons niet zeer veel bekend. Maar alles wat de behandeling der brieven en de aanraking met het publiek betreft, vloeit zoozeer van zelve voort uit den aard van het bedrijf zelf, dat wij ons daarvan gemakkelijk een niet al te onwaarschijnlijke voorstelling kunnen maken. Het personeel zal oorspronkelijk zeer gering in aantal zijn geweest, zoo klein mogelijk, vermoedelijk niet meer dan de bode zelf. Hij nam de brieven in ontvangst, trok er mede heen en bezorgde ze. Maar brievenbussen vinden wij toch al spoedig vermeld, stellig weinig in aantal, in den regel natuurlijk op plaatsen gehangen, waar veel menschen kwamen, bij het bodekantoor, aan de beurs, zelfs wel aan de kerk. Toen de boden postmeesters waren geworden, steeg niet alleen hun rang, maar ook het aantal van hun personeel. En vervolgens werd de band van den postmeester met zijn ondergeschikten steeds losser.

Hier stuitten wij weer op een der groote misbruiken in het staatsleven der Republiek. Het ambt wordt niet beschouwd als een publieke functie, ingesteld en in stand gehouden ten dienste der gemeenschap, maar als een rentegevend bezit, dat als een gunst en gave door de regeering aan favorieten, liefst familieleden wordt weggeschonken. Het is nog een soort leen, een prebende, die men uitgeeft en waarvoor dus de begunstigde niet alleen dankbaar behoort te zijn, maar waarvoor hij ook wel iets

mag betalen, een recognitie, die in een bepaalde verhouding staat tot de inkomsten uit het ambt. Het ambt wordt als het ware nog als een middeleeuwsch leen verheergewaad. Bij deze opvatting begrijpt men de evolutie van het postmeestersambt onder de Republiek. Zoolang de inkomsten uit de posterij nog niet van groote beteekenis waren, hadden de regenten geen bezwaar ze toe te vertrouwen aan deskundigen, die zich dikwijls op dit gebied zeer verdienstelijk hebben gemaakt. Maar evenals men in Duitschland gepasporteerde generaals tot postmeester-generaal verheft — generaal zijn zij immers ook en commandeeren kunnen zij toch — zoo begiftigde men onder de oude Republiek leden der regeeringsgeslachten met het postmeesterschap, toen de inkomsten daaruit door het toenemende verkeer steeds grooter werden. Nu waren er regenten, die het hun opgedragen ambt met verdienste en waardigheid hebben vervuld en als goede postmeesters bekend stonden. Maar langzamerhand werd dat anders. Het was de regenten minder om de werkzaamheden dan om de inkomsten van het ambt te doen en op vernuftige wijze brachten zij tusschen beide een splitsing aan, die hun vergunde de inkomsten te genieten maar van de werkzaamheden te worden ontslagen. Zij droegen deze laatste tegen behoorlijke vergoeding op aan lieden van het vak en vergenoegden zich zelf bescheidenlijk met titel en inkomen. Zoo kon het zelfs voorkomen, dat kinderen met dit ambt, dat immers geen werkzaamheden vergde en dus geen bekwaamheid vroeg, werden begunstigd. Onder de Amsterdamsche postmeesters komen voor, die den aanvalligen leeftijd van zeven, zes, vijf, vier, zelfs van twee jaar reeds hadden bereikt. En zoo kon ook een vrouw, zelfs een jong meisje postmeester worden.

De werkelijke postmeesters, zij, die het werk op het kantoor deden, droegen den thans nog in het vak bekenden titel van commiezen, of bij zeer groote kantoren, van

hoofdcommiezen. Hoe groot het personeel in de zeven tiende eeuw op de kantoren was, is niet bekend. Bij de instelling de Statenpost in 1752 was de toestand te Amsterdam aldus. Het Antwerpsche kantoor had 13, het Hamburgsche 21, het Keulsche 12, het Texelsche 5, het Bredasche 1, het binnenlandsche kantoor 8 ambtenaren. Er werd destijds geklaagd over deze ambtenaren. In 1752 zegt de algemeene commissie in haar rapport o.a. over het postkantoor te Gorinchem: „De onkunde der commisen op dit en op het schoonhovensche comtoir, in 't versenden der brieven, is soo groot, dat het niet ondienstig soude wesen, dat zij hadden een gewone postkaart, want den ondergeschrevenen heeft kunnen merken, dat zij nauwelijks een denkbeeld hebben, wat cours de brieven dienen te neemen". Nu was trouwens op de kleine kantoren de dienst zeer eenvoudig; alleen stipte verzending naar de centra werd hier vereischt. In die centra was dan ook in de achttiende eeuw de toestand veel beter; met name worden Rotterdam en Leiden geroemd. Men mag aannemen, dat het in de zeventiende eeuw niet anders is geweest.

Het mag als bekend worden verondersteld, dat de brieven oudtijds ongefrankeerd werden verzonden, tenzij de afzender er zijn franco op had gezet en ervoor had betaald. De port kwam als regel het ontvangend kantoor ten goede; werd dus gefrankeerd, dan werden de betaalde porto's met de brieven verzonden of ook wel van tijd tot tijd verrekend. Op lange trajecten, die door verschillende postadministratiën werden beheerd, was de frankeering gewoonlijk verplicht, met name voor plaatsen achter Keulen en Antwerpen. Ook voor sommige lijnen binnenlands was de frankeering gedwongen. Het aanteekenen of recommandeeren van brieven, natuurlijk tegen dubbel tarief, kwam al zeer vroeg voor. Drie soorten van aanteekenen waren toegelaten. Vooreerst gewoon aanteekenen,

dus alleen inschrijving in een bizonder register. Dan het aanteekenen onder recepis aan den afzender, de nog tegenwoordig gevolgde praktijk. Eindelijk werd soms aan den afzender een gecollationneerde kopie van den brief gegeven; maar deze wijze van verzenden was vrij ongewoon en en ook niet goedkoop.

De aansprakelijkheid voor de aan de post toevertrouwde brieven was gelegd op den vervoerder en door dezen dan ook aanvaard. De boden van Amsterdam op Antwerpen erkennen dat b.v. in een stuk van 1657, waarin zij zeggen: „Immers dat zij begrijpen en connen, ende zij verstaen, als met de reden ende billickheyt meest overeencommende, dat deselve vermissinge ofte verlies moet worden gerembourseert ende betaelt bij diegeene, in wiens beurte soodanige vermissinge ofte verlies comt te gebeuren, om vele insichten, ende specialicken dat yeder van hen desselfs beurte ende bedieninge met te meerder opmerkinge ende sorgvuldigheyt heeft waer te nemen".

Het briefgeheim werd in den regel geëerbiedigd; maar als het landsbelang het eischte, maakte men geen bezwaar verdachte brieven te openen en te lezen. Een voorbeeld daarvan uit zeer vroeger tijd is van 1584. Er was een bode te Rotterdam gevangen genomen. Naar aanleiding blijkbaar van op hem gevonden papieren werden nu burgemeesteren van Dordrecht door de Staten van Holland gemachtigd om van een anderen bode, die te Dordrecht op den eersten wachtte, de pakketten en koffers en zelfs de brieven te openen, om na te gaan, of daarin ook iets ,,tot nadeel van den lande" stak. Een eeuw later, in 1677 werd door de Staten Generaal bepaald, dat de brieven naar Zweden geen correspondentie over staats- of oorlogszaken mochten bevatten; zulk een verbod was kwalijk te handhaven zonder de bedoelde brieven te openen en te lezen. Maar ook in dit opzicht was de toestand in de Republiek eer beter dan slechter bij andere landen vergeleken. Van

een cabinet noir of iets van dien aard was hier geen sprake.

Was de toestand der posterijen in de Republiek in de zeventiende eeuw bevredigend? In het algemeen mag men zeggen, dat hij aan de eischen van dien tijd beantwoordde. Er zijn stellig schaduwzijden. Het platteland is ook in dit opzicht te kort gekomen. De zelfstandigheid der stedelijke postkantooren, souvereinen in eigen kring, was veel te groot. Hier te scherpe concurrentie, daar te machtig monopolie, hier gebrek, daar overvloed van verbindingen, hier te weinig, daar verspilling van arbeidskracht, in het algemeen een zekere ongeregeldheid, zelfs soms anarchie, dat waren de gevolgen van het heerschende stelsel, dat weer voortvloeide uit de eigenaardige constitutie der Republiek. Toch hooren wij weinig van klachten; blijkbaar achtte men de toestand voldoende. De belangen althans der groote handelssteden — en daarop kwam en komt het toch in den grond aan — werden behoorlijk verzorgd. En ook op dit gebied wist het gezag van de machtigste stad der Unie, van Amsterdam, veel te vergoeden — al was het natuurlijk ten eigen bate — wat aan de organisatie ontbrak [1].

[1] Het is mijn plicht te erkennen, dat de feiten, in bovenstaande schets verwerkt, grootendeels zijn ontleend aan het uitnemende standaardwerk over deze materie van Mr. J. C. Overvoorde, Geschiedenis van het postwezen in Nederland vóór 1795 (Leiden, 1902). De indeeling van de stof en in het algemeen de behandeling, die vrij belangrijk van die van Mr. O. afwijkt, is natuurlijk geheel van mij. B.

DE EVANGELIEPREDIKING

door

Dr. A. W. BRONSVELD

Wie den „bloeitijd" zich voor den geest roept van het Nederlandsche volk, ontdekt welk een groote beteekenis voor onze vaderen het kerkelijk leven heeft gehad. Van oudsher zijn wij een godsdienstige, „kerksche" natie geweest.

Zeer wel weten wij, dat hierin veel vormelijks zich vertoonde. Maar al te groot was dikwerf de scheiding, de tegenstelling tusschen de gehechtheid aan uiterlijke gewoonten — en de innerlijke vroomheid des harten. 't Is karakteristiek, dat in het veel gebruikte Groot Enkhuizer Liedboek tusschen de dartele bruiloftsliederen twee psalmen zijn opgenomen met de muziek erbij. Men gaf zich over aan luidruchtige vreugde, men dronk en men danste — maar men wilde toch niet geacht worden te midden van dat alles God te vergeten.

De Kerk en het volk behoorden bij elkander. Ze waren in denzelfden tijd, uit denzelfden strijd geboren. Beider geschiedenis was met allerlei draden dooreen geweven. De dienaren van Staat en Kerk kwamen gedurig met elkander in aanraking, al was dat contact vaak een botsing.

De mannen, die onder ons volk de Kerk vertegenwoordigden, nemen dan ook in onze nationale geschiedenis een zeer belangrijke plaats in. Hoe men ook, in 't algemeen, over hen oordeele — te loochenen valt het niet, dat onze natie niet geworden is, wat zij ook in onze

beste dagen is geweest, zonder den invloed der predikanten.

De naam is voor hen kenschetsend. De bedienaren van den godsdienst ten onzent waren vóór alle dingen „bedienaren des Goddelijken Woords"; men zag en eerde in hen bovenal de verkondigers van het Evangelie.

Men stelde er natuurlijk prijs op, dat zij de jeugd onderwezen; dat zij „ijverig waren, om het aangezicht hunner schapen te zien"; men werd gaarne door hen getroost in droeve dagen — maar het liefst dacht men hen op den kansel. Men vergaf veel aan den herder, wanneer men den leeraar hoogelijk kon waardeeren.

„Het geloof is uit het gehoor", had eenmaal de apostel gezegd, en daarmeê was men het volkomen eens. Niet „door stomme beelden", zoo liet de Heidelberger Catechismus zich uit [1]), „wil God zijn christenheid onderwijzen, maar door de levende verkondiging van zijn Woord". In de bedehuizen der Hervormden mocht alleen Gods Woord aan 't woord zijn. Alles wat tot de zinnen wou spreken, alles wat invloed kon uitoefenen op het gevoel, moest zwijgen en werd verwijderd. Zelfs het orgel werd niet geduld. Het middenpunt van de kerk, waaromheen de gemeente zich schaarde, was de kansel. Op dien kansel lag de bijbel, het Woord van God. Om dat Woord te hooren verkondigen, daarvoor kwam men in de kerk. Tegenover den eeredienst bij de Roomsch-Katolieken, stond de leerdienst der Gereformeerden. Men mag dat eenzijdig noemen; een verloochenen en ter zijde stellen van meer dan één factor in ons geestelijk wezen — het valt toch ook niet te ontkennen, dat er iets verhevens in is. Er wordt hulde in gebracht aan het zedelijk karakter van ons geloof. Men wil niet geroerd, overweldigd, meegesleept worden door de macht der muziek, door de pracht der gewaden, door de mystieke werking van symbo-

1) Vraag 48.

liek en liturgie, maar men verlangt het woord te hooren; niet het gezongen, maar het gesproken woord; het geestelijk zwaard des Geestes. Men wil onderwezen, opgebouwd, bevestigd worden in de leer, die naar de godzaligheid is. Men wil iets hooren, om tegenstanders den mond te kunnen stoppen; men wil worden getroost en bemoedigd. Voorzeker, hierin is eenzijdigheid; maar, naar onze meening staat deze opvatting van de godsdienstoefening boven elke andere, die bij voorkeur tot de zinnen spreekt, en het gesproken woord eerder vreest dan eert.

Zoo is 't dan niet van belang ontbloot, na te gaan, hoe er in „onzen Bloeitijd" werd gepredikt. Wij willen trachten daarvan een denkbeeld te geven.

Wat wij willen aanbieden is niet wat men noemt een geschiedenis der predikkunde. De theorie der evangelieverkondiging, de homiletiek laten wij hier rusten. Ook willen wij ons geen partij stellen bij 't vermelden van de polemiek, die door de predikanten van den kansel werd gevoerd. Wij zullen niet trachten het gewicht te bepalen van de argumenten, die over en weêr werden aangevoerd. Indien 't ons gelukt een juist beeld te geven van inhoud en vorm der evangelie-prediking in ons vaderland in de jaren die inliggen tusschen de Dordtsche Synode en 't begin der achttiende eeuw, zullen wij ons doel bereikt hebben.

I.

Het ligt echter in den aard der zaak, dat wij kortelijk moeten vermelden, hoe het ten onzent met de prediking geschapen stond in de dagen, die aan de Dordtsche Synode vooraf gingen.

Van de zoogenaamde „hagepreeken" kunnen wij hier zwijgen, evenals van de prediking van Dathenus, Moded e. a. die vóór de komst van Alva de leer der Hervormden verkondigden. Wat Jan Arendsz en Peter Gabriël spraken

tot de scharen, die toestroomden om hen te hooren, was grootendeels van polemischen aard. De nadruk werd gelegd op de rechtvaardiging van den zondaar voor God zonder de werken, alleen door 't geloof. Wetenschappelijke waarde hadden deze toespraken niet; zij riekten niet naar de lamp, maar zij troffen doel; zij overtuigden; zij bezielden; zij gaven de kracht om voor hetgeen men hoorde, als het moest, den marteldood te sterven. En dat uit hetgeen zij leerden groote kennis sprak van den Bijbel, behoeven wij niet te verzekeren [1]).

Wij weten echter, hoe de hagepreek verstomde, de protestantsche gemeenten verwoest werden, en duizenden uitweken bij de komst van Alva. Op velen van hen, die bleven, was van toepassing wat Hugo de Groot zong in zijn Klacht over 't verdeelde Christendom:

Menig mensch alhier
Gaende na het vier,
Als een lam so stil,
Sagh men hem verblijden,
Dat hij mochte lijde
Om des waerheitswil [2]).

En zij, die waren uitgeweken, waren verstrooid over verschillende landen, en naar verschillende plaatsen [3]).

Wel werd in den vreemde terstond de grondslag gelegd voor een organisatie der Nederlandsche kerken. Wij denken aan 't convent te Wesel van 3 November 1568 [4]), en aan de Synode gehouden te Embden in 1571 [5]). En toen dan ook die vluchtelingen en bannelingen in 1572

---

[1]) Zie Brandt, Hist. d. Reformatie I. pag. 333 vv., Hartog, Gesch. d. predikkunde (1880) blz. 19.

[2]) Aangehaald door J. v. Vloten, Nederland tijdens den volksopstand tegen Spanje. I, pag. 140.

[3]) Over hen schreef Dr. A. A. van Schelven, De Nederd. Vluchtelingenkerken, 's Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1909.

[4]) Zie o. a. F. L. Rutgers Acta van de Nederl. Synode der 16e eeuw, pag. 1 vv.

[5]) Zie Rutgers t. a. p. 42 vv., Dr. B. van Meer, de Synode te Embden; Dr. v. Schelven, t. a. p. blz. 124 vv.

begonnen terug te keeren in het vaderland, talmden zij er niet mede, om overal waar dit maar eenigszins kon gemeenten in te richten, overeenkomstig de beginselen te Wesel en te Embden gearresteerd.

Maar van waar zou men de mannen bekomen, bekwaam en waardig om te staan aan 't hoofd der gemeenten? Wel telden de gereformeerden ook toen onder hun woordvoerders en predikanten mannen van geboorte, van geleerdheid, van vroomheid, alleszins in staat om ook in die moeielijke tijden als evangeliedienaren op te treden.

Wij noemen Utenhove, Haemstede, Guido de Bray, Gaspar van der Heyden, Junius, Polyander, Arnoldus Cornelius, Taffin, e, a. Maar er waren zoo véle voorgangers van noode. Een gelegenheid tot opleiding was er, vóór de stichting der Leidsche Hoogeschool niet, en het kon wel niet anders of aan 't gehalte, aan de kennis en de geschiktheid der predikanten ontbrak niet weinig.

Men maakte dikwerf van den nood een deugd. Zoo lezen wij in de Kerkelijke Acten van Drente [1]), dat op 30 Sept. 1600 voor de Classis verscheen „H. Nicolaas Christophori, boekverkooper binnen Groningen, die versochte om geëxamineerd te worden ende een propositie te doen, om tot den dienst der Kercken gepromoveert thoe worden. Hij zal zich tot examen en propositie hebben voor te bereiden". Wij kunnen geen hooge verwachting hebben van de leerredenen welke deze Nicolaas, predikant geworden, houden zal.

Doch niet alleen in het afgelegen Drenthe — ook in Holland, ja in al de provinciën doen de gevallen zich voor, dat men eigenlijk ongewenschte personen tot den predikdienst moest toelaten, of hen dulden. In de Acta komen daarvan stalen voor, te veel om te noemen [2]).

---

[1]) Zie Reitsma en v. Veen, Acta der Synodale en partic. Synoden. VIII pag. 12.

[2]) Men zie Reitsma en v. Veen t. a. p. passim.

Nu spreekt het wel van zelf, dat deze voorgangers geen leerredenen opstelden en voordroegen, waarvan de Gemeenten veel profijt had. Maar de kerkelijke vergaderingen hielden zich dienomtrent volstrekt niet onverschillig. Zoo werd op de eerste Prov. Synode in 1574 te Dordrecht gehouden, besloten [1]), dat men van degenen, die niet hadden gestudeerd, maar een goed verstand hadden, alleen hen zou toelaten, in wie deze drie dingen bevonden werden: „Ten eerste, godtsaligheyt ende ootmoedicheyt. Ten tweeden: welspreeckentheyt. Ten derden: goed verstandt ende discretie". De monniken en „papen", die predikant wilden worden, moesten zich aan een examen onderwerpen, „Na deser preuue: Ten eerste datse de leere des pausdoms versaecken, ten tweede, datse haer vocatie versaecken, ten derden datse wel gheoeffend ende doorsocht sijn door ootmoedicheyt ende patientie, ten vierden datse de rechte leere bekennen ende sich der Discipline onderwerpen". In de Kerkordeningen op de achtereenvolgende Synoden vastgesteld, werd steeds nadrukkelijker aangedrongen op nauwkeurig onderzoek naar bekwaamheid en geschiktheid van hen, die in den Kerkedienst wilde treden [2]) Zoodra de Akademie te Leiden is geopend, wordt er gedurig toe opgewekt, dat de Kerk van deze stichting, welke vooral in háár belang was verrezen, partij zou trekken. Op de Nationale Synode in 1581 te Middelburg gehouden kwam de vraag in: „Of de Dienaars, dewelke uit de Universiteit van Leiden, of eenige andere, professie doende van de Gereformeerde Religie, geroepen worden van de Classis, moeten onderzocht worden?" En het antwoord luidde: „Het zal genoeg zijn, datse door een wettelijke getuigenis betonen, datse van de Professoren der Theologie geëxamineert en geapprobeert sijn".

Waar aan de candidaten voor de evangeliebediening een

[1]) Rutgers t. a. p. blz. 140 en 141.
[2]) Men kan zich hiervan overtuigen uit Hooyer's Oude Kerkordeningen.

examen moest worden afgenomen, bepaalde dezelfde Synode, dat „de examina niet lichtelyk, nochte onachtsamelyk, maer ernstig gedaen werden, in de besonderste Hooft-artykelen der Christelyke Religie, en in de stucken, die van verscheiden ketteren aldemeest bestreden worden, na discretie van een iegelyk classis, welke niemant dan die genoeg ervaren zijn, verordenen sullen om 't examen te doen".

De gelegenheden om te studeeren namen snellijk toe. Verkreeg Leiden haar akademie in 1575, in 1585 verrees die te Franeker, in 1614 die te Groningen. Utrecht en Harderwijk kwamen later, t. w. in 1636 en 1647. Voegen wij daar nog bij de Illustre Scholen te Middelburg, 's Hertogenbosch, Deventer, Rotterdam en Dordrecht, en het Athenæum Illustre van Amsterdam, en men zal moeten toestemmen, dat het aan kweekplaatsen voor hen, die men wel eens „Nazireërs" noemt, niet ontbrak [1]). In onzen bloeitijd had men in ons vaderland 5 Hoogescholen en 7 Illustre Scholen, dus 12 inrichtingen voor Hooger Onderwijs. Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat de Synode van Dordrecht in art. 8 en 9 van haar Kerkenordeninge als regel stelde, dat zij die predikant begeerden te worden, moesten gestudeerd hebben, terwijl zij strenge voorbehoedmaatregelen verordende tegen de toelating van hen, die geen wetenschappelijke opleiding genoten hadden.

II.

Er is dus alle grond, om te verwachten, dat na de Synode van Dordrecht het maatschappelijk en wetenschappelijk gehalte der predikanten hooger wezen en worden zal dan in de jaren van worsteling en wording der Gereformeerde gemeenten. En een natuurlijk uitvloeisel daarvan was, dat ook de prediking daarvan de bewijzen vertoonde.

[1]) Zie het bekende boek van Ravensteyn.

Wel wordt ons verhaald [1]) van een pred. Wilhelmus Johannes te Odoorn, dat zijn bibliotheek geen zes guldens waardig werd verklaard, en er zelfs geen O. en T. Testament in werd aangetroffen. Dit geschiedde in 1612: en in 1626 bevond men, dat Ds. Rudolphus Meyerus studeerkamer noch boeken had. Maar dat werd toch meer en meer een uitzondering. Het duurde niet lang, of de leerredenen waren, indien men die uitdrukking gebruiken mag, eer te geleerd dan het tegendeel. Men zou kunnen zeggen, dat de gemeente weldra meer last dan profijt gehad heeft van de wetenschappelijke kennis, waarover haar voorgangers te beschikken hadden.

Laat ons allereerst iets zeggen van de prediking in de jaren, die inliggen tusschen 1618 en 1648.

De Dordtsche Synode had meer dan 200 predikanten ontzet uit hun bediening, en zij die bleven, lieten niet na van den kansel ondubbelzinnig en krachtig te doen uitkomen, dat zij het eens waren met de welbekende vijf canones dordraceni.

De gemoedelijke en praktische preektrant van mannen als Coolhaes, Duifhuis en Camphuysen werd niet gevolgd [2]). De polemiek was aan 't woord. De mannen, die aan de veroordeeling der Remonstranten in en buiten de Synode dapper hadden meegewerkt, zwegen van de predestinatie, de verwerping, de volharding der heiligen niet, als zij stonden op den kansel. Hoe zou men dat van mannen als Plancius, Trigland, Hommius, Voetius en zoo vele anderen verwachten kunnen? Wij, kinderen van een geslacht, dat niet geheel vrij is gebleven van agnosticisme, en het zwaartepunt zooveel liever bij de moraal dan bij de dogmatiek plaatst, kunnen ons dien heftigen

---

[1]) Zie Hartog t. a. p. bl. 38 en 39.

[2]) Men zie over hem als pred. de dissertatie van Dr. L. A. Rademaker, p. 152 vv.

ijver voor de zuivere formuleering van een leerstuk niet goed verklaren. Wij worden er door geërgerd. Maar men vergete niet, dat de theologen van dien tijd meenden, dat aan de zuiverheid van de leer de zaligheid der zielen hing. Den menschen een verkeerde voorstelling te geven van God, van den Middelaar, van den weg der zaligheid was volgens hen hetzelfde als hen te leiden op een weg, die voert tot het eeuwig verderf. Een Arminiaan, die den vrijen wil dreef, deed te kort aan de eer van den Souvereinen God, die het werk van de verlossing des zondaars niet deelt met een ander. Een Sociniaan, die niet het leerstuk belijdt maar bestrijdt der H. Drievuldigheid, was niet beter dan een atheïst, en vergreep zich aan de waardigheid van den Zone Gods.

Tegen deze dwalingen moest worden gewaarschuwd. De verderfelijke leeringen moesten aan de gemeente worden voorgehouden; ze moesten worden weerlegd allereerst uit de H. Schrift. En 't waren niet alleen de Arminianen en Socianen tegen wie men te velde trok — maar ook de polemiek tegen de roomschen rustte niet. Hun vele „afgodische" praktijken, hun sacramentenleer, hun hechten aan de verdienstelijkheid van de goede werken werden onvermoeid bestreden; en de nog zoo versche heuchenis van hetgeen geleden was om aan Spanje's en Rome's juk te ontkomen, gaf aan de polemiek een groote mate van actualiteit. Doch ook de Lutherschen en de Mennonieten werden niet met rust gelaten. Onophoudelijk werd de gemeente gewezen op het gevaarlijke van Lutherij en „doopersche" gevoelens, en het was naar het hart der predikanten gehandeld, wanneer aan de volgelingen van Luther en Menno verboden werd in 't openbaar godsdienstoefeningen te houden.

„Men bragt", zegt Brandt, „de disputen uit de Hoogeschool op den predikstoel. 't Geen men eerst in het Latijn bij de studenten verhandelde, begon men daarna in de

moedertaal ten aanhoore van het gemeene volk te betwisten" [1]).

Balthazar Lydius, de geleerde, voor zachter aandoeningen en verdraagzamer gevoelens niet ontoegankelijke predikant van Dordrecht, die een invloedrijke plaats bekleedde in de Nationale Synode, liet zich over de Arminianen zeer heftig en bitter uit [2]). Hij noemde hen „drijvers, wolven en schijnheilige invoerders van nyeuwigheden, die de Kercke beroerden, bedroefden, die de leer der Kercke met grouwelyke lasteringen beswaerden; voor „adderen gebroedsels en pestilentiën". „Hij joeg de Gemeynte tegens hen op, soodat sy wt vrees voor schimpende smaet, 's Heeren wegen naauw dorsten op te gaen, en de Magistraat 't moest keeren. Hij was een Saulus in ijver".

Indien deze beschaafde met Scaliger, Heinsius en Vossius correspondeerende predikant zich zóó heftig tegen de remonstranten op den kansel kon uitlaten, kan men gemakkelijk nagaan, van welk een toon en van welke bewoordingen mannen, die in ontwikkeling ver beneden hem stonden, zich bediend zullen hebben.

Festus Hommius hield in 1616 een leerrede, waarin hij zóó heftig tegen zijn tegenstanders uitvoer, dat een protest ertegen in druk verscheen [3]).

Doch niet alleen de heftigheid en het overwegend dogmatisch karakter der predikers waren opmerkelijk, maar meer en meer kwam in zwang de zoogenaamde scholastieke trant van bewijsvoering.

Reeds Trigland hield, niet lang na de Dordtsche Synode, voor zijn hoorders het volgende betoog: „So Godt niet oneyndig ware, soo moeste hy van eeuwicheyt in een plaetse syn begrepen geweest: want al wat niet

[1]) Aangehaald door Hartog t. a. p. bl. 45.
[2]) Zie Schotel Kerkelijk Dordrecht I p. 261 vv.
[3]) Zie over hem en zijn LXX Dissertationes P. J. Wijminga. Festus Hommius, bl. 73 vv. Hartog t. a. p. bl. 47.

oneyndich en is, dat moet sijn spatium plaetse en begryp hebben. Deze plaetse soude met Godt moeten eeuwigh syn, ende also soudender twee eeuwighe moeten syn, ofte neffens Godt noch een eeuwighe moeten wesen. Hetwelk nootsakelyck mede Godt soude moeten syn: want een creature en kan niet eeuwigh wesen. 't En ware, dat men wilde erdichten eenen eyndighen Godt, die in een oneyndigh Niet soude hebben bestaen, ofte in een oneyndigh Niet syn plaetse ofte wooninghe soude hebben gehadt. Dat soo synde, soude men Godt eene plaetse moeten assigneeren. Waer, en hoedanigh soude die wesen? Den hemel? ofte de aerde? of beyde? En waer sol die gheweest syn, eer den hemel ende de aerde waren? Sodanigh als die plaetse is, sodanig soude oock Godts wesen moeten syn. Den hemel is rondt, sal dan ook Godts wesen rondt syn? Waer sal het vermeten verstant des menschen eindelyck henen loopen?"

Men zal niet kunnen loochenen, dat zulk een betoog meer op een wijsgeerig college geleek dan op een evangelieprediking. Toch kwam dit afgetrokken, in spitsvondigheden zich vermeiend betoog hoe langer hoe meer op den kansel de schriftverklaring en de vermaning tot geloof, bekeering en heiligmaking verdringen. De bekendste woordvoerder der scholastiek in dien tijd is Prof. Maccovius te Franeker [1]). Hij vond onder de gereformeerde theologen grooten bijval. „We kunnen zeggen", zoo getuigt Dr. Kuyper [2]), „dat weldra al de Gereformeerde Theologen Scholastici zijn, en de Scholastieke methode voor het Theologisch onderwijs aanvaardden. De Scholastieke methode volgt rechtstreeks uit de Gereformeerde beginselen, hangt er ten nauwste meê saam. Meer nog, veilig kan gezegd, dat alleen het Calvinisme in staat was de goede scholastiek te geven".

[1]) Men zie over hem: Johannes Maccovius door A. Kuyper jr. Leiden, 1899.
[2]) t. a. p. bl. 211.

Wij willen daarover hier niet twisten, maar herinneren aan 't woord van Calvijn in zijn Institutie I. C. 13 § 5: „Indien dan de voorzegde namen [1]) niet lichtvaardig zijn bedacht, moeten wij er tegen waken, dat wij door ze te verwerpen ons schuldig maken aan trotsche aanmatiging. Och of men ze maar begraven had, en dit geloof onder allen vaststond, dat de Vader en de Zoon en de H. Geest één God zijn. Ook ben ik niet van zulk een enghartige gestrengheid [2]), dat ik om bloote woorden zou willen strijden". Iets verder zegt de Hervormer: „Want als hij (Hilarius) de namen van de goddelijke natuur gesteld had, t. w. Vader, Zoon en H. Geest, zoo zegt hij terstond daarop, dat al hetgene men daarenboven zoekt en begeert te weten, met de tong niet uitgesproken, met de zinnen niet onderzocht en met het verstand niet begrepen kan worden. En op een andere plaats getuigt hij, dat de bisschoppen van Frankrijk gelukkig waren, die geen andere belijdenis hadden gesmeed noch aangenomen, noch eenigszins erkend dan het oude en eenvoudige hetwelk van den tijd der Apostelen af door alle kerken was aangenomen geweest . . . En deze gematigdheid en zedigheid der heilige mannen moet ons vermanen, dat wij niet van stonden aan zoo wreedelijk veroordeelen en brandmerken degenen, die weigeren aan te nemen de woorden, die van ons bedacht zijn, als zij maar niet weigeren of uit opgeblazenheid, of uit brooddronkenheid, of uit kwaadwillige listigheid".

Uit deze woorden spreekt een andere geest dan uit de werken van Maccovius, en zoo velen, die hem gevolgd zijn.

Doch, terwijl wij dit vraagstuk hier verder laten rusten, kunnen wij niet anders dan constateeren, dat tusschen 1618 en 1648 de polemiek op de kansels aan het woord was; dat de dogmatiek de overhand had op de ethiek,

[1]) „In de eenigheid Gods drieëenheid der personen".
[2]) Praecisa austeritate staat er in 't latijn.

en dat de leermethode van Aristoteles door de groote meerderheid der theologen, door Voetius, Arnoldus en zoo vele anderen, werd geëerd en toegepast.

III.

De eenparigheid, welke men verwacht had van het optreden der Nationale Synode moge een pooze hebben geheerscht — weldra werd zij verbroken. Ofschoon allen de formulieren van eenigheid onderschreven, lang duurde het niet, of de Kerk werd weer verdeeld en in rep en roer gebracht door den hooggaanden strijd der godgeleerden.

De mannen, die dezen strijd veroorzaakten, waren de wijsgeer Cartesius en de hoogleeraar Coccejus. Wij hebben hier niet een overzicht te geven van hun denkbeelden. Genoeg zij het te vermelden, dat rondom den persoon van Voetius zich schaarden, en naar Voetius zich noemden allen, die tegenover Cartesius het onvoorwaardelijk gezag van de H. S. verdedigden, en zich niet konden vereenigen met Coccejus' meer bijbelsche dan scholastieke theologie.

Veel Coccejanen vielen Cartesius' principen bij, en er ontstonden nuances in de volgelingen van Voetius. Maar jaren lang, vooral in de jaren 1660—72 daverden de kansels van de heftigste beschuldigingen, die partijen tegen elkander inbrachten. Meer dan eens moest de Regeering tusschenbeide treden, om aan den strijd zoo al geen einde, hem althans minder gevaarlijk te maken. En nu zou het ons niet moeielijk vallen een aantal stalen voor te leggen van preek-fragmenten, die voor ons gevoel indruischen tegen alle regelen van goeden smaak en gezonde evangelieprediking. Maar 't zou onbillijk wezen alleen daarnaar de evangelie-verkondiging in de jaren 1648—1715 te beoordeelen. Evenwel willen wij er niet geheel van zwijgen, om zoowel de schaduwzijden, de tekortkomingen der evangelieprediking als haar goede hoedanigheden te doen zien.

Wat ons allereerst treft, als wij leerredenen uit het genoemde tijdvak inzien, is haar groote omvang. In den preekbundel van W. Brakel, genaamd „De ware Christen" [1]), komen predikaties voor van 42, 35, ja 59 bladzijden; in de „Geestelijken Opwekker" van Lodenstein neemt de eerste predikatie 43 pagina's in beslag, en de laatste 44 [2]). In 1734 hield S. Gasparus Henricus van Heimenberg, pred. te Wormerveer, een lijkrede op zijn vader, S. Gasp. v. Heimenberg, oud-leeraar van Kampen. Zij beslaat 69 bladzijden 4° [3]). De lijkrede, waarin Prof. J. v. d. Honert in 1745 zijn overleden ambtgenoot Joh. Wesselius, die ook predikant te Leiden was, voor de Gemeente herdacht, telt 54 pagina's 4° [4]). In 1710 den 9en Nov. hield Ds. Abr. Josua Brakonier een lijkrede op zijn den 2en Nov. ontslapen ambtgenoot Korn. Ruiter [5]); zij telt 36 kwarto pagina's; terwijl Abr. Hellenbroek over den dood van Will. Brakel handelde voor de gemeente in een rede, die 45 bladzijden in kwarto-formaat in beslag neemt.

Het record van die allen wordt geslagen door „Een graag getrouw dienaar van Jezus Christus" door Jac. Willemse, Theol. prof. en pred. te Middelburg. De leerrede, zooals zij nu vóór ons ligt, telt 295 bladzijden groot 4°. Hiervan moet men echter aftrekken de vele aanteekeningen, die een derde deel van de ruimte beslaan; verder deelt de 80-jarige schrijver mede, dat hij het gesprokene, bij het gereedmaken voor de pers, met een derde had vermeerderd. Doch al nemen wij dit alles in aanmerking, dan houden wij toch nog een zeer, zeer uitvoerige rede over. Hetzelfde geldt van zijn rede „Een graaggetrouw rentmeester", twee jaren na de vorige gehouden.

---

1) Uitgaaf van L. J. Malga, Nijkerk 1863.
2) Insgelijks in de uitgaaf van Malga, 1857.
3) Amsterdam, bij Adv. Wor en de Erve G., onder de Linden, 1734.
4) Leiden bij Sam. Luchtmans 1745.
5) Utrecht, bij Thom. Appels.

Het waren niet alleen de predikanten, die toen lang achtereen het woord voerden. De merkwaardige oratie „over de nuttigheid der Akademiën en Scholen" waarmeê Voetius in 1636 de Utrechtsche Akademie inwijdde, telt in de Nederl. overzetting, welke in 1736 het licht zag, 72 klein-4° bladzijden.

De toehoorders hadden toen kennelijk meer tijd en geduld dan wij. Wel werd bij de predikanten van meer dan èèn zijde aangedrongen op beknoptheid en zelfbeperking. De koperen zandlooper, op menigen kansel geplaatst, herinnerde onvermoeid aan het hora ruit; maar ook toen (gelijk ook thans nog) waren er toehoorders, die een korte toespraak hielden voor een teeken, dat het den prediker aan stof of aan ijver ontbrak.

Een tweede eigenschap van de prediking in onzen bloeitijd, is het gebrek aan goeden smaak, aan eenvoud en natuurlijkheid, dat gedurig ons bij 't lezen hindert en verwondert.

Verwondert, omdat de predikanten aan wie wij hier denken, niet zooals vóór de Dordtsche Synode „uit het schuim waren opgeborrelt", maar meer en meer begonnen te behooren tot den gegoeden middenstand, ja zelfs tot deftige families. Al werden de leeraren niet gerekend tot de aanzienlijken in den lande, en zagen de regenten tamelijk uit de hoogte op hen neer — er waren onder hen toch ook mannen van patricische afkomst, en bijna allen hadden een klassieke opvoeding genoten. Zij schreven en spraken latijn als hun moedertaal, en waren in het grieksch en hebreeuwsch niet onbedreven.

Bovendien hadden zij, in de laatste jaren van de 17de eeuw in hun onmiddellijke nabijheid het voorbeeld van hun fransche ambtgenooten, wier prediktrant zoo geheel verschilde van de hunne, en zooveel meer voldoet aan de eischen van een gekuischten smaak. Maar wij kunnen niet ontdekken, dat het voorbeeld van Basnage, Saurin en

anderen hun nederduitsche collega's tot navolging prikkelde.

Wat verder de meeste predikers uit de 17de en 18de eeuw kenmerkt is hun pronken met hun kennis en geleerdheid. Hun leerredenen zijn doorspekt van citaten in de latijnsche en grieksche talen, en gaarne toonen zij, dat zij hun hebreeuwsch niet zijn vergeten.

Welk een zonderlingen indruk zou het tegenwoordig maken, indien wij gedurig Terentius, Vergilius, Horatius in het oorspronkelijke hoorden citeeren, en indien een tekst uit het O. T. aanleiding gaf tot een soort college in de taal der Hebreën. 't Zou beurtelings onzen lachlust en onze ergernis gaande maken.

Een goede, degelijke tekstverklaring heeft zeker haar verdienste, en misschien is er in een later tijd wel eens te weinig werk van gemaakt, maar de omslachtigheid, het uitstallen van allerlei geleerden apparaat; het citeeren van kerkvaders, van rabbijnen, van voor- en tegenstanders; het ontstemt ons; het maakt ons ongeduldig. Ontving men niet terstond een onaangenaam gevoel, als de spreker zijn tekst voorlas in het hebreeuwsch?

Voorts is ons tegen de borst het zoogenaamd „vergeestelijken". Het Hooglied van Salomo bood niet alleen aan d'Outrein, die zijn intreê te Amsterdam hield met een preek over de bedstede van Salomo bewaakt door zestig helden, maar aan Hellenbroek, Smytegeld en talloos anderen de stof voor leerredenen, waarin alles op Christus en de Gemeente des N. T. werd overgebracht, en waarbij het aan naar 't sensueele zwemende uitweidingen over bruiloften, omhelzingen, kussen enz. niet ontbrak.

Wij kunnen hier ook niet zwijgen van de eindelooze deelen, onderdeelen en sub-onderdeelen, waarin de leerrede gesplitst werd. Daarbij was de hulp noodig niet alleen van 't nederlandsche, maar ook van 't grieksche en hebreeuwsche alphabet. Zoo staat boven blz. 138 van „Een graaggetrouw Dienaar van Jezus Christus" te lezen: II. B. 1.

b. B.; en daarmeê wordt aangeduid aan welk stuk van de leerrede men ter dier plaatse toe is.

Natuurlijk ontbrak het niet aan uitvallen tegen theologische en staatkundige partijen. Niet zelden werd fel en scherp gepolemizeerd tegen oude en nieuwe ketters. In menige dorpsgemeente werd gewaarschuwd tegen de Arianen en Sabellianen, tegen Pelagianen en Socinianen, tegen Spinozisten en Atheïsten, tegen Coccejanen en nieuwlichters, tegen Voetianen en Piëtisten en nog vele andere -anen en -isten. Schril waren de kleuren, waarmeê men de afwijkende leeringen teekende, en hen, die ze verkondigden. Op den kansel te Utrecht betoogde iemand, dat Prof. Lampe een „guyt" was, en dat de Satan de hand had in het bedenken van al die dwalingen, leed geen twijfel. Vele waren de paden, die tot het eeuwig verderf voerden; vele waren de vijanden, die het onkruid zaaiden tusschen de tarwe.

En dat de Regeering zooveel over zijn kant liet gaan; dat zij niet beslister optrad tegen de „paepsche stoutigheden", tegen de doopsgezinde en luthersche inkruipselen; dat zij niet strenger waakte tegen het verspreiden van verkeerde geschriften: ziet, dat was een refrein, dat gedurig terugkeerde. En zoo zouden wij voort kunnen gaan met allerlei grieven en gravamina op te sommen tegen de prediking in de dagen, welke wij hier op 't oog hebben.

Wij kunnen niet zeggen, dat de evangelie-verkondiging toen een bloeitijd beleefde. Er waren klassieke dichters, — klassieke predikers waren er niet. We zien geen kans, om uit de honderde leerredenen, welke voor ons bewaard zijn gebleven, een bescheiden bundeltje samen te lezen, dat door vorm en inhoud beide waardig is om te worden voorgelegd als een model van kanselwelsprekendheid.

Wij willen hetgeen wij hier in 't algemeen beweren,

staven door een verslag te geven van de lijkrede door Ds. Hellenbroek gehouden op Willem Brakel.

Hellenbroek is een gevierd man geweest; zijn vragenboek is nog niet geheel in onbruik geraakt, en door vele gereformeerden wordt hij met Smijtegelt, van de Groe, en Brakel gerekend tot de beste schrijvers, tot die „goede", die men onbepaald vertrouwen kan.

De titel dan van Hellenbroek's te Rotterdam bij D. v. Doesburg verschenen lijkrede is: Algemeene rouwklagt in de straeten van Rotterdam over de Zeer Eerwaerden Godvrugtigen en Geleerden Heere Wilhelmus à Brakel, laatst Bedienaer des H. Evangeliums tot Rotterdam: Heenen gegaan naar zijn Eeuwig Huys op den 30 October 1711. Voorgesteld uit het laatste gedeelte van Predik. XII : 5 door Abraham Hellenbroek. — De tekst, die in 't hebreeuwsch boven den aanhef der leerrede staat afgedrukt, luidt in het nederlandsch: „Want de mensch gaat naar zijn eeuwig huis, en de rouwklagers zullen in de straat omgaan".

Ds. H. vangt aan met een beschrijving van den ouderdom; dan is de fleur des levens verdwenen, en de dood nabij. „Daar zijn er", zoo zegt hij, „die daarom meenen, dat een oud man bij de Latijnen Senex is genoemd, quasi seminex als half dood: Senilis anima in primis labiis est: Een oude ziel is voor op de lippen. Seneca verdedigt elders die samenvoeging van Virgilius:

Subeunt morbi tristisque Senectus
De ziektens en droevige ouderdom komt.

„Non me hercule zegt hij, immerito; Senectus enim insanabilis morbus est. Niet zonder reden in der waarheid, want de ouderdom is een ongeneeslijke ziekte. Cicero noemt ze daarom Occasum vitae, den ondergang des levens. Een ander Primitias mortis, de Eerstelingen des doods. Stobaeus verhaalt van zekeren Alexis, die, door jaren afgemat, zeer langzaam voortging,

wanneer hij door iemand werd gevraagd, hoe 't hem al ging, dat hij tot antwoord gaf: ik sterf allengskens. Zeker, hoe hooger jaren, en hoe meerder verzwakking in dezelve: hoe nader aan den dood. Dat is immers de zaak, die ons in deze onze tekst-woorden wordt aangetoond".

Deze woorden zijn de aanvang van een rede gesproken tot „een overkroppende menigte", welke een woord verlangde te hooren ter nagedachtenis van een „overdierbare leeraar".

Twee zaken vallen in den tekst op te merken:

I. 's Menschen sterven: de mensch gaat naar zijn eeuwig huis.
II. De rouwstatie daarop volgende: en de rouwklagers zullen in de straten omgaan.

Nadat met de eerste drie letters van het grieksche alfabeth drie opmerkingen zijn aangeduid, gaat H. over tot de verklaring van den tekst, beginnende met het woord de mensch. In 't hebreeuwsch heet hij Adam. Vijf verschillende gevoelens (o.a. van Drusius, Theodoretus, Brakel) worden opgesomd over de oorspronkelijke beteekenis van dat woord. Hijzelf meent, dat het moet verklaard worden uit een gelijkluidend woord, „dat bij de Abyssinen schoon en vermakelijk beteekent". In den tekst moet het woord: de mensch opgevat worden als een collectivum, álle menschen. Het is van allen waar:

Quae magnos parvosque teris; quae fortibus aequas
Imbelles, populisque duces, Seniumque juventae.

„Dewelke (de Dood namentlijk) grooten en kleinen slijt; welke den dapperen en blooden, onderdanen en vorsten, ouden en jongen malkander gelijk stelt. Het zijn echter, hier in het oogwit, bijzonder menschen van jaren en ouderdom, daar de Prediker opziet; zij mogen door ouderdom zulk een hard hoofd gekregen hebben als zij willen, en rekenen het leven in erfpacht te hebben, zij moeten er ook aan, en zij gaan al sterven in hun schoenen. Van

Menander, die een discipel was van Simon Magus in de eerste Kerk, verhaalt Eusebius dat hij voorgaf, dat allen die met zijn doop gedoopt werden, noch oud worden noch sterven zouden. Welk een dwaasheid, die door de ervaring zoo wedergelegd is, en van geen beter allooi dan hetgeen de Joden beuzelen, dat binnen de stad Luz niemand sterven zou. Neen, neen!

. . . . Omnes una manet nox
Et calcanda semel via lethi
Mista senium ac juvenum densantur funera.

„Allen hangt dezelfde nacht boven 't hoofd, en men moet eens den weg van den dood betreden: de gemengde lijken van ouden en jongen worden dicht opeen gepropt".

Het is onbepaald waarheid: de mensch Gaat naar zijn eeuwig huis. Maar, zoo vraagt Hellenbroek, wat hebben wij te verstaan onder dat eeuwig huis?

Sommigen meenen, dat wij hier te denken hebben aan des menschen eeuwigen staat, die tweeërlei is: zaligheid of verdoemenis; dat huis waarheen de mensch gaat is dus de hemel of de hel, en het woord eeuwig zou hier dan in zijn volle kracht kunnen genomen worden, want de Staat in hel en hemel zal volstrekt eeuwig zijn. In zijn Tusculanæ Quaestiones Lib. V. c. 49 zegt Cicero: (en hier citeert H. die regels in het latijn). „Doch wij, indien ons iets zoodanigs overkomt, dat ons van God schijnt geboodschapt te worden, dat wij uit het leven zullen uitgaan, laat ons vroolijk en dankzeggende gehoorzamen, en het daarvoor houden, dat wij uitgelaten worden uit de gevangenis, en van de boeien verlost om naar het eeuwig huis en dat geheel het onze is te verhuizen". H. vindt dit van een heiden schoon gezegd, en verwijst verder naar 2 Cor. 5 : 1.

Maar ons „eeuwig huis" kan ook beteekenen niet een toestand maar een plaats, en wel het graf. Men zie Job 27 : 13, 30 : 20, Jesaja 14 : 18 en 19. „Bij de

Egyptenaren was het volgens Diodorus zeer gebruikelijk, dat zij hun graven een huis noemden. De Fenetiërs noemden ze Bethhakeb, het laatste huis, daar Bochart de fabel van 't graf van Hecuba afleidt; zoo Petronius: Idem omnium est exitus est, idem domicilium. Alle menschen hebben eenen uitgang, een huis. Horatius:

Et domus exilis Plutonia.

En het kleine Pluto's huisje.

Tibullus:

Atque in marmorea ponere sicca domo.

En laat hen mijn droge [beenderen namenlijk] in een marmeren huis leggen.

Zoo zou dan 't gaan naar 't eeuwig huis niet zien op de ziel, maar op hun lichaam dat gaat naar 't graf.

Toch moet men 't graf niet eeuwig noemen in den zin van sommige heidenen, die meenden, dat met den dood alles gedaan is, of den dood zich voorstelden als een eeuwigen slaap. Hiervandaan het antwoord van Epictetus op de vraag van Adrianus: wat de dood was? hij antwoordde: Een eeuwige slaap; en een latijnsch dichter:

. . . Ferreus urget
Somnus, et aeterna clauduntur
lumina nocte.

Een ijzeren slaap prangt hen en de oogen worden met een eeuwigen slaap gesloten.

Catullus:

Nox est perpetua una dormienda.

Men moet een gedurigen nacht slapen.

Diodorus Siculus toont dus, dat de Egyptenaren ook hun graven aïdious oikous, eeuwige huizen noemden; oikêsin aei phrooron, een huis daar men altijd bewaard wordt, noemt het Sophocles. Hiervandaan die opschriften op de grafsteenen der ouden: Hanc aeternam sedem sibi erexit. Deze eeuwige rustplaats hebben gesticht, enz. Haec domus aeterna est, Hic sum situs;

Hic ero semper: Dit is mijn eeuwig huis; hier ben ik gelegen: hier zal ik altijd zijn. Maar wat ook de Heidenen van den dood en het graf gesproken hebben: Men moet met Ambrosius zeggen: Fleant mortuos suos qui putant esse mortuos: ubi resurrectiones fides est, non mors sed species quietis est. Laat hen hunne dooden beweenen, die meenen dat zij dood zijn; waar het geloof aan de opstanding is, is het geen dood, maar een soort van rust.

Zoo zou: „eeuwig huis" hier beteekenen een plaats, waar een mensch lang in blijft, een huis, dat zoo lang een huis is, als de graven graven blijven, m. a. w. een huis, daar de mensch naar zijn lichaam in vertoeven zal, totdat de opstanding plaats heeft, en de eeuwigheid begint. Hellenbroek meent dat men beide gevoelens met elkander vereenigen kan.

Nu zegt de grondtaal: de mensch is gaande naar zijn eeuwig huis.

„Dat Gaan begint hij al met zijn geboorte; het geheele leven van den mensch is niet anders dan een gaan naar het einde". Vooral valt dit in het oog bij oude menschen; en er aan ontkomen kan hij niet, al is de een langer onderweg dan de ander. Sommigen sterven onmiddellijk na de geboorte, anderen worden stok-oud. De weg des eenen is niet de weg des anderen; maar allen gaan naar die groote verzamelplaats — naar het eeuwig huis.

En dan gaan de rouwklagers om in de straten. Dit ziet nièt op vrienden en bekenden, die een stervende verlaten en hun droefheid over zijn naderend einde kenbaar maken. Het Hebreeuwsch verzet zich tegen deze verklaring en hier toont H. met vermelding van de oorspronkelijke woorden aan, dat wij hier hebben te denken aan een rouwklager, met eenig uiterlijk misbaar en teekenen van droefheid. Hellenbroek haalt hierbij tal van voorbeelden

aan uit den Bijbel. Maar aan wie kan men hierbij alzoo denken?

1. Aan een treurende gemeente, waar het den dood geldt van een algemeen bekend en geëerd persoon; 2. aan de naaste vrienden, zooals Maria en Martha, en allen, die het graf van Lazarus omringden; 3. aan hen, die 't overlijden van iemand bekend maken, als onze bidders, aansprekers, begrafenis-bezorgers [1]; 4. aan de rouwstatige begraafnis zelf, gaande door de straten, waarbij men dan aantreft a. de in rouwgewaad gehulde naaste vrienden, b. een menigte meegaande met den stoet (David bij Abner's begrafenis); c. gehuurde menschen, bij de Latijnen Praefici en Praeficae genoemd, die op allerlei wijze den indruk maakten van te treuren; 5. de lijkredenen, zooals er bij Egyptenaren, Grieken en Romeinen en Joden gehouden werden.

„Ziet op alle deze wijzen kan de Prediker hier zeggen: Als de mensch gegaan is naar zijn eeuwig huis, dat dan de rouwklagers in de straten omgaan". Hellenbroek laat dan volgen: „En dat zal genoeg zijn tot de tekstverklaring, wat tegenwoordig ons grootste toeleg niet is".

We zijn inmiddels genaderd tot het einde van blz. 13. Wanneer wij hier dus een beknopte uitlegging van den tekst aantreffen, kan men nagaan wat zij zou zijn geweest als zij de hoofdzaak was.

Nu volgt in 24 bladzijden een teekening van Brakel's levensloop, werkzaamheid en karakter. Hij was een Adam (in 't hebreeuwsch) een mensch bij uitnemendheid.

Dignus monstrari et dicitur Hic est

Hellenbroek wil het voorbeeld volgen van Suetonius, Plutarchus, Xiphilinius, Aelius Spartianus, Julius Capitolenius, Aelius Lamprinus e. a. die altijd in hun biografieën allereerst de afkomst hunner helden meedeelden. Hij ver-

---

[1] Hellenbroek weidt hier nog uit over de beteekenis van conclamati.

haalt breedvoerig Brakel's geboorte, opleiding, kerkelijke loopbaan; teekent zijn ijver; zijn pastorale trouw; zijn preektrant; zijn arbeid voor de pers; en verplaatst ons aan het ziek- en sterfbed van den geëerden en geliefden ontslapene. Hellenbroek komt dan tot de slotsom, dat men op Brakel's graf vrijelijk kon schrijven twee wenschen die de Joden beitelen in hun grafzerken, en deze volgen dan in de hebreeuwsche taal.

Aan 't einde van blz. 37 vraagt Hellenbroek: „Wat is er nu voor ons te doen die overblijven?"

Er mag 1. wel rouw en rouwbedrijf zijn over 't heengaan van dezen rechtvaardigen; 2. men zie er een slag in van God, als Hij uitnemende leeraars wegneemt; 3. er zij dankbaarheid voor, dat men zulk een treffelijk voorganger gehad heeft, immers beter verloren dan nooit gehad; 4. men make des te ijveriger gebruik van den dienst der nog overgebleven leeraren; onder hen zijn ook mannen met groote en lieflijke gaven toegerust; er zij iets in de gemeente van de genegenheid welke indertijd te Constantinopel werd gekoesterd voor Chrysostomus, waar men betuigde, dat men liever wenschte dat de zon niet zou schijnen, dan dat Chrysostomus niet zou preeken; 5. men vergete niet de leer en de lessen van den overledene. ,,o, Onbekeerden, wat zult gij te verantwoorden hebben! Bewaart zijn licht, kinderen van God! Gaat dikwijls tot de spijze, die zoetigheid, welke uit dien dooden Leeuw nog overgebleven is in zijne gezegende geschriften; 6. Bedenk, dat gij ook zelf haast eens gaan zult naar uw eeuwig huis. Gij zijt ook alle een Adam, een mensch; een ephez, dam, marah zeggen de Joodsche Kabbalisten, door hun Notaricon van ieder letter een woord makend: wat asch, wat bloed en wat gal, een zwak en slecht mengsel en gestel, dat niet lang blijven zal. „Gij gaat ook naar uw eeuwig huis; gij sterft al in uw schoenen". Maar door het graf gaat gij òf naar het eeuwig huis des verderfs, òf

naar de heerlijkheid in den hemel. De overdenking van den dood is zulk een nuttige school. Strabo verhaalt, dat de oude Perzen bij hun gastmalen fluiten gebruikten van menschenbeenderen gemaakt; en wat Plutarchus verhaalt van de geraamten bij de maaltijden der Egyptenaren is bekend. Qui quotidie recordatur se moriturum contemnit praesentia, et ad futura festinat, zeg ik ook met Hieronymus. 't Was de les eens van Maecenas aan Augustus, en neemt haar ook voor u mede dat hij nooit meer onsterfelijk sterven zou, dan zoo hij alle dagen bedacht, dat hij sterven zou. Numquam magis moriturum immortalem, quam si se mortalem quotidie meminisset. 7. Laat het groot exempel van uw overleden leeraar u een spoor zijn en handleiding om het rechte eeuwige huis te vinden. a. Zoekt en vreest den Heer van uw jeugd af. Met vele bijbelteksten en latijnsche spreuken wordt opgewekt tot vroege godsvrucht; b. Zorgt dat gij op een verstandige wijs eens met God een verbond maakt in den Borg des Verbonds, den Heer Jezus, die alleen de weg is en deur tot het eeuwig huis; c. Hebt dan ook den Heer Jezus lief; „al wat aan Hem is, is gansch begeerlijk" (Hoogl. 5 : 16); 8. Gaat den weg op van een teedere en innige godsvruchtigheid; zonder heiligmaking kan niemand God zien; jaagt naar een godzaligheid, die zich algemeen en onverdeeld uitlaat tot alle plichten met een heilige preciesheid, met een algemeenen toeleg tegen alle zonden en op alle deugden, en dat overal en altijd. Komt ook ernstig uit voor de zaak van God, gelijk Brakel het gedaan heeft. „Geen schuil-christenen, geen smoor-christenen, die maar voor zichzelven leven. Wou je zoo bedekt maar insluipen in het eeuwig huis? 9. Weest ook bidders, gelijk onze overledene. Met een paar grieksche citaten wordt hierop aangedrongen, en met een beroep op een paar bijbelteksten. 10. Eindelijk: volgt de lijdzaamheid na van Brakel;

de hemelweg is een kruisweg, wie daarop stilletjes achter Jezus volgt, die zal niet verkeerd loopen. Met enkele latijnsche citaten uit Seneca wordt dit nog nader aangedrongen.

Volgt zoo uw leeraar na, en met hem zult gij eenmaal verrijzen uit het graf.

Wij hebben een uitvoerig overzicht van deze leerrede gegeven, omdat wij er de meeste eigenaardigheden in aantreffen van de toenmalige wijze van prediken. Valsch vernuft, breedvoerigheid, pronken met geleerdheid: het gaat hier samen met gemoedelijkheid en ernst.

Toch zou onze schets van de predikkunde niet volledig wezen, indien wij alleen deze gelegenheidsrede tot maatstaf namen. Er komt niet in uit, wat een kenmerkende eigenschap der prediking in ons vaderland is geweest: nam. de ernstige boetetoon. Er is in en na 1660 geklaagd over den dorren, geesteloozen toestand der vaderlandsche Kerk in bewoordingen, die de allerminste droefheid en afkeuring te kennen geven. De invloed van de Labadie en zijn geestverwanten spreekt er uit.

Een der bekendste tolken van die hooggaande ontevredenheid over den toestand der Kerk is Jod. v. Lodenstein [1]). Volstrekt niet tot algemeene stichting bestrafte hij met de hardste woorden de zonden van zijn toehoorders, en schilderde hij het doode en geestelooze christendom in de Gereformeerde Kerk. Als een proeve van zijn prediking over dat thema kan gelden een leerrede over Hosea 9 : 12, „Want ook, wee hen, als Ik van hen zal geweken zijn" [2]). De tekst-uitlegging, waarbij ons ook grieksch, hebreeuwsch, ja chaldeeuwsch niet gespaard worden, is zeer uitvoerig, en beslaat 19 bladzijden. Maar

---

[1]) Men zie over hem de dissertatie van Dr. P. Jzn. Proost, 1e druk, 1880 (bij J. Brandt en Zoon) blz. 74 vv.

[2]) Zie Lodenstein's „Opwekker" pag. 140 vv.

dan volgt de „toepassing". Het tekstwoord, zoo zegt Lodenstein, moet ons eerst bewegen tot onderzoeking, hoe het nu gesteld is met den tegenwoordigen toestand van land en Kerk. L, ziet, dat de Heer wijkende is van onze zoogenaamde christelijke Kerk. Zegt men: hoe zou de Heer wijken van de Gereformeerde Kerk, daar Hij toch gezegd heeft: „Ik ben met ulieden al de dagen tot de voleinding der wereld". Doch men moet bij deze woorden niet denken aan een particuliere Kerk; al werd de kandelaar weggenomen van de gemeente te Efezus (Openb. 2 : 5) daarom ging zij niet weg uit de geheele Kerk. Zegt men: onze Kerk heeft toch de waarheid — dan moet wel worden bedacht, dat men de woorden der waarheid hebben kan, en niet de zaak zelve. Bovendien, die de waarheid kent en niet doet, valt in dès te zwaarder oordeel.

Dat de Heer weggaat van de Kerk blijkt hieruit, dat in haar geen goddelijke glans of heerlijkheid wordt gezien; er is geen heiligheid. Het leven van de heidenen en de Turken, van die van het Pausdom overtreft dat van vele Gereformeerde naam-Christenen.

Een tweede bewijs voor 't wijken van God is de algemeene geesteloosheid in de Kerk. Het is alles vleeschelijk wat men hoort en ziet. Men wordt lidmaat, men gebruikt de sacramenten — uit gewoonte. Men bidt meer om koorn en most dan om Sion's welvaart.

Het derde bewijs voor 't weggaan van God is het vertrek van Gods majesteit; en 't vierde het heengaan van de waarheid. Men heeft niets voor de Kerk over; men verteert zijn inkomen tot eigen genot.

De papisten doen duizendmaal meer voor de Kerk en voor de bekeering der ongeloovigen dan de gereformeerden. Meent men, dat men de waarheid heeft, omdat men toch den Catechismus heeft, Lodenstein antwoordt: indien de Catechismus er niet was, hij zou er niet komen. Boven-

dien: de Catechismus is niet hetzelfde als de waarheid. De reformatie der leer bedoelde het herstel van de zeden. De mensch, die de waarheid kent, moet door haar godzalig en deugdzaam worden. De ware belijdenis is zich zelven te verloochenen, zich den Heer te heiligen. Waar de H. Geest weggaat, daar gaat de waarheid weg.

Een zesde bewijs is, dat de vromen weggaan en de goddeloozen de overhand krijgen. Het is openbaar dat de Heer binnen weinigen tijd herwaarts velen van zijn kinderen door den dood heeft weggehaald. Ook laat Hij sommigen van hen uitdrijven in het woeste. Sommigen gaan van zelf henen, en willen met deze „schors van den gedaantigen godsdienst" niet te doen hebben. Zij zeggen: dat is een Babel, ik kan met die Kerk geen gemeenschap houden. „En in dit alles zien wij den vinger Gods; zoo neemt God vast zijn beste huisraad weg. En op deze wijze verliezen wij vast de geestelijke, verstandige, ijverige, nederige, verstorven voorbeelden in de Kerk, zoodat er diergelijke maar weinig overig zijn. Dat zien wij zoo al vast dagelijks voor onze oogen gebeuren. En ik denk dan: wat zal er nog van dit volk worden? Ik spreek nu hun afzondering van de Kerk niet voor; maar het geeft mij een al te groote bedenking, en het is al vast een zwaar oordeel voor de Kerk, dat er zulken al vast uitgaan, gelijk wij voor 6 à 7 jaar gezien hebben. En de menschen, die zich zoo afscheiden, die laten ons volk zoo alles worden wat maar wereldsch is, als: hunne lekkere tafel, hunne schoone kleederen, hunne prachtige huizen, al hun voorspoed en vermaak, hunne formulieren van eenigheid (welke echter zoo noodig en zoo nuttig zijn), hun Catechismus en predikanten: en zoo gaat de Heer vast weg, zelfs dan als de uitwendige godsdienst blijft".

Als een zevende bewijs noemt Lodenstein de overmacht, die de Regeering meer en meer krijgt over de Kerk; als een achtste bewijs voert hij aan de onver-

beterlijkheid van ons volk, dat zich niet laat waarschuwen en gezeggen. „De blaasbalg is verbrand, het lood is van het vuur verteerd; tevergeefsch heeft de smelter zoo vlijtiglijk gesmolten, dewijl de boozen niet afgetrokken zijn" (Jes. 6 : 29).

Als gevolg van dit alles is er geen zelfverloochening, geen eenheid en geen liefde. „Ik mag zeggen, dat de Gereformeerde Kerk is een Babel der Babelen, duizendmaal erger dan die van 't Pausdom, vanwege het licht, dat zij heeft, doch niet recht gebruikt".

De leerrede wordt besloten met een woord van waarschuwing, van vermaning en vertroosting.

In dien geest werd er in 't laatst der 18e eeuw door zeer velen gesproken.

Doch er is nog iets anders. De leeraren naar het hart van onze vaderen, dat waren bij uitnemendheid niet zij, wier groote kracht bestond in het schilderen en bestraffen van den doodigen staat der Kerk.

Ofschoon er altijd en overal gewezen werd op de vele verkeerdheden, op de tekortkomingen en ongerechtigheden van Neerland's Sion; ofschoon vrij algemeen erkend werd dat de Heer „een twist" had met zijn wijngaard in ons gezegend Nederland — het liefst hoorde men spreken en preeken over den geestelijken toestand, waarin een menschenkind verkeeren kan. Men genoot van het bevindelijke woord. De onderscheiden gestalten, waarin een ziel kan staan tegenover God; haar hoogten en diepten; haar juichen en haar zuchten: haar aarzelen en haar vrijmoedigheid; haar dorheid en haar frischheid: men verlangde dit alles te zien afgeschilderd naar aanleiding van een bijbelsch, liefst oud-testamentisch verhaal, dat werd vergeestelijkt, of toegelicht door een tekst uit het Hooglied.

De liefde voor den Heiland; het genot als hij nabij was; de droefheid als hij verre was: het werd geteekend

met beelden aan aardsche liefde ontleend, en niet zelden vrij zinnelijk gekleurd.

Als wij die leerredenen lezen, verwonderen wij ons over de groote bekendheid met de H. Schriften, welke daar in het licht treedt, èn over den schat van psychologische opmerkingen en ervaringen, welke aan de toehoorders voorgesteld worden.

Als een illustratie van hetgeen wij hier zeggen, willen wij iets mededeelen uit de leerredenen van Willem Brakel.

Hoeveel moeite geeft deze gevierde prediker en schrijver zich niet, om het beeld van een kind Gods tot in zijn kleinste bijzonderheden zoo duidelijk en zoo scherp te teekenen, dat zelfbedrog en vergissing niet mogelijk is. Een ziel kan om zoovele drogredenen en schijngronden zich inbeelden Christus toe te behooren, en rekenen op de eeuwige zaligheid, terwijl men ten slotte toch bedrogen uit zal komen, en voor eeuwig zal worden geworpen in het helsche vuur.

Angstig, ja angstverwekkend is de nauwkeurigheid, waarmeê Brakel zijn hoorders voorgaat in het onderzoek naar de grondslagen, waarop bij den zondaar zijn hoop en zijn blijdschap rust. Daar is zelfbedrog veel meer dan men denkt. Daar is zooveel schijn van godzaligheid; zooveel steunen op rechtvaardigheid, op barmhartigheid, liefde en burgerlijke braafheid. Maar de verwachting van den huichelaar zal vergaan, want ingebeelde vroomheid is een vorm van huichelarij. De Satan is zoo listig en het menschenhart zoo weinig te vertrouwen.

En daarom dringt Brakel telkens en telkens weder aan op zelfbeproeving. Zoo wordt gewezen op de droefheid der wereld, en de droefheid, die tot God henendrijft. Men moet inderdaad verbaasd zijn over de menschenkennis, die uit deze schildering spreekt.

De onbekeerde mensch wordt doorzocht tot in zijn diepste schuilhoeken, en alle uitvluchten worden hem afgesneden. Op de meest nadrukkelijke wijze wordt hij gewaarschuwd, en bedreigd met den geduchten toorn van God.

Maar met groote hartelijkheid worden de onbekeerden opgewekt, om zich te bekeeren, en geloovig de toevlucht te nemen tot den Zaligmaker. „o Menschen, beschouwt Jezus' heiligheid. Al hebt gij geen deel aan hem, zoudt gij wel zeggen: zoo een is Jezus! Zoo een is mijn Liefste, zulk een is mijn Vriend! Hoogl. 5 : 6. Hadt gij die volheid, welnu, die volheid wordt u aangeboden. Ofschoon die volheid daar is, wat nut hebben de blinde Indianen en Afrikanen daarvan? Neemt, dat de wereld in deze vergadering was besloten, zoo is er nauwelijks een deeltje als deze bijbel zoo groot, daar deze aanbieding gedaan wordt, „want donkerheid bedekt de volkeren, en duisterheid de natiën". o, Zoo gaan zij ten verderve, arme menschen, en wat geschiedt u nu een groote weldaad. Jezus roept u. Hij wil, dat gij uwe slechtheid zult verlaten en leven, en komen tot Hem, opdat Hij uw gebrek vervulle. Hij roept: Die dorst heeft kome, en neme het water des levens om niet (Jes. 55). Opent maar uwen mond (Ps. 81 : 6), komt toch, vrienden, komt, want „alles is gereed". Hij vleit en smeekt u, dat gij u tot Hem zoudt wenden. Ja, Hij bidt u, 2 Cor. 5: Zoo zijn wij dan gezanten van den Heer Jezus, wij bidden u van Zijnentwege: laat u toch met God verzoenen.

„Bedenkt nu eens de volheid van Jezus, en die volheid presenteert Hij u nu aan. God de Vader zegt: Ik bid u, neem mijn Zoon aan. Ik wil met u in vriendschap komen; gelooft het toch. Jezus presenteert u dit, en zoo gewis alsof ge Hem hier zaagt, en zeide: „Hier ben Ik, Ik heb volheid voor u over". „o Dat versmaden van de zaligheid en het niet aannemen van 't getuigenis van God, dat Hij van zijn Zoon getuigt. Hoort gij zijn stem niet en het woord? De H. Geest roept u, gij moogt uwe ooren gestopt hebben, Hij is evenwel ingekomen, en

overtuigt u, en vleit u, ja steekt den ganschen dag zijn handen tot u uit, in de predikatiën, katechisatiën en oefeningen. Als gij dacht: Hij zal nu niet weêr komen, dan wenkte Hij u met den vinger: komt maar, dan lokt Hij u door zegen en zegt: Ik wil niet langer Hem tegenstaan. Hij dwingt, Hij beschaamt mij; Hij is te naarstig, te machtig; Hij ontnam u wel hetgeen u van hem diverteerde, daar gij u op vergaapt, en dat al opdat gij zijn presentatie zoudt aannemen. o Dat is een kostelijke zaak. Gelooft dat nu in waarheid".

Wij zouden vele soortgelijke passages in Brakel's leerredenen kunnen aanwijzen. Hier is niet aan 't woord de starre dogmaticus, de theoloog, die gelooft aan uitverkiezing en verwerping; maar de prediker van het evangelie, van een blijde boodschap tot een zondige en verloren wereld.

Dat zulk een prediking gaarne werd gehoord, legt van een deel der kerkgaande gemeente een gunstig getuigenis af.

Wij hebben er geen behagen in gehad u te onthalen op allerlei proeven van „kanselontluistering". Wie er belust op is, leze het bekende werk van Sincerus. Dat er groote gebreken kleefden aan de wijze, waarop in onzen Bloeitijd werd gepredikt, hebben wij niet verborgen; maar wij meenden het der waarheid verplicht te zijn, ook te wijzen op de hartelijke, trouwhartige en innige aanbieding en voorstelling van het Evangelie, welke wij bij Brakel aantreffen; en we vinden haar bij hem niet alleen.

Moge dan ook deze onze schets er toe bijdragen om over de prediking naar het hart onzer vaderen, niet een eenzijdig-afkeurend, maar een billijk en rechtvaardig oordeel te vellen!

KERK EN BURGERLIJKE OVERHEID

door

Dr. W. P. C. KNUTTEL

Niet licht zal men in de republiek der Vereenigde Nederlanden der zeventiende eeuw den invloed der kerk te hoog aanslaan. Veel meer dan wij ons thans kunnen voorstellen drukte zij haar stempel op heel het maatschappelijk leven. Staat, Kerk en maatschappij waren tot een geheel vergroeid, zoo nauw saamgewassen dat het ondenkbaar scheen, dat staat en maatschappij zouden blijven voortbestaan, indien de kerk uit het verband kwam uit te treden of indien aan de bestaande eenheid een einde werd gemaakt. Bij een dergelijken nauwen band tusschen staat en kerk is het een eigenaardig verschijnsel dat — althans in de voornaamste provincie der Republiek, in Holland — de verhouding waarin beiden tot elkander zouden staan, nooit met wederzijdsch goedvinden officieel is vastgesteld, ten minste als wij de slechts korten tijd van kracht geweest zijnde regeling, onder Leicester getroffen, uitzonderen. Wil men zich een juist denkbeeld vormen van de verhouding tusschen kerk en staat, of ruimer uitgedrukt tusschen kerk en burgerlijke overheid in de zeventiende eeuw, dan is het noodig zich rekenschap te geven van de wijze waarop die toestand geworden is, en daartoe moeten wij teruggaan tot het laatste vierendeel der voorafgaande eeuw.

Wanneer hier geschreven wordt van de verhouding van de burgerlijke overheid tot de kerk, dan is met de laatste bedoeld de Calvinistisch Gereformeerde Kerk, want destijds

bestond voor den staat geen andere, geen andere was door de overheid wettig erkend. Om een door de burgerlijke overheid te begeven ambt te bekleeden, moest men tot de eenige door den staat erkende kerk behooren. Althans in theorie, want de zeventiende eeuw was reeds voor meer dan de helft voorbijgegaan, toen men nog heel wat niet-Gereformeerde ambtenaren en regenten aantrof. Vooral ten platte lande was dat het geval; daar was dikwijls gebrek aan geschikt personeel onder de Gereformeerden oorzaak van deze onregelmatigheid, welke door de predikanten met weerzin aanschouwd werd. Voor militaire officieren heeft de regel nooit gegolden, is hij althans nooit doorgevoerd, wat met het oog op de talrijke buitenlanders in Nederlandschen krijgsdienst verklaarbaar is.

Sedert het Calvinisme hier te lande toongevend geworden is, is er een lange strijd gevoerd over de vraag, wie in het bestuur der kerk de hoogste macht zou hebben, de staat of de kerk zelve. Meer en meer versterkt door een toevloed van uit de zuidelijke provinciën verdreven streng Calvinistische predikanten, heeft de kerk gestreden voor het recht op zelfbestuur. Zij wilde dankbaar aanvaarden de bescherming der Christelijke overheid, zij wilde haar leden dulden als betaals- en voedsterheeren, maar haar eigen zaken wilde zij regelen zonder inmenging der overheid, naar den regel dat kerkelijke zaken kerkelijk behandeld moesten worden.

Geheel anders de staat. Verreweg het meerendeel der regenten was van oordeel dat de opperhoogheid over de kerk aan den staat toekwam. Beide gingen, om zoo te zeggen, van denzelfden stelregel uit. De predikanten redeneerden dat men het juk van het pausdom niet had afgeworpen om zich te krommen onder het juk van den staat en de regenten waren van oordeel, dat men aan de katholieke kerk niet den rug had toegekeerd om zich te buigen voor een nieuwe hierarchie.

Voor beider standpunt was veel te zeggen, vandaar dat beide richtingen talrijke aanhangers hadden. De kerk was volkomen in haar recht als zij verlangde, dat kerkelijke zaken kerkelijk behandeld moesten worden, de groote moeilijkheid was maar uit te maken wat „kerkelijke" zaken waren in een tijd, toen de kerk zich eigenlijk met alles, met het geheele maatschappelijke leven bemoeide. Ook al is men geneigd zijn sympathie te schenken aan de kerk in haar strijd voor autonomie, voor zelfbestuur, ook dan is het niet moeilijk een open oog te hebben voor den bij de regenten bestaanden onwil, om aan de kerk volledige vrijheid te laten. Een groot aantal predikanten wekten bij de overheid weêrzin door hun heerschzucht. Waar moest het heen, als deze onverdraagzame ijveraars voor goed het heft in handen hadden? Men houde hierbij in het oog dat de predikanten destijds vrijwel de eenige volksredenaars waren, wier invloed op de menigte daardoor alleen reeds niet te berekenen was. Om deze reden wenschten de regenten een woordje te mogen meêspreken bij beroepingen van predikanten. Vooral waren zij er op gesteld dat geen onrust in hunne gemeenten ontstond en derhalve moest vermeden worden het binnenhalen van onrustige of woelzieke predikanten. Dientengevolge wilde de overheid, zelfs een Calvinist als de Friesche stadhouder Willem Lodewijk, dat recht van mede invloed oefenen op de beroeping niet geheel uit handen geven. De vraag naar de rechten van kerk en burgerlijke overheid bij beroepingen is derhalve een hoofdkwestie geweest in den strijd over de verhouding van kerk en staat. Dit voorbeeld doet reeds zien, dat het niet een zuiver theoretisch vraagstuk was, maar dat de praktijk zich hierbij duchtig deed gelden. Een ander voorbeeld geeft de censuur, d. w. z. het toepassen der kerkelijke tuchtmiddelen. De kerk eischte uitsluitend voor zich, en van haar standpunt alweêr volkomen terecht, het recht van de toepassing der censuur over hare leden,

een censuur, welke ten slotte kon uitloopen op „afsnijding", d. w. z. het uit de kerk bannen der getroffenen. Maar deze „afsnijding" had weêr staatsrechtelijke gevolgen, want buiten de kerk gezet was men ongeschikt geworden tot het bekleeden van politieke ambten en betrekkingen.

Behalve de vraag naar het recht der overheid bij beroepingen, waarbij de strijd over het Patronaatrecht op den voorgrond trad, en die der kerkelijke censuur, was een twistpunt van belang de kwestie der kerkelijke vergaderingen. De staat wilde niet alleen geen synode zonder zijn toestemming laten bijeenkomen, maar eischte voor de burgerlijke overheid ook het recht om naar kerkelijke vergaderingen, meer bepaald die van kerkeraad en synode, politieke commissarissen te zenden, d. w. z. dwarskijkers, die hadden toe te zien, dat de kerkelijke heeren niet buiten hun boekje gingen en zich niet met politiek bemoeiden.

Reeds vrij vroeg heeft men van weêrszijden getracht vaste regelen op te stellen, waarin beider rechten omschreven werden, of liever waarin werd uiteengezet welke rechten den staat, welke der burgerlijke overheid toekwamen bij het bestuur der kerk. De kerk deed dat in hare Nationale Synoden door het ontwerpen van kerkorden. Deze kerkorden zijn eigenlijk reglementen voor het bestuur der kerk. Uitvoerig werden daarin omschreven de wijze van beroepingen, de dienst der predikanten of dienaren des Woords, der ouderlingen en diakenen, de werkzaamheid en bevoegdheden der kerkelijke vergaderingen, de censuur, de inwendige dienst der kerk, predikatie, catechisatie, het bedienen der sacramenten enz. enz. In dit reglement moest nu ook worden aangegeven welke rechten bij een en ander aan de burgerlijke overheid toegekend werden. De door de Synode aangenomen kerkorden werden vervolgens aan den staat ter autorisatie, ter goedkeuring voorgelegd. Was de bekrachtiging verkregen dan had men een bindend reglement voor het bestuur der kerk. Gewoonlijk evenwel niet te

vreden met de haar toegekende rechten, wachtte de overheid zich wel de kerkorde officieel te erkennen en er haar zegel aan te hechten.

Omgekeerd zijn verschillende pogingen door den staat gedaan om een reglement voor het bestuur der kerk te ontwerpen. Hoofdzaak was telkens eigenlijk de kwestie van de beroeping der predikanten. Oorspronkelijk was de kerk heel niet van zin, om hierbij de burgerlijke overheid te doen meêspreken. Een beroep was een kerkelijke zaak en onze Calvinisten beroepen zich op den Bijbel (b.v. op Handelingen der Apostelen I, 15, 23, 26, VI, 2—5, XIII, 1—3, XIV, 23, XV, 22, 23, 25) tot staving van het recht der kerk om in deze aangelegenheid zelfstandig haar eigen weg te gaan.

In theorie zeker volkomen terecht. Maar de regenten wisten maar al te goed, hoezeer de predikant veelal de persoon was om wien het geestelijk leven der gemeente zich bewoog en daarom was het haar niet onverschillig wie als geestelijk leider der schare binnengehaald zou worden. Zij wenschten, ja eischten, dat haar zou worden toegestaan een zekere invloed bij het uit te brengen beroep. Voor dezen aandrang zwichtende is de kerk er toe over gegaan in de kerkorde, ontworpen in de Nationale Synode van 1581 te Middelburg gehouden, aan den magistraat bij beroep een recht van approbatie of goedkeuring toe te staan. Deze kerkorde is niet door den staat bekrachtigd. Ook de Nationale Synode in 1586 tijdens het bewind van Leicester in 's-Gravenhage gehouden, gaf dit recht aan de overheid. Toch maakte zij er een eigenaardige restrictie bij door de goedkeuring der overheid alleen afhankelijk te stellen van de vraag of op het leven of den burgerlijken wandel van den gekozene gegronde aanmerkingen te maken waren. De bedoeling dezer toevoeging was, om de overheid buiten de kwestie van de rechtzinnigheid der predikanten te houden. Die te beoordeelen was een zuiver

kerkelijke zaak, waarin de staat zich niet had te mengen. Werkelijk is in de zeventiende eeuw dat recht van approbatie aan den magistraat toegekend, door de predikanten zoo geinterpreteerd, alsof de kerkorde van 1586 het wetboek was, dat in deze gevolgd moest worden. Toch was zij slechts bekrachtigd door Holland, Zeeland en Gelderland; in eerstgenoemde provincie nog wel „bij provisie", terwijl in Zeeland de kerkorde van 1586 verdrongen is door die, welke de provinciale Synode, in 1591 te Middelburg gehouden, opgesteld heeft.

Blijkbaar hebben op de samenstelling dezer kerkorde de politieken grooten invloed gehad. Het voordeel dezer regeling — die in de zeventiende eeuw van kracht is gebleven — was dit, dat men hier althans een reglement op beroepingen had, waarbij de rechten van kerk en burgerlijke overheid duidelijk omschreven waren. In Zeeland werd voor elke gemeente ingesteld een „collegium qualificatum", aan welke het beroep werd opgedragen. Dat college zou bestaan uit leden van den kerkeraad en uit afgevaardigden der overheid. Te Middelburg zond de magistraat vijf, te Zierikzee vier en in de overige stemhebbende steden Goes, Tholen, Vlissingen en Veere drie afgevaardigden. Een door dit college uitgebracht beroep behoefde niet meer de approbatie van den magistraat, wel die der classis. In de dorpen was het collegium qualificatum samengesteld uit den kerkeraad en den ambachtsheer, die bij de beroeping twee stemmen uitbracht of, zoo hij zelf niet verscheen, twee plaatsvervangers afvaardigde. De Staten van Zeeland hebben aan dit collegium ook de bevoegdheid tot het verkiezen van ouderlingen gegeven.

Eenige overeenkomst met de regeling in Zeeland heeft het ontwerp van kerkelijke wetten in hetzelfde jaar 1591 in Holland door de overheid ontworpen. Reeds in 1576 en 1583 zijn daar door de Staten commissies benoemd tot het ontwerpen en samenstellen van kerkelijke wetten, maar

de door haar ingediende ontwerpen zijn nooit tot wet verheven. Na het vertrek van Leicester werd ook de kerkorde van 1586 op zijde geschoven en nogmaals door den staat een poging gewaagd om een afdoende regeling voor het bestuur der kerk tot stand te brengen. Maar ook ditmaal is het niet gelukt het ontwerp tot wet te verheffen. Toch moeten wij bij dat ontwerp een oogenblik stilstaan, omdat Prof. R. Fruin het heeft gekenschetst als „uitmuntend voor de tijdsomstandigheden geschikt".

Door de Staten van Holland was den eersten Februari 1591 een commissie van zestien personen benoemd, aan welke het ontwerpen van een wet tot regeling der kerkelijke zaken werd opgedragen. Van de zestien leden behoorden acht tot de politieken en acht tot de kerkelijken. Trots diepgaand verschil van opinie is de commissie er vrij spoedig in geslaagd haar opdracht ten uitvoer te leggen, want den 25sten Februari bijeen gekomen, diende zij reeds 9 Maart haar rapport bij de Staten in. Tot het zoo spoedig gereed komen heeft wellicht bijgedragen dat er onder de kerkelijke leden eenige waren, die wij jaren later als voormannen der Remonstranten een rol zien spelen, o. a. Arminius en 's prinsen hofprediker Joh. Wtenbogaert. De hoofdbepalingen van het ontwerp waren, dat in de steden het beroepen van predikanten en het verkiezen van ouderlingen en diakenen zou geschieden door een commissie van acht personen, van welke vier werden afgevaardigd door burgemeesters en vroedschap en vier door predikanten en ouderlingen. Een soortgelijke commissie werd ingesteld voor het platteland, waar hoofdofficier, schout en gerecht de burgerlijke leden benoemden. Het patronaatrecht werd door het ontwerp officieel erkend, dat tevens aan de burgerlijke overheid het recht toekende naar de vergadering van kerkeraad en synode politieke commissarissen te zenden. In den Haag zou ieder jaar een provinciale synode bijeenkomen. Ook bij de uitoefening der kerkelijke tucht werd

aan de burgerlijke overheid recht van medespreken gegeven en bepaald dat geen afsnijding van leden zou plaats hebben zonder hare medewerking.

Opmerkelijk dat het schipbreuk lijden dezer nieuwe poging, van staatswege in het werk gesteld om de kerkelijke zaken afdoende te regelen, op rekening komt van de regenten en niet van de kerkelijke heeren, al was de sympathie dezer laatsten voor het ontwerp nu niet bijster groot. Maar toen de zaak in de vergadering der Staten van Holland in behandeling kwam, bleken er een vijftal steden te zijn, die weigerden er hare goedkeuring aan te hechten, nl. Delft, Rotterdam, Gouda, Hoorn en Medemblik. Daar onder deze omstandigheden het nemen van een eenparig besluit onmogelijk was, werd in November 1591 de verdere behandeling uitgesteld, d. w. z. het onderwerp werd van de agenda afgevoerd. In later jaren, in 1612 en 1615, toen de Remonstrantsche twisten op het hevigst woedden, bij welk gekrakeel ook de vraag naar het recht der overheid in kerkelijke zaken sterk op den voorgrond trad, hebben de Staten van Holland onder hevig verzet bepaald dat het ontwerp van 1591, waar men dit dienstig oordeelde, van kracht zou zijn ten opzichte van de beroeping van predikanten, de verkiezing van ouderlingen en diakenen en de kerkelijke vergaderingen.

De groote Nationale Synode van 1618 en 1619, welke de Remonstranten uit de kerk heeft verdreven, zou nu ook een kerkorde moeten ontwerpen. Toen men daartoe overging bleek al spoedig dat men zeer zuiver in de leer, goed Calvinistisch kon zijn en toch geen vrede hebben met het streven der Calvinistische predikanten naar absolute vrijheid der kerk. Want de talrijk aanwezige afgevaardigden der Staten-Generaal hebben den kerkelijken heeren menige zeer gewichtige concessie afgedwongen. Zoo heet het in de kerkorde van 1619 ten opzichte van beroepingen, dat zij moeten plaats hebben „niet zonder goede correspondentie" met

den magistraat, een nietszeggende formule, want er werd niet in aangeduid hoe die correspondentie, of zooals wij zouden zeggen dat overleg moest plaats hebben. Daaruit zijn juist herhaaldelijk moeielijkheden voortgekomen, dat over den aard dier correspondentie geschil ontstond. Het is, geloof ik, een fout geweest der kerkelijke heeren, dat zij, uit angstvallige zorg om toch in geen geval aan den staat te veel toe te geven, zich tot algemeenheden hebben bepaald en daardoor aanleiding gegeven dat telkens weer moeielijkheden ontstonden. Toch was de vage uitdrukking „goede correspondentie" een concessie aan de politieken, welke eerst na veel over en weer praten aangenomen is. Die politieke afgevaardigden dwongen de predikanten tot een nog grooter concessie.

Niet alleen toch dat de bepaling der kerkorde van 1586, waarbij aan de regeering van land of stad de bevoegdheid gegeven werd om afgevaardigden, politieke commissarissen, te zenden naar de vergaderingen van Synode of kerkeraad gehandhaafd bleef, maar ook het patronaat- of collatierecht van hen, die heerlijke rechten hadden, werd uitdrukkelijk in de Dortsche kerkorde erkend. Dit patronaatrecht was der kerk een doorn in het vleesch, dat zij als een overblijfsel uit het Pausdom verafschuwde. In Dort werd den kerkelijken heeren te verstaan gegeven, dat zoo zij dat recht niet wilden erkennen, er geen sprake van kon zijn, dat hun kerkorde de autorisatie der regeering verkreeg. Zij hebben dus moeten toegeven, maar daardoor toch niet bereikt dat die erkenning door de Staten-Generaal verleend werd wegens den tegenstand van Holland, Zeeland en Friesland.

In eerstgenoemde provincie waren de Staten met de kerkorde niet ingenomen. Zij wijzigden sommige artikelen, veranderden zelfs den titel, zoodat de kerkorde nu door de Staten gemaakt heette te zijn en zonden het gewijzigde stuk aan de Noord- en Zuid-Hollandsche Synoden. Maar

nu waren deze geërgerd en weigerden daarmede genoegen te nemen. Tot overeenstemming kon men niet komen en het eind van de zaak was, dat de Staten den 19en Juli 1624 besloten alles bij het oude te laten en dat in iedere Classis in de toekomst gevolgd zou worden wat tot dusverre gebruikelijk was met inachtneming van alle rechten van Patronaatschap enz., die aan iemand wettig toekwamen. Wel hebben de Synoden nog herhaaldelijk aangedrongen op het verkrijgen van een geautoriseerde kerkorde, maar tevergeefs.

In Zeeland is de Dortsche kerkorde niet bekrachtigd. Men wenschte daar te blijven, en heeft dat ook gedaan, bij de kerkorde van 1591, welke van de Dortsche verschilde vooral ten opzichte van de predikantsberoepingen.

In Friesland openbaarde zich onder de regenten evenzeer verzet tegen de kerkorde, ook wijl deze streed met de bijzondere wijze van beroepingen, aldaar gebruikelijk. Wel hebben de kerkelijken getracht de Dortsche kerkorde door de Staten te doen bekrachtigen, maar het is hun niet gelukt.

Anders ging het in Utrecht. In die provincie hadden de Staten nog in 1590 een kerkorde vastgesteld, waarbij de vrijheid van beweging der kerk zoo goed als geheel verdween. In kerkelijke aangelegenheden werd aan de burgerlijke overheid groote macht toegekend; b.v. zij benoemde predikanten, ouderlingen en diakenen; haar werd ook het recht gegeven predikanten af te zetten. Het behoeft wel geen betoog dat deze regeling allerminst de sympathie der Calvinisten had; zij heeft dan ook tot heel wat wrijving aanleiding gegeven. Nu in 1619 was de stemming anders geworden. Wel vroegen ook in deze provincie de Staten nadere toelichting ten opzichte van sommige artikelen, vooral over de correspondentie met de overheid bij beroepingen van predikanten, maar toen zij op dit punt gerust

gesteld waren, is de kerkorde den 6en Augustus 1619 door de Staten bekrachtigd.

Met Utrecht hechtten ook Gelderland en Overijsel hunne goedkeuring aan de Dortsche kerkorde. Groningen daarentegen wenschte blijkbaar bij de daar in gebruik zijnde te blijven. Al spoedig nadat de stad op de Spanjaarden veroverd was, is daar van regeeringswege in 1594 een kerkorde ingevoerd, welke onder goedkeuring van graaf Willem Lodewijk ontworpen schijnt door Menso Alting en twee professoren van Franeker. Die kerkorde is streng Calvinistisch, zoodat van een medewerking der overheid bij of goedkeuring van een beroep van predikanten geen sprake is. In het volgend jaar 1595 is ook voor de Ommelanden door de regeering een kerkorde opgesteld, welke in 1596 in de jaarlijksche Synode door de predikanten onderteekend en de kerkorde voor de geheele provincie geworden is. Ook in deze wordt van de burgerlijke overheid weinig gerept. Had echter de kerkorde voor de stad zich scherp tegen het patronaatrecht uitgelaten, in de provinciale kerkorde is dat recht weer naar voren gekomen. Art. 53 begint: ,,Na gedane vasten und beden, sollen de Collatores nevens Oldesten und Diaconen de gemeente representerende, to samen komen, unde met gemenen stemmen eenen prediger, de haer an nutsten dunct tho wesen, erwelen, dussen erweleden denaer sollen se den gedeputeerden des landts voorstellen, die oock van de Ghedeputeerden nicht also alleene omme billike oorsaken behoort gewygert te worden".

Aan deze kerkorde schijnt men ook voor het vervolg de voorkeur boven de Dortsche te hebben gegeven. Althans in art. 16 van de Synode van Appingadam van 1620 wordt gesproken van art. 16 „der nu nijelicker gerevidierter kerckenordeninghe" en dat artikel luidt geheel anders als art. 16 der Dortsche. In plaats van deze in te voeren, heeft men dus blijkbaar die van 1595 herzien.

Drenthe eindelijk, dat in het begin der zeventiende eeuw een tijd lang met Groningen vereenigd is geweest, kreeg in 1638 een kerkorde, waarin het patronaatrecht erkend en bij beroepingen veel macht aan de burgerlijke overheid gegeven wordt.

Zoo zien wij dat in de zeventiende eeuw in de Republiek de kerk er eigenlijk nergens in geslaagd was haar zaken naar eigen goeddunken te kunnen regelen. Nagenoeg overal had de overheid een woordje mede te spreken vooral bij het beroepen van predikanten en eigenlijk was dit de spil waar alles om draaide.

De predikanten immers waren — hoe democratisch de kerkorganisatie ook mocht zijn — de hoofdpersonen in alles wat de kerk betrof. Zelfs in provincies, waar de Dortsche kerkorde door de regeering aanvaard en bekrachtigd was, bleven moeilijkheden bij beroepen niet altijd uit. Waar wij vooral de kerk over hooren klagen zijn de misbruiken, waartoe het patronaatrecht aanleiding gaf. Men denke daarbij aan de macht, door een ambachtsheer in zijn omgeving uitgeoefend, zoodat zijn wil er dikwijls wet was. Herhaaldelijk werd door den bezitter eener heerlijkheid eenvoudig iemand aangewezen om beroepen te worden; de kerkeraad was dan veelal niet bij machte zich krachtig tegen dit verlangen te verzetten. Vandaar dat, wanneer het niet gelukte den „patroon" tot andere gedachten te brengen, de hoogere kerkelijke autoriteiten alles in het werk moesten stellen om, zooals het heet, kerkelijk te maken, wat onkerkelijk geschied was. En ware de eigenmachtige houding door den „heer" eener plaats aangenomen nu nog het gevolg geweest van een sedert vele, vele jaren bezeten recht, maar het kwam ook voor — en dit was een der oorzaken van de ergernis der kerkelijken — dat het patronaatrecht bij beroepingen in toepassing werd gebracht door ambachtsheeren van plaatsen, waar vóór de Reformatie dat recht niet had bestaan b.v. omdat er geen kerk was.

Vandaar dat wij in de zeventiende eeuw de kerkelijke autoriteiten herhaaldelijk bij de Staten hunner provincie hooren klagen over de misbruiken van het patronaatrecht.

Belangrijker evenwel zijn de geschillen ontstaan tusschen de kerk en de burgerlijke overheid in de steden, niet alleen over het beroep, maar ook — en dat vooral was een steen des aanstoots voor de kerkelijken — over het afzetten der predikanten. Dit laatste onderwerp was zoo goed als niet geregeld. Zeeland had ten minste de bepaling dat ook het ontslag van predikanten door het collegium qualificatum geschieden moest.

De beide koopsteden Amsterdam en Rotterdam zijn in de eerste helft der zeventiende eeuw getuigen geweest van kerkelijke woelingen, welke heel wat beroering in den lande hebben verwekt. In 1628 en volgende jaren stonden de predikanten en regenten te Amsterdam op zeer gespannen voet. De laatsten waren niet van zin te buigen voor wat de kerkelijken eischten. Met name was de houding door de magistraatspersonen tegenover de Remonstranten aangenomen datgene wat de kerkelijken prikkelde. Eindelijk, nadat van den kansel meer dan eens heftig over de regenten de staf was gebroken, gingen de laatsten er toe over twee der predikanten, die zich het meest hadden geweerd, Smout en Clopperburch, in 1630 uit de stad te verbannen. Hiermede niet tevreden verlangden de magistraten der hoofdstad nu ook „sessie" in den kerkeraad, d. w. z. zij vorderden het recht op om enkele leden der vroedschap af te vaardigen teneinde de vergaderingen van den kerkeraad bij te wonen. Het gold hier echter niet een zaak van pure belangstelling in het welzijn der kerk, maar die afgevaardigden van het stadhuis zouden in den kerkeraad komen als dwarskijkers om toe te zien, dat de heeren predikanten en ouderlingen zich niet met de politiek bemoeiden. Hevig verzet heeft deze eisch bij de predikanten gevonden; herhaaldelijk zijn de stadhouder en de Staten

van Holland er aan te pas gekomen. De Amsterdamsche regenten wilden echter van geen toegeven weten en handhaafden hun eisch, Prins Frederik Hendrik heeft toen een commissie benoemd om de zaak in het reine te brengen, zonder dat daardoor de partijen veel nader tot elkander werden gebracht. Het einde van de zaak is geweest dat de kerkelijke heeren aan het kortste einde trokken.

Toch waren zij hier geheel in hun recht. Wel is waar was in de kerkorden van 1586 en 1619 aan de burgerlijke overheid het recht gegeven afgevaardigden te zenden naar de vergaderingen van Synode en kerkeraad. Voor de vergaderingen van de Synode was het allengs in de verschillende provincies regel geworden dat de Staten er afgevaardigden heenzonden. In Holland had men niet één provinciale, maar twee particuliere Synoden. Zij werden gehouden met voorkennis en goedvinden der regeering, die er twee afgevaardigden, commissarissen-politiek genaamd, heenzond. Gewoonlijk waren deze een lid van den Hoogen Raad of het Hof van Holland en een burgemeester of althans een regent der stad, waar de Synode bijeen kwam. Geschiedde dit in een der domeinen van den Prins van Oranje, dan waren ook enkele zijner Raden aanwezig. Die commissarissen-politiek kregen telkens een instructie der Staten mede, waarbij hen werd op 't hart gebonden toe te zien, dat de Synode zich niet op politiek terrein begaf en zich niet bemoeide met de zaken der kerk in het generaal. Werkelijk hebben zij herhaaldelijk bij een of ander aan de orde gesteld onderwerp hun veto doen hooren.

Met de afvaardiging naar den kerkeraad stond het eenigszins anders. De Staten waren niet te bewegen geweest de kerkorde van 1619 te bekrachtigen. Van de zijde der burgerlijke overheid kon men zich dus even weinig beroepen op de buiten werking gestelde kerkorde van 1586 als op die van 1619. En nu hadden de Staten in 1624

bepaald dat alles bij het oude blijven zou, en dus dat, waar de overheid tot dusverre geen afgevaardigden naar den kerkeraad zond, dit ook in het vervolg niet zou geschieden. In werkelijkheid zijn commissarissen-politiek in den kerkeraad vrijwel uitzondering gebleven; in tal van plaatsen der Republiek kende men zulke afgevaardigden niet. Het verzet der Amsterdamsche predikanten was volkomen gemotiveerd, al hebben zij het hoofd moeten buigen.

Anders stond het te Rotterdam. Daar is de houding van den kerkeraad aanleiding geweest tot een reeks van moeilijkheden, welke gedurende de jaren 1628 tot 1632 zoowel aan de kerkelijke autoriteiten als aan de regeering van stad en land heel wat zorgen hebben gebaard. Het is hier niet de plaats om uitvoerig op die geschiedenis in te gaan — eerlang zal ik dat elders doen — maar eenige bijzonderheden uit deze troebelen moeten hier worden vermeld als bijdragen voor de kennis van de verhouding tusschen de kerk en de burgerlijke overheid.

De aanleiding tot den strijd tusschen kerk en stadhuis was de beroeping van een predikant in 1628. De kerkeraad had een viertal opgemaakt en daarvan kennis gegeven aan de vroedschap. Deze gaf zijn wensch te kennen om één der vier, Levinus Beekman, predikant te Wormer en Jisp beroepen te zien. Groote ergernis verwekte dit bij den kerkeraad, die hierin een aanslag op de der kerk toekomende vrijheid van beroep zag. Beide partijen wendden zich tot de Synode van Zuid-Holland, die in 1629 een commissie benoemde om te trachten het geschil bij te leggen. Vergeefs echter, want de kerkeraad was niet te bewegen iets toe te geven, zoodat de synodale commissie moest verklaren, dat de schuld van de onvruchtbaarheid van hare pogingen bij den kerkeraad lag.

Maar nog vijandiger werd de verhouding door een daad van dat college. Rotterdam's regeering had zich tot de Staten van Holland gewend en deze hadden den kerkeraad

ontboden om gehoord te worden. In den Haag zijn toen de Rotterdamsche kerkeraadsleden door de regenten over hun stijfhoofdigheid onderhouden, zoodat zij volte face maakten en zich bereid verklaarden tot het beroep van Beekman, welk beroep eindelijk tot stand kwam. Intusschen hadden de leden van den kerkeraad bij de Staten een acte ingeleverd, waarin de schuld van de Rotterdamsche geschillen geheel op de vroedschap geschoven werd. Daarover ten hoogste gebelgd, schorste dit college de vier predikanten, de leiders van den kerkeraad Nienrode en Leeuwius wegens hun ergerlijk optreden tegen den magistraat en de beide overigen om de onrust in de gemeente. Tot overmaat van ramp was er nog een breuk in de gemeente en meer in 't bijzonder in den kerkeraad ontstaan, omdat de ijverige Calvinisten, Nienrode met de zijnen, de meerderheid van den kerkeraad, de beide overige predikanten, Alutarius en Rijswijk, beschuldigden van toegevendheid tegenover de Remonstranten.

Het was nu aan de in 1630 te Schoonhoven bijeenkomende Zuid-Hollandsche Synode om te trachten de moeielijkheden uit den weg te ruimen. Gewoonlijk bleef de Synode een dag of tien, twaalf bijeen, maar nu, dank zij vooral de Rotterdamsche kwestie, duurde het meer dan vier weken, vóór men alle punten der agenda afgehandeld had. Destijds beweerde men dat deze Synode aan het land zes duizend gulden gekost had. Onwaarschijnlijk is deze bewering niet, als men in aanmerking neemt dat ieder predikant (en ouderling?) vijf gulden per dag kreeg en dat het herhaalde heen en weêr reizen van commissies tusschen Rotterdam en Schoonhoven heel wat zal hebben gekost. In den lande liepen over deze Synode vreemde geruchten. Wij vernemen er een curieus staaltje van in de Synode van het volgénd jaar. Daar werd geklaagd dat het praatje de ronde deed, alsof „bij degene, die (nl. in 1630) ter synodale vergaderinge verschenen waren,

enige honderden guldens in taback tot 's landts costen geconsumeert zouden zijn". Er werd nu een attest overgelegd dat dit gerucht absolute onwaarheid bevatte. Maar diezelfde Synode van 1631 levert ons toch het bewijs dat men te Schoonhoven in elk geval nog al royaal is geweest met het toelaten van gasten tot den synodalen maaltijd, welke op 's lands kosten gehouden werd. In 1631 (art. 57) werd aan de synodale heeren medegedeeld een extract uit de resoluties van Gecommitteerde Raden, inhoudende dat in het vervolg de kosten van den maaltijd alleen zouden worden voldaan voor de leden der Synode en voor hen, die „van den Synode zijn geciteert oft mochten verschreven wesen". Tusschen de regels door leest men dat de Synode van 1630 of van vroegere jaren op 's lands kosten nog al gastvrij geweest was.

Maar ook deze Synode gelukte het niet kerk en stadhuis tot elkander te brengen. De twistende partijen in de kerk wist zij te verzoenen, maar toen nu de vroedschap meende, dat Alutarius en Rijswijk hun dienstwerk weêr zouden kunnen hervatten, omdat door den getroffen vrede de aanleiding tot hunne suspensie vervallen was, antwoordde de Synode: „Neen, alle vier of geen van vier". Maar om ook voor Nienrode en Leeuwius de suspensie op te heffen, dat was iets waartoe de regenten niet te bewegen waren. Nienrode en zijn aanhang had — beweerden zij — hen belasterd en beleedigd, eerst moesten zij daarvoor volledige genoegdoening hebben. Verlangden de afgevaardigden van de vroedschap dat ter Synode een onderzoek ingesteld zou worden naar degenen, die van de Rotterdamsche troebelen de schuld droegen, een wensch die ten doel had Nienrode cum suis een kerkelijke straf op den hals te halen, de Synode achtte dit na de getroffen verzoening niet meer noodig. Beklaagden de regenten zich over de door den kerkeraad bij de Staten ingediende acte, de Synode zag in deze handeling „gheen swarĭcheydt". Om kort te

gaan, heel veel verder kwam men te Schoonhoven niet. Ook de Staten van Holland, teleurgesteld dat men van kerkelijke zijde niet had kunnen slagen in de poging om de moeilijkheden op te lossen, besloten den 24 Januari 1631 den stadhouder te verzoeken zich eenige politieke en kerkelijke heeren te „assumeren" om met advies van dezen de zaak te Rotterdam af te doen. Het einde der geschiedenis is geweest dat de kerk de nederlaag leed. De predikanten Nienrode en Leeuwius moesten worden „verplaatst", d. w. z. zij werden als dienaars te Rotterdam afgezet, de oude kerkeraad hersteld enz.

Die Rotterdamsche geschiedenis is een voorbeeld hoezeer de kerk te betreuren had, dat er geen afdoende regeling bestond ten opzichte van de verhouding tusschen kerk en staat. Dat de zaken te Rotterdam zulk een vaart genomen hadden was in elk geval de schuld der kerkelijken. Hadden Nienrode en de zijnen den raad gevolgd der synodale gedeputeerden, de zaak zou zulke afmetingen niet hebben aangenomen. Secretaris der door de Synode benoemde commissie was Gijsbert Voet, een man, die steeds voor het recht der kerk gestreden heeft, en dat deze commissie rondweg de schuld aan den kerkeraad gaf, is wel een bewijs dat oorspronkelijk de wensch van de vroedschap niet overdreven was.

De geschillen te Amsterdam en te Rotterdam leeren ons dat per slot van rekening de kerk zich naar de burgerlijke overheid te schikken had. Onwillekeurig dringt zich hier de vraag naar voren: „Had een stedelijke overheid het recht zonder vorm van proces predikanten uit de stad te zetten en was van dat vonnis geen hooger beroep?" Hierop antwoordt Prof. Fruin: „De steden konden dus tegen een particulier doen wat zij verkozen. Van willekeurige uitzetting b.v. was geen verhaal. Aan al te vrije sprekers, predikanten en anderen, werd dikmaals de stad op eenmaal ontzegd. Dit recht was overgebleven uit den tijd der

troebelen, toen het inderdaad even noodzakelijk was geweest, als thans soms de staat van beleg" [1]).

De hier besproken voorvallen zijn niet de eenige geweest, waarin de burgerlijke overheid overging tot schorsing, afzetting of uitbanning van predikanten. Wanneer de regeering eener stad van een predikant wenschte ontslagen te zijn, probeerde zij het soms eerst met een zoet lijntje; zij vroegen dan aan de kerkelijke autoriteiten, in dit geval de provinciale of particuliere Synode „verplaatsing" van den bewusten persoon. De Synode, indien zij met dit verzoek accoord ging, moest dan maar zien dat zij den man ergens anders onder dak bracht. Een voorbeeld er van geeft Gouda. Daar waren in 1636 onlusten in de gemeente en nu richtte in 1637 het stedelijk bestuur zich tot de Synode met het verzoek om Ds. Abbama te „verplaatsen". Daartoe was de kerkelijke vergadering niet zoo dadelijk te bewegen. Zij onderzocht de zaak en kwam tot de slotsom, dat er voorloopig geen reden was om den predikant te doen verhuizen. De vroedschap wilde Ds. Abbama echter kwijt zijn en zoo werd in de Synode van 1638 medegedeeld, dat de magistraat hem afgezet had. Zulke ervaringen deden de kerkelijken een „bondich stuck van het recht en de regeringe der kercke" opstellen, maar toen dit in de Zuid-Hollandsche Synode van 1639 in behandeling komen zou, verboden de commissarissen-politiek het aan de orde te stellen. De Synode moest zich tevreden stellen met het ontwerpen eener remonstrantie aan de Staten van Holland, waarin zij aan hare grieven lucht gaf, welk stuk het volgend jaar in de Synode vastgesteld werd.

Ook de hooge overheid trad soms tegen predikanten op. Toen de Haagsche predikant Stermont in 1652 de Staten door een preek geërgerd had en hij zich niet voldoende

[1]) R. Fruin, Gesch. der staatsinstellingen in Nederland, blz. 210

wist te rechtvaardigen, werd hij door de Staten in zijn bediening geschorst.

Een bewijs dat ook het aannemen der Dortsche kerkorde de kerk niet vrijwaarde tegen moeilijkheden en dat die kerkorde daartoe zelfs aanleiding geven kon, is hetgeen in 1660 te Utrecht gebeurde. Sedert 1653 hadden in de oude bisschopstad de predikanten den strijd aangebonden over de regeling der geestelijke goederen. Na de Hervorming waren in de Republiek die goederen door den staat genaast en de inkomsten ten deele voor kerkelijke doeleinden gebruikt. In Utrecht bestond echter een zeer vreemde en ergerlijke toestand. Nadat de uitoefening van den katholieken godsdienst verboden was had men de kapittelen laten bestaan met behoud van hunne inkomsten. Thans echter werden de vacante plaatsen in de kapittels gegeven aan Gereformeerden, die daardoor een aardig voordeeltje hadden. Men behield zelfs de katholieke titulatuur en benoemde domheeren, kanunniken, vicarissen enz. als in den bisschoppelijken tijd. Den predikanten was dit een ergernis; die titulatuur noemden zij superstitieus, maar dat regenten — want zij of hunne vrienden waren gewoonlijk de gelukkigen — die met de kerk niets te maken hadden, goeden sier maakten van de inkomsten der kerkelijke goederen — al moesten zij ook jaarlijks een som uitkeeren tot onderhoud van predikanten en scholen — was terecht iets, dat in hooge mate hun verontwaardiging wekte. Jaren lang zagen er over dit onderwerp tal van vlugschriften het licht, maar eerst in 1658 nam de zaak een scherper vorm aan en werd oorzaak van een hevigen strijd tusschen vroedschap en kerkeraad. De laatste had verzocht dat voortaan de inkomsten der geestelijke goederen voor kerkelijke doeleinden gebruikt zouden worden. Zonder op dit verzoek in te gaan, vroeg de vroedschap aan de predikanten advies over de kerkelijke goederen. Zeven van hen braken in hun na lang wachten uitgebracht advies den staf over

de tot dusverre gevolgde regeling, terwijl vier zich aan de zijde van den magistraat plaatsten. Dit gaf in den kerkeraad tot heftige tooneelen aanleiding en wellicht ten gevolge hiervan gaf de vroedschap in het voorjaar van 1660 aan den kerkeraad kennis, dat de stedelijke regeering voortaan gebruik zou maken van het recht, haar gegeven in art. 37 der Dortsche kerkorde, in Utrecht officieel aangenomen en bekrachtigd, om de kerkeraadsvergaderingen door twee politieke commissarissen te doen bijwonen. De magistraat was hier volkomen in zijn recht en men zou dus meenen, dat de kerkeraad voor dat beroep op de wettig gesanctioneerde kerkorde gezwicht zou zijn. Het tegendeel was waar. Eerst trachtte men nog door een remonstrantie de vroedschap te bewegen van haar voornemen af te zien. In die remonstrantie heet het o. a. dat het bewuste artikel door den nood gedrongen in de kerkorde opgenomen was, omdat anders waarschijnlijk de goedkeuring der kerkorde door de Staten niet verkregen zou zijn geworden. Volkomen juist, maar dit wettigde toch niet de houding der Utrechtsche predikanten! In Utrecht was die bekrachtiging in elk geval verleend. De hoogleeraar Voet, mede-opsteller der remonstrantie, heeft dit stuk en deze redeneering verdedigd door te betoogen dat de kerkelijken in Dordrecht deze concessie hadden gedaan om daardoor een door de Algemeene Staten bekrachtigde en dus voor de geheele Republiek geldige kerkorde te verkrijgen. Die bekrachtiging door de Staten-Generaal was niet gevolgd en dus zou men ook ontslagen zijn van het afgedwongen art. 37. Een vreemde redeneering, die veel heeft van een uitvlucht.

De vroedschap hield echter voet bij stuk, maar ook de kerkeraad wilde niet wijken en weigerde de commissarissen-politiek toe te laten. Daar de regeering bleef aanhouden besloot de vergadering tot staking over te gaan. Maatregelen werden getroffen, dat de zaken van de gemeente geregeld konden voortgaan, ook al vergaderde de kerkeraad

niet. De magistraat wendde zich tot de Staten der provincie, de kerkeraad tot de hoogere kerkbesturen.

Intusschen was op de Utrechtsche kansels de houding der regeering ten opzichte der kerkelijke goederen herhaaldelijk scherp veroordeeld. Eindelijk besloot de regeering tot krasse maatregelen over te gaan. Eerst hadden de Staten — om alle verzet te kunnen breken — van de Staten van Holland militaire hulp verzocht en verkregen.

Nu werden den 19den Juli 1660 door den magistraat twee der roerigste predikanten, Abr. van de Velde en Teellinck uit de stad verbannen. Door dit hardhandig optreden van de vroedschap werd de kerkeraad tot toegeven genoopt en stond aan de politieke commissarissen toe zitting in zijne vergaderingen te nemen. Tusschen kerk en stadhuis ontstond op nieuw geschil omdat in de attestatie, door den kerkeraad aan de verbannen predikanten gegeven, tot ergernis van de vroedschap deze zinsnede voorkwam „in alle deelen van synen dienst seer getrouw ende ijverich".

Gevolg der Utrechtsche troebelen was dat de Staten der provincie den 24 Juli 1660 een reglement opstelden, dat alle in de provincie toegelaten predikanten zouden moeten onderteekenen en waarbij zij verklaarden zich te zullen houden aan de kerkorde en noch in predikatien of catechisatien daden der regeering en de kwestie der kapittelgoederen aan critiek te zullen onderwerpen.

Evenals te Rotterdam is ook te Utrecht de kerk zelve schuld geweest van het krasse optreden der regeering. Trouwens waar het hare belangen betrof, is de kerk in hare houding tegenover de regeering ook wel inconsequent geweest. Zij heeft — en dat was haar recht — zich verzet als de regeering predikanten kortweg afzette, maar dan had zij zich moeten onthouden van het inroepen van de hulp der overheid om van een haar niet welgevallig predikant ontslagen te worden. Ook hiervan een voorbeeld.

Zooals wij gezien hebben, geschiedde in Zeeland sedert 1591 het beroep van predikanten door het collegium qualificatum. Te Middelburg ontstond in 1676 veel beroering door een beroep, dat uitgebracht moest worden wegens het overlijden van den predikant Coorne. In de hoofdstad van het streng rechtzinnige Voetiaansche Zeeland was sinds eenigen tijd als predikant werkzaam de uit Leeuwarden overgekomen leeraar, Johannes van der Waeyen. Deze ijverde voor de Coccejaansche richting, welke men zou kunnen noemen de vrijzinnige of liberale opvatting van dien tijd. Die vrijere opvatting in het kerkelijke had ook een politieken kant. Over het algemeen toch kan men zeggen, dat de Coccejanen vooral aanhangers vonden onder de anti-stadhouderlijke partij, terwijl de orthodoxen, de Voetianen met hart en ziel aan den stadhouder verkleefd waren. Dit bleek o.a. bij den strijd over het in 1662 door de Staten van Holland vastgestelde gebedsformulier. Geeft het een eigenaardig kijkje op de verhouding tusschen kerk en staat, dat de overheid een formulier van bidden bij de godsdienstoefeningen vaststelt, men vergete niet dat hier eigenlijk een zuiver politieke zaak gold, n.l. om te voorkomen dat in het vervolg op den kansel voor den Prins van Oranje gebeden zou worden. De Voetianen hadden hiermede allerminst vrede terwijl de Coccejanen gezeggelijker waren.

Ook in Zeeland hadden de Voetianen gejuichd toen Willem III aan het hoofd der Republiek geplaatst werd en zij hoopten en verwachtten van hem krachtige hulp in den strijd tegen de nieuwigheidkramers, de Coccejanen. Intusschen had te Middelburg de Coccejaan van der Waeyen zich een grooten aanhang verworven onder alle klassen der maatschappij, maar niet het minst onder de regenten. Vandaar dat de Voetianen — en daartoe behoorde de meeste predikanten te Middelburg — met zorg het beroep van een nieuwen predikant te gemoet zagen.

En daarvoor was reden, want toen het collegium qualificatum, dat het beroep uitbrengen moest, bijeenkomen zou, gaf de vroedschap aan hare vijf gecommitteerden de geheime opdracht mede, wie op het viertal gebracht moesten worden, wie op het tweetal en welken predikant zij daaruit beroepen mochten. Aldus geschiedde en de uitverkorene, op wien het beroep met 44 stemmen — de minderheid bestond uit zes predikanten, zes ouderlingen en drie diakenen — werd uitgebracht, was W. Momma, predikant en hoogleeraar te Den Ham in Pruisen, die zich reeds door de dissertatie, na verdediging van welke hij tot theologiae doctor bevorderd werd, als aanhanger van Coccejus had doen kennen. Dit beroep had nu nog de approbatie van de Classis noodig en dit college — waarin de Voetianen de meerderheid hadden — wilde er niet van hooren den aanhanger der nieuwere denkbeelden te Middelburg binnen te halen.

De meerderheid van vroedschap en kerkeraad met een zeer groot deel der gemeente zagen met verlangen het optreden van den nieuwen leeraar te gemoet en trachtten de Classis te nopen haar verzet te laten varen. Tevergeefs echter. De Classis had zich met verzoek om steun gewend tot den Prins van Oranje, die reeds te voren een brief had geschreven met de vermaning om toch geen Coccejaan te beroepen. Rekenende op die haar toegezegde hulp bleef de Classis onverzettelijk, al was het beroep wettig uitgebracht en al werden tegen Momma geen bepaalde punten van onrechtzinnigheid in het midden gebracht, tenzij dan dat hij een aanhanger der nieuwere denkbeelden was.

Het werd rumoerig in Middelburg, want de meerderheid was op de hand van Momma. Toen nu alle onderhandelingen op niets uitliepen besloot het collegium qualificatum met de bevestiging voort te gaan; werkelijk had deze den 19den Juli plaats. Juichte de vrijzinnige partij

in Zeeland's hoofdstad, de vreugde was van korten duur. In de laatste dagen van November kwam de stadhouder, die herhaaldelijk door brieven gewaarschuwd had toch niet met de zaak voort te gaan, naar Middelburg. In welke stemming deze was bleek aan den predikant Gravius, toen hij Woensdag, 2 December op den maandelijkschen biddag voorging bij de godsdienstoefening in de Nieuwe kerk. Ook de stadhouder was onder zijn gehoor, maar evenals de Voetianen over het gehoorde bitter weinig gesticht. 's Middags van dienzelfden dag moest Gravius nogmaals preeken. Reeds stond hij op den preekstoel, toen hem door een bode een brief van den Prins werd gebracht, waarin deze hem zijn misnoegen over zijn ochtend-preek mededeelde en hem beval 's middags een anderen toon aan te slaan.

Het was nu wel te voorzien hoe de kerkelijke moeielijkheden te Middelburg opgelost zouden worden. De beslissing liet niet lang op zich wachten. Een deel der vroedschap werd afgezet en door Voetianen vervangen en ook Momma en van der Waeyen werden door den stadhouder van hunne bediening ontzet en uit de stad gebannen. De orthodoxie had dus gezegevierd, maar . . . langs kerkelijken weg? In 1682 verkondigde de Calvinist W. à Brakel te Leeuwarden „dat geen politieke overheit macht hadde om een predicant te deporteeren". Had Willem III die dan wel?

Deze Middelburgsche geschiedenis heeft ook een vermakelijke zijde. Tijdgenooten beweerden dat hier weer van toepassing was: „Cherchez la femme!" en schreven de verbanning van van der Waeyen en Momma toe aan een wraakneming van den orthodoxen predikant Thilenus. Deze maakte het hof aan de mooie en rijke dochter van den regeerenden burgemeester Veth. Maar de groote gaven van van der Waeyen oefenden ook op het vrouwelijk hart een groote bekoring uit. Juffrouw Veth gaf de voorkeur

aan van der Waeyen; deze triomfeerde dus ook in de liefde over zijn tegenstander, of zooals men het destijds wel niet fijn maar toch niet onaardig uitdrukte, hij „veegde hem dien vetten brok uit den mond". De gebelgde Thilenus, geholpen door zijn prinsgezinde vrienden besloot zich te wreken en zoo zou de verbanning van de beide predikanten tot achtergrond hebben . . . teleurgestelde liefde.

De zooeven genoemde predikant à Brakel, een der bekendste Calvinisten der zeventiende eeuw, is in 1683 predikant te Rotterdam geworden en daar met de regeering in conflict gekomen over het recht der stedelijke overheid om een beroep te „improbeeren". Zooals reeds bleek maakte die overheid aanspraak op het recht van „approbatie" van een beroep, haar reeds in de kerkorde van 1586 toegekend. Volgens haar vloeide uit dat recht voort dat zij de goedkeuring kon onthouden, dus het beroep „improbeeren", zooals het heette. Werkelijk kwam het herhaaldelijk voor, dat door de vroedschap een beroep geïmprobeerd werd. Volgens een in 1676 verschenen vlugschrift waren te Amsterdam in de laatste jaren niet minder dan veertien predikanten geïmprobeerd en gewoonlijk geschiedde dat eenvoudig zonder opgaaf van redenen. De kerk zag dit met leede oogen, maar verzet hielp toch niet en het was nog geraden ook, zich van critiek dezer handelingen te onthouden, want de zeventiende-eeuwsche regenten waren spoedig op hun teenen getrapt en dan was er met hen geen gekscheren.

Dit ondervond de genoemde predikant Willem à Brakel. In 1688 was te Rotterdam als predikant beroepen D. Crombrugge, maar het stadhuis had geen vrede met deze keuze en dus werd zij geïmprobeerd. Toen nu den 25en Juli Brakel in de Groote kerk preekte, gaf hij als onderwerp van zijn toespraak op: „Of het den overheden als overheden door een goddelijk recht toekomt een leeraar, die wettig van Gods gemeente verkozen is, zonder redenen aan

de gemeente te geven, te improbeeren, de beroeping te annulleeren en de gemeente te doen treden tot beroeping van een ander?" Onze Calvinist antwoordde daarop ontkennend en haalde zich door deze stoute daad het ongenoegen der stadsregeering op den hals. Deze achtte zich beleedigd en strafte den predikant met schorsing en inhouding van zijn traktement. Wellicht waren nog andere moeielijkheden voor Brakel uit deze preek voortgevloeid, indien niet Willem III er zich mede bemoeid had.

Tot dusverre hebben wij gezien dat de geschillen tusschen kerk en stadhuis vooral betrekking hadden op het beroepen van predikanten. Maar wanneer nu het tegenovergestelde plaats had, wanneer een predikant door de kerkelijke autoriteiten afgezet werd, wat deed dan de overheid? Zijdelings had zij ook hiermede te maken, want in sommige plaatsen moest op het stadhuis de toestemming voor een beroep worden gevraagd. Was nu een predikant afgezet, dan ontstond daardoor een vacature, waarin moest voorzien worden en dus moest aan burgemeesters toestemming worden gevraagd om een ander te beroepen. Uit den aard der zaak kwam afzetting slechts zelden voor. Toch is er een geval bekend, waarin de houding der burgemeesters te curieus geweest is om het hier niet even te vermelden.

In 1692 had de Noord-Hollandsche Synode den Amsterdamschen predikant, Balthasar Bekker, den beroemden schrijver der „Betooverde Wereld" wegens het uitgeven van dit kranige boek, als onrechtzinnig afgezet. De kerkeraad vroeg nu verlof aan burgemeesters om een ander te mogen beroepen. Maar deze regenten waren op Bekker's hand. Toch ging het niet aan om tegen het door de Synode gewezen vonnis openlijk in verzet te komen. Wat deden nu de regenten om hun ongenoegen over dit vonnis te toonen, zonder met de kerk in conflict te komen? Eerst werd de kerkeraad onder allerlei voorwendsels een paar keer afgescheept en dit uitstellen der beslissing had

wellicht een reden, welke de kerkeraad niet vermoeden kon. Wij weten dat de vergadering der Synode door twee commissarissen-politiek bijgewoond werd. Deze brachten dan in de vergadering der Staten van Holland rapport uit over het in de Synode voorgevallene. Het beloop der zaak wettigt het vermoeden, dat het machtige Amsterdam zijn invloed aangewend heeft om het rapport over de Synode, in 1692 te Alkmaar gehouden, achterwege te laten. Althans in de „Resolutiën" der Staten van Holland van 1692 en 1693 vindt men van deze Synode niets gerept. En toen nu de kerkeraad weer eens kwam vragen om een predikant in Bekker's plaats te mogen beroepen, werd hem geantwoord, dat over het verhandelde in de Synode van 1692 nog geen verslag aan de Staten van Holland gedaan was, dat de acta dier Synode dus nog niet de goedkeuring der hooge overheid verkregen hadden, dat, zoolang dit niet geschied was, burgemeesters ook Bekker's ontslag niet aanvaarden konden en dat zij nu bereid waren aan den kerkeraad een proponent toe te staan, om Bekker's beurten waar te nemen. Zoo is geschied en de regeering van Amsterdam is tot Bekker's dood toe hem zijn traktement blijven uitbetalen.

Kwamen in de voorafgaande bladzijden nog al eens conflicten tusschen kerk en overheid ter sprake, deze hadden nagenoeg altijd betrekking op het gezag der overheid ook ten opzichte der kerk. Op dit punt waren de regenten niet gemakkelijk, al is voor 't overige hunne houding tegenover de kerk volstrekt niet onwelwillend geweest. Kerk en staat kwamen herhaaldelijk met elkander in aanraking. Zonderen wij gevallen als de boven verhaalde, waarbij het ging om het aandeel der burgerlijke overheid in het bestuur der kerk, uit, dan zien wij gewoonlijk de kerk bij de regeering aankloppen om medewerking of steun ten opzichte van zaken, welke in wezen politiek waren, maar waarin de kerk levendig belang stelde, of die voor het welzijn

of den bloei der kerk van groote beteekenis waren of heetten te zijn.

In de eerste plaats betrof dat de houding van de overheid tegenover de overige kerkelijke gezindten. Officiëel erkend was alleen de publieke, de Gereformeerde kerk. Eigenlijk was zelfs de uitoefening van hun godsdienst aan anderen verboden. Met name gold dit voor de Katholieken en de Remonstranten. Al werden zij niet vervolgd omdat zij Katholiek of Remonstrant waren, uitoefening van hun godsdienst, d. w. z. het houden van voor meerderen toegankelijke godsdienstoefeningen was hun niet toegestaan. Nu trekke men hieruit niet de gevolgtrekking, dat die godsdienstoefeningen niet plaats hadden. Integendeel, zij hebben nooit opgehouden. Dit nu was den kerkelijken heeren een groote ergernis. Vandaar dat wij hen herhaaldelijk — vooral in de eerste helft der zeventiende eeuw — bij de Staten der verschillende provincies en bij de Staten-Generaal zien aankloppen tot het verkrijgen van maatregelen tegen paapsche stoutigheden en tegen de vrijheden, welke de Remonstranten zich veroorloofden. Ten opzichte van beide zaken is hun succes maar matig geweest. Zeker, er zijn in de zeventiende eeuw heel wat plakkaten tegen de Katholieken uitgevaardigd, want het papier was geduldig. Maar de uitvoering dier plakkaten, daar schortte het aan. Tot verklaring van die weinige gestrengheid dient in de eerste plaats geconstateerd te worden dat de zeventiende eeuwsche regenten niet vervolgziek waren. Daarvoor waren zij te praktisch. De handelsbelangen, de toevloed van vreemde kooplieden, die een anderen godsdienst beleden als de hier geldige, maakten de regenten huiverig om op te treden tegen verboden godsdienstoefeningen. Daarbij houde men in het oog, dat zoo niet de meerderheid dan toch een groot deel hunner vrij onverschillig voor godsdienstige geschillen waren. Leden der publieke kerk en misschien ijverig in het vervullen hunner godsdienstige

plichten, konden zij de zon in het water zien schijnen en waren niet spoedig geneigd tot vervolging van andersdenkenden over te gaan. Hebben zij toch in de eerste helft der zeventiende eeuw menig plakkaat tegen de Katholieken uitgevaardigd, dan vindt dit zijn verklaring dat men tijdens den oorlog met Spanje niet zonder reden de Katholieken niet altijd vertrouwde en hen wel eens van Spaanschgezindheid verdacht. Daarenboven toen men eenmaal de uitoefening van den Katholieken godsdienst verboden had, kon men toch niet steeds de ooren sluiten voor de telkens en telkens weder herhaalde klachten der predikanten, die met de stukken aantoonden, dat aan de uitvoering der plakkaten zoo niet alles, dan toch zeer veel ontbrak. Vandaar dat zoo nu en dan weêr eens een nieuw plakkaat uitgevaardigd werd of de Staten richtten een aanschrijving aan het Hof van Holland om toe te zien dat door de ambtenaren de plakkaten ten uitvoer gelegd werden. Ja! die ambtenaren, die „officieren", daar zat de moeilijkheid. Die heeren hebben al spoedig begrepen, dat er uit die plakkaten voor hen een aardig voordeeltje te halen was, want zij verstonden zich uitnemend op wat men noemde de „conniventie". Dat wil zeggen, zij gingen een accoord aan met de Katholieken, wien zij, tegen betaling van zekere som, beloofden een oog te zullen dicht doen. Was zulk een accoord gesloten, dan konden de Katholieken, mits zij voorzichtig te werk gingen, ongestoord hunne godsdienstoefeningen houden. Kwam er dan een aanschrijving van het Hof van Holland om scherper tegen de Katholieken op te treden, och, dan wisten deze ambtenaren ook wel weer raad. De baljuw, schout of hoe de ambtenaar ook heeten mocht, waarschuwde de Katholieken dat hij op een aangegeven dag hun godsdienstoefening zou komen verstoren. Op den bepaalden dag trok hij dan met zijn rakkers naar het huis, dat een schuilkerk der Katholieken heette te zijn, maar . . . vond natuurlijk

niets. Met een gerust (!) geweten kon dan aan het Hof geschreven worden, dat men tevergeefs getracht had de Katholieken bij hun verboden godsdienstoefeningen te betrappen. Dat dit den Roomschen grof geld kostte laat zich denken. Als staaltje hoe zelfs onder de rook van den Haag de Katholieken in het midden der zeventiende eeuw gevild werden, moge dienen een stuk uit het Rijksarchief van het jaar 1652. Het betreft den baljuw van Rijnland, Amelis van den Boekhorst, heer van Wimmenum, in 1642 beschreven als lid der Edelen ter dagvaart van Holland. Het stuk luidt aldus:

„Aen Wimmenum zijn a° 1642 [Van 1642 tot 1652 ter hand gesteld?]

Door van der Meer van Berendrecht over eene afgemaeckte storinge	400 gld.
Van van der Meulen veele duysenden . . .	?
Van van der Graef	60 gld.
Van 't aengeven van van der Graef	120 „
Van Berckel	120 „
Van Uterwaal.	120 „
Van Gillis Teumen tot Sevenhoven	700 „

De Jesuiten uytten Hage comen predicken tot Voorburch; accorderen à part met Wimmenum".

In hetzelfde jaar heet het dat Gideon van Geesdorp, nog wel substituut van den procureur-generaal, jaarlijks van de Haagsche Katholieken 400 gulden trok. Al hebben nu de Staten wel eens maatregelen tegen dat knoeien genomen, afgeschaft is het nooit, ja, langzamerhand is het zelfs een vast erkende — al is het dan ook niet officieel erkende — gewoonte geworden, dat de Katholieken een jaarlijksche som aan de ambtenaren betaalden. Behalve die vaste som kwamen er nog allerlei extraatjes bij b.v. voor het toelaten van een nieuwen pastoor of de zoogenaamde bienvenu-gelden, enz. Eerst aan het einde der

achttiende eeuw zijn de Katholieken van het betalen dezer hatelijke belasting ontheven.

Nu zou het onjuist zijn om uit het bovenstaande de slotsom te trekken, dat de Katholieken dus eigenlijk overal vrij wel ongehinderd hunne godsdienstoefeningen houden konden. Er waren hier heel wat plaatselijke verschillen. In de eerste helft der eeuw is hier en daar nog wel eens hardhandig tegen hen opgetreden, waarbij men in het oog dient te houden dat nog ten tijde van Oldenbarnevelt zij de meerderheid in de Republiek uitmaakten, maar naar mate de eeuw verder schreed, werd ook voor hen de vrijheid steeds grooter. Toen de Apostolische Vicaris Neercastel in 1668 zijn verslag over den toestand der missie naar Rome zond, roemde hij de vrijheid, welke de Katholieken in Holland genoten en toen in 1671 de Iersche bisschop John Brenan te Utrecht, Haarlem en Amsterdam vertoefd had, roemde hij de pracht en rijkdom der kerksieraden, welke hij bewonderd had.

Met de Remonstranten ging het al evenzoo. Ook met het oog op hen zien wij de predikanten als trouwe wachters op de muren Sion's telkens weder naar de hooge overheid trekken om maatregelen te verzoeken tegen de vrijheden, welke zij zich veroorloofden. Maar na den dood van Prins Maurits met steeds minder succes.

Frederik Hendrik was hun gunstig gezind en al hebben zij hier en daar, b.v. te Leiden, nog wel eens bange dagen doorleefd, de tijd der vervolgingen was voorbij. Omstreeks 1630 begon hun grootere vrijheid te worden toegestaan. Zij begonnen kerken te bouwen, al moesten deze, evenals die der Katholieken, zoo min mogelijk het uiterlijk voorkomen van kerkgebouw hebben. Van daar dat men van de straat af soms heel weinig van die kerken bemerkte. Soms werden zij achter andere huizen gebouwd en slechts door een gang met de straat verbonden. Ook de uitgeweken leiders der Remonstranten keerden uit het buiten-

land terug, onder hen Wtenbogaert, de vroegere hofprediker van Prins Maurits. De laatste kon zich weer metterwoon in den Haag vestigen; zijn huis, waar in 1619 de Calvinist Rosaeus ingetrokken was, werd, al was het dan in zeer verwaarloosden toestand, aan zijn vrouw teruggegeven en weer door hem betrokken. Hij kreeg zelfs van Frederik Hendrik toezegging dat hij niet lastig gevallen zou worden, mits hij niet preekte. Welhaast werd zelfs te Amsterdam het seminarie der Remonstranten opgericht.

Vooral in laatstgenoemde stad hadden de predikanten de handen vol werk om — ofschoon zonder veel succes — te waken tegen het binnendringen van allerlei ketters en vrijgeesten. In de zeventiende eeuw was Amsterdam de Eleuteropolis, de Vrijstad, waarheen tal van radicalen en vrijdenkers hun schreden richtten. Heel wat vreemdsoortige denkers en zoekers heeft zij binnen hare muren gehuisvest. Naast Katholieken en Remonstranten vinden wij hier Collegianten en radiale Doopsgezinden, Kwakers, Socinianen, volgelingen van Spinosa enz. enz. Gelijkgezinden hielden daar bijeenkomsten, conventikels, waarin zij hunne denkbeelden verkondigden, die weinig met de leer der heerschende kerk in overeenstemming waren. Menigen gang naar het stadhuis moesten de predikanten ondernemen om bij de overheid maatregelen te verzoeken tegen de wolven, die hun schaapskooi bedreigden. Niet altijd konden burgemeesters voor die klachten hun ooren sluiten, maar heel veel ijver in het vervolgen van andersdenkenden toonden zij niet.

Evenwel, het waren niet alleen de godsdienstoefeningen van Katholieken, Remonstranten, Doopsgezinden enz. die voor de kerk steenen des aanstoots waren, niet minder ergernis gaf het haar, dat nog zoovele openbare betrekkingen door niet-Gereformeerden bekleed werden. Vandaar dat wij telkens en telkens weder de kerk bij de regeering des lands hooren aandringen op reformatie der officieren.

Men dacht hierbij niet aan militairen, maar aan de ambtenaren aan wie de belangen van justitie en politie toevertrouwd waren. Eigenlijk hadden deze allen behooren te zijn leden der Gereformeerde kerk. Maar het was niet overal zoo. Vooral ten platten lande, waar deze personen veelal door ambachtsheeren aangesteld werden, waren de uitzonderingen zeer talrijk. En in overwegend Katholieke gedeelten des lands had het er soms veel van of de uitzondering regel was. Hoe zou men ook in die plaatsen genoeg personen hebben kunnen vinden, die niet alleen Gereformeerd waren, maar ook geschikt tot het waarnemen van allerlei baantjes, ook al waren deze niet van overwegend belang, b.v. ambachtsbewaarders, arm- en weesmeesters enz. Dat de kerk niet tevreden was met Katholieke of Doopsgezinde kerkmeesters ligt voor de hand. Wilde men echter zekerheid hebben tegen de stoutigheden van Katholieken en anderen, dan was het zaak, dat vooral de openbare ambtenaren niet met hen één lijn trokken. Zoo is het begrijpelijk als wij in de zeventiende eeuw de kerk steeds hooren aandringen op reformatie der officieren.

Buiten deze ambtenaren was er nog een categorie van personen, voor wie de kerk bovenal vasthield aan den eisch, dat zij belijders van den publieken godsdienst moesten zijn. Dat waren de schoolmeesters. Herhaaldelijk heeft de kerk getoond aan de school een warm hart toe te dragen. Laat het nu zijn, dat hierbij ook ijveren voor de belangen van den godsdienst in het spel kwam, zoodat het ter schoole zenden van kinderen medebracht hun den catechismus te leeren, vertrouwd te maken met den Bijbel enz. enz., toch is het eigenaardig dat wij reeds in 1634 de Zuid-Hollandsche synode zien ijveren voor .... leerplicht. In die vergadering werd aangedrongen op het toezien dat de kinderen naar school gezonden werden. Onder de middelen, welke tot het bereiken van dit doel aangewend zouden kunnen worden, werd o. a. genoemd dat aan

armlastigen hun onderstand onthouden zou worden, indien zij hun kinderen niet naar school zonden. Ook werd aan de leden der vergadering in bedenken gegeven om bij hun magistraten aan te houden, dat alle personen, die een baantje van de stad gekregen hadden — genoemd worden wagenaars en schuitenvoerders — gedwongen zouden worden hun kinderen het schoolonderwijs te laten volgen. Zou men nu echter het doel niet voorbij streven, dan was het zaak te zorgen, dat het onderwijs in handen van Gereformeerden was. Dit nu was lang niet altijd het geval. Herhaaldelijk hooren wij in de zeventiende eeuw klagen over scholen, waar het onderwijs gegeven werd door Katholieken, Remonstranten, Doopsgezinden enz. Vooral de school te Kuilenburg, welke door klopjes — Katholieke geestelijke zusters — gehouden werd, heeft gedurende vele jaren aan de kerkelijken zorg gebaard.

Werd hier of daar een school ontdekt, welke in handen van andersdenkenden was — en dit gebeurde nog al eens — dan was de kerkeraad spoedig in de weer om bij het bestuur op voorziening tegen dat euvel aan te dringen. Toch is het nooit gelukt die veroordeelde of gewantrouwde scholen overal te weren. Soms hadden bij de pogingen daartoe tooneelen plaats, welke een vermakelijk tintje hadden. In Rotterdam b.v. was omstreeks 1636 rector der publieke school de Remonstrant Hendrik Swaerdecroon. Was dit op zichzelf al niet naar den zin der Gereformeerde predikanten, hun wrevel werd niet weinig vermeerderd, toen genoemde rector bij gelegenheid van zekere promotie met statie de kopstukken der Remonstranten, de predikanten Lansbergen, Wtenbogaert, Episcopius, Cupus en Huttenus binnenleidde. Reeds vroeger was door de kerkelijke autoriteiten bij het stedelijk bestuur over den rector geklaagd, zonder veel gevolg evenwel. Nu meende men op nieuw de regeering op die stoutheid van den rector te moeten wijzen. Maar heel veel verder kwam

men niet. De overheid verklaarde, dat dat binnenleiden van de Remonstrantsche leiders haar niet aangenaam was. In dit opzicht was zij volkomen oprecht, want het stadsbestuur gunde destijds reeds den Remonstranten veel vrijheid, maar dan moesten dezen zich kalm houden en niet zoo openlijk optreden als Swaerdecroon gedaan had. Wat nu de Remonstrantsche gezindheid van den rector betrof, burgemeesters gaven den predikanten te kennen, dat het hun aangenaam zou zijn . . . als zij den man bekeerden. Of deze leuke raad den leeraars naar den zin was en of zij niet gedacht zullen hebben: gemakkelijker gezegd dan gedaan, is een andere vraag. Toch hebben zij het niet aan pogingen om den gegeven raad in praktijk te brengen, laten ontbreken. Opmerkelijk in dit voorval is dat de vroedschap er niet aan denkt, om den rector als Remonstrant af te zetten. Op de klacht dat dit schoolhoofd zich niet ontzag met de schoolkinderen de Remonstrantsche godsdienstoefeningen te bezoekcn, luidde het antwoord van het stedelijk bestuur, dat hij dit alleen deed met kinderen wier ouders het hadden verzocht.

Ten gevolge van de moeielijkheden aan Katholieke scholen hier en daar in den weg gelegd hebben de Roomschen, die het bekostigen konden, hun kinderen dikwijls naar het buitenland gezonden. Vandaar de plakkaten uitgevaardigd tegen het bezoeken van buitenlandsche Katholieke hoogescholen, met name die van Leuven en Douay.

Nauwlettend werd door de kerk toegezien op de schoolboeken. Werden hierbij gevonden, aan welke een kettersch luchtje was, of die in elk geval uit het oogpunt van rechtzinnigheid niet aan te bevelen waren, dan trachtte men die te doen verbieden. Maar die zorg bepaalde zich niet alleen tot schoolboeken. Herhaaldelijk is door de kerk bij de overheid aangeklopt tot invoering eener boekencensuur. Ook hier hehben zij hunne wenschen niet in

vervulling zien gaan. Wel werd zoo nu en dan door de Staten, veelal op verzoek der kerkelijken, eens een boek verboden, maar het ging hiermede als met de plakkaten tegen de Katholieken. Er werd niet of zeer slecht de hand aan het verbod gehouden. Men oordeele. Op verzoek der kerkelijken werd de „Kerckelicke Historie" van Joh. Wtenbogaert door de Staten verboden. Toch werden van dit verboden boek, nog wel een foliant van meer dan 1200 bladzijden, tusschen de jaren 1646—1649 niet minder dan vijf drukken in den handel gebracht. Hieruit kan men opmaken hoe streng het toezicht is geweest. Veel hing af van de gezindheid van den leidenden persoon in de Republiek. Zoolang Jan de Witt het roer in handen had, gelukte het niet een verbod te doen uitvaardigen tegen het in 1670 verschenen „Godgeleerd-politiek traktaat" van Spinosa, maar toen Willem III tot de waardigheden zijner voorvaderen verheven was, werden in 1674 vier kettersche boeken tegelijk door de overheid op den Index geplaatst, n.l. het genoemde boek van Spinosa, de „Leviathan" van Hobbes, in 1667 verschenen, een werk van Spinosa's vriend, Lodewijk Meyer, over de uitlegging der Heilige Schrift, benevens een Sociniaansch boek. Genoeg bekend is dat destijds hier te lande een vrij groote vrijheid van drukpers heerschte en het niet zoo gemakkelijk was de regeering tot krachtige beteugeling dier vrijheid te bewegen. Nadat Balthasar Bekker in 1692 afgezet was, hebben de afgevaardigden der Synoden beproefd het zoogenaamd kettersche boek „De Betooverde Weereld" door de Staten van Holland te doen verbieden. Jaren lang hebben de regenten de kerkelijke heeren afgescheept met de boodschap dat de commissie, die over hun verzoek rapport moest uitbrengen, nog niet met het onderzoek gereed was, totdat eindelijk het bescheid luidde, dat er al zooveel exemplaren verkocht waren, dat een verbod niet meer baten zou! Toch is er uit de zeven-

tiende eeuw een ketterproces bekend, waarbij de justitie zeer streng optrad en dat gelukkig de uitzondering is, die den regel bevestigt.

Het gold het werkje van mr. Adriaan Koerbagh, „Een Ligt schijnende in duystere plaatsen". Zoowel deze jurist en medicus als zijn broer Johannes, hadden met Spinosa omgegaan en het werkje van den eerste heette Spinosistische ketterij te bevatten. In alle stilte was het te Utrecht gedrukt; nadat er echter elf vel afgedrukt waren, weigerde de drukker verder voort te gaan; de justitie werd in de zaak gemengd evenals de Amsterdamsche kerkeraad. Eindelijk, nadat men door verraad Adriaan had kunnen gevangen nemen, werd zijn zaak door de Amsterdamsche schepenen berecht en het vonnis luidde: Tien jaar gevangenisstraf, tien jaar verbanning, boete van 4000 gulden en betaling der onkosten of nog eens 2000 gulden. Wellicht hebben de Amsterdamsche regenten tegenover het voortdurend aandringen van den kerkeraad om maatregelen tegen ketters en conventikelen eens een voorbeeld van ijver willen geven. Gelukkig dan dat dergelijke voorbeelden tot de zeldzaamheden behoorden.

Op het terrein van het maatschappelijk leven kwamen kerk en burgerlijke overheid herhaaldelijk met elkaar in aanraking. Daar had men b.v. de onzedelijkheid. In de zeventiende eeuw sprak men veel van „krijtende zonden" en de kerkelijke autoriteiten waren trouw op hun post om bij de regeering hulp te vragen om met kracht tegen deze te kunnen optreden. Wat men nu al zoo onder die krijtende zonden verstond? In de eerste plaats inbreuk op de Zondagsviering. Jaar in jaar uit werd daarover in de Synoden geklaagd. Maatregelen werden verzocht tegen alles, wat de Sabbathsrust zou kunnen storen. Daartoe behoorde dat op Zondag kermissen of jaarmarkten gehouden werden of ook wel boelhuizen. Natuurlijk wenschte de kerk verboden te zien dat er tijdens de predikatie drinkgelagen

werden gezet. Maar er was nog heel wat meer waartegen zij met ijver maatregelen verzocht. Niet alleen hooren wij steeds klagen over het vloeken en zweren, maar zij zou ook gaarne gezien hebben dat dansen en dansscholen verboden werden.

Een jaarlijksch in de Synoden terugkeerend onderwerp waren wat men deftig noemde de casus matrimoniales, d.w.z. allerlei kwesties, welke met het huwelijk in verband stonden. Het huwelijk bracht de kerk onophoudelijk met den staat in aanraking. In de eerste plaats om aan te dringen op het vaststellen eener huwelijks-ordonnantie, wij zouden zeggen eene wetgeving op het huwelijk. Allerlei kwesties deden zich hierbij telkens weer voor. Al dadelijk de vraag, waar het huwelijk gesloten moest worden. Voor de Gereformeerden lag dit voor de hand: in de kerk; den burgerlijken stand kende men nog niet en dus gold het kerkelijk huwelijk terzelfder tijd voor wat wij nu het burgerlijk huwelijk noemen. Maar nu de andersdenkenden. Moest hun huwelijk in de Gereformeerde kerk gesloten worden of konden zij volstaan door zich in het stadhuis te laten trouwen? Wat moest er gedaan worden tegen jongelui, die wel hunne huwelijksafkondigingen lieten gaan, maar die dan maar vast als man en vrouw gingen samenwonen en het sluiten van het huwelijk er maar aan gaven. Erger nog, het kwam nog al eens voor, dat jongelui er eenvoudig samen van doorgingen, zonder af te wachten of wederzijdsche ouders of familiebetrekkingen vrede met hun huwelijk hadden. Bij al deze onregelmatigheden riep de kerk herhaaldelijk de hulp van den staat in, ook bij de casus matrimoniales in engeren zin, n.l. allerlei gevallen, waarin het ging om door de kerk verboden huwelijken. Daartoe behoorden vooral die, welke voor bloedschandig gehouden werden, d.w.z. de huwelijken in een verboden graad van bloedverwantschap.

In de zeventiende eeuw liet zich ten onzent de nawerking

der Roomsche denkbeelden nog sterk gevoelen. Allerlei huwelijken, waarin men thans geen bezwaar ziet, werden toen streng verboden, b.v. wanneer een weduwnaar trouwde met de dochter van zijn overleden vrouws zuster. Dat heette bloedschande. Nu kwam het voor, dat een dergelijk paar maar vast ging samenwonen. Kwamen er nu kinderen en wilden zij hunne verhouding door een huwelijk wettigen, dan verwisselden zij van woonplaats en trokken ergens heen, waar zij niet bekend waren. Of het kwam voor, dat een vrouw, welke niet anders dacht of zij was weduwe, hertrouwde en dan kwam soms na jaren de eerste echtgenoot weer voor den dag. Overspel in allerlei vorm kwam voor en deed de kerk bij de overheid op maatregelen tot voorkoming van dat kwaad aandringen.

Zorg voor de armen en behoeftigen is zeker een der aantrekkelijkste onderwerpen, waarin wij de kerk met den staat zien samenwerken. Niet alleen verzocht zij maatregelen tegen bedelaars en landloopers, die op het platte land aan de diakenen soms veel overlast bezorgden, maar zij zag toe dat den armen gegeven werd, wat hun toekwam. Meer bepaald ten opzichte van hun aandeel in de boeten. Zoo niet overal dan toch in de meeste provincies was voorgeschreven dat van de door de overheid opgelegde boeten, niet het minst wegens het ontduiken van belastingen, een zeker aandeel aan de armen uitgekeerd moest worden. Aan de tenuitvoerlegging dezer bepaling schijnt alweer veel gehaperd te hebben. In de zeventiende eeuw hooren wij telkens klachten, dat dit aandeel niet uitbetaald werd. Nu eens lieten de ambtenaren de bewuste som maar liefst zachtkens in hun eigen zak glijden, een ander maal weigerden zij die aan de diaconie te voldoen en beweerden het geld wel zelve aan de armen te zullen uitkeeren. Maar dan was er natuurlijk in het geheel geen controle. Dus dan maar wéer bij de overheid aangeklopt om de onwilligen te dwingen uit te keeren, hetgeen waarop

zij geen recht konden doen gelden. Maar ook ten opzichte van de weezen der armen vroeg de kerk aan de overheid hulp. Niet alleen om te verkrijgen dat er voor hen gezorgd werd, maar ook dat hun opvoeding niet aan Roomsche of Remonstrantsche voogden toevertrouwd werd. Daarbij kwam nu nog de kwestie der erfenissen. Veelvuldig hooren wij klachten dat Katholieken hun Protestantsch geworden kinderen trachtten te onterven, althans bij testament te benadeelen. Vandaar dat op aandringen der kerk in sommige provincies plakkaten op het testeeren van Katholieken uitgevaardigd zijn.

Ook aan noodlijdenden uit andere landen heeft men hier in de zeventiende eeuw in zeer ruime mate hulp verleend en ook op dit terrein gingen kerk en staat herhaaldelijk hand in hand. Bekend is hoeveel men hier heeft opgebracht voor de Waldenzen en voor hen, die door de opheffing van het edikt van Nantes Frankrijk ontvluchtten en vaak van alles beroofd waren. Maar ook in de eerste helft der eeuw kwamen uit het buitenland talloos velen naar de Republiek om hulp en steun. Vooral de verwoestingen door den dertig-jarigen oorlog in Duitschland aangericht waren oorzaak dat jaarlijks om hulp werd gevraagd voor geloofsgenooten, die tot den bedelstaf gebracht waren. Jaar in jaar uit zien wij in de Synoden deputaties verschijnen van Duitsche of Boheemsche predikanten, die den treurigen toestand hunner gemeenten kwamen uiteenzetten en op het geven van hulp aandrongen. Ook bekeerlingen, die der Katholieke kerk den rug toegekeerd hadden, klopten zelden tevergeefs om onderstand aan. De kerk deed wat zij kon en men staat verbaasd over de sommen, hier bijeengebracht.

Toen tijdens den burgeroorlog in Engeland de Protestanten in Ierland het hard te verantwoorden hadden, werd in de Republiek niet minder dan drie honderd duizend gulden voor hen bijeengebracht. Op verzoek der kerk

hebben de regeeringen der verschillende provincies zich dikwijls niet onbetuigd gelaten. Toch kwam het voor, dat wanneer door de kerkelijken aan de Staten verzocht werd om een collecte voor de verdrukte geloofsgenooten in het buitenland te mogen houden, dat verzoek afgeslagen werd. Terecht begreep de regeering dat men wel eens paal en perk moest stellen aan die eindelooze aanvragen om steun en geld. Soms waren het dan ook geen kleinigheden. Toen de hoogeschool te Herborn met den ondergang bedreigd werd, vroeg men liefst om hier een flink kapitaal bijeen te brengen. Ofschoon bereid te helpen was dit den kerkelijken heeren toch wel wat kras.

Verband met de zorg voor armen en behoeftigen hielden ook de maatregelen der kerk ten opzichte van den woeker. Met een zwarte kool stonden bij haar aangeteekend de Lombardiers, of zooals wij zouden zeggen de houders van pandjeshuizen. In hoeverre de middeleeuwsche beschouwing van rente als woeker hierbij nawerkte en of die lombardiers uit de eerste helft der zeventiende eeuw werkelijk aan woeker schuldig stonden, moet hier buiten beschouwing blijven. Genoeg zij het hier mede te deelen, dat de kerk hen als woekeraars beschouwde en verbood hen tot het Avondmaal toe te laten, niet alleen de lombardiers zelve, maar ook hunne echtgenooten en bedienden en allen, die geld in hun zaak staken. Zoolang nu die pandjeshuizen zuivere particuliere inrichtingen waren had de overheid met de houding der kerk in dit opzicht niets te maken. Maar de zaak veranderde toen in sommige steden de magistraat zelf banken van leening ging oprichten. Waren nu de personen, die aan het hoofd dezer inrichting gesteld werden of ze gepacht hadden lombardiers? Joh. Cloppenburg, als predikant te Amsterdam afgezet, heeft later, toen hij de kerk te Brielle diende, op verzoek der Zuid-Hollandsche synode een boekje over den woeker geschreven dat in 1637 in het Hollandsch en in 1640

in het latijn uitgegeven is. Deze theoloog — later hoogleeraar te Harderwijk — had vrede met die stedelijke instellingen, welke hij verdedigd heeft. Het algemeen gevoelen onder de kerkelijken was dit echter niet, al blijkt het niet dat Cloppenburg's traktaat polemiek uitgelokt heeft.

Ten jare 1657 hebben die banken van leening echter tot strijd aanleiding gegeven. Een zekere Sebastiaan Coninck had van de Leidsche regeering de daar opgerichte stedelijke bank van leening voor twintig jaar gepacht. Hem waren verschillende voorwaarden gesteld om te voorkomen dat hij de smalle gemeente het vel over den neus trok. De man verzocht tot het Avondmaal toegelaten te worden en heeft daardoor tot heel wat geschrijf en gewrijf aanleiding gegeven.

De Classis van Leiden achtte 's mans verzoek billijk, maar meende het wenschelijk de zaak aan het oordeel der Zuid-Hollandsche Synode te onderwerpen.

Dat hier nog geen sprake kon zijn van een algemeen aangenomen zienswijze kan blijken uit het feit, dat twee Leidsche predikanten, Cabeljauw en Wijngaarden, zich geroepen gevoelden in een boekje het goed recht van den Leidschen bankhouder en van zijn collega's in andere steden, om tot het Avondmaal toegelaten te worden, te verdedigen. Dit heeft tot polemiek aanleiding gegeven o.a. van de zijde der Utrechtsche theologische faculteit.

In 1657 is over dit onderwerp wijdloopig in de Zuid-Hollandsche Synode gedebatteerd. De voorstanders van de toelating tot het Avondmaal brachten o.a. in het midden, dat zoo hier iemand blaam moest treffen, dit niet was de bankhouder, maar de stedelijke regeering, die eigenaar van de bank en dus de eigenlijke bankhouder was, al had zij iemand anders aangesteld om voor haar de bank te bedienen. Tot een resultaat is men in 1657 niet gekomen, want de synode besloot voorloopig alles bij het oude te laten.

De regeering der provincie begreep echter dat het hier een zaak van politiek betrof. Toen dus in het volgende jaar, 1658, de zaak van den Leidschen bankhouder in de Synode weder aan de orde werd gesteld, nam een der commissarissen-politiek dadelijk het woord om de vergadering in kennis te stellen van een resolutie der Staten van Holland van 30 Maart 1658. Daarin werd bepaald dat de kwestie der banken van leening was een onderwerp van de zorg der regeering des lands, welke niet kon toestaan, dat kerkeraad, classen of synoden zich zouden aanmatigen uit te maken wat of geoorloofde rente, wat overwinst was. Aan de stedelijke regeeringen was volkomen toevertrouwd te voorkomen dat de armen zouden worden afgezet of geplukt. De Staten gaven tevens te kennen, dat zij niet konden toelaten, dat wettig aangestelde houders van banken van leening als woekeraars gebrandmerkt werden.

De synode heeft zich bij deze resolutie neêrgelegd en er niet verder over gediscussieerd.

Ten slotte een woord over de finantieele betrekkingen tusschen kerk en staat; hier zullen wij ons in hoofdzaak bepalen tot Holland en meer bepaald tot de traktementen der predikanten. In 1574 was door de Staten van Holland bepaald dat behalve huishuren aan de predikanten zou worden uitbetaald een traktement van 300 gulden in de steden en van 200 gulden op het platte land. Die traktementen zouden uitbetaald worden uit de inkomsten der in beslag genomen geestelijke goederen. Welhaast werd opgericht het geestelijk kantoor van Delft, dat met de administratie dier goederen belast werd. Intusschen heeft dat kantoor niet alle geestelijke goederen onder zijn beheer gekregen. Aan sommige steden zooals Amsterdam en Leiden werd voorwaardelijk verlof verleend zelf hunne geestelijke goederen te administreeren. Sommige ambachtsheeren waren onwillig die goederen uit te keeren en namen

op zich zelve de predikants-traktementen te betalen. In sommige steden vernemen wij van landstraktementen en traktement van de stad. Dit zal zijn grond hebben hierin, dat wanneer door een stad aan de Staten vermeerdering van het aantal predikanten verzocht werd, aan het gunstig antwoord de voorwaarde verbonden werd — zooals b.v. te Rotterdam — dat uit de stadskas een toeslag op het traktement werd gegeven. Een rijke bron van inkomsten is de betrekking van predikant nooit geweest. Al heel spoedig werd op de verhooging der traktementen aangedrongen en in nagenoeg alle synoden der zeventiende eeuw is de bezoldiging der predikanten een punt van beraadslaging geweest en werd aangedrongen om bij de regeering verhooging te verzoeken. Al spoedig zijn de traktementen ook verhoogd. Reeds in 1583 werd de gagie der dorpspredikanten op f 300 gebracht om in 1594 weêr verhoogd te worden tot f 350 met een toeslag van f 20 voor elk kind — boven de drie — beneden de veertien jaar. In 1624 is het traktement der dorpspredikanten gebracht op f 500, met een toeslag van f 50 voor hen die vier of meer kinderen hadden. In 1649 een nieuwe verhooging; het traktement werd nu f 550, vermeerderd met f 50 zoo de predikant vier kinderen had. Was zijn huwelijk nog rijker gezegend dan kreeg hij voor ieder kind boven de vier f 30 tot een maximum van alles te zamen van f 720. Ook de traktementen in de steden zijn herhaaldelijk verhoogd. Voor de kleine steden, d. w. z. niet-stemhebbende steden, werd het traktement in 1624 bepaald op f 600 benevens f 50 voor hen, die vier of meer kinderen hadden. Een overzicht der traktementen te geven zou onvruchtbaar zijn, want wanneer wij de rekening van 1656 van het geestelijk kantoor tot grondslag nemen, dan blijkt daaruit wel hoeveel dat den predikanten in verschillende steden uitbetaalde, maar dan blijft nog de groote vraag wat hun uit de stadskas werd toegelegd.

Behalve de dienstdoende predikanten werd ook vaak aan emeriti uit de geestelijke goederen pensioen betaald. In 1597 werd dit bepaald op f 200 en ook hier is herhaaldelijk verhooging verleend. Ook stedelijke pensioenen werden verleend. De predikanten zijn steeds in de weer geweest om pensioenen voor hunne weduwen te verkrijgen. Al moesten zij soms jaren aanhouden toch zijn zij ook hierin geslaagd, al werd het uit te betalen pensioen door de Staten wel eens afhankelijk gesteld van de vraag of die weduwen vermogen bezaten en of zij uit de stadskas pensioen trokken.

Ook voor den bouw en het onderhoud van kerken werden door het geestelijk kantoor subsidies verleend, terwijl in sommige gemeenten uit het geestelijk kantoor toelagen werden gegeven aan ziekentroosters, schoolmeesters, voorlezers, kosters enz.

Keeren wij ten slotte nog eens tot de tractementen der predikanten terug. In 1658 heeft over dit onderwerp een alleraardigst vlugschriftje het licht gezien. Het is de aandacht waard ook uit een oeconomisch oogpunt. Het is getiteld: Bewijs dat het een predicant met zijn huysvrouw alleen niet mogelijck en is op vijfhondert gulden eerlyck te leven. Delft 1658. De schrijver gaat uit van de onderstelling dat het echtpaar geen kinderen heeft. Hij deelt nu mede de jaarlijksche begrooting voor zulk een klein predikantsgezin, waarbij men in het oog dient te houden, dat voor huishuur niet behoefde te worden betaald, daar de predikant in het genot eener pastorie was.

De curieuse begrooting kan hier wegens plaatsgebrek niet volgen, men vindt haar afgedrukt in J. F. Arend Alg. Gesch. des Vaderlands . . voortgezet door J. v. Vloten, IV. Eerste stuk, blz. 528—529.

DE GEESTELIJKE POËZIE

door

G. F. HASPELS

De poëzie onzer Gouden Eeuw heeft bijna zonder uitzondering ook een religieuzen toon — en zij is er niet minder om. Van Vloten, in zijn Bloemlezing uit de Nederlandsche Dichters der Zeventiende Eeuw, noemt er 84 welgeteld, terwijl er nog op het appel ontbreken als Makeblijde, Rodenburg e.a., en het treft ons twintigste-eeuwers hoe, zoogoed als bij allen, ook religieuze gewaarwordingen een element vormen hunner poëzie.

Van Zach. Heyns, schrijver van Emblemata (1625) „streckende tot Christelicke Bedenckinghe ende Leere der Zedicheyt", is bekend [1]) dat hij woonde „in de Hooft-Deuchden" — en daar schijnen ze allen wel eens te logeeren, en de pædagogische poëzie der rederijkers voort te zetten. Doch ook, indien hun poëzie eigenheerlijk optreedt, klinkt naast den niet altijd kieschen toon harer „boertige Comediën" ook die van christelijke belijdenis en Godverheerlijking; als voorbeeld diene het werk van Jan van Paffenrode, den vroolijken Infanteriekapitein († 1673). Dan. Heinsius zingt met hetzelfde gemak zijn Lof-sangck van Jesus Christus, als zijn Lof-sangck van Bacchus. Die jeugdige, forsche menschheid zegt even argeloos een plat als een vroom woord. Dien vromen toon

---

[1]) G. Kalff, Gesch. der Ned. Letterkunde 1909, 4e d. bl. 81.

treft men aan in poëzie, in staatsstukken, maar evenzeer in brieven. Hooft, waarlijk geen puritein of piëtist, schrijft zelden een brief — zelfs niet als het gaat „in haaste, uit mijn Toorentjen" — of hij wenscht den geadresseerden dat hen „Godt in genaade bewaare". Natuurlijk is dit goeddeels vorm, doch niet enkel vorm, en in elk geval, nu vormloos leven niet bestaat, waardevolle vorm.

Toch stempelt een zelfs voortdurend aangehouden vrome toon zulke poëzie nog niet tot geestelijke poëzie. Dit blijkt wel uit die van Vondel. Bijna uitsluitend ontleent hij de stof voor zijn treurspelen aan den bijbel; hoe fel bestrijdt hij in zijn Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst „d'ongodisten, verlochenaers der Godtheit of goddelijcke voorzienigheit"; en hoe vurig wenscht hij in De Heerlyckheit der Kercke „Christus Kerck met z(m)ijnen zang te bouwen", en toch geestelijke poëzie noemen we de zijne niet direct. Allerminst omdat we twijfelen aan de vroomheid van onzen grootsten dichter. Doch bij Vondel valt de nadruk zoo allereerst op zijn dichterschap, dat men eerst daarna aan zijn vroomheid toekomt, hoezeer ook, als vooruit, haar als heel echt erkennende.

Terwijl met de geestelijke poëzie het omgekeerde plaats grijpt. Hier absorbeert de religie wel niet de poëzie, maar wordt toch het éérst gevoeld, heeft beslist den voorrang. De poëzie is er wel, doch schijnt meer middel dan doel. Evenwel, is er poëzie, dan wordt ze eigenheerlijk, en moet haar eigenheerlijk karakter handhaven. Niet minder doet dit de religie, en ze doet dit absoluut. De poëzie vraagt naar den schoonen vorm, de religie wil het leven putten uit de Levensbron. De zekerheid dat vormloos leven niet bestaat erkent dus à priori de mogelijkheid der geestelijke poëzie. De ervaring echter leert hoe moeilijk de poëet (= schepper) den Schepper nabootst, en in schoonen vorm het leven weet weer te geven. Is dit

reeds moeilijk bij het natuurlijke leven, hoeveel te moeilijker dan bij het geestelijke, het onzienlijke! Vandaar dat de afstand tusschen goede en slechte geestelijke poëzie veel grooter is dan tusschen goede en slechte wereldlijke. Een overweging die reeds vooruit waarschuwt dat er percentsgewijze minder goede geestelijke dan wereldlijke poëzie zal zijn. Gelijk ook blijkt uit den Lust-hof der Zielen waarin Claas Stapel een 60 geestelijke dichters uit de 17e Eeuw bijeenbrengt, die maar zelden geestelijke poëzie van goed gehalte geven.

Doch zoo zij er is, waar ze dan te vinden? Waar èn religie èn poëzie het meest hun spontaan karakter hebben behouden. Waar èn religie èn taal het minst — want ook hier blijft alles betrekkelijk — in broeikas zijn gekweekt, en zooveel mogelijk wortelecht, natuurlijk zijn opgegroeid. Met één woord: bij de „spraakmakende" die tegelijk is de om-religie-vragende gemeente.

Deze coïncidentie bepaalt reeds van zelve ons te uitgebreid onderwerp. De geestelijke poëzie willen we dus zoeken bij de volkspoëzie, vooral bij de volkspoëzie in haar meest eigenaardig karakter, bij het volkslied.

Zoolang en naarmate een volk leeft moet het zingen. Voor een volk, en speciaal voor het onze, is de aarde zonder geopenden hemel een vervelende dommigheid, en dus moet het zingen: „hoog! omhoog! mijn ziel, naar boven!" (Lodensteyn).

Doch hier rijst dadelijk een moeilijkheid.

Toegegeven, zegt men, voor de middeleeuwen; dáár is de dichter van het geestelijk lied — ons door Hoffmann von Fallersleben, Acqoy, G. Kalff en Knuttel zoo naderbij gebracht — volksdichter. Hij put zijn bezieling uit dezelfde bron, waaruit het volk zich laaft, n.l. het katholieke (algemeene) geloof, en zingt dus voor heel het volk.

Doch als de reformatie de volkseenheid heeft opge-

heven, als in den nieuwen tijd ons volk wel heviger leeft dan ooit, doch slechts in partijen, kan toch het geestelijk lied geen volkspoëzie, moet het immers partijpoëzie heeten, als van Souterliedekens en Geuzenliederen contra Anna Bijns' Refereinen?

En toch — een volk bestaat niet uit en door partijen, maar niettegenstaande partijen. Het geestelijk volkslied van den nieuwen tijd moet anders zijn dan van de middeleeuwen, maar kan het met de middeleeuwen verdwijnen? Die hebben toch niet het monopolie van het geestelijk lied!

Ziehier uit de eerste jaren onzer Gouden Eeuw een Nieuwjaers-liedt, herinnerend aan de koude Kerstdagen, en aan het kindeke Jezus, wien een plaats werd ontzegd in de herberg:

4. Het jaer vernieuwt wel alle jaer,
Al singhen wy 't nu met malkaer,
Wat leght daeran bedreven,
Als wy niet in ons selven treên,
En God de Heer met dancbaerheen
Het Zyne niet en gheven?
De vromen volghen zijn ghebodt
En gaen uyt haer tot self in God,
Om wie zy 't al verliezen:
Maer 't werelts volk is soo verkeert,
Dat het de rijckdom meer logeert
En laten God vervriesen.

5. O sotte menschen als wy zijn
Hoe oordelen wy na den schijn
Van uyterlyke zaken:
Quam Christus sichtbaer, bar en bloot,
En bad om huysvest of om broot,
Hij souw niet in gheraken:
Elck sluyt de poort van zijn gemoed
Voor God het alder-hoogste goed,
Die dat gedooght met smarten.
Hy wert ter werelt niet geteelt
In overvloed van rust en weeld,
Maer in gebroken harte.

En dit zong? De dartele, de lichtzinnige Breêroo, maar de echte volksdichter. Die als volksdichter met het volk gemeen heeft, dat hij niet kan leven zonder geopenden hemel, en daarvan, in tijden van zelfinkeer, zóó moet zingen, dat heel het volk hem verstaat.

Doch, is hij niet de laatste volkszanger van dien tijd, en sterft met hem niet de volkspoëzie uit? Immers aan Hoofts lied ontbreekt haar eenvoudig, en aan Starters lied haar stichtelijk [1]) karakter; Vondels orgeltoon overdreunt haar, en vader Cats vertelt ze in slaap, vertelt ze dood!

[1]) Dat Starter zegt dat zijn Friesche Lusthof beplant is met „verscheidene stichtelycke (sic!) minneliedekens" is waarschijnlijk vooral reclame.

En, wie wil zingen — en onze Gouden Eeuw heeft gezongen als wellicht geen andere — zingt mopjes, en wanneer opzettelijk telkens als remedie tegen die wereldsche liedekens [1]) geestelijke worden gegeven, dan ontbreekt daarin vanzelf de spontane volkstoon. En willen we 'n uitzondering maken voor de Psalmen, ook in deze eeuw onophoudelijk voor en door het volk gezongen, dan vergeten we niet dat het Psalmlied, hoe goed ook, blijft vertaalwerk, dus niet is eigen volkslied.

Toch leeft in onze Gouden Eeuw daar iets als volkspoëzie. Naast onze overrijke Gouden-eeuwsche standaardliteratuur een eigen, zelfstandige volkspoëzie, met als hoofdbestanddeel, het geestelijk lied.

Nu ja, heet het daarop, dan hebt ge de poëzie van Camphuysen, Stalpaert van der Wiele, Revius e. d., maar dat is tweederangs-poëzie!

Juist: Camphuysen, Stalpaert van der Wiele, Revius — en tot hen, als typen onzer 17e eeuwsche geestelijke poëzie, willen we ons beperken. Want er bij te nemen: de Decker, van Vollenhove, Makeblijde, Lodensteyn, Sluiter, en de honderd anderen tot Luyken, die ons reeds in de 18e eeuw brengt, zou deze, voor zoo'n altijd terloops behandeld onderwerp toch reeds al te luttele, brochure nog onbelangrijker maken door z.g.n. volledigheid.

En het bezwaar van tweederangs-poëzie komt uit een examen-handboek. Er is echte of onechte poëzie, en van

[1]) Reeds in 't begin der eeuw zegt Pers dat hij dicht om de jeugd „af te trecken van veele geyle en onbeschofte liedekens", en later Sluiter: „Wat wort'er dageliks gedrukt ende herdrukt een groote menichte en verscheydenheyt van soodanige Sang-boeckjens, die men noemt Minne-beekjes, Lust-hoven, Zangh-prieeltjes, Nachtegaeltjes etc. Vraeght ende soekt maer eens in der Boek-verkoopers winkels, ik ben versekert, dat ghij tegen twee geestelyke wel thien wereltsche (opdat ik niet en segge beestelike) liedtboeken sult vinden... Is het dan niet wel de pijne weert, dat, daer de werelt vast besich is om hare minnaers te voorsien met overvloet van liedekens, die in hare ooren klinken, wy ook ons uyterste best doen, om Christidienaers de hare te verschaffen?" Voorrede zijner Psalmen, Lofsangen ende Geestelike Liedekens. Tot Deventer 1661.

beide zal men aantreffen in elk genre, ook bij wereldlijk en geestelijk lied. Toch bij het laatste meer onechtheid dan bij het eerste — en waarom? Om het oorspronkelijke en innige verband tusschen religie en poëzie, waardoor geestelijke ervaringen te willen bewoorden vanzelf wordt poëzie. Want daardoor wordt licht òf op 't eenmaal door de poëzie aangegeven rhythme voortgedeund, in de hoop van op dat rhythme de intusschen verloren religie weer te vinden; òf de door de religie verlevendigde, verrijkte taal als geijkte term door het rijm aaneengeregen, in de verwachting van zoodoende zich te kunnen laven aan levende poëzie. Doch juist dit voor de geestelijke poëzie voortdurend bestaande gevaar: lichtelijk te worden namaak in het kwadraat, moest haar, waar ze echt wist te blijven, vrijwaren van smalende karakteriseering als tweederangspoëzie.

En echt is ze bij Camphuysen, Stalpaert en Revius [1]), de dichters van geestelijke poëzie uit onkerkelijke, roomsche en calvinistische kringen, waaruit toen ons volk bestond. Want zij hebben geestelijk doorleefd, en dit als voorgangers, eerstelingen in hun kring, waarvan zij zongen. Soms werd het hun zelfs gegeven zoo te zingen dat alle staketsels wegvielen en het recht omhoog ging, naar den hemel, waar de kinderen Gods vergeten zijn wat hen op aarde verdeelde — doch dit bemerkte natuurlijk niemand, misschien zij evenmin.

Van hen is ongetwijfeld de populairste „vader" Camphuysen. Wat hij op 21 Sept. 1618, het jaar der Dordtsche Synode, schreef in het album amicorum van Ds. Zijlius, onder het motto „Todos es nada mas Dios es todos, alles is niets maar God is alles", stond sinds in het hart aller vromen:

[1]) Van Vlotens korte levensbeschrijvingen en bloemlezingen in Kl. Letterk. Panthéon: Dirck Rafaëlsz Kamphuyzen 1861; Joh. Stalpert van der Wiele 1865; Jacobus Revius 1863. doen zeer uitzien naar in elk opzicht nieuwere uitgaven. L. A. Rademaker schreef in 1898 een dissertatie over Didericus Camphuysen; E. J. W. Posthumus Meyes in 1895 over Jacobus Revius.

Daer moet veel strijdts gestreden sijn:
Daer moet veel leets geleden sijn:
En veel gebedts gebeden sijn:
En Christelijcke zeden sijn:
Soo lang wij hier beneden sijn:
Soo sal 't hier nae in vrede sijn. [1])

En in deze lijdensverheerlijking geeft hij zichzelf, zijn leven, religie, poëzie, i. é. w. alles. Hij heeft geleden, heeft willen lijden, en de schoonheid van het lijden gezien. Geboren in 1586 uit een aanzienlijk, doch arm geslacht, spoedig wees, eerst tot schilder opgeleid, gaat hij op zijn 18e jaar, half tegen zijn zin, theologie studeeren. Huisonderwijzer en secretaris bij van Boetselaer geworden, kan hij van Boetselaers zwager worden door een freule van Pallant te huwen, doch houdt zijn gegeven woord aan een arme domineesdochter, wier moeder nauwelijks met den arminiaan voor schoonzoon tevreden is. Te Utrecht schoolmeester geworden preekt hij wel eens voor de Waterlanders, doopsgezinden van de strengste observantie, en dan meermalen in den Dom, die te klein blijkt voor de saamgestroomde hoorders. Zeker, zoo'n man moest predikant worden! Maar de man zelf wil niet, durft niet, daar hij immers de geboden van Christus niet kan opvolgen! Eindelijk, ja de geboden der Bergrede die begrijpt hij, die wil hij, mede door vreeze en wereldontvluchting, zelf betrachten en in alle zachtmoedigheid anderen aanraden. Dus, wordt hij in 1617 predikant te Vleuten, en gaat veler ideaal verwerkelijken van een christendom waarin ieder zich thuis voelt, want niet slechts protestanten van allerlei benaming maar ook roomschen luisteren naar zijn vredeboodschap. Doch dan verbant de Dordtsche Synode hem, den remonstrant. Voortvluchtig probeert hij nog te preeken, doch ziende dat daardoor nog meer strijd ontbrandt, legt hij zijn ambt neer, verdient te Norden, Harlingen, Ameland als drukker, vertaler, linnenkoopman en poëet een karig stuk brood

[1]) Niets nieuws onder de zon! De rijmspreuk was toen reeds in iets korteren vorm te vinden in het werk van een schoolmeester: Valcoogh. Verg. Dr. Te Winkel. De Ontwikkelingsgang der Ned. Letterkunde 1908, dl. II, bl. 27.

voor zijn steeds vermeerderend gezin, en sterft in 1627 eenzaam te Dokkum.

Wel heeft deze mensch het zich moeilijk gemaakt, en obstinaat tegen den stroom op gezwommen. Als freule van Pallandt hem in een brief ietwat ironisch vraagt hoe dat schoolmeestertje spelen hem bevalt, antwoordt hij: „ick ben noyt soo gecontenteert geweest in mijnen geest, doe het my allermeest nae mijnen sin ginck in de werelt, als ick nu teghenwoordigh ben, nu het my in de werelt alderqualickst gaet. Dat luydt uwe E. misschien vreemdt ende evenwel is 't alsoo". Dat Dord hem uitbant, vindt hij wel in den haak, hij wil immers niets weten van confessie en dogmatiek der „Calvinisten, en diergelijcke slordige Religiën". Als de remonstranten hem op sleeptouw willen nemen, wijst hij hen evenzoo af: „Een secte te helpen mainteneren, daer en soude ick gantsch geen deel aen willen hebben". Doopgsgezinden, Rijnsburger collegianten, socinianen, neen ook bij hen voelt hij zich niet thuis; de gebannene bant zich voortdurend zelf uit. Hij wil tot geen secte behooren en blijven „van niemant af-gescheyden ende aen niemant precijselijck vast".

Dus een echte „wilde"; doch een die, en dit is het toppunt van echtheid, reformatorenbloed in zich voelt en de „suyvere Religië" wil verbreiden. Zoo schrijft hij een foliant vol theologie: Onbedriegelijk oordeel tusschen goede en quaede leere, waarmee hij vooreerst bewijst niets te verstaan van de philosophische diepte van het calvinisme, verder in het geheel geen begrip te hebben van theologie, en eindelijk, met al zijn weerloosheid, onkerkelijk ketterjager en inquisiteur te zijn van het zuiverste ras. Voor ons past hij dus in de rubriek: christelijk anarchist, een rubriek toen nog niet geëtiquetteerd. En daar de menschen gemeenlijk allergiftigst plegen te zijn tegen hun medeschepselen die niet in een rubriek passen, heeft de arme Camphuysen veel moeten lijden.

Tot zijn, en ons geluk echter heeft het altijd in hem gezongen en kan hij dus ook hiervan zingen. Juist toch als zijn levensbeschrijver van zijn ballingschap begint te spreken, zegt hij: „Hier en elders maakte hij te met een lietje tot verquicking van sijn selfs als van anderen hare gemoederen, als ook soodanige die doen op die eeuwen pasten, insonderheit van de vervolgin". [1])

Zoo verkwikt hij zichzelven en anderen met dit vers, bedacht noch gemaakt, maar ervaren, en daarom zoo echt.

LIJDENS-BEGIN (Schey-Liedt).

I. Noch leeft en werckt hy die de macht
Der duysternissen heeft:
Noch leeft en werckt hij oock, die kracht
Om overwinnen geeft:
Noch dorst de Menschen-moorder al nae bloedt:
Noch blijft de Mensch-behouder even goedt.
Wat noodt of ons een stercke vijandt moet
Als een veel stercker vriendt ons hulpe doet?

waarna hij zijn lijden uitvoerig verhaalt om te eindigen:

XVIII. Uw Heyl'gen, op Aerdt verspreydt,
(Verspreydt, en niet bekent),
Weest die oock met uw goedigheyt
Genadighlijck omtrent.
Blijft daer gedurighlijck in lijden by,
Op dat haer lijden niet vergeefs en zy;
Op dat haer lijden nooyt en zij besmet
Met yet dat strijdt met des wel-lijdens Wet.

„Lijdens-Begin", waarom niet „lijden van het begin tot het end" om te besluiten met de afkondiging van „des wel-lijdens wet"? Is dat niet koek-koek één zang? Camphuysen kent het bezwaar — en glimlacht er over tot een vriend die er mee kwam aandragen:

1. Al 't oud en 't zelf; altijd (segt gy) van Goed,
Van God, van Deughd, van Lijden, van Versaken.
So ist, mijn Vriend. Die anders wil noch moet,
Noch durf, noch kan, hoe sal 't die anders maken?
2. Mal is beneen; hooch, boven mijn verstand;
Wer'lts, mach ick niet; diep, kan noch wil ick dichten.
Veel beter slecht en altijd Eenderhand,

[1]) Het steeds terugkeerende thema der reformatie-liederen, waaraan C. dus onwillekeurig aansluit. Verg. F. C. Wieder. De Schriftuurlijke Liedekens 1900, blz. 41, 88.

Dan oyt door qua Verscheydenheyd 't ontstichten.
3. Nu rijm ick recht, dan dwers; nu kort, dan lang
Nu dus, dan so; op alderhande wijse;
Nu gheef ik dees, dan weer een ander zang;
't Is and're saus, maer al de selve spijse.
4. Die een alleen voor 't opper-noodigh houdt,
Wat lust heeft die van Velen veel te quelen?
En wat kan 't scha'en, al teemtmen staegh het Oudt,
Als 't Oud alleen het eeuwigh Nieu can geven?
5. Wie reed't niet gaern van 't geen uyt Sterflijcheyd
Alleen ons redt? Wie leent niet graegh zijn ooren?
Die noyt zat denckt, en is noyt zat gezeyt;
Die noyt zat doet, en kan hem noyt zat hooren.
6. Seer kort, mijn vriend, en kostlijck is de Tijdt,
Gods trou Gezant gebied hem uyt te koopen.
Die overschiedt, hoe nutter dat m'hem slijt,
Hoe vaster steun om Beter Tijd te hopen.

Hij wil stichten, alleen stichten. Nu de officiëele gelegenheden tot stichting hem onbruikbaar werden, doet hij het door zijn dicht. Maar niet officieel stichten — neen, dat werd weer wereld. Zoo in een brief, aan een vriend, zoo als onbezoldigd geestelijk adviseur, zonder eenigen ophef, dat gaat. En als hij eindelijk in 1624 zijn Stichtelijcke Rijmen ter perse legt, dan biecht hij vooraf:

„Het is my (beminde Leser) vry wat teghen, dat ick juyst mede een Boeck in de werelt moet brengen, ende (ten minsten na schyn) oock deel hebben aen de algemeyne sotheyt van Boeck-maeck-lust, insonderheyd in deze tyden, waer in dagelijcks de wereld met Boecken, en voor al met Rymeryen, soo ghepropt wordt, dat het eenen verveelen moghte, alleen maer de tytels en opschriften, 'k swijghe de Boecken selfs, te lesen. En evenwel (hoe wel onwilligh) moet ick, en vinde my (om verscheyden redenen) so veel als gedwongen".

Die Stichtelijke Rijmen zijn bijna enkel liederen; meest te zingen op wijzen van wereldlijke [1]) liederen als: O slaep, ô soete slaep! Yets moet ick u Laura vragen; Te mey als alle Vog'len singen; Schoon Amarillis, Segt wat uw' wil is, enz., soms ook op psalmwijzen.

[1]) Zelden hoort men van het omgekeerde. Zoo vertelt Wilhelm Nelle (Gesch. d. Deutsch. ev. Kirchenliedes 1909, S 79/80) dat van Nicolaï's „Wie schön leuchtet der Morgenstern", gedicht in 1598, een wereldlijk minnelied gemaakt werd in 1650.

En hun inhoud blijkt al dadelijk uit het volgende.

I. TOE-EYGEN-RYM, Aen de Nieuwelinghen in Christelijcke Deughde.

1. Ghy die uyt's Werelds droom ontwaeckt,
Ten laetsten zijt op 't padt geraeckt
Dat door Geduldt en Heyligheydt,
Ten Godt-gelijcken leven leydt;
Ten Leven en be-erffenis,
Waer van 't gheniet, on-eyndigh is:
Die, Nieuwelinghen in den strijdt,
Vol moeds, maer niet ten eynden zijt,
2. Ontfang, en bruyck dit Rijmen-werck
De Lessen van u mede-klerck;

II. ONNUTT' EN SCHADELYCKEN ARBEYDT.

1. Hou op, die geyl gedicht of minne-klaghten maeckt,
En menig Maegd'lijck hert sijn reynigheyd ontschaeckt,
Uw zin-werck is (als rechts) om zinnen te verfraeyen:
Maer wat van selver wast, behoeft men niet te zaeyen.
2. Hou op, verweende konst, van malle Malery
Het voedsel van qua'e lust en fieltsche zotterny
De jong'en teere rijs breeckt door ontydigh swaeyen;
En wat van selver wast, behoeft men niet te zaeyen,
3. Hou op tyd-quistigh hooft dat leughen-story dicht,
En d'onbedochte Jeught verydelt en ontsticht.
Een hongerighe Maegh is met gheen wind te paeyen;
En wat van selver wast behoeft men niet te zaeyen.
7. Hou op vergifte tong, die 't volck in zonden vleyt;
Die u een Leydster waent, maer leydend haer verleydt,
En tot u valschen troost Gods reden durft verdraeyen:
Al wat van selver wast behoeft men niet te zaeyen.

IV. GODSALIGHEYDS GENOEGHSAEMHEYDT.

4. Genoeg heeft niemand van de Menschen,
Dan die, int Aerdsche door-gestreen,
Nu viert van Aerdsche hoop en wenschen,
En, (met sulcks als hy heeft, te vreen)
Gerust en stil, Heeft watse wil,
Wil wat hy heeft; kan wat hy pooght en doet,
Doet wat hy kan; een Heer van zijn gemoedt.

V. LOF VAN DEUGHDE.

1. O Deughdt, ghy zyt so schoone,
Ghy zijt soo schoon en waerdigh om beminnen;
Ghy zijt so mildt in 't loonen,
Aen allen die door u zich zelfs verwinnen,
Dat wie u ziet, En nochtans yet,
Heeft boven u verkooren

Of zonder kennis,
En menschelijck begrijp moet zijn gebooren,
Of door qua' wennis,
En boosen wil de reden heeft verlooren.

Zoo helder als glas: moraal is hier alles, en een moraal die dichter bij Seneca en Marcus Aurelius dan bij Paulus en Johannes staat. De moraal der eenheid van inzicht (rede of wijsheid) met deugd; van het paradoxale der waarheid in deze verkeerde wereld waar schijn regeert; van het lijden, noodzakelijk als deugdsoefening en geestesgymnastie; van den eisch der consequentie: alles of niets; van de eigenheerlijkheid van het geweten en de zuivere intentie — die moraal der Stoa is hier schering en inslag, en niet die van het Nieuwe Testament: vrucht van ervaringen als zonde, genade, wedergeboorte en verzoening. Nu, Stoa en christendom raken soms elkaar, b.v. door hun gemeenschappelijken lijdenstrek, moede als ze zijn van deze wereld, ook door hun heroïsche wereldverachting, hun verinnerlijking des levens. Het christendom heeft echter wat de Stoa mist, de verwachting van een betere wereld, welke verwachting sterk leeft bij Camphuysen.

Even duidelijk is de critiek op deze stoïsche moraal, n.l. dat ze alle gratiën uitbant. Reeds in zijn tweede rijmpje is Camphuysen de president van een synode die alles in den ban doet: erotische poëzie, den roman, het schilderen, i. é. w. alles behalve — stichtelijke rijmen. En dit niet in een booze bui, maar als vrucht van vaste overtuiging. Niet slechts hier komt hij op tegen „de fieltsche zotterny van de malle Malery"; o neen, als zijn vriend J. Geesteranus booze en daarbij leelijke strafrijmen dicht tegen „'t Geestig-dom der Schilder-konst", dan wordt dit gebroddel door hem verheerlijkt (terwijl Rembrandt zit te schilderen!), en hem is te wijten dat dit later werd opgenomen tusschen zijn Stichtelijke Rijmen.

AEN I. G. OVER ZIJN IDOLELENCHUS OF BEELDEN-STRAF.

4. 't Malen, ey! wie kan dat wraecken sonder algemeyn oproer?

't Malen is der ydelheden algemeyne malle Moêr.
Waer is schier of konst of ambacht, in dees so verquanste tydt
(Hoe eenvuldigh in voortyden) dat sich sonder Malen lydt?
5. Slaet op huysen, huysraedt, kleeren, en al om, u ooghen heen:
Van graveren, trecken, malen hangt de heele wer'lt aen een.
Sedert dat vertaerde quel-lust is op noodtdrufts stoel geraeckt,
Neemtmen Mael-konst tot voltoyster van al wat de hand schier maeckt.
6. 't Malen ist gewoone lock-aes voor 't verzeeuwerd' hert vol keurs,
Dat (in spyt van noods-behoeven) 't geld ontgoochelt uyt de beurs:
't Malen schynt de saus van alles wat uyt menschen herssens spruyt:
't Malen is de potse-maker in des werelds zotte kluyt:
7. 't Malen, voortgeteelt uyt 't mallen van het wispelturigh breyn,
Is den dwasen ooghen-lusten een steeds vloeyende Fonteyn.
't Malen, maeghschap van 't vermommen, past de wereldt, en waerom?
't Kluchtigh spreuckjen sal 't ons segghen: Al de werelt gaet voor Mom.

Welnu, dit alle gratiën verjagende rigorisme verbant Camphuysen mede uit synagogen van kunstenaars als de Muiderkring. Hooft bv., die liefst „bij Socrates te kerke" ging, voelt alles voor de Stoa met haar voornaam karakter; Hooft, die als geen ander liedjes kan zingen, ook als geen ander houdt van pittige, geheide taal, kan goedkeurend knikken bij menig stichtelijk rijmpje, deunend als een veldliedje en inhoudrijk van taal, forsch en stoer als een zeerob, maar kan hij omgaan met dezen bekrompen veroordeelaar van alle kunst — behalve van eigen stichtelijk rijm? Kan hij ontvangen dien onappetijtelijken zedemeester, die o. a. hierin zijn bekeering toonde dat hij aflegde alle kostelijke kleeding evenals de „opstaende knevels op zijn Spaens, waermede hij in zijn jonckheit hem zelf scheeren liet", terwijl hij zich nu „te met met een schaartjen zelf schoor?" Als Camphuysen taalpurist wil zijn heeft hij de instemming van den schrijver der „Neederlandsche Historiën", en ook Hooft heeft wel geglimlacht om Camphuysen's eenig ons bekend jeugdvers:

AEN DE LAMME RIJMERS.

Zegt Rederykers, uit wat oorzaak komt het voort,
Dat in uw Rymery zoo dikwils wort gehoort:
Certein, minjoot, eenpaer, idoon, fijn, uitgelesen,
Verheven, pertinent, eenpaer, vaeljant, gepresen,
Aanhoort na mijn motijf, ik zeg u ongefaelt;
En veel meer broddery en lammigheyt, gehaelt
Van Oost, van West, van Zuid, van Noord, uit alle hoeken? —
Wanneerder stof ontbreekt dan moet men lappen zoeken.

Maar mag hij daarom in onze schitterende Renaissance-literatuur niet alleen een verkrachting zien van ons schoone hollandsch, maar ook van onze goede zeden, zooals Camphuysen, ja stichtelijk, maar vinnig — misschien vinnig tegen Hooft? — zegt in zijn:

WEL-RYMENS WET.

1. Myn vriendt die van mijn eyscht, dat ick mijn oordeel vel
Van uwe Rijmery, en Rijmens wetten stel:
Ontfang (doch stoor dy niet, vindt ghy yet hards daer in)
Ontfang van beyderley, in korte re'en mijn zin.

2. 'k Verneder en verhef, ick laeck en prijs u Dicht:
De Konst daer in vermaeckt; de stof daer in ontsticht.
Ach! reden-rijcke geest, dien 't aen gheen gaef ontbreeckt,
U Penne is te e'el dat ghyz' in modder steeckt.

3. Wat batet of een schoon (gelijck men nu vast ziet
Dat alhoewel noch dun, van sommigh gheest geschiedt)
Een rijm-dicht schryven kan, dat rond is en beknopt,
Volmondigh, kort en klaer, indringend, ongestopt?

4. Dat matelijck geciert, scherp, aerdigh, zoet en net,
En op gewissen Maet en Voeten neer-gezet,
Met onverkrachten stijl bevallighlijcken vloeyt,
En zelden hort of gaept, of 's Lesers oor vermoeyt?

5. Dat geen versleten vischt, geen onduytsch woort en wraeckt,
Alst door gewoont en tijd tot Duytsch al is gemaeckt:
Daerm' in gespel of woordt gheen viesen angst en speurt,
En niet neuswijselijck op leuren ziet gekeurt?

6. Dat evendrachtigh loopt; dat woord' na saken leydt.
En houdt zich binnen 't perck van 's dinghs betaemlijckheydt:
Dat nergens is gevult met muffe lymery,
En noyt, door al te veel, de Y maeckt tot een Fy?

7. Dat nergens met Latijnsch of Grieckschе g'leertheyt praelt,
En gheen gezocht geswets oyt voor den dagh en haelt:
Dat namen van Goddinn' en Goden stadigh mydt,
Met al wat onze tael en Neerlandsch oor niet lijdt.

8. Dat rechte sneed en klem, dat standtsel heeft en pit:
Dat steeds wel past en slaeght op Dichters stof en Wit:
Daer niets verwreeckts, niet mancks, niet lafs, niet hards in is.
Maer Eenvoudt en Natuer heeft tot zijn beeltenis?

9. Dat spraeck- en spreuck-rijck is, dat zin en zenu heeft,
En, wat de konst betreft, wel waerdt is dattet leeft?
Wat batet? (seg ick weer) wat ist (helaes!) wat ist
Als een so schoonen lijf een deege ziele mist?

10. Als 't loffelijcke rijm, door d'inhoudt als verraen,
Voor yeder oor en oogh niet durft ten toone staen?
Daer feyl is van goe stof en waerdigh ooghen-merck,
Hoe meerder gheest en konst, hoe schadelijcker werck.

11. De stof is int gemeen of vunsche zotterny
Of geyle minne-klaght en venus-janckery
Of fieltsche aerdigheen, of and're ydelheydt

Die licht ondeughde teelt, of 't pad daer toe bereydt.

12. 't Is waer, daer koomt somtijds een Rijmer voortgetreen
Die stichten wil, (so 't schijnt) en bruyckt veel wijse reen:
Maer mengter onder des, so veel by van den Zot,
Dat hy in daedt en kracht, selfs met zijn wijsheyd spot.

13. Hij prijst en roemt de Deught: doch soo gesocht en blau,
Dat die 't maer half en is, wordt licht in deught heel lau:
Hy laeckt en doemt het quaedt: maer so, datt 'wijl hy laeckt,
Hy 't hert meer heet daer toe, dan van af-keerigh maeckt.

14. Int kort: hij maket soo, dat, heeft sijn Dicht yet goedt,
't Vliegt vruchteloos daer he'en, en schampt voorbij 't gemoed;
Maer 't quaed daer hij 't me'e speckt en zoet door wil doen zijn
In 't hert, of min of meer, uyt-schiet van zijn fenijn.

15. Het quade dichtens stof koomt uyt 't quaed oogen-wit
En d'ydelheyt die meest elcks Dichters hert bezit.
't Gemeene ooghen-merck is lof en roem van konst,
Het dwase oor-gejeuck, de windt van menschen gonst.

16. Niemandt bekent dit gaern, elck zeydt zich hier van verdt,
Niet by de luyd' alleen, maer by zijn eyghen hert.
Vergeefs doch maeckt men zich uyt enckel, dubbel zot:
Haer eyghen werck en doen verraedtse al te bot;

17. Die 't mall' en blinde volck te passe kouten sal,
Richt niets ter werelt uyt, of hy moet selfs aen 't mal:
Of in het Wijs en Goedt dat hij te voorschijn brengt,
Moet Wijs en Goedt met Quaedt en Zotheyt zijn gemengt.

18. Gemengt? Neen, dat alleen en is noch niet genoegh.
Hy moet zien dat hy 't Wijs en 't Zot zo t'zamen-voegh,
Dat yeder voelen kan dat hy het Zot meest meent,
En 't Wijz', om welstaens wil, de tong of pen maer leent.

19. So gaet het, waerde vriendt. Beweeght u 't gheen ick zegh:
So kies, (noch is het tijdt) so kies een beter wegh.
Schrijft anders, anders niet dan dat in deughde sticht.
Hou voor de ydelheydt altijdt u Dichten dicht.

20. Rijm noyt yets ongerijmts. Gebruyck in alle zaeck,
Door onvergifte pen, onzondelijck vermaeck.
Weest steedts u selfs gelijck, hou een wit dat ghy schiet.
Verhuer de Ed'le Konst den zotten ooren niet.

21. De deught heeft schoons genoegh: zy hoeft geen pronck uyt quaet:
De Wijsheyt zoets genoegh. Zy hoeft gheen zot cieraet.
Bly-geestigh, aengenaem, bevalligh, kluchtigh, zoet:
Kan wel de reden zijn, en dat noch al int goedt.

22. Scherp, aerdigh, zenuïgh, zoet-vloeyend en so voort
Kan 't zijn, al heeft het Dicht niet een aenstootlijck woordt.
Behaeght ghy 't Volckjen niet: 't en zy u gantsch gheen pijn:
Godt en uw eyghen hert sult ghy behaeghlijck zijn.

Ja, dit moge nu de echte æsthetica zijn van het volk, waartoe ook millionairs en baronnen kunnen behooren, dit vernietigt zoo alle eigenheerlijkheid der kunst, verlaagt haar zoo openlijk tot enkel middel voor goed doel, dat de

kunstenaars den fanatieken verkondiger van zulke verderfelijkenge kunstleer wel den rug moeten keeren.

En zoo wordt Camphuysen eerst door de orthodoxen, toen door de ketters, ten slotte ook door de poëeten uit hunne synagoge gebannen — al geschiedde het laatste niet zoo luidruchtig als het eerste.

Doch nu roept hij daarover geen ach en wee, maar victorie; zooals in Victoria Victis, „gheschreven tot vastighheydt ende troost van alle verdruckte, doch oprechte ende wraeckeloose Christenen".

Wat is de wereldt doch? Een selfs gesocht' ellent;
En niemand heeftse lief, dan diese niet en kent.
Een ongestadigh dinck, dat altijdt jaeght en woelt,
En in zijn swaersten last, zijn last nochtans niet voelt:
Een ongeluckigh dinck, dat sacht in onheyl slaept,
En wellust in zijn pijn,, en rust in onrust raept.
Een valsch en listigh dinck, dat rust en heyl belooft;
En, alst wel is besien, van rust en heyl berooft.
Somwylen waerdt belacht, somwylen waerdt beschreyt:
En nerghens van so vol, als van haer ydelheydt;
En nerghens in so dwaes, als daer zy wijst ghelijckt;
En nerghens in so slecht, dan daer sy meest mee prijckt;

. . . .

't Geluck bestaet alleen int achten van 't geluck,
En in een rijcke ziel is armoe kleynen druck.

. . . .

De Wereld gheeft geluck, en 't is maer eenen droom:
God geeft de tegenheyd, en 't is maer eenen toom,
't Is beter dat God slaet, en door de slaghen baet,
Dan dat de Wereld kust en heymelijck verraet.
Daerom so word de Mensch bequaemst van God geleert,
Niet als hy noch al heeft, maer als hy nu ontbeert:
't Ontbeeren leert het hert de nietigheyd verstaen:
't Verstaen dat doet den lust allencken over gaen:
Die gheenen lust en heeft, die heeft al wat hem lust:
Die al heeft wat hij wil, die heeft eerst ware rust:

. . . .

Ach! uytgenomen Stadt, waer in men sonder pijn
In alderdiepste vreughd, onsterffelijck sal zijn.

. . . .

Onsterffelijcke Godt, door wiens beleyd, en raedt
De aerdsche Heerschappy van d'een tot d'ander gaet:

. . . .

Geeft nooddruft, geeft gebreck, geeft levens tijd, geeft doot:
So ghy maer wilt en helpt, gheen nood is ons te groot.
Gheeft winning, geeft verlies, geeft Vaderland, gheeft gheen:
Het eeuwigh Land van rust daer zijn wy me te vreen.

Deze echt-stoïsche theodicee is asceten-poëzie; en daar voor het volk ascetisme blijft vroomheid groote keur, vindt het zijn dichter groot, en allesbehalve vervelend. Inderdaad blijkt bij Camphuysen opnieuw dat ernst soms amusanter is dan luchthartigheid. Zie, hoe aardig hij in Voorzichtighe Eenvoudigheydt der wereld haar masker afrukt, en al maar voortdeunende op het thema „Al de wereld gaet voor Mom", elk een spiegel voorhoudt, b.v. ook eerwaarde predikanten:

3. De Man die sich so deftigh toont;
Wiens baerdt eerbiedichheyd af-troont;
In welckers treden, Aensicht, en Kleeden
Een wer'lt vol wijsheyd woont;
Daer School of Kerck op word ghebouwt,
Leeck half so wijs niet alsm' hem houdt
Waer 't volck niet dom, en hy niet en ging voor Mom.

Ja, hij houdt van spel, is een kind. „Zijn leeren is spelen"; zijn rigoristische Stichtelijke Rijmen schrijft hij luchtig, al spelend, zooals hij vertelt in Spels Mate:

1. Elck heeft zijn by-sonder dryven;
Elck heeft zijn by-sonder lust, enz.

3. D' een heeft lust in ver te varen,
D' ander koestert hond' of paerdt;
Dees doorgrondt der dinghen aerdt,
Die bemint gezang en snaren;
Sommigh vogel-vangt en vischt;
Menig stoockt en Alchimist.

4. Hier bemintmen fraeye boecken;
Ginder, 't moye huysgeraedt;
Daer een nieuwe-tijngjes praet;
Elders, 't diepe ondersoecken;
Overal, of dit of dat:
Nerghens ofmen mintter wat.

5. Uws gebuurmans lust is tuynen,
Of te zien op kruyden kracht;
U vermaeck is op de Jacht,
Of met fret en net in duynen;
Rijmpjes maken, is het Mijn:
Met een woordt: Elck heeft het zijn.

6. Elck nochtans heeft wel te letten
Op zijn eyghen dat of dit;
Waer, en Hoe sijn popjen zit.
Goedt - noch - quaedt heeft mee zijn wetten.
Vraeght ghy wat se zijn? Int kort:
Dat de Pop gheen Afgodt wordt.

7. 't Popje kan een Afgodt teelen
Als een al te grooten waen
Tot de lust wordt toegedaen.
Daer gaet Spel dan boven Spelen;
Daer wordt pleyster-plaets verblijf;
En het lust-paerdt draeft te stijf.
16. Juyste schalen weghen effen.
Vaste voet schrickt noyt van 't padt.
't Wijse hert weet Hoe en Wat.
Saligh die de Maet kan treffen,
En de Pop daer hy mee speelt
Maeckt tot een leerachtigh Beeldt.

En zoo komt de onontbeerlijke gratie te voorschijn. Zijn rigorisme heeft haar de voordeur uitgejaagd; door de achterdeur keert ze terug. Er is toch gratie in zijn, een middeleeuwsch Meilied gelijkend, Mayschen Morgenstondt, de gratie van een kinderlijk gemoed, dat met eenvoudig oog Gods schoone schepping aanschouwt:

1. Wat is de Meester wijs en goedt
Die alles heeft gebout,
En noch in wesen blijven doet
Dat 's menschen oogh aenschout.

2. Die 's werelds wijden ommering,
Noyt uyt-gewaeckt, bewaeckt;
En door gepaste wisseling,
Het soet noch soeter maeckt.

Doch deze toch waarlijk niet gezwollen toon steigert hem aldra te hoog; hij toomt zich in; gaat dan genieten van verkleinwoorden, echt een Hollander [1]) ja, maar bovenal echt een kind dat met groote oogen vertelt van: „het dautjen, het bijcken; het leeuwerickjen; het veetjen; het veldtjen"; en eer kinderlijk dan aartsvaderlijk besluit hij:

15. Ach! waren alle Menschen wijs,
En wilden daer by wel:
De Aerd waer haer een Paradijs
Nu isse meest een Hel.

Vandaar zijn groote stelligheid, zijn heerlijk gemis van scepsis. Zeker, zijn rijk is klein, maar hij weet er zich koning bij de gratie Gods.

Iedereen, zijn geestverwant soms erger dan zijn tegenstander, is met hem in de war, alleen hij met zichzelven nooit. 't Paradoxale zijner positie is hem het

[1]) Hoe gaarne gebruikt Breero verkleinwoorden! B.v. Ochtendlied: 't Zonnetje steekt zijn hoofdje-n-op, enz. Verg. ook de titels der liederenboeken.

normale, bewijs dat op deze verkeerde wereld hij tenminste niet verkeerd gaat. Men werpt hem de synagoge uit, noemt hem onbetrouwbaar, negeert hem; den dichters is hij teveel theoloog en den theologen teveel verzenmaker, en hij loopt niet met Roskam of Rommelpot, maar wil in alle weerloosheid en lijdzaamheid allen stichten met de vermaning gewillig te lijden, te zijn „een Heer van zijn gemoed", en vooral „Hemels-burger". „Boeck-maeck-lust" is een „al-ghemeene zotheyt", rijmpjes maken slechts spel, maar aan dat spel besteedt hij al zijn ernst. Want alle Rijm „behoort soo wel leselijck als singelijck, en soo wel singelijck als leselijck te sijn", geen kleinigheid voor hem, „een langsaem en arbeydelijck dichter". Want dat spel gunt den oud-schilder geen tijd voor poëtisch portret of stilleven, of patriottisch lied, maar doet hem onverdroten getuigen voor een nauwgezet leven met God.

LIJDTSAEMHEYDS ERINNERING III.

16. Die nau na sijn Geweten gaet,
En wel wil 't aller uren,
Of styght schier nimmermeer tot Staet
Of kander niet in duren.
17. Koomt een die scherp let op Gods stem,
In 's werelds doen te raken;
Ach! hy sal haer niet, maer zy hem
Gemeynlijck anders maken.
18. De wereld heeft gheen ding volmaeckt.
Haer menschen blyven menschen.
En waermen licht tot argher raeckt,
Wie weet wat hy sal wenschen?
19. Acht so den staet best, so hy is,
Licht kanmen 't onrecht laken.
Die heyl beschaft uyt hindernis
Staet aen het roer der saken.
20. Hy die de Scepters neemt en gheeft,
Die Kroonen op en af-zet,
Die volle macht en wijsheyd heeft,
Die steeds op loon en straf let:
21. Der Goden aldergrootste Godt,
Weet alderbest hoe 't best is.
Den zynen spaert hy 't waerdste lot.
Alleens hoe 't om de rest is.
22. So 't God goed is, so zy 't ons mee
Ons beste werck is stil sijn.
De Dienaer en de Heer sijn Twee

Doch moeten Eens van wil sijn.
23. Heeft God geen haest, hebt ooc geen haest
Wanneerm' is opt benertste,
Is dickmaels hulpe aldernaest;
En alsze naest schynt, vertste.
24. En schoon men noyt tot redding quam;
Noch waer een Mug gheen Kemel.
Want of men 't u hier al benam
Noch blyft de wegh ten Hemel.
35. In Reghen wacht men Zonneschijn;
Stil weer, als 't hard en zuer is
God, soder yet geredt moet zyn
Sal 't doen alst tyd en uer is.

IV. 4. Een wyse neemt het na de tydt
Gunt Godt de ruymt, die bruyckt hy
Ist harder uer, so lydt, so strydt,
So kruypt, so schuylt, so duyckt hy.
5. 't Heeft al sijn reden (laet sich 't hert
Aen dit of dat niet vesten)
Waerom 't aldus gehenghet werdt.
Den goe'n ist al ten besten.
6. Benauwtheyd is des Deughdes roem:
Sy kander teghen groeyen.
Al staet den doorn rondsom de bloem
Noch kan zy lustig bloeyen.
8. Door 't lang onthouden van de ruymt
Ja selfs de hoop te missen,
Wordt dickmaels Gods Gemeynt geschuymt
Van vele arghernissen.
12. Van die den Godsdienst doen uyt sleur,
Uyt spijt, of uyt partyschap:
Van al die anders hebben veur
Dan Deughd en 's Hemels blyschap.

Zoo is Camphuysen hier een echte weerlooze [1]), lijdzame, een der zeer zeldzame vromen die het niet verwachten van geweld, ook niet van kerkelijk-georganiseerd geweld, maar van God, „en leven van uit hemelsch standpunt". En wij mogen er trotsch op zijn in hem door en door een Hollander te erkennen, een Hollander op zijn best; een mensch eer verstandig dan geestig; ruim zoo braaf als gevat, in eigen oog orthodox eerste keur, inderdaad onbekwaam tot philosophie en geneigd tot alle ketterij; een man voor de stilte, tot eigen verbazing naar voren gedrongen; een wezen zonder gratie maar keurig op echt-

[1]) Verg. mijn De Weerloosheid, 1901, blz. 189 vlg.

heid; een vat vol tegenstrijdigheid, maar een mensch met een hart, een hart gekeerd naar en open voor God, en daardoor voornaam, beminnelijk en heldhaftig.

Die heroïsche toon klinkt helder-op in zijn voortreffelijke Psalmen, waarvan wij hier slechts aanhalen:

Ps. CXXV.

1. Wat Winden datter ruyschen, wat Reghen datter plast,
Het hooge Huys van Zion staet onbeweegt en vast:
Het hooge Huys van Zion staet onbeweegt en vast.
2. Wat menschen datter dreygen te moorden en verslaen
Al die op God vertrouwen, en sullen niet vergaen.
Al die op God vertrouwen, en sullen niet vergaen.

Ps. LXXIII.

De vyand mach te velde zijn: de Trommel mach alarme gaen;
Het swaerdt mach op de kele staen:
De Lucht mach klaer van blixem zijn; de heel natuer mach zijn ontstelt,
En doen haer eyghen selfs gewelt.
Daer mach geschieden wat het wil: Een reyn vroom-hertigh Isra'lijt
En raeckt het al te samen niet.
Om dat hy God, die meerder is dan al wat datter is en leeft,
Tot zynen troost en steunsel heeft.

Deze heroïsche geloofstoon des Godbetrouwens smelt nu samen met zijn lijdzaamheid- en weerloosheidprediking, en geeft aan zijn poëzie het echt-religieuse, profetische, dat juist, als op weg naar de hemelsche heerlijkheid, zoo praktisch werkt voor dit leven.

Zoolang er Hollanders over dijken gaan en vinden dat, zoo goed als hun huizen, ook hun innerlijk leven geheid moet zijn, zullen zij — al is het ook eerder denkend aan hun buurman dan aan zichzelven — goedkeurend knikken op:

LIJDTSAEMHEYDS ERINNERING V.

19. Een Christen is niet als het glas
Dat lichtlijck raeckt in stucken;
Of als het al-fatsoenigh was
Dat steeds sich laet herdrucken:
20. Maer als den Diamanten ring,
Die, en vry is van breken,
En in een yeder druckbaer ding
Laet sijn fatsoen en teecken.

Maar evenzoo erkennen dat deze geestelijke soliditeit bereikt wordt op den weg der lijdzaamheid, der berusting:

III. 22. So 't God goedt is, so zy 't ons mee
Ons beste werck is stil-sijn.
De Dienaer en de Heer sijn Twee.
Doch moeten Eens van wil sijn.
23. Heeft God geen haest; hebt ooc geen haest.
Wanneerm' is opt benertste,

Is dickmaels hulpe aldernaest
En alsze naest schynt, vertste.
34. En schoon men noyt tot redding quam:
Noch waer een Mug gheen Kemel
Want of men 't u hier al benam
Noeh blyft de wegh ten Hemel.

Deze vreugde des heils, och, bij alle geestelijke rijmers vormt zij een der ingrediënten van hun zgn. „stichtelijk" gedreun, maar bij Camphuysen is zij doorleefd, vrucht van bittere ervaringen, echte blijdschap, zuivere poëzie. Die blijdschap mist hij als de rationalist zwaar redeneert dat een christen de geboden der Bergrede moet volbrengen, en daartoe zichzelf en anderen aanjaagt en voortzweept van ascese tot ascese. Dan is Camphuysen een rigoristisch rijmer, die knarsende verzen schrijft en noodeloos moede maakt. Doch zelfs in zulke gerekte rijmen treft vaak een couplet, een woordkoppeling, een levend rhythme, waaruit men voelt: deze moraliseerende rijmelaar is soms dichter, kent zeldzame vreugden. Kent die christelijke, die paradoxale blijdschap, die vrucht is van gewillig gedragen lijden en synoniem met „droefheid naar God". Dat heimwee naar den hemel is bij Camphuysen niet laffe vlucht, maar resultaat van een voortdurend strijdersleven, niet paragraaf van een dogmatiek of philosophie, maar gevonden, gekregen vreugd, hem eigen, wortelecht, natuurlijk voor dezen meer dan eenmaal balling.

Dan troost hij zichzelf, en gaat zijn lied omhoog en neemt mee alle vromen van vroeger en later, die in zijn heimweezangen voelen trillen het normale menschenleven dat alleen is veilig en blijde bij God.

Op zijn sterfbed troostte Camphuysen zich met zijn eigen verlangensklacht, overvloeiende van vreugde:

Hoe lang, ach Heer!
Hoe lang noch mist mijn ziel den zoeten standt
Van 't waer verheughen? Helaes! wanneer,
Wanneer sal ick eens 't eeuwigh Vaderlandt
Betreden meughen?
Jerusalem, des hoogsten Konings stadt,

Der Deught-betrachters hoop en herten-schat.
Die u maer kent is licht des levens zat.
Te lang, Te lang, Valt bang.

Na zijn dood is hij populair geworden, de eenzame allen gemeenzaam. Reeds de 17e Eeuw bracht met 35 drukken zijn Stichtelijke Rijmen in aller handen, en velen van zijn spreuken als „Rijm noyt yets ongerijmts" en een lied als Maysche Morgenstondt leefden in den volksmond. De sympathieke Christina de Vrij uit Willem Leevend putte uit de Stichtelijke Rijmen haar zielevoedsel, Busken Huet salueerde ze als „een kerkboek waaraan alleen de synodale goedkeuring ontbreekt", en wie ze, als J. ten Brink in zijn geïll. Gesch. d. Ned. Letterk. negeert, vermindert daardoor niet hun waarde, maar eigen beteekenis.

Met dat al is Camphuysen allesbehalve veelzijdig; hij ontvlucht, verwerpt zelfs het velerlei voor 't eene noodige; of zooals hij zegt: Genoeg is meer. Zijn armoede is echter geen onmacht, neen toont zijn rijkdom. Hij heeft een veelsnarig instrument in de hand; evenwel verbiedt zijn ascetisme hem van velerlei te kwelen, zijn rigorisme eischt dat hij het zich moeilijk zal maken en de ééne snaar voor de andere na zal doorsnijden, doch als hij nog maar ééne snaar, die van het religieuze lied, op zijn lier heeft, ontlokt hij daaraan liederen, die blijven leven, omdat ze zijn classiek.

* * *

Als tweede dichter van geestelijke liederen in 't begin onzer Gouden Eeuw treedt de priester Joh. Stalpaert van der Wiele naar voren. Of liever blijft in de schaduw. In 1579 geboren uit adelijk geslacht zou hij in den Haag zijns vaders rechtspraktijk overnemen, verwierf den doctorsgraad te Orléans, doch voelt zich dan geroepen tot den geestelijken stand, studeert theologie te Leuven, wordt

diaken te Brussel, reist door Frankrijk naar Rome, waar hij doctoreert in de theologie. In 1611 naar 't vaderland teruggekeerd, wordt hij priester te Delft en in 1615 rector van 't Bagijnhof, tot zijn dood in 1630. Familie, kundigheden, titel, dit alles nog door treffelijk dichtertalent op hooger plan geheven, ontslaat den bij de gratie des schouts slechts oogluikend toegelaten roomschen priester niet van den eisch zich stil te houden, en dankbaar te zijn dat hij wordt geduld. Een oud handschrift vertelt komisch-aandoenlijk: „Stalpaert bediende aanvankelijk de Heilige Dienst in eene brouwerij, die De verkeerde Weireld tot uithangbord had"; en 't spreekt boekdeelen voor de geloofstrouw van dezen aristocraat dat hij zich 't priesterlijk werk in deze nieuwerwetsche catacombe niet schaamt. Doch waar het ongure, door den kerkelijken wind opgejaagde stof hem dwingt te schuilen, hij heeft een hart om op te merken, oogen om te zien, daarbij een bijna-catsiaanschen verhaaltrant, en een zangtalent, zoo zoetvloeiend dat men zich afvraagt, of hij even als Hooft dit op zijn Italiaansche reis heeft ontwikkeld. Evenwel, zijn dicht is uitsluitend roomsch — en dus naar eisch des tijds uitermate bescheiden in zijn optreden.

Komt zijn eerste werk 't Hemelrijck (Tot Delf, 1621) van de pers, het is anoniem en, (zegt de inleiding: Portael), omdat hij zich „ten versoucke van vrinden, die daer smaeck in hadden gevonden, (heeft) laten bewegen, omme t' ontgaen de kosten ende moeyten van Copiëren, by provisie ende by manier van Extract, deselve te laten Drucken. Tot geenen anderen eynde, dan om u te stichten, ende als in een Taeffereel een weynigh te crajonneren ofte te beschaduwen het gheen den Godvreesenden mensch belooft is int andere Leven, daertoe wij alle te samen spoeyen en vloeyen". Het is een apologie op rijm, verhalende van de standvastigheid der martelaren en hun verwachting van het hemelsche avondmaal:

Al waer ik Cicero, de soetste der Romeynen,
Soo soud' ick met mijn Tael dit Avondtmael vercleynen,
Benauwen het Salet, verminderen 'tciraet,
Verkrimpen het Bancket, dat alle honighraet,
Dat alle soetigheyt van smaecken gaet te boven.
Wee my, vermetel mensch! indien ick wilde loven
Van d'omgeschoncken Wijn den alderminsten drop.
Wat weet ick vande Schael, wat weet ick vande Kop,
Of van de Couppetas [1]) daer uyt ze werdt gedroncken? ([1]) = fr. coupe et tasse).
Wat weet ick vant Bufet daer op men sal sien proncken
Soo meenigh Paerlemoer, soo meenigh gulde Vat?
De prys is al te dier, 't oneyndich is de schat;
Veel minder van den Dans, veel minder van de sprongen,
Die daer, nu over dwers, en nu weerom int rondt,
De alderblydtste schaer met nieuw' en nieuwe vondt
Van Brandes, van Galliaerd [1]), by beurten en by cansen ([1]) beide; dansfiguren)
In d'oogen vanden waerdt gestadelijck sal dansen.
Hoe waert my mog'lijck weer, dat ick u soud alhier
Vertellen het fatcoen, verhaelen de manier
Van al het Battement, van alle de vertooningh
Daer mee den Heer doorgaens vermaecken sal sijn Wooning?
Het een is niet ghedaen, oft ander is weer ree,
En daer nae 't elcke reys wat nieuws weer in de stee,
O weeldigh Paradijs! O salige ghenooden!

Hoe echt-middeneeuwsch deze kleurrijke, naïef-zinnelijke hemelbeschrijving!

Nog meer doet ons Stalpaert noemen een roomschen Cats vóór Cats [1]) D'Evangelische Schat. ('t Hertogenbossche 1621). Hoe vermeit hij zich daar in gemoedelijke beschrijvingen, zich zelven hierbij, precies als Cats kan doen, verwonderd in de rede vallend! B.v. bij het verhaal van den martelaar Laurentius [2]), op kolen geroosterd:

Men siet den heuvel heel staen dampen en staen roocken,
Als ofmen daer iet vreemts de'e braeden ofte koocken.
Wat ist dat daer soo woelt? wat ist dat daer soo werckt?
Wat ist dat daer soo druipt? wat ist dat daer soo snerckt?
Maer wat leit hier en braedt? miin God! het is een mensch;
Het is een levend mensch, die ick hier dus sie roocken!
Het is een levend mensch, die ick hier dus sie smoocken!
Die hier dus leit en sist, die hier dus leit en werckt,
Die hier dus leit en druipt, die hier dus leit en snerckt!
Het is een levend mensch!

[1]) Cats begon wel 3 jaar voor Stalpaert te publiceeren, doch zijn typische verhaaltoon vindt men eerst ten volle in zijn Houwelyck van 1625. Trouwens deze bewering wil eer Stalpaert karakteriseeren dan Cats verkleinen.

[2]) De diaken Laurentius, geperst om de schatten der Kerk uit te leveren, komt aan met al zijn bedeelden, en wordt door den prefect, die geen oog heeft voor 't geestige van dien zet, ten vuurdoode verwezen.

Dit is ons ruim realistisch en breedsprakig; daarbij geen uitzondering. Stalpaert gaat zich te buiten in détailteekening, soms schitterend van kleur, dikwijls soeperig, vaak ook sappig van lijn. Hij vertelt op dienzelfden toon van kinderlijke verwondering en van niets willen overslaan, die Cats zoo geliefd maakte. Maar hoe kan een mensch, een priester, een dichter, pret hebben in zulke bloederige histories! Vooreerst: toen smulde het volk aan die martelaarsverhalen. En misschien wil Stalpaert met een zijblik naar die reformatorische martelaars eraan herinneren dat de roomsche toch de oudste en alleen echte zijn. Doch bovenal wil hij stichten. De echte getuigen van Christus — het Grieksch wijst het reeds uit — zijn de martelaars. Dus zal hij op hen wijzen om der flauwen ijver aan te wakkeren, en de verdrukten moed in te spreken. En zoo geeft hij reeds een jaar later weer een martelaarshistorie: Vrouwelick Cieraat van Sint' Agnes versmaedt, weer om te stichten.

Komt alderhande Volck, komt, brengt met volle manden
Het bliidste vanden Hof en 't groenste der Waranden.
   Brengt Roosjens versch gepluct, brengt blomjens wit en rood,
   Om d'afgeslagen hals, en d'ongeraeckte schoot
Daar me'e, ter eeren Goods, eens Mageds te vercieren.
Ei! datter niemand toch gebreeckkig si te vieren
   Den naegelaten naem, van een die met haer deugd
   De Aerde heeft gesticht, den Hemel heeft verheugdt,
En 't Kerckelick gebouw vereerdt met blide Vanen.
Komt all', tsi Man tsi Vrouw.

Doch de priester heeft schik als de poëet hier zoo de handen vol krijgt. Immers zal Agnes' versmaden van wereldschen opschik voor geestelijk cieraad en van aardschen minnaer voor hemelschen bruidegom iets beteekenen, dan moet zij zich toch bewust zijn, wat ze versmaadt. En zoo krijgen we allerlei tafereelen van „Eerelicke beschrivinge", o. a. deze „van een gepassioneeret Minnaer":

'Ken zegg niet van papier, daer werdt nauw eene wand
Gevonden int Palleis ziins vaders, daer nae 't leven
Met vaersen niet en staen uw gracien beschreven.
   De planten van ziin hof, de vruchten all' te zaem

Bewassen met uw lof, begroeijen met uw naem.
Jae kost hi oock de vlucht der vogelen bedwingen,
Men zou de gansche lucht uw Loven horen zingen.

Heeft hij tot nu zijn lezers den spiegel der historie voorgehouden, in zijn volgend werk treedt hij aanvallenderwijze op. Dit is Roomsche reys, 't zamen spraecksgewiis tusschen Pieter de Reyzer ende Abacuk, fijnen broeder; 's Hertogenbosch 1624, waarin de controvers tusschen Rome en reformatie beslecht wordt ten gunste van de eerste, verbluffend eenvoudig! omdat zij het oudste is.

't Zijn dan Geuzen, 't zijn Papouwen
Die bij mij het veldt behouwen
Willen, moeten toonen dat
Zij behouden 't oude padt.
Toonen, seggh' ick; want met woorden,
Of ick schoon de soetste hoorde,
Zijn se aen geen reden vast,
Ben ick niet een hay gepast.
Toonen seggh' ick; want in saken,
Die of Hel of Hemel raken,
Hooghste vreughd of hardste pijn,
Wil ick niet geblintdoeckt zijn.

Vervolgens worden de rollen omgekeerd; niet meer wordt den reformator zijn gemakkelijke critiek gelaten, hij heeft zich nu te verdedigen op de schampere aanvallen van den priester-dichter. Geen bedevaarten, geen heilige plaatsen meer? Waarom moest Mozes dan bij het brandende braambosch de schoenen van zijn voeten doen?

Wt oorsaeck, omdat heiligh was
De plaets van sijn betreden gras;
Soo oock, op twoord des Engels, deê
Om d'eighen reden Josuë.
Dien stercken man, dien vromen held
Dee door het Jerichosche veld
De rond, als hy daer opde baen
Sagh een ghewapend kryghsman staen:
„Holâ, qui vive?" riep dien man,
„Is 't Israël of Canaän
Of Philistijn, daer ghy 't meê houdt?"
„Stil Josuë! niet al te stout,
Ick ben een Prins, ik hou de wacht
Van d'alderhoogste heyren-kracht".
En Josuë, ter aerden neer:
„Uw dienstknecht hoort; wat wildy, Heer?"
„Dat ghy uw voeten allebey
Ontschoeit, en op de groene hey
Barvoets sult ghaen; want houdt gewis,
Dat deze aerde heyligh is".

Den veldheer dee 't van stonden aen;
En hieruyt kan ick wel verstaen
Terwijl hij eerde 't heyligh gras,
Dat Josuë niet Geus en was.

Evenzoo wordt het eeren van reliquiën, het aanroepen der heiligen verdedigd. Calvijn heet met zijn predikanten: „Voorlopers Antichristi", en telkens klinkt het hooghartig lachje over die domme gedeformeerden:

. . . . gaet, segt de fijnen
Wil haer winckel niet verdwijnen
Dat se 't garen van haer stof
Niet en spinnen meer soo grof!

Doch der fijnen winkel kreeg al grooter klandizie, en misschien heeft dit Stalpaert bewogen zich meer direct tot het volk te wenden. Nu gaat hij liederen zingen. Na zijn dood verschijnen twee bundels waarin we den eigenlijken Stalpaert hooren.

Vooreerst Gvlde-Jaers Feest-dagen (of Den Schat der Geestlycke Lof-Sangen Gemaeckt op Elcken Feestdagh van't geheele Jaer. Tot Antwer-pen 1635). Dit is een lawine van stichtelijke volksliederen. Want op één dag is soms meer dan een heilige te herdenken, en één heilige krijgt soms verscheidene liederen. Onder die tallooze, ze worden begroot op 'n 2000, zijn veel vervelende. En in plaats daarvan zouden we liever herlezen de bekende van Starter, Coornhert e. a., op welker voysen ze gezongen worden, doch waarvan we tergend slechts de beginwoorden hooren als: Ick vryden op sijn tijd een soet menniste Susje; 'k Heb 't wercken uyt mijnzin gestelt; Ick heb een Ezeltje seer traegh; Patienty is soo goeden kruyd; Viver lieto voglio; Staet op schoon liefje het isser schoon dagh; Het souder een Vissertje vissen; Een meysken had een bootsman lief; Nachtruysigh' ced'ren van den bosch, enz. enz.

't Martyrium is de eenige materie dezer liederen.

XI Jan.

1. Kercker, banck, noch pijn des doods
Kan 't Martyry maken,
Maar alleen de liefde Goods,
En de deugd der saken.
4 . . . . .
't Is de straf niet, maer de saeck
Die de Martelaren maeckt.

IV Febr.

5. Soo veel als hier d'eyge sin
Is te vre'en t'ontbeeren,
Soo veel vindt sy weerom in
D'overvloed des Heeren;
Iesus Christus is beleeft,
En naer ons de wereld geeft
Maet van tribulacy,
Geeft hy ons van gracy.

Doch de eentonigheid van het onderwerp wordt vergeten door den levendigen toon van het lied. Hoe nieuw klinken daardoor bekende bijbelteksten als:

VI Jan. 5. Van hier hadd' hem Micheas doen verbeyden,
Wanneer hy sprack: O Bethleëm Ephrata!
Al bistu kleyn, al legstu aender heyden,
Du bist daerom de minste nergens na.
Mids dat uyt dy den Hemel, om het saed
Van Abraham te vryen, eens sal senden
Den grooten Vorst van Israel, wiens staet
Noch aen vangh had, noch komen sal ten ende.

III Aug.

2. 's Nachts, als Paulus wat wou rusten,
Zagh hn voor hem staen een man
Vande Macedoonsche kusten;
Die tot hem spraek: Zuldy dan
Aen de nood ons Vader-lands
Oock niet doen wat onderstants?

3. Laet ons maer van u genieten
Weynigh hullips, in passant,
En dit dee den Leeraer schieten
Na de Macedoonsche strand
Daer hy wel met groot gelock
Lydiam tot Christum trock.

Bovenal weet hij echt te vertellen, beelden te gebruiken, die het volk voor oogen ziet, en ook gekozen had, als het zelf kon dichten. Zoo, waar een Koning van Engeland wordt Sinte Richardus:

VII Febr.

1. Richardus nam een grauwen rock
In plaets van 't Konincklijck scherlaken,
En in de hand een Pelgrims stock
Om over wegh te raken.

2. Sijn Dochter gaf hy 't groote Rijck
Soo langh van Engeland in handen,
En hy, door bergh, door dal, door dijck,
Gingh reysen achter landen.

Zoo als Radboud, de Friezenvorst, reeds bijna gedoopt, op het hooren dat zijn ongedoopte voorouders in de hel zijn, zich aan den doop onttrekt:

XX Mart.

5. Maer, leyder! als hy nu bereyd
Stond om te wassen;
Vermalde sijn hovaerdigheyd
De reyne plassen.

6. Veel liever met mijn edel huys,
In d'hel te wesen;
Als na den Hemel met gespuys
Van volck geresen.

Niet minder in de liederen op St. Hubertus, St. Hymelinus, St. Bernardinus, en St. Isidorus, Patroon vande Lantbouwers, aanvangend:

IV Apr. 1. Door 't bidden ginck noyt tijd verloren:
Sprack Isidoor, Gods uytverkoren.
Wanneer sijn Heer
Hem hinder dede
Aen sijn ghebeden.

En dan ziet de meester dat terwijl Isidorus bad de engelen achter zijn ploeg hebben geloopen.

7. Hier mee leeft eeuwigh Isidore!
En doet ons volghen op uw' sporen.
't Ghebed windt met
De handen t'samen
Den Hemel, Amen.

Hoe frisch, en onbevangen zijn deze liederen bij de latere, b.v. bij Sluiters Geestelijke Liedekens, met hun anagrammata, die uit iederen onmogelijken naam dien van Jezus lezen, en hun doorelkaar-gekluts van teksten, als wilde Sluiter slechts in slap rijm zeggen, wat de Statenvertaling in stoer proza gezegd had.

Doch Stalpaerts liederen zijn toch ook opzettelijk, stichtelijk, puur tendenz? Zeker, deze priester wil alleen stichten, maar is oprecht, onbewust zanger; en zoo wordt zijn stichtelijk lied volkspoëzie, waarin schoone vorm en opbouwende gedachte volkomen evenwichtig zijn. De bekendste voorbeelden hiervan zijn wel S. Agnes' Bruyloft en S. Dorothea.

XXI Jan.

1. Hoe sie'k 'taensigt dus blymoedigh
Van de reyne maegd Agniet?
Waer nae gaet sy toch soo spoedigh
Middel door't gemeen verdriet?
Stroyd roo Roos' en Lelij-blaen
Agnes sal te Bruyloft gaen.
2. Bruyloft, die den grootsten Koning
Voor een kort besuerde leyd,
In sijn Hemel-rijcksche wooningh
Sijn vriendinne heeft berend.
Stroyd roo Roos' en Lelij-blaen
Agnes sal te Bruyloft gaen.

3. D'eelste Maget was verwesen
Om haer Bruygoms wil, te swaerd,
Groot en 'kleynen saghmen vresen,
Sy alleen gingh onvervaert.
Stroyd roo Roos' en Lelij-blaen
Agnes sal te Bruyloft gaen.
4. 't Weenden al, wat haer passeren
Over straet sagh na 't schavot.
Sy alleen gingh triumpheren
Over haer getrocken lot.
Stroyd roo Roos' en Lelij-blaen
Agnes sal te Bruyloft gaen.

12. Doet u ampt! waer is den degen
Die my door een korte dood
Al te opgehoopten segen
Storten sal in d'open schoot?
Stroyd roo Roos' en Lelij-blaen
Agnes sal te Bruyloft gaen.

14. Hier mede stondtse, badtse, booghse
Onder 't swaerd, het teere vleysch,
't Hoofd viel af; maer opwaerts vloogse
Met de siel naer Gods Palleys.
Stroyd roo Roos' en Lelij-blaen
Agnes sal te Bruyloft gaen.

VI Febr.

1. 'T Moet reghenen of vriesen,
Dat brenght de Winter mee,
Wie soud 't hier anders kiesen,
Sprack Sinte Dorothee,
Wanneer sy hingh ghetoghen
Voor Christus aen de pley;
Nu moetmen wat ghedoghen,
Hier namaels komt de Mey.
2. De Mey van 't eeuwigh leven,
Daer ons een stagen Lent
Van sweeten en van beven
Sal houden ongheschendt;
De Lelien en Roosen
Zijn in dat landt ghewoon
Te blincken en te bloosen
Altijd al even schoon.
3. Men siet daer om end'omme
't Geboomt met sijn ghewas,
De Hoven met haer blommen,
De velden met haer gras,

Met vloeyende cristallen
Door-adert; En de lucht
Vol Hemelsche gheschallen
Van d'aldersoetste vlucht.
4. Wie sou dan niet wat Winters
Wat haghels ofte sneeuws,
Wat bancks, wat pleys, wat splinters,
Wat gapens, wat ghegeeuws,
Ten lieven danck verdraghen,
Voor een soo lieven Lent,
Die sich te gheenen daghen
Verandert, noch en endt?
5. o Lent! o soete Somer,
Naer u verlanght mijn geest,
Uw' wensch maeckt mij veel vromer,
Als yemant oyt gheweest
In d'aldergrootste lusten
Des wereldts hebben magh,
Want eeuwigh sal ick rusten
Voor eenen harden dagh.

En zoo treft dit volkslied niet slechts door zijn onbevangen verhaaltrant en zijn warm, vroom gevoel, maar ook door een zangerigheid, een rijken woordklank en prachtig rhythme dat zich kan meten met de beste standaard-literatuur. Hoe roffelt bv. de trom door het lied voor S. Sebastiaens Schutterij in dit bewogen rhytme:

XX Jan.

1. Gaet aen, en wilt niet dutten
O aldervroomste schutten,
Die de oorde hebt ontfaen
Van den held Sebastiaen,
Laet u ten geenen tijden
Schandelijck overstrijden
Van de lust der sonden,

Denckt om de diepe gronden
Van Iesvs roode wonden,
En sijn alderdierste bloed
Zal u geven magt en moed
Om te staen, om te staen
Voor sijn vaen.

Met dit refrein in de volgende verzen:

Sal met moed, Vroom en vroed,
Lijd en doet.

En hooren we niet engelenvleugelslag en zien we niet engelenblankheid in deze Marien Boodschap:

XXV Mart.

1. Ter juyster stonden
Quam uyt de gulde salen
Des Hemels dalen
Den Engel Gabriel,
Van God ghesonden,
Om aen de violette
Van Nazarette
Te draghen Goods bevel,
En tot haer ingetre'en
Met ne'ergeboogen le'en
Heeft sijn bescheyd
Haer aldus aengeseydt:
Ave Maria!

Betrekkelijk zelden worden in dezen bundel de ketters bestreden, doch gebeurt het, dan wordt zoo'n verweervers een roomsch Geuzenlied, vinnig, scherp, sarcastisch soms en van strijdlustig rhythme. Niet weinig verholen leedvermaak over hun verbijten en vereten van elkaar ligt toch in deze vraag dat de roomsche heiligen zullen bidden om den vrede tusschen Arminianen en Gomaristen:

XVIII April.

1. Vrsmarus end' Ermijn!
Houd aen met uw' gebeden,
Dat Gommer en Armijn
Eens komen tot de vrede;
Daer van sy zijn geweken.
Maer dit sal niet geschien,
Voor dat sy na de streken
Van 't oud Compas en sien,
3. De schrift en kan't niet doen.
Sij lesens' alle beyde:
En blijven even koen,
Soo voor, als nase scheyden.
Men heeft te Dort vergadert
Een kostelijck Sijnood:
En zijn nochtans genadert,
Soo veel niet als een joot.

3. Sy spraken met bescheyd:
Hoord toe, ghy mannen broeders!
Ons is oock toegeseyd
Den segen des Behoeders.
Siet daer zijn Godes woorden:
Die wy aldus verstaen.
En buyten deze oorde,
En willen wy niet gaen
4. Dus pratens', en 't was kloeck
Gepraet: Maer daer en tussen
Bleef yder by syn boeck:
Want 't was de sucht van 't kussen,
Die haer ghevoelen dede
Na Gommer of Armijn,
Maer krijght ghy ons de vrede
Van Godt, en 't sal wel zijn.

Verheerlijkt hij S. Medardus, bisschop van Noyons, ja dan moet hij wel te lijf den te Noyons geboren Calvijn, „haer ingeboren dood-fenijn".

VIII Juni.

8. 'k Segh dood fenijn van ketterijen,
De snoodste, die de wereld noch
Besuert en heeft te geender tijen:
't Zy van geweld, 't zy van bedrogh.
Maer 't ongediert en kon niet leven,
Als in een vuyle diepe poel,
Des most het kruypen na Geneven
Daer 't vinden sou sijn rechte stoel.

9. Bewaerter ons voor, Heer der Heeren!
Wy weten nu toch al te wel;
Dat Bijbel-text, en Reformeren
Niet anders is als 't schape-vel
Van 't bloedigh dier. Weest op uw' hoede,
Hoe soet oock dat Geneven praet,
Geen swaerder juck, geen scharper roede
Dan die de Reformacy slaet.

VII Nov. 1. Straets-burgh! hoe komt dat 't oude gheloof,
V wijlen gepreeckt by d'heylighen Floris,
Nu schier door een vry willighen roof
Geschonden, verslonden, en leyder! te loor is?
Is 't Wolf, of Vos, of Tyger, of Beer,
Die dus den wijngaerd leggen ter neer
Dorst van soo machtighen Heer.
2. Te recht mooght ghy het ketters-geweld
Van Luther van Zwingel, van draeyende geesten,
Door wien men 't huys des Heeren ontsteldt
Dus siet, vergelijcken by bloedighe beesten
Want Tyger, Leeuw, met alle de rest
Misdoen maer goed, en leven, op 't lest;
Maer dese schennen u 't best.

Betrekkelijk zelden „seggh' ick" — om Stalpaerts stopwoordje te gebruiken — klinkt in Gvlde-Jaers Feestdagen de krijgsklaroen tegen de ketters, daarentegen onafgebroken de loftrompet voor de martelaars. Heel wat bijbelsche en kerkelijke historie, vooral roomsche legende en traditie is er in verwerkt, waarmede de priester laat zien hoe schoon het leven is in „Christi Kerck". Niet grauw als een doodsche neveldag, maar enkel goud en wit, enkel heerlijkheid. Want die kerk kan aan haar kinderen elken dag een nieuwen schat toonen, elken dag vertellen van kroon en glorie, van martelaarskroon en martelaarsglorie, van heerlijkheid verworven door lijden en strijd, en zoo de vertelling maken tot een prediking elken dag den passieweg te bewandelen. Doch omdat deze exempelenprediker poëet is, preekt hij niet slechts voor zijn parochie, maar zingt van Christus voor ieder christen. En zoo draagt Stalpaert deze Gvlde-Jaers Feestdagen op aen den oppersten Koning Christvs Iesvs:

1. Rijst mijn zinnen! rijst mijn sangh!
Rijst mijn sinnen, rijst mijn Psouter!
Om te loven 't heyligh Outer
Van mijn God, u leven langh,
2. Vanden vroeghen dagheraet
Spand uw' snaren, klinckt uw' dichten:
Totdat weer de Son verlichten
't Weder-Rond des Aerdbooms gaet.

5. 't Is toch Godes soetste min
't Is sijn lof, 't is sijn ghenade,
Die 'k wil singen; 't zijn de daden
Van sijn hemelsch Huysghezin.
7. Dat dan mijn gheheele werck
Toe-geeygend zij den Koningh
En de uytgelese woningh
Van zijn dier-ghekroonde Kerck.

Het strijdbare element, in de reformatorische geestelijke

poëzie ook aanwezig, vinden we vooral in den tweeden na zijn dood verschenen bundel: Extractum Catholicum (tegen Alle Gebreken van verwarde Harsenen. Tot Loven 1631). Deze „theologische likkepot", zoo vertaalt Alb. Thym, — groot afgebeeld op den titelprent in een apotheek — bevat 170 recepten (dosis) tegen protestantsche ziekten. Stalpaert is hier arts, hij geeft medicijn, bitter, maar gezond. Ook heeft hij als een echt dokter innig medelijden met zijn patiënten, en belooft ze dus na de medicijn een zoetje toe. Wie de geheele apotheek zoet slikt, krijgt ter belooning „als in een Peperhuysken een vijf en twintig lieffelijcke ende aengename Lofzangen, bequaeum mijns oordeels om de voorgaende Recepten, oorbaerlijck te versuykeren. Die ik daeromme te recht den naem hebbe gegeven van Bygevougde Confijten". (De Drukker totten Zanger).

Feller, scherper dan elders treedt hier zijn persoonlijkheid naar voren, soms ongegeneerd naar den trant der controvers-liederen uit die tijden. Zijn verontwaardiging tegen die revolutionnairen ziedt en kookt over. Doch die golven der verontwaardiging tillen hem ook op, en zoo is het dat hij hier zijn hoogste lied zingt. De felle hater bereikt hier laagten, die een priester beneden zich behoorde te laten, maar de felle liefhebber bestijgt hoogten waar de poëet is geworden psalmist.

Ondertusschen vergeet hij den humor van 't gefingeerde geval niet. Neen, hij is kemphaan noch poëet, alleen dokter. En dus eerst diagnose maken. Laat „fijnman", d.i. de zieke protestant, maar eens zeggen waar het aan hapert. „Fijn man" begint dan te protesteeren, en de dokter begrijpt. Zeker, dat heeft „fijn man" geleerd van Joh. Calvijn d.i. „de fijne Jan", korter alleen „Jan", b.v. „Jan je liegt!" Zeker, die ziektekiem kent, herkent de dokter, als ontstaan uit de slechte spijze van den Heid. Catechismus of van Jan's boek de Institutie.

En dus na de „historia morbis" ter dege te hebben ingezien, dient de dokter de noodige dosis medicijn toe, genomen uit bijbel, kerkvaders en traditie. Zoo dos. LIX.

1. Wat beduyden all' de dingen,
Die 'k de Roomsche Kerk,
Aen de nieuwe Dopelingen
Stellen zie te werk?
Waertoe blaestze, quyltze, zweertze,
Waertoe wijdze zout?
Waertoe kruystze, zalftze, smeertze
Hen met Oly-smout?
2. Om dat zij van over lange
In haer eerste struik
Van d'Apost'len heeft ontfangen
Al dit oud gebruik.
Daer van op den dag van huiden
Noch getuigen sijn
All d'oud-vaders die z'ons duiden
In 't Grieks en Latijn.

Hoe dwaas dus zonder een woord Grieksch of Latijn te kennen, te willen meepraten! Toch babbelen die Geusjes er maar op los, dit uitgevende voor Gods woord!

XVI Dos.

4. En hoe zou immermeer
De rede zich vermeten
Te durven zonder leer
Uitleggen de Propheten
Of duiden de orak'len
Van Godes Testament?
Nu ghy toch geen mirak'len
Op d'aerde meer en kendt.
5. Een Wever moet op't tou
Eerst lang gezeten hebben,
Eer dat hij durven zou
Vergaren aen een webbe.
De Smid moet leeren smeden;
De Snyder nae venant.
Beschaemt, mids deze reden,
Dan vry uw' plomp verstand.

6. En zegt met goed bescheid:
Indien Gods woord zoo claer is,
Weg Universiteit
Wiens onderhoud zoo zwaer is,
Waertoe zoo voedtmen Fraters,
Daert geld ons komt zoo kort?
Waerom vergaertmen Paters
Int Synodus van Dort?
7. Daer houft geen Predikant,
Dat meer noch is, te wezen;
Ist saek dat onz verstand
Genoug is om te lezen
Den Text der Prophetijen.
Laet dan tot kruid en lood,
De kost voordaen gedijen
Van Preekstoel, en Synood.

Duidelijk genoeg: door die eigenwijsheid ontstaat misverstand, en door 't misverstand eigenwaan, want „ketterij" rijmt op „hoovaerdy", en ootmoed is kenmerk van geloof.

XIII Dos.

5. Gaet heen, en zegt dan aen uw' Koster
End' aen uw' Preker niet te min:
Dat z'over slaen het Pater noster
Of bidden in een nieuwe zin.

Een zin zodanig als wij lezen
Dat wijlen bad de Pharizee.
Maer niet alzoo! Ik kies te wezen
Een Publicaen, die schuld belee.

Voor variatie wordt de dokter dan schilder en met welk een pret portretteert hij, de gewijde, ongehuwde van de oude traditie niet wijkende priester, dan zoo'n ongewijden, gehuwden, eigenwijzen preekheer, dien hij doopt: Vader Koen. Dosis IV.

1. 't Is de stijl, men kan 't bemercken,
Soo in Leken als in Klerken,
Wan men preeckt in Godes huys,
Dat m'hem zegend met een kruys.
2. Eerst van 't voorhoofd, totte stede
Vande borst, of daer benede:
En terstond, nae Christen voer,
Van d'een, tot aen d'ander schoer.
3. Dus doen all' die wett'lik preken.
Maer 't was een te nieuwen teken
't Welkmen onlangs vader Koen
Maken zag voor zijn sermoen
4. Eerst streek hy, met fiere zeden,
't Haer omhoog, den baerd beneden;
Daer naer met een dubb'le tast
Stelde hy zijn knevels vast.
5. Dit gedaen; sprak hy met oorde
Nieuwe dingen, nieuwe woorden:
Woorden, dingen wel gejuist
Op een die zoo was gekruist.
6. Vraegje, wat hy onderrechte?
Bannen, spannen, krigen, vechten.
Want zoodanigh duide claer
Een zoo opgestreken haer.
7. Wat nu voorts de rest wou zeggen:
Laet ik vader Koen uit leggen,
Zoo wanneer hy tot gerijf
Komt te preken van zijn wijf.
8. Want voorwaer op zulken preken
Passen bet, die knevelstreken.
Maer dit is het nieu fatsoen
Van 't Gereformeerdt Sermoen.

En als pendant komt later dit nog wel onder de Conijten verdwaald portret van D'ouderlingen:

1. Wat koddiger maeksel, wat drolliger dingen,
Sijn deze fatsoenen van Ouderlingen!
Die ons de Marassen van 't Walse Geneven,
Voor d'oude Presbyteren hebben gegeven.
Z'en komen ten heelen, z'en raken ten halven,
Men zietze noch off'ren, noch biechten, noch zalven.
2. Zy kopen, verkopen, zy pleyten, zy kijven.
Zy zeilen, zy peilen, zy slapen by wijven,
Heel anders als wijlen de Presbyters plegen.

Is het wonder dat hij zich boos maakt op die kale kerken, waarin ongewijde leeken eigenwijsheid praten? XXXVI Dos.

7. En dits 't fatsoen van Christus Kerk,
Gelijk z'ons de Noionsche klerk,
Beliefde te vervormen.
Bequaem voorwaer, om Goods Aultaer,
In alles te bestormen.
8. Jae ook haer zelven tenemael
Zoo naekt zoo bloot, zoo iel zoo kael
En zinneloos te laten:
Dat niemand als met woorden vals,
Van haer zal kunnen praten.

Neen, dan verheerlijkt Petrus' Stoel, hier XXIX Dos. gelijk in Gvlde-Jaers Feestdagen (18 Jan.)!

Die niet en willen dolen,
Maer zalig willen zijn,
Die wachten zich te scholen
Met Luther of Calvijn,
't Is Petrus stoel, Daer 't recht gevoel,
't Is Petrus stoel, Daer Christus leydt;
't Is Christus koy, Die vrij van proy,
't Is Christus koy, Die Petrus weydt.

Hoe trotsch is hij op die kerk! Zij alleen is, met een woord van onzen tijd, Het Leger des Heils, of zooals hij roemt in XXIIX Dos. De Slag-Oorde:

1. Wie is toch deze die
Ik als een dageraed,
Van d'aerde klimmen zie,
Gebloost als een granaet,
Veel lichter als de Zon,
Veel schoonder als de Maen,
En sterker als men von,
Noch oit slag-oorde staen?
2. 't Is Iesus echte bruyd,
Die door zijn liefde leeft:
En hy met Borit-kruid
Zoo schoon gewasschen heeft.
't Is d'eygen Tempel Goods;
't Is Cristus lieve Kerk,
Die hy recht als een roots
Geboud heeft vast en sterk.
3. De Veld-heer algemeen
Van deze leger kracht,
Is d'onbewoge Steen
Die d' Helsche poort bemagt.
Een Held, die God verkoos
Om 't gansche Christen veld,
Op zijn gegeve loos
Te vryen van geweld.
4. Hy is, door wiens bestier
Wij hebben even wel
Zoo menig Bisschop schier,
Zoo menig Colonnel.
En deze onder haer,
Pastoren, min oft meer
Als Kapiteinen klaer
Van 't Israelsche Heer.
5. Hier onder vecht en wind
De gansche Christen tocht,
Die als een vast gebindt
Te zaemen is geknocht.
Prins Iesu stijft en houd
My staend' in mijn gelit
Die 'k dien om 't rike soud
Van 't Hemelsche bezit.

Hoe zielig doet tegen deze vastheid de sputterende critiek der protestanten! XXXII Dos.

2. Ziet hier, en lacht om d'argumentjes
Daer mede dat, tot al te nieuwen boots,
De Geusjes, d'opgeblaze ventjes
Bevechten d' onbewogen tempel Goods.

Och, die critiek — Calvijn ontziet zelfs zijn bijbel niet — enkel betweterij van benepen zieltjes, ontkennend wat boven hun pietluttigheid uitreikt! LXI Dos.

6. Moet ghy het wonder daed
Des Hemels ons benijpen,
Om dat uw' nauwe maet
Dat niet en kan begrijpen?
Weet dat des Heeren zegen
Is ruimer als uw' hart.
En die haer spraken tegen
Behaelden noit dan smart.

7\. De wizen die wel eer
't Gedoukte kind aenbaden.
En zagen min noch meer
Als armoe van gewaden:
Met tederheyd van leden.
End' efter hebben zijt
Eerbied'lijk aengebeden,
Als God gebenedijdt.

Derhalve zich niet van de wijs laten brengen door die willens blinde waanwijzen, doch op zijn hoede zijn; niet argumenteeren; maar trouw blijven. Dos. LIV, LXXI, CLVII.

10\. Roupt dan: wee de tijen
Die u zulken roof,
Door de ketterijen
Deeden van 't geloof!
Of en kundje merken
Niet uw' eigen vuil,
Zoo vliegt mette vlerken
Vanden blinden uil.

14\.... wat baet of kaars of bril
Wanneer den uil niet zien en wil.

3\. Of u dan eenig mensch verscheen
In 't twisten koen en sterk;
Zoo blijft gerust, en zegt alleen:
Ik hou my aen de Kerk;
Die zulliks als
Ghy drijft, voor vals,
En zondig, plag te houwen.
Draegt ghy haer hoon;
Ik ben gewoon;
Haer, recht als een gehoorzaem zoon
Zijn moeder, te betrouwen.

Die geheele hervorming is blijkbaar Stalpaert een wilde wervelwind, die van de kerk een weerhaan wil maken. Ze is nieuw en dus slecht, want het oude, de vaste vorm, de orde, heeft recht.

En wij, naar hem luisterend, glimlachen soms schouderophalend over zijn felle slagen die niet raken, soms ook knikkend over zijn fijne zetjes en rake meppen die zitten, soms ook hoofdschuddend over zijn familiaire te platte grappen over 't huwelijk, trouwens een euvel van velen in dien tijd. Doch blijven ten slotte met deze moeilijkheid zitten: toegegeven, leven wil, moet vormen scheppen; vormloos leven is abstract begrip, geen realiteit, ook in 't godsdienstige leven. Leven echter vervormt ook de vormen, onophoudelijk, al zien wij het niet, gelijk in de winterboomen, waarin het toch reeds werkt voor hun aanstaande nieuwe vormen.

Wie dus om het leven te behouden, den vorm conserveert, bestendigt, onderdrukt, verstikt, doodt ten slotte het leven, gelooft niet in de leiding des Heiligen Geestes.

En het schijnt ons vreemd dat in die dagen, toen overtuigingen als deze realiteiten van den eersten rang, ervaringen, waren, waardoor ons volk was staande gebleven, had overwonnen in de wanhopigste worsteling, Stalpaert daarvoor niets heeft gevoeld.

Doch deze bevreemding ontneemt ons niet de bewondering. Ziehier een aristocraat, die met één knieval voor het calvinisme burgerjongens als Cats en Hooft op zijde, zoo niet voorbij had gestreefd. Maar neen; hij is geestesaristocraat: trouw blijven aan de van allen verlaten waarheid is meer dan succes; een goed geweten is een paradijs. Evenzeer is hij dichter, ziet kleuren, vormen, hoort rhythmen, taalmuziek; hij moet zingen. Doch bovenal is deze dichter priester; hij zingt niet anders dan ter eere Gods en tot stichting van 't roomsche volk. Compromitteert hij zich daarmee in calvinistische of libertijnsche kringen? Misschien wel. Door de literatoren zijns tijds is hij tenminste genegeerd. Ja, Anna Roemers van Wesel heeft hem na zijn dood gehuldigd over zijn: „deftich soet ghedicht, (Dat mijn ziel van d' Aerde licht)", heeft hem daarvóór misschien voorgesteld aan Vondel, daar van den toen nog doopsgezinden Vondel merkwaardigerwijze een nogal roomsche verheerlijking van St. Agnes is verdwaald geraakt in Stalpaerts gelijknamig werk. Misschien . . . Waarom weten we niet zeker dat Tesselschade, bekend met alle kunstenaars, schilders en poëeten van dien tijd, hen de oogen opende voor zijn werk? Misschien . . . Waarom heeft Vondel wel tallooze celebriteiten, ook van den zevenden rang, verheerlijkt, en niet Stalpaert, en blijft Thyms hypothese van hun vriendschap ons niet meer dan een hypothese van Thym? Hielp dit negeeren het vergeten, behalve misschien in een enkel roomsch hoekje, zoodat

Thym eigenlijk Stalpaert weer ontdekte? En waarom laat een betere bloemlezing dan die Van Vloten gaf, zich steeds maar wachten?

Doch hoe dit zij, deze achterafzetting deert Stalpaert niet. Hij moge in de schaduw zitten, hij kan er onbedaarlijk schateren, als een spreeuw in de Mei, het eene deuntje voor het andere na. Hij heeft het goede deel verkoren, en al moet hij eens toornen meer nog proesten over die Geuze-collega's; ze komen er toch zoo bekaaid af! CXVII Dos.

4. Want alsmen eens verkoren
Heeft d' een oft d'ander staet;
Zoo is daer nae verloren
Het avereks beraed.
Maer d'een moet Priester blijven,
En d'ander van den Wijve
Verwachten 't mal gelaet.

Toch leeft diep in hem de zucht naar eenheid en vrede, waaraan hij niet wanhoopt. Zoo zegt hij met echt-roomsche bonhommie aan het eind van zijn Roomsche Reys dat de twee disputeerders het onder een glas wijn maar moeten bijleggen, want:

Wijn vereffent, wijn verzoet,
Wijn maeckt quade zaken goed,
Wijn vergeet de drouve smarten,
Wijn verzoet de bittre harten,
Wijn brengt weêrom op zijn dreef,
Dat gegaen was uitte schreef.
Gaet dan vry te zamen binnen,
'k Hoop, ghy zult de waerheid vinnen
Leggen in een matig glas.

Ongetwijfeld, een achterafgezet man, die zulk een argeloozen vrede en vreugde kent, is een goed man. Hoe oprecht ook zijn verwondering over iederen volgenden martelaar, een verwondering die zijn lied los maakt, levendig en bewogen van rhythme. En die zoo dankbaar zich kan verwonderen over de daden Gods, is vroom, kent, zoekt de innige gemeenschap met God. Midden tusschen zijn controvers-liederen moet hij danken: Dos. XLVI.

1. Mijn lief is mijn, end' ik ben zijn
Met mijn gehele leven
End' al wat ik, waer 't mogelik,
Hem meer zou kunnen geven.

2. Daer was noit knecht met meerder recht
Aen zijn Patroon verbonden;
Als ik wel stae, aen Goods genae,
Verpligt voor allen stonden.

5. Wast niet genoug, dan tot gewroug
O Iesu! dijner knapen
Dat ghy my had, van niet, tot wat,
Jae tot een mensch geschapen?

6. Ten waer dat ghy, hier noch voor my,
Wanneer ik was bedurven
De snoodste dood, waert naekt en bloot,
Aan 't Cruyssen hout gesturven!

7. Wat kon o Heer! uw' goedheid meer,
Voor ons, of doen of laten?
Uw' liefde ik kent, en heeft geen end,
Geen palen noch geen maten

8. Maer wanneer zal ik dit getal,
Van uw' barmhartigheden
Erkennen weer, ik die zoo teer,
Van deugd ben, en van zeden?

9. O Heer ik draeg u op van daeg,
(Al is het klein van waerde)
Al wat ik ben, al wat ik ken,
Al wat ik hebb' op d'aerde.

10. Ik wild 't van nu voordaen voor u,
En 't uwer hoogster eeren,
Nae ghy gebiedt, end' anders niet
Gebruiken, of ontberen,

Ook telkens moet hij met priesterlijke barmhartigheid en lokkende liefde de dolenden vermanen: CXXX Dos.

5. Goods genade staet wel open,
Zelfs ook tot de laetste dood:
Macr men moetze niet verlopen,
'z Is altijd niet even groot.
Neemtze waer, als ghyze hebt;
Want het water vloeidt en ebt.
7. Wild uw' hart dan niet verstokken,
En laet d'ooren ongestopt:
Want met God is niet te jokken,
Als hy 't uwer deuren klopt.
Iesu komt! mijn deur is op:
Door uw' amouresue klop.

In de Confijten doet hij vooral alle gekemp over

kerk of niet-kerk vergeten, is hij enkel poëet bij de gratie Gods en tegelijkertijd volkszanger.

En daarin staat mij bovenaan zijn Klaverzootjen. Een dier zeldzame liederen, schoon van vorm, schoon van inhoud, doodeenvoudig en toch met diepe dalen en blinkende hoogten, doch waarbij gij dit alles vergeet, en alleen weet dat het u meeneemt, omhoog, omhoog. Het klaverzootje is dat graspolletje waarop de leeuwrik in zijn kooi klapwiekend staat te zingen zijn smeltend tju! tju! In dat tju, tju! hoort Stalpaert nu de verheffingskreet à dieu, dieu! Zoo wordt Stalpaert de gekooide leeuwerik zelf. Hij, de nauwlijks gedulde roomsche priester voelt zich gevangen, de naar heerlijkheid dorstende mensch ziet uit naar bevrijding, maar gelukkig kan de poëet, en moeilijk zal een zanger van ouder of nieuwer tijd het hem verbeteren, van zijn verlangen maken een lied naar God.

1. Hoe'n werkje niet, Leewerk!
Hoe komt dat niet en orgeld
In deze tiende (= teenen) kerk,
V strootje, dat zoo gorgeldt,
Daer 't niemand hoord, te velde?
Wel aen dan laat uw' gunst,
Aen ons' gehoor ook melden
't Mirakel van uw kunst.

2. Toont dat ghy dankbaer sijt
Voordaen te blijven leven
Van 't brood dat ghy verslijt,
Van 't zaed dat wy u geven:
Van zoo veel klaver-zootjes,
Van zulken verschen nat,
Van zoo veel groene lootjes
Als ghy wel hebt gehad.

3. Hoe zou 'k ellendig dier
Vermaken met mijn zangen
't Gehoor van mijn Cippier
Die my hier houd gevangen?
En wildt u niet bedriegen
'k En acht noch brood noch zaed,
Eer datmen my laet vliegen
Te velde, voor weldaed.

4. Den aerdboe'm was mijn vloer
Den Hemel mijn verwellif:
Al 't groen gewas mijn voer,
Mijn taefel-waerd God zellif.
Hoe zouden my de kruymen
Verheugen van uw' proy,
Nu ik den Hemel ruymen
Moet voor een nauwe koy?

5. Mijn schepper had my vry
Doen baren van geveugelt;
End' uw' geweld heeft my
De vrye vlugt beteugeldt.
Ik hippel end' ik wemel;
Mijn zang dijdt tot geschrey:
Want koy en is geen hemel;
En 't zootjen is geen wey.

6. Wild ghy dan met genucht
Mijn gorgeltje doen quelen;
Zeynd mij weer nae de lucht,
En 't orgeltjen zal spelen,
Voor hem, die alle dingen
Schiep met een enkel oog.
Dies plagt ik niet te zingen
Dan als ik klim om hoog.

7. Hier zal u dunken nieuw (spr. u: niuuw)
Als gh' u zult horen noden
Door mijn adieu, dieu, dieu! (spr. u, tju!)
Te God, te God, te Gode.

En tusschent tijre lijre
Dieu, dieu, weer telkemael;
Om u te leren vieren
Uw' schepper met uw' tael.

* * *

Wel geheel anders is Revius' poëzie en vroomheid!

Treft ons in Camphuysen de Gethsemané-stemming, verlicht door de verwachting des beteren levens; doet Stalpaert denken aan een psalmist in ballingschap, verheerlijkend alle helden en de innige schoonheid van Gods volk; Revius is in zijn hollandsch Kanaän gearriveerd, zingt, onder wijnstok en vijgeboom gezeten, liederen van lof en dank, afgewisseld door een spotvers op de Philistijnen, tenminste als hij niet liever theologiseert dan zingt.

Zoon van burgemeester Ryck Reefsen (geb. 1581); door zijn bij het Spaansch worden van Deventer uitgeweken vader in het in alles rijke Amsterdam voortreffelijk opgevoed; als Deventersch alumnus ter studie gelegd te Leiden, daarna in het niet over de praedestinatie twistende Franeker, en ook op buitenlandsche academies, is Jacobus Revius reeds in 1614 predikant van Deventer. In 1615 gehuwd met de dochter van burgemeester Augustinus, is hij daar gezien als gewild prediker, als schrijver van wetenschappelijke werken in verschillende talen — en in die kwaliteit door de Dordsche Synode eervol benoemd tot revisor van de Staten-Vertaling, aan welken reuzenarbeid hij krachtig meewerkt — als invloedrijk burger eerste oprichter van het muziekgezelschap, en medestichter van de Illustre School, later Athenaeum, en leeft er rustig tot 1641, als de Staten van Holland hem tot regent van het collegium theologicum te Leiden benoemen, waar hij in 1658 sterft.

Een rijk leven, ten dage dat de zon der theologie nog hoog aan den hollandschen hemel stond, een leven van geestelijke aristocratie, gewijd door religie, wetenschap en

kunst, dat, huiselijk leed niet medegerekend, vollen wind in de zeilen heeft, en hemel en aarde in harmonie ziet, want God vernedert roomschen, remonstranten en Spanje, en verheft calvinisten en Oranje.

Kan Revius, dan moet hij zingen:

De eere is voor God, de sege voor Oranjen,
De vreugde voor het lant, en niet met al voor Spanjen.
(Reeckeninge voor den Koninck van Spangiën, in 1637).

En dat hij kan zingen bewijst zijn dichtbundel: Over-Ysselsche Sangen en Dichten (tot Deventer 1630).

LOF GODS.

Waer ick een nachtegael, ik wou mijn Schepper eeren
Met sijnen grooten lof altijt te quinckeleren
Dat bosschen, berch, en dal sou deunen vanden clanck,
En de wout-vogeltgens vergeten haren sanck:
K'en ben geen nachtegael, maer in veel grooter eere
Een mensch, het even-beelt van aller Heeren Heere:
Ick wil dan mijne stem doen hooren alle man
En prijsen hem soo hooch en verre als ick can:
Niet vragende een sier na al het leelijck pruylen
Of misselijck getier van aexters of van unlen
Versekeret dat hy die eeuwichlijcken leeft
Mijn tong' tot sijnen roem alleen geschapen heeft.

Dit beginvers geeft direct een goed staaltje dezer poëzie, waarin stoere religie bevallig weet te spreken, en star calvinisme elken mensch nader komt dan hij dit voor mogelijk hield. Want achter een predikant naar het hart der Dordsche Synode speurt men het predestinatie-spook — en rillend herinnert men zich Vondel's Decretum Horribile. En natuurlijk, Revius zou geen calvinist zijn, zoo niet reeds op de eerste bladzijden van zijn bundel de uitverkiezing, de electie, wordt bezongen. Eigenaardig doet hij dit, naar vorm en inhoud. De vorm toch is die van het kunstige sonnet, niet die van het lied, als onwillekeurige aanduiding dat de uitverkiezing niet is een spontane, doch een doorwerkte gedachte. Zoo gaat aan dat over de Verkiesinge vooraf het sonnet: Gods besluyt, wijzende op de ondoorgrondelijkheid van Gods besluiten, en volgt daarop het sonnet: Onver-

mogen, herinnerend aan de grondwaarheid: al het goede komt van God.

GODS BESLUYT.

Gelijck als in een colck een steentgen valt te gronde
Het water werpt terstont een ringsken in het ronde,
En van het eene comt een ander schieten uyt,
Waer van een ander strax, en weer een ander spruyt,
Soo dat in corten tijdt de oogen daer op dwalen,
De grootte noch t' getal niet connend' achterhalen:
Soo gatet oock met my, o groote God en Heer,
Van doe mijn tong began te stamelen u eer,
Het eene denck ick na, het ander valt my inne,
V wijsheyt, u gericht, u waerheyt, uwe minne
Omringen my te saem in eenen oogenslach:
En, wil ick van het een of t' ander doen gewach,
V raet en u besluyt my so geheel verslinden
Dat ick daer in noch gront noch oever weet te vinden.

Dus de electie zelf zelden, en in den doorwerkten vorm van het klinkdicht; doch de vruchten ervan, als 's menschen ootmoed en Gods vertroostende genade, veel vaker, en in den meer populairen liedvorm.

VAN EEN ONGEDOOPT KINT.

Mijn naem en vraecht mij niet: ontijdelijck geboren
Eer ick het leven kend' had icket al verloren.
Den segel des verbonts onwetend' ick gemis,
Dies mij oock geenen naem alhier gegeven is.
God, die van eeuwicheyt tot een veel beter leven
My in des levens boeck had nameloos geschreven,
Heeft my om Christi naem ten hemel in geleydt,
Waerin alleen bestaet, der menschen salicheyt.

ALLE GOET VAN GODT.

1 O Heer, het is van dy dat ick ben wtvercoren,
En in u reyne kerck gewonnen en geboren.
Dat van mijn kintsheyt aen u waerheyt ick bely
Van my en heb ickt niet, o Heer, het is van dy.
5 Van dy is het alleen dat ick mijn heyl verwachte,
En stier van nu voortaen ten hemel mijn gedachte.
Het goede dat ick heb, o Heere, is van dy,
En al wat anders is, eylaes, dat is van my.

En dit is nu die horribele uitverkiezing! Ziet ze er nog al niet onschuldig uit? En daarbij, geeft ze niet kloeke degelijkheid aan deze religie, en laat ze haar niet diep wortelen? Immers juist hare overtuiging: alles uit en door en tot God, doet haar ook het dagelijksche leven, ook de dingen van den dag zien onder hemelsch licht.

Welk een perspectief komt zoodoende in het dagelijksch gebeuren, nu geen noodlot maar God regeert, nu ook de roomsche scheiding tusschen het gewijde, heilige, buitengewone, kerkelijke en het ongewijde, gewone, onkerkelijke leven wegvalt, maar God zich openbaart, en een kind Gods zich als zoodanig toont, in de gewoonste dingen des dagelijkschen levens! En zoo wordt het natuurlijk dat de meest calvinistische dichter Revius ook de meest patriottische is van dien tijd, en hij er roem op draagt:

Ten minsten sal een yeder man
Belijden dat ick kiesen kan
Om dichten 't alderbeste stof
Dat 's Godes en des Princen lof.

Voortdurend klinkt de krijgsklaroen door zijn bundel en waar onze pacificisten zich hieraan ergeren, mogen zij luisteren naar deze lofprijzing van den Vrede:

Schoon is het gout het schoonste der metalen,
Schoon l'alebast, en t'luchtige crystal,
Schoon is het licht wanneer de son gaet dalen,
Schoon t'elpenbeen en t'rosenroot coral
Schoon is de mey met bloemen sonder tal,
Schoon is de Seeg' met haer becranste sweerden,
Maer, die de croon moet dragen boven al,
Schoon is de vree de schoonste opder eerden.

Dus als de krijgsklaroen klinkt dan is dit omdat God oproept en kracht geeft tot strijd en overwinning, en men dus tot Hem mag en moet komen om steun.

GEBEDT VOOR DE BELEGERINGE VAN 's HERTOGEN-BOS.

1. Ghy die in den Hemel woont
En van daer de Vorsten croont
Die hier wagen goet en leven
Om den vyant te doen beven
Die vertredet uwe eer.
Wilt ons horen, lieve Heer.
2. Gevet den Nassouschen helt
Die getogen is te velt
En, versien met cloecke mannen,
Heeft zijn tenten wtgespannen
Voor den Bos, al sijn begeer,
Wilt ons horen lieve Heer.
5. Weest gestadich aan sijn sy
Als hy op de batery
Spelet met zijn grove ballen.
Laet de myuren voor hem vallen
De rondelen storten neer.
Wilt ons horen, lieve Heer.
11. Laet Philips van sijnen schat
Niet ontfangen dit noch dat,
Geeft dat hy na lange hopen
In zijn eygen nest gecropen
Suyg' zijn poten als een beer.
Wilt ons horen, lieve Heer.
15. Brenget weer den gulden tijdt,
Maeckt ons dit verwoesten quijt,
Slaet u cudde weder gade,
Dat den dief haer niet en schade
Noch den huyrlinck niet en scheer.
Wilt ons horen, lieve Heer.

20. Ghy sijt die de crijgen vuert,
Ghy sijt die de machten stuert,
Ghy cont wonderlijck behouwen,
Op u jonste wy vertrouwen,
Niet op ruyter ofte speer.
Wilt ons horen lieve Heer.

Ook kan zijn krijgslied grimmiger klinken, b.v. als hij verontwaardigd is over heiligschennis, of in der vijanden nederlaag een verdiend oordeel ziet. Zoo

OP HET VERGAEN VAN T' SPAENSCHE SCHIP GENAEMT DEN HEYLIGEN GEEST.

.... Wast niet een raserny dat inde west-armade
Den onder-admirael die gout en silver laedde
Den name voeren dorst van God den Heyl'gen Geest?
Hoverdiger bestaen is, dunckt my, noyt geweest.
Geen wonder isset oock dat God, die sulcke sonde
Niet lijden can, hem heeft doen sincken inden gronde
Met takels en geschut, met menschen ende vracht,
Dat yemant die het hoort met recht daeromme lacht,
En segt: de Heyl'ge Geest wel eer opt water sweefde
Doe God de werelt schiep en maeckte al wat leefde:
Maer onder t' water duyckt der Spanjaerts Heyl'ge Geest
Soo isset dan voorwaer den rechten niet geweest.

OP DE VICTORIE VAN CLEUTER TEGEN T' SCHIP GENAEMT HET CLEYN DUYVELKEN.

Comt duyvel, gaet met ons en segt u cameraden
Eer dat ghy van haer scheyt dat zy haer bet beraden
En senden beter hulp haer vrienden, die met pijn
Int Scheurken of in Duyns alsnoch besloten zijn.
Segt dat de Bataviers u hebben aengegrepen
En inden ban gedaen, segt datse op haer schepen
Wy-water hebben van soo sonderlinge cracht
Dat een cleyn duyvelken by haer niet is geacht.

En ja, als daar dan is een Graaf Johan van Nassau, wel bloed- niet geestverwant van de Oranjes, een Nassau die strijdt tegen Oranje, een Nassau die in dienst van Spanje de Veluwe brandt en, geleid door een pater en een Willem van Stoutenburg, over de Zeeuwsche wateren een inval plant in Holland, maar dan bij den scheepstrijd in 't Slaak deerlijk wordt geslagen, ja dan lacht Revius den zanger „van Godes en des Princen lof" het hart. Hoor, wat hij dicht, een liedje zoo geestig als zelden op een vaderlandsche victorie — en dergelijke

liederen zijn gewoonlijk even oneindig in getal, als zelden geestig! — is gemaakt. Hij vraagt omtrent dien Nassauer bericht door een

POSTILION, IN ALLER HAEST WTGHESONDEN, OM TE SOECKEN DEN VERLOOREN GRAEF JOHAN VAN NASSOU, den 13 Septemb. 1631.

1. Ich moet rijden, ich moet jagen
Om na Grave Jan te vragen,
Die, of levendich of doot,
Wert ghemisset uyt zijn Vloot.
Hoort doch, hoort ghy goede luyden,
Cont ghy het my niet beduyden?
Hebdy niet vernomen van
Den verloren Graef Johan?
2. Is hy niet ghesien te velde?
Of verhout hij 't op de Schelde?
Soeckt doch met een boots-mans-haeck
Of hy nie leyt in het Slaeck.
Loopt, matrosen, vijf of sesse
En bevraecht te Stavenesse:
Hebdy niet (enz).
3. Ghy lant-lieden van Ter Tolen,
Sou hy niet by u gaen dolen?
Heeft hij oock ghenomen stant
Erghens aen sint Annen lant?
Segt, ghy boeren van ter Heenen,
Vint ghy hem oock in de Venen?
Hebdy niet (enz.).

6. Spanjaerts en Italianen
Van de nieu-gherichte Vanen,
Die noch swemmet binnen-dycx
Met de knevelen vol slijcx,
En vast roepet m i s e r e r e
Weety niet van uwen Heere?
Hebdy niet (enz.).

8. Is hij wech, 't is om te claghen!
Wie sal dan de boeren plagen?
Of den armen onderdaen
Dwinghen nade mis te gaen?
Is hij wech, wat duysent schanden!
Wie sal dan de Velu branden?
Hebdy niet (enz.).

10. Wandelt hy oock onder 'twater
Met den constelijcken Pater?
Is hy oock ghereyst van hier
Met een sloep na t'vegevier?
Sou den bloet wel lopen dwalen
Om nieu vierwerck daer te halen?
Hebdy niet (enz.).

12. Hoort Philips en Ferdinande,
Sent niet meer in desen Lande
Een soo snoden Mammeluck
Of u naeckt meer ongheluck.
Godt is met de Neder-landen,
Godt brengt Oostenrijck tot schanden
Hebdy niet (enz.).

Dit is de echte toon van het volkslied, een toon dien Revius ook zuiver laat hooren in zijn speciaal geestelijke liedekens. Deze zijn zingbaar op de wijzen van bekende minneliederen van Hooft, Bredero, e.a. als: „Windeken, daer het bosch van drilt"; „Ick sieje wel, Al gaeje snel"; „Het vierich stralen van de son; „Vluchtige nymph"; „Cruelle departie"; soms ook op Psalmwijzen.

In die geestelijke liedjes heerscht vaak een teedere, innige stemming. De stoere Calvinist in Revius blijft dan tegelijk het Deventer volkskind, dat hoewel gereformeerd

niet kan verloochenen die vroegere naieve vroomheid der moderne devotie, waarin de Broeders des Gemeenen Levens het hebben opgekweekt. En dat Deventer volkskind zingt dan een aardig kerstliedje als het H a r d e r - L i e t; op: W i n d e k e n d a e r.

1. Windeken wt het paradijs
Op mijn pijpken blaest den prijs
Van Gods Sone,
Dat ick tone
Door de bosschen, voor het wilt
Tkindeken daer de doot voor trilt.
2. Christe wie had van u vermoet
Dat ghy, edel Conincx bloet,
Sout verschijnen
Vol van pijnen
In het coutste van den stal
Proevende al ons ongeval?
3. Vreesdy niet dat Herodes daer
V eens worden sal gewaer,
En bestellen
Sijn gesellen
Die met een soo grammen moet
Dorsten na u onnosel bloet?

4. Om te verlossen die voor heen
Door der slangen gladde ree'n
Mosten vluchten
Comdy suchten
Op het hooy en onder 'triet:
Haette ghy my ghy dee 't het niet.
5. Want doe ich gister-avont laet
Sach en daechschen dageraet
Mij omvangen,
De gesangen
Van des Hemels blijden rey
Gaven my tot u het geley.
6. Condigen hoord' ick op dat pas
Dat de Heer geboren was.
En wanneer ick
Sach soo deerlick
Liggen uwe lee'kens teer
Keerdy u oochgens tot my weer.

7. Alle die door afkeerlijckheyt
Wijckt van Godes heerlijckheyt
Comt hier binne'
Soeckt sijn minne,
Die dees salich uyr versmaet
Treurter wel om alst is te laet.

En hoe fijngevoeld is zijn passieliedje het B l o e d i g e s w e e t, dat vertelt waardoor, „inden hof van Oliveten" de anjer roodgetopt en de tulp roodgevlamd werden, waardoor bovenal een bloem wordt gekweekt, kostelijk boven allen, een bloem ten leven.

3. Ah! sijn sweet is enckel bloet,
Met een vloet
Stralende van sijne leden
Ah! de aerde drinckt haer sat
In het nat
Sijpende van zijne treden.

4. En my dunckt dat ick aenschou
Deze dou
Opwaerts inde bladen trecken;
Was t'angierken niet snee-wit
Dat nu sit
Oversaeyt met bonte plecken?

5. 't Blonde roosken gloeyt zijn schoot
Sangels-root;
En de bleecke Tulibanten
Sijn verkeert (of droomtet my?)
Op de ry
In gemengde flamboyanten.

6. Maer een bloem int duyre bloet
Opgevoet
Sie ick wter aerden comen;
O hoe liefelijcken bloem!
Die den roem
Allen cruyden heeft benomen.

7. Godes milde goedicheyt
Wtgebreyt
Over die de sonden rouwen
Is haer alder-soetste naem,
Hullepsaem.
Diese met geloof aenschouwen.

8. Droeve siel, die in my weent
Sucht en steent
Wilt dees bloeme niet vergeten;
Ider hofken dat ghy siet
Draechtse niet
Maer den hof van Oliveten.

Geheel anders maar even fijn gevoeld en zuiver gezegd zijn soms Revius' beschrijvende, geestelijke gedichten als de Clachte Davids, over de doot van Saul ende Jonathan, ende de nederlage van Gods vo ck.

1. O Israel ghy schoon landouwe,
Wat brengdy drucx, wat geefdy rouwe!
Hoe leeckt het coninckliјke bloet
Van u gebercht' in overvloet!
Ah! wat is menich trotser helt
Gesneuvelt in u vlacke velt!

2. Ha! Dat ment niet in Gad vertelle
Ha! dat den bood' hem en niet en snelle
Naer Aschkelon met dit geschrey!
Dat niet de dochters aenden rey
Van d'onbesneden Philistijn
Om onze neerlaeg' vrolijck zijn.

3. Berch Gilboa, in uwe dalen
En moet noch dou noch regen dalen.
Dat op u ackers noyt en spruyt'
Een eetbaer graen of rieckend cruyt
Welckmen tot danckbaerheyt end' eer
Mocht offeren des hemels Heer.

of als Simson' Speel-man, wanneer hij:

. . . . . begost sijn swanen-sanck:
Onsprekelijcke smert, ondenckelijcke plagen
Hoe heeft u mijn gemoet dus lange connen dragen?
Geen yser ofte stael, maer een lichtveerdich wijf
My rovende de siel beneemt my oock het lijf.
Haer lippen hebben my mijn crachten wt-gesogen,
Haer ogen hebben my gebracht om bey mijn ogen.
Haer vleyende geween heeft my soo seer ontsint
Dat, als een teere maecht of een geslagen kint
My (stouten oorlochsman) de tranen neder-vlieten
Die door geen vrese plach mijn verwe te verschieten.
Dees handen moeten nu den meulen drijven aen!
Dees vingers moeten nu de luyte leren slaen
Tot schimpelijck vermaeck van alle mijn vyanden!
Ghy sijttet immers noch, o mijne vrome handen,
Die den vergrimden leeu de kaken scheurdet op

Die duysent van dit volck vermorseldet den cop,
Ghy sijtet immers noch, o Israels behouders,
Die de stat-poorten leyd' op deze brede schouders:
Laes! doe mijn onbevleckt en onbeschoren hooft
Van zijn gesegent hayr noch niet en was berooft,
Twelck weder, als ick voel, bestaende wt te breken
Geeft hope dat mijn hant mijn oogen noch sal wreken.

Bij voorkeur echter bedient hij zich van het klinkdicht en zoo hooren we sonnetten op David, Camerling Candaces, Saul, Aenvechtinge, Hemel-vaert, Mattheus, Avond-mael, Maria, enz. Bv.:

SCHEPPINGE.

God heeft de werelt door onsichtbare clavieren
Betrocken als een luyt met al sijn toebehoor.
Den hemel is de bocht vol repen door en door,
Het roosken, son en maen die om ons hene swieren.
Twee grove bassen die staech bulderen en tieren
Sijn d'aerd en d'oceaen: de quinte die het oor
Verheuget, is de locht: de reste die den choor
Volmaket, is 't geboomt en allerhande dieren.
Dees luyte sloech de Heer met sijn geleerde vingers,
De engels stemden in als treffelicke singers,
De bergen hoorden toe, de vloeden stonden stil:
Den mensch alleen en hoort noch sangeren noch snaren,
Behalven dien't de Heer belieft te openbaren
Na sijn bescheyden raet en Goddelijcken wil.

En gelijk hier, hooren we ook den grooten muziekminnaar in het vers Op het overlijden van Claude Bernart, Organist tot Deventer.

Het orgel is een beelt van tleven hier beneden.
Veel pijpen staender in verdeylt in haer geleden,
Een yeder heeft sijn plaets, een yder sijn geschrey:
Soo is den staet en praet der menschen velerley.
Ghy hoort de lichtste pijp het alderhoochste blasen,
Oock die het minste weet wil t'aldermeeste rasen.
Nu siet eens het pedael, men trettet metten voet,
En geeft nochtans den dreun daert al op steunen moet:
Wat worter menich hier met voeten oock getreden
Die deftich is in const en loffelijck van seden!

En zoo gaat Revius al allegoriseerend verder; niet slechts in het vervolg van dit gedicht, maar telkens. Alles is hem „een beelt vant leven". Geheel de schepping is een boek Gods. Zeker, in de eerste plaats de bijbel, zoodat alles daar een geestelijke beteekenis heeft, zoowel

Het Hooglied natuurlijk, als wat gezegd wordt van Reyne ende onreyne dieren:

Want dat hy (nl. God) van het vee wat duysterlijcken seyt
Moet wesen op den mensch vernuftich wtgeleyt.
'Tercauwen vande spijs beteyckent, dat ter degen
Het goddelijcke woort wy moeten overwegen.

Zulke onappetijtelijke, toen-algemeengangbare allegoriën, ook Stalpaert gebruikt dezelfde in Gvlde Jaers-Feestdagen (1 Jan. Nieuwe-Jaers-Osch. 6), maken ons dergelijke poëzie ongenietbaar.

Doch, we mogen niet vergeten dat dit allegoriseeren den dichter breeden gezichtskring geeft, en hem leert ook het geestelijke te zien in dagelijksche dingen. Zien b.v. Camphuysen en Geesteranus in het schilderen enkel „malle Malerij" of „na-aapster van Gods hand, Verleyt-Ster van 't gezicht dat zich verstaart op 't sterffelijck", het schilderen herinnert Revius dat de mensch van zijn leven ook een kunststuk heeft te maken. Fijn merkt hij op: zoolang ze nog op het atelier is weten we niet of de schilderij 't zal doen, wel dat het moeilijkste en mooiste er van is de achtergrond, de atmosfeer, Precies zoo is het met den mensch. Dit zegt hij in een sonnet, voor de levensvatbaarheid zijner religie meer waard dan een foliant dogmatiek, een sonnet getiteld Oordeel.

De schilders int gemeen gebruycken stille hoecken
Bespannen en omset met berders en met doecken,
Daer doet den constenaer sijn saken met opmerck,
Daer sit oock onbesien den brodder aen zijn werck,
Tot dat, de tafereels nu sijnde opgemaket
Het eene wordt geroemt, het andere gelaket:
Den mensche met dit vleys bewimpelt en verhult
Met beelden velerley sijn ledich herte vult,
De eene prent daerin godvresentheyt en deuchde,
De ander dat besmeert met s' werelts valsche vreuchde
Totdat de doot ons heeft het decksel opgelicht,
Dan staen wy naeckt en bloot voor Godes aengesicht
Om yder na zijn werck int eynde te bejagen
Of eer en eeuwich goet, of schand' en eeuwich clagen.

Elk realistisch schetsje krijgt zoodoende achtergrond,

geestelijke beteekenis. Bv. dit toen gewone straattafereeltje:

LEDICH-GANCH.

Wanneer int garnisoen intrecken de soldaten
Indien men yemant siet na-vragende de straten
En comend' aen een huys alwaer hy sijn musquet
Of ander wapentuych in haeste nederset,
Al gaet hy weder heen, den huysweert can betrachten
Dat hy gelastet is om by hem te vernachten,
Ja, dat hy mogelijck noch wel mocht brengen mee
(Na dat zijn cedel luydt) en cameraet of twee:
Wanneer de duyvel u, o mensch, soo verr' heeft binnen
Dat ghy den ledichganck aenvanget te beminnen,
Hy sal u voor een tijt wel laten ongequelt
Maer heeft alree by u sijn harnas neer-gestelt,
En denckt in u gemoet als in zijn huys te treden
Verselschapt met een rot van alle vuylicheden.

Zoo heeft hij zijn horizont verbreed, werpt zijn zoeklicht naar alle zijden en richt zijn ontdekkend puntdicht zoo goed tegen vriend als vijand.

WOECKER.

Een woekenaer, om aen een grooten naem te raken
Liet in zijn ouderdom een heerlijck gasthuys maken,
Elck prees dit goede werck, waer onder eener was
Die sey dat dit gebou quam wonder wel te pas:
Dewijl de stichter veel van armoe had doen clagen
Dat hy een gasthuys maeckt' om haer daerin te jagen:
En, so hy na behoor sijn siele recht bedocht,
Dat hy noch wel daer by een weeshuys bouwen mocht.

GOUDEN TIJT.

Die den voorleden tijt onmatelijck verheven
Dick seggen: o waer is den gouden tijt gebleven!
Maer ghy vergisset u o mensche wie ghy sijt,
Want dese onze eeuw dat is den gouden tijt.
Het gout regeret jae verr' boven alle dingen,
Het gout can eere, staet, en wetenschap toebringen,
Een vrou van hoger aert het gout u geven can,
Het gout maeckt eenen boer haest tot eenen edelman.
Het gout, het gout alleen can openen en sluyten,
Diet heeft mach binnen staen, diet niet en heeft stae buyten.
Daerom, o vrienden, doet u ogen op en siet,
Dit is de gouden tijt, en wy en wistent niet.

Dit breede, onpartijdige komt zelfs in Revius' patriottische liederen soms te voorschijn. Heeft hij grimmig gelachen om der Spanjaarts „Heylgen Geest, die den rechten niet is gheweest", hij laat de Spanjaarts ook de Nederlanders

uitlachen, als deze vertrouwen op hun watergoden en bij felle vorst zien dat ook dat de rechte niet zijn,

VERLOSSINGHE DER VELUWE. Anno 1624.

T'verblinde Nederlant had schier de water-Goden
De eere van haer heyl en vasticheyt geboden:
Den Spaengiaert lachter om en houter me sijn spot,
Die boven haer de Vorst nu maket tot een God.
De vorst, de felle vorst, die Neerlant heeft benomen
In eenen ogenblick de meyren en de stromen.
Neptunus leyt van cou soo cleumerich en stijf
Dat wagenen gelaen hem rijden over 'tlijf.
De Nymphen voelen tsaem haer aderen verstenen
En inden diepen gront bewortelen haer tenen, enz.

Aan zulk een voor dien tijd en voor een overtuigd calvinist reeds aardige onpartijdigheid bemerkt men dadelijk dat men bij Revius in goed gezelschap is. Hij bekent kleur, maar is niet kleurenblind als zijn land of geestverwanten blanker willen schijnen dan ze zijn. Critiek spaart hij niet, maar zijn critiek is geen vitzucht doch keurigheid. Ook in enkele huiselijke gedichten toont hij zich een welopgevoed man, keurig op manier en gesprek. Wie bij hem aan wil zitten moet zich houden aan dit Tafel-recht.

Al die sitt' aen mijnen disch,
Drinckt soo veel als nodich is.
Eett na uwes hongers eysch,
Maer en eet geen menschen-vleys.
Weetty niet wat dat beduydt?
Hoort, ick salt u leggen uyt:
Spreeckt niet qualijck van een vrient
Die dat niet en heeft verdient.

Spreeckt niet qualijck van een man
Die hem niet verweeren can.
Neemt hem niet met uwen mont
T'geen ghy hem niet geven cont.
Sydy anders van manier,
Mynenthalven blijft van hier.
T'sy u eens voor al gesecht,
Dat is hier het tafel-recht.

Dezelfde welgemanierdheid wil hij ook in het heilige betracht, als blijkt uit zijn Gebet voor den eten, en dit

CORT GEBET.

Het goede wilt ons, Heer, toemeten,
T'sy dat wij 't bidden, of vergeten.
Het quade geeft ons nimmermeer
Al baden wy het noch soo seer.

Natuurlijk heeft hij op zijn tafel wel eens een protestantsch grapje opgedischt als dit Almanacken:

Hoe mogen dus de luy de Almanacken vloecken
Als warent anders niet dan grove-leugen-boecken?
Ick houde t' geen daerin ons voren wert geleyt
Soo seker oft den paus van Romen had geseyt.

Zelfs ook aan het dessert, onder het notenkraken, wel een eerbaar mopken als dit Hymen:

Soo, Hymen, sonder u en sonder uwen segen
Geen kint, gelijck ghy roemt, wort echt en recht vercregen,
Soo moet dan u geboort in oneer sijn geschiet,
Want immer waerdy op ws moeders bruyloft niet.

En toch wilde niemand aanzitten aan den disch van dezen dichter, „Hooft als zangerig, Huygens als geestig, Cats als zede-dichter op zijde strevend" en dat dit het oordeel is van den niet op predikanten verzotten van Vloten geeft het te meer waarde. Vanwaar de zeldzame impopulariteit der Over-Ysselsche Sangen en Dichten, die niet eens een tweeden druk [1]) konden halen? Bij het volk wijt ik die hieraan dat er van die mopkens als Hymen zoo goed als niet in voorkomen en die toch maar blijven de fine fleur der literatuur. Massa van die mopkens, en gekruider, gepeperder, gaf de andere Jacob nl. Cats! Deze gaf, gelukkig, niets anders dan het eeuwig en eenig belangrijke houwelijcks-vraagstuk, in alle lengte, ruimte en breedte, natuurlijk stichtelijk aangekleed, zoodat men zelfs Zondags met vader Cats voor zich kon zitten, en bij dat waarom alles draait, gaf hij op den koop toe die prachtige spreekwoorden en spreuken, waarmee men overal in het leven terecht kon, als met zuiver zilvergeld! Neen, bij dien rijken, aanzienlijken en vromen meneer Cats, die zoo terecht had gezegd:

Het is een deftig ding en waerd te sijn gepresen
Godtsalig en daarby oock ryck te mogen wesen,

[1]) Den tweeden vermeerderden druck van 1634 is mystificatie. Blijkbaar was de eerste druk van 1630 weinig verkocht; deze oplaag, van nieuw titelblad, proza-opdracht aan Heinsius, gecorrigeerde beginverzen en wat nieuwe slotverzen voorzien, verscheen als 2e druck. Bewijs: de drukfouten van den 1en verschijnen in den precies zoo gepagineerden 2en druk. Zie bl. 40 regel 10 van onderen „op" vergeten; blz. 45 verheveu voor verheven; bl. 249 Eeuwieh vier voor Eeuwich vier; de pagineering 164, 265 voor 264, 265, enz. enz

bij vader Cats voelde men zich als bij moeder thuis, als op de kraamkamer. Maar die predikant met zijn sonnetten! Kwam die aristocratische pronk overeen met den eenvoud van zijn ambt! Zeker, David en de uitverkiezing, die waren orthodox, maar een sonnet op de uitverkiezing, een sonnet op David moest wel kettersch zijn, al zag men het op 't eerste oog niet.

Vanwaar dan diezelfde impopulariteit bij de literatoren? Och, wat over den IJsel lag, was bedenkelijk ver van den Haag en Amsterdam, en bedenkelijk dicht bij Duitschland. Over-Ysselsche Sanghen: uitlokkelijk was de titel niet direct. En dan de goede manieren van den literairen kring eischten toch dat men zijn volle belangstelling gaf aan de overrijke productie van de leden van dien kring. Ja, Heinsius had wel eens gezegd dat de man goed artiest was, enfin contra-beleefdheid omdat die man hem zijn werk had opgedragen, maar een predikant, nog wel uitverkorene van de Dordsche Synode, bleef natuurlijk altijd predikant. Had men dit niet gezien aan Vollenhove, van wien sinjeur Vondel zoo terecht had gezegd: „Daar is een groot licht in dien man, maar jammer dat hij een predikant is".

En ten slotte wijt ik Revius' impopulariteit aan zijn gebrek aan zelfvertrouwen en zelfkennis. Hij weet zich wel dichter, maar ook zooveel anders, en dat andere is het meerdere.

En in de al te nederige opdracht aan Heinsius zucht hij: die 2e druk is „niet uyt groot behagen dat ick in mijn eygen werck scheppe: ende dit veroorsaect dat ick noch vele diergelijcke onder mijne papieren houde liggen, sonder groote hope van den dach te sullen sien [1]).

Want die hemself behaecht, behaecht een grooten sot".

---

[1]) In een te Deventer Bibliotheek berustend en wellicht door Revius zelf bijgeschreven exemplaar zijn er nog zeer veel te vinden, waarvan enkele werden opgenomen in den zgn. 2en druk.

Toen ze hadden moeten verschijnen, ook den poëet betaamt geloof en volharding, gaf Revius in hun plaats zijn Psalmberijming, en vooral, vooral twistgeschrijf als over het „Langh of Kort Hayr" (pruikenmode). En zoo is hij mede door eigen toedoen in den hoek gezet met het eervolle dood-vonnis: dichter van den tweeden rang.

Jammer, vooral voor de aesthetisch-religieuse opvoeding van ons calvinistisch volk. Als dat eens in plaats van Cats voor paedagoog Revius had gekregen!

Neen, als Cats vertellen, en als Cats de volkswijsheid in spreuken en rijmpjes vastleggen, en het volk zelf aan het woord laten komen, „met eygen maniere van spreecken" (Vondel), neen dat kan de aristocratische Revius niet. Daarentegen weet deze van hoogten en diepten in het geestelijk leven, aan Cats totaal onbekend. Was Revius direct erkend als religieus dichter, wellicht was hij geworden die hij in aanleg was, en had ons calvinistisch volksdeel een pædagoog gehad. Doch Revius berustte — en het volk heeft altijd een eigenaardigen smaak in het kiezen van paedagogen.

* * *

Is het niet vreemd dat deze drie geestelijke dichters-tijdgenooten elkaar niet kennen — tenminste nooit vermelden?

Toch kon Stalpaert genieten van Revius' sonnet op Maria:

Gezegent is de maecht de croon van alle maechden,
Den tempel van Gods Soon en wesentlijcke cracht,
Den schonen dageraet waer door ons nu toe-lacht
De Sonne daer soo dick de Vaders(en) na vraechden, enz.

Terwijl èn Camphuysen èn Stalpaert zijn naam kon zetten onder dit vlekkeloos sonnet van Revius:

HIJ DROEGH ONSE SMERTEN,

T' en zijn de Joden niet, Heer Jesu, die u cruysten,
Noch die verradelijck u togen voort gericht,
Noch die versmadelijck u spogen int gesicht,

Noch die u knevelden, en stieten u vol puysten,
T' en syn de crijchs-luy niet die met haer felle vuysten
Den rietstock hebben of den hamer opgelicht,
Of het vervloecte hout op Golgotha gesticht,
Of over uwen rock tsaem dobbelden en tuysch(t)en:
Ick bent, ô Heer, ick bent die u dit heb gedaen,
Ick ben den swaren boom die u had overlaen,
Ick ben de taeye streng daermee ghy ginct gebonden,
De nagel en de speer, de geessel die u sloech,
De bloet-bedropen croon die uwen schedel droech:
Want dit is al geschiet, eylaes! om mijne sonden.

Doch neen, het is niet vreemd. De breuk is te versch, te zeer onvermijdelijk gevolg van hartgrondige overtuiging. Doch juist daarom is deze poëzie zoo individueel, zoo frisch. Heeft dat morgengloren, dat aan elk levensbegin een onverwelklijke schoonheid geeft. Wat hier veroverd is als een dure, persoonlijke schat, wordt later langzamerhand gemeengoed, eindelijk goedkoope gemeenplaats. Zoo de geestelijke poëzie verder in de 17e Eeuw. Ik zal niet zeggen dat ze onecht wordt; wel minder frisch, minder persoonlijk, en daarom in alles minder. Doch in het begin der eeuw wordt ze voor het eerst zich van zichzelve bewust, uit ze zich op die frissche, naïeve wijze, die dat geheele eeuwbegin kenmerkt.

Toen toch voelt zich ons volk verscheurd in een onkerkelijk, roomsch, en calvinistisch deel. Doch niet uit onverschilligheid, uit levensgemis, neen uit levensenergie, uit diep-geestelijk leven. Dat bespeurt men aan zijn geestelijke poëzie. Camphuysen, wiens onkerkelijkheid mijlen staat van ons „koffijhuis-anti-clericalisme", Stalpaert, de roomsche tegenstander van Makeblijde, het hoofd der Delftsche Statie der Jezuïeten, door de oud-roomschen tot de hunnen geteld, en begraven in de Oude kerk vlak bij den „Delftschen Wonderdokter", en Revius de fijngemanierde zanger van het aristocratische, oorspronkelijke calvinisme laten duidelijk zien hoe ons volk in die dagen zijn forsche levenslust putte uit de bronnen des geestelijken levens. Tot een nieuw, moeilijk leven ontwaakt roept

het om religieuze poëzie, waarin dat leven als ideaal èn realiteit wordt verklaard — al weet het, als gewoonlijk niet te aanvaarden waar het zelf om riep.

En te betreuren dat het naast Cats juist de Stichtelijke Rijmen heeft gelegd is de overtuiging uitspreken dat ook in het geestelijke ons volk langer Gouden Eeuw had gekend, was het zich meer bewust gebleven van de saamhoorigheid van christendom en cultuur, van religie en poëzie. De verwaarloozing van de poëzie wordt vooral een der zwaarste „niet-betaalde schulden der kerk" — en de volkskerk had er zich meer van moeten aantrekken dat geestelijke dichters als Heiman Dullaert, gelijk later Luyken, niet met haar sympathiseerden. Beschaving en geestelijk leven toch behooren bij elkaar, en als in een christelijk volk deze uit elkaar gaan is het tot schade van beiden, maar bovenal tot schade van het volk, dat zoolang het leeft ook zingt, en zoolang het geestelijk leeft daarvan getuigt in zijn geestelijke poëzie. Dat het, in kringen verdeeld, ieder in eigen hoekje zingt, en van daaruit elkaar wel eens bombardeert met spotverzen is veel minder erg, dan dat het zingt zonder religie, of vroomheid kweekt zonder poëzie. Het eerste is het uiteengaan van broeders, om het eigen huis te bouwen, één blijvend ook waar ze ver van elkaar zijn verwijderd; het laatste is moedwillige huwelijksontbinding, een scheiding die, hoe minzaam ook voltrokken, het leven verkilt en onvruchtbaar maakt.

VOLKSGELOOF

door

Dr. G. A. WUMKES

predikant te Sneek

De zaak, die ons in deze bladzijden bezig zal houden, draagt verschillende namen. Men spreekt van volksgeloof, van bijgeloof en ook van lager geloof [1]).

Dit maant reeds tot voorzichtigheid.

Iemand zou onze vaderen met hun geloof aan spoken licht voor zeer bijgeloovige lieden kunnen houden. Hij zou een zeventiende-eeuwer, die aan zijn droomen een profetische beteekenis hecht en ze verklaart in verband met de tijdsomstandigheden [2]) als ongemeen lichtgeloovig kunnen beschouwen. Maar geeft hij daardoor wel blijk, dat hij hun godsdienstig voelen en denken verstaat?

Friedrich Naumann heeft eens gezegd [3]): „Juist de groote, sterke, energieke zielen der menschheid plachten, zooals men 't noemt „bijgeloovig" te zijn; zij merkten nog wat van engelen of demonen, terwijl de welonderwezen burgers van onzen verlichten tijd verre boven alle verdenking staan van zulk geestengeloof.

Het afbakenen van de grens tusschen geloof en bijgeloof hangt ten nauwste samen met onze eigene wereldbeschouwing.

De materialist acht „de hypothese God" bijgeloof,

---

[1]) B.v. Dr. L. Knappert, Theol. Tijdschr. Jaarg. 43. bl. 17 v.v.

[2]) B.v. Doede van Amsweer, de reformator der kerk in Groningerland, zie mijn opstel over hem, Gron. Volksalmanak, 1907, blz. 209 v.v.

[3]) Dr. F. Naumann, Gotteshilfe, Göttingen 1904, S. 343.

evenals de protestant het mirakuleuze bloedvloeien van een hostie.

Daar 't hier een historisch onderzoek geldt, zal het er ons in de eerste plaats om te doen zijn, dat wij onze vaderen zoo dicht mogelijk naderen in hun geloof aan demonen, magie, voorteekens enz. Wij gaan, dunkt ons, het veiligst als wij dit volksgeloof noemen.

Wij willen zien:
I in welke vormen het zich openbaarde,
II waardoor het werd gevoed,
III hoe het werd bestreden.

* * *

I

De ingezetene bevolking der vereenigde provinciën van ons vaderland heette gekerstend en gereformeerd. Maar van den omgehouwen boom der oud-Germaansche volksreligie staken nog wijdvertakte wortels in den grond. Voor de groote massa was het nog niet anders dan in de dagen der veertiende eeuw, toen broeder Geraert zong:

„Duvele die sijn in de lucht....
Coubouten, alven, nickers, maren".

Het eene geslacht na het andere in onze steden en dorpen verhaalde en geloofde, dat hetzij op een heuvel, hetzij onder een breedgetakten boom, op een kruisweg of in een weide des nachts een groote menigte zwarte katten, poot aan poot dansten, zingende het lied van onzen goeden Bastiaen en dat in hun midden een beest zat, zoo groot als een hond [1]).

In de boerenkerspelen en buurschappen vreesde men voor het spooksel, dat des nachts het koren van de balken smeet en den eenzamen voetganger aanrandde [2]).

[1]) J. v. Heemskerck, Batavische Arcadia, Uitg. Wolters-Rogge, Amst. bl. 32. Piccardt, Antiquiteiten, bl. 48.
[2]) J. Valck, Tooveren, wat dat voor een werc is, Hoorn, 1598, fol. A II.

In de phantasie van het volk spookten de oude heidensche goden nog altijd rond als witte wiven en kobolden. De Saks zoowel als de Fries zag in zijn lange winternachten uit de nevels van zijn poelen, veenen en bosschen of uit de schaars verlichte hoeken van zijn woonvertrek spooksels opstijgen, die ook de Reformatie niet vermocht te verjagen. De landskerk niet alleen in haar roomschen maar ook in haar gereformeerden vorm ging er ook volstrekt niet met beslistheid tegen te keer. Zij beleed het bestaan van demonen. Er waren geestelijke boosheden in de lucht. „Daer zijn dingen — zoo predikte Ds. Roelof Pietersz te Amsterdam — die den mensche des nachts doen gruwelen, o.a. de spoockeriën, doch indien het yemandt gebeuren mocht, dat hem eenige soodanige schijnselen voorquamen, soo sullen wy geleert zijn, ons niet al te seer daar voor te ontsetten, maer ons in het ware geloove der bescherminge Gods, ende onses Heeren Jesu Christi door den gebede te bevelen" [1]). Ds. Jacobus Koelman schreef in denzelfden geest: „er zijn duivelsche spooksels, verschijningen en geraasmakingen" [2]).

De kerk predikte het bijbelgeloof, dat de realiteit erkende van Satan, die een Vorst is der lucht en een Overste der wereld; die aan Job zijn have, kroost en gezondheid ontnam; die aan koning Saul de schim van Samuel vertoonde; die Christus op den berg de koninkrijken der wereld in de oogen deed blinken. Wat zich dan ook liet verluiden van spokerij, tooverij en waarzeggerij werd aan zijn inwerking toegeschreven. Satan was 't, die den mensch verblindde, ontevreden en „curieus" maakte. Hij wekte in het hart gouddorst en een zucht naar verborgen kennis. Hij prikkelde tot het aangaan van een verbond met hem. Van hem was, onder Gods toelating, de macht om door een tooverspreuk zich zelven te verrijken of onkwetsbaar

[1]) R. Pietersz, Meditatien over den 91sten Psalm, Amst. 1623, bl. 120, 122.
[2]) J. Koelman, Schriftmatige Leere der Geesten, Utrecht. 1695, passim.

te maken, maar ook om schade toe te brengen aan lijf en leven, aan huis en hof van den naaste. Wie een contract met hem sloot kon een kind ziek maken, de oogst beschadigen, de melk verhinderen tot boter te worden. Tooverij was een eigen werk des duivels.

Aan deze macht van Satan geloofde de aanzienlijke magistraatspersoon, de gestudeerde dorpspastor, de ongeletterde huisman. Dit was eenvoudig het rechtzinnig gevoelen. Ten bewijze daarvan strekke het getuigenis van drie der beroemdste kerkleeraars. Voetius zegt: „de duivel werkt onmiddellijk en rechtstreeks op het verstand des menschen. Tooveren is iets wonderbaarlijks verrichten met behulp van den duivel. De ervaring leert, dat de toovenaars in staat zijn door zegeningen als op andere wijzen genezingen tot stand te brengen. En dat geschiedt niet door geschiktheid der aangewende geneesmiddelen, maar door den wil des duivels" [1]). Koelman verklaart: Satan neemt somtijds de gedaante aan van een lichaam van mensch of beest en door dat lichaam werkt hij en brengt hij ontrusting te weeg. Vleeschelijken omgang heeft Satan met den mensch in dezen zin, dat hij hem een „schijnvoldoening" verschaft [2]). En Wilhelmus à Brakel ging zoo ver, dat hij zeide: „wie niet aan het bestaan van tooverij en toovenaars gelooft is zelf waarlijk betooverd van den duivel" [3]).

Wie daarmede niet instemden of daaraan tornden waren dan ook te tellen. Zij werden beschouwd als vrijgeesten. Men noemde hen nieuwe Sadduceën, Ismaëlitische spotters of Libertijnen [4]).

Ja Paulus Vinck, boekdrukker te Gorinchem, verstoutte zich te schrijven in een voorrede van Lavaters werk over

[1]) G. Voetius, Disputationes I, p. 962; III, p. 578.
[2]) J. Koelman, Schriftmatige Leere der Geesten, bl. 463.
[3]) W. à Brakel, Redelijke godsdienst, 21e druk, dl. II bl. 82.
[4]) C. Pouderoijen, Heid. Catechismus, bij vr. 94.

de spoken en nachtgeesten: „spookerijen en spooksels zijn geenszins bulbakken om de kinderen ter bedde te jagen, 't welk sommige godtvergetene en heyllooze schimpers van de helle zelfs, die voor haar gemaakt is, onbesneedelijk en onbeschoftelijk durven uytbraaken" [1]).

Over één zaak was rechtzinnig en libertijn het echter eens: de Reformatie had zuiverend en bevrijdend gewerkt. Satans macht had door dat goddelijk werk een geweldigen knak gekregen.

Jeremias de Decker zong [2]):

„Waerom toont de tooverye
Die vervloeckte sotternye
In die plaetsen min geweld
Daer de godtsdienst is hersteld?
Is 't omdat de droes de klaerheyd
Der van nieus hervormde waerheyd
Vlied, en een' zoo stercken dag
In syn oog niet velen mag?
Of sou 't wesen omdat Roomen
By syn bygeloof en droomen
Geen geringe winsten doet
En derhalven in 't gemoed
Van de letterloose leeken
Niet als droomen poogt te queken,
Om syn droom- en leugenleer
Bet te houden in haer eer?
Ja, dat is 't, van daer sal 't komen,
Dat men in dat mistig Roomen
Dus van tooveressen hoort
Dus uytsinnig pijnt en moord.

Dankbaar erkent Ds. Roelof Pietersz te Amsterdam: „wat is deser spoockerien ende rasernien vele geweest, als de dicke duysternis des Pausdoms het landt alomme bedeckte, maer nadien het Godt de Heere belieft uyt dat rijcke der duysternissen ons genadelick over te voeren tot het Rijcke sijns welbeminden Soons onses Heeren ende Salighmakers Jesu Christi, so zijn se verdwenen" [3]). Waar-

[1]) Hij gaf in 1680 uit Van de Spooken, Nachtgeesten enz. van Ludovicus Lavater, predikant te Zürich.
[2]) In: A. Palingh, 't Afgerukt Momaangesicht der Tooverye, Amst. 1659.
[3]) R. Pietersz, Meditatiën over den 91sten Psalm, Amst. 1623, bl. 122

mede Ds. Piccardt te Koevorden aldus instemt: „van dien af dat de Leer des H. Euangely zijnen voortganck heeft gehadt in dese Landen, zijn dese wercken des Duyvels allenxkens verdweenen" [1]).

Deze roemtaal is te stout, maar het kan niet worden ontkend, dat de Reformatie door het inkrimpen der ceremoniën en het hoog houden van de prediking gunstig heeft gewerkt. Er was toch een soort kerkelijke magie ontstaan. Aan het teekenen met het kruis, het besprengen met wijwater en het bidden van het paternoster werd duivelwerende kracht toegeschreven. Pastoor Valck, die in de laatste helft der zestiende eeuw aan de Geldersche grens het herderlijk ambt bekleedde, teekent het zoo naar het leven. Hij voert twee boerinnen sprekende in. De eene, Lys, houdt haar koeien voor betooverd, omdat ze van de melk geen boter heeft kunnen karnen. De andere, Met, vraagt haar: ,,Waer wildy met u canne heen? Lijs antwoordt: „ic wou gaen in het clooster ende halen daer wat wijwaters, dat ic de koeyen mocht ingeven; daer is een monnic, die daer wat raets voor can doen". Waarop Met herneemt: „ick en woude dat niet doen; waer ick als ghy, ick woude gaen bij onsen Pastoor en claghen daer mijnen noot". Als ze bij den Eerwaarde komen, vraegt Lys hem: „sal ick oock wat medebrengen? ic heb gehoort dat men sout en een waskeerse mede moet brengen en ooc aerde van de hofstede".

Aan dergelijke praktijken trachtte de Reformatie een einde te maken. En dit gaf een schok aan het toovergeloof. Tegenover aanzienlijke en invloedrijke Katholieken maken hunne Protestantsche tijdgenooten dan ook beter figuur. Welk een grof mirakelgeloof heeft de vurig katholieke geuzenhater Franciscus Dusseldorp, wiens Annalen door Fruin zijn uitgegeven. Aan welke onzinnige

[1]) Piccardt, Antiquiteiten, bl. 48.

verhalen slaat hij geloof! Wil men een staaltje? Dikkeman, een zwaarlijvig, Gereformeerd huisman te St. Maartensdijk stierf in 1604 aan de pest. De duivel maakte na zijn dood zulk een lawaai in huis, dat de knechten vluchtten en niemand durfde binnentreden. Eindelijk waagden twee vrouwen het. Maar toen zij het zware lichaam ophieven, bevonden zij het zoo licht en droog alsof het met hooi was gevuld, zoodat ook zij, hevig ontsteld, het huis verlieten. Daar niemand het lijk durfde begraven, nam de overheid vier werklieden in dienst om de begrafenis te doen plaats hebben. Toen zij het lijk uitdroegen, liep de duivel voor de baar uit, hij stapte mee de kerk in en stond ook bij het graf, zoodat de mannen verschrikt de kist in het graf wierpen. Na afloop van alles hoorden zij den Booze schaterlachen. Tevens liet hij een afschuwelijken stank achter. Dusseldorp maakte er deze toepassing op: God wil door deze geschiedenis aan onwetende menschen doen zien, welke vreeselijke straf men na dit leven te wachten heeft, als men het roomsche geloof verzaakt [1]). Dergelijke dwaasheden zouden door Gereformeerde tijdgenooten zooals Bogerman en Plancius niet zijn te boek gesteld.

Dusseldorps vriend, Sasbout Vermeer, het toenmalig hoofd der Roomschen in Nederland, toont zich in zijn bericht over den staat der kerk, in 1602 te Rome aan de hooge prelaten voorgelegd, van denzelfden geest. Bij Justus Lipsius, een der geleerdste mannen van zijn tijd, die bij al zijn weifelen toch in den grond altijd roomsch bleef, is het al niet beter. Het staat b.v. bij hem vast, dat er te Leuven kinderen worden geboren uit het concubinaat van toovenaressen en duivelen en als hij eens van zijn paard valt is dat de booze invloed eener oude vrouw, die hem juist was tegengekomen [2]).

[1]) Francisci Dusseldorpii Annales (1566—1616), 1894, bl. 329.
[2]) H. T. Oberman, Ned. Arch. v. Kerkgesch. v. (1907) bl. 294 noot 3.

Het verschil tusschen Roomschen en Protestanten was echter gradueel. Noch bij dezen noch bij genen is er van een radikale ommekeer sprake als waarin Ds. Piccardt en anderen roemen. Gedurende de laatste decenniën der zestiende eeuw ging er nog een tooverepidemie door onze gewesten, die aan de diepste duisternis der middeleeuwen herinnert. De heksenprocessen namen in aantal, de vonnissen in gestrengheid toe. De rechters schenen alle gematigdheid te hebben verloren. 't Was of een algemeene schrik voor „duvelarijen" zich van overheid en volk had meester gemaakt. In de voorstelling van het volk leefde het beeld van de heks nog onveranderd voort: een verworpen mensch, meestal een vrouw in verbond getreden met den duivel, die door zijn hulp allerlei onheil te weeg brengt, heenvliegt naar den nachtelijken heksensabbath, daar den Booze vereert en zich schuldig maakt aan geslachtelijke uitspattingen van den grofsten aard.

Welk een rage er rondging beschrijft ons de Utrechtsche oudheidkundige Buchelius, die in zijn dagboek getrouw verslag geeft van al hetgeen op dit gebied voorviel. Ik doe een lossen greep uit zijne mededeelingen over het jaar 1595: in April is in de Stroosteeg te Utrecht een man betooverd, die kikkers, padden, naalden en een lap braakte. Hij werd ook gekweld door een duivel. De kerk liet er zich mee in; gebeden werden tot God opgezonden; op Goede Vrijdag is hij bevrijd. In Juni zijn op de Ossenmarkt twee heksen verbrand; de vlammen tastten de ingewanden zoo aan, dat de beul ze nauwelijks kon blusschen. In Juli werd te Amersfoort een heks gegrepen, de roode kater geheeten. Zij werd in het water geworpen; den volgenden dag zou zij worden gepijnigd, maar men vond haar met gebroken nek. In dezelfde maand werden twee vrouwen wegens hekserij gegeeseld; de beul kon haar echter geen letsel toebrengen; zelfs de kleur der huid veranderde niet; hetgeen werd toegeschreven

aan een gewijd pauselijk zegel. In Augustus werden weer twee heksen verbrand; de eene had gedanst in de gedaante van kat of wolf, de andere had met wolvetanden koeien verscheurd [1]).

Dit relaas zou nog kunnen worden uitgebreid. En zonder veel moeite zou van elke stad in onze gewesten omstreeks dienzelfden tijd een dergelijke opgave kunnen worden overgelegd. Kerk noch overheid trok het maleficium, de euveldaad door duivelshulp verricht, in twijfel. Wel een bewijs, dat het heksengeloof in de toongevende kringen des volks nog een taaie levenskracht bezat.

Het geloof aan voorteekens openbaarde zich ook, sterk genuanceerd, in alle kringen der samenleving.

Eenige Utrechtsche jongelieden van aanzienlijken huize maakten in November 1594 een uitstapje naar Kortenhoef en Vreeland. Onder hen bevonden zich Arend van Buchell en Jhr. Jacob Taets van Amerongen, een edelman die veel had gereisd en kanunnik was van de St. Mariakerk. Op den terugweg klonk hun het gelui van een doodklok tegen. De jonker hief het hoofd op en zeide: „ik vrees, dat éen onzer spoedig de droevige tijding zal ontvangen, dat hij éen der zijnen door den dood heeft verloren. Toen zij de stadspoort doorgingen, deelde de poortwachter hun mede, dat inderdaad één hunner bloedverwanten was overleden [2]).

Een ooievaar vliegende van het Zuiden spelde de vrouwen geluk, maar zagen ze hem staande, dan stond haar leed te wachten [3]). Kwam een zwaluw aan een woning nestelen, dan bracht dat armoede, de musch daarentegen was een brenger van zegen. Het roepen van een kraai op den schoorsteen was het teeken van den naderenden dood. Het jeuken van de keel bij een vrouw

[1]) Diarium van Arend van Buchell, door Dr. G. Brom en Dr. L. A. van Langeraad, Amst. 1907, bl. 386, 390, 391, 393.
[2]) en [3]) A. v. Buchell, Diarium, bl. 377 en 236.

spelde haar goede tijding, het jeuken van haar hoofd kwade tijding. Aan dergelijke regels was het volksgeloof rijk. Men kan ze bij menigte in de zeventiende-eeuwsche almanakken vinden.

En nu nog één schrede verder en dergelijke voorteekens werden uitgelokt. Hetgeen ook geschiedde. 't Mocht dan vaak spelenderwijze toegaan, maar onwillekeurig sloeg men toch geloof aan het resultaat der proeven. Zoo placht het boerenvolk in het hoekje van den haard liefdeproeven te nemen met de haarborstels van een varken. Men zette als vertegenwoordigers van een jongen en een meisje twee haren bij het vuur en als zij zich door de hitte begonnen te bewegen, nam men waar of zij zich naar elkaar of van elkaar bogen; waaruit men dan conclusie's voor het huwelijk trok [1]).

Geen veld was voor de kennis der toekomst zoo rijk en indrukwekkend als het hemelgewelf. De gedachte, dat de hemellichamen een grooten invloed hadden op de lotswisselingen zoowel van den enkelen mensch als van geheele volken leefde in duizende harten. Elke planeet werkte op de aarde in, al naar de eigenschappen die men haar toeschreef en de plaats die zij innam. Zij waren deels geluk- deels onheilbrengend. Hun stand aan het hemelgewelf bepaalde de toekomst. Het was van de grootste beteekenis te weten, welke planeet op een bepaald tijdstip de „heerschappij" had. Buchell teekende in zijn dagboek nauwkeurig de constellatie der planeten aan. Als aan zijn zuster Maria Buchelia een dochter wordt geboren, luidt zijn tijdsbepaling: „den 10den der maand October 1589, des Vrijdagmiddags tusschen 2 en 3 uur bij helderen hemel, terwijl de zon stond in de Weegschaal, terwijl de planeten Saturnus en Mars heerschten in het vierde aspect" [2]). Hij is met verbazing vervuld over de macht

[1] en [2]) A. v. Buchell, Diarium, bl. 184 en 219.

van het gesternte, waardoor zelfs menschen worden genoodzaakt tot misdaad, gelijk die jonge schoone vrouw, welke zulk een manie had om te stelen, dat zij het zelfs in den grootsten overvloed niet kon laten, totdat zij na herhaaldelijk te zijn gegeeseld en gebrandmerkt, eindelijk in 1588 te Leiden door den beul werd geworgd [1]). Buchell reist op zekeren avond per schip van Utrecht naar Dordrecht. Daar ziet hij, al varende, een ster aan den hemel met een grooten boog verschieten en hem komt te binnen het oude zeggen van het volksgeloof, dat bij elk ster-verschieten een mensch het leven verlaat, want dat het getal der hemellichten overeenkomt met het getal der menschen [2]).

Het ontbrak niet aan mannen, die vaardig waren in de kunst om het planetenschrift te lezen en uit te leggen. Hunne profetieën werden jaarlijks, meest in kwarto formaat, gedrukt en met houtsneden ter verduidelijking versierd. Vooral wanneer een zons- of maansverduistering op handen was of als een komeet zich vertoonde aan het hemelgewelf, grepen alle „liefhebbers van mathematische consten" naar de pen ter aankondiging van de naderende straffen Gods. Want het algemeen gevoelen was, gelijk Cats zong [3]):

> 't Is genoech voor ons te weten,
> Dat de steerten der cometen,
> Voor gewis ons beelden aff
> Teyckens van des Heeren straff.

Sommige scribenten verzamelden uit de geschiedboeken der wereld alles, wat zij van deze stof konden machtig worden en stelden daarvan dan weer hun comeetboexkens en cometographieën op. Ik denk aan den Utrechtschen predikant Dr. Gisbertus Cocq [4]) en aan den Doops-

[1] en [2]) A. v. Buchell, Diarium. pag. 189.
[3]) Aenmerckinge op de tegenwoordige steertsterre. z.pl. en j.
[4]) Cometographia, 1683.
[5]) Comeet-Boecxken, Hoorn, 1624.

gezinden leeraar Pieter Jansz Twisck te Hoorn. Er is, zooals te begrijpen valt, in deze kometenlitteratuur iets eindeloos vermoeiends. Zij schildert de hemelteekenen als vingeren Gods, als herauten van Zijn gramschap, als roeden van Zijn straffende hand. Ieder verklaarde ze echter naar eigen inzicht. Wil men een uitlegging? Twisck schrijft: „anno 812 den 5 November is aen den Hemel gesien een comete, in de gedaente van een man sonder hooft. Dit is een afbeelding van Christus, wiens hoofd men afsneed door de leer der transsubstantiatie, waarover men toen begon te disputeeren" [1]).

In het jaar 1618 den 16 November verscheen een komeet, „in het opgaan root ende glandigh als een vuyr", alzoo dat de wacht te Koevorden meende dat er ergens brand was. De historieschrijver Brandt verhaalt, dat er waren die er een afbeelding in zagen van de generale synode te Dordrecht, die dat jaar vergaderde, wetende dat zij evenals de synode „een staert van swarigheden en onheilen zou naer sich slepen [2]). De voortreffelijkste verstanden van dien tijd maakten hun prognosticatiën van dit hemelteeken wereldkundig. Professor Nicolaus Mulerius te Groningen, een vermaard sterrekundige, beriep zich ter verklaring van den comeet op de Astrologia van Ptolemeüs en voorspelde, „dat wanneer een comeet uytbarst elf signa van de son, een koninck of een van de groote hansen van 't Rijck sal sterven" [3]). Toen keizer Matthias 20 Maart 1619 stierf was de profetie natuurlijk vervuld.

Telkens wanneer een ster met haar staart een deel van het firmament besloeg, b.v. in 1664 en 1681 werd een hoos van vliegende blaadjes, schuitpraatjes, rijmdichten en straatliedjes over ons volk uitgestort, meerendeels profetieën

[1]) Comeetboecxken, bl. 22.
[2]) Dr. Schotel, Vaderl. Volksboeken, dl. II, bl. 114.
[3]) N. Mulerius, Hemelsche Trompet ende Morgenwecker, Gron. 1681.

van ellende. Zelfs liet men zich op de hoogte stellen van verklaringen der buitenlandsche geleerden [1]).

Andere vreemde luchtverschijnselen werden eveneens als voorteekens van naderende rampen beschouwd.

De nacht van 27 Augustus 1603 was ongewoon licht. Oude lieden die des nachts veel buiten verkeerden om vogels te vangen hadden het nooit zoo gezien. Op den Bildtboer Dirck Jansz te St. Anna Parochie maakte het zulk een diepen indruk, dat hij in zijn dagboek schreef: „Godt weet, wat het bediedt; o Godt, verleen ons sondige menschen vrede [2]).

Even vóór Kerstmis van het jaar 1651 bevonden zich de schout en schepenen van Maassluis met hunne bootsgezellen op de Maas om hun vischbedrijf uit te oefenen.

Gekomen zijnde omtrent het Witte Water, een plaats omtrent twaalf mijlen van de wal, zagen zij tegen negen uur in den morgen, een luchtspiegeling van voetvolk en ruiteren. De gemoederen werden deswege met groote ontsteltenis vervuld. De geschiedschrijver L. van Aitzema verklaarde: „ik sla niet veel geloof aan deze dingen". Toch liet hij er op volgen: „nochtans is den oorlog te water daerop gevolgt: ende zoo streng, dat noit een met sulken kracht en furie in vorgaende tijden is gehoort ofte gesien". Hij beschouwt het dus blijkbaar toch als een voorteeken [3]).

Eenige jaren later, in den zomer van 1657 leed de Groenlandsche visscherij een zware schade.

„Wel vijftich scheepen kleen en groot
Zijn daer vergaen, met veel volks doot
En dat door onweer end' ijsgangen,
En die meynden walvis te vangen
Die wierden door den doot verrast
End' in dat climaet aangetast".

Ook hier had het niet aan voorteekenen ontbroken.

[1]) Schuts, Missive aen D. B. Bekker, bl. 69.
[2]) Uit het dagboek van een Bildtschen boer, Tijdspiegel, 1902 bl. 411 v.v.
[3]) v. Aitzema, Saken van Staet en Oorlogh, op het jaar 1652 bl. 644 v.v.

„Vóór dit ongeval was een arm met een slaende swaert met een slangh daeronder en een letter M gesien" [1]).

Menigeen beroemde er zich op dergelijke „vorbedudinghen" te kunnen zien, evenals een huisman in de Woldstreek van Groningerland, die in de oorlogsjaren 1665 en 1666 als een ziener geheele scheepsvloten in de lucht aanwees, zeggende: „daer siet ghy de schepen van de roode, daer die van de blauwe vlagge, daer van den Admirael de Ruyter" [2]).

De influentie der hemellichamen strekte zich ook uit — naar men meende — over het menschelijk lichaam, alzoo dat daarin als met Gods eigen vinger teekenen waren gegrift, die den ingewijde verborgen zaken deden kennen. Zoo ontstond de chiromantie of handkijkerij, die in onze provinciën talrijke beoefenaars, maar ook warme bestrijders vond [3]). Uit de groeven en lijnen der hand wist men het lot te voorspellen. Vooral de heidens of Aegyptenaars, gelijk de Zigeuners destijds werden genoemd, stonden bekend als kundige chiromanten. „Onder dexel van bedelerye" boden zij hun wichelkunsten aan. Hun verschijning in oostersch habijt droeg er toe bij om het geloof in hun kunst te versterken, zoodat velen van hun wichelarijen gebruik maakten. Vader Cats heeft zulk een heidinnetje in zijn „Proefsteen van den Trouwring" bezongen:

„Zij weet, gelijk het schijnt, de gangen van de sterren
Waarin het kloekste brein bijwijlen kan verwerren.
Zij weet èn wat de zon èn wat de mane dreigt,
En waartoe zich het jaar en al den hemel neigt.
Een die haar openbaart wanneer hij is geboren,
Dien weet zij bij geval zijn leven na te sporen.
Nu spreekt zij wonder breed van druk en ongeval,
En of er iemand arm of magtig worden zal.
Zij weet de levensstreep in ieders hand te wijzen,
Waaruit een groot gevolg en groote dingen rijzen;

[1]) J, v. Nyenborgh, Tooneel der Ambachten, bl. 101.
[2]) C. Meyer, De Geloovighe Rachab, vertoondt in XVII prædicatien, Gron. 1678 opdracht, blz. IV.
[3]) Teellinck, Ridderus, Hondius en à Brakel hebben er tegen gewaarschuwd.

Want is de linie recht en zonder krommen tak
Zoo roemt zij stâge vreugd en nimmer ongemak.
Maar valt zij dikwijls scheef en in verscheiden bogten,
Zoo wordt hij wien het raakt met droefheid aangevochten".

Een bekend beoefenaar der medische handwaarzeggerij in de zeventiende eeuw was Philip Mey uit Koburg, die zich gevestigd had in den Haag. Hij gaf in 1665 een boekje over deze tak van „wetenschap" uit, getiteld „Chiromantia Medica" en voorspelde daarin in verband met de planeten de lotswisselingen der menschen uit de lijnen der hand, uit nagels en wratten.

Hij was bevriend met den beroemden alchimist, Johan Frederik Helvetius, afkomstig uit Anhalt en praktiseerend geneesheer in den Haag, die reeds het bekende: „similia similibus curantur" [1]) toepaste, maar in dezen zin, dat b.v. kogelronde, hoofdvormige kruiden en bloemen goed waren voor ziekten van het hoofd. Hij ging zoo ver, dat naar zijn zeggen aan uitwendige teekenen van het lichaam niet alleen ziekten maar ook particulier geluk en ongeluk te herkennen waren. Hij noemde de chiromantie evenals de physiognomie goddelijke kennissen. „De signaturen zijn door Gods vinger geschreven letters en niet mijn sinnenweb, noch gesponnen gaeren van konstige menschenvingers, maer het sijn de kenteekenen, daervan Genesis in 't eerste Capittel gesproocken wordt, dat alles nae sijnen inwendigen aerdt geschaepen zijnde, door het uyterlijcke aanschouwen te erkennen sij" [2]).

Niet alleen achtte men den mensch aan den invloed der hemelteekenen onderworpen, maar ook de lagere dingen, b.v. aan de zon: het vuur, het goud, de karbonkel en het bloed wegens hun kleur; de arend, de haan, de leeuw, de schildpad wegens hun aard. Een machtige aantrekking (sympathie) en afstooting (antipathie) heeft er plaats tus-

[1]) Gelijke dingen worden met gelijke genezen.
[2]) J. F. Helvetius, Amphitheatrum Physiognomiæ Medicum, 's Gravenh. 1661.

schen de aardsche dingen en de hemellichamen, zoodat de krachten van deze kunnen worden neergetrokken b.v. door reukwerk. Zonnekracht wordt verkregen door een mengsel van muskus, bloed van een witten haan en arendshersenen. De wetenschap, op dergelijke theorieën gebouwd, heet natuurlijke magie. Zij speelde in de neoplatonische wijsbegeerte een niet onbeduidende rol en vond in Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim en Paracelsus hare grootmeesters [1]). Deze natuurlijke magie verdient ook hier vermelding, omdat haar invloed op allerlei medische praktijken en duivelbezweringen in de zeventiende eeuw groot was. Zij nam bestanddeelen der zwarte magie over en schreef zelfs ter bestrijding van duivelsche invloeden medicamenten voor, die in veler handen kwamen. Zelfs van predikanten wordt verhaald, dat zij dergelijke magische middelen gebruikten. Dusseldorp verhaalt dat Ds. Bergerus te Utrecht wist te bewerken, dat een wolf die onder Amerongen was geschoten, op deze voorwaarde werd verkocht, dat hij het hart en het rechteroog kreeg, ten einde er de bezetenheid van een vrouwelijk gemeentelid mee te genezen [2]). Tal van zulke mirakuleuze middelen worden aan de hand gedaan door de z.g.n. „secreetboeken vol heerlijke konsten". Dat van Carolus Battus [3]), medicyn ordinaris der stad Dordrecht geeft b.v. als middel tegen de koorts bij zuigelingen: twee komkommers van gelijke lengte, gelegen elk aan een zijde van het slapende kind. Om het verloop van een ziekte te voorzeggen, neme men groene netelen, legge die te weeken in de urine van den patient en „soo verre als die daerin groen blijven, sal de patient leven, maer soo sy daerin veranderen, sal

[1]) Vgl. A. Lehmann, Aberglaube und Zauberei von den ältesten Zeiten an bis in die Gegenwart, Stuttgart 1908, S. 195 v.v.

[2]) F. Dusseldorpii Annales, pag. 307.

[3]) Uitgegeven te Leeuwarden 1694.

hy sterven". Om zich van spoken te bevrijden, neme men groene netelen en Pentaphilon. Dat zulke wijsheid bij ons volk zeer geliefd was, kan blijken uit het aantal drukken, die deze boeken beleefden. Een der meest populaire was het „Natuurlijk Toverboeck" van Simon Witgeest, dat in 1695 voor de vijfde maal werd gedruckt. Men vindt er o.a. de volgende toovermiddelen in: ,,bestrijkt u oogen met het bloed van een vleermuis, gij sult so wel sien bij dage als bij nacht. Om de liefde van eenigh man ofte wijf te verwerven, neemt twee goude of zilvere ringen ende leghtse in een swaluwennest ende laetse daerin leggen neghen daeghen lanck, dan neemtse ende geeft den eenen wien ghij wilt ende behoudt ghij den anderen".

Een andere vorm van superstitie, het amulettengeloof, was ook verre van zeldzaam. Pastoor Valck, dien wij reeds leerden kennen, kreeg een vrouw bij zich die hem vroeg: „ick heb wel hooren seggen, dat men Sint Jans Euangelium plach laten te schrijven en dat hinc men aen den hals". Waarop hij zeer gepast antwoordde: „daer staet geschreven: „omnis medela a Deo, dat is: alle genesinge is van Godt; in den geschreven Euangelio en is gheen macht om die duyvelrije te verdrijven, oft ghijt aen den hals hangt of in der tesschen draegt, dat en sal u daertoe niet connen helpen, maer datmen dat Euangelium in der herten draeght".

Dat velen zulk een vermaning nog wel noodig hadden, kan men zien in de kerkelijke acten en de provinciale sententieboeken. De synode van Gouda, gehouden 28 Aug. 1601, besloot aan Ds. Henricus Boxhornius te Woerden op te dragen een kort tractaatje te schrijven tot waarschuwing van eenvoudige lieden, die zich bedienen van toovermiddelen zooals het hangen van briefjes aan den hals tegen de koorts en het lezen van het Johannesevangelie tegen de vallende ziekte [1]). Het Hof van

[1]) Reitsma en van Veen, acta van Z. Holl. 28 Aug, 1601, art. 23.

Friesland veroordeelde 21 April 1627 Adriaan Kornelis Konst wegens het genezen van ziekten door het omhangen van cedels en koralen [1]). In Wehe moest pastor Hoppingius een herbergier vermanen, omdat hij „mit overgelovige en affgodische zeedelkens mit vrembde letteren te schriven ommeginge" [2]). En pastor Schuirman te Ezinge klaagde op de classis over onderscheidene lidmaten, die cedeltjes bij zich droegen tegen de koorts en een mes, waarmee een doodslag of verwonding was begaan om zich tegen vermoording te vrijwaren [3]).

Nergens werden meer amuletten gebruikt dan onder de soldaten te velde en in de vestingen. Zij trachtten zich onkwetsbaar te maken door „sekere omhangselkens, characters en teeckenbeeldekens". Sommigen slikten stukjes perkament in, beschreven met de letters I. N. R. I en besloten in een balletje tarwedeeg. Anderen schrabden onder zekere gebeden mos van het bekkeneel eens opgehangenen en droegen dat bij zich. Weer anderen sneden hun huid open en schoven de cedelkens daar onder. Ook plachten zij hun wapens in te smeeren met een zalf, die uit de walgelijkste ingredienten was bereid maar zelfs op verren afstand genezing schonk aan den gewonde.

De beulen, die veelal zeer bijgeloovig waren en zich met tooverij ophielden, vonden meest deze middelen uit [4]).

Aan dezen kring van gedachten is nauw verwant het geloof aan den steen der wijzen, het geheim der natuur,

[1]) Merkwaardige sententiën van het Hof v. Friesland, M. S. in het rijksarchief te Leeuwarden.

[2]) Acta classis Middelst. 19 Nov. 1632.

[3]) Acta Classis Occiduae, 12 Febr. 1650.

[4]) Deze bijzonderheden zijn ontleend aan de geschriften van den Wittenbergschen dokter Daniël Sennert, die werden vertaald door D. Jonctijs, dokter te Dordrecht en door hem in 1638 zijn uitgegeven. Zij zijn getiteld: Geschil van de Schoot- en Steeckvrije en Geschil van de Wapensalve. Daar het leger tijdens de Republiek wemelde van Duitschers meenen wij de vrijheid te hebben ons op deze geschriften te beroepen.

dat niet alleen alle krankheden geneest, maar ook onedele metalen, koper, tin, lood en ijzer in goud of zilver verandert. Tal van alchimisten hebben de goudmakerij in onze provinciën beoefend [1]). Telkens deden geruchten de ronde, dat het dezen of genen was gelukt het mysterieuse elixer te vinden. En steeds werden anderen geprikkeld om hun geluk te beproeven en eenmaal de vruchten van jarenlangen arbeid te genieten. Zij spraken van „metallige substantiën", die zij noemden naar de zeven planeten. Er was nauwelijks een ding tusschen hemel en aarde, dat niet in hun smeltkroezen of disteleerkolven moest veranderen [2]). Uit alles zocht men de quintessence te trekken, in de hoop den wortel aller dingen te vinden.

Bekende alchimisten waren de doktoren J. F. Helvetius en J. B. van Helmont. Eens kregen zij van een boer uit Waterland, die zich ook met de alchimie ophield, een kleine hoeveelheid roode poeder. Van Helmont strooide het, in was gehuld, op kwikzilver en het werd in goud veranderd. Helvetius wierp het op gesmolten lood en hij verkreeg eveneens een hoeveelheid zuiver goud [3]). Verder moet nog worden genoemd de werktuigkundige Cornelis Drebbel, die schreef over de quintessence der elementen [4]) en zijn leerling Balthasar Herman van Rensen, die in zijn boek over den steen der wijzen het gemakkelijk en effen voetpad aanwees, „leidende regt toe naar het gulde slot van Hermes" [5]). In 1667 en 1668 had Goossen van Vreeswijk te Nijmegen zeven ovens, waarbij hij dag en nacht arbeidde om de ziel der natuur te vinden. Hij verhaalt: „eens heeft Godt Almachtig

[1]) De alchimisten werden over één kam geschoren met sterrekijkers, chiromanten en andere superstitieusen. Zie het sub 2 aangehaalde werkje bl. 488, waar zij allen een plaats vinden in de hel.

[2]) H. v. Harinxma. Zeven wonderlijcke Ghesichten, Leeuw. 1641, bl. 482.

[3]) A. Lehman, Aberglaube und Zauberei S. 225.

[4]) Tractatus de natura elementorum quintessentia, Leiden 1608.

[5]) In 1634 te Alkmaar uitgegeven.

mij het geluk gegeven van een sout te bekomen uit de metalen, schoon en wit als swanenveeren en soo soet van reuk gelijk roosen en op de tong van smaek gelijk honig, in 't vuur soo licht om te smelten als was. Dit deed ik in de kolf en meende dat noch eens over te distilleeren, doch dit wilde niet voortgaen, maar het heeft mijn glas vol gouden blasen gemaeckt, even gelijk een gouden hemel en het is soo gebleven, 't welk een lust was om aan te schouwen" [1]).

Met al hun pronkende woorden waren echter de verwachtingen der alchimisten even ijdel als de rook van hun fornuis. Velen werden krankzinnig, anderen werden bedelaars of valsche munters.

Zoo zocht ieder op zijn wijze naar het verborgene en onbekende. Het aantal wegen die men bewandelde was eindeloos. De een groette ceremonieel de morgenster om den naam zijner toekomstige vrouw uit te vorschen [2]); een ander lei een sleutel in het testament, om den dief van een gestolen erfenis op te sporen [3]). Wat is rijker aan phantasie en vinding dan het volksgeloof? En het Evangelie mocht hun in zuiverder vorm worden verkondigd, nieuwe waarheden mochten zich baan breken, het volk in zijn breede lagen hield zijn geliefkoosde voorstellingen met taaie energie vast.

II

Waardoor werd het volksgeloof gevoed?

Allereerst door een groot getal duivelbanners, toovenaars, wikkers en bezweerders, waarvan een breede lijst uit alle gewesten kan worden opgemaakt. Vooral de acten van kerkeraden, classen en synoden hebben hunne namen aan

[1]) G. van Vreeswijk, De Goude Leeuw of den Asijn der Wysen, Amst. 1671, Voorrede en bl. 32.

[2] en [3]) W. à Brakel, Redel. Godsdienst, dl. II, blz. 82 en 83.

de vergetelheid ontrukt [1]). Daaruit blijkt, dat er meer dan één geestelijke onder was, b.v. Gerard Ahues, abt van het klooster Germania te Thesinge, die heimelijk wijwater verkocht als geneesmiddel tegen sommige kwalen [2]), de non Greta te Saaksum, die als wikster vermaard was [3]) en een mispriester te Appingedam [4]) en te Lichtenvoorde [5]), die zich met duivelbannen ophielden.

Verder ontbrak het niet aan gewetenlooze bedriegers, die speculeerden op de lichtgeloovigheid des volks en zoo hun zakken zochten te spekken. Daar de Zigeuners den naam hadden van bekwame wichelaars te zijn ging menigeen hun kleeding en levenswijze nabootsen ten einde beter zijn slag te kunnen slaan. Telkens maken de sententie-boeken melding van vrouwen, „loopende voor een heidinne" of „zich uitgevende voor een Aegyptenaar". De vrouw, die de omstreken van Epe vervulde met hare wichelarijen en over wie Ds. Franciscus Martinus in 1651 bij de classis klaagde, was blijkens haar naam „Croaatje", ook een van dat soort [6]).

En hoe spoedig de plattelandsbevolking zich door den eersten den besten bedrieger liet overhalen om zich te laten waarzeggen, kan men zien uit een zeventiende-eeuwsch tafelspeelken, dat op boerenbruiloften werd voorgedragen. Daar wordt gezegd: [7]).

„Als u zwaerlyck den honger bestaet
Soo dat u den buyck aen de ribben slaet
Ende ghy dan comt in een dorp of stadt,
Bereghent, beslijckt, cout ende nat,
Soo seer dat ghy dan hebt geldt noch pandt,
Noch boter, noch kaes, noch vleesch of broot,

[1]) G. A. Wumkes, De Geref. Kerk in de Ommelanden, Gron. 1904, bl. 46 v.v.

[2]) Reitsma en v. Veen, Acta Gron. 1603, art. 17.

[3]) Gron. Volksalmanak 1901.

[4]) Reitsma en v. Veen, Acta Gron. 1611, Sess. 8,

[5]) Dezelfden, Acta Geld. 1603 en 1610.

[6]) J. C. van Slee, Franciscus Martinus, Deventer, 1904 bl. 64

[7]) Gebonden in een exemplaar van het Droomboek, Amst. 1645, dat zich bevindt in de universiteitsbibliotheek te Groningen.

Maer hebt hongher en dorst seer groot
Soo hoort wat ghy u dan sult bestaen:
Vindt ghy ergens een maeght alleen,
Seght dat ghy een waerseggher zijt,
Van Parijs verdreven in corter tijdt,
Daer hebdy waerseggher gheleert,
Ende zijt daer voor seer wel vermeert.
Wijdt ende breedt door al dat landt
Int aensicht te zien, of in de handt,
Hetsy in de spieghel oft physionomie
Ic verstaet evenwel, ten mach niet voorbye".

Ook verhaalt dokter Palingh te Haarlem, de bekende bestrijder van zulke praktijken, dat „vaghebonden als lantloopers alle dorpen des winters doorloopen en naer alle dingen omhooren en dan somers wederkeerende en haer selven verkleedt hebbende en haer spraeck eenighsins verandert, onder decksel van Aegyptenaers en Heydenen haer uytgheven, om de slechte vrouwen en jonghe dochters haer gheluck of ongheluck voor een gekruysten penningh te segghen" [1]).

Ook mogen wij de „kwade medicijnmeesters" niet vergeten. Zij gaven zich uit voor dokter, maar als iemand een ongewone ziekte had en de medicus zag geen goede uitkomst, dan ontpopte hij zich als tooverdokter en het hooge woord kwam er uit: „de patient is betooverd". Dit slag van medicijns had meestal geen vaste woonplaats. In Noord-Holland was zeer befaamd Mr. Jan Broersen, ook wel genoemd „den Frieschen Jan". Hij placht ook zich eerst aan te dienen als dokter in de medicijnen, maar als hij de lieden niet helpen kon, begon hij over tooverij te spreken en dan was hij zelf natuurlijk de aangewezen man onder wiens leiding de onttoovering moest plaats hebben. Hij deed dat op de bekende wijze, die men nog somwijlen toepast: een nieuwe pot werd op het vuur gezet; daarin werd een geplukte zwarte kip gedaan, wier hart met naalden was doorstoken. Als deze een

1) A. Palingh, Afgerukt Momaangesight der Tooverye, 1659 bl. 30 v.v. en bl. 276.

uur lang, met gesloten deuren, had gekookt, zou de tooveres aankloppen om te worden binnen gelaten. Wie dan het ongeluk had te komen werd als tooverheks beschouwd [1]).

In de Waard te Langendijk woonde de tooverdokter Mr. Cornelis, die van bezetenheid kon genezen. Om reclame te maken had hij een handlanger bij zich, een zekeren Abraham Jorisz. die zich telkens bezeten aanstelde en dan door de kruiden en formules van zijn patroon tot kalmte werd gebracht. Eens waren zij te gast bij een voornaam Haarlemsch burger Cornelis Bol. Aan tafel begon het spel: Abraham begon te schudden met armen en beenen, zoodat een paar man hem moest vasthouden. Maar toen trad meester Cornelis naar voren, sprak eenige woorden en het zenuwtrekken hield op [2]). Men begrijpt, dat hij als een groot wonderdoener werd aangestaard.

Er was veel schelmerij op dit gebied. Telkens kwam het voor, dat lieden zich als bezetenen aanstelden enkel om het medelijden op te wekken en liefdegaven te trekken. Om de zaak zoo ruchtbaar mogelijk te maken verzochten zij in kerk of vermaanhuis de voorbede der gemeente. En als dan, gelijk Bekker meldt, de koster op het „briefje van voorbiddinge", b.v. schreef: „enen jongeling, die van den Duivel of Satan gequeld word" [3]), moest de leeraar zoo iemand wel in het gebed gedenken. Maar wegens het vele bedrog werden de predikanten soms in een moeilijke positie gebracht. Te Franeker was een vrouw, die vele jaren de voorbede der leeraars op den kansel verzocht als ,,ene dochter die seer qualik gesteld was". Ds. Bekker moest vaak bij haar komen. Ze lag dan achterover en sloeg met armen en beenen. Dan dwong ze hem een gebed te doen, waarop zij stil werd. Later

1) A. Palingh, Afgerukt Momaangesight der Tooverye, 1659 bl. 30 v.v. en bl. 276.
2) A. Palingh, t.a.p. bl. 295.
3) Bekker, Betoverde Wereld, Boek IV, bl. 66 en 45.

bekende zij, dat het veinzerij was geweest. Bekker, die de zaak al niet vertrouwde, schrijft, dat hij niet van harte bad maar 't deed om de zwakken niet te ergeren. Hij gebruikte dan algemeene uitdrukkingen, „om niet met God te spotten, noch om het heilige den honden voor te werpen" [1]).

't Laat zich begrijpen, dat dergelijke dingen soms aanleiding gaven tot groote sensatie. In 1617 stelde te Haarlem in de Breesteeg zich een jongedochter bezeten aan. Ze zou zijn betooverd door een eerzame tachtigjarige bes. De vader verzocht van de Doopsgezinde gemeente waaksters, maar die was zij te sterk af. Des Zondags zonden de vermaners gebeden voor haar op en dan kon het na kerktijd zoo vol zijn in de steeg, dat de vader nauwelijks meester bleef van de deur. Ten laatste kwam het uit, dat alles bedrog was [2]).

Al zulk opzienbarend bedrijf hield intusschen de aandacht van het volk gespannen en voedde de superstitie in wijden kring.

Daartoe werkte niet minder mede de goedkoope volkslitteratuur. Ik denk allereerst aan de almanakken. De zeventiende eeuw was de gouden eeuw der almanakken. Oplagen van duizende exemplaren kwamen van de pers. Men vond hem in de lade van de komenijswinkel, in den roef der vrachtschepen, in het binnenhuis der landlieden. Bijna elke stad en ieder dorp was een „liefhebber der mathematische consten" rijk, die jaarlijks een almanak voor zijn medeburgers samenstelde. Professoren schaamden zich niet hetzelfde te doen. De almanak maakte met den bijbel de bibliotheek uit van een groot deel onzes volks. Hekelaars en betweters mochten hem knoeizak of leugenboek noemen, hij bleef zijn gezag behouden en droeg den eerenaam van „een baeck in zee" en een „licht in duys-

[1]) Bekker, Betoverde Wereld, Boek IV, bl. 66 en 45.
[2]) Palingh, t.a.p. bl. 9—15.

ternisse" [1]). Zijn invloed op het volksgeloof kan dan ook niet spoedig worden overschat. Hij bevatte remediën voor allerlei kwalen en wees de dagen aan die gunstig waren voor aderlaten, laxeeren, zaaien en oogsten. Hij profeteerde gelukkige en ongelukkige dagen. Hij gaf geheimmiddelen om tooverij te verdrijven, het leven te verlengen, den dood te voorspellen. Zijn prognosticatiën of openbaringen der hemelsche invloeden werden geloofd, al bleef een deel der profetieën onvervuld. Trouwens de almanakschrijvers zorgden wel in hun „Voorreden" dat twijfel zooveel mogelijk werd onderdrukt. In den Heerenveenster almanak van het jaar 1653, bewerkt door Petrus Baardt, wordt verhaald, dat de mathematicus Ascletarion in zijn prognosticatie voorspelde, dat keizer Domitianus in zijn slaapkamer zou worden vermoord. Zoodra dit den keizer ter oore kwam, ontbood hij den geleerde en vroeg hem: „gij weet mijn dood te prognosticeeren, maar weet gij ook welken dood gij zelf zult sterven?" Hij antwoordde: „ik zal door de honden worden verscheurd". Om deze profetie te verijdelen liet de keizer hem terstond ombrengen en in een diepen kuil begraven, maar door een stortregen spoelde het graf bloot en nog dien zelfden dag werd het lijk door de honden verscheurd. De keizer werd in zijn slaapkamer vermoord, zoodat de gansche voorzegging werd vervuld. En dan maakt de almanakschrijver daarop deze toepassing: lezer, veroordeel niet te schielijk dingen die boven uw verstand gaan.

In de Billandts almanak van hetzelfde jaar wordt de beteekenis in het licht gesteld van de astrologia als een wetenschap, die de natuur der hemelteekenen in acht neemt en voorzegt wat „in 't toecomende door haer influentien geschieden sal". De Woudboersalmanak van 1650, die te Dokkum bij Vlasbloem uitkwam, spreekt van almanak-

[1]) Dr. G. D. J. Schotel, Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes, Haarlem 1874, bl. 31 v.v.

ken die opgaven wanneer het goed is „haer te scheren, naghelen te korten, huys te bouwen oft te bewoonen, ja wanneer men een wijf sal trouwen" Daarin las men dan regels als: „wie geboren is onder de planeet Luna zal zeer vriendelijk zijn, heeft veel geluks onder de jongvrouwen en zal een goed huwelijk doen". Ongetwijfeld onder invloed van de almanakvoorspellingen hadden velen in het treurige regenjaar 1648 allerlei superstitieuse gevoelens over den aard van het weer op bepaalde dagen der week [1])

Als men deze dingen weet kan men te meer den strijd waardeeren, die door predikers als Caspar Coolhaes en Abraham Trommius tegen het superstitieus karakter van den almanak werd gevoerd. Coolhaes begreep dat men er iets anders voor in de plaats moest geven. Zoo verscheen in 1606 zijn almanak, waarin hij al die prognosticatiën voor heidensch verklaarde en verving door korte vermaningen uit de Heilige Schrift [2]). Hij liet er op volgen zijn tractaat „Trouwe Waerschouwinge voor de schandelijcken abuysen ofte misbruycken der almanakken." Ds. Trommius ging te Groningen de boekwinkels rond om te waarschuwen tegen de verderfelijke bijvoegselen van de almanakken [3]).

Spookhistories werden gretig gelezen en meermalen waren helaas! predikanten de schrijvers of vertalers. Zoo bezorgde Ds. Gillis van Breen te Beverwijk in 1612 een uitgave van het walgelijke spookverhaal „de Quelduyvel van van Mascon", waarin wordt verhaald hoe in de pastorie te Mascon een booze geest stemmen liet hooren, geluiden van kikvorschen en klokjes nabootste, dekens over de vloer wierp en eindelijk vertrok met achterlating van een groote slang.

Allerlei volksboekjes, waarin wonderbare bekeeringen,

[1]) van Slee, Franciscus Martinus, bl. 64.
[2]) Comptoir-almanack oft Journael door C. Crambilagon (schuilnaam van Coolhaes), Amsterdam, 1606.
[3]) Acta Synod. Groning. 1685, art. 53.

merkwaardige visioenen of opzienbarende profetieën werden beschreven, gingen vlot van de hand en wakkerden de wonderzucht en het mirakelgeloof bij het volk ongemeen aan. Ook zijn de droom-, de toover- en de secreetboeken niet te vergeten. Men staat verbaasd over den rijkdom dezer litteratuur, die men tegenwoordig de occultistische zou noemen. Het aantal drukken, die deze werken beleefden, is belangrijk. In onze universiteitsbibliotheken zijn fraaie collecties aanwezig, die met één oogopslag ons de overtuiging geven, dat het volksgeloof in zijn wonderbare schakeeringen een macht was in het denk- en gemoedsleven van onze zeventiende-eeuwsche vaderen en tevens dat deze litteratuur krachtig heeft meegewerkt om de wortels dezer plant nog dieper daar in te drijven.

III

Hoe werd het volksgeloof bestreden?

Van oudsher beschouwde de Christelijke kerk alle superstitie als zonde tegen het eerste gebod van Gods Wet. En wijl zij het: „gij zult geene andere goden voor mijn aangezicht hebben" de hoeksteen achtte, die geheel het gebouw der Wet samenhield, was dientengevolge alle waarzeggerij en tooverij haar een aanranden van God in Zijn bestaan als God. In de middeleeuwsche „spieghels der biechten", die de christenen vermaanden tot ernstige zelfbeproeving voor de veelbeteekenende plechtigheid, werd aan den biechteling gevraagd: „hebdi omghegangen mitter swarten const? hebdi daermede yet gewrocht? Want ghi dient daer den duvel mede; ghi zult gheloven aen Gode en zult hem liefhebben voer alle dinc" [1]).

De Gereformeerde kerk plaatste zich op hetzelfde standpunt. Zij vermaande voor elk avondmaal in haar for-

[1]) W. Moll, Middeneeuwsch bijgeloof, Stud. en Bijdr. dl. II, bl. 387 v.v.

mulier „dat alle toovenaars en waarzeggers, die vee of menschen mitsgaders andere dingen zegenen en die aan zulke dingen geloof geven, zich zouden onthouden van des Heeren tafel". Zij liet in de Catechismusprediking bij de behandeling van vraag en antwoord 94 waarschuwen om alle afgoderij, tooverij, waarzegging, superstitie of bijgeloof te mijden en te vlieden en alles goeds alleen van God te verwachten. Volgens Gereformeerde beschouwing was een toovereerske het „alverschrickelijckste ende verfoeyelijckste wanschepsel, dat in duysent stucken den doot had verdiend". Omdat zij den Heere haren Schepper een scheidbrief gegeven, haar doopsel verzaakt en zich aan den duivel als haar God overgegeven had, was de dood haar bescheiden deel en verdiend loon, dat haar rechtvaardig van God was toegewezen [1]). De kerkeraden gevoelden zich dan ook verplicht de censuur toe te passen op personen, die naar den duivelbanner of waarzegger waren geweest of die een ander ten onrechte hadden beschuldigd van tooverij. Classen en synoden wendden zich tot de plaatselijke of gewestelijke overheid om streng tegen alle „zwartkunstlers" op te treden [2]). In 1597 fulmineerden de Amsterdamsche predikanten op den kansel geweldig tegen de toovenaars en hekelden met scherpe woorden de lijdelijke houding der overheid in dezen. Burgemeester Kornelis Pietersz Hooft beklaagde zich op zijn beurt in den Raad over de uitdagende houding van de leeraren. Volgens zijn oordeel behoorden „zij zig in 't prediken voorzigtelijk en maatiglyk te gedraagen, zonder zig te diep en te vermetel te steeken in 't ampt der Overheid, gelyk voor deezen geschied was met name in de zaak der gewaande toverije tegen den balansmaker op

[1]) W. Perkins, Tractaet van de ongodlijcke Tooverkonst, Amst. 1611 bl. 190 en 199.
[2]) G. A. Wumkes, t. a. p. bl. 46 v.v.

't waater by de oude brugge, die van hier naar Middelburg was gaan woonen" [1]).

Het ontdekken van de toovenaars was dan ook een zuiver gerechtelijke zaak. De overheid was geordineerd en met autoriteit gewapend „om de vijanden van God en der kerk te openbaren en met straf te bedwingen. Toovenaars werden gelijk gesteld met venijngevers en giftmengers. Als aanranders der hooge majesteit Gods werden zij evenals in het Mozaïsch recht met den dood gestraft. Het vonnis luidde geregeld: „bernen op enen stake" of „barnen to pulver". Verschillende landrechten der zeventiende eeuw, b.v. die van Selwerd en Oldampt bevatten nog bepalingen tegen de toovenaars, die men „tot eenes eervaerne rechters discretie, tot pulver sal verbranden" [2]). Deze bepalingen zijn echter niet meer toegepast. Behalve enkele uitzonderingen is er in de zeventiende eeuw in onze gewesten geen slachtoffer meer „ten viere geëxecuteerd". Volgens Mr. J. Scheltema, die de geschiedenis der heksenprocessen schreef, zou het laatste proces, waarbij de aangeklaagde tot den brandstapel werd verwezen in 1597 zijn voorgevallen. Uit een processtuk van het grafelijk Bergsche archief blijkt echter dat op 25 Juli 1605 te 's Heerenberg nog een vrouw op beschuldiging van tooverij is verbrand, nadat daaraan de waterproef in de Laak was voorafgegaan [3]). Ook woedde eenige jaren later nog een ware heksenjacht in het Overkwartier van Gelderland, die aan een aantal menschen te Roermond en in den omtrek het leven heeft gekost. Volgens Mr. I. Nijhoff [4]) moet dit vooral worden toegeschreven aan het verschijnen van de „Disquisitiones magicae" van den Jezuïet Delrio, een boek door den historicus Döllinger het gruw-

[1]) Wagenaar, Amsterdams geschiedenisssen, dl. IV, bl. 108.
[2]) Van Selwerd, 1673, boek V, art. 4; Oldampt, 1618, boek V, art. 49.
[3]) Mr. I. Nijhoff, Bijdr. v. Vad. Geschiedenis, 1859, bl. 205 v.v.
[4]) Mr. L. Ph. J. Wüppermann, Van heksenprocessen, Tijdspiegel, 1902 II, bl. 288.

zaamste en verderfelijkste van alle boeken genoemd [1]), dat in 1599 te Leuven het licht zag en vooral in de Zuidelijke Nederlanden een vreeselijke uitwerking had op de vermenigvuldiging der heksenprocessen.

Overigens was het ten onzent, vergeleken bij het buitenland, een gouden tijd. In Duitschland was het in de zeventiende eeuw nog vreeselijk gesteld met de heksenprocedures. In 1658 kwam een schipper van Amsterdam de Lahn afzakken en zag in het dorpje Naas 24 mannen en vrouwen wegens tooverij onthoofden, waarvan de lijken met de hoofden in den schoot in 24 vuren werden verbrand. Peter Palladius, Luthersch bisschop van Seeland sprak terzelfdertijd het fanatieke woord: „de heksen ontvangen nu hun rechtvaardig loon; kort geleden verbrandde men een hoop van hen in Malmö"; in Jutland en op de kleine eilanden jaagt men op hen als op wolven, zoodat onlangs 52 heksen zijn verbrand" [2]). In Engeland en Schotland ging het heksenbranden voort tot in de 18de eeuw.

Ten onzent is er bezinning gekomen, even voordat de gouden eeuw haar intrede deed. De kentering is duidelijk waar te nemen. Het Hof van Holland vroeg in 1593 aan de professoren in de medicijnen en philosophie der Leidsche hoogeschool advies in zake het godsoordeel der koudwaterproef. Het verlangde te weten of de tooveressen en waarzegsters door haar zwarte kunst zulk een bijzondere kracht hadden, dat wanneer zij kruiselings aan handen en voeten te zamen gebonden in het water geworpen werden, daarop dreven, dan wel of hierachter een natuurlijke oorzaak schuilde. Het advies luidde, dat zulke vrouwen vaak wijde spongieuse longen hadden, die overvloedig met lucht gevuld waren. Door de houding en het inhouden van den

[1]) Döllinger, Kleinere Schriften, S. 390.
[2]) Troels-Lund, Gesundheit und Krankheit in der Anschauung alter Zeiten, 1901, S. 74.

adem werden ze nog wijder en dat deed het lichaam drijven. En al had Satan er zijn hand in, dan was het nog geen bewijs van tooverij, want Gods eigen Zoon was door Satan gevoerd naar het opperste der bergen. Uit het drijven op het water mocht dus niet tot tooverij worden geconcludeerd [1]).

De overheid heeft van dit godsoordeel dan ook schier geen gebruik meer gemaakt. Wel moest zij beschuldigden beveiligen tegen een woedende volksmenigte, die dit ordaal gaarne toepaste als zij van tooverij hoorde reppen [2]). Bekker verhaalt, dat het grauw een toovererske in den IJsel wierp, na haar huis te hebben vernield, maar dat de magistraat haar na poortsluiten ter stede uitliet [3]). Bij het boteroproer te Amsterdam op 3 Juni 1624 was het volk razend omdat de Staten van Holland de impost van een gulden hadden gelegd op ieder vierendeel boter. De woede koelde zich o.a. aan een oude bes, die onder verdenking van tooverij lag. Men wierp haar te water en toen zij dreef werd de menigte in haar waan versterkt en hield zij de vrouw zoo lang onder water, dat zij den geest gaf. De stadsregeering zette toen een premie van 300 gulden op het aanwijzen van elk der medeplichtigen, maar het is haar niet gelukt iemand in handen te krijgen [4]).

Het eenige godsoordeel, dat nog lang stand hield, was de vermaarde heksenwegerij te Oudewater. En zij juist legt getuigenis af van den meer menschelijken geest, die binnen de grenzen van ons vaderland heerschte. Deze proef was bekend ook in het buitenland. Velen, die verdacht werden van tooverij en al de schande daarvan

[1]) R. Scot, Ontdecking van Tovery, verduytst door Th. en G. Basson, Beverwijk, 1638, bl. 314.
[2]) Volgens Perkins Tractaet van de ongodlijcke Tooverconst, bl. 225, wierp men de tooveres te water, omdat zij door het verbond met den duivel haar doop had verzaakt, zoodat tusschen haar en het water conflict kwam.
[3]) Bekker, t. a. p. dl IV, bl. 78.
[4]) Wagenaar, t. a. p. dl. IV. a°. 1624.

ondervonden, togen naar Oudewater om hun eer en goeden naam te herwinnen. Zij werden gewogen en als het gewicht „wel accordeerde met de natuurlijke proportie des lichaems", ontvingen zij een certificaat, dat als bewijs van onschuld diende. Zoo mag de heksenweegschaal worden beschouwd als een instelling van barmhartigheid. Het laatste certificaat werd uitgereikt 21 Juni 1727 [1]).

Geraakte het heksen*branden* in onbruik en werd het vervangen door geeseling en aan de kaak stellen, het heksen*proces* kwam nog telkens voor. Welk een sensatie maakte b.v. niet in 1659 het geding tegen het Abbekerker wijf, dat driemaal met behulp des duivels een monstrueus misschepsel zou hebben ter wereld gebracht. Tot straf werd zij gezet op een stellaadje ten bovensten venster van het raadhuis uit, met drie poppen in haar armen. Honderde nieuwsgierigen wierpen haar met steenen zoodat het bloed afliep op de witte armpoppen [2]).

Hoe stond het echter met het heksen*geloof*? Verhieven zich ook stemmen daartegen?

Reeds in de zestiende eeuw waren er zoowel R. Katholieke geestelijken als Protestantsche predikers, die het geloof aan hekserij hadden prijsgegeven en daarvoor ook openlijk uitkwamen. Jacob Valck, dien wij reeds meer dan eens aanhaalden, verhaalt van pastoren, ,,die met hare ondersaten deden, ghelijk oft er gheen thooverij en waer en die lasterden, dat de Satan door zijne thoovenaers niemand quaet dede" [3]) De geschriften van Erasmus, die niet moede werd om met het opgeschroefde duivelengeloof den spot te drijven zullen daaraan zeker niet vreemd zijn geweest. [4]) Ook was in Engeland een stem opgegaan, die in onze gewesten weerklank vond. In 1584 n.l. verscheen „The Discoverie of Witchcraft" van Reginald Scott.

Dit geschrift werd door den hoogleeraar G. Tuning,

---

[1]) en [2]) Mr. Wüppermann, Tijdspiegel, bl 286 en 292. [3]) Valck, t.a.p. fol. A V.
[4]) Twaalf Toespraken, Wereldbibl. 38/39, Inl. XLII en bl. 41.

professor in de rechten aan de Leidsche hoogeschool met zooveel instemming gelezen, dat hij den te Leiden gevestigden Engelschen boekverkooper Thomas Basson bewoog er in 1609 een Hollandsche vertaling van te bezorgen, waarvan in 1637 een tweede uitgave verscheen. Govert Basson Thom. fil. schreef daar een voorrede bij, waarin hij mededeelt, dat het boekje op vele plaatsen nuttig had gewerkt en de oogen van eenige rechters had geopend om niet zoo lichtvaardig oude, versufte vrouwen op haar eigen bekentenis van hekserij aan kant te helpen. Scots werkje is eén weerlegging van Sprengers Heksenhamer. In korte, pakkende hoofdstukken wordt het onzinnige aangetoond van een vleeschelijken omgang met den duivel. De toovenaars zijn niet schuldig aan afgoderij. Hun zinnen zijn gekrenkt, zoodat zij meenen onmogelijke dingen te kunnen doen. ,,Indien alle oude wijven toveressen ende alle de priesters duyvelbesweerders waren, wij souden daerom niet een druppel regens of een windeken min ofte meer hebben, want de Heere heeft het water in de wolcken besloten tot dat de dach en de nacht een endt hebbe. God doet alleen groote wonderen". Zulke taal miste haar werking niet. Dat er kentering kwam bleek ook uit de werken van de Jezuieten Tanner, von Spee en Leymann, die de willekeur bij de heksenprocessen in de de jaren 1625-1631 bestreden. De *Cautio criminalis* van von Spee werd vertaald door den Remonstrantschen predikant Nicolaas Borremans te Amsterdam, onder den titel ,,Waarborg om geen quaed halsgerecht te doen" (1657). Even later schreef de Haarlemsche dokter Abraham Palingh zijn ,,Afgerukt Momaangesight der Tooverije", waarin hij zich als een onvervaard bestrijder van den heksenwaan deed kennen. Hij was, evenals later Bekker, er steeds op uit om heksenmeesters te ontmaskeren en stellig onder zijn invloed liet de magistraat van Haarlem zoogenaamde tooverzieken in het gasthuis ter onderzoek opnemen. In zijn trac-

ondervonden, togen naar Oudewater om hun eer en goeden naam te herwinnen. Zij werden gewogen en als het gewicht „wel accordeerde met de natuurlijke proportie des lichaems", ontvingen zij een certificaat, dat als bewijs van onschuld diende. Zoo mag de heksenweegschaal worden beschouwd als een instelling van barmhartigheid. Het laatste certificaat werd uitgereikt 21 Juni 1727 [1]).

Geraakte het heksen b r a n d e n in onbruik en werd het vervangen door geeseling en aan de kaak stellen, het heksen p r o c e s kwam nog telkens voor. Welk een sensatie maakte b.v. niet in 1659 het geding tegen het Abbekerker wijf, dat driemaal met behulp des duivels een monstrueus misschepsel zou hebben ter wereld gebracht. Tot straf werd zij gezet op een stellaadje ten bovensten venster van het raadhuis uit, met drie poppen in haar armen. Honderde nieuwsgierigen wierpen haar met steenen zoodat het bloed afliep op de witte armpoppen [2]).

Hoe stond het echter met het heksen g e l o o f? Verhieven zich ook stemmen daartegen?

Reeds in de zestiende eeuw waren er zoowel R. Katholieke geestelijken als Protestantsche predikers, die het geloof aan hekserij hadden prijsgegeven en daarvoor ook openlijk uitkwamen. Jacob Valck, dien wij reeds meer dan eens aanhaalden, verhaalt van pastoren, „die met hare ondersaten deden, ghelijk oft er gheen thooverij en waer en die lasterden, dat de Satan door zijne thoovenaers niemand quaet dede" [3]) De geschriften van Erasmus, die niet moede werd om met het opgeschroefde duivelengeloof den spot te drijven zullen daaraan zeker niet vreemd zijn geweest. [4]) Ook was in Engeland een stem opgegaan, die in onze gewesten weerklank vond. In 1584 n.l. verscheen „The Discoverie of Witchcraft" van Reginald Scott.

Dit geschrift werd door den hoogleeraar G. Tuning,

[1]) en [2]) Mr. Wüppermann, Tijdspiegel, bl 286 en 292. [3]) Valck, t.a.p. fol. A V.
[4]) Twaalf Toespraken, Wereldbibl. 38/39, Inl. XLII en bl. 41.

professor in de rechten aan de Leidsche hoogeschool met zooveel instemming gelezen, dat hij den te Leiden gevestigden Engelschen boekverkooper Thomas Basson bewoog er in 1609 een Hollandsche vertaling van te bezorgen, waarvan in 1637 een tweede uitgave verscheen. Govert Basson Thom. fil. schreef daar een voorrede bij, waarin hij mededeelt, dat het boekje op vele plaatsen nuttig had gewerkt en de oogen van eenige rechters had geopend om niet zoo lichtvaardig oude, versufte vrouwen op haar eigen bekentenis van hekserij aan kant te helpen. Scots werkje is eén weerlegging van Sprengers Heksenhamer. In korte, pakkende hoofdstukken wordt het onzinnige aangetoond van een vleeschelijken omgang met den duivel. De toovenaars zijn niet schuldig aan afgoderij. Hun zinnen zijn gekrenkt, zoodat zij meenen onmogelijke dingen te kunnen doen. „Indien alle oude wijven toveressen ende alle de priesters duyvelbesweerders waren, wij souden daerom niet een druppel regens of een windeken min ofte meer hebben, want de Heere heeft het water in de wolcken besloten tot dat de dach en de nacht een endt hebbe. God doet alleen groote wonderen". Zulke taal miste haar werking niet. Dat er kentering kwam bleek ook uit de werken van de Jezuieten Tanner, von Spee en Leymann, die de willekeur bij de heksenprocessen in de de jaren 1625-1631 bestreden. De C a u t i o c r i m i n a l i s van von Spee werd vertaald door den Remonstrantschen predikant Nicolaas Borremans te Amsterdam, onder den titel „Waarborg om geen quaed halsgerecht te doen" (1657). Even later schreef de Haarlemsche dokter Abraham Palingh zijn „Afgerukt Momaangesight der Tooverije", waarin hij zich als een onvervaard bestrijder van den heksenwaan deed kennen. Hij was, evenals later Bekker, er steeds op uit om heksenmeesters te ontmaskeren en stellig onder zijn invloed liet de magistraat van Haarlem zoogenaamde tooverzieken in het gasthuis ter onderzoek opnemen. In zijn trac-

taat noemt hij Satan den bottaart of het botte beest. Geen slechter waarzegger, zegt Palingh, is er dan de duivel, want hij wist niet eens dat Job volharden zou in het geloof. Indien hij in toekomstige zaken eenigszins ervaren was geweest, zou hij Judas niet hebben opgehitst om onzen Zaligmaker te verraden, want zijn dood is ons leven. Wat men tooverij noemt is bedrog. Noch duivel noch mensch kunnen buiten den regel der natuur gaan; zij moeten binnen de perken blijven, hun door God gesteld.

De groote sterrekundige en natuurkundige ontdekkingen van Galileï, Kepler, Otto van Guericke en Huygens oefenden in de toongevende kringen des volks ook invloed uit. Zij openden de oogen voor het feit, dat de verschijnselen in de natuur volgens zekere wetten en niet volgens de grillen van heksen en demonen plaats hebben.

Schrijvers en dichters spitsten hun pen op proza en poëzie tegen de dwaasheden van het volksgeloof. Bredero vertoonde in zijn kluchten den bluffenden kwakzalver, die voorgeeft met zijn medicamenten wonderen te kunnen verrichten [1]).

Johan van Heemskerck stelde in zijn „Batavische Arcadia" op onderhoudende wijze den gruwel der heksenprocessen in het licht en verklaarde het geloof aan den heksensabbath voor inbeelding ,,even gelijck men door droomen al slapende met valsche waen werd ingenomen, die wij wacker wesende bevinden niet met allen aen te zijn" [2]).

Jeremias de Decker schreef puntdichten tegen het tooverbond, kometengeloof en heksenproces, die hier een plaats kunnen vinden.

TEGENS HET TOVERVERBOND [3])

Indien men ze altemael wou branden doen en blaken,
Die met den quaden geest verbond of vrientschap maken;
Men schoot aan hout te kort, men blaekte zich haest moe:

[1]) G. A. Bredero, De kluchten de Hoogduytsch Quacksalver en Schijnheyligh.
[2]) J. v. Heemskerck, Batavische Arcadia, uitg. Walters en Rogge. bl 39.
[3]) J. de Decker, Rymoefeningen, uitg. door Brouërius van Nidek, dl I bl 137

Wy maken altemael met dezen gast verbonden,
Zoo dikmael als wij ons gaen wentelen in zonden;
Die zondigt, zweert God af, en valt den duivel toe.

OP DE STEERT-STERRE DES JAERS 1577 AEN DE KONINGIN-MOEDER KATHARINE DE MEDICIS [1])

Terwijl de Staert-ster spreit haer hairen door de lucht.
En van toekomend quaet voortekens schynt te geven
Word Koningin Kathryn wel degelijk beducht
Voor 't korten van den draed van haer quaedrockend leven:
Wat ducht ghy, Koningin? zoo hier wat quaeds van word,
Zoo staet uws levens loop eer lang te zijn, als kort.

Fragment uit: OP 'T BOEK VAN A. PALINGH [2])

Rechters, averechtsche rechters,
Zegt eens, is er wel iets slechters
Als te droomen dat een wyf
Week van herte, zwack van lyf,
Schouw voor spook en grouzaemheden
Stoutelyck zou durven treden
Met den duivel in verband,
Dien afschouwelycken quant;
En dan dingen zou vermogen
(O belachelycke logen!
Laster al te grof en bot!)
Mogelyck alleen by Godt?

Den groven spot, die prulpoëten als I. Burchoorn [3]) en Jan Zoet, [4]) tegen„ al het onder-aards gespook" lieten hooren, zullen wij laten rusten en liever onze aandacht vestigen op de kantige figuur van Balthasar Bekker, [5]) die verre boven al zijn medestrijders uitsteekt en die den laatsten beslissenden kamp tegen het heksengeloof met den aankleve van dien inleidde.

Reeds als jong predikant te Oosterlittens was hij in de weer om de bijgeloovige vrees van zijn gemeenteleden tegen te gaan. Toen het kerspel in onrust verkeerde, omdat het bij den pastorietuin spookte, wist hij door zijn

[1]) J de Decker, t. a. p. dl I bl 156.
[2]) J. de Decker, t. a. p. dl II, bl. 352.
[3]) I. Burchoorn, Swarten Duivel en Witten Engel, Leiden 1635.
[4]) J. Zoet, d' Uitsteekenste digtkunstige werken, Amst. 1675.
[5]) Dr. W. P. C. Knuttel, Balthasar Bekker, de bestrijder van het bijgeloof. 's Gravenh. 1906

taat noemt hij Satan den bottaart of het botte beest. Geen slechter waarzegger, zegt Palingh, is er dan de duivel, want hij wist niet eens dat Job volharden zou in het geloof. Indien hij in toekomstige zaken eenigszins ervaren was geweest, zou hij Judas niet hebben opgehitst om onzen Zaligmaker te verraden, want zijn dood is ons leven. Wat men tooverij noemt is bedrog. Noch duivel noch mensch kunnen buiten den regel der natuur gaan; zij moeten binnen de perken blijven, hun door God gesteld.

De groote sterrekundige en natuurkundige ontdekkingen van Galileï, Kepler, Otto van Guericke en Huygens oefenden in de toongevende kringen des volks ook invloed uit. Zij openden de oogen voor het feit, dat de verschijnselen in de natuur volgens zekere wetten en niet volgens de grillen van heksen en demonen plaats hebben.

Schrijvers en dichters spitsten hun pen op proza en poëzie tegen de dwaasheden van het volksgeloof. Bredero vertoonde in zijn kluchten den bluffenden kwakzalver, die voorgeeft met zijn medicamenten wonderen te kunnen verrichten [1]).

Johan van Heemskerck stelde in zijn „Batavische Arcadia" op onderhoudende wijze den gruwel der heksenprocessen in het licht en verklaarde het geloof aan den heksensabbath voor inbeelding ,,even gelijck men door droomen al slapende met valsche waen werd ingenomen, die wij wacker wesende bevinden niet met allen aen te zijn" [2]).

Jeremias de Decker schreef puntdichten tegen het tooverbond, kometengeloof en heksenproces, die hier een plaats kunnen vinden.

TEGENS HET TOVERVERBOND [3])

Indien men ze altemael wou branden doen en blaken,
Die met den quaden geest verbond of vrientschap maken;
Men schoot aan hout te kort, men blaekte zich haest moe:

---

[1]) G. A. Bredero, De kluchten de Hoogduytsch Quacksalver en Schijnheyligh.
[2]) J. v. Heemskerck, Batavische Arcadia, uitg. Walters en Rogge. bl 39.
[3]) J. de Decker, Rymoefeningen, uitg. door Brouërius van Nidek, dl I bl 137

Wy maken altemael met dezen gast verbonden,
Zoo dikmael als wij ons gaen wentelen in zonden;
Die zondigt, zweert God af, en valt den duivel toe.

OP DE STEERT-STERRE DES JAERS 1577 AEN DE KONINGIN-MOEDER KATHARINE DE MEDICIS [1])

Terwijl de Staert-ster spreit haer hairen door de lucht.
En van toekomend quaet voortekens schynt te geven
Word Koningin Kathryn wel degelijk beducht
Voor 't korten van den draed van haer quaedrockend leven:
Wat ducht ghy, Koningin? zoo hier wat quaeds van word,
Zoo staet uws levens loop eer lang te zijn, als kort.

Fragment uit: OP 'T BOEK VAN A. PALINGH [2])

Rechters, averechtsche rechters,
Zegt eens, is er wel iets slechters
Als te droomen dat een wyf
Week van herte, zwack van lyf,
Schouw voor spook en grouzaemheden
Stoutelyck zou durven treden
Met den duivel in verband,
Dien afschouwelycken quant;
En dan dingen zou vermogen
(O belachelycke logen!
Laster al te grof en bot!)
Mogelyck alleen by Godt?

Den groven spot, die prulpoëten als I. Burchoorn [3]) en Jan Zoet, [4]) tegen„ al het onder-aards gespook" lieten hooren, zullen wij laten rusten en liever onze aandacht vestigen op de kantige figuur van Balthasar Bekker, [5]) die verre boven al zijn medestrijders uitsteekt en die den laatsten beslissenden kamp tegen het heksengeloof met den aankleve van dien inleidde.

Reeds als jong predikant te Oosterlittens was hij in de weer om de bijgeloovige vrees van zijn gemeenteleden tegen te gaan. Toen het kerspel in onrust verkeerde, omdat het bij den pastorietuin spookte, wist hij door zijn

---

[1]) J de Decker, t. a. p. dl I bl 156.
[2]) J. de Decker, t. a. p. dl II, bl. 352.
[3]) I. Burchoorn, Swarten Duivel en Witten Engel, Leiden 1635.
[4]) J. Zoet, d' Uitsteekenste digtkunstige werken, Amst. 1675.
[5]) Dr. W. P. C. Knuttel, Balthasar Bekker, de bestrijder van het bijgeloof. 's Gravenh. 1906

tactvol optreden en een gepaste prediking over 1 Tim 4 : 7 [1]) de gemoederen te kalmeeren. Op alles wat met het oude volksgeloof in verband stond hield hij zijn scherpzinnigen geest gericht. In den winter van 1680 en 1681, toen hij predikant was te Amsterdam, verschenen kometen aan den hemel, die de harten met schrik vervulden. Dat was een prachtig onderwerp voor een preek! Op zekeren Zondag stelde Bekker met klare, krachtige woorden in het licht, dat het een dwaalbegrip was om van de verschijning eener staartster onheil te verwachten, Hij werkte zijn betoog nader uit tot een tractaat, dat een model is van fijne redeneering en lijnrecht indruischt tegen de gevoelens van zijn tijd [2]). Op dezen weg ging hij door. Hoe lang zoo meer beschouwde hij het als een roeping om zijn medemenschen te bevrijden van hun angsten voor den duivel. Telkens behandelde hij op den kansel een bijbelsche stof, die zich daarvoor leende, b. v. ,,Sauls waarzegster". En toen hij van verschillende zijden werd aangezocht om zijn denkbeelden nader te ontvouwen, gaf dit bij hem den stoot tot het schrijven van zijn „Betoverde Wereld" die in 1693 volledig verscheen en weldra een Europeesche vermaardheid verkreeg.

De „Betoverde Wereld" bestaat uit vier boeken. In boek I toont Bekker aan, dat het geloof aan de groote macht des duivels niet wortelt in de Heilige Schrift maar in het heidendom. In boek II onderzoekt hij of dit geloof recht van bestaan heeft. Volgens zijn overtuiging is de duivel Gods gevangene, die in de hel is opgesloten. Noch uit de rede, noch uit de Heilige Schrift blijkt, volgens hem, dat een onmiddellijke werking op geest of lichaam van den Booze uitgaat. Genesis 3 en Mattheus 4 moeten niet letterlijk maar als beeldspraak worden opgevat. De

[1]) 1 Tim 4 : 7 „Maar verwerp de ongoddelijke en oudwijfsche fabelen en oefen u zelven tot godzaligheid.

[2]) B. Bekker' Ondersoek van de Betekeninge der Kometen, Leeuw. 1683.

bezetenen in het Nieuwe Testament zijn krankzinnigen. Waar in den bijbel sprake is van den God dezer eeuw en den Overste dezer wereld worden er slechte menschen mede bedoeld. In boek III wordt de tooverij naar dezelfde beginselen behandeld en het toovergeloof als in strijd met de Gereformeerde leer aangewezen. Boek IV is de toepassing van al het vorige; een magazijn van heksenhistories en geestverschijningen, waarin wordt aangetoond welk een rol schrik, vooroordeel en onkunde daarin spelen.

Als een bom viel Bekkers boek neer te midden van zijn theologiseerende tijdgenooten. Een storm van verontwaardiging stak er tegen op. De kansels daverden van polemiek tegen den man, die zoo ergerlijk van de belijdenis der kerk afweek. Hoogleeraren en ziekentroosters, Voetianen en Coccejanen grepen naar de pen. Een stroom van strijdschriften kwam van de pers, zoo groot als nooit nog in een theologisch krakeel ten onzent was aanschouwd De lijst daarvan, welke Dr. van der Linde opmaakte, bevat niet minder dan honderd zeventig nummers, waaronder kwartijnen van zeshonderd bladzijden.

De grootste grief, die men tegen hem had was zijn wijsgeerig standpunt. Bekker was namelijk een groot vereerder van Cartesius, den man van het vrije onderzoek. Verder ergerde men zich aan zijn allegorische verklaring van Schriftuurplaatsen als Genesis 3 en Mattheüs 4.

Veel van hetgeen de handhavers der kerkleer tegen hem aanvoerden was waar. Tegen zijn wijsgeerig standpunt, krachtens hetwelk hij een absolute scheiding maakte tusschen stof en geest kan gegronde bedenking worden ingebracht evenals tegen zijn opvatting van menige bijbelplaats. Toch blijft de uitgave van zijn boek een heroieke daad, die de taaie woekerplant van het volksgeloof in haar wortel aantastte.

De kerkelijke vergaderingen hebben Bekker verklaard als onzuiver in de leer en intolerabel als leeraar der

Gereformeerde kerk. Den 7^{den} Augustus 1692 is hij op de provinciale synode te Alkmaar van zijn predikambt ontzet. Dat kon toen niet anders. De landskerk moest als belijdeniskerk blijven gehandhaafd. Maar ook die afzetting en al het twistgeschrijf en gedisputeer, dat er aan voorafging, heeft er toe meegewerkt, dat Bekkers doel werd bereikt. De zaak, waar het om ging raakte niet onder het stof begraven, maar bleef staan in het licht. Het kostte echter een offer. Bekker heeft het heilig Avondmaal in zijn kerk niet meer mogen meevieren wegens de leertucht, die op hem werd toegepast. Maar toen de achttiende eeuw aanbrak waren in alle oorden van Europa door zijn boek weer nieuwe oogen opengegaan voor den ballast van het heidensche heksengeloof. De zeventiende eeuw is dan ook daarom een schitterende eeuw in onze historie, wijl de toover-en heksenwaan, die voorheen als een kanker aan het leven der volkeren knaagde, op onzen bodem het eerst en het geduchtst den knak heeft gekregen.

TROUWEN EN BRUILOFT VIEREN

door

Dr. L. KNAPPERT
Hoogl. v. w. de Ned. Herv. Kerk te Leiden

Geene instelling die zóó in alle deelen van het leven ingrijpt als het huwelijk; die zóó nauw met het menschelijk bestaan is vervlochten; die zulk eene langdurige en duizendvoudige geschiedenis achter zich heeft; waaraan zóóveel kanten zijn: anthropologisch, medisch, juridisch, maatschappelijk, zedelijk en godsdienstig; die zóó overvloedig onderzocht, beschreven en bezongen is. De lengte van dezen zin vinde hare verontschuldiging in de uitgebreidheid van het onderwerp, maar het is duidelijk dat wie in een kort bestek (wij zijn in deze reeks aan een klein aantal bladzijden gebonden: eene harde wet máár eene wet!) over zóó rijke stof handelen zal, de kunst van beperking wel mag verstaan. Deze overweging benauwt mij zeer, want kort-kunnen-zijn is een voorrecht dergenen die veel tijd hebben en een kunst van hen, die hun stof volmaakt beheerschen. Intusschen, ik zal mijn best doen en de grenzen nauw trekken. Voor den tijd zijn ze door het karakter dezer reeks reeds gegeven: toch zal ik de 16de en de 18de eeuw niet geheel kunnen voorbijgaan. Voorts bepaal ik mij tot het huwelijk naar zijne maatschappelijke kant: het wettig huwelijk; en handel daarna van huwelijksgebruiken en -feesten: de bruiloft.

I. Het wettig huwelijk.

De genoemde begrenzing sluit ons al aanstonds alles

af, wat aan het eigenlijk huwelijk voorafgaat. Vooreerst al wat er toe drong en al wat de vaderen er pro en contra over te berde brachten, langdradige en vaak vervelende, soms ook nuchtere en platte overwegingen en redeneeringen, die boekenkasten vullen [1]). Verreweg het meeste is vergeten, maar Cats' „Houwelijck" wordt nog gelezen. Bij de lectuur van het „contra" [2]) glimlachen wij en bedenken met blijdschap, dat trots alle bezwaren, sinds eeuwen aangevoerd, de geslachten door liefde van lijf en ziel tot elkander gebracht zijn. Al evenmin echter mogen wij plaats gunnen aan bekoorlijker onderwerp: de vrijage, die in haar ontwikkeling is als „eene taktische kunst met haar duizend regelen en conventiën" [3]), het vrijen, waarin zich zulk een schat van volksleven en volkshumor vertoont, de omgang tusschen vrijers en vrijsters, waarbij wij met welgevallen, vaak met verbazing, soms met ergernis zouden stilstaan. Dit alles dan — ofschoon met leedwezen — latende voor hetgeen het is komen wij tot ons eigenlijk onderwerp.

Tot aan de Hervorming was het huwelijk ten onzent als sacrament en volgens kanoniek recht eene kerkelijke handeling, doch niet in dien zin dat alleen door den priester een wettig huwelijk gesloten werd. Veeleer kwam het huwelijk tot stand naar Oudgermaansch recht, zooals het beschreven stond in de landrechten der onderscheiden gewesten. Als beginsel gold, dat het huwelijk werd gesloten door de copula carnalis met openlijk uitgesproken huwelijksbedoeling, het Duitsche „Beilager halten", en ook

[1]) Behalve de in den loop dezer studie te geven literatuur, een overzicht bij Schotel, Vaderl. volksboeken, 1874, II 176—196 met de lectuur waarvan de aanvanger althans beginnen kan.

[2]) Zoo ten onzent J. J. Dentol, Huwelijckx Weeghschaal, Hoorn 1662, eene lange, berijmde samenspraak tusschen den huwelijksbeminnenden Jacob en de echthatende Maria. Eene uiterst grove en zoutelooze polemiek tegen het huwelijk in Rechtbank tegen de ijdele, wispelturige vrouwen, uit het Engelsch, 1670.

[3]) Van der Vlugt in „Levend volksrecht", de Gids 1895, III, 37.

waar men zich aan de kerkelijke wijding onderwierp, gold zij toch nooit voor onmisbaar [1]). Ook na de Hervorming bleef de toestand zóó: voor het volksbewustzijn was de kerkelijke plechtigheid geen vereischte, ook zonder haar was een „vormloos" huwelijk, gesloten naar de overgeleverde praktijken van het Oud-germaansch recht, allerminst nietig [2]). Tot diep in de 16de eeuw vormen zulke huwelijken ten onzent een gewoon verschijnsel, „zonder veel gelaats", zegt Grotius [3]), alleenlijk door de copula met kennis van de magen wederzijds. Daar tot versterking der gelofte ook handreiking van een godspenning geschiedde (op haar beurt een overblijfsel van den Oudgermaanschen vrouwenkoop) heette zulk een echt ook „met den penning getrouwd zijn". Een man en vrouw met den penning getrouwd heetten een „getrouwd man en wijf", in tegenstelling van door den priester getrouwden: „echte getrouwde luiden voor God en de wereld". Zoo reikt Sander van Huesselynck aan Nese Dibboltsdr. een daalder over, in bijzijn van getuigen, zeggende: neem aan; toen waren zij getrouwd. Dit is een geval van het jaar 1470. Doch geheel gelijke, ook voor de Arnhemsche Schepenbank, vindt men in de jaren 1542 en 1563 [4]). Ja in 1612 deed zich nog te Nijkerk het geval voor, dat zekere Griete Aertsdr. zich verzette tegen het voorgenomen huwelijk van Casün Rengers zeggende, dat deze haar indertijd met een buidel gelds getrouwd had, waarbij zij ook nog een soort huwelijkscontract overlegde. De kerkeraad van Nijkerk

[1]) Fockema Andreæ, Bijdr. tot de Ned. rechtsgeschiedenis I, 66, 69, 77 vlgg. Het Oudn. Burgerl. Recht, 1906, II, 137.

[2]) Niet altijd maakt de copula het huwelijk. Soms wordt „een wetlijck hylick und echtschap gededinght, geslooten und uytgesproken . . . eer de trouwen ende bijslaepen geschiet sinnen", 14 Dec. 1538, 12 Nov. 1569, G. Beernink in Gelre XI, 43 vlgg.

[3]) H. de Groot, Inleydinge tot de Hollandsche regtsgeleertheid I, 5, § 16. De Groningsche landrechten uit de 16e en 17e eeuw geven den indruk, dat zij een vormloos huwelijk bestaanbaar achten. Uitdrukkelijk in Utrecht anno 1584, Fockema Andreæ, Oudn. Burg. Recht II, 144.

[4]) Van Hasselt, Arnhemsche oudheden, 1803, I, 40—47.

brengt de zaak aan bij het Hof van Gelre en dit hooge college ontzegt Griete haren eisch, niet, ik wijs er met nadruk op, omdat het Hof het schenken van den penning niet meer als rechtsgrond wilde aanvaarden, maar omdat gedaagde had beweerd, dat de buidel hem „in den dronck" was ontnomen en het tegenbewijs daarvan niet geleverd was [1]). Trouwde men later nochtans „in facie ecclesiae" d. i. kerkelijk, dan betaalde men een zekere som voor absolutie, gelijk Johan Aelbertz ten behoeve van Geertge Peters doet [2]) en wat ook posten verklaart als deze: „item van Dirc Bemonts dochter haar kercganc ende dat zij te laet te kerke quam te trouwen ghegeven tzamen 31 st." [3]).

Het ligt voor de hand dat hoe meer regel en recht er kwam in de huwelijkssluiting, waarover wij zoo aanstonds spreken gaan, hoe meer ook het huwen met den penning in discrediet geraakte, zich in donkere hoeken terugtrok en eindelijk gelijk werd aan onteering, middel waardoor een schelm een meisje lichtelijk bedroog. In een klucht van 1642 zegt Grietje:

„Ik heb trou van sijn hand! Wacht maar wat, ik sal iens binnen treden
En halen de penning en latense veur je oogen sien... [4])

In een ander van 1675 zegt de vrijer:

„Wel ik ben te vreen, hierop sal ik je een troustuk geven,
Siedaar mijn laatste potstukje tot bewijs van regte trouw
En geen vroom soldaat zo ik mijn woort niet en houw" [5]).

Ja nog in 1748 heet het:

„Stijn: Ja ick sal niemant niet als u mijn joncker trouwen
Hans: Aenvaert dees penningh. Stijn: En gij dees ring op trou
Nu sijn wij also vast gelijck als man en vrouw" [6]).

In alle drie gevallen wordt het meisje bedrogen: het

[1]) Dit en soortgelijk geval bij G. Beernink, Gelre XI, 29—34.
[2]) Van Hasselt t. a. p.
[3]) Rekening van het O. L. Vr. kapittel in de O. L. Vr. kerk te Dordrecht uitg. Overvoorde in Bijdr. Bisd. Haarlem 1904, blz. 410.
[4]) M. G. Tengnagel, Klucht van Frick int veurhuys, 1642.
[5]) De bedroge Dienstmaagd, Den Haag 1675.
[6]) Joost van Breen, De ziende Blindeman, 1748.

is duidelijk, het huwen met den penning had alle waarde verloren: het werd „trouwen over de puthaak".

Tegelijk echter (om dit punt meteen af te handelen) bleef het overreiken van den penning als onschuldige gewoonte in stand. Toen onze vaderen door kerk en overheid reeds lang aan openbaren, wettigen trouw waren gewend geworden, bleef de gewoonte, dat bruidegom en bruid elkander de helft van een dukaton om den hals hingen, liefst die waarop de beeltenis van Ferdinand en Isabella, omdat zij elkander aanzagen [1]). Toen Dirk Rafelsz. Camphuysen in de gelukkige jaren der jeugd om Anneke Alendorp vrijde „quam hij bij Anneke haar aanpresenteerende seekeren penning die hij haar op trou gaf" [2]). In Friesland gaf de vrijer aan de vrijster een zak van fijn neteldoek, soms met gouddraad gestikt en met tal van nieuwe geldstukken gevuld. Zóó trouwde nog in 1575 de Drentsche landschrijver Heimerich van Rossem met Swob van Roorda te Joure. Toen hoorde „de knotte", die hij haar overreikte, nog tot de rechts-attributen des huwelijks [3]). Later was het niet meer dan een aardig gebruik. De knotte van fijn neteldoek, met geldstukken er in, werd los toegeknoopt en als het meisje een der punten aannam en den knoop aldus vasttrok, werd het geschenk aangenomen. Soms staan er amoureuse rijmpkens op [4]). Deze dan waren de overblijfselen van den Oudgermaanschen vrouwenkoop.

Hoe groot in ons land in den loop der 16de eeuw de verwarring in huwelijkszaken werd, wordt ook bij kort

[1]) Ook Oude Tijd 1869 blz. 168.
[2]) Door Anneke-zelve gedicteerde biografie, afgedr. bij Rademaker, D. R. Camphuysen, bl. 258.
[3]) Nanninga Uitterdijk in Drentsche Volksalmanak 1903, blz. 21.
[4]) Op een knotte van 1656 in het Friesch Museum te Leeuwarden dit versje: „God gruit u liefken t' aller eere // Ghi sit die liefste naest Got de Heere, // mijn oogkens mogen u verliese // mijn herte kan geen liever kiese".

betoog duidelijk. Er was ontucht en konkubinaat naar onze opvatting van die woorden; er was konkubinaat naar het oordeel der kerk, dat wezenlijk was het boven behandelde vormlooze huwelijk, wettig, slechts zonder dat acht gegeven was op kerkelijke voorschriften b.v. omtrent verboden graden. De lagere klerus was meest op die wijze gehuwd, gelijk ik elders uitvoerig heb aangetoond [1]). Doch ook het huwelijk naar kanoniek recht en kerkelijk gesloten had de verwarring maar te grooter gemaakt. Want de priesterschap, in deze eeuw zooals ieder weet diep gezonken, had de aanteekening der gehuwde paren òf verzuimd òf uiterst slordig verricht. Verder had zij huwelijken gesloten zonder acht te geven op eenige kerkelijke verbodsbepaling, ja met overtreding van keizerlijke plakkaten [2]) en den beruchten Amsterdamschen deken Gerrit Pietersz. werd ten laste gelegd, dat hij huwelijken sloot ook zonder zelfs de namen der getrouwden te kennen [3]). Nu komt de groote ommekeer. Van landsheer en paus maken de vaderen zich los. Aan wien zal nu de autoriteit zijn in huwelijkszaken? Wie zal maatregelen treffen voor algemeen geldende bepalingen? Wie zal het huwelijk sluiten? Hier heeft de gereformeerde kerk voortreffelijk werk gedaan en nauwelijks heeft zij zich georganiseerd, 1572, of zij begint aan de taak, zichzelve opgelegd, orde in de verwarring te brengen. Zij had, krachtens haar beginsel, ook vroeger vóór haar eigenlijke vestiging den huwelijksband gesloten. Tallooze berichten verhalen ons van rondreizende, gereformeerde predikanten, die „houwelijcken volgende de voirs. religie hebben gecelebreerd", of die „na den sermoenen oik eenige persoenen als in Echten t' saemen vougen". In 1566, toen Margaretha vrije godsdienstoefening had toegestaan en de gereformeerden kerken in gebruik namen, was het dáár

[1]) Mijn Opkomst van het protestantisme, 1908, blz. 46—55.
[2]) Eeuwig Edikt van 4 Oktober 1540 sub XVII, Groot Plakkaatboek I, 319.
[3]) De Hoop Scheffer, Kerkhervorming bl. 15.

dat men „bruyden troude". Doch na 1572 zag zij zich een grootscher verschiet geopend: in overeenstemming met haar algemeen streven, om de ware, gereformeerde religie tot de heerschende te maken in de Republiek, begeerde zij ook haar huwelijksordonnantie algemeen geldend te maken. Wij moeten nagaan in hoeverre haar dit is gelukt.

Voorop staat het beginsel: het huwelijk is niet meer sacramenteel, slechts door den priester te sluiten, maar het is burgerlijk en behoort bij de overheid [1]). Het is de grondwet der burgerlijke gemeenschap, zegt Huig de Groot [2]) en als het huwelijk ophoudt, zegt op zijn beurt Episcopius, „dan is de policie niet als een wildernisse ende de familiën zijn niet als verckensschotten" [3]). Voor dit algemeen, burgerlijk karakter des huwelijks is de gereformeerde kerk altijd opgekomen. Wat wederom Grotius in 't algemeen zegt, dat door het aannemen van den gezuiverden godsdienst alle voorrechten van geestelijken, het bijzonder burgerrecht rakende, ophouden [4]), dat heeft zij ook op het huwelijk toegepast. Het hing samen met het streven reeds der oudste synoden om de „politische ende kerckelijcke regieringe" te scheiden, beide hebben zij elkander noodig, beide moeten zij elkander beschermen en handhaven. Het huwelijk nu is politisch, d. w. z. het behoort tot de overheid [5]). Maar tegelijk trad de gereformeerde kerk op met den eisch, dat de overheid zich in alles door de gereformeerde beginselen zou laten leiden. Kalvijn had geleerd, dat de wereldlijke en geestelijke macht samen moesten arbeiden aan den bloei der christe-

[1]) Calvijn, Institutio, IV, 19, § 37. Phil. à Limborgh, Theologia christiana 1735, fol. 654. Reeds Erasmus in N. T. Annot. Bas. 1552, fol. 642 (op Ef. 5 : 32).
[2]) De Groot, Inleydinge t. d. Holl. regtsgel. I, 11, § 10.
[3]) Episcopius, Predicatiën, 1693 fol. 518. Jeremias de Decker Rijmoefeningen II, 314.
[4]) De Groot, a. w. I, 15, § 1.
[5]) Syn. van Dordrecht 1574, van Rotterdam 1575, van Amsterdam 1601, Acta Reitsma en van Veen II, 137. 159—161. I, 307.

lijke gemeenschap, zooals hij die verstaat. Doch dit is uitgeloopen op den wil om de kerk over den staat te laten heerschen. Waar de staat zich daartegen verzet ontstaat de strijd. Zoo ook ten onzent. En als wij bespeuren, dat de gereformeerde kerk voortdurend poogt eene „algemeene huwelijksordonnantie" van de overheid te verkrijgen, in haren geest en voor allen geldend, dan is dit een onderdeel van die groote worsteling om de oppermacht tusschen kerk en staat, zoo uiterst belangrijk in de geschiedenis onzer republiek. De kerk heeft haar wensch nooit bereikt; zij is de dienaresse van den staat gebleven; maar grooten invloed heeft zij zeker geoefend, ook op de regeling des huwelijks. Kon zij niet al hare wenschen tot wet maken, het is haar toch gelukt de beteugeling van menig misbruik te verkrijgen. Als wij telkens lezen, dat de kerkelijken H.H. Staten verzoeken dat het hun moge gelieven zich naar deze of die resolutie eener synode te gedragen [1]), dan voelen wij bewondering voor die dienaren, die in hun volstrekte afhankelijkheid van regenten en magistraten niet moede worden aan te houden om wat zij voor een heilig huwelijk noodig achten. En ware het niet, dat zij in schromelijke eenzijdigheid de gansche natie onder het juk hunner confessie hadden willen brengen, ten koste van de rust van het gemeenebest, men zou kunnen wenschen, dat zij onbelemmerd in de gelegenheid geweest waren hun onmiskenbaar organiseerend talent, ook op het gebied der huwelijksregeling, met de stukken te toonen. Wij gaan dan nu in het kort verhalen hoe in de Republiek die regeling was, door den staat gegeven, maar onder invloed der kerk.

[1]) Synode te Edam 1598, Acta uitg. als boven I, 252; synode te Gorinchem 1595, Acta III, 48; synode te Middelburg 1593, te Deventer 1594, te Kampen 1596, te Tholen 1602, Acta V, 39, 56, 217, 236. Uitvoeriger hierover mijn artikel in Nederl. Archief v. kerkgesch. II, 226 vlgg. Van den beginne heeft de overheid het advies en de medewerking der kerkelijken begeerd. Zie o. a. een brief van Van den Corput d.d. 25 Juni 1579 in Werken d. Marn. Ver. III, 2, 104 en de noot op blz. 293.

De gansche huwelijksakte moest openbaar zijn om tal van misbruiken te voorkomen. Wie niet tot de gereformeerde kerk behoorden behoefden zich niet van hare predikanten te bedienen. Reeds in 1576 hadden Baljuw en mannen van Rijnland bepaald, dat zij die in het huwelijk wenschen te treden, met ouders en magen zullen verschijnen voor den baljuw en de geboden verzoeken; deze worden driemaal afgelezen; wordt er door niemand verzet aangeteekend dan moeten partijen zich òf door den dienaar der gereformeerde kerk te zamen laten geven òf voor baljuw en mannen verschijnen, verzoekende acte dat hun trouw wettig verklaard worde. Dit was een belangrijke stap, maar het besluit gold slechts Rijnland èn men durfde een anders gesloten huwelijk nog niet nietig verklaren [1]). Den 1sten April 1580 echter vaardigden de Staten van Holland eene ordonnantie uit voor het gansche gewest, volgens welke partijen moeten verschijnen voor magistraat of (gereformeerde) predikanten hunner woonplaats, geboden verzoeken en, als van geen verzet bleek, door hen getrouwd worden. Huwelijken niet volgens deze ordonnantie „gecontraheerd ende gecelebreert" zullen voortaan zijn „nul ende van onwaarde". Thans wordt dus het openbare huwelijk het alleen wettige [2]). Was dit prijsstellen op het openbare reeds naar Oudgermaansch recht (moest niet de vrije Friezin in des vrijen Friezen macht komen met hoorngeschal en burengejuich, met fakkelenbrand en vriendengezang [3]); was het door de Roomsche kerk steeds gewild [4])

[1]) Fockema Andreæ, Oud Nederl. Burg. Recht II, 138 vlgg., die ook de overgangsbepalingen geeft voor wie reeds zonder eenig blijk zijn gaan samenwonen.

[2]) Ordonnantie van policie binnen Holland sub III („omme te voorsien op de ongeregeltheden op huwelijkszaken"), Groot Plakkaatboek I, 330 vlg. III, 502 vlg. Voor Zeeland volgde 8 Februari 1583 eene ordonnantie van gelijke strekking, vernieuwd en vermeerderd 18 Maart 1666, Groot Plakkaatboek I, 350 vlg. III, 508 vlgg. 592 vlg.

[3]) Fockema Andreæ, Bijdragen I, 74.

[4]) Fr. Schulte, Lehrb. des kathol. kirchenr., Giessen 1868, S. 390.

(schoon zij, gelijk wij zagen, het niet kon handhaven), de gereformeerde kerk heeft er krachtig voor geijverd en ook daarom de ordonnantie toegejuicht [1]). Vandaar ook haar pogen om te voorkomen, dat iemand zou trouwen „yn private huseren", nademaal het „ergerlijk en der politie schadelijck" was, zoo ergerlijk, dat de predikant, die er zich toe leende er om geschorst diende te worden [2]). Reeds de consistorialen te Utrecht hadden er zich indertijd aan gestooten, dat Duyfhuys „de luyden te samen geeft in 't verborgen in sijn huys" [3]) en nog erger vond men het, dat in 1585 Johannes Bogerman de vader twee freules Burmannia op hare state te Ferwerd getrouwd had [4]). Zelfs over de vraag of ziekte eene uitzondering mocht maken waren de kerkelijken het in de onderscheidene gewesten niet eens [5]). In elk geval kwam het tot op het einde der republiek voor. Den 7den Juni 1767 werden Pieter Constantijn van Halewijn van Werve, gen. majoor van de cavallerie en Anna Burchgrave, na de drie proclamatiën, op het huis Waburg bij Hattem door den predikant dier gemeente getrouwd, in tegenwoordigheid van twee ouderlingen en twee diakenen, „verklarende voor- „noemde personen hare kinderen te sijn (volgen de namen „van vier) en mede in desen echt te willen begrepen „hebben, evenals of deselve na het voltrekken van dit „huwelijk waren geprocreëert" [6]). Deze laatste omstandigheid heeft zeker op het trouwen in huis invloed geoefend. Maar ook worden Willem Leevend en Chrisje Helder op Beekhof door professor Maatig in den echt verbonden [7]).

Het is noodig er met nadruk op te wijzen, dat het

[1]) Acta II, 200; V, 103.
[2]) Acta VI, 175; VII, 136; I, 21; II, 143.
[3]) Bor, Nederl. Oorlogen, II, 834b, 835a.
[4]) Acta VI, 16. Van der Tuuk, Bogerman, 1868, blz. 7 en 299.
[5]) Acta I, 435 vlg. II, 143; III, 237.
[6]) Navorscher, 1906, blz. 319.
[7]) Wolff en Deken, Willem Leevend, VIII, 1785 blz. 270.

huwelijk gesloten wordt voor en niet door magistraat of predikant. Partijen „solemniseeren" hun huwelijk zelven voor de gemeente of voor schepenen. Dit geldt van alle provincies. Aanvankelijk, bij de onzelfstandigheid der vrouw naar Germaansch recht, gaf de priester haar, als haar vertegenwoordiger, aan den man. Toen de herinnering daaraan verflauwde werd het gebruikelijk de echtgenooten aan elkander te geven, te zamen te geven. Dan schijnt dus magistraat of predikant actief op te treden, huwelijkscheppend. Doch het is wezenlijk slechts schijn. De predikant treedt volgens de formulieren nooit in die rol op, toch is het huwelijk voor den predikant rechtskrachtig [1]). Attestatiën van gesloten huwelijken, door hem afgegeven, zijn officiëel: verstrekt „a publico persona" worden ze bij de Hoven aangenomen [2]). Toch is er in de uitdrukkingen soms verwarring, als er b.v. sprake is van „zich wettelijk copuleeren laten". In elk geval alleen voor overheid of gereformeerden predikant. Voor den Roomschen priester mocht niet meer worden getrouwd — wat in katholieke streken groote moeite gaf. Ook hier heeft het lang geduurd vóór er eenige orde kwam. Dat protestanten zich door pastoors lieten trouwen, omdat zij b.v. het consent der ouders niet konden verkrijgen, kwam voor, al was het huwelijk onwettig. Doch vooral in de Generaliteitslanden gingen de priesters voort de huwelijken te sluiten, in het markiezaat van Bergen op Zoom, in Hulst en Hulster ambacht, in gansch Noordbrabant, in de landen van Overmaze, al was het huwelijk ook daar politiek verklaard [3]). Het „Echtreglement voor steden en dorpen staande onder de generaliteyt" d.d. 18 Maart 1656 [4]), was zeker hard, vooral omdat, waar de

[1]) Fockema Andreæ, Oudned. Burg. Recht II 142 vlgg.
[2]) Acta III, 11.
[3]) Acta V, 188 vlg. Groot Plakkaatb. I, 359 vlg. 361 vlg. (3 Febr. 1643, 8 April 1644), II, 1223 vlg. (31 Dec. 1647), II, 2395 vlg. C. J. Luzac, De landen van Overmaze, 1888, blz. 1 vlg. 91. Groot Plakkaatb. IV, 335 vlg.
[4]) Te vinden in Groot Plakkaatb. II, 2429—2448.

schout ontbrak, partijen voor den predikant hadden te verschijnen, „ils durent passer du temple réformé a l'église catholique, comme de nos jours on passe de la mairie à l'église" [1]). Men vergete niet, dat de bevolking in die gewesten voortdurend onbetrouwbaar bleek en wel streng diende geregeerd. Voorts was de klerus zeer slordig geweest in het bijhouden der registers, en als men dan de getrouw bijgehouden boeken der predikanten ziet moge men er nog bij bedenken, dat zij in zoo vijandige omgeving en met zulk een taak ook niet voor hun genoegen in de wereld waren [2]). En de behoefte aan officieele inschrijving deed zich spoedig bij de katholieken zóó gevoelen, dat zij zich zonder bezwaar aan een huwelijk voor de burgerlijke overheid onderwierpen [3]). Omgekeerd waren er protestanten die liever niet, dan voor den priester trouwden, gelijk die vrouw in de buurt van Woerden, „dewelcke in ondertrou sittende eennige kinderen met haeren man voor de solemnisatie des huwelix heeft geprocreëert ende naerderhant, ter oorsaak, dat zij voor den paap niet en wilde trouwen, verlaten is van haren man" [4]).

Aan het huwelijk gaat vooraf de verloving, de desponsatio van het kanoniek recht, de „sponsalia de futuro", in de katholieke middeleeuwen eene openbare handeling (voor wie er zich aan onderwierpen) waarop de afroeping der geboden op drie Zondagen volgde. De verloving droeg, ook onder de republiek, een bindend karakter, zooals in Duitschland gesproken werd van „verlobte Eheleute"; zij is een nog niet voleindigd huwelijk. „Het consent" zegt ons een schrijver op het einde der 17de eeuw, „ende de bewilligingh van beyde partijen om t'samen te verbinden aen malkander in den Echten Staat is eygentlijck het gheene

[1]) Public. du duché de Limbourg 1871, pag. 434.
[2]) Zie als teekenend voorbeeld de geschiedenis van ds. Paulus Arleboutius te Tilburg door mij verhaald in Tijdspiegel van December 1907, blz. 379 vlg.
[3]) Putten en Nijkerk, Gelre XI, 45.
[4]) In 1629. Acta uitg. Knuttel I, 315.

dat het Houwelijck maekt ende waaruyt volgt dat sodanige Perzoonen zijn als getrouwt voor Godt". „Maar", zegt hij later, „met die conditie, dat men de behoorlijcke en gewoonlijcke tijdt moet uyt-wachten" [1]). De drie geboden, ingeschreven voor magistraat of kerkedienaar, moeten worden gelezen op Zondag, niet op werkdagen en nog minder natuurlijk mogen ze alle drie in één week gaan [2]). Vandaar de grap van Alida Rijzig: „had gij mijn raad gevolgd: drie geboden op één dag en voor 't bed getrouwd!" [3]). Na slechts twee geboden mag geen huwelijk voortgang hebben. Ook gebeurde het dat sommigen de proclamatiën wel lieten gaan, maar daarna niet trouwden wat „tot spot der proclamaties" strekte en bewees, dat men met die beloften speelde „als de kinderen met hare bikkels en knikkers" [4]). De tijdsruimte tusschen den dag der laatste afkondiging en den trouw is niet overal gelijk. In Amsterdam stond er een maand voor [5]), zoo ook te Leiden [6]), elders veertien dagen [7]).

Het inschrijven der geboden kostte veel tijd. De kerkeraden hielden zitting door deputaten[8]), de overheid, vooral in groote steden, had haar „commissarissen tot de huwelijksche zaken". [9]). Zij gelijken van nabij op onze ambtenaren van den burgerlijken stand — behalve dat zij niet,

[1]) J. Hondius, Swart register van duysent sonden[2], 1724, blz. 403, 406. „Sponsalia, quæ sunt mentio et repromissio nuptiarum futurarum . . . ne christiani ut pecudes convenirent", à Limborch a. w. V, fol. 578.
[2]) Acta uitg. Reitsma en van Veen I, 223. III, 134, V. 8.
[3]) Wolff en Deken, Willem Leevend VIII, 249.
[4]) Acta uitg. als boven III, 195; V, 228. L. van Renesse, De heilige voorsienigheid Gods in 't beleid der huwelijken[5] 1759, blz. 232.
[5]) Wagenaar, Amsterdam, 1767, III, 426b.
[6]) Keuren der Stadt Leyden, 1658, blz. 174 art. XVI.
[7]) Trouwregister van Valkenburg in Publ. du duché de Limbourg VIII, 434.
[8]) Synode van Kampen 1587, Acta V, 217.
[9]) Ook „Commissarissen van den Egten Staat", Tegenw. Staat XV, 477; „nuptiis præfecti", Bol, Dissert. de consensu parentum, Lugd. Bat. 1832, pag. 29.

als dezen, overal voorkwamen [1]) — doch in de meeste plaatsen werden zij gevonden [2]), ook in de koloniën [3]), vaak met andere functiën samen, zooals te Groningen, waar de heeren van de weeskamer tevens commissarissen van huwelijksche zaken waren. Hun taak was het aanteekening der huwelijksgeboden te houden, zoowel van hen, die in de gereformeerde kerk als van dezulken, die op het stadhuis voor schepenen trouwden. De afkondiging van de geboden geschiedde daarna voor de gereformeerden in de kerken (denk aan den voorzanger in de Oude kerk, die de geboden leest van Ferdinand Huyck en Henriëtte Blaek) voor de anderen op het raadhuis van de Pui. Waar geen commissarissen waren, geschiedde de aanteekening voor schout en schepenen of secretaris. De kosten der aanteekening verschilden in de grootere of kleinere plaatsen; voor Amsterdam licht Wagenaar ons in [4]). Uitspraken van commissarissen werden ten uitvoer gelegd bij gijzeling of bij bevel van in huis blijven, deur sluiten en nering staken. De Leidsche heeren zaten ten raadhuize Vrijdags en Zaterdags van 2 tot 3 uur, partijen hadden in persoon te verschijnen en de geboden werden gelezen van den kansel of van de pui „naer haerluyden gesintheyt". Ze mogen niet tegelijk op het raadhuis en in de kerk, maar moeten of op het een of in de ander gelezen worden. Partijen, die hun geboden in de kerken gehad hebben, moeten in de kerken, zij die ze aan het raadhuis hebben laten afkondigen, voor schepenen getrouwd worden. Aldus werd het gebied van kerk en staat begrensd [5]). De dis-

[1]) „Commissarissen, daar die zijn", 1612, Acta uitg. als boven III, 194, verg. 119.
[2]) Tegenw. Staat XV, 175 voor Amsterdam; 213 voor Gouda; 477 voor Enkhuizen; XXI, 170 voor Groningen; voorts Leiden, Den Haag, Hoorn enz.
[3]) Eene lijst van commissarissen te Batavia bij Valentijn, Oud- en Nieuw Oost-Indië IV, 1, 404 vlgg. van 1682, 1724.
[4]) Wagenaar, Amsterdam, III, 427.
[5]) Instructie voor de comm. v. huw. zaken artt. 15, 17—19 in Keuren der Stadt Leyden 1658, blz. 168 vlgg.

senters mochten, van het raadhuis komend, in hunne kerken overtrouwen en de remonstranten gingen in de dagen der vervolging bij de Walen [1]). De Amsterdamsche commissarissen zaten in de consistoriekamer der Oude kerk, die met een roode deur gesloten werd. Vandaar de uitdrukking „voor de roode deur gaan". Boven die deur stond het, voor een bruidspaar niet bijzonder aanmoedigend, rijmpje:

„'t Is haast getrouwt
Dat lange rouwt" [2]),

De kerkelijke trouwregisters en de stadhuisboeken zijn hier beter, ginds slechter bewaard. Vocht, slechte berging, muizen hebben haar werk gedaan, ook de slordigheid der autoriteiten. Het kwam voor, dat de domineesjuffrouw ze voor papillotten gebruikte, of dat de kinderen van den schout er hunne onbekwame pen op oefenden [3]). Er zijn te allen tijde menschen geweest, die voor oude papieren geen de minste eerbied koesterden. Gelukkig ontbreekt het goede ook hier niet: de Amsterdamsche pui-aanteekeningboeken b.v. zijn in uitnemenden staat en al voortlezend vindt men tal van beroemde namen, van Rembrandt, van Vondel . . . die allen, als gewone menschenkinderen van vrijen tot trouwen gekomen zijn en zich voor commissarissen hebben laten aanteekenen.

Waarop werd nu bij de aanteekening gelet? Onmisbaar was vooreerst toestemming der partijen, opdat zij, gelijk b.v. in het reeds genoemde Echt-reglement van de Generaliteitslanden gezegd wordt, „sonder bedwanck, simulatie ofte bedroch" den band zouden knoopen. Dan de toestemming der ouders. Volgens kanoniek recht — althans sinds de 13de eeuw — maakte het gemis ervan een huwelijk niet van onwaarde. Het gewestelijk wereldlijk

[1]) Niëllius, „Verification" bij Sax, Carolus Niëllius, blz. 45.
[2]) Oude Tijd, 1869, blz. 313. Het rijmpje komt reeds voor bij David Jorisz, Wonderboeck 1551, III, 148 verso.
[3]) Public. de la soc. hist. de Limbourg 1868, p. 456.

recht ten onzent vond evenmin in het ontbreken der ouderlijke toestemming een grond voor nietigheid des huwelijks, slechts waren belangrijke vermogensnadeelen er het gevolg van [1]. Het blijft de roem van de hervormde kerk, dat zij nadrukkelijk het consent der ouders heeft geëischt. Zóó de Dordtsche synode reeds in 1574, de Edamsche nog twee jaar vroeger — en dat in duidelijke, krasse woorden, die geen twijfel overlaten [2]. Inderdaad een maatregel van het grootste belang en door den burgerlijken wetgever dan ook aanstonds gevolgd: geen proclamaties zonder consent der ouders. Zóó reeds de ordonnantie van 1580. Ouders, verhinderd in persoon te verschijnen, moesten bij volmacht van hunne toestemming laten blijken, gelijk in de Amsterdamsche pui-boeken op 31 Mei 1625 staat aangeteekend: Warner van Lennep, geassisteerd door secretaris Valckenier (want de jongman, afkomstig van Emmerik, had te Amsterdam geen verwanten) vertoonend des vaders consent ter eenre en Sara van Halmael, oud 21 jaar, geassisteerd met haar stiefmoeder, wonende op de Oude Zijds Bierkade, de vader heeft gezegd, dat hij de geboden niet zal schutten, ter andere zijde [3]. Die vader gaf dus maar zeer aarzelend consent, doch de overheid nam er genoegen mede. Daar het woord „ouders" aanleiding gaf tot misverstand werd het nader verklaard als „vader en moeder", niet: grootouders [4]. Deze laatsten komen eerst waar de ouders ontbreken.

Zijn de kinderen onder de 25 en 20 jaar dan kan zonder het consent der ouders het huwelijk geen voortgang hebben. In Friesland en Utrecht werd ook voor de jonge-

[1]) Fockema Andreæ, Bijdragen enz. I, 146, 153, 157. Oudn. Burg. recht II, 149 vlg. L. Geene, Diss. de consensu parentum in nuptiis liberorum, L. B. 1774. Het proefschrift van Bol noemde ik reeds blz. 15 noot 9.

[2]) Acta als boven II, 143, I. 3.

[3]) J. van Lennep, Het leven van mr. C. van Lennep, 1861, blz. 22.

[4]) Resolutie van Holland d. d. 31 Juli 1671 in Groot Plakkaatb. III, 506.

dochter den leeftijd van 25 jaren geëischt [1]) — bepalingen samenhangend met den leeftijdsgrens voor huwelijken en in de onderscheiden gewesten oudtijds verschillend [2]). Zijn partijen boven de 25 en 20 jaar en kunnen zij geen consent vertoonen, dan worden de ouders ontboden en gehoord waarna de magistraat over de gegrondheid hunner bezwaren beslist. Zijn de ouders binnen 14 dagen na het opontbod niet verschenen, dan geldt dit als toestemming — wat gunstig voor de jongelui, komt het vonnis des rechters overeen met den eisch der ouders dan is er geen appèl — wat ongunstig voor hen was. Al deze dingen zijn inderdaad uitnemend. Het kwaad was dat, vooral ten platte lande, menige schout het met dat consent niet nauw nam [3]).

Van groot belang was voorts, dat bij den ondertrouw werd overgelegd „getuigenis van vrijigheid", bewijs dat men ongetrouwd was. Kerk en staat hebben gelijkelijk tegen bigamie geijverd, een al te vaak voorkomend euvel, waarvan zij het gevaar voor de maatschappij erkenden, al was het voor theologen moeielijk te loochenen, dat polygamie in Gods woord werd goedgekeurd [4]). Op haar beurt heeft de overheid, ofschoon bigamie onder verzwarende omstandigheden zelfs met den dood straffend, voor bigamie te goeder trouw genadig willen zijn, t. w.

[1]) Bol, a. w. p. 33 noot 4.

[2]) Fockema Andreæ Bijdragen I, 143. Edikt van Karel V 4 Oktob. 1540, Groot Plakkaatb. I. 319. Grotius, Inleidinghe enz, I, 5 § 14. II, 12, § 7. In de nadagen der Republiek trouwden de aanzienlijken zeer jong, de jongeling op 20-jarigen, het meisje op 16-jarigen leeftijd. Zoo zegt le Francq v. Berkhey, a. w. III, 2, 1098, Wolff en Deken keurden dit vroege trouwen „als nu meer en meer de mode wordt" sterk af, Willem Leevend I, 12.

[3]) Acta als boven I, 427.

[4]) Zij zeggen: dat de vaderen dwaalden, of dat „de veelheid der zondaren de zonde niet verontschuldigt" of dat God de polygamie in den beginne toeliet om de aarde bevolkt te krijgen, maar dat ze in geen geval in Zijn plan lag, omdat Hij dan voor Adam wel meer dan één Eva zou geschapen hebben. Th. Beza, Tractatio de polygamia, 1591 (in 't Hollandsch vertaald door H. Heining, Middelburg 1595) pag. 1, ss. Phil. à Limborch, a. w. V, fol. 575. Jac. Cats, Bedenckingen op Jacobs houwelijck, III, 37. Casp. Barlaeus, Dialog. de Polygamia, cap. 20.

zij nam maatregelen, dat de kinderen wettig konden verklaard worden en dergelijke. Inderdaad was het vroeger een heel ding zekerheid van iemands dood te verkrijgen. Toch kon strengheid, bij zoo groot gevaar, geen kwaad: in Amsterdam werd iemand al gegeeseld, als hij bij 't leven zijner vrouw geboden had gevraagd [1]): maar de staat kon geen gevolg geven aan den wensch der kerk, dat niemand zou mogen trouwen in een andere plaats dan waar de geboden waren gegaan [2]). Dit was niet tegen te gaan [3]). Doch wel moesten als bruidegom en bruid in onderscheiden plaatsen woonden, op beide de geboden gaan. Zoo vindt men dan achter den naam van iemand, die in den Haag is getrouwd: „bij attestatie Middelburg, Delft enz." [4]), of te Edam (wat meteen een blik gunt op landelijke toestanden) „getrouwt 30 Juni 1612 Dirck Cornelisz van Hackswijck" — d. i. ons Axwijk — „met Thrijn Jansdr. van Middelije met goede attestatie des schoolmeesters tot Middelije haare wettelijcke uytroepingen gehad te hebben getrouwt hier tot Edam in de Hoytijdt dat tot haerent niet gepredickt wordt en daerom oock haer preddicandt van huys was" [5]).

Soms werd er bij den ondertrouw gevraagd of het bruidspaar „vleeschelijke conversatie" gehad had? [6]) Bleek in de generaliteitslanden „notoirlijck" dat de bruid zwanger was, dan betaalden partijen ieder f 20, zullende de ouders voor hun kinderen, vrouwen voor haar dienstmaagden instaan [7]). Hadden partijen geen bezwaar tegen het huwelijk,

[1]) Wagenaar, a. w. III, 427. Een geval van bigamie door kerkelijke rechtsspraak behandeld in Acta, uitg. Knuttel, I, 505 vlg.

[2]) Acta als boven I, 58.

[3]) Een achttal redenen voor het trouwen buiten eigen woonplaats in Navorscher 1859, blz. 307 vlgg.

[4]) Algem. Nederl. Familieblad 1884, no. 99, 101 enz.

[5]) Losse aanteekening in de kleine portefeuille „kerkwezen", Leidsch Archief.

[6]) Instruktie voor den predt. van Valkenburg art. 8. Public. duché de Limbourg VIII, 434.

[7]) Echtreglement enz. art. 48.

dan ontstonden er geen moeielijkheden en deze soort verbintenissen waren talrijk [1]). Sommige protestantsche theologen vonden het huwelijk ongeoorloofd als de bruid van een ander dan de bruidegom zwanger was [2]). Maar groote moeielijkheden ontstonden als opschorsing der geboden werd gevraagd door wie zeide door den bruidegom te zijn onteerd. Volgens den vasten regel in de Republiek, dat wie eene maagd onteert haar moet trouwen of geld betalen (het befaamde „ducere aut dotare") [3]) kon de onteerde eene actie instellen en de geboden laten ophouden. Dan werd er naar eene minnelijke schikking gestreefd en in Amsterdam was het bepaaldelijk aan kommissarissen van huwelijksche zaken opgedragen hun best te doen „partijen te accordeeren" [4]). Meestal gelukte dit en restte slechts het bedrag der dotatie te bepalen. Het „dotare" ging boven het „ducere" en ook de kerkelijken hebben er zich sterker vóór verklaard, dan wij thans barmhartig vinden [5]). Doch wij moeten het, wat dit punt betreft, hierbij laten.

Partijen moeten bij den ondertrouw ook blijken niet tot elkander te staan in verboden graad van bloedverwantschap. Het onderwerp is zóó uitgebreid, dat ik er hier maar een enkel woord van zeggen zal en voor meer naar elders verwijzen [6]). Zoo zal ik hier van Germaansch en kanoniek recht zwijgen, gelijk van al den arbeid door protestantsche theologen aan de vaststelling van de verboden graden verricht: Beza, Melanchton, Zanchius e. a. Deze laatsten

[1]) „'t Is aan onze stranden zeer gemeen eene bruid bezwangerd te zien voor den trouwdag, maar de gelieven blijven elkander getrouw", J. le Francq van Berkhey, Natuurl. Hist. van Holland 1773, III, 2, 856 vlg.

[2]) Th. Beza, Tractatio de repudiis et divortiis, Genevæ 1591, pag. 89.

[3]) Grotius, Inleydinghe enz. III, 35, § 8. Heerma van Vos, Defloratie in het oudvaderl. recht, Amsterd. 1889 blz. 45—65.

[4]) Heerma van Vos, a. w. blz. 86 die aldaar 86 vlgg. ook een paar voorbeelden van zulk eene transactie geeft.

[5]) Acta III, 237, 252.

[6]) Zie mijn aangeh. artikel in Nederl. Archief II, 1903, hoofdst. IV.

namen eene dubbele verhindering aan, de eene volgens O.-Testamentisch of goddelijk recht, de ander volgens Romeinsch en kanoniek of menschelijk recht, daarbij trachtende de verschillen te vereffenen. Voortdurend heeft men, met groote zorgvuldigheid en nauwgezetheid, ten onzent aan deze taak gearbeid [1]). Onder de Republiek was verboden het huwelijk tusschen ouders en kinders opwaarts en nederwaarts; broeders en zusters 't zij van vollen of van halven bedde; en alle verbintenissen binnen dezen eersten en tweeden graad [2]). Het huwelijk tusschen volle neven en nichten was in het eene gewest toegelaten, in het andere verboden [3]). Maar de eigenlijke moeielijkheden scholen in de vraag of de man mocht trouwen met de betrekkingen zijner overleden vrouw en omgekeerd? Hierin voorzagen de landswetten maar ten deele en telkens werden de Staten lastig gevallen met verzoeken om dispensatie, waarbij dan vaak het oordeel eener synode of eener theologische faculteit werd ingeroepen. Men kan zich de kwesties denken: een huwelijk tusschen man en vóórdochter, man en schoonzuster, man en bastaardzuster der overleden huisvrouw, man en tante der overleden huisvrouw, man en stiefmoeder, man en dochter der stiefmoeder [4]), man en „sijner huysvrouwen halve susters dochter" [5]), man en weduwe van zijn stiefzoon [6]). Behalve gevallen van deze soort zijn er andere zonder tal: de man met de bruid van zijnen overleden broeder, of met de zuster der gestorven

[1]) Een treffend voorbeeld in een brief van Corputius aan Cornelisz. d.d. 26 Maart 1581, Werken der Marn. Ver. III, 2, 146.

[2]) Groot Plakkaatb. I, 332 vlgg. 353 II, 2440 vlgg. Grotius Inleydinghe enz. I, 5, § 6 vlgg. Fockema Andreæ Bijdragen enz. I, 168, 172.

[3]) Over de beweging door het huwelijk van een achterneef en -nicht in Groningsche doopsgezinde kringen verwekt anno 1681—1683, zie Doopsgezinde bijdragen 1879, blz. 12 vlg.

[4]) Werken der Marn. Ver. III, 2, 146.

[5]) Acta, uitg. Knuttel I, 492.

[6]) Werken der Marn. Ver. III, 2, 92 vlg. Alle andere in den tekst genoemde gevallen heb ik uitvoerig behandeld in het boven blz. 24 noot 6 genoemde hoofdstuk.

bruid, of (wat al bijzonder onfrisch schijnt) met de concubine van zijn oom [1]). Doch hiermede hebben wij reeds het terrein der eigenlijke verboden graden verlaten, wat ook geldt van de bezwaren tegen te groot verschil van leeftijd, van het huwelijk tusschen „den bevalligen Chrysofilus en sijn verflenste besje" [2]), als „een jongman in het prilste zijner jeugd zich laat koppelen aan eene oude, manzieke totebel" [3]), om der wille van het heilig goud, dat „als een god wordt gesmeekt" [4]). Van kerkelijke zijde is het afgekeurd [5]), gelijk ook het trouwen van den voogd met de weeze die zijn pupil was [6]). Herinneren wij er ten slotte aan, dat een huwelijk in verboden graad onder de Republiek zelfs tegen den wil der partijen nietig kon worden verklaard [7]).

De tot nog toe genoemde beletselen tegen een huwelijk waren allen „politiek", raakten de burgerlijke gemeenschap. Maar onder de Republiek, bij de ongewisse begrenzing van kerk en staat, bij den voortdurenden strijd tusschen beide om de hegemonie, hebben de strenge gereformeerden getracht ook andere beletselen te laten gelden. Zelven fel gekant tegen het huwen van gedoopten en ongedoopten, begeerden zij dat ook de staat zulke huwelijken zou weigeren: de livrei des christendoms werd er door weggenomen [8]). Het doet denken aan het beruchte Groningsche plakkaat van Acronius (1601), waarbij ongedoopte kinderen

[1]) Acta uitg. Reitsma en van Veen II, 280. V, 49, II, 440.

[2]) Van Effen, De Hollandsche Spectator VI, 129—136 van 1 Juni 1733.

[3]) De Spectator der Studenten, blz. 204, van 1774.

[4]) Jer. de Decker, Rijmoefeningen 1659, II, 38. (Puntdichten I no. 207).

[5]) Acta V, 47, 89. Voetius in zijn Politica Ecclesiastica II, 72 stelt de zotte vraag over het trouwen met de overgrootmoeder en beantwoordt zich zelven: „quis adolescens tale vivum cadaver in uxorem sibi proceret?" Le Francq van Berkhey a. w. III, 2, 1107 zegt, dat het huwelijk van een man van zestig jaren met eene jonge dochter van twintig meermalen nog met gezonde telgen bekroond wordt.

[6]) Over dit onderwerp J. W. van Vredenburch, De prohibitis nuptiis inter tutorem et pupillam ex jure romano et hodierno, L. B. 1805.

[7]) Fockema Andreæ, Oudn. Burg. Recht II, 155.

[8]) Acta I, 139, 206, 233. III, 9, 25, 73, 150. V, 55.

van het erfrecht verstoken werden, gelukkig nooit in de praktijk toegepast. Ook thans wilde de overheid niet toegeven: zij oordeelde het — en terecht — beter, dat ongedoopten wettig huwden dan onwettig samenleefden [1]). Over het algemeen was men in kerkelijke kringen niet vóór het trouwen met iemand „drijvende contrarie religie", al verbiedt men 't niet onvoorwaardelijk. Omtrent Davidjoristen bleef de kerk zich niet altijd gelijk. Soms verbiedt zij 't huwelijk met „Davidjoristen, Henrick Nicolaïten ende andere van denselven slach, bende ende adderengebroedsel" [2]), eene andere maal laat zij de geboden gaan [3]). Het „trouwen aan Mennisten" werd ook zondig geacht, omdat het perijkel opleverde van afwijking van de ware religie [4]). Hetzelfde geldt van de Lutherschen [5]), en er zijn synoden geweest, die de huwelijkssluiting op Luthersche attestatiën verboden [6]). Trouwens van hunne zijde waren de Lutheranen ook weinig toeschietelijk. In 1729 had J. M. Mommers (dezelfde, die den vrede tusschen Voetianen en Coccejanen sluiten zou) getracht hen en de gereformeerden te zamen te brengen [7]) en ook van Luthersche zijde zijn pogingen in dien geest gedaan, maar nog op 't einde der eeuw kon in de romantiek een Luthersch koopman geschilderd worden, die niet wilde dat de „keten van luterse wezens in zijn geslacht in de war zou raken door een gereformeerde schoondochter" [8]). Men vreesde voor wat het rijmpje zeide: „Selden sonder kruys twee gelooven in een huys", maar de jonge jeugd ging haren gang en was door

[1]) Acta I 223, 322. II, 20, 375.
[2]) Joh. Becius, Spieghel der cleyne werelt, 1638, pag. 20b. Synode van Brielle 1623 art. 36. Acta, uitg. Knuttel I, 84.
[3]) Acta III, 169 vlg.
[4]) Hondius, Swart register², 1724, blz. 183. Een man als à Limborch, a. w. fol. 577, is milder.
[5]) Hondius, a. w. blz. 176.
[6]) Synode van Rotterdam 1621, art. 51, Acta uitg. Knuttel I, 23.
[7]) Joh. Maur. Mommers, Luther gereformeert 1729, 4°.
[8]) Wolff en Deken, Sara Burgerhart I, 341. Vergel. mijne uitgave in de Wereldbibliotheek, aant. I, 281.

de liefde vaak blind voor „kennelijke afwijking van den weg der zaligheid" [1]).

Uiterst moeielijk kwam een huwelijk tusschen protestanten en roomschen tot stand [2]). Van katholieke zijde heeft eenmaal Dusseldorp het trouwen met protestanten gelijkgesteld met de zonde, in Levit. 20 : 15, 16 strafbaar gesteld met den dood, zeggende dat aldaar onder beest een ketter te verstaan zij en dat de kinderen uit zulk een vermenging voor muilezels moeten gehouden worden [3]). Men zal mij toestemmen, dat dit kras genoeg is. Van protestantsche zijde vergenoegde men zich met beperkende bepalingen, vooral voor de generaliteitslanden, hierin bestaande, dat tusschen partijen van beiderlei godsdienst onder de 25 en 20 jaren in 't geheel geen geboden mochten gaan, boven dien leeftijd telkens met zes weken tusschentijds, terwijl een protestant, om der wille eens huwelijks gezwenkt zijnde, eerst een jaar na dato tot den ondertrouw zou worden toegelaten [4]). Toch konden zulke gemengde huwelijken niet, zooals de kerkelijken wilden, geheel worden verhinderd: het geruchtmakend geval van Agatha van Foreest, die op 41-jarigen leeftijd, als weduwe met 8 kinderen, trouwde met een jongen, roomschen boerenzoon, waarbij zij tegen het protest harer familie in de geboden verkreeg (29 Januari 1775 en het huwelijk 4 Juni d.a.v., wat inderdaad een tijdsverloop van 18 weken

[1]) Van Renesse, a. w. bl. 149.
[2]) Joh. Ph. Beekman, Diss. de connubiis protestantium cum catholicis secundum leges germanicas, L. B. 1777. Examen de la question si des personnes de réligion differente peuvent se marier sans crime, in Oeuvres de 's Gravesande, ed. Allemand 1774, II, 294—297.
[3]) Frans Dusseldorp, Tractatus de matrimonio non ineundo cum his qui extra ecclesiam sunt, Antw. 1636. In zijne Annales, uitg. Fruin, pag. 379 verwijst hij er naar onder een verkorten titel. Aldaar pag. 39 ... „quo loco per jumentum intelligi debere hæreticum docent Cyrillus et Procopius ..." en pag. 351 ... „liberos ex dispari semine mixtos tanquam mulos procreant". Aangeh. ook bij Fruin t. a. p. XXXV noot 1 en 2.
[4]) Voor de Generaliteit 3 Juni 1750, Groot Plakkaatb. VII, 649 vlg. Voor Holland 24 Januari 1755, aldaar VIII, 543 vlg.

geeft) deze geschiedenis, welke veel „combustie" gaf, heeft Betje Wolff ons uitvoerig verteld [1]).

Wat de Joden aangaat, de (voor dien tijd) groote vrijzinnigheid der landsregeering bracht er haar toe de „joodsche natie" verlof te geven ook in die graden te trouwen, die bij de christenen wel, bij haar niet verboden waren [2]). Maar wat het huwelijk aanging tusschen jood en christen, volgde men in de Republiek hier en daar het kanonieke recht, dat, zooals bekend is, het strengelijk verbood — alles uit vrees voor geloofsverandering, eene vrees, die ook gezaghebbende schrijvers zulk een echt verbieden doet [3]). De overheid onderging hier den sterken druk van de gereformeerde kerk, die, b.v. in Zeeland, hun vijandig gezind was [4]) en ter Dordtsche synode hen beschuldigde van godslastering en pogingen om christenen van het geloof afvallig te maken [5]). In het Noorderkwartier, heet het elders, maken zij zich familiaar met de landslieden en onder het deksel van eene bijzondere manier van kaasmaken komen zij in hun huizen om hen te verleiden en ook tot huwelijken over te halen [6]). Uit West-Indië en Brazilië, waar veel joden woonden, kwamen echter veel klachten in bij de classis van Pernambuco, dat joden christinnen huwden of, nog erger, als konkubinen hielden [7]). Herinneren wij er ten slotte nog aan dat ook het huwelijk met mohamedanen, zigeuners en heidenen verboden was, wat, voorzoover aangaat de eersten

---

1) Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken, uitg. Dyserinck, blz. 135 vlgg.

2) Resol. van 14 Mei 1712, Groot Plakkaatb. V, 682 vlg. Koenen, Gesch. der Joden in Nederl. 1843, blz. 241 vlgg.

3) Fockema Andreæ Bijdragen I, 179. Vitringa, Diss. de nuptiis prohib. p. 83. Zanchius, Opera theol. I, 795.

4) Acta V, 148. Ter synode van Gorinchem 1622, art. 20 wordt geklaagd over hun grouwelijcke blasfemie.

5) Kuyper, Postacta, blz. 268. Brandt, Reformatie III, 652.

6) Synode te 's-Gravenhage 1624, art. 15 bij Knuttel i. l.

7) Voor verdere bijzonderheden en literatuur zij het mij vergund te verwijzen naar wat ik over de joden ten onzent schreef in Tijdspiegel van Dec. 1907, blz. 382—386.

en de laatsten, binnen onze landpalen wel zeldzaam zal zijn voorgevallen. Daar intusschen de vaderen hunne wetten en instellingen plachten over te brengen naar de koloniën, gold dáár het huwelijksverbod met de natiën, die kortweg heidenen heetten. En men hield er de hand aan ook in die streken waar de Compagnie alleen maar handel dreef. Eén sprekend voorbeeld worde mij te geven toegestaan. Toen Johan Cunaeus zijne zending van Compagnieswege aan het hof van Isfahan had volbracht, ging hij ook afscheid nemen van de padres Carmelitanen en maande hen bij die gelegenheid ernstig aan om, zoo een der dienaren van de Compagnie met de eene of andere inlandsche vrouw in het huwelijk wilde treden, hun dat „t' excuseren en plad tontseggen ten ware schriftelijke licentie van den directeur... verthoonde, off dat anders en 't contrarie bij haar geschiedende nimmer meer die trouw en soude worde geapprobeert maar vernietigt". Een zelfde verzoek richtte Z.Exc. ook tot de „Capusiner padres" [1]).

Nog één rubriek huwelijksbeletselen rest ons te noemen: ziekten. Vooreerst krankzinnigheid; dan besmettelijke ziekten en inzonderheid melaatschheid. Trouwbeloften met iemand die later blijkt lepra te hebben rekende de gereformeerde kerk van onwaarde [2]) en zóó deed ook de staat [3]). Onze vaderen hebben aldus op hygiënisch gebied goed werk gedaan. Tot deze ziekten reken ik ook wat eufemistisch heet van „colde nature zijn": ook in het Romeinsche recht was het huwelijk „viris frigidis" verboden en de groote protestantsche theologen Zanchius,

---

1) Journaal der reis... van Joan Cunaeus naar Perzië, 1651/52 door C. Speelman, uitg. Hotz, 1908, blz. 294, 309.

2) Acta V, 48. Voorts Acta I, 66. III, 49. VI, 436. VII, 209.

3) Groot Plakkaatb. II, 2439. Te Amsterdam geschiedde de keuring van wie wilden huwen en van lepra verdacht werden in de spreekkamer van het leprozenhuis. Wagenaar, Amsterdam II, 314. Een merkwaardig huwelijksgeding in zake „lazerije" te Kampen anno 1470 in Bijdr. t. d. gesch. v. Overijsel 1880, blz. 272 vlgg.

Beza rekenden insgelijks impotentia tot de beletselen [1]. Is het gebleken, dat geen enkel beletsel bestaat, dan kan het huwelijk voortgang hebben in de kerk of op het raadhuis, „omdat de vrijheid van consciëntie moet gehandhaafd blijven". Reeds merkten wij op, dat er verwarring bestond in de bewoordingen van de formulieren alsof de kerkelijke of burgerlijke overheid partijen te zamen bond, terwijl zij wezenlijk zich zelven aan elkander gaven. Het door de magistraat gesprokene is zeer verschillend. Soms zeer kort, als dit van 1534, „soe bynde ick u tsamen mijtten bandt daer Got Adam ind Eva myt bande" [2]. Elders b.v. te Deventer; „Dewijl dan uwe huwelijksche proclamatiën tot driemaal toe afgekondigd zijn . . . zoo wil dan God almachtig u beiden zegenen en u verbinden met rechte liefde en trouw. Gaat in vrede. Gedenkt de armen" [3]. Of ook: „Op huiden zijn voor schepenen van . . . gekomen en verschenen N. N. als bruidegom ter eene en N. N. als bruid ter andere zijde . . . gevende hij haar zijne mannelijke trouwe . . . en wederom zij hem haar vrouwelijke trouwe. . . . Tot al hetwelk zij Godt almachtigh tot een getuige aengeroepen ev gebeden hebben. Aldus gedaen bij schepenen. . ." [4] In de beide laatste formulieren is het juiste rechtsbeginsel duidelijk uitgedrukt. In het kerkelijk formulier heeft de Dordtsche nasynode uniformiteit gebracht door de Liturgie te herzien, al heeft zij voor eene officiëele uitgave niet gezorgd [5]. In het formulier dan „om den huwelijken staat voor de gemeente van Christus te bevestigen" luidt het gelijk men weet: „overmits den gehouwden gemeynlick velerhande tegenspoet ende kruys van wegen de sonde is toekomende,

[1]) Zanchius, a. w. I 808. Beza, a. w. pag. 91. Vitringa a. w. pag. 65.
[2]) Van Hasselt a. w. I, 53 vlg.
[3]) Bijdr. t. d. gesch. v. Overijsel 1880, blz. 187 vlg.
[4]) Advies der Hoven omtrent een Staatskerkorde 1601 bij Brandt, Reformatie II, 18.
[5]) De 178ste zitting der nasynode van 28 Mei 1619, Kuyper, Post-acta, hoofdst. III, § 3.

opdat gij N. N., die uw echtelicke verbindinge in Godts name opentlick alhier in de kercke wilt laten bevestigen, oock in uw herte versekert sijn meugt . . .". Na eene uiteenzetting van het doel des huwelijks, volgen de vragen en dan: „De Vader der barmhartigheyt . . . verbinde u met rechte liefde en trouwe ende geve u Sijnen segen" [1]. Ook hier dus de bevestiging van wat partijen ten opzichte van elkander willen. De predikant neemt voor Gods aangezicht akte van wat partijen elkander beloven en roept daarover Gods zegen in. In later tijd gebruikten schepenen meestal het kerkelijk formulier ontdaan van het dogmatisch deel [2]. Dat sommige schouten ook nog bovendien baden en den zegen gaven, werd door de kerk als een euvel bestreden: het huwelijk ten stadhuize moest burgerlijk en neutraal blijven [3].

Dit weinige dan, dat ik uit de rijke stof mededeelde moge toch den lezer overtuigd hebben, dat voor het wettig huwelijk onder de Republiek op uitnemende wijze is zorg gedragen; hij ziet deze gansche regeling als eene episode uit de groote worsteling tusschen de kultuur en de lagere menschelijke natuur, die geen huwelijksband wil, wat toch voor de geordende gemeenschap bestaansvoorwaarde is; eindelijk weet hij thans hoe de vaderen hun huwelijk sloten [4]. Meteen begeert hij thans van noodige maar droge wetten afscheid te nemen en zich tot de feestvreugde te begeven, waarmede een huwelijk past samen te gaan.

[1]) Men vindt eene fraaie plaat van de kerkelijke huwelijksbevestiging bij Moubach, Uitw. godsdienstplichten enz. 1736, V, tegenover blz. 345. Eene andere bij W. Hurd, Oude en tegenwoordige staat enz. uit het Engelsch, VI, 1785 tegenover blz. 40.
[2]) Fockema Andreæ, Oudn. Burg. Recht II, 141.
[3]) Acta I, 418, 424.
[4]) Of en hoe zij het ook weêr ontbonden en daarna een tweede huwelijk sloten kan hier om der wille van het bestek niet behandeld worden. Eenige gegevens daarover heb ik verzameld in mijne genoemde studie, Ned. Archief II, 1903, hoofdstuk VI.

II. De bruilo t.

De wet eischte, hebben wij boven gezien, met nadruk de openbare huwelijkssluiting; de volkszeden eischen het even nadrukkelijk en willen bruiloft vieren luidruchtig, met gezang en gejuich opdat de wereld wete, dat er een huwelijk gesloten wordt. In de tweede helft der 18de eeuw echter hooren wij klagen, dat onder de aanzienlijken men er een eer in gaat stellen in alle stilte te trouwen, zoodat bruid en bruidegom zonder eenig gezelschap, ieder afzonderlijk, in hun daagsche pak naar kerk of raadhuis gaan. Ja, om toch vooral alle opzien te mijden gingen zij gaarne naar de Fransche of Engelsche kerk al kenden zij hunne talen zóó slecht, dat de koster hun had in te fluisteren als zij „oui" of „yes" moesten zeggen! [1]) Deze verachting voor het openbare huwelijk werd door de ernstige vaderlanders als eene dekadentie gevoeld en bestreden. Abraham Blankaart zegt, dat hij vreeselijk de nijd op dat stille trouwen heeft, 't is of zij zich het heilig huwelijk schamen en daarom wilde hij niet dat Saartje indertijd stil in de Fransche of Engelsche kerk trouwde [2]). Voegen wij er aanstonds bij dat de natie in haar geheel met die dwaze mode nog niet meeging.

Het bruiloftvieren was veelvoudig verscheiden, anders in de 16de dan in de 18de eeuw, anders in Amsterdam op de Heerengracht dan op de Drentsche heide, maar bij alle verschil toch overal rijk aan beteekenisvolle gebruiken van vaak treffende symboliek, rijk aan pret en vroolijkheid, vol kleurige en fleurige tooneeltjes. Het is waar, dat de ruwheid en overdaad ons verbazen ook hier, want juist in hun bruiloftvieren gingen de Nederlanders van toen, trots keuren, plakkaten en boetpreeken, herhaaldelijk op hol;

[1]) Le Francq van Berkhey, a. w. III, 2, 1126 vlg.
[2]) Wolff en Deken, Brieven v. Abrah. Blankaart, 1787, II, 50. Willem Leevend, 1785, VIII, 175.

hunne magen schijnen bodemloos en hunne ooren verdroegen een scherts, voor onze preutschheid ondenkbaar. Met dat al betreuren wij veel van die voorbijgegane wereld; wij hebben voor al die zinrijke gebruiken zóó weinig teruggekregen — en dat men wat al te openhartig van te wachten kinderzegen zong, was toch zeker gezonder dan die moderne „haine de l'enfant", waarover Zola getoornd heeft [1]). Hoe men er over oordeele — onze taak is het van die bruiloftspret te vertellen, een greep doende uit den overvloed.

Twee of drie dagen vóór het eerste gebod liet het jonge paar zich aanteekenen op de manier als boven omschreven. Den Zondag van het eerste gebod zitten dan bruid en bruidegom „in staatsie" ten huize van de bruids ouders. Zóó althans in de groote steden en de vaardige teekenstift van den grooten Picard heeft ons het tooneel in koper gegraveerd [2]). Op het platte land ging het minder deftig toe. Daar gaf het bruidspaar op den Zondag van het eerste gebod een feest in de herberg, een „vetje", waarbij zij zelven niet tegenwoordig waren [3]). Van te voren was er eene samenkomst geweest, waarop door de ouders over de huwelijksche voorwaarden was gesproken; te Groningen heette die avond „de wijnkoop", natuurlijk omdat er een goed glas bij gedronken werd [4]). Doch wij staan bij dit punt niet stil en vermelden slechts, dat hier en daar de gelieven zich bij kontrakt tot huwelijkstrouw verbonden, dat zij met hun bloed schreven, wat zweemt, zegt een tijdgenoot, „naar de gewoonte der Indiaanen" [5]), maar wat in waarheid bij tallooze volken oudtijds voor-

[1]) Zola, Fécondité, pag. 146.
[2]) Moubach, Uitwendige godsdienstplichten enz. 1736, V tegenover fol. 344. De plaat geeft de kleinste bijzonderheden. Hij was in 1733 te Amsterdam overleden. In een brief van 11 Sept. 1722 noemt Voltaire hem voor de illustraties der „Henriade", Oeuvres, ed. Delangles, tom. 68 p. 101.
[3]) Francq van Berkhey a. w. III, 2, 117.
[4]) I. A. Feith, Uit Groningens verleden, 1902, blz. 126 vlg.
[5]) Fr. v. Berkhey a. w. III, 2 1116.

kwam. Tot de bruiloftsfeesten waren middelerwijl magen en vrienden genoodigd — in de steden door bedienden des huizes, op het land, waar de nabersplichten nog bestonden, door den „broedneuger" zooals de man in Drenthe heette, die, hoed en stok kwistig met linten versierd, in een lang gerijm vroeg „of 't oe bleeft te komen tegen aanstoande zundag . . ." en voor zijn moeite werd beloond met een geldstuk, dat onder in een vol glas brandewijn lag en dat hij dus eerst moest leegdrinken. „Heb ik min boadschap", zei hij ten slotte, „niet wal of kwoalik gedoan, doarom moet men de brudegom en de broed niet versmoan" [1]). Ook werden onder de gegoeden, in alle gewesten, vanwege de bruid sierlijke zakjes met bruidssuikers rondgezonden aan vrienden en kennissen, ook vierkante houten doozen met suikergoed en voorts in fijn mandwerk gestoken flesschen, gevuld met de beroemde hypocras of bruidstranen.

De trouwdag was natuurlijk reeds lang te voren vastgesteld. In 't begin der 17de eeuw trouwde men op Zondag of Dinsdag, later was elke dag toegestaan. De maand Mei lag, gelijk reeds bij de Romeinen, in slechte reuk; hij was voor een huwelijk ongunstig; op 't eind onzer periode was dat bijgeloof wel verdwenen, maar Maandag en Vrijdag bleven ongeluksdagen en toen onze stadhouder Willem V in Oktober 1767 Frederika van Pruisen trouwde, wilde de groote Frederik, haar oom, niet dat het een Maandag zou zijn, want dan was het een ongeluksdag [2]). Ten onzent was de Zondag zeer gebruikelijk en dan na de middagpredikatie, omdat anders de feesten der middaggodsdienstoefening schade zouden doen. Zóó in Holland [3]). Elders weer anders: in Groningen

[1]) Uit een aantal noodigingsgedichten in Drenthsche volksalmanak 1838, blz. 146—153.
[2]) Schotel, De openbare Eeredienst 1870, blz. 442.
[3]) Acta III, 392. V, 102.

des ochtends vóór acht terstond na de vroegpreek. Maar na 1648 was dáár de Zondag zelfs verboden [1]).

Twee dagen vóór den trouwdag zaten de speelnooten neêr tot het blijde palmknoopen. Men vlocht den maagdenpalm, door zijne buigzame, lange twijgjes daartoe uiterst geschikt, met verzilverde en vergulde draden inéén en wond die slingers om de luchters en de kandelaars, de stoelen en waar het maar hield — een vroolijk werk, zooals wederom Picard ons fraai heeft uitgebeeld [2]). Ook moest de bruiloftskroon worden vervaardigd: twee halve hoepels kruisgewijze over een heelen hoepel bevestigd, met palm en bloemen omvlochten, waaiers van gekleurd papier en vlaggetjes werden er tusschen gestoken. In 't midden binnenin hingen een paar cupidootjes, of een hart of een paar vereende rechterhanden of een wiegje (duidelijke en onergerlijke symboliek). Waren de zeden ruwer dan werd, b.v. bij een huwelijk waar binnen enkele weken ook de doop zou noodig zijn, de kroon van stroo gevlochten. Waar deze schaduw niet hing — zat het bruidspaar op den grooten dag onder de kroon in vreugde en gloria — ook al waren er stadsmagistraten die de kroon als irregulariteit verboden. Alsof dát de oude gewoonte bannen kon! Zong niet Cats:

> „Nogh is het niet genoegh; men hanght er groene kroonen
> Daer haar het weerde pant sal aan den dis vertoonen,
> De solder en de balk, de muren en het bed
> Zijn met gestreckte palm aen alle kant beset" [3]).

Den bruidegom is ook de tabakspijp aangeboden, met linten en bloemen bestrikt, eene zwierige, Goudsche monsterpijp, zooals ze vroeger ook bij eene zending van honderd gewone pijpen werden gevoegd, de kop met trouwsymbolen versierd. Later zal ze in de pronkkamer opgehangen of in de porseleinkast neêrgelegd worden en

[1]) Feith, a. w. blz. 134.
[2]) Moubach, t. a. p.
[3]) J. Cats, Houwelijck, Bruyt. 1° deel.

elken verjaardag zijns huwelijks zal de man er uit rooken. Naast de bruigomspijp de huwelijksbokaal, van glas of zilver sierlijk bewerkt, die bij den bruiloftsdisch zal rondgaan. Van de huwelijksharten sprak ik al. Dikwijls zijn ze van zilver, met twee pijlen doorstoken en met opschriften in dezen trant: God door sijn wet Heeft ingeset De egte trou Van man en vrou [1]). Al verder is daar het trouwkistje, soms kunststukken van zilversmidswerk, waar de huwelijkspenningen in zullen bewaard worden, de medaljes bij gelegenheid van de bruiloft geslagen. Hier is er een: aan de eene zijde zie ik een vrijend paar afgebeeld, aan de ander een moeder omringd door hare kinderen. De randschriften luiden: „Mijn lief ontvang mijn brandend hert Dat u op trou gegeven wert". En het ander: „De beste vrucht diet huwlijck baart, Sijn kindren vroom en goet van aart" [2]). Niemand verwart wel deze huwelijkspenningen met de geldstukken in de knotte, waarvan in den aanvang dezer studie gesproken is.

Het rijkst aan oude gebruiken en het rijkst aan altijd jonge blijdschap is natuurlijk de eigenlijke trouwdag. Een hoofdmoment is de tocht naar kerk of stadhuis: de bruidstoet. In eene deftige koopmansfamilie in Holland werd het paar, bij het verlaten van het huis en het bordes afgaande, met bloemen bestrooid uit de strooimand, die van te voren door de bruidsmeisjes was versierd. De bruidsjonkers strooien suikergoed onder de toegestroomde schare, wat zij bij de terugkomst zullen herhalen [3]). Toen den 20en April 1660 Philips Doublet, heer van St. Annaland trouwde met Susanna Huygens, de dochter des grooten dichters, schreef de bruidsvader twee dagen later over het feest aan eene zijner bekenden, Béatrix de Cusance gehuwd met Karel IV hertog van Lotharingen.

[1]) Friesch museum te Leeuwarden.
[2]) Rijksmuseum Amsterdam. Verg. N. R. C. van 8 Januari 1902, 2^{0} Blad A.
[3]) Ook hiervan een prent van Picard bij Moubach a. w. V, tegenover folio 345.

Deze geestige en uitvoerige brief, sedert uitgegeven [1]), gunt ons een blik in de bruiloft dezer aanzienlijke Haagsche familie in de dagen onzes grootsten voorspoeds. Niets natuurlijker dan dat ik er af en toe aan ontleen. Reeds aanstonds heet het van dat suikerstrooien, dat het geschiedde „en telle abondance, que vous eussiez dit d'un orage de gresle, où l'on vit coups de poing donnez pour le butin, femmes decoiffées, filles culbutées et autres bouleversements estranges, le sexe à cotillon ne se souciant pas de ce qu'on luy faisoit, pourveu qu'il attrapast quelque poignée de sucre". De bruidsstoet was in deze kringen samengesteld uit de slee voor het bruidspaar en karossen voor de familie. De overheid altijd bezig door keur op keur de weelde bij de bruiloften te beteugelen en zoo dit haar niet gelukte (wat het schier nimmer deed) er althans voordeel uit te trekken, eischte voor het Aalmoezeniershuis — ik spreek van Amsterdam — f 25 voor één koets, hing ze in riemen dan f 100; ééne slee kostte f 2.50 belasting, twee f 6.30 [2]). Zeer gewoon was ook in vele streken zich over het water ter kerke te begeven. In Leiden mocht men gaarne in een „groot Tentjacht" — zegt een tijdgenoot — „een toertje door de frissche Gragten der stad doen" (de tegenwoordige Leidenaars meesmuilen) en van boord ter kerke gaan". Hij vertelt er bij dat in zijn dagen (1775) dit gebruik uitsterft, maar dat er vóór 40 jaren nog wel honderd van die jachten in Leiden waren [3]). De regeering der stad vroeg van elk speelschuitje f 2.50 ten bate van het Arme-weeshuys [4]). Onder de rijke boerenbevolking van Holland en elders ging de stoet in sierlijke sjeesen ten trouw; voorop de bruidssjees, de bruidegom met de kwistig versierde zweep in de hand, de bruid met

[1]) Door Fruin in Aanteekeningen op zijne uitgave van C. Drostes Overblijfsels van Geheugchenis, 1879, blz. 294—299.
[2]) Wagenaar, Amsterdam, II, 298.
[3]) Lefrancq v. Berkhey a. w. III, 2, 1127 vlg.
[4]) Keuren, 1658, blz. 176.

een volle mand suikergoed aan haar voeten ter uitstrooiing, achter hen de blijde stoet der gasten. Bij iedere brug die men over ging werd er gul en frisch gezoend, het heulen, het geven van „minzame poesjes", klappende kusjes, die „door de dreven galmen" [1]).

Meestentijds echter ging, met name ten platten lande, de stoet te voet. En daarbij vooral leeft het oude voort. In Drenthe vertoonde de gang van het huis des bruidegoms naar dat der bruid nog geheel het beeld der Duitsche — Oudgermaansche — bruidsopeisching, overblijfsel van het rooven der vrouw; zoodra de bruid zich in den stoet had gevoegd ging het naar raadhuis en kerk en voorts ten maaltijd. Aldus althans nog in het tweede kwart der 19de eeuw [2]). Dezelfde herinnering leeft, meen ik, voort in het Noordhollandsch gebruik van het bruidhalen. Na den trouw nl. gingen bruid en bruigom ieder naar hun oude huis. De bruigom gaat dan met een groot getal volgers naar de herberg en zendt vandaar enkelen om de bruid te halen. Zij komt — doch vóór haar wordt van allerlei spijs en drank uitgedragen als teeken, dat zij niet uit honger en gebrek haars ouders huis verlaat [3]). Het is ook thans, als de bruidsstoet na den trouw uit de kerk terugkeert, dat het „schutten" plaats heeft. Het is niet anders dan het opwachten van den optocht en het in den weg leggen van belemmeringen, het spannen van een lijn b.v. over den weg, dat dan voor een geschenk wordt opgeheven. In de

[1]) J. van Heemskerk, Batavische Arcadia, druk van 1729 verklaart het woord uit „hulp" en geeft een vertelling ter verklaring, blz. 132—147. Maar zie Nederl. Woordenb. VI, 703 sub 3: heul = eenboogs steenen brug en ook het geroep bij het overgaan ervan, waarbij naar Zeeuwsch en Zuidhollandsch gebruik gekust werd. Ook aldaar 707 vlg. sub Heulen II.

[2]) Drentsche volksalm. 1837 en 1838.

[3]) Soeteboom, Saanlandts Arcadia, 1658, blz. 419 vlg. Berkhey, a. w. III, 2, 1131 vlg. vindt in dit gebruik de verklaring van het bericht omtrent de Schermerhorner vrijstermarkt, „door den dartelen de Neyn in zijn schandelijken Lusthof verzonnen". Inderdaad schijnen mij beide gebruiken uit denzelfden ouden stam te spruiten.

generaliteitslanden is het gebruikelijk [1]), in Roermond [2]), in Arnhem, ook in Holland [3]) en het is overblijfsel van een ouder gebruik, t. w. het opwerpen van beletselen tegen het binnenkomen van de bruid in haar nieuwe huis: het plaatsen van een balk of een bezemsteel dwars voor de deur. Doch ook die balk is het oudste niet: wezenlijk hebben wij hier de herinnering aan het bruidszwaard. Volgens Oudgermaansch, spec. Oudfriesch recht had de man de macht om de vrouw, in geval van overspel, met het „aeftswird" (gladius nuptialis), waaronder zij de echtelijke woning was binnengetreden, te dooden [4]). Dit huwelijkszwaard werd vóór den stoet uitgedragen en keuren van Appingadam anno 1327 bepalen uitdrukkelijk, dat de naaste bloedverwant der bruid daartoe is aangewezen [5]). Vandaar dat Kiliaen in zijn woordenboek bij het woord „Sweerdhouder" zegt „bruydleyder, paranymfus". Ook de Friesche kronieken gewagen ervan en Hamconius heeft het sierlijk berijmd [6]). Bij het betreden nu der echtelijke woning houdt de bruidleider zijn zwaard dwars voor de deur ter manshoogte en de jonge vrouw gaat er onder door haar nieuwe huis binnen. Het is bijzonder merkwaardig, dat nog in 1610 in datzelfde Appingadam ter synode geklaagd wordt dat „bij copulatie van eheluden einer mith einem blothen schwerde vorahntrede und dreemaal yn die kerckdöre schleith" [7]). Dit laatste hangt samen met het driemaal gaan van den stoet naar de kerk. Maar het zwaarddragen kennen wij nu als overoud. De 17de eeuwsche dorpelingen, over wie de Appingedammer kerkvergadering doleerde, waren het rechtssymbool vergeten: zij droegen hun zwaard

[1]) Echtreglement enz. art. 10.

[2]) Donderdagsche protocollen uitg. van Beurde, Jaarb. Limburg IX, 109, 128.

[3]) Arnhemsche Keur, 1604, 1620. Keuren van Schieland 1720 in Oude Tijd, 1869, blz. 400a.

[4]) W. Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer 1828, S. 168.

[5]) Feith, a. w. blz. 132.

[6]) Martini Hamconii, Frisia, Franeker 1620, pag. 82 verso.

[7]) Acta VII, 180.

bij de bruiloften rond, „omdat dat altijd gebeurd was", onbewust daardoor een bewijs leverend voor de taaiheid der volksgebruiken. Het was het eenige niet. Althans nog in de 17de eeuw werd bij het gaan van den stoet van of naar de kerk de bruidegom geslagen, het „brüdegomslahen" onzer Noordelijke gewesten [1]). Wij kennen dit, op het eerste gezicht, vreemde gebruik op tal van plaatsen, ook nog in onzen tijd b.v. in Westfalen, in den Oberpaltz e. a. [2]). Eene enkele maal is het de bruid, die onder het gaan van de kerk naar huis met afgeschilde berketakjes geslagen wordt. Bij de Letto-slaven wordt de bruigom in het bruidsvertrek, in Westfaalsche dorpen in de kerk afgeklopt. Rabelais verhaalt ervan in zijn „Pantagruel" en Olaus Magnus, de bisschop van Upsála, Luthers tijdgenoot kende het evenzeer. Wat mag de verklaring zijn van dit oude gebruik? Zeker niet, dat de bruidegom de slagen maar eens proeven moet, opdat hij later zijne vrouw spare! [3]). Veel aannemelijker is, dat naar oud-animistische wijsbegeerte de slagen de booze geesten, die in den bruidegom de animale vruchtbaarheid zouden kunnen dooden, verdrijven moeten [4]). Voor ons doel is het slechts van belang vast te stellen, dat in den aanvang der 17de eeuw het gebruik in onze noordelijke gewesten nog bestond. En hiermede nemen wij van den bruidsstoet afscheid. Zeker nog andere gebruiken vergezelden hem, maar wij kunnen niet alles noemen. Dat in Noordholland de voordeur, die toegang verleende tot het pronkvertrek, slechts bij eene begrafenis en bij het betreden der bruid

[1]) Assen 1603. Appingedam en Beilen 1904, Groningen 1605, in Acta VII, 92, 102. VIII, 61, 65, 73.

[2]) E. H. Meyer, Volkskunde 1898, S. 178. Karl Weinhold, Die deutschen Frauen in dem Mittelalter, 1851, S. 262.

[3]) Kuhn, Westf. Sagen II, 42, 112.

[4]) Zie vooral W. Mannhardt, Wald- und Feldkulte, 1875, I, 299—302, die ook naar Friedberg, „das Recht der Ehe-Schlieszung" verwijst en veel materiaal geeft. Doch de verklaring van Friedberg wordt door M. verworpen en hij spreekt van „die die Befrüchtung zurückhaltenden Dämonen". Doch wij kunnen er hier niet langer bij stilstaan.

van de nieuwe woning werd geopend, is bekend genoeg.

Met een woord stip ik het eveneens bekende aan, het wisselen van den ring, door de vrijster aan de linkerhand, door de getrouwde vrouw aan de rechter gedragen, aan den ringvinger, maar dikwijls ook aan den duim. Volgens sommigen droeg de getrouwde man den ring ook aan de linkerhand. Op het einde der periode nam het ringdragen in de steden af. Ook maar een oogenblik sta ik stil bij het overigens rijke onderwerp der huwelijksprenten, ter gedachtenis aan de bruiloft gegraveerd, zooals nu nog onze promotieplaten. Er zijn er zeer fraaie, b.v. van den reeds genoemden B. Picard, van Jan Punt e. a., maar ik heb er te weinig onder oogen gehad om er veel van te kunnen zeggen.

Natuurlijk werd er bij de bruiloft gedicht en gezongen. Er is geen dichter in de Republiek geweest, van de allergrootsten tot de allerkleinsten toe, of hij heeft bij bruiloften verzen gemaakt. Vandaar dat er de heerlijkste kunst onder is en het ellendigst gerijmel, of ook dan eens vrij uit het dichterlijk gemoed geweld, dan weer op bestelling geleverd. Sommige zijn gemeen; ook de beste zijn vaak dartel, Vondel is af en toe van gloeienden hartstocht en bij Hooft slaat ook soms „de vlam der gezonde zinnelijkheid uit" [1]). Met moeite weerhoud ik mij aanhalingen te geven, maar ik mag geen plaats gebruiken voor wat de lezer gemakkelijk vinden kan; dat hij 't beste vindt bij onze beste dichters spreekt van zelf. Omdat de bruiloftsverzen somtijds werden misbruikt om hatelijkheden op de regeering of op de bovendrijvende partij aan den man te brengen was er hier en ginds censuur op. In Groningen was dat toezicht (men zou het nooit raden als men het niet wist) opgedragen aan den Rector magnificus der Hoogeschool [2]). Gezongen werd er uit den treure, zoowel

[1]) Kalff, Hoofts lyriek, 1901, blz. 39.

[2]) Feith, a. w, blz. 142.

in de bruidsdagen als op den trouwdag zelven. Eten en drinken, zingen en kussen vormden geen klein deel van der vaderen ronde en gulle bruiloftspret. Over het gastreeren zoo straks nog een woord; over de ambitie waarmede de vrijers kusjes gaven oordeele men naar de woorden van Huygens over „des coups de baiser francs et bien appuyez, enfin baisers apostoliques et de bonne foy, qui firent un bruist dans la sale, comparable à celuy que les chartons d'Anvers et de Bruxelles font aver leurs fouets quand quelque douzaine de charrettes enfile les premières rues" [1]). Om aan liedjes geen gebrek te hebben droegen de gasten hun boekjes in den zak, bundeltjes met minne-, bruilofts- en drinkzangen met aangegeven wijze, vaak prachtig gebonden en met sierlijke slootjes, zooals wij ze allen nog kennen, inderdaad te veel om te noemen. Hier is „'t nieuw groot Hoorns liedboekje, bestaande in veel stigtige en vermakelijke bruyloftsliedekens"; het heet „groot" maar is een hupsch 24° boekje in verguld perkament gebonden. Hier is „Tirsis Minnewit" en „De vroolijke zanggodin" en van alle is de inhoud zeer verscheiden, oude balladen en volksliederen (b.v. „Na Oostland wil ik vaaren" of „Het daghet in den oosten"), verzen ontleend aan de beste dichters, soms verminkt; liedjes van poover of beter allooi waarin zonder bedeksel het mingenot geschilderd wordt dat het bruidspaar wacht; en plotseling er tusschen in een geestelijk liedje of een „o Kerstnacht schooner dan de dagen". Niet slecht bedoeld, wel dartel maar zelden gemeen, waren deze liedekens eene ergernis in de oogen van wat puriteinsch en streng was onder onze vaderen. Kan het Gode aangenaam zijn, vroegen zij, als men de beginselen des huwelijks zoekt in die ijdele, afgodische namen en grillen van Venus, Cupido en ander Duivelsgespuis? Met zulke Venusdichten worden bij velen alle ijdelheden, alle onkuische schilderijen, ontuchtige manieren

[1]) Brief van Huygens t. a. p. (verg. boven blz. 35 noot 1) blz. 296.

van spreken ingevoerd en de jonge jeugd schrikkelijk afgetrokken in hare vrijagiën. De geestelijke liederen en bruiloftszangen worden veranderd in lichte en dartele galmen en deze Venusjes en voddekens van liederen zijn in den mond van vele domme jongelingen zóó verstorven, dat zij daarin alleen genoegzaam schijnen te stellen het geluk in hun huwelijk. Zelfs deftige schrijvers in ons Nederland leenen er hun pen toe [1]). Dit laatste was ook een grief, dat onze groote dichters mede instemden in het vroolijke koor. In stede, dat men aldus zondigde, zegt een ander, door het „singen en lollen van lichtveerdige en onkuysche liedekens" deed men beter op bruiloften de „geestelijcke en stichtelijcke propoosten" niet af te snijden en geen walg te hebben van dit hemelsche manna [2]). Een man naar hun hart was de groote Jodocus van Lodenstein, dien men op zekere bruiloft zag in „sijne gewoone ontsaglijkheid. De tusschentijd, als men niet aan tafel was wist hij te besteeden om elders deesen of gene sieke te gaan besoeken. En over tafel hoorde men geestelijcke gesangen of gebeden of stichtelijcke redenen" [3]). Het is waar, dat het hier de bruiloft gold van „zekere godvreesende bedaagde juffrouw". Wij herinneren ons meteen hoe Arminius, toen nog predikant te Amsterdam, naar Leiden kwam tot de bruiloft van Kuchlinus met zijne tante en aan tafel met Franciscus Junius druk redeneerde over den val van Adam, de oorzaak, de manier waarop en de gevolgen van dien. Dan toch maar liever, zijn wij geneigd te zeggen, de liedekens.

Dat de bruiloftsdisch bij de gegoeden prachtig versierd was laat zich gemakkelijk denken; vooral putten de bakkers hun vernuft uit in het scheppen van verrassende suikerwerken, zeeën met schepen, waranden met dieren, de Hof

[1]) Van Renesse, De heilige voorzienigheid...[5] blz. 50 vlg.
[2]) Hondius, Swart Register, blz. 51.
[3]) E. van der Hooght, Leven van J. v. L. vóór diens Geestelijck opwekker[5], 1740 blz. 48 vlg.

van Eden met Adam en Eva, welke laatste heerlijkheid Cats tot de vraag brengt:
„Waerom toch voor de bruyt een hof op tafel staet?" wat hij dan beantwoordt met eene bespiegeling over de vrouw en den gesloten hof uit het Hooglied 4 : 12. Tegen deze en dergelijke weelde gaven de regenten keur op keur, zonder veel baat, ook omdat zij zelven ze het ergst overtraden. Ook op het aantal gasten gelijk op dat der schotels zagen zij toe — met gelijke vrucht: de vaderen hadden stevige magen, al verorberden ook zij niet meer zóóveel hartigs als in de middeleeuwen ter bruiloft werd opgedischt. De gasten van Suzanna Huygens bruiloftsmaal zaten vijf uren aan tafel te midden van „la senteur des viandes" en toen moest M. de Thou, de Fransche ambassadeur noodig eens opstaan „pour se degourdir le jarret", stijf van 't lange zitten, maar de gastheer had dan ook uit zijn mond mogen hooren dat „nostre illustre maistre Jacques (était) aussi entendu en son mestier que les plus habiles tournebroches de Paris" [1]). Over het drinken zal ik weinig zeggen; het is bekend genoeg, dat de Hollanders van toen, die elkander gaarne „met luister van de bank" en „den buik uit de kreuken" dronken, ook bij hunne bruiloften zich niet onbetuigd lieten. Er kwam in den loop van het tijdperk wel eenige mindering, maar dat op een simpele Drenthsche boerenbruiloft in de 19de eeuw nog één okshoofd bier, één anker brandewijn en één dito jenever opgedronken werd, wordt zonder blijk van verontrusting verteld [2]).

Na den maaltijd en korte rustpoos de dans. Zonder moeite stellen wij ons de patricische huize voor, waar de

[1]) De kok. Twintig jaren later schrijft de jonge Huygens dat zij in het posthuis, veertien mijlen van Cell aten „ou maistre Jacques nommé à la cour de Cell mr. des Barraux, alles zeer goed had toebereid, Journaal III, 16.

[2]) Drenthsche volksalmanak 1838, blz. 162. Over de waardeering van dronkenschap en matigheid door de vaderen zal ik elders opzettelijk handelen.

danszaal, door 5 à 6000 kaarsen verlicht, de jongelieden de oude, onder ons vergeten, dansen statig dansen zag. Tegen dit dansen is altijd van kerkelijke zijde heftig geprotesteerd, het gaf zeker ook soms aanleiding tot losbandigheid, maar de kerk haalde het toch wel heel ver op toen zij er navolging in zag van de „afgoderije ende brasserije van de heydenen" en beweerde dat „hoovaardij, wulpsheyd, lichtveerdigheyt, onkuysche liefde en erger" uit het dansen voortkwamen. Wel is waar heeft ook David achter de ark gehuppeld, maar dit geschiedde in geestelijke vreugde en vooral alleen, niet mans en vrouwen te zamen. Het was dus een schrikkelijk feit, toen ten jare 1772 in Groningen de ouderling Herman Hoising op de bruiloft zijner dochter, terwijl

„het lieflijk snaar- en blaasgeluid,
verleevend alles, doet den lust ten dans vergrooten",

met zijne dame en het nieuwe paar een fraaie menuet danste. Hij werd daarom door den kerkeraad van zijn dienst ontslagen, maar toonde op zijn beurt, ook uit oude kerkewetten, aan dat predikanten geen pruiken mogen dragen [1]). Het gansche geval was een storm in een glas water, maar niet onvermakelijk.

Wat met onze tegenwoordige zeden wel ganschelijk in strijd is — na een poos dansens werd de bruid „te bedde gedanst". Door de speelnooten was reeds vroeger de slaapkamer en het bruidsbed versierd, waarbij het reeds aan kleine plagerijen niet ontbroken had, als daar is het leggen van stroo in het bed op de plaats van den man. Nu, in het midden van de dansvreugde, wordt de bruid door de jongere gasten plotseling gegrepen en „weggeroofd" d. w. z. naar het bruidsvertrek gedragen en gesleurd — vage herinnering aan den ouden bruidsroof. De bruidegom

[1]) E. Wolff—Bekker, De menuet en de Domineespruik. Daartegen: De menuet en de kalot des ouderlings met ezelsooren. Verg. voorts S. D. van Veen in Gron. Volksalm. 1893 en Dyserinck in De Gids Febr. 1903.

snelt den stoet achterna en koopt de bruid terug door een feest te beloven, het vischmaal of het weerom-vetje, tegen een der volgende dagen. Doch daarmede is hij den dollen troep niet kwijt. Een rijkelijke dronk hypocras doet maar de uitgelatenheid stijgen. Het bed, de dekens, de kussens, alle de geheimen der slaapkamer worden begluurd en betast en eindelijk daar vallen zij op de arme bruid aan en berooven haar van sluier en linten, van kroon en halsketting, van schoenlinten en kousebanden, en plukken haar „gelijk een kok zijn gevogelte". De bruidsmeisjes doen niet het minst haar best en als zij maar niet willen weggaan, doet de jonge echtgenoot alsof hij zich ontkleeden gaat. Eerst dit verdrijft de gansche bende, die als een lawine de trap komt afgehold en nu, ieder versierd met de geroofde tropee, nog vele uren het feest voortzetten. Aldus werd de bruid te bedde gedanst. En dat niet bij de onbeschaafden — wat ik vertelde is voor een goed deel ontleend aan den genoemden brief van Huygens. Suzanna moet, verbeelden wij ons, zenuwen van staal hebben gehad, maar zij wist niet beter of dit alles behoorde zoo. Voegen wij er aanstonds bij, dat in de volgende eeuw in de steden deze ruwheid niet langer werd gedoogd. Wie de bruiloft b.v. van Saartje Burgerhart in den geest heeft meêgevierd weet, dat, nadat men een uur gedanst had, mevrouw Buigzaam en het bruidje verdwenen, dat Saartje door haar moederlijke vriendin werd uitgekleed en dat daarna de heer Edeling aantikt en binnenkomt. Doch ten platten lande duurde het gebruik voort en wie den kouseband had bemeesterd droeg hem gedurende de overige feesten als een zegeteeken om de knie. Gelukkig nog zoo het jonge paar niet andermaal werd lastig gevallen, ja het huis ruimen en in de herberg schuilplaats zoeken moest! [1]).

[1]) Heeft Goethe ook aan deze of dergelijke gebruiken gedacht als hij in Brautnacht zegt: „.....dasz nicht die List muthwilliger Gäste Des Brautbetts Frieden untergräbt...?"

Huwelijksreizen kwamen, voorzoover ik weet, niet voor — althans ten onzent. De jonggetrouwden werden den volgenden morgen begroet, nadat de naaste vrouwelijke verwanten in de bruidskamer waren toegelaten geweest om de vrouw in 't kleeden te helpen. De dienstbode bracht het „morgenwater" en werd daarvoor met een „bruidsstuk" beloond, meest een fraai kleedingsstuk. Voorts geeft de man zijne vrouw een geschenk — de oude morgengave. In lang vervlogen tijden was zij tweeledig geweest; éene bij de huwlijksvoorwaarden toegezegd, die slechts aan de vrouw bleef als zij de langstlevende en kinderloos was: „soo heeft de bruydegom siin toecomende huysvrouw een morgengaeve ende nae morgengaevesrechten uyt sijn gereedste goederen gegeven 1200 car. gulden..."; de andere, de eigenlijke morgengave, uit de hand gegeven en het eigendom der vrouw, na haren dood overgaande op hare erfgenamen. Later gaf niet alleen de jonge man zijne gave, maar de vrienden boden ook dien dag hun geschenken aan beiden: Willem Leevend vindt in de zak van zijn kamizool een prachtig horloge van kapitein de Harde — maar veelal gaf men huisraad. Ook waren de feesten nog niet afgeloopen, de navetjes kwamen nog, dan het vischmaal door den bruidegom als loskoop toegezegd — dan bezoeken de jonge lui de vrienden en magen terug — de wittebroodsweken zijn uit — de speelman is van het dak.

Wij zijn aan het einde van ons relaas over de bruiloft, maar al te goed wetend, dat wij veel hebben moeten verzwijgen: men zou over dit schoonste aller feesten nog uit den treure kunnen verder verhalen; dan, mijn bestek dringt tot bekorting [1]). Slechts enkele punten dienen nog te worden aangestipt. Bij een zeevarend volk als het onze was het niet ongewoon dat er huwelijken aan boord ge-

[1]) Van het dusgenaamde „jus primæ noctis", het recht van den landsheer op den bruidsnacht heb ik met geen woord gerept. Misschien was het slechts bruidsgeld aan den heer te betalen — de zaak zelve is slechts een sage. Men kan er het boek van Karl Schmidt, Jus primae noctis, op nalezen.

sloten werden door den predikant of door den kapitein. Zoo hadden er aan boord van het Compagnieschip „Sumatra" 1680—1681 twee trouwplechtigheden plaats, waarbij de feestelijkheden minder pompeus waren dan aan den wal. Toen Joan Cunæus, op zijne zending naar Perzië Surat aandeed 20 November 1651, kreeg hij bezoek van den Engelschen president Mr. Merry. Er waren aan het comptoir twee Nederlandsche paren, die gaarne zouden trouwen, doch niet wisten voor wien, t. w. de provisioneele directeur van Surat Gerard Pelgrim met eene ongenoemde vrouw èn de onderkoopman Justinus Weyns met de voordochter van den koopman Isaäc Coedijcx huisvrouw. Zij verzochten toen mr. Merry of diens predikant hen „in d' egt bevesten" mocht? „Twelk beleefdelijk toestint" [1]). Van de bruiloft wordt ons niets verhaald — maar gaarne roepen wij ons onze vaderen voor den geest, in verre gewesten, aan veilige reede ten anker, zorg dragend voor een huwelijkssluiting, die daarna in patria zou worden erkend. En nu ik toch van de koloniën gesproken heb — het is treffend dat sommigen onzer zeevaarders oog hebben gehad voor de soberheid en de zedigheid eener inlandsche bruiloft. Zoo verhaalt Wouter Schouten van eene Javaansche huwelijksplechtigheid: „Bachus en Venus schenen daer „onbekent te sijn, men hoorde geen sot beklap of gecker- „nijen; lichtveerdighe danserijen wierden daer niet gesien, „maer alles geschiede met sulken stille sedigheid ende „eerbare modesty, dat waarlijk de mahometaansche bruilofts- „feesten de ongebonden bruiloften ende gasterijen der „christenen beschamen" [2]). Dit is zeker een bezwarend getuigenis voor westersche ruwheid tegenover oostersche waardigheid.

Niet onbelangrijk is de herinnering aan huwelijken op

[1]) Journaal der reis van Joan Cunaeus door C. Speelman, uitg. Hotz, 1908 blz. 8 vlg.
[2]) Wouter Schouten, 2de O. I. voyagie in 1672 aangeh. bij P. de Neyn, Lusthof der huw. 1697, blz. 102.

graven gesloten. Zulk eene akelige plechtigheid gaf nl. lafenis aan de zielen van wie in de groeve rustten en vandaar menschen die bij testament desbetreffende maatregelen namen. Maerten van Heemskerck de schilder bestemde in 1658 de opbrengst van een stuk land voor „schamele doch eerlijcke jongelieden", die op zijn graf en dat zijner vrouw te Haarlem zouden trouwen [1]). Het gebruik, samenhangend met den ouden zielenkultus, verdiende eene afzonderlijke behandeling — hier ter plaatse moet ik aan een ander herinneren, dat niet ver buiten denzelfden gedachtenkring ligt: een huwelijksaanvraag redde van de galg. Wie op weg naar het schavot door eene vrouw ten huwelijk werd gevraagd kwam van den dood vrij. En zóó diep geworteld was ten onzent deze, reeds aan de Romeinen bekende, gewoonte, dat zij in tijden van het ruwste oorlogsgeweld geëerbiedigd werd. Toen den 3en Juni 1572 de jonge Theodoor Bommer te Gorinchem door Lumey's geuzen naar de galg werd gevoerd, redde een meisje hem van den dood door hem ten huwelijk te vragen. Den 17en September 1603 verwees prins Maurits van een tweehonderdtal gevangenen er door loting twaalf tot de galg, als weerwraak voor Spaansche wreedheden, aan Staatsche zeelieden voor Ostende bedreven. Maar een erlangde lijfsbehoud, „verboden sijnde door eene jonghe Dochter". Nog in 1672 gold het gebruik in de rechtsspraak. Bij een proces tegen vier Fransche soldaten te Amsterdam in dat jaar werden zij tot de galg veroordeeld. „Eenige juffrouwen met groote meedogenthijt ingenomen" begaven zich tot burgemeester Outshoorn om voor de „gecondemneerdens" pardon te vragen. Welnu er wás een middel. „Den Heer Outshoorn sijde of de juffrouwen, of eenige derselve, souden genegen wesen daarmede te trouwen, alsoo bij discourse verder wierde gesijt, dat in

[1]) Medegedeeld bij Schotel, Eeredienst enz. blz. 447, waar 1658 moet zijn 1558.

oude tijden, die den verwesen ter doot wilde trouwen, beyde vrije persoonen sijnde van die exceccutie wierde gepardonneert". Ongelukkig kon de remedie deze maal niet worden toegepast, want „antwoorden alle getrout te sijn". Echter kwamen, door revisie, de Franschen er af met een brandmerk op de wang en gewipt worden aan de wipgalg [1]). Niet altijd is men het gebruik nagekomen: de tragische terechtstelling van den jongen en schoonen officier Nikolaas de Maulde de Mensard binnen Leiden op den 26en Oktober 1587 is niet verhinderd geworden door het feit dat een „juffrouw genaemt Uytenbroeck" hem ten huwelijk vroeg. De anti-Leycestersche regeering der stad had wel groot medelijden met den kapitein, maar geloofde een voorbeeld te moeten stellen [2]).

In gansch anderen gedachtenkring, in de dagen der sentimeele poëzie, de dagen van „Julia" en „Ferdinand en Constantia" verplaatst ons de gewoonte, dat een dichter en dichteres een huwelijk naar den geest sloten. Zulk eene poëtische verbintenis was „zonder togt van diersche zinnen", de band der poëzij knoopte de geesten samen in „vernufts vereeniging" om „hersenpopjes te teelen". Dan eerst zou het dichtvuur gloeien, als op zulk een bruiloftsfeest „wordt door onverbreekbre boeien vast gekeetend geest aan geest" en als de geest der bruid „ega's treffend dichtvermoogen, gansch verhemeld opgetogen, in een ted're geestmin kust" [3]). Het was mal-sentimenteel, maar goed bedoeld en in deugd en eere.

[1]) Bontemantel, De Regeeringe van Amsterdam, uitg. Kernkamp, I, 230—234. Als een staaltje van barmhartigheid — wat altijd der moeite waard is om mede te deelen — voeg ik hier nog bij: „een siek zijnde is moderaet daarmede gehandelt en sacht opgehaelt en aenstonts nedergelaeten".

[2]) Bisschop, De woelingen der Leicestersche partij binnen Leiden, blz. 68 vlg. Verg. Fruin, Verspr. Geschr. II, 304 vlg. noten 4 en 1. In groveren vorm vindt men dezelfde gedachte (dat de dood wijken moet voor wat de kweekplaats des levens is) bij Balzac, Les contes drolatiques[7], p. 571 s.

[3]) Zie o.a. het geestelijk huwelijk van mr. L. Trip en jonkvr. Barbara van Lier te Assen in 1772 beschreven door H. J. Oosting in Drenth. volksalm. 1906, blz. 80—95.

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES

This book is due on the date indicated below, or at the expiration of a definite period after the date of borrowing, as provided by the library rules or by special arrangement with the Librarian in charge.

DATE BORROWED	DATE DUE	DATE BORROWED	DATE DUE
AUG 3 1 1949			

C28 (747) M100

COLUMBIA UNIVERSITY
0032255543

949.2
V519
Veen
v.1
Uit onzen bloeitijd
A J Barnouw
AUG 3 1 1949

BIBLIOGRAPHIC IRREGULARITIES

MAIN ENTRY: Uit onzen bloeitijd: schetsen... v. 2

Bibliographic Irregularities in the Original Document

List volumes and pages affected; include name of institution if filming borrowed text.

_____ Page(s) missing/not available: _____

_____ Volumes(s) missing/not available: _____

_____ Illegible and/or damaged page(s): _____

_____ Page(s) or volumes(s) misnumbered: 239 reads 392, 295 reads 259

_____ Bound out of sequence: _____

_____ Page(s) or illustration(s) filmed from copy borrowed from: _____

_____ Other: _____

VOLUME 2

UIT ONZEN BLOEITIJD

Schetsen van het Leven
onzer Vaderen in de XVII[e] Eeuw

Baarn
Hollandia - Drukkerij

949.2 V519
2

Columbia University
in the City of New York

LIBRARY

UIT ONZEN BLOEITIJD

UIT ONZEN BLOEITIJD

SCHETSEN VAN HET LEVEN ONZER VADEREN IN DE XVIIe EEUW

ONDER REDACTIE VAN

DR. S. D. VAN VEEN

TWEEDE DEEL

BIJDRAGEN VAN: DR. P. J. BLOK. — DR. H. BRUGMANS.
TIDDO FOLMER. — W. HUTSCHENRUYTER.
DR. G. W. KERNKAMP. — DR. S. D. VAN VEEN.
DR. H. VISSCHER. — DR. G. A. WUMKES.

HUMANITAS DURAT

BAARN
HOLLANDIA-DRUKKERIJ

INHOUD [1]):

	Blz.
Het Muziekleven, door Wouter Hutschenruyter . .	1
Het Godsdienstonderwijs, door Dr. S. D. van Veen	41
Middelen van Verkeer, door Dr. H. Brugmans . .	89
De Gereformeerde Theologie, door Dr. H. Visscher	123
De Regeering, door Dr. G. W. Kernkamp . . .	163
Kerkelijk Opzicht en Tucht, door Dr. S. D. van Veen	211
De Gilden, door Dr. P. J. Blok	259
Kermissen, door Dr. G. A. Wumkes	299
Het Academieleven, door Dr. S. D. van Veen .	347
Het Boek en de Boekhandel, door Tiddo Folmer .	395

949.2
V519
v.2

[1]) De cijfers van deze inhoudsopgave correspondeeren met de paginanummering aan den voet der bladzijden, niet met die welke boven aan de bladzijden voorkomt.

HET MUZIEKLEVEN

door

WOUTER HUTSGHENRUYTER

AAN JULIUS RÖNTGEN

IN VRIENDSCHAP EN WAARDEERING

De belangstellende die zich geroepen voelt iets te schrijven over de muzikale toestanden, zooals die in de eerste helft van de 17e eeuw in ons vaderland zich voordeden, stuit al dadelijk op de eigenaardige moeielijkheid dat de gegevens, die hij voor zijnen arbeid noodig heeft, in allerlei boeken en tijdschriften verspreid zijn.

Hij moet dus zijn materiaal bij elkaar zoeken, een arbeid die veel tijd kost, maar ook vaak — waar belangrijke, onbekende zaken gevonden worden — veel bevrediging geeft.

Bevrediging ook, omdat hem blijkt dat op dit gebied — zij 't dan ook in stilte — door bekwame mannen veel en nuttig werk verricht is; dat het — over 't algemeen nog weinig betreden — gebied van de Nederlandsche muziekgeschiedenis toch reeds door menig padvinder, en met goeden uitslag is doorzocht; en hij vindt daarin eene aansporing om dat voorbeeld, voor zoover zijne zwakkere krachten het toelaten, te volgen.

De resultaten van den ontdekkersarbeid, waarvan ik bij de samenstelling van dit werkje mocht gebruik maken, vond ik in hoofdzaak verzameld in het „Tijdschrift der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis"; verder was mij van onschatbaar nut het voortreffelijke stuk over het Muziekleven, dat de Heer D. F. Scheurleer leverde als bijdrage tot het

werk „*Amsterdam in de Zeventiende Eeuw*", terwijl ook van Riemsdijk's „*het Stads-Muziek-collegie te Utrecht*" een rijken voorraad van wetenswaardige bizonderheden bleek te bevatten.

Gebruik makend van een en ander was het mogelijk een vrij duidelijk, zij 't dan ook niet altijd volledig beeld te vormen van het muziekleven in de eerste helft der zeventiende eeuw.

Al dadelijk blijkt dat dit muziekleven rijk en bloeiend was; dat in alle lagen der maatschappij een levendige zanglust aanwezig was; dat geene feestelijkheid plaats vond waartoe de toonkunst niet haar deel bijdroeg, en dat de overheid hare moederlijke zorgen ook over de muziek uitstrekte.

Hoe zou 't ook anders kunnen zijn bij de nakomelingen van een volk dat aan de wereld toonkunstenaars geschonken heeft als Okeghem, Obrecht, Wielaert en Lassus; onsterfelijken in den vollen zin van 't woord?

De nawerkende invloed van de kunst dier oude Nederlandsche meesters, gepaard aan dien van de in de tweede helft der zestiende eeuw zoo rijk bloeiende toonkunst in Engeland [1]), deed in Holland eene kunst zich ontwikkelen waarvan de werken van Sweelinck, een der grootste kunstenaar die ons vaderland ooit heeft voortgebracht, de quintessens mogen heeten.

Sweelinck, wiens beroemdheid als organist niet onder deed voor die als toondichter, was in de eerste hoedanigheid zeer populair; het loont de moeite te onderzoeken, welke taak hij en zijns gelijken te vervullen hadden; in welke verhouding hunne werkzaamheid stond tot de godsdienstoefening.

Het verrast dan dadelijk te vernemen, dat van wat

[1]) Het is begrijpelijk — en alleen verwonderlijk dat dit eerst sedert kort duidelijk aangetoond is — dat de levendige handelsbetrekkingen met Groot-Brittanje, ook eene wisselwerking ten opzichte van kunsten en wetenschappen deden ontstaan.

tegenwoordig wel de voornaamste helft van 's organisten taak mag worden genoemd, van het begeleiden van den gemeentezang, in Sweelincks tijd — en nog veel later — geen sprake was. Zelfs nog in 1643 verklaarde Voetius nooit te hebben gehoord van gemeentezang met orgelbegeleiding.

Daar bestond trouwens reeds lang eene partij die het orgelspel in de kerk „*paepsch*" vond, en het wilde afschaffen. In 1574 had de Synode het verboden, en in 1578 zelfs het gebod uitgevaardigd alle orgels uit de kerken te verwijderen. Dit schijnt echter, omdat de Vroedschap ook een woord had mee te spreken, niet zoo gemakkelijk te zijn gegaan, en de orgels bleven. De organist bespeelde zijn instrument vóór en na de prediking, en moest zich bovendien dagelijks een uur lang laten hooren ten einde — zooals het in 1593 in de instructie van den beroemden Leidschen organist Cornelis Schuyt werd uitgedrukt — de menschen „*te meer uit herbergen ende taveernen te houden*".

Eindelijk, toen de klachten over het slechte zingen van de gemeente steeds dringender werden, rees de — zeer voor de hand liggende — vraag, waarom men niet, door orgelbegeleiding, dien zang „*buyten desordre*" zou houden. Heftige tegenstand bij de reactionairen! Maar, de magistraat hakte de knoop door: 1636 verklaarde de overheid te Leiden, 1638 die te Dordrecht, dat zij 't begeleiden van den gemeentezang toestonden, en in hetzelfde jaar noemde de Synode het orgelspel eene „*middelmatige*", d. w. z. onverschillige zaak.

Daarmee was evenwel de tegenstand nog niet gebroken. In 1640 drongen de predikanten te Middelburg nog eens op afschaffing aan, maar de magistraat antwoordde, dat zij er „*geene ontstichtinge voor de Gemeente*" in zag, en sprak bovendien de meening uit, dat het „*oock het inordentelyck singen voorcompt*".

Dat slechte zingen schijnt wel zeer storend te zijn geweest. Herhaaldelijk trachtten de organisten en voorzangers middelen te vinden om het te verbeteren.

Jacob Hendriksz. „schoolmeester en musicant" (waarschijnlijk voorzanger) meende het te hebben gevonden in eene vereenvoudigde noteering (met één sleutel) der psalmen, waarbij hij voegde eene „corte instructie, daar bij men de voisen seer cort ende veel lichter soude connen leeren als voor desen". De eerste uitgaaf in die nieuwe noteering verscheen in 1650 bij Floris Jansz. Camerlingh te Enkhuizen, nadat de Staten van Holland en West-Friesland op 26 November 1649 octrooi hadden verleend.

Of die uitgaaf veel verkocht werd en of het beoogde doel er door bereikt werd, vond ik nergens vermeld.

Het luisteren naar het orgelspel blijkt voor de menigte wel een groot genoegen te zijn geweest, want wij lezen herhaaldelijk dat de kerken bij die orgelbespelingen vol waren. Dáár waar ze niet plaats vonden werd er om gevraagd, zooals te Haarlem, waar in 1634 een verzoekschrift tot de overheid werd gericht om geregelde orgelvoordrachten, en er op gewezen werd, dat zulks in andere groote steden ook gebeurde.

Het schijnt echter dat de organisten hunne voordrachten niet altijd in overeenstemming hielden met de gewijde heiligheid van het kerkgebouw, want zij ontvingen de vermaning „grave, stichtelyke stucxkens" te spelen en geene „motetten en lichtveerdige stucxkens". Dat zal dan ook wel de voornaamste aanleiding zijn geweest tot den hierboven reeds aangeroerden strijd over het toelaten van orgelspel bij de godsdienstoefeningen.

Hoe fel die strijd gestreden werd, blijkt wel uit de tegenspraak door Constantijn Huyghens uitgelokt met zijn boekje „Ghebruick en Onghebruick van 't

Orghel in de Kerken der Vereenighde Nederlanden", eene tegenspraak die haar hevigste uiting vond in een geschrift van I. I. Calckman [1]), getiteld „Antidotum, Tegengift van 't gebruyck of ongebruyck van 't Orgel enz. enz."

De beperkte ruimte belet eene uitvoerige bespreking van de beide boeken; hier kan alleen worden gezegd, dat Huyghens ook in dat geschrift blijken geeft van zijn schitterend vernuft en zijn helder oordeel, terwijl zijn tegenstander een voorbeeld van dogmatieke bekrompenheid blijkt te zijn.

't Was niet altijd alleen het orgelspel waarvoor de organisten hadden te zorgen; de meesten van hen waren tevens aangesteld als „Klokkenisten" of „Beyermeesters" [2]), d. w. z. zij moesten het carillon of klokkenspel in den toren op geregelde tijden bespelen.

Het bezit van een fraai klokkenspel was de glorie van eene Oud-Hollandsche stad, en veel geld werd door de overheid besteed om een mooi stel klokken bijeen te krijgen. Het klokkengieten, eene in ieder opzicht moeielijke kunst, werd in Nederland met den besten uitslag beoefend; de beroemdste onder de klokkengieters waren wel de gebroeders Hemony, die eerst te Utrecht, later te Amsterdam hun bedrijf uitoefenden.

De klokkenspelen van de Oude Kerk te Amsterdam, van den Wijnhuistoren te Zutphen, van de Lebuinuskerk te Deventer en van vele andere torens in ons vaderland, zijn uitnemend geslaagde proeven van hunne kunst.

Werden dus de carillons op gezette tijden door den Beyermeester bespeeld, het spelen bij heel- en halfslag

[1]) Dezelfde Calckmann vond het eene „Paepschheid", dat in een bundel van gezangen voor de Hervormde Gemeente, een Kerstlied zou worden opgenomen.

[2]) De in 1623 te Utrecht tot Beyermeester aangestelde Mr. Harman van Riemsdijk was tevens schoolmeester en voorlezer in de Buurkerk.

geschiedde door middel van een mechanisch bewogen, zoogenaamde speelton [1]), een wijden metalen cylinder, voorzien van een groot aantal, op regelmatige afstanden aangebrachte gaatjes, waarin metalen stiften konden worden vastgezet. Al naar gelang de melodie, welke gespeeld moest worden, luidde, werden die stiften verzet, en dat „versteecken" behoorde eveneens tot het werk van den klokkenist.

In de instructie die de magistraat te Leiden had vastgesteld voor Cornelis Schuyt, werd verlangd dat hij alle veertien dagen de heele en halve uren zou versteken, en daarop een „gewoon liedeken of psalm" zou stellen. Schuyt had in later tijden daarbij een assistent, Geryt Claesz. van Bijwegh.

De gelegenheid zoo vaak in 't openbaar muziek te kunnen hooren, wekte natuurlijk bij de burgerij de lust ze zelf te gaan beoefenen. Dat dit vrij algemeen geschiedde, toonen ons de schilderijen uit de zeventiende eeuw. Wanneer wij daarop afbeeldingen vinden van familiën of gezelschappen, zijn er altijd eenige personen bij die luit, fluit of knieviool hanteeren.

Wie goed musiceerde wilde zich gaarne in ruimer kring laten hooren, en zoo ontstonden al spoedig min of meer geregeld bijeenkomende gezelschappen, waar dicht- en toonkunst ijverig werden beoefend.

Het meest vermaarde onder die gezelschappen was wel de Muiderkring, waar muziekliefhebbers van beteekenis zich lieten hooren: Constantijn Huyghens, die reeds op 5-jarigen leeftijd het eerste muziekonderwijs ontving; die een jaar later de viola leerde bespelen, en — 7 jaren oud — de luit ter hand nam; Hooft's tweede vrouw, Leonora Hellemans, van wie haar echtgenoot zelf (die zich bescheidenlijk noemde „eenen vuurigen be-

[1]) De beste speeltonnen werden vervaardigd door Spraeckel te Zutphen en van Call te Nijmegen.

minner maar geen kenner der zangconste") verklaarde dat zij „zoet op het klavesimbel begint te worden"; zijn zwager Bartholot; Suzanna van Baerle, de vrouw van Const. Huygens, in de vele op haar gemaakte gedichten „Arbele" genoemd; Anna Maria Schuurman (van Utrecht) meesteresse op luit, clavecimbel en gamba, en eindelijk Maria Tesselschade Roemers.

Waar de dragers van zulke namen bijeen waren, mogen wij aannemen dat zij kunstpræstaties van hooge waarde leverden. En zij werden ook hoogelijk gewaardeerd!

Menig dichter zette zijne muzikale indrukken om in meer of minder gelukte rijmen; sommige curieus genoeg om ze hier neer te schrijven. Zoo o. a.:

Hier onder dees met groen bestroyde steenen
Rust Daniël van Reenen
Die 't ruwste hart kon met zijn lieflijk zingen
  Bewegen of bedwingen.
Zo hem de Doot maar eens had willen hooren,
Hij zong nog als te voren.

of:

Door lieflijk fluitspel van Merkuur moest Argus sneeven
Maar gij, o Alewijn, baart door uw fluit het leven.

en eindelijk:

Uw snaren zijn geen aardsche snaren,
Maar Febus heeft ze van zijn haaren
Gedrait, — — — — —

De behoefte aan krachtiger uiting van den muzikalen zin leidde al spoedig tot het vormen van meer officieele muziekgezelschappen. Menige stad van ons vaderland had haar „Collegium Musicum". Twee van die genootschappen bestaan nog, zij 't dan ook in sterk gewijzigden vorm, n.l. het in 1591 opgerichte „St. Cæcilia-Concert" en het veertig jaren jongere (1631) Collegium Musicum Ultrajectinum" te Utrecht. Een dergelijk gezelschap werd — in 1632 — te Nijmegen opgericht; het is (waarschijnlijk) in 1811 ontbonden.

Te Amsterdam bestond ten tijde van Sweelinck een Muziekcollege dat in hoofdzaak de zangmuziek van dien meester beoefende. Ongelukkigerwijs zijn daaromtrent geene documenten bewaard gebleven, en bevatten de archieven geene bizonderheden die daarop betrekking hebben. Te Rotterdam is omtrent het muziekleven in de eerste helft der 17de eeuw niets opgeteekend; of daar een dergelijk Collegium gevestigd was is thans nog niet uit te maken, maar mag als waarschijnlijk worden aangenomen.

Wie kan weten welke belangrijke documenten nog in particuliere archieven verborgen liggen?

Wat van die oude Muziekcolleges bekend is, is zeker belangrijk genoeg om er 't een en ander van te vertellen.

Wie zich zulk een Collegium voorstelt als eene concertinrichting, verkeert in dwaling; hoofddoel was het musiceeren in den huiselijken- of den vriendenkring. Het aantal leden was beperkt, dit blijkt uit de archieven van het Arnhemsche (Cæcilia) gezelschap, waar de op 9 Oct. 1605 vastgestelde ledenlijst slechts dertien leden aanwijst, een getal dat op 10 Februari 1632 tot acht geslonken was.

Zuinig was men er ook, want de rekening van hetzelfde college, ingediend door den Prætor Peter van der Wall, bedroeg in 1676 slechts 52 gld. 19 st. in ontvangst, tegen 10 gld. 17 st. in uitgaaf.

Bekrompen begrippen schijnen er niet te hebben geheerscht, want toen op 3 Juli 1677 een nieuwe Prætor gekozen zou worden, vereenigden de meeste stemmen zich op Mejuffrouw Helena Coets „om alleen te zijn tot een ornament des collegie, zijnde in Haar Ed. magt en dispositie gesteld te eligeren een Propraetor, die de onera (lasten) zal hebben waar te nemen; en is als zoodanig verkozen Dr. Jacob Coets".

Het hierboven bewezen zuinig beheer, was blijkbaar geen beletsel voor het aankoopen van allerlei benoodigd-

heden, zoodat ook de bibliotheek van het genootschap flink aangroeide; immers, eene rekening van 9 Feb. 1682 wijst aan dat 3 gld. en 12 st. betaald werd voor het inbinden van 72 muziekboeken.

Wat er gezongen en gespeeld werd, en op welke instrumenten men musiceerde, geven de oude bescheiden niet aan. Wel vinden wij in Augustus 1686 geboekt eene toelage van 2 gld. aan een „liefhebber" die de harp bespeelde, en werd in 't volgende jaar het tweemaal „stellen (stemmen) van de klavecimbel" met tien stuivers betaald.

Maar — die zelfde rekening vermeldt ook een post van 7 gld. en 10 st. voor de aanschaffing van een anker wijn.

Er werd dan ook niet alleen gemusiceerd, men besloot de bijeenkomsten gaarne met een eenvoudigen maar stevigen maaltijd, waarbij een glas goeden wijn gul geschonken en gaarne geledigd werd.

Maar er waren ook wetten om te voorkomen dat hier misbruik binnensloop! Men hoore van de oude wet van 1591, het zevende artikel:

„Unde om af te snijden und tho vermijden alle overvloedt van spijse und dranck sal d'huysweert ten taafelen laaten dienen een schenck ofte geroockt ossenvleisch, met drie schotelen slaets so die te bekomen is, unde twee kwartieren van een schaep, het een gebraden het ander gesoden, ofte in plaats van het een vierdel van een schaep, drie schotelen van Cabeliauw, ofte schelvis, met botter en kaes, und meer nog anders niet: bij poene van uit het college geworpen tho worden, en daer niet weder in tho komen, dan mits betalende een pondt vlaems", en het achtste dat luidt:

„Unde sal geschonken worden vooreerst

„nootdurft van bier, unde daerboven sal den „huysweert geven een vierdel wijns, und elck „van die gasten daerbij in geldt leggen een „mengelen wijns, unde meer niet, bij verbeurte „vaneen daelder die daerenboven dede, hetzij „weert of gast.

Uit het woord „huysweert" blijkt dat de bijeenkomsten niet in een daartoe aangewezen lokaal gehouden werden; art. 2 van de „Ordonnantie" „waer nu sigh „die gene, so in desen Collegio Musicali sijn, „sullen hebben toe regulieren", luidt dan ook: „Und sal dit collegio gehouden worden bij „beurte van maent tot maent, daervan dat den „aanvanck gemaeckt sal worden, bij den genen „so eerst getekent heeft".

Dat alles, en het feit dat in die Ordonnantie den dag van de bijeenkomst geregeld genoemd wordt de dag „van de maeltijt", doet ons zien dat dit muziek-college meer ten doel had het gezellig samenzijn te bevorderen dan wel de muziekbeoefening, ten minste in den eersten tijd, want later (5 April 1663) verlangt de Ordonnantie van 't genootschap dat men, om als lid te worden aangenomen, in staat zij „een Musyckstuk in een partie toe kunnen singen". Men schijnt er ook ten opzichte van het gedrag der leden onaangename ervaringen te hebben opgedaan, waarom anders, in dezelfde Ordonnantie Art. 11: „Die eenigh kraekeel aanvanght, hetzij met „schelden, ofte andersints, sal tot boete geven „vier schellingen; ende sal vorder op de groot- „heyd der injurie, hier door gebeurt, door de „praetoren ende andre collega's aght genomen „worden".

Nog trekt de aandacht dat men niet 's avonds bijeenkwam maar op den dag. De eerste ordonnantie spreekt van drie uur in den namiddag; de tweede (van 10 Feb.

1632) noemt als uur van aanvang twee uur, en bedreigt met boete een ieder die voor vier uur heengaat, terwijl in 1663 bepaald werd dat men iederen Maandag van één tot drie zou bijeenkomen.

Het Utrechtsche Collegium schijnt voor de oprichting in 1631 reeds in een anderen vorm te hebben bestaan. Muziekliefhebbers en beoefenaars van eenige autoriteit waren reeds in 1624 aanwezig, want wij lezen dat de Vroedschap toen eenige [1]) „personen van de Conste" assumeerde tot „hoorders ende beoordeelaars" bij gelegenheid dat eenige „competiteurs" tot het stadstromperschap, zouden worden „gehoort, geëxa- „mineert ende beproeft omme daer sonder „faveur de bequaemste aengenomen te worden „ter Eere van de Stadt"; en dat zij geregeld samen musiceerden blijkt uit eene stedelijke resolutie van 8 Sept. 1528 luidend: „Vermaent zijnde, dat die Camer „boven de nyeuwe secretarye nu verdreven „ende schoon gemaeckt was, ende dat die „liefhebbers van de musyck versocht hadden „aldaer eens ofte tweemael sweexs haer bij- „eencomste te mogen hebben omme haer te „exerceren gelijck daertoe in naburige steden „ook publycke plaetsen vergonst zijn, waertoe „zyl. gepresenteerd hadden aldaer te geven „elcks een spaenschen stoel met een cussen, „soo is den Cameraer gelast aldaer bij provisie „te stellen eene bequaeme uyttrekkende tafel".

Toen dus reeds een gezelschap van zóóveel beteekenis dat het zich om steun tot de vroedschap durfde wenden, en bij haar zoo gunstig bekend, dat het verzoek werd toegestaan.

---

[1]) Deze aanhaling en de volgende het Coll. Mus. Ultr. betreffende, zijn uit het boek van Jhr. Mr. I. C. M. van Riemsdijk „het Stads-Muziekcollege te Utrecht" (Utrecht, J. L. Beyers, 1881).

Wij mogen daarom met van Riemsdijk aannemen dat een muziekgezelschap te Utrecht reeds jaren voor 1631 bestond, en dat de oprichting in dat jaar van het „Collegium Musicum Ultrajectinum" slechts beteekende de officieele bestendiging van een reeds bestaand genootschap.

Toen het Collegium in 1632 werd opgericht, werd de „Camer boven de nieuwe secretarye" alreeds sedert een jaar niet meer door de muziekliefhebbers voor hunne bijeenkomsten gebruikt. Was misschien het gezelschap zóó talrijk geworden dat de kamer te klein werd, en zou ook dat de aanleiding kunnen zijn geweest tot de oprichting van het Collegium? Hoe 't zij, van 1631 af werden de oefeningen gehouden in een lokaal boven „die Waghe", het huis staande op den hoek van de Oude Gracht en de Ganzenmarkt [1]).

De inrichting van dat Genootschap was vrijwel gelijk aan die van het Arnhemsche: men kwam wekelijks bijeen, en wel op Zaterdag „naer noens te drie uren"; later (1679) werd om 4 uur aangevangen, eveneens op Zaterdag „ten ware de Sondaghs daaraen het heylige avondmaal gehouden wierd".

Van de afwezigen werd boete geheven, en zelfs de zieken waren daarvan niet vrijgesteld. Ook van gezamenlijke maaltijden lezen wij: op St. Cæcilia's dag werd van de opbrengst der boeten „eene eerlijke Refectie" gehouden, en trad een lid in den „houwelycken staat" dan moest hij zijnen medeleden aanbieden een „Collation naer discretie".

Voorloopig zoover over het Utrechtsche Collegium; op de volgende bladzijden zal het, in verband met andere zaken, nog menigmaal ter sprake komen.

Te Nijmegen droeg het muziekgezelschap den naam van het „Musyccolege van die gereformeerde religie"

[1]) Eigenaardig samentreffen! In datzelfde huis is thans gevestigd de „Muziekschool van de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst".

eene benaming die de zekerheid geeft dat andersdenkenden van het lidmaatschap uitgesloten waren. Men noemde het ook wel het „Musyccolege in de Broeren" omdat de stad ten zijnen gebruike eene zaal liet inrichten boven den kloostergang van het voormalig Predikbroerenklooster in de Broerstraat.

Zien wij dus dat zoowel te Nijmegen als te Utrecht de overheid door het inrichten en in gebruik geven van lokalen hare belangstelling in het werken en streven der muziekgezelschappen liet blijken, dan schijnt het de moeite waard te onderzoeken hoever die belangstelling zich uitstrekte, en al dadelijk blijkt dan uit allerlei daden en besluiten, dat zij het maatschappelijk nut der muziekbeoefening helder inzag en haar zooveel in haar vermogen was trachtte te bevorderen.

Dat zij met de muziekliefhebbers voeling hield, hebben wij gezien toen zij (te Utrecht) ze uitnoodigde de stadstrompers mee te examineeren. Hare belangstelling in de lotgevallen van het Collegium bleek bovendien uit het ten geschenke geven van een „clavecimbel of steertstuck", welk instrument in 1632 voor rekening der stad te Antwerpen gekocht werd voor 220 guldens, welke zaak Burgemeesters en schepenen belangrijk genoeg achtten om den Organist van den Dom, Alewijn de Vois op te dragen er voor naar Antwerpen te reizen; bleek nog uit het plaatsen van „een „caste van vuyren hout tot bewaringe van de „instrumenten en boecken" in het beschikbaar gestelde lokaal, en niet het minst uit het bevel dat „op die „uyren als de Liefhebbers haer const aldaer „exerceeren, niemandt met omroeren van koorn „ofte anders eenigh geraes boven de voorsz. „Camer sal mogen maecken".

Maar er was meer: eene resolutie van 28 Oct. 1633 gelastte de Stadstrompers en den Organist des Zaterdagsmiddags de oefeningen van het Collegium bij te wonen,

blijkbaar om door hunne medewerking het gezelschap met niet te versmaden krachten te versterken; op 23 November 1650 wordt aan het Collegium „tot hare betere accomodatie" een ander lokaal aangewezen: de Aalmoezenierskamer.

En het hield niet op! In 1661 kwam de eerste geldelijke subsidie, 50 gulden per jaar; en 4 jaren later schonk de Vroedschap een „handviolon" en een „bordviolon" ter gezamenlijke waarde van 24 gulden.

Maar niet alleen te Utrecht toonde de overheid zich zoo welgezind; ook van andere groote steden vinden wij dergelijke bewijzen. Voor die echter aangehaald worden moeten wij eerst een blik slaan op eene instelling hierboven reeds terloops aangeroerd: die der Stadsmuzikanten of „Stadstrompers" [1]).

Dit waren speellieden die, tegen een vast jaargeld, zich hadden verbonden hunne diensten te verleenen, overal en op elk uur dat het de magistraat behaagde hen te requireeren, hetzij ter opluistering van kerkelijke of wereldsche plechtigheden, hetzij tot vermaak van de bevolking. Zij mochten ook in hun vrijen tijd op bruiloften of andere feesten spelen, en behielden het volle recht op het daar verdiende loon, maar de overheid had een tarief vastgesteld, waarvan niet mocht worden afgeweken.

Groot was hun aantal niet: Amsterdam had er 6 in dienst; Groningen 4; Utrecht nu eens 4, dan weer 6.

Maar betaalde men de stadsspeellieden goed (reeds in 1596 gaf Utrecht hun een jaargeld van 150 gulden, een — voor dien tijd — lang niet gering bedrag!) men verlangde ook veel. Dagelijks moesten zij in dienst der stad hun werk verrichten. In zijne „Beschrijvinge van Amstelredam" zegt Fokkema: „Alle dagen tusschen elf en twalef „uuren wordt uit de vensters na de Markt

[1]) Zie ook mijn „Orchest en Orchestspel na 1600", Utrecht, W. de Haan.

„door ses Stads-Musikanten verscheyde Musi„kale stukken gespeelt op Schuyf-trompet of „Bazuyn, Kornet of Kromhoren, tot vermaak „der wandelende kooplieden en andere in„woonders en vreemdelingen, dat heel uyt„nemende vermakelijk is om aan te hooren".

Te Utrecht moesten zij spelen „ter eere van deser „stadt ende recreatie van een yegelijcken op „den Buurkerktoren, in de vrije merckten, des „middachs voor deser stadhuisinghe".

Dit laatste moest dagelijks gebeuren, des voormiddags half twaalf, en zooals de instructie luidt „in compleeten „getale, op poene van tien stuyvers bij yder „absente te verbeuren".

Maar zij mochten, evenals hunne Amsterdamsche vakgenooten bijverdiensten zoeken door 't spelen „op solem„nele maaltijden, banquetten ende bruyloften [1]).

De vrij strenge instructie door Burgemeester en Schepenen vastgesteld, bevatte meer dergelijke bepalingen waaruit blijkt dat zij den Stadstrompers gaarne een voordeeltje gunden; zoo o.a. X waarbij bepaald wordt dat voor het spelen bij bruiloften en maaltijden „deese musiciens zullen yder reyse voor salaris hebben ende genieten elk vijf guldens, sonder meer te mogen eyschen, mogende het niettemin accepteeren, soo yemand ter liefde van de konste hun meer wil geven".

Maar zij stonden onder strenge tucht, liepen bij 't geringste verzuim eene geduchte boete op, en werden vaak voor de vroedschap geroepen om eene scherpe berisping te ontvangen.

[1]) Dat er niets nieuws onder de zon is, blijkt alweer uit de bepalingen die de particuliere werkzaamheden der Stadstrompers regelden; de werkzaamheden moesten gelijkelijk over alle leden der Compagnie omgeslagen worden en de verdiende gelden even gelijkelijk worden verdeeld (coöperatie!) terwijl het op straffe van geldboete verboden was samen te werken met muzikanten die niet tot de Compagnie behoorden. (Vakvereeniging en uitsluiting van niet-leden!!)

Dat gebeurde o. a. in 1640; de stadstrompers waren besteld om vóór en na de inaugureele oraties van de professoren Donatius en Berckringer eenige muzieknummers uit te voeren. Maar, terwijl Dr. Berkringer aan 't oreeren was zijn ze alle, op één na, naar eene bruiloft gegaan, met het gevolg dat toen 's hoogleeraars toespraak afgeloopen was, de muziek weg bleef, en de plechtigheid „ohne Sang und Klang" eindigde.

Dat verdiende straf! Wij lezen dan ook „Soo heeft „de Vroedschap hun allen binnen doen comen sijnde, „soo daerover als oock dat eenige van henl. ter „voors. tijde niet waren gecomen met haer silvere „letters [1]), behoorl. reprimande gegeven, ende den „musicien Joannem Cuperum vermits sijn trots ant- „woordt ende groote inobedientie gecasseert ende „sijne silvere letters afgenomen, mitsgaders geinter- „diceert met de andere stadstrompers op eenige „maeltijd ofte bruyloftsfeesten musyck te spelen „op de verbeurte van 25 gulden ende arbitrale „correctie, condanneerende de vordere stadstrom- „pers die mede absent waren geweest nae de ge- „daene Oratie van den Prof. Berkringher in de „carentie van een maent gagie".

Een ander geval, met den Tromper, meester van Ebbenhorst. Hem werd door de Vroedschap „aengeseyt, dat „ten tijde hij mede tot desen dienst worde gead- „mitteert (hoewel nijdt volcomen in de const er- „varen) hij belast is geweest dagelicx sich in de „const met zijne medebroeders te excerceren omme „bequaem te worden, ende dat men nu vernam dat „hij in plaetse van dien sich begaf tot het leeren „van dansen, 't gene de Vroetschap misnoegde,

[1]) De Stadstrompers droegen — in dienst — een „bequaeme rock van „bruin gecoleurt laken, daerop zij van stadswege ergens musiceerende hunne „silvere letters hebben vast te maken en ten thoon te stellen".

„(die sulcx ten beste hij coste excuseerde:) ende „expresselijk belast is sulcx dansen ende springen „naer te laten, op pene van privatie zijns ampts".

Voor dansen schijnt de overheid te Utrecht doodsbenauwd te zijn geweest. Vijf malen heeft zij daartegen strenge orders uitgevaardigd; in een daarvan (28 Feb. 1644) schrijft zij zelfs „de swaare plagen, daar mede „den rechtveerdigen God deese Landen is be- „soeckende" toe aan de „baalen en baletten ende „diergelijcke lichtveerdige actiën", en verbiedt de Stadstrompers ten strengste daarbij ooit mee te werken.

Was men in deze zaken bekrompen, in andere toonde men een ruimeren blik te hebben dan velen van de kerkelijke overheden in onzen tijd. Men dacht er niet aan dat het eene instrument een minder gewijd karakter zou hebben dan 't andere; dat de kerk en 't kerkorgel ontheiligd zouden worden door het bespelen van sommige andere speeltuigen.

Dat blijkt uit eene resolutie van 8 Dec. 1628 waarbij aan den tromper Thomas du Sart werd toegestaan „de „cornet onder 't orgel in den Dom te spelen", en waarbij zelfs wordt erkend dat het zal gebeuren „ten „einde den orgel in de kerke van den Dom te „Utrecht met musique worden gebeterd". Dat verbeteren van 't orgelspel had waarschijnlijk de bedoeling eenige afwisseling te brengen in de voordrachten; men trachtte dat op verschillende manieren te bereiken, somtijds ook door koraalzang aan het orgelspel te paren. In enkele steden kreeg zelfs de organist de opdracht jonge zangers daartoe op te leiden, waarvoor hij eene toelage op zijn tractement ontving [1]).

Waren er bizondere feestvieringen op te luisteren, dan

[1]) In 1657 besloot de overheid te Utrecht dat eenmaal per week onder het orgel van den Dom of van eene der andere kerken „eene vocaalmuziek" zou worden gegeven.

zorgde de overheid steeds ervoor dat de muziek daarbij niet ontbrak, en wilde men 't heel mooi maken dan spaarde men geene kosten en liet zelfs musici van elders overkomen om het eigen ensemble te versterken. Reeds in 1594 werd Cornelis Schuyt door de Leidsche magistraat naar Utrecht gezonden, om speellieden met hunne instrumenten naar Leiden te ontbieden, ter opluistering van de plechtige ontvangst van Prins Maurits.

Waar het gold jonge en veelbelovende talenten te steunen, bleven de autoriteiten ook niet achter maar subsidieerden met milde hand hen, die bij beroemde meesters wilden gaan studeeren, maar wien het aan de noodige middelen ontbrak.

Reeds Jan Pietersz. Sweelinck schijnt dat voorrecht te hebben genoten, en (voor 1580) de reis naar Italië waar hij bij Zarlino studeerde, geheel of gedeeltelijk op kosten van de overheid te hebben gemaakt. Zijn tijdgenoot Corns. Schuyt, die omstreeks 1579 ook naar Italië reisde, had dit eveneens te danken aan de mildheid van het Leidsche Stadsbestuur.

Dat van Deventer deed hetzelfde tegenover Jan Adam Reinken, wien het in staat stelde te gaan studeeren in Leipzig en later te Hamburg bij den beroemden organist Scheidemann; en ook Claude Bernard genoot steun om zijne opleiding te Amsterdam bij Sweelinck te gaan voltooien. Bij besluit van 10 October 1653 werd bepaald: „S. ende r. hebben Jan Adams Reincke uit goede „consideratiën boven die vijftig Car. guldens, hem bij resolutie van den 22 Augusti 1650 ten fine als met meerderen bij derselver resolutie bij provisie jaerlicx toegelegt, nog geaccordeert twie jaeren lang vijftig gelijcke guldens jaerl. mede door den rentm. Jordens uyt te kieren, nemende die leste vijftig guld. anvang met zijns, Jan Adams, vertreck van hier".

Dat mag royaal worden genoemd! Maar de Deventer vroedschap, die blijkbaar niets ten halve doen wilde, liet het niet daarbij: 12 Sept. 1654 kent zij Reinken nog eens honderd Car. guldens toe, en op 26 Juli 1656 nog weer dertig.

Omtrent Claude Bernhardt lezen wij in de resolutieboeken: 2 Sept. 1615, Schepen ende raedt hebben vergunstigst die persone van Claude Bernhardt nae Amsterdam op haer ed. costen, bij mr. Johan Petersz. Swelinck te reisen, ende sich bij denselven in die kunste van 't orgelspelen bij provisie voor een halff jaer te oeffenen, ende willen schepen ende raedt Mr. Jan voorn. het leergelt betalen, ende daerenboven noch gemelten Claude t'allen vierendeel jaers voor sijne montcosten ende onderholdinge toeleggen vijffentwintich goltgl., waervan hij nu datel(ick) een vierendeel jaers bij anticipatie ontfangen sal".

Het gezonde beginsel dat de aan Claude Bernhardt gegeven ondersteuning, hem aan de stad Deventer verplichtte heeft de raad blijkbaar ook gehuldigd, want de resolutie luidt verder: „Des hij sich verbinden sal, naedat hij in die kunste voorss. ervaren ende expert sal sijn, der stadt sekere jaeren stevigh ende vast verobligeert te wesen, gelijck hij sulcks bij handttastinge aan br. Hemert aangelooft heeft".

Zien wij uit deze, zeker niet onbelangrijke bedragen dat de overheid waarde hechtte aan eene goede beoefening der toonkunst, en niet aarzelde ten haren behoeve in den buidel te tasten, hetzelfde blijkt uit de hoogte der bezoldigingen toegekend aan de toonkunstenaars die in stadsdienst waren aangesteld. Sweelinck genoot dadelijk bij zijne aanstelling tot organist der Oude Kerk wel-is-waar slechts honderd gulden per jaar, maar hij was ook nog

niet twintig jaren oud, en ongerekend die jeugdige leeftijd werd dat bedrag al spoedig verdubbeld. Na 4 jaren, in 1590, legde het kerkbestuur er nog eens honderd gulden op, en gaf de vroedschap eene toelage tot hetzelfde bedrag, terwijl hem bovendien nog honderd gulden meer werd toegezegd voor 't geval hij in 't huwelijk zou treden.

Cornelis Schuyt sloot in 1593 eene overeenkomst met de overheid te Leiden, waarbij hem — wel-is-waar voor een zeer veel omvattenden werkkring [1]) — behalve vrije woning op het Bagijnehof, werd toegekend een salaris van 200 gld. per jaar, met eene verhooging van 100 gld. zoodra hij zou trouwen.

Die verbintenis liep zeven jaren. Toen zij hernieuwd werd — in den loop van 1599 — werd de jaarwedde op 400 gld. gebracht.

Hebben wij hierboven, als bewijs dat de overheid het zich tot eene plicht achtte voor openbare muziek-uitvoeringen te zorgen, reeds aangehaald dat in bijna alle groote plaatsen van ons land geregeld publieke orgelbespelingen werden gehouden; dat te Amsterdam dagelijks voor een der vensters van het raadhuis werd gemusiceerd en dat de Stadstrompers te Utrecht elken dag voor het stadhuis moesten spelen, dan dient hier de curieuze bizonderheid

---

[1]) In een artikel over Schuyt van Dr. Max Seifert (Tijdschrift der Vereen. voor Noord-Nederlandsch Muziekgeschiedenis, Dl. V blz. 246) lezen wij: Cornelis Schuyt verplicht zich de stad te dienen als Organist, onder, met en naast zijn vader, 1°. niet alleen op de kerkorgels op gezette tijden en uren te spelen om de gemeente te stichten en om haar van het overmatige bezoek der herbergen en taveernen af te houden; alsook 2°. om bij gewone en buitengewone maaltijden „van die van de Gerechte", wanneer vorsten, voorname personen of gezanten te gast waren, zich op het orgel en op andere instrumenten, die hij geleerd had of zou leeren en met zang te laten hooren. Hij moest het orgel bespelen des Zondags voor- en namiddags na de predicatie, in de week na het avondgebed en bovendien nog een uur lang op nader te bepalen tijd.

Cornelis verklaart zich 3° bereid een of twee knapen met „clare ende heldere stemmen" in de muziek te onderwijzen, om „tot verchieringe onder de organen (orgels) te worden gebruyckt".

vermeld dat de magistraat van laatstgenoemde stad het tractement van den blinden organist Jhr. van Eyck, van 80 tot 100 gulden verhoogde, op voorwaarde dat hij „de wandelende luyden op 't kerkhof somwijlen 's avonts met het geluyt van zijn fluitgen vermake [1]).

Blijkt uit dat alles dat de belangstelling van overheidswege getoond, een weerklank was van den zin voor muziek die in het Nederlandsche volk leefde, dan is het begrijpelijk dat het particuliere initiatief zich ook ging uiten, zij 't ook dat hier meer koopmanszin dan geestdrift voor de kunst de drijfveer was.

---

[1]) Door R. Opperveldt, die in 1640 „de Daegeraedt, Middach en Avondstondt" in de wandeldreven van het Janskerkhof in dichtmaat bezong, wordt het klokken- en fluitspel van v. Eyck, zooals 't de wandelende minnende paren in de ooren klonk, aldus beschreven:

„Maer wat schelter in mijn ooren,
„Dat soo vrolick sich laet hooren?
„'t Is de soete klocke-klanck,
Eyckje singt sijn hellen sanck,
„Eyckje komt ons Pleyn vereeren,
„En de klockjes spreecken leeren,
„Schaetert door de teere blaen
„Datse we'er geluydtjes slaan.
„Daer begint hij op zijn fluydtje
„Dat was 't! O! wat liever tuytje!
„(Wech nu loome lomperij!)
„Of ick in den hemel sij?

Een ander dichter raakt in zulk een geestdrift dat hij uitroep:

„Kroon, ay kroon zijn zoete Fluyt
„Met gewijde lauwer-kranssen,
„Op het maatigh vingre danssen
„Konnen d'Eedle ooghen zien,

(Toespeling op van Eyck's blindheid).

„Dubb'le deuntjes zouw hij speelen
„Op Euterpes loftoneelen:
„Maer nu dat de Goôn verbiên,
„Rijst hij zienloos op de vloogh'len,
„Als een Phenix van de voogh'len,
„Hooger als er iemant magh.
„Dubb'le Orpheus, zoo hij zagh".

Een concertleven [1]) zooals wij het tegenwoordig kennen — 't is reeds hierboven gezegd — bestond in de eerste helft van de 17e eeuw nog niet, maar de gelegenheid om van muziek te genieten buiten den huiselijken kring of het muziekcollege, vond men in de zoogenaamde Muziekherbergen.

Omtrent den aard van die inrichtingen bestaan tweeërlei opvattingen. De eerste is dat men ze alle over één kam scheert en ze als volstrekt minderwaardig kenmerkt, of — zooals Mr. N. de Roever (Uit onze Amstelstad) opmerkt — „een musieckgen" in een herberg verlaagde die tot een huis van minder allooi. Volgens de andere opvatting moest men de muziekherbergen scheiden in twee soorten; de eene, de zoogenaamde „musico" was een publiek huis waar het musiceeren maar bijzaak was en slechts diende tot begeleiding van den dans en tot dekmantel van nog andere, niet bepaald oirbare zaken [2]). De tweede soort droeg een meer degelijk, vaak zelfs een gedistingeerd karakter. Bewijs voor deze laatste bewering is wel dat de Admiraal Swartenhoudt en zijne deftige gade, in 1636 als waard en waardin fungeerden van de zeer bekende herberg „de Prins" [3]).

Eene andere beroemde Muziekherberg, waar geregeld instrumentale muziek te hooren was, heette „het Huys te Sinnelust" of „In de Mennistenbruyloft"; eigenaar was — omstreeks 1630 — Johannes Antonides.

Langzamerhand begonnen de bezoekers zóó vast er op te rekenen dat zij, door hunne vertering ook het recht kochten muziek te hooren, dat de eigenaars dier huizen

[1]) Wel schijnen omstreeks 1648, in den schouwburg te Amsterdam, meermalen muziek-uitvoeringen te zijn gegeven in plaats van de gewone tooneelvoorstellingen.

[2]) Bredero laat een waard, die het muzikale Zondagsvermaak wil aanprijzen, zeggen:
„'t Gaet so ondeughdelijcke moy, jij wilt wild worden dat ghij „'t hoort".

[3]) De Roever, t. a. pl.

er meer voordeel in zagen de speellieden vast te engageeren. Reeds in 't begin der 17e eeuw waren er herbergen waaraan een troepje muzikanten vast verbonden was, en waar „het geluid van violen en bassen, van bazuinen en cornetten, werd afgewisseld door de liedjes van een der speellieden die tevens zanger was" [1]).

Maar er waren ook muzikanten die van de eene herberg naar de andere trokken. Zoo lezen wij van drie spelers op viool, hakkebord en bas, mannen met opvallend lange baarden — 't waren „smouzen" zooals men toen de Hoogduitsche joden algemeen noemde — die rondgingen en speelden waar zich hun eene gelegenheid bood.

De meeste musici evenwel gaven, begrijpelijkerwijs, de voorkeur aan eene vaste verbintenis, want zij werden vrij goed betaald: een speelman, thuis op verscheidene instrumenten en tevens zanger, kon rekenen op vijf gulden per week, en een gulden als aandeel in de „steeckpenningen".

Sommige muziekherbergen gaven de gelegenheid het clavecimbel te hooren bespelen, en zelfs voorname meesters lieten zich daartoe vinden. Omstreeks 1660 speelde dagelijks van zes tot negen uur, in de herberg op den hoek van het Karthuizer kerkhof, François de Knibbergh, een beroemd clavecimbalist, die daarmee zes gulden per week verdiende.

Andere, aardige bizonderheid: in vele muziekherbergen was aangeplakt dat ieder die 't kon, zijn aandeel in de muziek moest leveren. Ook schijnt het dat men er wel eene vrije kamer kon krijgen om in besloten kring ongestoord te musiceeren, want sommige eigenaars hadden boven in 't huis verscheidene vertrekken voorzien van de meest gebruikelijke instrumenten, als luit, knieviool, fluit en hakkebord; instrumenten die daar, zonder twijfel, ten gerieve van de bezoekers werden beschikbaar gehouden.

[1]) De Roever, t. a. pl.

Wat er gespeeld werd door de vast geëngageerde muzikanten is niet met zekerheid uit te maken. Waarschijnlijk waren het de — zeer vele — algemeen in zwang zijnde gezelschapsliedjes, terwijl de zoogenaamde Boerenliedjes zeker ook geregeld zijn gespeeld geworden [1]).

In de danshuizen was de uit te voeren muziek uit den aard der zaak meer beperkt. De Boerenliedjes en Contradansen zullen daar wel het voornaamste bestanddeel van het repertoire geweest zijn.

Bij de tooneeluitvoeringen, in hoofdzaak door de Rederijkerskamers vertoond, werd wel muziek gemaakt, maar ze was van weinig beteekenis. 't Waren in hoofdzaak liedjes, met enkele instrumenten begeleid. De Engelsche tooneelgezelschappen daarentegen, die tusschen 1590 en 1620 ons vaderland bereisden, gaven aan de toonkunst een veel ruimer plaats bij hunne voorstellingen. Natuurlijk voerden zij slechts muziek van hunne landgenooten uit; deze was, behoudens enkele uitzonderingen, niet zeer belangrijk, maar zij schijnt toch wel in den smaak te zijn gevallen, want in 1648 nog werd hier te lande van die Engelsche muziek gedrukt. De instrumenten die bespeeld werden waren volstrekt niet — zooals door velen vermoed wordt — alleen van buitenlandsch maaksel; in tegendeel, de 17^{e} eeuw telde een aantal uitmuntende Nederlandsche instrumentmakers. In eene, toentertijd te Amsterdam bestaande winkelgalerij, „het Pand" genaamd, woonde een beroemd luitenmaker, Philip Jansz., wiens instrumenten zeer gezocht waren, en waarvan het debiet, in aanmerking genomen dat de luit toen evenzeer huis- en familie-instrument was als thans de piano, zeker niet gering zal zijn geweest.

Vermelding verdient hier nog dat in 't laatst der zeventiende eeuw, dus honderd jaren vóór Maelzel te Weenen,

[1]) De verzamelingen van Oud-Hollandsche Dansen, Boerenliedjes en Zangstukken, opnieuw uitgegeven door van Riemsdijk, Röntgen, Loman e. a. geven een juisten dunk van de muziek uit dien tijd.

een Amsterdammer een Metronome of tijdmeter uitvond. Het instrument werd door zijn maker „Chronometer" genoemd; de afbeelding ervan is te vinden in het in 1698 te Amsterdam verschenen boek van Loulie „Elements ou principes de musique".

De betrekkelijk nog jonge kunst van muziekdrukken werd in ons land ook al vroeg uitgeoefend. In 't begin der zeventiende eeuw had Christopher Rafelingius te Leiden eene muziekdrukkerij waar voortreffelijk werk geleverd werd. Ook de druk met in koper gegraveerde platen (een procédé — voor zoover bekend is — het eerst toegepast in 1586 te Rome bij Simone Verovio's „Diletto spirituale") vond hier te lande reeds aanwending in 1615, bij de uitgaaf van Nicolaas Vallet's luitboek.

Het „Tabulatuur-Boeck" van Anthoni van Noordt is eveneens van gegraveerde koperen platen afgedrukt.

Er werd hier te lande heel wat muziek gedrukt! Het aantal Liedeboeken dat in de eerste helft der zeventiende eeuw het licht zag, is buitengewoon groot. Elke stad had haar eigen Liedeboek, dat vaak door den zonderlingsten titel werd aangeduid. Wij vinden „Buitensingel", „Kermisvreugd", „Plantage", „Trekschuit", maar dikwijls ook titels van grooteren omvang, waarvan hier — om der curiositeit wille — een volgen moge, die van het in 1627 te Rotterdam verschenen „Nieu Liedboeck, ghenoemt den nieuwen ende vrolijcken Amstelredamschen Doele-vreugt. Versiert met veel Minnedeuntjes, Herders-Klockjes ende soete Flickefloyerijtjes, gemaeckt door verscheyden componisten".

De inhoud van die Liedboeken bestond in de eerste helft der zeventiende eeuw, in hoofdzaak uit die krachtige, kerngezonde zangen, die wij hebben leeren kennen uit de nieuwe uitgaven die in de laatste jaren zijn verschenen. Na 1650 kwam de achteruitgang die niet beter kon worden

gekarakteriseerd dan door de woorden van Scheurleer (Amsterdam i/d 17e Eeuw) „Deed zich in de letterkunde een onheilspellende invloed van Fransche zijde gevoelen, verloor de schilderkunst evenals het volk zelf veel van de oorspronkelijke kracht en frischheid, wat wij van de muzikale voortbrengselen uit het einde der zeventiende kennen draagt over 't algemeen alle kenteekenen van verval.

Men legge de Liedeboeken van 1610—1650 naast die van de laatste tientallen jaren der eeuw en het verschil springt aanstonds in het oog.

De frissche, pakkende wijzen maken plaats voor onbeholpen namaaksels of slechte toepassingen van Fransche of Italiaansche melodieën, vol gekunstelde smakelooze krullen".

Maar die periode houdt ons thans niet bezig!

De „bloeitijd" toont aan alle kanten een opgewekt en krachtig muziekleven. Natuurlijk waren er ook toen reeds muziekvijanden; lieden die vonden dat tijd en geld aan de kunst besteed, verbeuzeld en verkwist waren. Vele geschriften en spotprenten zijn er om dat te bewijzen. Een van die laatste vertoont een musiceerend gezelschap waarbij eene fluitblazende dame. Het onderschrift luidt:

„Vive l'amour met vrucht, ons houwlick is begonnen,
„Ons Ouders waren boersch, zij hebben 't vrek gewonnen
Pannegen vet, moy weer, het moet al maer voor den krop,
Wij hebben goets ghenoegh. hoe crijghen wij 't maer op.

Waar zulk eene algemeene muziek-beoefening was, moest ook gelegenheid zijn in die kunst te worden onderricht. En al vinden wij bij enkele groote meesters de bewijzen dat zij hunne kennis en bekwaamheden grootendeels door zelfonderricht hebben verworven, aan den anderen kant blijkt dat de meeste toonkunstenaars van beteekenis gaarne bereid gevonden werden onderwijs te geven; onder anderen

is 't bekend dat Dirk Sweelinck, de zoon van Jan Pietersz. Sw. clavecimbel-lessen gaf.

De gegoede burgerij toonde dit op prijs te stellen door van de geboden gelegenheid een ruim gebruik te maken, en betaalde het gegeven onderwijs met — voor dien tijd — behoorlijke bedragen. Pieter Ariaensz. van Nierop betaalde in 1644 de fluitles aan een zijner kinderen met 2 gld. per maand.

Ook de overheid toonde het belang van goed muziekonderwijs in te zien, en strekte ook daarover hare zorgen uit. Die van den Haag stelde reeds in 1593 Michiel Lamorette aan, om alle dagen „in de groote schoole ter plaetse van Conrector des middags ten elf uyren tot twaelff uyren geslagen zall' wesen" onderwijs te geven „in die voors. conste van musycque". Daarvoor mocht hij van elken leerling, per drie maanden, twaalf stuivers vorderen; de minvermogenden waren hiervan vrijgesteld en genoten het onderwijs gratis.

Zwolle benoemde in 1650 den voorzanger tot assistent van den rector der Latijnsche school; hij moest in die hoedanigheid de muzikale oefeningen der leerlingen leiden. Nijmegen deed in 1652 hetzelfde, maar verstrekte het muziek-onderwijs alleen aan de derde, vierde en vijfde klassen.

Onderwijzen en onderwezen worden wekt de behoefte aan leerboeken; ook daaraan ontbrak het niet. Het is niet noodig hier eene dorre opsomming te geven van al wat in de zeventiende eeuw op dat gebied is verschenen, maar enkele curiosa dienen toch genoemd.

In de eerste plaats komt dan in aanmerking een boekje dat in 1605 werd gedrukt en in 1621 een herdruk beleefde, met den titel „Corte onderwijsinghe van de Musike in 't Latijn ende Duyts, genomen uyt de wijtloopighe Leeringhen der Musiciens. Ten dienste van de treffelicke Schole van de Veluwe in Gelderlandt tot Harderwiick".

Dat boekje is een toonbeeld van beknoptheid! Het is slechts elf bladzijden groot, maar toch bevat het aan 't eind een voorbeeld van eene vierstemmige Fuga. Hier is het groote gebied der Theorie- en Harmonieleer in zevenmijlslaarzen doorgevlogen!

Belangrijker dan dit werkje zijn de geschriften van Joan Albert Ban. Deze was een man van de nieuwe richting! Zijn begrip van goede zangmuziek was dat de toon zich nauw moest aansluiten bij het woord; de theorie dus door Gluck en Wagner in hunne muziekdrama's toegepast, en tegenwoordig als de eenig juiste erkend.

Ban was bovendien, ten opzichte van de Nederlandsche taal, door en door purist. Hij ging zoover, dat hij de uit het Latijn en het Italiaansch overgenomen uitdrukkingen, termen, die juist omdat ze algemeen aangenomen waren overal begrepen werden, door Nederlandsche van eigen vinding verving. Ik laat hier eenige staaltjes volgen. Ban noemde:

Interval.	Tusschenval.
Terts.	Drieling.
Octaaf.	Achteling.
Dissonant.	Onklank.
Muziektheorie.	Zangwetingh.

terwijl hij den term „Hemiolia proportio" vertaalde door „Halfhele voordeling". Men ziet, Ban had zijne eigenaardigheden, maar daarmee en daardoor was hij eene persoonlijkheid van beteekenis. Gedichten te zijner eer, van Vondel en Tesselschade getuigen van de hoogschatting zijner tijdgenooten.

Ten slotte, aan het eind van dit beknopte overzicht van de muziektoestanden in de 17ᵉ eeuw, de opmerking dat in dien tijd de gewoonte van composities op te dragen aan autoriteiten en kunstvrienden, al even verbreid was als tegenwoordig. Sweelinck en anderen hebben op deze manier met verscheidene van hunne werken tijdgenooten

gehuldigd en daardoor namen aan de vergetelheid ontrukt die zonder hunne opdrachten, zeker niet in de herinnering zouden hebben voortgeleefd.

Gaven de voorgaande bladzijden een — zij 't ook beknopt beeld — van het muziekleven in den „bloeitijd", hier volge dan nog eene korte biografische schets van de voornaamste kunstenaars die op dat muziekleven invloed hadden.

De namen die dan 't eerst genoemd dienen te worden zijn die van Cornelis Schuyt (zie blz. 5) en Jan Pietersz. Sweelinck. Schuyt werd geboren te Leiden in 1557; zijn vader, Floris, bekleedde daar de betrekking van Organist en leidde zelf de muzikale studiën van zijn begaafden zoon; waarschijnlijk heeft hij hem al vroeg tot bruikbaar helper bij zijne drukke ambtsbezigheden opgeleid, waardoor de jonge man bij eene groote theoretische kennis ook eene ruime mate van praktische bekwaamheid opdeed. Zijne talenten trokken al spoedig de aandacht van invloedrijke vrienden, en vermoedelijk heeft hun aandrang den raad der stad Leiden bewogen, hem door geldelijken steun in staat te stellen in Italië te gaan studeeren.

Wanneer Schuyt daarheen vertrok is niet uit te maken. Zeker is alleen dat hij 1578, toen zijne moeder overleed, nog te Leiden was, en waarschijnlijk dat hij kort na die gebeurtenis vertrok. Evenmin kan omtrent den duur van zijn verblijf, noch omtrent de steden die hij bezocht iets met zekerheid worden vermeld. Authentiek bevestigd is alleen dat Schuyt in 1593 tot organist te Leiden is benoemd. Onder welke omstandigheden en op welke voorwaarden is hierboven (blz. 22) reeds aangegeven. Dat hij bij de magistraat „persona grata" was mogen wij afleidden uit het feit dat deze de opdracht van een boek Italiaansche madrigalen, aannam niet alleen, maar als tegengeschenk den componist 24 gld. toekende.

Die madrigalen — gedrukt bij Christopher Rafelengius te Leiden (zie blz. 27) — verbreidden den roem van Schuyt ook buiten zijne vaderstad. Hij kwam vaak als gast in den Muiderkring en heeft daar zeker ook meermalen Sweelinck ontmoet.

Een nieuw boek „Hollandsche madrigalen met vijf, zes ende acht partijen, bey Cornelis Nicolai" verscheen in 1603; een derde werk, wederom Italiaansche madrigalen in 1611, terwijl een vierde, in 't zelfde jaar uitgegeven, bestond uit eene verzameling van Paduanen en Gagliardes, instrumentaal-muziek waarmee Schuyt waarschijnlijk de speellieden met wie hij door zijn ambt vaak in aanraking kwam, een genoegen heeft willen doen.

Schuyt is niet oud geworden: 12 Juni 1616 werd hij in de St. Pieterskerk begraven. Hij had nog niet den leeftijd van 60 jaren bereikt.

Zijn groote tijdgenoot, Jan Pietersz. Sweelinck [1]) werd geboren te Amsterdam [2]) tusschen April en October 1562 [3]), en overleed daar op 21 October 1621.

Tusschen zijn levensloop en die van Schuyt valt, ten opzichte van de 20 eerste jaren eene merkwaardige overeenkomst te constateeren.

Ook Sweelinck's vader was organist (a/d Oude Kerk te Amsterdam) en ook deze heeft in de eerste jaren zijn kind (waarschijnlijk) zelf onderricht. Evenals bij Schuyt trokken zijne talenten de aandacht van vermogende kunstminnaars, en toen de noodzakelijkheid ter sprake kwam van zijne studiën in het muziekcentrum van dien tijd, in Venetië te gaan voortzetten, bleek het vertrouwen in zijne

[1]) De volgende spellingen van zijn naam komen eveneens voor: Sweelingk, Sweling, Zweling, Swelinck Sveling en Schweling. Een enkele maal vond ik hem aangeduid als Mr. Jan Pieterse.

[2]) De door sommigen nog staande gehouden overlevering dat Sweelinck te Deventer zou geboren zijn, wordt door de onderzoekingen van Eitner en Seifert vrijwel te niet gedaan,

[3]) Felix Clement in zijne „Beroemde Toonkunstenaars" noemt als geboortejaar 1540!

gaven groot genoeg om die kunstliefhebbers en zelfs de Amsterdamsche overheid te bewegen hem daarvoor geldelijk te steunen.

In Venetië had de groote Adriaan Willaert (geboren tusschen 1480 en '90, overl. 1562) gewerkt en die stad — op muzikaal gebied — verheven tot eene ver uitstralende zon. In zijnen geest arbeidden verder de beide Gabrieli's, Merulo en Zarlino.

Bij dezen laatste kwam Sweelinck als leerling [1]). Dat zijne studie vruchten droeg mogen wij afleiden uit zijne aanstelling tot organist aan de Oude Kerk, in de plaats die zijn vader bekleed had, op nauwelijks 18-jarigen leeftijd, zeer kort nadat hij uit Italië was teruggekeerd (zie blz. 22).

Van toen af heeft Sweelinck, tot aan zijnen dood te Amsterdam gewoond en er eene positie van gezag in de kunstwereld bekleed. Als organist van wereldberoemdheid (Vondel herdenkt „Sweling's verquickende avontklankken" voor „gepropte bankken") en leeraar in compositie en orgelspel van groote beteekenis werd hij door zijne tijdgenooten hoogelijk geëerd, getuige de eerenamen van „Phoenix der Musycke" (Vondel) en van „Organistenmaker". Van heinde en ver, zelfs uit Danzig, kwamen de jonge kunstenaars naar Amsterdam om bij Sweelinck de laatste en hoogste wijding te ontvangen.

Amsterdam was trotsch op zulk een burger en toonde dat, waar de gelegenheid zich voordeed. Vooraan de magistraat, die een groot deel van de drukkosten van het eerste deel zijner psalmen vergoedde; dan een groep van de aanzienlijkste burgers die een „Collegium Musicum" vormden, voornamelijk ter beoefening en uitvoering van

[1]) Ook dit wordt door enkele muziek-historici betwijfeld; Seifert echter neemt het met stelligheid aan. Hij heeft duidelijk bewezen dat de leerstellingen van Zarlino in 't werk van Sweelinck zijn toegepast, terwijl ook de omstandigheid dat S. het beroemde leerboek van Zarlino vertaald heeft, voor de stelling pleit.

Sweelinck's zang-composities; en eindelijk de Amsterdamsche kooplieden die tweehonderd gulden bijeenbrachten als eeregift, met het doel daarmee ten voordeele van den vereerden kunstenaar handel te drijven [1]).

Sweelinck overleed in 1621 en werd bijgezet in het eigen graf in de Oude Kerk, dat hij kort voor zijnen dood had gekocht.

Een tijdgenoot van Schuyt en Sweelinck die hier genoemd moet worden is Cornelis Verdonck [2]), geboren te Turnhout in 1563. Na zijne vroegste jeugd te hebben doorgebracht in het huis van den rijken Antwerpschen Senator Cornelis Pruenen, kwam hij op 15 Juni 1572 met verscheidene andere knapen te Madrid aan, om daar als sopraan-zanger in de hofkapel van Filips II te worden opgenomen.

Door een jarenlang verblijf in die omgeving tot kunstenaar gerijpt, gaf Verdonck in 1584 zijn eerste compositie uit, een „Ave gratia plena". Vele van zijne latere werken verschenen in collectieve uitgaven met die van andere componisten [3]). Het meest opmerkelijke is hier dat in de uitgaaf van Phalese, werken van Verdonck en Sweelinck in één band, samen verschenen. Dat ook Verdonck's muziek hoog geschat werd om hare bizondere hoedanigheden blijkt wel uit de opdracht van den uitgever aan Olphaert den Otter waarin hij roemt de „douceur et harmonie singulière qu'elles contiennent".

Een persoonlijke omgang tusschen Sweelinck en Ver-

[1]) Na verloop van tijd was — zoo beweerde men — die som tot f 40.000 aangegroeid. Er zijn nog geene documenten gevonden die de juistheid hiervan staven, maar Sw.'s zoon Jan was, voor zijn tijd, vermogend. Dit zou als bewijs kunnen gelden.

[2]) De naam wordt ook gespeld: Verdonq, Verdoncq en Verdonk.

[3]) 1585 in Waelrant's „Symphonia Angelica", 1588 in Will. Byrd's „Musica Transalpina", 1590 in Phalen's Bicinia en 1591 in Philips' „Melodia Olympica". Dat Byrd werken van Verdonck opnam in zijne uitgaaf, is een hernieuwd bewijs van de muzikale relaties die in dien tijd tusschen Engeland en de Nederlanden bestonden.

donck heeft niet bestaan, maar wel kende de eerste zeer goed de werken van zijnen kunstbroeder. Hij sprak er over tot Sweerts, den eersten biograaf van Verdonck en zei ongeveer:

„Wanneer zijne ambtsbezigheden Verdonck hadden veroorloofd zijne hoedanigheden rustig te ontwikkelen, dan zou hij zeker de man zijn geweest, om den wedstrijd met de Italiaansche meesters te aanvaarden (si per occupationes licuisset, cum omnibus Italiae phonascis contendisset)".

Verdonck stierf in 1625; wel had hij een groot gedeelte van zijn leven in Spanje doorgebracht, maar hij is nog in 't vaderland teruggekeerd, hetgeen blijkt uit eene akte van 29 Januari 1622, waarbij hij de inkomsten van de kerk te Eindhoven (dat toen nog onder Spaansche heerschappij stond) overdroeg aan een zekeren Joseph van den Laene. Waarschijnlijk waren hem die kerkelijke inkomsten toegekend als belooning voor zijne als koninklijk Spaansch Kapelzanger bewezen diensten.

De beteekenis van de drie hierboven genoemde kunstenaars en hunne onderlinge verhouding als toondichters wordt wel het best gekarakteriseerd door de laatste regels van een artikel over Schuyt van Dr. Max Seifert (Tijdschrift v. N. Nederl. Muz. gesch. Dl. V, blz. 244 tot 254) die luiden:

„Het madrigaal, de voornaamste vorm der toen- „malige wereldlijke muziek, werd het ijverigst be- „oefend door den zanger Verdonck; Schuyt die „toch ook instrumentist was, was ook op het ge- „bied der instrumentale muziek werkzaam. Beiden „waren echter ondanks hun verdienste geen baan- „brekers op dit gebied. Anders is het met Swee- „linck. Zijne madrigalen vormen tegenover de „andere composities eene uiterst kleine minderheid, „en in dit weinige heeft hij volstrekt geene nieuwe

„wegen bewandeld. Wanneer wij niettemin be-„weren, dat hij in veel hooger mate dan zijne beide „tijdgenooten, voor de ontwikkeling van het madri-„gaal in de Nederlanden van beteekenis is ge-„weest, dan geschiedt dit om de volgende reden. „Hij is het geweest, die in Holland het eerst en „met den meesten nadruk de ornamentale schrijf-„wijze, de beeldende kracht van de uitdrukking, „zooals zij tot dusver slechts voor het madrigaal „werd gebruikt, in den geest der Venetiaansche „school op het motet toepaste. Van dit gezichts-„punt uit kan de stijl zijner psalm-composities be-„grepen worden. Het madrigaal trad in het begin „der 17e eeuw in geschiedkundige beteekenis lang-„zaam op den achtergrond, de aard van dezen „kunstvorm werkte echter, nieuw-leven-wekkend, „in het oratoriumachtig-dramatische Venetiaansche „motet voort. Voor den bloei hiervan in Duitsch-„land is niet alleen H. Schütz, maar vroeger nog „Sweelinck door zijne Duitsche leerlingen in hooge „mate werkzaam geweest".

Het noemen van Sweelinck's Duitsche leerlingen, is eene ongezochte aanleiding te onderzoeken hoe hij als Organist en Orgelcomponist — mede door de kunstenaars die zijn onderricht genoten hebben, van invloed is geweest op de kunstontwikkeling in Duitschland in die richting.

Dan is het belangwekkend na te gaan hoe een rechte lijn van Sweelinck tot den grootsten Duitschen meester, tot Johan Sebastiaan Bach voert! Immers, onder de jonge Duitsche kunstenaars die bij Sweelinck studeerden, bevond zich ook de Hamburgsche organist Scheidemann. Diens leerling en opvolger J(e)an Adams Reinken was een der meesters voor wie Bach eene groote bewondering koesterde. Hij ging hem hooren zoo vaak het hem mogelijk was, en uit Bach's werken is duidelijk te bewijzen dat

hij de composities van Reinken grondig bestudeerd heeft en ze door en door kende.

Om eindelijk de beteekenis van Sweelinck als instrumentaal-componist aan te duiden zij hier nogmaals Seifert aangehaald, ditmaal met een fragment van zijne, op 5 Nov 1900, te Amsterdam gehouden Sweelinck-rede:

„De koning der muziek-instrumenten was toen „reeds het orgel en ofschoon in zekeren zin daar-„van afhankelijk, het klavier. Sweelinck heeft veel „voor beide instrumenten gecomponeerd, en wij „zijn zoo gelukkig een groot aantal van die werken „te bezitten. Hunne geschiedkundige beteekenis „is volkomen gelijk aan die der vocaalwerken. Ook „als instrumentaal componist bleef Sweelinck niet „staan op het standpunt der kunstbeoefening van „zijne naaste omgeving, maar hij streefde er naar, „alles in zich op te nemen wat maar zijn artis-„tieken gezichtskring kon verruimen.

„Venetië schonk hem als nieuwe vormen de Fan-„tasie en de Toccata, en leerde hem ook in zuiver „instrumentalen zin, middelen aan te wenden (de „echo, de dubbele koren, de chromatiek en de „sequenz) die tot nu toe alleen in vocaalmuziek „waren toegepast.

„De studie der engelsche virginal-muziek bracht „hem toen nog als winst, de kunst van varieeren, „het zelfstandig instrumentale denken en gevoelen, „geheel los van de vocaal-muziek, en eindelijk het „onuitputtelijk vermogen zijnen motieven telkens „nieuwe vormen te geven. Maar Sweelinck was „het niet genoeg dat hij die vreemde denkbeelden „in zich opnam; in de werkplaats van zijnen geest „werden ze met zijn eigen bezit aaneengesmeed, „om samen als nieuwe en hoogere kunsteenheid „weer te worden teruggegeven. Tot nu toe hadden

„Engeland en Italië de muziek-historische ontwik-„keling geleid, maar kort voor 't eind der 16e eeuw, „steekt Holland hun den loef af: Sweelinck's orgel-„en klaviermuziek vertegenwoordigt het hoogtepunt „door de instrumentaal-muziek in Europa omstreeks „1600 bereikt".

Een naam, vooral in den laatsten tijd sedert het „Oude Wilhelmus" weer in zwang gekomen is, meer algemeen bekend geworden is die van Valerius, den schrijver van den „Nederlandschen Gedenck-Clanck". Van hem zijn maar weinig bizonderheden bekend.

Men weet dat hij te Middelburg geboren is, maar niet in welk jaar; men weet ook dat hij van 1616 tot aan zijnen dood in 1625, Schepen van Veere is geweest; dat hij in laatstgenoemde plaats reeds in 1606 als Notaris gevestigd was en daar verscheidene betrekkingen van gewicht bekleedde; hij was er ook Deken van de Kamer van Rhetorica „in reynder jonsten groeyende".

De „Neder-Lantsche Gedenck-Clanck [1]) het boek dat den naam van Valerius voor het nageslacht heeft bewaard, is eigenlijk eene geschiedenis der 17 Nederlandsche provinciën, met prenten en liederen. Die laatste, door de uitmuntende nieuwe uitgaaf van Loman gemeengoed van het zingende Nederland geworden, komen natuurlijk in eene verhandeling over de muziektoestanden alleen in aanmerking. De karakteristieke, oprecht-vrome, stoere, innig-gevoelige melodieën zijn de beste bewijzen voor den waren en echt krachtigen muziekzin, die ons volk bezielde.

Als laatste in de reeks zij dan nog genoemd Anthoni van Noordt, en het is alweer Dr. Max Seifert aan wien wij de bizonderheden omtrent dezen, tot voor eenigen tijd weinig bekenden musicus te danken hebben.

In het geslacht van Noordt waren in de 17e eeuw verscheidene toonkunstenaars. Wij vinden genoemd Daniël

[1]) Gedrukt in 1626.

v. N, „clavesimbelmaecker" te Amsterdam; Jacob v. N., organist van de Oude Kerk, klokkenist van den Beurstoren, fluitist en clavecimbalist; Sybrant v. N., organist te Amsterdam, te Haarlem en later weer te Amsterdam (van hem is ook eene compositie verschenen: „Mélange „italien ou Sonates à une flute ou violon et une „basse cont") en nog eenige andere.

Van den man met wien we ons thans bezighouden, van Anthoni van Noordt is het geboortejaar niet bekend; hij stierf in 1675. Zijn loopbaan van organist begon v. N. aan de Nieuwezijds-Kapel te Amsterdam. Op 20 Aug. 1664 ging hij in gelijke betrekking over naar de Nieuwe Kerk. Op 23 November 1673 kreeg hij het emeritaat met behoud van zijn tractement, eene royaliteit die slechts schijnbaar was, want eerst bij 't overlijden van v. Noordt kwam zijn opvolger in het genot van het salaris, zoodat deze ongeveer anderhalf jaar lang onbeloond werken moest in afwachting van den dood zijns voorgangers.

Slechts één werk van Anthoni van Noordt is bewaard gebleven, zijn „Tabulatuur-Boeck" [1]). Dat boek wijst eene bizonderheid aan: de notenbalken hebben niet vijf maar zes lijnen, en — ten einde het overzicht te vergemakkelijken — staan op elke balk twee sleutels. Dit schijnt eene schrijfwijze te zijn die de Hollanders van de Engelschen hebben overgenomen, maar die — in 't gebruik minder practisch gebleken — later toch door het vijflijnige systeem is verdrongen.

Als componist schijnt v. N. van groote beteekenis te zijn geweest; zóó zelfs dat Max Seifert van hem zegt: „zonder twijfel is van N. de meerdere van Swee-„linck wat zijne vaardigheid en behendigheid in „het behandelen der themata betreft".

[1]) Tabulatuur is de eigenaardige schrijfwijs (met gebruikmaking van letters) waarop, in de middeneeuwen, de instrumentaal-muziek werd genoteerd. Men onderscheidde Luit- en Orgeltabulatuur.

Voortbouwend op de grondslagen door den grooten voorganger gelegd heeft van Noordt, door inkrimping van den vorm dien Sweelinck aan zijne Fuga's gaf, werken geleverd die reeds veel dichter staan bij wat — sedert Bach — als het type van dien kunstvorm beschouwd wordt. Seifert zegt: „van Noordt begint daar waar Swee- „linck eindigt".

Na Anthoni van Noordt hebben wel-is-waar nog andere toonkunstenaars met eere gewerkt en hunne beste krachten aan de kunst gewijd; maar zij waren navolgers, geene baanbrekers. Met den dood van den laatstgenoemden meester eindigt ook voor de toonkunst in Nederland, de bloeitijd!

HET GODSDIENSTONDERWIJS EN DE AANNEMING VAN LIDMATEN IN DE GEREFORMEERDE KERK

door

Dr. S. D. VAN VEEN
Hoogleeraar te Utrecht

De Gereformeerde kerk in Nederland heeft zich van het begin harer vestiging af de zaak van het godsdienstonderwijs aangetrokken. Zij begreep terecht, dat het voor hare eigene instandhouding en ontwikkeling noodig was, dat de jeugd onderwezen werd in de religie. Wel was dit allereerst de taak der ouders, die zich bij den doop hunner kinderen reeds verbonden hadden, hen op te voeden in de leer en vermaning des Heeren en hen te onderwijzen in de leer der Gereformeerde kerk. Dit laatste was echter om verschillende redenen niet ten volle van alle ouders te wachten. Niet ieder was in staat te doen, wat de Amsterdamsche koopman Laurens Reæl deed, die in 1571, toen hij te Emden in ballingschap verkeerde, zelf een catechismus of kinderlere samenstelde „tot stichtinge sijnner eygennen kinderren ende huysgesinne", om aan de hand daarvan zijn eigen kroost te onderwijzen. Den meesten ouders ontbrak daartoe zoowel de noodige tijd als de vereischte kennis.

Reeds op het in 1568 te Wezel gehouden Convent toonde de kerk hare roeping in dezen te verstaan door bepalingen te maken omtrent het catechetisch onderwijs. Het geven daarvan achtte het te behooren tot het ambt van den kerkendienst en de profetie en moest in de kerk worden onderhouden, omdat het den predikanten en profeten overgeleverd was van de apostelen en hunne leerlingen.

Hoewel de kerken tot de aanstaande synode, die drie jaren later te Emden gehouden is, vrijgelaten werden in de keuze van een leerboek over het godsdienstonderwijs, oordeelde het Convent toch voor de Waalsche kerken in Nederland de catechismus van Genève en voor de Duitsche de Heidelbergsche het meest ten gebruike geschikt. Den tijd van catechiseeren mocht elke gemeente bepalen naar omstandigheden. En wat de wijze betreft, waarop het onderwijs gegeven diende te worden, men moest, opdat de kinderen den catechismus niet maar alleen van buiten leeren, doch ook begrijpen en „in 't binnenste van hare herten" verstaan en bewaren zouden, zich niet tevreden stellen met de woorden van het leerboek te laten opzeggen, maar de catecheet behoorde ook de materie te verklaren „naar het begrijp der kinderen". Op de ouders rustte de plicht, om den kinderen, zoodra hun leeftijd het zou toelaten, catechetisch onderwijs te doen geven „om van der jeugt aan in de ware leere ende Godzaligheid opgebragt te worden". Weigerden de ouders aan dezen plicht te voldoen, dan moesten zij kerkelijk worden gecensureerd. Het was tevens hun taak en die der schoolmeesters zorg te dragen, dat de kinderen het hun in de catechisatie geleerde leerden „herkauwen", m. a. w. dat zij het niet vergaten, maar in hunne harten bewaarden.

Dat aan de kinderen der gemeente godsdienstonderwijs, niet enkel door de ouders, maar ook van wege de kerk gegeven werd, achtte men te Wezel dus natuurlijk en noodig. In de Gereformeerde kerk heeft men daaraan officieel nooit getwijfeld of getornd. Zoo besloot bijv. de synode van Edam, een der allereerste hier te lande gehouden synoden, in 1572: „Den kynderen, doer den heyligen doop in die kercke ontfangen, zullen van den dienaeren, zooveel in haer is, waergenomen wordden om in die leere der kercken Goids ende die goodsdienst derselfder opgevoet te worden", terwijl eenige jaren later de

Geldersche synode, in 1606 te Zutfen samengekomen, voorschreef: „sol ydere kerck ende kerckendienaer daertoe aerbeyden, dat de ledtmaten haere kinderen tot de catechisatie aenhouden". Dat men dit ook altijd gedaan heeft, zou ik niet gaarne beweren.

Had men te Wezel reeds twee met name genoemde leerboeken aangeprezen, de synode van Emden in 1571 achtte ook het gebruik dezer catechismussen gewenscht, maar voegde de milde bepaling er aan toe, dat, indien er kerken waren, die „eene andere forme van Catechismus" gebruikten, welke overeenkwam met Gods Woord, zij niet tot verandering gedwongen zouden worden. Zulke gemeenten toch waren er. Joh. à Lasco had, toen hij in de jaren 1545—48 te Emden was, een catechismus vervaardigd, daarbij uitgaande van de overtuiging, dat „de jeugd reeds vroeg in den heiligen wil en weg des Heeren onderwezen en tot zijne kennis en vreeze opgeleid" moest worden om later „tot alle goddelijke handeling bekwaam te zijn". Te Londen voorganger der gemeente geworden, had hij dezen catechismus daar ingevoerd ten gebruike, terwijl dit leerboek in 1553 door den Londenschen ouderling Joh. Wtenhove in het Nederlandsch vertaald en uitgegeven was. Deze z.g. „groote Catechismus" werd ook wel „de Dikke" genoemd. Marten Micron vervaardigde er een uittreksel van, bekend als „de kleine Catechismus" of „het Dunneke". Hiervan werd weer een uittreksel gemaakt, dat onder den titel *Eene corte onderzoeckinge des gheloofs* dienst deed voor hen, die tot het avondmaal wenschten toegelaten te worden. Ook Marnix had een *Cort begrijp, inhoudende de voornaemste Hoofd-Stucken der Christelijcker Religie* geschreven, dat eerst in 1599 het licht zag en sedert 1613 door de schoolmeesters in Groningen en Drenthe, volgens synodaal besluit, gebruikt moest worden nevens den Heidelbergschen Catechismus.

Al lieten verschillende synoden Marnix' boekje ook

toe, langzamerhand werd toch de Heidelberger het algemeen gebruikte leerboek. In de scholen werden de kinderen daaruit onderwezen en in de namiddag-godsdienstoefeningen werd het behandeld. De Friesche synode, te Sneek in 1587, schreef den schoolmeesters voor, dat zij „der jungen joegedt den Heidelbergeschen Catechismum getrauwelick inbelden und inplanten unde andere schadelike boecken wth haren scholen sluiten" zouden. In de andere provinciën was men van dezelfde meening. Zoo wilde de Dordsche synode van 1574, dat de predikanten zorg zouden dragen, dat de schoolmeesters „den Catechismum ende andere dinghen, die der jeucht nut sijn, leeren". Daardoor zouden de kinderen bekwaam worden, om, waar des Zondags 's namiddags niet gepreekt werd, des voormiddags voor de predikanten den catechismus op te zeggen, zooals de Dordsche synode van 1587 wenschte. Op welke wijze men zich voorstelde, dat dit onderwijs gegeven zou worden en wat men dacht te doen ten einde het te bevorderen, blijkt ons uit de volgende bepalingen, in 1620 door de synode van Appingadam gesteld: „1. dat sie [nl. de schoolmeesters] tot twee onderscheidene daegen inn der weke denn Catechismum haeren kinderen leeren; 2. dat sie niett alleenne daernha trachten, dat die kinderen denn Catechismum van buiten lehrenn, sundern dat sie denselven oeck voerstaen moegen. 3. Unde daermit sulckes trouwelicken geschiede, soelenn die pastores geholden wesen neffens einen olderling ende oock vuth de magistraet jemandt, so idt die gelegentheit vorderen mochte, die schoelen te visiteeren, die joeget te examinieren ende alsoe te acueren in de kennisse christlicker lehre ende godtsalicheit. 4. Woe oock die magistraet voersocht sal wordenn alle papistische catechismos ende andere diergelycke boecken vut te munsteren ende, dat dieselve niet mochten verkofft worden, te weeren".

Op de nationale synode van Dordrecht 1618/19 kwam

ook het belangrijk onderwerp van het catechiseeren ter sprake. Verschillende particuliere synoden hadden hierover gravamina ingediend. Zuidholland klaagde over de groote onwetendheid, die in 't stuk van de religie zoowel bij grooten als bij kleinen gevonden werd en drong aan op onderwijs in de voornaamste hoofdstukken der christelijke leer. Zeeland wenschte in alle kerken der Unie „eene eenvoudige ende besondere maniere van catechiseeren" ingevoerd te zien, terwijl Overijsel begeerde, dat „eene goede ordre en maniere in Catechiseeren" beraamd mocht worden. De Utrechtsche Remonstranten vonden in hun gravamen den Heidelbergschen Catechismus voor de jonge kinderen en „teere aenkomelingen" wel wat te lang en te zwaar, „dewijl het al een geleert Predicant gereeckent werdt, die hem op den inhoude van dien wel schijnt te verstaen". Zij waren daarom van oordeel, dat deze catechisanten „op een familiaerder wijse" onderwezen dienden te worden dan met „soo formélijck" den catechismus te verklaren, want de verklaring daarvan vonden zij over 't algemeen zwaarder dan de uitlegging der H. Schriften.

De synode ging met groote belangstelling op de behandeling van dit onderwerp in en nam belangrijke besluiten in deze materie. Vooreerst drong zij, gelijk vroeger ook reeds herhaaldelijk geschied was, op geregelde catechetische predikatiën over den Heid. Catechismus aan. Dit achtte zij evenwel niet voldoende, om de jonge jeugd de eerste fondamenten der christelijke religie „naer haer begrijp" in te prenten en de onwetendheid der groote menigte weg te nemen. Na daarom de schriftelijke adviezen der buitenlandsche en inheemsche theologen gehoord te hebben, besloot zij, dat er op drieërlei wijze moest worden gecatechiseerd, „op dat de Christelicke jeucht van hare teedere jaren aen, neerstilicken in de fondamenten der ware Religie onderwesen ende met ware Godsalicheyt

vervult moghe worden", nam. 1. in de huizen door de ouders, 2. in de scholen door de schoolmeesters, 3. in de kerken door de predikanten, ouderlingen en lezers of ziekenbezoekers. De christelijke magistraten zouden worden verzocht, „een so heylich ende noodigh werc door hare authoriteyt te bevorderen", terwijl men hen, aan wie het opzicht over kerken en scholen was opgedragen, zou vermanen, „dat sy insonderheyt over dit stuck sorghe willen draghen".

Tevens gaf de synode eene nadere uiteenzetting, waarin dit catechiseeren naar haar oordeel diende te bestaan. De ouders moesten hunne kinderen op het vlijtigst naar ieders begrip onderwijzen in de christelijke religie en ernstig en trouw vermanen tot de vreeze Gods en oprechte godzaligheid; hen gewennen „tot de oeffeninge van heylige huys-ghebeden"; hen medenemen tot het gehoor van Gods Woord; de predikatiën, inzonderheid die over den Catechismus, met hen bespreken; hun eenige hoofdstukken der H. Schrift voorlezen of die door hen laten voorlezen; en eindelijk hen „de uytnemenste plaetsen" der Schrift van buiten laten leeren, hun die inprenten en ze op eene voor hen begrijpelijke wijze verklaren. Zoo behoorden zij hen voor te bereiden tot de catechisatie op de scholen, die zij, wanneer hunne kinderen zoo ver gekomen zouden zijn, zooveel mogelijk zouden behooren te bevorderen. Tot het vervullen van dezen schuldigen plicht moesten alle ouders door predikanten, ouderlingen en ziekenbezoekers opgewekt worden, wanneer de gelegenheid daartoe zich aanbood, zoowel openlijk in de predikatiën als in 't bijzonder bij het gewone huisbezoek vóór het avondmaal, „als ooc op andere bequame tijden". Ouders, die in dit „heylich werc" nalatig bevonden werden, zou men moeten trachten tot hun plicht te brengen „door deftige vermaninghen" der predikanten of, des noodig, „door des Kercken-raets censuren".

Scholen, in welke de jeugd behoorlijk onderwezen werden in de godzaligheid en de fondamenten der christelijke leer, moesten niet alleen in de steden, maar ook in de dorpen worden opgericht en de schoolmeesters behoorden lidmaten der Gereformeerde kerk te zijn, „verciert met getuygenisse van een oprecht gheloove ende vroom leven, ende in de Catechetische leere wel geoeffent". Deze schoolmeesters moesten „heylichlick belooven", dat zij de jeugd zouden onderwijzen in den geest van den Heidelbergschen Catechismus. Twee dagen per week minstens zouden zij hunne leerlingen oefenen in het van buiten leeren van den Catechismus en het begrijpen van de daarin verkondigde beginselen. Daartoe zouden zij gebruiken „dryerley formulier des Catechismi", d.w.z. drie catechisatie-boekjes, al naar de vorderingen, die de leerlingen gemaakt hadden. Het eerste boekje, voor de kleine kinderen, zou inhouden: de twaalf artikelen des geloofs, de tien geboden, het gebed des Heeren en de „instellingen der Sacramenten ende der kerckelicke discipline", benevens eenige korte gebedjes en eenvoudige vragen betreffende de drie deelen van de Catechismus, terwijl hierbij nog gevoegd mochten worden „eenighe voornaemste spreucken der h. Schrifture, tot Godsalicheyt verweckende". Het tweede boekje, ten gebruike voor hen, die in het eerste reeds eenigszins gevorderd waren, zou zijn een uittreksel van den Heidelbergschen Catechismus, terwijl deze zelf als derde leerboek dienst zou doen voor diegenen, „die in jaren ende kennisse verder zijn gecomen". Andere „formulieren om te Catechiseeren", behalve de Catechismus van Genève voor de scholen der Waalsch-Nederl. Kerken, mochten de schoolmeesters nu voortaan niet meer gebruiken, waarmede dus ook de kleine catechismus van Marnix buiten gebruik werd gesteld. Terwijl zij vermaand werden er zorg voor te dragen, dat hunne leerlingen niet slechts deze leerboekjes van buiten leeren, doch de daarin ver-

vatte leer ook „tamelick verstaen" zouden, werd hun tevens gelast de „school-jongeren" te leiden tot het gehoor des Woords, vooral des Zondagmiddags tot de catechetische predikatiën en hen te ondervragen over hetgeen zij daar gehoord hadden. Aan de predikanten werd opgedragen, alle scholen, zoowel de bijzondere als de openbare, dikwijls met een ouderling te bezoeken, de meesters tot vlijt te vermanen en hun de noodige wenken en lessen ten opzichte van het catechiseeren te geven. Schoolmeesters, die in dit werk „nalatich ofte steegh" [1]) bevonden werden, zouden door de predikanten of, zoo noodig, door den kerkeraad vermaand worden, terwijl men, indien zij naar deze vermaningen niet luisterden, de overheid zou verzoeken hen tot hun plicht te brengen of anderen in hun plaats te stellen. Tevens verwachtte de synode van de overheid, dat zij „cleyne vereeringhen stellen" zou, om „tot vlijt ende Godsalicheyt op te wecken", terwijl zij tevens verzocht zou worden geene scholen te dulden, waarin zulk catechiseeren niet toegelaten of nagelaten werd.

Wat nu de taak der kerk zelve betreft, de predikanten zouden de catechismus-preeken openlijk houden, niet te lang maar „behoorlic cort", en hun onderwijs zoo inrichten, dat niet alleen de volwassenen maar ook de kinderen het begrijpen konden. Prijselijk vond de synode het, als de predikanten, vooral ten platten lande, dan daarna hun tijd en vlijt aanwendden om in de scholen die catechismus-preeken te repeteeren, d. i. met de kinderen daarover spraken en hen daarover ondervraagden. Opdat nu zij, die ouder waren of nooit de school bezocht hadden of daar niet ver genoeg gevorderd waren, beter in de fondamenten der christelijke religie onderwezen mochten worden, zouden de predikanten allen, die begeerig waren om te leeren, opzoeken en met een ouderling hen wekelijks eenmaal bijeenroepen òf in een private woning òf in de kerkeraads-

[1]) Onwillig.

kamer òf op een andere geschikte plaats. Dan zou de predikant met hen spreken over de hoofdstukken der christelijke religie en hen alzoo, vriendschappelijk en vertrouwelijk, „na gelegentheyt van haer begrijp, voortganc ende verstant catechiseeren" en de catechetische predikatiën met hen repeteeren, opdat zij „een clare ende bondige wetenschap des Catechismi" mochten krijgen. Tot deze samenkomsten zouden toegang hebben zij, bij wie eenige vrucht te wachten was en van wie de predikanten wisten, dat zij „met de salicheyt harer sielen becommert" waren. Er diende echter voor gezorgd te worden, dat niet personen van verschillenden stand of ontwikkeling in deze vergaderingen bijeenkwamen, maar in elke samenkomst slechts zulke, „welckers gelijckheyt in conditie malcanderen tot vrymoedicheyt in 't spreken verwecken" kon. Met „gebeden ende heylige vermaninghe" moesten deze bijeenkomsten worden begonnen en geëindigd. Indien dit alles gedaan werd, gelijk het behoorde, d. i. „met sulcke lust, wackerheyt, sorchfuldicheyt, getrouwicheyt, yver ende discretie als betamelic is van de Predicanten, die eenmael rekenschap sullen moeten geven van de cudde, die haer toe betrout is", dan viel — zoo oordeelde de synode — er niet aan te twijfelen, of in korten tijd zou men overvloedige vrucht zien „so wel in den voortganc des geloofs als in de heylicheyt des levens tot Godes eere ende voortplantinge der Christelicke Religie", terwijl het tevens dienen zou om den goeden naam der kerk en hare uitbreiding te bevorderen.

Later, toen de buitenlandsche theologen heengegaan waren, kwam deze belangrijke zaak nogmaals in de synode ter sprake. Er was te voren eene commissie van zes bekende theologen benoemd, die de beide kleine catechismussen voor de „teedere jeucht" zou vervaardigen, en deze bracht nu haar werk ter synodale tafel. Het kleinste dezer beide werkjes werd voorgelezen en goedgekeurd,

maar het grootste vond men te lang om voorgelezen te worden en de synode liet de kerken vrij, of zij dit wilden gebruiken of dat zij de voorkeur gaven aan het Kort Begrip der Chr. Religie voor die haer willen begeven tot des Heeren h. Avondmael, een boekje, waarschijnlijk door Herm. Faukelius vervaardigd en in 1608 reeds te Middelburg ingevoerd. De Amsterdamsche ouderling Theod. Heyngius, die lid der synode was, evenals Voetius, die in dezen met hem instemt, geeft een eenigszins andere voorstelling der zaak. Uit hetgeen hij meedeelt moet blijken, dat de synode eigenlijk wat verlegen was met het vroeger door haar genomen besluit en daarom beide concepten op een fatsoenlijke wijze van de baan geschoven heeft, omdat zij er bezwaar in zag naast den reeds lang gesanctioneerden Heidelbergschen Catechismus nog twee andere catechisatieboekjes op haar naam en met haar gezag gedekt in 't licht te geven.

Er waren nu echter feitelijk drie catechisatieboekjes. Vooreerst de Heidelbergsche Catechismus, die algemeen op de scholen gebruikt, des Zondagmiddags in de openbare godsdienstoefeningen behandeld en met meer ontwikkelden ook wel in bijzondere catechisatiën besproken werd. Tal van verklaringen ervan, ook voor catechetisch gebruik bestemd, zagen in de zeventiende en achttiende eeuw het licht. Vervolgens het in de Dordsche synode goedgekeurde kleine formulier, het boekje voor de kinderen, het z.g. A-B-C-boekje, ook wel het Haneboekje genoemd, dat tot in het begin der negentiende eeuw in de scholen gebruikt werd en waaruit de jeugd haar eerste kennis van den godsdienst opdeed. En eindelijk het Middelburgsche Kort Begrip, dat door de synode aanbevolen was en spoedig tamelijk algemeen de plaats innam, die eigenlijk bestemd geweest was voor het bovenbedoelde werkje, dat op voorstel des voorzitters in de synode niet was voorgelezen en ook in ruimer kring niet bekend geworden is,

welke pogingen men daartoe ook heeft aangewend. Terwijl het gebruik van het A-B-C-boekje uit den aard der zaak tot de scholen beperkt bleef en de Heidelbergsche Catechismus voor de jeugd wat te zwaar werd geoordeeld, vond het Kort Begrip al spoedig algemeen ingang. Dit was nu iets wat men noodig had! Dat het sedert 1637 in de kerkboeken werd opgenomen achter de psalmen, wijst niet alleen op de hooge waarde, die men er aan toekende, maar werkte tevens mee om het bij 't volk nog hooger in waarde te doen stijgen en het gebruik ervan zeer in de hand te werken. Men gebruikte het op de catechisatiën zooals het daar lag, terwijl de predikant het nader verklaarde, of men bediende zich van een der talrijke uitbreidingen ervan, die verschillende predikanten in den loop der tijden zich gedrongen voelden het licht te doen zien.

Het bleek echter al spoedig, dat men aan deze officieel door de kerk erkende leerboekjes niet genoeg meende te hebben. Vooral dat voor de kleine kinderen bevatte, volgens sommigen, te weinig. De Delftsche predikant Guiljelmus Saldenus gaf daarom zijne Christelyke Kinder-School uit in 89 lessen, welk werkje in 1673 reeds een vierden druk mocht beleven, terwijl de bekende Balthazar Bekker ongeveer ter zelfder tijd verschillende catechisatieboekjes voor de jeugd liet drukken. Een ernstig bezwaar was het, dat in de officieele leerboekjes de bijbelsche geschiedenis niet werd behandeld. Toch was het hoog noodig, dat de jeugd daarmede bekend werd gemaakt en dat men ook daarvoor handleidingen had. Jac. Borstius, predikant te Rotterdam (1654—† 1680), schreef daarom Eenige korte Vragen voor de kleine kinderen. Na 71 vraagjes over de leer volgen 158 over de bijbelsche geschiedenis. 't Moet wel voor de „stamelende kinderkens" geweest zijn, zooals zijn Leidsche collega David Knibbe zei, maar het valt moeielijk met dezen te spreken van „dat soete Vrageboekje". Immers

het is verschrikkelijk oppervlakkig en onvolledig, zoodat wij ons moeten verwonderen, dat het zooveel gebruikt werd en zelfs in 1808 nog te Utrecht herdrukt is. Van het lijden en sterven, de opstanding en hemelvaart van Jezus, wordt in de historische vragen geen melding gemaakt. Aan de geschiedenis van Simson worden acht vragen, aan die van Jezus niet meer dan tien gewijd. Op de 133ste vraag, of Ninevé vergaan is, volgt terstond als vraag 134: „Waar wierd de Heer Jezus geboren?" Ik kan mij niet voorstellen, dat dit boekje veel nut gedaan en de kennis bijzonder vermeerderd zal hebben, maar alle begin is moeielijk en een goed bedoelen lag er toch aan ten grondslag. Die goede bedoeling bleek ook te bestaan bij den bekenden Jod. van Lodenstein, reeds toen deze nog als jong predikant werkzaam was in zijne eerste gemeente te Soetermeer. Hij zocht zijn leerlingen vooral bijbelkennis aan te brengen. Daartoe schreef hij een in 1650 uitgegeven boekje, waarin hij den inhoud van ieder hoofdstuk der historische boeken des O. T.'s kort in verzen weergeeft, opdat de catechisanten ze gemakkelijk van buiten kunnen leeren. Later, toen hij te Utrecht predikant was, gaf hij deze Memoriale versen over seventien Histori-boeken des Ouden Testaments nogmaals uit, maar nu vermeerderd met dergelijke verzen over de vijf historische boeken van het N. Testament.

Het aantal catechisatieboekjes werd langzamerhand legio, zoodat het onmogelijk is in een kort bestek een overzicht daarvan te geven, dat iets beteekent. Dit is trouwens voor ons doel ook niet noodig. Er was bijna geen predikant van eenige beteekenis, die niet een catechisatieboekje vervaardigde voor eigen gebruik, zonder dat hij het daarom nog uitgaf, wat natuurlijk volstrekt niet zeggen wil, dat ieder, die zulk een boekje het licht deed zien, nu ook een predikant van beteekenis was. Zelfs gaven soms de gezamenlijke predikanten van eene stadsgemeente met

elkander zulk een leerboekje uit, zooals o. a. de Rotterdamsche predikanten, die in 1659 hun Kort Voorbeeldt van de gesonde woorden in druk gaven. In onze dagen mag zoo iets gerust tot de onmogelijkheden gerekend worden, althans in de Hervormde kerk.

Natuurlijk hadden niet alle leerboekjes gelijke waarde. In sommige kwamen soms vreemde dingen voor. Zoo wordt in het bovengenoemde werkje van Saldenus gevraagd, of God ook in de hel is? en in de Catechizatie over den Heid. Catechismus (16e druk, Hoorn 1662) van den Leidschen predikant Petr. de Witte lezen wij o. a. aangaande de vrucht van den boom der kennis des goeds en des kwaads in het Paradijs de vraag: „Was die vrucht een Appel ofte een Peer?" waarop dan geantwoord wordt: „'t Staet niet beschreven. Die na den boom ende de vrucht gissen, zullen missen. Men moet hier in niet curieus zijn, noch wijs boven 't geen geschreven is. Ons moet genoegh zijn 't geen hier van staet Genes. 3. 6". Sommige werkjes schijnen voor catechetisch gebruik zeer nuttig geweest te zijn en waren in de gemeente bijzonder geliefd. Dit geldt, behalve van het zooeven genoemde van Petr. de Witte, in 't bijzonder van de Korte Schets der godlyke waarheden van den Amsterdamschen predikant Joh. d'Outrein, een werk, dat, door zijn eigenaardige indeeling, tegelijk voor eerstbeginnenden, verder-gevorderden en meer-ontwikkelden dienst kon doen. In 1688 verscheen de eerste druk en in 1734 de vijftiende, terwijl het vertaald is in het Fransch, Duitsch, Engelsch, Portugeesch en Maleisch. Was deze schrijver een Coccejaan, ook de Voetianen lieten zich op dit terrein niet onbetuigd.

Op één werk, geen boekje, maar een boek voor catechetisch onderwijs, niet minder dan 1240 bladzijden groot, is het der moeite wel waard nog even te wijzen. Het verscheen langen tijd vóór dat van d'Outrein en ver-

dient om verschillende redenen vermelding. Vooreerst, omdat niemand minder dan de groote Voetius zelf, aan wien het door de visitatores librorum van de classis Gorinchem ter examinatie toegezonden was, het van een voorbericht voorzien en met alle warmte aanbevolen heeft. Vervolgens, wijl de controversen er zoo volledig mogelijk in behandeld zijn en men dus uit geen ander catechisatieboek zóó goed als uit dit werk kan zien, hoe de leerlingen gewapend werden tegen de leeringen van andersdenkenden. En eindelijk, omdat dit boek eigenlijk niet zoozeer voor de onderwezenen bestemd was, maar veel meer dienst bedoelde te doen als handleiding voor de catecheten, „insonderheijdt onder de School-meesters, huys-vaders ende huys-moeders", die anders „by mancquement van goede stoffe ende materie, als oock by gebreck van een goede maniere van voorstellinge, aengaende de leere der saligheyt", lichtelijk het catechiseeren zouden nalaten. De schrijver was van zijne kindsheid af een leerling van Voetius, eerst te Heusden als catechisant, later te Utrecht als student, en hij erkent, dat de materie van zijn werk „ten principale" uit zijns meesters „mont gehaelt ende opgeteeckent is". Bovendien getuigt Voetius zelf ervan: „ick hebbe desen arbeydt [nl. die der examinatie van dit werk] op my genomen, ende alles punctuélicken soo gesift, ende daer het noodigh was, na vermogen, selfs tot de minste woorden ende manieren van spreken toe, soo hervormt, dat ick in den Heere vertrouwe daer inne niet en sal bevonden werden, 't gene tegen de gesonde woorden der Schrifture, ende de gemeyne Leere onser kercken soude strijden". Wij doen dus den beroemden hoogleeraar geen onrecht, als wij hem mede verantwoordelijk stellen voor de **Catechisatie** [1]) van Cornelius Poudroyen, predikant op het fort Crevecœur.

[1]) De volledige titel is „**Catechisatie; Dat is, Een grondige ende eenvoudige Onderwijsinge over de Leere des Christelicken**

Zooals de titel van het boek reeds aangeeft, houdt de schrijver zich aan de volgorde van den Heidelbergschen Catechismus, maar ter voorbereiding handelt hij eerst in het kort over de heilige theologie, de christelijke religie en de Heilige Schrift. Het standpunt van den schrijver blijkt duidelijk op blz. 16, waar de religie der Gereformeerden de ware genoemd en van de Paepsche, Remonstrantsche, Sociniaansche, Mennonitische religiën gezegd wordt, dat zij zijn „Valsche Religien ende Secten". De Luthersche noemt hij hier niet. Op de vraag: „Soude men dan door die Religien niet konnen saligh worden?" luidt kort en bondig zijn antwoord „Neen". 't Is niet te ontkennen, dat Poudroyen met groote zorg heeft gewerkt en een zeer uitgebreide stof met alle zorgvuldigheid behandelt, zoodat, indien er leerlingen zijn geweest, die dit boek doorgewerkt en ingestudeerd hadden, van hen met alle gerustheid kon worden getuigd, dat zij tamelijk ver gevorderd in godsdienstige en dogmatische kennis mochten heeten. Maar daartegenover kleven dit werk groote gebreken aan. Er wordt al te vaak afgedaald tot de kleinste bijzonderheden, zoodat allerlei onbeduidende en dwaze vragen gedaan en allerlei nuttelooze casus-posities gesteld worden. Geheel overbodige zaken vinden alzoo een tamelijk breede behandeling en tal van onsmakelijke dingen kan men hier vinden. Bij wijze van proef, om te doen zien, waarmede Voetius en Poudroyen wilden dat de leerlingen beziggehouden zouden worden, laat ik hier enkele sterk sprekende voorbeelden volgen:

„Is het wel geoorlooft menschenvleesch te eten? Het kan geschieden, dat de menschen in den uyttersten noot des hongers, of eten het vleesch van een doodt mensch ende onlangs begraven zijnde; of datse de menschen

Catechismi: Bestaende in Vragen en Antwoorden. Tot dienst van den genen, die haer in de Catechisatien, hier te lande gebruyckelick, willen oeffenen. Utrecht 1653. 3e dr. Amst. 1659.

slachten van wegen den grooten honger, ende alsoo der selver vleesch eten, gelijck geschiet is in de belegeringe van Samaria, 2 Reg. 6, ende ten tijde als de stadt van Jerusalem belegert was. Sommige meynen, dat, in cas yemandt anders van honger soude moeten sterven, op de eerste wijse ende maniere het geoorloft soude zijn: overmits het den Medicijn-meesters geoorloft is, ende (gelijck tot noch toe niemant het selve geinprobeert noch berispt heeft) in de medicamenten te gebruycken yet van een doodt lichaem: maer op de tweede wijse is het geensins geoorloft, want men moet geen quaet doen, op dat 'er goet uyt volge. Rom. 3. 8. Men moet veel eer van honger sterven, als soodanigen doodtslagh begaen. — Magh men de beesten wel slachten tot het gebruyck van den mensch? Ja. — Zijn de beesten voor den val oock gegeven geweest tot het gebruyck des mensches? Ja".

„Waer uyt vergadert de Heere Christus sijn kerck ende gemeynte? Wt den gantschen menschelicke geslachte. — Vergadert hy de selve niet uyt de beesten? Neen. — Daer staet nochtans predickt het Euangelium allen creaturen. Marc. 16. 15.? Door de creaturen worden de menschen verstaen. — Kan de kerck niet uyt de beesten bestaen? Neen. — Waerom niet? Om datse geen redelick verstant hebben. — Soude men dan den onvernuftige dieren het Euangelium niet mogen prediken? Neen. — Wie dede dat? Franciscus".

„Wanneer magh den mensche arbeyden, ende sijn ordinarisch beroep waernemen? Ses dagen. — Wanneer moet hy sijn ordinarisch beroep niet waernemen, maer daer van stil staen? Op den Sabbath-dagh. — Wat werck moet men alleen op dien dagh laten, swaer werck, ofte licht werck. Alle beyde. — Soude men op den Sondagh wel mogen reysen? Neen. — Soude men op den Sondagh wel mogen gaen playsieren? Neen. — Dat is nochtans geen werck? Het is oock al werck, daer mede des

menschen herte besigh is, dickwils meer als met sijn daeghlicksche ende ordinaire beroepinge. — Maer de luyden seggen, ick diene evenwel mijnen Godt? Dat is niet wel te gelooven. — Magh een Jager op dien dagh wel gaen jagen? Neen. — Magh een Student op dien dagh sijn werck maken van in wereltsche konsten ende wetenschappen te studeren? Neen. — Dat is immers geen slaefachtigh, grof ende lichamelick werck? Dat helpt niet. — Waerom niet? Om dat dat is sijn ordinair beroepinge, ende den Gods-dienst seer nadeeligh. — Magh een Dansmeester op dien dagh wel dans-school houden? Neen. — Magh hy het op andere dagen wel doen? Neen. Siet het sevende Gebodt. — Magh een Advocaet sijne stucken op dien dagh wel instellen, schrijven, etc.? Neen. — Wie seggen dat? Die van 't Pausdom. — Waerom stellen die van 't Pausdom dat? Om dat het geen slavische wercken zijn, welcke sy stellen geoorloft te zijn, soo wanneer men maer 's morgens in de Misse geweest heeft. — Magh men op dien dagh met de penne wel omgaen? Neen. — Soude men alle sijn brieven, aengaende den koop-handel ende andere wereldtsche dingen, niet mogen uytstellen tot op den Sondagh, om die dan op dien dagh te schrijven? Neen. — Soude men des Sondaghs sijn schulden rondtom mogen gaen in-manen? Neen. — Souden de Koop-luyden des Sondaghs niet mogen rekenen, liquideren, etc.? Neen. — Soude men des Sondaghs uyt het kladtboeck, in het ander boeck alles niet mogen oversetten? Neen. — Soude men des Sondaghs wel mogen sijn werck maken, van gelt tellen, rekenen, etc.? Neen. — Is dat dan de vocatie ende ordinaire beroepinge, van de Ontfangers, Rent-meesters, Pachters, Koop-luyden, etc.? Ja. — Soude men des Sondaghs de huysen wel mogen schoon maken, ende ander kleuter-werck doen? Neen. — Soude men des Sondaghs wel mogen de visch-merckten, vleesch-merckten, ende alle andere merckten houden? Neen. — De visch

soude bederven, soose stondt tot 's Maendaghs? Dat baet niet. — Maer is het niet geoorloft de merckten te houden tot acht ofte negen uyren? Neen. — Is dat deel van den Sabbath, soo wel den Sabbath niet als de reste van den Sabbath? Ja. — Soude men des Sondaghs, wagenen, schepen, schuren, mogen inladen ofte ontladen. Item rotsen, rijden, kruyen, etc.? Neen. — Bewijst dit al-te-mael? Exod. 20. 10 met Nehem. 13. 15 etc. Jerem. 17. 27. — Soude men tot den Sondagh sijn merckt gaen, sijn waren in de winckels te koopen, etc. wel mogen uyt stellen? Neen. — Soude men des Sondaghs niet mogen in de winckels sitten, ende de Koopluyden verwachten? Neen. — Behooren de Ambachtsluyden tot den Sondagh niet uyt te stellen, om het gemaeckte werck rontom t'huys te gaen brengen, ende elck het sijne aen te passen? Neen. — Past het wel dat men des Sondaghs maeltijden of bruyloften houdet? Neen. — Waerom niet? Om dat die gene, die arbeyden in koken ende smoocken, ende die het alles bestellen of besorgen, den Sabbath niet wel heyligen konnen. — Of men se des Sondaghs middaghs hielt, soude dat dan niet mogen gaen? Neen. — Waerom niet? Om dat men alsdan den Sabbath niet na behooren heyligen kan. — Maer daer staet ghy sult niet wercken, en sy eten, drincken, en praten slechts, ende wercken niet? Dat is niet genoegh. En dat is noch veel meer verboden als dat yemant den arbeyt van sijn beroep waerneemt, gelijck oock alle wereltsche geklap ende gerel, lichtveerdigh geselschap, etc. — Zijn alle wercken, soo kleyn als groot, verboden sonder onderscheyt? Neen. — Wat wercken worden dan geëxcipieert ende uytgenomen? 1. Wercken van den Godsdienst. 2. Wercken van ordinaire nootsakelicke liefde. 3. Wercken van extraordinaire nootsakelickheyt".

Hoe langdradig deze en dergelijke onderwerpen ook behandeld zijn in dit boek, het is vooral hierom zoo

bijzonder belangrijk, dat wij er uit merken, op welke wijze er door de Voetianen werd geredeneerd en geleefd en hoe men allerlei gewetensvragen opwierp en beantwoordde. Voor de kennis van het godsdienstig en kerkelijk leven hier te lande in de tweede helft der zeventiende eeuw levert het menige niet te verwerpen bijdrage.

Het groote aantal catechisatieboekjes, dat langzamerhand toenam, zou ons onwillekeurig doen verwachten, dat er nu ook groote zorg aan het godsdienstonderwijs werd besteed. Dit liet echter nog al veel te wenschen over. Wat in de huisgezinnen geschiedde, is uit den aard der zaak moeielijk na te gaan en zal hier en daar nog al verschillend zijn geweest. Wij mogen gerust aannemen, dat er ouders en misschien zelfs vele ware, die er naar streefden hun plicht in dezen zoo getrouw mogelijk te vervullen. Maar daartegenover stonden ook niet weinigen, die hunne roeping verzuimden of verwaarloosden, ouders, van wie Jac. Hondius in zijn Swart Register van duysent Sonden (1679) zeide, dat zij hunne kinderen niet aanporden om de publieke catechisatiën bij te wonen en daarin te antwoorden, maar hen in 't wild lieten loopen „als een deel wilde Wout-ezels in de Woestijne, sonder daer op te letten waer datse loopen". Terzelfder tijd klaagde Jac. Koelman in zijn Pointen van Nodige Reformatie (1678) er over, dat in de huisgezinnen niet naar behooren werd gecatechiseerd: „Veele Ouders, ende Meesters ende Vrouwen, Catechiseeren haer kinderen en Dienstboden niet; ook verhaalen zy geen Predikatien; en dewijl de Leeraars meest alle over al slap zijn in dit werk, zo groeyt de jonkheydt op in blinde onwetenheydt, ende onkennis van Godt, ende Christus, ende haer zelven, ende haer pligten".

Aangaande de scholen weten wij uit allerlei schoolreglementen, wat daar omtrent den godsdienst werd onder-

wezen. Bijzonder veel was het niet. Natuurlijk leerden de kinderen daar den Heidelbergschen Catechismus van buiten, dien zij in de kerk bij de namiddag-predikatie moesten kunnen opzeggen. Vervolgens leerden zij de twaalf artikelen des geloofs, de tien geboden en het Onze Vader, benevens wat bijbelsche geschiedenis, terwijl aan het zingen van de Psalmen niet weinig tijd werd besteed. Veel meer mocht men van de scholen echter niet verwachten, als men bedacht, wie vaak schoolmeesters waren, welke povere eischen aan hun kennis meestal gesteld werden en hoe dikwijls protectie meer bijdroeg tot hunne benoeming dan bekwaamheid.

Maar wat deden nu de predikanten, tot wier werk ook het catechiseeren behoorde en die volgens hun beroepsbrief daartoe ook verplicht waren? Aan vermaningen en opwekkingen om hierin getrouw te zijn ontbrak het hun niet. Herhaaldelijk werden zij door de classen gewezen op hunne verplichting in dezen, terwijl verschillende synoden er meer dan eens op aandrongen, dat er toch geregeld gecatechiseerd zou worden met kinderen en jongelieden en onwetenden van meerder leeftijd. Zoo drong bijv. de Utrechtsche synode van 1642 er op aan, dat overal des Zondags na de predikatie zou worden gecatechiseerd „voor jonge lieden en kinderen". Aan de Deputaten der synode werd later opgedragen toe te zien, dat dit ook geschiedde, terwijl voorts ieder predikant werd vrijgelaten, hoe hij deze catechisaties wilde inrichten „naar de commoditeit zyner Kerke". Ongeveer terzelfder tijd bepaalde de synode van Gelderland (1645) het volgende: „Om het kostelyk werk der Catechisatien, tot een eenparigen voet te brengen, werden de Inspectores singularum Classium belast, daar op in haare Visitatien neerstelyk te letten, ende te vernemen, omme het gene in eenige Kerken ontbreeken mochte, te remedieren, de gebreekige tot haar schuldige plicht te brengen, ende by onvermogentheyt van

dien, het selve aan den E. Synodus te openbaren, om na bevindinge van Saken daar in te handelen". De Friesche kerk oordeelde de catechisatiën voor bejaarden en jeugd „hoognoodig tot opbouw en voortsetting van 't Rijke Christi" en wilde daarom, dat zij onderhouden zouden worden „daar 't eenigsins mogelijk is ter judicature van de Classis" en dat bij de censura morum daarnaar ernstig onderzoek geschieden zou. Predikanten, die hierin nalatig bevonden werden, zouden „van alle Classicale en Sijnodale Sessien en Digniteiten verstoken zijn", totdat zij zich gebeterd zouden hebben, terwijl, indien zij nalatig bleven, de classis daarop orde stellen zou. Om de catechisatiën met de kinderen in practijk te brengen en te onderhouden, dienden de volgende middelen: „1. Dat alle de Predikanten zullen gehouden zijn, op ijder Zondag namiddag de Catechismus te prediken, of ten minsten Catechisatien te houden voor de Bejaarde en Jeugd. 2. Dat ijder Schoolmeester tweemaal, of ten minsten eenmaal 's weeks de Kinderen sal moeten Catechiseeren over de gronden der Waarheid, en alle Maandags morgens de Kinderen onderzoeken, of zij de Predikatien en Catechisatien, die Zondags geschied zijn, hebben bijgewoond, en dat ijder Predikant met een van zijn Ouderlingen ten minsten eenmaal ter maand in de School zullen verneemen, of deeze plichten van de Schoolmeesters al worden waargenoomen, en tot dien einde door ondervraging van de Jeugd zelf onderzoek neemen. 3. Dat de Predikanten in alle voorvallen, en voornaamentlijk in haare vierendeels jaars Huisbezoekingen, de Ouders ernstig zullen vermaanen, om haar plechtige beloften bij de Doop van haare Kinderen afgeleit, getrouwelijk te volbrengen en tot dien einde bij de Kinderen door ondervraaging te verneemen of die plicht van Ouders àl is waargenoomen. 4. Om dit bovenstaande dies te krachtiger aan te binden, dat de Kinderen 10, 12 of 14 jaaren oud zijnde, opentlijk voor de Kerkenraad zullen onderzogt

worden, hoe verre zij in de kennis van de gronden der Waarheid gevordert zijn. 5. Indien gevonden wierden, die nalatig waren, ernstig te vermaanen, en met die onwillig waren, volgens Kerkelijke Ordre op 't zagste en ernstigste na bevinding van zaaken te handelen. 6. Dat bij alle Censura Morum ijder Predikant met een van zijn Ouderlingen in de Classicale Vergadering zal moeten verschijnen om hier van rekenschap te geven, of dit bovenstaande in alle getrouwigheid word waargenomen. 7. Dat deeze Middelen de Kerkeboeken zullen worden geinsereert, en ten minsten eenmaal 's jaars opentlijk van de Predikstoelen voor de Gemeente afgekondigt".

Men zou, als men uit dergelijke synodale bepalingen den geest der kerk leert kennen, vermoeden, dat de predikanten nu ook inderdaad al hun zorg aan het godsdienstonderwijs hebben besteed. Dit schijnt echter bij velen niet het geval geweest te zijn. Sommige predikanten bleken maar al te nalatig te zijn in dit deel van hun ambtelijk werk. De Leeuwarder predikant Herm. Witsius klaagt in zijn Twist des Heeren met sijn Wyngaert (1669), dat zij ,,suymachtigh in 't Catechiseeren" waren. Of dit nu kwam, omdat sommige lidmaten, volgens Hondius, ,,lebbigh" van het catechiseeren spraken, ,,als namentlijck, dat het Catechizeren maer een deel luye menschen maeckt, ofte een deel neuswijse, fijmelachtighe menschen, ofte een deel hooveerdige menschen, hooghgevoelende van haer selven, en pronckende met haer kennisse, en diergelijcke lebbige redenen meer, waer door se, soo veel in haer is, den loop van het Catechizeeren verhinderen", weten wij natuurlijk niet. Maar wel weten wij, dat het aan klachten over nalatigheid der predikanten niet ontbreekt. Van Koelman bijv. vernemen wij, dat vele predikanten het ,,schandelijk" verzuimden door in 't geheel geene of zoo goed als geene catechisatiën te houden. Zelfs in de groote steden werd hierin weinig

gedaan. Te Groningen bijv. besloot de kerkeraad eerst in 1664 ,,om het Catechiseren in hare Gemiente in te voeren" en droeg hij aan den predikant Joh. Martinus op, een leerboek samen te stellen, dat ook verschenen is onder den titel Grootere Catechisatie.

Wat ook de provinciale synoden tegen „dese slappigheydt veeler Leeraaren" deden, het hielp niets of althans zeer weinig. Zelfs bemoeide nu en dan de Overheid zich er mee. Zoo hadden de Staten van Holland in eene aanschrijving aan de classen van 29 Juli 1654 de predikanten gelast, ,,so die in beslootene steden zijn, als insonderheydt ten platten lande des Sondags, de namiddags Predikatie geeyndigt zijnde, alle de gene, die tot het gehoor van Godts Woordt komen, te Catechiseeren, en te onderrichten in de Fondamenteele gronden van de Religie, en zich daar in meer, als voor desen, met allen yver en naerstigheydt te evertueeren". Koelman verzekerde echter, 25 jaar later: ,,noch is het niet gebetert". De predikanten zochten allerlei verontschuldigingen. Met kinderen te catechiseeren achtten zij beneden hun ambt; dat was het werk der schoolmeesters. Van dezen en van de ouders moesten de kleinen de eerste beginselen van den godsdienst leeren. Zoo deden zij dan ook geen moeite om bij het huisbezoek de ouders te vragen, ,,dat de kinderen mochten komen Catechiseeren", en als die kinderen nu uit zich zelven niet kwamen, dan klaagden de predikanten, ,,dat 'er in veele Dorpen en Steden geen Catechiseer-kinderen zijn, ofte te krijgen zijn". Sommige predikanten hadden er ook geen slag van om het hunnen leerlingen aangenaam te maken. Trouwens zij deden er ook geen moeite voor; „zij vragen — zegt Koelman — of te hoog, of te donker, ofte onvriendelijk, niet schikkende zich na haar begrip; zy Catechiseeren zo zwaar, zijn zoo vremt, haalen de kinderen niet aan, zo dat de kinderen daer na niet komen, maar achterblijven; en dat is dan Actie genog; daar is

geen stof om te Catechiseeren; zy willen niet komen". „Ick kan niet sien hoe een Predikant met een goet gemoet kan leven ende sterven, die sijn werk niet maekt van Catechiseren"; heeft W. à Brakel, een der uitnemendste predikanten uit de zeventiende eeuw, gezegd. Het moet ter eere zijner geestverwanten, de Voetianen, erkend worden, dat zij in den regel meer werk ervan maakten dan de Coccejanen, maar dat er over 't algemeen zoo weinig gecatechiseerd werd, is een treurig verschijnsel, dat hoofdzakelijk aan de predikanten geweten moet worden. Het bezwaar, dat, volgens Hondius door sommigen hunner werd geopperd, „dat de menschen door het gedurig Catechizeren, en hoe verder zy door het zelve vorderen in de kennisse, al te wys, en daardoor stout en opgeblasen worden", verraadt maar al te zeer, dat men er geen lust in had. En al is het waar, dat vele ouders niet meewerkten, waardoor men hoorde klagen, „dat in deze en in gene (vooral kleine) gemeentens geen voorwerpen zyn, welke men kan bewegen tot Catechizatien", ook hierin waren de predikanten zeer zeker niet vrij te pleiten van schuld. Zij, of althans veler hunner, lieten het liever over aan de schoolmeesters en de catechiseermeesters.

Deze laatsten, die meestal tevens ziekentroosters of krankbezoekers waren, werden vooral in de achttiende, maar toch ook reeds in de zeventiende eeuw, in tamelijk grooten getale in de steden gevonden. Dikwijls waren het lieden van geringe afkomst, die niet gestudeerd, maar nog al heel wat dogmatische kennis opgedaan hadden en in de catechisatiën, die met lidmaten gehouden werden, gewoonlijk een hoog woord voerden. Dan hadden zij geen zin meer in hun ambacht of neering, of zij konden daarmee niet genoeg verdienen, en namen daarom het baantje van catechiseermeester er voor in de plaats of gelijktijdig bij waar. Bekend is het opschrift boven 't huis van zulk een catechiseermeester te Scheveningen:

„Hier verkoopt men zoutevis
En leert men zijn belijdenis".

Behalve de catechiseermeesters had men ook de catechiseermeesteressen, die meer bepaald aan de vrouwelijke jeugd onderwijs gaven. Dat zij ook ouderen van jaren niet afwezen, zien wij uit een opschrift, dat aan de woning van zulk eene „matres" te Utrecht te lezen stond:

„Hier op de kamer woont Marretje van Schiedam, zij gaat uit leeren,
En ook om jonge en oude te onderwijzen en te catechizeeren".

Als mannen van betrekkelijk geringe ontwikkeling werden de catechiseermeesters door het meer ontwikkeld deel der gemeente niet bijzonder hoog geacht. Zij waren een soort behulpsels, dienende „tot verligting der Predikanten", hoewel zij zich zelven in geestelijke verlichting vaak hoog boven dezen verheven achtten. De eischen, die men hun stelde, waren niet zwaar, maar hunne bezoldiging was in den regel ook niet groot. Voor „een matige somme" oefenden zij de jongelieden in de gronden der religie, meestal naar eene hun door den kerkeraad of de predikanten voorgeschreven methode. Een examen, zooals dat tegenwoordig van de godsdienstonderwijzers wordt geëischt, was niet voorgeschreven. Wel hadden zij de toelating van den kerkeraad noodig, en om die te verkrijgen werden zij gewoonlijk vooraf aan den tand gevoeld omtrent hunne rechtzinnigheid en hunne ervarenheid in het weerleggen van de dwalingen van andersdenkenden. Dat onder hen enkele mannen van bekwaamheid gevonden werden, bekwaam ook om de pen te voeren, is niet te ontkennen en blijkt uit door hen geschreven boeken, maar het gros der catechiseermeesters stond nog al laag bij den grond. Over 't algemeen beteekende hun onderwijs dan ook niet veel en bestond het vooral in het instampen van een bepaalde hoeveelheid populair-theologische kennis. Hoewel zij ook wel kinderen onder hunne leerlingen telden, werden zij

toch het meest gebruikt om jonge menschen voor te bereiden tot het afleggen van geloofsbelijdenis ter toelating tot het avondmaal.

Het godsdienstonderwijs was noodig om te komen tot belijdenis des geloofs. Men moest zich en anderen immers rekenschap kunnen geven van hetgeen men geloofde. En zonder zulk een voorafgaande belijdenis kon en mocht niemand worden toegelaten tot het avondmaal. Op het convent te Wezel was dit reeds besproken en besloten. Acht dagen vóór het avondmaal gevierd zou worden, moesten zij, die de toelating daartoe begeerden, zich bij den predikant aanmelden. Door één of meer ouderlingen moesten dan nauwkeurige informaties worden ingewonnen aangaande hun voorafgaand leven. Vielen deze goed uit, dan werden de aanvragers onderzocht naar hun geloof en kennis. Dit onderzoek behoefde, als het volwassenen gold, niet in 't openbaar te geschieden, ja men achtte zulks zelfs niet dienstig, maar 't kon plaats hebben voor de predikanten, doctoren en profeten of voor eenige ouderlingen en een predikant. Men vond het echter goed, althans „niet vreemd", dat jongelieden, die catechetisch onderwijs genoten hadden, ten overstaan van de geheele gemeente werden onderzocht. Dit onderzoek nu had plaats vooral over de voornaamste stukken der Gereformeerde leer, acht dagen voor de viering des avondmaals. Allen dan, die daarin voldaan hadden, jongen zoowel als ouden, moesten zich daags vóór het avondmaal stellen voor de gemeente om hunne instemming te betuigen met de voornaamste hoofdstukken des geloofs, die bij deze gelegenheid hun zouden worden voorgehouden. Tegelijk zouden zij beloven zich te onderwerpen aan de kerkelijke discipline, waarna hunne namen in het lidmatenboek moesten worden ingeschreven. Indien er dan, nadat zij aan de gemeente waren voorgesteld, geen oorzaak ter verhindering tusschen beiden

kwam, mochten zij den volgenden dag tot des Heeren tafel worden toegelaten.

Zooals dit onderwerp te Wezel geregeld was, bleef het voortaan van kracht, behoudens enkele kleine wijzigingen, die men er hier en daar in bracht. Het werd dus noodig geacht, dat zij, die tot het avondmaal wenschten toegelaten te worden, ook een zekere mate van godsdienstige kennis zouden bezitten. De Dordsche synode van 1618/19, die in art. 61 van haar kerkenordening voorschreef, geheel in overeenstemming met de voorgaande nationale synoden, dat niemand mocht worden toegelaten dan die gedoopt waren, belijdenis des geloofs afgelegd hadden en „getuygenisse eenes vromen Wandels" bezaten, heeft tevens eene bepaling gemaakt ten opzichte van de voorbereiding tot het afleggen van geloofsbelijdenis. Zij eischte namelijk: „Die sig begeven sullen tot de Gemeynte, sullen drie Weeken voor de Bedieninge des Avondmaals op een seekere Plaats meermaals, ende neerstelyk onderrigt worden, om reekenschap hares Geloofs te geven". Hiermede werd natuurlijk niet bedoeld, dat men een onderwijs gedurende slechts drie weken voldoende oordeelde; men rekende er blijkbaar op, dat de adspiranten reeds vroeger langdurig onderwijs genoten hadden. Deze drie weken dienden om hun een meer speciale voorbereiding te geven, opdat zij des te beter de beteekenis van het avondmaal zouden leeren verstaan en het des te waardiger zouden mogen genieten. Dat men echter voor dit bepaalde doel ook wel, ja meestal, langer onderwijs genoot, blijkt ons uit verschillende voorbeelden, die ons doen zien, dat men zich zelfs „eenige maenden lang dagelyks en met continuele applicatie" daartoe oefende bij een catechiseermeester.

Welke kennis werd nu geëischt bij het afleggen van geloofsbelijdenis? 't Spreekt wel van zelf, dat de mate der kennis niet overal en voor allen even groot kon of behoefde te zijn. Wien veel gegeven was, van dien mocht

ook veel gevraagd worden. Maar bovendien, als men de zaak recht beschouwde, moest men erkennen, dat het weten van allerlei dingen, hoe belangrijk ook, niet het voornaamste mocht heeten, maar dat het in de allereerste plaats aankwam op de gezindheid des harten. Dat had de Geldersche synode van 1580 reeds getoond te begrijpen, toen zij op de vraag, of men hen, die, omdat zij niet kunnen lezen, de tien geboden niet „van woort tot woort" van buiten kennen, ook tot het avondmaal zou toelaten, ten antwoord gaf: „wanneer sij haer articulen des gelooffs ende het gebeth [des Heeren] weeten, den gront haerer saelicheit relick verstaen, een goet froem leven leijden ende lhersam sijn, dat men sij niet verstooten sall". Ook in Friesland lichtte men in vervolg van tijd bij onwetenden wel een weinig de hand hiermede. Hoewel daar de bepaling gold, dat zij, die in de gemeente opgenomen begeerden te worden, „niet alleen eenige kennisse van de summa des Wets, maar ook van de Articulen des Christelijcken Geloofs en het Gebed des Heeren Christi" moesten hebben, vond men toch, dat een persoon, die vroom van leven en wandel was en zich „zeer begeerig" toonde naar het gebruik van het avondmaal, „wel stichtelijk" kon worden toegelaten, „al schoon hij na een neerstig en lang onderwijs de XII Artijkelen des Geloofs niet kan verbotenus [1]) reciteeren, maar weet de summa des Geloofs". Men liet dergelijke gevallen over aan het oordeel en de discretie van de opzieners der gemeente.

Bij het onderzoek der adspiranten, zooals dat door de nationale synode van Dordrecht 1578 aan den kerkeraad of namens dezen aan een predikant en ouderling was opgedragen, moesten zij uit den aard der zaak blijken geven van den hoofdinhoud der Gereformeerde leer te kennen. Die hoofdinhoud werd vaak letterlijk van buiten geleerd

[1]) = woordelijk.

in den vorm van bepaalde vragen en antwoorden, die door den predikant werden gedicteerd of ook wel gedrukt verkrijgbaar waren. Een stel van 48 zulke vragen vindt men o. a. achter het werkje van Gillis van Breen, predikant te Beverwijk, getiteld: Een korte Somma van de beginselen der Religie, in Vraghen ende Antwoorden: dienstelijck voor de ghene die haer willen begheven tot de Tafel des Heeren enz. Amsterdam 1644. Wie zulke vragen van buiten kende, kon, als er anders geen bezwaar tegen hem bestond, aangenomen worden. Ook reeds in de zeventiende eeuw ging het gelijk iemand uit de achttiende ons verhaalt: „Ik ben in myn Jeugd al vroeg aangezet om onderweezen te worden in myn Religie: ik leerde onzen Catechismus zoo veel mogelyk van buiten, zoo dat ik de algemeene Vraagen omtrent onze Religie ten deele uit myn Hoofd, ten deele uit de Catechismus konde beantwoorden, zoo als ik 't van mynen Catechiseermeester hadde gehoort. Tot ryper Jaaren gekomen zynde, wierdt het ook tyd dat ik myn Belydenis deedt, en ik leerde deeze op aanraaden van mynen Leeraar van buiten. Naa ze eindelyk te kennen, moeste ik ze van woord tot woord voor mynen Leeraar opzeggen, die wegens het prompte van buiten leeren, zyn uiterste genoegen toonde, en my vervolgens tot Ledemaat aannam".

Wat hier gezegd wordt van aanneming door den predikant, moet niet te letterlijk verstaan worden. De predikant als zoodanig had daartoe niet het minste recht. De aanneming van lidmaten stond niet aan hem, maar aan den kerkeraad. Doch het werd zoo langzamerhand eene gewoonte, „een constante practyk", zooals men het noemde, om het onderzoek naar de godsdienstige kennis, door den predikant in tegenwoordigheid van een ouderling gedaan, de aanneming te noemen. Nu geschiedde tweeërlei. Het gebeurde, dat de predikant met zijn ouderling na het ge-

houden onderzoek namens den kerkeraad verklaarde, dat de aannemelingen tot het avondmaal werden toegelaten, zooals tegenwoordig nog steeds plaats vindt, en dat daarna de namen van de aannemelingen aan den kerkeraad werden medegedeeld om in het lidmatenboek te worden ingeschreven. Maar het geschiedde ook wel, gelijk o. a. te Nijmegen in het midden der achttiende eeuw regel was, dat de aannemelingen, als zij voldoende door den predikant onderzocht waren, „voor en in de ordinaire vergaderinge des Kerkeraeds voor de bedieninge des H. Avondmaels" geroepen en daar aangenomen werden, maar niet dan nadat „na gedane omvraeg aan alle de Leden des Kerkeraeds" gebleken was, dat er niets tegen hun wandel in te brengen viel. Natuurlijk was, mits al het overige in orde was, die geheele verschijning voor den kerkeraad weinig meer dan een formaliteit, indien men uitzondert het vermanend woord, dat bij die gelegenheid wel door den præses zal zijn gesproken. Het onderzoek door den predikant in tegenwoordigheid van zijn ouderling, de z.g. examinatie, was dus, hoewel niet officieel, in werkelijkheid de aanneming en werd dan ook gewoonlijk zoo genoemd. Werd de adspirant daar te licht bevonden, dan kwam hij niet voor den kerkeraad, maar wees men hem af; werd hij daarentegen na dit onderzoek en op grond daarvan goedgekeurd, welnu, dan kon hij ook, mits hij van onbesproken levensgedrag was, zeker zijn van aangenomen te zullen worden in de kerkeraadsvergadering. Gewoonlijk bestond er viermaal in het jaar gelegenheid tot het afleggen van geloofsbelijdenis, namelijk telkens vóór het te houden avondmaal.

De examinatie of het onderzoek was niet het afleggen van de geloofsbelijdenis zelve, maar diende om te weten te komen of iemand in staat was met kennis van zaken en met den noodigen ernst belijdenis zijns geloofs af te leggen, of hij wèl gegrond was in het geloof, dat hij zeide te

willen belijden. Bleek dit, naar het oordeel zijner onderzoekers, wel het geval te zijn, dan mocht tot het afleggen der geloofsbelijdenis worden overgegaan. Dit geschiedde door eerst voor den predikant en zijn ouderling of voor den kerkeraad, en daarna openlijk in de kerk voor de gemeente te antwoorden op eenige vragen, die gedaan werden. Welke vragen tot de aannemelingen moesten worden gericht, was door geen enkel synodaal besluit voorgeschreven. Zij waren in den vorm dan ook niet overal gelijk, hoewel zij natuurlijk steeds op hetzelfde neerkwamen wat den inhoud aangaat. Enkele voorbeelden van zulke vragen mogen hier een plaats vinden.

In de Rijp in Noordholland waren omstreeks 1644 de volgende vragen in gebruik: „1. Hebt ghy ook eenige zwarigheden in eenigh stuck van de leere van onse kercken? 2. Hebt ghy oock voorgenomen, ende belooft gy door Godes genade by dese leere ende de ghemeynschap van onse kercken, u leven langh te blijven? 3. Belooft ghy u met een Godtsalige wandel neerstigh te houden tot het ghehoor van Godes Woort, en het gebruyck van het H. Nachtmael? Belooft ghy oock, dat ghy u de Christelicke regeeringe van de gemeynte, ende, so ghy u mocht komen te verloopen, oock de Christelicke straffe gewillighlick sult onderwerpen?"

Blijkens eene mededeeling van Koelman deed men, ten tijde van Voetius, te Utrecht na het onderzoek der aannemelingen hun deze vier vragen: „1. Verklaart gyl. dat gy de leere onser Kerke zo verre gy die geleert, gehoort en beleden hebt, houdt voor de ware zaligmakende leere, conform de Heylige Schriftuur? 2. Gelooft gyl. dat gy door Godts genade in de belijdenis van die Zaligmakende leer volstandig zult blijven, en daar in leven en sterven? 3. Belooft gy lieden, dat gy uw leven altijd tconform dese Heylige leer, godzaliglijk, eerlijk en onberispelijk zult aanstellen, ende ulieder belijdenis met goede werken zult

vercieren? 4. Belooft gy lieden, dat gy aan de vermaaninge bestraffinge en Kerckelijcke Discipline wilt ende zult onderworpen zijn, indien 't gebeurde, (dat Godt verhoede) dat gy lieden u in leer ofte zeden te buyten gingt?" Op ieder dezer vragen werd dan met ja geantwoord en — zegt Koelman — „de Predicant voegt dan by die solemneele afeysching van belofte, een wensch en zegen, dat Godt, die dat goede werk door zijn genade begonnen, ende dus verre gebracht heeft, haar daar in bevestige, en 't zelve meer en meer voltrekke tot den dag Christi".

Te Rotterdam had in de zeventiende eeuw de openbare geloofsbelijdenis en daarmede tevens de openlijke bevestiging „der nieuwe ledematen" plaats na het einde der proefpredikatie voor het avondmaal. Dan werden zij op de volgende wijze aangesproken en gevraagd [1]: „Die ditmael op de belijdenisse haers geloofs tot Ledematen deser Gemeynte zijn aengenomen, sullen opstaen, ende daer mede opentlijck betuygen. 1. Datse de Leere der waerheydt die na de Godtsaligheydt is, soo als sy alhier uyt Godts Woordt geleert wordt, houden voor de eenige, waerachtige, en volkomene leere ter saligheydt. 2. Datse van herten versaken alle Ketteryen en Dwalingen die tegen dese gesonde leere strijden., 3. Datse oprechtelijck beloven door de genade Gods by dese suyvere leere der waerheydt in de Gemeenschap van de Gereformeerde Kerke, al haer leven langh tot den eynde toe, te zullen volstandigh blijven. 4. Datse haer selven altijdt Christelijck, vreedsaem, en onergerlijck sullen dragen, gelijck het den Ledematen Christi en sijner Gemeynte betaemt. 5. Datse haer alle Christelijke vermaninge, ende de goede order der Kerke geerne sullen onderwerpen". Nadat hierop bevestigend was geantwoord, werd door den voorganger over

[1] Greg. Mees, Melk Voor de Nieuwelingen, Noodigh om haer te voeden voor en nae de belijdenisse des geloofs, Wegens 't H. Avondmael; enz. Rotterdam 1683.

de nieuwe lidmaten de zegen uitgesproken met de woorden uit Hebr. 13 : 20 en 21: „De Godt nu des vredes die den grooten Herder der Schapen door het bloet des eeuwigen Testaments uyt den dooden heeft wedergebracht, (namelijck) onsen Heere Jesum Christum, die volmake u in allen goeden werke; op dat ghy sijnen wille meught doen; werkende in u dat voor hem welbehaeghlijk is, door Jesum Christum; den welcken zy de heerlijckheyd in alle eeuwigheydt; Amen".

Uit het medegedeelde blijkt voldoende, dat er in dezen geen uniformiteit heerschte, maar dat aan iedere gemeente een zekere vrijheid van beweging werd gelaten. Sommige gemeenten maakten daarvan dan soms ook een ruim gebruik, door nog andere vragen te stellen en andere beloften te eischen. Zoo werd van de nieuwe lidmaten wel eens gevergd, dat zij zouden beloven niet te zullen dansen of niet te zullen „trouwen met lieden van een contrarie ofte afgodische Religie".

Eene eigenaardige moeielijkheid deed zich voor met doofstommen, die natuurlijk het gewone godsdienstonderwijs niet hadden genoten en evenmin op de gewone wijze belijdenis huns geloofs konden afleggen, maar toch hunne begeerte te kennen gaven om tot het avondmaal te worden toegelaten. Bij de Noordhollandsche synode van 1618 werd reeds door de classis Hoorn het volgend gravamen ingediend: „Of een persoon, die vier jaren ter predicatien naerstich gecomen ende doof ende stom geboren is ende dienvolgens het woort des geloofs noyt gehoort en heeft noch het geloof des herten eenichsins belyden can, op't versoeck haerder ouderen, die zeggen haer dochters bewegynge te mercken, tot de gemeynschap des h. avontmaels stichtelyc can toegelaten werden?" De synode wist met deze zaak blijkbaar geen raad en besloot daarom haar te brengen bij de weldra te houden nationale synode. Dit geschiedde dan ook, maar de Dordsche synode stelde

haar uit tot de volgende nationale synode die echter, gelijk bekend is, nooit gehouden is. Toch hebben provinciale synoden zich er later wel mee bezighouden en wenken gegeven. Terwijl die van Noordholland in 1631 „op de vraghe, of een stom ende doofgeboren bejaert jongman tot de Taefel des Heeren magh toegelaten werden", bevestigend antwoordde, besloot die van Utrecht in 1655, dat men zoo iemand niet licht zou toelaten, tenzij hij goede teekenen van zijn geloof in Christus toonde. In Friesland gold de regel, dat een doofstomme mocht worden toegelaten, „indien hij met gebaarden en uiterlijke tekenen kan bewijzen zijn geloof in God en Christus". Daar de meesten dezer ongelukkigen toen ter tijd nagenoeg geheel verwaarloosd werden en hunne ontwikkeling dus zeer gering was, zal een dergelijk geval zich maar zelden hebben voorgedaan. In de stad Groningen althans zijn gedurende de geheele zeventiende eeuw slechts twee doofstommen „op eenige tekenen", die „in plaetse van mondelijcke belijdenisse" moesten dienen, ten avondmaal toegelaten, namelijk een in 1656 en een in 1686.

Wij wezen er reeds op, dat men zonder getuigenis van een vromen wandel niet kon worden toegelaten tot de geloofsbelijdenis, welke toegang verleende tot het avondmaal. Hoe ver ging dat? Aan wien werd zulk een getuigenis geweigerd? Natuurlijk aan allen, die bekend stonden als lieden van ergerlijk gedrag, schuldig aan grove zonden. Bovendien waren er hanteeringen en neeringen, die naar sommiger oordeel hen, die ze uitoefenden, onbekwaam maakten om belijdenis des geloofs af te leggen. Eenstemmigheid heerschte daarover echter niet en in de verschillende provinciën werd ook niet steeds dezelfde regel gevolgd. Zoo berichtte bijv. in 1606 de predikant van Baarn aan de Utrechtste synode, dat hij maar één communicant had en dat er nog wel anderen waren, die zouden kunnen communiceeren, maar dat dezen „haer

tappen ende dronckengelaegen te houden ende frequentieren" niet wilden nalaten, waaruit schijnt opgemaakt te mogen worden, dat hij hen daarom niet tot het avondmaal kon toelaten. Eenigszins milder oordeelde de Friesche synode van 1617, die het aan iedere gemeente zelve overliet om „met discretie" en „ter stichtinge" te oordeelen, of zij hen, die wijn en bier tapten, tot het avondmaal zou toelaten, eene bepaling, welke in de Friesche kerk steeds van kracht gebleven is. De Geldersche synode van 1623 liet zich op dit punt beslister uit. Hoewel zij lidmaten, die herbergiers waren, niet uitbannen, maar ernstig waarschuwen wilde, verbood zij „weerden en weerdinnen, die sig alleen met tappen en gelagen te setten erneren", ten avondmaal toe te laten, d.i. in dit verband geloofsbelijdenis te laten doen, „ter tydt toe zy sulke neeringe verlaten".

Vooral over de toelating van de houders van banken van leening, de lombardiers, die als woekeraars beschouwd werden en het soms ook inderdaad waren, en van hunne vrouwen en bedienden, werd zeer verschillend geoordeeld en soms zeer heftig gestreden. De provinciale synode van Dordrecht in 1574 had zich reeds tegen de toelating der lombardiers verklaard, „want hoewel sulcke hanteeringhe van den magistraet toeghelaten is, soo isse nochtans meer om der hertheyt ende boosheyt der menschen hertes wille dan na den wille Godes toeghelaten. Daerbenevens souden veele hondert menschen door die toelatinghe eens sulcken menschen gheerghert worden". De nationale synode van Middelburg van 1581 ging nog wat verder, door het zelfs niet stichtelijk te vinden, dat de knechten van een lombardhouder tot leden der gemeente werden aangenomen, zoolang zij in diens dienst bleven. Aan des lombardiers huisvrouw liet zij echter den toegang ten avondmaal vrij, mits zij vooraf voor de predikanten der gemeente de verklaring aflegde, „dat haer den handel haers mans mishaeght" en zij zelve bevonden werd „eenvoudich ende vroom" te

zijn. Men bleef ook in 't vervolg zeer tegen de lombarden gekant, maar een vaste regel, hoe men zich ten opzichte der houders daarvan houden zou, werd toch niet verkregen. De Overijselsche synode van 1599 achtte het ongeoorloofd, dat de kerkeraad van Deventer den knecht van een lombaard in de gemeente zou opnemen, hoewel deze zulks begeerde, zich „eerlick" gedroeg en verklaarde, dat hij „met de woeckerije" in 't minst niet van doen had, maar zijn patroon alleen diende „om zeecker geldt" d.i. tegen vast loon. In Friesland daarentegen achtte de synode van 1608 deze zaak „gantsch politicq", zoodat zij oordeelde, dat in hare vergadering daarover niet gehandeld behoorde te worden. Daar goldt dan ook later de regel, dat alle lombardhouders „zonder onderscheid" tot des Heeren tafel zouden toegelaten worden, als hun wandel „eerlijk en stigtelijk" was en zij zich aan eed en wet hielden. Sommige synoden, classen en kerkeraden hadden evenmin bezwaar. Zoo liet de kerkeraad van Leiden in 1657, gesteund door de classis, den lombardier Sebastiaan de Koning tot het avondmaal toe. Deze man zag in zijne betrekking niets kwaads en was bereid die te laten varen, als men haar in strijd achtte met Gods Woord. Of er werkelijk geen kwaad in stak en of er inderdaad geen woekerrente genomen werd, mag betwijfeld worden, als wij hooren, dat hij door de stedelijke regeering bij zijn admissie als bankhouder verplicht was, jaarlijks f 6110.— aan de armen uit te keeren, aan welke verplichting hij ook trouw voldeed. Dat moesten de inbrengers in de bank van leening dan toch maar betalen. Geen wonder, dat mannen als Voetius en Koelman zulke lieden niet „admissibel tot de Tafel des Heeren" oordeelden en hunne stem verhieven „tegen die groote openbaare woekeraars, de Lombardiers, welcke het bloedt der Gemeynte uytzuypen, slokkende in vijf jaaren en minder het heele kapitaal in, en dat van de arme en geringe,

zelfs op haar slechte en nodige panden", en dat de laatstgenoemde met verontwaardiging mededeelt, dat zij zelfs te Rotterdam en te Middelburg tot leden van den kerkeraad benoemd werden.

De namen dergenen, die op belijdenis des geloofs tot het avondmaal waren toegelaten, moesten, gelijk boven reeds gezegd is, in het lidmatenboek worden aangeteekend. Zoodra dit geschied was, hadden zij alle rechten als leden der gemeente. Maar tevens waren zij allen voor de kerk volkomen gelijk. In de kerk van Christus mocht geen onderscheid worden gemaakt tusschen rijk en arm, tusschen hooger en lager geplaatsten. Dat dit nu ook nooit geschiedde, mogen wij echter niet beweren. Een treurig bewijs daarvan, te treuriger omdat het eene onschuldige en zwakke vrouw trof, die zich niet kon verdedigen, te treuriger nog omdat het plaats had voor het aangezicht der geheele gemeente bij de viering van het avondmaal, gaf de Groninger kerkeraad in 1640. In zijne vergadering van 9 Sept. werden medegedeeld „de namen dergener, die haer van nieuws tot de gemeynte hebben begeven tot 96 in getal". Onder hen was ook eene zekere Trijntien Hanses, „d' huisfrouw van de Scherprichter". Men schijnt de betrekking van beul zóó verachtelijk te hebben gevonden, dat men het nog noodig oordeelde in den kerkeraad er over te beraadslagen, of de vrouw van zulk een mensch wel mocht aangenomen worden. Men kon haar echter niet weigeren, omdat er op haar geloof en wandel niets aan te merken was. Maar, mocht zij dan wel op gelijken voet behandeld worden met de anderen? De kerkeraad vond, dat dit toch niet ging. Men besloot daarom haar wel „mede aentenemen", maar bij het aangaan tot den disch des Heeren moest zij toch merken, dat zij de vrouw van den beul was en daarom niet met de andere meer of minder deftige lidmaten gelijk stond. Men hield er bij het toetreden tot de avondmaalstafel

wel geen bepaalde volgorde op na, ieder ging naar het viel, maar voor dit speciale geval mocht wel eens eene uitzondering worden gemaakt en zoo werd dan, volgens kerkeraadsbesluit, der beulsvrouw aangezegd, ,,dat sij laest sal moeten comen van de vrouwen".

Aangaande den leeftijd van hen, die belijdenis des geloofs begeerden af te leggen om tot het avondmaal te worden toegelaten, bestonden geen algemeene bepalingen. Alles hing hier af van omstandigheden, vaak ook van plaatselijke gebruiken. De gewone leeftijd zal nagenoeg overal wel zoo om en bij de twintig jaar zijn geweest. Toch deed zich natuurlijk dikwijls het geval voor, dat ook ouderen en zelfs zeer ouden van dagen, die in hunne jeugd verzuimd of geen gelegenheid gehad hebben geloofsbelijdenis af te leggen of door gemoedsbezwaren zich weerhouden hadden gevoeld, eerst op lateren leeftijd verzochten aangenomen te worden. Maar ook aan jongeren, ja zelfs aan kinderen werd in zekere gevallen de toelating tot het avondmaal vergund, bijv. wanneer zij in hun prille jeugd niet gedoopt waren, maar, later gedoopt wordende de beteekenis van den doop, niettegenstaande hun betrekkelijk jeugdigen leeftijd, toch toonden te begrijpen en te voelen. Dit toch stond onomstootelijk vast, dat niemand belijdenis mocht doen zonder gedoopt te zijn. Zoo gold in Friesland o.a. de regel: ,,Kinderen van 12, 13 en 14 jaaren gedoopt zijnde, en zich zelven kunnende beproeven, Belijdenis des Geloofs doende, behooren met advijs des Kerkenraads tot het Nagtmaal des Heeren toegelaaten te worden".

Het waren dus meest jonge menschen, die aangenomen werden. Van allen te veronderstellen, dat zij het voor den vorm deden, omdat het langzamerhand begon te behooren tot het fatsoen, of uit begeerte naar zekere rechten, om bijv. later diaken of ouderling te kunnen worden of benoembaar te zijn voor zekere betrekkingen, waarvoor men

professie moest doen van de Gereformeerde religie, zou niet billijk zijn. Er zullen ongetwijfeld velen onder hen zijn geweest, die in vollen ernst en uit innige overtuiging zich lieten aannemen en bij wie het afleggen van geloofsbelijdenis voortkwam uit drang des harten en uit behoefte aan het avondmaal. Maar bij tal van anderen was dat zeer zeker het geval niet. De Amsterdamsche predikant Otto Belcampius klaagde dientengevolge in zijn Hora novissima, dat is Laetste Uyre (Amst. 1661) dan ook: „Maer ick bid u, wat veranderingh wort 'er nu gespeurt, in het leven van veele Christenen, na haren Doop, na haer gepraetendeerde bekeeringe, na de belijdenis hares geloofs, in welcke sy Christum seggen aengenomen, en aengedaen te hebben? Ende na dat sy in de Gemeente zijn opgeschreven? Sy zyn te voren geweest, hovaerdigh, trots, geltgierigh, onmatigh, werelts gesint, en sy blijven soo. Daer wort by veelen de alderminste veranderingh niet gespeurt in eenigh dingh, of in de verminderinge van eenige sonde". Nu kwam dit natuurlijk wel voor hun eigen verantwoording, maar de predikanten gingen toch ook niet vrij uit. Zij namen maar al te vaak allerlei personen aan, zonder zelf daarmede den noodigen ernst te maken. „Ik bekenne — zoo laat Jod. v. Lodenstein in zijn Beschouwinge van Zion (Utr. 1676) den predikant Urbanus spreken — dat ik my in sulke vragen seer verlegen en beschaamt vinde, als ik gedenke hoe dikwils my wel hebbe vervoeren laten, door een genegentheyd, die de menschen verklaarden te hebben tot het Sacrament, of yet sulks, daar men immers weet, wat al onregte redenen de menschen daar toe wel somtyds bewegen, ende hoe ligt my die gedagte wel bekropen heeft Hij en kan 't so niet seggen, als hy al vast Ja of Neen antwoorden kan, misschien is 't van binnen beter, etc. daar ik so weynig gronds toe had. Ende my dunkt rond uyt, dat dat selve geen kleyne oorsake is van ons so droevig

verval in desen, dikwils sugtende, Gedenkt mijner, ô Heere! na uwe goedertierentheyd in Christo". En nu was deze Urbanus nog een vroom en hoog-ernstig man. Als hij al klaagde en zich zelven aanklaagde, hoe stond het dan wel of beter hoe moest het dan wel staan met die predikanten, die Koolman zegt, dat er waren en die toonden „haere profaniteyt in het aanneemen der Lidtmaaten, als doende zulks zonder een staatelijke aanroeping van des Heeren Naam, voor en na de Actie, als of dat niet vereyscht wierdt; als mede met zoo weynigh solemniteyt, ende opwekking van ernst, yver, eerbiedt, en deftigheydt, als die Godt niet zien, ende ter loops als in passant ende somtijdts by een glas wijns, tot grouwelijke ergernis van de gene die het zien, en hooren, zoo dat de lieden geen indruk hebben van datse zoo een groote ende bysondere daadt voor Godt, en de menschen gedaan hebben!" Zoo „en passant" had de aanneming blijkbaar plaats „in zommige Plaatsen", waar er zelfs geen ouderling bij tegenwoordig was, maar de predikant alles alleen afdeed. Een weinig gunstigen indruk krijgt men ook van zulk eene belijdenis des geloofs, die „door zommige Leeraars zeer slap, en slecht, en licht afgenoomen" werd, „naamlijk door maar eenige gemeene Vraagjens af te vraagen, welke uyt een boekjen geleert worden, en die de kleyne kinderen genoegzaam kunnen beantwoorden".

Hiermede in verband staat de klacht: „Veel Leeraaren op de Dorpen, ende in de Steden, zijn zeer geset op een groot getal van zichtbaare Ledemaaten, ende communicanten, waarom zy elk, waar zy by komen, aanmaanen, om mede ten H. Avondtmaal te gaan, alsof 'er een absolute noodzaaklijkheydt in desen was; en al is het volk zelfs overtuyght van haar onwetenheydt, losse, ruyme, en ongeschikte wandel, ende daerom aerselende, ende onwillig, zoo zeggen die Leeraars, gy hebt kennis genog, als zy maar twee of

drie vraagen van haar hebben hooren beantwoorden; komt maar by my, ick zal u zachtjens handelen, ende gy zult Lidtmaat worden. Zoo haalt men haar in het Vis-net, indien anders het H. Avondtmaal het Vis-net is; en 't volk is verwondert, dat men zoo licht Lidtmaat kan worden, ende voorts leven zy gelijck te vooren, ende bekommeren zy zich niet om meer te leeren, ziende hoe weynigh zy gevraagt worden, ende niet zullende hier na meer gevraagt worden (want dat is geen gewoonte) ende andere op haar onbequaamheydt ziende, en daar van hoorende, denken, dat zy ook niet veel kennis van doen hebben". Dit laatste verbaast ons niet, als wij dit zeggen van Koelman door van Lodenstein hooren bevestigen door hetgeen hij uit eigen ervaring getuigt: „heb ik de lieden met groote vlyt en moeyte onderwezen, om haar tot de belydenis bequaam te maken, zulks zy op de vragen, welke men haar gewoon is dan voor te houden, fyntjes konnen antwoorden, en doen zy daar op hare belydenisse; het is niet te zeggen, in hoe korten tyd daar na die zelve lieden weder onderzogt zynde, bevonden werden gansch niet meer of weynig daar van te weten, en daer komt die diepe onwetenheyd in de bejaarden onder ons volk van daan". Hoe weinig kennis iemand ook had, de kerkeraden zonden zulk een onwetende „zelden of noit" terug. Dat zou dien persoon een „al te groote schande" geweest zijn en de onwetendheid werd dan maar liever toegeschreven aan „bloojigheydt ofte bedwelmtheyt". Op bekeering en wedergeboorte werd door vele predikanten, die de aanneming als weinig meer dan een formaliteit beschouwden, niet aangedrongen en naar een levend geloof minder gevraagd dan naar het kunnen opzeggen van bepaalde geloofsformules. Zelfs werd er niet altijd nauwkeurig geïnformeerd naar den levenswandel der aannemelingen. „Men neemt — zoo hooren wij Koelman nog eens voor 't laatst klagen — in veel groote Steden tot Ledematen aan, welker

leven men niet en kent, noch onderzocht heeft, noch ondersoeken wil; alleen heeft men een gewoonte, dat de lieden, die haar belijdenis zullen doen, een ofte twee getuygen moeten medebrengen, zijnde Ledemaaten, die eenig goedt bescheydt zouden kunnen geven, van haar goede wandel eenigen tijd herwaarts; doch die getuygen zijn zelfs dikwils niet wel bekent, dat men haar geloofbaar zoude achten; ende zy worden bevonden veel kleynwetende, los van leven, uyt gunst getuygende; ende ook plegen zy niet bescheydentlijk gevraagt te worden; zo dat het maar een schijn ende gedaente is".

Na de aanneming dachten verreweg de meesten er niet aan, zich verder in den godsdienst te laten onderwijzen, hoe noodig zij het ook hadden, ten einde hetgeen zij geleerd hadden niet weer te vergeten en bij het geleerde nog nieuwe kennis te voegen. Van de „vier soorten" van catechisatiën, die W. à Brakel onderscheidt, meenden zij aan de eerste twee, die met kinderen en die voor „Competenten, die genegen zijn haer ten H. Avondmael te begeven" genoeg te hebben. Uitzonderingen waren het, die gebruik maakten van de derde soort. Deze was namelijk „voor jongelingen ende andere mans-personen, om die bequaem te maken tot de verdedigingе van de waerheden tegen de Partyen, ende omse tot Behulpsels 1 Cor. XII : 8. te gebruyken, om door haer dese en gene te onderwijsen ofte andersints te bestieren, om haer te maken Krankbesoekers, Voorleesers, soo in de Gemeynten, als ook op Koopvaerdy- ende Oorlogh-schepen; ende om selfs de bequaemste uyt haer Predikanten te maken". Het spreekt van zelf, dat zulke catechisatiën niet overal gegeven konden en behoefden te worden en dat slechts weinigen aanleg en lust hadden om, als ze gegeven werden, ze bij te wonen. Maar ook de vierde soort, „over de oeffeninge der Godsaligheyt", catechisatiën met hen, die reeds lidmaten waren, maar aan geestelijke leiding en

meerdere kennis van de practijk des geloofs behoefte gevoelden, kwam niet overal voor en werd dan nog door niet velen bezocht. Hier kwam men bijeen „om de handelingen Gods met de zielen in hare bekeeringe ende voortgang te ontdekken, om gevallen van conscientie, ende allerleye staten der ziele in blijdschap ende droefheyt, in yver ende traegheyt, in strijd ende overwinninge voor te stellen, ende bestieringe te geven om alsoo een yegelijk een vasten gangh te doen hebben in den wegh tot Godtsaligheyt". Het waren vrije samenkomsten onder leiding van een predikant, waarin onderling gesproken werd door wie maar iets te zeggen had of waar bovengenoemde dingen behandeld werden „by wege van formeel Catechiseeren". Zij werden gehouden zoowel op publieke plaatsen, in de kerk of in de kerkekamer, waarbij ieder tegenwoordig mocht zijn, of in particuliere bijeenkomsten van eenige weinige personen, in z.g. conventikelen. Dergelijke catechisatiën vonden bij vele predikanten grooten tegenstand. Zij waren van oordeel, dat er betweterij en geestdrijverij door werden aangekweekt en dat er partijschappen door ontstonden in de gemeente. Ook verschillende kerkeraden waren er tegen en bepaalden, dat een predikant zonder speciaal besluit van zijn kerkeraad zulke catechisatiën niet mocht houden [1]). Zelfs verzette de overheid er zich soms tegen, zooals bijv. in 1676 de Staten van Friesland, die op verzoek der synode van dit gewest, gelastten, dat geen predikant zonder approbatie des kerkeraads deze particuliere catechisatiën mocht instellen. Het gevolg van dezen tegenstand was, dat slechts weinige predikanten en dan nog inzonderheid Voetianen, zich hieraan durfden wagen, zoodat de personen, die zulke samenkomsten wenschten, meestal de leiding van een predikant moesten ontberen en daardoor licht op separatistische paden werden geleid.

[1]) Vgl. mijn Voor tweehonderd jaren. 2de dr. Utrecht 1905, blz. 145—150.

Waar echter een geordend leeraar deze „afsonderlijke catechizatien" hield en de leiding ervan aan zich hield, gelijk bijv. à Brakel zelf in 1676, toen hij nog predikant te Leeuwarden was, daar stichtten zij in den regel veel nut door de leden der gemeente, die ze bijwoonden, op te bouwen in hun geloof en te bevestigen in hun godsdienstige kennis.

Slechts enkele punten konden wij in deze bladzijden aanstippen. Wij merkten velerlei gebrek op, maar zagen toch ook, dat daartegen door ernstige mannen geprotesteerd werd. Waren niet weinigen ontrouw in het catechiseeren en verwaarloosden zij dit deel van hun herderlijk werk, de kerk zelve heeft altijd de noodzakelijkheid ervan ten diepste gevoeld en op de onderhouding ervan bij tal van gelegenheden aangedrongen. Werd er in de eerste tientallen jaren van de zeventiende eeuw in vele gemeenten niet of zeer weinig met de jeugd gecatechiseerd en dit werk vooral aan de schoolmeesters overgelaten, langzamerhand kwam hierin op vele plaatsen verbetering en werd het erkend als „een seer nuttige en nodige oeffening". Met de aanneming der lidmaten en de voorbereiding daartoe maakte men over 't algemeen ernst, al ontbrak het toen ook, gelijk thans nog, niet aan verkeerde toestanden. En wat de godsdienstige kennis van ons volk in de zeventiende eeuw betreft, deze was voor een groot deel de vrucht van het catechetisch onderwijs, hoewel misschien voor een nog grooter deel die van de dogmatische preeken, die men gewoon was te hooren, en van de godsdienstige en theologische literatuur, die bij het kerkelijk publiek van dien tijd grage koopers en ijverige lezers vond.

S. D. VAN VEEN.

MIDDELEN VAN VERKEER

door

Dr. H. BRUGMANS

Hoogleeraar te Amsterdam

In den jare 1689 verscheen te Amsterdam bij Jan ten Hoorn, „Boekverkooper over 't Oude HeerenLogement, in de History Schrijver" een handig octavo boekje, dat zeker velen van onze voorouders gewaardeerde diensten zal hebben bewezen. Wij kunnen het niet beter en tevens niet korter karakteriseeren dan als een Baedeker of Murray der zeventiende eeuw. Men vindt er dezelfde bizonderheden in vermeld als thans in dergelijke onmisbare reisgidsen. De middelen van verkeer worden er in aangewezen, de logementen met strikte onpartijdigheid zonder aanbevelende sterretjes opgesomd, alle beziens- en verder wetenswaardigheden medegedeeld en beschreven. Er is daarnaast ook verschil met tegenwoordig. Geen Baedeker of Murray zal nu zijn reisboek meer beginnen met gebeden voor reizigers, afzonderlijk zelfs voor iederen dag der week, met een morgen- en avond-gezang „voor Reizende Lieden" op psalmwijzen, of met berijmde Reislessen, waarop de „oogen en gedagten" van „den Reyser" met nadruk worden gevestigd. En evenmin zal men thans een reisgids zoo breedvoerig tituleeren als Jan ten Hoorn het den zijnen deed: „Reisboek Door de Vereenigde Nederlandsche Provincien, En der zelver aangrenzende Landschappen en Koningrijken: Behelzende, Benevens een naauwkeurige beschrijving der Steden, een aanwijzing van de Schuit- en Wagen-vaarten. Mitsgaders de bekwaame Her-

bergen daar de Reizigers in ieder Stad konnen logeeren: Gelijk ook meer andere dingen welke in het reizen zo dienstig als waar te neemen zijn. Met groote moeite te samen gebracht".

Men is beknopter en ook bescheidener tegenwoordig. Men zegt niet meer op het titelblad, dat een boek met groote inspanning is tot stand gebracht. Maar Jan ten Hoorn had eer van zijn werk. Zijn boek geeft, wat een goede reisgids behoort aan te bieden; het liet den reiziger niet in den steek. Ook voor ons zijn zijn mededeelingen nog even merkwaardig als voor zijn tijdgenooten. Zien wij wat hij vertelt van Amsterdam, „deze groote en overtreffelijke stad, daar men niet genoeg af zeggen kan", en als voorbeeld ook van zijn stijl, wat hij heeft te zeggen over de blijkbaar reeds destijds befaamde straatverlichting en brandweer:

„Ter beveiliging der straaten, en bewaaring van ongelukken door water, heeft men ook over eenige weinige jaaren hier uitgevonden, en vervolgens tot volmaaktheid gebracht, zekere Lamp-lantaarnen, welke, bij duistere Maan, de gantsche nacht over lichtende, alle straaten en grachten in die naare donkerheid zo klaar beschijnen, dat men ze onbeschroomdelijk kan begaan, en de wateren, die hier zeer overvloedig door de Stad loopen, vermijden. Deze Lantaarnen, welker getal zich tot 2400 strekt, worden door daartoe gestelde lieden in alle de wijken op een zelve oogenblik ontsteeken, en gaan ook altemaal tegelijk uit zo haast als den dag aanbreekt of de Maan zich begint te vertoonen, zijnde de Oly volgens de lange of korte duisterheid afgepast.

Mitsgaders een nieuwe soort van Brandspuiten, met lange buigsaame Pijpen of Slangen, door de welken, langs d' allerkromste wegen en wendeltrappen, de diepste en hoogste plaatsten, ja zelfs de top der hoogste Toorns met een groote macht van water bereikt kan worden: invoegen

dat door de zelven hier ter Stede alle Branden zo vaardig werden uitgebluscht, dat 'er nooit een eenig huis onder de voet komt te vallen, met wat brandende materie: als Pek, Teer, Traan, Terpentijn, Harpuis, Ried, Rijsbossen of diergelijke dingen, de zelven ook gevuld of gedekt mogen weezen. En word nevens de zelven, hier niet anders gebruikt als maar een klein getal van Brandemmers; doch gantschelijk geen Brandleeren, Haaken, noch Zeilen, welke eertijdts plachten te dienen om de daken daar mede te beklimmen, huizen en gevels om ver te haalen, en andere voor de vliegende vonken te bedekken: maar zulks nu door het spoedig blusschen van de Branden zelfs onnoodig weezende, zijn de gemelde dingen, gezamentlijk nevens alle d' oude of eerste soort van Brandspuiten, welke groote en swaare kopere gevaarten waren die met macht van paarden voortgesleept moeten worden, verworpen, verbroken, en de materialen verkogt, en in der zelver plaats sestig van de nieuwe Slang-spuiten, na het getal der Burger-wijken door de Stad verdeeld; behalven noch eenige anderen, die tot bewaaring der Schepen in de wateren geplaatst zijn.

Het groot gebruik en de bijzondere nutheid dezer Slang-spuiten heeft ook veroorzaakt, dat ze reedts in meest alle de Steden hier omtrent, en ook in veele andere Gewesten der Wereld aangenomen zijn.

Deze beide inventien, uitgevonden door eenen Jan van der Heyden, een Man van een zeer doordringend vernuft, konnen hier openbaarlijk gezien worden; d' eerste, negen maanden 's jaars van schemer-avond tot aan den morgen, of tot het opgaan van de Maan; en de laatste, in de maand May, dagelijks den gantschen dag, op het plein van de Beurs, alwaar dan alle de geenen, welke door de geheele Stad daar toe verordend zijn, in het vaardig gebruik dezer Slang-spuiten geoeffend worden".

Er is niets nieuws onder de zon. De ingenomenheid

van den burger van een groote stad der twintigste eeuw met de zegeningen der moderne techniek zijn niet grooter dan de vreugde van dezen ouden Amsterdammer over de wonderen van de straatverlichting en de brandweer zijner dagen. Dat stemt ons tot voorzichtigheid en tot bescheidenheid en belet ons ook met eenige minachting neer te zien op de in onze oogen allicht primitieve middelen van vervoer van onze vaderen. Er is niets onlogischer dan het voorgeslacht te beklagen of te minachten en zelfs te bepotten om de vele gemakken, die het — niet bezat, maar waaraan het ook nooit behoefte heeft gehad. De Witt heeft nooit het gemis gevoeld van een onderzeeschen kabel, die hem in snelle dag- en nachtverbinding bracht met den Nederlandschen gezant te Londen. Nooit hebben de Amsterdamsche gedeputeerden ter dagvaart gewenscht op één dag van den Haag naar Amsterdam en terug te kunnen reizen om in de gauwigheid met hun committenten over een belangrijke resolutie te kunnen beraadslagen. Geen Amsterdamsch koopman voelde den wensch bij zich opkomen om in één dag naar Parijs te kunnen vliegen om dan snel zaken af te kunnen doen. Niemand dacht er aan om in een paar weken naar Indië te varen. Geen mensch wilde beter licht dan een vetkaars of een olielamp. Alles was goed, zooals het was, omdat het zoo en niet anders en voor allen gelijk was. En met hun beperkte middelen deden onze voorouders wonderen en zij deden die met de kalme zekerheid en rustige vastberadenheid, die het snel levende, zenuwachtige nageslacht niet anders dan bij traditie kent.

Er was stellig een groote bekoring in de oude, minder snelle wijze van reizen. Men reisde oudtijds veel; men merkte door de langzame vordering veel op en had ook den tijd voor gedachtenwisseling. Men pleisterde zoolang men verkoos. Evenals een voetganger veel minder, maar veel scherper en juister ziet dan een fietser, een ruiter

minder maar beter dan deze modernste der stervelingen, de automobilist, zoo had ook de zeventiende-eeuwsche reiziger de gelegenheid om goed waar te nemen wat hij zag. Want hij had den tijd. En welk een genoegen om niet aan, maar in de steden aan te komen, niet aan een station veelal zonder verband met de stad, waarnaar het den naam draagt, maar in de stad zelf, op een poortplein of een markt, waar men dadelijk een karakteristieke omgeving om zich heen gevoelde. Uitstijgende uit den reiswagen of opstijgende uit de schuit gevoelde men zich dadelijk opgenomen in een sympathiek milieu. Men was „de vreemdeling, die binnen uwe poorte is" en daar recht had op bescherming, op tegemoetkoming.

Overdrijven wij? Misschien. Maar althans minder dan Lucilus, die voor jaren in den Spectator [1]) deze verbijsterende woorden schreef: „Laat het gezegd zijn: onze vaderen waren de grootste slaapmutsen, waarvoor ooit de zon is op- of ondergegaan. De inrichting van hun brandweer, brievenpost en hun verkeermiddelen leggen getuigenis af van de stumperachtigheid der geest- en zielsvermogens dier Vaderen. Na achttien eeuwen van beschaving lieten zij zelfs aan de zonen onzer eeuw de taak over om de wegen hard te maken, waarmee in 1821 een begin werd gemaakt".

Wij zullen deze dwaasheden, maar die in breede kringen nog gemeen goed zijn, niet weerleggen. Maar wij willen een en ander mededeelen over de verkeersmiddelen der zeventiende eeuw om te doen zien, hoe en hoe goed voor dien tijd dat alles geregeld was. Daarvoor doen wij allereerst een beroep op de tijdgenooten zelf. Zij zijn zeer tevreden met de hun ten dienste staande middelen van vervoer en aangezien zij, niet wij daarvan gebruik hadden te maken, is de zaak daarmede volkomen in orde. Ook

---

[1]) Ned. Spectator, 1890, blz. 238.

de buitenlanders zijn vol waardeering voor de Nederlandsche middelen van vervoer en verkeer. Het verkeer te land, maar vooral dat te water wordt eenstemmig geroemd. Vooral de trekschuit wekt de bewondering. Nederland is het klassieke land der trekschuit; daarmede kon in de zeventiende eeuw geen spotternij of hatelijkheid hoegenaamd bedoeld zijn. Hooren wij ook de dichters. De Groningsche poëet Quintijn Pabus bezingt in zijn „Lof der Stadt Groningen" ook de trekschuit, die

„van dat Aurora blinkt
Jaagt heen en weder, tot de zon in zee verdrinkt".

En een ander dichter, de bescheiden en ook onberoemde G. Tijssens stemt zijn lier aan op dezen toon:

„Wie kan de vinding van de trekschuit ooit waardeeren?
Men reist, als zat men thuis; geen schokken, draaien, keeren
Ontrust het lichaam, 't zij men vaart bij dag of nacht,
Men vindt al slapende zich op de plaats gebracht" [1]).

Slaat men het meergenoemde reisboek van 1689 op, dan blijkt het, dat Amsterdam in dat jaar te water en te land door geregelde diensten verbonden was aan de omliggende dorpen, de groote Hollandsche steden, de voornaamste steden der Republiek en zelfs met enkele steden in het buitenland. Met de nauwkeurigheid van een modern spoorboekje worden opgesomd achtereenvolgens de veerschepen, de jaagschuiten, de koopmansboden, de postwagens. De tarieven van al deze vervoermiddelen en de uren van vertrek worden nauwkeurig opgegeven; nuttige aanwijzingen worden daaraan toegevoegd als deze: „Zo ymand tot Haarlem of onder wegen gelieft mede te reiden, moet de Wagen waarnemen, en oock op de leeg zijnde plaats gaan sitten, zonder dat de Wagen-knecht ymand aan zijn zijde op 't voor-krat sal mogen gedogen". Het

[1]) Gron. Volksalmanak voor 1891, 68 vlg.

geheel eindigt: „Tot gerief van de Passagiers die van Amsterdam met de Paket Boot na Engelant willen, dient het volgende".

Zoo is de toestand op het einde der zeventiende eeuw. Maar zoo was de toestand dan ook eerst in die eeuw geworden. De trekschuit en de postwagen, voor velen nog het symbool van vaderlandsche langzaamheid en zwaartillendheid, zijn inderdaad producten der werkzame, energieke zeventiende eeuw. Wanneer men voor dien reisde, maakte men gebruik van eigen voer- en vaartuig; maar aangezien ook destijds de meerderheid zich zulk een weelde niet veroorloofde, nam men de gelegenheid te baat, die zich voordeed. In of liever op wagens, in allerlei schepen, te paard, eindelijk op het meest menschelijke vervoermiddel, zijn eigen beenen, reisde men soms zeer lange trajecten af. En dat reizen was niet gemakkelijk. De wegen waren zandig en dus 's zomers stoffig, 's winters morsig; lange breede, diepe wagensporen wezen den weg aan; nog in het begin der zeventiende eeuw werd het als een groote verbetering beschouwd, dat de wagenbreedte in Utrecht gelijk werd gesteld aan die van Holland; zoo konden de Utrechtsche wagens de Hollandsche wegen berijden en omgekeerd. En het verkeer was vóór de zeventiende eeuw in hooge mate onveilig. In 1432 reisden Hugh Scriver en een Haarlemsch burger met gelden van de stad over Antwerpen naar Brugge; hun werden toen door de Leidsche Vroedschap twee stevige knapen als geleide medegegeven; „wanttet sorghelic is after lande te trecken met ghelde" [1]). En wie kent niet de roofridders en roofburgers aan den Rijn? Dat alles was in de zeventiende eeuw geheel anders geworden; maar den nagalm van oudere tijden hooren wij nog in het gebed, waarmede het reisboek van 1689 opent:

[1]) Blok, Een Holl. Stad in de Middeleeuwen, 277.

„Hemelsche Vader, barmhartige, getrouwe Godt, ick danke u hartelijk, dat gij mij tot nu toe, zoo genadig behoedet, en mij zoo veel goets aen Lichaem en Ziel bewesen hebt. Ick bidde u, o Heer, weest mij arme Sondaer genadigh, en vergeeft mij alle mijne misdaden, om Jesu Christi wille. Heyligt en vernieuwt mij ook hoe langer hoe meer, door de kracht uwes Heyligen Geestes, op dat ik mijn leven dagelijkx betere, in uwe wegen wandele, en u diene in heyligheydt, en gerechtigheit, die uw behaeglijck is. Heylige Vader, geleydt, en voert mij vorder op dese reyse door de bescherming uwer lieve Engelen, dat ick seecker sij voor Moordenaars, en Rovers, voor vergiftige lucht, en quade sieckte, voor strijdt, en alle ongeval, geeft mij o Heer voetsel, en kleding, voert mij den rechten wech, dien ick wandelen sal, en geeft uwen zegen tot mijn voornemen, op dat alles gedijen mach tot uwer eer, gemeene beste, en oock tot mijn en der mijne tijdelijke, en eeuwige welvaart. Onderhoud, en bewaart ondertusschen oock alle het mijne en wat ghij mij gegeven hebt, en geeft dat wij malkanderen gesont, en met vreugde weder sien mogen. Insonderheyt bid ik u mijn God, bewaert mij voor alle list, en boosheyt des boosen vijants, en sijne instrumenten, onderhoud en sterkt in mij het ware Salichmaeckende geloove, boete, geduldt, en hope, en geeft dat die Bedevaert deses ellendigen levens getroost en met een ongequeste conscientie verrichte, Salichlijck eyndige, en vrolijk ingaen mach in dat Hemelsche Vaderlandt. U o Heere beveel ik mijnen uytgank, en ingank van nu aen tot in eeuwigheyt, door Jesum Christum: Amen".

Veel van wat in dit overigens treffende gebed is opgenomen, was in 1689 wat uit den tijd. Een groote eeuw vroeger was dat nog anders.

In 1564 reisde burgemeester Jan Govertsz van Oudewater met Pieter Speyert, vermoedelijk een der stadsthesauriers,

voor stadszaken naar Brussel. Zij deden dat in drie dagen op de volgende wijze. Zij huurden in hun vaderstad Gerrit Pietersz. met zijn wagen, die hen voor zes stuivers naar Schoonhoven bracht. Daar zette de molenaar hen voor de poort af, stellig om het poortgeld te vermijden, en reed naar huis terug. De twee magistraten wandelden de stad door en lieten zich hun bagage voor twee duiten nadragen. Aan de andere zijde der stad kwamen zij aan den Lekdijk; voor het onderhouden van dezen dijk moesten onze reizigers de kapitale som van een duit contribueeren. Zij voeren daarna voor vijf duiten over en huurden aan den overkant een wagen, die hen voor twaalf stuivers naar Papendrecht bracht. Onderweg moest nog bij Alblas op een brug tol worden betaald; voor paard, wagen, reizigers en bagage beliep deze niet meer dan een duit. Een duit dijkgeld moest ook weer te Papendrecht worden betaald. Vandaar voeren burgemeester en thesaurier over naar Dordrecht en wel voor twee stuivers. Te Dordrecht lieten zij hun koffertjes weer dragen door twee dienstmannen of kruiers, laat ons zeggen; deze verkregen daarvoor de persoon een oortje. Zij brachten de bagage van onze reizigers naar het veer op Brabant. Om „met die scuyt in den Oudenbosch te varen" moesten zij wel achttien stuivers betalen, naar verhouding zeer veel. En nu kwamen zij nog niet eens in Oudenbosch aan, maar in Nieuwenbosch, zoodat zij nog een paar minuten moesten loopen en weer van kruiersdiensten moesten gebruik maken; ook hier werden deze met twee oortjes gehonoreerd. Weer moesten zij hier twee duiten dijkgeld betalen, voordat zij den wagen bestegen, die hen verder door Brabant ter bestemder plaatse bracht. Van Oudenbosch tot Antwerpen was de wagenhuur vijftien, van Antwerpen tot Mechelen acht stuivers en evenveel van Mechelen naar Brussel. Den 18 September kwamen onze reizigers daar aan.

Wij willen hopen, dat zij de zaken van hun stad naar

behooren hebben behartigd en welvoldaan naar huis terug zijn gekeerd. Zij hebben daarvoor althans lang genoeg te Brussel vertoefd. Den 14 October aanvaardden zij de terugreis, na behoorlijk hun „slaephuer" te hebben betaald. Zij huurden wederom een wagen naar Mechelen, waarvoor zij dezen keer tien stuivers hadden te betalen. In Mechelen bleven zij een paar dagen; misschien hadden zij op de griffie van den Grooten Raad wat te doen. Den 17 October reisden zij weer af naar Antwerpen, wat hun aan wagenhuur twaalf stuivers — wederom meer dan op de heenreis — en aan den kruier een stuiver kostte. Te Antwerpen bleven zij overnachten. Weer lieten zij hun bagage voor een stuiver naar den wagen brengen; zij „verdroncken aen de wagen an bier" nog een stuiver en namen vervolgens op den wagen plaats. De rit naar Oudenbosch kostte hun nu niet minder dan zes en twintig stuivers; wij constateeren wederom een aanzienlijke verhooging der vrachtprijzen in den korten tijd van een maand; het reizen was des winters duurder dan des zomers. Ook blijkt, dat het wagenloon bij aankomst, niet bij vertrek werd betaald, een praktisch middel om den wagenaar tot ijverige plichtsbetrachting en haastigen spoed te prikkelen. In Oudenbosch hebben onze vrienden blijkbaar goedkoope scheepsgelegenheid gevonden, mogelijk een regeeringsjacht van Dordrecht of een schip van een vriend; zij betaalden althans niets voor den overtocht, alleen natuurlijk weer twee duiten dijkgeld en zes duiten voor hun „dingen van den Oudenbosch te sceep" te brengen. Van Dordrecht volgden zij niet denzelfden weg als op de heenreis; misschien waren de wegen te slecht. Zij zeilden thans voor de luttele som van zeven stuivers van Dordrecht naar Gouda en hadden voor de vaart van deze stad naar hun woonplaats niet meer dan één stuiver te betalen. Deze geheele reis van Antwerpen naar Oudewater hadden zij in één dag afgelegd; zij hebben het stellig in letterlijken zin voor den

wind gehad. De geheele reis had hun aan vervoerkosten alleen slechts zes gulden tien en een halve stuiver gekost [1]).

Zulke reizen met gehuurde wagens en schepen deed men in de zeventiende eeuw ook nog wel. Maar voor verreweg de meeste trajecten kon men toch al gebruik maken van geregelde veeren en wagendiensten.

Veeren zijn reeds zeer oud. De oudste zijn natuurlijk de overzetveeren op onze groote rivieren. Zoo bestond het veer van Amsterdam naar den overliggenden Waterlandschen oever reeds in 1308 [2]). Maar het eerste gewone veer, dat van Amsterdam op een andere stad werd ingericht, was dat op Utrecht, dat reeds in de vijftiende eeuw schijnt te hebben bestaan. Op het veer op Utrecht volgde dat op Hoorn, dat bij ordonnantie van 7 Januari 1529 werd geregeld. Eerst in het laatst der zestiende eeuw werd het veer van Amsterdam op Delft geregeld, in 1611 dat op Dordrecht. En zoo is men voortgegaan, zoodat er ten slotte haast geen stad in de Republiek, geen dorp in Holland was, dat niet door een beurtveer met Amsterdam verbonden was. De zaak werd altijd van overheidswege geregeld. Voor het oprichten van een beurtveer was de voorafgaande machtiging der Regeering noodig. De veerschippers hadden de soms zeer strenge keuren te gehoorzamen en te eerbiedigen, die zij van de Overheid in ontvangst hadden te nemen. De schippers werden door Burgemeesteren benoemd, een bevoegdheid, waarvan de Edel Achtbare Heeren gaarne gebruik maakten om hun dienstbare en andere clienten aan een zeer gewild baantje te helpen. De veerschippers moesten broeders zijn in het Groot of Klein Binnenlandsvaardersgild. Zij waren bovendien verplicht het veer persoonlijk te bevaren; bij overtreding konden zij uit hun ambt worden ontzet. Zij moesten borg stellen voor het verloren gaan van hun

[1]) De Oude Tijd, 1871, 24 vlg., 74 vlg.
[2]) Ter Gouw, V, 340.

toevertrouwde goederen. Zij stonden onder toezicht van daartoe gequalificeerde „Aentekenaers" of Commissarissen der Veeren.

In den regel werden de beurtschippers tusschen twee steden door één van deze benoemd en dus het veer eenzijdig geregeld. Zoo benoemde niet Amsterdam de beurtschippers op Edam, op Goes, op Gorkum, op Leeuwarden, maar werden zij door Burgemeesteren van deze steden aangewezen. Daarentegen benoemden Burgemeesteren van Amsterdam de veerschippers op Nijmegen en Sneek. Het ligt in de orde der dingen, dat dergelijke regelingen aanleiding konden, ja moesten geven tot soms zeer heftige geschillen tusschen de steden onderling. De stad, die het veer niet in handen had, trachtte steeds daarnaar. Het kwam voor, dat een veer niet meer in staat bleek het steeds drukker wordende verkeer meester te blijven; dan werd eenvoudig een tegenveer opgericht. En dan konden allerlei krakeelen ontstaan. Een voorbeeld. Van oudsher was het veer van Amsterdam op Leeuwarden in handen van laatstgenoemde stad. Wegens de uitbreiding van het verkeer of waarom dan ook stelden Burgemeesteren van Amsterdam in 1646 ook hunnerzijds een veerdienst op Leeuwarden in en stelden een veerschipper aan. Maar de Friezen lieten zich door niemand de wet stellen, ook niet door Burgemeesteren van Amsterdam. Zij kwamen in verzet. Toen de Amsterdamsche beurtman in Leeuwarden voor de eerste maal aankwam en aan den wal wilde gaan, werd hem dat eenvoudig met geweld belet; de man zag zich genoodzaakt met zijn schip de ongastvrije Friesche boorden te verlaten en herstel van geleden onrecht te zoeken bij Burgemeesteren van Amsterdam. Helaas! Tevergeefs. De Bickersche ligue was machtig in deze dagen; zij kon Frederik Hendrik den voet dwars zetten; maar de Leeuwarders dwingen een Amsterdamschen schipper met open armen te ontvangen, dat vermocht zij

niet. De Leeuwarder magistraat stond op zijn privilege als Shylock op zijn schuldbrief. En zoo triomfeerde hij: het veer van Amsterdam op Leeuwarden bleef in handen van de Friesche schippers. Dat is ook een stuk oud-Nederlandsche verkeerspolitiek.

Zooals in dit geval, tot handtastelijkheden kwam het in den regel niet. Gewoonlijk werden dergelijke stedegeschillen in der minne bijgelegd. Dan werd veelal overeengekomen het veer eenvoudig te deelen, dus aan beide zijden een gelijk aantal schippers aan te stellen. En zoo is ten slotte de regel geworden; zeer talrijk zijn nog op het Amsterdamsche stadsarchief de contracten — tractaten haast — tusschen de IJstad en tal van andere Nederlandsche steden gesloten over de regeling van het beurtveer. De oudste zijn al van de zestiende eeuw. Zoo sloten reeds toen Amsterdam en Delft een overeenkomst over hun gemeenschappelijk veer, dat tevens den Haag en Rotterdam bediende. Nog vóór 1600 werden dergelijke contracten gesloten met Kampen en Zwolle. En de geheele zeventiende eeuw werd deze verkeerspolitiek door Amsterdam voortgezet, blijkbaar naar ieders genoegen [1]).

Het kostte soms moeite genoeg om tot zulk een contract te komen. Een van de drukste beurtveeren was natuurlijk dat van Amsterdam op Haarlem vice versa. Beide steden benoemden zooveel schippers als noodig werd geacht, maar, waardoor dan ook, er waren meer Haarlemsche dan Amsterdamsche. Dat schijnt ten slotte Amsterdam te hebben verdroten. In 1597 verbood het Gerecht de Haarlemmers hun gewone ligplaats aan het Damrak in te nemen en gelastte hen buiten de St. Antonispoort aan te leggen. Stellig niet in het voordeel van gezegde schippers. Maar dat was juist de bedoeling: Amsterdam wilde zich van het veer op Haarlem meester maken. Natuurlijk

[1]) Vgl. mijn Handel en Nijverheid (Amsterdam in de Zeventiende Eeuw), blz. 160 vlg.

liet Haarlem zich dat niet welgevallen. Er waren nog rechters in den Haag! Het Hof van Holland sprak recht en wees de Haarlemmers hun oude aanlegplaats aan het Damrak toe. Maar Amsterdam was er ook nog. Het Gerecht weigerde het vonnis van het Hof te aanvaarden als strijdig met de stedelijke privilegiën, die de stad het onbeperkte keurrecht gaven in dergelijke zaken van politie. En toen de Haarlemsche schippers, steunend op hun vonnis, weer in het Damrak verschenen, werden zij daaruit met den sterken arm geweerd. Waarop weer Haarlem represailles nam. Het Hof trachtte daarop te bemiddelen, maar, als in den regel met arbitrage het geval is, tot niemands contentement. Jaren lang bleef de zaak slepen, totdat eindelijk in 1611 een contract tot stand kwam, waarbij de Haarlemmers weer in het Damrak aan de steigers werden toegelaten, maar tevens werd bepaald, dat het veer gelijkelijk tusschen Amsterdam en Haarlem zou worden verdeeld, En zoo triomfeerde toch ten slotte Amsterdam [1]).

Deze veerschepen waren deels voor goederen; deels voor personenvervoer ingericht. Als de wind gunstig was, werd er gezeild, anders geroeid. Zoo luidt het onderschrift van een aardig prentje, dat „Een Buyckslooter Veer- ofte Steygerschuyt" voorstelt [2]):

„Een stijve Schuyt en vlack voor windt
Daer toe een yder is gesindt".

Zij vaart er dan ook lustig op los. Een ander dergelijk prentje geeft ons „Een Uytersche Veerschuyt van outs" te zien [3]). De mast is hier neergelaten en vijf mannen zitten aan de riemen. Het versje zegt:

„In dese Schuyt men sat te bloot
Als wint en Regen daer op goot".

[1]) T. a. p. blz. 162.
[2]) Gereproduceerd t. a. p. blz. 159.
[3]) Gereproduceerd t. a. p. blz. 162.

Inderdaad waren de passagiers aan alle ongunst van het weer blootgesteld, wat onze stoere vaderen echter niet schijnt te hebben gehinderd. Het waren de dagen, toen de Amsterdamsche beurs ook nog niet in het midden overdekt was. Op dezelfde wijze zijn deze veerschepen ook afgebeeld op de vrij talrijke gevelsteenen, waarmede de schippers hun huizen plachten te versieren. Ook had men poëten onder deze varende lieden. De Staversche veerman op de Nieuwe Zijds Kolk te Amsterdam rijmde:

„In de Staversche Veerman
Is goet logijs voor de rijzende man".

In Leiden hing het Zeeuwsche marktschip uit, met deze godsdienstige ontboezeming:

„Is God met ons, wie kan ons deeren,
Zoo wij zeilen of laveeren?
Dit is in het Marktschip van Leiden op Zeelant
Wel voorzien van zeil, treil en want" [1]).

Op deze wijze bezeilden de veerschepen de natuurlijke waterwegen van de geheele Republiek. Uitnemende zeilers zijn zij stellig geweest, als men het voorgeslacht naar de nakomelingschap mag beoordeelen; nog altijd zijn de beurtschippers onder de best bevaren Nederlanders.

Over die natuurlijke waterwegen echter was nog al eens dispuut en zelfs conflict. Op dit terrein vooral vierde de stedelijke autonomie in de Republiek hoogtij. Naijverig zorgden alle steden ervoor, dat er niets aan de waterwegen werd veranderd, opdat geen tollen zouden worden ontdoken. Het is inderdaad zonderling te vernemen, dat in den tijd, toen Hugo de Groot de vrije zee voor de Nederlanders opeischte, niets minder vrij was dan de binnenvaart in de Republiek. Juist de hooge waarde, die men hechtte aan de vrijheid, de oude privilegiën der

[1]) Van Lennep en Ter Gouw, De Uithangteekens, II, 268.

steden, veroorzaakte, dat men in menig opzicht nergens zoo onvrij was als in het vrije Nederland. Men had immers tegen Spanje tachtig jaren gestreden om de den Nederlander zoo dierbare vrijheid te winnen, ook die om zijn medemensch te hinderen. Deze vrijheidsliefde was trouwens al ouder dan de strijd tegen Spanje.

„Holland heeft de groote vloeden Rijn ende Mase, welcke met veel rancken ende armen, somtijts oock den naem veranderende te veel plaetsen vlieten. Niet te min de inwoners hier mede niet te vreden zijnde hebben tot de natueren oock groote konste ende behendicheyt gevoecht, ende 't alle kanten soo veel grachten ende waterloopen ghemaeckt, dat men niet alleen van d' een stadt tot d' andere, maer oock van het een groot dorp tot het andere, soo geriefelijck ofte gherieffelijcker als te lande can reysen" [1]. Maar al dat gerief had in de oogen der Hollanders dit bezwaar, dat daardoor hiervoor verbindingswegen werden geschapen en dus tollen konden worden ontdoken. Daarom had reeds Karel V ordonnantiën uitgevaardigd „omme te schouwen die frauden die in Zijne Majesteyts thollen zouden moegen gebueren ende oyck dat de steden hueren gewoonlicken deurvairten zouden moegen behouden" [2].

De geschiedenis van den waterweg van Amsterdam naar Rotterdam is in dat opzicht zeer leerzaam. Deze weg was van oudsher aldus. Men voer van Amsterdam over het IJ naar Spaarndam, waar men de sluis passeerde en zoo in het Spaarne kwam. Verder stak men het Haarlemmermeer over en voer dan door meren en weteringen naar Alphen. Daar ging men over op den Rijn en vervolgens op de Gouwe. Daarna werd men te Gouda geschut naar de IJsel en langs deze rivier kon men eindelijk Rotterdam bereiken. Langs dezen zeer omslach-

[1]) Guicciardini, blz. 192.
[2]) Handvesten van Haarlem, blz. 250

tigen weg moest Amsterdam ook in hoofdzaak zijn correspondentie met de andere Hollandsche steden onderhouden.

Nu was reeds in 1529 door het leggen van een verlaat in de Drecht een kortere verbinding tot stand gekomen tusschen Amsterdam, Leiden en Delft, die voor kleine schepen zeer geschikt bleek. Maar daardoor konden deze de tollen bij Spaarndam en Gouda vermijden. Haarlem en Gouda kwamen in verzet en beklaagden zich bij het Hof van Holland, dat ten bate van de grafelijkheid en van de beide steden besliste, dat het verlaat weer moest worden gedicht [1]). In 1574, toen Leiden zou worden ontzet, was men genoodzaakt, ten einde het Maaswater naar de belegerde stad te kunnen opstuwen, de landscheiding tusschen Schieland en Rijnland door te steken; zoo kon de vloot van Boisot daar passeeren en zich naar Leiden een weg banen over het ondergeloopen land. Rotterdam zag daarin aanstonds een welkome gelegenheid om zich een beteren verbindingsweg met den Rijn te verschaffen; langs de Rotte, die tot dusverre nooit veel had beteekend als verkeersader, zou dan de nieuwe waterweg leiden. Maar — de andere steden waren er ook nog. Rotterdam verkreeg zijn doorvaart, maar ze werd van zoo geringe wijdte, dat de stad ze zelf omstreeks 1700 weer afsloot [2]).

Nog andere pogingen zijn gedaan om de vaart tusschen Amsterdam en Rotterdam te bekorten. Onder Vriezekoop lag een vaste brug, die de doorvaart daar voor eenigszins groote schepen zeer bemoeilijkte. Waarschijnlijk op verzoek der belanghebbende schippers hadden schout en ambachtsbewaarders der heerlijkheid die brug doen verlagen en tevens laten veranderen in een ophaalbrug. Nu

[1]) Van de Wall, Handvesten van Dordrecht, 948.
[2]) Te Lintum in Tijdschrift van het Kon. Aardr. Genootschap, 2e Serie, XXV, 215 vlg., 228 vlg.

konden ook groote schepen daar doorvaren; de vaart was belangrijk bekort. Maar daartegen kwamen niet alleen de dijkgraaf, maar ook de baljuw van Rijnland in verzet; zij lieten de klapbrug eenvoudig dichtspijkeren; de vaart was daarmede weer gestremd. Natuurlijk gingen schout en ambachtsbewaarders van Vriezekoop in hooger beroep. In 1611 bewoog de Hooge Raad partijen tot een overeenkomst, waarbij Vriezekoop zich verplichtte de brug weer in den ouden staat te herstellen. Wie achter deze geheele geschiedenis zaten, blijkt ten duidelijkste uit het feit, dat reeds in 1606 Dordrecht, Haarlem en Gouda een overeenkomst hadden gesloten, waarbij zij zich verbonden niet te dulden, dat haar onderdanen, burgers en ingezetenen gebruik zouden maken van niet geoorloofde binnenvaarten; tevens beloofden zij elkander ten eeuwige dage te zullen bijstaan ten einde de tot standkoming en het gebruik van alle binnenvaarten te beletten [1]). Het belang van Dordrecht in deze zaak was gelegen in haar stapelrecht; zij wilde daarom de vaart zooveel mogelijk beperken tot de rivieren, die aan dat recht onderworpen waren en aangezien daaronder de Oude IJsel behoorde, wilde zij alle binnenlandsche verkeer naar de Maas langs de IJsel dringen [2]). Het groote bezwaar daarvan was de langzame vaart door Gouda, die de schepen dwong daar soms meer dan een dag te verliezen.

Op deze wijze werd het binnenlandsch verkeer door de zelfzucht van eenige steden, die trotsch op haar oude privilegiën, van geen toegeven wilden hooren, grootelijks belemmerd. Tollen, bruggen, dammen, overhalen, landscheidingen belemmerden overal het verkeer. Toch zijn deze beletsels in den loop der jaren langzamerhand opge-

---

[1]) Van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland I, 162 vlg. en de daar aangehaalde bronnen.

[2]) Vgl. Van Rijswijk, Het Dordtsche stapelrecht ('s Gravenhage, 1899).

ruimd. Ook hier bracht de kwaal haar eigen geneesmiddel mede; homœopathisch werd de ziekte genezen. In den landsheerlijken tijd was de graaf altijd opgetreden als de verdediger der door hem en zijn voorouders geschonken privilegiën; hij handhaafde dus altijd Dordrecht, Haarlem en Gouda in hun vrijwel beschimmelde rechten. Na den opstand werd dat anders. De Staten volgden den landsheer als Souverein op; zij werden gevormd in hoofdzaak door de vertegenwoordigers der steden, ook van die steden, die het meest hinder hadden van de oude verkeersprivilegiën dan anderen. En zoo kwam het, dat de drie genoemde steden, die oudtijds altijd op den graaf hadden gesteund, zich thans de hulp van den nieuwen Souverein zagen ontzinken. Want al hadden zij zelve ook zitting en stem in de Staten, datzelfde recht hadden hun vijanden, boven allen het machtige Amsterdam, dat het grootste belang had bij korte, goede verbindingen te water met de geheele provincie en geen oude handvesten had te verdedigen. En al wist Amsterdam zijn wil niet steeds door te drijven, het kon altijd een kwade resolutie verhinderen door het beproefde middel van beraad en niet gelast te zijn. En zoo kwam het, dat steeds meer langs ongecostumeerde wegen werd gevaren niet alleen, maar dat ook steeds hiervoor vaarten werden aangelegd. Natuurlijk kon, zoolang geen krachtig centraal of zelfs provinciaal gezag domineerde over alle locaal interesse of patriotisme, er geen sprake zijn van een liberale verkeerspolitiek. Want hoe eensgezind Amsterdam en zijn bondgenooten ook waren tegenover Dordrecht, Haarlem en Gouda, onderling gunden zij elkander evenmin een stuk eerlijk verdiend brood. Rotterdam en Delft streden voortdurend om de heerschappij aan de Maas. En Leiden belemmerde weer Delft. Vandaar, dat men de zonderlingste verkeersbelemmeringen bleef aantreffen. Zoo moest altijd nog bij Halfweg en bij den Leidschendam worden overgestapt, omdat de vaart daar

door een dam was gestremd; daar werden ook de goederen overgeladen [1]).

Wij spraken van nieuwe vaarten, die in de zeventiende eeuw werden aangelegd. Dat staat ook in verband met een belangrijke verandering in de verkeersmiddelen. De nauwe natuurlijke of gegraven vaarten leenden zich niet steeds even goed tot zeilen. Daarom begon men meer en meer langs de vaarten jaagpaden om te leggen, waardoor de levende trekkracht van het paard ook hier kon worden aangewend. Daardoor werd niet steeds een sneller, maar wel een regelmatiger vervoer tot stand gebracht. En daarmede had de trekschuit, het typisch Nederlandsche vervoermiddel, haar intrede of liever haar invaart in Nederland gedaan.

De oudste trekvaart in Holland was die van Amsterdam naar Haarlem, die in 1632 werd gegraven. Deze vaart werd vervolgens naar Leiden en daarna naar Delft verlengd, om eindelijk daar aansluiting te vinden aan de oude verbinding met Rotterdam. In 1664 werd langs den Ouden Rijn van Utrecht over Woerden tot Gouda een jaagpad aangelegd [2]). En zoo ging het weldra overal, zoodat in alle geunieerde provinciën de trekschuiten konden varen. In het hooge Noorden was men Holland zelfs nog vooruit. De oudste ordonnantie op het trekschuitenveer tusschen Groningen en Zuidbroek langs het pasgegraven Winschoterdiep is van 14 Juni 1628. Deze ordonnantie onderstelt in wat zij noemt de „vrome trekschipperen" een aantal ondeugden. Boete had de „snickevaerder", zooals deze stoere man nog altijd in het Noorden heet, te betalen, als hij met geweer, hout, mes, vuist of anderszins iemand bedreigde of met een passagier ging vechten. Met ernst werd den schipper herinnerd, dat hij moest zijn „zich onthoudende van dronkenschap", wat nog niet wil zeggen,

[1]) Muller, Onze Gouden Eeuw, III, 247.
[2]) T. a. p. III, 248.

dat hij geheelonthouder moest zijn; de schippers waren en zijn trouwens nog een sterk geslacht, dat veel kon verdragen. Hij had ook beleefd te zijn en „de lieden met behoorlycken respect te bejegenen"; hij mocht niemand uitschelden onder het voorbijvaren en in het algemeen niemand „met woorden ofte warcken qualijck te bejegenen". De straf voor deze euveldaden was „14 dagen te water ende broodt". De heeren Burgemeesteren en Raad van Groningen waren niet gemakkelijk. Maar zij waren tevens weldadig — op des schippers kosten. De reizigers moesten hun vracht vóór de afvaart offeren; maar de arme, „dewelcke de vracht om Godes wille quijt begeerde", mocht zonder betaling medevaren. Ook moest de schipper „met de laetste slach van de klocke" afvaren; als hij te laat aankwam, moest hij de vracht aan de reizigers teruggeven. Een zeer nuttige bepaling, die wij wel op onze spoorwegen zouden willen toegepast zien.

Naarmate de kanalen in Stad en Lande werden gegraven, werden daarop ook trekschuitenveeren opgericht. In 1643 vinden wij trekschuiten op Winschoten, in 1653 op Nieuwe Schans. Deze laatste hadden zelfs een monopolie „om met exclusie van anderen van Groningen op Nieuwe Schans te varen, zonder nogtans Oldamsters te mogen innemen". Waarmede deze verschoppelingen dan mochten varen, blijkt niet, wellicht in de Winschoter schuit. In 1651 voer de eerste trekschuit van Groningen naar Delfzijl. En naast deze overdekte trekschuiten zag men weldra tot ergernis der schippers allerlei open dorpschepen de kanalen bevaren. Klachten over deze inbreuk op hun monopolie baatten niet. De Gedeputeerde Staten, willende de goede correspondentie van de stad met de dorpen bevorderen, gaven concessie aan deze dorpschepen „mits betalende het provinciale contingent en toll en buiten præjudicie van het gemeine veer".

Er kwamen zonderlinge dingen voor in trekschuiten en

met trekschippers. Eigenaardig is het, dat nog in 1764 moest worden gelast: „De trekschipperen zullen niet zelf in de schuit gaan zitten en daar het hoogste woord voeren". Maar wat te denken van het volgende geval? In Februari 1779 voeren twee vrouwen in de schuit van Groningen naar Winschoten. Tot Scheemda ging alles goed. Maar daar aangekomen, gingen de beide schippers of liever de schipper en zijn knecht aan wal. De beide vrouwen bleven in de schuit wachten in de overtuiging, dat zij enkel een bescheiden hartsterking waren gaan nemen. Maar wie stelt zich haar verbazing en ergernis voor, toen zij genoodzaakt werden den kouden winternacht in de schuit door te brengen. De schippers hadden eenvoudig de vrijheid genomen de reis niet te vervolgen en naar een bruiloft te gaan, vanwaar zij eerst tusschen twee en drie uur des nachts terugkeerden. Of zij toen ook nog verder zijn gevaren en de vrouwen aan hun bestemming hebben gebracht, meldt de geschiedenis niet, maar wel, dat Burgemeesteren en Raad van Groningen oordeelden, dat de schippers „in geenen deele aan hun plicht hebben voldaan" en hen veroordeelden ieder tot een boete van een half pond groot „ten profijte van de gemeene armen deeser stad" [1]). Wanneer iets dergelijks in de achttiende eeuw nog kon gebeuren, zal het in de zeventiende wel geen zeldzaamheid zijn geweest.

De trekschuit speelt ook een rol in de politiek. Hoe snel het vervoermiddel naar de eischen van den toenmaligen tijd ook over de stille wateren van dit vlakke land gleed, het traject duurde in den regel uren lang. En terwijl men het „Duur uw uur" en „Beijdt uw tijdt" betrachtte, had men ruimschoots de gelegenheid grondige besprekingen te houden over alle zaken van publiek belang. Bij gebrek aan groote couranten ging het nieuws meer nog dan thans

[1]). Vgl. E. van Loon, De trekschuit in Stad en Lande, Gron. Volksalmanak van 1891, 68 vlg.

van mond tot mond en de veerschepen en jaagschuiten boden de beste gelegenheid daartoe. De wereldgeschiedenis van den laatsten tijd werd onder toezicht en voorgang van den in deze zaken naar aller oordeel deskundigen schipper in mondelinge traditie vastgesteld en daarna toegelicht en gecommentarieerd, gecritiseerd en bediscussieerd. Zaken van staat en oorlog, maar ook van geloof en kerk, daarnaast natuurlijk allerlei curiosa en anecdoten werden te berde gebracht. En in dit vrij gevochten land spaarde men de Overheid zijn opmerkingen en soms ook de roede niet. Bekend is het verhaal, hoe de admiraal de Ruyter.... Maar laat Brandt het ons liever vertellen: „'t Is ook gebeurt dat iemant in een trekschuit, in zijn bijzijn, d'Overheit op een vuile wijze met veel woorden lasterende, hij zich daar met grooten ernst tegen stelde: zeggende, dat hij, een Dienaar en in eedt van 't Landt zijnde, zulke taal niet kon dulden: beveelende den quaatspreeker te zwijgen: en, als hij voortgingk in 't lasteren, hem meermaalen waarschouwende, ook den Schipper belastende den man aan landt te zetten. Doch als 't alles vergeefs was, heeft hij dien oproermaker aangetast, opgenoomen, en, alzoo hij zeer sterk was, t'zaamengevouwen, en buiten boordt gezet, niet verre van 't landt, daar hij zich berghde. Den Schipper, die geen genoeghzaame ordre hadt willen stellen, werden de zes weeken gegeeven, en hem 't vaaren zoo lang verbooden" [1]). Zoo handhaafde de Ruyter het gezag der Overheid en zij zelf zorgde daarvoor ook zeer nauwgezet.

Niettemin werd er veel over 's lands wel en wee op de binnenwateren gehandeld. Dat bewijzen de schuitpraatjes, de eigenaardige klasse van pamfletten, waarin men door een aantal gefingeerde personen in een schuit een gesprek

[1]) Brandt, Het Leven en Bedrijf van... Michiel de Ruiter (uitg. 1837), V, 215 vlg.

laat voeren, veelal over de oorzaken van 's lands ongeval. Het oudste schuitpraatje is van 1608 [1]); het vertoont alle eigenaardigheden van de soort. Het is een kwartijntje van acht bladzijden en heeft den titel: „Schuyt-Praetgens, Op de Vaert naer Amsterdam, tusschen een Lantman, een Hovelinck, een Borger ende Schipper" [2]). De vijfde persoon zegt niets, maar speelt een andere rol en wel:

„Een armen ruyter sat aan troer, die hoorde al deze Schuytpraetgens,
Hij heeftse den Drucker weder vercelt (sic)
Dus comen sij weder in Druck gestelt,
Ala (sic) meer ander, om crijgcn gelt".

Deze drukker, die zoo slordig drukt, dat hij in een versje van vier regels kans ziet twee kapitale drukfouten te laten staan, is ten minste zoo eerlijk om te zeggen, waar het hem om te doen is. Het pamflet moet na Paschen 1608 zijn geschreven en is gericht tegen de vredesonderhandelingen met Spanje.

Het genre schijnt in den smaak te zijn gevallen; het was in de zeventiende en ook nog in de achttiende eeuw zeer gewoon. Het jongste pamflet van dezen aard werd gedrukt in 1795; ook dit schuitpraatje handelt over de politiek. Het is 16 bladzijden groot en voert den titel: „Schuitepraatjen tusschen Jaap en Piet, over den tegenwoordigen tijd. Onlangs gehouden in de Schuit van Amsterdam op Utrecht. Gouda, Verblaauw en van Son" [3]). Hoe geliefd dit soort pamfletten destijds nog was, blijkt wel uit een ander boekje uit dienzelfden tijd, dat tevens een belangrijke verbetering in de schuiten constateert. Het specialiseert het schuitpraatje en noemt zich „Roef Praatjen Tusschen een' Patriot een' Prins-gezinde en een' Neutraalen

[1]) Dialogen en gesprekken te land of zonder aanwijzing van plaats zijn natuurlijk ouder.
[2]) Knuttel no. 1450 vlg,
[3]) Knuttel no. 22560. Daar deze catalogus met 1795 eindigt, is het niet na te gaan, of wellicht de Fransche tijd en de negentiende eeuw nog schuitpraatjes, misschien later bootpraatjes hebben gebracht.

of Onzijdigen. Gedrukt op het Stadhouderlijk Kwartier in het laatste Jaar der slavernij" [1]). De roef was in de achttiende eeuw ingevoerd en had de reizigers het varen en daarmede het politiseeren veel aangenamer gemaakt.

Het is eigenaardig, dat naast de schuitpraatjes de wagenpraatjes nooit tot populariteit zijn gekomen. Dat bewijst wel, hoe populair en gewoon het vervoer te water was. Toch meene men niet, dat er in Holland niet te land werd gereisd. Het tegendeel is waar. De postwagen heeft reeds in de zeventiende eeuw haar intrede gedaan en was weldra een zeer gewoon vervoermiddel.

Wagens als vervoermiddel heeft men al vrij vroeg gekend. Een der oudste voorbeelden in ons land daarvan is dat van Guy van Blois, die in December 1389 de Haarlemmermeer wilde overvaren, maar wegens het mistige weer de reis naar Heemstede liever ,,op sine wagen" vervolgt [2]). Deze wagen zal nog wel een zeer primitieve, wat in dit geval wil zeggen, een zeer harde zijn geweest, zonder riemen of veeren. Eerst in 1405 wordt vermeld, dat Isabeau de Bavière, de beruchte gemalin van Koning Karel VI, te Parijs haar intocht deed in een rijtuig, dat in lederen riemen hing. Dergelijke karossen waren nog lang zeer zeldzaam en alleen bestemd voor de zeer aanzienlijken, haast een vorstelijk privilege. In 1550 waren er in Parijs nog slechts drie rijtuigen; onder Hendrik III kwam er een vierde bij. Nog Hendrik IV had slechts één karos [3]); het is bekend, dat hij daarin zittende en rijdende door Parijs den 24 Mei 1610 door Ravaillac werd vermoord; de daad werd den moordenaar gemakkelijk ge-

[1]) Knuttel no. 22559. Het is een 12° boekje van 40 bladzijden.
[2]) De Lange van Wijngaarden, Beschrijving van Gouda, I, 197, aangehaald bij van Biema en Fabius, Reizen en pleisteren, 13.
[3]) Ramée, La locomotion. Histoire des chars, carosses etc. (Paris 1856). Een dergelijk werk over Nederland zou zeer de moeite van het onderzoek loonen. Van Biema en Fabius, Van reizen en pleisteren, (Amsterdam, 1895) was als eerste poging dankbaar te aanvaarden, maar stellig niet afdoende.

maakt, daar het rijtuig geheel open en zeer laag boven den beganen grond was.

Vermoedelijk hebben de Nederlanders de karos uit Frankrijk gekregen; Aitzema vermeldt althans, dat Louise de Coligny zulk een rijtuig uit Frankrijk medebracht [1]). Maurits bezat voor zijn veldtochten een „veldkoets, die voor ende achter op ende neder of verdekt ende ongedekt koste gemaekt worden" [2]). In Amsterdam reden reeds in de eerste helft der zeventiende eeuw de aanzienlijken en rijken in karossen door de stad. Maar de smalle straten en grachten van de nog grootendeels middeleeuwsche stad lieten een dergelijk verkeer niet toe; er bestond niet alleen gevaar voor de wandelaars, maar het kon ook voorkomen, dat twee rijtuigen elkander in een nauwe straat ontmoetten, niet wilden en ook niet konden keeren en aldus een straatversperring vormden, die soms zeer bezwaarlijk uit den weg kon worden geruimd. De karos van Hendrik IV kon in de rue de la Ferronnière niet verder, omdat de weg versperd was. Nog de raadpensionaris de Witt had al zijn diplomatiek talent noodig om een botsing van rijtuigen in het Voorhout naar de regelen der etiquette te ontwarren. Om deze en dergelijke redenen verbood het Gerecht van Amsterdam het rijden met karossen door de stad. Het spreekt wel van zelf, dat gelijk meer soortgelijke maatregelen tegen de toenemende weelde dit verbod onmogelijk was te handhaven en dat des te minder, daar juist de leden der regeering onder de eerste overtreders waren. Er werd echter om den schijn op te houden bepaald, dat men alleen in een karos door de stad mocht rijden, wanneer men van buiten kwam en zich langs den kortsten weg naar zijn woning begaf. Daarmede was feitelijk het rijden met koetsen in Amsterdam toege-

[1]) T. a. p. 17.
[2]) Misschien een rijtuig, als is afgebeeld in Muller, Onze Gouden Eeuw, III, 240.

staan. Wie niet rijk genoeg was een rijtuig te houden, stelde zich tevreden met een slede, het welbekende Amsterdamsche vehikel, dat zoo karakteristiek de oude stadsgezichten decoreert. Ook kwamen in het laatst der zeventiende eeuw de draagstoelen zich vertoonen, maar meer gewoon werden zij eerst in de achttiende [1]). Maar hoezeer de weelde van het rijden toenam, blijkt wel uit het simpele feit, dat in Utrecht in 1671 reeds 83 eigen karossen werden gehouden, terwijl er „luyden waren, die het heugen mocht, dat se 3 waren" [2]).

Dat alles betreft het rijden in de stad. Naar buiten hetzij alleen om uit rijden te gaan, hetzij om een bepaalde uitspanning te bezoeken, ging men in den regel in een zoogenaamden speelwagen, eigenlijk niet veel meer dan een groote bak op wielen, maar waarin onze voorouders blijkbaar groot genoegen vonden. In zulk een speelwagen ging bij voorbeeld het gezelschap rijden, dat Johan van Heemskerck in zijn Batavische Arcadia ten tooneele voert en dat hij allerlei wijsheid en geleerdheid laat ventileeren. En behalve wijsheid en geleerdheid kon men bovendien ook nog lessen van levenswijsheid aan den man brengen door het voertuig zelf, waarin men reed, als het beeld van het menschelijk leven te beschouwen. Dat deden de beide mannen, die aan den Nieuwen Weg te Groningen vlak tegenover elkander een reiswagen in hun gevel plaatsten, die wonder boven wonder door een minder bespiegelend nageslacht alleen om de curiositeit zijn gespaard. Op den eenen leest men nog steeds:

„Alwaer gij siet
Denckt wat gij doet
Al wat gij doet
Denckt an het einde".

[1]) Kalff, Huiselijk en maatschappelijk leven (Amsterdam in de zeventiende eeuw), 75 vlg. en de daar aangehaalde bronnen.
[2] Van der Monde's Tijdschrift, 1835, 177, aangehaald bij Van Biema en Fabius, 17.

En op zijn overbuurman deze nog verdienstelijker verzen:

„De wel de weg bespoort
En rit des Heeren wegen
De rit bliemoedig voort
Godt laat hem nooit
verleegen" [1]).

De hier in steen uitgehouwen wagens geven een juist denkbeeld van de overdekte voertuigen, waarin men in den regel reisde. Eerst in de tweede helft der zeventiende eeuw kon men evenwel geregeld rekenen op reisgelegenheid te land door de oprichting van vaste diensten, die dezelfde functie hadden als de trekschuiten te water. In de waterrijke Westelijke provinciën hebben de postwagens zich zelfs naast de trekschuiten een vaste plaats in de samenleving weten te verzekeren; in de hooger gelegen Oostelijke gewesten was men voor het verkeer zoo goed als geheel op deze postwagens aangewezen.

De inrichting van de vaste postdiensten werd eerst mogelijk, toen de wegen meer en meer werden verhard. De oudste postwagen, die van Amsterdam reed, was de Haagsche, die in 1660 zijn geregelde ritten begon. Men kan zich van dezen Haagschen postwagen een denkbeeld vormen door de afbeelding in steen, die het kantoor van den dienst, waar hij afreed, op het Singel bij de Korsjespoortsteeg versierde [2]). Zij stelt voor een grooten wagen met leeren zeiltjes, die natuurlijk al naar het weer was of werd verwacht, weiden opgerold of neergelaten. Twee stevige paarden trekken den wagen.

Slaat men het meergenoemde reisboek van Jan ten Hoorn op, dan vindt men op blz. 118 vlg. zeer uitgebreide „Ordres op den Postwagens tusschen Amsterdam en 's Gravenhage". Daaruit blijkt, dat de wagen van 26 Februari tot 29 September iederen morgen om zes uur afreed behalve op Zon- en Feestdagen, „wanneer

[1]) Afgebeeld in den Groningschen Volksalmanak voor 1890, 218.
[2]) Afgebeeld bij Van Lennep en Ter Gouw, De Uithangteekens, II, 262.

noit een ordinaire Post-wagen 's morgens reid". Van 1 October tot 6 November en van 21 Januari tot 24 Februari werd het uur van vertrek verlaat tot zeven uur, van 8 November tot 19 Januari zelfs tot half acht. Deze vroegwagen zou evenwel van 30 Juli tot 1 September „in de groote Vacantie voor den Hove van Holland" niet rijden. Blijkbaar verminderde in de vacantie van het Hof het aantal passagiers van den vroegwagen aanzienlijk. Behalve dezen morgenrit werd er het geheele jaar door, ook des Zondags, maar niet op eersten Paasch-, Pinkster- en Kerstdag, des namiddags om 1 uur met den postwagen naar den Haag gereden. Het tarief was 4 gulden 3 stuivers per persoon voor het geheele traject van Amsterdam naar den Haag; men kon bovendien een geheelen wagen afhuren voor zes personen of minder voor 24 gulden 18 stuivers.

De tweede postrit in onzen reisgids vermeld, is die, welke van Amsterdam over Muiden, Naarden, Amersfoort, Barneveld en Lunteren naar Arnhem reed. Blijkens het „Advertissement" zou deze wagen van 1 October tot 20 April des Maandags, Woensdags en Vrijdags afrijden van de Botermarkt „des morgens met het opengaan van de Poort, en aankomen van de Nacht-schuiten", „opdat de Passagiers, die des Maandags van Amsterdam reiden, des Dingsdags den tien uuren op de Postwagen op Kleef, Meurs en Keulen, tot Nimwegen kunnen zijn, gelijk ook die des Woensdags afreiden des Donderdags op de Postwagens van Arnhem op Dusseldorp en Keulen, alsook op Hessen—Kassel kunnen sijn, ende de Passagiers van Aarnhem komende, des avonds op de Nacht-schuiten tot Amsterdam". Wij halen nog deze bepaling aan: „Bij aldien een Wagen bezet is, en Persoonen overblijven, zal een tweede Wagen aangelegt werden, behalven voor die geene die van Amsterdam en Aarnhem op tusschen gelegen Plaatsen begeeren te reiden, de welke sich van de

overblijvende plaatsen zullen moeten bedienen, derhalven alleen Billetten zullen mogen halen van Amsterdam op Aarnhem en van Aarnhem op Amsterdam reiden". Het tarief was van Amsterdam op Aarnhem 5 gulden 6 stuivers. Een geheele wagen kostte 26 gulden 10 stuivers. Deze vrachtprijzen zijn zeker niet hoog, vooral niet, als men bedenkt, hoe lang men onderweg was.

Deze postdienst van Amsterdam op Arnhem bestond stellig al vroeger dan 1689. Van Lennep en Ter Gouw willen [1]), dat hij is begonnen in 1687. Maar uit het volgende blijkt, dat zijn oorsprong stellig minstens een twintig jaar vroeger moet worden gesteld. In 1665 toch regelde de regeering van Groningen een postwagendienst tusschen Groningen en Amersfoort. Deze dienst zou den weg nemen over Hasselt en Kampen; te Amersfoort zou men andere wagens vinden naar Amsterdam en naar Utrecht. De „verdekte wagen", bespannen met vier paarden, zou des Woensdags en Zaterdagsmorgens om drie uur vertrekken. Deze wagen was „so geapproprieert dat ses personen gemacklijck konnen sitten". Deze zes plaatsen worden onderscheiden in „beste", „middelste" en „leeghste", wat op drie banken van verschillende qualiteit wijst; ook het tarief loopt voor deze drie uiteen; men betaalt f 2.50, f 2.25 of f 2.— tot Hasselt, vandaar tot Amersfoort f 3.75, f 3.— of f 2.75. Als de wagen vol is of als men alleen wil reizen, kan men een bijwagen eischen. Ook moet de wagen altijd rijden, onverschillig of er passagiers zijn of niet. Als men zich vooraf heeft opgegegeven en dus zijn plaats besteld, heeft men daarop ook recht. Passagiers behoeven op tusschengelegen plaatsen niet te worden opgenomen als de wagen vol is; blijkbaar was het geregeld verkeer tusschen de groote steden terecht de hoofdzaak. Kleine bagage mag worden medegenomen.

[1]) De Uithangteekens, II, 262.

De reis ging aldus. Om 3 uur des nachts uit Groningen vertrokken, was men des morgens om elf uur te Beilen; de mulle Drentsche zandwegen maakten sneller voortgang niet mogelijk. In Beilen wordt twee uren gepauseerd, om den van Hasselt komenden wagen af te wachten; de reizigers zullen van de gelegenheid hebben gebruik gemaakt om te middagmalen. Van Beilen gaat de reis verder naar Hasselt, waar de trekschuit gereed ligt voor Kampen. Daar vindt men des nachts een nieuwen postwagen gereed staan, die de passagiers in negen uur langs de Zuiderzee naar Amersfoort brengt; daar komen zij des middags te twaalf uur van den tweeden dag aan. Tegen den avond is men dan in Amsterdam, in den namiddag in Utrecht. Ging alles goed, dan kon men in 42 uur van Groningen naar Amsterdam komen [1]).

Zoo reisde men in de zeventiende eeuw. Hoe de toestanden op dit gebied waren, leeren wij misschien het best, wanneer wij een concreet geval voor ons hebben, in dit geval de reis van Constantijn Huygens Jr. in 1649 en 1650. Daaraan ontleenen wij het begin [2]): „May. 21 Vrijd. Vertrock smorgens met Hulst uyt den Haegh en quamen door Delft en Rotterdam des middaghs te Dordrecht en aeten daer int Witte Hert een herberch bij de Waterpoort, daer huyrde ick een schuyt op Sevenbergen voor drij gulden (dat de gesette vracht is) en vindende noch wel drij vremde menschen in de schuyt, begost met de schipper te kijven. Hetwelck die luy siende wilden er uyt gaen (daer was bij de predikant van Sevenbergen Paludanus en een soon van de Raetsheer Strijen) maer ick dede se weer inkomen. Te vier uur quamen wij te Sevenbergen. Dat een open vleck is omtrent eens soo

[1]) Vgl. mr. S. Gratama in den Groningschen Volksalmanak van 1890, 206 vlg.

[2]) Journalen van Constantijn Huygens den zoon, III, (Werken van het Hist. Gen. Nieuwe serie no. 46), 87 vlg.

groot als Voorburg, daer staet een out casteel dat onbewoont is. Een vrouw wist ons te seggen dat die ronden toren die alleen even buijten de plaets staet eertijts midden in het vleck gestaen hadde. Strijen en ick huurden een overdeckte Brabantsche wagen voor 15 gulden en quamen des nachts te twaalf uren te Achterbrouck en sliepen op stroo. Achterbrouck is 6 mijlen van Sevenberghen.

22 Saterd. Vertrocken smorgens te drij uren en quamen te sevenen te Antwerpen. In den Aerent wiert all de plaets voor de prins van Talmont bewaert en daer kost ick niet logeren en gingh in de Beer, daar ick monsieur de Rame vont op sijn bedt, die mij seer beleeft onthaelde en seij dat de prins van Talmont of van Tarente maer desen avont hier soude wesen. Nae de middagh ging P. Segers besoecken, daer P. Caterus mede bij quam. Segers haalde noch een compagnon en wij ginghen samen tot de schilder Schut en saghen daer fraeje schetsen van hem. Daernae gingen tot Sr. Duarti en bleven daer een groot uur en sach sijn dochters niet. Savonts at er een coronel of L. Coronel met ons dat een groote snapper was. De weert heeten ons gemeenlijck Genade".

Zoo reisde een voornaam jong heer in de zeventiende eeuw.

DE GEREFORMEERDE THEOLOGIE

door

Dr. H. VISSCHER

Hoogleeraar te Utrecht

I

Het moderne leven is niet geboren onder het suizen eener zachte koelte, maar kwam op uit een machtige worsteling der geesten. In de middeleeuwen was de stroom van het geestesleven der volken betrekkelijk kalm voortgegleden. Maar zooals de rivier, wier bedding vernauwt, een geweldige stuwkracht ontwikkelt, zoo spant zich ook bij den aanvang van den nieuwen tijd het geestesleven in om het middeleeuwsch omhulsel te verbreken. In den diepsten grond ging de worsteling tusschen vrijheid en gebondenheid, tusschen individualisme en socialisme. Welk onderscheid er ook zijn mag tusschen Renaissance en Reformatie, hierin komen zij overeen, dat in beide zich een vrijheidsdrang openbaart, die met groote kracht de gemoederen had aangegrepen.

In de Renaissance is het de individualiteit, die in de volle en vrije ontwikkeling van eigen wezen bevrediging zoekt. Daarom sloot zij zich aan bij het classieke ideaal, ook al was die aansluiting in zoover slechts formeel, dat het individualisme der Renaissance verrijkt en verruimd was met elementen, die het Christendom gebracht had. En in de Reformatie is het eveneens de spanning der individualiteit, maar nu der religieuse, die botst met gezag en overlevering gelijk die steunden op de sociaal-religieuse

macht der middeleeuwsche kerk. In de Reformatie openbaart zich de behoefte aan vrije ontplooiïng der religieuse persoonlijkheid, die hare relatie met God onmiddellijk wil ervaren met terzijdestelling van al hetgeen de kerk daaraan in den weg had gelegd.

Greep de Renaissance terug naar het classieke, de Reformatie werd bekoord door het ideaal der eerste Christengemeente. Doch in beide bewegingen hebben wij te doen met een machtig oplevend individualisme. In beide is de ontwaking van het zelfbesef des geestes, die zichzelf wil wezen en weigert zich te krommen onder het juk eener van buitenaf opgelegde autoriteit.

Komen beide bewegingen hierin overeen, toch is er ook een diepgaand verschil. De Renaissance was te romantisch van aard om levensvatbaar te zijn. Zij was revolutionair in dien zin, dat zij voor de waarde van het sociale element geen oog had. Daarom droeg zij de factoren voor haar ondergang in eigen boezem. Dit had de Reformatie op haar voor, dat zij in de Heilige Schrift een maatstaf en in het kerkelijk leven, dat zij opriep, een sociaal tegenwicht bezat om het individualisme te temperen.

Dergelijke diep ingrijpende bewegingen, die zoo geweldig de volksziel beroeren, gaan uit den aard der zaak gepaard met groote politieke en sociale storingen. De machtige bruisching, die de gisting van het nieuwe leven oproept, werpt zich met kracht tegen het oude en traditioneele, maar wekt daarom ook een tegenstand op, die zich krachtig doet gelden.

Met de opkomst van den nieuwen tijd moesten wel groote beroeringen gepaard gaan, waarin alle volken van het Westen betrokken werden. Dat vooral de Germaansche volken zich daarin mengden, gaf aanleiding tot de voorstelling, dat de Germaansche geest zich stelde tegen den Romeinschen. Maar wie opmerkt, dat in tal van Duitsche landen de Reformatie geen ingang vond en dat ook de

Gallische geest een reformatorische actie opriep, die een factor van blijvende beteekenis werd, die beseft, dat andere algemeene sociale omstandigheden zich deden gelden, die Midden en Noord-Europa bewogen.

Doch die beroering kon niet blijven voortwoelen. Zooals de spankracht van den individu hare grenzen heeft, zoo zijn er ook palen gezet aan de geestkracht der massa. Ontspanning moest intreden. Voor kalmer ontwikkeling moest er plaats komen, opdat de draad der nieuw veroverde beginselen zich kon afspinnen. En dat niet om staan te blijven bij het pas bereikte, maar om ware stuwkracht te verkrijgen tot het inslaan van nieuwe banen en aanpassing te bewerken aan nieuwe toestanden.

Steeds blijkt het in de historie, dat de beroering, die een nieuw levensproces ontsluit, gevolgd wordt door een tijd van bezadiging. Zooals de bergstroom voortschuimend langs de rotsen veel meevoert, dat bezinkt, als hij in de vlakte is gekomen, zoo komt er ook rust en kalmte na dagen van beroering in den stroom van het historisch leven. Er wordt bezinning geboren, een periode treedt in van nadenken en verwerken der na bangen strijd verworven geestelijke goederen. Dan blijkt meestal de volksgeest nog niet geheel rijp te zijn voor hetgeen reeds gegrepen werd geacht, en ook hoe de geestdrift voor het nieuwe deed voorbijzien, dat er in het verworpen oude nog elementen waren van blijvende waarde. Maar wat niet aangaat, is die periode van zelfbezinning des geestes en van kalme verwerking der door worsteling verkregen resultaten als reactie te brandmerken. Er is nooit een terugkeer naar het oude denkbaar, maar onmisbaar is het tijdsbestek, dat de nieuwe beginselen doet rijpen voor de aanpassing aan het leven. Zonder dit zou er geen vooruitgang kunnen zijn, bleef niet anders dan de wervel der woelende hartstochten, opgewekt door ideeën, schitterend in phantastische nieuwheid, maar niet geschikt voor blijvende verwezenlijking.

De periode van bezinning verdient dus niet als minderwaardig gebrandmerkt te worden. Zij is een natuurlijk verschijnsel in het historisch leven. Na de spanning komt de ontspanning, na het turbulente, zich baanbrekende nieuwe leven komt de bezadigde kracht van rijper ontwikkeling. En het kan niet ontkend worden, dat er ook voor machtige bewegingen een tijd komt, waarin verslapping intreedt en daarop verwording. Slechts hare waarheidskern blijft, is historisch onsterfelijk en herleeft weer in nieuwe vormen. Ook op historisch gebied gaat niets te loor van hetgeen waarachtig levensbestand in zich draagt. Nieuwe bewegingen gaan op uit de baarmoeder van het verleden onder al de worstelingen, die het ontwakend leven kenmerken. Zij ontplooien zich met de dartelheid der jeugd, bloeien op in manlijke kracht vol zelfbewustheid, maar kennen ook hare dagen van afgang, doch zóó, dat zij in dien nedergang het zaad afwerpen, waaruit weder een verjongde toekomst geboren wordt.

Ook in de Nederlandsche Reformatie kon het niet anders zijn. Onder storm en drang worstelde de religieuse individualiteit om zich vrij te maken van een gezag, dat zich vergreep aan het heilig recht der menschheid op vrijheid van conscientie. „De nood", zegt Schiller, „schiep hier het genie; het toeval maakte helden van het kalmste der volken. De drang der omstandigheden verraste het door zijn eigen kracht, en riep het tot een voorbijgaande grootheid op, die het anders niet zou hebben en misschien nooit weder hebben zal".

Tot die omstandigheden behoorde ook het opbruischen van den reformatorischen geest in zijne botsing met den machtigsten souverein van Europa, waarin zich de reactie incarneerde. Maar toen de strijd volstreden was en in beginsel de palm der overwinning was gegrepen, kwam ook hier de periode der zelfbezinning over het geestelijk goed, dat verworven was. De geestkracht, die geheel

was opgeëischt door den strijd, verkreeg nu ruimte om in te keeren tot het geestesleven zelf.

Twee met elkander samenhangende verschijnselen moesten tot openbaring komen. Het moest blijken, dat de eenheid in de actie toch niet gespeend was aan innerlijke verscheidenheid en dat deze laatste, toen de rust geboren werd, moest voeren tot innerlijken strijd.

Het individualisme baart verscheidenheid. Op religieus gebied wordt daardoor de eenheid lichtelijk bedreigd. En dat gevaar wordt grooter naarmate er elkander uitsluitende factoren werkzaam zijn. Zoo was het hier te lande. Zoolang het individualisme den strijd om het bestaan had te voeren, bleef wat scheiding maakte beneveld onder de stofwolken, die de worsteling opjoeg. Maar toen de rust ze deed neerslaan, werden de verscheidenheden zichtbaar en was daarmede een innerlijke kamp ontketend.

De Christelijke religie is als een zuurdeesem, heeft ook zoo gewerkt onder de Westersche volken, maar al het meel heeft zij nog nimmer doorzuurd. Er zijn nevens, onder en ondanks haar heerschappij steeds elementen werkzaam gebleven, die met haar geestesleven strijden. Als parasieten hulden zich deze een tijdlang in Christelijke vormen en behielden aldus een teelbodem in een maatschappij, die oppervlakkig beschouwd onder den lichtglans van het kruis stond. Maar zoodra de omstandigheden het veroorloofden, viel het omhulsel af en vertoonden zij zich in hun ware gedaante en wekten tot den strijd. Ook tijdens en in de Reformatie was het alzoo. De betrekkelijke rust gaf innerlijke verschillen gelegenheid tot openbaring te komen. Ook hier bleken elkander uitsluitende beginselen werkzaam, zoodat een nieuwe nu innerlijke worsteling moest opkomen, die des te heviger was naarmate de geestelijke stroomingen principieeler van elkander verschilden.

De strijd over het Remonstrantisme moest wel opkomen, de felheid, waarmede hij gevoerd werd, was

een gevolg van het besef, dat zeer ernstige belangen op het spel stonden; terwijl de uitkomst van die worsteling daarom een nederlaag was van het Remonstrantisme, omdat de Christelijke religie in haar principieelsten vorm dieper in de volksconscientie geworteld bleek, en breeder invloed had dan de matte Remonstrantsche beginselen.

Dikwijls wordt over dien strijd zeer onbillijk en dus ook zeer oppervlakkig geoordeeld. Dat bij beide partijen de natuur wel eens boven de leer ging, kan hier buiten beschouwing blijven. Wie eerlijk wetenschappelijk wil oordeelen, moet afzien van elken subjectieven maatstaf, dien theologische vooringenomenheid maar al te dikwijls in de hand geeft. Het ging in dezen strijd niet om een formalistische onbeduidendheid, noch ook om zinledige termen en dogmatische bekrompenheden. In den diepsten grond was het een strijd om den kern der Christelijke religie zelve, om het behoud van hetgeen de drijfkracht geweest was in de heroïke worsteling, waaruit de jonggeboren natie was voortgekomen.

Het kan niet betwijfeld worden, dat het Remonstrantisme in beginsel op de lijn stond van het oude Pelagianisme. En in dat Pelagianisme schuilde een niet-christelijk element, hoe Christelijk het zich ook trachtte aan te dienen. Dit had het met het classieke heidendom gemeen, dat het zich den mensch dacht als zich opheffend tot het hoogste goed door de streefkracht zijner edelste driften. En in de Christelijke religie is het niet de mensch, die tot God opvaart op de wieken zijner geesteskrachten, maar God, die afdaalt tot den mensch, Zich aan hem openbarend in de vleeschwording des Woords. De grondtoon in het lied van het Christelijk geloofsleven is steeds het „van boven geboren", „van boven verkregen". In het Pelagianisme worstelt de geest van Japhet tegen dien van Sem. En ook in den Remonstrantschen strijd kampen dezelfde factoren.

Het was de vraag, waar het uitgangspunt ligt? In

God of in den mensch? Daarover ging het in de groote worsteling, die de Nederlandsche kerken in de XVIIe eeuw beroerde. De diepste religieuse gevoelens waren in het geding. Vandaar dat alle problemen, waarover gestreden werd, te herleiden zijn tot de leer aangaande God. Gods wezen, zijne wetenschap, zijne macht en werkzaamheid, zijne verhouding tot de wereld en dien ten gevolge ook tot den mensch, dáár over en dáár om ging het. Het was waarlijk niet toevallig, dat de Remonstrantsche Petrus Bertius tot de Roomsche kerk terugkeerde, noch ook dat Vorstius, die de Leidsche catheder niet beklimmen mocht, afgleed naar Socijn. Dat lag in de lijn hunner beginselen, ook al zijn niet alle Remonstranten die tot zulk een einde afgeloopen.

Dat de strijd zoo hoog ging, met zooveel bitterheid gevoerd werd, zoo onverzoenlijk werd doorgezet, dat het een strijd werd op leven en dood, waarin het Calvinisme, dat de Nederlandsche reformatie typeerde, nogmaals zijn hoogste spankracht moest ontwikkelen, het vindt daarin zijne verklaring, dat het volk instinctief besefte, dat in het Remonstrantisme zooal niet de vormen van het Roomsch-Catholicisme met zijn Pelagiaanschen achtergrond, dan toch het beginsel, waaruit dit leefde, aan het woord was. Een stap terug naar Rome en verwantschap met het rationalisme van Socijn werden gespeurd in het Remonstrantisme, dat zich kenmerkte door eene conceptie, die aan Gods souvereiniteit te kort deed en daarmede Gods wezen aantastte door het beperken Zijner almacht en het begrenzen Zijner genadedaden, door den mensch te wapenen met vermogens, die den Schepper konden weerstaan in de volbrenging van zijnen Raad.

Het gaat niet aan dezen strijd te karakteriseeren als dien van een „dogmatisme, dat de gemeente onder het gezag van een bepaald leerstelsel brengt", en nog veel minder is het juist, dat het Protestantisme eerst door zulk

een periode van dogmatisme moest heengaan om zich veel later opnieuw overeenkomstig zijn beginsel te ontwikkelen. Dergelijke karakteristieken zijn slechts vruchten van een waardeeringsoordeel over de historie, waarvoor de maatstaf ontleend werd aan subjectieve dogmatische beschouwingen. Zij mogen dan ook allerminst als wetenschappelijk worden aanvaard.

De XVIIe eeuw draagt in religieus opzicht in geen geval het karakter van dor dogmatisme. Integendeel, in haar bereikte het gereformeerd Protestantisme den rijpen manlijken leeftijd. Het gaf zich rekenschap van eigen levensinhoud. Het leerde zich bewust worden van hetgeen het is en wil. Het theologisch leven stond dan ook in de Nederlanden in de XVIIe eeuw hooger dan in de laatste decenniën der voorgaande; hooger ook dan in eenig later tijdperk. De Nederlandsche theologie verkreeg in de XVIIe eeuw de leiding. Tal van vreemdelingen bezochten onze Hoogescholen. Het licht der Nederlandsche Godgeleerdheid straalde helder uit. Tal van hoogstaande geleerden, wier beeltenissen nog de Senaatskamers onzer Universiteiten sieren, waren verre over de grenzen beroemd. Een ongekende energie werd ontwikkeld, zoodat ook op theologisch gebied een gouden eeuw werd doorleefd. Het was geen tijd van dogmatistische verdorring en formalistische doodheid, maar van rijke levensontplooiing, van wondere geestkracht en schitterend initiatief. De strijd, die de XVIIe eeuw kenmerkt, werd gestreden om de ideaalste goederen, om de gewichtigste geestelijke en religieuse problemen. Dat zal ons blijken, als wij trachten in enkele groote trekken haar theologie te karakteriseeren.

II

Religie en theologie staan in nauwe betrekking tot elkander. De belijdenis der kerk en de ontwikkelingsgang

der godgeleerdheid staan dus evenmin op zichzelf, maar hangen saam. De theologen deelen in het religieuse leven der kerk. De Gereformeerde kerk had in haar belijdenis de Heilige Schrift als norm en kenbron aangewezen van al wat den dienst Gods aangaat (Art. 5 der Confessie). Voor de theologie was dientengevolge datzelfde uitgangspunt aangewezen. Van dit standpunt ging dan ook de Gereformeerde theologie onbetwistbaar uit. En niet slechts zij, maar heterodoxe richtingen eveneens. Om strijd stelde men er prijs op dit principieele punt vast te houden. Zoo hebben ook de Remonstranten onder de voorwaarden, waaraan eene door hen als wettig te erkennen synode voldoen moest, opgenomen, dat zij moest oordeelen niet naar eenig menschelijk geschrift, maar uitsluitend naar de Heilige Schrift, die voor de eenige norm des geloofs was te houden (A c t a e t s c r i p t a S y n o d a l i a D o r d r a c e n a m i n i s t r o r u m R e m o n s t r a n t i u m, p. 41. VI). Door dit principe stond het Protestantisme in het algemeen, het Gereformeerd Protestantisme in het bijzonder, tegenover Rome. Dat het hierover dus vooral met Rome in controvers gewikkeld was, is apriori te verwachten. Rome beriep zich, behalve op de Schrift, nog bovendien op de Apocryphen, op de traditie en vooral op de kerk, wier autoriteit voor de geloovigen beslissend moest geacht. Het Protestantisme met zijn leer van het algemeen priesterschap der geloovigen stelde daarvoor in de plaats, dat elke ware geloovige de verlichting door den goddelijken Geest deelachtig is en dientengevolge de Schrift, als Gods Woord, voor de eenige autoriteit erkent. Hier gold geen gezag van conciliën, van de oudheid of de kerk, maar uitsluitend het gezag Gods en mitsdien van Zijn Woord, dat als Gods Woord erkend wordt uit kracht der religieuse levenservaring zelve, als de openbaring, die in het proces des heils door God zelven aan de menschheid werd geschonken.

De theologie der XVIIe eeuw huldigde dan ook een andere voorstelling, dan die welke haar door Scholten in zijn Leer der Herv. kerk werd toegedicht (dl. I, blz. 74 v.v.). Scholten stelt het voor alsof het Gereformeerd Protestantisme de Schrift slechts als toetssteen van het oorspronkelijk christelijke wilde erkennen en niet als de eenige bijzondere openbaring Gods. Er kan geen twijfel aan zijn, dat deze voorstelling beslist onjuist moet geacht. Immers, de kerk en de theologie beide hebben in de XVIIe eeuw onbetwistbaar zeker daarom de Heilige Schrift als norm erkend, omdat zij haar als openbaring Gods beleden. Zij hebben dat gedaan zonder daarmede echter te loochenen de voortgaande werking van den Heiligen Geest, die beschouwd wordt gebonden te zijn aan de Schrift, te werken door de Schrift en nooit onafhankelijk van haar. Bij die Schrift kwam nimmer een nieuwe openbaring. Het openbaringslicht Gods had zijn stralenbundel geworpen op den bewustzijnsspiegel van het uitverkoren geslacht en de Schrift was het getuigenis van hetgeen in het historisch proces daarvan was opgevangen en doorleefd. De enkele geloovige stond niet op zichzelf, maar leefde als lid der gemeente uit een zelfde levensbeginsel met de gemeente aller eeuwen en was juist daardoor gebonden aan de Schrift. Alle werking des Geestes, die den geloovige te beurt viel, ging dus ook nooit om buiten die Schrift, maar veeleer was de Schrift als een instrument in de hand des Geestes Gods. De grondslag der Gereformeerde theologie heeft niets gemeen met het wilde individualisme, dat de latere moderne theologie kenmerkt en het is onjuist de theologie der XVIIe eeuw naar den maatstaf van het modernisme te willen afmeten.

Het Schriftgezag stond voor haar vast. Daarom ging dan ook voor geen klein deel de polemiek tegen Rome over de kenbron en toetssteen in de religie. Hetgeen de uitgang der XVIe eeuw had gekenmerkt, werd voortgezet

in de XVIIe eeuw. Junius leidde de autoriteit der Schrift af van de autoriteit Gods. Krachtens Gods autoriteit had, heeft en zal de Schrift gezag hebben. De autoriteit der kerk was slechts van secondaire beteekenis, d. w. z. de kerk kon wel een getuigenis geven voor de autoriteit der Schrift, maar het was de zaak Gods dit te bevestigen. De kerk bracht aan de Schrift geene autoriteit toe, maar God verzegelde die autoriteit door zijnen eeuwigen Geest in de conscientiën van alle godvruchtigen door een bovennatuurlijk en hemelsch licht. Daarom was die Schrift canon, omdat hare inwendige forme de onveranderlijke waarheid Gods is. De Schrift brengt dus haar eigen gezag mede. Alle andere geschriften derven die autoriteit als niet door Christus en zijne apostelen voortgebracht en zijn dus ook nimmer door de kerk erkend. De Reformatorische theologen wisten zich geroepen tegenover Rome met alle kracht op te komen voor de uitsluitende handhaving van hun schriftprincipe, omdat zij klaar en helder inzagen, dat met deze autoriteit der Schrift het Gereformeerd Protestantisme valt of staat. Werd de Schrift als zoodanig prijsgegeven, dan verloor men den maatstaf tot critiek tegenover het gezag der Roomsche kerk en anderzijds het wapen om zich te keeren tegenover de anarchie der geestdrijverij in al haar vormen.

Zoo verscheen in 1605 een tweede editie van Sibandrus Lubbertus' geschrift: de Principiis Christianorum dogmatum, waarin hij tegen Bellarminus, den grooten kampioen voor de Roomsche kerk, den strijd aanbond en niet minder dan zeven boeken wijdde aan de verdediging van de Protestantsche beschouwing der Heilige Schrift. Zooals alle wetenschappen uit bepaalde principia hare stellingen afleiden, zoo waren er ook in de theologie grondstellingen, die als de oorzaken van alle Christelijke dogmata waren te beschouwen. Die principia waren de laatste rustpunten voor het menschelijk denken. En daar het in

de theologie ging om eeuwige waarheden, had men hier behoefte aan beginselen, die onveranderlijk waar zijn en buiten alle controvers staan. Volgens de Roomsche theologen waren dat de profetische en apostolische boeken, „secundum mentem Ecclesiæ", d. w. z. wat de kerk onder profetisch en apostolisch verstond, zoodat hieronder dus ook alle apocryphen begrepen waren. Volgens Lubbertus waren deze twijfelachtig, valsch, verdorven, menschelijk, zoodat zij nimmer als basis voor de dogmata konden dienen. De Roomsche kerk erkende de Vulgata als gezaghebbende vertaling en Lubbertus wees aan, dat deze tekst verdorven en onzuiver was, zoodat ook zij niet kon dienen. Hij stelde als eisch terugkeer tot den grondtekst en daarmede verviel tegelijk het gezag der kerk over de Schriftverklaring. En natuurlijk liet hij niet na de traditie in hare onvertrouwbaarheid aan de kaak te stellen.

Uit deze beschouwingen, die in de XVIIe eeuw gemeen goed waren onder de theologen, vloeien twee gewichtige gevolgen voor het karakter der godgeleerdheid voort.

In de eerste plaats staat over heel de linie de theologie in het teeken der antithese tegen Rome. De Roomsche controvers nam een zeer gewichtige plaats in. Deze strijd werd uit den aard der zaak met meer hartstocht gevoerd, naarmate men dichter stond bij de groote worsteling om de vrijheid, die het Protestantisme behoefde als bestaansvoorwaarde. Dit polemisch karakter der theologie drong tot het voortbrengen eener rijke litteratuur, waarbij veel is, dat uit dogmenhistorisch oogpunt blijvende waarde heeft.

De geleerdste en de scherpste denkers wierpen zich destijds op de studie der godgeleerdheid en hebben een arbeid nagelaten, die als het ooit weer komen moest tot een controvers met Rome, een onuitputtelijk arsenaal zou blijken. De felheid, waarmede van beide zijden gestreden werd, maakte dat er van eenige onderlinge waardeering

maar zeer weinig te speuren valt. Amesius bracht in zijn Bellarminus enervatus als in een handboek het beste, dat geleverd was, saam om de jongeren te wapenen met argumenten. Alle argumenten door Rome aan extracanonieke geschriften, aan kerkvaders etc. ontleend, waren krachteloos tegen de Protestanten. Soms ontzonk daardoor aan een Roomsch-Catholiek leerstuk alle schriftuurlijke bodem. Zoo werd b.v. het bestaan van het vagevuur verdedigd met een beroep op 2 Macc. 12 : 42, 43, waarmede dan ook aan heel die voorstelling over het leven hiernamaals haar schriftuurlijke steun ontviel en voor het Gereformeerd Protestantisme geen beteekenis meer had.

Ook Andreas Rivet gaf een Catholicus orthodoxus oppositus Catholico Papistae, waarin alle punten in het geding breedvoerig werden toegelicht, een werk, dat getuigenis aflegt voor de scherpzinnigheid en uitgebreide kennis der litteratuur, die dezen geleerde kenmerkte. Ook tal van kleine geschriften over détailpunten zagen het licht.

Bij arbeid van geleerden bleef het echter niet. Populaire studiën en pamfletten verschenen in grooten getale om ook het volk voor te lichten. Zoo schreef b.v. Andreas Essenius een Recht-Catholijke Mondstopper waarin de wijd-gapende Nieuw-gezinde Papist C. Molina een antwoord ontving op zijn Mondstopper van alle tegenwoordige wijd-gapende Nieuw-gezinden. Alle theologen van beteekenis uit deze eeuw hebben het woord van Hoornbeek in toepassing gebracht, dat aan Cato's vloek over Carthago herinnert: Interim disputationem cum Pontificiis non omittendam censeo, d.i. intusschen acht ik dat de strijd met de Pauselijken niet mag worden nagelaten.

In dit teeken stond de theologie dezer eeuw en bleef zij staan tot diep in de volgende toe. In dezen zin voor het polemische was zij de zuivere uitdrukking van den antipapistischen volksgeest, die met de geboorte van ons

volk zoo nauw samenhangt door den loop der politieke omstandigheden. Dat dit antipapisme een zegen geweest is, kan niet ontkend. Het hield de geestdrift wakker. Het werd eerst een schadepost, toen het in eenzijdigheid de oogen deed sluiten voor andere machten, die het godsdienstig leven des volks bedreigden. Dat heeft de historie bewezen. Immers de décadence der Gereformeerde religie is meer te danken aan den geest der revolutie, dan aan den invloed van Rome.

Maar naast deze antithetische actie, die het gevolg was van de erkenning der Heilige Schrift als eenige norme voor geloof en leven, staat nog eene andere uit hetzelfde beginsel voortvloeiende thetische actie, die voor de geschiedenis der theologie in 't algemeen en voor de volksontwikkeling in het bijzonder van groot gewicht was. De groote waarde, die aan de Heilige Schrift gehecht werd, had tot keerzijde de groote vlucht van de studie der Heilige Schrift in deze eeuw. Gelijk reeds werd opgemerkt, kon men met de Vulgata geen vrede hebben. Dit drong van zelf tot wetenschappelijk onderzoek van den tekst en gaf het aanzijn aan de opkomst der tekstcritiek. Het streven werd levendig niet slechts om de Schrift in haar eigen taal te bezitten en te leeren kennen, maar ook om haar tekst zoo rein mogelijk te hebben. Hierin kwam de arbeid der Renaissance aan de theologie der Reformatie ten goede. De theologen werden gedwongen zich toe te leggen op de studie der Schrifttalen en brachten de exegese tot een peil van ontwikkeling, waardoor zij voor goed haar eervolle plaats in den cyclus der theologische wetenschappen innemen kon. Die actie wierp voor het volksleven bovendien schoone vruchten af, omdat zij de kerk verrijkt heeft met de nieuwe bijbelvertaling, die niet slechts voor haren tijd een meesterstuk was, maar bovendien voor de formatie der volkstaal en mitsdien voor het nationale leven zelf van de grootste beteekenis werd.

De kerk had behoefte aan eenheid van tekst om aan de bestaande verwarring een einde te maken. Maar die behoefte had nimmer vervuld kunnen worden, indien de studie der bijbeltalen niet reeds zulk een hoogte bereikt had. Toch bleef men bij de vertaling niet staan. Het beginsel zelf dwong tot voortgezette werkzaamheid in die richting. Enkele eenzijdige mannen mochten zich tevreden stellen met de kennis van de zoogenaamde „loca probantia", die voor de dogmatiek beslissend waren, de echt wetenschappelijke mannen bleven aandringen op voortgezet bijbelonderzoek. De XVIIe eeuw zag de Vereenigde Nederlanden ook in dit vak van wetenschap aan de spits. De man, die met Erpenius en Golius hier vermelding verdient, is Joannes Drusius, die eerst te Leiden, daarna gedurende 31 jaren te Franeker Hebreeuwsch doceerde. Met Marnix en Helmichius werkte hij aan een nieuwe bijbelvertaling, terwijl een groot aantal critische en exegetische geschriften van zijne hand het licht zagen. Verre buiten onze grenzen werd zijn roem verbreid. Een breede reeks van leerlingen heeft hij gevormd. Niet licht kan zijne verdienste voor de wetenschappelijke studie der Heilige Schrift te hoog worden gewaardeerd. Als taalgeleerde trad hij uit den aard der zaak in den dogmatischen en politieken strijd zijner dagen minder op den voorgrond. Zijn vreedzaam karakter was oorzaak, dat zijn tijdgenooten hem niet altijd op den juisten prijs hebben gesteld. De laster spaarde ook hem niet. Doch dit neemt niet weg, dat hij voor de ontwikkeling der Nederlandsche theologie in deze eeuw een man van groote beteekenis is geweest. Zijn arbeid had ten gevolge, dat de studie der grondtalen langzaam maar zeker burgerrecht verkreeg. Ook van de zijde der hooge regeering werd het groot belang dezer wetenschap beseft. Dit blijkt het beste hieruit, dat toen hij ouder begon te worden de Staten van Friesland er bij tijds op bedacht waren nog bij Drusius' leven een opvolger te verkrijgen.

Daarom droegen zij hem op een zijner leerlingen, dien hij daartoe geschikt zou achten, te bekwamen, opdat deze naderhand zijn professoraat zou kunnen overnemen. De uitverkoren discipel was de later zoo beroemde Sixtinus Amama. Na in Drusius' eigen huis te zijn opgeleid werd hij naar Leiden gezonden om zich in het Arabisch verder te bekwamen en vervolgens naar Oxford om onder Prideaux en d'Orville zijne vorming te voltooien. In 1616 overleed Drusius en terstond na diens dood werd Amama teruggeroepen en ondanks den tegenstand van Lubbertus en Bogerman beklom hij de catheder van Drusius.

Dat Amama een man was van erkende bekwaamheid bleek uit het aanzoek van Leidens academie om Erpenius' opvolger te worden, maar bovenal uit zijne nagelaten werken. Hoewel Amama reeds op jeugdigen leeftijd wegstierf, heeft hij toch in zijn korte leven veel mogen doen, zooveel, dat hij op den dank van het nageslacht recht heeft. Voor kerk en wetenschap beide heeft hij onsterfelijke verdienste. Gesteund door zijn ambtgenoot Amesius is hij er in geslaagd voor de studie der Heilige Schrift een nieuwe aera van ontwikkeling te ontsluiten.

Aan de wetenschappelijke opleiding der theologen kleefde het groote euvel van verwaarloozing der grondtalen. Men kon theologie studeeren en toch geene kennis hebben van Hebreeuwsch of Grieksch. Van zelfstandig onderzoek der Heilige Schrift was dus maar weinig sprake. Amama en Amesius hebben hunnen invloed aangewend om de studie dezer talen verplichtend te stellen. In zijn inaugureele oratie begon Amama reeds in het licht te stellen, hoe de Roomsche kerk Schriftstudie had veronachtzaamd en welk kwaad daaruit was voortgesproten. Tot de hooge kerkelijke vergaderingen wendde hij zich met een „Cort vertoogh", waarin hij de eischen eener wetenschappelijke opleiding bepleitte met de welsprekendheid der overtuiging. En de uitslag is geweest, dat in 1624 de

Friesche Kerk besloot, voortaan niemand meer toe te zullen laten tot het examen voor Dienaar des Woords, zonder dat hij voorzien was van getuigschriften der Hoogleeraren in het Hebreeuwsch en Grieksch. De candidaat moest van genoegzame vorderingen doen blijken, opdat zelfstandige Schriftverklaring mocht verwacht worden. Groningen, Utrecht en Holland volgden weldra Frieslands voorbeeld. „Om de Heylighe Schrifture rechtzinnigh ende vruchtbaarlick te verclaeren, ende in twijffelachtige uytlegginghen off duystere oversettingen eenigher Schriftverplaatsen tot de Fonteine zelffs haeren toevlucht te moghen nemen", werd door Zuid-Holland een examen ingesteld. Dat de toepassing van Amama's voorstel in den beginne moeilijkheden verwekte, is niet te verwonderen, maar de eerste schrede in de goede richting was gedaan.

Amama's streven was steeds gericht op het aankweeken van grondige bijbelstudie. Om de behoefte daaraan levendig te maken schreef hij een Censura Vulgatae, waarin hij den tekst der Vulgaat aan een scherpe critiek onderwierp en aantoonde, dat gebrek aan Schriftkennis oorzaak van dwaling was geworden. Aan Amama viel wel niet de eer te beurt te worden uitgenoodigd tot medewerking aan de nieuwe Bijbelvertaling, maar zijn arbeid heeft, evenals die van zijn leermeester, veel er toe bijgedragen om de nieuwe overzetting te doen slagen. Hij zelf bezorgde reeds in 1625 een Biblia in het Nederduitsch, die meer dan een druk heeft beleefd. Ook door zijn Hebreeuwsche Grammatica en zijn Hebreeuwsche Lexicon werkte hij krachtig mede tot den bloei der Oud-Testamentische studiën. Welk een groote vlucht deze namen in de XVIIe eeuw, daarvan spreken de groote massa geschriften, waarin bijbelboeken of gedeelten daarvan worden verklaard.

Een rijke schat van litteratuur, waaronder we nog den arbeid van Franciscus Ridderus Schriftuurlijk Licht

met eere vermelden, getuigt voor de energie aan bijbelstudie ten koste gelegd. Schriftstudie stond in hoog aanzien en heeft meegewerkt om de volksontwikkeling op hooger peil te brengen. Dat er ook toen menschen waren, die in uitersten vervielen en op den preekstoel hunne predicatiën bij voorkeur kruidden met Hebreeuwsche en Grieksche citaten, is te verwachten. Misbruik sloop ook hier binnen tot schade van het geestelijk leven der gemeente. De secte der Hebreën is een typisch exempel van een ziekelijke uitwas eener in werkelijkheid gezonde planting. Zij toont, dat men zelfs van het allerbeste te veel kan krijgen, maar is ook tevens een symptoom van de groote belangstelling, die de studie der Heilige Schrift genoten heeft in de XVIIe eeuw.

III

Van groot gewicht is ook het feit, dat voor de theologen der XVIIe eeuw de theologie wetenschap was. Haar object was God naar zijne natuur en naar zijne relatie, waarin Hij stond tot zijne schepselen. Het streng wetenschappelijk karakter der theologie staat natuurlijk vast voor hem, die gelooft, niet slechts dat God is, maar ook dat Hij zich heeft geopenbaard in natuur en schriftuur beide. En om haar object èn om haar vrucht was zij in de XVIIe eeuw in den cyclus der wetenschappen de edelste. Haar viel dan ook de palm der eere toe. Dat de strijd op dit gebied zoo fel en hevig werd gevoerd, is te danken aan de centrale beteekenis van de vraagstukken, die zij heeft te behandelen.

In heel deze eeuw onderscheidt zich de theologie door haar streng theistisch en dus haar zuiver Christelijk karakter. In de beschouwing der theologie zelve wordt dat openbaar. Algemeen in zwang was het onderscheid tusschen de theologia archetypa en ectypa. De eerste was

die kennis Gods, waarmede Hij zichzelven en al het goddelijke op eenvoudige, oneindige, onuitsprekelijke wijze omvat. In het schepsel kan deze niet gevonden worden. Onder de theologia ectypa werd dan verstaan, die welke door mededeeling aan het schepsel ten deele kan vallen. In Christus naar zijne menschelijke natuur was deze volkomen, in engelen en zaligen bestond zij als eene visie, maar de mensch in deze wereld genoot van eene theologie, die wortelde in openbaring, welke op hare beurt natuurlijk of bovennatuurlijk kon zijn. De sacrosancta theologia was dan ook voor de godgeleerden van dezen tijd die ware, heilige, volmaakte, door God geïnspireerde kennis der goddelijke dingen, gelijk God zelf wilde dat die gekend zouden worden.

Men was zich dus hiervan helder bewust, dat object dezer wetenschap niet God was in zijne absoluutheid, God zooals Hij is op en voor zichzelven, maar God naar zijne attributen, waarin Hij zijne majesteit eenigermate zelve omschrijft naar den maatstaf der beperktheid van het menschelijk kennen. De Heilige Schrift brengt ons de Gods-openbaring op menschelijke wijze, d.w.z. in vormen, die het menschelijk bewustzijn kan omvangen, terwijl God zelve deze openbaring oneindig te boven gaat. Niet in dien zin alsof hetgeen Hij geopenbaard heeft niet goddelijke waarheid zou zijn, dat zij verre. Zooals een electrische stroom evengoed electrische stroom is of hij zoo sterk is, dat hij alle menschelijke kracht te boven gaat, of zoo zwak, dat wij hem kunnen dragen, zoo was het ook hier bedoeld. Die meegedeelde Godskennis was zuivere Godskennis, maar berekend op de draagkracht van den menschelijken geest.

Voor de verklaring der Heilige Schrift moest hieruit volgen, dat in haar op menschelijke wijze van God gesproken wordt, in menschelijke woorden en beelden aan het geschapene ontleend. Aan de andere zijde volgde

uit deze conceptie noodzakelijk, dat bij de constructie der theologische systemata steeds het uitgangspunt genomen moest in God zelven, die oorzaak is van alle openbaring van zijn Wezen, omdat Hij die openbaring gewild heeft. Dit uitgangspunt domineert dan ook over heel de theologie, zoowel als in het religieuse leven dezes tijds. De Gereformeerde theologie kenmerkt zich door een fijn, diep religieuze wereldbeschouwing, die wèl begrepen, in speculatieve kracht bovendien voor geen enkele wijsbegeerte behoefte achter te staan. Door haar verheven religieus karakter alleen heeft zij zóó diep wortel kunnen schieten in de conscientie van den volkskern. In haar is een schouwen der dingen, „sub specie aetermitatis" in het licht der eeuwigheid. Wel niet in den lateren zin van Spinosa, maar vrij van alle eenzijdigheid in pantheïstischen zin. God gaat hier niet op in het schepsel, het schepsel niet in God. Erkend wordt de zelfgenoegzaamheid Gods, afgezien van het geschapene, en de volstrekte afhankelijkheid van al het geschapene, dat nimmer met Gods wezen wordt vermengd. Het nauw verband tusschen Schepper en schepsel wordt hier gelegd door de alles vervullende, alle leven wekkende inwoning des Heiligen Geestes in de schepping. Het schepsel kan hier dus nimmer den Schepper beperken. Vandaar dat het Remonstrantisme met zijne verkiezing uit een voorgezien geloof voor het Gereformeerd bewustzijn onmiddellijk het karakter moest krijgen van een afdingen op Gods Souvereiniteit, die in de religieuse conscientie zoo diep was ingegrift.

Tegenwoordig komt er onder socialistische invloeden een historiebeschouwing op, die alle geestelijke data verklaren wil uit sociaal-materialistische motieven. Onder den invloed van bekrompen materialisme moet alles tot materieele oorzaken teruggebracht. Niet de geest, maar de stof is hier het eerste en het eenige. Al het geestelijke is slechts

begeleidend verschijnsel. En zoo moet dus ook die religieuse grondtrek der theologie dezer eeuw beschouwd als resultaat van den sociaal-materialistischen strijd dier dagen. Toch is niets minder waar dan dat. De overwegende invloed van de Gereformeerde levensbeschouwing in de XVIIe eeuw heeft even weinig met sociaal eigenbelang te maken, als de *Institutie* van Calvijn heeft uit te staan met Marx.

Dit beteekent natuurlijk niet, dat de maatschappij niet met de religie te maken zou hebben. De religie werkt in ook op het materieel-sociale leven, maar is daarom van dit laatste volstrekt geen resultaat. Nood leert bidden, dat is overal waar, maar het is een dwaasheid te meenen, dat de religieuse concepties product zijn van sociale nooden. Dat het Calvinisme hier zoo diep wortel kon schieten hangt samen met de volks-psyche, waarin ook de sociale ontwikkeling wortelt. Bij den individu beslist de aanleg der persoonlijkheid, de sociale omstandigheden bieden der individualiteit alleen het veld, waarop zij zich kan doen gelden. De groote vlucht van het Calvinisme ten onzent is resultaat van het fijn geïnstrumenteerde religieuse bewustzijn eenerzijds, van de intellectueele kracht der natie anderzijds. Het is dan ook niet toevallig, dat met die Calvinistische suprematie saamvalt de opbloei van wetenschap en kunst. Het Calvinisme met zijn religieuse inspiratie is tegelijkertijd een grootsche, geniale, geheel het cosmisch proces omvattende beschouwing, die de wijsgeerige behoeften kan vervullen. Het heeft dan ook met zijn prædestinatie theologie intuïtief gegrepen den causalen samenhang van alle dingen onder den lichtglans der alwerkzaamheid Gods. De ontwikkeling der moderne wetenschap heeft Dordt in het gelijk gesteld, ook al mist zij zelve allen religieusen gloed en al ging ze onder soms in positivistische bekrompenheid.

Die Calvinistische grondidee der volstrekte souvereiniteit Gods dankt het Calvinisme aan zijn nauwe aansluiting

bij de Heilige Schrift, die in haar geheel doordeesemd is van de idee, dat uit Hem, door Hem en tot Hem alle dingen zijn. Van de theologie der XVIIe eeuw ging dan ook hier de impuls uit tot den opbloei der wetenschap. En het is zeer merkwaardig, dat meer dan eenige sociale factor de Gereformeerde kerk juist den strijd heeft aangebonden tegen alle vormen van bijgeloof, die de volksontwikkeling konden hinderen. Of is het niet beteekenisvol, dat in het Avondmaalsformulier o. a. zij worden uitgesloten, die aan tooverij, bezwering enz. doen en gelooven? De kerk kwam op voor de volksontwikkeling, gelijk zij zich de volksnooden aantrok. De theologie heeft voor heel het levensproces dezer eeuw overwegend groote beteekenis. Zij heeft vooral in hare populaire vormen het besef der persoonlijkheid onder het volk gesterkt. Zij heeft het individualisme, dat voor hooger sociale streefkracht niet ontbreken mag, onder het volk doen opwaken en aan de andere zijde met haar kerkelijk regiment, dat in Voetius' Politica ecclesiastica zoo rijp ontwikkeld verschijnt, toch ook de beteekenis van het sociale weten te eeren en alzoo een synthetisch evenwicht gezocht, dat voor een gezonde ontwikkeling van het volksleven van groote beteekenis was.

De theologie der XVIIe eeuw draagt dus krachtens haar uitgangspunt en haar structuur een theocratisch karakter. In zekeren zin zou men kunnen zeggen zij is monistisch van aard, maar dan in den zin der Schrift, die uit, door en tot God alle dingen doet zijn. Maar het lag voor de hand, dat juist dit typische niet onaangevochten blijven kon. De differentiatie in de hoogere reformatorische cultuur was uit den aard der zaak reeds grooter dan men oppervlakkig beschouwd zou denken. En zoo deed zich tegenover het theocratisch karakter der theologie een andere richting gelden meer anthropologisch van aard, in dien zin, dat zij meer uitging van den mensch als zedelijke persoonlijkheid.

Het Remonstrantisme sprak wel van God en van zijne genade, maar dit waren niet de wortels, waaruit het leefde. Van zeker terrein drong het God terug, om ruimte te maken voor de wilsspanning des menschen. Daarom riep het ook een theologie op, maar zulk eene, die in religieuse diepte achterstond. Zeker, het Remonstrantisme had zeer talentvolle mannen aan zijne zijde, telde onder zijn voorstanders groote geleerden, maar het moest het afleggen, waar het aankwam op wijsgeerige diepte. Daarom kon het dan ook de behoeften der volksziel niet vervullen. Het miste de spiritueele kracht, die noodig is om te heerschen over een volk met religieus genie. En daarom, het moest de nederlaag lijden, wijl het zwak was. En van dat moment af is zijn beteekenis voor de ontwikkeling der theologie zelve wel niet vernietigd, maar toch op den achtergrond gedrongen. De invloed, die er nog van uitging, was meer verborgen, ondermijnend de theologische idee, die de massa droeg. En alzoo heeft het Remonstrantisme zeker mede voorbereid de eindelijke verfletsing der theocratische idee, die zich in de volgende eeuwen, zooal niet door het Remonstrantisme zelf, dan toch door den oppervlakkigen geest, die daarin aan het woord was, langzaam openbaarde. Maar in de XVIIe eeuw bleef sinds Dordt de theologie onder het theocratisch teeken, dat het Calvinisme kenmerkt.

Polyander, Rivet, Walæus en Thysius leverden in hunne Synopsis purioris theologiae een leerboek, dat, gelijk zij in de opdracht verklaarden, van hunne eendracht in alle hoofdstukken der religie kon doen blijken. Tal van jaren werd de Academische jongelingschap door dit boek in de kennis der godgeleerdheid ingeleid. Voetius kwam tot invloed en heeft langen tijd zijn geniale kracht en zijne bewonderenswaardige geleerdheid aangewend om de theologie, die in Dordt gezegevierd had, tot volledige toepassing te brengen. En hij heeft weerklank gevonden

bij den volkskern, bij dat deel, dat in staat zou geweest zijn nogmaals een vrijheidsoorlog tot een gelukkig einde te brengen. Diep in de volgende eeuw was zijn naam nog in eere en werden van zijn werken soms nog herdrukken gegeven. Hij heeft als elk mensch zijn gebreken gehad, maar de vijandschap, die hem ten deel viel, dankte hij aan zijn beginselvastheid allermeest, doch daarom werd ook zijn naam met een liefdevollen eerbied door duizenden begroet. Zijn naam werd een Schibboleth, omdat hij de incarnatie was der theocratische theologie, die op kerkelijk erf in Dordt het Remonstrantisme had verslagen. Hij was een man van zeldzame geleerdheid en scherpzinnigheid, van buitengewone geestkracht en tevens van die ware, innige godsvrucht, die de richting typeerde, die hij voorstond. Met hem streden mannen als Gomarus en Maresius, Hoornbeek en Leydekker in hoofdzaak voor dezelfde ideeën.

Doch was het Remonstrantisme op theologisch gebied een quantité négligeable geworden, daarom was het ook onder Gereformeerde vlag niet alles „pais ende vree". Ook hier waren de behoeften niet gelijk, ook hier vond verscheidenheid nog een open terrein. Op Protestantsch gebied kan het trouwens niet anders verwacht worden. Door het hiërarchisch gebouw van Rome wordt eenheid naar buiten vertoond en de verscheidenheid verborgen in de donkere gewelven dezer middeleeuwsche structuur. De verscheidenheid is er wel, maar komt niet in het daglicht. Het Protestantisme daarentegen woont in een glazen gebouw. De kerk heeft hier een andere functie en een ander karakter. Er is geen macht, die in staat is, een uitwendige eenheid te handhaven, waar innerlijke verscheidenheid woelt. De individueele conscientie eischt hare rechten op.

Ook na de Dordtsche Synode vertoont de Gereformeerde kerk in deze landen het zuivere beeld van een Protestantsche kerk. Ik stel dat daarom op den voorgrond, omdat hare worsteling voor de Confessie haar door partijdige historici

dikwijls als iets Roomsch wordt aangewreven. Het Gereformeerd Protestantisme wortelt in de erkenning van de rechten der conscientie, maar heeft daarom volstrekt niet het sociaal karakter der religie ontkend. Het stond nooit naar anarchie, ook niet op kerkelijk gebied. Het kon daarnaar niet staan zonder miskenning van het wezen der religie zelve. Het zocht altijd de synthese van vrijheid en gezag. Een Christelijke kerk kan niet zonder confessie, want daarin juist brengt zij haar sociaal religieus bewustzijn tot openbaring. Maar die Confessie gaat dan ook niet verder dan de belichaming der diepste levensbeginselen, die naar gelang van tijd en omstandigheden worden omschreven. Met het religieuse leven der kerk en dus met geheel het geestesleven des tijds moet de Confessie verband houden, want het kerkelijk leven staat niet los naast dat van den tijd. Dat de Gereformeerde kerk hier te lande dit niet bedacht zou hebben, kan niet gezegd; dat zij het niet betracht heeft, vond zijn oorzaak in de politieke omstandigheden, die blijkens geheel het historisch proces haar tot verderf zijn geworden.

Binnen het kader der belijdenis was er dus ruimte voor verscheidenheid. Dat deze zich allereerst en allermeest bij de geleerden doet gelden, is apriori te verwachten. Een der eerste karaktertrekken, die den man van wetenschap onderscheidt, is zelfstandigheid. En zoo zien we dan ook op theologisch terrein die verscheidenheid gisten, die in het volksleven nagisten moest.

Twee factoren deden hierbij hun invloed gelden om een strijd te doen ontketenen, die ten gevolge van allerlei omstandigheden dikwijls een hartstochtelijk karakter heeft aangenomen.

In de eerste plaats was het de studie der Heilige Schrift en daarbij voegde zich nog bovendien de invloed der nieuwe wijsbegeerte.

De groote vlucht, die de studie der Schrift genomen

had, begon een eenzijdige neiging te vertoonen. Zij wilde geheel zelfstandig worden, trachtte zich los te maken van de heerschende theologie. Maar ook die theologie leefde uit de Schrift en toen zij dus werd blootgesteld aan de toets dier eenzijdige schriftstudie ontstond er botsing.

De eerbied voor de Schrift was gemeen goed, maar verschillend waren de præconcepties, waarmede men tot haar naderde.

En wat de philosophie aangaat, het Cartesianisme werd door sommigen met graagte aangegrepen, maar niet om de kerkleer te bestrijden, wel om haar op hechte grondslagen te vestigen.

Aanvankelijk stonden deze twee factoren dan ook elk geheel op zichzelf. Eerst later verbonden zij zich tot den kamp tegen de theocratische theologie, die te Dordt had gezegevierd.

Als een typisch voorbeeld eener eenzijdige overschatting der exegese kan gewezen op den wetenschappelijken arbeid van Jacob Alting. Hij deed zeer veel voor de studie der Oostersche talen en was werkelijk een exegeet van groote beteekenis. Met zijn liefde voor de schriftstudie ging ingenomenheid met de kerkleer ongetwijfeld gepaard. Hij was van Gereformeerde belijdenis, maar hij was meer philoloog dan theoloog. Zijn speculatieve aanleg was niet groot tc noemen. In zijn eenzijdigheid poogde hij, natuurlijk onbewust, zich los te maken van den invloed, dien de historie der theologie gelijk die van elke andere wetenschap, uitoefent op haar beoefenaars. Men krijgt van hem den indruk, alsof hij, zonder de kerkleer en de officieel gangbare theologie te bestrijden, individueel eens wenschte over te doen hetgeen in den loop van een eeuw bereikt was op theologisch gebied. En toch stond hij daarbij natuurlijk onder den invloed der historische ontwikkeling. Van objectiviteit was dus geen sprake. Maar het gevolg moest wel zijn, dat de meer wijsgeerig aangelegde naturen onder de theologen van zijn tijd, zich minder tot hem getrokken gevoelden. Maresius

keerde zich tegen hem, niet uit persoonlijke antipathie, maar omdat hij gevoelde, hoe op deze wijze langzaam maar zeker een richting moest opkomen, die van de kerkleer afweek. Dat hij daarin juist zag, kan blijken uit het verloop der historie, want de bekende H. A. Roëll was Altings leerling.

Deze naar zelfstandigheid strevende exegese deed feitelijk een critiek opkomen over de gangbare theologie. En hare beteekenis werd invloedrijker, omdat een exegeet, die tevens met systematische aspiraties was begiftigd, systeem wist te brengen in dit exegetisch streven. Er ontstond een zoogenaamde bijbelsche theologie, die principieel afweek van de Calvinistische. Voor Jacob Alting was reeds Coccejus opgetreden. Ook Coccejus was in beginsel Gereformeerd. Dat hij zich op de Heilige Schrift wierp, was niet in strijd met de Gereformeerde theologie, maar volkomen daarmede in overeenstemming. Dat hij als Drusius, Amama, Erpenius e. a. zich beijverde philologisch haar te bearbeiden om haar beter te leeren verstaan, kon hem ook niet ten kwade geduid. Het eigenaardige echter van Coccejus lag in zijn verbondsleer, die in hare eenzijdigheid gevaar met zich bracht. Zijn theologie was meer historisch van karakter in dezen zin, dat zij meer geschiedenis der heilsdaden werd. De historische daden Gods, die het heil openbaarden, vatte hij vooral in het oog. Hier moest de verbondsidee wel een hoofdrol spelen.

Nieuw was deze niet. Reeds vroeger had zij een meer of minder belangrijke plaats in de Gereformeerde theologie ingenomen, maar nooit was zij zoo principieel als uitgangspunt op den voorgrond gesteld. Coccejus beschouwde gansch de heilshistorie uitsluitend uit dit oogpunt en trachtte in een zoogenaamd bijbelsch-theologischen vorm een systeem te geven, dat gansch anders geconstrueerd was dan het gangbare. Hij deed een poging de heilshistorie in haren samenhang te vatten en legde daarbij nadruk op de weder-

keerige relatie der in verbond tredende subjecten. De heilsidee schouwt hij eenigszins als procesmatige ontwikkeling. Eenigszins, omdat hij het op gebrekkige wijze deed. En wijl voor Coccejus dat verbond nog in Christus om zoo te zeggen culmineert, speurt hij in heel den gang dier geschiedenis overal en in alles Christus. Zoo werd dus in het Oude Testament alles type, en is de inhoud van het Oude Testament geheel dezelfde als die van het Nieuwe. Ook de wet Gods met haar zedelijken inhoud werd op deze wijze ceremonieel van aard. Voor zijne opvatting van den decaloog, speciaal van het Sabbathsgebod was dit van diep ingrijpende beteekenis. Een ceremonieel Sabbathsgebod boette noodzakelijkerwijze in van zijn bindende kracht. De onderhouding daarvan behoefde niet meer zoo streng doorgevoerd als in deze puriteinsch getinte gewesten gewoonte was.

In die heilsgeschiedenis was alles gericht op de afschaffing van het werkverbond, op de vrijmaking van de wet door Christus en de eschatologische verwezenlijking dier vrijheid in zijne toekomst. Hetgeen historisch voorafgaat aan de verschijning des Heeren was dus reeds trapsgewijze vrijmaking van de wet door het geloof in Hem. Het mocht zijn, dat de geloovigen onder het Oude Verbond niet de volle vergeving der zonden gekend hadden, gelijk die in het Nieuwe geleerd werd, zij hadden dan toch van een voorbijgaan der zonde genoten. Alles was vóórbeelding van de genade in Christus.

Deze præconceptie moest op hare beurt weder een exegetische methode oproepen, waarin typologie en allegorie de hoofdfunctie vervulden. Voor Coccejus bleef nog de Schrift het woord Gods, al lag het in den aard der zaak, dat door zijne beschouwing de waarde van het Oude Testament moest dalen, maar anderzijds moest op deze wijze hetgeen daar geschreven was, veel verder strekking hebben, dan dat het geval was geweest voor het bewustzijn

der bijbelschrijvers zelven. Zoo was dan ook Coccejus niet tevreden met hetgeen de schrijvers gezegd hadden, maar achtte hij de taak van den exegeet eerst dan volbracht, als deze gegrepen had hetgeen God door den schrijver had willen zeggen. Vandaar zijne grondstelling: „de woorden beteekenen alles wat zij kunnen beteekenen". Zij beteekenen dus al hetgeen maar mogelijkerwijze als hun zin kan gelden. Maar opdat niemand daaruit de conclusie zou trekken, dat men zoo van alles alles zou mogen maken, zocht hij een beperkenden maatstaf in de toevoeging „in integra oratione". Hij wilde daarmede dit zeggen, dat de samenhang moest beslissen, doch in dien zin, dat slechts voor de ware beteekenis gehouden kon worden hetgeen met Gods Woord in 't algemeen overeenstemde.

Dat er op die manier toch nog een groote ruimte bleef voor allerlei gezochte en kunstmatige Schriftverklaringen, behoeft geen betoog. De deur stond hier open om alles met alles in betrekking te brengen en alles in alles te vinden.

Deze allegorische interpretatie was een punt, waarop zich de aanvallen zijner tegenstanders richtten. Hoezeer men ook getracht heeft Coccejus van willekeur vrij te pleiten en zich daarvoor vooral beroept op zijne beperkende toevoeging over den samenhang, ontkend kan toch niet, dat er in zijne exegetische grondstelling elementen zijn, die tot de vreemdste willekeur moesten leiden. Zijne methode zelve was echter een gevolg van zijn eenzijdig theologisch standpunt.

Zeer zeker was er waarheid in Coccejus' beschouwingen. Het historische, het procesmatige in de ontwikkeling der Godsopenbaring werd door alle Gereformeerden evengoed erkend als door Coccejus. De Schrift zelve wees dit trouwens genoegzaam uit. Maar zij gingen toch hierin boven Coccejus uit, dat zij niet slechts bij het historische

staan bleven, maar in die heilsgeschiedenis ook de eeuwige daden Gods erkenden. Het absolute, de Raad Gods, het onveranderlijke en het eeuwige Gods trad bij Coccejus op den achtergrond. De verschillende verbondsvormen wisselden elkander af. De eenheid in de wereldontwikkeling liep gevaar in een veelheid uiteen te gaan. Het was bij hem alsof er twee verlossingswegen geweest zijn, één door de werken en één door de genade.

Eerst voor later dagen was het weggelegd het heilsproces te zien als religieuse ontwikkeling of opvoeding der menschheid. Onder dat licht zag Coccejus zijn twee verbonden nog niet. Maar dat zijne voorstellingen daarheen wezen, is niet te ontkennen.

Zooveel is ons echter nu reeds duidelijk geworden, dat de Coccejaansche theologie met hare eenzijdige verbondsleer momenten te over in zich droeg, die aanleiding konden zijn tot een geduchten strijd.

Tot de school van Coccejus behoorden een reeks geleerden van ontwijfelbaar groote verdiensten. Heidanus en Burman, Compegius Vitringa en Witsius, Salomo van Til, e.a., waren in beginsel voorstanders der Coccejaansche beschouwingen. Maar ook de oude theocratische richting had in Voetius en Maresius, Spanheim, van Mastrigt e.a. niet minder bekwame verdedigers.

De groote verdienste van het Coccejanisme was ongetwijfeld, dat het reageerde tegen het gevaar, dat voor de religie kon opkomen uit overdreven zucht tot speculatie, waardoor eenzijdig intellectualisme moest worden voortgebracht en de Schrift zelve op den achtergrond kon komen te staan. Er waren theologen, die hun eenigste wapen in intellectualistische krachtsoefeningen schenen te zoeken en de religie tot een philosophie dreigden te maken. De godsvrucht moest hierdoor schade lijden en de theologie door gebrek aan voeling met de Heilige Schrift verarmen. Coccejus' verdienste was ongetwijfeld,

dat hij de groote beteekenis der Heilige Schrift weder in het licht stelde, alzoo de teederheid van het religieuse leven dienend. De werken zijner beste volgelingen wijzen het uit. Daaronder zijn er, wier namen nog met eere vermeld mogen worden. Maar aan de andere zijde kan ook niet ontkend, dat heel zijne beschouwing leed aan oppervlakkigheid. Er schuilde meer diepte van denken in de theocratische richting met haar al omvattende Christelijk-monistische wereldbeschouwing, die, gezond opgevat, in religieusen gloed niet achterstond. Een enkele „principiënreiter" als b.v. Maccovius, mocht door overspannen intellectualistische neigingen kwaad dreigen te doen, dat gezonde mystiek, ware godsvrucht en teeder gemeenschapsleven met God niet worden uitgesloten door een theologisch systeem, dat uitmunt door een alles overheerschende idee, door grootsche conceptie en logische structuur, dat blijkt uit meer dan een middeleeuwsch theoloog, uit een man als Calvijn en in Coccejus' dagen uit godgeleerden als Voetius en Amesius e.a. wier richting dit voor had boven die van Coccejus, dat zij niet leiden kon tot de ziekelijke, mystische spelingen, waartoe de Coccejaansche schriftbeschouwingen aanleiding geven moest. Dat de „dii minores" onder de Coccejanen daarin het verst gingen, spreekt van zelf. Bij tal van zijne volgelingen werd een op zichzelf beschouwd te waardeeren uitgangspunt aanleiding tot een schriftverklaring, waarbij de uitlegging verdrongen werd door de meest willekeurige inlegging. En ook lag het in de logica der feiten, dat zich hierbij een ziekelijk mysticisme moest aansluiten, dat niets gemeen had met gezond reformatorisch leven. Zoo werd er een tijd van inzinking voorbereid, die voor den invloed der religie op het volksleven noodlottig moest worden.

Merkwaardig is het zeker, dat in onzen tijd in oorspronkelijk Gereformeerde kringen met een Coccejaansche schriftinterpretatie dezelfde ziekelijke mystische dwarrelgeest weder

schijnt op te komen, en dezelfde slechte gevolgen met zich brengt. Hiertegen kan dan ook niet genoeg gewaarschuwd worden.

Het inzinkingsproces, waartoe het Coccejanisme door zijn eenzijdigheid leiden moest, werd nog verhaast door den invloed, die van de nieuwste wijsbegeerte begon uit te gaan. Oorspronkelijk heeft het Cartesianisme niets met Coccejus' leersysteem uit te staan. Het was geheel zelfstandig ontwikkeld. Maar in de leer der verbonden, speciaal in die van het werkverbond, kon de theologie van Coccejus gemakkelijk vastknoopen aan de wijsbegeerte van Cartesius.

Het verbond der werken had betrekking op den mensch voor den val. Onder dat werkverbond kwam het wezen des menschen tot openbaring. En nu had wel de zondeval de menschelijke natuur verdorven, maar dit nam toch niet weg, dat er tusschen den mensch voor en na den val nog een zekere identiteit bestond. Die identiteit trad vooral in het menschelijk zelfbewustzijn op. Ondanks alle wijzigingen, die met de verschillende verbonden gepaard gingen, was toch dat zelfbewustzijn het rag, waarmede de mensch vastgesnoerd bleef aan zijn staat voor den zondeval. Daarmede was geconstateerd, dat de Godskennis oorspronkelijk den mensch was ingelegd. Dat hierbij het Cartesianisme met zijn leer der ingeboren ideeën aansloot, ligt voor de hand.

Maar heel die theorie der ingeboren ideeën staat ook niet op zichzelve. Zij hangt weder samen met de Cartesiaansche psychologie, die de ziel als louter denking begreep. Wat er ook met den zondeval gewijzigd werd in den mensch, het wezen der ziel niet. De uitwerking van den zondeval bleef beperkt tot de verhoudingen, waarin de ziel stond tot het lichaam. Uit het lichaam moest de werking der erfzonde verklaard worden.

Het behoeft geen betoog, dat op deze wijze het leerstuk der erfzonde met al wat daarmede samenhangt, gevaar

liep. Aan de andere zijde echter lag in de voorstelling der ziel als denking het uitgangspunt voor een natuurlijke godgeleerdheid, die naast de geopenbaarde hare plaats kon innemen. Van hoe ver strekkenden invloed deze momenten geweest zijn voor de ontwikkeling der theologie behoeft hier niet aangewezen te worden. Het aangevoerde is genoegzaam om te doen begrijpen, dat op deze wijze door het verbond van Coccejanisme en Cartesianisme een periode werd voorbereid rationalistisch van karakter. In de volgende eeuw kwam dit tot openbaring.

De voortdringende invloeden van Coccejaansch Cartesianisme riepen ook een grooten strijd op, of waren eigenlijk de krachtigste aanleiding tot de geweldige verdeeldheid, die het midden en den uitgang der XVIIe eeuw beroerde. Voetius had zich reeds met kracht tegen Cartesius gekeerd. Maar vooral Balthasar Bekker was het, die met zijn *Betoverde Werelt* de geesten prikkelde tot verzet. De botsing tusschen Cartesianisme en Calvinisme verliep op die wijze tot een worsteling tusschen wetenschap en geloof. Niet alle Coccejanen stonden daarbij op de zijde van het Cartesianisme. Witsius b.v. bestreed den vurigen Allinga, die in zijn Cartesiaanschen ijver pamflet na pamflet het licht deed zien. Maar alle mannen van beteekenis waren in dien strijd betrokken en weerden zich op een wijze, die in die dagen gewoon was, doch in onzen tijd zeer vreemd zou schijnen.

Van Gereformeerde zijde werd de antithese tusschen Calvinisme en Cartesianisme diep gevoeld, of de Gereformeerden echter het Cartesianisme op het juiste punt hebben aangegrepen, meen ik te moeten ontkennen. Men krijgt wel eens den indruk, dat zij de strekking van Cartesius' philosophie niet steeds juist hebben begrepen.

De aard van dit geschrift laat niet toe dieper in te gaan op de geestesstroomingen der XVIIe eeuw. Nog enkele opmerkingen moeten gewijd aan den ethischen invloed, die

de theologische ontwikkeling op het volksleven had. Wij kunnen daarlaten de oeconomische zijde dezer kwestie. Dat de Reformatie voor het oecenomisch leven der volken een diep ingrijpende beteekenis had, valt in het oog. De oeconomie van Calvijn voor eenige jaren door Prof. P. A. Diepenhorst nader ontwikkeld, toont dat aan. En ook de XVIIe eeuw, die meer dan eene andere genoten heeft ook op oeconomisch terrein van de groote drijfkracht der reformatorische idee, heeft theologen voortgebracht, die zich met oeconomische vragen bemoeiden. Met eere zij hier alleen de scherpzinnige Cloppenburgh vermeld, die belangrijke tractaten over het renteverbod ons naliet.

Van sociaal-ethisch belang was de met de theologie zoo nauw samenhangende strijd over den Sabbath. De litteratuur daarover verschenen, is zoo rijk, dat wie een volledige beschrijving over dien strijd gaf, daarmede feitelijk heel het kerkelijk leven zou hebben behandeld.

De theocratische theologie beschouwde het Sabbathsgebod, evenals de negen anderen geboden als moreel bindend van aard. De Christen was dus even streng gehouden tot rust op den Sabbath als b.v. tot niet dooden of niet stelen. Dat moreel bindend karakter hing samen met de voorstelling van den Sabbath. Verreweg de meesten dezer theologen brachten de instelling van den Sabbath met de schepping in verband. De Sabbath was dus als zoodanig in de natuur der dingen gegrond en moest dien ten gevolge gehouden voor eene ordinantie Gods. Slechts een enkel bekend theoloog, die toch overigens van onverdacht theocratisch allooi was, week hiervan af en stond de meening voor, dat de Sabbath eerst in de woestijn zou zijn ingezet. Doch Gomarus, want dezen geldt het, stond met die opinie vrijwel alleen onder zijn geestverwanten.

Uit hetgeen we over de Coccejaansche theologie meedeelden, bleek reeds, dat deze zich daardoor onderscheidde,

dat zij het Sabbathsgebod voor zuiver ceremonieel hield. Tusschen deze twee uitersten stond natuurlijk nog geen derde partij, die in dit gebod een moreele en een ceremonieele strekking aanvaardde. Met deze Sabbathskwestie stond bovendien in nauw verband, de onder Engelsch-Puriteinschen invloed opwakende piëtistische strooming, die in mannen als de Teellincks en tal van andere bekende figuren aan het woord kwam.

Hierin kwamen zij, die het moreel karakter van het Sabbathsgebod maintineerden, met elkander overeen, dat zij het van God verboden achtten op den dag des Heeren slaafschen arbeid te verrichten. Slechts dan was deze geoorloofd, ja zelfs geboden, als hij klaarblijkelijk door Gods voorzienigheid was opgelegd. Van een Farizeesche Sabbathsbeschouwing was dus geen sprake. De maatstaf om uit te maken wat al of niet geoorloofd was, lag in Gods voorzienigheid, en ieders conscientie had dus over elk geval uitspraak te doen. Sommigen onder de overigens strenge, vrome piëtisten gingen dan ook zoover, dat zij b.v. aan landlieden vergunden in den oogsttijd des Zondags op den akker te werken, als er van rust schade te verwachten was. Anderen gingen minder ver, doch bij allen gold het: de zoon des menschen is een Heere van den Sabbath. Dat deze rust echter eerst in de heiliging haar bestemming bereikte, werd door niemand betwijfeld. Die heiliging kwam tot stand door de oefening der godzaligheid, waaronder de opgang naar Gods huis een voorname plaats innam. Maar ook afgezien daarvan was het des Christens roeping zich door geene wereldsche verzoeking of dagelijksche bezigheid te laten afleiden, opdat de Sabbath een dag van geheiligde ruste zou zijn, profetie van de ruste, die overblijft voor het volk van God. De Christen wijdde zich dus ongestoord aan de dingen van hooger leven. Hij deed dat ook wel op werkdagen, maar des Zondags deed hij het bovenal. Ook in de week ging

men ter kerke, maar des Zondags allermeest. Dat overigens het Sabbathsgebod tot tal van splinterige vragen aanleiding geven kon, spreekt van zelf. Wie daarover wenscht ingelicht te worden neme ter hand Koelman's Historie van den Sabbath en Sabbaths twisten in Nederland.

Heftig werd de strijd eerst, toen de Coccejaansche theologie met hare ceremonieele wetsexplicatie ingang begon te vinden in de practijk. Abraham Heydanus, Burman en Coccejus hadden het vierde gebod krachteloos verklaard. Dat was reeds ergerlijk; ergerlijker werd het, toen Sabbathsdisputen in het Nederlandsch werden overgezet en onder het volk verspreid, maar het ergerlijkste van alles was, dat de „profanatiën van des Heeren Sabbath" toenamen. Met een beroep op de theologische professoren gaven talloos velen zich over aan allerlei Sabbathsschending tot ergernis en verbittering van het vrome volk. De predikanten predikten voor en tegen den Sabbath. Sommige Coccejanen gingen in hun anti-sabbathisme zoover, dat zij de menschen aanrieden na den kerkgang zich weder aan hun gewone dagtaak te begeven. Petrus Poot, predikant te Pijnacker, zond na de catechismuspredicatie een bakker heen met de boodschap, dat hij „wel weder mocht gaen tot sijn baktrog".

In de groote steden werd door deze actie velerlei rumoer verwekt, waardoor de overheid genoopt werd tot het uitvaardigen van Placcaten tegen de schending van den dag des Heeren.

Hoe diep ingrijpend de beteekenis van de ontwikkeling der theologie was voor het sociale leven van het volk behoeft na dit weinige geen nader betoog.

Dat de Coccejaansche theologie een gunstigen invloed oefende op het religieuse leven, kan geen objectief beoordeelaar toestemmen. Ook uit sociaal-ethisch oogpunt was Coccejus' standpunt een schadepost. Rusttijd is op zichzelf een levenseisch voor de maatschappij, die niet dan tot groote schade voor de volksontwikkeling kan worden verworpen.

Ook in dit ethisch moment bleek de diepere theocratische theologie machtiger zedelijke impulsen in zich te dragen, dan de minder speculatieve, over het geheel meer mystische theologie, die zich uit de eenzijdige concepties der XVIIe eeuwsche novatores ontwikkelde. Langzaam maar zeker werd een tijd van religieuse ontbinding voorbereid, die voor de ontwikkeling van het volksleven verslappend gewerkt heeft. De volgende eeuwen bewezen dat.

Dat de XVIIe eeuw op theologisch gebied niet laag stond, maar hooge, nobele spankracht ontwikkeld heeft, kan niet ontkend. Het was op geen enkel terrein een eeuw van achteruitgang, ook niet op religieus gebied. Ten onrechte wordt zulk een vonnis over haar gestreken door hen, die aan eigen theologische vooringenomenheid den maatstaf ontleenen. De velerlei worsteling, waarvan zij getuige was, spreekt voor een opgewekt religieus en theologisch leven, dat in het volksbestaan een overwegende functie had. Uit dat oogpunt beschouwd kan zij glorierijk de vergelijking doorstaan met de eeuwen, die haar volgden.

Toch heeft aan de theologie dier tijden een euvel gekleefd, dat zich bitter gewroken heeft. Gelijk op elk gebied de natie in de XVIIe eeuw van hare positie niet dat gebruik heeft gemaakt, dat er met het oog op de toekomst van gemaakt had moeten en kunnen worden, zoo is ook op theologisch terrein dezelfde dwaling begaan. De religieuse beginselen zijn tot groote schade der toekomstige volksontwikkeling niet doorgezet op wetenschappelijk gebied. In angstvallige bekrompenheid werd een benauwende strijd soms gevoerd over allerlei theologische problemen, waarvan de betrekkelijke waarde wel niet ontkend kan worden, maar in dien strijd ging men zoo algeheel op, dat onderwijl de wetenschap als geheel werd prijsgegeven. Men had geen oog voor het feit, dat van die zijde de grondslagen ondermijnd werden, waarop de tempel stond. Men stelde

zich tevreden met een polemischen arbeid in eng theologische problemen, maar heeft nagelaten thetisch de elementen van eigen wereldbeschouwing tot ontwikkeling te brengen door een eigen Christelijke wetenschap te scheppen.

Die eenzijdigheid en bekrompenheid heeft zich gewroken in de isoleering der religie van de algemeene geestesontwikkeling. De theologen bleven kibbelen, hadden geen oog voor de groote vraagstukken van hun tijd en de wetenschap liet hen begaan, totdat zij den invloed der religie had overvleugeld niet alleen, maar als een ram begon te werken tegen de existentie der religie zelve.

Eerst aan onzen tijd is het aan het uit zijn graf herrezen Calvinisme voorbehouden, dank zij den machtigen stimulus van Dr. Kuyper's geniale geestkracht, nieuwe banen in te slaan, wier einddoel is de moderne wetenschap te assimileeren aan de Christelijke idee. De speculatieve draagkracht van het Calvinisme maakt, dat dit zich daartoe bijzonder leent. Daarom roept het meer dan eenige andere richting de jongeren op om onze veelzijdige, rijke, moderne cultuur aan te grijpen met de bezieling des levens, die de verrezen Christus kan doen tintelen door het sociale organisme van onzen tijd.

DE REGEERING

door

Dr. G. W. KERNKAMP
Hoogleeraar te Utrecht

I Algemeen Overzicht

De Republiek der Vereenigde Nederlanden dankt het niet aan haar regeeringsvorm, dat zij in de zeventiende eeuw zulk een goede figuur heeft gemaakt in de rij der Europeesche staten. Geen geschiedschrijver, die het samenstel van dit ingewikkelde raderwerk moet uiteenzetten, of de zucht ontsnapt hem, dat nergens ter wereld zulk een zonderling en omslachtig werktuig wordt aangetroffen, of de verbazing geeft zich lucht, dat met zulk een gebrekkigen en ondoelmatigen regeeringsvorm nog zooveel groots is kunnen worden verricht. Ter verklaring van dit raadsel worden dan gewoonlijk de voortreffelijke eigenschappen te hulp geroepen van de mannen, die aan het roer van staat, gewest en stad stonden.

Alleen de geschiedenis van de Nederlanden en van hunne staatkundige instellingen in de tijden, die aan de Republiek voorafgaan, kan de bestuursinrichting der Zeven Provinciën ten volle doen begrijpen. Bestek en aard van dit geschrift verbieden echter deze verklaring uit het verleden; ons doel mag alleen zijn in hoofdtrekken te schetsen, hoe in de zeventiende eeuw ons land werd geregeerd; slechts wat onmisbaar is tot recht begrip daarvan, ga vooraf aan ons algemeen overzicht van den regeeringsvorm.

Het jaar 1588 is het geboortejaar van de Republiek

der Vereenigde Nederlanden. Reeds in 1581 was de wettige vorst dezer gewesten, Philips II, afgezworen; maar niet met de bedoeling om voortaan een republikeinschen regeeringsvorm aan te nemen; als nieuwen souverein koos men den hertog van Anjou. Na diens dood werd de opperheerschappij achtereenvolgens aan den koning van Frankrijk en de koningin van Engeland aangeboden; beiden weigerden, maar de onderhandelingen met koningin Elisabeth leidden er toe, dat de graaf van Leicester met de landvoogdij werd bekleed. Eerst na het jammerlijk mislukken van Leicester's bestuur besloot men de proefnemingen met eene vreemde heerschappij te staken en voortaan op eigen beenen te staan; daarom dagteekent de Republiek eerst van 1588.

Onder de meest ongunstige omstandigheden werd haar geboorteklok geluid. De felle partijstrijd uit Leicester's dagen deed nog geruimen tijd zijne naweeën gevoelen; de samenwerking tusschen de verschillende gewesten, die den strijd tegen Spanje volhielden, liet alles te wenschen over; de middelen om dien strijd te voeren, konden slechts met de grootste moeite worden opgebracht. Aan de sluwe staatkunde en het voortreffelijk veldheersbeleid van den Spaanschen landvoogd Parma was het reeds gelukt de Zuidelijke Nederlanden geheel, de Noordelijke goeddeels onder de gehoorzaamheid van zijn koning terug te brengen; binnen korten tijd hoopte hij ook die gewesten, waar de rebellen nog meester waren, te onderwerpen.

De jonge Republiek had dus nog een harden strijd te voeren, voordat haar bestaan eenigermate verzekerd was. De omstandigheden gedoogden niet, dat zij in haar regeeringsvorm de veranderingen aanbracht, die de nieuwe toestand van zelfbestuur vereischte. Zij moest roeien met de riemen die zij had. Zoo goed en zoo kwaad als het ging moest zij zich behelpen met bestuursvormen, die nog uit den landsheerlijken tijd dagteekenden, en slechts

eenigermate pasklaar waren gemaakt aan de behoeften van veranderde omstandigheden.

De eenige band, waardoor de gewesten der rebellen nog werden samengehouden, toen zij geen gemeenschappelijken heer of landvoogd meer hadden, was de in 1579 gesloten Unie van Utrecht. Deze Unie is door den loop der gebeurtenissen later wel beschouwd als eene grondwet van de Republiek, maar zij was als zoodanig niet bedoeld en mist dan ook de voornaamste kenmerken daarvan. Zij was in hoofdzaak niets anders dan een verbond, aangegaan ter gemeenschappelijke verdediging tegen Spanje.

Omtrent den inwendigen regeeringsvorm van de gewesten, die tot haar toetraden, bevat de Unie dan ook geen bindende bepalingen. Zij riep echter, ter betere regeling van de gezamenlijke verdediging, een centraal bestuur in het leven; in zooverre, zal men dus meenen, draagt de Unie dan toch het karakter van eene grondwet. Maar de staatkundige lotgevallen der Nederlanden na 1579 hebben juist ten gevolge gehad, dat het door de Unie te voorschijn geroepen centraal regeeringsorgaan niet in leven is gebleven. Voor het algemeen landsbestuur waren in 1588 slechts twee organen aanwezig, waarvan de oorsprong teruggaat tot den landsheerlijken tijd, die beide dus niet oorspronkelijk bestemd waren voor het doel, waartoe zij tijdens den opstand vervormd zijn: de Raad van State en de Staten-Generaal.

De Staten-Generaal, bestaande uit afgevaardigden van de souvereine gewesten, vormden de hoogste macht in alle aangelegenheden, die de gewesten gezamenlijk betroffen. Zij droegen het algemeen bestuur der Republiek op aan den Raad van State, in welk college elf, na 1594 (toen Groningen weder bij de Unie kwam) twaalf leden zitting hadden: drie uit Holland, uit de overige gewesten twee of één; bovendien mochten de stadhouders van rechtswege zitting nemen in den Raad, en verschenen er, krachtens het in 1585 met Engeland gesloten verdrag, twee Engelsche

heeren. Aanvankelijk was ook de bevelhebber van de Engelsche hulptroepen lid van den Raad, maar dit hield weldra op. De bevoegdheid van den Raad kan men in het algemeen aldus omschrijven, dat hij de leiding had van de buitenlandsche betrekkingen, van de verdediging te land en van de gezamenlijke financiën.

Reeds van 1588 af waren de Staten-Generaal er echter op uit om de bevoegdheid van den Raad van State in te korten en hun eigen machtskring uit te breiden. In de instructie, welke in het genoemde jaar aan den Raad werd gegeven, schemert reeds de bedoeling door, om de wetgevende macht in de buitenlandsche politiek voor de Staten-Generaal op te eischen en den Raad alleen met de uitvoering der genomen besluiten te belasten. De aanwezigheid der Engelsche heeren in den Raad verklaart dezen toeleg reeds voldoende. Al was Engeland officieel onze bondgenoot, het was daarom nog niet onze vriend en herhaaldelijk kwamen de belangen van beide staten met elkaar in strijd. Zoo scheen het niet geraden, over de gewichtigste aangelegenheden van deze gewesten te doen beslissen door een college, welks beraadslagingen onmiddellijk aan de Engelsche regeering werden overgebriefd.

Andere redenen voegden zich daar bij. Van de Vereenigde Nederlanden was Holland verreweg het belangrijkste gewest. Het bracht alleen meer op in de voor den oorlog noodige gelden dan de overige gewesten tezamen, en schoot het aandeel van deze nog dikwijls voor; bij aangelegenheden van handel en scheepvaart — de voornaamste bronnen van bestaan dezer gewesten — was Holland het meest gemoeid. Het roer van Holland's staatkunde lag in de hand van den landsadvocaat, Johan van Oldenbarnevelt. Zoowel het economisch overwicht van Holland als de staatsmanstalenten van Oldenbarnevelt veroorzaakten, dat Holland hoe langer hoe meer de leiding der algemeene staatkunde in handen trachtte te krijgen. Dat kon het best

geschieden door de macht van de Staten-Generaal ten koste van die van den Raad van State uit te breiden. In den Raad van State had Oldenbarnevelt geen toegang; in de Staten-Generaal was hij de invloedrijkste persoon. De leden van den Raad van State waren door hun eed verplicht boven alles het welzijn der Unie te behartigen; in de vergadering der Staten-Generaal, waar de afgevaardigden opkwamen voor de aangelegenheden van hun eigen gewest, kon Holland het volle gewicht zijner belangen in de schaal werpen en deze dikwijls naar zijne zijde doen overslaan.

Ook Prins Maurits hielp Oldenbarnevelt bij het bereiken van het zooeven geschetste doel. Gelijk de advocaat van den lande in staatkundige aangelegenheden gaarne het heft in handen hield, zoo was Maurits liefst zijn eigen meester in alles wat de krijgszaken betrof. Hoe langer hoe meer eigende hij zich de leiding daarvan toe; al moest hij zich dan voortaan ook laten welgevallen dat afgevaardigden der Staten-Generaal toezicht hielden op zijne veldtochten, dit was hem minder onaangenaam dan dat hij het gezag van den Raad van State boven zich moest erkennen.

Zoo werd reeds na eenige jaren het opperste gezag overgebracht van den Raad van State naar de Staten-Generaal; deze laatste vergadering werd een college van dagelijksch bestuur, en maakte dan ook in 1593 hare zittingen permanent, d. w. z. kwam elken dag bijeen. Voor deze nieuwe taak was zij allerminst geschikt. De afgevaardigden, die er verschenen, mochten over belangrijke aangelegenheden alleen hunne stem uitbrengen, wanneer zij eerst het oordeel van het gewest, dat zij vertegenwoordigden, hadden ingewonnen. Vandaar dat het dikwijls zeer lang duurde, voordat een beslissing kon worden genomen, en dat het zoo uiterst moeilijk viel staatszaken geheim te houden. Maar dit was niet het eenige. Omdat de afgevaardigden ter Staten-Generaal zich in de eerste plaats beschouwden als vertegenwoordigers van hun gewest, kon

deze vergadering geen centraal regeeringsorgaan zijn, dat de belangen van het geheel behartigde. De klem der regeering berustte voortaan bij de gewestelijke Statenvergaderingen; de Republiek werd een statenbond, waarin Holland, het rijkste, het machtigste, maar ook het wakkerste gewest den toon aangaf.

De heerschappij van de leer der gewestelijke souvereiniteit, die tot 1618 in onze Republiek heeft gegolden, was niet het gevolg van het veld winnen eener staatsrechtelijke theorie, maar zij sproot voort uit de feitelijke omstandigheden. De feiten dwongen er toe, dat Holland overmachtig werd in de Unie; in de hachelijke tien eerste jaren der Republiek was het noodzakelijk, dat de leiding dáár berustte, waar de macht en de lust om den vijand te weerstaan het grootst waren. Al heeft begrijpelijkerwijze de Raad van State herhaaldelijk geprotesteerd tegen de inbreuk op zijne bevoegdheid, men mag zeggen dat de verandering, die zoo even werd geschetst, tot stand kwam met medewerking van de meerderheid der regenten uit alle gewesten, met medewerking ook van de grootste macht, die nevens Holland in de Republiek bestond, die van den Prins van Oranje.

Als stadhouder van Holland en Zeeland, weldra ook van Gelderland, Overijsel en Utrecht, oefende Maurits reeds een groot gezag uit; als admiraal-generaal der Unie stond hij aan het hoofd der zeemacht; het kapitein-generaalschap der Unie werd hem, door de tegenwerking van Friesland, niet opgedragen, maar als stadhouder van vijf gewesten voerde hij tevens het bevel over hunne troepen, zoodat het grootste gedeelte van de legermacht der Unie hem had te gehoorzamen. Maar zijn invloed strekte zich veel verder uit dan de macht, die hij ontleende aan zijne ambten; door de populariteit van het Oranjehuis, door den glans van zijn eigen overwinningen, nam Maurits hier te lande eene positie in, die uiterlijk veel begon te gelijken op die van een souverein.

Tusschen hem en Oldenbarnevelt heeft geruimen tijd de beste verstandhouding geheerscht; zoolang dat het geval was, liet Maurits, afkeerig van staatszaken, de leiding daarvan gaarne aan den Advocaat over. Maar de ontstentenis van een algemeen bindend gezag deed zich dikwijls zoo pijnlijk gevoelen, dat ook Oldenbarnevelt de wenschelijkheid heeft ingezien om Maurits als souverein aan het hoofd van den staat te stellen. Meer dan eens is daarvan sprake geweest; allerlei redenen hebben gemaakt, dat het plan niet tot uitvoering is gekomen. Eene daarvan was de weigering van Maurits om zich als souverein met eene beperkte macht te vergenoegen; een andere de verwijdering, die tusschen den Prins en den Advocaat ontstond na den tocht naar Vlaanderen (1600).

De gebeurtenissen van 1618 en 1619 brachten Oldenbarnevelt en zijn regeeringsstelsel ten val. Maurits stelde zich aan het hoofd van de partij, die als politieke leuze de Unie-idee had gekozen, dat wil zeggen: versterking van het centraal gezag. Doch zijne overwinning bracht geen ingrijpende verandering in den staatsvorm; het gezag van den Raad van State werd niet vergroot; evenmin liet Maurits zich een hooger waardigheid opdragen; hij stelde zich er mede tevreden door middel van zijne gunstelingen de hoogste staatslichamen naar zijne hand te zetten.

Eerst in de dagen van Frederik Hendrik betrad de Stadhouder den weg, die tot het erfelijk oppergezag van de Oranjes over deze gewesten scheen te voeren. De leiding der buitenlandsche staatkunde berustte bij hem; over alle belangrijke aangelegenheden werd zijn advies door de Staten-Generaal niet alleen ingewonnen maar ook opgevolgd; behalve het admiraal-generaalschap was hem, onder den titel van kapitein-generaal, het opperbevel over het Unie-leger opgedragen. De zuinige en ongehuwde Maurits had er geen eigenlijk hof op na gehouden; onder Frederik Hendrik neemt de luister van het hof te 's Gravenhage gestadig

toe. Op het voorbeeld van Frankrijk wordt de Prins van Oranje voortaan met den titel van Zijne Hoogheid aangesproken. Bij den dood van Hendrik Casimir in 1640 weet Frederik Hendrik zich ook het stadhouderschap van Groningen en Drente te doen opdragen; maar dat van Friesland ontgaat hem. Doch zijn zoon krijgt de toezegging, dat hij zijn vader in al diens ambten mag opvolgen, en zelfs het stadhouderschap van Friesland wordt aan den jongen Willem beloofd, wanneer Willem Frederik, de opvolger van Hendrik Casimir, kinderloos mocht komen te overlijden. Van de toezegging der opvolging in de hooge ambten tot de erfelijkverklaring daarvan was de afstand gering, even gering als die van de stadhouderlijke waardigheid, zooals zij zich in de laatste twintig jaren had ontwikkeld, tot de souvereiniteit. Het huwelijk van Prins Willem met een Engelsche koningsdochter verhoogde eindelijk in geen geringe mate het aanzien van het Oranjehuis tegenover buitenlandsche vorsten.

Maar in de jaren na 1640, toen Frederik Hendrik hier grooter gezag uitoefende, dan Maurits ooit had bezeten, bond Holland den strijd aan tegen de wassende macht der Oranjes. Zoowel in belangrijke vragen van binnen- als van buitenlandsche staatkunde wist het zijne meening door te zetten; de Bickersche ligue — zooals deze Hollandsche regentenpartij genoemd werd naar de Amsterdamsche burgemeesters Bicker, die aan het hoofd ervan stonden — trad in het voetspoor van Oldenbarnevelt en trachtte aan Holland weder de plaats terug te geven, die het in de dagen van den Advocaat had ingenomen.

De verzwakking der geestvermogens van Frederik Hendrik in zijne laatste levensjaren maakte het aan de Hollandsche regenten gemakkelijker om den invloed van hun gewest te vermeerderen. Maar na Frederik Hendrik's dood ging het stadhouderschap over op een jongen, eerzuchtigen Prins van Oranje, wien de gematigdheid, die zijn vader altijd

had betracht, vreemd was. Zoodra hij zich vast genoeg in het zadel gevoelde, bond hij den strijd tegen Holland aan.

De aanleiding tot dien strijd was het bekende geschil over de afdanking van het krijgsvolk in 1650. De politieke leuze was aan de zijde van den Prins en de Staten-Generaal en den Raad van State weder de Unie-idee, aan de zijde van Holland die der gewestelijke souvereiniteit. In werkelijkheid liep de strijd, zooals een tijdgenoot het uitdrukte, hierover: of Zijne Hoogheid meester in het land zou zijn, dan wel de Staten.

Met de schijn-overwinning, door den Prins in 1650 behaald, was de vraag, waar het eigenlijk om ging, niet beslist. Ware zijn levensdraad niet plotseling afgesneden, het zou tusschen hem en Holland opnieuw tot een strijd zijn gekomen, heel wat ernstiger dan die van den zomer van 1650. Maar het overlijden van Willem II in November 1650 gaf aan Holland de gelegenheid om het bestuur te regelen naar de inzichten van de Loevesteinsche factie, zooals voortaan de aristocratisch-republikeinsche partij werd genoemd.

Reeds in de maand, volgende op den dood van Zijne Hoogheid, trokken de Staten van Holland de voornaamste rechten, die de stadhouder tot dusverre had uitgeoefend, aan zich. In de eerste plaats de magistraatsbestelling, dat is de verkiezing van de stedelijke regenten; maar de stemhebbende steden — dat zijn de 18 steden, die afgevaardigden naar de Statenvergadering zonden — konden verlof bekomen om hare magistraten geheel vrij te kiezen, buiten inmenging van de Staten, en alle hebben dat recht aangevraagd en verkregen. Verder trokken de Staten alle politieke en militaire ambten aan zich, die vroeger door den Stadhouder waren vergeven, en besloten zij dat ook het recht van gratie voortaan door hen zelven zou worden uitgeoefend. Soortgelijke besluiten werden ook door de overige gewesten genomen.

Onmiddellijk na den dood van den Prins hadden de

Staten van Holland bovendien het initiatief genomen tot bijeenroeping eener buitengewone vergadering van afgevaardigden der zeven gewesten. Op deze Groote Vergadering, die in de eerste maanden van 1651 te 's Gravenhage bijeen was, triumfeerde het beginsel der gewestelijke souvereiniteit. Ten opzichte van het legerbestuur werd de macht van den Raad van State nog meer besnoeid; feitelijk werd het Unie-leger ontbonden in zeven provinciale legertjes. Over de Unie en de voornaamste strijdvragen, die daaruit ontsproten, b.v. de beslissing van geschillen tusschen gewesten onderling, werd veel gesproken, maar geen enkel bindend besluit genomen. Doch ten opzichte van de hooge waardigheden, die tot dusverre door de Prinsen van Oranje waren bekleed, slaagde Holland in zijn toeleg. Het wist nl. te bewerken, dat het ambt van kapitein- en admiraal-generaal der Unie onvervuld bleef, en dat de meeste gewesten het voorbeeld van Holland volgden om ook het stadhouderschap niet te bezetten; alleen Groningen en Drente droegen deze laatste waardigheid aan den Frieschen stadhouder Willem Frederik op.

In het eerste stadhouderloos tijdvak (1650—1672) herhalen zich dus de toestanden op regeeringsgebied van vóór 1618. Holland heeft, door middel van zijn raadpensionaris, de leiding van de algemeene politiek; en bij ontstentenis van een stadhouder en kapitein-generaal was de macht van het gewest nog veel grooter dan in de dagen van Oldenbarnevelt.

Ten opzichte van de binnenlandsche politiek was het streven van Johan de Witt, die sinds 1653 in Holland het ambt van raadpensionaris bekleedde, op het volgende doel gericht: scheiding van het burgerlijk- en het militair gezag. Reeds eenige weken na het overlijden van Willem II, op den 2en December 1650, had de vroedschap van Amsterdam uitgesproken, dat deze scheiding voortaan een „grondwet van den staat" moest zijn: de gebeurtenissen

van 1650 hadden vooral Amsterdam geleerd, hoe gevaarlijk het kon zijn, dat de stadhouder van Holland tevens het bevel voerde over het Unie-leger. Wanneer het mogelijk ware geweest om den Prins van Oranje, die in 1650, een week na zijn vader's dood, geboren werd, voor goed uit te sluiten van alle hooge waardigheden in de Republiek, dan zouden Johan de Witt en zijne staatkundige vrienden dat zeker de beste oplossing hebben gevonden. Maar naarmate het Prinsje ouder werd en de liefde van het volk voor hem zich meer uitte, begrepen ook de vurigste voorstanders van de zelfregeering der Staten, dat het op den duur ondoenlijk zou blijken hem buiten eenigen regeeringspost te houden. Daarom namen de Staten van Holland in 1667 het besluit, dat onder den naam van Eeuwig Edict bekend is gebleven. Zij bepaalden daarbij in de eerste plaats, dat de magistraatsbestelling in de steden zou blijven, zooals zij thans was, en dat de Staten ook in het vervolg de ambten zouden blijven vergeven, die zij in December 1650 aan zich hadden getrokken; verder werd het stadhouderschap in Holland afgeschaft en spraken de Staten de onvereenigbaarheid uit van het kapitein- en admiraal-generaalschap der Unie met het stadhouderschap van eenig gewest. Deze laatste bepaling werd in 1670 door de overige gewesten bekrachtigd bij de „Harmonie": zoo was de onvereenigbaarheid van het hoogste burgerlijk en het hoogste militair gezag door alle zeven provinciën vastgesteld. De Prins van Oranje zou dus hebben te kiezen; en daar het burgerlijk gezag zijn waarde goeddeels verloren had door de afschaffing van het stadhouderschap in Holland, zou zijne keuze zeker vallen op het militair gezag. Als bevelhebber van leger en vloot zou hij dan nog altijd een aanzienlijke positie bekleeden, aanzienlijk genoeg, hoopte men, om er het volk door tevreden te stellen; maar de regeeringsmacht zou bij de Staten berusten.

Ook al ware de catastrophe van 1672 niet gevolgd,

dan toch zouden deze berekeningen vermoedelijk gefaald hebben. De Prins van Oranje was geen pretendent, die rustig bij de pakken zou neerzitten totdat het den regenten zou hebben behaagd hem tot hooger waardigheid te roepen; ook zonder de hulp der gebeurtenissen van het rampjaar zou hij de Oranjelievende elementen in het Nederlandsche volk in beweging hebben gebracht. Niet de partij van de Witt, maar hij had de meerderheid der natie achter zich. Hij kon rekenen op den steun van de Gereformeerde Kerk, wier predikanten aan de meerendeels libertijnsche regenten geen goed hart toedroegen en de Oranjes als „voedsterheeren" der Kerk vereerden; hij kon zeker zijn van de neiging van den adel in de meeste landprovinciën om den trots van Holland te helpen fnuiken; hij mocht zich vleien, dat leger en vloot de Oranjevaan met gejuich zouden begroeten; hij kon eindelijk er op vertrouwen, dat de groote meerderheid der burgerij en der volksklasse een hartgrondigen afkeer koesterde van de almacht der aristocratische regenten en in de verheffing van Oranje een waarborg zou meenen te zien tegen onderdrukking en willekeur.

De volksbeweging van 1672, gewekt door den gelijktijdigen aanval van Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen, bracht Oranje aan het roer van den staat en verwijderde zijne principieele tegenstanders uit alle regeeringscolleges. Tot stadhouder van Holland en Zeeland en kapitein- en admiraal-generaal der Unie verheven, leidde Willem III de verdediging van het land. De oorlogszaken legden aanvankelijk geheel beslag op hem; eerst toen de vijand deze gewesten had ontruimd, kwam er tijd om de regeering op vasten voet te brengen. In de jaren 1674 en 1675 valt de poging om de souvereiniteit van het Oranjehuis in deze gewesten te vestigen. In Holland en Zeeland werd het stadhouderschap erfelijk verklaard in de mannelijke linie; gelijk besluit namen de Staten-Generaal ten opzichte van het kapitein- en admiraal-generaalschap.

Zoodra Utrecht door den vijand ontruimd was, werd de vraag geopperd of dit gewest in zijn ouden rang en met zijn oude grondgebied weder in de Unie zou worden opgenomen. Van de daardoor gerezen onzekerheid maakte Willem III gebruik. Hij deed de vraag ten gunste van het gewest beslissen, maar trok daarop terstond naar de stad Utrecht, zette de oude regenten af en voerde bij overrompeling een nieuw regeeringsreglement in, waarbij hij als erfstadhouder een buitensporig groote macht kreeg; de bezetting der magistraatsposten en de benoeming der vertegenwoordigers van het gewest in de Staten-Generaal, den Raad van State en de overige algemeene regeeringscolleges hingen voortaan feitelijk alleen van hem af. Ook in Gelderland en Overijsel verkreeg Willem III het erfstadhouderschap en werden dergelijke regeeringsreglementen ingevoerd als in Utrecht; in Overijsel gaf het reglement den stadhouder echter een iets minder grooten invloed.

De macht van den stadhouder in de drie genoemde gewesten verschilde zoo weinig van die van een souverein, dat het voor de hand lag hem nu ook den titel van de souvereine macht te verleenen. De poging daartoe is dan ook gedaan. In Januari 1675 heeft Gelderland den hertogelijken titel aan Willem III opgedragen. Van de zijde der Oranjepartij was dit eene verkenning van het terrein; ware het gebleken, dat het aanbod van de souvereiniteit over Gelderland bijval had gevonden bij de burgerij in de overige gewesten, dan zou ook daar getracht worden om hetzelfde doel te bereiken. Om de stemming van het volk te peilen, wilde Willem III den hertogelijken titel in Gelderland niet aannemen, voordat hij het advies van de overige gewesten had gevraagd. In Utrecht, waar de regenten geheel van den Prins afhankelijk waren, ried men het aan; maar in Holland en Zeeland verklaarden vele steden zich er tegen. De regeering van Amsterdam gaf als haar advies te kennen: „dat de goê gemeente, sinds de afzwering van

Koning Philips, een innerlijken afkeer gehad had van vorstelijke, grafelijke en dergelijke titels, en daarentegen veel genoegen gevonden in de stadhouderlijke regeering, welke onlangs, met ongemeenen ijver en drift van 't volk, hersteld was geworden; dat men vooral in deze tijden zorg moest dragen, dat het volk niet in den waan werd gebracht, dat de Prins zijn eigen belang zocht boven dat van 't gemeen". Steden, die in 1672 het meest voor de verheffing van den Prins hadden geijverd, zooals Haarlem, Leiden en Enkhuizen, lieten zich in gelijken geest uit; Veere, altijd het eerst erbij om de Oranjevaan te hijschen, meende zelfs dat „de rust en welvaart des vaderlands afhingen van (het behoud) van den tegenwoordigen regeeringsvorm".

Men moet niet gelooven, dat deze ontradende adviezen alleen de meening van de regenten weergaven, en dat de burgerij en het volk er eigenlijk vóór waren om Willem III tot souverein te verheffen. Ware dit het geval geweest, de Oranjepartij zou er niet voor teruggedeinsd hebben om het volk in beweging te brengen, en de regenten, wien het spooksel van den moord der gebroeders de Witt nog voor oogen stond, zouden voor de eerste krachtige uiting van den volkswil hebben gecapituleerd. Maar alles wijst er op, dat de liefde voor den republikeinschen staatsvorm ons volk in het bloed zat; dat men een Oranje als stadhouder en legerhoofd wenschte, met zooveel macht ongeveer als hij zelf begeerde, maar niet een Oranje als souverein. Zooals de Alkmaarsche heeren in de Statenvergadering van Holland opmerkten: „het volk wordt liefst met een schijn van vrijheid gemompt (bedrogen)"; de Prins mocht in werkelijkheid het hoogste gezag in handen nemen, de schijn van vrijheid diende aan het volk te worden gelaten.

Nog voordat alle adviezen bij den Prins waren ingekomen, had hij reeds voor het aanbod van Gelderland bedankt; hij was voldoende ingelicht over de stemming van het volk, en toonde zich zeer geraakt, dat men hem

verdacht hield alleen zijne eigen grootheid te zoeken. Vooral aan de Staten van Zeeland gaf hij in een ongenadigen brief zijne ergernis daarover te kennen. Deze hadden het afslaan van Gelderland's aanbod aangeraden onder verwijzing naar „het loffelijk voorbeeld van Gideon, wien Israël, door hem uit de slavernij der Midianiten verlost, diergelijk een aanbieding gedaan had". Willem III antwoordde met aanhaling van een anderen bijbeltekst: „dat de kinderen Israëls niet dachten aan den Heere hunnen God, die ze gered had van de hand aller hunner vijanden van rondsomme, en dat zij geene weldadigheid deden bij den huize Jeruhaals, dat is Gideons, naar al het goede, dat hij bij Israël gedaan had".

Zoo mislukte de poging om den Prins tot souverein vorst van de Nederlanden uit te roepen. In menig opzicht is er reden om te betreuren, dat dit niet is geschied. Zoo Willem III landsheer ware geworden, zou een nadere regeling van den regeeringsvorm moeilijk hebben kunnen uitblijven en had men allerlei gebreken eruit kunnen verwijderen. Nu dit niet geschiedde, maakte Willem III herhaaldelijk gebruik van zeer afkeurenswaardige middelen om toch de regeering geheel naar zijne hand te zetten. Dat had hij noodig voor zijne buitenlandsche staatkunde; hoofdzakelijk met het oog op het buitenland had hij dan ook den hoogeren titel begeerd, die hem tegenover vreemde vorsten meer gezag zou hebben bijgezet.

In Utrecht, Gelderland en Overijsel kon Willem III door toedoen der regeeringsreglementen bereiken wat hij wenschte; van de stem dezer gewesten was hij zeker. In Zeeland had de stadhouder steeds een grooten invloed; sinds 1672 was Willem III er bijna alvermogend. Alleen Holland kon eenige moeilijkheid opleveren; de Prins had er als stadhouder dezelfde slecht omschreven bevoegdheid als zijne voorgangers. Maar toen Fagel tot opvolger van Johan de Witt was benoemd, was in de instructie van

den raadpensionaris ook dit voorschrift opgenomen, dat hij den stadhouder van alle voorkomende belangrijke zaken vooraf kennis moest geven, opdat deze zijne meening daarover zou kunnen doen hooren. In de praktijk kwam dit hierop neer, dat de raadpensionaris voortaan meer de dienaar van den Prins was dan die van de Staten van Holland. Wat de verkiezing der stedelijke magistraten betreft, in de meeste steden van Holland had de stadhouder het recht om deze te benoemen uit hem aangeboden dubbeltallen. Willem III oefende echter ook invloed uit op de samenstelling der dubbeltallen, en wanneer hem dit niet gelukte, zag hij er niet tegen op, buiten de voordracht om te gaan. In steden, waar de verkiezing van den stedelijken magistraat geheel of gedeeltelijk buiten den stadhouder omging, begon Willem III de nieuwigheid der „recommandatiën" in te voeren, d. w. z. dat hij candidaten voor bepaalde ambten aanbeval. Zoo was Amsterdam er prat op, dat de verkiezing van burgemeesteren daar „vrij" was, d. w. z. niet geschiedde door den stadhouder, maar door den oud-raad, bestaande uit regeerende en oud-burgemeesteren en regeerende en oud-schepenen. Ook hier trachtte Willem III — voor de verkiezing, die op 1 Februari 1676 moest plaats hebben — een hem welgevallig candidaat aan te bevelen; de heeren zetten zich schrap en sloegen op de aanbeveling geen acht. Maar zij moesten aanzien, dat de Prins uit het hem aangeboden dubbeltal voor de verkiezing van schepenen, waarop de namen der gewenschte candidaten door burgemeesteren met een stipje werden aangeduid, verscheiden van de niet „gestipte" heeren koos; Frederik Hendrik en Willem II hadden dit nooit gedaan, Maurits slechts éénmaal.

Ergerlijk waren de praktijken, die de Prins in Rotterdam aanwendde om steeds op een meerderheid voor zijne plannen te kunnen rekenen. Twee heeren, die door Zijne Hoogheid in de vroedschap wenschten te worden gekozen,

gingen onder „solemnelen eede" de verplichting aan, te zullen stemmen, zooals hun door twee van 's Prinsen creaturen in de stad zou worden bevolen; tegelijk verbonden zij zich om altoos de beginselen der stadhouderlijke regeering en de Voetiaansche (orthodoxe) maximes in de kerk voor te staan. Opdat zij zich ook door iets anders dan door den plechtigen eed gebonden zouden gevoelen, moesten zij, als waarborg voor de nakoming hunner belofte, in 't algemeen hunne goederen verpanden; een van de twee deponeerde bovendien een som van 4000 gulden, die verbeurd zou zijn als hij niet „goed" stemde! Van Rotterdam is dit toevallig bekend geworden; maar men mag vermoeden, dat ook in andere steden deze politieke zielverkooperij heeft plaats gehad.

Tot zulke infame middelen nam Willem III zijne toevlucht om zijn doel te bereiken. Dat doel was: geen tegenstand te ondervinden bij zijne buitenlandsche politiek. Aan de buitenlandsche staatkunde was de binnenlandsche voor hem ondergeschikt; hij had geen tijd en geen lust om tot een ingrijpende hervorming van den regeeringsvorm over te gaan; hij had evenmin tijd en lust om de regenten, bij elken maatregel van buitenlandsche politiek, van de wenschelijkheid of noodzakelijkheid daarvan te overtuigen. Zoo de heeren slechts stemden gelijk hij verlangde, was hij tevreden. Maar het gevolg daarvan was, dat onder zijn stadhouderschap tal van personen zonder karakter in de regeeringscolleges kwamen, die in de vergaderzaal blindelings stemden naar den wil van Zijne Hoogheid, en verder het ambt, dat zij door allerlei kuiperijen hadden verkregen of voor hooge prijzen soms hadden gekocht, misbruikten ten eigen bate. Van de oude partijschappen van staatsgezinden en voorstanders van de stadhouderlijke regeering merkt men zoo goed als niets meer; de strijd van beginselen ontbreekt, de strijd tusschen allerlei côterieën om de voordeelen der regeeringsposten wordt daarentegen fel ge-

voerd. Het aantal contracten van correspondentie — schriftelijke overeenkomsten van groepen regenten om elkaar en elkaars verwanten de vette ambten te bezorgen — neemt in het laatste kwartaal der zeventiende eeuw schrikbarend toe. In den tijd van Willem III zijn in de regentenkringen de kiemen van het bederf gelegd, dat in de eerste helft der achttiende eeuw zoo welig opschoot.

II De algemeene regeeringscolleges

De Staten-Generaal vergaderden in een der zalen van het Binnenhof, tweemaal per dag. Het aantal leden was zeer verschillend; elk van de zeven gewesten kon zooveel afgevaardigden zenden als het wilde; voor de stemming deed dit niet af; elk gewest bracht toch maar éene stem uit. Verreweg de meeste leden waren voor een bepaalden tijd afgevaardigd, voor drie of voor zes jaar; sinds 1624 mochten militairen geen zitting nemen in de Staten-Generaal, omdat zij te veel afhankelijk waren van den kapitein-generaal. Het lidmaatschap was zeer gezocht, daar de leden van de belangrijkste staatszaken kennis kregen en invloed uitoefenden op de begeving van tal van posten. Tijdens het twaalfjarig bestand kwam voor de Staten-Generaal de titel Hoogmogende Heeren of Haar Hoogmogenden in gebruik.

Het landschap Drente was wel lid van de Unie, maar had geen zitting in de Staten-Generaal; herhaalde malen heeft het pogingen daartoe gedaan, maar zonder gevolg; de Westfaalsche hammen en patrijzen, toegezonden aan de heeren in Den Haag, die zich moeite gaven voor Drente, waren te vergeefs geofferd. De zeven gewesten wilden het arme en weinig bevolkte landschap niet als gelijkgerechtigd erkennen; zoo het toegelaten werd tot de vergadering, zou het daar immers evenals de andere éene stem uitbrengen en dus gelijkstaan bv. met Holland.

Het voorzitterschap werd om de beurt door elke provincie

bekleed, telkens gedurende eene week, naar deze rangorde: Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijsel, Groningen; elken Maandag-morgen wisselde het. Door deze regeling miste de leiding der zaken de vastheid, die heerscht in eene vergadering, waar de voorzitter vele jaren achtereen dit ambt uitoefent; maar geen der gewesten gunde aan een ander de blijvende of langdurige waarneming van het præsidium. Want het was van groot belang, welk gewest den voorzitterszetel innam. Van den voorzitter toch hing het af, welke zaken aan de orde werden gesteld; hadden alle gewesten, bij monde van één hunner afgevaardigden, hunne meening uitgesproken, dan maakte de voorzitter de conclusie op, d. w. z. de meening der meerderheid, die dan tot besluit der vergadering werd verheven; streed deze meening echter met die van zijn eigen gewest, dan kon hij weigeren te concludeeren, maar ruimde dan gewoonlijk zijn zetel in voor den president van de vorige week, wanneer althans het door dezen vertegenwoordigde gewest geen bezwaar had tegen de conclusie.

In belangrijke zaken verliep er intusschen gewoonlijk een geruime tijd, voordat men aan de conclusie toe was. Alleen over aangelegenheden van weinig gewicht stemden de leden der Staten-Generaal volgens hunne eigen meening; bij alle andere waren zij gebonden aan die van hunne committenten, dat zijn de Staten van het gewest, die hen afvaardigden. Kwam er dus een belangrijke zaak aan de orde, waaromtrent de afgevaardigden van één of ander gewest nog niet gelast waren, dan werd de zaak „overgenomen", d. w. z. door hen medegedeeld aan hunne committenten. Maar niet altijd was op dat oogenblik de Statenvergadering van het betrokken gewest bijeen; en wanneer zij bijeen was gekomen, moesten de ridderschap en de steden in dat gewest weer eerst beraadslagen, voordat hare afgevaardigden ter Statenvergadering hunne stem konden uitbrengen. Men begrijpt, tot welk eindeloos uitstel dit

kon leiden, zelfs bij bereidheid om mede te werken tot een spoedige beslissing, en hoe onwilligen hier steeds een gelegenheid konden vinden om een zaak op de lange baan te schuiven. De Staten-Generaal waren dan ook berucht om de langzaamheid hunner beslissingen.

Een ander gevolg was de onmogelijkheid om een zaak geheim te houden. Wanneer niet alleen de leden der verschillende gewestelijke Statenvergaderingen, maar ook de ridderschap en de vroedschap der steden in alle belangrijke zaken gekend moesten worden, waren er natuurlijk altijd verscheidenen, die niet konden zwijgen, zelfs al hadden zij den eed van geheimhouding afgelegd. Voor vreemde mogendheden was het dan ook altijd gemakkelijk om kennis te krijgen van staatszaken, die hier te lande aanhangig waren.

Om de afdoening van zaken wat te verhaasten, werden de meeste onderwerpen voorbereid door commissies, welke bestonden uit één lid uit ieder gewest, terwijl bovendien ook de advocaat of raadpensionaris van Holland daarin gewoonlijk zitting had. Maar zelfs wanneer het werk in deze commissies goed voorbereid was en de afgevaardigden preciesen last van hun gewest hadden gekregen, dan nog kon de behandeling van eene zaak lang slepen. Voor sommige beslissingen toch was eenparigheid van stemmen vereischt: volgens art. 9 der Unie voor het verklaren van oorlog, het sluiten van vrede en verdragen, en voor het opleggen van financieele verplichtingen aan de gewesten. Kon men niet tot eenstemmigheid geraken, dan was, volgens het zooeven genoemde artikel, de beslissing bij de „stadhouders van de gewesten, nu ter tijd wezende". Het was echter een betwist punt, of hiermede alleen de stadhouders bedoeld werden, die er op 't oogenblik van het sluiten van de Unie waren, dan wel: de stadhouders, die er waren telkens als men het niet eens kon worden over een punt, waarbij eenstemmigheid vereischt was. In tijden van een krachtig stadhouderlijk gezag kon de stadhouder zijn

invloed doen gelden om tot eene schikking te geraken; in de dagen van Oldenbarnevelt en de Witt waren het deze staatslieden, die raad moesten schaffen in de ongelegenheid. Meestal dreef ten slotte de meerderheid haar zin door; maar het was de vraag, in hoeverre de minderheid aan zulk een besluit gebonden was.

Over het algemeen was het niet zeker, hoever de bevoegdheid der Staten-Generaal zich uitstrekte. Herhaaldelijk zijn er geschillen ontstaan, omdat een gewest meende, dat de Staten-Generaal een besluit hadden genomen in een aangelegenheid, waarover de gewesten zelve de souvereine beschikking hadden. De bewoordingen van de Unie lieten daarover allerlei twijfel. Of onze Republiek een bondsstaat dan wel een statenbond was, of het gezag der Staten-Generaal als het hoogste gold dan wel dat der gewesten afzonderlijk, werd in verschillende tijden anders opgevat. In de praktijk kwam de vraag hierop neer: zal de stadhouder het land regeeren, of Holland?

Van de onderwerpen, die in de Staten-Generaal werden behandeld, noemen wij in de eerste plaats: de buitenlandsche politiek, de verdediging van het land, en de gezamenlijke financiën.

In theorie hadden de Staten-Generaal de leiding der buitenlandsche staatkunde; zij verklaarden oorlog, sloten vredesverdragen en andere tractaten, maakten de instructies op voor gezantschappen, ontvingen buitenlandsche gezanten ten gehoore enz. In werkelijkheid is de buitenlandsche politiek achtereenvolgens geleid door Oldenbarnevelt, Frederik Hendrik, Johan de Witt en Willem III. Voor de behandeling van geheime staatszaken en van zaken, waarin spoedig beslist moest worden, waren de Staten-Generaal, gelijk wij zagen, geheel ongeschikt. Daarom werd hierbij vooral gebruik gemaakt van „secrete besognes", van commissies, waarin de landsadvocaat of raadpensionaris van Holland een groote rol speelde. In Frederik Hendrik's tijd

werden door deze commissies steeds „het hoogwijs advies ende de consideratiën" van Zijne Hoogheid gevraagd; het werd toen bovendien een vast gebruik, dat de president der Staten-Generaal vóór elke vergadering bij den stadhouder kwam om met hem te overleggen, welke onderwerpen ter tafel zouden worden gebracht. Johan de Witt mocht van zich zelf getuigen, dat zijne medeleden in zulke commissies „gewoon waren het werk meest op hem te laten aankomen en hem de zaak bijna alleen en geheel toe te vertrouwen". Willem III bereidde met Fagel en Heinsius, die achtereenvolgens raadpensionaris van Holland waren, alle belangrijke diplomatieke zaken voor, waarover de Staten-Generaal, gewoonlijk volgens zijne aanwijzing, een besluit namen.

Zoowel voor de verdediging te land als voor het zeewezen hadden de Staten-Generaal zorg te dragen; voor de eerste droegen zij de uitvoerende macht op aan den Raad van State, voor het laatste aan de Admiraliteitscolleges. Zij benoemden de opperofficieren zoowel van het leger als van de vloot; zij konden zich door gedeputeerden zoowel te land als te water doen vertegenwoordigen en toezicht houden op de krijgsverrichtingen. Oorspronkelijk moesten de uitgaven van het leger worden betaald uit de middelen der Generaliteit. Daar echter sommige gewesten in gebreke bleven hun aandeel te betalen, werd op voorstel van Holland het stelsel van repartitie ingevoerd. Dit kwam hierop neer, dat elk gewest een bepaald gedeelte van het leger voor zijne rekening nam; wat het hiervoor uitgaf, bracht het in korting op zijn aandeel in de gezamenlijke uitgaven. Daar de Staten van elk gewest nu de „betaalsheeren" werden van een gedeelte van het leger, en de officieren daarvan tot en met den rang van kapitein aanstelden, werd de band tusschen het leger en de Staten-Generaal vrij zwak, en eigenden de Staten van een gewest zich soms meer gezag over de door hen betaalde troepen toe, dan hun toekwam.

Eigen geldmiddelen had de Generaliteit niet; de eenige

algemeene belasting, die in onze Republiek werd geheven, waren de convooien en licenten — waarover straks —, en deze kwamen ten goede aan de Admiraliteitscolleges. Toch waren er uitgaven, die ten laste van alle gewesten gezamenlijk kwamen: de verdediging te land en te water, de tractementen der ambtenaren, die in dienst van de Generaliteit stonden, de onkosten van gezantschappen enz. Tegen het einde van elk jaar nu maakte de Raad van State een begrooting op van de uitgaven der Generaliteit voor het volgende jaar; deze begrooting heette staat van oorlog, omdat de legeruitgaven er het voornaamste gedeelte van uitmaakten. Het gezamenlijk bedrag dezer uitgaven werd omgeslagen over de provinciën volgens een vasten regel, aldus dat Holland 58 % betaalde, Friesland 11½, Zeeland 9 en de overige minder. Deze staat van oorlog werd dan door den Raad van State ingediend bij de Staten-Generaal met een geschrift, generale petitie (verzoekschrift) genaamd, waarbij de provinciën uitgenoodigd werden de voor haar berekende quoten (aandeelen) goed te keuren. De Staten-Generaal zonden een en ander dan weder toe aan de Staten der gewesten, die dan, met of zonder beperking, hun consent (inwilliging) verleenden. Reeds is opgemerkt, dat elke provincie de uitgaven voor de door haar betaalde troepen van haar quote aftrok.

In buitengewone omstandigheden diende de Raad van State een buitengewone petitie in om gelden aan te vragen voor leger of vloot. De gewone uitgaven voor de vloot werden bestreden door de Admiraliteitscolleges. Deze waren vijf in aantal, gevestigd in Rotterdam, Amsterdam, Middelburg, Westfriesland (beurtelings te Hoorn en te Enkhuizen) en Dokkum (sinds 1644 Harlingen); de leden ervan werden gekozen door de Staten-Generaal op voordracht van de provinciën. Aan het hoofd der gezamenlijke colleges en van elk afzonderlijk stond de admiraal-generaal der Unie. Zij hadden zorg te dragen voor de „veilinge"

(beveiliging) van de zee — want de voornaamste taak onzer marine in de zeventiende eeuw was de bescherming van de koopvaarders tegen vijandelijke oorlogsschepen en kapers —, moesten dus de daarvoor noodige oorlogsschepen uitrusten en spraken recht in quæsties over „prijzen" (buit gemaakte schepen) en zeeroof. De colleges moesten de kosten van uitrusting der vloot bestrijden uit de convooien en licenten, met de heffing en het beheer waarvan zij waren belast. Oorspronkelijk waren convooigelden de gelden, die koopvaardijschepen betaalden om vrijbrieven te krijgen tegen de Watergeuzen of als vergoeding voor het hun medegegeven gewapend geleide, en licentgelden de gelden, betaald door koopvaarders voor het hun verleende verlof om naar 's vijands landen te varen en daar handel te drijven; al spoedig zijn deze convooien en licenten tot in- en uitkomende rechten geworden, die geheven werden bij het binnenvallen en uitzeilen der koopvaardijschepen. De opbrengst ervan bleek echter op den duur niet voldoende om de kosten der vloot te dekken. In de eerste plaats was dit te wijten aan het bedrog, dat altijd door kooplieden en schippers werd gepleegd bij het aangeven van de lading, zoodat de convooien en licenten lang niet zooveel opbrachten als het geval had kunnen zijn; dit kwaad was zoo ingekankerd, dat er niets tegen viel te doen. Maar verder waren er herhaaldelijk tijden, waarin plotseling de sterkte der vloot aanzienlijk moest worden vermeerderd; dan bracht de Raad van State een post voor de vloot op den staat van oorlog, als subsidie voor de Admiraliteiten, of diende eene bijzondere petitie in voor de vloot.

De verbrokkeling van het beheer van het zeewezen over 5 colleges was zeer nadeelig voor onze marine. Van samenwerking tusschen de colleges was weinig sprake; zij hielden bv. hunne inkomsten zorgvuldig voor elkaar geheim, opdat elk zooveel mogelijk de zorg voor de uitrusting der schepen op de schouders van de andere kon schuiven!

Een centrale leiding ontbrak geheel; de eenige, die deze had kunnen geven, de admiraal-generaal (dat was altijd de Prins van Oranje) bemoeide zich weinig met marinezaken en had er dus ook weinig kennis van. In het eerste stadhouderlijke tijdvak, toen de post van admiraal-generaal vacant was, heeft Johan de Witt zich bijzonder verdienstelijk voor ons zeewezen gemaakt; dat onze vloot na den eersten Engelschen oorlog een tijdlang de beste oorlogsvloot is geweest, althans de gelijke van de Engelsche, is hoofdzakelijk aan hem te danken.

Nog enkele onderwerpen hebben wij te noemen als behoorende tot de bevoegdheid der Staten-Generaal. Zij voerden het bestuur over de op den vijand veroverde landstreken, de zoogenaamde Generaliteitslanden: Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en Staats-Limburg; zij hielden het toezicht op de Oost- en Westindische compagnieën, wier octrooien door hen werden verleend en hernieuwd; zij stelden het tarief vast (de in- en uitvoerrechten) en konden den uit- of invoer van sommige waren verbieden; zij oefenden in sommige zaken de hoogste rechtsmacht uit. Ook bij geschillen tusschen gewesten onderling of in den boezem eener provincie hadden de Staten-Generaal het recht van beslissing; gewoonlijk werd echter eerst een minnelijke schikking tusschen beide partijen beproefd door een uit de Staten-Generaal gezonden deputatie.

Eindelijk benoemden de Staten-Generaal een aantal ambtenaren, waarvan de voornaamste waren: de griffier der Staten-Generaal, de thesaurier-generaal der Unie en de secretaris van den Raad van State.

De griffier der Staten-Generaal moest de vergaderingen bijwonen (gewoonlijk verscheen hij ook in die van de commissies of besognes) en desgevraagd inlichtingen geven; daar hij voor het leven benoemd werd, was hij van de meeste zaken beter op de hoogte dan de leden der Staten-Generaal, die bijna allen slechts voor bepaalden tijd zitting

hadden. Verder was hij belast met de redactie der genomen besluiten en met het opstellen van de brieven, die van de Staten-Generaal uitgingen. Door dit alles was de griffier dikwijls de vraagbaak van vreemde gezanten.

De thesaurier-generaal der Unie had zitting in den Raad van State met adviseerende stem. Sinds in de jaren, volgende op 1588, de Raad van State zijn karakter van hoogste regeeringsorgaan had verloren, was de werkkring van dit college hoofdzakelijk beperkt tot het beheer van de financiën der Republiek en tot de zorg voor de vestingwerken en het werven en afdanken van troepen. Verder gaf hij ook de patenten uit, d. w. z. open bevelschriften aan de commandanten van troepen om naar een aangewezen gewest of stad te trekken; Frederik Hendrik heeft echter in de praktijk dit recht aan zich getrokken en de Groote Vergadering van 1651 bracht het over op de Staten-Generaal. Eindelijk oefende de Raad van State nog rechtspraak uit over de aan hem ondergeschikte ambtenaren.

Het opmaken van den staat van oorlog en de generale petitie geschiedde door den thesaurier-generaal, onder goedkeuring van den Raad; ook werden door hem alle uitgaven gedaan, die de Raad gelastte.

III De provinciale regeering

Vóór den opstand tegen Spanje berustte het bestuur van een gewest bij den stadhouder, als vertegenwoordiger van den souverein, en een hem ter zijde gestelden Raad of Hof; de Staten waren een vertegenwoordiging van het volk, die bij bepaalde gelegenheden of voor bepaalde doeleinden door of vanwege den landsheer werd samengeroepen, met name om toestemming te geven tot het uitschrijven van beden; aandeel in het bestuur hadden zij niet.

Door onzen opstand kwam in dit alles een groote verandering. De Staten waren voortaan niet alleen volksver-

tegenwoordiging, maar beschouwden zich als souverein en trokken alle wetgevend en uitvoerend gezag aan zich. Daar in den landsheerlijken tijd de stadhouder de vertegenwoordiger was geweest van den souverein, had men dit ambt, sinds men den landsheer had afgezworen, kunnen laten vervallen. Dit is echter niet geschied; men behield het ambt, maar het karakter daarvan veranderde geheel. Het Hof bleef insgelijks bestaan, maar verloor bijna overal zijne politieke rechten en werd tot de rechtspraak beperkt.

In onze Republiek was de stadhouder in naam een dienaar van de Staten, door wie hij werd aangesteld (alleen in Utrecht, Gelderland en Overijsel heeft de aanstelling van Maurits plaats gehad door de Staten-Generaal; later is dit niet meer voorgekomen). Doch van den beginne af was er dit tweeslachtige in zijne positie, dat hij ook enkele rechten uitoefende — de magistraatsbestelling, het verleenen van gratie —, die van ouds rechten van den souverein waren. Het aanzien van de Prinsen van Oranje en het opperbevel over leger en vloot, waarmede zij waren bekleed, veroorzaakten verder, dat de stadhouder niet werd beschouwd als de eerste dienaar der Staten, maar dat hij een positie innam, die in veel opzichten geleek op die van een souverein.

In de zeventiende eeuw hebben nooit alle gewesten denzelfden stadhouder gehad: die van Holland was het altijd ook in Zeeland, Utrecht, Gelderland en Overijsel, die van Friesland gewoonlijk ook van Groningen en Drente. Alleen van 1620—1625 en van 1640—1650 hadden Groningen en Drente denzelfden stadhouder als Holland; na den dood van Hendrik Casimir II in 1696, werd zijn zoon Johan Willem Friso stadhouder van Friesland en Groningen; Drente koos Willem III. Wel zijn er pogingen gedaan om alle gewesten onder denzelfden stadhouder te brengen — in 1609, bij het sluiten van het Bestand, door Holland, in 1640, na den dood van Hendrik Casimir, door of namens Frederik Hendrik —, maer dit is niet gelukt; eerst in 1747 is dit doel bereikt.

In de Noordelijke gewesten is de stadhouder altijd minder machtig geweest dan in de overige; na 1632 gold daar voor hem een instructie, die hem binnen bepaalde perken hield en o. a. voorschreef, dat hij zich geen souvereiniteit mocht aanmatigen. Men was nl. bevreesd, dat de stadhouder, op het voorbeeld van Frederik Hendrik, naar uitbreiding van gezag zou streven en legde hem daarom dezen breidel aan.

In Holland en de overige gewesten is de macht van den stadhouder nooit door een instructie omschreven; zijne bevoegdheden werden als bekend beschouwd. Tot die bevoegdheid behoorde — in Holland — in de eerste plaats de zorg voor de handhaving van de „ware Christelijke Gereformeerde religie"; in den regel merkte men hier weinig van, maar bij de geschillen tijdens het Bestand heeft Maurits zich hierop beroepen om te rechtvaardigen, dat hij zich door de Staten van Holland niet wilde laten gebruiken tegen de Contra-Remonstranten. Verder had de stadhouder zorg te dragen voor de uitoefening der justitie; de executie der vonnissen geschiedde in zijn naam en hij was voorzitter van het Hof van Holland, maar verscheen daar nooit; ook dit gedeelte van zijne taak gaf hem dus weinig moeite. Veel belangrijker was zijn recht van magistraatsbestelling; niet in alle steden was dit even groot — in Amsterdam bv. koos de stadhouder alleen de schepenen uit een hem aangeboden dubbeltal —, maar in de meeste steden oefende de stadhouder toch invloed uit op de samenstelling van het bestuur en daardoor indirect ook op de samenstelling van de gewestelijke Staten. Zoo waren de Staten dus afhankelijk van den stadhouder, die door hen zelven werd benoemd! Het recht van magistraatsbestelling mocht de stadhouder alleen uitoefenen op de voor de vernieuwing van den magistraat of de vervulling van vacaturen gezette tijden; hij matigde zich echter soms ook het recht aan om buitentijds „de wet te verzetten",

d. w. z. een gedeelte van magistraat en vroedschap te ontslaan en anderen in hunne plaats te benoemen.

Behalve de aanstelling van verschillende ambtenaren en de uitoefening van het recht van gratie was eindelijk aan het stadhouderschap nog verbonden het kapitein-generaalschap van het gewest. Hierin lag eigenlijk de meeste waarde van het ambt; door hun bevelhebberschap toch over de troepen konden de stadhouders desnoods met geweld zich tegen de Statenvergadering verzetten, zooals onder Maurits en Willem II het geval is geweest.

In elk gewest berustte de wetgevende macht bij de Statenvergadering, die samengesteld was uit de ridderschap en de vertegenwoordigers der steden; het uitvoerend gezag berustte deels bij den stadhouder, deels bij een college, dat in Holland en Zeeland den naam van Gecommitteerde Raden, in de overige gewesten dien van Gedeputeerde Staten droeg. Tweeërlei aangelegenheden kwamen in de Statenvergadering ter sprake: 1° de algemeene landszaken, omdat daaromtrent last moest worden gegeven aan de afgevaardigden ter Generaliteit; 2° gewestelijke zaken. Evenals in de Staten-Generaal stemden de afgevaardigden in de gewestelijke Statenvergadering in alle aangelegenheden van eenig belang volgens den last, hun door hunne committenten gegeven. Voor de gewichtigste zaken was ook hier eenparigheid van stemmen vereischt; het tegenstreven van een enkele stad kon ook hier de beslissing eindeloos ophouden.

Ziedaar de voornaamste trekken, die men in bijna alle gewestelijke Statenvergaderingen terugvindt. Wij zullen thans de inrichting der Statenvergadering van Holland uitvoerig beschrijven, en daarna van de overige gewesten alleen in hoofdzaak aangeven, in welke opzichten hunne bestuursinrichting van die van Holland verschilt.

De Staten van Holland vergaderden — zooals alle regeeringscolleges, die te 's Gravenhage hun zetel hadden — in een der vertrekken van het Binnenhof. De vergadering

was niet permanent, maar kwam vaker bijeen dan de Staten der andere gewesten: minstens vier, soms zes of zeven maal in het jaar, telkens voor drie, vier of vijf weken. Het overwicht berustte verreweg bij de steden, die 18 stemmen uitbrachten, terwijl de ridderschap er slechts één had. Om beschreven te worden in de ridderschap, moest men van ridderlijke afkomst zijn en een zoogenaamd riddermatig goed bezitten; niet altijd werd echter even stipt hierop gelet. De leden der ridderschap, gewoonlijk omstreeks acht in getal, vulden zelf vacaturen in hun college aan; meestal werd de vader door den zoon opgevolgd; de geslachten Brederode, Wassenaer, Boetzelaer zijn bijna altijd in de ridderschap beschreven. Deze gold als vertegenwoordigster van het platteland, omdat oorspronkelijk een groot deel van het grondbezit in handen der adellijke geslachten was. Ter Statenvergadering bracht de ridderschap het eerst haar stem uit; ook in andere opzichten werd haar groote eer bewezen: een van hare leden zat in elke belangrijke commissie, en de hieraan verbonden financieele voordeelen waren vrij groot.

De 18 stemmende steden van Holland waren onderscheiden in de 6 groote: Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, die reeds in den grafelijken tijd ter dagvaart werden beschreven, en de 12 kleine: Rotterdam, Gorkum, Schiedam, Schoonhoven, den Briel, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnikendam, Medemblik en Purmerend. In de eerste tijden van den tachtigjarigen oorlog zijn soms ook kleinere steden als Woerden, Oudewater, Naarden, Weesp enz. tot de vergadering toegelaten, maar na 1608 niet meer. Elke stad was vertegenwoordigd door een deputatie, gewoonlijk bestaande uit een burgemeester of oudburgemeester, een paar schepenen en den pensionaris. Daar uit de meeste steden altijd verscheiden regenten zitting hadden in te 's Gravenhage gevestigde regeeringscolleges, kochten zij daar een huis of

„logement" en richtten dat in voor het verblijf van de naar den Haag gedeputeerde heeren; soms deden eenige steden dit gezamenlijk; het nog thans bestaande hotel „de Twee Steden" was oorspronkelijk het „logement" van Alkmaar en Enkhuizen. Een voordeel hiervan was, dat de heeren nu niet langer aan open tafels den maaltijd gebruikten, waar de wijn hen vaak spraakzaam maakte en regeeringsgeheimen deed verklappen.

De leiding der vergadering berustte bij den advocaat van den lande, of, zooals hij sinds 1621 heet, den raadpensionaris. Oorspronkelijk was een lid van de ridderschap voorzitter, maar omdat de landsadvocaat voor de ridderschap denzelfden dienst bewees als de pensionaris der steden, nl. de stem uitbracht, zal zij ook het voorzitterschap aan hem hebben overgelaten. Hij bracht de zaken ter tafel, gaf aan de leden gelegenheid op hunne beurt hunne meening daarover uit te spreken, maakte dan de conclusie op en droeg zorg dat deze werd „geëxtendeerd" in eene resolutie. Het opmaken der conclusie bestond niet alleen uit het tellen van de stemmen, want er werd niet met „voor" of „tegen" gestemd, maar elk lid hield een kortere of langere redevoering; uit hetgeen te berde was gebracht, moest de voorzitter dan de meening der meerderheid opmaken en kon daarbij dikwijls aan zijne eigen meening een grooter aandeel geven dan haar rechtens toekwam. Verder had hij zitting in alle belangrijke commissies, woonde de vergadering der Gecommitteerde Raden bij en was vast lid en gewoonlijk woordvoerder van de deputatie van Holland naar de Staten-Generaal; ook werd het gewoonte, dat hij alle aan Holland gerichte brieven opende en van den inhoud daarvan dus kennis droeg vóór ieder ander. Door dit alles, en doordat de advocaat zijn ambt voor het leven bekleedde, werd hij de invloedrijkste staatsman van het geheele land. Vooral Oldenbarnevelt heeft aan het ambt zijne groote beteekenis gegeven. Hij nam de leiding van de buiten-

landsche staatkunde der Republiek in handen. Dit is aldus gekomen. In het begin van den opstand waren Holland en Zeeland een afzonderlijke staat met eigen diplomatie; toen later onze gezanten naar het buitenland werden afgevaardigd door de Staten-Generaal, richtten zij hunne brieven wel aan dit college, maar over de belangrijkste en geheimste zaken, waarbij Holland het meeste belang had, schreven zij naar oude gewoonte aan den Advocaat. Deze beantwoordde hunne brieven en pleegde voortdurend overleg met de vreemde gezanten hier te lande. Zoo liepen alle draden der diplomatie in zijne handen samen en werd hij, zonder daartoe aangesteld te zijn, de minister van buitenlandsche zaken der Republiek.

Na Oldenbarnevelt's val is de tegenpartij van Holland er dan ook op uit geweest om den invloed van het ambt te besnoeien. Eerst liet men het geruimen tijd openstaan en tijdelijk waarnemen door den pensionaris van Dordrecht; ten slotte werd in 1621 Anthonie Duyck tot definitief opvolger van Oldenbarnevelt benoemd, maar met een zeer beperkende instructie. Zijn titel zou voortaan luiden raadpensionaris; niet langer had hij zitting voor het leven, maar hij werd aangesteld voor vijf jaren; telkens kon de aanstelling echter worden hernieuwd. Hem werd het voeren van briefwisseling met de gezanten verboden, eveneens de bemoeiing met de financiën en het vergeven van posten; ook zou hij de voor Holland ingekomen brieven eerst in de vergadering der Staten mogen openen.

In de praktijk bleek het echter niet doenlijk, deze bepalingen te handhaven. Reeds in den tijd van Frederik Hendrik begon de raadpensionaris weder correspondentie te voeren met de gezanten en de voor Holland ingekomen brieven terstond na ontvangst te openen; daar de stadhouder toen toch de leiding der buitenlandsche staatkunde had, verzette deze zich niet hiertegen. Onder Johan de Witt was de beteekenis van het ambt weder dezelfde als

ten dage van Oldenbarnevelt; hij bemoeide zich weder — en mocht dit volgens zijne instructie doen — met alle aangelegenheden, waarvan Oldenbarnevelt de leiding aan zich had getrokken. Al waren Fagel en Heinsius, gelijk wij vroeger zagen, verplicht over alle belangrijke aangelegenheden het advies van Willem III in te winnen, toch bleef ook in hun tijd het raadpensionarisschap een zeer gewichtig ambt.

Tusschen Gecommitteerde Raden en Statenvergadering bestaat in het algemeen dezelfde verhouding als in het algemeene landsbestuur tusschen Raad van State en Staten-Generaal: de eerste gaven uitvoering aan besluiten van de laatste. Gecommitteerde Raden vormden een college van dagelijksch bestuur, dat belast was met de zorg voor de financiën, het toezicht hield op vestingen en arsenalen, de lagere officieren, die ter repartitie van het gewest stonden, benoemde en recht sprak in sommige aangelegenheden, hoofdzakelijk in belastingzaken.

In Holland vond men twee colleges van Gecommitteerde Raden, dat van het Zuider- en van het Noorderkwartier; de grens van beide kwartieren werd gevormd door het IJ. Het afzonderlijk college voor het Noorderkwartier was ontstaan, omdat sinds 1573 de gemeenschap tusschen het Noordelijk en Zuidelijk gedeelte van Holland uiterst moeilijk was, daar Amsterdam en Haarlem toen in de macht der Spanjaarden waren. Die reden verviel natuurlijk later; maar toen het altijd op zelfstandigheid beluste Noorderkwartier eenmaal een eigen college had, wenschte het dit niet meer te verliezen. Het telde zeven leden, uit elk der Westfriesche steden (Hoorn, Enkhuizen, Medemblik) en der Noordhollandsche steden (Alkmaar, Edam, Monnikendam, Purmerend) één, en vergaderde te Hoorn. Verreweg het belangrijkste van de twee colleges was dat van het Zuiderkwartier, gevestigd te 's Gravenhage, uit één lid van de ridderschap en acht (later negen) van de steden bestaande. Het vergaderde twee malen 's daags; de raad-

pensionaris woonde steeds de zittingen bij. Dit college riep ook de Statenvergadering bijeen en stelde vast welke punten op de agenda zouden komen, m. a. w. het maakte den „beschrijvingsbrief" op en zond dien aan de ridderschap en de burgemeesters der steden; dezen laatsten waren dan verplicht de vroedschap bijeen te roepen, opdat deze aan de vertegenwoordigers der stad ter Statenvergadering omtrent elk punt haren last zou kunnen meegeven.

Wanneer de Staten op reces waren, traden de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier als hunne plaatsvervangers op; alle kleine loopende zaken werden door hen afgedaan; deden zich plotseling belangrijke aangelegenheden voor, dan beschreven zij de Statenvergadering. Meer dan eens was er echter haast bij het werk, en dan moesten de Gecommitteerde Raden ook over zulke belangrijke aangelegenheden een beslissing nemen; daardoor werden zij soms in de algemeene landspolitiek gemengd en hebben ook daarop invloed uitgeoefend.

Gaan wij thans na, welke verschillen met Holland de bestuursinrichting der andere provinciën aanbiedt.

Zeeland stemde in dit opzicht met Holland overeen, dat ook hier de steden het overwicht hadden; van de zeven stemmen ter Statenvergadering brachten de steden (Middelburg, Zierikzee, Goes, Tholen, Vlissingen en Veere) er zes uit. Daar de adellijke geslachten van Zeeland tijdens den opstand de zijde van Spanje hadden gehouden, waren zij hun recht van zitting in de Staten kwijt geraakt; alleen de Prins van Oranje, die door aankoop van de heerlijkheid St. Maartensdijk het recht van eersten edele voor zijn geslacht had verworven, bleef voortaan als eerste en eenige edele over. De Prinsen van Oranje namen echter niet zelf als eerste edele zitting, maar lieten zich als zoodanig door een plaatsvervanger vertegenwoordigen, die ter Statenvergadering de eerste stem uitbracht. Daar de Oranjes bovendien het markiezaat van Veere en Vlissingen bezaten,

waardoor de magistraatsbestelling in die steden van hen afhing, beschikten zij ook over de stemmen van deze steden ter Statenvergadering, dus over drie van de zeven; slechts één van de overige steden behoefde zich dus bij de Oranjepartij te voegen, om deze zeker te maken van Zeeland's stem. De nauwe band, die in het begin van onzen opstand Holland en Zeeland vereenigde, had ten gevolge dat beide gewesten gemeenschappelijke hoogste rechtscolleges hadden, nl. den Hoogen Raad en het Hof van Holland. Dit is zoo gebleven gedurende de Republiek, al is de band tusschen beide gewesten sinds het begin der zeventiende eeuw overigens geheel verbroken; meestal voerde Zeeland, bij monde van zijn raadpensionaris, een vinnige oppositie tegen Holland.

Merkwaardig is de samenstelling der Staten van Utrecht. Vóór den opstand vormden de kanunniken der vijf kapittelkerken het eerste lid dezer vergadering. Na den opstand werden de kapittels geseculariseerd, d. w. z. men liet de colleges bestaan, omdat zij in het bezit waren van uitgestrekte goederen, maar het genot van de inkomsten daarvan kwam aan Gereformeerde edelen en patriciërs, die de oude namen van kanunniken en proosten bleven dragen. Uit hen werden een aantal vertegenwoordigers gekozen, de zoogenaamde „geëligeerden", die voortaan als eerste lid ter Statenvergadering verschenen en gezamenlijk één stem uitbrachten. Gedurende het grootste gedeelte der zeventiende eeuw was hunne verkiezing aldus geregeld: burgemeesteren en vroedschap van Utrecht maakten de nominatie op, waaruit — onder goedkeuring van den stadhouder — een keuze werd gedaan door de ridderschap en de kleine steden.

De tweede stem ter Statenvergadering werd uitgebracht door de ridderschap, de derde door de stad Utrecht. In hoeverre de kleinere steden van het gewest aanspraak hadden op het mede vormen van deze derde stem, was een betwist punt, dat nooit geheel is uitgemaakt.

De leiding der vergadering berustte bij den president der geëligeerden. Een ambt, dat overeenkomt met het raadpensionarisschap in Holland, bestond in Utrecht niet; vroeger was er een landsadvocaat geweest, maar toen in Leicester's tijd de toenmalige titularis Floris Thin was afgezet en verbannen, liet men voortaan zijn ambt samenvallen met dat van den secretaris der Staten, die een vrij bescheiden rol speelde.

Gelderland en Overijsel waren de gewesten, waar de adel zich het meest kon doen gelden. De Statenvergadering in Gelderland heette Landdag en bestond uit de gezamenlijke vergadering der drie kwartieren: Nijmegen (met Betuwe, Tieler- en Bommelerwaard en het land van Maas en Waal), Zutphen (met de Graafschap) en Arnhem (met de Veluwe); het vierde kwartier, het zoogenaamde Overkwartier (het Noorden van het tegenwoordige Limburg en een aangrenzend stuk der Pruisische Rijnprovincie) was in de macht der Spanjaarden gebleven; wat er later van hereenigd is met het gebied der Republiek, werd Generaliteitsland. In elke kwartiersvergadering verschenen de ridderschap en de steden van het kwartier; om tot de ridderschap te behooren, moest men voldoen aan bepaalde voorwaarden betreffende afkomst en bezit. Hoe men tot een meerderheid geraakte, was in elk kwartier verschillend geregeld. Wat in minstens twee kwartieren goed was gevonden, gold als besluit van den Landdag.

De Landdag kwam gewoonlijk tweemaal 's jaars bijeen, beurtelings in één van de hoofdsteden der kwartieren. Hij werd niet, zooals elders, beschreven door Gecommitteerde Raden of Gedeputeerde Staten — zulk een college bestond voor het gewest Gelderland niet; men kende er alleen Gedeputeerde Staten van elk kwartier — maar door den Stadhouder of gewoonlijk namens hem, door het Hof. Terwijl het Hof in alle andere gewesten zijn vroeger politiek gezag had verloren, had het in Gelderland nog

een restant hiervan behouden. De Landdag werd ook door het Hof geopend, d. w. z. dit deelde mede welke onderwerpen in behandeling zullen komen; maar verder ging de bemoeiing van het Hof met den Landdag ook niet.

Tal van ambten — die van burggraaf van Nijmegen, landdrost van Zutphen en van de Veluwe, ook die van de ambtlieden in de onderdeelen der kwartieren — werden door edelen bekleed. De rechtspraak over het platteland was geheel in hunne handen. Ook in de drie hoofdsteden had de adel invloed; sommige edellieden toch hadden zich daar metterwoon gevestigd; bovendien bestonden er allerlei familiebetrekkingen tusschen adel en patriciaat.

Ook in Overijsel heette de Statenvergadering Landdag. Daar verschenen de ridderschap uit de drie kwartieren (Salland, Twente, Vollenhove) en de afgevaardigden der drie steden Deventer, Kampen, Zwolle; de kleinere steden waren er niet vertegenwoordigd. Voorzitter was de drost van Salland. Elke ridder bracht ééne stem uit; insgelijks elke stad. Daar het aantal ridders op den Landdag nooit minder dan 40 bedroeg, zouden dus de steden geregeld verre overstemd zijn door de ridders; om dit te voorkomen, gold de bepaling, dat de gezamenlijke stemmen der ridders opwogen tegen die van de drie steden. Voor de vorming van een meerderheid golden in verschillende tijden verschillende bepalingen; de tegenstelling van belangen tusschen de ridderschap, die allen grond in eigendom had, en de drie steden gaf in Overijsel tot heel wat strijd aanleiding.

Friesland bestond uit vier kwartieren: dat van de elf steden die tezamen één kwartier uitmaakten, en de drie plattelandskwartieren Oostergo, Westergo en Zevenwolde. Deze laatste waren onderverdeeld in grietenijen; elke grietenij vaardigde twee „volmachten" af, gewoonlijk één edelman en één niet-adellijke; aan de verkiezing der volmachten namen deel de eigenaars der stemgerechtigde goederen. Daar de adel en de rijke grondeigenaars zich

grootendeels in het bezit hadden weten te stellen van de landerijen, waaraan stemrecht verbonden was, kan men de „volmachten" volstrekt niet beschouwen als vertegenwoordigers van den vrijen Frieschen boerenstand; van de „aloude Friesche vrijheid" was destijds reeds weinig meer over. In elke kwartiersvergadering besliste de meerderheid over de stem van het kwartier; in de Statenvergadering bracht elk kwartier één stem uit.

Het bestuur van het gewest Groningen of Stad en Lande bestond uit twee volkomen gelijkgerechtigde leden: den raad der stad Groningen en de Staten der Ommelanden (de drie plattelandskwartieren Hunsingo, Fivelgo en het Westerkwartier). In de Staten der Ommelanden zaten de jonkers, hovelingen en eigenerfden — die voor een zekere waarde aan grond bezaten — en verder de volmachten, dat zijn de afgevaardigden van die dorpen, waar zulke groote grondbezitters niet voorkwamen: in het geheel wel een 200 personen! Een talrijke, maar soms ook een rumoerige vergadering; het onderzoek van de geloofsbrieven gaf wel aanleiding tot kloppartijen.

Ter Statenvergadering bracht de stad ééne stem uit, de Ommelanden insgelijks, beide bij monde van hunnen syndicus. Daar nu de stedelijke aristocratie en de plattelandsadel voortdurend met elkaar overhoop lagen, omdat er, behalve onderlinge veeten, ook strijd van belangen bestond, was staking van stemmen een gewoon verschijnsel. In geschillen van eenige beteekenis moest dan ook herhaaldelijk de tusschenkomst van stadhouder of Staten-Generaal worden ingeroepen.

De staking van stemmen zou minder dikwijls plaats gehad hebben, wanneer men in was gegaan op een meermalen geopperd plan om Drente als derde lid met Stad en Lande te verbinden. Daar heeft de stad Groningen zich echter altijd met hand en tand tegen verzet, uit vrees van dan steeds te worden overstemd. Drente is dan ook een afzonderlijk landschap gebleven, met een landdag, die

te Assen bijeenkwam, en bestond uit de ridderschap en de afgevaardigden van de eigenerfden.

IV Het stadsbestuur. Regeering en burgerij

Gelijk er in bijzonderheden veel verschil valt op te merken in den regeeringsvorm der afzonderlijke gewesten, zoo is er in onderdeelen ook groote verscheidenheid in den bestuursvorm der steden. Wij zullen ons moeten bepalen tot de voornaamste trekken, die men in bijna alle steden, onverschillig in welk gewest, terugvindt. Bij gelijkheid van wezen is er echter dikwijls verschil in naam; wij zullen hier de namen gebruiken, die vooral in Holland de gewone waren.

In theorie berust het gezag over alle stedelijke aangelegenheden bij de vroedschap, een college, uit 24 tot 40 leden bestaande, dat men kan vergelijken met den gemeenteraad van tegenwoordig. Al dadelijk doet zich echter dit verschil op, dat in een gemeenteraad alleen wordt beraadslaagd over gemeentezaken, terwijl daarentegen in de vroedschap ook over aangelegenheden van het gewest en het geheele land werd gesproken, omdat men daaromtrent last moest medegeven aan de afgevaardigden ter gewestelijke Statenvergadering.

Een tweede punt van verschil ligt in de wijze van verkiezing. Met uitzondering van enkele nader te noemen gevallen had in de zeventiende eeuw de burgerij gewoonlijk geen invloed op de samenstelling van het stedelijk bestuur. De vroedschap had dikwijls het recht van coöptatie, d. w. z. zij koos zelve nieuwe leden; of wel, haar leden werden gekozen door den stadhouder uit een hem door den stedelijken magistraat aangeboden voordracht.

Een derde punt van verschil is, dat de leden der vroedschap niet voor een bepaalden tijd, maar voor hun leven werden gekozen.

In theorie, zeiden wij, was de vroedschap souverein;

zij alleen besliste over de financiën van de stad, zij alleen stelde vast, welke stem de stad ter Statenvergadering uit zou brengen enz. In werkelijkheid echter werd op deze beslissingen een groote invloed uitgeoefend door het college van burgemeesteren.

Burgemeesteren, ten getale van twee tot vier, stonden aan het hoofd van de stedelijke administratie, voerden het dagelijksch bestuur, riepen de vergadering der vroedschap bijeen en hadden de leiding daarvan. In den loop der zeventiende eeuw eigenden zij zich meer en meer gezag toe; zij behoorden bv. alle punten van den beschrijvingsbrief voor de Statenvergadering in de vroedschap ter sprake te brengen; maar niet altijd gebeurde dit; meer dan eens hebben burgemeesteren eigenmachtig over de stem van de stad beslist. Eerst het burgemeesterschap opende den toegang tot allerlei hooge ambten in den staat; alleen oud-burgemeesters werden gewoonlijk benoemd tot vertegenwoordigers der stad in de hooge regeeringscolleges. Elk jaar traden burgemeesteren af; in vele steden was echter bepaald dat een der heeren van het vorige jaar ook zitting bleef houden in het college van het volgende jaar. Bovendien werden herhaaldelijk, na verloop van een of meer jaren, dezelfde personen weder tot burgemeester gekozen.

Onder toezicht van burgemeesteren werd de stedelijke administratie gevoerd door thesaurieren, weesmeesters enz.; hoe grooter stad, hoe verder de splitsing der stedelijke administratie is doorgevoerd, hoe grooter dus het aantal dezer ondergeschikte administratieve colleges.

De stedelijke rechtspraak berustte bij Schout en Schepenen. In de middeleeuwen waren deze belast geweest met het stedelijk bestuur in zijn vollen omvang, maar langzamerhand was hunne taak beperkt en was alleen de rechtspraak aan hen overgebleven. De schout of hoofdofficier stond aan het hoofd der politie, was belast met de zorg voor het opsporen en vangen van misdadigers, nam dezen een voorloopig verhoor af en bracht hen vervolgens voor de schepenbank. Daar had de Schout de rol van ons Openbaar Ministerie, d. w. z. hij stelde den eisch; de straf zelve werd door de schepenbank bepaald. De leden van dit laatste college hadden voor één jaar zitting en werden gekozen uit dezelfde categorie van personen, die de overige regeeringsambten bekleedden. Vooral in de kleinere steden bestond de schepenbank dan ook voor een groot gedeelte uit personen, die niet in de rechten hadden gestudeerd, uit kooplieden en industrieelen. Zij moesten maar zorgen eenigszins op de hoogte te komen van de wetgeving in strafzaken en civiele geschillen en konden daarbij de voorlichting inroepen van de heeren, die reeds meermalen in de schepenbank hadden gezeten en van de rechtsgeleerden onder hen.

In elke stad vond men trouwens één ambtenaar, wiens taak het was de schepenbank voor te lichten bij duistere of moeilijke rechtszaken. Dat was de pensionaris. Hij werd benoemd door de vroedschap en deed dienst als rechtsgeleerd raadsman van de stedelijke regeering in het algemeen en van de schepenbank in het bijzonder. Doch in den loop der zeventiende eeuw kwam een andere werkzaamheid meer en meer beslag leggen op zijn tijd. Het werd gebruik, dat de pensionaris de stedelijke deputatie naar de Statenvergadering vergezelde en dat hij daar namens de stad het woord voerde bij het uitbrengen van de stem. Zoo stond de in de schepenbank voor den pensionaris bestemde stoel dikwijls ledig, omdat hij te 's Gravenhage was. Hoewel geen lid van de stedelijke regeering, maar dienaar daarvan, had hij een grooten invloed op de stem van de stad ter Statenvergadering, kon dit althans hebben, wanneer hij een bekwaam man was. Door het altijd meegaan naar die vergadering, was hij van de retroacta (de vóórgeschiedenis van onderwerpen, die in behandeling kwamen) veel beter op de hoogte dan de meeste andere

heeren, die slechts voor korten tijd en om de zooveel jaar naar Den Haag werden afgevaardigd. Van Oldenbarnevelt en Johan de Witt werd dan ook wel gezegd, dat zij tezamen met de pensionarissen Holland regeerden.

Het pensionarisschap was een zeer gezocht ambt voor een jong patriciër, die op een politieke loopbaan van eenige beteekenis hoopte, omdat het hem in de Statenvergadering bracht en bekend maakte niet alleen met de groote staatszaken, maar ook met de personen, die op het politiek tooneel de hoofdrol vervulden. Zeer vele staatslieden van naam uit onze Republiek zijn dan ook hunne loopbaan als pensionaris begonnen: Oldenbarnevelt is pensionaris geweest van Rotterdam, Johan de Witt van Dordrecht, Caspar Fagel van Haarlem. Aan het pensionarisschap van Dordrecht was nog de onderscheiding verbonden, dat deze titularis den raadpensionaris van Holland tijdelijk verving, wanneer hij door ziekte of door eene zending naar het buitenland verhinderd werd zijn ambt waar te nemen. Zoo heeft bv. Johan de Witt, toen hij nog pensionaris was van Dordrecht, reeds het raadpensionarisschap waargenomen voor Adriaan Pauw.

In een stad als Amsterdam, waar door de talrijkheid der bevolking niet alleen veel crimineele zaken te berechten waren, maar waar de toeneming van scheepvaartdrukte en handelsverkeer ook het aantal civiele geschillen sterk deed aangroeien, was reeds tegen het einde der zestiende eeuw de schepenbank niet meer in staat om alle voorkomende zaken te berechten. Evenals nu vroeger de taak van burgemeesteren als hoofden der administratie verlicht was door een deel daarvan over te dragen op ondergeschikte colleges, zoo werd ook een deel der taak van de schepenbank van Amsterdam toevertrouwd aan lagere rechtbanken, wier aantal in de zeventiende eeuw tot vijf klom. Van de uitspraak dezer lagere rechtbanken kon men in hooger beroep komen bij de schepenbank.

Noch burgemeesteren, noch schout en schepenen of overige magistraatspersonen werden door de burgerij zelve gekozen. Als algemeene regel — met veel uitzonderingen — kan gelden, dat de stadhouder hen benoemde uit een hem door de stedelijke regeering aangeboden voordracht.

Slechts in sommige steden had de burgerij in meerdere of mindere mate invloed op de magistraatsverkiezing. Zoo bv. te Enkhuizen, waar de burgemeesters werden gekozen door een college van 21 notabelen, die weer door het lot waren aangewezen uit een lijst van 72 notabelen, welke op den laatsten dag van elk jaar opgemaakt werd door den voorzittenden burgemeester en twee secretarissen. Zoo te Hoorn, waar jaarlijks de notabele burgers „te boon gingen", d. w. z. uit een met witte en negen zwarte boonen gevuld zakje een boon trokken; de negen burgers, die een zwarte boon trokken, werden „keurmannen" geheeten en hadden het recht om drie nieuwe burgemeesters te kiezen en uit de aftredende één als president, terwijl zij ook de nominatie voor de schepenen opmaakten, waaruit burgemeesteren de keuze hadden. Te Dordrecht bestond als vertegenwoordiging van de burgerij het college van de „goede luyden van achten". Deze acht burgers werden aangewezen door den stadhouder uit een driedubbel getal, opgemaakt door de overlieden der gilden; zij mochten de vergadering van den oudraad — zoo heette in Dordrecht wat elders de vroedschap heet — bijwonen en mede deelnemen aan de verkiezing van burgemeesteren. Maar noch in den oudraad, die uit veertig leden buiten hen bestond, noch bij de burgemeestersverkiezing gaven de goede lieden van achten den doorslag.

De meest democratische instellingen vond men in de steden van de Oostelijke provinciën. In de Geldersche steden had men als vertegenwoordigers der burgerij het college van de gemeenslieden, die soms alleen de stadsrekening goedkeurden, maar hier en daar ook gekend werden

in de behandeling der overige stadszaken; in de Overijselsche steden de gezworen gemeente, die den raad koos en altijd geraadpleegd werd, wanneer de stadsregeering over belangrijke zaken een beslissing moest nemen. Maar de stadsregeeringen in Overijsel waren er steeds op uit om het aantal leden der gezworen gemeente in te krimpen, teneinde hen gemakkelijker onder den duim te kunnen krijgen, en die in Gelderland verwierven het recht om dubbeltallen voor te dragen, waaruit de zoogenaamde grootburgers (zij, die het volle burgerrecht hadden) de gemeenslieden moesten kiezen. Ten slotte heeft Willem III, door de regeerings-reglementen voor Gelderland en Overijsel van 1675, vernietigd wat er nog van den eigenlijken democratischen aard der colleges restte. In Overijsel kreeg de stadhouder het recht om degenen, die door de burgerij op de lijst van de gezworen gemeente waren gebracht, te schrappen, zoo zij hem niet aanstonden, en in hunne plaats te benoemen wie hij wilde. In Gelderland mocht hij voortaan vacaturen in het college van gemeenslieden aanvullen, zonder dat hem daarvoor een nominatie was gedaan; van dit recht heeft Willem III op deze eigenaardige wijze gebruik gemaakt, dat hij er geen gebruik van maakte, zoodat de colleges langzamerhand uitstierven.

Maar in verreweg de meeste steden had de burgerij in 't geheel geen invloed op de verkiezing van den stedelijken magistraat. Van den aanvang af was onze Republiek een aristocratisch geregeerde republiek, die zich meer en meer vervormde tot een oligarchie.

Niet alleen had de burgerij geen aandeel aan de regeering, maar het meeste van wat daarin omging bleef ook voor haar verborgen. Geen enkel regeeringscollege hield zijne zittingen in het openbaar; wat daar behandeld werd, bleef binnen de muren; niet zóó, dat er niets van uitlekte — wie er belang bij had en er geld voor over had, kon het altijd te weten komen —, maar voor de groote meerder-

heid van het volk bleef het een gesloten boek. In dagen van heftigen partijstrijd alleen kon de burger zich vermeien met pamfletten — die toen den dienst deden van onze couranten en politieke brochures — en meesmuilen over de verborgen stukjes der regenten, die daarin werden ontdekt. Maar in gewone tijden bleef zijn politieke opvoeding beperkt tot het aanhooren van de publicaties, die van de pui van het stadhuis werden afgelezen.

In tijden van voorspoed berustte de burger zonder veel morren in zijne politieke onmondigheid. Niet dat hij geneigd was om altijd te prijzen, wat het den heeren beliefde te wijzen — relletjes en kleine opstootjes kwamen toen vaker voor dan thans, want zij waren het eenige middel om te toonen, dat iets niet naar den zin van het volk was; maar zulke dingen liepen meestal met een sisser af. Ernstig werd het eerst, wanneer de godsdienstige hartstochten in beweging geraakten, zooals tijdens het Bestand, of wanneer de oorlog den menschen het brood uit den mond nam, zooals in 1653, of wanneer de hemel scheen te vallen, zooals in 1672. Dan heesch het volk de Oranjevaan en joeg de regenten naar den duivel.

Naar onze begrippen won het daar niet veel bij. Oud lood om oud ijzer, zijn wij geneigd te denken, wanneer wij den toestand der burgerij vóór 1672 met dien van daarna vergelijken. „Sijmen, betaal", bleef voor en na de boodschap, maar aan het laâtje zitten mocht Sijmen niet. Voor de afgezette regenten kwamen andere in de plaats, die het eer erger dan beter maakten; en de stadhouder kreeg wel een veel grooter gezag, maar de burgerij daardoor nog geen stem in het kapittel.

Daaruit blijkt misschien alleen, dat onze begrippen andere zijn dan die van de 17e-eeuwsche burgerij. De volksbeweging van 1672 is er niet op uit geweest om de Republiek tot een meer democratisch geregeerden staat te maken; het volk had dus geen reden van beklag, dat in

dit opzicht na 1672 alles bleef zooals het was. Het „Oranje boven" van 1672 was een angstkreet geweest: in het gevaar kon alleen Oranje redden; tevens een uiting van haat tegen de regenten, die jarenlang Oranje stelselmatig achteraf hadden gezet.

In de Oranjeliefde van dezen tijd school reeds een stuk klassenhaat, van deze eigenaardige soort: „Liever verheerd dan verknecht", liever onder den Prins van Oranje, dan onder burgemeesters, wier grootvaders veerschipper op Leiden waren of in een komenijswinkel stonden: een echt Nederlandsche trek, die tegenzin om menschen van gelijke komaf met groot gezag bekleed te zien!

De Oranjeliefde ging niet zoo ver, dat men den Prins tot souverein verlangde. De schijn van de vrijheid, de republikeinsche vorm moest bewaard; maar in het wezen der zaak mocht de Prins alle macht aan zich trekken, die hij behoefde.

Van dat verlof heeft Willem III, naar wij zagen, volop gebruik gemaakt. Maar nòch in de algemeene regeering, nòch in die van gewest of stad bracht hij eenige verbetering. Zijn straf aantrekken van de teugels van het gezag en de door hem aangewende praktijken om overal zijne creaturen in de regeering te dringen hebben het stadhouderschap ten slotte gehaat gemaakt.

De pogingen van Willem III om de opvolging in zijne waardigheden te verzekeren aan zijn bloedverwant Johan Willem Friso, stadhouder van Friesland en Groningen, zijn dan ook mislukt. Toen hij kinderloos overleed, hebben alle gewesten, waar hij het stadhouderschap had bekleed, dit ambt onbezet gelaten. Ten opzichte van den regeeringsvorm — maar helaas! ook a l l e e n in dit opzicht — keerden de tijden van Johan de Witt terug.

KERKELIJK OPZICHT EN TUCHT IN DE GEREFORMEERDE KERK

door

Dr. S. D. VAN VEEN
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht

Wie het kerkelijk leven der Nederlandsche Gereformeerden in de zeventiende eeuw wil leeren kennen en begrijpen, mede in zijn beteekenis voor het volksleven in het algemeen, dient vooral ook zijn aandacht te wijden aan het opzicht en de tucht, door de kerk geoefend over haar leden. Dikwijls vormt men zich daarvan een zeer verkeerde voorstelling. Aan den eenen kant wordt de meening gekoesterd, alsof onze bloeitijd in dezen een toestand te zien gaf, die, zooal niet volmaakt, dan toch het volmaakte nabij komende was en dat de bloei der kerk te dier tijde voor een niet gering deel te danken was aan de trouwe handhaving der tucht. Aan den anderen kant daarentegen zijn velen geneigd den spot te drijven met de kerkelijke censuur, waarvan zij zich eene voorstelling maken, die volstrekt niet aan de werkelijkheid beantwoordt, meenende, dat de wijze, waarop de tucht gehandhaafd werd, een openbaring was van onverdraagzaamheid en van dominocratie. Van beide zijden voert men voorbeelden aan, die moeten dienen om de eenmaal gevestigde meening te rechtvaardigen. Eén voorbeeld doet zelfs bij voorkeur voor beiden dienst: de veroordeeling der Remonstranten door de Dordsche synode. Dit is trouw; zóó handhaafde men de waarheid en zorgde men voor de reinheid der kerk; zegt de een. Maar de ander verklaart: Hardheid is het en ketterjagerij en op de spits drijven van eigen feilbaar inzicht. Alle

overdrijving schaadt. Ook, als men al te luid prijst of al te fel veroordeelt. In den regel ligt de waarheid in het midden. Zoo ook hier. Er was in de wijze, waarop de Gereformeerde kerk hier te lande in onzen bloeitijd de tucht oefende, veel goeds en veel kwaads. In de volgende bladzijden wenschen wij dit aan te toonen en te doen zien, wat men wilde en hoe het was.

Die na voldoende voorbereiding op belijdenis des geloofs waren aangenomen tot lidmaten der kerk, hadden als zoodanig het recht en den plicht deel te nemen aan het avondmaal, dat — zooals het formulier daarvoor het uitdrukt — „Christus alleen voor zijne geloovigen verordend heeft". Als „lidmaten van het lichaam van Christus" waren zij geroepen bij de gedane belijdenis te volharden en deze te versieren door een godzaligen wandel. De kerkeraad, als vertegenwoordigende de geheele gemeente en haar besturende in naam van haar Hoofd in den hemel, had getrouwelijk en met allen ijver daarop toe te zien. Zijn taak was het, zooveel mogelijk zorg te dragen voor het geestelijk welzijn en den geestelijken bloei der gemeente, haar te besturen naar den eisch van Gods Woord, haar te leiden in de vreeze des Heeren, over haar te waken onder aanhoudend gebed en haar voor te gaan in leer en leven. Maar tevens had hij ook de roeping zorg te dragen voor het heilig-houden van het avondmaal, opdat geen onwaardigen daaraan deelnamen, en voor het rein-houden der gemeente, opdat wat in haar krank was, mocht worden genezen, en wat verdorven was, werd afgesneden. Naast het toezicht op de gemeente had de kerkeraad dan ook tucht te oefenen, „want — zoo besloot reeds het convent van Wezel in 1568 — hoe heilzaam en noodzakelijk dezelve is, getuigen overvloedig niet alleen de instelling en de leer zelve van den Heere Christus en de Apostelen, maar ook het gebruik der Apostolische en der geheele

oude kerk, en bovendien de dagelijksche ervaring zelve".

De kerk eischte deze tucht dan ook door wat zij in hare belijdenisschriften leerde over de beide sleutelen des hemelrijks: „de verkondiging des heiligen evangelies en de christelijke ban of uitsluiting uit de christelijke gemeente". Aangaande dezen tweeden sleutel lezen wij in den Heidelbergschen Catechismus (vr. en antw. 85): „Hoe wordt het hemelrijk toegesloten en ontsloten door den Christelijken Ban? Alzoo, als achtervolgens het bevel van Christus degenen, die onder den Christelijken naam onchristelijke leer of leven voeren, nadat zij, ettelijke malen broederlijk vermaand zijnde, van hunne dwalingen en schandelijk leven niet afstaan willen, der gemeente, of dengenen, die van de gemeente daartoe verordend zijn, aangebracht worden, en zoo zij naar de vermaning niet vragen, van hen, door het verbieden der Sacramenten, uit de Christelijke gemeente, en van God zelven uit het rijk van Christus gesloten worden, en wederom als lidmaten van Christus en zijne gemeente aangenomen, zoo wanneer zij waarachtige betering beloven en bewijzen". In overeenstemming daarmede is, hetgeen de Nederl. Geloofsbelijdenis in art. 32 zegt: „Hier-en-tusschen gelooven wij, hoewel het nuttelijk en goed is, dat die Regeerders der Kerk zijn onder zich zekere ordinantie instellen en bevestigen tot onderhouding van het lichaam der Kerk, dat zij nochtans zich wel moeten wachten, af te wijken van hetgene ons Christus, onze eenige Meester, geordineert heeft. En daarom verwerpen wij alle menschelijke vonden en alle wetten, die men zoude willen invoeren om God te dienen en door dezelve de conscientiën te binden en te dwingen, in wat manier het zoude mogen zijn. Zoo nemen wij dan alleen aan hetgene dienstelijk is om eendrachtigheid en eenigheid te voeden en te bewaren, en alles te onderhouden in de gehoorzaamheid Gods, waartoe geëischt wordt de excommunicatie of de Ban, die daar geschiedt naar den woorde Gods, met hetgene daaraan hangt".

Onder deze „Regeerders der kerk", de „gouverneurs des Eglises", zooals het in den oorspronkelijken Franschen text beter luidt, worden de kerkeraden verstaan. De leden daarvan, predikanten en ouderlingen, worden „opzieners" genoemd en deze naam wijst duidelijk op hunne roeping om opzicht te hebben over de gemeente. Dit opzicht moest dienen ter voorkoming van kwaad, opdat niet iets verkeerds, leer of leven aangaande, indrong in de gemeente ten verderve van haar of van een of meerderen harer leden; maar tevens strekte het tot versterking van het ware leven, waardoor de gemeente tot geestelijken bloei kon geraken en elk harer leden inniger verbonden werd aan haren Heer. Het had alzoo ten doel — zooals de synode van Emden 1571 zulks wilde — om zoowel„ de oprechticheyt des levens" als de „reynigheyt des levens" te bevorderen en bestond niet alleen in het opentlijk leeren en bestraffen, „maer oock int bysonder eenen yeghelijcken tot zijn plicht te vermanen". Dit kon natuurlijk op allerlei wijze en bij verschillende gelegenheden geschieden. In de samenkomsten van den kerkeraad kwam, indien deze zijn roeping begreep en volgde, dit opzicht uit den aard der zaak herhaaldelijk ter sprake, zoo vaak over den toestand der gemeente gehandeld werd. En bij het huisbezoek hadden predikanten en ouderlingen overvloedige gelegenheid om menige goede wenk te geven en woorden van vermaning en onderwijzing te spreken tot degenen, die gevaar liepen zich op verkeerde wegen te begeven. Het spreekt van zelve, dat de eene kerkeraad hierin getrouwer was dan de andere en dat niet alle predikanten en ouderlingen even streng waren in hun oordeel over wat al of niet verkeerd en wat geoorloofd of ongeoorloofd was. Bij den een kon er meer door den beugel dan bij den ander. En trage dienstknechten waren er ook toen reeds. Het opzicht liet dientengevolge hier en daar dan ook wel te wenschen over. Ik betwijfel daarom zeer, of bijv. wel

overal werd gedaan wat in Friesland bij kerkelijke wet werd voorgeschreven: „De Ouders, die hunne Kinderen niet houden in maatige kleeding en tucht, nog zich onthouden van alle Dansschoolen, Zangerijen, en andere onbehoorlijke Vergaderingen, als ook de Huisheeren 't zelve niet doende neffens hunne Dienstknegten of Maagden, zullen daar over aangesprooken en bestraft worden, en zo zij weigeragtig en hardnekkig zich hier in vertoonen, zullen van het Nagtmaal des Heeren ter tijd toe van betering geweert worden". De losheid van zeden, die niet alleen in de groote steden doch ook ten platten lande maar al te vaak doorbrak, doet ons duidelijk zien, dat het kerkelijk opzicht òf niet voldoende geoefend werd òf niet de gewenschte vrucht afwierp.

Goed en geregeld toezicht op de gemeente kon dikwijls de noodzakelijkheid van tuchtoefening voorkomen. Maar, hoe trouw en ijverig de kerkeraden en de afzonderlijke leden daarvan hun plicht in dezen ook mochten vervullen, zij waren toch niet in staat de macht der zonde te verbreken. Zoo kwam het dan ook maar al te dikwijls voor, dat in de gemeente het een of ander geschiedde, dat de kerkelijke discipline of christelijke straf noodig maakte. Stond de gansche gemeente, niet alleen zij die belijdenis des geloofs hadden afgelegd, maar ook de gedoopten, die nog niet ten avondmaal waren toegelaten, onder het opzicht van den kerkeraad, de tucht of censuur ging echter alleen over hen, die vrijwillig tot de gemeente toegetreden waren en bij het afleggen hunner geloofsbelijdenis zich vrijwillig aan deze tucht hadden onderworpen. Reeds de nationale synode van Dordrecht in 1578 had bepaald, dat, hoewel alle gedoopten, die nog geen geloofsbelijdenis hadden afgelegd, ook lidmaten der gemeente waren, de kerkelijke censuur nochtans tegen hen niet gebruikt zou worden. En aan dezen regel heeft men zich later altijd gehouden in de Gereformeerde kerken van Nederland.

Waren de lidmaten der gemeente, zooals men in onderscheiding van die leden der kerk, die alleen maar gedoopt waren, al spoedig hen noemde, die belijdenis des geloofs hadden afgelegd, aan de censuur van den kerkeraad onderworpen, de predikanten konden alleen door eene hoogere kerkelijke vergadering worden gestraft, indien zij in leer of leven zich kwamen te misgaan. Ten opzichte van de andere leden des kerkeraads, de ouderlingen en diakenen, heerschte echter nog al verschil van gevoelen. Het convent van Wezel plaatste de ouderlingen evenals de predikanten, „om niet ligtelyk open te leggen voor de lastermonden", onder de censuur der classicale vergadering, „ten zy ('t welk Godt verhoede) zy haar met eenige openbare schelmstukken ende booze daden besmet hebben: want niemant twyffelt, of zy moeten dan terstont, zulks blykende, met schande ende oneere, ook zonder af te wachten het oordeel des Classis, van den dienst worden afgezet". De synode van Emden echter stond den kerkeraden toe de predikanten in dergelijke gevallen alleen te schorsen, maar de ouderlingen en diakenen moesten „door de authoriteit der Consistorie terstont van haren dienst afgeset worden". In gelijken geest besloot de nationale synode van Dordrecht in 1578, maar die van Middelburg in 1581 en van 's Gravenhage in 1586 stelden de afzetting van ouderlingen en diakenen in de macht des kerkeraads en „der naestgheleghener Ghemeynte". Hieraan heeft men zich in 't vervolg meestal gehouden, zooals blijkt uit art. 79 der Dordsche Kerkenordening van 1619. In Friesland handelde men echter anders. Daar gold de regel: „De Censure des Kerkenraads zijn onderworpen de Lidmaaten en Diakenen, ook tot afzettinge hunnes Diensts; doch een Predikant en Ouderling zal van den Kerkenraad van het Nagtmaal des Heeren niet konnen gesuspendeert worden, zonder consent des Classis". Daarentegen kon in Drenthe de kerkeraad op geen harer leden de censuur zelfstandig toepassen,

maar moest hij steeds daarin overleg plegen met de classis.

Te Wezel had men reeds vastgesteld, „dat eigentlyk de censure over Leere aangaat de Dienaren en Leeraren: maer over den handel ende wandel der Ledematen, gaat ook aan, onses eragtens, de Ouderlingen: edog de een, ende de ander, moeten elkanderen over ende weder de behulpzame handt bieden". Naar dezen regel werd in 't vervolg steeds gehandeld. De kerkeraad in zijn geheel, waartoe in kleine gemeenten ook de diakenen behoorden, oordeelde dus over alle tuchtzaken tegen lidmaten der gemeente, onverschillig of zij betrekking hadden op de leer of op het leven.

De wijze, waarop door den kerkeraad tegen zulke schuldige lidmaten geprocedeerd moest worden, is door de synode van Emden in beginsel reeds aangegeven en heeft in de artikelen 71—78 der Dordsche kerkenordening van 1619 vasten vorm gekregen. De kerkelijke censuur was een „Christelijcke straffe" en als zoodanig geestelijk van aard, zoodat zij niemand vrijstelde van het burgerlijk gericht en van de straf der overheid. Het kwade moest door de kerk gestraft worden om „de erghernisse uyt de Gemeente Christi wegh te nemen", maar tevens opdat verder kwaad tegengehouden en geweerd mocht worden en de zwakken beschermd werden, die anders, indien men den zondaar ongestraft liet, lichtelijk door diens slecht voorbeeld zouden worden medegesleept. Maar — en dit beginsel stond bij de wijze, waarop de tucht geoefend moest worden, in alles op den voorgrond — de straf mocht geen wraakneming zijn; zij had niet slechts een juridisch, maar bovenal een medisch karakter; zij moest dienen tot verbetering en werd „nootsaeckelijck vereyst, om den sondaer met de Kercke ende synen naesten te versoenen". Daaruit volgde natuurlijk, dat alle lichtvaardigheid, hardheid en liefdeloosheid vermeden en bestreden behoorde te worden bij de oefening der censuur, terwijl men zich daarbij moest laten leiden door het beginsel der ontfermende, reddende liefde. Bovendien

mocht van de tucht nooit een zeker vertoon gemaakt worden, maar diende men zooveel mogelijk alle opspraak te vermijden.

De zonde, waarin iemand zich schuldig gemaakt had, kon, zooals wij reeds zagen, tegen de „suyverheydt der Leere" of tegen de „vromicheyt des wandels" zijn en in beide gevallen òf openbaar òf heimelijk wezen. Onder heimelijke zonden verstond men die, waardoor geen openbare ergernis gegeven was. Bij de behandeling hiervan moest de „reghel onderhouden worden, welck Christus duydelijcken voorschrijft. Matth. 18". Men mocht dus niet zoo maar terstond tot eene kerkelijke procedure overgaan. Zulke zonden mochten niet voor de kerkeraad gebracht worden en geschiedde dit toch, dan was de kerkeraad niet bevoegd ze te behandelen. Degene, die er kennis van gekregen had, moest eerst den zondaar onder vier oogen bestraffen en, als dit niet hielp, dan in tegenwoordigheid van twee of drie getuigen. Betoonde hij na de eerste of de tweede vermaning berouw, dan was de geheele zaak daarmede afgedaan. Werd echter aan deze liefderijke vermaningen geen gehoor gegeven of had iemand eene openbare zonde gepleegd, dan moest zulks „den Kercken-Raet aenghegheven worden". Deze had dan de roeping om te trachten den zondaar tot boetvaardigheid te bewegen en, als er „sekere teeckenen" daarvan gezien werden, eene openbare verzoening tot stand te brengen, d. w. z. de gemeente kennis te geven van wat geschied was en van het berouw, dat de schuldige over zijne zonde had, en van zijn verzoek om vergeving voor de gegeven ergernis. Ten platten lande of in kleinere steden, waar maar één predikant was, behoorde de kerkeraad hierin het advies te vragen van twee „ghenae-buerde" kerken, „in sulcke forme ende maniere als tot stichtinge van een yder Kercke bequaem sal gheoordeelt worden". Wie de vermaning des kerkeraads hardnekkig verwierp of

wie zich aan een openbare of aan een „grove" zonde [1]) had schuldig gemaakt, moest van het avondmaal des Heeren worden afgehouden. Deze weering van het avondmaal duurde zoolang tot de kerkeraad oordeelde, dat de schuldige genoegzame blijken van boetvaardigheid gegeven had. Daarom moest hij ook herhaaldelijk daartoe worden vermaand, opdat men hem alzoo mocht behouden. Indien deze vermaningen echter niets uitwerkten, dan diende de kerkeraad „ten lesten tot de uyterste remedie, namelick de af-snydinghe", over te gaan. Om evenwel ook in dezen tegen alle lichtvaardigheid of gemis van mededoogen te waken, was de bepaling gemaakt, dat niemand zou mogen worden afgesneden als lidmaat en uit de gemeente geworpen „dan met voorgaende advijs der Classe".

Voordat men echter tot dezen ban overging, moest de kerkeraad eerst de hardnekkigheid des zondaars openlijk aan de gemeente bekend maken, haar de gepleegde zonde mededeelen, alsmede „de neersticheydt aen hem bewesen int bestraffen, afhouden van den Avontmale, ende menighvuldige vermaningen". Daaruit zou de gemeente toch kunnen zien, met hoeveel zorg en teederheid de kerkeraad gearbeid had aan het behoud van den zondaar en hoe noodig het was, dat zij voldeed aan de vermaning, die tot haar kwam, om nu ook zelve „hem aen te spreken ende voor hem te bidden". Deze bekendmaking en vermaning aan de gemeente moest driemaal geschieden vóór de excommunicatie werd uitgesproken, d. w. z. er waren drie graden van censuur éér men er toe kwam om den

[1]) Art. 80 van de Dordsche Kerkenordening, sprekende van de grove zonden, die een predikant de suspensie of de deportatie waardig maken, noemt als de voornaamste daarvan: „Valsche Leere of Ketterije: openbare Scheur-makinghe: Opentlijcke Blasphemie: Symonie: trouloose verlatinghe sijns dienst, ofte indringinge in eens anders dienst: Meyneedicheyt: Ee-breuck: Hoererije, Dieverije, Gewelt, gewoonlijcke Dronckenschap, Vechterije, vuyl Gewin: Cortelijck alle de sonden ende grove feyten, die den Autheur voor de Werelt eerloos maken, ende in een ander ghemeen Lidtmaet der Kercken der af-snijdinghe weerdich soude gherekent worden".

ban uit te spreken over den hardnekkigen en onbekeerlijken zondaar. Aan den kerkeraad stond de bepaling van den tijd, die tusschen elk dezer vermaningen behoorde te verloopen. Bij de eerste vermaning zou de naam van den schuldige niet worden genoemd, opdat hij „eenichsins verschoont" mocht worden. Hetgeen voorgevallen was, werd dus aan de gemeente voorgesteld, zooals men dat gewoonlijk noemde, „met bedeckten name"; er werd alleen gesproken van „een zeker broeder" of „een zekere zuster". In kleine steden en ten platten lande miste een dergelijke voorstelling meestal feitelijk haar doel, omdat natuurlijk uit de vermelding der feiten, waarover deze censuur plaats had, de meesten wel konden opmaken, wie bedoeld werd. In de tweede vermaning, die echter, indien de zondaar zich middelerwijl bekeerde, niet plaats had, moest „met advijs der Classe" zijn naam worden „uytghedruckt". Zij had dus plaats „met openen name" en in de regel op eigen gezag van den kerkeraad, daar het advies van de classis òf nooit òf slechts in enkele moeilijke gevallen werd gevraagd. Bleek ook deze vermaning vruchteloos, dan volgde de derde, waarbij aan de gemeente kennis werd gegeven, dat men den gecensureerde, „ten zy hy hem bekeere", van de gemeenschap der kerken zou uitsluiten. Deze laatste bekendmaking had plaats, opdat ieder, die eenig bewijs van boetvaardigheid kon aantoonen, daarvan mededeeling mocht doen aan den kerkeraad, die niet gaarne tot de „uyterste remedie" overging. Meldde zich nu niemand aan, die zich tegen de excommunicatie verzette, en bleek het dus, dat de zondaar trots alle aan hem beproefde middelen hardnekkig bleef, dan mocht en moest men hem met alle vrijmoedigheid afsnijden, maar dan bleek ook tevens, dat deze afsnijding geschiedde „met stilswijghende bewilliginghe" der gemeente.

Na verloop van eenigen tijd, soms langer soms korter, had dan werkelijk de afsnijding plaats en werd deze

openlijk van den predikstoel afgekondigd met gebruikmaking van het daartoe bestemde „formulier des Bans ofte der Afsnijdinge van de Gemeynte". Dit formulier, op last der Haagsche synode van 1586 opgesteld, kwam echter in de zeventiende eeuw reeds tamelijk wel in onbruik, toen de ban bijna nooit meer toegepast werd. De inhoud ervan is voortreffelijk en de toon roert ons door innige hartelijkheid. In dit formulier werd de gemeente ernstig vermaand, zich niet met den gebannene te vermengen, opdat hij beschaamd mocht worden, „nochtans hem niet houdende als vyandt, maer by-wijlen vermanende ghelijck men een broeder doet", zelve toeziende dat men den Heere vreeze en biddende wake tegen alle zonde. Met een vurig gebed, waarin belijdenis gedaan werd van eigen zonde en gesmeekt om 's Heeren genade en vergeving mitsgaders om waakzaamheid, werd de gebannene aan den Heer opgedragen en om zijne bekeering gevraagd. „Soo ontsteeckt ons doch — aldus vroeg de gemeente — met eenen goeden yver, dat wy met goede Christelicke vermaningen ende exempelen soecken wederom te recht te brenghen desen afgesneden persoone, midtsgaders alle de ghene die door ongheloof of roeckeloosheyt des levens afwijcken. Geeft uwen zeghen tot onse vermaninge, ten eynde wy daerdoor oorsaeck moghen hebben ons weder te verblijden in den ghenen daer over wy nu rouwe moeten dragen, ende dat also uwen Heyligen Naem gepresen werde, door onsen Heere Jesum Christum die ons aldus heeft leeren bidden: Onze Vader, &c.".

Voor den afgesnedene, om wiens bekeering men alzoo bad en moest blijven bidden, stond de weg tot terugkeer in den schoot der kerk en tot verzoening met de gemeente steeds weer open. Daarvoor was natuurlijk allereerst noodig, dat hij boetvaardigheid betoonde. Was deze waarlijk bij hem te zien en gaf hij zijne begeerte te kennen om weer met de kerk vereenigd te worden, dan werd daarvan

aan de gemeente mededeeling gedaan, liefst onmiddellijk vóór eene viering des avondmaals. Een ieder werd daardoor in de gelegenheid gesteld wettige bezwaren in te brengen tegen de opheffing der excommunicatie. Bleek het nu den kerkeraad, dat niemand iets wist „voort te brengen ter contrarie", dan mocht hij bij gelegenheid van het eerstkomend avondmaal in het openbaar, mits met belijdenis van zijn schuld en met betuiging van berouw, weder opgenomen worden in de gemeente. Dit geschiedde volgens het „formulier van Weder-opneminge der Afgesnedenen in de Gemeynte Christi". Ook dit formulier was op last der nationale synode van 's Gravenhage van 1586 opgesteld in even echt-christelijken geest en toon als dat van den Ban.

Het kan niet ontkend worden, dat al deze bepalingen omtrent de wijze, waarop de censuur moest worden geoefend, van groote wijsheid en liefdevolle zachtmoedigheid getuigen. Indien de kerkelijke tucht naar deze regelen op de rechte manier d. i. uit liefde en met liefde steeds geoefend ware en men overal in getrouwheid de discipline gehandhaafd had, dan zou ongetwijfeld de gemeente er wèl bij gevaren zijn. Wellicht is menig afgedwaalde, waar zoo de hand aan de tucht gehouden en die hand door een hart vol ontferming bestuurd werd, van het pad des verderfs teruggebracht op den weg des levens. De gelegenheid ertoe ontbrak niet. Immers telkens vóór de viering des avondmaals moest in den kerkeraad censura morum gehouden worden, eerst over de leden van den kerkeraad zelven, die beurtelings behoorden buiten te staan, als over hen gehandeld werd, en daarna over de leden der gemeente in het algemeen.

Hoe stond het nu echter in de practijk met de toepassing van de tucht? Op het gebied van de leertucht hadden de kerkeraden gewoonlijk maar weinig te doen.

De meeste gevallen van afwijking van de eenmaal vastgestelde leer deden zich voor bij predikanten, die niet aan de tucht van den kerkeraad waren onderworpen. Het eenige, wat deze in een dergelijk geval doen kon, was een aanklacht indienen bij de classis. Daar werd de zaak dan behandeld, terwijl van haar uitspraak hooger beroep was op de synode. Zooals bekend is, werd de leertucht het meest beslist toegepast door de Dordsche Synode van 1618/19. Ten gevolge van hare veroordeeling van de Remonstrantsche gevoelens werden in den loop van 1619 niet minder dan ruim tweehonderd predikanten, die deze gevoelens aankleefden, uit den dienst ontzet. De gevallen van afzetting van predikanten wegens afwijking van de leer der kerk kwamen na dien tijd slechts sporadisch voor, hoewel zij niet geheel ontbraken. Wij wijzen hier slechts op een paar bekende mannen, die wegens onzuivere theologische beschouwingen uit den dienst der kerk werden ontslagen, nl. Pontiaan van Hattem, predikant te Philipsland, in 1683 en Balthazar Bekker, predikant te Amsterdam, in 1693.

Van de gemeenteleden gaven natuurlijk verreweg de meesten geenerlei aanleiding tot klagen over onzuiverheid in de leer. Zij bleven òf uit overtuiging òf zonder verder na te denken getrouw aan hetgeen zij eens beleden hadden en werden niet nader onderzocht, of dit op goede gronden geschiedde of niet. Die uit onkunde soms in een particulier gesprek een of andere meening uitspraken, welke met de leer der kerk in strijd was, werden daarover gewoonlijk niet lastig gevallen. En die welbewust op een of ander punt er een afwijkend gevoelen op na hielden, hadden evenmin iets te duchten, mits het maar niet een der cardinale leerstukken gold en zij zich onthielden van voor hun dissentieerende meening propaganda te drijven. Hoogstens kwam de predikant er eens met hen over spreken, „ten eijnde sulks door heijmelicke, vriendelicke ende christelicke

vermaninge met alle goede discretie gebetert" mocht worden, gelijk de Zeeuwsche synode van 1591 het uitdrukte. Deze zelfde synode wilde, dat „de eenvuldige, die met ketterie verstrickt zijnde, van de gemeente Christi wyckt ende geen afbreuck en doet, also hij niemant en verleydt", door den kerkeraad „broederlick" vermaand en, zoo hij daar geen gehoor aan gaf, van het avondmaal geweerd worden zou. „Maer belangende de obstinate lasteraers ende afvallige verleyders", tegen hen zou men, mits met advies der classis, „naer alle behoorlicke vermaningen aen hen gedaen tot der openbaere excommunicatie procederen". De Zuidhollandsche synode van 1619 was echter, zeer zeker onder den invloed der tijdsomstandigheden, wat milder in hare opvatting. Op de vraag ten opzichte van hen, „die van de ware leere der Gereformeerde kercken afwijcken tot de Wederdoopers, Papisten ende andere seckten, off men niet eijndelijck en behoort tegen de selvighe te procedeeren tot excommunicatie", gaf zij ten antwoord, dat men hierover „geen generalen regel" maken zou, omdat „de omstandicheden verscheijden" waren. Zij vond het „niettemin geraden" zulke personen te vermanen en te onderrichten, maar wilde van eene excommunicatie niet weten „voor ende aleer de casus, met al syn omstandicheden becleet, aen de pertijckeliere sijnodum sal wesen gebracht ende daerover gehoort sal sijn het oordeel desselvigen sijnodi". Niet in alle provinciën dacht men er zoo over en de kerkeraadsacten van tal van gemeenten wijzen dan ook op voorbeelden van personen, die geëxcommuniceerd zijn, omdat zij van de Gereformeerden afvielen en òf tot de Roomsche kerk terugkeerden òf tot de dissenters overgingen.

In de stadsgemeenten kon men natuurlijk minder goed het oog er op houden, of bij eenig lidmaat zich neigingen voordeden tot een zich aansluiten bij andersdenkenden. Zelfs konden daar velen met afwijkende gevoelens vrijelijk

communiceeren, zonder dat de kerkeraad de censuur op hen toepaste. Terecht schreef Dr. A. Kuyper daarvan in de Heraut van 16 Nov. 1884 — dus nog vóór de Doleantie, die „de reformatie der kerken" bedoelde — „dat het heilig Avondmaal des Heeren b.v. in de kerk van Amsterdam thans vrij wat minder ontheiligd wordt, dan in den bloeitijd onzer vaderen, toen na de Synode van Dordrecht, alle macht in der gereformeerden hand was. En toch getuigen de Handelingen van den Kerkeraad uit die dagen, dat censuur ter wering van het Avondmaal in geen de minste evenredigheid stond tot het ingeslopen kwaad". Wel werden den 31sten December 1623, toen dus de gansche procedure, die te Dordrecht tegen de Remonstranten gehouden was, nog versch in 't geheugen lag, tien lidmaten der Amsterdamsche gemeente, „die tot Arminianery vervallen waren", geëxcommuniceerd, maar dit was iets exceptioneels. Ruim vijftig jaren later voegde Jac. Koelman, als hij in zijn „Pointen van Nodige Reformatie" dit meedeelt, daaraan toe, dat „eenige Leeraars nu zoo verre daar van af sijn, datse wegens de Arminiaansche dwalingen van de vijf Artikelen zouden de excommunicatie aandringen, datse in tegendeel die nu wel zouden ten H. Avondtmaal toelaaten, ja ook hier en daar toe-gelaaten hebben".

In dorpsgemeenten, waar men elkander beter kende en de kerkeraad op alle lidmaten meer letten kon, ging het gemakkelijker te waken tegen zulke „valsche broeders en zusters". En op welke wijze men hierin handelde, moge blijken uit een paar gevallen, die ik hier meedeel uit het „Kerckenboeck voor die gemeijnte Jesu Christi in Molcquerum", een toen ter tijd zeer welvarend dorp in Frieslands Zuid-Westhoek. Den 21sten December 1611 werden drie lidmaten — nog wel zusters der gemeente — Sjouck Douwes, Hid Jolties en Hijlck Pieters, voor den kerkeraad geroepen. De eerste dezer zusters was reeds tweemaal

met bedekten naam aan de gemeente voorgesteld, omdat zij zich hardnekkig onthield van het gehoor des Woords en het gebruik der Sacramenten. De kerkeraad sprak haar nu nogmaals daarover aan, waarop zij beterschap beloofde. Deze belofte zou „met stille swijgen van haer name" aan de gemeente worden medegedeeld, maar bij deze gelegenheid werd haar tevens gezegd, dat de kerkeraad besloten had, indien zij zich niet hield aan haar gegeven woord, „om kercklijck te procederen" met haar. Maar „nadien daer geenen ijver in haer wert gevonden om hare belofte te betrachten" en zij bovendien geen reden opgaf voor hare onthouding, riep de kerkeraad haar den 4^{den} Mei 1612 weer voor zich en deelde haar mede, dat haar zaak aan de classis zou worden aangediend, „om also besloten te mogen werden, watter mach van noden wesen om te geschieden". Den 26sten Sept. d. a. v. vervoegden zich twee gecommitteerden der classis ten haren huize om met haar over deze zaak te spreken. Redenen van hare onthouding gaf zij niet, hoewel zij „rondwt" bekende, „datter niet waer voorgevallen waer aen dat sij haer geergert hadde". Het resultaat van het onderhoud was, dat Sjouck beterschap beloofde „als namelijck ten 1. van neersticheijt te bethonen om Godes woort te horen, ten 2. van ijwer te bewijsen om het H. Avontmael Christi te gebruijcken". Toen de gecommitteerden een en ander aan den kerkeraad hadden verhaald, besloot deze, haar antwoord — „doch met stilswijghen van haeren name" — aan de gemeente mede te deelen. Ook nu schijnt zij hare belofte echter niet gehouden te hebben, want in het lidmatenboek is haar naam doorgehaald, wat daar ter plaatse toen alleen bij geëxcommuniceerden geschiedde.

Bij de tweede der genoemde zusters, Hid Jolties, was, toen zij den 21sten Dec. 1611 voor den kerkeraad werd geroepen, „eenen godlosen schijn van moetwille" ontdekt, hierin bestaande, dat zij zich afzonderde van het gehoor

van Gods Woord en het gebruik der Sacramenten en zich voegde bij de „groulijcke huijpe der Wederdoperen". Hoe vaak zij daarover ook reeds vermaand was, het had niets geholpen; de kerkeraad had „genen troost van haer becomen". Daarom werd besloten, haar ten tweeden male met bedekten naam aan de gemeente voor te stellen, „op dat sij mach bij anderen beschaemt worden ende eindelijck haer wederom tot die ware godesdienst begeven". Mocht ook dit al weer niet baten, dan zou er kerkelijk met haar geprocedeerd worden. Welnu, het baatte niets. Zij bleef voortleven in „haer hertneckicheyt ende moetwillige ongehoorsaemheyt". In de godsdienstoefeningen der Gereformeerden verscheen zij niet meer; wel bleef zij zich schuldig maken aan „het gestadige bijvoegen van de minnoniste vergadringen". De kerkeraad vroeg haar, waarschijnlijk in Mei 1612, wederom rekenschap daarvan, maar kreeg geen ander antwoord dan „dat sij wolde gaen waer heen haer die Geest wees". Daar de kerkeraad deze reden niet voldoende scheen te vinden, besloot hij thans een stap verder op den weg der censuur te gaan en haar „met openbaeren name" van den kansel voor te stellen, „op dat sij mach beschaemt werden voor die gemeijnte, ende eijndelijck tot haeren vorigen stant geraecken". Deze wensch werd echter niet vervuld. De kerkeraad diende hare zaak nu bij de classis aan en deze zond als hare gecommitteerden twee naburige predikanten om met haar te spreken. Dit gesprek had evenmin het gewenschte gevolg. Hid wilde niet nalaten „de heijlose vergadringe der Wederdoperen" bij te wonen en herhaalde ook nu, „dat sij dochte te gaen waer haer die geest leijde". De beide gecommitteerden deden daarop van hunne bevinding „den Classi transpoort" en deze besloot, „dat, dewijl sij haer selffs affsonderde, so behoorde die gemeijnte binlijck met die wtsluijtinge voort te gaen". Aan dit advies zich houdende, voelde de kerkeraad in

zijne vergadering van den 29sten Sept. 1612 zich „veroorsaeckt ende besloten om met die excommunicatie aencomende nachtmael voort te varen".

Tegenover de derde zuster, Hijlck Pieters, eene getrouwde vrouw, die ook in andere opzichten de rechte zuster niet bleek te zijn, moest in de vergadering van 21 Dec. 1611 reeds krachtiger opgetreden worden. Gedurende vier of vijf jaar was bij haar „grote hertneckicheijt ende een godtlose opgeblasentheyt" waargenomen. Tweemalen reeds was zij met bedekten naam aan de gemeente voorgesteld, doch zij toonde iemand te zijn, die „na aenspreecken ofte vermanen niet vraecht, maer hoe langer hoe meer tot toorne verweckt wort". Daarom besloot de kerkeraad nu, „haer met opene name van den praedickstoel affteroepen", opdat zij daardoor tot „sachtmoedicheijt" mocht geraken. Alzoo geschiedde en een oogenblik scheen het, alsof het geholpen had. Zij verzocht weer ten avondmaal te mogen worden toegelaten en verklaarde zich bereid tot schuldbelijdenis, die zij ook voor den kerkeraad aflegde. Maar het berouw bleek niet echt te zijn. Zij begon weldra de woorden des kerkeraads te verdraaiën en booze woorden over hem „wt te spouwen", waarop de kerkeraad den 4den Mei 1612 besloot hare zaak voor de classis te brengen. Wat deze hierin deed, blijkt niet, maar wel dat Hijlck in Mei 1613 openbare schuldbelijdenis vóór den predikstoel deed, doch een half jaar daarna beleedigde zij den predikant en zijne vrouw en werd daarover gecensureerd. Bij die gelegenheid verklaarde zij, „dat sij niet begeerde met de gereformeerde gemeente eens te sijn" en toonde dit ook door zich te voegen bij de Mennonieten en hunne vermaning bij te wonen. Weer beleed zij schuld en beloofde beterschap en werd nu met mededeeling van haar naam en haar zonde „als boetfeerdich" aan de gemeente voorgesteld. Toch schijnt zij zich op den duur niet gebeterd te hebben, want in 1617 werd ook zij, „door lange

patientie en veelvoudige vermaninge van het quaet geen afstant doende", geëxcommuniceerd.

Dergelijke gevallen deden zich tot het einde der eeuw niet meer voor. Althans het „Kerckenboeck" maakt er geen melding van. Alleen in 1699 kwam den kerkeraad een gerucht ter ooren, dat een zekeren Heringh Sioerdts, die twaalf jaar geleden op belijdenis des geloofs aangenomen en daarna met attestatie naar Amsterdam vertrokken, doch van daar naar Molkwerum teruggekeerd was, tot het Pausdom zou zijn overgegaan. Toen de predikant met een ouderling hem hierover kwam aanspreken, zeide hij zijn attestatie nooit te Amsterdam te hebben ingeleverd, en bekende, „dat hij was overgegaen tot het pausdom en meende daer bij te blieven". De kerkeraad citeerde hem daarop tot driemaal toe voor zich, maar telkens bleef hij weg. Nog eens werd de predikant, nu met twee ouderlingen, tot hem gezonden, maar hij volhardde er bij, dat hij in de Roomsche kerk wilde blijven. Toen heeft de kerkeraad den 23sten Dec. 1699 „goedgevonden desen Heringh Sioerdts als een verdord lidt af te snyden".

Wij kunnen ons zeer goed voorstellen, dat, terwijl leertucht over gewone lidmaten betrekkelijk zelden voorkwam, de gevallen, waarin levenstucht noodig was, zich daarentegen zeer dikwijls voordeden. Toch viel ook hier onderscheid op te merken. Hoe verder wij in de zeventiende eeuw komen, des te slapper werd de discipline gehandhaafd. In de eene gemeente was men strenger dan in de andere. Niet alle predikanten waren in dezen even trouw. Velen hunner hadden bovendien ook maar al te veel reden om bij de lidmaten hunner gemeente wat door de vingers te zien. Immers, wie de acta van de een of andere classis doorleest, zal getroffen worden door het feit, dat menig predikant bestraft of geschorst moest worden wegens wangedrag, meestal dronkenschap, die vaak in

continueele dronkenschap ontaardde. Een lijst van predikanten, die gedurende de zeventiende eeuw, in de verschillende provinciën wegens onchristelijk leven zijn afgezet, zou heel wat langer zijn dan menigeen durft vermoeden. [1]) Geen wonder, dat sommige predikanten slap bleken in het handhaven van de tucht, terwijl bovendien de ouderlingen ook niet altijd gewillig daartoe bevonden werden, maar wel eens bang waren om zich vijanden te maken. Toch mag hieruit niet opgemaakt worden, dat de censuur over het leven weinig te beteekenen had. Integendeel, wie bijv. de kerkeraadshandelingen onzer groote steden doorbladert, zal merkwaardige voorbeelden van censuur vinden en ontdekken, dat zoowel notabele ingezetenen, ja zelfs regeeringspersonen, als eenvoudige burgers zich soms wegens doorgaand slecht levensgedrag of om eenig min-eerbaar feit voor den kerkeraad te verantwoorden hadden. Uit die acta zou een ware chronique scandaleuse samen te stellen zijn, die voor vele bekende, hooggeplaatste families minder aangename bijzonderheden zou bevatten. Wij willen ons daarmee echter niet bezig houden. Bijzonder verkwikkelijk zijn de onderwerpen ook niet, die dan behandeld zouden moeten worden en die door onze vaderen in al hun naaktheid en in vaak weinig kiesche bewoordingen beschreven zijn. Alleen dient erkend te worden, dat vele kerkeraden den moed toonden te bezitten zonder aanzien der persoons te handelen en ook de machtigen naar de waereld durfden bestraffen, als zij zich misdragen hadden.

Een paar voorbeelden uit reeds gedrukte stukken mogen dit bewijzen. [2]) Te Franeker bijv. werden tusschen 1670 en 1680 verschillende notabele ingezetenen door den kerkeraad gecensureerd. De presideerende burgemeester

[1]) Vgl. Slappe tucht in de zeventiende eeuw in mijne Historische Studiën en Schetsen. Groningen 1905. Blz. 337—363.

[2]) A. C. Duker, Tien jaren uit de heerschappij der kerkelijke tucht binnen Franeker (in Archief voor Ned. Kerkgeschiedenis I. 241—272).

P. v. G. werd voor éénmaal van het avondmaal afgehouden, omdat hij „diep in de nacht, op straat, van den dronk overlaaden, los en quistig van betaamelike sedigheidt, schuldig was geworden aan verscheide uitspoorigheden daarbij voorgevallen". Hetzelfde lot trof den burgemeester Kiestra, die ook nog wel ouderling was, omdat hij „soodanig gesien was uit de herberg te komen, dat eenige voornaeme ledemaeten verklaard hadden daer aen geërgerd te zijn". Voor onbepaalden tijd werd aan zijn collega Jochem Jochems het avondmaal ontzegd, niet alleen omdat hij zich had schuldig gemaakt aan openbare en ergerlijke dronkenschap „op een plichtlike Vast en biddag" en aan „andere erglike handelingen op andere tijden deur dronkenschap onstaen" en, driemaal geciteerd, niet verschenen was voor den kerkeraad, maar ook wijl hij, nog geen maand daarna, zijne vrouw, toen zij op een Zondag naar de kerk wilde gaan, „met groote verstoortheid daer over qualik met woorden en wondinge bejegend" had en wederom tot driemalen toe „met harde uitdrukkingen" geweigerd had voor den kerkeraad te verschijnen. Prof. Blancardus werd „wegens een beruchte misval met sijn Dienstmaegd" op betuiging van leedwezen en beterschap van het avondmaal geweerd, terwijl van zijn geval aan de gemeente „eenige voorstel" zou geschieden, waarbij echter tevens besloten werd, „dat daer in tot bewaering van sijn eere so veel mogelick is sal gesorgd worden". De echtgenoote van den ouderling Prof. A. de Grau, reeds eenmaal wegens „miscomportement" en daardoor gegeven ergernis met bedekten naam aan de gemeente voorgesteld, moest zeven jaar later éénmaal van het avondmaal wegblijven en werd als „sekere Suster" aan de gemeente voorgesteld, omdat zij zich vergeten had „in quade trouwe omtrent het goedt haeres naesten dat haer toevertrouwt was". [1]) Zoo werd

[1]) Zij had namelijk „in de naast voorleedene daagen eenige versylverde leepels ende eenige vorcken uijt de huijsinge van de Ed. Heere Prof. van der

ook de huisvrouw van Prof. J. G. Terentius, nadat zij reeds vroeger „wegens lang gepleegde erglike dronkenschap" van de tafel des Heeren was afgehouden, later weder met bedekten naam aan de gemeente voorgesteld, omdat zij op een biddag „sich openbaarlijck in de kerk onder de predicatie dronken vertoond" had, hoewel zij zelve dit ontkende en zeide, „dat sij door verkoudheid was missteldt geweest". Dat een en ander weinig vrucht bij haar droeg, blijkt hieruit, dat twee jaar later haar al weer het avondmaal moest worden ontzegd, omdat zij zich op een Zondag in de kerk en de catechisatie zoo had vertoond, dat zij „van elck, die het ooge op haar hadde voor droncken wierde aangesien".

Niet minder dan 113 vergrijpen werden in het genoemde tiental jaren te Franeker door den kerkeraad behandeld en in de acta vermeld. Daarvan betroffen 51 „onmatigheid", 27 „twist- en lasterzucht", 17 „oneerbaarheid", 7 „diefstal en bedrog", 6 „moedwil en speelziekte", 4 „echtelijke onmin", terwijl ééne zaak, die van den oud-burgemeester Agge Andries Brunia, betrekking had op „afval der kerkelijke gemeenschap". In het dorp Molkwerum werden van 1611—1700, behalve de boven reeds vermelde, in 't geheel 98 gevallen behandeld, waarvan verscheidene in meer dan ééne kerkeraadsvergadering ter sprake kwamen. Hiervan liepen niet minder dan 31 over twist tusschen twee of meer personen, 20 over vechterij, enkele zelfs tusschen vrouwen, 15 over dronkenschap, 11 over valsche beschuldiging en laster, 8 over oneerbaarheid, 4 over „sluyckerie", 2 over wegblijven uit de preek en van de sacramenten, één over het houden van een tapperij, één over bedriegerij, één over „een onbehoorlyck ende onbetaemelik wedspel", één over beschuldiging van tooverij, één over verbroken trouwbelofte, één over mishandeling en één over het zich niet „als

Waeijen weeten te vervreemden en in de Bancq van Leeninghe alhier laaten setten".

ledemaat gedragen". De gewone straffen waren ook hier tamelijk gelijk aan die, welke elders toegepast werden. Naar de zwaarte van het kwaad en naar de mate van boetvaardigheid werden zij bepaald. Nu eens kwamen twistenden, die tot verzoening zich bereid verklaarden, er met een ernstige vermaning af en werd het aan hunne eigene beproeving overgelaten, of zij ten avondmaal konden gaan of niet. Dan weer werd aan iemand het avondmaal ontzegd en hij als boetvaardig met bedekten naam of als halsstarrig met open naam aan de gemeente voorgesteld. Soms werd den schuldige opgelegd, openlijk voor den predikstoel belijdenis zijner zonden te doen. In 1614 eischte de kerkeraad dit bijv. van een zekeren Tonis Pieters, een onverbeterlijken dronkaard, met wien men het op allerlei wijze reeds beproefd had, maar die zich niet scheen te willen beteren. Berouw had hij wel, zooals hij zei, „want het moste wel een godloos mensche wesen die geen berouw en hadde van sijn sonden", maar dat nam niet weg, dat hij niet genegen was openlijk in de kerk schuldbelijdenis af te leggen en wel „overmits aldaer andere vergadert waren die niet met ons in een verbont waeren" [1]). Toch heeft hij eindelijk gebogen en aan den eisch des kerkeraads voldaan. Bekeerd heeft hij zich echter niet, want in 1616 „Teunis Pietersz tot een overdadich leven hem begevende ende de christelijcke ver-

[1]) In dezelfde kerkeraadsvergadering, waarin deze eisch aan T. P. gesteld werd, vroeg de kerkeraad hetzelfde van Hendrick Lammerts en zijne vrouw, die zich „verlopen" hadden „in lanckdurige godtlose hanterijnge van tappen . . . als te weten in t'setten van Jongeluiden ende andere diergelijcke, waer door veel heilose vruchten als dansen spelen ende andere diergelijcke dingen zijn vtgevolcht". Hun werd echter „geconsenteert, dat sij altemets eenen kanne biers met maten so voor den reisenden man so voor oude burgers deses dorps souden tappen". Den volgenden dag echter kwam deze tapper, misschien wel door T. P. opgestookt, eigener beweging bij den kerkeraad en weigerde de openbare schuldbelijdenis te doen, „seggende dat hij sulcks niet durfde doen om den bespotters halven, ofte dat hij dat niet gehouden waer te doen overmits hij voor de werelt stonde wanneer hij in sulcke voegen bekentenisse dede". De kerkeraad besloot toen deze zaak „ter gelegener tijd" bij de Classis te brengen. Later is ook H. L. geëxcommuniceerd.

maninge bespottende is ten laesten van de gemeente Jesu Christi afgesneden". Niet licht werd de excommunicatie uitgesproken. Iemand moest zich al beslist onverbeterlijk toonen of aan eene verschrikkelijke zonde zich hebben schuldig gemaakt, als het daartoe kwam. Zoo besloot de kerkeraad in 1646 ,,ooc tot den laetsten trap" kerkelijk te procedeeren met Griet Reijers, die ,,een groote ende geruijme tijt een schandelijcke ende smettelijcke siecte (de Spaensche pocken) onder de leeden heeft gehadt, die sij ooc ghelijc gemeenelijc door gods Rechtveerdich oordel pleech te geschieden uijt schandelycke ende oneerlycke ommeganc off hoererije haer heeft veroorsaect", terwijl zij in dien toestand zijnde, zich niet ontzien had ,,int' midden van gods kercke haer te begeven ende aen de tafel des heeren aen te dringen". Nog eenmaal, in 1664, werd de ban uitgesproken, n.l. over Otte Jolmers en zijne dochter Tet Ottes, die met elkander in bloedschande geleefd en door hun „ontijdich flechten" hun schuld erkend hadden. Daarmede zijn dan ook al de gevallen genoemd, waarin gedurende heel de zeventiende eeuw te Molkwerum de excommunicatie is toegepast.

Wij noemden reeds verschillende zonden, die den bedrijvers ervan in aanraking konden brengen met de kerkelijke censuur. Er waren echter ook dingen, waarin sommigen volstrekt geen kwaad zagen, maar die door enkele synoden, classen en kerkeraden wel degelijk censurabel geacht werden. Zoo verklaarden verschillende synoden in de eerste helft der zeventiende eeuw het dragen van lang haar door mannen voor ongeoorloofd en wilden, dat de kerkelijke tucht zou worden toegepast op hen, die zich daaraan schuldig maakten.

Ook tegen het spel trad men op. De Zeeuwsche synode van 1602 bepaalde, dat „de uyterste straffe" zou „gevolgt worden tegen openbaer ende gewoonlyck tuisschen, spelen met caerten ende teyrlingen ende huys daermede

openhouden". Koelman klaagde later er over, dat men de spelers, „die met lot, kaart, of dobbelsteen speelen", niet censureerde, niettegenstaande het formulier voor het avondmaal ook hen vermaande zich van de tafel des Heeren te onthouden en hun verkondigde, dat zij geen deel in het rijk van Christus hebben. Daaruit is het misschien mede te verklaren, dat de Middelburgsche predikant Henr. de Frein [1]) in 1719 het kaartspel „een landzonde" noemde, „aan dewelke zig vele belijders der hervormde leere verslaaft hebben", en verklaren moest, „dat het getal der spelers zoo groot is en dat haar naam Legio is". Op de tegenwerping, dat er toch predikanten waren, die het kaartspel niet afkeurden, ja er zelfs wel deel aan namen, evenals ook sommige ouderlingen, antwoordde hij dan ook: „het en betaamt een Leeraar niet te zwygen als' er gespeeld werd in zyn bywezen: als de godzalige dit hooren is het hen tot smerte".

Ook over het dansen heerschte verschil van gevoelen. Reeds de nationale synode van Dordrecht in 1578 had ervan gezegd, dat „de dansinghen ghemeynlick een lichtuerdicheyt die den Christenen niet en betaemt mede brenghen, ende aenlockingen der vleesschelicker lusten syn, ende daerbeneuens den godsalighen veraergheren in sonderheyt in den tyt van ghemeyne noode", en oordeelde daarom, dat zij moesten „ghestraft worden die hen daertoe begheuen, ende soo sy hartneckelick voortvaren na verscheiden vermaninghen, van de ghemeynschap des H. Auontmaels affghehouden worden". Ook latere, provinciale synoden hebben zich, meestal naar aanleiding van classicale gravamina, in gelijken geest uitgelaten. De Friesche synode van 1602 bijv. besloot, dat het avondmaal geweigerd zou worden aan ouders, die volhielden hunne kinderen naar dansscholen te zenden. Toch werd niet overal de hand

[1]) Henr. de Frein, Het Spelen met de Kaart de Christenen Ongeoorlooft. Middelburg 1719.

daaraan gehouden en velen, vooral uit hoogere kringen, zagen in het dansen volstrekt geen kwaad. De kerkeraad van Middelburg was er beslist tegen en nam zich den 7den April 1643, toen herhaalde klachten over het dansen op bruiloften ingebracht waren, voor, om met ernst tegen zulke „dartelheden" te waken. Hij besloot daarom den 21sten Oct. 1646 degenen, die niet wilden beloven van het dansen afstand te doen, van het avondmaal af te houden. Men stoorde zich daaraan echter niet altijd en den 14den Febr. 1660 werden dan ook „de personen aangesproken die gedanst hadden op den bruiloft van Dr. Evera, zij beleden hunne zonden en beloofden in het vervolg niet meer te dansen, ook die welke zich wegens hunne jonkheid eerst hadden verontschuldigd". In andere gemeenten echter, zooals o. a. te Dordrecht en te 's Gravenhage, werd in Koelmans dagen (1678) geen censuur geoefend „tegen de danseryen en Baletten, tegen Dansers en Dansmeesters, en die zich vermaaken, met Danseryen en Baletten te aanschouwen, ende daar by tegenwoordig te zijn".

Ook tegen de comediën en batementspelen [1]) en tegen het bezoeken daarvan heeft de kerk zich meermalen verzet. Op de vraag, „oft men gheestelicke comedien en tragedien voor den volcke in Rhetoryke spelen magh?" had de nat. synode van Dordrecht in 1578 reeds ontkennend geantwoord, omdat deze gewoonte nooit „in de Israelitische ofte Apostolische Kercke" bestaan had en er vele „ongheschicktheden" uit voortkwamen. Bovendien verstonden „de facteurs der seluer" vaak de fundamenten der christelijke religie niet genoeg, zoodat „met recht ghevreest" werd, dat er „vervalschinge der leere" door zou ontstaan, terwijl het eindelijk ook „een ontheylighinghe van het Woordt Gods" was. Daarom behoorde men „te aerbeyden datse soo

[1]) Batement (oud-Fransch) = tooneelvoorstelling.

vele moghelick is gheweert, ende alle lidtmaten der Kercken affgheraden" werden. Die van Middelburg in 1581 besloot dan ook ten opzichte van de „Camerspelen", dat ieder aanhouden zou „bij syne Ouerheyt, dat onstichtynge gheweert" mocht worden. Verschillende placaten zijn hier en daar van overheidswege tegen het comediespel uitgevaardigd en onderscheidene synoden hebben in den loop der zeventiende eeuw het houden en bezoeken der comediën censurabel gesteld. De Noordhollandsche synode moest zich in 1603 zelfs bezig houden met een predikant, Adolphus Venator te Alkmaar, die door zijn kostleerlingen, welke door hem in het latijn onderwezen werden, „eene heidensche comoedia uth Terentio, Andria genoemt", had doen opvoeren, dit comedie-spelen „hefftichlyck" verdedigde en maar geen schuld belijden wilde, hoewel „syn doen street teegen Godes woort, teegen die eerbaerheit ende gotsalicheit ende teegen die acten der sijnoden". Door sommige kerkeraden werd met ijver tegen het tooneel gewaakt en opgetreden. Zoo o. a. door den kerkeraad te Groningen. [1]) Toen bijv. in 1653 een en ander maal comedie gespeeld werd ten huize van den stads-pander Peter Geerts, die in het „Kruithuis" woonde, werd deze over zijn „onvoorsichticheijt" door den kerkeraad gecensureerd en gewaarschuwd om in 't vervolg voorzichtiger te zijn. Zeven jaar later wist de kerkeraad van den Stadhouder gedaan te krijgen, dat eene tooneelvoorstelling, die op het Stadhouderlijk Hof bij gelegenheid van het huwelijk tusschen Johann Georg II van Anholt-Dessau en Henriette Katherina, dochter van Prins Frederik Hendrik gegeven zou worden en waartoe Burgemeesteren en Raad „opt aenhouden van sijn Vorstelyke Genade" reeds tegen hun zin toestemming gegeven hadden, op last van den Stadhouder zelven weer

[1]) Vgl. Iets naar aanleiding van de Comediën te Groningen in de zeventiende eeuw in mijne Historische Studiën en Schetsen. Groningen 1905. blz. 255—277.

afgezegd werd, zoodat de tooneelspelers onverrichter zake naar den Haag terugkeeren moesten. En, om niet meer te noemen, toen in 1683 te Zuidwolde, haast onder den rook van Groningen, voorstellingen gegeven zouden worden, verbood niet alleen de Magistraat der stad den burgers onder breuke die bij te wonen, maar werden ook aan de leden der Gereformeerde kerk „getrouwe waerschouwingen van den predickstoel" gedaan. Het bleek echter, dat velen zich noch aan het een noch aan het ander gestoord hadden en dat „verscheijdene leden haer in de comediën hadden laten vinden", waarop de kerkeraad met het oog op het weldra te vieren avondmaal het noodig oordeelde des daags vóór het avondmaal openlijk van den kansel „dese lieden op het serieuste te waarschouwen, dat sij in haar selve gaan en haar herte op hare wegen stellen, of sij wel mede souden durven aantreden aan de tafel onzes H. J. C., of sij wel bequaam zijn, haer nu hebbende besoetelt met de werelt ende desselfs ijdelheijt, om te onderscheijden het lichaam onzes Heere J. C., dat sij toch gedencken mochten aen Pauli woorden: indien wij ons selve oordeelden, wij souden niet geoordeelt worden. Dat doch die lieden mochten bedencken, hoe smadelijck sij Godts woordt hebben verworpen en hertneckelijck het formulier des H. A., daaruijt genomen twelck uijtdruckelijck ontseijt het H. A. allen, die haare overheden ongehoorsaam zijn, hebben veragt, opdat sij het oordeel des Heeren over haar niet mogten veroorsaacken". Te Amsterdam was men blijkbaar niet zoo streng tegen de comediën. Wel ijverde een der predikanten aldaar, Petrus Wittewrongel, in zijn „Oeconomia Christiana" (2 dln. Amst. 1661) zeer sterk er tegen, maar zij werden toch openlijk gespeeld en omstreeks 1678 — volgens Koelman — „van veelerley Lidtmaeten oock wel Diakenen van de Kerk gefrequenteert", terwijl de Magistraat den predikanten liet aanzeggen, dat het hem „niet aangenaam zoude zijn, zoo zy publijklijk

tegen die toelaating van de Comediën iets spraken".

Nog tegen tal van andere dingen ijverde de kerk, niet zoozeer omdat die alle in zich zelve verkeerd en zondig waren, als wel omdat zij gepaard gingen met of aanleiding gaven tot allerlei ongebondenheden en vooral, omdat zij maar al te vaak de ontheiliging van den dag des Heeren in de hand werkten. Tot die dingen behoorden verschillende spelen o. a. het kaatsen, klootschieten, beugelen, tonsteken, papegaaischieten, ganzetrekken, hanesmijten, zwaarddansen enz. [1]). Om diezelfde redenen werden vele gebruiken en gewoonten bestreden, als kroonen-ophangen, vioolspelen, bakenbranden en schuttebieren bij bruiloften, kindelbieren en kindermalen bij geboortefeesten, leedbieren, droefbieren, groevebieren en klokluiden bij begravenissen of „utigsten", verder meiboomhalen, meibieren en klootbieren, het ontsteken van Johannesvuren, het houden van loterijen en van bedevaarten, goochelarij en waarzeggerij, en voorts „bacchusfeesten, als vastenavont, kermissen, nieuwjaersavont, meynachten etc".

Als men dit alles hoort, zou men haast denken, dat de discipline nog al krachtig gehandhaafd werd en dan ook veel vrucht afwierp. Toch moet men hiervan niet te hooge gedachten koesteren. Tegenover een enkele die zegt, dat het hem niet bekend is, dat de censuur verwaarloosd wordt, staan er zeer velen, die klagen over al te slappe tucht. Gunstig nog al is het getuigenis van den Hoornschen predikant Rippertus Sixti, die zegt, dat hij kan „met waerheyt voor G o d t ende de gantsche W e r e l t, in g o e d e r c o n s c i e n t i e verclaren: Datter o n s e s w e t e n s, geen particuliere G e r e f o r m e e r d e K e r c k e n in N e d e r l a n d t zijn, die m o e d t w i l l e n s ende wetende, yemandt, w i e d a t t e t s o u d e m o g h e n w e s e n, ofte

[1]) Vgl. Dr. G. J. Dozy, Spel en Spelen (in Uit onzen Bloeitijd Serie I No. 2).

in valsche leere, ofte in Godtloosheydt des levens, soude verdragen ende voor een Broeder ofte Suster kennen, sonder haer, na 't woordt des Heeren te vermanen, te straffen, ende soo 't haer hardtneckigheydt eyndelijck alsoo verdiendt, van de ghemeenschap der Kercke, door den Christelijcken ban uyt te sluyten, ende dat alleen tot beschaminge ende verdervinghe des vleeschs, op dat de Geest behouden werde op den daghe onses Heeren Jesu Christi" [1]). — Daartegenover staan echter geheel andere getuigenissen. De Zeeuwsche ontvanger-generaal Ewout Teellinck klaagde reeds in 1617: „De discipline ende Christlijcke tucht, sonder welcke geen huyshoudinge lange en can bestaen, . . . is al over lange met de goede conscientie van haer plaetse gestelt, ende verschoven, ende nu de selve op het sterckste behoorde te wezen in dese blinckende dagen, licht se gantsch crachteloos, als een onnutte gereetschap inden huyse mijns Heeren sonder gebruyck daer henen. Jae men oordeelt door-gaens soo verkeerdelijck daer van, als ofte het een middel ware vanden Meester der gemeynten beschreven, niet om te behouden, maer om te verderven, midts dat men de practijcke daer van niet en kent, noch de cracht daervan oyt en heeft versocht" [2]). — Zijn broeder, de Middelburgsche predikant Willem Teellinck had kort van te voren zich reeds beklaagd over die „Predicanten, die geweldich staen voor ofte teghen eenighe seer hoochgaende leerstucken onser Christelicker Religie, welcke middelertijdt gheen yver noch ernst en toonen over de bysondere stichtinge der cudde die hun betrout is, zijnde nalatich ofte slordich int gheduyrich prediken, ende

[1]) Ripp. Sixti, Schriftmatige Belijdenisse der oprechter Gereformeerder Christelycker Religie. Tweede Editie. Hoorn 1632. blz. 387, 388.

[2]) Ireneus Philaletius, Querela Ecclesiae. Ofte Clachte der Kercke. 7de dr. Amst. 1619. blz. 7.

int oeffenen der Christelicker discipline, in de swacke waer te nemen, in de crancke te heylen, in het verwonde te binden, het verbysterde weder te halen, ende het verlatene te soecken, Ezech. 34. 4. soo dat waerlicx de Ghemeynten van eenige dusdanighe yveraers woest daer henen ligghen, ghelijck des luyens acker, daer van Salomon aldus spreeckt: „Ick ginck voor den acker des luyen, ende voor den wijnberghe des sotten voorby: ende siet daer waren enckele netelen op, ende stont vol distelen, ende de muere was neder ghevallen. Prov. 24. 30. 31 . . . soo langhe als dusdanighe yveraers alleene yveren om de suijverheydt der leere in de Ghemeynte te behouden, door geleerde disputen, ende oock niet en yveren om de reynicheyt des levens door de Kerckelicke censuren te bewaren, maer connen met goeden oogen aensien, en onberispt voorby gaen, groote naelaticheydt ende slordicheydt in het betrachten van den dienst des woorts, jae groote lichtveerdicheydt ende onstichtelickheydt selve onder die ghene die de cudde beter behoorden voor te gaen, so hebben sy voorwaer groote oorsake, om te vermoeden dat haren yver over de suyverheydt der leere, wel mochte van elders comen, dan van de werckinghe des goeden Gheest Godts" [1]). — Een zwart tafereel hangt Otto Belcampius, predikant te Amsterdam, op van de toestanden onder de Gereformeerde Christenen van zijn tijd, „in de welcke alle onderscheyt byna wech genomen is, tusschen de geene die buyten zijn, ende die, die in de Gemeente zijn, ende haer voor Christi volck uytgeven". Sprekende van de „grouwelen", die in Gods huis te zien zijn, wijst hij op een toestand van groote tuchteloosheid, als hij zegt: „Hier komen

[1]) W. Teellinck, Eubulus Ofte Tractaet. Vervatende verscheyden aenmerckinghen over de teghenwoordige staet onser Christelicker Ghemeynte. Middelb. 1616. blz. 366, 367.

huychelaers, hoereerders, dronckaerts, overspeelders, vloeckers, en sweerders, tuysschers, en speelders, wraeckgierige, logenaers, onrechtveerdige, en steecken de handt in de schotel des Heeren, sitten aen sijn tafel, ende nemen den drinckbeecker. De mondt, die noch vol is van vervloeckinge, ende de keele een open graf, die eet het broodt des Heeren, ende drinckt de drinckbeecker des Heeren. De handt, die noch is vol bloedt en geweldt, die vat aen het lichaem ende bloedt des Heeren. Daer sat' er maer een in het Euangelium, sonder bruyloftskleedt, maer wie soudese nu konnen tellen ... Ende dat niet hier of daer, of in een kleynen hoeck: Maer in de beste plaetsen, in de grootste steden; daer zijn oock de meeste overtredingen, ende de groofste gebreecken. Het is niet in de hoecken, niet in de uyterste deelen, maer in het herte des lichaems, in het ingewandt der Kercke, in haer beste, in haer edelste deelen, daer de grootste Kercken zijn, en daer het woordt rijckelijckst woont" [1]. — Herm. Witsius, toen nog predikant te Leeuwarden, verzekerde in 1669: „Het is oock klaer, dat onder de oorsaeken onses vervals getelt en gestelt behoorde te worden het verslappen en versloffen van de Kerckelijcke Discipline... Dewijle dan over al daer men versuymt heeft de dijk der Heyliger Discipline te leggen, of de selve onvoorsichtighlijck heeft laten doordelven, een sunt-vloet van allerley sonden ingebroocken is, die de deughden verdroncken en de Heyligheyt weg gespoelt heeft; so is het licht af te neemen waer het ons schort. Want elck een siet wel hoe jammerlijk by ons

[1]) Otto Belcampius, Hora Novissima, dat is Laetste Uyre. Amst. 1661, II, 61, 65, 70. — Niet geheel ten onrechte merkte de Rotterdamsche predikant Fr. Ridderus daartegen op: „ik meyn, dat hy, om zo eenige bloemptjes in cadentien van woorden uyt te vinden, de kerk al te zeer doet stinken, in de neusgaten van de hatende lasteraaren. Vindt zijn E. de gemeynte van Amsterdam zo verdorven, het is dan nodig, dat hy met zijn mede-Collegen, daar tegens yverig waake, op datmen niet meer behoeve de Kerk so zwaar te beschuldigen".

die ernst en dapperheydt der Heylige Discipline vervallen is. Men heeft maer de Oude-Kercke-Boecken in te sien, en die sullen ons duysent verwijttingen van de tegenwoordige slappigheyt doen. 't Is met ons gegaen gelijk de History-Schrijver Titus Livius van het oude Romen gheschreeven heeft, dat Discipline allenskens vervallende de goede zeeden oock nedergesackt, daer na meer en meer aen 't vallen geraeckt, eyndelijck plotselingh neergestort zijn, tot dat men tot deese onse tijden ghekoomen is in welcke wy noch onse gebreecken noch de remedien verdragen konnen" [1]).

De beroemde Utrechtsche leeraar Jod. van Lodenstein († 1677) zette kort vóór zijn dood uiteen, hoe verkeerd men vaak dacht over de kerkelijke tucht door hare geestelijke beteekenis te miskennen. „En siet! — schreef hij [2]) — nauwlijks een mensche onder ons die dit so verstaat, maar Grooten, en Kleynen, ja de Grooten (die den weg des Heeren best weten souden, Jer. 5 : 5) meest, nemen het voor eene krenkinge van haar aansien, magt, welvaren, of yet sulks, ganschelijk uyt dien boven gesegden grond, dat natuurlijk verstaan wierd 'tgeen geheel Geestelijk is... Daar komt het dan ook van daan, dat 't volk 't werk des tugts, aan haar, als yet quaads, en, de natuure van eene eygentlyke geseyde straffe of burgerlijke amende hebbende, aanmerken; sig qualyk houdende, dat de zelve aan haar meer dan andere (in hare meninge) aangelegd werd; blijven zo lang in ontkenninge van haar quaad als zy konnen: willen noyt haar zelven beschuldigen: nemen het aanbrengen qualijk; item 't agt nemen en verspieden (als sy spreken) van haar huys, en doen: ook

[1]) Herm. Witz, Twist des Heeren met sijn Wijngaert. 2de druk, Leeuwarden 1671, blz. 439, 444.

[2]) Jod. van Lodensteyn, Beschouwinge van Zion. 5de druk. Amst. 1729. Blz. 197, 198.

dat men in geval van hare ontkenninge... hare egades, of dienstboden vraagt, houden het voor een haat (of yet sulks) d e r d i e n a r e n, die haar bestraffen, en diergelijken: ... ja hebben wel sommige de V o o r g a n g e r s, (als die maar van eenige b e s t r a f f i n g e den monden op-deden) verder niet willen hooren, ten ware in tegenwoordigheyd van N o t a r i s e n g e t u y g e n; en is de Courante weg der G r o o t e n geworden, haren toevlucht, in cas van eenigen tugt (in de plaatsen daar zulks geschieden mogte), tot de O v e r h e d e n te nemen, daar over klagende, en voor de zelve haar zake aanleggende; Die dan ook de zelve aannemen, al na zy min of meer uyt deze d w a a l-kelk gedronken hebben.

Ongeveer terzelfder tijd beweerde Jac. Koelman, dat de excommunicatie „nauwlijcks in twintigh jaaren eens geschiedt", terwijl hij gehoord had, dat te Amsterdam „in achtien jaaren niet eenen is geexcommuniceert". Hij verklaarde dan ook: „De Oeffening van de Kerkelijke Discipline heeft men in onse Kerk schandelijck nagelaaten, en veelsins verzuymt, en men is als noch niet daar op uyt, om die met vigeur te herstellen; ... Men wil onder ons niet gelooven, dat het nalaaten van het oeffenen van de Discipline is geweest, en is, en zal verder weesen het verderf van de Kerck van Nederlandt".

Deze klachten laten aan duidelijkheid niets te wenschen over. Misschien zijn zij een weinig overdreven. Boetepredikers toch zijn niet altijd de meest onpartijdige getuigen. Zij generaliseeren allicht en missen vaak de noodige objectiviteit. Toch liggen er steeds feiten ten grondslag aan hetgeen zij bestraffen. De tucht werd inderdaad in den loop der tijden steeds slapper, in de achttiende eeuw nog weer slapper dan in de zeventiende. De kerkeraadsacten van verschillende gemeenten zijn daar om dit te bewijzen. Zelfs waren er sommige gemeenten, die zeer ruim waren in het stuk der censuur en steeds gereed bevonden werden zulke personen in haar midden

op te nemen, die in hunne eigene gemeente gecensureerd waren of zouden worden. Zij werden ,,Pruyl-kerken" of „Muyl-kerken" genoemd. Vooral enkele Waalsche kerken maakten zich in dezen ,,niet zonder grondt berucht". Zoo kon in 1674 van de Waalsche kerk te Utrecht bericht worden, dat zij al „over lange Jaren de P r u y l k e r k genoemt" werd en dat de hoogleeraar in de Physica en Mathesis Joh. de Bruyn, toen hij door den kerkeraad der ,,Duytsche Kerkke" werd aangesproken wegens de verdediging van eene zeer gewaagde stelling [1]), ,,is overgegaen na de Franse [2])".

Nu en dan, vooral in droevige tijdsomstandigheden, ontwaakte in sommige classes het besef, dat men strenger tucht moest oefenen over de goddeloosheden, die de oorzaak der volksrampen waren. Vooral omstreeks het gedenkwaardige jaar 1672 was zulks het geval. Een jaar te voren had de classis van Walcheren besloten, niet alleen dat alle Sabbatschenders voortaan van het avondmaal moesten geweerd worden, maar ook, dat de kerkeraden na ernstige vermaning van de tafel des Heeren zouden afhouden degenen, die de openbare godsdienstoefeningen geregeld verzuimden, alsmede hen, die door ,,ontijdige Gastmaalen den Godsdienst na den middagh verhinderden, of wel anders door ondienstig Tafel-houden zich hier toe onbequaam maakten, waar door zy betoonden, geen ware honger na de geestelijcke spijse haarer zielen te hebben". In datzelfde jaar wendde zich een groot aantal voorname lidmaten te Middelburg tot den kerkeraad met het verzoek, dat de sleutel der discipline, die ,,nu als verroest ende buyten gebruyk was", op 't spoedigste weer in gebruik mocht genomen worden, daar vele onwetenden en ergerlijk levenden ten

[1]) „Animae bestiarum sunt aeque capaces immortalitatis ac animae hominum".
[2]) Het College der Scavanten Van Utrecht. Behelsende Een Samenspraeck tusschen een Hollander en Utrechts Proponent. z. p. 1674, blz. 4.

avondmaal gingen en Gods toorn daardoor verwekt werd. Een dergelijk verzoek werd ook te Groede in 't land van Cadzand, en in 1672 en nog eens in 1673 te Utrecht door sommige lidmaten gedaan. In al deze gemeenten geschiedde het echter „met weynig of geen succes". Van ernst en oprechtheid getuigt de volgende resolutie, den 3 Juli 1672 door den kerkeraad van Franeker genomen [1]: „De E.E. Broederen des Kerken-raeds overwegende hoe dienstig in dese bekommerlike tijd [2]) insonderheid is dat si ernstiglik vernieuwen en vast stellen de noodige opsicht op hen selven ende op elks anderen, dien de opsicht op hun Medeleeden opgelegt is, en te besorgen hebben dat de vervallene staet der Kerke opgericht worde: Hebben tot dien einde, nae demoedige erkentenis van elk sijne swakheid, met elks anderen opgericht een H. Verbond, dat van nu voortaen de Gemeinte in een Godsdienstigen en vroomen wandel sullen soeken voor te lichten, neerstelik op hen selven, op elkander, ende de geheele kudde acht geeven, de ergernissen sonder aensien van Personen aenbrengen, en helpen wegneemen. Voorder sullen bijsonderlik in 't verkiesen der Kerken-raed ('t welk voortaen openbaer geschieden zal) alle eigen driften afleggen, ende nae de bequaemste omsien, om, in alle oprechtigheid als voor Gods aengesicht, de selve op te stellen, ende uit de opgestelde te stemmen. Neemen ook aen wanneer op de een of d' ander der opgestelde iets wordt ingebracht, dat niet alleen plaetze te geeven, maer ook in stilswiegendheid, beneffens andere saeken in den Kerken-raed voor vallende, te houden". Wij zagen boven reeds, dat men te Franeker inderdaad ernst met deze resolutie gemaakt heeft.

De kerkeraden hadden dus de roeping toe te zien op

[1]) Duker t. a. p, blz. 256, 257.

[2]) De grenzen tusschen Groningen en Friesland werden toen bedreigd door den bekenden bisschop van Munster, Berend van Galen.

de leden der gemeente en, indien zij zich in leer of leven kwamen te misgaan, hen te censureeren. Dat was alleen mogelijk, zoo men hen kende. Als men van hen, die op belijdenis des geloofs waren aangenomen, nu maar wist of vertrouwde, dat zij onergerlijk in de leer en stichtelijk van leven waren, dan liet men hen gaarne toe tot het medegenieten van het avondmaal. Maar hoe moest er gehandeld worden met diegenen, die van elders kwamen en beweerden lidmaten der Gereformeerde kerk te zijn en begeerden toegelaten te worden tot den heiligen disch? Men kon toch niet van hen eischen, dat zij nog eens openlijk belijdenis des geloofs zouden afleggen. Welnu, dat was ook niet noodig. Zulke personen werden als broeders en zusters erkend, indien zij goede getuigenis of attestatie medebrachten, waaruit bleek, dat zij lidmaten der kerk waren.

In de eerste tijden der Gereformeerde kerk had men zulke attestaties ook nog om een andere reden zeer gewenscht geoordeeld. Er waren namelijk, mede ten gevolge van de vervolging om des geloofs wille, vele armen in de gemeente. En het lag voor de hand, dat deze armen, die niet door bezittingen aan eene bepaalde plaats gebonden waren, gemakkelijker naar elders verhuisden dan de meer welgestelden. Natuurlijk meldden zij zich ter plaatse, waar zij zich vestigden, bij de gemeente aan om ondersteuning. En daar de Gereformeerde kerk het tot hare roeping rekende te behooren, hare verarmde broeders en zusters te helpen zooveel zij kon, maakten bedriegers, veinzende dat ook zij tot de gemeente behoorden, van deze bekende hulpvaardigheid maar al te gaarne en al te vaak misbruik. Hiertegen moest gewaakt worden en daarom besloot de synode van Emden in 1571 reeds: „Op datmen de sware belastingen der Kercken voorcome ende verlichte, welcke daghelijcx toenemen door de lichtvaerdicheyt der ghener die al te lichtelijck hare woonplaetsen veranderen ende der ghener die onder 't dexel datse ge-

loovigh ende behoeftigh zijn, d'Aelmoessen, den huysghenooten des Gheloofs toecomende ende van nooden zijnde, onttrecken: Soo hebben wy voor raetsaem aenghesien, dat in allen ende yegelijcke Kercke vercondight werde, dat de ghenen die van daer vertrecken, voortaen niet en sullen als huysghenooten des Gheloofs gheholpen werden in andere Ghemeenten, ten zy datse attestatie ofte ghetuyghenisse hebben, hoe sy sich te vooren in leere ende leven by de Ghemeynte, van daer sy ghecomen zijn, ghedraeghen hebben".

De Dordsche synode van 1574 bepaalde nu, dat het medebrengen van een ,,wettelicke ghetuijghenisse" ook toegang tot het avondmaal verleende, tenzij deze attestatie wat lang geleden reeds afgegeven was, in welk geval er naar den persoon, wien deze attestatie verleend was, geïnformeerd behoorde te worden. Men moest echter „gheneichder sijn om die toe te laten dan af te sluijten, welcker godtsaligheijt gheprobeert wordt of door ghescreuen of door levendighe ghetuijghenisse". Deze attestaties moesten, volgens besluit der nationale synode van Dordrecht van 1578, „met ghemeynen aduyse in den Kerckenraet" geschreven worden en ten opzichte der vertrekkende lidmaten deze woorden inhouden: ,,Datse in der Kercke Godes Christelick sonder opsprake ende erghernisse ghewandelt hebben" [1]). Bij haastig vertrek alleen, wanneer er zoo spoedig geen kerkeraadsvergadering gehouden kon worden, mochten de predikanten ,,met aduys somigher Ouderlinghen" zulk eene attestatie afgeven. Om zooveel mogelijk alle bedrog te voorkomen, besloot de Haagsche synode van 1586, dat de attestaties zouden gegeven worden ,,onder den Zegel der Kercken, ofte daer geen zegel en is, van

[1]) Hiermede overeenkomstig besloot de Noordhollandsche synode van 1578, dat de attestatie aldus zou luiden: „N.N. heeft vroemelycken ende godsalichlycken tot allen tyden in onse gemeente geleeft ende gewandelt sonder ergernissen".

tween onderteeckent", eene bepaling, die ook in art. 82 van de Dordsche Kerkenordening is opgenomen.

Vooral de armen schijnen van hunne attestaties vaak misbruik gemaakt te hebben. Daarom werden door de oudste synoden al spoedig maatregelen genomen om bedrog te verhinderen. Op den rug van de attestaties, die zulke armen ontvingen, werd bijv. aangeteekend, hoeveel hun ter ondersteuning gegeven was, of dit werd medegedeeld in eene afzonderlijke missive, van welker bestaan in de attestatie melding gemaakt werd, opdat zij niet zou kunnen worden achtergehouden. Ook moest de plaats vermeld worden, waarheen zij gingen, opdat zij niet met behulp van zulk een attestatie een bedeltocht zouden organiseeren. De attestaties moesten ten spoedigste worden ingeleverd en de Noordhollandsche synode van 1587 wilde daarom, dat zij niet ouder zouden zijn dan drie maanden, „ten waere genochsame redenen ter contrarie gegeven werden" aan den kerkeraad, bij wien de attestatie ingeleverd werd, terwijl de Geldersche synode van 1599 den geldigheidsduur bepaalde op „vier maenden ofte een halff jaer".

Op welke wijze men misbruik maakte van attestaties, moge blijken uit twee voorbeelden. In de Zuidhollandsche synode van 1595 werd door de diakenen van Gorinchem geklaagd, „datter vele passanten comen met valsche getuychgenissen, dewelcke meestendeels landtloopers zyn, die de zegels der kercken van andere attestatien afftrecken ende op haere papieren drucken ende diergelycke bedriegeryen gebruycken tot naerdeel der rechter armen". Zij verzochten nu, dat de synode daarin voorzien zou, en deze besloot o. a. ook, om zulke bedriegerijen te voorkomen, dat het goed zou zijn, „dat men tzegel der kercken op de attestatien int sant drucke". Eigenaardiger nog, ook omdat het ons zoo sterk doet denken aan tegenwoordige misbruiken, is het volgende, dat wij hier letterlijk overnemen uit de Acta der Zuidhollandsche synode van

1607: „Also eenige lantloopers met bedroch eenige attestatie crijgen, maeckende boecxkens, waerin sy laeten opschrijven met onderteeckening van de dienaren, hoeveel men haer geeft, vergaderende alsoe een groote menichte van namen van predicanten, met dewelcke sy niet alleen verscheyden kercken maer ooc particulire lieden niet sonder groot schandael ende achterdeel der kercken bedriegen, is de vrage, of sulckx niet en behoort geremedieert te worden. De synodus heeft hierop geantwoort, dat sulx behoort geremedieert te worden. Ende opdat tselve geschiede, men sal niemant lichtelyc attestatie geven, men en sal in haere boeckens niet teeckenen, wat men haer gegeven heeft, ende men sal volgen hetgeene int 76 artikel onser kerckenordeninge, gestelt in synodo nation. in sGravenhage, te vinden is" [1]). Het kwaad school hierin, dat maar al te vaak attestaties gegeven werden aan personen, die in 't minst geen plan hadden hunne woonplaats elders te vestigen, maar ze gebruikten als aanbeveling bij hun bedelarij. De Friesche synode van 1601 bepaalde dan ook, dat „geen slechte [2]) attestatien gegeven [zouden] werden sulcke ledematen, die niet metterwoon vertrecken, opdat sodanige niet misbruict werden".

Wij zien hieruit, dat men met het geven van attestaties aan armen soms wel wat lichtvaardig te werk ging. Ook ten opzichte van het uitreiken van zulke getuigschriften aan naar elders vertrekkende lidmaten, waarbij verklaard werd, dat zij onbesproken van leer en leven waren, werd niet altijd de noodige nauwgezetheid in acht genomen. Het was maar al te dikwijls sleurwerk, waarin de kerkeraad, in wiens naam de attestatie gegeven werd, volstrekt niet werd gekend, maar dat de predikant geheel op eigen hand

[1]) Art. 76 luidt aldus: „Voorts sal den Armen om ghenoeghsame oorsaecken vertreckende vanden Diakenen bystandt ghedaen worden, nae discretie, mits aenteeckenende op den rugghe van hare attestatie de plaetse daerse henen willen, ende de hulpe diemen haer sal ghedaen hebben".

[2]) Slechte = gewone.

verrichtte. In sommige groote steden, zooals te Amsterdam en 's Gravenhage, las men tegen het einde der zeventiende eeuw de namen van hen, die attestatie begeerden, niet van den predikstoel af, zoodat de gemeente ook geen bezwaren daartegen kon inbrengen. Vandaar dan ook, dat er geklaagd kon worden, dat de attestaties „meenigmaal haastelijk en losselijk daar heen gegeven" werden. En terwijl men zoo, dikwijls zonder nader onderzoek, met de gebruikelijke formule verklaarde, dat iemand „stichtelijk van wandel, onberispelijk in leven en seden, gesondt in 't geloof" was, bekommerde men zich vaak heel weinig om degenen, die zonder attestatie naar elders vertrokken, omdat zij in de eigene gemeente onder censuur stonden of omdat zij op een attestatie geen prijs stelden. Slechts zelden geschiedde hetgeen de Zuidhollandsche synode van 1600 noodig oordeelde, dat namelijk „de dienaren hierop sullen letten ende aen den kerkenraedt ter plaetse zij woonen van haere ghelegentheijt overschrijven, opdat sij aenghesproken, vermaent ende weder te rechte mogen gebracht worden, voornaemlijck opdat door dieghene, die afgesneeden zijn ofte onder de censuire der kercke staen ende eenighe erghernisse gegheven hebben, het aventmael des Heeren, waertoe zij haer elders door nieuwe belijdenisse souden moghen begheeven, niet ontheijlicht worde". Niet alle gecensureerden toch namen het zoo ernstig op als Willem Crijns en Pieck Bonties, een echtpaar van Molkwerum, dat zich in 1679 schuldig gemaakt had aan het sluiken van brandewijn en dus aan zonde tegen het achtste gebod. Om die reden waren zij ook naar Enkhuizen vertrokken. Zij hadden echter geen attestatie kunnen krijgen en mochten dus in hun nieuwe woonplaats niet aan het avondmaal deelnemen. Hoewel zij er „menigmaal" om vroegen, weigerde de kerkeraad van Molkwerum steeds. Hun aanzoek werd steeds dringender, en eindelijk kwam de bede om een attestatie „dagelickx" in. Het bleek hun

dus ernst te zijn. Zij smeekten, hen niet langer van des Heeren tafel af te houden, „alsoo sij met een groote honger en dorst nae Christus werden geperst", en verzekerden, dat zij hadden „berouw en leedtwesen over haer begangen misdaet, versoeckende aen de E. kerkenraedt en gansche Gemeynte, dat sij haer dese val en misdaet om Christi wille willen vergeven". De kerkeraad werd ten slotte verteederd. Den 19den Mei 1681 werd een en ander van den predikstoel aan de gemeente bekend gemaakt, met verzoek, indien iemand „ijets meerder onstichtelicks van haer mochte weten", zulks binnen veertien dagen bij den kerkeraad aan te brengen, daar anders de attestatie verleend zou worden. En daar nu niemand iets „tot nadeel" heeft ingebracht, is hun de zoo vurig verlangde attestatie ten slotte ook door den kerkeraad gegeven.

Tot de zeldzaamheden zal zoo iets wel niet behoord hebben. Althans voor de armen bestond er altijd een zeer dringende reden om voor den kerkeraad te buigen, als deze weigerde een gevraagde attestatie af te geven zonder voorafgaande schuldbelijdenis. Zonder dit stuk toch konden zij geen onderstand van de diaconie hunner woonplaats bekomen. Wanneer er echter een kerkeraad was, die den moed had aan rijken of machtigen een attestatie te weigeren, die zij naar zijn oordeel niet waardig waren, dan bezaten dezen dikwijls wel andere middelen om, als zij 't wilden, zulk een getuigenis machtig te worden. De kerk had de overheid noodig en liet zich maar al te vaak dwingen tot wat zij eigenlijk afkeurde en niet wilde. „Men geeft — verzekerde Jac. Koelman in 1678 — dikwils goede Attestatien aan zulke, die men wel weet, dat het slecht genog gemaakt hebben; van welke men wel yets gehoort, en in welke men wel yets gemerkt heeft, dat gansch niet wel was, evenwel, 't zy om dat hy machtig of rijk, of een Overheydts-persoon is, of om datmen geen moeyte wil doen, noch der menschen Toorn of haat op

zich haalen, men geeft getuygenis, ende derft geen Attestatie weygeren; maar hoe ende met wat klopping des gemoeds veel Leeraaren die Attestatien geven, dat weeten zy best; een van de beste zal ik hier bybrengen; den vroomen W i l l e m T e e l i n g, hier van spreekende, zucht met erkentenis van zijn schuldt, aldus uyt; d e g o e d e G o d t v e r s c h o o n e o n s e r g e n a d i g l i j k o v e r d e s e n, n a d e m e n i g h v u l d i g h e y d t z i j n e r g r o o t e b a r m h e r t i g h e d e n".

Het was gewoonte, aan allen, die niet onder censuur stonden, een attestatie te geven. Deze attestatie was altijd in denzelfden vorm gesteld en daarom gebruikte men in grootere gemeenten daarvoor gedrukte formulieren, die slechts met naam en dagteekening behoefden ingevuld te worden. Dat zulke attestaties dikwijls weinig beteekenden, niets meer dan die, welke in onze dagen uitgereikt worden, ligt voor de hand. Hoewel zij eene positieve verklaring bevatten aangaande leer en leven van den betrokken persoon, werd zulk eene verklaring niet alleen verzwakt door de in den regel er bijgevoegde restrictie „zooveel ons bekend is", maar eigenlijk had zij alleen deze negatieve beteekenis, dat de persoon in quæstie het zeker in de gemeente, die hij verliet, niet al te bont gemaakt had. Immers naar hen, die attestatie aanvroegen, werd niet een speciaal onderzoek ingesteld en aangaande hen werd geen gespecificeerd getuigenis naar bevind van zaken gegeven. Op deze wijze werd feitelijk het doel, waarmede de attestaties ingesteld waren, illusoir gemaakt. Nu weten wij wel, dat het vooral in de groote steden zeer moeielijk was aangaande ieder lidmaat volkomen juiste getuigenissen te geven, maar wij kunnen ons toch zeer goed voorstellen, dat er lieden waren, die bezwaar hadden tegen dat attesteeren „op éénen trant" en die wenschten, dat de attestaties soms wat meer zouden inhouden dan hetgeen de gedrukte formulieren vermeldden. Aangaande sommige lid-

maten toch was het zeer raadzaam, dat de kerkeraad hunner aanstaande woonplaats wat nader ingelicht werd. Ten opzichte van anderen mocht het gewenscht heeten, dat zulk een kerkeraad wist, dat er op hen wel wat nauwkeurig gelet diende te worden. En omtrent nog weer anderen was het, met het oog op hunne eigenaardigheden, niet ondienstig, dat de kerkeraad gewaarschuwd werd eenige voorzichtigheid met hen of tegenover hen te gebruiken. Er waren dan ook predikanten en gemeenteleden, die tegen zulke ,,eenderleye Attestatien" bezwaar hadden. Nu was er zeker veel voor te zeggen, dat men „niet na den sleurtrant" attesteerde, maar er lag toch ook een groot gevaar in. Hoe licht zou het subjectivisme daarbij het hoogste woord gaan voeren; hoe gemakkelijk kon men daardoor komen tot een liefdeloos en hard oordeel; en hoeveel kans was er, dat men op deze wijze eenvoudige zielen ontmoedigde en anderen noodeloos ergerde. Wat er ook principieel voor te zeggen viel, practisch zou het in eene kerk, die volkskerk wilde zijn, niet uitgevoerd hebben kunnen worden. Het moet ons dan ook niet verwonderen, dat het aantal dergenen, die aandrongen op het geven van attestaties „in waarheydt" en die strenge tucht begeerden, betrekkelijk zeer klein was in de zeventiende eeuw. De groote massa, ook onder de predikanten, was tamelijk wel te vreden met de zaken, zooals zij gingen.

Het handhaven der tucht ging mettertijd steeds meer achteruit. Zij werd hoe langer hoe slapper. In de achttiende eeuw hield men er nog minder de hand aan dan in de zeventiende. „Helaas! — zoo zuchtte de Leerdammer predikant Joh. Claessen in 1788 — hoe is de Kerkelijke tucht in deze dagen van haare kracht beroovd: de klem is weg, en het geringe, dat 'er van overig is, loopt dagelijks gevaar [1])". Dat kwam ook al mede, omdat het geestelijk

[1]) Joh. Claessen, Proeven van een praeparatoir en peremptoor examen. Amst. MDCCLXXXVIII. Voorreden blz. XXV.

leven bij toeneming kwijnde. De groote massa van 't volk behoorde wel tot de Gereformeerde kerk, maar verkeerde in een diep-geesteloozen toestand. De kennis der waarheid was over 't algemeen gering en van toenemen in de genade was weinig te bespeuren. Bij de burgerij was nog de meeste belangstelling, maar de ook in dezen kring steeds meer doordringende denkbeelden van ,,verlichting" waren werkelijk niet zeer geschikt om belangstelling te wekken in een stelsel van tucht, dat men ,,verouderd" waande. En de meer aanzienlijken gebruikten, behoudens enkele uitzonderingen, de kerk vooral tot vermeerdering van eigen macht en glorie en waren daarom niet gezind, de kerk, zooals zij het noemden, over zich te laten heerschen.

De revolutie, ook op kerkelijk terrein, was in aantocht en vond een weltoebereiden akker en weinig weerstand. Hoe het bij het einde der achttiende eeuw was gesteld met de leden der kerk teekent ons de gewezen Utrechtsche hoogleeraar in de theologie, IJsbrand van Hamelsveld, een der ,,verlichten" en ,,verlichters" van zijn tijd [1]). Onomwonden verklaart deze optimist van nature met zijn ,,tot vrolijkheid gestemd bloedrijk Temperament", dat het er met den zedelijken toestand der natie donker uitziet, dat de opvoeding der jeugd verwaarloosd en gebrekkig is, dat bij de jongelingschap ,,het geslacht der braaven zoo schaars" is, dat „meest al de huwelijken uit verkeerde beginselen en met verkeerde oogmerken gesloten worden" en ,,in dit opzicht de zeden ten hoogsten bedorven zijn", dat overdaad en weelde in de huishoudingen toenemen en „de armoede groeit van tijd tot tijd" en dat er ten opzichte der maatschappelijke deugden veel te wenschen overblijft. En wat de godsdienst betreft, „nauwlijks zou men het gelooven, de onkunde is onder het gros der Natie ver-

[1]) IJsbrand van Hamelsveld, De zedelijke toestand der Nederlandsche Natie, op het einde der achttiende eeuw. 2de dr. 1791. (De eerste druk was van hetzelfde jaar).

baazend groot... Zelfs de eerste beginselen van den Godsdienst zijn aan eene groote menigte onbekend". Hij klaagt, dat „de Godsdienst aan veele kinderen geheel onbekend blijft in hunne kindsche jaaren". Toch moeten allen op hun tijd lidmaat worden; de rijke om een regeeringspost of een aanzienlijk eerambt te kunnen krijgen, de middenstand ter wille van de „welvoegelijkheid" en omdat men dan ouderling of diaken kan worden, de arme omdat het lidmaatschap der kerk de kas der diaconie voor hem opent. Bij de aanneming blijkt de kennis zeer gering, „en het gevolg is, dat men, na eenig tijds verloop zelfs dat weinige, dat men er met gebrek met al van geleerd hadt, vergeten is. — Doch wat zwarigheid! de aanzienlijke man heeft zijn ambt en waardigheid, de burgerman trouwt nu, en voltrekt zijn huwelijk, wordt diaken en vervolgends ouderling, en in dezen laatsten post, dikwijls, hoe onkundiger een des te ijveriger schreeuwer voor de rechtzinnigheid. — En de gemeene man eindelijk vervoegt zich kort daarna bij de diakonie, en verkrijgt bedeeling, want hij is lidmaat van de kerk".

Zoo beschrijft deze oud-predikant en oud-hoogleeraar den veelszins bedorven toestand op godsdienstig en zedelijk gebied tegen het einde der achttiende eeuw. En in zijn werk van bijna zeshonderd bladzijden wordt met geen enkel woord van de kerkelijke tucht melding gemaakt. Achtte hij het niet noodig er over te spreken, omdat zij toch zoo weinig uitwerkte of omdat hij zelf haar niet noodig oordeelde? Wij weten het niet, maar het feit, dat hij over haar zwijgt, spreekt niet ten gunste der Gereformeerde kerk van die dagen. De tweede sleutel van het koninkrijk der hemelen, die men in de zeventiende eeuw reeds begonnen had niet meer of zeer weinig te gebruiken, bleek bij het einde der achttiende verloren te zijn.

DE GILDEN

door

Dr. P. J. BLOK
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden

Van oudsher reeds hebben menschen, die hetzelfde vak beoefenden, zich bij elkander aangesloten, hetzij om gemeenschappelijke belangen te bevorderen, hetzij om uiting te geven aan een gevoel van gemeenschap, van bijeen behooren in het algemeen. De overoude Romeinsche „collegia opificum", vereenigingen van handwerkslieden, hadden reeds hunne vereenigingshuizen, hunne statuten, hunne gemeenschappelijke kassen, hunne gezamenlijke offers en geleken zoo in sommige opzichten op de middeleeuwsche vereenigingen van dien aard. Die laatsten vinden wij, in navolging misschien van de Romeinsche „collegia", op de Karolingische „villæ" van de 9de, weldra in de opkomende middeleeuwsche steden der 11de en latere eeuwen [1]. Zij dragen er den naam van „confratriæ" (broederschappen), „geldoniæ" of „gildoniæ" (gilden), „eningen" of „inningen" (vereenigingen). De tweede hier genoemde term komt af van het woord „gild", „geld", dat oorspronkelijk vergelding, en in samenhang daarmede boete, offer, offerplechtigheid beteekent, waaruit zich dan de beteekenis drinkgelag, plechtige, feestelijke samenkomst en eindelijk vereeniging heeft ontwikkeld.

Van zulke vereenigingen is ten onzent sprake te Tiel in den aanvang der 11de, te Utrecht en in onze Hol-

[1]) Vgl. in het algemeen: Hegel, Städte und Gilden der Germ. Völker im Mittelalter.

landsche, Stichtsche, Geldersche en Overijselsche steden in de 13de, 14de en 15de eeuw. Voor Tiel spreekt de gelijktijdige kroniekschrijver Alpertus van kooplieden, die „pecuniam simul conferunt" (geld bijeenbrengen) en daaruit „certis temporibus" drinkgelagen aanrichten. Te Utrecht en verder is later van bepaalde ambachtsvereenigingen sprake.

Men make onderscheid tusschen „broederschappen", „ambachten" en „gilden". De eersten dragen een zuiver kerkelijk karakter en bepalen zich tot gemeenschappelijke kerkelijke feestviering met gemeenschappelijken feestmaaltijd, onderlinge verplichtingen bij begrafenissen, enz. Onder „ambachten" verstaat men vereenigingen van hen, die hetzelfde ambacht of verwante ambachten uitoefenen, gesticht met het doel om gemeenschappelijke belangen te bevorderen. „Gilden" noemt men die vereenigingen, waaraan door de overheid het monopolie van het bedrijf is toegekend en het recht om voor dit bedrijf bindende voorschriften te maken. De middeleeuwsche taal maakt echter volstrekt niet altijd scherp onderscheid tusschen deze woorden, bij welker gebruik men, zelfs in officieele stukken, geen oogenblik placht te denken aan onze behoefte aan scherpe onderscheiding en juiste formuleering, zoodat men dikwijls tegenover die middeleeuwsche instellingen in onzekerheid verkeert, wat er eigenlijk bedoeld wordt. Zooveel is zeker, dat op den duur onder een „gild" een vereeniging van handwerkslieden werd verstaan, waarop de boven aangegeven laatste bepaling past.

Die handwerksgilden hebben, zooals algemeen bekend is, in de 13de en volgende eeuwen overal in westelijk Europa aan stedelijke overheden en landsregeeringen vrij wat te doen gegeven en herhaaldelijk plaatselijken staatkundigen invloed, vooral op de benoeming der stedelijke regeering en op het beheer der stedelijke geldmiddelen, niet alleen gewenscht maar ook uitgeoefend, zelfs met, zij het dan gewapenderhand of door andere middelen

afgedwongen, toestemming der overheid. In de naburige Vlaamsche, Brabantsche en Luiksche industriecentra, in de Rijnsteden heeft die staatkundige invloed meermalen langdurige en ernstige gevolgen gehad. Ook ten onzent, in steden als Utrecht en Groningen, heeft men aan de gilden op den duur grooten invloed op de stadsregeering moeten toekennen; in Holland is dit in veel mindere mate het geval geweest, op den duur eigenlijk alleen, en dan nog in beperkten zin, te Dordrecht, al werd in andere steden, met name in het industrieele Leiden [1]), herhaaldelijk door de gilden naar iets dergelijks getracht. Nog in het laatst der 16de en in de 17e eeuw geeft deze eisch van staatkundigen invloed voor de gilden ten onzent hier en daar tot groote moeilijkheden aanleiding, ja in de omwentelingsjaren 1747/8 is er nog ernstig sprake van. Maar de toenemende ontwikkeling onzer stedelijke instellingen in aristocratische, patricische, zelfs oligarchische richting belette de hernieuwing hier zoowel als de opkomst elders van den staatkundigen invloed der gilden.

Te Utrecht [2]) heeft die reeds tusschen 1267 en 1270 maar voorgoed eerst van 1304 tot 1528 bestaan, zij het dan niet altijd in dezelfde mate, en uitte zich bij de verkiezing der stadsregeering, bij het beheer der stadsgeldmiddelen, bij economische wetgeving, bij belangrijke staatkundige geheurtenissen, in welke zaken vooral de 14 (soms 12) „hoofdgilden" zich lieten gelden, terwijl het zevental „cleyne" of „lage" gilden ook niet geheel van invloed ontbloot was. In verband hiermede lieten tal van vermogende burgers, die geen handwerkslieden of nijveren waren, edelen zelfs, zich in het gildeverband opnemen. De regeering van Karel V heeft (1538) aan deze staatkundige werkzaamheid kort na zijn optreden als landsheer van het

[1]) Mijne Geschiedenis eener Holl. Stad, I, blz. 169 vlg.

[2]) Vgl. Overvoorde en Joosting, De gilden van Utrecht tot 1528, I, blz. CLX vlg.; S. Muller Fz., Middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht, Inl., blz. 20 vlg.; dezelfde, Schetsen uit de Middeleeuwen, blz. 109 vlg.

Sticht een einde gemaakt en ze beperkt tot „zaicken hair gilde aengaende"; maar bij de woelingen in den Leicesterschen tijd (1585—1588) lieten zij zich weder gelden. Te Groningen [1]) hooren wij van invloed der gilden op de stadsregeering sedert 1425, welke invloed vooral werd uitgeoefend door hunne later dikwijls met de Romeinsche volkstribunen vergeleken „bouwmeesters", zoo genoemd naar het hun opgedragen beheer der stedelijke „tymmeringhe"; zij konden raadsbesluiten doen schorsen, totdat de gilden daarover gehoord waren. De macht der gilden is hier vooral groot geweest in den woeligen tijd omstreeks 1500, toen Groningen zoo diep gewikkeld was in de Friesche veeten en weldra zijne onafhankelijkheid moest prijsgeven, eerst aan den Gelderschen hertog Karel van Egmond, daarna aan Karel V zelven. Ook de laatste heeft den invloed der Bouwmeesters niet geheel kunnen breken, zoodat nog op het einde der 16e eeuw de geschiedschrijver Emmius verklaart, dat er niets belangrijks werd besloten zonder hunne tusschenkomst. Maar toen waren hunne hooge sprongen ook geëindigd, want bij de regeling van het stadsbestuur in 1601 werd de toegang tot de raadsvergaderingen hun ontzegd.

Ook in de Overijselsche en Geldersche steden blijken zij nu en dan gewicht in de schaal van het stadsbestuur te hebben gelegd. Wij weten het b.v. van Arnhem, waar sedert 1487 de gildemeesters als hoofden der gilden in belangrijke zaken door den Raad moesten gehoord worden; van Nijmegen, waar het St. Nicolaasgilde als algemeene gildenvertegenwoordiging dergelijke rechten bezat, totdat prins Maurits het in 1592 ophief. Maar noch daar noch in Holland is hun invloed te vergelijken met dien, welken zij te Utrecht en te Groningen oefenden.

In Holland werd te Dordrecht in 1386 een college van „Achten" aangesteld, gekozen door de gildedekens en aange-

[1]) Feith, De Gildis Groninganis, p. 46 sq.

wezen om deel te nemen aan de stadsregeering en mèt het eigenlijke stadsbestuur „alle saeken ten meesten oerbaer te disponeeren" [1]); zij bleven er bestaan, al werd reeds in 1395 de keuze der gildedekens in het aanbieden eener nominatie veranderd [2]) en beperkte Philips de Goede (1456), later Maximiliaan en Maria (1478) hunne werkzaamheid tot de keuze van den „burgemeester der gemeente" [3]), die naast den „burgemeester van 's heren wege" stond. Maar nergens elders in Holland slaagden de gilden erin duurzamen of zelfs beperkten invloed op de stadszaken te verkrijgen, ja daarvan is eigenlijk slechts iets te bemerken [4]) in tijden van woeling en onrust en dan nog slechts ten opzichte van gildezaken zelf, in het bijzonder van loonkwesties, die ook toen niet tot de zeldzaamheden behoorden.

In de eerste plaats waren de middeleeuwsche gilden in onze steden vereenigingen van industrieelen aard, die ten doel hadden de bevordering der stoffelijke belangen harer leden, waarmede dan kerkelijke feestvieringen en plechtigheden verbonden plachten te zijn in overeenstemming met het sterk kerkelijk karakter der middeleeuwsche instellingen in het algemeen.

Wat dit laatste betreft, ieder gild werd geacht onder de bijzondere hoede te staan van een of meer heiligen, die om de een of andere reden met het betrokken ambacht iets te maken hadden; te hunner eer had het gild, liefst in de hoofdkerk, hetzij voor zich alleen, hetzij samen met verwante gilden, een altaar, waarboven het heiligenbeeld in kleurig beschilderd hout of de afbeelding van den heilige op een min of meer kunstvolle schilderij was bevestigd; soms had het gild zelfs een geheele kapel ingericht, waar de heilige dagelijks en het meest op zijn

[1]) Vgl. Van de Wall, Handv. van Dordrecht, I, blz. 333.
[2]) ib, blz. 353.
[3]) ib. blz. 600.
[4]) Vgl. mijne Holl. stad, I, blz. 181.

feestdag, den feestdag van het gild, werd vereerd onder medewerking en leiding van een geestelijke, soms zelfs van een eigen kapellaan; deze verleende ook zijn diensten bij de begrafenis van den gildebroeder, door zijne medebroeders ter aarde besteld, bij diens huwelijk, bij den doop van diens kind.

Maar hoofddoel der vereeniging was de zorg voor de gemeenschappelijke belangen van stoffelijken aard. Daartoe was een reeks van bepalingen ingesteld, „keuren" „ordinantiën" (ordonnantiën), „statuten" genoemd, waarin de inrichting van het gild, de rechten en plichten der gildebroeders benevens hunne wijze van werken dikwijls tot in de kleinste bijzonderheden geregeld waren. Die gildekeuren waren in den aanvang, gelijk met vele middeleeuwsche wetsbepalingen het geval is geweest, waarschijnlijk slechts mondeling overgeleverd maar werden sedert de 14de eeuw meer en meer in geschreven vorm vastgelegd en hetzij in de gewone algemeene stadskeurboeken, hetzij in afzonderlijke gildekeurboeken of keurrollen opgeteekend, van welke vele tot ons gekomen zijn.

Met de handhaving dier bepalingen, de leiding der bijeenkomsten, het beheer der geldmiddelen en het toezicht op de verdere gildebeambten waren hetzij door de stadsregeering benoemde, hetzij door het gild zelf aangewezen personen belast, twee, drie, vier in getal, die den naam droegen van „oudermannen", „oldermans", „dekens", „hoofdmannen" van het gild. Onder hen stonden, b.v. bij sommige Utrechtsche gilden, busmeesters voor het geldelijk beheer en steeds een bezoldigd gildebode, de laatste belast met kennisgeving, oproeping, dagvaarding, inning van boeten enz. Waar, zooals te Utrecht en Groningen, de gilden groote beteekenis, zelfstandigheid en zelfs staatkundige rechten bezaten, had men nog andere beambten in het gild. Bij de meer onder contrôle der stadsregeeringen geplaatste en gehouden Hollandsche gilden was de inrichting vrij wat eenvoudiger. Dáár was geen sprake van bijeenkomsten van alle gilden in „gemeene morgensprake" zooals te Utrecht op het Janskerkhof geschiedde, wanneer staatkundige belangen het schenen te bevorderen of de benoeming van oudermannen moest plaats hebben; dáár niet dan bij hooge uitzondering „sameningen" van het gild zelf ter bespreking van bedrijfsbelangen.

In één gildeverband waren dikwijls verschillende bedrijven verbonden; men noemde zulke gilden te Utrecht „vergaderde" gilden [1]). Regel was daarbij, dat verwante of oorspronkelijk verwante bedrijven werden bijeengevoegd: zoo waren de zadelmakers te Utrecht verbonden met de schilders, die oorspronkelijk de leeren overtrekken der schilden hadden versierd, min of meer artisten dus, bij wie behalve de gewone huisverver nu ook de beeldhouwers en boekbinders, later naast deze de boekdrukkers werden opgenomen; de kistemakers met de timmerlieden, kuipers, stoeldraaiers, mandemakers, enz.; de vette slagers met de veel met vet werkende harnasvegers; de smeden met alle andere metaalwerkers; de deftige wantsnijders of lakenhandelaars met de iets minder deftige barbiers, die ook het chirurgijnsvak uitoefenden en als menschen van meerdere wetenschap beschouwd werden. Een enkele maal schijnt de vrees om het gebruikelijke getal der gilden te vermeerderen en zoo aanleiding te geven tot onderlinge en andere moeilijkheden, tot de samenvoeging van overigens van aard verschillende bedrijven te hebben geleid, terwijl andere bedrijven over verschillende gilden waren verdeeld, soms blijkbaar om hunnen, wegens hunne vermogenstoestanden belangrijken invloed niet te zeer te doen overwegen.

Boven de andere gildebroeders onderscheidden zich de eigenlijke kooplieden, de groothandelaars, die tengevolge van hunnen rijkdom overal een bijzondere positie innamen en vanouds tot de regeerende kringen behoorden. Hunne beteekenis voor het stadsleven was buitengewoon groot,

[1]) Vgl. Muller, Schetsen uit de Middeleeuwen, blz. 111 vlg.

ja door sommigen wordt de opkomst der steden aan hen toegeschreven; vooral in verband hiermede, dat zij reeds in sommige oude Duitsche steden een algemeen koopliedengild hadden gevormd, waaraan voor het vroege stadsleven en zijne ontwikkeling veel te danken was geweest. Men vond ze in lateren tijd in verschillende gilden vertegenwoordigd; in sommige waren zij uit den aard der zaak in zoo grooten getale en zoo aanzienlijk, dat het gansche gild daardoor zich boven andere in aanzien verhief. Zoo de lakenkoopers te Utrecht, Dordrecht, Leiden en elders, de wegens het gewoonlijk over den ganschen omtrek uitgestrekte stedelijke brouwrecht talrijke en vermogende brouwers te Groningen, die eveneens in veel bier fabriceerende en bier naar elders uitvoerende steden als Delft en Haarlem een belangrijke rol speelden; de koornkoopers waren in bijna iedere stad van gewicht wegens hun aanzienlijken handel in een der voornaamste levensmiddelen, de wijnkoopers te Dordrecht, enz.

Bijna ieder gildebroeder was in mindere of meerdere mate tevens kleinhandelaar in zijn fabrikaat [1]), al waren sommige uitsluitend vervaardigers van hun artikel of wel bepaalden zij zich tot het koopen en verkoopen daarvan. Wie een artikel alleen voor eigen gebruik maakte, behoefde niet tot een gild te behooren, maar wie iets maakte om het te verkoopen of wie zijn bestaan vond in koop en verkoop moest in den regel in een gild worden opgenomen. In den regel, want er waren ambachten, die men kon uitoefenen zonder tot een gild te behooren; maar er is van stad tot stad groot verschil bij het aanwijzen dier ambachten, blijkbaar in verband met plaatselijke omstandigheden gelijk dat in de zoo weinig eenvormige middeleeuwsche steden op allerlei gebied voorkomt.

Alle gilden hadden dit gemeen, dat men in hun

[1]) Muller, Schetsen, blz. 116 vlg.

verband drie soorten van personen ontmoet: meesters, knapen en leerlingen.

Wie een ambacht wilde uitoefenen, moest als leerling, als leerjongen beginnen [1]). De leertijd, omstreeks het 12de jaar aangevangen, was gewoonlijk twee, soms drie jaren, een enkele maal slechts één jaar en werd in den regel doorgebracht ten huize van een en dezelfden meester en in diens kost. Aan den meester werd een zekere leerlingsom betaald. Daarvoor leerde de jongen, die bij zijn intrede ook aan het gild een kleine som moest betalen en geen loon kreeg, het vak en bewees den meester en diens echtgenoot ondershands allerlei diensten, welk laatste wel niet altijd tot zijn genoegen of zelfs tot zijn voordeel zal gestrekt hebben. Liep hij weg, dan mocht niemand hem weder aannemen; werd hij op zijn verzoek vrijwillig door zijn baas ontslagen, dan betaalde hij een som aan het gild. Hij was dus vrijwel aan zijn baas gebonden, ook omdat deze hem na afloop van den leertijd den „leerbrief", een getuigschrift, had te verstrekken.

Dan was hij „gezel" of „knaap" en kon zich bij een meester verhuren tegen een bepaald salaris, hetwelk bij schriftelijk of mondeling contract werd vastgesteld; handelde gezel of meester tegen de gesloten overeenkomst, dan kon de afwijking voor het gildebestuur of zelfs voor de „morgenspraak" gebracht worden en met boete worden bestraft. Ook de gezel was voor den tijd van het huurcontract aan den meester verbonden. Had hij eenigen tijd — in verschillende plaatsen en voor verschillende ambachten wisselt de voorgeschreven termijn af — als gildebroeder gewerkt, dan kon hij zelf meester worden. Hij kon dit in de meeste steden echter niet worden zonder een „gilde-" of „meesterproef", soms nauwkeurig omschreven, te hebben afgelegd ten overstaan van een paar daartoe door het gild aangewezen „proefmeesters" of van het gildebestuur zelf.

[1]) Muller, Schetsen, blz. 128 vlg.

Niemand kon lid worden van het gild, hetzij als leerling, hetzij als gezel, hetzij als meester, als hij niet een zekere vaste of binnen bepaalde grenzen aangewezen som als inkomgeld had betaald en als gezel of meester de „gilderol" of het „gildeboek" waarin de gildekeuren stonden, met zijn naam had onderteekend ten bewijze, dat hij zich aan de gildeplichten onderwierp. Bij sommige gilden, zooals bij het wevers- en vollersgild te Leiden, gold nog de tegen ongewenschte elementen gerichte voorwaarde, dat de nieuwe gildebroeder, van buiten komende, moest bewijzen gewerkt te hebben in eene stad, waarin een volgerechtigd gild bestond. De kinderen en weduwen van gildebroeders hadden zekere voorrechten ten opzichte van de intrede, bestaande in geheele of gedeeltelijke kwijtschelding van het inkomgeld.

De eenmaal aangenomen gildebroeder had deel aan de rechten en verplichtingen van het gild. De eersten hadden betrekking op eventueele staatkundige rechten, op voordeelen van het bedrijf, op deelneming aan de kerkelijke plechtigheden en feestelijke samenkomsten, op aandeel in de eigendommen van het gild. De laatsten bestonden in gehoorzaamheid aan stads- en gildebestuur, in deelneming aan de samenkomsten, in onderlingen bijstand bij ziekte en begrafenis, in betaling der gildelasten, in deelneming aan het verplichte waken, brandblusschen, aan het in stand houden van bepaalde deelen van stadswal en stadsgracht, in opkomen bij processies, bij krijgsgevaar enz. Bij dit alles had het gildebestuur de leiding en legde den in gebreke blijvenden de bepaald omschreven straffen op. Bij sommige gilden was het aantal gildebroeders aan een vast getal gebonden.

Behalve deze en dergelijke zaken werd in de gildekeuren allerlei gevonden wat betrekking had op de wijze en den tijd van werken, op eischen, waaraan het fabrikaat moest voldoen, op den prijs, waarvoor en de wijze, waarop de grondstof of het artikel mocht worden ingekocht en het

fabrikaat of het artikel mocht worden verkocht. Bij sommige gilden was een en ander tot in de kleinste bijzonderheden vastgesteld onder scherp toezicht van het stadsbestuur of van door dit bestuur aangestelde bijzondere ambtenaren. Bij andere schijnt meerdere, ofschoon in geen geval volkomen vrijheid van beweging te zijn gelaten, al heeft men in dit opzicht zeer zeker te denken aan oude overgeleverde gewoonten, die niet schriftelijk waren opgeteekend. Nachtarbeid, d. i. arbeid vóór het luiden van de dagklok en nà dat van de avondklok, was verboden. Op heilige dagen en hooge feestdagen was alle werk verboden, tenzij er bijzondere omstandigheden aanwezig waren.

Zeer nauwkeurig waren in steden, welker voorname bron van bestaan de lakennijverheid was, zooals Leiden, de voorwaarden voor het bedrijf aangegeven. Van den inkoop van de wol, waaruit het weefsel werd gemaakt, tot den verkoop van het gemaakte laken toe werden alle werkzaamheden van het bedrijf onder scherpe contrôle gehouden. Geen wol kwam de stad binnen, die niet, wat herkomst, hoedanigheid en prijs betrof, door het stadsbestuur of zijn ambtenaren was onderzocht; de soort van werktuigen, die men gebruikte, het aantal draden voor schering en inslag aangewend, de vloeistof voor het verven gebezigd, alles stond onder toezicht en de „waerdeyns" van het gild hadden het recht om bij de werklieden in huis te vallen ten einde te zien, of er gehandeld werd overeenkomstig de gemaakte bepalingen. Was dan eenmaal het laken afgewerkt en goed bevonden, dan werd het met het officieele stadslood voorzien en daardoor tegenover den kooper gewaarmerkt als deugdelijk voor den verkoop; werd het ten slotte nog afgekeurd, dan volgde òf hernieuwing van een deel van den arbeid òf algeheele vernietiging van het fabrikaat.

Bij andere gilden bestonden dergelijke, hier strenge, daar minder strenge bepalingen betreffende het bedrijf,

waardoor de deugdelijkheid van het fabrikaat werd gecontrôleerd en gezorgd werd, dat het werk van den een dat van den ander niet al te zeer in de schaduw stelde. In dien geest waren ook bepalingen gemaakt, die de mededinging tusschen leden van hetzelfde gild of de onderlinge benadeeling van verschillende gilden moesten verhinderen of voor het minst aanzienlijk beperken. Zoo waren er voorschriften tegen het bezitten van meer dan één toonbank, tegen het belemmeren van eens anders uitstalling, tegen uitbreiding van het aantal knechts of meiden, dat aan bepaalde kleine getallen gebonden was, of van dat der gewoonlijk tot één of twee beperkte leerjongens, tegen het nemen van meer dan één vennoot, tegen het al te veel produceeren, tegen voorkoop vóór de vrije markt, waarop ieder zijn waar te koop kon bieden, tegen opkoopen van grondstof of van levensmiddelen, tegen onderhuring van knechts. Het loon dezer laatsten was in vele gevallen nauwkeurig bij keur bepaald, vooral bij de talrijke vollersen weversgilden, van ouds rijk aan onrustige elementen.

Het middeleeuwsche gildewezen was zoo als het ware een nauw keurslijf, waarin de arbeid door steeds meer en steeds strengere bepalingen werd geperst, opdat de mededinging niet te groot, de verdiensten van den een niet te aanzienlijk in vergelijking met die van den ander en de ongelijkheid van vermogen tusschen de beoefenaars van een zelfde ambacht niet te hinderlijk zou zijn en aan de andere zijde het bedrijf de noodige bescherming vanwege de overheid, de wenschelijke contrôle betreffende de deugdelijkheid van het fabrikaat niet zou ontberen. Daarbij is te letten op het feit, dat de uitoefening van eigen nijverheid op het platteland door de steden krachtig werd tegengegaan ter bevordering daarvan in de stad en dat het aantal der volkomen vrije jaarmarkten zooveel mogelijk beperkt werd in het belang van de stedelijke gilden.

Zoo was het nog in het begin der 16de eeuw, voordat

de veranderende verkeerstoestanden, de toenemende groothandel en de beteekenis van het grootkapitaal aan de geheele west-Europeesche maatschappij een ander aanzien gaven.

De geschiedenis van het gildewezen in de 16de en 17de eeuw ten onzent is die van de langzame losmaking dezer knellende banden. In de 18de bestaan eigenlijk nog alleen de uiterlijke vormen, die op hunne beurt niet bestand blijken tegen den machtigen stoot der Revolutie. Op het voorbeeld van Frankrijk nam de Bataafsche Republiek in artikel 53 van de Constitutie van 1798 de bepaling op, dat „alle gilden, corporatiën of broederschappen van neringen, ambachten of fabrieken" zouden worden „vervallen verklaard". Het was de genadeslag voor een instelling, die zichzelf had overleefd, niet meer bestand als zij was gebleken tegen den aandrang van een maatschappelijken geest, die vrijheid van beweging verlangde voor den enkeling; een vrijheid van beweging zooals de handel zich reeds lang had weten te verschaffen en die ook in de nijverheid feitelijk reeds lang de beperkende banden had uitgerekt, voordat deze voorgoed werden verbroken.

In de 17de en 18de eeuw hebben wij dus ten opzichte van het gildewezen te doen met toenemend verzet tegen den middeleeuwschen band, die handel, met name kleinhandel, en nijverheid omsloten hield, met aanhoudende en gewilde schending der middeleeuwsche gildebepalingen; aan de andere zijde met pogingen om daaraan nog zooveel mogelijk de hand te houden ten einde aan het stadsbestuur eene gewenschte contrôle te verzekeren en de maatschappelijke gevolgen eener toenemend teugellooze vrijheid van arbeid en productie te bestrijden in het belang der economisch en verstandelijk zwakken tegenover de kapitaalkrachtigen en intellectueel zich verheffenden, om — zouden

wij thans zeggen — den strijd om het bestaan der zwakkeren en armeren tegenover de sterkeren en rijkeren eenigszins te verlichten. Wij hebben dus in dien tijd te doen met een langzaam maar zeker voortschrijdend maatschappelijk vernietigingsproces, welks voortgang nog werd tegengehouden door aan oude vormen en oude toestanden gehechte elementen, door hen ook, die ernaar streefden om uit het verouderde en ten ondergang veroordeelde dat te redden, wat er goed in was, wat kon strekken om den zwakke, den arme te beschermen, om de deugdelijkheid van de voortbrengselen van den arbeid niet op te offeren aan de volkomen vrije mededinging van den nieuweren tijd. Laat ons zien, wat er nog „in onzen bloeitijd" van het gildewezen over was.

Van staatkundigen invloed der gilden, van hunnen invloed op het stadsbestuur is onder de regentenheerschappij, die zich in de 17de en 18de eeuw ten onzent meer en meer bevestigde, behalve in Gelderland en Overijsel weinig anders sprake meer dan in tijden van ontevredenheid en oproer.

Als de Utrechtsche kanunnik Cuynretorff op het einde van 1578 nog een zwakke poging doet om de aansluiting van Utrecht bij de voorgenomen Unie tegen te houden, denkt hij ook aan de „dekens der gilden", die men, als vertegenwoordigers der burgerij, daarover zou hebben te raadplegen [1]). Ook in den Leycesterschen tijd is van iets dergelijks zoowel hier als in Holland melding te maken [2]), zonder echter dat een werkelijke invloed zichtbaar wordt, en dan natuurlijk in het belang van Leycester en de strengcalvinistische partij tegenover de „libertijnsche" Staten en het stedelijke patriciaat. Maar bij de oproerige beweging van 1610 te Utrecht vernemen wij er zoo goed als niets meer van. Te Leeuwarden stonden bij de woelingen van

1) P. L. Muller, in Nijh. Bijdr. 3de Reeks, III, blz. 345.
2) Fruin, Verspr. Geschr. III, blz. 215.

1609 en volgende jaren de gilden naast de door de burgers gekozen gemeenslieden op dezelfde wijze tegenover de Friesche regenten [1]), maar noch toen noch later in de eeuw zien wij hier iets als staatkundige werkzaamheid der gilden.

Anders was het te Groningen, waar de oude gilden omstreeks het midden der eeuw zich levendig de oude staatkundige beteekenis herinnerden en onder leiding van roerige woelgeesten als Rengers, Lutzborg, Schulenborgh en Warendorp herstel daarvan begeerden [2]). De Bouwmeesters en Oldermans der gilden begonnen onder hunne aanvoering in 1657 een krachtigen stormloop tegen de patricische stadsregeering, hielden op eigen gezag afzonderlijke en gezamenlijke gildenvergaderingen, waar het heftig toeging, en waren eenigen tijd feitelijk meester in de stad, totdat met hulp van den stadhouder, prins Willem Frederik van Nassau, en de Staten-Generaal voorloopig een einde kwam aan de woelingen. In 1661 en volgende jaren zag men echter een herhaling van het gebeurde en traden de gilden weder op als de „ware" vertegenwoordiging der „gemeente". Maar ook nu werd de stadhouder aan het hoofd van het patriciaat en van een zeer versterkt garnizoen deze neigingen meester. Een nieuwe ordonnantie op het gildewezen [3]) volgde spoedig (1663): algemeene gildenbijeenkomsten werden verboden en zelfs de bijzondere vergaderingen van ieder gild alleen onder regeeringstoezicht vergund; de benoeming van de Oldermans zou voortaan geschieden door den stadsraad uit een door ieder gild aangeboden nominatie; het ambt der Bouwmeesters werd afgeschaft en allerlei herinneringen aan hun vroegere macht vernietigd; de belhamels werden streng gestraft, Warendorp zelfs met den dood, waarin hem een paar jaren later andere

1) Winsemius, Chronicon, p. 891 vlg.
2) De Boer, De Woelingen in Stad en Lande, blz. 5 vlg., 25 vlg.
3) ib. blz. 53 vlg.

leiders volgden; de aanzienlijke Rengers ontging gelijk lot met moeite. Hiermede eindigde de macht der Groninger gilden voorgoed. Wel werd in 1748 bij de ernstige woelingen van die dagen hier weder het verlangen geuit naar het herstel der gilden „bij hare gildebrieven en privilegien" en in hun aloud recht „om te assisteren bij de stadsrekeninge" door hunne „gecommitteerden", maar al werd door art. 6 van het Reglement Reformatoir van 1749 aan dit verlangen in theorie voldaan [1]), tot de praktijk is het niet gekomen: als zoovele andere artikelen van dat zoo luidruchtig begroete hervormingsreglement is ook dit blijkbaar een doode letter gebleven.

In de Geldersche steden, met name te Arnhem en Nijmegen, is de staatkundige invloed der gilden daarentegen nooit geheel verdwenen. Te Arnhem vormen de zes gildemeesters altijd een werkzaam deel van de „gemeente", de „gemeene meente", die op de samenstelling van den Raad of in ieder geval op zijn werkzaamheid zekeren invloed had. Maar in de dagen van Willem III beteekende dit al heel weinig evenals wat er in het naburige Overijsel van de analoge „gezworen meente" was overgebleven: de erfstadhouder, oppermachtig door zijn reglementen van 1674/5, liet deze instellingen bijna uitsterven. Maar na zijn dood krijgen zij weder beteekenis. Bij de plooierijen van het begin der 18de eeuw werd de oude instelling te Arnhem en elders zelfs opnieuw wettelijk geregeld; te Zutphen was nog in de 18de eeuw de verkiezing der schepenen aan de gezamenlijke gilden en schutterijen opgedragen; te Nijmegen daarentegen gelukte het niet den ouden invloed op den duur te herwinnen. Iets dergelijks vindt men ook nog in de 18de eeuw in de Overijselsche steden, zoodat in ieder geval in deze twee provinciën de gilden nooit geheel en al van staatkundigen invloed beroofd zijn [2]).

[1]) Heeres, De wijzigingen in den regeeringsvorm van Stad en Lande in 1748/9, blz. 132.

[2]) Vgl. Tegenw. Staat der Vereenigde Nederl., dl. III, XVI en XVII.

In Holland, de machtige hoofdprovincie, en in Zeeland echter was van zulk een invloed in de 17de eeuw al zeer weinig te bemerken. In meer dan eene stad werd zelfs door de patricische stadsregeering alles gedaan om het ontstaan van nieuwe gilden te beletten en aan de bestaande allen schijn van staatkundige beteekenis te ontnemen [1]). De eenige poging van beteekenis om die te verkrijgen zien wij vermeld in de geschiedenis van Dordrecht in 1647 en volgende jaren. In het najaar van 1647 vragen hier de gilden, aangevoerd door den advokaat Johan Walen, de handhaving hunner oude privilegiën bij de keuze der thans aan den stadhouder of de Staten in te dienen nominatie [2]) voor de Achten en eischen voorts op grond van een vroeger „accoord" van 1580, toen ook woelingen hadden plaats gehad, dat geen lasten aan de burgerij zouden worden opgelegd zonder toestemming der dekens van de gilden, terwijl zij ten slotte opkwamen tegen de toenemende familieregeering. De stadsregeering, het eerste moeilijk te bestrijden punt grif aannemend, kantte zich tegen de verdere en wist met hulp van prins Willem II en de Staten de beweging te stuiten met streng verbod van alle „complotterij". In Juli 1651 [3]) hernieuwde men deze woelingen en de gilden verlangden nogmaals handhaving hunner rechten, die, naar zij meenden, beschreven stonden in zeker oud middeleeuwsch handschrift, het „Houten Boek"; op grond daarvan meenden zij te mogen eischen betere regeling der Achtenverkiezing, vrije vergadering voor de gilden, uitsluitend recht op de keuze van den burgemeester der gemeente. Zij brachten werkelijk de stadsregeering in het nauw en deden zelfs aanslagen op het stadhuis. Opnieuw kwamen nu de patricisch gezinde Staten van Holland tusschenbeide en wezen de

[1]) Vgl. Bruinvis, De Alkmaarsche bedrijfs- en ambachtsgilden, blz. 5.

[2]) Zie boven, blz. 7. Van de Wall, III, blz. 1688 vlg.

[3]) ib. blz. 1723 vlg.

eischen terug, terwijl zij (half Aug.) met kracht optraden tegen de als „seditieus" aangemerkte „sustenuen en maximes" der gilden en eenige belhamels door hunne commissarissen lieten straffen voor hunne voorbeeldelooze „stoutigheit". Toch werd in 1672 hier en elders bij de oproerige bewegingen tegen de zittende regenten wederom een enkele maal, zij het met weinig kracht, aangedrongen op herstel der voorrechten, ook der staatkundige rechten van de gilden.

Slechts één gild was er, maar het was geen ambachtsgild, niet meer dan een gild in den algemeenen zin — een „gheselscap", zeide men in de 14de eeuw — waarvan ook in Holland gezegd kan worden, dat het nog eenige staatkundige beteekenis had of ten minste zich nu en dan in die richting deed gevoelen: de schutterij, waarop prins Willem I zich tegenover de Staten meermalen trachtte te beroepen, waarop Leycester in de eerste plaats had willen steunen en dat buiten Holland in menige stad nog werkelijken staatkundigen invloed nu en dan uitoefende. Maar ook dien invloed hebben de Hollandsche regenten der 17de en 18de eeuw feitelijk nooit willen erkennen, al konden zij zekere rechtmatigheid van de eischen dienaangaande niet geheel betwisten.

Bij de volksbewegingen van 1747/9, tegen de bedorven regeering der regentenaristocratie gericht, werden ook weder de eischen tot herstel van den staatkundigen invloed der gilden gehoord. De verzoekschriften der ontevreden burgers te Amsterdam, Rotterdam en elders, ook in Friesland en Groningen, spreken wederom van herleving der oude gildenrechten als van een volkswensch, al treedt die wensch tegenover andere begeerten zeer op den achtergrond, met name tegenover die tot verbetering van het belastingstelsel en tot beperking van schandelijke vooral financieele misbruiken in het algemeen. Maar met het einde der woelingen verstomden ook deze stemmen.

In het algemeen kan men zeggen, dat in onzen bloeitijd feitelijk de staatkundige invloed van het gildewezen de daaraan door de vooral op de patricische regeeringen der steden steunende Bourgondische vorsten toegebrachte slagen niet meer is te boven gekomen. Nu en dan blijkt de kleine burgerij er nog aan te denken maar voor herwinning van dit terrein blijkt in de eeuwen der regentenheerschappij geen gelegenheid meer. De kreet: herstel der oude gilderechten blijkt niet meer dan een oproerkreet, die nauwelijks bij machte is om een spoor van geestdrift te wekken, een bleeke herinnering aan een lang vervlogen tijdperk. Alleen in Overijsel en sommige steden in Gelderland was er nog iets van eenige beteekenis van overgebleven maar ook hier was de naam van luider klank dan de zaak van gewicht mocht heeten.

Geheel zonder beteekenis echter waren de gilden niet en de opgesomde gelegenheden, waarbij de gilden zich deden gelden of in ieder geval moeite deden om zich te laten gelden, waren talrijk genoeg om de overheid ervoor te doen zorgen, dat zij tegenover de gildebroeders het heft steeds in handen bleef houden. De keuze der dekens of overlieden bleef in het algemeen nog steeds en onder zekere voorwaarden aan de gilden zelf overgelaten en op de oude middeleeuwsche verkiezingsdagen, in den regel den ouden naamdag van den schutspatroon, kwamen nog steeds de broeders bijeen om de nominatie op te maken, waaruit de stadsregeering of de burgemeesters in het bijzonder eene keuze hadden te doen, terwijl de gekozenen zich niet aan het ambt konden onttrekken; daarbij golden dan bepalingen om te nauwe verwantschap te vermijden, om de keuze van telkens weder dezelfde personen te beletten, enz. De overlieden, naar den omvang van het gild of het aantal der vakken, die daarin vertegenwoordigd waren, twee tot vijf in getal, moesten bij de aanvaarding van het ambt een eed van gehoorzaamheid afleggen aan

de stadsregeering en nakoming beloven der keuren, welker handhaving hun in het bijzonder was opgedragen. Zij riepen de gildebroeders bijeen zoo dikwijls zij dit noodig achtten en wel op de daartoe ten stadhuize of in een ander der stadsgebouwen tot hunne beschikking gestelde „gildekamers", waar zij zelf ook hunne vergaderingen hielden en waar de gildebroeders des avonds na sluiting hunner winkels en werkplaatsen onder het genot van dikwijls vele kannen bier bijeenkwamen om gezellig te praten over alles wat de moeite van bespreking waard scheen, hetzij de belangen van het gild of wel gebeurtenissen in land, stad of buurt het onderwerp van gesprek waren. De gildeknecht of gildebode was als vanouds de kastelein dier gildekamer, die prijkte met soms door groote kunstenaars op kosten van het gild geschilderde afbeeldingen van de overlieden, met borden, waarop hunne namen in fraai schrift vermeld stonden, met gegraveerde feestglazen en van toepasselijke opschriften versierde tinnen, koperen of zilveren feestkannen en feestborden, met de emblemen of wapens van het gild, het fraai gestikte gildevaandel soms en waar dikwijls ook de gildekas werd bewaard en het perkamentenrijke gildearchief in de gildekist met de zware sloten uit ouden tijd. Dikwijls waren daartoe afzonderlijke gildehuizen ingericht, die nog lang door hun ouderwetsche bouworde de aandacht trokken.

Oorspronkelijk was het ambt van deken of overman een zeker ook wegens het verlof tot het dragen bij plechtige gelegenheden van fraaie zilveren halsketens of andere onderscheidingsteekens gezocht eereambt, maar in de 18de eeuw begon allengs het gebruik op te komen om de moeiten en kosten dezer heeren te vergoeden door een jaarlijksch salaris uit de kas van het gild, welk salaris voor ieder soms wel een paar honderd gulden bedroeg. Bovendien werden in vele gilden de overlieden geëerd door een jaarlijksche vereering van zilveren lepels of iets dergelijks.

Ook de verdere gildeambten waren toen reeds gesalarieerde betrekkingen geworden, met name dat van den gildeknecht, die trouwens vanouds betaling genoot en bovendien emolumenten en fooien placht te ontvangen, ja hier en daar zelfs vrije woning had in het gildehuis.

Met den val van het Catholicisme was natuurlijk van het kerkelijk karakter der gilden zoo goed als niets overgebleven. Heiligenbeelden, altaren, kerkelijke feesten en processies verdwenen en daarmede ook de betalingen, door de gildebroeders voor dat alles gedaan; ook met de talrijke heilige dagen had het gild voortaan niets meer te maken en alleen op de Zondagen en hooge Christelijke feestdagen mocht niet worden gewerkt, terwijl de kerkelijke autoriteiten er de hand aan hielden, dat hiertegen niet werd gehandeld. Al mocht een enkele maal een gild nog worden aangezocht om voor zijn rekening een kerkekroon of iets dergelijks aan te brengen, het bleef een geheel vrijwillige daad, die in den regel zeker niet volbracht werd met eenig hoog verheven doel maar alleen op zekere „condicie" om het „ampt behulplik te zijn ende tselve voor te comen" [1]). Overigens was alle kerkelijk karakter aan het gild ontnomen en konden zoowel Roomschen als Protestanten van allerlei kleur gildebroeders zijn; veelal was echter in onze steden boven de rivieren bepaald, dat alleen leden van de overheerschende „Groote Kerk" dekens of overlieden konden worden, maar ook daaraan werd niet altijd streng de hand gehouden. Zelfs bij begrafenissen kostte het dikwijls moeite om de „broeders" in behoorlijke rouwkleeding daar bij te krijgen; zij verschenen er, als zij opkwamen, in „ordinaris werckkleederen" of zelfs „in gecouleerde kleederen" en stoorden zich weinig aan de

[1]) Brouwer Ancher, De Gilden ('s Gravenh. 1895), blz. 243 vlg. Aan dit boek wordt in het volgende veel ontleend. Vele aardige bijzonderheden omtrent de gilden bij Bruinvis, De Alkmaarsche ambachts- en bedrijfsgilden (Alkmaar, 1906).

vermaningen van den gildeknecht, die hen kwam oproepen, of aan de overlieden, die boeten hieven; zij betaalden liever de boeten dan dat zij het werk of de nering verzuimden en de herhaalde boeteverhoogingen hielpen op den duur niets. Op het einde der 17de eeuw werd reeds de oproeping ter begrafenis veelvuldig nagelaten en had men alle moeite om de dragers bijeen te krijgen uit het gild zelf, terwijl het dikwijls voorkwam, dat de gildebroeder bedankte voor de eer om het gildelijkkleed, de „pelt", op zijn baar, de gildebaar, te hebben, al of niet met de daarop gehechte schilden van het gild. En toch was het lijkkleed van zwaar zwart laken met franje en waren de schilden dikwijls van zuiver zilver, soms van koper of van verzilverd bordpapier en met het gilde-embleem versierd; maar een en ander kostte geld aan de gildekas en dat was de zaak velen niet waard. De looden, later vooral koperen gildepenningen, die de gildebroeders bij zulke plechtigheden vanouds als bewijs van hun recht en hunne aanwezigheid moesten medebrengen en die behalve met hun naam of volgnummer met de emblemen van het gild versierd waren, zijn nog in vrij grooten getale bewaard [1]).

Blijkt hieruit reeds, dat de geest van „broederschap" niet al te luid meer getuigde in de gilden, over het algemeen was ook van andere gezamenlijke plichten weinig sprake meer, tenzij de stadsregeering zich in tijden van gevaar herinnerde, dat oudtijds de gilden gewapend tot de verdediging der stad plachten op te komen, zooals in 1628, tijdens den inval der Keizerlijken op de Veluwe, te Amsterdam geschiedde en zooals daar gebeurde, toen prins Willem II in 1650 de stad belegerde en men de gilden met piek en zwaard bewapende [2]).

De jaarlijksche bijdrage van iederen gildebroeder, de

[1]) Vgl. Dirks, Noord-Nederlandsche gildepenningen.
[2]) Brouwer Ancker, blz. 259.

„jaarzang" genaamd, moest ter goedmaking van de gezamenlijke onkosten natuurlijk in zwang blijven; wanbetaling bij het ophalen ervan door den gildeknecht werd met boete gestraft. Vele gilden lieten dit in termijnen doen, al bedroeg de som slechts eenige stuivers. Een en ander diende gedeeltelijk voor de bekostiging van een gemeenschappelijken maaltijd in de herberg, die in het bijzonder door de gildebroeders begunstigd werd; maar in de 17de eeuw begonnen deze maaltijden wegens de groote „ongeregeltheyt" in onbruik te geraken; de tegen dergelijke misbruiken gerichte spreuken op sommige drinkkannen, bij het gild in gebruik, trachtten daartegen te waken maar de vroolijke en meer dan vroolijke op andere getuigen, dat het niet altijd zoo diep als misbruik werd gevoeld onder onze ambachtslieden, die vooral niet soberder waren dan onze voorvaderen in het algemeen.

Een belangrijk deel van de inkomsten van het gild werd echter besteed aan een waardiger doel: de armenbos [1]), die voor bijna ieder gild was ingericht ten behoeve van onvermogende zieken, gebrekkigen en ouden van dagen onder de gildebroeders. Sommige gilden hadden het beheer hunner armenkas aan de overheden, anderen aan afzonderlijk daartoe aangewezen „bosmeesters" opgedragen. Het schijnt wel, dat deze armenbossen, ingesteld in navolging van gelijksoortige algemeene middeleeuwsche instellingen van weldadigheid, dagteekenen uit den tijd omstreeks 1530, toen men hier te lande op allerlei wijze aan het armwezen bijzondere zorg is gaan wijden. Een aantal bepalingen regelde de werking dezer armenverzekering om te zorgen, dat alleen gildebroeders, die een zekeren tijd in het gild geweest waren, ervan gebruik zouden maken en dat men werkelijk met zieken of gebrekkigen te doen had of met hen, die wegens ouderdom of ongelukken niet langer hun onderhoud konden verdienen; ook weduwen en

[1]) Vgl. daarover Brouwer Ancher, blz. 100 vlg.

weezen van gildebroeders konden op eene ondersteuning uit de bos aanspraak maken. Nauwkeurig werd in het bijzonder toezicht gehouden, dat van den onderstand uit de gemeenschappelijke kas niet door onwaardigen of op bedriegelijke wijze voordeel werd getrokken; daartoe waren door de verschillende gilden ieder op zichzelf strenge voorschriften gegeven, die mettertijd een geheel van ouderdoms-, ongevallen- en ziekteverzekering uitmaakten en met onze tegenwoordige wettelijke bepalingen dienaangaande zeer wel kunnen worden vergeleken. Tot bekostiging van deze dikwijls zeer bezwarende verplichtingen was in de 16de eeuw reeds zooveel geld noodig, dat het noodzakelijk werd voor de armenbos in het bijzonder een omvangrijke administratie in te richten, waartoe van ieder gildebroeder, die er deel in wilde hebben, bij zijn intrede in de bos, naast zijn gildeinkomstgeld, een zekere som en bovendien een jaarlijksche bijdrage gevorderd werd; de intreesom bedroeg hier gewoonlijk een paar gulden, de jaarlijksche bijdrage aanvankelijk slechts eenige stuivers, welk bedrag in de 17de eeuw echter bij het algemeen stijgen der prijzen aanzienlijk verhoogd moest worden, zoodat sommige gilden eenige guldens per jaar voor de armenbos eischten en dat wel van alle gildebroeders zonder onderscheid. Een en ander verschilde plaatselijk zeer, ook naar gelang van den omvang en den betrekkelijken rijkdom der verschillende gilden, maar de stadsregeering hield nauwkeurig toezicht op het naleven der gemaakte bepalingen en liet dit volstrekt niet zonder meer aan de overlieden van het gild of de bosmeesters over. De bosmeesters moesten aan de overlieden geregeld rekening doen van hun beheer en de kas zelf werd meestal aan de overlieden toevertrouwd, al hadden de bosmeesters er onder zekere voorwaarden toegang toe. Sommige gilden, in het bijzonder de op verschillende plaatsen voorkomende knechtsgilden, waartoe geen meester werd toegelaten, schijnen ten behoeve van

dergelijken onderlingen bijstand te zijn ingericht. Natuurlijk echter hadden zij ten slotte ook voor de gezellen als zoodanig een niet te verwerpen sociaal belang, reden waarom de meesters zoowel als de stadsregeeringen de oprichting van dergelijke knechtsgilden niet in de hand werkten.

De armenbos werd allengs bij het gildewezen een hoofdzaak; niet alleen de jaarlijksche bijdragen en het intreegeld maar ook de boeten en andere buitengewone inkomsten werden daarin gestort, zoodat de gilden meer en meer het karakter gingen krijgen van instellingen tot ondersteuning van armen, zieken en gebrekkigen en daardoor langzamerhand een veelszins onontbeerlijk element werden in het leven der kleine burgerij. Ja, men mag wel aannemen, dat het nog tot in het laatst der 18de eeuw voortbestaan van het gildewezen, ook nadat de economische beteekenis daarvan zoo goed als geheel was verdwenen, aan deze behoefte moet worden toegeschreven en dat de vernietiging van het gildewezen in dit opzicht voor den kleinen man geen voordeel moet worden geacht, al was zij in andere opzichten een weldaad.

Bij deze armenbossen kwam dan ook het aloude broederschapsbeginsel in dien tijd nog het meest uit, niet alleen door het gemeenschappelijk belang, dat alle broeders van het betrokken gild vereenigde, maar ook door hiermede verband houdende bepalingen als de verplichting om volgens bepaalde beurtlijsten bij zieke gildebroeders te waken, bij sterfgevallen de noodige liefdediensten te bewijzen, in het bijzonder bij de begrafenis als dragers op te treden, waartoe de samenhang van het gild zelf, zooals wij zagen, niet voldoende meer was.

Veel minder gunstig was het met de gilden gesteld als economische organen in de toenmalige maatschappij. Zij stonden daarin als een overblijfsel uit vroeger dagen, dat moeite had ten minste nog een schijn van werkelijk leven te redden.

Sedert de middeleeuwsche toestanden voor nieuwere plaats hadden moeten maken, sedert de wereldhandel ten gevolge van de ontdekking van Amerika en het toenemende verkeer met Indië een breede vlucht had genomen, in het bijzonder sedert de nijverheid hare produkten, vroeger zoo goed als geheel tot plaatselijk of tot een betrekkelijk klein terrein van verbruik om de plaats der vervaardiging heen beperkt, op verren afstand had zien waardeeren, sedert de vrije mededinging zich baan begon te breken, maar vooral sedert de beginselen van fabrieksnijverheid zich hadden vertoond en de werkplaats van den ambachtsman voor vele takken van nijverheid niet langer de hoofdplaats van bewerking bleef, moest het middeleeuwsche gildenstelsel op allerlei punten wijziging ondervinden, ja verdwijnen voor nieuwere vormen.

Dit is natuurlijk niet zoo op eenmaal gegaan. Het middeleeuwsche gildenverband bood den handwerksman zelven vele voordeelen; het beschermde hem krachtdadig tegen de toenemende concurrentie, tegen de slagen van het lot; het verschafte den kooper van het bewerkte artikel zekerheid ten opzichte van de deugdelijkheid, vastheid ten opzichte van den prijs; het was in de hand der overheid een machtig middel om de kleinere burgerij in bedwang te houden. Zoo gebeurde het, dat de algeheele ondergang nog twee en een halve eeuw is uitgebleven, nadat het proces der verwording dezer instellingen reeds was aangevangen.

Nog tot het laatst toe is aan het in de oude gildekeuren streng gehandhaafde onderscheid tusschen leerling, knaap en meester de hand gehouden. De inkom- en leerlinggelden bleven bestaan en stegen zelfs met de veranderde geldswaarde, ofschoon men meer en meer voor kinderen van gildebroeders en weezen vrijdom gaf en alleen vreemde leerknapen goed liet betalen voor hunne opneming in het gild. In sommige gilden konden ook ouderen, zelfs be-

jaarden als leerling worden aangenomen. Ter voorkoming van misbruiken werden de bazen tot inschrijving hunner leerlingen verplicht, waarvoor de overlieden een „leerlingenboek" hadden aangelegd, dat op de gildekamer bewaard werd; streng werd op de nakoming dier verplichting gelet, opdat de leerling niet zonder eenig toezicht aan zijn meester zou worden overgeleverd. Bij ieder gild was aangewezen, hoeveel leerjaren minstens moesten verloopen zijn, voordat de leerling als knecht kon worden toegelaten, terwijl den meester dikwijls zijne verplichting werd ingescherpt tot goede behandeling van den leerling, tegenover wien hij immers „als vader en momber" moest staan. Het was voor den leerjongen niet bij ieder gild noodig meer om bij den meester in de kost te gaan: men mocht als leerling dikwijls bij zijn ouders thuis blijven wonen. Daarentegen moest de leerling ook thans nog, zoo mogelijk, bij denzelfden meester blijven voor den geheelen van te voren afgesproken leertijd. Na afloop daarvan werd den leerjongen, als hij voldaan had en zich goed had gedragen, ten overstaan van de overlieden door den meester een verklaring gegeven, die in het gildeboek werd opgeteekend. Van die verklaring kon de jongen een afschrift, als bewijs van kunde en goed gedrag, een „leerbrief" verkrijgen, waarop hij dan verder als gezel kon aangenomen worden, tenzij — zooals bij sommige gilden voorgeschreven was, — nog een „leerproef" van hem geëischt werd, een bewijs, dat hij werkelijk bekwaam was voor zijn werk.

Was hij zijn leertijd, minstens één, gewoonlijk twee of drie jaar, voorbij, dan werd hij als vanouds gezel en kon als zoodanig bij een meester voor loon in dienst gaan. Het was den meester volgens de oude gildekeuren volstrekt niet geoorloofd zooveel gezellen of knechts in dienst te nemen als hij wilde; in de gildebrieven stond het maximum van hun aantal bepaald, opdat de eene meester den ander niet te zeer te boven zou gaan. Langzamerhand echter

begon men omstreeks 1600 bij de uitbreiding van de werkplaatsen, die naderden tot de fabrieksnijverheid, het maximum aanzienlijk te verhoogen en ten slotte schaften de meeste gilden de beperking af. Zoo werd ook de aanvankelijk typisch middeleeuwsche bemoeilijking van het aannemen van niet in de stad of niet in het land geboren gezellen bij meer dan één gild zoo niet opgegeven, dan toch veel verminderd, al werden nog steeds de „vreemde" gezellen niet als volkomen gerechtigd beschouwd en moesten zij buitengewone bijdragen aan het gild geven om tot het werk te worden toegelaten. Wie zich als gezel wilde verhuren, had zich bij sommige gilden tot den gildeknecht te wenden, bij wien de meesters dan kwamen vragen naar gegadigden of die met de werkloozen rondging en voor zijn moeite een zeker „besteedgeld" placht te genieten; bij andere echter waren reeds in de Middeleeuwen bepaalde plaatsen, gewoonlijk pleintjes vóór stedelijke gebouwen, aangewezen, waar de werklooze gezellen zich moesten verzamelen en door de meesters werden opgezocht; kon de werklooze in de eene stad geen werk vinden, dan gaf men hem soms van wege het gild uit de armenbos een „teerpenning", waarmede hij verder kon reizen. De gezel moest een bewijs kunnen vertoonen hetzij van volbrachten leertijd, hetzij van zijn vroegere werkzaamheid bij een deugdelijk patroon, door de overlieden van het betrokken gild gewaarmerkt. Bij aanneming voor een bepaalden termijn werd mondeling of schriftelijk gecontracteerd, terwijl verschillen omtrent opzegging van dienst van de eene of van de andere zijde door de overlieden werden uitgemaakt.

Het uit te betalen loon werd door de overlieden onder toezicht en dikwijls onder medewerking der stadsregeering vastgesteld, waarbij in verschillende vakken onderscheid gemaakt werd tusschen de verschillende jaargetijden. Het loon verschilde natuurlijk zeer van gild tot gild en van stad tot stad, maar bedroeg in het midden der 17de eeuw

voor een gezel gemiddeld 20 stuivers in den zomer, 15 in den winter. Dit naar de jaargetijden afwisselen van het loon hangt samen met de overal geldende bepalingen aangaande den wettelijken werkdag, die in het algemeen beperkt was tusschen zonsopgang en zonsondergang, terwijl uitzonderingen waren toegelaten onder bijzondere omstandigheden, als voor bruilofts- en rouwkleederen, voor schipperskleeding en andere „sonderlinge haest" vereischende zaken. Een half uur rust om 8 uur, een middagrust van 12 tot $1^1/_2$, een half uur omstreeks 4 uur waren de gewone „schafturen", die in den winter op den middag wat verkort plachten te worden. Ook hier echter was de zaak bij verschillende gilden verschillend geregeld, al waren nog altijd de morgen- en avondklok gewoonlijk de begin- en eindpunten van den arbeid voor den leerling en den meester zoo goed als voor den gezel. Overtreding werd gestraft met boete ten behoeve van de armenbos.

Loonkwesties kwamen dikwijls voor, met name in de vakken der lakenbereiding, die vanouds door de rumoerigheid der gezellen bekend waren: wevers, vollers, ververs van laken zijn ook in de 17de en 18de eeuw, in weerwil van alle verbodsbepalingen en andere door de overheid genomen maatregelen, herhaaldelijk om loonkwesties overgegaan tot werkstakingen, zooals reeds in de Middeleeuwen dikwijls waren voorgekomen. Dergelijke „courten", „complotterijen" of hoe ze meer mochten heeten, waarbij bedreigingen jegens meesters of gildebestuur, ja stadsregeering niet zeldzaam waren, werden streng gestraft, als men de belhamels in handen kon krijgen: openbare geeseling, tuchthuisstraf en geldboeten werden in zulke gevallen zonder veel omslag toegepast. Ook „vuil" verklaring van winkels of werkplaatsen, tegen welker meesters men bezwaren had, bemoeilijking van werkwilligen door werkloozen in zulke gevallen kwam niet zelden voor en de overheid stond dikwijls verlegen, hoe zij aan de gerezen bezwaren

een einde zou maken, waarbij zij in den regel aan de zijde der meesters stond. Elk gezel was genoodzaakt het „gild te winnen", d. i. in het gild te treden en zijn contributie te betalen, zoodat men hem op grond der keuren in bedwang kon houden.

Ieder gezel kon het onder voor hem gunstige omstandigheden tot het meesterschap brengen. Sedert de 16de eeuw was het daarbij regel, dat hij ten overstaan van het gildebestuur of wel van daartoe aangewezen „proefmeesters" zijn „meesterproef" moest leveren door het zelfstandig bewerken van een daartoe door die mannen aangewezen stuk. Gewoonlijk geschiedde dit binnen een bepaalden termijn bij een der proefmeesters aan huis, in ieder geval onder behoorlijke contrôle, waarvoor de proefmeesters uit de gildekas of van den „proeveling" zelven eene vergoeding ontvingen, daar het „schouwen" (controleeren en onderzoeken) van de proef dikwijls heel wat tijd kostte. In de 17de en 18de eeuw steeg deze vergoeding aanzienlijk, in verband weder met de verandering der geldswaarde in de steeds rijkere Republiek. Niemand werd tot de proef toegelaten dan tenzij hij poorter der stad was geworden en een bewijs kon laten zien, dat hij als gezel zijn meester had voldaan, terwijl bij verschillende gilden een termijn was gesteld, gedurende welken de proeveling in het vak gewerkt moest hebben. Het proef- of meesterstuk was voor ieder gild nauwkeurig omschreven; bij sommige gilden, b.v. dat der barbiers en chirurgijns, werd daarbij een formeel examen afgenomen in de theorie van het vak. Liep de proef goed af, dan werd de nieuwe meester in het „meesterboek" ingeschreven en betoonde soms zijn dankbaarheid nog door een gezelligen maaltijd, een „warschap"; mislukte zij, dan werd de man na een zekeren termijn, een jaar of langer, opnieuw in de gelegenheid gesteld om zijn bekwaamheid te toonen. Eerst dan was de ambachtsman volgerechtigd gildebroeder en kon hij zelfs

tot voorman van het gild opklimmen, wat voor geen gewoon gezel was weggelegd.

Het gildelidmaatschap beschermde den gildebroeder zoowel tegen de mededinging van vreemdelingen, nietstadgenooten, als tegen de „onvrijen" of „beunhazen", de niet-poorters, die eenige nering of ambacht binnen de stad zelve trachtten uit te oefenen. Voor bijna ieder gild was wel de bepaling gemaakt, dat het betrokken ambacht alleen door poorters mocht worden uitgeoefend, maar niet alle gilden hadden het recht, dat het ambacht niet buiten het gild mocht worden uitgeoefend — „gildedwang" — al hebben verreweg de meeste gilden reeds oudtijds of op den duur dit recht wel weten te verwerven. Maar de beunhaas kwam al heel spoedig in strijd met de eene of andere gildekeur en werd dan bij betrapping bekeurd, hetzij door de overlieden, hetzij door de gildebroeders zelf, die in sommige gilden daartoe het recht hadden. Niettegenstaande de strenge bepalingen tegen hen kwamen echter, vooral in de grootere steden, steeds meer vreemdelingen en beunhazen met de gildebroeders mededingen en door goedkooper werk, zelfs ten dienste van gildebroeders zelf, werd deze mededinging zoo gevaarlijk, dat men in de 17de en 18de eeuw steeds scherper keuren tegen hen richtte, wat evenwel op den duur niet kon helpen, daar de goedkoopere werkkracht op den werkgever steeds een groote aantrekking oefende en de kooper in zijn eigen belang, ten minste naar hij meende, bij de beunhazen gaarne terecht kwam.

Die beunhazen en vreemdelingen waren het niet in de laatste plaats, die aan het gildewezen onherstelbare slagen toebrachten. De gildebroeders waren door de scherpe uit de Middeleeuwen dagteekenende beperkende bepalingen aangaande de wijze, waarop zij hun fabrikaat hadden te maken of hunne nering hadden uit te oefenen, dikwijls tot in

de kleinste bijzonderheden gebonden aan bepaalde vormen en bepaalde werkwijzen, die het fabrikaat wel goed maar tevens ook hoog in prijs deden worden. Het toenemende verkeer, de toenemende vraag naar goedkoope, zij het dan minder deugdelijke waar, de toenemende mededinging van buitensteedsche en buitenlandsche produkten, konden op den duur die ouderwetsche beperkingen niet verdragen en talloos waren dan ook in de 17de eeuw de gevallen van beboeting van clandestien werkende gildebroeders, die de eigen gildekeuren ontdoken, van bekeuring van vreemdelingen en beunhazen, die als concurrenten optraden. Zoo talrijk waren deze gevallen, dat de gildebestuurders ten slotte geen kans meer zagen om de verouderde bepalingen te handhaven, dat zij de oogen sloten voor overtredingen en alzoo op den duur het recht van bestaan van het gild loslieten, aangezien toch het gildeverband op die wijze steeds slapper werd.

Van groot belang in dit opzicht waren de uitzonderingsbepalingen, reeds in de 16de eeuw gemaakt ten voordeele van hierheen gekomen Vlaamsche emigranten, wier aantal en invloed op onze toestanden minstens geëvenaard werd door de evenzoo van de dwangbepalingen van het gildewezen ten minste tijdelijk vrijgestelde Fransche immigranten, de dikwijls talentvolle en met verfijnde industrieele inzichten en werktuigen vertrouwde „refugiés" van protestantsch geloof uit het industrieel bloeiende rijk van Lodewijk XIV van omstreeks 1680. Ook die uitzonderingsbepalingen toonden op zichzelf reeds aan, dat de eigenlijke kracht van het gildemonopolie gebroken was.

Maar behalve de mededinging van buiten het gild staande werklieden was er eene hoogst belangrijke zaak, die de handhaving der gildekeuren op den duur onmogelijk maakte: de algeheele ommekeer in het economisch leven, in de wijze van werken van ambachtsman en handelaar. Het zeer eenvoudige stadsleven der Middeleeuwen had

plaats gemaakt voor een meer en meer samengesteld algemeen maatschappelijk bestaan. Het toenemende wereldverkeer had de voorwaarden van vraag en aanbod ten eenenmale gewijzigd; het was niet mogelijk meer de bewerking van, den handel in de grondstoffen van het fabrikaat te binden aan de oude vormen, te houden binnen de oude perken. De toenemende vrachtvaart, de aanvoeren der groote Oost- en Westindische compagnieën, het moderne geldverkeer hadden geheel andere economische toestanden doen ontstaan, waarin voor het middeleeuwsche gildeverband geen plaats meer was. De in de 17de eeuw snel groeiende fabrieksnijverheid gaf in tal van ambachten wel niet dadelijk den doodsteek aan het bestaan der kleine meesters, die met een paar gezellen en een enkelen leerling werkten, maar deed toch het gansche karakter van den arbeid veranderen en maakte de handhaving der op de oude toestanden betrekking hebbende keuren zoo goed als onmogelijk. De groeiende maatschappij, losmaking eischend van de banden, die de persoonlijke vrijheid van beweging belemmerden, kon zich niet ontwikkelen met behoud van een warnet van bepalingen, die juist ten doel hadden die vrijheid van beweging zooveel mogelijk te beperken. Aan alle kanten barstte het keurslijf; de gildebesturen moesten wel toegeven aan den algemeenen aandrang, die uitzetting der gildekeuren, ruimte van beweging vroeg; de boetebepalingen, in den aanvang nog toegepast, verloren weldra alle gezag en daarmede alle beteekenis: een bepaling, die telkens en telkens weder ongestraft wordt overtreden, is ten doode opgeschreven. Lang voordat de gilden werden opgeheven, waren de middeleeuwsche keuren op den arbeid reeds doode letters geworden; de gilden leefden alleen nog voort als instellingen van armenzorg, door hunne armenbossen ten behoeve der gildebroeders. Maar als zoodanig hadden zij nog een taai leven en het heeft lang geduurd, eer de denkbeelden, die reeds

de scherpziende Pieter de la Court in het midden der 17de eeuw ten onzent had uitgesproken, waar hij wees op den verderfelijken invloed der gilden [1]), algemeen ingang hebben gevonden.

In Frankrijk begon in het midden der 18de eeuw onder invloed der nieuwe gedachten over persoonlijke en economische vrijheid de stormloop tegen deze veste. De moderne econoom Turgot trachtte als minister in 1776 haar met één slag te veroveren, toen hij koning Lodewijk XVI overhaalde de algeheele vrijheid van den arbeid te proclameeren. Ook ten onzent vond deze poging weerklank en onze Patriotten aarzelden niet onder de eischen, die aan de tot hervorming van verouderde toestanden nadrukkelijk aangemaande regeering gesteld werden, ook de opheffing der gilden als verouderde maatschappelijke instelling op te nemen. Wel mislukte Turgot's krachtige aanval ten deele door den tegenstand van het Parijsche Parlement en werden nog in hetzelfde jaar de gilden weder hersteld maar hun getal werd alvast verminderd door samensmelting van allerlei ambachten en een aantal andere werden voortaan als „vrije handwerken" aangemerkt. Met de Revolutie was hier het einde der gilden ten slotte in 1791 gekomen.

De tweede Nationale vergadering van de Bataafsche Republiek besloot dan ook, nadat op vele plaatsen de wenschelijkheid der opheffing was betoogd, zonder veel discussie tot afschaffing der gilden als „onbestaanbaar met het algemeen geluk" en in de eindelijk tot stand gebrachte Constitutie van 1798 werden bij het reeds genoemde art. 53 „alle gilden, corporatiën of broederschappen van neringen, ambachten of fabrieken" vervallen verklaard met vaststelling van het „regt" van „ieder Burger om zoodanige fabriek of trafiek op te richten of zoodanig eerlijk bedrijf aan te vangen als hij verkiezen zal", terwijl het Vertegen-

[1]) Vgl. Van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland, I, blz. 131, 360 vlg.

woordigd Lichaam zou zorgen, dat „de goede ordre, het gemak en gerief der ingezetenen te dezen opzigte worden verzekerd". Maar nadat de aanneming dezer Constitutie op de bekende revolutionnaire wijze door den radicalen Vreede en de zijnen was doorgezet, gaf de nieuwe regeering, beducht voor storing van goede orde en gerief door plotselinge veranderingen en voor ontstemming der onder de kleine burgerij om allerlei redenen nog altijd niet losgelaten gilden, te dezen opzichte (25 Mei) een publicatie, waarbij „hangende de deliberatien over deze materie" voorloopig „alle placcaten en ordonnantiën" verklaard werden te zullen „blijven in volle kragt ende vigeur". Toen het kortstondige revolutionnaire bewind geëindigd was en gematigder elementen weder de bovenhand hielden, werd (5 Oct.) ook bevolen, dat binnen acht dagen alle gilden enz. „met alle gevolgen en aankleven van dien" zouden worden ontbonden, dat „provisioneele commissarissen" de gelden, boeken en papieren „de gilden concerneerende" onder toezicht der gemeentebesturen van de gildebesturen zouden overnemen, maar de „placaaten, ordonnantiën en keuren" bleven toch nog van kracht „voor zoo verre zij hare betrekking hebben tot de goede politie ter vermijding van alle wanorde en tot voorkoming van alle schaden".

Deze laatste clausule gaf nog aanleiding tot tijdelijke handhaving hier en daar van den eisch aan ieder ambachtsman om een „proefwerk" te leveren, alvorens men tot de uitoefening van een bedrijf werd toegelaten; maar ook dit werd (28 Maart 1799), behalve voor chirurgijns, apothekers, vroedmeesters en vroedvrouwen, door het Uitvoerend Bewind verboden. Nog bleef echter hier en daar iets van het gildewezen in stand en staken nu en dan voorstanders ervan, beducht voor achteruitgang van fabrikaat en voor loslating van den werkman, het hoofd op, tot in den tijd der inlijving bij Frankrijk zelfs, ja werden de gilden ten deele weder in het leven geroepen. Het werk der provisionneele commissarissen was daar-

door allesbehalve gemakkelijk, ook daar menig gildebestuur moeilijkheden maakte over de inleveringen van rekeningen, fondsen en bezittingen van allerlei aard. Tijdens Lodewijk Napoleon won ten dezen de na de opheffing der gilden gevoelde behoefte aan een band tusschen de beoefenaars van hetzelfde ambacht zooveel veld, dat (30 Jan. 1808) een nieuwe wet op de neringen, ambachten en bedrijven werd ingevoerd, die de verplichte proefwerken verving door diploma's van bekwaamheid en de herziening der reglementen in het algemeen opdroeg aan de plaatselijke besturen, met handhaving van de afgeschafte gildebesturen en aandrang tot het zooveel mogelijk inrichten van armenkassen; lid dezer nieuwe gildecorporatiën, welker leden minstens 8 in getal moesten zijn, kon men worden op grond van een aanslag in het nieuw ingestelde patentrecht. Wel schafte na heel wat tegenstand de regeering van den keizerlijken machthebber Lebrun opnieuw de gilden plechtig af, maar te Amsterdam en elders bleef er onder voorwendsel van „langzame liquidatie" nog tot op het herstel der onafhankelijkheid vrij wat van bestaan in den vernieuwden vorm.

In de Grondwetscommissie van 1814 vestigde de heer Repelaer nog wel even „de aandagt der leden" op het stuk der „gildens, hetwelk bij de Grondwet niet is aangeroerd" [1]), maar het bleef erbij, want men wilde in overeenstemming met den president „zig vooral wagten nieuwe brandstoffen voor den dag te brengen" en zich liever niet steken in de ook toen reeds gevoelde bezwaren van de werkmanspolitiek. De kwestie scheen zoo voorgoed te zijn afgedaan, dat men het niet meer noodig achtte ze in de Grondwet aan te roeren, wat evenwel niet belette, dat in Jan. 1815 zelfs een wetsontwerp in den geest van de wet van 1808 werd ingediend, zonder eenig gevolg echter. De gilden herleefden niet weder, al duurde de afwikkeling

[1]) Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, I, blz. 425.

hunner voormalige administratiën door de plaatselijke besturen dikwijls tot diep in de 19de eeuw.

Toch werd nog later, zelfs in onzen tijd, menigmaal de vraag overwogen, of het niet goed zou zijn iets van het gildewezen weder te doen herleven, namelijk een zeker verband van samenwerking tusschen de beoefenaars van hetzelfde ambacht, van dezelfde nering. Uit deze ernstig gevoelde behoefte ontstond eindelijk na vele jaren ook ten onzent de vakvereeniging naar Engelsch voorbeeld, die het goede en voor onzen tijd bruikbare beginsel van het gildewezen zocht te behouden zonder den nasleep van het verouderde, dat daaraan vastkleefde.

De moderne vakvereeniging is niet anders dan de herleving in modernen vorm van het oude gild en vertoont daarvan zelfs in toenemende mate het karakter, daardoor het bewijs leverend van de in den menschelijken aard liggende behoefte aan het beginsel, waarvan ook het middeleeuwsche gild op zijn wijze de uiting was, het beginsel, dat er een natuurlijke band bestaat tusschen hen, die hetzelfde vak uitoefenen.

KERMISSEN

door

Dr. G. A. WUMKES
Predikant te Sneek

> Gaet in Zeelant, reyst in Hollant, vraeght het Vrieslant, laet het Gelderlant ende alle d' andere Provintien u segghen: ja besiet of daer wel eene stadt, ja een dorp in ons gansche lant is, daer niet eenmaal des jaers de kermisse noch gehouden wort, met slaenden trommel, vliegende vaendel ende duysent vreuchden.
>
> WILLEM TEELLINCK [1]).

Om het bonte tooneel van een oud-vaderlandsche kermis met zijn rumoerende beweging en bandelooze vreugd weer te geven, daarvoor is noodig het gevoel van den dichter en het penseel van den schilder. Terwijl de geschiedschrijver, gebonden aan de stof der historische documenten, op onontkoombare leemten stuit, heeft de kunstenaar den zin om die leemten aan te vullen. Hij plaatst het volksfeest kleurig en tastelijk voor ons.

„Op het plein vóór de kerk een geronk, een geruisch
Van vedels en orgels die valschelijk schetteren;
Het gebrom van den trom, het geknal en 't gebuisch
Van roeren en bussen, klaroenen die kletteren.
Een gerinkel van bellen, lawijt en gedruisch
Trompetten die bletten en klompen klabetteren;
Een vaan op den toren, een vaan op elk huis
In 't rood van den avond en 't zonnelichtspetteren.
Het kerjoelt en het woelt daar zoo bont ondereen
En 't weergalmt en het helmt langs de gevels van steen,
't Is het leven zoo jong en zoo frisch hier ontsproten
Uit het bloed en het brein van het landelijk volk,
Met het goud van de zonne zoo rijk overgoten . . .
En 't wart vol genot in een purperen wolk" [2]).

---

[1]) W. Teellinck, Gesonde bitterheyt voor den weelderighen Christen die geerne Kermisse houdt, 1624, blz. 33, 34.

[2]) Werk van Stijn Streuvels, August Vermeylen e. a. 1906, dl. IV, blz. 445, Boerenkermis door Leonce du Catillon.

Zóó heeft het de grootsten van de Hollandsche en Vlaamsche schildersbent uit onzen besten tijd in verrukking gebracht. Ik behoef slechts de namen te noemen van Pieter Breugel den oudere, David Teniers, Kornelis Dusart, Adriaan van Ostade en Jan Steen. Hun meesterstukken zijn glanspunten in de musea van Europa. En zijn het niet haast alle dorpskermissen en boerenvreugden [1]?

Zóó heeft het ingewerkt op dichters als Lucas Rotgans, die op zijn buitenplaats Kromwijk aan de Vecht het kermisfeest beschreef der Stichtsche boeren [2]; op Adriaen van der Venne, „wiens Tafereel van de Belachende Werelt de weerschijn aenwijst van het oude belachen in deze nieuwe lentedaghen, midden in 't herte van de wereldt, onder de volle volckrijcke Haegsche kermis op het Buytenhoff, alwaer de vrye eendracht elck by de sijne kan paren" [3].

Zóó heeft het strenge, puriteinsche predikanten als G. Udemans [4] te Zierikzee en W. Teellinck te Middelburg de pen doen scherpen en in 't geweer gebracht, opdat deze „hoochten Baals" mochten geslecht worden.

Ook hebben rechtsgeleerden als Mr. Gerard van Loon [5])

[1]) Vgl. de reproducties in de serie Dutch Painters ed. M. Hols, 's Gravenhage. Beroemd zijn vooral de kermisstukken van Jan Steen in het Rijksmuseum en het Mauritshuis. Ik vermeld hier tevens een paar prenten naar Breugel. De eene, in 's Rijks prentkabinet te Amsterdam, geeft gezicht op een groot plein voor de kerk; in het midden wordt een zwaarddans door mannen uitgevoerd; achter hen allerlei kramers en een ridder te paard, inrijdende tegen een vuurspuwenden draak, die op wielen door een man voortbewogen wordt; links op den achtergrond het papegaaischieten naar een lange staak boven op een molen; rechts vooraan de banier der boogschutters uit een herberg, met opschrift: „Laet die boeren haer kermis houen". De andere in Bibliotheca Thysiana te Leiden vertoont rechts een herberg met uithangbord: „Dit is de Gulde van hoboken". In het midden een kerk met processie; links dansende boeren en boerinnen; op den voorgrond rechts eenige boogschutters. Vgl. F. Muller, Beredeneerde Beschrijving v. Ned. Historiepl.

[2]) L. Rotgans, Poëzy, Amst. 1735, bl. 635 v.v. Boerekermis.

[3]) A. v. d. Venne, Tafereel van de Belachende Werelt, 's Gravenh. 1635, in het Voorbeduydsel.

[4]) G. Udemans, Tractaat van de Bacchusfeesten, 1610.

[5]) G, van Loon, Beknopte Verhandeling van de Week- en Jaarmarkten, mitsgaders van de Kermissen in Holland, 1743.

en Mr. J. J. Brasser [1]) hunne kundigheden niet te gering geacht om den oorsprong, benaming, plechtigheden en vrijdommen der Hollandsche markten en kermissen na te speuren.

Oudheidkundigen als Cornelis van Alkemade en zijn geletterde schoonzoon Mr. Pieter van der Schelling hielden zich onledig met den oorsprong der kermismalen in twee bijzondere hoofdstukken van hunne „Nederlandsche Dischplechtigheden" op te delven.

In geleerde genootschappen werden verhandelingen over de kermissen in ons vaderland voorgelezen [2]).

Stedebeschrijvers vermeldden den roem der algemeene of bijzondere jaarmarkten hunner vaderstad en keurden ze afbeeldingen in hun werken waardig [3]).

Een teekenaar als Romeyn de Hooghe etste met zijn naald markten en kermissen in metaal [4]).

En „liefhebbers der mathematische consten" berekenden voor de almanakken die zij samenstelden, de kermisdata ten behoeve van „cramers, roskammen, coordedansers, guychelaers, hoereweerden, bedelaers, vedelaers, feynten en fammen, wanneer sy op het cierlykst souden voor den dagh komen, om elck in de merckten wel op te passen, d' een om te winnen, d' ander om te verteeren" [5]).

De geschiedschrijver behoeft zich voor dit onderwerp dan ook niet te schamen, gelijk wel bij oude scribenten

[1]) Mr. J. J. Brasser, De Week- en Jaarmarkten en Kermissen bijzonderlijk in Zeeland, Leiden, 1792.

[2]) B.v. Mr. I. Winkelman, burgemeester van Vlissingen, bracht in het Zeeuwsch Genootschap een verhandeling ten gehoore over de Jaarmarkten of zgn. Kermissen in ons vaderland. Verhandelingen Z. G. dl. V.

[3]) Orlers, Beschrijving der stad Leiden, pag. 265 v.v.
Velius, Chronijk van Hoorn, Boek III, pag. 294.
Boomkamp, Alkmaar en deszelfs geschiedenissen, pag. 68 v.v.
v. Bleiswijck, Beschrijving van Delft, pag. 658 v.v.

[4]) F. Muller, Beschrijving van Ned. Historieplaten, dl. IV, no. 3007 en 3013.

[5]) Uit de Voorrede in den Jorwerder Almanack over 't Schrickeljaer ons Heylandts 1652, ghecalculeert door Lieuwe Claessen Fopma, schoolmeester in Jorwert, Leeuwarden 1652.

is voorgekomen [1]). Hij raakt hier aan een belangrijk stuk zeden- en cultuurgeschiedenis. De oud-vaderlandsche kermis is terecht een spiegel genoemd [2]), waaruit men een veelkleurig, scherpbelijnd beeld van een verdwenen samenleving opvangt.

Drieërlei vraagt daarbij onze aandacht:

I De plaats door haar in het volksleven ingenomen.
II Het gelaat dat zij vertoont.
III De strijd tegen haar gevoerd.

I

Hoe vreemd het in onze ooren mag klinken, oudtijds zeide men: „Sinte Kermis" [3]). Zoo hoort men het nog uit den volksmond in Bredero's kluchtspelen [4]). „Sinte Kermis", want oorspronkelijk was het de heilige kerkmis [5]), die gevierd werd ter gedachtenis aan de(n) schutspatro(o)n(es) eener kerk, ter gedachtenis ook aan den dag der kerkwijding.

Voor den middeleeuwschen Katholiek, die zijn devotie aan de heiligen volbracht, was dit een feest van groote beteekenis. Dan leefde voor hem weer de heilige van zijn stad of dorp. Dan woonde hij de statelijke hoogmis bij. Dan bad hij mee het gebed: „o God, die jaarlijks vernieuwt den dag der inwijding Uws tempels en vergunt

---

[1]) B.v. bij Antonio Paullini in zijn Curieusen Cabinet ausländischer und anderer Merkwürdigkeiten, 1717. Hij zegt: „Eine Nachricht von Gaukeleien wird bei dem ersten Anblick manchem ernsthaften Leser ärgerlich erscheinen; und ich selbst gestehe, dasz mir eine solche Rubrique wenn ich ohngefähr anderwärts gelesen hätte, keine allzu gute Opinien von den Nutzen der Piece würde beigebracht haben".

[2]) Mr. J. A. Feith, Uit Groningens Verleden, Gron. 1902, blz. 76.

[3]) Ons woord „kermis" heeft de keelletter verloren, evenals „kerspel". Zie Middel-Nederl. Woordenboek, in voce.

[4]) Bv. In het „Moortje", Bedrijf II, Tooneel III.

[5]) In de middeleeuwen placht men veelal kerkfeesten te noemen naar hun middelpunt: de mis. Zoo sprak men van „St. Jansmisse in den zomer" voor het feest der geboorte van Johannes den Dooper en van „Sint Bamisse" voor het feest van Sint Bavo, de patroon der hoofdkerken van Haarlem en Gent. Vgl. Alberdingk Thijm, Volksalm. v. Kath. 1863.

aldaar bij Uwe heilige geheimenissen tegenwoordig te zijn, verhoor de gebeden Uws volks en geef dat allen, die deze kerk betreden om eenige weldaden af te smeeken, zich over het verkrijgen van al het afgesmeekte verheugen" [1]). Dan liep hij mee in de processie. En dat alles was hem een schuld en onontwijkbare plicht. Dat behoorde tot de geestelijke verantwoordelijkheden, die op hem rustte en hem deden instaan voor de zegeningen over arbeid, beesten en vruchten. En na deze religieuse handelingen haalde hij zijn hart op aan de lustigheden der wereld, die het feest verder bood. Want al zeer vroeg verkregen de kerkmissen een half wereldlijk karakter. Immers de toevloed van menschen, die gekomen waren òf om de voorbidding van den heilige af te smeeken, òf om aflaat te verkrijgen [2]), òf om de weidsche pracht van den ommegang en allerlei vermakelijkheden te zien, was groot. Gedachtig aan het oude spreekwoord: „bij het meeste volk is doorgaans de beste nering", namen de kooplieden en marskramers die feesten te baat om hunne waren aan den man te brengen. En met hen kwamen ook de battementspelers en koorddansers, de kwakzalvers en goochelaars om te midden van het gewoel der menigte hunne kunsten te vertoonen.

Daar de kermis het verjaringsfeest van het kerkgebouw was, waren er in den lande evenveel kermissen als er kerken en kapellen waren. En daar elk klooster, elk begijnhof en elk gasthuis ook zijn eigen kapel had, zoo hadden dan ook alle kloosters, begijnhoven en gasthoven hun eigen kermissen [3]). Aan het einde der vijftiende eeuw waren de Amsterdamsche melaatschen gehuisvest in het Leprozenhuis

---

[1]) Missale Romanum in dedicat: Eccles: anniversario.

[2]) Dat reeds vroeg aflaten werden vergund aan hen, die de kerkwijding of hare jaarlijksche gedachtenis vierden, blijkt uit Augustinus, Epistol. 251; Ambrosius, Epistol. 5; Fortunatus, Lib. III. Poemat. 4. Ad Felicem, de dedicatione ecclesiæ suæ; Gaudentius Brixiensis, in Tract. de dedicatione basilicorum sanctorum XL martyrum.

[3]) Oude Tijd, 1871, blz. 207

aan den dijk tusschen de stad en Outewaal. En welke lichamelijke en geestelijke ellende in dat godshuis ook mag hebben geheerscht, de kermis met haar ommegang [1]) en feestmaal ontbrak er niet. Ook de begijnhoven, die anders in stille vergetenheid daarheen lagen, waren op dit „hoechtide" vol spel en feestgedruisch. Zelfs gestichten, die geen kapel bezaten, zooals de weeshuizen, vierden toch éénmaal 's jaars den gedenkdag der stichting en dit werd ook al hun kermis genoemd. En daar oudtijds de buurten mede haar bijzondere heiligen hadden, voor wie een „beeldeke in een heilich huysken" aan een hoek der straat was geplaatst, zoo vierden de buren den dag van hun heilige ook met alle vroolijkheid. Al werd nu deze particuliere kermis niet in het openbaar gehouden en bleef wellicht het meerendeel besloten binnen de muren van het geestelijk gesticht, het aantal publieke kermisfeesten bleef legio en ons volk, dat zich nog in de ongedwongen vroolijkheid zijner jongelingsjaren voelde, nam er op ruime schaal aan deel.

Doch de Reformatie kwam. Zegevierend hield zij haar intocht door onze provinciën. Het gelaat des aardrijks werd veranderd. Menige zede en gewoonte, met taaie vezels in het volksleven geworteld, verloor haar oorspronkelijke beteekenis. Waaraan eertijds de kerk haar zegel hechtte, ja al den luister bijzette, waarover zij kon beschikken, daaraan werd nu de oorlog verklaard. Genève luidde de doodsklok over de aloude kermisfeesten. De invloed der Engelsche Puriteinen deed zich ook ten onzent gevoelen. Teellinck was hun tolk, toen hij in één zijner vele tractaten verklaarde: de „Kermissen zijn een schadelicke wortel der Paepscher afgoderie, die niet dan galle ende alsem ende

[1]) Een afbeelding van den ommegang der leprozen geeft Dr. P. Scheltema, Amst. Oudh. dl. V, en Domselaer, Beschrijving van Amsterdam. De Sint Jobskapelle van het Leprozenhuis te Dambrugge, noordwaarts van Antwerpen had een kermis van acht dagen, de zgn. Sint Jobsoctaaf, Oude Tijd, 1873, blz. 177.

alle bitterheyt voort en brenghen, tot schade beyde van ziele ende lichaem der inghesetenen des Landts" [1]).

Wat echter mocht vallen ouder de mokerslagen van de nieuwe aera — de kermis niet. Verloor zij ook haar kerkelijk karakter — ontslagen van de banden der kerk deed zij opnieuw haar intrede in de herboren samenleving als een zuiver wereldsch volksfeest. Het volk wilde zijn pret niet prijsgeven. Claes Bruin, de zededichter, zag wel goed, toen hij zong [2]):

> „Bezwaarlijk is een oud gebruik te ontwennen,
> Dat honderden van jaaren ging in zwang,
> 't Gemeene volk laat zelden iets door dwang".

Vleesch en bloed kwamen er tegen op om afstand te doen van de aloude geneuchten.

Geestig wordt ons de bekoring, die een kloosterkermis voor de Hervormingsgezinden te Delft in de heetste jaren der Reformatie had, geteekend in een referein van de rederijkerskamer te dier stede.

't Gold de kermis van de Minderbroeders te Delft, de zgn. „Broertgenskermis" [3]).

> „Anno seven en tsestigh gingen die wederom Kermis houwen,
> Gelijck sij gedaen hadden in voorleden jaren.
> Sij gingen de Catholycken bijeen nooden en vergaren,
> Dat se op haer Feest souden komen eeten.
> Die Geusen gingen sij willens vergeten.
> Die Gardiaen liet den Portier weten,
> Al konden sij oock soo schoon als Brugman praten,
> Buyten syn consent niemant in te laten".

Nu komen 't eerst de genoodigde „Catholycken" aan; — de Geestelijke Heeren gaan voor: de pastoors van de beide Groote kerken met de paters van de conventen en het begijnhof; daarna volgen de wereldlijken: Mijn Heer de Schout, Christiaan van der Goes, de Burgemeesters en

[1]) Teellinck, t. a. p. in „Aen den Leser".
[2]) Claes Bruin, Noord-Hollandsche Arcadia, blz. 320.
[3]) Jan ter Gouw deelt den inhoud van het stuk mede, Oude Tijd, 1871, blz. 235 v.v. 't Wordt hier in extenso weergegeven.

Schepenen, en eenige rijke brouwers en goudsmeden, allen met naam en toenaam genoemd.

De Pater Gardiaan, Adrianus Hugardius, verwelkomt hen met groote eerwaardigheid, en daarna wordt de deur gesloten.

Maar nu komen de „geuzen", die niet genoodigd zijn, maar er toch ook graag bij willen wezen, om weêr maatjes met de broertjes te worden. Zij worden niet met name genoemd, maar toch zoo klaar aangeduid, dat zij voor de tijd- en stadgenooten volkomen te herkennen waren.

„Nu komt d'een na d'ander kloppen aan de deur,
En klincken vast dapper aen de bel
De Portier is juyst op zijn cel [1])
Doet op! doet op! begint Geus-neef te praten".

„Dat mag ik niet!" roept de Portier,

„Ik moet eerst onsen Gardiaan verlof vragen.
Hij heeft mij belast van alle dees Kermisdagen
Voor niemand de Poort t' ontsluyten".

„Och!" roept men van buiten, „de Pater Gardiaan kent mij wel; ik woon in de Blinde Wereld".

„Segt vrij uyt aen den Pater Gardiaen oock dat
Hij heeft van mij nogh wel een stoop wijn in 't vat".

„Wat voor een slach van man is 't?" vraagt de Gardiaan.

„Een fraai man van statuur en statuten!" is 't antwoord.

„Laat hem maar binnen, hij is de kwaadste niet", zegt de Pater, „en de glazen die hij hier heeft laten insmijten, zal hij wel dubbel betalen".

Dan komen de brouwers in de Slang en in de Star. „Hoe!" zegt de Pater, „durven die nog hier komen, die zoo gegeusd hebben?" Maar al de broeders spreken voor hen:

„Och, Pater Gardiaen, daer leydt niet aen bedreven,
Hun vrouwen hebben ons zoo menig ton bier gegeven;
Wij bidden u weest toch tevreden:
't Is overal gebeurt in dorpen en in steden".

---

[1]) „Op zijn cel", d. w. z. is nog op zijn post, ofschoon hij juist op 't punt stond dien te verlaten, en een slipper naar de keuken te maken.

En de Pater neemt de boetvaardige brouwers, om de goede werken hunner vrouwen, in genade aan.

„Hier is er nog een!" roept de portier.
„In sijn aensicht is hij lachachtigh en blij;
Hij woont naest het Dubbele Kruys aan de zuytzij;
Op een ander kermis heeft hij hier wel vrolijckheydt bedreven,
En oock jaerlijcks een wakkere rib vleesch gegeven".

„Laat hem dan inkomen", antwoordt de Gardiaan.

„Ick en ben nogh soo niet verstoort,
Al heeft hij die buytepreeken gehoort".

Nog vijf-en-twintig anderen dagen op; allen hebben wat op hun rekening; de een heeft „tot Gerrit Sebedeus de psalmen gezongen in de schuur", en de ander heeft zijn kinderen de preekstoel laten dragen; maar voor allen is iets te zeggen: van den een is nog wel een goed testament te krijgen, daar hij geen kinders heeft, en de ander „sijn wijf is goet Broertgens", — en zoo raken ze allen binnen. Dan overziet hen de Pater Gardiaan, geeft hun eerst een goede vermaning en eindelijk een generale absolutie.

„Ick heet u allen welkom, eerlijcke Mannen ende Heeren!
Ghijlieden doet wel, dat ghij u in tijdts gaet bekeeren:
Ik vergeef u al dat ghij oyt hebt ghedaen".

Waarop allen tegelijk roepen:

„Wij dancken u, dancken u, Pater Gardiaen!"

Hoe meer de Reformatie veld won, hoe meer deze en dergelijke particuliere kermissen in verval geraakten. De hoogere staat, dien ons volk ging voeren, werkte tot dat verval mede. De handel werd een goudmijn voor onze provinciën. De toevloed van vreemdelingen wies. Het Holland van het Twaalfjarig Bestand was een heel ander dan toen Willemvaer aan het roer stond. Alles kwam op hooger voet te staan en het kleinsteedsche, dat uit een vorig tijdperk nog in zwang was, viel allengs weg [1]).

[1]) Met Leicesters tijd begon een nieuw tijdperk in de geschiedenis onzer zeden, de weelde nam toen allengs een hooger vlucht, en de oude zuinigheid een eind. „'t Was sedert dat tijdstip", zegt Hooft, „dat de overdaadt, ingevoert van de uitheemsche volken, en gewassen met den rijkdom, dan wel meer dan

Daartoe behoorden ook de kleinere kermissen. Te Delft bv. werden in 1620 de Pieterstraats-, de Kokelaans-, de Hams-, de Gasthuis-, de Oudekerks- en de St. Jacobskermissen verboden.

Wat echter nog eenige levensvatbaarheid had en zich verdroeg met de nieuwe bedeeling, die was ingetreden, hield stand. Al was 't dan ook een kloosterkermis. Ik denk aan de beroemde Friesche Wildemarkt. In een eenzaam oord van Gaasterland, omgeven van uitgestrekte bosschen en heidevelden, stond eertijds het geestelijk gesticht der Hospitaalbroeders van Sint Jan, in den volksmond „it Spitael" geheeten. Als onder de hoede en in de onmiddellijke nabijheid van dit godshuis placht telken jare de vermaarde kermis gehouden te worden, die duizenden tot zich trok. In 1575 werd door de troebelen het Sint-Janshuis aan de vernieling prijsgegeven, maar nog drie eeuwen daarna trokken op 16 Augustus de kermisgangers langs de mulle zandwegen met diepe wagensporen naar de Wildemarkt. En daar in heel den omtrek geen herberg te vinden was, spande men uit op het heideveld en at men spekboterhammen in de schaduw der wagens, die als een burcht het terrein omgaven. Vooral was de Wildemarkt bekend om zijn vele zilverkramen en de oude Friezen

deez, tot allerley slagh van geldtverspilling, voorneemelijk in toeven van keel en buik, is uitgebarsten". Hooft, Ned. Historiën, blz. 1199. Voor Leicesters komst ging men nog gekleed, gelijk men placht te zeggen „op zijn ouwe testaments". Een anoniem pamfletschrijver stortte in 1662 zijn hart over de toenemende weelde aldus uit: „het is het walgen mijner ziel als ick dagelijcx so veel ongeregeltheden in ons Vaderlant sie; als ick sie hier (in Amsterdam) een kleermaeckersvrou in haer fulp komen aenstrijcken, daer een schoemaekers ofte tappersvrou alles op haer prachtigst in haer sijde en fulpe kleederen. Winkeliers en kramers gelijken de baanderheeren; er is geen onderscheid meer tusschen adel en onadel, tusschen luyden van Staet en Regeering en tusschen het gemeene volckje". Een Onderscheyt Boeckje ofte tractaetje van de fouten en dwalingen der politie, in ons vaderlant, door J. v. B. Amst. 1662.

Huygens klaagde in zijn „Oogentroost":

„De heele Fransche Hell, die stadigh op en toe
Nieuw ydelheden braeckt..."

hadden dan ook de vaste gewoonte om een versiersel of stuk speelgoed in zilver voor de hunnen als „welkomthuis" mee te nemen.

De kermisgebruiken, die aan den voormaligen luister der kerk herinnerden, waren door de Reformatie evenmin met één slag de wereld uit. Als een symbool van vrede en vrijgeleide werd eertijds aan de poorten of op de wallen een rood of wit houten kruis opgericht. Ook beierden bepaalde klokken om het feest in- en uit te luiden. In de meeste plaatsen hield die gewoonte stand, niettegenstaande er op den kansel rusteloos tegen werd geprotesteerd [1]).

De overheid was trouwens in dit stuk veel milder dan de kerk. Zij voerde zelfs bij buitengewone gelegenheden zonder schroom nieuwe kermissen in, schoon de jaarmarkt, die er aan verbonden was, hoofdzaak heette. Daaraan danken de Leidsche najaarskermis en de Beemster kermis haar ontstaan. Eerstgenoemde werd ingesteld in 1578 om „de wunderbaerlike verlossinge ende 't untset der stad van 't beleg der Spanjaerden deur de crachtige hand des Alderhoogsten in eeuwiger gedachtenisse te houden en met alle behoorlike vreuchden ende geoorloofde geneuchten te vieren". Zij duurde tien dagen en ieder die wilde, mocht alle mogelijke producten, koopwaren en handwerken ter markt brengen. Op den derden dag werd na de gedane predikatiën en dankzeggingen in de bedehuizen, een generale wapenschouwing en monstering van de schutterij en burgerij gehouden met allerlei oefeningen in het schermutselen, zoowel te water als te land. Op den vierden dag werden spelen ende vertoningen „tot verheuginge van een yeghelick gedaen, alles overeenkomstig het placcaat der overheid" [2]).

Het andere voorbeeld levert de Beemster kermis.

In den zomer van het jaar 1612 was het Beemstermeer

[1]) Brasser, t. a. p. blz. 171; van Loon, t. a, p. blz. 2.

[2]) Dit placcaat heeft van Loon, t. a. p. blz. 79. De beroepchaerte, op rijm gesteld door den stadssecretaris Jan van Hout, waarin gouden medailles en zilveren prijzen werden uitgeloofd, heeft Orlers, Beschr. van Leiden, bl. 269.

door veertig molens droog gemalen en de inpoldering ten einde gebracht. Meer dan zeven duizend hectaren vruchtbaar land werden gewonnen. De kaveling dezer landerijen had plaats den 30en Juli, welke een dag van herinnering en verheuging gebleven is. Telken jare werd een dankstond met predikatie gehouden en daarna paarde- en beestemarkt met boerekermis [1]).

Ook voerde menige stads- en dorpsmagistraat een beestemarkt in ter vermeerdering van de welvaart, maar het landvolk maakte er tevens een kermis van. Het spreekwoord was niet overdreven: „it were ein slim dorp, daer men nicht helde ens kermisse tom jar" [2]).

Ook de deelname aan dit volksfeest was algemeen. Geen enkele stand der samenleving onttrok er zich aan. „'t Was", gelijk ter Gouw het geestig zegt, „een feest voor 't heele land zoo wijd in 't rond als een paar beenen den kerel dragen konden; en de „wiven" kwamen ook mee met haar kinders op den hals" [3]). Het zal een levende tentoonstelling van volkseigen kleederdrachten zijn geweest, waar een hedendaagsch schilder naar zou watertanden. Als dorpers en stedelingen het feestkleed hadden aangetrokken was het een mengeling van rood en goud, van wit en fluweel, waarbij een hedendaagsche volksmenigte in al haar eenvormigheid armzalig afsteekt. Vooral de Haagsche kermis stond bekend als deftig en luisterrijk, daar de groote wereld er den toon aan gaf. Jan van Hoven zong van haar:

„Een kermis hoog geacht by onze landgenooten.
Men plant de Meiboom voor de wooningen der grooten,
Verciert de hoge stam met vroeg geplukte blaân.
Met tekenen van vreugd.
Het Haagsche jufferschap streeft moedig langs de straat,
In 't luchtig kleed, alom bemaald met rijk çieraat" [4]).

[1]) J. Bouman, Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster, blz. 201.
[2]) Middel-Nederl. Woordenboek, in voce „kermis".
[3]) J. ter Gouw, De Volksvermaken, 1871, blz. 25.
[4]) J. v. Hoven, Schildery van de Haagsche kermis, 's Gravenh. 1715, blz. 6.

Op zijn fraaist uitgedost bezochten de Haagsche pronkers met hun juffers de kramen en verdere kermisvermakelijkheden, die op het Binnenhof en Buitenhof waren opgesteld, vooral op Donderdag, wanneer het hof de kermis bezocht. Op Dinsdag, den dag der paardemarkt, en op Woensdag, wanneer kaasmarkt gehouden werd, liet de gegoede burgerij het terrein liever over aan de boeren, die in grooten getale uit den omtrek naar stad togen [1]). Maar ook dezen deden hun best om op Haagsche kermis zich zoo stadsch mogelijk voor te doen.

Leun zegt in van der Venne's Tafereel van Sinnemal:

„Tryntjelieff, 't is juist van daegh
Hooffse-Kurmis in den Haegh".

Waarop Trijn haar mondje ging zetten „om te lispen steetse praet".

Stadhouder Willem III verzuimde niet, zoo hij maar eenigszins kon, de kermis in den Haag bij te wonen [2]). De Hagenaers zagen ook ongaarne, dat de Prins van Oranje in de kermisweek afwezig was. Toen Willem III in zijn leerjaren, in 1661, de lente te Kleef doorbracht, schreef Rivet aan Huygens: „on dit que le peuple se formalise de ce que notre petit Maistre n'a point esté au Kermes de la Haye" [3]). Zelfs de Raadspensionaris Jan de Witt, dien men zich nooit anders voorstelt dan met een strengen blik en een gerimpeld voorhoofd door staatszorgen beneveld, onttrok zich niet aan de algemeene vreugde. In 1654, toen hij het hoofd vol had van de onderhandelingen met Cromwell en de beraadslagingen over de Akte van Seclusie, vergat hij niet zich te goed te doen aan de wafels op de kermis. Zijn dame was toen Margaretha van Nassau, die bij haar neef van Brederode

[1]) De Roever en Dozy, Het leven van onze Voorouders, dl. IV, blz. 75.
[2]) Archives V, blz. 549 en Journaal van Huygens, I, blz. 122, 168.
[3]) Aanteekeningen van Fruin op C. Droste, Overblijfsels van Geheugchenis enz. 1879, blz. 448.

logeerde. Ter herinnering aan den pleizierigen uitgaansdag vereerde hij haar later een horloge met een brief, „die zeker eer uit de pen van een hoofschen jonker gevloeid schijnt dan uit die van een deftig staatsman" [1]). Twee jaar later ontving hij van zijn tante Loten, die te Leiden woonde, een uitnoodiging om daar op 29 Mei te komen kermis houden. „Dan" — zoo schreef zij — „treckt alhier de schutterij op, alwaer den properen boer van Leckerkerck mede in sal marcheeren; gelijck hy in den Haege gedaen heeft, 't welck voorwaer waerdich om te sien is" [2]).

Willem III en zijn gemalin stonden voor de ramen, als de schutterij met vliegende vanen en onder het lossen van vreugdeschoten voor het stadhouderlijk kwartier heentrok. En het was der hooge vrouwe een genot, gemaskerd en telkens in andere kleedij op de kermis inkoopen te doen van speelgoed, waarmede kennissen of familie heimelijk werden verrast [3]).

Jan George, keurvorst van Saksen, die terzelfder tijd in den Haag logeerde bij zijn gezant Graaf Friese, ging

---

[1]) Jhr. C. A. van Sypesteyn, in de Vaderl. Letteroef. 1869, blz. 488 v.v. Oude Tijd, 1871, blz. 270, Dozy en de Roever, t.a.p. dl. IV, blz. 310.

[2]) De propere boer van Lekkerkerk was de langste man van Holland, „acht voeten hoog en overmate groot van handen en voeten", zegt Lois in zijn Beschrijving van Rotterdam, blz. 145. Vgl. C. Droste, Aanteekeningen van Fruin, blz. 425.

[3]) C. Droste, t. a. p. Aanteekeningen Fruin, blz. 448. Tot in het midden der negentiende eeuw heeft onze vorstelijke familie de oude traditie der Oranjes gehandhaafd om de Haagsche kermis met een bezoek aan de kramen in het Voorhout te vereeren. In het Dagblad van 11 Mei 1845 stond het volgende bericht: „Nadat Z. M. de Koning benevens al de Koninklijke Princen en en Princessen, vergezeld van meer dan driehonderd daartoe genoodigde personen, verleden Donderdag, omstreeks drie uren, de kermis hadden bezocht, is er ten Hove een prachtig dejeuner gehouden, gevolgd door een bal, hetwelk tot laat in den avond geduurd heeft. H. M. de Koningin van Hoogstderzelver ongesteldheid hersteld, heeft dit bal met Hare hooge tegenwoordigheid vereerd. Gedurende dezen avond is er een tombola of loterij getrokken, waarvan de prijzen bestonden uit schilderijen en andere voorwerpen van kunst en smaak, doch grootendeels uit het door Z. M. op de kermis aangekochte. Ieder lot was een prijs en elk der gasten was namens den koninklijken gastheer een lot aangeboden, zoodat aan alle genoodigden een blijvende herinnering aan dit feest ten deel viel".

ook af en toe op de kermis wandelen [1]). En bekend is 't, dat Czaar Peter tijdens zijn verblijf te Amsterdam dikwijls naar de Botermarkt trok om den beroemden kwakzalver, goochelaar en potsenmaken Tetjeroen, die de kermissen afreisde, te bewonderen [2]).

Het verwondert ons dan ook niet in dagboeken, gedenkschriften of memorialen van patriciërs uit dien tijd een breede plaats te zien gegeven aan het genoten kermisvermaak. Droste, die met de Haagsche groote wereld van gezanten en diplomaten uit de laatste decenniën der zeventiende eeuw omging, verhaalt in zijn Overblijfsels van Geheugchenis allerlei rariteiten van de Haagsche kermis [3]). En Arend van Buchell, de vermaarde oudheidkundige, verzuimt in zijn Diarium niet de merkwaardigheden van de Utrechtsche kermis te vermelden [4]).

Hoe echt populair de kermis was, blijkt bv. uit het feit, dat bij ordonnantie van 1608 het wagenveer van Amsterdam op Haarlem, naar oud gebruik, op nieuw voor ieder werd vrijgesteld, gedurende de kermissen der beide steden [5]).

Kenschetsend is ook een voorval, dat in 1703 plaats had met elf soldaten van het garnizoen te Steenbergen, die hadden afgesproken om te Leiden kermis te gaan houden. Daar ze wel wisten dat hun aanvraag om verlof afgewezen zou worden, besloten zij zonder verlof het uitstapje te maken. Doch juist toen zij in het schip wilden stappen, dat hen naar Rotterdam zou brengen, werden zij geattrapeerd en in de provoost gezet. De krijgsraad oordeelde, dat zij allen als deserteurs beschouwd en opgehangen konden worden, doch wikte en woog: aan de eene zijde de

---

[1]) C. Droste, t. a. p. blz. 146.

[2]) J. Scheltema, Peter de Groote, dl. I, blz. 199 en Letterk. Mengelwerk, dl. IV, blz. 170, 225.

[3]) Hij spreekt b.v. zeer uitvoerig over „de waterspouger".

[4]) A. v. Buchell, Diarium, ed. Dr. G. Brom en Dr. L. A. van Langeraad, 1907, blz. 84, 316, 319, 330, 356, 358, 360, 375, 405, 406.

[5]) Handvesten van Amsterdam, blz. 1651.

kermis en aan de andere zijde de „Articulbrief militair"; — bovendien hadden de soldaten „onder solemneelen eede" verklaard, dat zij niet hadden willen deserteeren, maar na 't kermishouden weer bij hun compagnie teruggekeerd zouden zijn; maar een „welgereguleerde discipline" vorderde toch, dat er een voorbeeld gesteld werd, en hangen was het recht. Eindelijk vond dan de krijgsraad goed, uit bijzondere menschlievendheid, het getal der slachtoffers tot twee te beperken, die door het lot moesten worden aangewezen. Maar de soldaten hadden in een loting om de galg volstrekt geen zin. Zij wendden zich tot den Souverein, d. i. tot de Heeren Staten en vroegen pardon. De Heeren Staten vroegen er 't gevoelen van den Raad van State over; en deze oordeelde, dat ophangen wel wat kras was voor kermisgaan, en — de arme drommels kregen pardon [1]).

Wij zeggen dan ook niet te veel, als wij de kermis een troetelkind noemen van onze zeventiende-eeuwsche vaderen. Zelfs bij de kerk, die strijd tegen haar voerde, ging soms de praktijk boven de theorie. Dat verklappen nog de oude diakonierekenboeken, waarin wij telkens zakduiten voor de kermis vinden verantwoord, door de diakenen gegeven aan armenkinderen en bestedelingen. Waarlijk, Teellinck had gelijk, toen hij in zijn tractaat schreef: „de menschen zijn vernickert op de kermisvreuchden" [2]).

II

Thans willen wij de kermis zien in het volle, lachende gelaat en daarvan de meest sprekende trekken weergeven.

De jaarlijksche ommegang met het allerheiligste en heel de kerkelijke luister, die daarbij werd tentoongespreid, was ondergegaan in den springvloed der Reformatie. Maar een overblijfsel er van trok telken jare nog op kermishoogtij

[1]) Navorscher, XII, blz. 295 v.v. Oude Tijd, 1873, blz. 81.
[2]) Teellinck, t. a. p. blz. 18.

door hoofstad [1]), provinciestadje [2]) en dorp, n.l. de schutterij, direct uit het volksleven voortgesproten.

Dat was een prachtige vertooning. Zij was, om woorden van Vondel aan te halen,

„zoo trots in harrenassen
Gegespt en uitgerust, alsof ze waer gewassen
In 't ijzer uit de wieg".

Paradijsveeren golfden dan op de stormhoeden, sluiers over de schouders en rozen prijkten op de schoenen. Wie zal beschrijven de pracht der fraaie open mouwen, der satijnen broeken en der zijden kousen? Men trad op met een arsenaal van wapens.

„Op heur kermis, alle daegh,
Blincken swaerden en rondassen,
Hellebaerden, kortelassen
Dan noch kort en lange roeren,
By musketten, diese voeren,
Fel, gelijck, recht op een glit,
Geven eenen slagh en hit.
Bouw, paff, poff, puff, proppe-smooken,
Daar de straat en steeghjes roocken [3]).

En er werd met geestdrift gemanoevreerd. Droste verhaalt van neef Valentin, die vaandrig was bij de Haagsche schutterij, dat hij zijn rot wist

„als vijanden te stellen
Om op malkanderen haer schietgeweer te vellen,
Daer t'elckens niet als vuer en roock wiert uyt gebraeckt
Soo dat het wonder was, dat niemant wiert geraeckt" [4]).

Soms gaf dit aanleiding tot oproerige manifestatiën, want de schutters waren voor het meerendeel prinsgezind. Dan schoten zij de Statenvlaggen, die hun waren opgedrongen

[1]) Over het optrekken der Haagsche schutterij spreekt C. Droste, t.a.p. bl. 146.
[2]) In alle stadsrekeningen kan men dienaangaande posten vinden als die van Franeker, 23 Febr. 1608: „rekening wegens geleverde zes halve tonnen Hollandsch bier aan de drie vaandrigs, drie in St. Jacobs en drie St. Victorismarkt. Register van het Archief van Franeker, door Mr. A. Telting, 1867, blz, 165, 187 en 189.
[3]) A. v. d. Venne, Tafereel van de Belachende Werelt, blz. 177.
[4]) C. Droste, De Haegsche Kermis, blz. 32.

in flarden en bedreven baldadigheden, die voor erger deden vreezen [1]).

Ook op de boerekermissen trok de schutterij op. Mocht zij dan ook minder sierlijk zijn uitgedost, zij had minstens zooveel pret. Want die dorpsschutterijen waren niet, evenals in de steden, burgervendels, maar oude schuttersgilden, die op kermis steêvast naar den papegaai schoten. Dan werd de trom geroerd, voorop de tamboer-majoor, achter hem twee tamboers, dan de groot-majoor te paard, vervolgens de vaandeldrager, dan de koning met het zilveren gildeblazoen op de borst tusschen twee adjudanten en eindelijk de kapitein, gevolgd door een paar dozijn schutters. Zoo marcheerde men naar weide of brink, waar de vogel op de stang stond. Wie den vogel afschoot, kreeg als prijs een nieuwen hoed. Zelfs op het eenzame Urk werd de schutterkoning met den koningshoed gehuldigd. Als hij een meisken tot koningin had gekozen werd het paar met vendel en trompet het eiland rondgevoerd. Het feest werd besloten met een maaltijd, waar koning en koningin aanzaten, met groene takken omkranst en groene zooden aan hun zijde [2]). Zoo had ieder dorp zijn eigenaardige gebruiken. Elders, b.v. werd uitgeroepen, dat de halsketen des konings en het zilver van het gild was gestolen, waarop de schutters den dief najoegen en als ze hem gevangen hadden, sleepten ze hem naar de herberg om het af te drinken.

Een tweede overblijfsel uit een vorig tijdperk was het opvoeren van een bijbelsch, kerkelijk of historisch drama door de „Rhetoryckcamer". Vrouwe Rhetorica, eens de draagster van een buitengewone geestescultuur, had haar aanzien verloren. Vondel, Hooft en Samuel Coster hadden haar vaarwel gezegd. Bij de smalle gemeente en op de

---

1) Fruins aanteekeningen op Droste, blz. 425.
2) J. ter Gouw, Volksvermaken, blz. 511. Het Urker schuttersfeest is in 1665 afgeschaft, vgl. Domselaer, Amst. V, blz. 112, v.v.

dorpen werd ze nog geëerd. En te kermis kreeg zij haar hoogtij. Het tooneel werd opgeslagen in de open lucht, zooals de sprooksprekers en esbattementers reeds in de veertiende eeuw voor de poorters deden. Op eenige palen werd een houten vloer gelegd, op den achtergrond een gordijn gehangen en aan een hooge paal, die boven het geheel uitstak het blazoen der kamer van rhetorycke bevestigd. De kameristen trokken in gelid met trommelslag op; een nar maakte grappen en zorgde dat het volk niet te veel drong, de acteurs volgden in costuum [1]). Zoo speelde men in 1620 te Oudewater „de historie van Hester" [2]). Op de Leidsche Octoberkermis 1662, trad de rederijkerskamer „Liefde is 't fondament" met een historisch stuk op: „het Spel van de notabele verlossinge onde ontsettinge van de stad Leiden" van Jacob Duym. Het tooneel stond op het binnenplein van het weeshuis; de entrée was drie stuivers en voor kinderen beneden de twaalf jaren half geld; de helft voor de vertooners, de helft voor de weezen [3]). Jan van Hoven leidt ons in zijn „Haegsche Kermis" [4]) een herberg binnen, waar een gezelschap retrosynen een historisch drama speelt, getiteld „Aran en Titus". Een Kopersmid „met volgezope kaken" snijdt de verzen op, dat de kamer staat en trilt. Rotgans schildert de opvoering van hetzelfde stuk op een dorpskermis door een vildersknecht en enkele boerenlummels.

> „De trotse Thamera, daar Lubbertbuur voor speelde,
> Quam met een zwynspriet in de grove vuist gelaân,
> En Kees met Rozelyn en Jonker Baziaan.
> De woorden liepen hoog; men sprak van geile snollen,
> Van horendragers, van bevruchten en van pollen
> Van 't bedt ontwyen door een broertje van Toskaan" [5]).

---

1) In Oude Tijd, 1873, blz. 150 vindt men de afbeelding der schilderij: toebereidselen tot een mysteriespel op een Vlaamsch dorp, van Bons (1580).
2) J. W. Margadant, Blikken in het kerkelijk en gemeentelijk leven onzer vaderen, 1904, blz. 78.
3) Navorscher XII, blz. 166.
4) Haegsche kermis, blz. 13.
5) Rotgans, Poezie, blz. 669.

In de laatste helft der zestiende eeuw kwamen voor het eerst rondreizende tooneelgezelschappen de kermis bezoeken. Het waren meest buitenlanders. Vooral Engeland, dat toen in tooneelzaken verre boven ons de kroon spande, leverde zijn contingent. Zij voerden meest historische drama's op. In 1595 zag Buchell te Utrecht de opvoering van het treurspel „Kardinaal Guise" [1]). In 1662 speelde op de Haagsche kermis het gezelschap van Jan Baptist van Fornenburgh: „Ongelukkige liefde van de koninginne Dido" [2]). Rotgans schildert de opvoering der klucht van Cornutus door een troep reizende tooneelspelers in zijn boerenkermis [3]):

Wat verder stont een tent, gesticht van oude deelen:
Daar hoorde ik voor de deur op 't kermisveeltje spelen,
En vroeg: wat gaat hier om? toen sprak een aardig quant:
't Zijn tooneelisten, die meest reizen door het landt.
Zij speelen anders niet dan kluchten die vermaaken,
En handlen in 't moraal van veelerhande zaaken.
Zij mengen jok en ernst heel kluchtig onder een,
En raaken niemant in 't bijzonder, maar 't gemeen.
Gij zult Cornutus straks op 't schoutoneel zien treeden,
En ook een Juffer, die, verdwaalt van 't spoor der reden,
Alleen haar driften volgt op een onkuische baan
De goeden sluit men uit: die trekken 't zig niet aan.
Zij zoeken d'ondeugdt maar te schilderen naar 't leven.
Om door die verf de deugdt een schoner glans te geeven.
Toen quam Cornutus uit in allerhande kleeden.
Zijn gansche lichaam droeg van boven tot beneden
Het merk van elks beroep, hanteering, orde en staat:
't Zy boer of edelman, doktoor en advokaat,
Wondtheler, prokureur, solliciteur, notaris,
Of koopman, rentenier, kanonik en vikaris.
Hy zag er deftig uit, ook was de snaak gekleedt
Als burger, of soldaat, of schilder, en poëet.
't Gekrenkte voorhoofdt stont met horens zwaar beladen.
„Zyt gy Akteon, die Diaan verraste in 't baden?"
Vraagt hem de juffer, maar hy antwoordt spytig: neen.
Gy vraagt, en kent me wel, ik ben uw vriendt, Elkeen.

Wij willen thans een kijkje nemen bij de kramen. Men kon ze op de stadskermis bij honderden tellen.

[1]) Diarium, blz. 405.
[2]) Fruins aanteekeningen op Droste, blz. 17.
[3]) Poëzie, blz. 658 v.v.

Tot in het midden der achttiende eeuw besloegen zij in Amsterdam verschillende straten en pleinen. Op de Nieuwmarkt stonden de kramen met huishoudelijke artikelen en de koekkramen. Op de Westermarkt de galanteriekramen; op het Koningsplein de porselein- en houtkramen. Op de Kloveniersburgwal (oostzijde) de potten- en aardewerkskramen; aan de westzijde de blikkramen; op het Rusland de glaskramen, op het Amstelveld de poffertjeskramen [1]). De kramers waren veelal vreemdelingen: Italianen, Brabanders, Duitschers. En daar het vreemde altijd aantrekt, wachtte de burgerij meest de kermis af om allerlei inkoopen te doen van artikelen, die men tevergeefs in bestaande winkels meende te zoeken. Op de kermis was het nieuwste en beste, zoo dacht men. Toch was dit geenszins het geval. Menige stadsmagistraat verbood den verkoop uit de kramen van allerlei artikelen, die door hun lagen prijs en ondegelijkheid in menig vak den klad brachten, b.v. schoenen, muilen en keurslijven [2]). Een Franschman, die de Amsterdamsche kermis bezocht, verklaarde: „een man van smaak vindt er niet één stuk, dat hem kan aanstaan; de tooverlantarens en natuurkundige werktuigen die Milaneesche bergboeren verkoopen, zijn slecht; de platen der Tyrolers zijn prullen; katoenen en neteldoeksche zakdoeken uit Augsburg en Zurich worden verkocht als afkomstig van de kust van Coromandel; de odeurs en pomades der Belgische koopvrouwen zijn goed om pokken over te brengen; Duitsch ijzerwerk wordt voor best Fransch verkocht" [3]).

Onze aandacht wordt allereerst getrokken door de schilderijenkramen.

„Het Binnenhof is ruim verzien van schilderyen
Het kunstpenceel kan 't oog der keurigste verlyen,

[1]) Wagenaar, Beschrijving van Amsterdam, dl. IX, bl. 8 v.v.
[2]) Brasser, t. a. p. blz. 95.
[3]) Pilati, Lettres sur la Hollande I, pag. 198.

En roemd zijn s' meesters lof, die op het schoon paneel
En doeken staat geprent; elck pryst het ryk taffreel [1]).

Men kan daar zeestukken, landschappen en binnenhuizen naar welgevallen uitkiezen. Menig schilder die in armoede geraakte en zijn doeken niet op de gewone wijze aan den man kon brengen, bracht zijn werk naar de rondreizende kooplieden. Zoo zijn er werken onzer eerste meesters op de kermis gekomen in kramen, te midden van allerlei andere artikelen [2]). De prijs was laag en de handel levendig, zoodat de buitenlander zich verbaasde over de vele schilderijen die de wanden onzer burgerhuizen versierden [3]).

De zilverkramen zijn ook een kijkje waard. De vrouw biedt haar waar aan:

„Waer hebt gy gaeding in? begeert gy kandelaeren,
Of doosen om tabac of poeyer te bewaeren?
Een silvere gevest of greep op uw rapier;
Of eenig taeffelgoet? dat heb ick naer de swier.
't Is alles tot uw dienst: gy hoeft alleen te spreecken" [4]).

Ge ziet voor u een schat van het beroemde oud-Nederlandsche speelgoed. De vaderlandsche zin voor het huiselijk leven kon hier te kust en te keur gaan. Schatten werden jaarlijks besteed aan „pillegiften", waarmede een jonggeborene werd begroet. Welnu, hier liggen ze: zilveren rammelaars en rinkelbellen, geboortelepels en geboortepenningen.

Ook was aan zoo'n uitstalling van zilverwerk soms een

---

1) J. v. Hoven, t. a. p. blz. 7.

2) Een schilderij van David Vinckboons in het museum te Brunswijk stelt een kermis voor, waarop een kraam is afgebeeld, waar pieken en hellebaarden, muziekinstrumenten, mantels, keurslijven en schilderijen te koop zijn.

Op een prent in v. d, Venne's Belachende Werelt, voorstellende de Haagsche kermis, ziet men ook een kraam, waarin „de mooye schilderyen en de reine krameryen hangen". Vgl. W. Martin, het Leven en de Werken van Gerrit Dou, 1901, blz. 85, 92 v.v.

3) B.v. De Engelsche hoveling John Evelyn, wiens Memoirs in 1818 verschenen en die door Fruin zijn aangehaald in een opstel van den Nutsalmanak 1861, blz. 78.

4) C. Droste, De Haegsche kermis, blz. 56.

loterij verbonden, een zgn. „rijffelloerderij". „Milde Lubbert", zegt een boerinnetje tot haar kermisvrijer,

„'k moet je vragen,
Wil je niet een lootje wagen
In de rijffelloerderij,
Daar veul prijzen op een rij
Zijn te krijgen of te halen.
Gouwekoppen, sulverschalen,
Bekers, spiegels, moy vergult,
Voor wat oogh en lust vervult" [1]).

De koekkramen speelden een groote rol op de zeventiende-eeuwsche kermis. Menig bedrijf eener boersche liefde werd daar afgespeeld. De kermiskoek toch was voor het verliefde landvolk zooveel als een minnebrief. Daar ziet ge een langen, stijven boerenknaap rondslenteren, totdat hij zijn uitverkorene heeft gevonden. Zij staat voor de koekkraam. Fluks koopt hij een koek en reikt haar dien toe. Voegt hij er een enkel woord bij? Neen. Zegt zij niets? Evenmin. Zij neemt de koek onder den arm en zwijgend wandelen zij op, eerst pink aan pink, weldra arm in arm, naar de herberg. En hebben ze daar dan samen maar eerst een glaasje brandewijn en een stuk zoetekoek gebruikt, dan wordt hij spoedig zoo vrij, dat hij zijn arm om haar middel slaat en haar ten dans voert. De kermiskoek bij uitnemendheid was dan ook de zgn. „hylickmaker", in alle provinciën geliefd, waarmede ook elke landstreek haar eigen gebruik en zede volgde [2]).

Het tafelet van den boekenkramer is nu aan de beurt. Daar liggen almanakken van al de dorpen en steden der provincie. Zulk een collectie zou ons nu nog doen watertanden [3]). Verder vindt men daar korte verhalen van be-

---

1) v. d. Venne, t. a. p. blz. 58.

2) Zelfs op de deftige Haagsche kermis ontbrak de „hylikmaker" niet, verkrijgbaar in groote en kleine bladen en versierd met figuren van amandelen en sucade. Vgl. Herinneringen aan de laatste 50 jaren der Haagsche kermis (1836—1886) door een oud-Hagenaar blz. 14.

3) Wie geeft ons een beschrijvend overzicht van de oud-Nederlandsche almanakken? Een prachtig onderwerp voor een dissertatie! Ook op dit gebied is het buitenland ons ver vooruit.

langrijke gebeurtenissen, hetzij de belegering of verovering van een stad, voorts sensatieberichten over natuurverschijnselen, rampen en misdaden, al te maal nieuwmaren, die de voorloopers zijn geweest van onze couranten [1]). Ook zijn daar verkrijgbaar libellen en pamfletten over de jongste kerkelijke en politieke geschillen. Toen het vuur der Remonstrantsche twisten op het hoogst brandde, vlogen ze op de kermisjaarmarkt bij duizenden weg. Zoo werd het volk bewerkt en opgezweept. Een boekenkramer te Oudewater maakte in 1617 tegen de Junipaardemarkt reclame voor den verkoop van het fameuse libel d e g e p r æ d e s t i n e e r d e d i e f, een schandelijk schotschrift van den Arminiaanschen predikant Statius te Bleiswijk. 't Heette dat hij daarvoor consent had van baljuw en burgemeesteren. Hij riep langs de straat, dat Ds. Lydius te Oudewater, die de zuivere Gereformeerde leer aanhing, nog zesmaal erger leerde dan in dit pamflet stond. Ds. Lydius, die opstootjes en bloedige tooneelen op de paardemarkt voorzag, begaf zich in allerijl met een diaken naar den burgemeester, met verzoek den verkoop van het libel te verbieden. Maar deze weigerde, zeggende: „slaen se malcanderen, so slaen se, ick laet se begaen". Waarop Ds. Lydius antwoordde: „dan zoekt gij geen vrede en houdt u niet aan hetgeen gij den heeren Commissarissen bij het afscheid hebt beloofd [2]).

Als wij nu de vermakelijkheden in oogenschouw willen nemen, trekt ons eerst de kunstemakerstent.

Troepen acrobaten reisden in de zeventiende eeuw het vasteland van Europa af. De Nederlander, die naam onder hen had, was de koorddanser en luchtspringer Adolf de Graef, die nog in 1714 in het rechthuis te Neurenberg zijn voorstellingen gaf. Hij sprong over vier mannen, die

---

1) Vgl. het opstel van Fruin over de oudste couranten in Nederland, V o l k s a l m a n a k v. h. Nut, 1863, blz. 86 v.v.

2) Margadant, t. a. p. blz. 57.

te paard zaten en door een brandend vat. Ten besluite werd door vier personen een pantomine gespeeld, getiteld: d e i j v e r z u c h t i g e k r a n k e. De voorstelling begon 's middags half vier en de persoon betaalde vier kreutzer entrée [1]).

Van der Venne geeft in zijn „Belachende Werelt" een keurige gravure van het interieur eener kunstemakerstent. Daar gebeurt heel wat in die beperkte ruimte. Op een houten paard doet een acrobaat gymnastische toeren, terwijl een clown, met armen en beenen slaand, hem tracht na te doen. Op een koord danst een artiste met de balanceerstok. Zij is zeer fatsoenlijk gekleed: een kanten muts op 't hoofd, een stolpkraag om de hals, de armen en handen bedekt met hoogopstaande handschoenen. Op een tafel dansen en buitelen een paar apen, de een met een rookpijpje in de poot, de andere kunsten makende met speelkaarten en een beker. In het midden en langs de wanden van de tent zitten en staan een menigte stads- en buitenmenschen.

Een vermaard acrobaat was de „Turksche kunstenaer", die tusschen de jaren 1660—1690 wonderen verrichtte op het koord en werkte op de kermis te 's Hertogenbosch, Leiden, 's Gravenhage, Londen en andere steden. Droste meldt dat hij

> . . . „langs een slappe koort ging op een hooge mast,
> Daer boven op een bort, een half el groot, was vast.
> Hier op stondt hy op 't hooft, en is van daer gegleden,
> Vocr over op syn borst, de koort langs, tot beneden,
> Alwaer men hem ontfing neerdaelendt in een bedt,
> Opdat syn lighaam niet wierdt door den grond verplet" [2]).

---

1) Theod. Hampe, F a h r e n d e L e u t e, in Monographiën zur Deutschen Kulturgeschichte, Band X, Leipzig 1902, beilage V.

2) O v e r b l y f s e l s v a n G e h e u g c h e n i s, blz. 146. Volgens Fruin zal hij wel dezelfde kunstenaar zijn, die Evelyn in den zomer van 1657 te Londen bewonderde: „going to London with some company we stept in to see a famous rope-dancer, call'd the Turk. I saw even to astonishment ye agilatie with which he perform'd; he walk'd barefooted taking hold by his toes only of a rope almost perpendicular, and without so much as touching it with his hands; he daunc'd blindfold on ye high rope and with a boy of 12 yeares old tied to one of his

Een andere beroemdheid was de „waterspouger", een Italiaan, die een paar emmers water nam, zijn wambuis ontknoopte en wel honderd glazen water opdronk. Dan zei hij: „dat is zoodanige gedistilleert water". Daarop stelde hij zijn handen in de zijde en deed drie stralen als een fontein uit zijn mond uitgaan, nu eens bier, dan wijn of melk, ook wel „reukwaeters van Oranje, leliën of roosen". Dit stortte neer in een groot bekken op den grond. Voor hem stond een tafel met kroezen, waaruit men het geloosde vocht kon drinken of waarin men zijn zakdoek kon doopen. Niemand begreep hoe hij dit kunststuk verrichtte en velen dachten aan tooverij. Maar, zegt Droste, dat was niet het geval, want graaf Mazarin had 't onderzocht en hem gedreigd met straf, „so hy geen opening van synen handel gaf" [1]).

In marionettentheaters werden veldslagen, treur- en blijspelen met poppen vertoond en niet te vergeten de scène, waarin Jan Klaassen zijn onnoozele kinderen van het tooneel schopt. Mechanische kunstwerken waren ook te zien: een kunstig in elkaar gezet kasteel dat belegerd werd, een bergwerk met al zijn bedrijvigheid, of de gelijkenis van den Verloren Zoon, alles in mechaniek. Een oud strooibillet van het „theater mecanique" „de Vier Kroonen", dat in 1702 op de Hollandsche kermissen stond, vermeldt o. a. de vertooning van „Italiaensche postuyren, door veel konst in levensgrootte gebragt ende haer in alles beweegend als levendige menschen, in veel Italiaensche poetsen en tonelen van gesleepen cristal en veel soorten van dierbare gesteentens; ende sal op het tooneel vertoont werden het

foote about 20 foote beneath him, dangling as he daunc'd, yet he moved as nimbly as if it had been buth a feather. Lastly he stood on his hea don ye top of e very high mast, daunc'd on a small rope, that was very slack and finally flew downe ye perpendicular, on his breast, his head foremost, his legs and arms extended, with divers other activities". I. p. 297.

[1]) Droste t. a. p. blz. 146 v.v. J. Hennin, Zinrijcke gedachten toegepast op de vijf Sinnen, 1681, blz. 182. Leidsche Courant, 22 Juni 1878. Fruins aanteekeningen op Droste; Hampe, t. a. p. s. 119.

treffelijk treurspel van de „Tovery van Tarbenon", waarbij de zee met veel andere vertoningen zullen gezien werden met konst- en vliegwerken; oock sal vertoont werden het wonderpaleys en glory van Jupiter" [1]).

Tot deze schouwtooneelen behoorden ook schilderijen met beelden, die door loopend zand werden bewogen.

„Nog heb ik voor myn oog een schildery gekregen,
Waerin men voort sag gaen de beelden en bewegen:
Sy reden op een kar en naemen 't hoetien af,
Hetgeen verwondering aen al de kykers gaf.
Ook in een ander spul wiert my vertoont een haeven,
Daer scheepies in en uyt voortzeylend' eerscheuts gaeven;
Men hoorde van 't geschut den slag en sag de vlam,
Alsof die in 't verschiet van verre tot ons kwam" [2]).

Verder de poppekast, gestoken in rood geruit katoen, met een geestig frontespice en een guitig tooneel, waar de poppen heen en weer werden geronsebonsd, als een miniatuurklucht werd vertoond. Eindelijk de straatschilderij, hangende aan boom of lantarenpaal. Op het groote zeildoek zijn in schelle kleuren allerlei dramatische tooneelen afgemaald, die een straatzanger met galmende stem bezingt [3]).

Een ander kijkvermaak leverden de „wonderen der natuur" in groote verscheidenheid: reuzen, misgeboorten, personen zonder handen, die kunstarbeid met de voeten verrichtten en haarmenschen. Wie moest niet de Krabbendammer reus zien, een jongeling van negentien jaar, die vierdehalf el lang was, en zijn evenknie, de boer van Lekkerkerk, over wien tante Loten aan Jan de Witt schreef?

Zoo oud als de kermissen zijn ook de beestenspellen. Olifanten, rhinocerossen en dromedarissen waren destijds nog wonderbare verschijningen. Het was een gebeurtenis als ze te kijk werden gesteld [4]). Ook stelde men levendig belang in honden met twee koppen of varkens met acht

[1]) Oude Tijd, 1870, blz. 334.
[2]) Droste, t. a. p. blz. 146.
[3]) Daniel Willinck, Buitensingel, blz. 136.
[4]) Buchell, Diarium, op 1593.

pooten [1]). Wat de Haagsche kermis op dit gebied aan merkwaardigs gaf, kunnen we van Droste vernemen.

„Na dit heeft niets aen my soo wonderlyk geleeken,
Als dat ik heb een hont verstaenbaer hooren spreeken.
Al wat syn meester heeft het leersaem beest gevraegt,
Gaf het een antwoort op, dat ieder heeft behaegt.
Die hadt hem by den strot, en wist dien soo te porren,
Dat hy in woorden deedt veranderen syn knorren.
De letters van 't A, B heeft hy naer een genoemt,
Soo dat syn spraeksaemheyt van ieder wiert geroemt.
Niet ver van deze tent was ook een paert verschenen,
Hetgeen van onzen aert de kennis scheen t'ontleenen,
Omdat het met syn voet soo dikmael gaf een slag,
Alsof 't, soo laet het was, sulcx op een uerwerck sag" [2]).

Ook Huygens vindt het de moeite waard van de rariteiten dezer kijktenten te gewagen. Hij zag

„Een meyt, die, armeloos gebooren,
Uyttartte met de voet de beste naystersllooren,
Stack draên door 't naeldenoogh en naeyde wacker heen.
En wat daer vingers doen, die vaerdigh met de teen".

Verder zag hij een dwerg met een waterhoofd.

„Die ruim het hoofd van een volkomen man had,
Maer en buyck en dijen en beenen van een span had,
Een reus in 't Aepenland, die in een munnicksmouw
Of in een visschers hoos sijn herberg vinden sou" [3]).

Ieder, die wat nieuws en merkwaardigs had, koos de kermis om het wereldkundig te maken. Menige uitvinding, daar het eerst vertoond [4]), prikkelde den bezoeker tot verder nadenken en onderzoek.

Toen den natuuronderzoeker Leeuwenhoek, die zijn onnavolgbare mikroskopen zelf maakte, eens gevraagd werd, waar hij het glasblazen geleerd had, antwoordde hij: „op de kermis van een, die syn glasblasen bij de lamp om gelt liet sien, en toen heb ik dat ook bij de hand gevat" [5]). Toen Adriaen Coenenzoon van Schilperoort zijn „Visch-

[1]) Buchell, Diarium, op 1593.
[2]) Droste, t. a. p. 146.
[3]) Huygens, Korenbloemen, Dl. I, blz. 304.
[4]) De electriseermachine deed haar intrede te Amsterdam als kermisvertooning in 1745. Oude Tijd, 1871, blz. 214.
[5]) Oude Tijd, 1871, blz. 213.

boek" klaar en zijn museum van gedroogde visschen in orde had, kwam hij er mee op de Leidsche kermis staan en nam als kijkgeld één duit voor de visschen en een oortje voor het boek (1583) [1]). In 1606 kwam Leeghwater met zijn kunst van waterduiken op de Amsterdamsche kermis. De eerste waterduiking had een jaar te voren plaats gehad buiten 's Hage in een molentocht, in tegenwoordigheid van Prins Maurits, zijn broeder Frederik Hendrik, graaf Willem van Friesland, graaf Ernst en meer andere groote heeren en edelen, die met koetsen gekomen waren. En nu zou het weer geschieden op de Wetering buiten de Heilige Wegspoort. Honderde menschen uit alle oorden waren toeschouwers. „Daar was" — zoo verhaalt hij in zijn merkwaardige „Kleine Chronyke" — één onder allen, die het niet geloofde, en zeide, het zal wezen, gelyk die man die vliegen zoude; wie is malder, de man die vliegen zal, of diegene die het zien zullen?" waarop ik zeide: „ik en zal het volk niet bedriegen, ik zal 't voor haar oogen doen dat zy dat zien zullen". „So is 't dat ik een lynen kleed by my genomen hadde, hetwelke ik aandede, waarvan ik de zakken uittrok en dede daar 10 of 12 peeren in, dat zy het voor haar oogen zagen en ik zeide tegen het volk, deeze peeren zal ik half op eeten, opdat gyluiden niet en zegt dat ik de peeren in de grond gestoken heb; ook hadde ik mede een schalmey by my daar ik wel op konde spelen, dien ik mede by my in mijn zak dede, en zeide daar zal ik verscheiden voizen en psalmen op spelen, dat gy dat boven water, op het Land hooren ende verstaan zult, waarby Pieter Pietersz. op het land by het volk bleef, om het volk reden te geven en te onderregten. Onder allen was daar mede een Makelaar onder het volk, geheeten Lems, die hadde een schoon blad pampier by hem, daar schreef hy zijn Naam op, het welke hy my gaf, waarop ik tegen hem zeide: ik zal daar

[1]) Navorscher, XII, blz. 337.

onder water op den grond op dat pampier met pen ende inkt schryven, dat gy dat boven water op het Land zult konnen lezen. Ende toen ik gereed was, ende wel wakker konde swemmen, ende ook mede een jongman was, zo gaf my den Almogenden God de vrymoedigheit, dat ik met een goede couragie in 't water sprong, myn aangezigt na het volk toewende, ende zeide: adieu gy vrome Borgers van Amsterdam, dat is u ter eeren, daar ga ik onder". So is dat alzo geschiedt, dat ik de peeren onder water half opgegeten heb, en vertoonde de Heeren onder het volk, doen ik op het land quam ende op het zelve pampier schreef ik mede zo veel: dit heb ik voor Amsterdam in de Wetering onder water geschreven". Ende op de schalmey speelde ik mede onder water op den grond, dat het volk die op het Land stonden boven water gemakkelyk hooren ende verstaan konden, onder allen speelde ik mede den 23 psalm: „Mijn God voet my als myn Herder geprezen", dat die luiden die op de kant van de sloot stonden, zeiden: hoort eens mannen dat speelt hy nu! alzo had ik mijn plaizier ende recreatie onder water op de grond. Ende daer ik dogte dat ik aldaar lang genoeg geweest was, dat het volk wel vernoegt zoude wezen, zo ben ik met een goede couragie weder opgekomen, mijn aangezigt na het volk toewendende, en doen ik nog in 't water was, zo heb ik tegen het volk met een luide stemme geroepen: wat dunken de luiden van de konst? waar op het volk antwoorde en zeide: de konst is goet. Ende doen ik weder op het land quam, doen vertoonde ik mijn geschrift, het pampier nog droog wezende, het welke veel luiden gezien en gelezen hebben, ende daarover zeer verwondert waren: ende den makelaar Lems weder behandigt hebbende, het welke nog zommige jaren daarnaar bewaarde; ende als ik nog onder water was, zo was alreeds de tydinge al in de stad, die man is al verdronken, hij en komt zijn leven niet weder: ende doen ik weder op het land quam, zoo

hadde Frederik Jacobsz. olyslager van Amsterdam een nagtglas by hem genomen, ende zeide tegens my: Jan Adriaansz. weet gij wel hoe lange dat gy onder water geweest hebt? neen ik Frederik Jacobsz. zeide ik: doen zei hij weder tot my: dat glas is eens uitgeloopen ende eens half uit, dat is drie quartier van een uyr. Ende als het werk gedaan was, zo waren daar veel liefhebbers, die haar milde hant thoonden: ende onder allen was daar een man uit Zeeland, die zeide, omdat de konste zoo fraay is, zoo schenke ik u daartoe nog een Zeeusche daalder" [1]).

Een der meest in het oog vallende figuren der kermis was de kwakzalver, in die dagen een groot doctoor met St. Lucasbonnet op, wiens wetenschap bij het volk hoog stond aangeschreven. 't Was de bloeitijd der kwakzalverij en het ging gemakkelijk om tot wonderdokter te promoveeren. „Men gaet flucks aen de magistraet ter plaetse, men beleydt een groot hoop brandewijnsgetuygen, men vordert attestatiën, zegels en pitzieren, bullen en brieven met gouden letters en bloedige linten; men huyrt een gepassementeert cleedt, men bedelt een keten van mesken, vergult, dat elders een pockige buydelsnijder heeft affgeleydt, men leent een paert en staet aen 't merckt, daer de meest boeren zijn" [2]). Daar staat hij de charlatan, uitgedost als een Duitsche rijksgraaf in prachtgewaad, met pluimen op den hoed, omhangen met vergulden ketens, bijgestaan door een jonkvrouw en een page [3]). Boven zijn hoofd breidt zich een reusachtige blauwlinnen parasol uit [4]). Op zijn tafel ligt een kleed met franje, waarop

1) Kleyne Chronycke, blz. 42 v.v.
2) Petri Baardt, Devgdenspoor in de ondevgden, 1645, blz. 106.
3) Zie de prent van O. Dapper in Beschr. v. Amst. 1663, blz. 450. v. d. Venne, Bel. Werelt, blz. 99 en de schilderij van Adriaen v. Nieulandt, de optocht der leprozen op „Coppertjesmaandagh". De kwakzalver is dikwijls door onze schilders op doek gebracht. Jan Steen teekende hem onder een lommerrijken boom, op een ton, het „octroij" met drie zegels hangende aan den boom. Ook hebben poëeten hem gaarne tot held van een kluchtspel gekozen. Ik denk b.v. aan „Rijckhart van de goude Mijnen" bij Breêro.
4) De parasol was een vast attribuut van den kwakzalver, zie bv. het schilderij

zijn olieën en zalven, balsems en geheimmiddelen zijn uitgestald. Met open mond staat het volk te luisteren naar de volgende rede:

„Salamalec! [1]) Pax vobis! Freede met oe! Met permissie! Men adverteert een jeder, dat Sieur Joseph Petit, Gecommitteerde van Sieur Boutillor, Doctor van Haare Koninglyke Majesteyt, de Koninginne van Hongarien, is gearriveerd in deeze stad; om u te vertonen eenen ring, die gecomponeert van different zout en metalum ofte minerale, volgt 't goud door zyne schoonheid, besit ook kragten waarvan de effecten wonderlyk zyn; hy is kostelyk voor de pyn in 't hoofd, hem houdende op 't voorhoofd den tyd van een quartier uurs. Men stuit ook door de kragt van deese ring 't bloeden uyt de neus, dien ook tegen 't voorhoofd houdende; die hem aan den vinger dragen, zullen bevryd zyn van de kramp; voor de pyn in de tanden steekt hem in een scheut azyn, hem leggende een half quartier op den tand; voor de wormen legt den ring in een glas rooden wyn, en drinkt twee uuren daarna deesen; daar is maar alleen den sublimum cortsivum (sublimatus corrosivus) die 't vergift is om desen bovengemelde ring in een silver couleur te doen veranderen; dese chemische operatie heeft verwonderinge gemaakt van alle verstandige kunstenaars; 't is noodsakelyk onder de familiën voorzien te zijn van dese wonderlyke kragt en deugd. Denzelven kost 12 stuyvers [2]).

Maar met toespraak en geroep, met renommeeren en opsnijden alleen was het meestal niet gedaan. Er moesten sterker prikkels voor het volk worden gevonden. En zoo gingen deze wonderdokters optreden als goochelaars en koordedansers, terwijl anderen vreemde dieren lieten zien of een hansworst huurden [3]). Sommigen voerden zelfs kluchtspelen op, gelijk de groote Nicolaes du Tacq, die in 1739 met zijn theater op de Plaats stond in den Haag. Als operateur, oculist, breuk- en steensnijder vertoonde hij voor en na het aanbieden van zijn medicamenten, met zijn troep een kluchtspel tot vermaak van het publiek [4]).

Een niet minder bekend personage op de kermis was de rattevanger. Men hield destijds minder katten dan tegenwoordig. Want het middeleeuwsch bijgeloof werkte

van Jan Victors in de collectie van der Hoop, en dat van Jan Lingelbach, voorstellende den bouw van het nieuwe stadhuis (1656).

[1]) Het Arabische „Salamalec" en het Latijnsche „pax vobis" beteekenen beide: vrede zij u.

[2]) Haagsch Jaarboekje, 1889, blz. 34 v.v.

[3]) Droste, t. a. p. blz. 32.

[4]) Haagsch Jaarboekje, 1889, blz. 33.

nog na, zoodat velen de woorden „kat" en „kol" van eenerlei beteekenis achtten. Een oude vrouw, die voor de gezelligheid een poes op haar kamer hield, liep toen nog gevaar voor een kolrijdster of tooverheks te worden uitgekreten. Daardoor maakte de rattevanger goede zaken. Zijn beeltenis is door den vroeggestorven Haarlemschen graveur Kornelis Visscher (1629—1658) aan de vergetelheid ontrukt. Gekleed als hidalgo, een dolkmes in den gordel, een muts met veeren op het hoofd, draagt hij een langen stok over den schouder, waaraan een tros doode ratten bengelt, terwijl in een kooitje boven op den stok enkele levende ratten tegen de traliën opspringen. Hij verkoopt koekjes met rattekruid doorkneed. Op het kistje waarin zich de koopwaar bevindt, staan de wapens van Leiden en Amsterdam, ten bewijze dat hij in beide steden is „geadmitteerd" [1]).

Op geen kermis ontbrak de liedjeszanger, die oude en nieuwe „voisen" ten verkoope aanbood. De dichter F. Greenwood doet ons met een drietal kennis maken in zijn „Boerepinxtervreugd" [2]). De eerste

. . . . zong van Kommertje, zijn eigen zielsverlangen
Hoe haar de wreede dood te vroeg had neergeveld.

De tweede hief blijder deunen aan:

. . . . van den Jager met zijn fretten;
Van Fytje Floris; van Stout ruitertje rijd wegh;
Van Kees me vrijer, en Ik zat laatst bij een heg
Met mijn schoon liefje zoet; van Wie wil hooren zingen;
Van Jaap de Biervlieg, en de Vrome kloosterlingen.

Een derde liet zich op zijn beurt niet minder hooren en hief aan:

. . . . . . Mijn hart is vol benouwen,
En toen van Liefste lief, o schoonste der Karsouwen.
Van 't Koddig Waaltje, en van de Maagdekens van Gent;
Van o Jan Dirkse, en van Maai Hutspot wel bekent.

[1]) Oude Tijd, 1873, blz. 300. De rattenvanger vindt men ook afgebeeld op het reeds vermeld schilderij van A. v. Nieulandt.

[2]) Boerepinxtervreugd, blz. 30, 31. De liedjeszanger wordt ook door Rotgans herdacht, Poëzie, blz. 670.

Daar deze deunen wel eens aanstoot gaven en „nyet dienende waren om bij alle menschen gehoort te worden", werden ze meermalen door „de Heeren van den Gerechte" verboden [1]) en de minstreels de poort uitgejaagd, maar het baatte in den regel niet veel, want het zanglustig volk liep hen na en het gezang werd op den buitensingel hervat en zoo kwam het lied wel weer de poort in en werd het 's avonds langs s' Heeren straten alom gezongen.

De volksmuzikanten der kermis waren vooral de liereman, vaak grillig uitgedost in een bont theaterpak om zich een belangwekkend voorkomen te geven, draaiend zijn handdraaiorgel [2]); en de doedelzakblazer op een ton het jongvolk tot een rondedans lokkend [3]). Beide waren geliefde kermisfiguren en honderde menschen stonden vaak om hen heengeschaard.

De boeventros, of om een uitdrukking van Van der Venne te gebruiken, „het wapperlappigen uitschot" der kermis was het veelsoortig bedelaarsvolk. Van der Venne, die zeker geen vreemdeling was in het „Liber vagatorum" [4]), geeft een naamrol van 42 soorten bedelaars. Daaronder zijn: stabuliers, loseneers, klinckeneers, kammesiers, vagiers, schleppers en schwanfelders. Sommigen geven voor, om des geloofs wille bij den Turk slaaf te zijn geweest; anderen dat zij zijn bezocht met vallende ziekte of geelzucht. Hier zwerft een, die zijn kleeren in de slaapstee liet, naakt rond; ginds staat een, die zich heimelijk bestreek met netelenzaad, te trillen als een riet; dáár zwiert een met een klepper rond als ware hij melaatsch; deze geeft zich uit voor een gedoopte Jood, gene voor een verdreven edelman.

Eindelijk zijn gauwdieven en zakkenrollers vaste kermis-

---

[1]) Keuren van Amsterdam, 1550, 1565, 1574, 1578.
[2]) Zie de etsen van Rembrandt.
[3]) Zie het dorpsfeest van Teniers, collectie van der Hoop.
[4]) Dit boekje, dat in de 15de eeuw voor het eerst het licht zag, beleefde in de 16de en 17de eeuw verscheidene drukken.

bezoekers. „Zij stappen bij de gelaghen der drinckebroers en spelen op lier, fluit en vedel; maar als de gulpers droncken zijn ende slaperigh: dan speelt men hand in de sack en de lier is stil; 't gevoel is dan boven 't gehoor; dieshalven zijn die speelprachers maer geneughelijcke dieven" [1]).

Aan elke kermis waren volksspelen verbonden, die een zee van pret gaven. Vooraan in de rij staat het ganzetrekken, even barbaarsch als geliefd. Ik neem voor mij de fraaie ets van Hans Bol, (1534—1593) waar het is afgebeeld [2]). Een landschap, rijk aan knotwilgen breidt zich voor mij uit; op den achtergrond verheft zich de dorpskerk met het vriendelijk torenspitsje; een rivierke op den voorgrond is de plaats van den wedstrijd. Aan den oever staan een menigte toeschouwers, waaronder de ambachtsheer en zijn gade. Over het water is een touw gespannen waaraan men een levende gans, wiens kop met olie is besmeerd, aan de pooten heeft opgehangen. De trom wordt geroerd. Een roeiboot schiet op het touw toe. Voorop staat een deelnemer aan het spel, die de gans grijpt en met alle macht haar de kop tracht af te scheuren. Doch de boot schiet verder; een oogenblik hangt de man aan de gans, maar als deze tusschen zijn vingers doorglipt valt hij in het water, onder oorverdoovend gejuich der toeschouwers. En zoo lang volgen andere duikelaars tot de gans van zijn kop is beroofd.

Dit volksvermaak werd ook gehouden op boerewagens, die met vaart onder het touw door bolderden.

„Men rydt er zy aan zy op eenen zegewagen,
Daar Frerik Onversaagt wel zeven jaar op zat,
En voerde tweemaal s' weeks de zwijnen naar de stadt.
Zyn buurman hadt hem eerst gebruikt in vroeger tyden,
En was er meê gewoon de mestvaalt uit te ryden.
Dat is de stasikoets der helden die zoo fier
De wieken fnuiken van het edelmoedig dier,

---

[1]) v. d. Venne, t. a. p. blz. 153.
[2]) Reproductie Oude Tijd, 1869, blz. 305.

Wiens overbestevaar weleer voor d' oude wallen
Van Rome op schiltwacht stondt; hoe is uw roem vervallen,
Doorluchte vogel! nu held Krelis in dien staat
Uw vlerken plukt, en strooit de pluimen langs de straat;
Uw kop rukt van den romp, en voert door gansche plassen
Van bloet uw leden om aan zyn bestovene assen" [1]).

Een waardig pendant van dit spel was het katknuppelen. De Zweedsche geleerde Bengt Ferrner, wiens journaal van zijn reis door ons vaderland onlangs door Prof. Kernkamp werd uitgegeven [2]), geeft er het volgende verslag van. „Wij passeerden — het was in 1759 — een dorp Schoten genaamd, waar wij het voornaamste tijdverdrijf van de boeren in deze streek zagen. Zij hadden n.l. een gesloten ton opgehangen, met een levende kat er in. Twee en twintig boeren hadden daarop samen zeven gulden ingelegd. Zij moesten op een zekeren afstand van de ton, de een na den ander, in bepaalde volgorde, een stuk hout gelijk een kegel uit al hun macht tegen de ton werpen en daarmede voortgaan, totdat de ton brak en de kat er uit sprong. Hij, die den laatsten slag toebracht, voordat de kat er uit sprong, won het spel en kreeg den heelen inleg. Wij bleven wachten totdat dit spel uit was en de kat er uit sprong; het was de tiende maal, dat deze kat voor dit spel gebruikt werd. Het vermakelijkste voor mij was om te zien naar het teleurgestelde gezicht van hen, die de ton niet raakten, wanneer hun zoo ongeduldig verbeide beurt kwam".

Op de Friesche kermissen zag men steëvast een ringrijderij. Een Friesche juffer, die later de vroolijke herinneringen harer jeugd te boek stelde, trok er met haar vrijer Symen op af. Het was in 1766 en de rijderij werd gehouden te Stiens. Er waren zes paren. Halverwege het renperk stond een paal met een arm, die tusschen de vingers den ring hield. Ruiters moesten dien in galop met een degen steken. Telkens als dit gebeurde, werd op de

[1]) Rotgans, Boerekermis, boek II.
[2]) Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Genootsch. dl. XXXI, blz. 314.

trompet geblazen en wie het tot drie maal toe deed, won den prijs. Nu was Symen ditmaal de held, wien dit gelukte. De zes ridders schaarden zich voor de herberg en Symen met zijn schoone werden als koning en koningin statelijk gekroond. Hij kreeg als prijs der overwinning een zilveren tabaksdoos, zij een ring. Toen moest elke juffer achter haren ridder te paard stijgen en zoo reden zij, met een trompetter voorop, het dorp rond, van honderde toeschouwers vergezeld. Eindelijk werd weer voor de herberg stilgehouden. Men steeg af en de koning en de koningin werden naar een kamer geleid, waar zij plaats moesten nemen op een troon. Daar was een tafel aangericht, waar ook de andere vijf paren aanzaten om een verkwikking te gebruiken. Niemand mocht de kamer binnentreden noch den troon naderen, zonder iets in de bus te werpen, die bij den disch geplaatst was; de eene helft was voor de armen bestemd, voor de andere helft moest de kastelein den volgenden Zondag een maaltijd aanrichten voor koning en koningin [1]).

Het hondewippen leverde ook groot vermaak op. De inwoners van Rinsumageest dankten er den scheldnaam „hondewippers" aan. Zij schenen er zelfs trotsch op te wezen. Daags voor kermis werden alle honden, die op straat liepen, gevangen en den volgenden dag gewipt. Aan de herberg, die tevens het rechthuis was, hing een vlag uit, waarop een hooge steenen pijp (brug) was afgebeeld, waarop twee mannen stonden met een touw in de hand, terwijl een hond in de lucht buitelde, en daaronder de woorden: „vivat de hondewippers!" [2])

Elders had men pret met vogelsnijden, hanegevechten, of pauwknuppelen [3]).

Grabner echter kon in 1792 getuigen: „alle deze ge-

[1]) Oude Tijd, 1872, blz. 287 v.v.
[2]) Oude Tijd, 1873, blz. 310.
[3]) Rotgans, Poezie, blz. 656.

noemde spelen, die gedeeltelijk even barbaarsch als gevaarlijk zijn, ken ik alleen van hooren en zeggen, want ze raken ook hoe langer hoe meer uit de mode".

Zoo veranderen de tijden en wij veranderen met hen.

III

De strijd die tegen de kermis werd gevoerd.

Toen de oude landskerk werd gereformeerd, hief zij terstond haar wapens tegen de kermis op. Zij bond dien strijd aan op tweeërlei grond. Vooreerst was haar de kermis een afgodisch feest, dat eere bracht aan „opgeworpen santen en santinnen" [1]) en „onbeschaemdelick in het midden van het licht des Evangelies den naem van den Misgodt op haer voorhoofd droeg" [2]). Deze afgoderij achtte zij minstens zoo bedenkelijk als die der heidenen voor het oudste Christendom [3]). Want de Roomsche hierarchie was haar „de vrouw op het scharlakenrood beest, dat vol was van namen der godslastering en had zeven hoofden en tien hoornen, en was bekleed met purper en scharlaken en had in hare hand een gouden drinkbeker vol gruwelen en was dronken van het bloed der heiligen en die de inwoners der aarde dronken maakte met den wijn harer hoererij" [4]). En wilde men feest vieren, slechts één dag moest den Heere heilig gehouden worden, nl. de sabbath. Al het andere was inzetting van menschen [5]).

De tweede drijfveer tot den strijd was het „onghesouten werck der duysternisse", dat aan deze hoogtijden verbonden was. Het waren „gantsch onnutte occasien der verroeckeloosinge van veele sielen" [6]). Gelijk God in Zijn heilige Wet den stootigen, onbewaakten stier, die een man

[1]), [2]) en [3]) Teellinck, t. a. p. blz. 16, 22.

[4]) Teellinck, t. a. p. blz. 23. Openbaring van Johannes, hoofdst. 17.

[5]) J. Koelman, Reformatie Nodigh omtrent de Feestdagen, 1675, blz. 83—84.

[6]) Teellinck, t. a. p. uit de Opdracht.

of vrouw doodde, de straf der steeniging toewees, zoo was de kermis een stootig dier, dat verdaan moest worden, omdat het de zielen wondde en verdierf [1]).

Dit oordeel ligt ten grondslag aan al hetgeen in synode, classis of kerkeraad tegen haar in het veld werd gebracht en aan al wat uiting vond in de stichtelijke litteratuur, zoo predicatie als tractaat, der zeventiende eeuw [2]).

Is dit oordeel niet te streng? Schreiden de kermisongerechtigheden dan inderdaad ten hemel?

Jacobus Scheltema verzekert in zijn geschied- en letterkundig mengelwerk, dat volgens de eenstemmige berichten van bedaarde opmerkers, het jongvolk op boerekermissen zelden of nooit de matigheid uit het oog verloor [3]).

Welke opmerkers hij bedoelt, weet ik niet, maar dat zij scherp hebben opgemerkt, betwijfel ik. Want de werkelijkheid was geheel anders. Rotgans wist wel wat hij deed, toen hij bij den aanhef van zijn „Boerekermis" de bacchanten aanriep om zijn snaren te helpen spannen.

„Gy nachtbachanten en rinkinkers, Libers knechten,
En gy paapinnen, die met slingerende vlechten,
Bemorst en ongekemt, als uitgelaten zwiert:
Die met een puilent oog god Bacchus jaarfeest viert,
Of plag te vieren aan den voet van zyne altaaren:
Brootdronke wyven, die, als zinnelooze schaaren,
In 't ruige pantersvel, gedurig Evoé
Liet klinken over 't woudt, ontwaakt, verhoort mijn beê;
Komt, helpt my zingen, en verlaat uw nachtspelonken:
Uw byzyn moet myn vier in dit gedicht ontvonken:
Gy zyt op zulk een stof volkomen afgerecht.
En gy, o bestevaâr, Sileen, getrouwe knecht
Van vader Bromius, die eertydts, zat en dronken,
Al knikkebollende op uw ezel plag te ronken,
Daar gy den wynstandaardt naar 't Indiaansche strandt
Geleidde, met uw heer, ontwaak, o hoofdtbacchant!
Ik noode u hier ter feest by 't leegen van de stoopen".

[1]) Teellinck, t. a. p. uit de Opdracht.

[2]) Reitsma en v. Veen, Acta van de Prov. en Part. synode te Woerden, 10 Aug. 1604, te Appingedam, 8 Mei 1604, te Goes, 1620, Rotterdam 1621. J. Hondius, Swart Register van duysent sonden, 1679, blz. 108, 150, 242.

[3]) Dl. IV, St. III, blz. 255.

Bacchus en Pan waren dus de schutspatronen van de Stichtsche kermis, wat geheel overeenkomt met het getuigenis van Buchell, die te Loenen aan de Vecht kermisvierende meisjes zag rondzwieren met dronken boeren en op de Voorhoutsche kermis dansen door het landvolk zag uitvoeren, die de perken der eerbaarheid verre overschreden [1]).

In Zeeland was het niet beter, want de Vlissinger burgemeester Mr. Izaak Winkelman schreef: „de kroegen en herbergen, de straten en wegen leveren het bewijs van gepleegde hoererij en overspel; ja, men weet wel, dat dit bij de heffe des volks in het openbaar plaats heeft. Maar ook de hoogste rangen verlagen zich. De deftigheid ontfronst het gelaat. De zedigheid bloost minder en de teederste ooren hooren zonder kwetsing de grootste dubbelzinnigheden" [2]).

Wij gaan een herberg binnen, „wijl de avond valt en kleedt den Haag in rouw".

„Daar leeft men weer op nieu, daar schenkt men volle glaazen,
Daar hoort men 't volk niet aars als maar om drinken raazen;
Schenk in, zuip uit, haal meer. Het geld lyd geen gebrek.
Kom hospis, tap, of aars ik klop je voor je bek.
Ik docht dat gaat heel wel, 't is kermis, laat maar loopen.
'k Zeid, hospis, wilje my een roemer wyn verkoopen?
Heel graag, Sinjeur, dat was het antwoord dat ik kreeg:
'k Ontfing de roemer, en ik dronk hem schoontjes leeg,
En eischte een tweede, en toen ging ik aan het rooken.
Het volk, door 't druivezop geraakt, begind te spoken,
En zingen uit de borst, de vreugde die groeid aan,
Elk spreekt van blijven, en niet een om heen te gaan.
Het volk raakt van de wijn hoe langs hoe méér bestoven" [3]).

Het jongvolk giet den wijn in kommen, doet er suiker en beschuit bij en laat dit tot diep in den nacht rondgaan om er met zilveren lepels uit te happen [4]). Ten laatste is het een zwelgpartij, waar walgelijke tooneelen worden afgespeeld.

[1]) Diarium, ed. Brom en v. Langeraad, 1907, blz. 84 en 330.
[2]) Brasser, t. a. p. blz. 166, 167.
[3]) J. v. Hoven, Schilderij van de Haagsche kermis, 1715, blz. 13.
[4]) Rotgans, Poësie, blz. 648.

Ook was de kermis rijk aan vechtpartijen. Elke stad, ieder dorp kon toen nog beschouwd worden als een afzonderlijk vaderlandje met eigen zeden, gebruiken, taal en rechten. Een paar uur verder hoorde men een anderen tongslag en andere woorden. De onderlinge jaloezie was groot. Nauwelijks duldde een kerspel, dat men elders hooger toren en grooter kerk had of dat naburige jongens met de dorpsmeisjes kwamen vrijen. Vandaar dat het aantal spot- en scheldnamen, die men elkaar gaf, legio was.

„Het Hollandsch volk geeft ligt, uit jokkernij
Een bijnaam aan een dorp of vlek of burgerij" [1]).

Maar die jokkernij werd vaak zeer ernstig opgevat en gaf op kermisdagen menigmaal aanleiding tot vechtpartijen. Het noemen van een scheldnaam gold dan als een oorlogsverklaring. Zoo stond te Berlikum een huis met in den voorgevel een steentje, waarop een hond was uitgehouwen, zittende in een pan. Daaraan dankten de Berlikumers den naam „hondevreters". Eenige „bysfeinten" [2]) van St. Annaparochie bezochten de kermis te Berlikum. Zij wandelden tegen den avond het dorp op en neer, droge visch etende, toen een hunner naar genoemden gevelsteen een vischvel wierp onder den uitroep: „daar hond, heb jij ook wat!" Dit werd door Berlikumers gehoord en later in de herberg besproken. Toen ontstond een bloedig gevecht, waarbij de schimpers het onderspit delfden [3]).

De vechtlust zat er bij het volk diep in. 't Was een Germaansche erfzonde. Elkaar te kwetsen of te verminken met vuisten of stokken achtte men te behooren tot de vrijdommen des volks. Men stak droog zand in de broekzakken om daarmeê in 't heetst van den strijd de oogen der tegenpartij vol te werpen; of men hield de kop van een aarden pijp in de gesloten vuist om zooveel gevoeliger

[1]) Citaat uit Le Francq van Berkhey, Nat. Hist.
[2]) Bysfeint = lustige snaak, grappenmaker.
[3]) W. Dijkstra, Uit Frieslands volksleven, 1895, dl. I, blz. 288.

te treffen, ja sommigen vijlden zaagswijs hun nagels uit om daarmede iemand het gelaat te kunnen openrijten. Het bekkesnijden was zelfs een spel, een soort boerentournooi, dat gehouden werd naar bepaalde wetten en regelen met een mes zonder punt. Wie een jaap over de wang kreeg, was daarop niet weinig trotsch [1]) en de overwinnaar werd toegejuicht als een volksheld. Elk dorp had zijn voorvechter of haneveer, die te kermis zijn mes in de gelagkamer aan den balk hing met een uitdaging van ieder tot een tweegevecht. Daar vaak weinigen lust hadden tot den kamp, verzonnen de herbergiers iets anders. Zij loofden een prijs uit: een mes met zilveren hecht en met roode linten omstrikt. En dan waren er liefhebbers genoeg. In 't laatst der zeventiende eeuw begon de overheid op zware boeten dit snijspel te verbieden, zoodat het in onbruik geraakte [2]). Maar de vechtpartijen bleven. Het eerste en tweede boek van Rotgans' „Boerekermis" eindigt dan ook met een verwoede vechtpartij, waaraan vooral vrouwen deelnamen.

„De kap raakt van de kruin, de nagel in de wangen
De neusdoek van den hals: en bei die wyven hangen
Als klitsen aan malkaâr, en plukken onder 't woên
De koppen allebei zoo kaal gelyk een hoen.
Het bloet druipt uit den neus, en sypelt langs de jakken.
Het kermiskleedt wordt vuil, en glimt van roode vlakken.
De kroplap van de borst, de goude bel van 't oor.
Toen riep er een: laat los, maar hy kreeg geen gehoor:
Dies wurp hy elk op 't lyf een volle kruik met water.
Toen rees er onder 't volk een ysselyk geschater.
En ik, die my niet kon onthouden van gelach,
Ging aanstonts daar van daan, en zeide elk goeden dag" [3]).

Als wij dit alles nog eens overzien, achten wij het vonnis, door praktizijns als Teellinck over de kermis geveld, niet te streng. Het was waar wat hij schreef:

[1]) Grabner, Brieven, blz. 105. L. Smids, Schatkamer, blz. 29.
[2]) „Maar op de kermissen wort nu niet veel gesneden;
De boeren hangen nu het mesjen niet meer op,
Men krijgt in geen gelag voorvechters bij den kop".
C. Droste, Haegse kermis; Bedr. I, Tooneel II.
[3]) Rotgans, Poëzie, blz. 643—651.

„soo haest als de baniere deser godlooser hoochtyden verheven is, soo mach men stracx sien de gheheele plaetse als in oproer, vol van getier, gebaer ende vleeschelick geraes, ende overal waer dat ghy oock u oogen slaet, so moogt ghy vernemen allerley wulpsicheydt ende overdadicheyt, evenals ofte daer geen God in de weerelt en ware, alsofte jae den Duyvel der hellen, meester van allen nu gheworden ware" [1]). En daarom hebben de geestelijke leidslieden des volks met macht getuigd en geijverd tegen dezen „dach der duysternisse". Teellinck deed het zeer welsprekend toen hij Jezus Christus voorstelde, bedroefd, medelijdend, toornig het kermistooneel aanziende en Hem dan aldus sprekend invoerde: „Wat hoor ick, wat sie ick, wat volck is hier voor mynen ooghen? Is dat myn volck, waerover mynen naem wort aengeroepen, dat door den doop sich aen my gegeven heeft; dat ick voor duysentderley teeckenen, wonderen ende mirakelen soo hooge hebbe verheven, dat al de weerelt sich daerover verwondert; dat ick hebbe ghekoestert onder myne vleughelen der bescherminghe, als een hinne hare kiecxkens koestert; dat ick hebbe opgevoet in den overvloet van alle goede dinghen; dat ick geroepen hebbe tot de hope van een beter leven. O sondich volck, wat macht des Duyvels is over u gecomen? Cont ghy u niet eenen dach onthouden? Waerom zijt ghy soo onbesuyst, mijn volk, dat ghy daer toe loopt als een grimmich henghst tot den strijdt? O betert u, betert u, alle ghy die mijnen name draecht, laet varen uwe kermisvreuchden, ghy cruyst my wederom op een nieu, ghy ruckt open mijne wonden, ghy doorboort mijne zijde, ghy doorsnijt mijn herte ende bedroeft mijnen Gheest. En ghy myn uytvercoren volck, myn vrome, myn Duyve, ghylieden dien ick de verborgentheden myns Coninckrycx bekent ghemaeckt hebbe, de troosten des gheestes te smaken ghegeven hebbe, tot

[1]) Teellinck, t. a. p. blz. 18.

mynen dienste geroepen hebbe, om de wercken des Duyvels te beschamen ende de verdoolde weerelt tot een salich achterdencken te helpen brengen; siet toe, dat ghylieden niet oock uw lot werpt in het schoot der weereltsghesinde; neemt ghy myn cause voor, toont dat ulieden sulck onchristelick gelaet mishaecht; soo sal ick immers noch eenige getuygen hebben om myne eere voor te staen ende myne vyanden te beschamen" [1]).

Het getal van hen, die daarmede instemden en het op zich zelven toepasten, was niet groot. Teellinck klaagde „dat de kleinen Christi" werden uytgeroepen voor schynheylighe, queselaers, vyse hoofden, moeylike geesten, onreckelicke menschen, pilaerbyters, bybeldragers, besnyders van de Christelicke vryheyt, verspieders, verklickers, precysianen, hyprocryten ende al wat een vinnighe bitterheydt meer pleeght uyt te walghen" [2]). Behalve de nauw-levende Gereformeerden behoorden daartoe de strengere gezindten der Mennisten als de Oude Vlamingen en de Bekommerde Friezen.

Droste laat in zijn blijspel „de Haegsche kermis" een kwaker optreden, die door een jongedochter in verzoeking wordt gebracht om te gaan smullen in de wafelkraam. Maar wat zegt hij?

„Myn lieve Fytje Sus, hoe kont gy my dat vergen?
Sal ick om wat beslag den hemel durven tergen;
En de verdoemenis inswelgen door myn keel,
Als onvernuftig vee, door 't lockaes van wat meel?
Hoe wel, selfs in die saeck, is weynig kwaet gelegen:
Maer door de plaets en stont heeft sy vergift gekregen.
Hetgeen ick in myn huys, soud' eeten onbeswaert,
Daer ben ick, in een kraem, en kermis, voor vervaert.
Het is myn meining niet, dat waeffelen niet deugen,
Dat is daer ver van daen. Ick sou die selfs wel meugen:
Voornamentlijck, indien wel suycker en kaneel,
En boter, boven dat, gemengt was onder 't meel.
Maer op een Bacchusfeest, de jaertydt van de snooden,
Als de ligtvaerdigheyt in swang gaet, ist verboden.
Die met de kermiskost sig selven dan versaedt,

[1]) Teellinck, t. a. p. passim. blz. 118—125.
[2]) Teellinck, t. a. p. blz. 106.

Geloof ick, dat een vloeck op sijn gewisse laedt.
Ick sal in 't huysgesin daer noyt yets tegen seggen:
Maer laeter op 't vuer het yser aenstonts leggen:
Soo ras ick tot Sardam sal wesen aengelandt;
Tot teycken, dat ick daer niet tegens ben gekant" [1]).

Wie zich in de zeventiende eeuw oefenden in ware godzaligheid zouden ongetwijfeld een dergelijk antwoord hebben gegeven.

De kerk hield voortdurend bij de overheid aan om de kermis af te schaffen. Vooral Jacob Cats stond als pensionaris van Middelburg sterk onder invloed van Teellinck, die aldaar predikant was. Van afschaffen kwam echter niets, wel van een weeren van allerlei vermakelijkheden. De Staten van Zeeland verboden b.v. bij placcaat van 9 Juni 1625 op strenge straf en bedreiging, de menigte van lediggangers en deugnieten, die onder voorwendsel van negotie te drijven, op de vrije markten kwamen om vertoningen te doen, kamerspelen, poppenspelen, aasspelen, zakspelen te vertonen, loterijen te houden en diergelijke tuischerijen te oefenen" [2]). Het is echter nog de groote vraag of aan dit placcaat wel de hand is gehouden.

Slechts op enkele dorpen verliep de kermis door de censuur, die de kerkeraad uitoefende. Den 6den Juni 1648 besloot het consistorie te Wemeldinge „tot weeringe der kermisse" de christelijke tucht te oefenen. Den volgenden Zondag werd van den preekstoel afgelezen, dat de kermis een „afgodisch werck der duysternisse" was en dat allen ledematen verboden werd kermis te houden, in de kramen iets te koopen, kermisgasten te ontvangen of hun kinderen op straat te laten spelen. Wie tegen dit verbod zondigde zou van het Heilig Avondmaal worden gesuspendeerd. Het gevolg was, dat de kermis leeg stond. Toen het volgend jaar weer tegen kermis liep, prees de pastor van Wemel-

[1]) Droste, t. a. p. blz. 42.
[2]) Groot Holl. Placcaatb. dl. IV, fol, 1032. De goochelaars werden in 1675 te Kampen geweerd. Bijdr. t. d. gesch. v. Overijssel, dl. I, blz. 357.

dinge zijn gemeente over haar standvastigheid en vermaande haar bij de goede keuze te volharden en niet „met de gewassen zeuge weder te keeren tot de wentelinghe in het slijck", anderszins dreigde hij op nieuw met de roede der tucht. Op deze wijze heeft de kermis het daar moeten afleggen [1]).

Op de meeste plaatsen baatten echter de meest krasse maatregelen der kerk niets. Te Sebaldeburen had telken jare op Hemelvaartsdag de eedstaving der redgers plaats. Daaraan was een kermis verbonden, waar het uitgelaten toeging. Reeds in 1617 was de classis Westerkwartier bij de magistraat over de schandalen gaan klagen, maar in 1652 werd de kerk nog verhuurd aan tappers en kramers en was de pastorie een herberg gelijk [2]).

In 1672 scheen het doodsuur der kermissen geslagen. Door den nood der tijden zat het volk in zak en asch. Het landsgevaar stemde tot boete en verootmoediging. De lust tot pretmaken was geweken. Alom werd de kermis afgesteld. De provinciën leken „ontkermist" [3]). Toen echter het gevaar was geweken, vlood die stemming, haastig als een morgenwolk. De aangeboren zucht tot vermaak kwam weer boven en op den ouden voet roesemoesde en rinkinkte de volkspret voort.

Niet de strijd tegen de kermis heeft haar bestaan doen kwijnen, maar wel de langzame wijziging in denkbeelden en toestanden. Alles is aan slijting onderhevig, ook wat met taaie vezels in het volksleven zit geworteld. Vrouwe Kermis werd in de vorige eeuw een teringpatiente. En al trekt zij het sierlijkste, nieuwste kleed aan, zij kan haar armoede en haar kwaal niet meer verbergen. Haar graf is reeds gedolven en haar einde niet verre. Sic transit gloria mundi.

---

[1]) Oude Tijd, 1873, blz. 82.

[2]) G. A. Wumkes, De Geref. Kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595—1796), 1904, blz. 70, 71.

[3]) Hollandt ontkermist door de Franse Kermisgast, met een goede Raedt in dese quade Tijdt, 1672.

HET ACADEMIELEVEN

door

Dr. S. D. VAN VEEN

„Hohe Schulen sind die Mütter der Gelehrten Wenn nun Niederland dieser Kinder eine grosse Menge zehlet, kan man leicht gedencken, dasz es auch daselbst an jenen nicht mangeln werde".

H. L. Benthem. 1698.

1. ACADEMIËN EN ILLUSTRE SCHOLEN

De Bardewicker Superintendent Heinr. Ludolff Benthem, die in de jaren 1686 en 1695 een nog al langdurig bezoek aan de Nederlanden gebracht had, toonde zich in zijn Holländischer Kirch- und Schulen-Staat[1]) ten hoogste ingenomen met den toestand, waarin het Hooger Onderwijs in de zeventiende eeuw hier te lande verkeerde, en de belangstelling, die men daarvoor koesterde. „Ich rechne auch billig — zegt hij [2]) — unter das Löbliche dieses Volcks, dasz die Wissenschaften geliebet, und welche was gelernet haben, geachtet werden. Die Handlungen haben dieses Land reich; aber die Künstler und Gelehrte solches berühmt gemachet. Was Barlaeus in seiner Oration, von der Verknüpffung der Studien und commercien mit Worten gezeiget, das stellen sie in dem Werck selbst vor. Niederland hat sonderlich diese zweyhundert Jahr her den Ruhm, dasz es die Gelehrtesten der Welt beherberget habe. So sich ein Gelehrter in andern Landen hervorgethan, hat man solchen hieher geholet und so wol gehalten, dasz viele fürtreffliche Männer lieber dieser

[1]) Franckfurt und Leipzig. MDCXCVIII.
[2]) O.a. O. Th. I. S. 18, 19.

Kauffleute, als der grösten Potentaten in Europa Beruff annehmen wollen". Op een andere plaats verklaart hij: „Solte das Sagen derer Grund haben, welche klagen, dasz das sonst räumigte Teutschland mit so vielen Universitäten beschweret sey, So musz man sich wol verwundern, dasz die vereinigte Niederlande in ihren engen Gräntzen so viel derselben fassen, welchen es doch niemahls an grosser Menge der Studirenden fehlet" [1]).

De Duitsche Lutheraan heeft niets te veel gezegd van het Gereformeerde Nederland. De belangstelling in het Hooger Onderwijs was hier inderdaad zeer groot, te groot zelfs, als men bedenkt, dat door versnippering van krachten ten gevolge van overdreven provincialisme, de zaak zelve veelmaals schade leed. Iedere provincie toch had haar eigen academie of meende althans iets te moeten hebben, dat daarop geleek. Vandaar dat, naast de hoogescholen, in verschillende steden athenæa of illustre scholen werden opgericht.

Bij het begin der zeventiende eeuw bestonden hier twee hoogescholen, namelijk te Leiden en te Franeker. Op voorstel van Prins Willem I besloten de Staten van Holland en Zeeland den 3 Januari 1575 tot de oprichting van een hoogeschool, die te Leiden gevestigd zou zijn. Het allereerste doel dezer stichting was de opleiding van leeraren van de Gereformeerde religie, waaraan groote behoefte gevoeld werd. Niet alleen echter de godgeleerdheid, maar ook de rechtsgeleerdheid en de geneeskunde, de wijsbegeerte en andere vrije kunsten, alsmede de latijnsche, grieksche en hebreeuwsche talen zouden er onderwezen worden door „Doctoren ende Leeraers daer toe gequalificeert, ende aen te nemen". Met het oog op de toenmalige en „langduyriche Crychsberoerten", waardoor de beoefening der wetenschap tegengehouden werd en het voor de ouders gevaarlijk was hunne kinderen naar buiten-

[1]) O.a. O. II. 3.

landsche hoogescholen te zenden om daar te studeeren, werd de oprichting van een universiteit hier te lande noodzakelijk geacht. En dat de vestiging te Leiden geschiedde, was vooral ter belooning van de kloeke houding der burgers en inwoners bij gelegenheid van het pas doorgestane beleg. De inwijding had reeds zeer kort daarna, den 8 Febr. 1575, plaats met een plechtige redevoering van Caspar Coolhaes, den eersten hoogleeraar in de theologie, nevens wien terstond zes professoren optraden, nl. twee in de rechten, twee in de medicijnen, een in de wijsbegeerte en een in de wis- en sterrekunde [1]).

Tien jaren later stichtten de Staten van Friesland een universiteit te Franeker, „dewijle noch de Kercke Godts noch het politieke regiment niet can noch mach sonder geleerde personen bestaen". Zij vonden hierin veel steun en raad bij den stadhouder Willem Lodewijk. Den 29 Juli 1585 werd de nieuwe stichting ingewijd met vier faculteiten, die van godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid, geneeskunde en oude talen en fraaie kunsten, en met zeven hoogleeraren [2]).

In den loop der zeventiende eeuw werd dit tweetal tot een zestal vermeerderd. Reeds spoedig na de Reductie in 1594 hadden de Staten van Stad en Lande besloten tot de stichting van een eigen Collegie, maar de tijdsomstandigheden en de kosten hielden de uitvoering tegen. Intusschen werden verschillende stipendiaten verleend aan buiten de provincie studeerende jongelui, maar de gedachte aan een eigen universiteit bleef levendig, zoodat den 26 Nov. 1612 besloten werd tot de oprichting van een „Provintiael Collegium" met vijf professoren, die onderwijs zouden hebben te geven „in Theologia, Jurisprudentia,

[1]) M. Siegenbeek, Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool van hare oprigting in den jare 1575 tot het jaar 1825. 2 dln. Leiden, 1829, 32. — G. D. J. Schotel, De Academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw. Haarlem 1875.

[2]) W. B. S. Boeles, Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenæum te Franeker, 2 dln. Leeuwarden 1878, 89.

Medicina, Historiis, Philosophia et Mathematica". Den 23 Aug. 1614 werd de universiteit te Groningen ingewijd. De zes benoemde professoren waren allen daarbij tegenwoordig, nl. één in de theologie, twee in de rechten, één in de medicijnen en de mathesis, één in de historiën en in de grieksche taal, en één in de physica, metaphysica en logica [1]).

Te Utrecht besloot de Stads vroedschap den 14 Maart 1632 tot afschaffing van het Tuchthuis, waarvan „de gewachte vruchten tot noch toe niet en sijn vernomen" en tot het oprichten van een Illustre School, waartoe de voor 't onderhoud van 't tuchthuis bestemde gelden gebruikt zouden worden. Eerst den 17 Juni 1634 werd deze school met vijf professoren geopend, doch reeds den 17 Febr. 1636 werd het verzoek der Vroedschap, om haar tot een academie te verheffen, door de Staten van Utrecht ingewilligd. Den 26 Maart d.a.v. werd zij als zoodanig ingewijd. Zij had toen zeven professoren, over de vier faculteiten verdeeld [2]).

Uit de Veluwsche kwartierschool, die in 1600 te Harderwijk was gesticht met één hoogleeraar in de rechten, waarbij het volgende jaar één in de theologie kwam, is in 1648 de Geldersche hoogeschool ontstaan. De Staten der drie kwartieren van Gelderland hadden daartoe den 14 April 1647 reeds het besluit genomen. Den 12 April van het volgende jaar had de plechtige inwijding plaats met acht hoogleeraren, van welke één tegelijk gewoon hoogleeraar in de practische wijsbegeerte en extra-ordinarius in de medicijnen was [3]).

Jalouzie tegenover Harderwijk leidde de stad Nijmegen,

[1]) W. J. A. Jonckbloet, Gedenkboek der hoogeschool te Groningen. Groningen 1864.

[2]) Resolutiën van de Vroedschap van Utrecht betreffende de Academie. Uitgegeven door Dr. J. A. Wijnne en Lucie Miedema. Utrecht 1900.

[3]) Herm. Bouman, Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare Hoogleeraren, 2 dl. Utrecht 1844, 47.

daarin gesteund door het kwartier van dien naam, er toe binnen hare veste een illustre school te stichten, die den 3 Mei 1655 werd ingewijd met drie hoogleeraren, één in de rechten, één in de theologie en één in de wijsbegeerte. In het volgende jaar werd deze tot een kwartieracademie verheven en werden haar de universitaire rechten toegekend. In 1679 echter weigerde het hof van Gelderland den door haar verleenden doctoralen bul te erkennen en hield zij op te bestaan. In het geheel waren in de 24 jaren van haar bestaan twaalf professoren aan haar verbonden geweest [1]).

Behalve de genoemde hoogescholen waren er nog verschillende illustre scholen, waaraan enkele hoogleeraren verbonden waren, maar die het recht van examineeren en promoveeren misten. Sommige steden hadden zulk eene inrichting in 't leven geroepen, deels uit naijver, deels om het haren burgers gemakkelijk te maken hunne zonen te laten studeeren. Verder diende een illustre school ook voor menigeen ter betere voorbereiding tot de universitaire studiën. Aan deze scholen waren echter niet altijd en zelfs meestal niet alle faculteiten vertegenwoordigd. In 1630 richtten Deventer en Amsterdam er eene op, en deze beide stichtingen konden vaak in menig opzicht wedijveren met de bestaande hoogescholen. In 1636 volgde Dordrecht, in 1637 's Hertogenbosch, in 1646 Breda, in 1650 Middelburg, in 1681 Rotterdam, in 1685 Maastricht [2]), en in 1686 Zutfen.

Zes hoogescholen en daarbij dan nog zoovele illustre scholen, dat was, hoe groot ook de belangstelling in de wetenschappen mocht wezen, voor een klein land als het onze, echter toch wat te veel. Wel waren de kosten der illustre scholen uit den aard der zaak heel wat geringer

[1]) J. in de Betouw, Quartierlijke Academie en apostolische of Latijnsche school te Nijmegen. z. p. en j.

[2]) Deze was echter eene Latijnsche school met den naam van illustre school. Hare leeraren heette echter professoren.

dan die der hoogescholen, maar deze eischten dan ook vaak zeer groote uitgaven, die voor ééne provincie wel eens te hoog dreigden te loopen. Het gevolg was, dat in tijden van schaarschte bekrimping soms noodig was, waaronder het onderwijs noodwendig moest lijden. Bovendien doorleefde ten gevolge van bijzondere tijdsomstandigheden of door onderlinge twisten de eene of andere hoogeschool soms een tijd van verval, zoodat het aantal studenten verminderde. Toen de Nijmeegsche hoogeschool in 1679 ophield te bestaan, was juist de laatste en éénige hoogleeraar naar Franeker vertrokken. De andere vijf hoogescholen bleven wel de geheele zeventiende en achttiende eeuw in stand, maar sommige ervan met veel moeite. Die van Harderwijk en Franeker leidden reeds lang een kwijnend bestaan, toen Napoleon ze beide in 1811 ophief. Wel herstelde Willem I ze in 1815 in zooverre, dat zij als athenæa bleven bestaan, maar ook als zoodanig bezaten zij blijkbaar geen levensvatbaarheid meer, want in 1818 werd het athenæum te Harderwijk en in 1843 dat te Franeker opgeheven. In eerstgenoemde stad kwamen straks in de plaats der studenten kolonialen, terwijl de gebouwen der voormalige hoogeschool van Friesland werden ingericht tot krankzinnigengesticht. Sic transit gloria mundi. Amsterdam daarentegen ging vooruit: het athenæum werd in 1876 tot universiteit verheven, terwijl aldaar in 1880 een vrije universiteit op gereformeerden grondslag met drie faculteiten werd gesticht, aan welker graden in 1905 dezelfde rechten werden toegekend als aan die der andere universiteiten. Zoo telt Nederland thans weer evenals in het jaar van den vrede van Munster vijf universiteiten.

De hoogescholen stonden onder de oppermacht der regeering, die haar had gesticht. Zoo bijv. die van Leiden onder de Staten van Holland en Zeeland, die van Franeker onder de Staten van Friesland en die van Groningen onder de Staten van Stad en Lande. Iedere hoogeschool

had hare eigene wetten, waardoor het universitaire leven geregeld was en waaraan allen, die tot haar behoorden, gehoorzaamheid schuldig waren. Het bestuur en het toezicht was opgedragen aan een college van Curatoren, meestal gekozen uit regeeringspersonen en altijd uit de aanzienlijksten des lands. Te Franeker was sedert 1653 de Stadhouder Curator Magnificentissimus. In de benoeming van professoren hadden de Curatoren een groot aandeel en gaven zij meestal den doorslag. Hun aantal was niet aan alle hooggescholen gelijk. Ter vergoeding hunner onkosten ontvingen zij een klein honorarium, maar als „verzorgers" der hoogeschool genoten zij groote eer, zoodat ook den hoogleeraren — bijv. te Franeker — voorgeschreven was hen „te respecteren als Gecommitteerden van den Staet".

De gewone hoogleeraren vormden te samen den Senaat, die de inwendige belangen der universiteit te behartigen had en daartoe geregeld vergaderde onder leiding van den Rector Magnificus, dien hij jaarlijks uit zijn midden koos. Deze was feitelijk het hoofd der academie, hoewel natuurlijk zelf onderworpen aan de oppermacht der Staten en het toezicht van Curatoren. Eerbied en gehoorzaamheid waren zoowel professoren als studenten hem verschuldigd en de onderhouding der academische tucht rustte in zijne handen. De besluiten van den Senaat had hij uit te voeren en de door dezen gemaakte verordeningen, die echter niet in strijd mochten wezen met de algemeene academische wetten, moest hij handhaven. Hij had het recht straffen op te leggen aan wie in kleine dingen zich vergrepen en leidde verder de geheele academische rechtspraak. De inschrijving der studenten had bij hem plaats en ieder student was verplicht voor den Rector te verschijnen, indien deze hem riep. De pedellen moesten zijn bevelen stipt volbrengen. Te Groningen stond zelfs in de instructie van den pedel: „Hij sal gehouden sijn op de

Heer Rectorem Magnificum te passen, ende hem, als sijnen dienaer van achteren te volgen, soo dikwijls als hij gaet offte kompt van eenige publique acte, met name, wanneer hij gaet nae de praedicatie, te gelijck tot de lessen offte disputatiën, item tot de Heeren Curatoren" en „In alle solemnele actiën, als oock in Academische begrafenisse en uytvaerden, dewelcke met een oratie verciert worden, sal hy den Heer Rectori Magnifico het Sceptrum, als een teeken van de Academische macht en authoriteit, voordragen". Bij de overdracht van het rectoraat, die aan de verschillende universiteiten op verschillende dagen plaats had, werd eene plechtige redevoering gehouden, hier door den aftredenden en daar door den aankomenden rector, en droeg de voorganger aan zijn opvolger de teekenen zijner waardigheid, den scepter en het zegel, in 't openbaar over. Bij die gelegenheid werd ook een rectorale maaltijd gehouden, oorspronkelijk op 's rectors, later op algemeene kosten der professoren. De eenvoud, die in de eerste tijden er bij heerschte, maakte langzamerhand plaats voor zekere weelde.

Sedert men hier te lande universiteiten had opgericht, was ook het gevoelen algemeen geweest, dat eene hoogeschool haar eigen rechtspraak moest hebben, zoodat allen, die tot haar behoorden, onder de jurisdictie der academische vierschaar stonden en — capitale misdrijven uitgezonderd — niet aan de burgerlijke rechtspraak onderworpen waren. Naar het voorbeeld van buitenlandsche hoogescholen, werd reeds terstond na de stichting der Leidsche hoogeschool in de Statuten, door Prins Willem I den 2 Juni 1575 vastgesteld, bepaald, „dat alle Studenten, Officieren, Bodellen, Secretarius ende diergelijcke van de Universiteyt, zoo wel in Civile als Criminale saecken, 't zy of zy ageren, ofte geconveniëert mogen worden, te rechte zullen staen, voor den Rectoor ende zyne Assesseurs metten Burgermeesteren, ende twee schepenen Meesters

derzelver Stede, 't zy oft de selve met Studenten, ofte met Borgeren te doen mochten hebben". Hooger beroep van deze academische rechtbank was niet toegestaan. „Ende en zal den Officier van der Stadt niemandt, Student, ofte lidmaedt van de Universiteyt zijnde, in apprehensie mogen nemen dan nae voorgaende resolutie van den Rector ende Borgermeesteren, alleen uytgeseyt den ghenen die hy in zwaere, ende enorme delicten opt feyt bewinden sal". De hoogleeraren te Leiden waren echter niet aan deze rechtbank, noch aan de stedelijke onderworpen, maer direct aan het Hof van Holland.

Te Franeker was de inrichting eenigszins anders. Daar fungeerde de Senator judicialis als academische rechtbank, bestaande uit den Rector en vier assessoren, uit elke faculteit één, die op den dag, waarop de Rector gekozen werd, voor den tijd van één jaar benoemd werden, terwijl de secretaris van den Senaat als griffier en een fiscaal als openbaar ministerie fungeerde. Ook de professoren waren aan deze rechtbank onderworpen. Te Groningen eveneens ressorteerden allen, die tot het lichaam der universiteit behoorden onder deze rechtbank, niet alleen de professoren en studenten, maar ook de pedel, de academiedrukker, de auctionarius, de academie-bode en de oeconomus der burse. Hier deed de Senatus minor, bestaande uit den Rector en zijn twee assessoren, van welke jaarlijks één aftrad, dienst als forum academicum. Te Harderwijk strekte zich de rechtsmacht van den Senaat of van Rector en assessoren uit „niet alleen over eigenlijk gezegde Studd. en suppoosten dezer Universiteit; maar speciaal ook over Professoren, derzelver vrouwen, kinderen, domestieken, sterfhuizen en wat diens meer is".

De straffen, die zulk een academische rechtbank oplei, waren zeer verschillend. Nu eens gaf zij eene berisping, dan veroordeelde zij tot een boete. Opsluiting in den carcer, de gevangenis der hoogeschool, soms op water

en brood, had dikwijls plaats. In ernstige gevallen werd iemands naam geschrapt uit het album studiosorum of werd hij voor een bepaalden tijd of voor altijd van de academie verbannen (relegatie). Gewoonlijk was men echter, vooral tegenover de studenten, niet al te streng. Alleen, men paste wel eens zware boeten toe, o.a. te Groningen, waar de professoren ze onder elkander verdeelden. Vandaar soms de klacht, dat zij dit deden om zich daardoor te verrijken. Men hield evenwel veelal rekening met „de jonge jaren, driften, onberadenheid en onvoorzichtigheid dergenen, welke door hunne ouders of voogden naar de Hoogescholen gezonden, aldaar, om zo te spreken, hunne eigene meesters worden vóór den tijd". Men wilde hen niet oordeelen „naar rigeur van wetten", omdat wat zij misdreven meer aan brooddronkenheid dan aan boosaardigheid moest worden toegeschreven. „Men oordeelde derhalven zulk een vierschaar nodig, waarin de Rechter en Vader als vereenigd waren, om eensdeels de uitspattingen met ernst te beteugelen en anderdeels de beleedigden of benadeelden vergoedinge en schadeloosstelling te bezorgen" [1]).

Aan de academiën waren verschillende inrichtingen verbonden, die òf voor de wetenschap en het onderwijs noodig waren òf dienden om de studenten te hulp te komen in de kosten hunner studie.

Vooreerst vinden wij de gebouwen, waarin het onderwijs gegeven werd. Daarvoor had men bijna overal reeds bestaande gebouwen ingericht, zooals te Leiden het voormalige St. Barbara-klooster, te Franeker het oude Kruisbroedersklooster, en te Utrecht het Kapittelhuis van den Dom met de daarbij behoorende panden. Te Groningen nam men het Selwerder Convent in gebruik en timmerde daarvan en op grond van het Broêren-kerkhof het hoofd-

[1]) Boeles t.a.p. I. 250.

gebouw, uit drie gehoorzalen bestaande, met een professorenwoning, terwijl het Menolda-convent werd ingericht tot woning voor twee hoogleeraren.

Een bibliotheek was natuurlijk ook noodig. Aan het hoofd daarvan stond een bibliothecaris, waartoe te Groningen altijd een der hoogleeraren benoemd werd. Veel kon men in den regel voor deze bibliotheek niet besteden en soms drong de zucht en de behoefte om te bezuinigen tot groote inkrimping der uitgaven. Zoo stelden de Curatoren der Leidsche universiteit in 1681 een jaarlijksche som van slechts f 300 zonder meer vast voor den aankoop van boeken, en het te Groningen in 1623 van f 600 op f 400 verminderde bedrag, dat daarvoor bestemd was, werd in de geheele 17e eeuw niet verhoogd. Soms echter durfde men ook groote bedragen beschikbaar stellen om een bijzondere aanwinst te verkrijgen. Zoo werd te Leiden in 1629 aan Prof. Jac. Golius, die eene reis naar het Oosten gedaan en een grooten voorraad Oostersche boeken meegebracht had, daarvoor f 4500 betaald, terwijl de Curatoren aldaar in 1690 de kapitale som van f 33000 beschikbaar stelden voor den aankoop van de kostbare verzameling boeken en handschriften, door Isaac Vossius nagelaten. De meeste academische bibliotheken kregen echter haar uitbreiding voornamelijk door geschenken en legaten. Aan de Leidsche bibliotheek vermaakte J. J. Scaliger in 1609 zijne verzameling van handschriften. In 1668 ontving zij een rijken schat van Oostersche boeken en handschriften, bij testament aan haar vermaakt door Levinus Warnerus, in leven resident van den Staat der Nederlanden bij de Porte. Tot de kleine inkomsten ten behoeve der bibliotheek behoorde wat bijv. te Groningen en te Franeker bij promoties betaald moest worden; in laatstgenoemde stad bij de promotie van een doctor of een licentiaat zes, bij die van een magister drie gulden.

Ten behoeve van het onderwijs diende verder de hortus

botanicus of medicus, ook wel de kruidtuin of academietuin genoemd, en de verschillende musea en kabinetten. Zulk een hortus is nergens terstond bij de stichting der universiteit ingericht. Te Leiden geschiedde dit eerst in 1587, te Franeker in 1631. Te Groningen onderhield de professor in de botanie op eigen kosten een uitgebreiden tuin met zeldzame planten, voor welks onderhoud de Staten hem subsidie gaven en die daarom ook voor 't onderwijs dienst deed. Toen echter de hoogleeraar Alb. Munting zijn huis met den hortus wenschte te verkoopen, werd alles in 1691 door de provincie gekocht ten behoeve van het academisch onderwijs. Tot de oprichting van een hortus academicus te Utrecht werd in 1639 besloten. Het blijkt uit de vroedschaps-resoluties, dat „tot toerustinge vande selve Hortus uijt den Hoff vande Academie van Leijden groote quantiteijt van allerleij Semina vereert waren" en „datmen den knecht vande voors. Leijdtschen Hoff voor sijn diensten" een dubbelen gouden Nederlandschen Rijder geschonken heeft. Te Harderwijk achtten de Curatoren in 1651 het onderhoud van den twee jaren te voren in orde gebrachten hortus van zooveel belang, dat zij daarvoor zelfs „gelden tot hooge rente" opnamen.

Niet aan alle Universiteiten had men even volledige musea voor fraaie kunsten of voor oudheden of voor natuurlijke historie en even goede kabinetten, waar physische en mathematische instrumenten bewaard werden. De uitgebreidheid ervan hing af van het geld, dat er aan besteed kon worden. Voor het theatrum anatomicum had men echter, om er de anatomie ook practisch te kunnen doceeren, nog iets anders noodig dan geld, namelijk lijken. En deze waren soms nog moeielijker te krijgen. In 1655 stelde Prof. Henr. Eyssonius te Groningen zich voor, zoodra hij een cadaver machtig kon worden, een publieke sectie te doen, maar het duurde twee en een half jaar vóór hij

daartoe het lijk van een op het schavot gestorvene kon krijgen. Tot deze sectie hadden alleen de „Heeren" uit de provincie, de professoren, predikanten en studenten in de medicijnen vrijen toegang. Wie er verder bij wenschte te zijn moest een toegangskaart koopen voor zes stuivers.

Dat was dus niet iets voor arme studenten. En die waren er velen, vooral onder de theologen. Voor hen hadden Staten en steden alumniaten in 't leven geroepen, waarvoor zij echter verplicht waren zich later, als zij predikant waren, beschikbaar te stellen ten dienste van degenen, die hen hadden laten studeeren. Hoe behoeftig sommige studenten waren, blijkt uit het feit, dat een zekere Cottin te Groningen in 1687 in zijn onderhoud voorzag o. a. door den apotheker Homan les te geven in 't Fransch voor 2 gulden en 10 stuivers per maand, terwijl hij zich tevens verbonden had hem en zijn broeder „het hair te scheren" voor 2 gulden en 2 stuivers in de maand. Voor zulke arme studenten had men nu inrichtingen gesticht, die het hun wat gemakkelijker maakten hunne studiën te beginnen of voort te zetten. Zoo had men voor theologen, welke „de excessive costen, die te Leyden in der universiteyt vallen, nyet en connen dragen", aldaar in 1592 het Staten-College gesticht, dat onder bestuur van een regent en subregent stond en waar tot het jaar zijner opheffing (1801) doorgaans 40, 50 of 60 tegelijk inwoning, kost en leiding bij hunne studiën ontvingen. Te Franeker riepen de Friesche Staten kort na de stichting der academie eene burse in 't leven onder den naam van Collegium Annonarium, waar onbemiddelde studenten, zoowel vreemden als inheemschen, goedkoop eten en ook de alumni huisvesting vinden konden. Aan het hoofd ervan stond een oeconomus of tafelhouder, wiens taak streng geregeld was en die o. a. „ook allen Alumnen hare hemden, neusdoeken, slaaplakens met kussenslopen mede bewasschen" moest, „alsoo dat zy yder weke een schoon

hemde ende neusdoek" kregen „ende alle drie weken schoone slaaplakens ende kussenslopen". Voor bed met toebehooren moest de student echter zelf zorgen. Het opzicht over de burse was opgedragen aan een inspector, die eerst uit de professoren, maar later uit de burgers gekozen werd. Het aantal bursalen werd in 1600 op hoogstens 60 vastgesteld. Een dergelijke burse was den 28 Febr. 1614 ook te Groningen door de Staten gesticht ten behoeve van minvermogende studenten. In den beginne werden studenten van alle faculteiten toegelaten, maar in 1672 werd besloten, dat alleen zij, die in de philosophie of de theologie studeerden, ervan mochten genieten. Oorspronkelijk was de burse bestemd voor 40, na 1628 voor 60 studenten, waaronder 30 vreemden zouden mogen zijn, maar in 1658 werd dit getal verlaagd tot 54 en in 1673 tot 30. Ook hier stond een oeconomus aan het hoofd der huishouding, terwijl een der hoogleeraren als inspector het toezicht had.

Hoewel de Leidsche collegianten bij handteekening instemming moesten betuigen met de Gereformeerde leer en vóór hunne opneming een eed van gehoorzaamheid en goed gedrag zwoeren; de Franeker bursalen de belofte aflegden, alles te zullen doen „ter eere van God en tot dienst van den lande"; en die van Groningen beloven moesten, zich „in alle Godtvresentheyt ende eerbaerheit te willen holden ende dragen, sonder eenige moetwille of schade in de Beurse te doen"; toch liet het gedrag van collegianten en bursalen vaak zeer veel te wenschen over en was het soms noodig tot strenge straffen over te gaan. Het opzicht was meermalen dan ook bijzonder slecht en het kon zelfs in 1659 gebeuren te Groningen, dat de inspector der burse, Prof. Mart. Schoock, „herhaaldelijk minder nuchter op de burse kwam" en daar met den oeconomus in de tegenwoordigheid van studenten zat te borrelen. Maar bij al het verkeerde, dat in deze stichtingen

voorviel, waren zij toch voor velen een zegen, omdat zij het mogelijk maakten, dat onvermogende studenten van goeden aanleg gebruik konden maken van het onderwijs, dat aan de universiteiten gegeven werd.

2. HET ONDERWIJS

Dat het onderwijs aan onze hoogescholen in de zeventiende eeuw zeer hoog stond en wedijveren kon met dat, 't welk aan de beroemdste buitenlandsche universiteiten gegeven werd, blijkt reeds uit de boven aangehaalde woorden van Benthem. De verzorgers onzer academiën ontzagen meestal geen moeiten en kosten om de bekendste geleerden uit het buitenland aan hun stichtingen te verbinden. Zelfs stelde men menigmaal alle pogingen in 't werk om elkander de beste krachten af te trekken en vaak wist men door loven en bieden het zoover te brengen, dat men een zuster-academie beroofde van een hoogleeraar, die haar ten sieraad was, om voor eigen eere en bloei diens naam en onderwijs te mogen gebruiken. Het aantal professoren, die de eene na de andere universiteit dienden, was dan ook tamelijk groot. Zoo werd Herm. Witsius in 1675 hoogleeraar te Franeker. In 1679 bedankte hij voor eene benoeming te Groningen, maar in het volgende jaar nam hij die naar Utrecht aan, waar hij bleef tot 1698, toen hij naar Leiden vertrok. De twintigjarige Joh. à Marck ving zijn wetenschappelijke loopbaan aan als hoogleeraar te Franeker in 1676. In 1682 werd hij professor te Groningen en in 1689 te Leiden. En de beroemde rechtsgeleerde Gerardus Noodt bekleedde sedert 1671 achtereenvolgens het professoraat zelfs aan vier academies, Nijmegen, Franeker, Utrecht en Leiden.

Hoe hoog men de professoren schatte blijkt ook vaak uit de bepaling van hun tractement. Uniformiteit heerschte hierin niet. Onze voorvaderen verloochenden in geen enkel

opzicht hun koopmansbloed. Ook op het gebied van wetenschap en hooger onderwijs handelden zij vaak naar den regel van vraag en aanbod. Toen à Marck te Groningen beroepen werd op f 1800 benevens vrije woning, bood men hem te Franeker dezelfde voordeelen aan om hem daar te houden, maar te vergeefs. Dit inkomen was, in vergelijking van wat anderen genoten, zeer hoog. Een jaar te voren toch was het tractement van Prof. M. Leijdecker te Utrecht, evenals à Marck hoogleeraar in de theologie, „vermits sijnen bijsonderen ijver en bequaamheijt" tot f 1200 verhoogd en dit nog wel „op vertrouwen, dat hij hem voor eenigen tijd sal houden verplicht aen dese Academie". Terwijl in datzelfde jaar te Utrecht het salaris van Joh. Munnix, hoogleeraar in de anatomie en botanie, op f 600 werd bepaald, verhoogde men dat van den hoogleeraar in de geschiedenis en welsprekendheid J. G. Graevius in 1863 tot f 2000. Tot dezelfde som verhoogde men in 1702 te Franeker het tractement van Camp. Vitringa, waardoor hij bewogen werd voor eene benoeming naar Utrecht te bedanken.

Van den beginne af had men de tractementen voor alle hoogleeraren niet gelijk gesteld en zoo is het steeds gebleven. Bij de stichting der academie te Groningen kreeg de eerste hoogleeraar in de theologie Herm. Ravensberger f 900 „die huyshuyre daeronder gerekent", die in de geneeskunde en de mathesis Nic. Mulerius f 800 met „hondert dalers voor huyshuyre ende vyfftich gulden tot brandt", en die in de philosophie J. E. Huningha, die bovendien nog extra-ord. prof. in de rechten was, f 800. Te Leiden ontvingen de hoogleeraren in de letteren in 1626 maar f 600, soms f 700. Te Franeker genoot de beroemde Coccejus in 1636 slechts f 400 tractement, terwijl de Med. Prof. Phil. Matthæus in 1651 op een gelijk salaris werd benoemd, dat zes jaar later met f 200 werd verhoogd. En toch bleek deze later zulk een man

van beteekenis te zijn, dat hem in 1686 van wege zijn „hooge geleertheit, grote experientie in medicina, besondere ende ongemene langjarige diensten" de bijzondere onderscheiding ten deel viel den titel van professor honorarius te ontvangen. En te Harderwijk hadden verschillende hoogleeraren ca. 1640 niet meer dan f 550 met vrije woning. In 1652 genoten aldaar twee hoogleeraren ieder f 1000, één f 900, één f 850, vier ieder f 800, en één slechts f 750. Twintig jaar later was het tractement van allen f 800, terwijl één f 1000 ontving. Over 't algemeen werd er dan ook geklaagd over de karige bezoldiging der hoogleeraren en 't behoeft ons niet te verwonderen, dat velen vermeerdering van inkomsten zochten door studenten bij zich in huis te nemen.

De goede roep, waarin onze universiteiten stonden, blijkt ons ook uit het buitengewoon groot aantal buitenlandsche studenten van allerlei nationaliteit, die hier in de zeventiende eeuw studeerden. Op de eerste inschrijvingslijst van de Geldersche hoogeschool in 1648 komen niet minder dan 33 buitenlanders voor, waaronder negen uit Scandinavië, en reeds in 1641 had de Harderwijksche Rector Prof. Erasmius in een publieke ofatie kunnen verklaren, dat in de meeste steden van Duitschland en Nederland mannen waren, die te Harderwijk gestudeerd hadden. Te Leiden studeerden in 1661 niet minder dan 250 vreemdelingen, waaronder 67 personen van adel, en in 1663 tusschen de 180 en 190. Ook te Franeker bevonden zich steeds zeer vele buitenlanders, en de eerste naam, die in het Album Studiosorum der Utrechtsche hoogeschool voorkomt is die van Mauritius Pr. Pal., straks gevolgd door honderden andere vreemdelingen, vooral Pfaltzers en Hongaren. En dat het in Groningen niet anders was, zien wij hieruit, dat in de eerste 75 jaren van het bestaan der Academie aldaar niet minder dan 2683 vreemdelingen [1])

[1]) Hiervan waren slechts 41 uit Brabant, Limburg en de Zuidelijke Nederlanden.

als student zijn ingeschreven tegen 3548 Noordnederlanders.

Behalve de gewone hoogleeraren behoorden tot het onderwijzend personeel ook nog extra-ordinarii, lectoren en privaat-docenten. De extra-ordinarii of buitengewone hoogleeraren, die meest in de medische, maar nu en dan ook wel in andere faculteiten voorkwamen, werden benoemd òf op eigen verzoek òf op aandrang van invloedrijke familie of vrienden, òf om een jong geleerde, voor wien nog geen plaats open was, aan de academie te verbinden, òf om een eerbewijs aan iemand te geven, òf ook wel om een goedkoopere leerkracht te verkrijgen, zooals helaas thans nog wel eens het geval is. Zij hadden geen zitting in den Senaat en hadden gewoonlijk maar een zeer klein tractement, bijv. A. Tollius te Harderwijk (1654) eerst f 400 en later f 500, Herm. van Halen te Utrecht (1681) slechts f 250, en zelfs F. Meyvart te Groningen (1620) niet meer dan f 100. Gewoonlijk werden zij echter na korteren en langeren tijd tot gewoon hoogleeraar benoemd.

Lectoren waren docenten van lageren rang, die eene aanstelling ontvingen om in bepaalde vakken publieke lessen te geven en disputatiën te presideeren, vaak op eigen verzoek, en daarvoor van regeeringswege een bezoldiging genoten, die echter niet zeer groot was. Zoo werden in 1668 twee lectoren, één in de rechten en één in de medicijnen, te Utrecht aangesteld op een tractement ieder van f 200, en met de verplichting om wekelijks twee lessen te geven. Zij mochten slechts de hun bepaaldelijk toegewezen vakken onderwijzen en wel op uren, dat de hoogleeraren hunner faculteit geen onderwijs gaven. Soms werden zij slechts voor een tijd toegelaten op proef. Bevielen zij in dien tijd niet, dan werd verder verlof hun geweigerd. Zij kwamen in alle faculteiten voor, maar het minst in die der theologie. Voor velen was het lectoraat eene voorbereiding tot het professoraat.

Zonder verlof van den Rector, hetzij in overleg met de assessoren hetzij na de faculteit gehoord te hebben, mocht niemand private collegiën houden. Dit verlof werd echter meestal verleend, als men den aanvrager daartoe geschikt oordeelde, maar het aantal voorbeelden, dat het geweigerd werd, is niet gering. Zulke privaat-docenten waren veelal jonge geleerden, die op deze wijze zich op wetenschappelijk gebied wenschten te oefenen om zich voor te bereiden voor een mogelijk professoraat of die door het geven van onderwijs aan den kost trachtten te komen. Hun inkomsten waren echter vaak zeer karig en het gebeurde meermalen, dat studenten, bij wie zij als repetitoren dienst deden, hun niet betaalden. Zoo slecht als in 1671 de Groninger privaat-docent in de Fransche taal Tonnelier kwamen echter slechts weinigen er af. In plaats van met 40 gulden en 8 stuivers, die de student Albinus hem schuldig was, betaalde deze hem in zijn eigen woning en op de publieke straat met stokslagen, het daarna aan twee zijner landslieden overlatende om zijn schuld te voldoen, opdat hij uit den carcer verlost mocht worden. Men had privaat-docenten in allerlei vakken en in allerlei faculteiten. Te Franeker werd zelfs in 1685 een zekere J. L. van der Haer, „een seer bequaem persoon, van seer goeden familie en qualiteiten" aangesteld tot „ordinaris musicant op s' Landts Academie" met de verplichting dat hij zich altijd moest „gereet holden ten dienste van de studeerende jeught aldaer ende Lyeffhebbers van de musijcke". Ja, tot ergernis van velen was op voorstel van Curatoren in 1682 Jan Baptista te Leeuwarden tot dansmeester aan de academie aldaar aangesteld, „om sich tot gerijff ende commoditeyt van de studenten drie mael 's weecx op t' minste tot Franeker te zullen laten vinden ende ophouden". Het tractement van dezen academischen docent werd in 1693 op f 150 vastgesteld. Sedert 1611 was aan die academie ook een schermeester verbonden, wiens tractement in 1682 f 100 bedroeg.

Het onderwijs werd gegeven in vier faculteiten, waarvan drie voor speciale wetenschappen, nl. godgeleerdheid, vroeger ook wel godheid genoemd, rechtsgeleerdheid en geneeskunde, terwijl de vierde faculteit, die der wijsbegeerte, meer bepaaldelijk de algemeen vormende wetenschappen gold. Een wet op het hooger onderwijs, waarnaar alle universiteiten zich te regelen hadden, was er natuurlijk niet; elke academie had hare eigen wetten. Ten gevolge daarvan was het onderwijs niet overal gelijk geregeld. De hoogleeraren werden benoemd voor een bepaald vak of voor bepaalde vakken. Daar aan een zelfden hoogleeraar soms allerlei vakken werden opgedragen, die tot verschillende faculteiten behoorden, is het moeielijk steeds te bepalen tot welke faculteit een hoogleeraar geacht moest worden te behooren. De publieke lessen werden aangekondigd op den Series of Ordo Lectionum. De private colleges kwamen daarop in 't begin niet voor. Eerst in 1646 besloot de Senaat te Groningen dezen Ordo Lectionum te laten drukken. Te Franeker geschiedde zulks reeds sedert 1625. De lessen werden gegeven in het latijn, in welke taal ook de examens werden afgenomen en de disputaties en promoties plaats hadden. Wat er in de verschillende faculteiten werd gedoceerd, kunnen wij hier niet in 't breede omschrijven, wat ook niet noodig is. Het waren in hoofdzaak nagenoeg dezelfde vakken als tegenwoordig, alleen minder gespecialiseerd dan thans. Bij de theologie was de dogmatiek de hoofdschotel, terwijl kerkgeschiedenis langen tijd niet en de exegese veelal door professoren buiten de theologische faculteit gedoceerd werd. In de rechtsgeleerde faculteit werd aan het jus civile het leeuwendeel gegeven en meermalen had men voor dit vak verschillende hoogleeren aan dezelfde academie. Tot de medische faculteit behoorden ook de botanie, de chemie en lang ook de physica, die o.a. te Groningen tegen het einde der 17de eeuw werd overgebracht in de

philosophische faculteit. Deze laatste bestond uit zeer heterogene deelen: zoowel latijn, grieksch en geschiedenis als mathesis en astronomie, verder wijsbegeerte, logica, metaphysica, welsprekendheid en soms nog wel meer. 't Was eigenlijk een allegaartje. En de combinatie der vakken, die aan één hoogleeraar opgedragen werden, was ook vaak vreemd. Prof. Matthias Pasor, in 1629 te Groningen benoemd, doceerde de zedekunde en de wiskunde en ging op zijn eigen verzoek in 1645 over tot de theologische faculteit. In 1653 werd aldaar aan Joach. Borgesius als buitengewoon hoogleeraar het onderwijs in de wiskunde en de welsprekendheid opgedragen. Een omnis homo inderdaad was Mart. Schoock. In 1638 trad hij te Utrecht op als hoogleeraar in de welsprekendheid en de geschiedenis. Nog in 't zelfde jaar vertrok hij naar Deventer voor dezelfde vakken, maar eigener beweging doceerde hij daar ook grieksch en aardrijkskunde. In 1640 kwam hij te Groningen als hoogleeraar in de logica en physica. Eenige jaren later ontving hij een berisping, omdat hij ook de philosophia practica onderwees, hoewel deze hem niet was opgedragen. Op allerlei gebied scheen hij zich dan ook thuis te gevoelen, althans hij heeft geschriften in 't licht gegeven, waarin hij handelde over den vrede van Munster en over turf, over het Pausdom en over eieren, over de geestelijke goederen en over haring, over 't scepticisme en over boter en kaas, en over vele andere dingen meer. Hij was echter van slecht levensgedrag, stak diep in de schulden en vertrok in 1660 met de noorderzon uit Groningen, om later weer op te treden als hoogleeraar in de geschiedenis te Frankfort aan den Oder.

Bij hun onderwijs was het den hoogleeraren verboden iets te leeren, dat in strijd was met de leer der Gereformeerde kerk. De hoogleeraren in de godgeleerdheid waren verplicht de belijdenisschriften dier kerk te onderteekenen als bewijs hunner instemming daarmede. Ook van de

andere hoogleeraren werd dit eigenlijk wel gewenscht en velen hebben het dan ook gedaan, maar men heeft daar niet altijd de hand aan gehouden. Te Harderwijk vroeg men in het midden van de 17de eeuw van hen wel instemming met de leer der kerk, maar een onderteekening der belijdenisschriften was niet voorgeschreven en toen de Staten van Gelderland het in 1693 en wederom in 1694 eischten, maakten de professoren daar bezwaar tegen en wisten zij met behulp der curatoren de zaak op de lange baan te schuiven. Te Leiden maakte men er zóó weinig ernst mee, dat in 1670 de Amsterdamsche medicus Burchardus de Volder, die zelfs niet gedoopt was, tot hoogleeraar in de wijsbegeerte, en de Goudsche geneesheer Arnoldus Seyen, die nog geen belijdenis des geloofs had afgelegd, tot professor in de medicijnen en de botanie werd benoemd. De deputaten der Synode bemoeiden er zich echter mee, met dit gevolg, dat op aandrang van Curatoren „de Botanicus belijdenis des geloofs heeft gedaen" en de Volder, die eerst „daar in swaricheid" maakte, toch geëindigd is hetzelfde te doen en zich te laten doopen [1]). Het is dan ook zeer goed te verklaren, dat de hoogleeraar in de rechten te Harderwijk Bernhard Sutholt, die, omdat hij Roomsche sympathieën toonde, in 1623 „voor eenigen tijd" geschorst was, „om de schande van ontzetting voor te komen, in April 1625, zelf „voor zijn' dienst bedankt" heeft, waarop hij in Augustus d.a.v. te Keulen van de Gereformeerde kerk tot de Roomsche overging.

Volkomen vrij in hun onderwijs waren de hoogleeraren dus niet. Volgens de Groningsche academie-wetten mochten de hoogleeraren in de wijsbegeerte niet afwijken van de Aristotelische philosophie en niets leeren wat daartegen streed. Te Leiden werd Theod. Cranen, hoogleeraar in de wijsbegeerte en onder-regent van het Staten-College, in

[1]) Acta Syn. N. Holl. 1670, art. 38; 1671, art. 43.

1673 wegens zijn ijver ter verdediging van de Cartesiaansche philosophie uit beide ambten ontzet en tot gewoon hoogleeraar in de geneeskunde aangesteld. En twee jaren later verboden de Curatoren de openbare verdediging van 23 Cartesiaansche stellingen en namen nog andere maatregelen tot fnuiking van het Cartesianisme. De tachtigjarige hoogleeraar in de theologie Abr. Heydanus, zelf een Cartesiaan, durfde in publieken geschrifte de houding van Curatoren afkeuren en werd daarom in 1676 door hen afgezet. Dat Curatoren soms vreemde eischen konden stellen, bleek in 1647 te Leiden, toen zij de professoren gelastten hun openbare voorlezingen uit het geheugen te houden, althans zonder iets op schrift voor zich te hebben [1]). Het volgende jaar schreven zij dat zelfde aan den pas benoemden hoogleeraar in de rechten Daniël Colonius voor ten opzichte van zijne oratio inauguralis.

Helaas beantwoordden niet alle professoren aan de verwachting, die men van hen koesterde, en aan de eischen, die men hun stellen mocht. Er waren wel eens hoogleeraren, die meer aan Bacchus offerden dan aan Minerva, en in menig opzicht een slecht voorbeeld gaven aan de studenten. Joh. Steinberg te Groningen, nog wel hoogleeraar in de rechten, stookte op zekeren tijd met nog een paar professoren de studenten op om de glazen in te gooien bij andere hoogleeraren. Te Leiden werd Prof. Allardus Uchtmannus in 1678 wegens nalatigheid en onbetamelijk gedrag jegens de studenten ernstig onderhouden en met een aanzienlijke tractementsvermindering gestraft. Te Franeker maakte Prof. Nic. Blancardus zich schuldig aan diefstal van boeken en handschriften uit de academische bibliotheek. De zaak werd echter in 1688 gesust. Maar het ergst van allen maakte het de hoogleeraar

[1]) De jurist Prof. Guil. Cup te Franeker († 1667) was altijd gewoon voor de vuist te dicteeren. Eerst later, toen zijn geheugen door langdurige ziekte verzwakt was, gebruikte hij een schets.

Joh. Wubbena aldaar, Balthasar Bekker's plaaggeest, een geslepen intrigant en de brutaliteit in eigen persoon. Wegens grove onzedelijkheid en „veele en verscheide malefeiten", waaronder twee pogingen tot moord, werd hij in 1678 ten crimineele voor het Hof van Friesland gedagvaard. Na als hoogleeraar geschorst en „onder borgtocht van 3000 gl. buiten banden gelaten" te zijn, wist hij het proces tegen hem lang te rekken, zoodat hij nog voor het einde ervan stierf in 1681. Dat vele hoogleeraren door hunne onderlinge verdachtmakingen en twisten veel kwaad stichtten, is zoo bekend, dat het hier slechts gememoreerd behoeft te worden.

Het onderwijs was toegankelijk voor alle studenten, die bij den Rector Magnificus waren ingeschreven, waartoe men bijv. te Franeker verplicht was binnen veertien en te Leiden binnen acht dagen na aankomst en waarvoor die het konden iets, te Leiden en te Utrecht bijv. dertien stuivers, en de onvermogenden niets betaalden. Om te voorkomen, dat van dit laatste misbruik werd gemaakt, en te zorgen, dat er betaald werd „na elks redelijkheijd arbitrair", moesten de onvermogenden achter hun naam schrijven „gratis propter paupertatem" [1]). Men moest zich ieder jaar opnieuw laten inschrijven, of, zooals men het noemde, laten recenseeren. Velen echter verzuimden zoowel het eene als het andere. Aanzienlijke personen, die slechts korten tijd in een academiestad vertoefden, lieten zich inschrijven in het album der studenten en dit geschiedde dan gratis en met de toevoeging „honoris causa".

Het onderwijs werd gegeven eerst alleen in publieke voorlezingen, later ook, en naar mate de publieke voorlezingen nagelaten werden, zoo goed als alleen in private colleges. De eerste werden gehouden in het academiegebouw, te Franeker en te Harderwijk 's Maandags, Dinsdags, Donderdags en Saturdags, in eerstgenoemde stad van 8—11

[1]) Gratis wegens armoede.

en van 12—4 uur, te Groningen op dezelfde dagen, maar des Vrijdags in plaats van Saturdags. Daar begon men, o.a. Prof. Ravensberger, reeds 's morgens om 7 uur. De pedellen moesten toezien, of de colleges wel gegeven werden en daarvan aanteekening houden. Op het niet geven van een publiek college stond te Franeker een boete van een gulden, te Groningen van 15 stuivers. Dit was natuurlijk om „de Loijigheit" der professoren tegen te gaan.

Al spoedig, nog vóór het midden der eeuw, werden ook door de professoren private colleges gegeven en het duurde niet lang, of de publieke voorlezingen traden daarvoor op den achtergrond. Werden deze private colleges, althans te Franeker, oorspronkelijk gratis gegeven, ook daar moest men sedert 1653, naar het voorbeeld der andere academiën, daarvoor een zeker honorarium betalen, dat in de beurs van den hoogleeraar kwam en dikwijls een aardig voordeeltje boven het tractement gaf.

Onder voorzitterschap van een hoogleeraar hadden er ook geregeld aan alle academies wekelijks eenige disputaties plaats, vooral in de theologie en de philosophie, waar dan door een student theses of corollaria verdedigd werden. De voorzitter moest ze echter vooraf gezien en goedgekeurd hebben. De onderwerpen, waarover gedisputeerd werd, waren gewoonlijk ontleend aan wat op de colleges behandeld was, en meer dan eens maakten professoren van deze disputaties gebruik om in de te verdedigen stellingen hunne collega's aan te vallen, zóó hatelijk zelfs, dat de Senaat er zich wel eens mee moest bemoeien. Deze disputaties, die ter oefening dienden, vielen bijzonder in den smaak, zoodat zij soms „seer veelvoldigh" voorkwamen, hetgeen dan wel eens leidde tot maatregelen van beperking. Op de publieke en private colleges ging het vaak zeer onrustig toe en hadden sommige studenten dikwijls geen ander doel dan om wanorde te stichten; bij de disputaties was het nu en dan niet veel beter en durfde

men soms zeer brutaal tegen de hoogleeraren optreden, waarbij echter niet vergeten mag worden, dat enkele professoren zich ook wel eens zeer onhebbelijk tegenover de studenten gedroegen. Dat de student H. A. Roëll, zelf later hoogleeraar te Utrecht, toen hij in 1672 studeerde te Groningen, bij een dispuut herhaaldelijk Prof. Maresius in de rede viel met te roepen, dat hij de woorden van Coccejus niet eerlijk citeerde, is nog maar een kleinigheid, vergeleken bij wat er soms gebeurde. Hij vroeg er later ootmoedig excuus voor. Prof. Deusing maakte het echter niet beter, toen hij den student Wittichius, die later te Leiden hoogleeraar werd, bij zulk een dispuut uitschold voor een grooten stoffel. Toevallig heette Wittichius juist Christophorus. Te Harderwijk beleedigden Prof. Hermanides en een student in 1657 elkander wederkeerig, zoo zelfs, dat de student den hoogleeraar in rechten zocht te vervolgen.

Gelijk men zonder examen tot de academische lessen kon worden toegelaten, zoo had men aan de universiteit ook geen ander examen af te leggen dan ter verkrijging van een graad. Propædeutisch- en candidaats-examen, zooals tegenwoordig, had men toen niet. Wel volgden jongelui, wien het waarlijk om de studie te doen was, de propædeutische lessen en oefenden zij zich twee of drie jaar in de voorbereidende wetenschappen vóór zij tot de eigenlijke vakstudie overgingen, maar verplicht was dit niet dan alleen voor hen, die een stipendium genoten en daardoor eenigszins onder toezicht stonden. Als zij hun studie voltooid hadden, zochten velen een titel te krijgen. Daarvoor was een examen noodig. Die titels waren baccalaureus, licentiaat, magister en doctor. Het baccalaureaat was het laagst en kwam zelden voor. Het gaf de bevoegdheid om dispuutcolleges te leiden. Ten opzichte van de baccalaurei bepaalde 't examenreglement van 1626 te Franeker, dat hun examen zoodanig zou zijn „als tot

meeste eere en dienste van de faculteit, daerinne dese gradus versocht wordt, bevonden moge worden". Tusschen het licentiaat en het doctoraat was weinig verschil en de eischen, aan het examen daarvoor gesteld, waren tamelijk wel gelijk. Oorspronkelijk was een licentiaat iemand, die bekwaam geacht werd practisch op te treden in een burgerlijk of kerkelijk ambt, waarvoor een wetenschappelijke opleiding noodig was, terwijl een doctor ook daarbij nog in staat werd geoordeeld theoretisch de wetenschap, waarin hij gepromoveerd was, te doceeren. De doctorale titel gold dan ook voor eervoller dan die van licentiaat en het gebeurde dikwijls dat een licentiaat later nog doctor zocht te worden. De promotie tot licentiaat kwam herhaaldelijk voor in de theologie, de rechten en de geneeskunde. In deze faculteiten en in de philosophie kon men het doctoraat verkrijgen na gehouden examen; de literatoren kregen na 't examen den graad van magister artium. Eerst als het examen met goed gevolg afgelegd was, mocht men promoveeren. Het examen had plaats eerst voor den Senaat, later alleen voor de faculteit. Het werd afgenomen in 't latijn. Daarvan werd soms afgeweken, bv. in 1683 te Groningen, ten opzichte van Job Baster, chirurgijn te Zierikzee, wien op zijn verzoek werd toegestaan in het hollandsch zijn examen te doen voor den doctoralen graad in de medicijnen, wijl hij „de latijnsche spraecke niet machtigh" was. Ook aan andere Universiteiten geschiedde dit meermalen. In 1695 had te Groningen zelfs eene promotie in de medicijnen in 't hoogduitsch plaats.

Het examen voor den gevraagden graad duurde gewoonlijk nog al lang. Te Franeker wijdde men sedert 1626 daaraan minstens vier zittingen, elk van twee uren. Men zou dus verwachten, dat het nog al zwaar was. Dat schijnt het echter niet geweest te zijn. Althans men slaagde bijna altijd. Een eigenaardigen blik er op krijgen wij door het verbod: „Den Professoren ende besonder

d' Examinateurs sullen noch voor noch geduyrende het examen metten Candidaten geen convivia holden, noch eenighe teeringhe mogen doen, veel min van deselve particuliere giften ontfangen". En de professoren te Groningen bleven zelfs dikwijls bij de examens weg, zoodat Prof. Maresius in 1662 voorstelde de wegblijvers te beboeten. Om welke vreemde redenen men soms toegelaten kon worden, bleek daar in 1654. Het examen van den jurist Joh. van Vries n.l. was wel alles behalve voldoende, maar hij werd toch tot de promotie toegelaten, omdat „hij een Groninger was, beschermers had, door den stadsraad tot de advocatuur was toegelaten en Roomsch was". En te Franeker werd iemand tot Med. Doctor bevorderd onder conditie, dat hij in de eerste twee jaren zonder hulp van een meer ervaren medicus geen gevaarlijke ziekte mocht behandelen.

Na het examen volgde de promotie, die publiek of privaat kon zijn, hoewel de eerste oorspronkelijk regel was. De promotie had gewoonlijk plaats op een disputatie. Soms volgde zij weinige dagen na 't examen, soms was de tusschenruimte tusschen beide zelfs zeer lang. De defensie dezer disputatie was eigenlijk weinig meer dan een formaliteit. En al heel gemakkelijk maakte het de Senaat te Franeker door in 1676 te bepalen, dat men op drieërlei wijze kon promoveeren, 1o. na openbare verdediging van een dispuut, 2o. zonder dispuut, indien men dit om bijzondere redenen verlangde, mits men dan f 15.— betaalde, en 3o. na verdediging eener disputatie tegen de bedenkingen der faculteit. Ongeveer ter zelfder tijd, in 1674, stelde men te Groningen vast, dat de publieke promotie drie uren, de private twee zou duren. Daar gold sedert 1657 ook de bepaling, dat op de bul vermeld zou worden of men met lof of met veel lof gepromoveerd was. Dikwijls werd de doctorale bul verleend zonder examen of promotie, zelfs op eigen verzoek. Zulk een

verzoek om het doctoraat in de theologie deed in 1618 Mr. Winandus Rutgersius, theol. prof. te Steinfurt, en men willigde het te Groningen in, omdat de aanvrager „genoeghsam bekent ende almede professor" was. Nieuwbenoemde professoren werden in den regel terstond tot doctor honoris causa benoemd.

Bij publieke promotiën droeg de promovendus toga en steek. Vóór hij gepromoveerd werd, moest hij een eed afleggen, waarvan het formulier verschilde al naar de faculteit, waarin de promotie plaats had. Daarna had gewoonlijk een promotiediner plaats. Dat, althans te Franeker, de professoren van zulke maaltijden hielden, blijkt uit het senaatsbesluit van den 22 Sept. 1670, dat de promotie geen voortgang zou hebben, indien de promovendus niet vooraf alle professoren en ieder afzonderlijk tot dien maaltijd had uitgenoodigd. Oorspronkelijk mocht te Groningen na de promotie „maer een collation gegeven worden" en men stelde in 1616 zelfs het menu vast, waarvan „by arbitrale straffe" niet afgeweken mocht worden en dat bestond uit: „Schinken, rindtvleis 'tselve gesoden offte gebraden, hoener offte ander gevogelte na gelegentheit van den tydt, schaep offte kalffvleis gesoden offte gebraden, ende daerna botter ende kese ingewassen vruchten offte confiture". Later werden de maaltijden weelderiger en vaak wezenlijke slemppartijen. Een promotiefeest werd dan ook in de Acta van den Groningschen Senaat van den 29 Juni 1701 „de slemp" genoemd.

Welke kosten een promotie meebracht, zien wij uit het volgende tarief, dat de Senaat te Franeker in 1648 vaststelde: 1. voor het doctoraal examen f 18.—; 2. voor de doctoralen titel f 40.—; 3. Bij private promotiën, voor het paar handschoenen f 1.—; 4. Aan den promotor f 10.—; 5. Aan den secretaris f 6.—; 6. Aan de pedellen, bij publieke promotiën f 6.—, bij private promotiën f 4.—, bij landmetersexamens f 3.—; 7. Aan de adsis-

tenten, bij publieke promotiën, f 3.—; 8. Voor de bibliotheek een waardig boek of f 8.—; 9. Voor den maaltijd („indien men liever geen gastmaal geeft") f 25.—.

Te Franeker vooral werden aan de academie ook landmeters, wijnroeiers, ingenieurs en vestingbouwkundigen gevormd en door de philosophische faculteit geëxamineerd. Te Groningen kwam het in de achttiende eeuw ook meermalen voor. Uit de zeventiende kennen wij van daar slechts twee gevallen, beide van den 20 Dec. 1617, toen Jacob Slijp en Thomas van der Burgh werden „geëxamineert in Geometria ende Kunst van fortificatie" en „geadmitteert bij attestatie onder 't Academiesegel".

Natuurlijk had men ook geregeld vacanties. Te Leiden waren zij in den beginne heel veel en heel lang. In 1666 besloten Curatoren, dat zij zouden zijn als volgt: van Kerstavond tot 7 Januari, op den dag der nominatie van den nieuwen Rector (1 Febr.), van 8 tot 21 Februari wegens de recensie der Studenten, acht dagen vóór en na Paschen, van Hemelvaartsdag tot acht dagen na Pinksteren, van den eersten der hondsdagen tot 1 September, twee dagen voor de Valkenburgsche markt en van 3 tot 10 October ter gedachtenis van Leidens ontzet. Te Franeker werden in 1601 vaetgesteld een kerstvacantie van vier, een Paasch- en een Pinkstervacantie van twee [1]) en een zomervacantie van zes weken. In 't begin van Mei had men dan nog acht dagen vacantie wegens de drukten van 't verhuizen en in October weer acht dagen wegens de kermis. Te Groningen gaf men met Kerstmis en met Pinkster telkens tien dagen vrij, met Paschen drie weken, terwijl de groote vacantie duurde van 7 Juli tot 13 Augustus. En te Harderwijk stonden de lessen stil met Kerstmis, Paschen, Pinksteren en tijdens de jaarlijksche recensie der studenten telkens een volle week, en

1) Kerst-, Paasch- en Pinkstervacantie werden in 1626 met de helft verminderd.

gedurende den zomer van het begin der hondsdagen tot het begin van September. In den tijd der vacanties hadden ook geen disputaties en promoties plaats. Daar de collegezalen nergens verwarmd werden, staakten de professoren overal hunne colleges bij felle koude, om ze weer te hervatten als de temperatuur wat milder geworden was. Volgens G. Amesius, die van 1622 tot 1633 hoogleeraar te Franeker was, werd in den Senaat aldaar eens het voorstel gedaan om te maken, dat de auditoria verwarmd konden worden, maar Boeles [1]) is van oordeel: „Men zal dit, met een oog op de baldadige jeugd, zeker niet raadzaam geacht hebben".

3. HET STUDENTENLEVEN

Van de „baldadige jeugd" mocht dikwijls met recht gesproken worden. Het studentenleven van de zeventiende eeuw kenmerkte zich door bijzondere ruwheid en de voorbeelden, die daarvan bewaard zijn gebleven en te onzer kennis gekomen zijn, doen ons den tegenwoordigen tijd zegenen boven den vroegeren. Geen student denkt er nu meer aan om te zingen, gelijk men zong in de zeventiende eeuw:

„Die gheen wijn of cruijn wil smaken,
Niet gaen suypen tot het braken,
Met gheen stoep of wacht kan vechten,
Spot met forums ende rechten,
Burgers niet durft vallen aen,
Met geen blank rappier te slaen,
Is de naem student niet waert,
Deught maer voor d' Oostindie vaert".

Wanordelijkheden op colleges en bij disputen en promoties hebben thans niet meer plaats. Dronkenschap komt veel minder voor dan toen. Van vechtpartijen op straat, waarbij zelfs wapenen gebruikt worden, hoort men niet

1) t. a. p. I. 351.

meer. Duellen kent men slechts bij name. Moord en doodslag is iets ongehoords. Het maken van burengerucht is veel zeldzamer en het ingooiën van glazen bij professoren en burgers geschiedt alleen bij ongeluk. En zoo zouden wij kunnen voortgaan. Een academische rechtbank zou tegenwoordig weinig te doen hebben. Alleen zou zij zich misschien nog, gelijk toen ook, bezig moeten houden met studenten, die schulden maken en ze niet of niet spoedig genoeg betalen.

Wie echter nu meent, dat alle studenten der zeventiende eeuw een loszinnig, woest en ruw leven leidden en zich boven wet en regel stelden, vergist zich natuurlijk. Er waren te allen tijde aan onze universiteiten jongelieden, die kwamen om te studeeren, zich met ijver op hun werk toelegden, door een onergerlijken wandel zich onderscheidden en anderen een voorbeeld ten goede gaven. Het zou volstrekt geen moeite kosten een groot aantal namen van zulke jonge mannen te noemen, die later in maatschappij en kerk een eervolle positie innamen. Maar uit den aard der zaak maken de kwaden grooter gerucht en lawaai dan de goeden en wordt er meer gesproken over wat tegen de wet dan over hetgeen naar den goeden regel gedaan is. Het percentage echter der zich in opspraak brengende studenten, die aan allerlei onbehoorlijks zich schuldig maakten, was in de zeventiende eeuw wel onrustbarend groot. Wij zullen zoo aanstonds gelegenheid hebben daarvan nog eenige voorbeelden te zien.

De academische wetten waren streng en beslist genoeg en eischten van de studenten een eerbaar en voorbeeldig leven. Wat men van hen verlangde, zien wij o. a. uit de wetten, die te Franeker golden. Zij moesten getrouw de kerk bezoeken en zich daar eerbiedig gedragen, de begrafenissen der hoogleeraren bijwonen, beleefd en eerbiedig zijn jegens hunne meerderen en jegens elkander, en zich fatsoenlijk kleeden en zich in hun kleeding van de militairen onderscheiden. Zij moesten zorgen, dat zij zich niet schuldig

maakten aan dronkenschap, niet op straat rondslenterden, geen burengerucht maakten noch opschudding, en zich wachtten voor vechtpartijen. Wapenen mochten zij niet dragen, noch openlijk noch in 't verborgen, behalve bij vertrek of terugkomst. Als zij 's nachts om geoorloofde redenen op straat waren, waren zij verplicht een lantaarn te dragen. Den jongeren studenten, die nog onder toezicht stonden van de professoren of aan een hunner waren aanbevolen door ouders of voogden, was het verboden zonder vergunning hunner beschermers geld van of aan iemand te leenen of tegen rente op te nemen. Aan de andere studenten, die niet onder bijzonder toezicht stonden, mochten burgers, herbergiers en winkeliers geen onnoodige dingen op crediet verkoopen zonder weten van ouders, voogden of den Rector.

Herhaaldelijk hooren wij klachten, dat het studentenleven zoo duur was. Die klachten kwamen natuurlijk het meest van de zijde dergenen, die weinig te verteren hadden. En zulke arme studenten waren er velen. Wij vernamen reeds van een student, die Fransche lessen gaf en als barbier fungeerde om aan den kost te komen. De alumniaten en bursen waren er ten behoeve van minvermogende studenten. Soms werden boeten opgelegd „in usum pauperum studiosorum" d. i. ten behoeve van arme studenten. Tal van studenten werden dan ook gratis ingeschreven. En de vele gevallen van wanbetaling van kamerhuur, van collegegelden en andere schulden, die in de zeventiende eeuw voor de academische rechtbanken behandeld werden, zullen voor een zeer groot gedeelte wel te wijten zijn geweest aan de armoede der studenten, vooral als het kwam tot beslag leggen op wat zij bezaten en tot verkoop hunner goederen. Die goederen hadden soms al bijzonder weinig waarde. De inboedel van een zeker student te Groningen bestond uit slechts „ses kelckjens". Geen boeken dus. Misschien deed hij meer aan drinken dan aan studeeren en was hij daardoor tot armoede vervallen. De geheele garderobe van

een ander Groningsch student telde in 1618 niet meer dan „vier hemden, een linnen onderbroeck, een krage, vier beffen, een neusdoek, drie linnen nachtmutzen”. En op het verzoek van een predikant om voor zijn zoon „soovele swaert laeken” te mogen ontvangen als deze voor kleeding noodig had, stond de Senaat hem in 1623 toe een zwart laken uit de academiekerk, dat bij een begrafenis was gebruikt. Dat, 't welk bij de begrafenis van den beroemden Ubbo Emmius gebruikt was, kreeg in 1626 een Pfaltzer theol. student Jac. Terkenius, om er zich mee te kleeden. Den treurigsten indruk maakt echter wel het feit, dat een arme Hongaarsche student te Franeker in 1655 wegens het verkoopen van gestolen goederen, waarmee hij naar Amsterdam vertrokken was, tot geeseling en verbanning voor den tijd van tien jaren veroordeeld werd.

De prijzen der studentenkamers, die gewoonlijk zeer sober gemeubeld waren, verschilden nog al naar stand, ruimte en geriefelijkheid. Te Leiden wisselde de prijs tusschen 20 en 100 gulden. Te Groningen huurde men in 1622 een kamer voor f 26.— in 't jaar. De middelprijs bedroeg daar ongeveer f 40.— en de student, die in 1664 f 60.— per jaar aan kamerhuur betaalde, was zeker een rijkelui's zoon. Vele studenten woonden in bij professoren of deftige burgers. Sommige professoren hadden zelfs vele studenten in huis en de weduwe van Prof. P. Merula te Leiden († 1607) hield commensalen en open tafel voor studenten. Bij Prof. E. Bronckhorst aldaar († 1627) werd voor huisvesting en volledig pension betaald tusschen f 150.— en f 200.—, terwijl een student, die niet bij hem inwoonde, voor den kost alleen f 100.— betaalde. Maar daarvoor had men het dan ook heel goed.

De studenten genoten overal vrijdom van stedelijke rechten en van accijnsen o. a. op wijn en bier. Te Leiden was dit in 1581 bepaald op 80 stoopen wijn en 12 halve vaten bier voor ieder student. Te Harderwijk hadden

de studenten vrijdom voor zes ankers wijn en drie tonnen bier, juist de helft van wat de professoren genoten. Te Franeker kregen zij per persoon en per jaar vrijdom voor 4 ankers wijn en 1500 kan bier. De professoren hadden echter heel wat grooter voorrecht. Zij hadden per jaar vrijdom voor twee okshoofden wijn en twaalf tonnen vreemd bier, zoodat zij per maand een anker wijn en 155½ kan vreemd bier konden drinken. Dit was een viertal professoren in 1650 echter nog niet genoeg, zoodat zij aan Gedeputeerde Staten requesteerden om meerder vrijdom. „Ende — zoo verklaren zij aan het einde van hun request — de conservatie van onse gesontheyt ons persende tot nodigh gebruijck van uitheemsch bier, belopende ongelijcke swaerder consumptie, als van een tonne ijder maendt, ende van de wijn, wanneer die over maeltijdt in soberheit, in plaetse van swaer bier sal gebruickt werden, neffens gemein vier gulden Wesuper tafelbier, can de rekeninge licht gemaeckt werden, dat in een familie van acht ende meer persoonen, daer bij dagelijcx aenval van eerlijcke gequalificeerde personen onderworpen zijnde, de consumptie aen twee ocxhoofden wijns niet en can gebonden werden”.

En nu spraken wij alleen nog maar van bier en wijn. Maar daarbij kwam nog de sterke drank en deze vaak niet in geringe hoeveelheid. Zoo werd door den Franeker student Egb. Reggers op één avond na zeven uur in 't jaar 1692 door hem en vier andere studenten niet minder dan „7 halff mangelen stercke dranck” gedronken op zijn kamer. Geheel-onthouders waren de studenten dus evenmin als hunne professoren. Zij hadden al te overvloedig gelegenheid tot drinken van wijn en bier en sterken drank. En als men daarbij dan nog in aanmerking neemt, dat zij ook in de taveernen en kroegen vaak groote verteringen en groote schulden maakten, dan behoeft het ons niet te verwonderen, dat er zoovele gevallen van dronkenschap voorkwamen. Een dronken student, die een college of een

dispuut of zelfs een academische oratie of godsdienstoefening in de war trachtte te jagen, kwam nog al eens een enkele keer voor. Niet allen werden zoo zwaar gestraft als de Franeker student, die de godsdienstoefening verstoorde met den blooten degen in de hand en tot 100 rijksdaalders boete veroordeeld en van de academie weggejaagd werd. Een ander, die dronken de avondkerk inliep en de kaarsen uitblies, kreeg slechts een boete van tien ducatons. En een derde, die lachende en dansende de kerk inkwam en door „hard gestoot van zyn stok" verstoring teweeg bracht, werd nog lichter gestraft, nl. met f 35.— boete. Een student, die gelijk Isaacus Abbema te Groningen in 1616 „in dronckenschap enige moetwille op die strate heeft begaen", was heel de zeventiende door aan geen enkele universiteit een zeldzaamheid. Als het daarbij nog maar gebleven ware, maar het kwam vaak tot vechtpartijen, zoowel in de herberg als op straat. Het was wel erg, dat Jelto Ackema te Groningen in den nacht tusschen 21 en 22 Oct. 1651 met zijn mes een burger den neus afsneed, waarvoor hij veroordeeld werd tot f 145 schadevergoeding aan den misvormde te betalen „behalven het meesterloon" en bovendien tot eene boete „van 25 guldens, ende de kosten van sijn apprehensie, met het gene den pedell toekomt, tot 17 gulden" [1]). Maar er gebeurden nog erger dingen. In 1610 werden twee theologen uit Franeker voor den tijd van twee jaren verbannen, omdat zij eenige buitenlandsche studenten op straat hadden aangevallen en een van hen een dier buitenlanders doodelijk had gewond. Genadiger nog kwam Jacob Gilles er af in 1694. Hij had met behulp van andere Franeker studenten onrust verwekt vóór en in een herberg, iemand met zijn

[1]) De Franeker student Ketel, die in 1626 eveneens een burger van zijn neus had beroofd, was daarvoor veroordeeld tot f 210 schadevergoeding, betaling van „het meistersloon" en alle kosten, die de verwonde had moeten maken, benevens tot een boete van 52 gulden en 10 stuivers en de kosten van het geding, „tot tauxatie van den Senaet".

degen aangevallen en een ratelman, die toegeschoten was, aan zijn been gewond. Deze werd voor dood opgenomen en overleed reeds den volgenden dag. De student zelf liep „uit verbaasdheid" in 't water. Hij werd er uit gehaald en gevangen gezet. Op zijn verklaring, dat hij zeer dronken was geweest, sprak het Hof hem vrij, maar veroordeelde hem in de kosten. Niet altijd kwam men er zoo goed af. Cornelis Cuijck, een Franeker student, die te Leeuwarden dronken op straat vele baldadigheden pleegde en een ritmeester aanviel en doodelijk wondde, werd in 1619 daarvoor ter dood veroordeeld en met den zwaarde gericht. Hetzelfde vonnis kreeg in 1655 de student Bern. Roest, die dronken uit de herberg gekomen met zijn medestudent Mich. Oeltgens, door dezen met den degen herhaaldelijk werd aangevallen en hem eindelijk een doodelijke wonde in de borst toebracht.

Het dragen van degens was zeer gevaarlijk, vooral voor dronken studenten, die er niet alleen hunne commilitones, maar ook rustige burgers vaak kwaad mee deden. Het werd, evenzeer als het dragen van roeren en pistolen, herhaaldelijk verboden, maar dit verbod overtraden de studenten even herhaaldelijk [1]). Het schijnt wel, dat men het telkens weer door de vingers zag, dat de studenten zich niet hielden aan het verbod. Dit werd dan ook herhaaldelijk weer vernieuwd en verscherpt, als een treurig ongeval er aanleiding toe gaf, zooals bijv. in 1640 te Leiden, toen onder de heerlijkheid van Oegstgeest een duël tusschen twee studenten plaats had, waarin één gedood werd. Duëllen kwamen zeer veel voor aan alle universiteiten. In 1633 was het blijkbaar te Leiden zoo erg, dat de Senatus amplissimus, d. w. z. Curatoren en hoogleeraren

[1]) Zelfs hoogleeraren maakten zich soms schuldig aan het misbruik van wapenen. Over Prof. Maccovius te Franeker klaagden in 1626 vier zijner ambtgenooten, o. a. dat hij op een nacht door de academische politie gevonden was „dronken, luid schreeuwende en met een ontbloot zwaard gewapend" (ebrius, boans et nudo gladio armatus).

te samen, bijeen kwam om daartegen en tegen andere verregaande ongeregeldheden maatregelen te beramen. De vrucht daarvan was de uitvaardiging van een streng plakaat tegen het dragen van wapenen bij avond en bij nacht, vechtpartijen, het beleedigen van de wacht, het insmijten van glazen enz. Hoe weinig het hielp, zien wij uit het zooeven genoemde geval van 1640. Ook te Groningen had men zich dikwijls bezig te houden met de bestraffing van duëllanten. Reeds in het jaar na de stichting der universiteit, in 1615, deed zich een geval voor. De beide studenten bleken „buiten die poorte met rapieren gevochten" te hebben. Zij werden gestraft met een geldboete, terwijl hunne rapieren verbeurd verklaard werden. In datzelfde jaar publiceerde de Senaat, dat duëllen verboden waren op straffe van gevangenzetting in den academischen carcer. In 1671 werd dat verbod vernieuwd, maar zonder veel gevolg. Toen nu in 1681 „dikwijls duëllen tusschen verscheyden studenten, niet sonder groot pericul" voorgevallen waren, „oordeelde de Rector Magnif. noodigh te wesen, dat daar tegen rigureuselijck versien" werd. En zoo werd in het jaar daarna het volgende „decretum" gepubliceerd: „Senatus academ. dese periculeuse actien rijpelijck overwoogen hebbende, verstaat dat de provocans ende provocatus ad duellum [1]), ultra volgende [2]), elck sall gestrafft worden sonder eenige conniventie met een gelds boete van dartigh Car. gl. ende poena carceris sex dierum [3]); sullende dese straffen, indien eenige kwetsuren de duellanten moghten toegevoeght worden, pro ratione circumstantiarum [4]) geaggraveert worden — Opdat niemant eenighe ignorantie moge prætenderen, sall het Conclusum Senatus Acad. publico programmate valvis Academiæ affixo [5]), bekent gemaeckt

[1]) De uitdager en de uitgedaagde tot een duel.
[2]) D. w. z. als het ook werkelijk plaats heeft.
[3]) Zes dagen carcerstraf.
[4]) Naar omstandigheden.
[5]) Besluit van den Acad. Senaat openlijk aan de Academie aangeplakt.

worden". Allerlei dingen gaven natuurlijk aanleiding tot duëllen, soms zelfs kleinigheden. Te Groningen had in 1670 een duël plaats, omdat een student een ander uitschold voor „een beerenheuter". Soms nam men de vormen in acht, door secondanten te zenden of door een „cedultie" te schrijven, maar meestal ging men in drift op staanden voet tot een tweegevecht over, doordat — zooals te Groningen — bijv. de beleedigde tot den beleediger zei: „Du bist een hondsvot, ga met my na de walle".

Dat gewapende studenten een gevaar opleverden voor orde en rust, zien wij ook uit verschillende gevallen van studentenoproer. Te Leiden kwamen deze meer dan eens voor. In 1592 reeds scheurden de studenten een hun onwelgevallig plakkaat af, stormden de academie binnen, verhinderden de professoren om er in te komen en waren door hun wijze van doen oorzaak, dat er in zeven weken geen colleges gegeven konden worden. Twee jaar later had er eerst een formeel oproer plaats onder de bursalen van het Staten-College, waar toen de tucht hopeloos zoek was. Het brak uit, toen een der bursalen op de kamer van den onder-regent in tegenwoordigheid van dezen en van twee gerechtsdienaars met de roede gegeeseld zou worden. De andere bursalen drongen met stokken, dolken en rapieren gewapend de kamer binnen en een hevig gevecht ontstond, waarin de eene gerechtsdienaar zwaar gewond en de andere gedood werd. De doodslager, een zekere Puppius, werd gevangen gezet op 's Gravenstein, maar kreeg later gratie. In hetzelfde jaar 1594 ontstond nog een oproer onder de studenten. Een zekere Jan Borre was bij nacht met geweer op straat gevonden en tot een boete veroordeeld. Daarover geraakte hij zoo in woede, dat hij allerlei scheld- en schimpwoorden uitbraakte, wat ten gevolge had, dat zijn naam uit het album der studenten werd geschrapt. De andere studenten vonden dit vonnis te streng en weten dit vooral aan de stadssecretaris Jan van Hout. Niet alleen

schimpschriften op hem zagen nu het licht, maar men verbrijzelde zijn deuren en vensters en wierp zijn meubelen in de Rhijn en eischte van de Staten, dat men voortaan alleen onder de rechtspraak der hoogleeraren zou staan. Na veel moeite gelukte het vooral den bekende Janus Dousa de gemoederen tot rust te brengen [1]). In het begin van 1608 brak op nieuw een oproer uit naar aanleiding van het feit, dat een student Assuerus Hornhoven des avonds van den dag, waarop hij tot doctor in de rechten was gepromoveerd, door een soldaat van de wacht was gedood. De heftigste ongeregeldheden hadden plaats, vooral op den dag van de overdracht van het rectoraat (8 Febr.). De belhamels werden gevangen genomen en van de academie en uit de stad verbannen. Dit zette op nieuw kwaad bloed en de baldadigheden namen toe. Een prijs van f 200.— werd uitgeloofd om de schuldigen te ontdekken. Eindelijk wendden zich eenige studenten schriftelijk tot Prins Maurits om vergiffenis te vragen. Ten slotte kregen zij die en zelfs de gebannenen mochten na schuldbelijdenis terugkeeren. Weder in 1632 had zulk een oproer plaats, toen de Poolsche Prins Radziwil, die te Leiden in de letteren studeerde, vertoornd omdat een zijner dienaren wegens manslag ter dood veroordeeld was, de studenten ophitste. Omdat het hier een zeer aanzienlijk persoon gold, kwam de heele zaak in de doofpot. Nog eenmaal, in 1682, werd de rust van stad en academie verstoord door eenige studenten, die onverwacht en gewapenderhand de stedelijke nachtwacht overvielen, in welk gevecht velen zwaar gewond werden. Een streng plakaat werd uitgevaardigd en op het aanbrengen van de schuldigen straffeloosheid voor den aanbrenger en eene premie van honderd zilveren dukatons gesteld. Vooreerst kwamen dergelijke dingen te Leiden toen niet meer voor.

Ook in andere academiesteden kwamen zij wel eens

[1]) G. D. J. Schotel, Een studentenoproer in 1594. Leiden 1867.

voor. Zoo is het bijv. te Franeker in 1623 geschied, dat de bursalen zich niet alleen uit verzet tegen op nieuw bekend gemaakte plakaten schuldig maakten aan nachtelijk straatrumoer, glazen inwierpen enz. maar dat zij ook „in de Universiteit t' samen gerottet zyn, den Senatum hebben uytgeklopt ende andere insolentiën gepleecht, also dat de Senatus Academicus met gewapende Assistenten de poorte der Academie daernae heeft moeten laeten bewaeren". Het vonnis van relegatie over twee studenten werd aangeplakt, maar terstond weer afgescheurd. De aldus gerelegeerden bleven in de stad en de magistraat durfde hen niet uitzetten. De studenten hielden nu een openbare samenkomst, drongen in groote getale het huis van den Rector binnen, maar zochten hem in alle kamers te vergeefs. De toestand scheen hoogst precair en de Senaat wendde zich tot Gedeputeerden om een vendel soldaten ten einde de orde en het gezag te kunnen handhaven. Eindelijk gelukte het den hoogleeraren Amama, Amesius en Hachtingius met levensgevaar de rust te herstellen. Ook te Groningen had in 1629 en in 1652 een volslagen oproer plaats [1]).

Deze oproerigheden stonden dikwijls in verband met het verbod tegen de collegia of conventicula nationalia. Dit waren vereenigingen van stad- of gewestgenooten aan de universiteit. Men vond ze aan alle academiën, maar overal vonden zij ook tegenstand bij de academische overheid. Doch trots dien tegenstand en niettegenstaande herhaalde verboden, richtte men telkens zelfs nieuwe op. Te Franeker begonnen de uit Leeuwarden afkomstige studenten er mee in 1626. Op St. Nicolaas 1637 ontstond een college van Gelderschen, Overijselaars en Drenthen, in 1661 een van Franekers, en in 1664 een van Groningers en een van Hollanders en Zeeuwen. Ook de buitenlanders hadden hunne collegia. Zoo bestonden te Groningen

[1]) Jonckbloet, t. a. p. blz. 367 vv., 379 n. 3.

nevens de collegia van de Hollanders, de Gelderschen en de Overijselaars, ook die van de Oostfriezen en de Westphalen. Te Leiden hadden de studenten reeds in 1578 verzocht zulke „collegia singularum nationum" te mogen oprichten en toen het hun geweigerd werd, deden zij het toch. De Senaten erkenden ze echter nergens. Zij heetten opgericht te zijn om de gezelligheid onder elkander te bevorderen en elkander te helpen en bij te staan, maar die gezelligheid openbaarde zich vaak in dronkemanspartijen, zoodat ze dan ook wel „drinckcollegies" of „suypers collegien" werden genoemd. En wat de hulp aangaat, onderling vochten zij vaak tegen elkander, de buitenlanders tegen de inheemschen [1]), de Hollanders tegen de Gelderschen of Friezen en omgekeerd, maar, als zij meenden dat de rechten der studenten op de een of andere wijze werden aangetast, stonden zij te samen als één man daarvoor pal en bij ieder oproer of standje kozen zij partij en namen deel aan allerlei baldadigheden. De goede naam der academiën leed er onder en omdat de jonge studenten gewoonlijk op allerlei wijze gedwongen werden lid van zulke collegia te worden, zonden vele ouders hun zonen niet naar die universiteiten, waar op dat oogenblik de collegia nationalia het meest tierden. Vandaar allerlei plakaten tegen het voortbestaan ervan. In de academische wetten van Harderwijk was op zware geldboeten verboden het oprichten en bijwonen van nationale of gewestelijke collegia, zooals Hollandsche, Geldersche en Stichtsche, omdat deze „voor allerlei rampen en verkeerdheden de deur openden". Voor Leiden voegden de Staten van Holland in 1659 aan den door de studenten af te leggen eed toe, dat „zij zich niet zouden vervorderen, eenige collegiën onder hen, die van eene stad, Provincie

[1]) In een hevig gevecht tusschen Friezen ter eener en Duitschers en Polen ter anderer zijde verloor in 1643 de theol. cand. Joh. Prack te Franeker het leven.

of natie zijn, op te richten, onder wat voorwendsel of name het ook zoude mogen wezen, noch ook die voor dezen opgericht zijn, te onderhouden of ledematen daarvan te zijn". Te Groningen riep de Senaat in 1655, na te vergeefs allerlei scherpe edicten te hebben uitgevaardigd, de hulp in van den kerkeraad en zoo kwamen er eenige „remedia, partim Academica, partim Ecclesiastica" tot stand. Na dien tijd verminderde de gevaarlijke invloed der collegia. Te Utrecht was in 1643 op het lid zijn van zulk een college een boete van f 100.—, en op het bestuurder zijn eene van f 200.— en arbitraire correctie gesteld, maar het hielp op den duur niet, althans blijkens de klacht van sommige studenten in 1674: „dat zij ten koste hunner studiën en zedelijkheid tegen hun wil gedwongen werden leden dezer vereenigingen te worden, en bij hunne aankomst en vertrek van de Academie, publieke disputen en promotiën geduchte sommen in de kas er van moesten storten, die aan kostbare maaltijden werden besteed; dat zij den Utrechtschen burgers slapelooze nachten bezorgden, hevige gevechten deden ontstaan, die dikwerf den dood ten gevolge hadden". Het gevolg dezer klacht was, dat de „functionarissen dezer confraternalisten" werden verbannen voor den tijd van twee jaren en de leden en begunstigers met boeten bedreigd. Te Franeker gelukte het, na vele vergeefsche pogingen, den Gedeputeerden in 1668 een eind te maken aan deze „dronckaerts Collegien, door welke alle disordre wert ingevoert, doodtslagen uytgewerckt, de Academische wetten ende authoriteit der heeren professoren geïlludeert, de verwachtinge der olderen, wegens haer oncosten verijdelt, ende het nut van het gemeene beste verachtert". De collegia werden opgeheven en de studenten beloofden bij handslag, in 't vervolg geen nieuwe meer te zullen oprichten. Zij schijnen woord gehouden te hebben.

Ook tegen de ontgroening — de deposito — moest

men herhaaldelijk optreden. Het ging er soms ruw bij toe en de oudere studenten maakten zich bij die gelegenheid vaak schuldig aan erge buitensporigheden, ja ook wel aan ergerlijke mishandeling. Van Franeker verklaarden de Gedeputeerde Staten in 1601, dat deze depositie „groote onlusten causeert, ende vele studenten doet vertrecken, ende sommige, die aldaer geerne mede souden willen studeren, te rugge holt om derwaerts te comen". Zij werd daarom alleen toegestaan voor „die gene, die deselve sullen versoecken". In 1606 echter verboden Gedeputeerden haar geheel, omdat „daerinne seer groflijck mishandelt ende de mate t' enemael overgetreden worde, sulx dat vele persoonen hen daerover ten hoogste beclagen, ende ter oirsake van dien hunne kinders van daer houden ende op andere plaetsen versenden, tot merckelijcke schade ende afbreuck van de universiteit selve". De bursalen verloren hun vrije tafel, als zij zich niet „bij eede ende acte" verbonden, zich van de ontgroening te onthouden, en de andere studenten werden met relegatie bedreigd, als zij ongehoorzaam waren aan dit bevel. Geheel uitgeroeid is de ontgroening nergens, al hoort men er niets of weinig meer van. In de collegia nationalia bleef zij, al was het ook op verschillende wijzen, voortbestaan.

Er was nog éénе zaak, waaraan de studenten van sommige academiën zich niet mochten bezondigen en waartegen de academische overheid toch telkens weer opkomen moest. In 't begin schijnt men er geen bezwaar tegen gehad te hebben, dat de studenten tooneelvoorstellingen gaven. Te Leiden bijv. voerden de studenten in 1617 een treurspel op en de Curatoren waren hiermee zoo ingenomen, dat zij hun f 60.— vereerden. In 1623 gaf de Senaat te Franeker nog verlof tot het opvoeren van „een comaedie van goede zeden" en zulks niettegenstaande hij in 1621 reeds besloten had, „dat in 't vervolg het opvoeren van comediën en tragediën voortaan in 't algemeen

verboden moest worden". Te Groningen werden echter in hetzelfde jaar 1623 zeven studenten ieder tot twee daalders boete veroordeeld, wijl zij „buyten consent vande Academie" comedie gespeeld hadden. Men achtte blijkbaar het studententooneel een middel om de studenten met ijdelheden van de studie af te houden. Bovendien schijnen zij — althans te Groningen — aanleiding gegeven te hebben tot schandalen en vechtpartijen, waarbij bloed stroomde. Op grond ook daarvan besloot de Senaat aldaar in 1648 den studenten het tooneelspelen ten strengste te verbieden. Te Franeker wendde de kerkeraad zich in 1641 tot den magistraat met het verzoek „omme der studenten comedie speelen te weeren" en weigerde de Senaat in 1645 het academiegebouw voor de uitvoering, die een gezelschap van Engelsche tooneelspelers daar onder de galerij wenschte te geven. Een eigenaardig geval deed zich aldaar in 1698 voor. Vier studenten waren van plan mee te spelen in een voorstelling, door een vreemd gezelschap te geven. De Senaat verbood hun dat, wijl hij geïnformeerd was, „het gedragh dier comedianten ende comediantinnen soedanigh te sijn, dattet in alles bij haer niet soo seer aengeleit wordt op eenigh divertissement, dat in de jeucht excusabel mocht wezen, als wel op het vervoeren van de selve tot allerleije verfoeielijcke debauches". Twee van de vier studenten bogen het hoofd, de andere twee weigerden. De Rector, de beroemde jurist Ulrich Huber, sloot hen echter zoolang in den carcer op tot de voorstelling voorbij was. Over 't algemeen echter liet men gewoonlijk hier en elders, als de kerk er zich maar niet al te veel mee bemoeide, het tooneelspelen door studenten oogluikend toe.

Wij zouden nog over vele zaken hier kunnen spreken en tal van bijzonderheden kunnen mededeelen, maar ons korte bestek laat dit niet toe. Wij hebben veel verkeerdheid opgemerkt, maar het moet beoordeeld worden naar

de tijden, waarin het voorviel. Die tijden waren in velerlei opzichten ruw. Het kwade echter is, hoe luid het ook van zich spreken doet, maar voor een tijd. Het goede, vooral in den tijd der voorbereiding, schuilt meer weg in de eenzaamheid. En veel goeds was er ontegenzeggelijk in het academieleven van de zeventiende eeuw. Voor de wetenschap hadden onze vaderen veel over. Geleerden van vormende kracht en blijvenden naam schitterden aan onze universiteiten. En aan die universiteiten zijn altijd maar door, in het eene geslacht na het andere, de mannen gevormd, die de eere van Nederland hebben hooggehouden in de wetenschappelijke wereld of door trouwen arbeid in maatschappij en kerk duizenden ten zegen zijn geweest. Zoo getuigden zij door hunne personen van ijver en plichtbetrachting, aan de academie betoond, en van een overwinning van het kwade door het goede. En daarom vermelden wij ten slotte gaarne den lof, dien Benthem bij het einde der eeuw geeft aan de Nederlandsche academiën [1]), „dasz die Professores sehr fleissig sind, und nützliche Dinge lesen; Dann auch, dasz die Studiosi die Zeit wohl in acht nehmen, nicht sauffen oder sich balgen; Ferner dasz man von keiner Bursen-Manier weisz, und der Geringere von dem Höhern nicht verachtet wird, auch keiner sich um den andern bekümmert, sondern ein jeder vor sich lebt, und nur seine Studia abwartet".

S D. VAN VEEN.

[1]) O.a. O. II. 54.

HET BOEK EN DE BOEKHANDEL

door

TIDDO FOLMER
Bibliothecaris van het Rotterdamsch Leeskabinet

Aan de spits der reeks van uitvindingen en ontdekkingen, welke den vooruitgang der beschaving in de middeleeuwen hebben bevorderd, staat de uitvinding der boekdrukkunst. Ja, niet alleen onder die der middeleeuwen, maar zelfs onder alle uitvindingen van den vroegeren en lateren tijd komt hààr ontegenzeggelijk de eerste plaats toe, aangezien zonder de boekdrukkunst de volksontwikkeling nimmer zulk een hooge vlucht zou kunnen genomen hebben, zooals dit nu in den loop der eeuwen het geval is geweest.

„Die Buchdruckerkunst hat mehr geleistet als die meisten Erfindungen, die je auf Erden gemacht worden sind. Mit der Möglichkeit, die selbe Mitteilung tausendfach zu vervielfältigen, wird der eine Gedanke zur Macht; er setzt sich selbst in einer Vielheit von Personen fest, die sich von ihm überzeugen oder von ihm leiten lassen".

Met deze woorden kenschetst de beroemde rechtsgeleerde Kohler de buitengewone waarde van de uitvinding der boekdrukkunst op treffende wijze.

Zeer zeker zou men menige uitvinding of ontdekking van de negentiende eeuw hooger kunnen schatten dan Gutenberg's eenvoudige vinding, aangezien zich daarin meer scherpzinnigheid van den menschelijken geest openbaart; zooals bijvoorbeeld de aanwending van den stoom, en de uitvinding en het gebruik der electriciteit in alle

mogelijke takken van het praktische leven; doch voor de menschheid is géén dezer meer tot zegen geweest, dan de uitvinding om met losse, metalen letters te zetten en te drukken. Ja, men kan gerust nog een stap verder gaan en zeggen: zonder de boekdrukkunst en zonder de hooge geestelijke ontwikkeling, welke slechts door hààr kon ontstaan, zouden vele der belangrijkste uitvindingen van lateren datum niet denkbaar zijn geweest.

Wil men de beteekenis eener historische gebeurtenis in haar volle waarde leeren kennen, dan mag men zich er niet mede tevreden stellen, deze zelf van alle kanten te beschouwen en te onderzoeken, men dient er zich ook van op de hoogte te stellen, hoe het vóór dien geweest is en welke veranderingen door deze gebeurtenis zijn ontstaan. In hooge mate geldt dit ook voor de uitvinding der boekdrukkunst.

Het boek in de voor ons schijnbaar zoo eenvoudige gedaante is een kultuurproduct, dat een ontwikkelingsgang van duizende jaren heeft noodig gehad. Vóór men had uitgevonden, de boeken door middel van den druk te vermenigvuldigen, waren de geleerden genoodzaakt om de werken, welke zij wenschten te bezitten, zelf af te schrijven of te laten afschrijven. Zoo was het bij de Grieken, zoo bij de Romeinen, zoo ook in de Nederlanden en elders. Als een eerste schrede voorwaarts kan reeds worden aangemerkt, dat enkele schrijvers er zich op toelegden hun werken eenige malen te copiëeren om ze meer te verspreiden en dat onderwijzers de benoodigde leerboeken aan hun leerlingen dicteerden.

Daar er echter langzamerhand steeds meer vraag naar boeken (handschriften) ontstond, konden de schrijvers zelf niet meer in de behoefte voorzien en vestigden zich lieden, die zich uitsluitend op het afschrijven toelegden en handel in deze afschriften dreven. Zoolang er dus boeken waren, zoolang heeft men ook den boekhandel gekend.

Ofschoon hierover natuurlijk geen zeer uitgebreide mededeelingen voorhanden zijn, zoo weten wij toch, dat het begin reeds bij de oude Grieken te zoeken is. Bij deze natie, welke zich met grooten ijver op de beoefening der wetenschappen toelegde, had de boekhandel reeds een tamelijke uitgebreidheid verkregen.

Later, toen Rome het middelpunt der beschaving was geworden, verplaatsten zich met de Grieksche zeden ook de wetenschappen naar daar, en voornamelijk bij de oude Romeinen heeft de boekhandel een hoogen graad van ontwikkeling bereikt. Zoo weten wij bijvoorbeeld, dat er reeds ten tijde van keizer Augustus boekenafschrijvers bestonden, die hun boeken in open winkels veil boden.

Met het dalen der Romeinsche heerschappij en het vervai van het zoogenaamde antieke leven, hield de letterkundige productie en de belangstelling op dat gebied gelijken tred, als gevolg waarvan ook de boekhandel spoedig in bloei afnam. In dezen tijd, toen de antieke elementen zich in gestadige oorlogen met de Germanen oplosten, had de wetenschap echter nog een toevluchtsoord, namelijk in de kloosters, gevonden, waar de vonk onder de bescherming van geestelijken en monniken aan het gloren werd gehouden.

In de stilte der kloostercellen werd ijverig gewerkt, eensdeels uit neiging tot het werk, anderdeels om de verveling te verdrijven. Daar werden de werken van Grieksche en Romeinsche schrijvers afgeschreven, zoodat tal van onschatbare boeken der Oudheid voor den ondergang bewaard werden; ook ontstonden er nieuwe werken; zelden geschiedde dit echter met het doel om handel te drijven. Dat dit afschrijven zeer tijdroovend was en veel inspanning kostte, daarvan getuigen tal van ontboezemingen aan het slot van dergelijke manuscripten, waarvan sommige tevens het bewijs leverden, dat men ze van hooge waarde achtte. De aldus vervaardigde boeken werden dan ook zeer duur verkocht. Een enkele fraai geschreven Bijbel

bijvoorbeeld kostte in die dagen 4 à 500 gulden, daarbij had het geld toen een tienmaal grootere waarde dan tegenwoordig. Het natuurlijk gevolg hiervan was, dat slechts rijke lieden zich boeken konden aanschaffen. Aan verheffing der volksontwikkeling, aan verspreiding van kennis en wetenschap door middel van het geschreven woord was daarom niet te denken. Wat in deze richting geschiedde, beperkte zich tot de mondelinge mededeeling der geestelijken en monniken in kerken en kloosterscholen.

Over de eerste eeuwen na Christus ontbreken de overleveringen geheel, van een boekhandel kan echter in dien tijd in de Westersche landen geen sprake zijn, reeds de bovengenoemde kostbaarheid der manuscripten sloot deze van een geregelden handel uit en maakte ze tot voorwerpen van directe bestelling.

Eerst toen van Karel den Grooten de aanmoediging tot stichting van wetenschappelijke inrichtingen en scholen uitging, en zich de behoefte aan leerboeken deed gevoelen, was het mogelijk, dat zich weer een begin van boekhandel ontwikkelde. Echter bleef deze handel nog langen tijd onbeteekenend en werd met veel moeite door enkele personen als beroep uitgeoefend.

Eerst de uitvinding van het linnenpapier in de dertiende eeuw en de daardoor mogelijk gemaakte, goedkoopere vervaardiging van handschriften, schiep meer verkeer en daarmede tegelijk een handel. Niet enkel een goedkoopere schrijfstof was evenwel noodig om een boekhandel te doen ontstaan, er moesten ook personen zijn, die dezen handel van noode hadden. Zoo knoopt zich de vroegste kennis van den handschriftenhandel natuurlijkerwijs samen met die der universiteiten. Voornamelijk na de oprichting der hoogescholen te Bologna en te Parijs kreeg de boekhandel meer vasten voet. Op beide plaatsen vestigden zich boekhandelaren, welke stationarii genoemd werden. Dit waren de eigenlijke boekhandelaren (tegenwoordige

uitgevers), die boeken voor eigen rekening kochten en lieten afschrijven en deze laatste weder verkochten of uitleenden. Een andere klasse van boekverkoopers vormden de librarii of boekenmakelaars (tegenwoordige debitanten), die tegen bepaalde procenten voor den een aan den ander verkochten.

Ook in de Nederlanden werd in de veertiende en in het begin der vijftiende eeuw zeer veel geschreven. Vooral de hertogen van Bourgondië lieten veel afschrijven en hebben daardoor op de ontwikkeling van den handschriftenhandel een zegenrijken invloed uitgeoefend. In het begin der vijftiende eeuw oefenden de „Broeders des Gemeenen Levens" — welke vereeniging ongeveer 1384 door Gerard Groote te Deventer was opgericht — het bedrijf van boekenschrijven bijna fabriekmatig uit, om met de opbrengst van deze handschriften hun conventen te helpen in stand houden. In de Nederlanden bloeide toen een levendige boekhandel, waarvoor het bestaan der „Librariers-gilden" te Gent en te Brugge als de beste bewijzen zijn aan te voeren.

Tot de boekhandelaren van dien tijd behooren ook de zoogenaamde briefschilders of briefdrukkers, ook wel „printers" genoemd, die vóór de uitvinding der boekdrukkunst een klasse van schrijvers vormden, die meer bepaald voor leeken werkten. Eerst schreven zij school- en gebedeboeken, later ook kalenders en populair-geneeskundige geschriften, welke zij met ruw schilderwerk versierden en op jaarmarkten en elders verkochten. De steeds grooter wordende afzet van hun producten, deed hun een middel vinden om sneller te kunnen produceeren. Zij gebruikten daartoe houten platen, waarin de prenten met de onderschriften — deze laatste in spiegelschrift — verheven werden uitgesneden, zoodat daarvan een groot aantal exemplaren afgedrukt kon worden, waarop dan met behulp van schablonen de kleuren werden aangebracht. Later

kwam men op de gedachte meerdere van zulke prenten tot één geheel te vereenigen, òf ook wel om er meer tekst aan toe te voegen. Zoo ontstonden de houtblokdrukken (xylographieën) en werd de houtsnijkunst een voorlooper der boekdrukkunst.

Ons land heeft in de vervaardiging van dergelijke houtblokdrukken niet ten achter gestaan, vandaar de aanspraak, welke Nederland gemaakt heeft, de bakermat van boekdrukkunst en boekhandel geweest te zijn; een eer, welke sedert eeuwen verschillende steden in Duitschland en Italie elkander eveneens hebben betwist.

De handschriftenhandelaren en briefprinters der middeleeuwen mogen echter nog zoo werkzaam zijn geweest en mogen nog zooveel beproefd hebben om hun producten ook voor de minderbemiddelden toegankelijk te maken, de kostbaarheid der vervaardiging liet echter een billijker prijsberekening niet toe.

De vijftiende eeuw, welke door meerdere belangrijke uitvindingen gekenmerkt wordt, zou ook voor het boek en den boekhandel een groote omwenteling brengen. De uitvinding der boekdrukkunst, of beter gezegd de uitvinding om met losse, uit metaal gegoten letters te zetten en te drukken, schiep de grondslagen voor het eigenlijke boek en tevens voor een meer algemeene volksontwikkeling.

Hetgeen enkele groote geesten gedacht hadden, bleef nu niet meer gebannen binnen de muren der enge kloostercel of in het eenzame studeervertrek van den geleerde, maar kon in korten tijd tot gemeengoed van allen gemaakt worden. De boekdrukkunst vormde de poort, waardoor de schatten des geestes zich snel naar alle oorden verspreidden; door haar werd, zooals Herder zegt, „die Gesellschaft aller denkenden Menschen in allen Weltteilen eine gesammelte und sichtbare Kirche". Immers, als geen enkele andere uitvinding stond ze spoedig in dienst van wetenschap en beschaving. Aan de boekdrukkunst danken

wij grootendeels den hoogen stand der wetenschappen, den bloei van handel en industrie.

Na de uitvinding en verspreiding der boekdrukkunst duurde het echter nog geruimen tijd, eer er van een eigenlijken boekhandel sprake kon zijn. Eerst met de Kerkhervorming kwam er meer leven en kreeg de drukpers meer te doen: Bijbels en gebedenboeken voor de kerk, Grieksche en Latijnsche schrijvers voor het wetenschappelijk leven, woordenboeken en grammatica's voor de scholen. In dien tijd was in ons land, evenals in alle andere landen, het Latijn de taal van geleerden en geletterden. Alle wetenschappelijke mededeelingen werden in die taal geschreven, en al kwam langzamerhand bij drukwerken al meer en meer ook de landstaal in zwang, toch bleef een groot deel der geleerde wereld een Latijnsch kleed het eenige voor de wetenschap passende achten. Evenwel begon in de zestiende eeuw het boek van lieverlede in de landstaal zijn weg te vinden. In de tweede helft dezer eeuw kreeg het toegang tot het zoogenaamde groote (niet-geleerde) publiek, eerst in den vorm van kleine geschriftjes, verhalen, stichtelijke blaadjes, moord- en schandaalgeschiedenissen; daarna als almanakken en kalenders met hun noodige toespijs; eindelijk als reisbeschrijvingen, welke laatste vooral onder de meer beschaafde lezers zeer gezocht waren en hoe langer hoe meer met een zekere weelde van kostbare platen en banden werden aangekleed. Voor meer wetenschappelijke werken werd echter alleen bij uitzondering aan een andere taal dan aan het eerwaardige Latijn gedacht. Ofschoon voor de algemeene volksontwikkeling belemmerend, gaf dit aan den anderen kant een niet genoeg te waardeeren voordeel. Die ééne, algemeene taal toch deed de grenzen van ons land vervallen en zette voor het debiet der boeken het terrein van geheel Europa open; een zaak van te meer beteekenis, omdat er voorshands nog maar weinig gelezen werd en er dus alles aan

gelegen was om de schaarsche lezers van hier en elders bijeen te garen. Tot het verrichten van deze taak werd reeds sedert de vorige eeuw gebruik gemaakt van marskramers of colporteurs, een soort van reizende kooplieden, die onder andere koopwaren ook boek- en drukwerken mede namen en deze ten verkoop uitstalden in de hoofdplaatsen van ons werelddeel, bij voorkeur in academiesteden, of daar waar een mis of jaarmarkt gehouden werd, terwijl zij er tevens de kloosters mede bezochten. Later gingen onze uitgevers en drukkers meer zelf op reis en bezochten de Frankfurter mis, welke langen tijd de hoofdplaats voor hun buitenlandsch debiet is geweest.

Zoo breidde zich dan de handel in boeken langzamerhand uit, en was er een nieuwe koopwaar aan de overige maatschappelijke levensbehoeften toegevoegd, zoodat bij den aanvang van onze „gouden eeuw" de Nederlandsche boekhandel reeds wijd en zijd beroemd was geworden, terwijl zich in deze eeuw een levendig geestelijk leven ontwikkelde, aan welks bevordering de boekhandel in de eerste plaats meewerkte. De zeventiende eeuw is dan ook voor het boek en den boekhandel in de Nederlanden met recht een „gouden eeuw" geweest, waarover wij hieronder eenige nadere bijzonderheden zullen mededeelen.

Ofschoon het lager onderwijs in de zeventiende eeuw in ons land nog veel te wenschen overliet, kon toch M. Schoock reeds in het midden dier eeuw verklaren, dat er hier te lande betrekkelijk slechts weinigen waren, die niet konden lezen, en — in verhouding met andere landen — velen, die een zekere meerdere ontwikkeling hadden verkregen [1]). Geen beter bewijs voor die betrekkelijk groote ontwikkeling van ons volk, dan de hooge vlucht, welke boekdrukkunst en boekhandel hier genomen hadden. Die hooge vlucht was eerst recht begonnen, nadat de opstand

[1]) P. L. Muller. Onze gouden eeuw. Leiden [1896]. 3 dln. roy. 8°.

had gezegevierd. Wel was, zooals wij op de vorige bladzijden reeds mededeelden, ook vroeger hier verbazend veel gedrukt, maar sedert het hier met de kettervervolging ernst was geworden, was de pers zoo zeer aan banden gelegd, dat er niet veel meer van dien eersten bloei was overgebleven. Met de vestiging der Republiek evenwel nam voor den boekhandel weer een schitterend tijdperk een aanvang, terwijl de mededinging van Duitschland en ook van het overige buitenland meer en meer afnam.

In de zeventiende eeuw was Nederland het land, waar de meeste boeken werden gedrukt: wetenschappelijke in het Latijn, voor de algemeene markt; populaire in het Nederlandsch, voor het land zelf. Echter gebruikte dit laatste ook van de Latijnsche uitgaven een verbazende hoeveelheid, omdat voor alle meer uitgebreid onderwijs Latijnsche boeken noodig waren. Ook in het Grieksch en in de Oostersche talen werd hier veel gedrukt, terwijl op den duur ook veel Fransche boeken werden uitgegeven, vooral zulke, welke men elders uit vrees voor de censuur niet durfde laten verschijnen.

Onze Republiek mocht fier zijn op de plaats, welke zij zich onder de volken van Europa had veroverd. Zij was bezig zich al meer en meer te doen eerbiedigen, in dien ijvervollen tijd, toen, naast zooveel anders, ook de wetenschap hier uitmuntte. Op elk gebied van handel en nijverheid had het kleine Holland zich aan de spits weten te stellen. Zoo ook op het terrein van den boekhandel. De 30-jarige oorlog, welke de welvaart van Duitschland verwoestte, had op ons land natuurlijk geen invloed gehad. Het had zijn eigen, zijn 80-jarigen oorlog beleefd, en het wist ervan mee te spreken, hoe een volk zich te krimpen kan hebben onder den geesel der verdrukking. Maar hoe zwaarder de vuist van den overweldiger op den onderdrukte was neergekomen, des te veerkrachtiger had deze zich weten op te richten, en des te taaier zou zijn vol-

harding blijken, waar het aankwam op ondernemen en doorzetten, in welk opzicht ook.

Wat onze zeventiende eeuw was voor onzen boekhandel en aanverwante vakken, beschrijft ons in korte trekken Elias Luzac [1]), waar hij meer uitvoerig den voorspoed van andere bedrijven behandeld heeft, als volgt:

„Niet minder bloeiden de kunsten en wetenschappen. Ten voorbeelde kan men neemen de boekdrukkunst, het lettergieten, het plaat-snijden, plaat-drukken, het papiermaaken, 't welk in deze landen zoo ver gebragt was, dat nog hedendaagsch de hollandsche papieren boven alle anderen in deugd en in schoonheid uitmuntten, en overal de voorkeur hadden. De boekhandel of boekneering, welke uit de boekdrukkunst is ontstaan, was zoo uitgestrekt, en zoo rijk aan voorwerpen geworden, dat die onder de eerste takken van den algemeenen koophandel gerekend kon worden.

„Wat voordeel hebben dan deze konsten en fabrieken niet genooten van de uitgaave van die menigvuldige werken, welke de voorgaande en tegenwoordige eeuw in allerlei takken van geleerdheid hebben zien uitkomen? welke onnoemelijke schatten zijn er met dien handel niet gewonnen sedert dat die geenen, welke het oppergezag in handen hebben, de geleerdheid hebben aangemoedigd, en de Geleerden als weldoeners van 't menschelijk geslacht, ontvangen, bejegend en geëerd hebben?

„De hollandsche boekhandel heeft, geduurende bijna eene eeuw, zig verrijkt met het drukken van boeken, van welken hun de manuscripten uit Frankrijk gezonden werden, of die zij op de fransche drukken nadrukten; of die voor hen hier te lande bearbeid werden: waartoe de vrijheid van ons land, als eene schuilplaats tegen de onverdraagzaamheid en vervolging, gelegenheid heeft gegeeven. De vrijheid

[1]) Hollands rijkdom. Uit het Fransch [van A. de Sérionne] vertaald, overgezien, veranderd, vermeerderd door E. Luzac. Leijden 1780—83. 4 dln. 8°.

der drukperse heeft de boekneering hier te lande langen tijd doen bloeien, boven alle anderen".

Luzac sprak waarheid, maar, uit onzen tijd beschouwd, wel ietwat versierd. Voor zooveel het Latijnsche en Fransche boeken betrof, gaat zijn lof echter onverkort op. Het vertier daarin was eenig; oòk in den debiethandel werden kapitalen verdiend. Anders was het evenwel met onzen handel in Hollandsche boeken: veelal stiefkinderen op eigen bodem en verschovelingen daarbuiten.

Het is een opmerkelijk verschijnsel: onze zeventiende eeuw, zoo groot in daden van oorlog en vrede beide, en zich zelf daarvan wèlbewust, toonde zich, vooral gedurende de eerste helft dezer eeuw, in enkele richtingen voor een zelfstandig en manmoedig streven onbegrijpelijk onverschillig. Aan scheepvaart, handel en nijverheid werd hulde gebracht door alle tijdgenooten; men koesterde zich gemeenschappelijk in het zonnetje, dat de kloeke voorgangers over ons land hadden doen opgaan. Maar daarentegen bleef de inspanning van sommige anderen, om op hùn plaats vooruit te komen, bijna geheel onopgemerkt, al stonden ook hun belangen betrekkelijk even hoog, zoo niet hooger dan die van het koopmanschap. Onze kunst, onze wetenschap, onze letteren: wie van het groote publiek bemoeide zich ermede, behalve de beoefenaars onderling? Bovenal de kunst trok al een heel kalme aandacht. De reeks van onovertroffen kunstenaars, wier namen thans de geheele wereld door met onbetwisten eerbied genoemd worden, waren in hun eigen tijd onaanzienlijke lieden, die met hard werken moeite hadden om hun dagelijksch brood te verdienen. Zelfs onze patricische dichters, Hooft, Huygens, Van Baerle, Cats, geven nergens blijk van eenige hulde aan hun kunstgenooten van het penseel, alleen Vondel spreekt over Rembrandt als „den zoon der duisternis". Onze kunst bloeide als de nachtbloemen: schitterend, maar schier ongenoten.

Met de wetenschap was het in den beginne weinig beter, en ook onze taal- en letterkunde, waar de boekhandel gedeeltelijk van bestaan moest, deelde in die armoede mee. Aanvankelijk liet het zich in 't begin der eeuw, wat de Nederlandsche letteren betreft, veelbelovend aanzien. Coornhert, Spiegel, Houwaert, Van Mander waren de wegbereiders geweest voor een groep van dichters en dichteressen, die nog heden als de grondvesters van onze taalkunst geëerbiedigd worden. De pogingen dezer dichters en taalmannen gingen echter, evenals die der schilders, in en voor hun tijd schijnbaar verloren. Zoo had zelfs Vondel, niettegenstaande de verschillende herdrukken zijner werken, soms groote moeite om voor zijn dichtstukken een uitgever te vinden.

Deze geest van het begin onzer zeventiende eeuw is echter met den loop der dingen gaandeweg gewijzigd, anders, beter, verstandiger geworden. In elk geval, onze beschaving had — evenals alles — haar jeugd en rijperen wasdom. In haar kinderjaren gaf zij reeds nu en dan verrassende teekenen van aanleg, maar zij bleef met dat al jong en hardleerend. Ook moge die geest, vooral in 't begin, nog te weinig ontgonnen zijn geweest om een meer algemeene liefde te koesteren voor het boek, toch waren er op dien regel ook uitzonderingen, en wel zeer achtenswaardige. Er zou dus nog heel wat moeten gebeuren, eer het braakliggend geestelijk veld door ploegen en eggen en bezaaien tot vruchtbaarheid was gebracht.

Het gebeurde — maar langzaam.

Het boek zou natuurlijk het middel zijn.

In onze Republiek kwamen in de zeventiende eeuw, ook in onze eigen landstaal vrijwat boeken, en daaronder prachtige en kostbare uitgaven tot stand, uitgaven, waarmede ons land zich, wat degelijkheid van inhoud en sierlijkheid van uitvoering betreft, gerust met andere landen kon meten. Men moet zich verbazen over de kloeke onder-

nemingen hier te lande, vooral op het gebied der geschiedenis, natuurlijke historie en aardrijkskunde uitgevoerd. Prachtige folianten en kwartijnen, met een schat van platen en een reeks van deelen zijn uit die dagen tot ons gekomen en moeten ons doen bekennen, dat zelfs ònze, zooveel weelderiger tijd daar niet tegenaan kan. Handen vol gelds waren er voor den liefhebber mede gemoeid om zich die Hollandsche werken aan te schaffen, kapitalen voor den uitgever om ze in de wereld te helpen. Toch verschenen zij, onbekrompen uitgevoerd en gretig gekocht. Volgens den niet ten volle vertrouwbaren Arrenberg [1]) heeft de zeventiende eeuw een kleine duizend Hollandsche boeken boven één gulden opgeleverd; het behoeft dus wel niet lang nagerekend te worden, dat werken van ettelijke deelen groot, of van hoogen prijs, ook toen niet tot de alledaagsche verschijnselen behoorden.

Dat neemt echter niet weg, dat zij er waren, en wel tot eer van hun schrijvers en van hun uitgevers, tot roem van het vaderland.

Over 't algemeen genomen echter, was het uitgeven van Hollandsche boeken, welke ook, geen goudmijn. Voor Latijnsche en Fransche boeken daarentegen was het een gulden tijd, en de wetenschappelijke en assortimenthandel raapten rijkdom. Goede Hollandsche boeken werden echter ook nog niet zoo heel veel geschreven, en het middelmatige — het stichtelijke uitgezonderd — vond weinig koopers. Om een of ander gewoon boek voort te helpen, werden — evenals in onzen tijd van premiën — wij zouden haast willen zeggen „paardenmiddelen" te baat genomen. Lokkende plaatjes, weelderige druk, dure banden, schetterende voorreden, waarin door vrienden de achterstaande inhoud als een meesterstuk der meesterstukken geroemd werd,

[1]) Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zijnde Nederduitsche boeken, welke sedert 1600 tot 1761 zyn uitgekomen... Voorheen uitgegeven door Joh. van Abkoude... Nu overzien, verbeterd en tot 1787 vermeerderd door R. Arrenberg. 2e druk. Rotterdam 1788. 4°.

lofdichten, opdrachten van schrijver of uitgever aan een aanzienlijk heer, — alles moest dienen om het pasgedrukte boek met kracht en geweld een weg te banen.

Voor zulk een opdracht was doorgaans geen enkele andere reden, dan hoop op zegen; geen persoonlijke verkleefdheid of dankbaarheid, geen bijzondere waardeering van verdiensten, geen verband met het boek zelf. Meestal kreeg de persoon, wien de opdracht toegewijd was, die hulde als een verrassing thuis; men nam haar lijdelijk aan, zelfs nu en dan met stille ingenomenheid, men toonde allicht zijn nederbuigende goedheid door een aantal exemplaren te koopen en het boek, waar hun lof in stond, zooveel doenlijk aan te bevelen.

Zulk een galmende opdracht is bijvoorbeeld te vinden in het

„Derde deel of Tweede vervolg, des Romeynschen Adelaers, verhandelende de historiën onses tijdts: Beginnende met het jaer 1680 en eyndigende met 't jaer 1689. Alles door de vermaerden historie-schrijver L. v[an den] B[osch] seer nauwkeurigh t' samen-gestelt: Zijnde voorders met een aenmerckelijk register, nevens verscheyde curieuse konst-platen, voorsien. Tot Utrecht, by J. v. Poolsum... 1689", welke luidt:

> OPDRAGHT, aen den Hoog-Edelen, Wel-Geboornen Heer, Jan Borre van Amerongen, Eerste Regeerende Burger-Meester der Stad Utrecht, en voor desen, van wegen de Provintie Utrecht, Gecommitteerde ter Vergaderingh van Hare Ed: Hoogh-Mog: de Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, &c.

Hoogh-Ed: Wel-Geboorne Heer,

Met eerbiedigheid neem ick de vrymoedigheid, om U Hoogh-Ed: op te offeren en toe t' eygenen een Dochter

van dese tegenwoordige Tijd, welcke in eenigh opsicht mach genoemd werden een Kind van Staet. S' is de laetste in geboorte van een Historisch Drie-tal; echter niet de minste in Hoedanigheyd. 't Is 't Derde Deel deses Wercks; bevattende wel minder verloop van tijd, maer waerlijck geen minder gewicht van Saecken; wat breeder voor-gesteld, als die in de voorige Deelen. 't Is een Historisch-Verhael van 't gepasseerde in de laetste acht-voorledene Jaren; waer in soodanige Treur- en Bly-spelen op 't Tooneel der Wereld zijn gekomen, datse nae acht Eeuwen noch niet vergeten sullen zijn. Dingen, welcke aen d' eene zijde 't hert vervullen met schrick; en doen uyt-suchten: Sie wat Verwoestingen op den Aerdboden zijn, en noch werden aengerecht! aen d' andere zijde de Mond doen uytbarsten in gejuygh, en in een vrolyk uytgalmen: Dit is van den Heere geschied; en 't is wonderlijck in onse oogen. Den Arend jammerlijck gepluckt; doch nu in staet om sijne verloorne Vederen weer te haelen. De Religie hier verdelghd: Daer in 't uyterste gevaer geraeckt; doch onverwacht, schielijck, heerlijck de naeckende woede ontrocken. Maer onnodigh is 't, hier te willen herhalen 'tgeen in 't Werck selfs is te vinden. Aen veele der hier beschrevene Saecken heeft Uwe Hoogh-Ed: deel, 't zy als aenschouwer van de Buytenbedrijven, om daer op te letten, tot waernemingh van 't Beste deses Staets; 't zy als Mede-wercker omtrent de Binnen-gevallen, door hoogwijse Bestieringh en Raedgeving; soo hier in Utrecht, als in s' Gravenhage, daer U E: Hoogh-Ed: is geweest een Lid van de Hoogste Staets-Vergadering deser Vereenighde Landen. Dese van mijne Druckery gekomene Vrucht legge ick neer voor de Voeten van U Hoog-Ed:, in goede hoop, wegens U Hoogh-Ed: by een yeder bekende beleefde Vriendlijkheyd, datse gunstig sal opgenomen werden; 't welck my dan, boven de Verbindnis aen U Hoogh-Ed: groote Ver-

diensten, als een Burger en Onderdaen, in 't gemeen, noch in 't bysonder sal verplichten, om altijd te blijven,

Hoogh-Ed: Wel-Geb: Achtbare Heer,

uwen gehoorsaemsten Dienaer

Utrecht, den 1 Junij, 1689. J. van Poolsum.

Het vooropstellen van zulke opdrachten aan rijkelui werd door de uitgevers gaandeweg zoo overdreven tot een geldbejag gemaakt, dat het spectatoriale tijdschrift „De Philosoof" er later een loopje mede nam en voorspelde, dat onze halve bevolking eerlang uit Mæcenassen zou bestaan, terwijl het aan de boekverkoopers den raad gaf, om hun uitgaven voortaan aan zich zelf of aan hun huisvrouwen op te dragen.

Echter niet alleen de uitgevers, maar ook de schrijvers zelf voorzagen hun werken van dergelijke opdrachten. De oorzaak hiervan was misschien wel, dat er toen nog geen uitgevers-honorarium bestond en daarom door de meestal arme geleerden naar andere middelen gezocht moest worden om dit kwaad te verhelpen. Behalve dat de schrijver een zeker aantal present-exemplaren van zijn werk aan den uitgever vroeg, om deze onmiddellijk bij een boekhandelaar in klinkende munt om te zetten, kwam het weldra in de mode, dat men zijn werk opdroeg aan een vorst of ander aanzienlijk heer, die deze hulde van den auteur meestal erkende door een grooter of kleiner geschenk. Zoo zond bijvoorbeeld zelfs de rijke Jacob Cats in 1655 een exemplaar van zijn werken aan de Staten van Holland en Westvriesland en ontving daarvoor ter vereering „eene somme van hondert ende vijftigh Caroliguldens". De geleerde Portugeesche jood Joseph Athîas, boekdrukker te Amsterdam, kreeg van de Leidsche professoren de vergunning tot het uitgeven van een Hebreeuwschen Bijbel

en ontving voor deze uitgaaf in 1677 van de Generale Staten een gouden halsketting. De firma Blaeu werd voor haar atlassen en zeevaartkundige werken meermalen met geld beloond. Vooral de Staten van Friesland waren gul met zulke vereeringen. Men zie daarvoor: W. Eekhoff, De stedelijke bibliotheek van Leeuwarden [1]).

Niet slechts zulke galmende opdrachten, maar ook lofdichten werden, zooals ik boven reeds meedeelde, aan den eigenlijken tekst vooraf gestuurd, om voor een boek meer kooplust op te wekken. Hoe meer vrienden een schrijver kon overhalen om vóór een uit te geven boek een vers te plaatsen, des te meer koren op den molen van schrijver en uitgever. Ook de wet van wedervergelding deed hier het hare en zoo kostten deze lofdichten geen geld. Men wierp ze elkander toe, men was er grif mede, wetende dat eerlang de tijd zou komen, dat men voor gelijken dienst op anderen kon rekenen. Daarom ook verhief men iedereen zonder blikken of blozen tot den hoogsten hemel, op eigen beurt wachtende en hopende, éénmaal op gelijke wijs tot de onsterfelijkheid ingeschreven te zullen worden. Er zijn boeken, waarin de lofdichten wel de helft van den tekst innemen; er zijn er, waarvan de voorafgaande verzen alléén en niet de eigenlijke tekst gelezen worden, echter ook, waarvan die lofdichten volslagen misdruk was.

Noch de boekhandel, noch de taalkunst hebben echter eenige verplichting aan deze dichtdrift gehad. Slechts enkele dichters, zooals Vondel, Cats, Hoogvliet, Luiken, Camphuysen enz., zagen hun werken zoo begeerd, dat er verschillende oplagen van noodig waren. In ons land is geen schrijver geweest, wiens werken zoo menigvuldig verspreid en gelezen zijn als die van Cats. Alle klassen van personen haalden hem binnen als een raadgever en huisvriend bij uitnemendheid. „Men

[1]) Leeuwarden 1870. gr. 8°.

vond in de 17e eeuw", zegt een schrijver uit de achttiende, „geen woning, waarin tenminste niet één boek van Jacob Cats, gekocht of gekregen, te vinden was".

Waren over 't algemeen genomen deze dichters voor den boekhandelaar eer schadelijk dan voordeelig, anders was dit met de stichtelijke lectuur. Theologische studiën, evenals alle overige wetenschappelijke werken, werden in den regel in het Latijn geschreven en behoorden, wat uitgaaf en debiet betreft, meer bepaald thuis bij de daarvoor aangewezen firma's. Godsdienstige lectuur in het Hollandsch echter kwam den geheelen handel ten goede, en daarin is ons land in de besproken eeuw zóó overrijk geweest, dat de boekhandel ten deele ervan heeft kunnen bestaan. Ook verschenen tal van vlugschriften, als een uitvloeisel der toenmalige kibbelarij tusschen kerk en overheid, waaraan de boekhandel nog al wat voordeel had te danken. Ook de verschillende kerkelijke twisten bezorgden een aardige verdienste, een vloed van boeken en vlugschriften, in het Latijn en in het Hollandsch, gaf uitweg aan de opgeruide hartstochten, maar wekte die ook weder op daar, waar ze niet meer of nog niet bestonden. Tal van godsdienstige secten ontstonden en bij deze, zoowel als bij de gewone Protestanten, kwamen al meer en meer in den smaak werkjes uit het Engelsch vertaald of oorspronkelijke, zooals die van Perkins, Teellinck, Tauler, Bunyan, Hall, Attersol, Love, Cleaver, Jeremias Dyke, Jan Arends' Ware Christendom, à Brakel's Trappen van geestelijk leven, Hellenbroek's Voorbeeld der godlijke waarheden, Omius' Satans vuistslagen, Amesius' V boeken van de conscientie, Goge's Drie pijlen Gods, enz. enz. Deze boekjes gingen bij duizenden weg, vooral in kleinere steden en op het platte land, zoodat tal van oplagen soms noodig waren. Verder verschenen nog tal van afzonderlijke preeken en bundels preeken. De boekenlijst van Arrenberg, welke wij later nog nader zullen beschouwen,

doet ons op elke bladzijde stilstaan bij de daarin vermelde preekbundels. Zij hebben inderdaad een onevenredig groot aandeel aan het geheel, en, met de afzonderlijk uitgegeven leerredenen erbij, de ruimste plaats in den oogst onzer drukpers.

De preeken in die dagen waren meestal doorzaaid met teksten, dikwijls aangehaald in het Latijn of Hebreeuwsch, maar overigens in den volkstoon. De groote Joh. Wttenbogaert bijvoorbeeld preekte in het begin der 17e eeuw over het geweten en beschrijft de „conscientie" op de volgende manier: „'t Is dat manneken, dat daar binnen sit. 't Is dat wroegerken, dat, lang geslaepen hebbende, nu wakker wordt, dat komt scherp maanen en wil precys betaelt sijn, beide van capitaal ende intrest, met parate excecutie. Dat manneken volgt hem en houdt hem telkenmael het papierken voor den neus".

Jacob Borstius te Dordrecht hield o.a. in 1646 een preek tegen het dragen van „lanc hair" welke onmiddellijk na het uitspreken in druk verscheen. Kort daarop gaf hij ook afzonderlijke leerredenen uit over: Ahasueros dronken en gram, — Van het danssen, kussen, en omhelzen, — Vermaaklijke wandeling naar den Hemel, — en meer dergelijke.

Misschien was wel één van de oorzaken, dat er zooveel kleine preeken en vlugschriften werden gedrukt, gelegen in het ontbreken van een periodieke pers. Wel is waar bestond er al lang een soort van couranten, maar 't duurde toch tot het midden der eeuw, eer die door geregeld verschijnen aan de behoefte aan kennis van wat er in de wereld omging voldeden. Brieven met allerlei nieuwstijdingen voorzagen daarin. Eerst in de tweede helft der zeventiende eeuw begon dat anders te worden en begonnen de geregeld verschijnende nieuwstijdingen berichten van overal te voegen bij aankondigingen van allerlei aard. Politieke beteekenis hadden die nieuwsbladen echter

nog geen andere, dan in zooverre die aan het drukken van berichten kon worden gehecht. Want wat thans de hoofdartikelen doen, was toen de taak der pamfletten of vlugschriften, waarin met groote vrijmoedigheid, niet zelden met matelooze heftigheid en partijdigheid, de vraagstukken van den dag besproken werden. Zij behooren tot de belangrijkste, zij 't ook meest troebele bronnen onzer geschiedenis.

Alle algemeene belangen toch, staatkundige, maatschappelijke, kerkelijke, dienden wel besproken te worden in een spoedig gedrukt blaadje. Wat wonder, dat het lichtgeraakt gemoed bij ieder verschil toevlucht nam tot de pers, en dat er niet omgezien behoefde te worden naar lezers, even gretig op gepeperde schotschriften als op gemoedelijke vertoogen. Een geliefkoosde vorm was die van het „schuitepraatje": het punt in kwestie werd daar behandeld door eenige personen, die tezamen in een trekschuit heetten te reizen en zich door het bespreken der gebeurtenissen van den dag den tijd kortten. Ook zinneen spotprenten verschenen in menigte bij elke gelegenheid, ook deze zijn van groote beteekenis als geschiedbronnen.

Een bron van inkomsten voor den boekhandel vormden nog de oude volksboeken, want merkwaardig is het, dat onze nog zoo weinig leesgrage zeventiend'eeuwsche vaderen zoo kinderlijk gehecht bleken te zijn aan de geijkte volksboeken van den voortijd. Als wij zien, dat nog in onze „gouden eeuw" van Floris ende Blanchefloer zes drukken verschenen, van Genoveva vier, van Griseldis drie, van De Heemskinderen drie, van De schoone Helena acht, van De Ridder metter Swane vier, van Oerson en Valentijn zes, en evenzoo herhaalde drukken van Karel ende Elegast, De zegepralende Diederyck van Elseten, De Ridder Helias, Seghelijn van Jerusalem, Reynaert de Vos, Fabelen van Esopus, enz., dan kunnen wij zien, dat er

op dit gebied nog wel wat in den boekhandel omging. Veel gevraagd werden ook de beroemde reisverhalen van Jan Mandevyl, Jan van der Linden, Claes Compaen, Bontekoe, terwijl van tal van liedeboekjes meerdere drukken verschenen, zoo bijvoorbeeld van De Amsterdamsche Kermisvreugd een tiende, van Thirsis Minnewit een zesde, van Het vermaacklijke Vrouwe-tuyntje een vijfde druk, enz. enz.

Deze liedeboekjes gingen, wat het uiterlijk aangaat, met den tijd vooruit. De Jufferboekjes of Mopjes echter, welke in het begin dezer eeuw over het geheele land begonnen in den smaak te komen, hebben aan niets, dan alleen aan den boekhandel, voordeel bezorgd. Meestal door broodschrijvers samengeflanst, waren zij in den regel niet veel anders dan een mengeling van op rijm gebrachte kwezelarij en verliefde bombast, bijvoorbeeld: Cupido's Ambacht, Apollo's Harp, Pallas' Weefgetouw, Pan's Fluitje, Zeeuwsche en andere Nagtegalen, Vrolijk Melkmeisje, en tal van andere meer. Deze boekjes waren veelal versierd met geëtste plaatjes en door de bijvoeging van de zangwijs van blijvende waarde, werden in breed octavo of duodecimo gedrukt en soms van kostbare bandjes voorzien.

Ook de Arkadia's, een overgevoelige landelijke romansoort, uit Italië van Sanazaro en uit Engeland van Sidney door den boekhandel in vertalingen overgebracht, evenals de iets later verschenen Astrées, een romansoort uitgevonden door den Franschman Honoré d'Urfé, hier tegelijk met het oorspronkelijke in vertaling uitgegeven, bezorgden den boekhandel geen onaardige inkomsten. Maar zooals het doorgaans gaat, de wegbereiders stonden ver boven de navolgers. De eerste Arkadia's en de eerste Astreé waren voor hun tijd oorspronkelijke, welgerijpte vruchten van een dichterlijk talent. Maar juist door het boeiende daarvan en door den opgang, welken zij maakten,

zocht de mindere boekhandel daarvan zooveel mogelijk partij te trekken door in het Hollandsch te laten vertalen al wat de Fransche pers maar van die gepeperde soort opleverde. Deze werkjes, als De lichtvaardige stoutheid eens vrijers, De bedrevene Galant, De gelukkige Lichtmis, De verliefde Afrikaan en dergelijke kwamen uit Frankrijk tot ons over en gaven de geboorte aan een gansch geslacht van vreemd en eigen misdruk, dat een schaduw werpt op de zeventiende eeuw.

Gelukkig echter, dat er toen in ons land ook nog wel wat beters verscheen dan deze laatstgenoemde volkslectuur, anders zou het er voor den boekhandel minder rooskleurig hebben uitgezien, niettegenstaande het groote debiet der genoemde werkjes een aardigen winst opleverde. Niet alleen, dat er tal van degelijke werken in het Latijn en Fransch werden uitgegeven, verschenen er, zooals ik boven reeds mededeelde, ook in onze eigen taal prachtige folianten en kwartijnen met een schat van platen; uitgaven, degelijk van inhoud en sierlijk van uitvoering. Arrenberg[1]) heeft deze voor ons geregistreerd, terwijl Van Stockum ons in zijn bij gelegenheid van het VIIe Internationaal Uitgevers-Congres verschenen werk [2]) eenige fraaie titelreproducties van zulke werken geeft. Arrenberg's naamregister is echter in veel opzichten zeer onvolledig, zoodat we aan zijn hand, al is het zelfs bij wijze van in vogelvlucht, zeer moeilijk een blik kunnen slaan op onze boekenwereld van de zeventiende eeuw. Ofschoon hij ons echter verschillende opgaven onthoudt, zoo vermeldt hij toch wel achter de titels het formaat der boeken, waaruit blijkt, dat in de besproken eeuw de folianten, de kwartijnen en de duodecimo's algemeen in zwang waren, en dat de octavo's, de mode van latere dagen, toen nog tot de

[1]) Zie de noot op blz. 15.
[2]) La librairie, l'imprimerie et la presse en Hollande à travers quatre siècles. Documents ... recueillis et annotés par W. P. van Stockum Jr. La Haye 1910. 4°.

zeldzaamheden behoorden. Meestal, voor zoover het de folianten en kwartijnen betreft, waren die boeken, in zware lederen banden gevat, vanzelf kostbaar en moeielijk te hanteeren; reden genoeg dat ze slechts gekocht werden door een kleinen kring van lezers, die genoeg geld en beschaving hadden om ze te betalen en te genieten. De gewone burger toch bepaalde zich tot de vroeger genoemde stichtelijke lectuur, verzen, volksgeschriften en liedeboekjes, terwijl ook minder kostbare reisverhalen en geschiedboeken nog wel gekocht werden. Doch ook deze, indien ze er lijvig genoeg voor waren, werden met dure banden bezwaard en zoodoende voor den gemeenen man een aankoop van wel te overwegen weelde. In deze grootere, weelderig uitgevoerde werken legde de ernst der wetenschap zich neer, zocht de letterkunde het statiekleed, dat haar paste, sprak het reisverhaal van de goudbelovende ondernemingen der zeevaarders, koos de geschiedenis een vorm, welke met haar achtbaarheid overeenkwam. Door hun zwaar papier en stevige banden gaven die werken als 't ware te kennen, dat zij voor een lang bestaan wenschten geboren te zijn. Men was aan die deftige boeken gehecht. Schrijvers en uitgevers beiden stelden er een eer in, hun namen op den titel te zien van zulk een achtbaar deel, met kloeke letter gedrukt. Onze toenmalige debitanten, meestal tegelijk onze degelijkste uitgevers, zouden zich geschaamd hebben, op de buitenlandsche missen te verschijnen met uitgaven in octavo-formaat. Zij zelven, doorgaans mannen van beschaving en eerbied voor geleerdheid, in elk geval door handel en wandel aan de wetenschap verwant, begeerden met hun papieren kinderen niet anders te verschijnen dan in een voegzaam kostuum.

Het zijn vooral deze kostbare Hollandsche boeken, maar bovenal de degelijke Fransche en Latijnsche uitgaven, welke onzen zeventiend'eeuwschen boekhandel hebben doen bloeien en ver over de grenzen met eere bekend

gemaakt hebben. Wat de Latijnsche werken betreft, waren bijvoorbeeld ontelbaar de uitgaven, vooral in klein duodecimoformaat, welke van de klassieke schrijvers verschenen, want het onderwijs en het studeeren van veel onbemiddelden maakten goedkoope drukken tot een dringende noodzakelijkheid. Vooral de Leidsche firma Elzevier heeft toen door dergelijke uitgaven en Latijnsche handboeken een wereldberoemden naam verworven.

De Fransche boeken, welke hier werden gedrukt en uitgegeven, waren meestal zulke, welke men elders uit vrees voor de censuur niet durfde te publiceeren, want hoewel de pers hier te lande niet zoo vrij was als thans, was het toezicht niet streng en werd een verbod niet spoedig uitgevaardigd. Daarenboven, wie in de eene provincie den druk niet waagde, omdat hij moeilijkheden van de overheid duchtte, gaf zijn boek uit in een andere provincie, waar hij kon hopen, dat men hem zijn gang zou laten gaan.

Een ander voorrecht hier te lande was, dat het niet moeilijk viel octrooi te verkrijgen en zich daardoor te beschermen tegen den nadruk, welke anders zonder de minste schaamte en niet zelden — wat het ergste voor den schrijver was — op de meest slordige wijze, door overigens zeer respectabele drukkers werd ondernomen. Maar de eerste uitgever moest zorgen, dat het octrooi volledig was en in de geheele Republiek gold. Minstens een tweetal octrooien, één van de Staten-Generaal en één van de Staten van Holland, was gebiedend noodzakelijk, wilde men niet aan nadruk bloot staan. Maar waren die verkregen, dan was de uitgever gewoonlijk verzekerd van een goede winst [1]).

Op een zoo beperkt terrein als ons landje hadden al die boeken in drieërlei talen, meestal ook drieërlei soort van uitgevers en debitanten. Zij maakten ieder een afzon-

[1]) P. L. Muller, Onze gouden eeuw. Leiden [1896]. 3 dln. roy. 8°.

derlijken handel uit. Een zeker aantal uitgevers hield zich bijna uitsluitend bezig met het drukken van Latijnsche boeken, vooral in de academiesteden; een ander — veelal uitgeweken Hugenooten — met het bezorgen van Fransche boeken; beiden hun debiet hoofdzakelijk zoekend in het buitenland. De Hollandsche literatuur was weer in handen van andere uitgevers, die zich tevreden moesten stellen met den beperkten kring van onze provinciën en bij de schaarschheid van oorspronkelijke werken, reeds van vroeg af gewoon waren om, ter vertaling, de hand te leggen op al wat het buitenland daarvoor geschikts opleverde. Dat is op zichzelf onzen boekhandel niet als oneer toe te rekenen. Onze nationale wetenschap was in veel opzichten nog arm; zij verlangde naar vooruitgang. Onze vaderlandsche koopmanschap was ree en rap en zocht overal haar voordeel, wáár dat maar te vinden was, heel de wereld over. En waar nu onze handelskantoren de heele aarde beschouwden als hun jachtveld, daar was ook natuurlijk de wakkere boekverkooper er op uit, zijn winst te zoeken evenzeer buitenaf, vooral waar hij bevroeden kon, dat de ontwikkeling van wetenschap in eigen land daarbij tegelijk gebaat kon zijn. De werken van de voornaamste buitenlandsche godgeleerden, genees- en natuurkundigen, reizigers enz. vonden hier, voor zoover ze niet in de algemeene taal, het Latijn, uitgekomen waren, van oudsher gretig hun vertolkers.

Tal van degelijke, oorspronkelijke wetenschappelijke werken verschenen hier echter ook; het zou ons te ver voeren deze hier alle op te sommen. Een uitgebreid overzicht daarvan geeft ons de oud-boekhandelaar A. C. Kruseman in zijn „Aanteekeningen betreffende den boekhandel in Noord-Nederland in de 17e en 18e eeuw" [1]), een boek, dat ons bij de bewerking van dit artikel zeer veel dienst heeft bewezen.

[1]) Amsterdam 1893. gr. 8°.

Op het gebied der Staats- en Rechtswetenschappen is onze pers in de eerste vijftig jaar der zeventiende eeuw nog vrij onvruchtbaar geweest, des te voortreffelijker echter bleek het gehalte van de werken, die zij voortbracht. Buiten de bekende „Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid" van Hugo de Groot verscheen er in onze taal weinig merkwaardigs. In het Latijn iets meer. Zoo bijvoorbeeld een paar goede werken over Romeinsch recht van A. Vinnius vader en zoon en van A. Matthæus den oude en den jonge, en een „De criminibus", waarvoor de schrijver van de Staten van Utrecht een som van 600 gulden ontving en dat buitenslands verschillende malen werd herdrukt. Bovenal werd dit tijdvak beheerscht door Hugo de Groot. Zijn „De jure belli ac pacis" werd ontelbare malen herdrukt, en in verschillende talen overgezet. Hij heeft niet minder dan zeventig werken geschreven, ook op godsdienstig, historisch en letterkundig gebied. In de tweede helft der eeuw verschenen een reeks werken in het Hollandsch van D. Graswinckel, B. van Zutphen, Bort, Damhouder en anderen. De „Consultatiën van Hollandsche rechtsgeleerden" (in 6 deelen), de „Utrechtsche consultatiën" (in 4 kwarto deelen) en tal van handvesten en stedelijke keuren vonden een groot debiet. Mr. S. van Leeuwen publiceerde zijn „Roomsch Hollandsch recht" en zijn bekende „Batavia illustrata". J. Voet maakte zich beroemd door zijn „Commentarius ad pandectas". De rechtsgeleerdheid was dus voor onzen boekhandel een vrij welige bron.

In de zeventiende eeuw verscheen er op het gebied der Geneeskunde niet zeer veel; vooral wat er in 't begin van 1600 in onze taal uitkwam was niet veel bijzonders. C. Battus gaf een foliant uit, getiteld „Medicijnboek", verder een „Secreetboek van vele remedien"; J. F. Helvetius (Schweitzer) maakte zich verdienstelijk door verscheiden geschriften, waaronder een „Herbarium of kruidboek", van

Dan. Jonctys verschenen „De tooverziekte" en „De pijnbank". Het Latijn leverde iets meer en beters, waaronder werken van J. B. van Helmont, J. A. van der Linden; verder Joh. Heurnius' „Praxis medicinæ nova ratio", hetwelk vier oplagen noodig had, en zijn „Institutiones medicæ" enz., alle verschillende malen herdrukt; J. van Diemerbroek schreef zijn bekende verhandeling „De peste" en meerdere andere.

Na 1650 werd het iets beter. De gevolgen van het academisch onderwijs bleven ook voor den Hollandschen boekhandel niet uit. Wel was de toevloed van geschriften over genees- en heelkunde tusschen 1650 en 1700 nog niet groot, maar het zei reeds veel, dat enkele bekwame mannen in het Hollandsch in plaats van in het Latijn begonnen te schrijven en alzoo ook het groote publiek een blik gunden op de lessen van onderzoek en ervaring. Eén van de belangrijkste krachten tot vooruitgang daarin was Dr. Nicolaas Tulp. Hij heeft echter niet veel geschreven, het meest bekend zijn zijn „Observationes medicæ", waarvan ook een Hollandsche vertaling verscheen. Joh. van Beverwyck publiceerde zijn „Schat der gezondheid", F. Ruysch zijn „Thesaurus anatomicus" (in 10 deelen), terwijl tal van andere geneeskundigen, als G. F. Hildanus, A. de Heide, S. Blankaart, C. Stalpart van der Wiele, C. Bontekoe een of meer werken deden verschijnen.

Op het gebied der Wis- en Natuurkundige Wetenschappen begon de zeventiende eeuw haar glansrijke loopbaan met Adr. Metius. Hij schreef o. a. over „Globen en Zonnewijzers", „Meetkundige lineaal", enz. De groote Simon Stevin gaf zijn „Wisconstige gedachtenissen", „Sterctenbouwing" en meer andere werken uit, terwijl Jan Aertz Colom, tevens boek- en kaarthandelaar, schrijver was van verschillende zeevaartkundige werken, als: „Vijerighe colom of zeespiegel", „Troost der

zeevaart". Wiskundige schrijvers tusschen 1650 en 1700 waren o. a. Ph. Lansbergh, Nic. Witsen, D. R. van Nierop. De eerste gaf zijn bekende „De beweging van den aardkloot", terwijl de tweede een geschiedenis van den „Aeloude en hedendaegsche scheepsbouw" schreef. Tal van andere schrijvers gaven nog hun werken uit, enkele zullen we slechts noemen, als de beroemde Christ. Huygens, W. Blæu, H. Donker, A. de Graaf. Onder de weinige Latijnsche werken, welke nog in dit tijdvak van de pers kwamen, mogen niet vergeten worden: Linnæus' „Systema naturæ"; „Critica botanica"; „Bibliotheca botanica"; 's Gravesande's „Physica mathematica"; Van Musschenbroek's „Elementa physico methematica" enz.

Op het ruime veld der Natuurlijke Historie verschenen een aantal beroemde, zelfs heden nog zeer gezochte werken. J. Swammerdam schreef een „Verhandeling van de bloedeloose dierkens" en een andere „Over het haft", terwijl jaren daarna zijn overige handschriften onder den titel „Bijbel der natuure ofte historie der Insecten" door Boerhaave werden uitgegeven. Anthonie van Leeuwenhoek gaf z'n beroemde „Brieven", die heel de wereld door met belangstelling werden ontvangen. „Alle zijne natuurkundige werken" werden in 1696 in vier kwarto-deelen verzameld uitgegeven. Abrah. Munting gaf het eerste groote botanische werk uit onder den titel „Nauwkeurige beschrijving der aardgewassen" (in 2 folio-deelen met 250 koperplaten); zijn „Waare oeffening der planten" (met 40 platen) was daarvan een kort begrip. Een waar prachtwerk was Van Rheede tot Drakenstein's „Malabaarse kruithoff", uitmakende de twee eerste deelen van het oorspronkelijk werk „Hortus Indicus Malabaricus" (in 12 foliodeelen met eenige honderde platen). Kleinere boekjes als Nijlandt's „Nederlandtse herbarius" gaven blijk van opkomende belangstelling op dit gebied.

Op het uitgebreide terrein der Geschiedenis verschenen honderde belangrijke werken, eenige der belangrijkste en meest bekende voor 1650 zijn: Guicciardini, Beschrijvinghe van alle de Nederlanden; Baudartius, Kercklicke en werltlicke gheschiedenissen; J. Wtenbogaert, Kerckelicke historie; Trigland, Kerckelycke geschiedenissen; Bor, Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen; Van Reyd, Oorspronck ende voortganck van de Nederlantsche oorloghen; Hooft, Nederlandsche historien; Hugo de Groot, Nederlandtsche jaerboeken en historien; Strada, Nederlandsche oorloge; Orlers, Geslacht-boom der graven van Nassau; Winsemius, Geschiedenissen van Vrieslandt; Reygersberg, Chroniick van Zeelandt; Van Boxhorn, Toneel der steden van Hollandt, Orlers, Beschrijvinge van Leyden; Schrevelius, Harlemias; enz., de meeste in meerdere deelen. Ook in het Latijn verschenen belangrijke geschiedkundige werken van Vossius, Grotius, Emmius, Pontanus en anderen, te veel om te noemen.

In de tweede helft der eeuw kwamen eveneens weer tal van fraaie werken uit, o.a. drie vertalingen van Tacitus; eenige der meest bekende geschiedboeken uit dien tijd zijn: Van den Bosch, Treurtooneel (in 3 deelen); De la Court, Historie der gravelike regering; Ludolf, Groot tooneel der wereld; Valkenier, 't Verwerd Europa; Van Haemstede, Historie der martelaren; Brandt, Historie der reformatie (in 4 kwarto-deelen); Van Braght, Het bloedig tooneel der Doopsgesinde of wereloose Christenen; Cave, Apostolische en kerkelijke oudheden; Commelin, Fredrick Hendrick; Schotanus, Geschiedenissen van Friesland; Van der Houve, Chartre-chronijk van Oud-Batavien, Oud-Vriesland enz. (in 2 folio-deelen); Van Aitzema, Saken van staet en oorlogh (in 7 folio-deelen); De Rouck, Den Nederlandtschen herauld; Cau, Groot placaetboeck (in 10 folio-

deelen); Smallegange, Cronijk van Zeeland; Pars, Katwijksche oudheden; Picardt, Antiquiteten waer by Annales Drenthiæ; Bentivoglio, Nederlantsche oorlogen; Godfried, Historische chronijk; Bizot, Medalische historie der republiek van Holland; Van Spaan, Beschrijvinge van Rotterdam; Van Bleijswijk, Delft; Balen, Dordrecht; en tal van andere belangrijke stedebeschrijvingen [1]) enz. Ook in het Latijn verschenen nog enkele werken van Thysius, Matthaeus en anderen.

De zeventiende eeuw toonde zich ook bij uitnemendheid rijk aan literatuur op het gebied der Aardrijkskunde en Reisbeschrijvingen. Onder de boeken in vroeger tijd hier uitgekomen, beslaan de beschrijvingen van landen en volken en de reisverhalen een in het oog loopende ruimte. Zelfs worden zij door Arrenberg naar hun formaat in vier afdeelingen gesplitst, hetgeen op zijn regel een uitzondering en een teeken van meer dan gewone waardeering is. Holland's handelsijver heeft van vroegaf daarin een sprekend beeld nedergelegd van zijn streven om de kennis van vreemde gewesten te bevorderen, en de zucht daartoe aan te kweeken ten dienste der volkswelvaart.

't Is wel opmerkelijk, maar lang bleven de deftige, stevig gebonden reisbeschrijvingen met haar menigte platen en kaarten de keurigste onder de boeken, welke van de pers kwamen, en werden zij met handenvol geld en in overvloed gekocht; wel een bewijs, dat de liefde voor de kennis van het verre-vreemde niet — zooals dikwijls menige andere studie — een slechts tijdelijke aantrekkingskracht bezat, maar dat die liefde in ons volk als vastgeworteld was. Deze binnenlandsche gretigheid, zoowel als de buitenlandsche aandacht, maakten het uitgeven van reizen en kaarten, hoe kostbaar ook, tot een winstbelovende onderneming, zoodat de boekhandel er geen gering deel van

[1]) Zie daarvoor: W. Nijhoff, Bibliographie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen. Amsterdam 1894. roy. 8⁰.

zijn bestaan aan te danken had. Wanneer men in 't oog houdt, hoe weinig vakken van literatuur in die dagen nog beoefend werden en dat bijna alleen de klassieke letterkunde, de godgeleerdheid en de Fransche uitgaven aan de pers werk verschaften, dan is het te begrijpen, dat deze weelderig uitgevoerde folianten en kwartijnen voor drukker, uitgever, binder en ieder ander, die aan het uiterlijke boek pleegt mede te werken niet onaanzienlijke waarde hadden, des te meer voor den eigenlijken boekhandel, een handelsvak, dat betrekkelijk nog pas in zijn opkomst was.

Al deze reisverhalen zijn voor een groot deel, niet slechts éénmaal uitgekomen, maar ettelijke malen herdrukt, daarbij vaak vermeerderd en verbeterd. Soms werden eerste drukken zóó aangevuld, met nieuwe reisverhalen uitgebreid en met nieuwe kaarten en platen verrijkt, dat zij op geheel andere boeken geleken en van kwartijnen tot folianten uitdijden of ook wel van één enkel folio-deel in twee of drie kwarto's werden omgezet. Verder bezorgden de uitgevers hier te lande niet weinig vertalingen van hun werken in het Fransch, Duitsch en Latijn, om de meest belangwekkende werken ook in 't buitenland te kunnen verkoopen.

Op die manier kregen al die boeken een lang en veel bewogen leven en waren zij bekend bij iedereen, bovendien waren deze reisbeschrijvingen in onze Republiek een bijzonder eigenaardig voortbrengsel der drukpers en bij geen enkel ander volk zoo overvloedig te vinden.

Het aantal goede werken op dit gebied is dus zoo groot, dat het ondoenlijk zou zijn, hier zelfs alleen de de meest belangrijke te noemen; wij bezitten echter over dit onderwerp de uitstekende „Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde" [1]) door P. A. Tiele, waarin al deze werken nauwkeurig zijn beschreven, en kunnen wij hier dus volstaan met enkele der allerbelangrijkste te noemen.

Jan Huyghen van Linschoten, een Haarlemmer,

[1]) Amsterdam 1884. gr. 8⁰.

was een onzer eerste pioniers op zee, die zijn avonturen te boek stelde. Hij maakte o.a. twee tochten mee naar de Noordelijke IJszee en gaf daarvan, evenals van andere, na 1596 uitvoerige verhalen uit, welke algemeene belangstelling wekten. Verder gaf hij een „Beschrijvinghe van de gantsche custe van Guinae", enz. — Tal van schepen werden in 't begin der zeventiende eeuw door de Hollandsche kooplieden ten behoeve van den handel op Oost-Indië uitgerust. In afwachting van de terugkomst dier uitgezeilde bodems, waar door de uitgevers al op gevlast werd, werden de oude roemrijke tochten van vroeger weer opgerakeld en de reizen van bovengenoemden Jan Huyghen van Linschoten, van Corn. Houtman, van Olivier van Noort bijvoorbeeld, niet vrij van versiering beschreven, door afbeeldingen opgeluisterd en in dure folio- of kwarto-deelen, opnieuw uitgegeven. Evenzoo vonden de talrijke vertalingen van Fransche, Engelsche en Portugeesche reizen, door onze uitgevers ter perse gelegd, gereeden aftrek.

Van alle reizen moest voortaan ten behoeve van het publiek partij worden getrokken. De scheepsgezagvoerders kregen, soms op verzoek van Hollandsche uitgevers, de opdracht mee tot het houden van aanteekeningen en het maken van potloodschetsen, waarvan bij thuiskomst uitgewerkte beschrijvingen en voorstellingen zouden kunnen worden gemaakt. Soms, bij dringender spoed, werd alle inkleeding achterwege gelaten en was het nuchtere scheepsjournaal klokspijs voor de gretige pers. Maar groot of klein, hoe kostbaar ook uitgevoerd, werden met ingenomenheid ontvangen.

Een zeer belangrijk werk uit dien tijd en thans zeer gezocht is de „Begin ende Voortgangck van de O. Indische Compagnie" (2 breed-kwarto-deelen van 1645, met tal van platen en kaarten), hetwelk 21 reizen bevat, verzameld door J. Commelin. Verder W. IJsbrantsz Bontekoe, Iournael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse (1646), een werk, dat bijna 50 maal herdrukt werd, Adam Olearius, Beschrijvingh van de nieuwe Parciaensche ofte Orientaelsche reize (1651, 2 folio-deelen met platen), P. della Valle, Reysen in voornaame gewesten des weerelds (1664, 6 kwarto-deelen met platen), Wouter Schouten, Oost-Indische voyagie (1676, 2 kwarto-deelen met platen), Corn. de Bruyn, Reizen door de voornaamste deelen van Klein-Azië (1688, folio, met 200 platen), enz. enz.

Onder de Atlassen kunnen we noemen Ortelius, Theatrum orbis terrarum, waarvan tot 1624 wel twintig uitgaven, telkens vermeerderd en verbeterd verschenen, en Mercator's Atlas. In de zeekaartboeken, waarvoor Holland in de zeventiende eeuw zulk een wereldberoemdheid verkreeg, vond de boekhandel een uitnemend vruchtbare koopwaar. Reeds in 1584 verscheen L. J. Waghenaer's Spiegel der zeevaert en in 1585 Albert Haeyen's Amstelredamsche zeecaarten. Na dien werd de kaarthandel, of meer algemeen de handel in zeevaartkundige werken, een zeer bloeiende tak van den boekhandel. Alleen in Amsterdam vond men in deze eeuw een groot aantal winkels, waar meer bepaaldelijk dergelijke boeken en kaarten te koop waren en welke zich aankondigden door deze of dergelijke uithangborden: „In de Caertwinkel" — „In de Atlas" — „In 't vergulde Caertboek" — „In de Globen" — enz.

De meeste houders dezer uithangborden waren debitanten, die hun brood, en veelal een ruim brood, verdienden met een binnen- en buitenlandsch debiet. Enkelen waren groothandelaren, uitgevers of wetenschappelijke aardrijks- en zeevaartkundigen, zooals Hondius, Janssonius, Blaeu, Colom, Joh. van Keulen, Ottens e. a., die als zelfstandige bewerkers van hun „Caert-tresoor", „Zeespiegel", „De vijerighe Colom", „Licht der zeevaert", „Caertboeken",

letterlijk de helden geweest zijn van onze zeventiend'eeuwsche zeevaart. Opmerkelijk is het, dat de boekhandel in die eeuw, bij ontstentenis van nog zooveel andere wetenschappelijke literatuur, in dit vak zoo frisch en krachtig zich betoond heeft. Geen tijdvak is er geweest, dat zooveel degelijk gevormde mannen heeft kunnen aanwijzen, en tegelijk mannen zoo door en door handelaars. Waar op het veld der klassieke letteren, uitgevers als de Elsevier's, Wetstein's, Hackius, Ravelinge, Luchtmans, om hun invloed bij het doen herleven van oude Latijnsche en Grieksche schrijvers hoog staan aangeschreven, daar mogen niet vergeten worden zooveel uitgevers als bijvoorbeeld C. Claesz, Elsevier, Hondius, Van Waesberghe, Schouten, Van der Aa, door wier toedoen een aantal reizen geschreven en gedrukt werden, en de Janssoniussen, Blaeu's, J. Aertz Colom, Hondius, C. Allard, aan wier nauwgezette studie en toewijding onze Republiek grootelijks de eer van haar zee- en landkaarten te danken had.

Zooals ik voorheen reeds mededeelde, was ook de Godsdienstige Literatuur een voornaam deel van groote bedrijvigheid en doorgaand voordeel in den boekhandel, meer in 't bijzonder wat betreft de stichtelijke lectuur en de twistschriften, want de eigenlijk wetenschappelijke godgeleerde boeken verschenen in den eersten tijd bij voorkeur in 't Latijn en werden later gaandeweg zeldzamer. Enkele werden bij uitgaaf tegelijk in het Hollandsch vertaald. Wat betreft de meer wetenschappelijke werken verschenen er o.a. tusschen 1600 en 1650 verschillende werken van Calvyn, J. Lydius, J. Wtenbogaert, P. S. Polanus en een 50-tal werken van Voetius, verder Thomas à Kempis, Navolginge Christi, een boek, na den Bijbel, misschien wel het meest verspreide en in alle talen overgebracht; D. Heinsius, Zinnebeelden; Erasmus, Lof der sotheyd, Samenspraken en

tal van andere geschriften, waarvan ook vertalingen verschenen; Coornhert, Wercken (in 3 folio-deelen); J. Trigland, Godgeleerde werken; verschillende werken van J. Coccejus, Hugo de Groot, D. R. Camphuysen, Menno Simons, David Joris, F. Baltens en meer anderen.

Godgeleerde en wijsgeerige werken in 't Latijn waren in dezen tijd aan de orde van den dag, we zullen er slechts enkele noemen, als: Arminius, Opera theologica; Rivetus, Opera theologica enz.; Gomarus, Opera; verder van Voetius, Coccejus, Grotius, Baudartius, Anna Maria à Schurman, Descartes.

In de tweede helft der eeuw was de toevloed van theologische en philosophische lectuur nog veel grooter. Enkele bekende werken uit dien tijd zijn: W. à Brakel, Redelijke godsdienst; W. Teellinck, Godgeleerde werken; Spinoza, verschillende geschriften; Descartes, Werken en Beginselen der wijsbegeerte; F. van Hoogstraten, Voorhof der zielen; S. Oomius, meer dan 75 verschillende geschriften; J. d'Outrein, circa 70 werken; enz. enz.

De groote vraag naar godsdienstige lectuur in die dagen was oorzaak, dat bovendien de boekhandel een open oog had op het buitenland, of dit wellicht iets voordeeligs opleverde ter vertaling, zoodat ook nog tal van vertalingen verschenen, zoowel van stichtelijke werkjes, zooals ik boven reeds aanhaalde, als van meer wetenschappelijke lectuur.

Van alle groepen van vaderlandsche wetenschap en taalkunst is de Literatuur onzer dichters het meest algemeen bekend. Zooals we boven reeds mededeelden, scheen in dien tijd de dichtkoorts bij ons volk een aanstekelijke ziekte. Ieder die Latijn verstond, maakte Latijnsche verzen; zij, die deze taal niet machtig waren, vervaardigden ze in 't Hollandsch. Van 1600 tot 1650 was het getal titels van dichtwerken nog betrekkelijk gering, het gehalte

des te beter. Van Samuel Coster verschenen verschillende tooneelspelen, verder Karel van Mander, De gulden harpe, enz.; D. Jonctys, Rozelins ooghiis; D. R. Camphuysen; Daniel Heinsius; Jacob Cats, tal van afzonderlijke dichtstukken en ook de Gezamenlijke werken; D. P. Pers, Bellerophon; G. A. Bredero, Alle de werken (1638) en tal van afzonderlijke uitgaven; P. C. Hooft, verschillende werken; J. van Vondel, tal van tooneelstukken enz., ook zijn Werken in 11 kwartodeelen; J. de Brune, Banket-werk van goede gedachten; Thomas Asselijn, een 20-tal treur- en blijspelen; J. H. Krul, Pampiere wereld, en meer dergelijke.

In de tweede helft der eeuw verschenen onder meer dichtwerken: Jeremias de Decker, Rijmoeffeningen; Const. Huygens, Korenbloemen; J. Antonides van der Goes, De Ystroom; R. van Ansloo; J. Zoet; A. Pels; en meer anderen. Ook de vertaling van oude klassieke schrijvers was in deze eeuw aan de orde van den dag.

Ten tijde van den bloei der Schoone Kunsten kon het niet uitblijven, dat ook tal van werken op dat gebied verschenen, waaronder zeer belangrijke. Eenige willen wij hier noemen, als: K. van Mander, Leven der Nederl. schilders; C. de Bie, Gulden cabinet van de schilderconst (3 deelen); S. van Hoogstraten, Inleiding tot de schilderkunst; Quellinus, Statuen van het stadhuis te Amsterdam; architectuur van Hondius, H. de Keyzer, C. J. Visscher, J. Bosboom, Vignola e. a.; M. B. van Coehoorn, Nieuwe vestingbouw, enz.

Behalve Fransche vertalingen van verschillende reeds genoemde werken, verschenen er hier ook tal van oorspronkelijke Fransche werken, zooals b.v.: Nic. Vallet, Vingt et un pseaumes de David; Corneille, Théatre; Phil. de Commines, Mémoires; Bl. Pascal, Les provinciales, Pensées sur la religion; De La Roche-

foucauld, Sentences et maximes de morale; Molière, verschillende werken; P. Bayle, Nouvelles de la république des lettres (56 deelen in 12°); H. Basnage, Histoire des ouvrages des sçavans; en tal van andere belangrijke werken meer, welke zooals wij boven reeds melden, veelal hier werden uitgegeven met het oog op de Fransche censuur.

Uit deze beknopte lijst hebben we kunnen zien, dat in onze gouden eeuw tal van belangrijke boek- en plaatwerken zijn uitgegeven, zoodat in dien tijd ook de boekhandel of boekneering, zooals Luzac met recht gezegd heeft, zoo rijk aan voorwerpen was, dat hij onder de eerste takken van den algemeenen koophandel kon gerekend worden.

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES

This book is due on the date indicated below, or at the expiration of a definite period after the date of borrowing, as provided by the library rules or by special arrangement with the Librarian in charge.

DATE BORROWED	DATE DUE	DATE BORROWED	DATE DUE
AUG 3 1 1949			

BRITTLE DO NOT PHOTOCOPY

C28 (747) M100

COLUMBIA UNIVERSITY
0032255560

849.2 V519
2

Veen

Uit onzen bloeitijd

BIBLIOGRAPHIC IRREGULARITIES

MAIN ENTRY: Uit onzen bloeitijd Schetsen... V. 3

Bibliographic Irregularities in the Original Document

List volumes and pages affected; include name of institution if filming borrowed text.

_____ Page(s) missing/not available: _____

_____ Volumes(s) missing/not available: _____

_____ Illegible and/or damaged page(s): _____

_____ Page(s) or volumes(s) misnumbered: 160 reads 190, 235 reads 335, 358 reads 538

_____ Bound out of sequence: _____

_____ Page(s) or illustration(s) filmed from copy borrowed from: _____

_____ Other: _____

VOLUME 3

Uit onzen Bloeitijd

Schetsen van het Leven onzer Vaderen in de XVIIe Eeuw

Baarn

Hollandia - Drukkerij

949.2 V519
v. 3

Columbia University
in the City of New York

LIBRARY

UIT ONZEN BLOEITIJD

UIT ONZEN BLOEITIJD

SCHETSEN VAN HET LEVEN ONZER VADEREN IN DE XVIIE EEUW

ONDER REDACTIE VAN

DR. S. D. VAN VEEN

DERDE DEEL

BIJDRAGEN VAN: DR. TH. BUSSEMAKER. — DR. F. M. G. DE FEYFER. — DR. A. VAN DER HOEVEN. — MR. J. VAN KUYK. DR. J. W. PONT. — J. H. RÖSSING. — DR. S. D. VAN VEEN. DR. W. VOGELSANG. — H. J. WESTERLING.

BAARN
HOLLANDIA-DRUKKERIJ

INHOUD[1]):

	Blz.
Het Privaatrecht, door Mr. J. van Kuyk . . .	1
De Handel, door Dr. Th. Bussemaker	49
De Dissenters, door Prof. Dr. J. W. Pont . . .	97
De Kinderdoop der Gereformeerden, door Dr. S. D. van Veen	133
Het Lager Onderwijs, door H. J. Westerling . .	181
De Schilderkunst, door Dr. W. Vogelsang . . .	229
De Letterkunde, door Dr. A. van der Hoeven. .	289
Het Tooneel, door J. H. Rössing	345
De Godsdienstoefeningen der Gereformeerden, door Prof. Dr. S. D. van Veen	381 ~~379~~
De Geneeskunde, door F. M. G. de Feyfer . .	427

949.2
V519
v.3

[1]) De cijfers van deze inhoudsopgave correspondeeren met de paginanummering aan den voet der bladzijden, niet met die welke boven aan de bladzijden voorkomt.

HET PRIVAATRECHT

door

Mr. J. VAN KUYK

Subst.-Griffier der Arrond. Rechtbank te 's Gravenhage

Voor de stelling, dat recht en staat in onverbreekbaar verband samengaan, kan ook hetgeen de zeventiende eeuw ons op het gebied der rechtsgeschiedenis te zien geeft, als bewijs worden aangevoerd. Het recht is en wordt met het volk, schreef een beroemd rechtsgeleerde, die school maakte. Deze fundamenteele regel geldt niet alleen voor den inhoud van het recht, maar ook voor den vorm, waarin het zich openbaart. Het recht ontwikkelt zich in het volk, maar het moet ook dóór dat volk tot wet zich kristalliseeren. En de wegen, waarlangs dit geschiedt, worden in de eerste plaats aangewezen door het staatsbestel. De staat heeft menigerlei zorg. Maar hij zal, hoe menigvuldig en verschillend ook de voorwerpen van zijn zorg zijn, in hoofdzaak langs één en denzelfden weg zijn doel nastreven. Speuren wij dus na de richting, waarin het bestuur van den staat zich beweegt, wij hebben daardoor tevens den weg der wetsvorming gevonden. —

Wat is het kenmerkende van ons staatsbestuur in de zeventiende eeuw? De graafschappen Holland en Zeeland, het Sticht en Oversticht, het hertogdom Gelre, Groningen en Friesland — thans de provinciën —, het landschap Drente, benevens de op Spanje buitgemaakte Generaliteitslanden, zij vormen niet een samenhangenden staat, maar een bond van tamelijk los verbonden provinciën. Ook de laatste op haar beurt vormen niet een krachtige eenheid.

De Republiek der Vereenigde Nederlanden geeft ons een bont beeld te aanschouwen; van een krachtige centrale regeering is geen sprake. Met deze verbrokkeling der Republiek houdt gelijken tred de verbrokkeling van het voor haar bevolking geldende privaatrecht. De opstand tegen Spanje, die het centralisatie-streven der landsheeren uit het Bourgondisch-Oostenrijksche huis in den weg trad, heeft tot bestendiging — ten aanzien van het privaatrecht — van den toestand der middeleeuwen het zijne bijgedragen. Deze toestand der middeleeuwen kan in ruwe trekken aldus geschetst: de landsheerlijke macht heeft zich ontwikkeld en binnen het gebied van den landsheer (b.v. den graaf van Holland, den hertog van Gelre) vormt zich een eigen recht, van oorsprong grootendeels gewoonterecht. Binnen het afgesloten gebied van den landsheer ontstaan de heerlijkheden en de steden, en ook deze zijn rechtskringen. In de stad vormt zich het voor de poorters geldend stedelijk recht, in den regel doordat haar door den landsheer een keurrecht wordt gegeven, alzoo de bevoegdheid tot eigen wetgeving. Het gevolg hiervan is, dat om het middeleeuwsche privaatrecht te leeren kennen, men zich ziet aangewezen tot een haast onafzienbare verzameling van keurboeken, costumen, privilegiën en wat dies meer zij. Dit alles heeft — in beginsel — den Spaanschen krijg overleefd. Maar toch bevatte hij de kiemen van wat in deze teekening meer kleur zou brengen. Hij heeft met name de provincie naar boven doen komen. Geen onbekend begrip in de middeleeuwen, volgt de fixeering daarvan toch in en door den tachtigjarigen oorlog. En de provinciale kracht, die de „Zeven Provinciën" kenmerkte, vond in de wijze van wetsvorming haar terugslag. Zij leidde in de zeventiende eeuw tot provinciale codificatie.

Ten deele — en dit is merkwaardig — was deze reeds eerder begonnen, al zij het in meer bescheiden afmetingen. Holland en Zeeland vormden eerder een eenheid dan de

overige gewesten. Het ligt niet op onzen weg de redenen daarvan te ontvouwen; het is voldoende er op te wijzen, dat de mate, waarin het verzet tegen Spanje succesvol bleek, ook voor de vorming der provinciale eenheid maatgevend was. Met deze reeds vroeger bestaande provinciale eenheid in Holland en Zeeland correspondeert de oudere dagteekening hunner codificaties. Zij zijn bekend als de politieke ordonnantie van Holland van 1580 en die van Zeeland van 1583.

De andere gewesten toonen ons dit optreden der Provinciale Staten niet dan in de zeventiende eeuw. Haar streven tot eenheid van recht leidde tot de zgn. landrechten: voor Utrecht in 1659, voor Overijssel in 1630, voor Drente in 1608 en 1614, voor Friesland in 1602. Gelderland en Groningen hebben het tot regelingen voor de geheele provincie, zooals wij die thans geografisch kennen, niet gebracht. Maar toch zijn ook hier de codificaties voor de kwartieren dier provinciën in dezen tijd ontstaan: Veluwe en Zutphen (1604), het Nijmeegsch kwartier (1686) en Roermond (1619). Voor Groningen komen in aanmerking: het Ommelander-, Oldambster- en Selwerder landrecht, resp. van 1601, 1618 en 1673.

Dit — ook naar het oordeel van het heden — toe te juichen streven der provincies schijnt aanstekelijk te hebben gewerkt op de stedelijke overheid. Wij zien althans, dat ook zij, meer dan voorheen, in dezen tijd haar aandacht aan het onderwerp gaat wijden en zich in dezelfde lijn gaat bewegen. Zoo komen de groote stedelijke verzamelingen tot stand, waarvan als zeer belangrijk zijn te noemen: Rotterdam, Leiden, Utrecht, Tiel, Elburg, Deventer, Zwolle, Steenwijk, Groningen.

De onderlinge verhouding dier provinciale en stedelijke codificaties dient eenigszins nader te worden belicht. De provincie regelt niet het privaatrecht in zijn geheel. Aan codificatie in den modernen zin kan niet worden gedacht:

het krachtig optreden van Napoleon en de zijnen heeft dat — toen — ideaal tot verwezenlijking gebracht. De provincies in de zeventiende eeuw beperkten haar taak tot de uniforme regeling van die onderwerpen, die zich door hun belangrijkheid of door een vrij algemeen bestaand gebrek aan regeling daartoe leenden. De eene gaat natuurlijk in haar uitvoerigheid verder dan de ander. En ook blijven de Provinciale Staten, wanneer de behoefte zich doet kennen, telkens nieuwe onderwerpen trekken binnen den kring hunner wetgevende werkzaamheid. Bleef nu naast de provinciale regeling plaats over voor een stedelijk privaatrecht, ik geloof, dat de stedelijke regeeringen den codificeerenden arbeid voor een niet gering deel uit naijver op de provincie in de hand namen, om aldus door betere zorg voor eigen recht de provincie van te ver gaan in deze te weerhouden.

Resumeerend kunnen wij den toestand gedurende de eeuw van onzen bloeitijd het best aldus teekenen: verbrokkeling van het recht, welks normen het maatschappelijk leven had te regelen, zoodat het in tal van bronnen lag verspreid, maar een succesvol streven naar verbetering: een krachtige werkzaamheid der provincies tot unificatie en een krachtige werkzaamheid der steden tot inwendige zuivering. — Ik meen, dat in dit opzicht onze Republiek zich harer niet behoeft te schamen. De wetgevende macht, democratisch in den letterlijken zin, en niet beschikkend over een monarchaal orgaan als Frankrijk, dat hieraan dankte zijn ordonnanties, die tot op heden haar belang nog niet verloren, bereikte met de middelen, die ter beschikking stonden, wat te bereiken was. En de resultaten van tijd tot tijd verkregen — ik denk aan de Amsterdamsche en Rotterdamsche ordonnanties op het gebied van het assurantiewezen — dwingen nog thans onze bewondering af.

Een tweede invloed op de wetsvorming dient hier tevens

te worden aangestipt. Het is die welke uitgaat van den juristenstand. De beteekenis der juristen voor het rechtsleven dagteekent van na de middeleeuwen. De middeleeuwsche volksgerechten, de hooge vierschaar van baljuw en mannen, de lage vierschaar van schout en schepenen — of de colleges onder andere namen voorkomend, doch daarmede op één lijn te stellen, bleven ook onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden bestaan. Voor de leden dezer rechtscolleges was rechtsgeleerde kennis niet vereischt, de wijze hunner benoeming uit de inwoners bracht dit trouwens vanzelf mede. Dat zij voor hun taak, ook in de zeventiende eeuw, niet waren opgewassen, wordt thans algemeen toegegeven. Geleidelijk treedt na de middeleeuwen echter de rechtspraak door rechtsgeleerde rechters meer en meer op den voorgrond. Het ligt voor de hand, dat dit niet dan onder hevigen strijd geschiedde.

De vervanging van de volksgerechten door geleerdengerechten voltrok zich van boven naar onderen; daarbij in de steden eerder dan ten platte lande en in de steden meer feitelijk dan wettelijk. In de eerste plaats dienen hier genoemd de provinciale hoven, schepping der Bourgondisch-Oostenrijksche landsheeren, van wier algemeen regeeringsbeleid centralisatie der rechtspraak een onderdeel vormde. Wat het schepenambt betreft: tijdens de Republiek deel uitmakend van het hierarchisch getint stedelijk bestuursverband, deelde het daarvan de lotgevallen. De functie van schepen is in de zeventiende eeuw een voorname regentenpost, waartoe men — aldus de regel — niet dan na veelal langen diensttijd in lagere posten opklom. Ten platte lande moge de ongeleerde door bekleeding van dat ambt tot rechterlijke functie zijn geroepen, de regeering van aristocratische regentengeslachten in de steden, deed daar de schepenbank geheel anders samenstellen. Zoo vinden wij in de groote steden colleges van schepenen geheel of grootendeels uit doctores juris samengesteld. — De werk-

zaamheid van door juristen gevormde rechtscolleges vormt het slot van het merkwaardig verschijnsel, dat als receptie van het Romeinsche recht bekend is. Welke toch was de invloed, die de zich vermeerderende deelname van rechtsgeleerden aan de rechtspraak had? Natuurlijk geen andere dan dat zij — leerlingen van hoogescholen waar Romeinsch recht en nog eens Romeinsch recht werd onderwezen — door hun rechtersfunctie het middel verkregen hebbende om dat recht toe te passen, zulks ook deden.

De beteekenis van het Romeinsche recht als rechtsbron, d. w. z. als geldend recht, wordt voor ons land veelal overschat. Met enkele uitzonderingen is zij vrij beperkt gebleven. Voor een groot deel was hier meer in theorie dan in werkelijkheid van toepassing van Romeinsch recht sprake. Maar niet licht is te overschatten de invloed, dien het op de rechtswetenschap in de 16e, 17e en 18e eeuw oefende. Het onderwijs aan de hoogescholen en athenea was aan dit Romeinsch recht gewijd en aanvankelijk aan dit en het canonieke recht uitsluitend. Het is niet dan in de tweede helft van de zeventiende eeuw dat ook het inheemsche recht van af den katheder werd gehoord. De Hollandsche juristenschool uit den bloeitijd der Republiek is dan ook een Romanistenschool. Het oordeel, dat over haar door latere Duitsche geleerden is geveld, als zoude zij tot kennis van het recht niets, tot kennis van de oudheid slechts weinig hebben bijgedragen, lijkt mij onjuist. In ieder geval in hooge mate overdreven. Het moge waar zijn, dat haar arbeid vruchtdragender had kunnen zijn, indien zij minder aan historie, meer aan dogmatiek had gedaan, haar vertegenwoordigers wisten zich een door Europa geëerden naam te verwerven. Als merkwaardig bewijs hiervan kan worden gewezen op het feit, dat Heineccius — wellicht Duitschlands grootste kenner der oudheid — de werken van meerdere dier door zijn latere landgenooten zoo streng veroordeelde schrijvers opnieuw in Duitschland uitgaf.

De meest bekenden der Hollandsche school zijn: Hugo de Groot (overl. 1645), Arnold Vinnius (overl. 1657), Ulrich Huber (overl. 1694) en diens zoon Zacharias, Simon van Leeuwen (overl. 1682), Johannes Voet (overl. 1714), Gerard Noodt (overl. 1725) en Cornelis van Bijnkershoek (overl. 1743). Men denke intusschen niet, dat al deze mannen uitsluitend aan Romeinsch recht hun aandacht wijdden. Zij waren daarvoor te veel auteurs voor de practijk. Zij beschreven het recht zooals dit te hunnen tijde gold: inheemsch recht onder den invloed van Romeinsch, al kwam dan ook de onderlinge verhouding dier twee niet tot haar recht. De Groot — als schrijver over het recht van oorlog en vrede wereldberoemd — schreef zijn „Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid", waarvan bij de jongste uitgave wordt getuigd: „gewaardeerd als een voortreffelijk boek, en volkomen terecht". En vervolgens: „de Groot was, ook als rechtsgeleerde een kind van zijn tijd: hij stond onder den invloed van een onderwijs, dat hem eenzijdig Romanistisch had ontwikkeld. Hij wijdde aan het Hollandsche recht meer aandacht dan vele zijner rechtsgeleerde tijd- en landgenooten, maar ook hem gelukte het niet geheel, zich te onttrekken aan de dwaalleer, dat het Romeinsche recht ten onzent destijds de regel vormde, het inheemsche daarop slechts uitzonderingen bevatte". En tot op heden onmisbaar zijn ook de „Hedendaagsche Rechtsgeleerdheid" van U. Huber, het „Roomsch-Hollandsch Recht" van van Leeuwen, de Pandecten-commentaar van Voet en de scherpzinnige werken van van Bijnkershoek, President van den Hoogen Raad.

Zetten wij ons hier tot het schrijven van een schets van het rechtsgeleerd bedrijf in onzen bloeitijd, dan geschiedt dit gevoegelijk aan de hand van deze twee momenten: de provinciale codificaties en de beteekenis der juristen. Het moge dan waar zijn, dat plaatselijke verschillen in overvloed bestaan, zooveel gemeenschappelijks staat toch

daarnaast, dat een beeld van het geheel wel is te teekenen.

Gaan wij hiertoe kortelijk het burgerlijk recht na.

Vangen wij aan bij den mensch. Slavernij is in de Republiek zelf onbekend, niet in haar koloniën in Oost en West. Maar verschil in stand bestaat zeer zeker. Voor het privaatrecht is te wijzen op de hoorigen. Deze onvrijen leefden in Gelderland en Overijssel, het land van kasteelen en groote landelijke bezittingen. Daar is niet dan in 1795 voor de slagen der revolutie het laatste overblijfsel der lijfeigenschap bezweken. Uit een rapport van Gedeputeerde Staten van Overijssel uit het jaar 1662 blijkt, dat er nog toen vele hoorigen waren. Het reeds genoemde landrecht voor die provincie van 1630 spreekt over hen dan ook bij herhaling. Hun positie is in den loop der tijden steeds gunstiger geworden; maar toch, geheel vrij zijn zij niet. Zij behoeven toestemming van hun heer om te huwen, zijn in hun erfrecht aan beperkingen onderworpen, en tot betaling van rechten aan — en tot verrichten van diensten voor hun heer verplicht. Voelde de vrije Republiek reeds, dat in de bestendiging van dezen toestand iets lag, dat met haar wezen streed? Het is te bevroeden wanneer de Groot schrijft: „maer buiten dese zonderlinge gerechtigheden werden nu alle menschen in deze landen gehouden als vrijen".

Een woord dient gewijd aan de Joden, wier ras in de 17e en 18e eeuw aan menige verdrukking bloot stond. Wel was hun vrije uitoefening van hun godsdienst toegestaan, maar in vele steden werden zij bij keur gedwongen in een bepaalde wijk saam te wonen. De zgn. joden-buurt in tal van steden is nog thans als gevolg daarvan aan te wijzen. Waren zij beperkt in de uitoefening van nering en bedrijf, verboden en met kracht tegengegaan werden huwelijken, tusschen Joden en Christenen. Er zijn verschillende voorbeelden bekend, dat een huwelijk, in strijd met dit verbod aangegaan, werd nietig verklaard. Het sterkst in

deze lijn is wel het geval van een Jood, die in het laatst der 17e eeuw te Amsterdam werd beboet — en met het toen werkelijk niet geringe bedrag van f 2000 — omdat hij zich schriftelijk had uitgelaten met een Christin verloofd te zijn en haar tot vrouw te zoeken! Trouwens ook huwelijken tusschen Roomschen en Protestanten werden door onze vroede vaderen aan tal van belemmerende voorschriften onderworpen: veelvuldig wordt den aanstaanden echtgenooten de belofte afgevorderd de kinderen in de gereformeerde leer te zullen opvoeden.

Van niet weinig beteekenis was ook de sexe. De zelfstandigheid der vrouw was beperkt. Met den toestand der middeleeuwen, die de vrouw eenvoudig onmondig verklaarden, vergeleken, is groote verbetering te bespeuren, maar het is toch merkwaardig hoe de juristen uit voorzichtigheid aanraden om — al is het dan geen bepaald wettelijk vereischte meer — toch de vrouw met bijstand van een voogd te doen handelen. Het is alsof hij ter terging van feministen schrijft, wanneer de Groot verklaart, dat het mannelijk geslacht „genoegzaem aengeboren is eenige opperheid over de wijven". En niet minder erg maakt het Huber, die op de vraag of de toestand der mannen dan wel die der vrouwen naar rechte voordeeliger is, tot bescheid geeft „dat in saken, die de weerdigheyt der Sexe betreffen, de mannen meer rechts hebben". Zoekt de Groot de verklaring in de omstandigheid, dat het vrouwelijk geslacht „kouder ende vochtiger" is, wat waarschijnlijk den lezer zoomin als mij heel veel verklaren zal, alle schrijvers uit de zeventiende eeuw wijzen als onomstootelijke waarheid op de zwakheid, de mindere bekwaamheid tot zakendoen der schoone sexe, een hunner — Simon van Leeuwen — maakt het zelfs zoo erg, dat hij verklaart, dat vrouwen „meerendeels tegens haar eygen voordeel komen aan te werken". Maar de laatste verzuimt niet — en dit stelle mijn lezeressen gerust — voorbeelden

te noemen, dat vele vrouwen de mannen in verstand en beleid van zaken te boven gaan. En bovendien diene ter verontschuldiging voor de drie blauwbaarden, dat zij het goed meenden: niet heerschzucht, maar steun te geven, aan wie steun naar h u n meening behoefde, gaf hun den moed te schrijven als zij deden.

Wij spraken tot hier over de ongehuwde vrouw. Alvorens over te gaan tot haar gehuwde zusters, een woord over het huwelijk. Daaraan pleegt gelijk ook thans — het ligt in het wezen der zaak — een verloving vooraf te gaan. Maar de verloving heeft oudtijds meer beteekenis dan thans: naar middeleeuwsch recht gaat zij in huwelijk over door samenleving der verloofden als man en vrouw. Formaliteiten gaan daarmede veelal gepaard, die voor een groot deel uit den Germaanschen oertijd herkomstig zijn en die zich soms tot eeuwen en eeuwen later hebben gehandhaafd. Hoogst eigenaardige vormen van Frieschen oorsprong bleven bijvoorbeeld in Drente tot op onzen tijd bewaard. De tocht van den man met de zijnen naar de woning der bruid, waar deze zich verborgen houdt en na een schijn-ontvoering naar het raadhuis wordt gebracht, doet aan het roofhuwelijk denken. Maar huwelijksformaliteiten zijn — en hierop komt het aan — niet vereischt, het huwelijk — zegt de Groot eigenaardig — heeft plaats „sonder veel ghelaets". Onzekerheid van den huwelijken staat was het gevolg van dezen rechtstoestand. Er zijn ons dan ook hoogst merkwaardige staaltjes van overgeleverd, en het is deze onzekerheid die der kerk, zoowel de Roomsche als later de Hervormde, aanleiding gaf tot het geven van voorschriften, die de openbaarheid der huwelijken beoogden. In deze lijn bewoog zich ook de eerste invoering van tusschenkomst der overheid in Rijnland in 1576. Dit werd gevolgd door voorschriften, voor heel Holland geldend, in de Politieke Ordonnantie van 1580. Deze bepaalt, dat de aanstaande echtgenooten moeten ver-

schijnen voor de magistraten of kerkendienaars hunner woonplaats en daar om drie Zondaagsche geboden verzoeken. Loopen deze af zonder verzet van hen, die bevoegd zijn het voorgenomen huwelijk te stuiten, dan worden partijen voor den magistraat of kerkendienaar getrouwd. En daaraan wordt de uitdrukkelijke bepaling toegevoegd, dat huwelijken, in strijd met deze regeling aangegaan, nietig zullen zijn. Daarmede was het burgerlijke huwelijk ingevoerd. In andere provincies geldt tijdens de Republiek in hoofdzaak hetzelfde. Vooral in Friesland echter bleef de groote beteekenis als huwelijksscheppend moment aan de samenleving als man en vrouw verbonden. Echter is het bindend karakter der verloving bewaard gebleven en deze uitte zich hierin, dat de verloofden, voor zoover geen wettige reden van weigering bestaat, kunnen worden gedwongen elkander te huwen. Zoo noodig wijst het gerecht voor den weigerachtige een vertegenwoordiger aan om tot voltrekking des huwelijks over te gaan. Voorbeelden van dergelijken dwang zijn ons bekend. Daardoor geleerd kwam wel ons tegenwoordig burgerlijk wetboek er toe om te bepalen: tot het wezen van het huwelijk wordt de vrije toestemming der aanstaande echtgenooten vereischt; trouwbeloften geven geen rechtsvordering tot het aangaan des huwelijks.

De gevolgen van het huwelijk voor de bevoegdheid der vrouw om handelingen te verrichten die rechtsgevolgen hebben, komen tijdens de Republiek met de tegenwoordige overeen: de gehuwde vrouw was onmondig, haar man was voogd. Maar de man had bovendien een tuchtigingsrecht. Wel zegt de Groot „vermag den man niet sijne vrouw te slaen ofte anderzints wredelick te behandelen", maar de rechtsbronnen, ook die der zeventiende eeuw, geven den man toch de bevoegdheid zich als heer en meester te doen gelden. Alleen waken zij door strafbepalingen tegen te groote wreedheid en richten zij zich tegen openlijke

mishandeling. Wat in de binnenkamer geschiedde, deed blijkbaar minder ter zake. — Hoe de practijk in dit opzicht was, valt moeilijk te verhalen, het opnemen van strafbepalingen als de hier vermelde, geeft reeds voldoende te denken.

Wat de gevolgen van het huwelijk voor de goederen der echtgenooten betreft: voor zoover niet bij huwelijksvoorwaarden bijzondere bepalingen daaromtrent waren gemaakt, geldt in den tijd der Republiek het beginsel van algeheele gemeenschap van goederen. Slechts enkele streken kennen een anderen toestand; zoo heeft Friesland geen gemeenschap van goederen gekend, slechts in beperkte mate een gemeenschap van huisraad; zoo omvat naar het Ommelander landrecht van 1601 de huwelijksgemeenschap niet alle onroerende goederen.

Behalve door den dood kan het huwelijksleven eindigen door scheiding van tafel en bed en door echtscheiding. De eerste is toegestaan, zooals wij herhaaldelijk aantreffen, om redenen, die staan ter discretie van het gerecht. Aan het rechtscollege derhalve te beslissen of de opgegeven gronden ernstig genoeg zijn. Dikwijls wordt nog met name genoemd: „bitterheid en booze conversatie" tusschen de echtelieden. Wreedheid van den man is evenzeer een grond; hierin ligt trouwens de remedie tegen overschrijding van zijn tuchtigingsrecht. Het beginsel der scheiding van tafel en bed vindt in dezen tijd groote tegenstanders. Een schrijver uit den aanvang der 18e eeuw acht het zelfs met „alle reden strijdend", dat de band des huwelijks blijvende, de wederzijdsche verplichtingen ophouden, en ook de Groot verklaart een voortdurend streven naar verzoening voor wenschelijk.

Geoorloofd op grond van overspel en kwaadwillige verlating, is echtscheiding niet geoorloofd bij onderling goedvinden. Een merkwaardig voorbeeld van eenvoud deelt Huber mede: Taeke Eelkes en Aefke Foekerts wendden

zich in 1680 tot het Hof van Friesland met een request, waarin zij echtscheiding vroegen, verklarende met elkander niet te kunnen leven. Zij hadden echter buiten den waard gerekend: het Hof wijst het verzoek af „want sulks smaekte nae vrijwillige echtscheidinge, die ongeoorloft is".

Vanzelf komen wij van het huwelijk op de kinderen. Zij staan gedurende hun minderjarigheid (tijdens de Republiek vrij algemeen tot 25 jaar) onder de ouderlijke macht of voogdij. De eerste wordt uitgeoefend door den vader. De betrekkingen van vader tot kind ontstaan door geboorte of wettiging en bovendien door een vonnis, waarbij het vaderschap wordt vastgesteld. Hier dient op het laatste gewezen als zijnde gevolg van een tijdens de Republiek geoorloofd onderzoek naar het vaderschap. Het oud-vaderlandsche recht kent aan de buiten huwelijk geborenen een aanspraak toe op onderhoud, en zulks op grond van afstamming. Deze laatste vast te stellen is het doel van het onderzoek naar het vaderschap. Het vaderschap wordt op verschillende wijzen bewezen; aan de verklaring van de moeder, tijdens hare bevalling afgelegd, wordt groote waarde gehecht, ook aan den eed der moeder (vandaar de zegswijze: aan iemand een kind opzweren). — Is het vaderschap eenmaal bewezen, dan is de vader tot onderhoud en opvoeding verplicht; hij kan niet volstaan met de uitkeering van een zeker bedrag daartoe, maar moet veelal het kind tot zich nemen. Andere artikelen regelen de defloratie; den maagdenschender wordt de verplichting opgelegd de moeder te huwen, haar een zeker bedrag uit te keeren of haar te doteeren. Maar het zwakke punt van het geheele beginsel kwam te duidelijk uit dan dat de wetgever daarvoor blind kon blijven. Wij lezen het bij schrijvers uit dien tijd herhaaldelijk: dienstmaagden verlaten zich op de wet, verlokken om deze verplichtingen van den vader in het leven te roepen — om een echtgenoot of een som gelds machtig te worden —, de mannelijke leden van het

gezin tot ontucht. Vandaar dat dan ook voor vrouwelijk dienstpersoneel uitzonderingen worden gemaakt. Het is reeds de Groot, die op dezen voor de vrouw demoraliseerenden invloed van het in rechte toegelaten onderzoek naar het vaderschap wees. En in Friesland ging men nog verder door den algemeenen regel te stellen: indien bevonden wordt, dat de vrouw zelf oorzaak is geweest, kan zij geen rechten doen gelden.

De ouderlijke macht eindigt door den dood van een der ouders, de minderjarige kinderen komen dan onder voogdij. In de eerste plaats komen voor deze in aanmerking — als wettelijk voogd — de naaste bloedverwanten of alleen de langstlevende ouder. Daarna de bij testament benoemde voogd; eindelijk de door de overheid benoemde. Deze aanstelling door het publiek gezag treedt tijdens de Republiek meer en meer op den voorgrond, waarbij dan de zorg voor voogdijzaken aan bepaald daartoe aangewezen colleges wordt opgedragen. Dit zijn de zgn. weeskamers, die in de 16e en 17e eeuw in de meeste deelen van ons land te vinden zijn. Zij zijn met de tegenwoordige voogdijraden te vergelijken, maar haar werkkring en bevoegdheden waren veel uitgebreider. — Om slechts één voorbeeld te noemen: de tegenwoordige curateele — toen voogdij „van bejaerde wezen" — was mede een onderwerp harer bemoeiïngen.

Hebben wij hiermede eenige punten besproken, welke uit de onderwerpen van het eerste boek van ons burgerlijk wetboek, ter kennis van het zeventiende-eeuwsche recht mij eigenaardig leken, gaan wij thans in denzelfden gedachtengang het tweede boek na, dan hier in de eerste plaats iets over de rechten op den grond. Het is hier, dat de vervlogen eeuwen ons een meer afwisselend beeld geven dan het heden. Zij komen naast den eigendom in menigte voor, de vormen van landgebruik, als leenrecht, tijnsrecht, beklemming, pacht.

Het leenrecht heeft in den tijd, waarvan wij spreken, zijn middeleeuwsch kleed afgelegd. Het is niet meer dat eigenaardig instituut, dat een geheel tijdvak (dat van den feudalen staat) een stempel gaf, en dat wij allen uit onzen schooltijd ons herinneren. De wapendienst, waartoe de leenman is gehouden, is verdwenen en ook door andere veranderingen is het van een staatsrechtelijk instituut geworden tot een erfelijk recht op onroerend goed. Hiermede lijkt in strijd, dat wij in Gelderland in het midden der zeventiende eeuw herhaaldelijk iemand beleend vinden met een boek, b.v. met den bijbel, een corpus juris! Het is mogelijk, dat hier kortswijl bestaat, wellicht ook was het doel van dit gebruik om den beleende zitting te geven in den z.g.n. leenhof, d. i. het door leenheer en leenmannen gevormde rechtscollege, dat over leenzaken oordeelde. Dit laatste wint aan waarschijnlijkheid, wanneer wij vinden, dat beleend wordt met een bekend werk over leenrecht uit dien tijd. — Verschillende eigenaardigheden, uit het oude leenrecht stammend, zijn ook aan den lateren vorm eigen gebleven. Zoo moet de door den dood van zijn voorganger nieuw optredende leenman aan den leenheer een som betalen, het heergewaad. Moeilijkheden gaf dit wanneer een onsterfelijk wezen, b.v. een stad, als leenman optrad. In dit geval zou de leenheer het heergewaad missen. Men vond hiervoor een middel: de stad moest een „sterfman" stellen, bij wiens dood het bedrag aan den heer moest worden voldaan. In de 17e en 18e eeuw koopen tal van stadsregeeringen leengoederen aan en wij bezitten lijsten der regenten, veelal burgemeesters, die daarvoor als „sterfman" optraden. — Wij noemden het recht erfelijk; het verdient echter de aandacht, dat voor leengoederen een afzonderlijk erfrecht geldt en dus deze na den dood veelal een anderen weg gingen dan de overige goederen. Een in verschillende streken — bv. in Holland en Gelderland — geldend leenerfrecht wordt neergelegd in het volgende rijmpje:

Het oudste lijf
De man voor 't wijf
De oudste opter straten
of
Oudste op straat
naaste in graad
mans voor vrouwen
mogen 't leen behouwen,

dat — met eenige variatie — ook door Simon van Leeuwen wordt vermeld.

Een ander genotsrecht op onroerend goed is het tijnsrecht, waarbij de gebruiker jaarlijks een zeker bedrag heeft uit te keeren. Vele houders van tijnsgoederen staan echter tevens in een betrekking van afhankelijkheid tot den tijnsheer. Zij zijn hem diensten verplicht, zijn geen volvrijen en zijn voor tijnszaken aan het tijnshof onderworpen op analoge wijze als bij het leenrecht de mannen aan het leenhof. De tijnsrechten bij eene dergelijke verhouding verjaren soms niet, wat uitdrukking vindt in het spreekwoord: „heerenperen rotten niet". — Ook dit recht is na de middeleeuwen van natuur veranderd. Is aanvankelijk de tijnsheer eigenaar van het goed, langzamerhand dringt de zienswijze door, dat hij slechts recht heeft op enkele præstaties, terwijl de eigendom van het goed bij den tijnsman berust. Met deze ontwikkeling gaat samen, dat het recht dan ook aflosbaar is, door een som in eens te betalen alle verplichtingen een einde nemen. Het is deze toestand, dien de 16e en 17e eeuw ons te zien geven in het grootste deel van ons land.

Ik noemde ook de beklemming. Deze komt thans bijna uitsluitend voor in de provincie Groningen en is het recht om landerijen, aan een ander toebehoorend en gelegen onder het huis van den meier, erfelijk in gebruik te houden. De meier heeft een bepaalde som per jaar te betalen en bovendien bij bepaalde gebeurtenissen (huwelijk, overgang op een erfgenaam) zgn. geschenken. Het is ontstaan uit pacht. — De pachter heeft een belang om zijn recht zoo

lang mogelijk te doen voortduren, opdat hij zelf de vruchten kan trekken van zijn in den grond gestoken arbeid en kapitaal. Tegen het einde der middeleeuwen ontstaan hier en daar groote onlusten, doordat de boeren na eindiging van het pachtcontract weigerden het land te verlaten, bewerende een recht te hebben op voortduring van de pacht. Dit streven is gelukt in het noorden, mislukt in de andere deelen van ons land. Die sterker — en ten slotte erfelijk — wordende huur groeit tot beklemming, en het is in de 17e eeuw dat zich deze ontwikkeling in Groningen afspeelde. In Holland werd de overmoed der boeren gebreideld door het voorschrift, dat zij na het einde van de pacht het land hadden te verlaten, tenzij zij een schriftelijk bewijs vertoonen konden van hun beweerd recht op nahuur. Zoo komt het tot den regel, dien de Groot vermeldt, dat voor huur van landen noodig is „schrift by den eighenaer gheteickent". Hij voegt er ter verklaring bij: „'t Welck alzoo van ouds ende onlangs is bevolen om de vermetelheid van de pachters, onder idel voorgheven van huir ofte nahuir den eigenaers het hare gheweldelick onthoudende, daer mede te bedwingen". De Staten van Holland breidden in 1677 dit uit tot huur van huizen en ook in Zeeland en elders gaven de Staten in de 17e eeuw ordonnanties in gelijken zin.

Een recht in den jongsten tijd afgeschaft, maar oudtijds van niet weinig beteekenis, moet worden herdacht. Het tiendrecht, de bevoegdheid om $^1/_{10}$ deel te heffen van de opbrengsten van het land, zoowel van veldvruchten als van levende producten (jongen van dieren). Het is op dit gebied, dat de provinciale wetgeving zich tijdens de Republiek krachtig deed voelen. Zij had zich hier onder andere te richten tegen misbruiken, die bij de tiendheffing waren ingeslopen, en die op het leven van die dagen een aardigen kijk geven. De schrijver van der Schelling deelt daarvan het volgende mede: In sommige streken was het gebruik

dat de tiendheffer jaarlijks bij de heffing een zgn. tiendmaaltijd aanrichtte opdat de bouwlieden goedwillig zouden zijn in het bebouwen der landen en het voorttelen der vruchten. Dit leidde echter tot groote misbruiken. Op die maaltijden kwam een ieder, zegt van der Schelling, oud en jong, zelfs moeders met zuigelingen! Het kwam daardoor vaak tot maaltijden met honderde gasten, en het werd des te erger druk voor de tiendheffers, dat velen ter maaltijd geen goede opvoeding genoten hebbende, door onbeleefde stoutheid in woorden en daden, door dartelheid geen palen kennende, zich zoodanige maaltijden onwaardig toonden. De Staten van Utrecht — radicaal gezind — verboden eenvoudig de geheele instelling; die van Gelderland bepaalden, dat de heffers voor een bepaalde som de verplichting tot het geven van den tiendmaaltijd konden afkoopen. — Een ander misbruik, waartegen verschillende strenge bepalingen uit de 17e eeuw zich kantten, was het samenwerken van de bevolking, wanneer het tijdstip van de verpachting der tienden in het land was, om de pachtsom laag te houden. Men vereenigde zich onderling niet hooger dan een vooraf vastgesteld bedrag te gaan, en door dit laag te stellen, zag de tiendheffer zich gedwongen voor weinig zijn recht te verpachten. Tenzij hij zelf wenschte te gaan heffen, wat veelal — doordat de overheid op groote schaal tiendheffer was — ondoenlijk was. Het misbruik lag vooral hierin, dat door bedreigingen en feitelijkheden tegen onderkruipers werd gewaakt.

Een onderwerp door stedelijke keuren en provinciale ordonnanties uit den tijd der Republiek dikwijls ter sprake gebracht, is het burenrecht, regelende de onderlinge verhouding van buren. Zeer uitvoerige regelingen b.v. bestaan te Middelburg van 1617, Bergen-op-Zoom van 1627, 's-Hertogenbosch van 1607, Vlissingen van 1638, Rotterdam van 1654 en 1719, Haarlem van 1708, 's-Gravenhage van 1728.

Oudtijds bestaat voor buren de verplichting tot afscheiding en afsluiting (vrediging) en zulks in beginsel zoowel in de steden als op het platteland. Wil de buur niet medewerken, dan wordt zijn verplichting daartoe bij vonnis vastgesteld. De afsluiting ten platte lande heeft meestal plaats — en het is ook dit geval, dat de bronnen zich voor oogen stellen — door slooten. Hij, die de afsluiting wenscht, begint te graven en maakt hetzij de halve breedte van de sloot, hetzij de halve sloot in geheele breedte. Is hij klaar, dan biedt hij de spade aan zijn buurman, die dan verplicht was hem binnen zekeren tijd te „moeten", d.w.z. te ontmoeten, te komen tot de plaats tot waar de eerste had gegraven. Doet hij dit niet, dan verbeurt hij een steeds stijgende boete, ook wel graaft de schout op zijn (nu verhoogde) kosten, of wel de buurman besteedt het werk uit aan den minstbiedende en zulks ten koste van den weigerachtige. — In de steden volstaat men gewoonlijk met het plaatsen van heiningen. Een merkwaardige uitzondering bestaat te Tiel, naar het keurboek van 1659, dat bemiddelde buren elkander kunnen dwingen tot afsluiting door een muur. Hetzelfde keurboek bevat nog een andere — en zeer practische — bepaling, die elders niet voorkomt. Zij handelt over het recht om zijn eigendom te bebouwen. Dit mag geschieden zoo hoog men wil, tenzij een servituut bestaat, dat het verbiedt en tenzij „sulx gheschiede uyt enkele spyt ende kregelheydt, om synen naesten te quellen sonder syns selfs nut of profijt", een verbod alzoo tegen chicane. In dezelfde lijn liggen de meermalen voorkomende bepalingen, dat men een ander niet zijn licht mag benemen door planken of een scherm, maar wel door een huis of schuur voor het venster te bouwen. Het eerste in „onbuurlijk", verboden chicane, het ander volkomen geoorloofd en profijtelijk gebruik van zijn eigendom. Nuttig is het voorschrift in een groot aantal keuren, dat — uitgaande van het beginsel dat voorkomen

beter is dan genezen — wie wil bouwen, dit voornemen kenbaar make aan zijn buren. Deze kunnen dan den voorgenomen bouw voorloopig verbieden, mits spoedig dit verbod motiveerend en 's rechters tusschenkomst inroepend. Aldus wordt vóór het bouwen over de rechtmatigheid daarvan beslist en voorkomen, dat na voltooiïng de onrechtmatigheid blijkt en tot afbreken wordt gedwongen. In verband hiermede kan op nog een zeer merkwaardigen trek van ons oude bouwrecht worden gewezen. De bevoegdheid n.l. om een bouwwerk, dat jaar en dag heeft gestaan, ook al is het gebouwd in strijd met de bestaande voorschriften, te laten staan. Van vele rechtsbronnen in dezen zin noem ik het Ommelander landrecht van 1601. In den tijd der 17e en 18e eeuw vinden wij nog verder gegaan, daar met openlijken bouw volstaan werd en verloop van jaar en dag niet vereischt werd. Hij, die had gebouwd ten aanschouwe der buren, zonder dat deze daartegen in oppositie waren gekomen, wordt na voltooiïng beveiligd tegen eerst daarna gedaan verzet der buren. Die buren hebben hun recht van verzet, tegen den onrechtmatigen bouw „verzwegen", door hun stilzwijgen verloren. Een „recht" echter is voor hem, die bouwde, niet ontstaan, want komt het huis tot verval, het mag niet in denzelfden toestand worden herbouwd. — Een preventief toezicht wordt ook uitgeoefend bij het maken en onderhouden van zich onder den grond bevindende werken als putten, kelders, enz. En dit was zeer noodzakelijk, vooreerst wegens het gevaar voor hinder en schade, die zij voor de buren gaven, en ook wegens hun veelvuldig voorkomen in vroeger eeuwen.

Treedt aldus de overheid door hare bepalingen herhaaldelijk op tot regeling van de verhouding tusschen eigenaars van naburige landen, in veel sterkere mate kan de eigendom worden aangetast, wanneer voor onteigening termen aanwezig zijn. Ook dit instituut is van ouds bekend, en dat

het veelvuldig werd toegepast, blijkt uit oude geschiedverhalen. Tijdens de Republiek komt ook onteigening par zône voor, onteigening van meer dan dadelijk benoodigd is. Voorbeelden daarvan leveren in de zeventiende eeuw herhaaldelijk de stadsuitbreidingen. De stad onteigent dan de nieuw binnen haar gebied te trekken terreinen, en behoudt voor zich wat zij noodig heeft, om het overblijvende weder van de hand te doen. Bekend was ook onteigening ten behoeve van particulieren tot het aanleggen van openbare werken. Op deze wijze zijn b.v. in de 17e eeuw de Friesche kanalen tot stand kunnen komen.

Spreken wij over de houding van de overheid tegenover den grondeigendom, dan mag niet verzuimd op de functie dier overheid bij eigendomsoverdracht te wijzen. De oude symbolische vormen, die de middeleeuwen daarvoor kenden, zijn in de 17e eeuw — hier en daar reeds eerder — vervangen door overdracht voor het gerecht of den magistraat. — En hiermede nemen wij afscheid van den grond en de verhoudingen, die daarbij ter bespreking stonden, om ons te wenden tot een onderwerp, dat meer in het volle leven staat: de overeenkomsten en verbintenissen.

Een verhandeling over het wezen daarvan wordt niet verwacht. Een overeenkomst schept een verbintenis: wie een contract sluit, moet zich aan de afspraak houden. Reeds op dezen eersten grondregel bestaan uitzonderingen, en geweldig merkwaardige. Het recht om een contract te verbreken, wordt gegeven wanneer in dronkenschap is gehandeld. Simon van Leeuwen zegt, dat het een algemeen gebruik ten platte lande is, dat „alle koopmanschappen in een herberg ofte dronken gelag geschied binnen 24 uyren mogen afgegaan werden", mits rouwkoop gevende. Sommige bronnen geven het recht om van een koop af te zien indien hij in herberg of in dronken-gelag gesloten is, terwijl andere — strenger gezind — bovendien het bewijs vorderen van dronkenschap juist van den kooper. Een summum naar de

andere zijde vinden wij te Naarden, waar den volgenden dag van iederen koop mag worden afgezien, die des avonds was gesloten. Een algemeen vermoeden dus, dat men 's avonds dronken is en zijn vrijheid van handelen miste! Een zeer menschkundige bepaling vermeld ik hier nog curiositeitshalve. Te Cuyk geldt nl. het gebruik, dat als iemand in dronkenschap zijn erf verkoopt voor een som kleiner dan de halve waarde, deze verkoop alleen stand houdt, wanneer hij den volgenden dag wordt gestand gedaan en ook zijn huisvrouw hierin consenteert! Het is niet te ontkennen, dat al deze waarborgen, die de wet tegen dronkemans-zotheden nuttig en noodig oordeelde, ons omtrent den dranklust onzer vaderen niet zeer hoopvol stemt. — De bepaling uit Cuyk handelde over koop beneden de helft der waarde. Wij hebben hier met den algemeen geldenden regel te doen, dat vernietiging van een koopcontract kan worden gevorderd, indien men daarbij over de helft is „bediept", bekocht. Veelal gold hierbij wat ons de Groot vermeldt, dat het ter keuze van de andere partij staat om de geheele verbintenis te laten varen of de verkorting te vergoeden. De Groot deelt ons mede, dat hetzelfde ook bij andere contracten, als huur, deeling, wordt toegepast, waarbij van Leeuwen zich aansluit. — Heeft in dit geval „herstellinge" plaats, grond daartoe levert ook de omstandigheid, dat de verbintenis is aangegaan onder den invloed van bedrog, of dwang, of groote vrees. Van dit laatste geeft van Leeuwen een voorbeeld, dat aardig illustreert wat vroeger reeds over de bindende kracht van trouwbeloften werd gezegd. In Antwerpen bevond zich zekere jonge dochter op het ijs in levensgevaar. Aan een schippersknecht belooft zij, indien hij haar uit dit gevaar verlost, haar hand. De redding, op deze wijze aanlokkelijk gemaakt, brengt onze maat tot stand, maar aangesproken om haar belofte na te komen, weigert de jonge dochter. Zij biedt in plaats daarvan aan hem voor zijn dienst en

ondervonden gevaar een groote som gelds te vereeren. Het gerecht was van oordeel, dat daarmede kon worden volstaan, daar immers haar belofte was gedaan in doodsnood om haar leven te behouden.

Het contractenrecht heeft in den tijd onzer Republiek het oude formalisme afgelegd, dat de middeleeuwen kenmerkte. Grootere vrijheid is daarvoor in de plaats getreden, en bovendien is geen deel van het privaatrecht in grootere mate door Romeinsch recht beïnvloed dan dit.

Na deze meer algemeene opmerkingen kunnen wij de belangrijkste contracten wat meer in bijzonderheden nagaan. Vooreerst dan het koopcontract. Vormvrijheid is hier regel: wanneer kooper en verkooper over prijs en zaak tot overeenstemming zijn gekomen, is het contract perfect. Voor openbaren verkoop zijn regelen voorgeschreven. Merkwaardig is de openbare verkoop van onroerend goed met een kaars, ook omdat hij velen lezers uit roman of opera — men denke aan „La dame blanche" — bekend zal zijn. Een brandende kaars staat ter tafel. Kooper is hij, die vóór het uitgaan dier kaars het laatste bod heeft gedaan.

De verkooper is tot levering gehouden. Ook naar tegenwoordig recht, maar terwijl thans vrij algemeen de leer wordt gehuldigd, dat dwang niet mogelijk is, zoodat in werkelijkheid de verkooper tusschen levering van het verkochte en betaling van schadevergoeding wegens nietlevering de keuze heeft, was naar ons oude recht alle twijfel daarover uitgesloten. Het wordt uitdrukkelijk gezegd: de verkooper is tot levering „præcise" gehouden, tenzij overmacht hem bevrijdt. Wordt de levering geweigerd, wel verre van met betaling eener schadevergoeding te kunnen volstaan, wordt de verkooper door gijzeling gedwongen het goed te geven en — lezen wij in een arrest van den Hoogen Raad — „indien de hardnekkigheid de manlijkheyd der gijzeling quam te overwinnen", wordt de kooper door den sterken arm der overheid geholpen. Is roerend goed

verkocht, door het meest afdoende middel, n.l. wegneming ten behoeve van den kooper, en betreft het onroerend goed, dan wordt hem dit door het gerecht getransporteerd. Zeker een bevredigende regeling, waardoor zich feitelijk onttrekken aan de verplichting uit het gesloten koopcontract voortvloeiend, wordt belet.

De verkooper is in de tweede plaats gehouden tot vrijwaring tegen verborgen gebreken, bij onroerend goed meer bepaaldelijk tegen ongenoemde lasten, die op het verkochte goed mochten rusten. Wat dit laatste betreft, schetsen schrijvers uit de 17e eeuw ons een practisch middel: de kooper kan zgn. levering bij willig-decreet bedingen. Hieronder verstaat men: de koop wordt door drie geboden bekend gemaakt en allen, die beweren mochten eenig recht op het goed te hebben, opgeroepen om die rechten te doen gelden. Komen zij hiertoe niet op, en gaat de bepaalde termijn voorbij zonder dat iemand aanspraak heeft gemaakt, dan hebben zij allen hun recht verzwegen, en is de kooper tegen hunne latere aanspraken gewaarborgd. Hetzelfde beginsel — van oud-Germaanschen stam — ontmoetten wij reeds bij het bouwrecht.

Van „huur" kon, waar dienstboden het object waren, in vroeger tijd zeker met meer recht sprake zijn dan thans, nu arbeidscontract een meer gepaste naam schijnt. Dat de 17e eeuw van het sociaal verschijnsel, dat als dienstbodenplaag wordt aangeduid, zooveel te lijden had als de nazaten in de 20e eeuw, blijkt maar al te duidelijk, wanneer wij de reeks keuren en ordonnantiën uit de 2e helft der 17e eeuw beschouwen. Merkwaardig zijn vooral die van den Haag van 29 November 1679, van Amsterdam van 12 Januari 1663 en 23 Januari 1682. Zij zijn wel ter dege uit den tijd deze uitvoerige, strenge reglementen, die het huiselijk leven regelen wilden en de persoonlijke vrijheid aan banden legden, met draconische strafbedreigingen voor beide partijen rust en orde trachtten te

doen heerschen in het huisgezin. Het wordt ons ingeprent, dat tot de strenge bepalingen noodzakelijk moest worden overgegaan door de vermetelheid, baldadigheid, stoutheid en insolentie der dienstboden, terwijl de Amsterdamsche heeren wijzen op de moedwilligheid en ongeregeldheid der boden, vooral door hun kwade bejegening van hun meesters tot merkelijke ondienst en vexatie der heeren en mevrouwen. Wij gaan eenige staaltjes geven. Wie op den bepaalden dag niet in dienst komt, of in dienst gekomen voor beëindiging der huur wegloopt, verliest naar de Amsterdamsche ordonnantie van 1663 een kwart van het verdiende loon en kan op klacht van den heer of vrouw des huizes met spin- of tuchthuis kennis maken. Geven de boden „geen contentement, maar misnoegen", de huur kan terstond worden opgezegd mits betalende het verdiende loon en met dien verstande, dat in ieder geval moet worden betaald het halve kwartaal, waarin de opzegging was geschied. Daartegenover echter wordt uitdrukkelijk bepaald, dat de reden der wegzending niet behoeft te worden opgegeven. In 1682 werd dit Amsterdamsch reglement verscherpt, omdat — zegt de considerans — de baldadigheid, ontrouw, ongehoorzaamheid, kleinachting en vermetelheid geheel onverdragelijk is geworden. Verboden wordt nu het huren van boden, die geen behoorlijk getuigschrift hebben, en zulks op straffe van f 100 boete voor den meester en 2 maanden te water en brood in spin- of tuchthuis voor de bode. Met 6 weken water en brood wordt gestraft brutaliteit, met 3 maanden wie de rust des huizes door kwaadspreken of uitstrooien van lasterpraatjes verstoort, wie „lakkebakkerij, twist en tweedracht" zaait. Streng wordt ook toegezien op de kleeding der gedienstigen. Opschik of navolging van mevrouw geheel verboden, „kanten, krullen, lokken, strikken" ongeoorloofd verklaard, fluweel mede verboden waar, maar een zedig kleed, een jak en schort. De dienst moet met beleefdheid minstens drie maanden te voren worden opge-

zegd. Onderhuur aan de zijde der dienstboden is op 6 weken water en brood in het spinhuis, aan de zijde der meesters op f 100 boete gesteld. Tegen betaling van alléén het verdiende loon mag zonder opgave van redenen de betrekking worden verbroken. — Onder deze en andere bepalingen diende men sinds 1682 te Amsterdam. Tegen het misbruik van onderverhuring waakt ook de Haagsche ordonnantie. De dienstbode, die zulks doet, wordt gestraft, maar ook de mevrouw beloopt een boete, wanneer zij iemand in dienst neemt zonder eerst te hebben onderzocht of het meisje, dat haar aanstaat, zich reeds aan een ander had verhuurd. Ten slotte heeft men dit schijnbaar veel voorkomend misbruik trachten te voorkomen, door de verplichting op te leggen, om aan de vertrekkende dienstbode een getuigschrift te geven. Gestraft wordt dan wie een bode zonder getuigschrift huurt of als besteedster aan een dienst helpt. — Een Rotterdamsche bepaling uit den aanvang der 18e eeuw bevat nog deze vermeldenswaardige bijzonderheid, dat de dienstbode bij haar komst hare koffers en al „hetgene tot haer lijf noodig is" moet medebrengen: blijkbaar om wisseling van dienst door plotseling vertrek te bemoeilijken. — Voor ziekte van personeel treffen ons bij herhaling voorschriften, dat de zieke gedurende een bepaalden tijd (twee of drie weken b.v.) recht heeft op verpleging ten koste van den meester. Na het einde daarvan mag zij met het verdiende loon worden weggezonden. Ik wil ten slotte — om misverstand te voorkomen — er op wijzen, dat brutale klasse-bevoordeeling niet als kenmerk van al deze regelen mag worden beschouwd. Zij dragen — en heel natuurlijk — het teeken van den tijd van hun ontstaan, en democratisch was die tijd niet, maar hoofddoel was de orde en rust in het huisgezin te waarborgen. Teekenend lijkt mij, dat niet vreemd is de bepaling dat een deel, b.v. twee derde, der door de meesters verbeurde boeten zal komen ten bate

der armen. Geheel andere regelen gelden voor de huur tusschen schippers, reeders en bootsgezellen. De uitvoerige beschouwingen, die onze 17e-eeuwsche schrijvers en ook de wetten uit den tijd der Republiek aan deze verhouding wijdden, zijn vóor een niet gering deel de bron geweest, waaruit Napoleon voor den Code de Commerce en ook onze wetgever van 1838 putte. Dit wijst op verdienste en als reden kan wel worden genoemd, wat de Groot aan het begin van zijn betoog stelt, dat „'t welvaren van Holland meest bestaet bij de schipvaert".

Geldleening tegen rente wordt in de middeleeuwen door de kerk — op grond van het Oude Testament — ongeoorloofd geacht en gestraft als woeker. En het herhaalt zich steeds: de overheid steunt haar, althans in theorie. De behoefte aan geldleening — juist door die overheid gevoeld — leidde er toe, dat de practijk zich moest helpen en zij deed dit, behalve door tal van middelen ter ontduiking van het woekerverbod, door de Joden en Lombarden daarvan uit te sluiten. En ook ruwe overtreding van het kerkelijk verbod is waar te nemen. Toch blijft de theorie en de wet het eerbiedigen, en ook de reformatoren en humanisten sluiten er zich bij aan. Niet echter Calvijn. En bij een Calvinist der zestiende eeuw, Bullingerus, vinden wij de gewone beschouwing aldus weergegeven: „Ick weet wel watmen seyt van den ghelde, te weten dat het niet blijft, gelijck ackers en wijnbergen, maer door het ghebruyck vergaet, ende datmen daerom niet en behoort eenich nut van den ghelde te ontfangen, maer ick en sie niet waerom een goet man niet en soude mogen voor zijn verhuert ghelt behoorlijck geniet hebben, also wel als voor landt. Die dat ghelt verhuert heeft, hadde moghen een lant ofte sate coopen, waer van hij het gantsche gheniet ontfangen hadde". Een analoge redeneering geeft de Groot een halve eeuw later. Merkwaardig is de voorstelling, dat het geld

wordt „gehuurd". Het is dit standpunt, waarnaar geldleening tegen rente geoorloofd is, dat de wetgeving der Republiek inneemt. Maar daarnaast het woekerverbod in modernen zin, dat zich tegen overmatig-hooge rente richt. Veelal geldt in de 17e eeuw als maximum, dat bedongen mag worden, de penning zestien of $6^1/_4$ %. „So behoort de heylighe Overicheydt de woeckeraers door redelycke wetten te bedwingen", besluit Bullingerus.

Ik sprak van ontduikingen van het woekerverbod. Het leidde tot verschillende contracttypes. Eén daarvan is een in de 16e eeuw in Italië voorkomende figuur, waarbij aan een koopman zekere som gelds wordt geleend, niet op vaste rente — wat ongeoorloofd zou zijn — maar, zegt de beroemde Italiaansche jurist Straccha, ut pecunia et lucrum et damnum sentiat. De geldschieter loopt dus risico en is belanghebbend in des anderen handel; aldus ontstaat ook voor niet-kooplieden de mogelijkheid om in een handelsonderneming hun geld te beleggen. Velen zoeken hier den oorsprong van de moderne naamlooze vennootschappen. Zooveel is zeker, dat de handelscompagnieën der zeventiende eeuw als voorloopers daarvan te beschouwen zijn. Wij kunnen daarom de vraag, of deze in Italië haar voorbeeld vonden, laten rusten, om op die handelscompagnieën de aandacht te vestigen.

Het succes van den eersten tocht naar Indië, in 1594 van uit Amsterdam ondernomen, was slechts matig geweest. Maar hierop volgden andere en beter geslaagde, en de gunstige resultaten gaven in volgende jaren een aantal compagnieën tot de vaart naar Indië het leven. Reeds in 1598 gaf hun onderlinge naijver den Staten-Generaal aanleiding om tot samenwerking te manen. Tot opheffing der concurrentie komt in 1602 de vereenigde Oost-Indische Compagnie tot stand, die bij octrooi der Staten zich een monopolie zag gegeven. Zij was verdeeld in zes kamers: Amsterdam, Middelburg, Rotterdam, Delft, Hoorn en

Enkhuizen, ieder onder bewindhebbers. Groote zelfstandigheid kenmerkt deze kamers; zij bezitten eigen personeel, eigen fondsen en eigen schepen. De band, die hen omstrengelt, is het college der XVII, uit afgevaardigden der kamers saamgesteld. Volgens het octrooi mogen alle ingezetenen der Republiek in de Compagnie deelnemen en wel met zooveel of zoo weinig als zij zelf verkiezen. Gedurende eenige maanden stond de gelegenheid tot inschrijving daartoe open en op deze wijze kwam een kapitaal van ongeveer $6^1/_2$ millioen bijeen. De inlagen varieerden tusschen 36.000 en 50 gulden. Het stamkapitaal blijft gedurende de 17e eeuw vrijwel onveranderd. Sedert haar voortdurenden achteruitgang in de 18e eeuw wist de Compagnie zich door deposito's geld te verschaffen, tot zij ten slotte bij haar opheffing in 1798 een schuld had van niet minder dan 134 millioen! Om de tien jaren zou een rekening worden gepubliceerd en na afloop daarvan had iedere inlegger het recht zijn inleg terug te nemen. Uitkeeringen zouden niet geregeld plaats hebben, maar telkens wanneer 5 % winst in kas was. De Staten werden geboekt voor een inleg van 25.000 gulden en verleenden daarvoor, behoudens tal van andere voordeelen, een monopolie voor 21 jaar. De participanten moeten den beloofden inleg storten en zijn slechts tot het beloop daarvan aansprakelijk voor de schulden der compagnie. Het is merkwaardig om de redeneeringen der Romaniseerende juristen van dien tijd, om deze nergens uitdrukkelijk neergeschreven beperking der aansprakelijkheid in hun rechtssysteem te plaatsen, gade te slaan. Is deze beperkte aansprakelijkheid der deelnemers het groote punt van overeenkomst met de moderne naamlooze vennootschap, in afwijking van deze laatste kent de Compagnie nòch het bij den aanvang vastgesteld kapitaal, nòch de verdeeling daarvan in gelijke aandeelen en evenmin eenigen invloed van de deelnemers op den gang van zaken.

Naast deze eerste Compagnie ontstaan in de 17e eeuw

andere, waarvan de belangrijkste de West-Indische en de Noordsche compagnie zijn.

Het octrooi van 1602 blijft de grondwet voor de O. I. C. Latere octrooien en ampliaties brachten daarin slechts geringe wijzigingen. Wij vermelden daarvan alleen den invloed der participanten, dagteekenend van de eerste verlenging in 1623. De deelnemers voor een bedrag, als voor den bewindhebber als minimum gold, zullen voortaan als hoofdparticipanten contrôle oefenen en met het nazien der rekeningen worden belast.

Zoo vertoonen dan deze groote compagnieën de kiem der moderne handelsassociatie. De kenmerken van vast kapitaal en verdeeling daarvan in evengroote aandeelen heeft de O. I. C. nooit gekend. Zij dagteekenen pas van de 18e eeuw, worden het eerst aangetroffen bij de in het beruchte jaar 1720 ontworpen maatschappijen.

Wij willen nog op een contract wijzen. Spelen en wedden, geliefd bij den Germaan, schijnt ook diens nazaat bekoord te hebben. Speelschuld kan naar vele bepalingen uit den tijd der Republiek niet ingevorderd worden. En die uit weddenschap, ook de bedekte, deelt gelijk lot. Zoo vinden wij in 1598 verboden „weddinge van reysen ofte voyagen en diergelycke interventiën" en drie jaar later „nemen van geld op het innemen van eenige sterckten, steden, leven van Princen, reysen ofte eenige andere conditien". Ten aanzien van het spel vinden wij dikwijls het verbod in dezen zin, dat alleen een klein bedrag (b.v. wat de speler bij zich heeft) kan worden verspeeld, maar hetgeen daarboven is verloren, teruggevorderd kan worden, ook door zijn huisvrouw, vrienden of magen — zegt de Groot. Wij ontmoetten dit vertrouwen in het gezond verstand en de zuinigheid van moeder de vrouw ook reeds vroeger als waarborg tegen dronkenschap van den man.

Van het rijke gebied, dat hier voor ons lag, konden

wij slechts heel enkele punten aanvoeren. Tal van andere verhoudingen moeten stilzwijgend worden voorbijgegaan, ten deele omdat daarvan niets bijzonders te vermelden is voor het tijdvak dat ons bezighoudt, ten deele ook omdat er veel wat vroeger was ook thans nog is. Twee punten echter dienen in verband met het besprokene nog vermeld, de onrechtmatige daad en de bevoorrechte schulden.

Wat als onrechtmatig geldt en tot schadevergoeding door den daaraan schuldige kan leiden, is in hooge mate afhankelijk van den tijd, waarin wij ons verplaatsen en de daarin heerschende opvattingen en gevoelde behoeften. Een groote plaats neemt in onze rechtsgeschiedenis in de aansprakelijkheid voor de schade, die dieren hebben aangericht. Het is ter mogelijke voorkoming hiervan, dat een zeer merkwaardig instituut (de veepanding of schutting) diende. Bekend in de oudste Germaansche volksrechten en in de middeleeuwen algemeen erkend, heeft het ook na de receptie van het Romeinsche recht zich gehandhaafd. De nieuwere wetboeken hebben het opgenomen, met uitzondering van den Code Civil en de daarop, als het onze, berustende. De schutting is de tot bescherming van zijn rechten geoorloofde inbezitneming van vee, dat een grondstuk betreedt. Zij is naar wezen een geoorloofde eigenrichting, een uit het recht der persoonlijkheid voortvloeiende bevoegdheid tot eigenmachtige bescherming tegen ingetreden of te wachten onrecht. Ik acht haar daarom naar beginsel kerngezond en opneming daarvan in onze wet aanbevelenswaard. — Noodig is, dat schade door het vee wordt aangericht of althans kan worden verwacht. Bovendien moet het vee op heeterdaad betrapt zijn. Ook in den tijd der Republiek geven vele bronnen een uitvoerige regeling hoe te handelen. Hij, die de beesten vindt, schut ze, dit is: brengt ze ter bewaring naar den soms bepaald daartoe bestemden schutstal, of wel naar eigen stal, naar de naastbijzijnde herberg en wacht of iemand ze als zijn eigendom

komt opeischen. Daarenboven moet hij terstond zijn schutting bekend maken, b.v. in de kerk, aan zijn naaste buren, aan den eigenaar. Het vee dient behoorlijk bewaard en gevoederd; alle onnoodig geweld, ook dooding, is ongeoorloofd. Wanneer de eigenaar van het vee zich aanmeldt, moet het hem teruggegeven, maar tegen betaling van schutgeld (door de wet veelal bepaald), kosten van stalling en voeding en schadevergoeding, want de bevoegdheid is gegeven ter verzekering, niet ter bevrediging van des schutters aanspraak op schadevergoeding. — Komt de eigenaar niet, dan wordt hij — zoo men hem kent — aangemaand, anders worden een of meer oproepingen gedaan om hem te vinden. Komt ook daarna niemand, dan wordt het vee verkocht en uit de opbrengst de schutter voldaan, terwijl het overblijvende voor de overheid of een weldadig doel bestemd, of voor den eventueelen eigenaar bewaard wordt.

En thans de bevoorrechte schulden. Aansprakelijk voor zijn schuld is naar het recht der Republiek ieder schuldenaar met zijn geheele vermogen. Maar tot meerderen waarborg voor den schuldeischer kan — afgezien van het geval, dat het optreden van een tweeden schuldenaar of van een borg zijn zekerheid verhoogt — pand of hypotheek worden gevestigd. Bij den borgtocht is alleen te wijzen op den soms toepasselijk geachten Romeinschen regel, dat vrouwen geen borg kunnen zijn. Maar hoewel de schrijvers uit de 17e eeuw met dit beginsel, het z.g.n. voorrecht Senatusconsulti Vellejani, druk schermen, heeft het toch slechts zeer sporadische erkenning door de wetgeving gevonden. Voor pand geldt de regel, dat de zaak ook werkelijk moet worden overgegeven, aan den schuldeischer of een derde moet worden overhandigd. Ten aanzien van hypotheek komt in navolging van het Romeinsche recht meermalen voor: de wettelijke hypotheek, stilzwijgend door wetsbepaling aan zekere schulden verbonden, in tegen-

stelling met de door den schuldeischer bedongen hypotheek. De Groot b.v. geeft daarvan niet minder dan een elftal voorbeelden, Huber een negental; ik noem huurschuld en schade door een voogd door zijn beheer veroorzaakt. — Van zuiver Germaanschen oorsprong daarentegen zijn de door de wet bevoorrechte schulden, die als pandbare schulden bekend zijn. Vooral de rechtsbronnen der 16e en 17e eeuw geven lange lijsten daarvan Behalve vorderingen als belasting en accijns, kunnen vermeld die wegens pacht en huur, magenaes, teercosten, verdiend loon, geleend geld, moetsoenbrieven, huwelijksvoorwaarden, boedelscheidingen, schepenbrieven, tijnzen, renten, e. d. Bijzonder belangrijk is het recht voor den verhuurder of verpachter, in den regel hem slechts toekomend voor onverjaarde pacht, d. w. z. die welke binnen het jaar verschenen is. Magenaes omvat alle voedingsmiddelen, eet- en drinkwaren; afzonderlijk worden ook vermeld brood, bier, wijn, versch vleesch, versche visch. Ten deele valt er mede samen teercosten, waaronder echter meer algemeen alle levensbehoeften vallen, b.v. ook kleederen. — Deze pandbare schulden noemde ik bevoorrecht; zij zijn zulks daardoor dat zij medebrengen parate executie, m. a. w. wegens die schulden kan worden gepand — de wijze van executie naar vroeger recht — zonder dat een veroordeelend vonnis is uitgesproken. Terwijl de schuldeischer, wien een schuld niet wordt voldaan, in gewone gevallen den weg van rechte moet bewandelen, gelijk thans, en een rechterlijk vonnis zoekt, geldt hier de schuldenaar reeds als veroordeeld en kan zonder vonnis tot executie worden overgegaan. Die bevoorrechte schulden worden dus in letterlijken zin geëxecuteerd zonder vorm van proces.

Wij gaan thans het familievermogensrecht en wat daarmede in verband staat kortelijk bespreken. Een historische herinnering ga daaraan vooraf, zonder welke het recht der

Republiek niet wel is uiteen te zetten. In Germaanschen tijd staat de familie in het middelpunt van alle sociale- en rechtsverhoudingen, speelt een groote rol in krijgs- en rechtswezen, en omvat haar leden met een nauwen band, die op bescherming tegen aanvallen van buitenstaanders is gericht. Zij was in de eerste plaats een agrarisch verband. In overeenstemming met dit alles is aanvankelijk alle eigendom familieeigendom. Dit uit zich het krachtigst hierin, dat den Germaan slechts versterferfrecht bekend is, de familie blijft ook na het door den dood wegvallen van een harer leden eigenaar, er is slechts een deelgerechtigde aan het gebruik en genot van het gemeenschappelijk eigendom weggevallen. De familie wijst zich dus van zelf als erfgenaam aan, een testament vermag daarin geen wijziging te brengen. Vandaar de zegswijze: alleen God kan een erfgenaam maken. — De familieband wordt echter met het voortgaan van den tijd slapper, ook uiterlijk zichtbaar door verspreiding der familie en ophouden van het eenvoudige gemeenschappelijk leven. Het gevolg hiervan is, dat tal van functies der familie langzamerhand vervallen (en in vervolg overgaan op den Staat), dat testamenten mogelijk worden en dat ook de familieeigendom alleen blijft gelden voor den grondeigendom, het belangrijkst bezit, waarmede het aanzien en de bevoegdheden der familie bij rechtspraak samenhangen. Het blijft gemeen goed, waarover het hoofd der familie bestuur voert en dat hij alleen met toestemming der overige eigenaren mag vervreemden. Dit ontwikkelt zich verder en verder. Men gaat den verkoop van het onroerend goed toestaan, maar geeft der familie een voorkoopsrecht. Hij die verkoopen wil, biedt zijn grond eerst aan de naaste familieleden aan en willen deze het aangebodene niet koopen, dan mag het aan anderen verkocht. Dit stadium wordt door een ander opgevolgd, waarin vervreemding van onroerend goed vrijstaat, maar aan bepaalde verwanten gedurende korten tijd de bevoegdheid toekomt

het goed te naasten, in de rechten van den kooper te treden, mits ook diens plicht tot betaling der koopsom overnemend. Dit naastingsrecht heeft zich in den tijd der Republiek in de meeste provinciën gehandhaafd; niet in Utrecht, Gelderland en Overijssel.

Het bestaat — zonderling genoeg — alleen bij verkoop, niet bij schenking bijvoorbeeld of ruil. Dit is in strijd met zijn oorsprong, die beoogde het grondbezit in de familie te houden, waarbij het natuurlijk onverschillig was of het werd verkocht of weggegeven. Meestal is het ook uitgesloten bij publieken verkoop; in dit geval toch kon de naaster, indien hij wenschte te koopen, zulks bij de veiling doen.

Het naastingsrecht in dezen vorm is het oudste en belangrijkste, maar naar dit voorbeeld ontstonden tal van andere, b.v. van de markgenooten bij verkoop van een tot de mark behoorend grondstuk aan een niet-markgenoot, van buurlieden en medeëigenaren, wanneer aan een niet-buurman of niet-medeëigenaar wordt verkocht. En nog veel verder van den oorsprong verwijderd is het, ook door de Groot genoemde, naastingsrecht van den schuldenaar bij verkoop eener schuldvordering.

Het is de Fransche revolutie, die met het geheele instituut, voor zoover ons land betreft, heeft doen breken. In tal van andere landen is het in gemoderniseerden vorm tot thans blijven voortbestaan.

Hierna staat ons het erfrecht te beschouwen, en allereerst het versterferfrecht. Zoo ergens, dan geldt het hier een gebied, waar aan het oude lang wordt vastgehouden. Wij betreden hier een terrein, dat wordt beheerscht door het familieleven, dat zich zoo bij uitstek slecht leent voor wettelijk ingrijpen: Holland zal ons dit weldra doen zien. En niet alleen voor Romeinsch recht, maar steeds geldt, wat onlangs een bekend Romanist schreef: „Die Idee der Universalsukzession kann nur begriffen werden, wenn man

sie aus der Tiefe des Familiengedankens heraus betrachtet".

Van de verschillende erfrechtsystemen zijn twee hier te noemen: het z.g.n. aasdomsrecht en schependomsrecht. Het eerste, dat zijn beginsel vindt in het adagium: „het naaste bloed erft het goed", roept achtereenvolgens tot de erfenis: 1. de kinderen, met uitsluiting der kleinkinderen, 2. de kleinkinderen, met uitsluiting der achterkleinkinderen, enz., 3. de ouders (of langstlevende ouder), met uitsluiting der grootouders, 4. de grootouders, 5. de zijmagen, waarbij steeds de naaste alle verdere uitsluit. Naar het schependomsrecht daarentegen komen: 1. de kinderen, en kindskinderen bij plaatsvervulling van overleden kinderen, 2. de ouders, zoo beide in leven zijn, 3. voor een overleden ouder treden diens nakomelingen of ouders in de plaats, 4. zijn beide ouders overleden, dan bekomen de naaste verwanten van iedere ouder de helft der erfenis. Alzoo het beginsel: „het goed gaat van waar het gekomen is".

Het eerste recht wordt, in beginsel, in de zeventiende eeuw gehuldigd in het noordelijk deel van Holland, in Utrecht en in Gelderland; het tweede in Zuidelijk Holland en in Zeeland. De verschillende regeling in Holland bracht den Staten van dit gewest er toe om in de Politieke Ordonnantie van 1580 aan de regeling van het huwelijk als tweede hoofddeel toe te voegen een voor geheel Holland geldende regeling van het erfrecht, waarbij in hoofdzaak aan het schependomsrecht werd aangesloten. Dit bleef bovendien in Zeeland gelden. Maar nog voor het einde der eeuw, in 1599, zagen de Staten zich verplicht een nieuwe ordonnantie saam te stellen, waarbij voor het noordelijk deel van Holland een erfrecht, dat op het beginsel van het aasdomsrecht zich baseerde, werd vastgesteld. En bij deze scheiding is het gedurende het bestaan der Republiek gebleven. — De ordonnantie van 1599 roept bij gebreke van bloedverwanten de langstlevende echtgenoot tot de nalatenschap, om pas daarna

de overheid te roepen, terwijl in Zeeland en Zuidelijk-Holland, waar de Politieke Ordonnantie bleef gelden, geen erfrecht der echtgenooten werd erkend.

De Groot deelt mede, dat men slechts erft tot in den tienden graad, andere schrijvers laten echter de bloedverwanten tot in het oneindige toe. Zoo van Leeuwen. Wel zal het zich hoogst zelden voordoen, dat iemands geslacht loopt tot in het tiende lid, voegt hij er bij, maar onmogelijk is het niet. En een voorbeeld wordt daaraan toegevoegd. In 1574 overleed in het dorp Zoetermeer in Rijnland Dirk Jonge Jan Kok, die uit zijn huisvrouw Kommertje Jans aan kinderen, kleinkinderen en verdere afkomelingen naliet 183 personen, die bij het overlijden van Kommertje Jans in 1602 op drie na nog allen in leven waren. Men maakte er zelfs een gedicht op:

Dit geslagt van Dirk Jonge Jan Kok was groot,
Voor Kommertje Jans, sijn huisvrouwen dood,
Bij haar levend lijv honderd en drie en tagtig persoonen,
Waar onder waren even juyst soo veel dogters als soonen:
Uutbesondert een van al, die men daar in leest,
Daar van Kommertje moeder, groot-moeder ende over-grootmoeder is geweest,
Dees waren op Kommertjes sterv-dag nog al in levende lijven,
Behalven drie, die hier soo lang niet en mogten blijven,
Soo dat op den dag dat Kommertje van haar pijn genas,
Het getal van haaren bloede nog hondert en tagtig was,
Die alle haar moeders, grootmoeders, ende over-grootmoeders dood verbeyden,
Tot dat sy haar in haar agt en tnegentigste jaar ten grave geleyden.

Over de volgorde, waarin de bloedverwanten in de verschillende streken van ons land tot de erfenis worden geroepen, spreken wij verder niet in bijzonderheden, daar het een dorre opsomming zou worden en alle verschillen den lezer zouden vervelen. Het is vooral de plaats der ouders bij de erfopvolging en het beginsel der representatie, die verschillende regeling vonden en bij deze twee punten uitte zich dus de verscheidenheid, die ten tijde der Republiek valt waar te nemen. Terwijl in sommige streken de ouders vóór (bv. het Utrechtsche en Overijsselsche recht) in andere echter nà broeders en zusters kwamen

(Drente en Groningen) hebben wij het verschil in dit opzicht in Holland reeds gezien. De plaatsvervulling, waardoor de afstammelingen van een vóóroverledene in diens plaats kunnen treden, heeft slechts met moeite in deze landen ingang gevonden. Eerst de zeventiende eeuw heeft de representatie van broeders- en zusterskinderen tot algemeene erkenning gebracht. Het oude aasdomsrecht sloot het beginsel geheel uit, het schependomsrecht liet het in beginsel toe, terwijl de ordonnanties van 1580 en 1599 een middenweg kozen. Daarom nog slechts de opmerking, dat de familie-eigendom zeer krachtig nawerkt in dit opzicht, dat naar oud-Hollandsch recht men erfgenaam wordt niet eerst door aanvaarding, maar door den dood van den erflater. Tenzij men verwerpt, blijft men eigenaar en verwerping staat gedurende korten tijd vrij. Het is een bedroevend verschijnsel, dat in de zeventiende eeuw tal van bekwame juristen het omgekeerde Romeinsche beginsel huldigen, terwijl toch de practijk hun anders had moeten leeren. — De verwerping is onmogelijk, wanneer de erfgenaam eenig goed der nalatenschap tot zich genomen heeft en in dit geval is hij ook voor alle schulden aansprakelijk.

Het versterferfrecht geldt voor zoover niet bij testament over het vermogen is beschikt. Testamenten — gelijk wij zagen naar oorspronkelijk Germaansch recht onbekend — treffen wij in ons land aan sedert de middeleeuwen. In de 17e eeuw worden zij verleden voor een notaris en twee getuigen of voor den secretaris met twee getuigen, zonder dat echter overal andere of oudere vormen ontoelaatbaar zijn. Trouwens heerscht ten aanzien van het testamentair erfrecht groote verscheidenheid van regeling in den tijd der Republiek. Vooral verdient het de aandacht, dat het oude in zoover doorwerkt, dat geldige beschikking over de nalatenschap bij testament aan meer eischen is onderworpen dan thans. Zoo moet niet alleen de testateur in het volle bezit zijn van zijn verstandelijke vermogens, gelijk ook

thans, maar tevens wordt een zekere mate van lichamelijke vermogens geëischt. Vroeger werden bepaalde krachtproeven voorgeschreven: de testateur moet b.v. zonder hulp het bed kunnen verlaten, of hij moet nog op straat kunnen gaan en daar zijn wil verklaren. Dit is een gevolg van de realistische wetsformuleering der middeleeuwen: niet de algemeene theoretische regel wordt neergeschreven, maar de waarneembare feiten vermeld. Dit is aan ieder jong en als gewoonterecht zich manifesteerend recht eigen. De kennismaking met het geleerde Romeinsche recht en de invloed der juristen op de wetsvorming, heeft in den tijd der Republiek er toe medegewerkt om van de feiten den algemeenen rechtsregel te abstraheeren en dezen in de wet neer te leggen. In de 17e eeuw ontmoeten wij dan ook niet meer die bepaalde krachtproeven, maar het beginsel, dat om een testament te maken, men gezond van lijf moet zijn, wat wel met zekere vrijheid zal moeten worden opgevat als: lichamelijk niet geheel onmachtig. — Een andere beperking is deze, dat sommige rechtsbronnen niet toelaten dat bij testament over het onroerend goed wordt beschikt. De reden hiervan was gelegen in de vrees, dat de familie daardoor van hare goederen zou worden beroofd. Op de Veluwe wordt testamentaire beschikking over het onroerend vermogen b.v. eerst in de 18e eeuw toegelaten.

Naar middeleeuwsch recht is de vrijheid van testamentmaking ook in zoover beperkt door het recht der familie, dat slechts over een gedeelte der nalatenschap beschikt kan worden: over wèlk deel is afhankelijk van de aanwezigheid van nàdere of minder nadere bloedverwanten. Tot een bevredigende oplossing der moeilijkheid, dat aan de eene zijde de vrijheid bestond om door testament van het versterferfrecht af te wijken en aan de andere zijde de belangen der familie tegen die vrijheid bescherming eischten, is het Germaansche recht niet gekomen. En het is wel mede daaraan toe te schrijven, dat het Romeinsche

beginsel algemeene huldiging vond, dat aan sommige der naaste bloedverwanten (aan de leden van het huisgezin) een wettelijk erfdeel toekwam, een deel waarover beschikking bij testament ongeoorloofd is. In de 17e en 18e eeuw wordt deze leer door onze schrijvers geheel Romeinsch opgebouwd.

Wij hadden reeds gelegenheid op te merken, dat de erfelijkheid der leenen in de 17e eeuw algemeen erkend was, maar dat daarvoor een van algemeen erfrechtelijke beginselen in belangrijke punten afwijkend leenerfrecht bestond. Hetzelfde verschil valt bij hoorige- en tijnsgoederen op te merken.

Het leenerfrecht heeft niet nagelaten invloed uit te oefenen op het algemeene erfrecht. Bijzonder de regel, waarop het schependomsrecht zich baseerde, heeft aan het leenrecht zijn ontstaan te danken. Daar gold het beginsel, dat het leen, gegeven aan den vazal, bij diens dood aan den leenheer terugviel. Wanneer later het recht erfelijk wordt, gaat het feudale goed op de wettige afstammelingen over, maar moet blijven in de familie waaraan het was geschonken. Deze regel heeft daarna ook op allodiale goederen toepassing gevonden. Andere invloeden van het bijzonder leenerfrecht zijn in Engeland tot in den nieuweren tijd blijven bestaan. Zoo het beginsel, in verband staande met het oorspronkelijk militair karakter van het leenrecht, dat de opgaande lijn niet opvolgt. Een ander puntis de ondeelbaarheid van het leen; dit leidde tot het eerstgeboorterecht, dat voor de erfopvolging in het onroerend vermogen geldt. — Van groote beteekenis is, vooral voor het recht in de noordelijke provincies van ons land, ook het Romeinsche erfrecht geweest. —

Wij dienen ten aanzien van het erfrecht nog op een enkel punt te wijzen. Vooreerst de vraag, welke de rechten zijn van natuurlijke kinderen. Op den voorgrond dient bij beantwoording dier vraag gesteld het beginsel: moeder

maakt geen bastaard. Men moest hieruit de gevolgtrekking afleiden, dat de bastaard een versterf erfrecht op de moederlijke nalatenschap kon laten gelden. En wij zien die gevolgtrekking ook inderdaad gemaakt: in den tijd der Republiek komt de bastaard op als erfgenaam zijner moeder. Niet echter als erfgenaam van den vader. — Wanneer de bastaard sterft, zijn zijn afstammelingen erfgenaam. Het spreekt van zelf, want zij zijn wettig. Zijn geen afstammelingen aanwezig, dan komen — of kunnen althans komen — in aanmerking de vader en de moeder. De eerste erft meestal slechts wat van hem gekomen is, de moeder daarentegen heeft volgens het beginsel, dat zij geen bastaard maakt, een krachtiger recht. Zij heeft dit echter in concurrentie met den landsheer. Het recht van den laatste, in de middeleeuwen algemeen erkend, verdwijnt geleidelijk en onder de Republiek treft ons de zeer betwiste vraag, of voor den landsheer de fiscus in de plaats getreden is, m.a.w. of deze, voorzoover de nalatenschap niet aan den vader komt, gelijkelijk opdeelt met de moeder, dan wel of zij alléén opkomt. Meestal beantwoorden de schrijvers de vraag in den laatsten zin. De Groot deelt ons mede, dat in sommige steden het eerste, in andere het tweede stelsel wordt gehuldigd.

Een laatste punt is de plaats van halve geboorte. Halve broeders en zusters staan meestal achter bij volle. Zij worden gelijk gesteld naar het aasdomsrecht; dit volgt reeds uit het beginsel, waarvan dit uitgaat, dat beslissend is voor het erfrecht de graad van bloedverwantschap, waarin men tot den overledene staat. En deze is natuurlijk voor kinderen uit eerste of tweede huwelijk gelijk. Maar naar andere rechten komt de halve geboorte slechts voor de helft op of wordt zij in verderen graad geplaatst en erft dus in ongelijke mate. Door overeenkomst echter kan aan deze ongelijkheid een einde worden gemaakt. En tweeërlei contracttype komt in de zeventiende eeuw daar-

van in Drente veelvuldig voor en is daar uitvoerig geregeld (verder vinden wij alleen in het landrecht van Roermond van 1619 iets dergelijks). Het is het contract van eenkindschap en dat van eenbroeder en zusterschap. Door het eerste worden kinderen uit verschillend huwelijk ten aanzien der ouders, door het tweede ten aanzien van elkander gelijk gesteld. Door het eerste erven zij dus gelijkelijk van de ouders, door het tweede van elkander. Het springt in het oog, dat bij groote ongelijkheid der vermogens van de ouders, voor een deel der kinderen groot nadeel, voor de overigen groot voordeel uit dergelijke contracten kan ontstaan.

Met dezen rondblik in vogelvlucht over het privaatrecht der zeventiende eeuw kan worden volstaan. Die eeuw heeft ons een recht gegeven, dat van Romeinsch recht hier en daar had geleden, maar dat in hoofdzaak inheemsch was gebleven. Dat echter de wetenschap zich voor een groot deel op andere wegen had begeven, hebben wij reeds hier en daar gezien. Wie de werken van onze schrijvers nagaat, vindt Romeinsch recht tot naar wordens toe. Wellicht is het te sterk uitgedrukt, wanneer wij zeggen, dat de juristen het inheemsche recht verachtten. Zij stonden voor het feit, dat Nederlandsch recht gold, en het ware onbillijk te ontkennen, dat zij voor de goede eigenschappen daarvan niet geheel blind waren. Maar toch te vaak wordt het in hoogmoed genegeerd naast de in het Romeinsch recht vereerde ratio scripta. Zij dwongen te dikwijls de aangeboren Germaansche rechtsinstituten, waar deze in gelding waren gebleven, met ruw geweld in Romeinsch kleed. Zoo werd het eens zoo frissche en krachtige recht tot een aan spitsvondigheden rijk, maar aan inwendige kracht arm geheel. Het verdween uit het bewustzijn des volks en sinds bleven de factoren uit, die tot terugkeer daarheen konden leiden. Alles vond uitlegging met plaatsen

uit pandecten of codex; niet alleen de eigen wet, maar ook contracten, testamenten, enz. werden — was uitlegging noodig — aan oud-Romeinsche juristen en buiten- of binnenlandsche schrijvers daarover getoetst. „De beschreven rechten", het „keizerrecht", of onder welke benamingen ook dat verheerlijkte recht werd aangeduid — zijn ook in de jurisprudentie der hoven schering en inslag, en voor de practijk der rechtspraak zijn de gedrukte rechtsgeleerde adviezen uit de zeventiende eeuw nog haast bedroevender. „De doctoren" zijn daar de bron, waaruit onze instellingen worden verklaard, of wel Baldus, Bartholus, Azo, en andere met name genoemde Italiaansche middeleeuwers! Van Bijnkershoek brengt zelfs Grieksche wetten er bij te pas!

En zien wij nu den roem, dien onze zeventiende-eeuwsche juristenschool geniet, en genoot, ook in het buitenland, vinden wij de Groot en van Bijnkershoek onder de grootste juristen van hun tijd genoemd, dan kan in dat opzicht van een bloeitijd worden gesproken. Maar vragen wij ons af: wat deed onze school voor den opbouw van het recht der vaderen, toonde zij zich dezer erfenis waardig? — dan is twijfel aan haar verdienste gerechtvaardigd en zou ik van een bloeitijd der vaderlandsche rechtswetenschap niet willen spreken. Het moge waar zijn, dat de werken harer schrijvers nog in de hand van ieder rechtshistoricus zijn, de nadeelen, verbonden aan hun methode, als gevolg der Romanistische opleiding die zij genoten, zijn grooter dan de voordeelen, die ons rechtsleven daarvan trok, en vergelijkt men hiermede, wat in den aanvang werd gezegd over onze wetgeving en de richting, waarin zij zich bewoog, het oordeel over de rechtswetenschap kan niet even gunstig luiden. Ik wil niet verzuimen er nògmaals met nadruk op te wijzen, dat onze juristen in dit opzicht hun opleiding als verzachtende omstandigheid kunnen aanvoeren. En is het te betreuren, dat zij dààrdoor voor eigen recht niet voldoende oog bleken te hebben, het veelal verwrongen

om het in Romeinsch kader te doen passen, het kan niet worden ontkend, dat de juridische techniek uit hun arbeid ook vruchten heeft getrokken. In de school van het Romeinsche recht heeft sedert de middeleeuwen de rechtswetenschap zich voortgebouwd en het juridisch denken zich ontwikkeld. Maar de præstaties in die school van onze juristen der zeventiende eeuw voerden helaas tot de overdrijvingen, waardoor het eigen recht werd doodgedrukt. — En ten slotte bestaat één gebied, waar de hier besproken eeuw met meer recht een bloeitijd genoemd kan worden, dat van het internationale recht.

Tot de ontwikkeling daarvan hebben de Nederlanders met eere medegearbeid, en de omstandigheden waren daartoe niet weinig gunstig. De verschillen in recht van provincie tot provincie en van stad tot stad, daarbij de omvangrijke handel en het levendig verkeer zoowel onderling als met het buitenland, werkten samen om sedert het einde der middeleeuwen het internationale recht in deze streken met kracht te doen beoefenen. En voor ons gold het in grootere mate dan in tal van andere landen een zaak van practisch belang, daar oplossing was te geven aan de talrijke vragen, die het gelijktijdig naast elkaar bestaan van zooveel rechtsbronnen dagelijks deed ontstaan. En daarbij bedenke men, dat iedere provincie souverein was, zoodat in dit opzicht het „internationaal" recht hier practisch grooter waarde had dan in het buitenland, waar — als in Frankrijk — de juristen met voorliefde de oplossing zochten voor conflicten tusschen verschillende coutumes.

Een zelfstandige leer is op dit terrein door onze juristen gevormd en het gezag, dat aan de schrijvers, die deze schiepen, nog thans wordt toegekend, is het treffendst bewijs van hun verdiensten. Wij noemen hier den voorlooper: de Groot, met zijn beroemd volkenrechtsboek „de jure belli ac pacis" (over het recht van oorlog en vrede), in 1625 verschenen, en van de lateren: Ulrich Huber,

Paulus Voet (overl. 1677) en diens zoon Johannes (overl. 1714), en den Utrechtschen Raadsheer Christiaan Rodenburg (overl. 1668). Wat deze mannen deden, is wel in later tijd onder ijverige medewerking van rechtsgeleerden van alle landen voortgezet, maar — wij kunnen het met blijdschap neerschrijven — hier bepaalde onze bloeitijd zich niet tot de zeventiende eeuw!

DE HANDEL

door

Dr. Th. BUSSEMAKER

Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Leiden

Een zinneprent op den wereldhandel van Amsterdam uit het jaar 1611 vertoont, volgens de daar bijgevoegde verklaring, de Amsterdamsche Maagd „sittende opgepronckt als een Keyserinne, op lange gheheyde palen, rondsomme heerlyck verciert", terwijl zij met groote blijdschap „alle de voornaemste Volckeren des Aerdbodems, elck met hare voortreffelijckste coopmanschappen" ontvangt. En wij zien ze daar samenstroomen, de vertegenwoordigers van vele volken, den last hunner goede gaven torsende: den Spanjaard met wijn, olie, zout, rijst, vijgen, rozijnen, oranje- en granaatappelen en velerhande vruchten; den Franschman met wijnen, tarwe, rogge, zout, amandelen en kanefas; den Hoogduitscher met Rijnsche wijnen, koper, tin, lood, kwikzilver, koperrood, aluin, verschillende verven, allerlei koperwerk en kramerijen; den Engelschman met fijne wollen lakens, saffraan, tin, lood, bier, huiden, wol, krijt, steenkolen; den Pool met tarwe en rogge in grooten overvloed, met was, vlas, wagenschot en klaphout; den Deen en den Zweed met magere ossen, gerst, mout, stokvisch, talk, pek, teer, zwavel, koper, ijzer, boksvellen, hazelnoten; den Moscoviet met hennep, vlas, was, traan, elands- en ossenhuiden, pelterijen in overvloed; de „Oost-Indianen" met peper, kruidnagels, muscaatnoot, foelie, paarlen, edelgesteenten, zeer veel porcelein, zijde, damast en menigerlei koopmanschap; de „West-

Indianen" met zout, suiker, paarlen, allerlei kostbare steenen, goud, zilver, Braziliaansch hout, tabak, velerhande veeren; den „Guineaan" met olifantstanden, en met goud en zilver in overvloed. De Tartaar en de Pers naderen met een kameel, beladen met edelgesteenten, paarlen, zijde, balsem, wierook; de Chinees brengt edelgesteenten, paarlen, muscus, rhabarber, den wijdvermaarden kinawortel, porcelein en groote hoeveelheden zijde en zijdewerken. En het zijn niet alleen de vreemdelingen, die hunne rijkdommen aan de Amsterdamsche Maagd in den schoot komen werpen. Na de buitenlanders ten tooneele gebracht te hebben, vertoont de zinneprent ons nog verder: „Jagers comende met hare vogelvang, conynen ende andere wildtvangen, om alle groote maaltijden te vercieren. Bouwluyden van de ombuerighe plaetsen, brenghende vette ossen, schapen, verckens, boter, rogge, tarwe, hennep, vlas, erten ende boonen, met veelderhande ontallycke fruyten. De Noorderlanders ende Vriesen, brengende overvloedige boter ende kaes, melck, eyeren, room, ja alles daer de menschen niet alleen hier te lande mede ghevoedet, maer door de overvloedicheyt in alle omliggende landen en coninckrycken ghesonden ende vercocht werden".

De Amsterdamsche Maagd zou gevaar geloopen hebben spoedig vadzig te worden, indien de verklaring der zinneprent letterlijk moest worden genomen en haar, zittende op de lange geheide palen, inderdaad al die rijkdommen door de buitenlanders waren aangebracht. Maar in werkelijkheid was het juist andersom. Het eigenaardige van den Noordnederlandschen handel was, in tegenstelling met het karakter dat Antwerpen in zijn bloeitijd had vertoond, dat hij zelf de schepen uitzond naar alle deelen van de wereld om de producten te halen en ze te brengen daar waar er behoefte aan bestond. Holland — zoo betoogden nog eens weer in 1629 een aantal Haarlemsche kooplieden —, dat „maar een weynigh tarwe, rogghen, gerste,

haver, ende beneffens dien andere aerdtvruchten" voortbrengt, is, dank zij de navigatie ter zee, een „magasijn van coopmanschap" van bijna de gansche wereld geworden.

Hoe had zich die zeevaart zóó voorspoedig ontwikkeld, dat uit Holland, welks „gestaltenisse in sich selven is niet anders dan veel wateren, duynen ende verdolven veenen, bovendien veele dycken ende sluysen", het magazijn der koopmanschap van de geheele wereld was gegroeid? Dat was voor een deel te danken aan de ruime productie van boter en kaas, die de behoeften van het eigen land verre te boven ging en afzet zocht in den vreemde,maar bovenal aan de visscherij. Sinds de gezegende uitvinding van het kaken de haring tegen bederf wist te bewaren, en zij dientengevolge een handelsartikel was geworden, had het bedrijf der haringvangst snel een grooten aanwas gekregen, allermeest in Holland maar ook in Zeeland. Het kaken van de haring en het pekelen van de boter vereischte groote hoeveelheden zout, dat door de Hollanders en Zeeuwen uit Frankrijk en Spanje in ruwen toestand gehaald en dan in Holland doch vooral in Zeeland gezoden werd. Weldra voorzag die ziederij niet alleen in de eigen behoeften doch leverde ook overvloedig voor den uitvoer. En voor het gezoden zout vonden Hollanders en Zeeuwen grage afnemers; in het gebied van de Oostzee — in Oostland, zooals men het toenmaals noemde — bestond groote behoefte aan zout, voornamelijk ook al weer voor de visscherij, die daar evenzeer gedreven werd. De Oosterlingen hadden van hun kant een artikel te bieden, dat Holland en Zeeland niet in voldoende mate verbouwden, het kostelijk graan; en onze schippers brachten daarvan meer terug dan in gewone tijden hier benoodigd was; er bleef een aanzienlijk overschot, dat weer naar elders moest worden afgezet, naar het Westen, een naam waarmee het toenmalig spraakgebruik niet alleen Engeland maar ook Frankrijk en het Pyreneesche schiereiland aanduidde.

Bij deze ontwikkeling van den handel tusschen het

Oosten en Westen, die in de 15e eeuw gestadig voortging, kwam het Holland en Zeeland ook ten goede, dat zij een deel waren geworden van een grootere heerschappij, die van het Bourgondische huis, dat met zijn aanzien en macht aan den koopman van deze gewesten een ruggesteun gaf. En zulk een steun was niet overbodig tegen de vijandschap van de Hanze, den toenmaals nog machtigen bond, welke deze indringers, die haar feitelijk monopolie doorbraken en dreigden te vernietigen, met groote vijandschap bejegende. Maar juist dat monopolie bewoog ook de Scandinavische vorsten, die er diep onder gebukt gingen, om de nieuwe handelaars te begunstigen en te beschenken met belangrijke voorrechten, welke vooral aan Amsterdam ten goede kwamen. Niet altijd echter bleven de omstandigheden zoo gunstig; ook de nadeelen van te behooren tot eene uitgestrekte heerschappij, die naar dynastieke belangen werd geregeerd, kregen de Hollanders en Zeeuwen onder de Habsburgers meer dan eens te gevoelen, allermeest juist in de Oostzee, die toen reeds de hartader hunner scheepvaart was. In 1532 vestigde de stadhouder van Holland en Zeeland hierop met grooten nadruk de aandacht der regeering te Brussel: het is volkomen duidelijk — zoo schreef hij — dat, in geval de scheepvaart naar Oostland niet kan voortgaan, de vaart naar het Westen, n.l. naar Engeland, Frankrijk, Spanje, Portugal en elders, ook zal ophouden; want men zou niet met eenig voordeel naar die westelijke kwartieren kunnen gaan, indien men niet de artikelen, die van daar naar Oostland zou kunnen brengen. Doch tegenover ernstig gevoelde nadeelen bleven toch ook niet te verachten voordeelen der Bourgondisch-Habsburgsche heerschappij bestaan. Dat ten leste Karel V in alle Noordnederlandsche gewesten als heer werd erkend en aldus aan velerlei wanorde en strijd een einde kwam, moest aan het verkeer met die gewesten zelve en met de Duitsche

landen ten bate komen. Daarenboven hielp de machtige stelling hunner landsheeren de handeldrijvende Nederlanders meer dan eens aan begunstiging, die zij zonder hen niet zouden verkregen hebben; daaraan toch hadden zij het te danken, dat in 1496 bij het zoogenaamde Groote Intercours, dat Philips de Schoone met Hendrik VII van Engeland sloot, aan de onderdanen der beide vorsten in de wederzijdsche rijken gelijke rechten werden toegestaan, eene bepaling die, bij de toenmalige verhouding der handelsvloten, voor de Nederlanders veel voordeeliger was dan voor de Engelschen; met een korte onderbreking in 1506 heeft dit Intercours, ondanks herhaalde inbreuken van Engelsche zijde, tot 1651 stand gehouden. En geenszins gering te schatten was ook het voordeel, dat Karel V den Nederlandschen koopman verschafte door hem in zijne Spaansche landen op gelijken voet te stellen met de inlandsche kooplieden. Heet op winst, in 't bezit van schepen, die minder op snelheid dan op groote laadruimte waren gebouwd, bediend door ervaren schippers en gehard scheepsvolk dat nog met sobere levenswijze tevreden was, wist de Nederlandsche koopman van de gunstige omstandigheden alle profijt te trekken en steeds grooter deel van de vrachtvaart in handen te krijgen; de Hanze werd meer en meer teruggedrongen, Portugeezen en Spanjaarden wijdden al hunne aandacht aan hun Oost- en West-Indischen handel en lieten de vaart in Europa over aan de Nederlanders, in die mate zelfs — en dit gold in het bizonder van Spanje — dat zij voor den toevoer van verschillende artikelen steeds meer afhankelijk werden van de Nederlanders.

Op het tijdstip dat onder Philips II de troebelen uitbraken, had de Hollandsche scheepvaart reeds een grooten omvang gekregen. Bij uitzondering zijn wij ter toelichting van haar bloei niet meer aangewezen op de vage en onbetrouwbare ramingen, die hier en daar bij oudere schrijvers worden aangetroffen, maar kan hiervoor thans

gebruik gemaakt worden van het voortreffelijk statistisch materiaal over de scheepvaartbeweging door de Sont, dat met onvolprezen vlijt en scherpzinnigheid is bijeengebracht en geordend door Mevrouw Ellinger Bang en waaruit prof. Kernkamp en prof. Schäfer reeds zeer belangwekkende resultaten hebben getrokken. In 1497 voeren door de Sont, oostwaarts en westwaarts, te zamen 795 schepen, waarvan er 567 of 71 % Nederlandsche waren; in 1503 was het totaal 1222, het aantal Nederlandsche 856; in 1528 zijn er op 982 schepen 589 Nederlandsche; van 1536—1540 is het gemiddelde totaal per jaar 1553, het gemiddeld getal der Nederlandsche 806; voor de jaren 1541—1548 zijn die gemiddelden 1304 en 581, voor de jaren 1557—1560 bedragen zij 2411 en 1262, voor de jaren 1562—1569 zijn zij 3606 en 2506. Er is dus geen geregelde stijging, zelfs tijdelijk aanmerkelijke vermindering, die met staatkundige verwikkelingen samenhangt; dat het aandeel der Nederlanders zoo bizonder hoog geklommen is in de jaren, die onmiddellijk aan den opstand tegen Philip II vooraf gaan, is omgekeerd waarschijnlijk toe te schrijven aan toenmalige vijandelijke verhoudingen in het Oostzeegebied. Doch alle cijfers te zamen geven in ieder geval het sprekend en deugdelijk gestaafd bewijs van den grooten omvang, dien de vaart der Nederlanders op de Oostzee in de 16e eeuw gekregen had. En met dit levendig verkeer op het Oosten moet dat op het Westen een zekere evenredigheid hebben gehad, daar toch de eene vaart de voedster was van de andere. Dit is evenwel niet aldus te verstaan, dat de uitvoer naar de Oostzee ongeveer gelijk was aan den invoer van daar; het was er verre vandaan; zelfs was in de jaren voor den opstand tegen Philips II het aantal Nederlandsche schepen, dat geballast de reis naar Oostland ondernam, meer dan dubbel zoo groot als dat der geladene. Doch dat neemt niet weg, dat uit de drukke vaart op het Oosten

tot een levendig verkeer op het Westen mag besloten worden, een verkeer zoowel met artikelen die het Oosten behoefde als met die welke van daar werden uitgevoerd.

Naast deze vrachtvaart tusschen Oosten en Westen stond een verkeer van beteekenis met de Duitsche landen, deels over land, deels langs de rivieren. Voor zoover het den Rijn volgde, was het reeds van ouden datum en ook van anderen aard; het had zijn middelpunt te Dordrecht, dat, dank zij het veel benijde en betwiste stapelrecht, den ganschen rivierhandel bijna tot Keulen toe beheerschte; groote hoeveelheden Duitschen wijn en Duitsch hout werden te Dordrecht aangevoerd, dat tevens een uitgebreiden handel dreef in Fransche wijnen en Noorsch hout en aldus voor den wijn- en den houthandel een belangrijk centrum was. Van den rivierhandel kregen de IJselsteden nog wel een kleinigheid mee maar voor het buitenlandsch verkeer der Nederlandsche gewesten hadden zij toch geen beteekenis meer, behalve Kampen, dat gedurende deze jaren in de vaart op de Oostzee nog een niet geheel onbeteekenend aandeel had. Aanmerkelijk was de deelneming der Friesche steden in die vaart, in de eerste plaats van Harlingen en Stavoren maar ook van een aantal kleinere plaatsen; te zamen leverden zij 22.6 % van alle Nederlandsche schepen, die in de jaren 1562—1569 de Sont passeerden. Daarentegen is het aantal Zeeuwsche schepen, die deelnamen aan de Oostersche vaart, verrassend klein; in het genoemde tijdvak beliep het slechts 1.5 %. Het reuzenaandeel in die vaart had Holland, dat in diezelfde periode 69.5 % bezat van het totaal der Nederlandsche schepen, die door de Sont voeren. Uit tal van plaatsen waren zij afkomstig: uit Amsterdam, Medemblik, Hoorn, Enkhuizen, de Waterlandsche dorpen, in minderen getale uit Rotterdam, Schiedam, Dordrecht, Delft, Brielle en andere.

Het meegedeelde moge volstaan ten bewijze, dat vóór

den opstand, toen Antwerpen nog de wereldmarkt was, in de Noordelijke gewesten, allermeest in Holland, zich naast de belangrijke visscherij reeds een zeer aanzienlijke scheepvaart- en handelsbeweging had ontwikkeld, die zich van Portugal langs de Noord-Spaansche, Fransche en Engelsche kusten naar Noord-Duitschland, Scandinavië en de Oostzeelanden uitstrekte en de uitwisseling van de producten dier verschillende landen voor een groot deel bemiddelde.

In de jaren van den strijd tegen Philips II en diens opvolgers hebben scheepvaart en handel — en daarmee evenwijdig allerlei takken van nijverheid, die ik in deze vluchtige schets onbesproken moet laten — zich in de Noordelijke gewesten, en vooral in Holland, geweldig uitgebreid; de Republiek, die zich vestigde onder harden strijd, werd wereldmarkt of beter wereldpakhuis, vanwaar de Hollanders zelve hunne klanten gingen brengen wat zij behoefden. Het is wel zeker, dat hiertoe de gebeurtenissen in de Zuidelijke Nederlanden het hare hebben bijgedragen. Toen deze bij verdrag of door geweld van wapenen onder het gezag van Philips II terugkwamen en de basis werden der ondernemingen, die de onderwerping der Noordelijke gewesten ten doel hadden, werden zij door de Noordnederlanders natuurlijk als vijanden behandeld. Bij al de ellende, die de voortdurende aanwezigheid van het vreemde krijgsvolk met zich bracht, bij den dwang die den inwoners der herwonnen steden slechts de keuze liet tusschen terugkeer in den schoot der moederkerk of heengaan, voegden zich de maatregelen van de geünieerde gewesten — het gesloten houden der Schelde vooral — om velen naar Zeeland en Holland te doen uitwijken. Zij brachten er talenten en kapitalen, handelsbetrekkingen en ondernemingsgeest mee heen, die hun nieuwe vaderland tot rijken zegen strekten; in mindere mate deden hetzelfde de Portugeesche Joden, die, verdrukking en Inquisitie ont-

vluchtende, een wijkplaats kwamen zoeken te Amsterdam. Maar hoe hoog men de kracht van deze Zuid-Nederlandsche invloeden ook wil aanslaan, men vergete niet, dat zij bitter weinig zouden hebben vermocht, indien niet hier reeds de stevige grondslagen waren aanwezig geweest, waarop een wereldhandel zich verheffen kon: een uitgebreide buitenlandsche scheepvaart en handel, kloek zeevolk en bekwame schippers, de „eygensoeckentlickheydt" die door kans op winst tot wagen werd gedreven, de lust in daden, die juist door den strijd was geprikkeld en gedurig nieuwe opwekking vond. Jan Huygen Linschoten stond niet alleen onder zijne landgenooten met zulke gevoelens als hij in 1584 uitdrukte in een brief aan zijne ouders: „Myn hart denct anders niet nacht ende dach dan om vreemde landen te besien; so weet men wat te vertellen als men oudt is. Daer en is geen tijt quader versleten als een jongman op sijn moeders keucken te blijven, gelyck een babock, ende weet niet wat armoede noch weelde is, noch wat de wereld in sich heeft". Van alle kanten schieten ze op, de mannen die als schippers, als bevelhebbers van kleinere en grootere smaldeelen in de laatste jaren der 16e eeuw naar links en rechts den Nederlandschen handel den weg banen.

Eén hunner, Steven van der Haghen, Zuidnederlander van geboorte maar van opvoeding en gevoelens Noordnederlander, was reeds zeer jong buitengaats gejaagd door diezelfde drift om vreemde landen te bezoeken als Linschoten vervulde; in nederige betrekkingen had hij vrij wat van Spanje en Italië gezien, toen hij bij een verblijf hier te lande omstreeks 1585 eenige reeders te Hoorn wist te overtuigen, dat de vaart door de straat van Gibraltar naar de Italiaansche havens hun groote voordeelen beloofde. Tot dien tijd had de Nederlandsche scheepvaart de Middellandsche zee niet bezocht. Thans, bouwende op de ervaring en kennis van Van der Haghen, besloten de

Hoornsche kooplui den ongewonen weg op te gaan; zij benoemden hem tot kommies op het schip dat zij uitzonden, en aldus openden zij een nieuwe vaart, die in weinige jaren van groote beteekenis werd. Toen het voorbeeld eenmaal gegeven was, volgden velen het spoedig na. Philips II werkte dit in de hand, doordat hij in 1585 de Nederlandsche schepen in de havens van Spanje en Portugal in beslag en het scheepsvolk gevangen liet nemen. Men zou zich kunnen verbazen, dat die schepen zich daar durfden wagen; maar tot dien tijd had Philips, hoe noode ook, hen toegelaten, omdat zijne landen den toevoer, dien de Nederlanders hun brachten, vooral het graan, niet konden missen. In 1585 echter, toen het met de zaak der opstandelingen zoo zorgelijk stond, hoopte hij hen door dezen slag te meer gedwee te maken. Inderdaad kwam de slag zeer hard aan, maar de bedoelde uitwerking had hij niet; zelfs hervatten na eenigen tijd de Nederlandsche schippers, zij het dan ook onder vreemde vlag, de vaart op de Portugeesche en Spaansche havens, waar men het niet buiten hen kon stellen. Doch voor het oogenblik hield de schrik den Nederlandschen handel verre, die daarom begeerig moest uitzien naar een ander afzetgebied voor de artikels, die hij gewoon was geweest te leveren aan het Iberische schiereiland. Buitengewone omstandigheden werkten nog mee om daarvoor de Italiaansche landen aan te wijzen; want juist in deze jaren ontstond daar een nijpend gebrek aan koren; vijfmaal achtereen, van 1586 tot 1590, mislukte er de korenoogst, en zoo waren zij gedwongen om zich in Holland, waar het Oostersche graan in de pakhuizen lag opgetast, van het onmisbare artikel te voorzien. In 1590 voeren uit Hoorn eenige korenschepen naar Italië, en reeds terstond moet die vaart heel wat omvang gekregen hebben. Verschillende feiten wijzen er op. De Engelsche regeering, die ongaarne de Nederlanders in de Middellandsche zee zag door-

dringen, poogde bij de Staten-Generaal een verbod van de vaart uit te werken. In de Republiek zelf werden ernstige bezwaren geopperd tegen den uitvoer van zooveel graan, waardoor onze eigen landen gevaar van schaarschte zouden gaan loopen. En koning Philips kon in 1591 — al was het ook in strijd met de paspoorten, die hij had verleend voor den toevoer naar zijne Italiaansche landen — reeds 26 korenschepen in beslag laten nemen. In het najaar van 1591 werden volgens een betoog, dat waarschuwend tegen de verzending van zooveel graan en het wagen van zoovele schepen en matrozen opkwam, meer dan 200 groote schepen met koren voor de landen aan de Middellandsche zee bevracht, die te zamen eene bemanning van ruim 6000 koppen hadden. In Januari 1592 kwamen te Livorno 22 Nederlandsche schepen aan, op één na alle uit Amsterdam. Doch een drukte, als zich toenmaals in de nieuw aangeknoopte betrekkingen openbaarde, zal natuurlijk tijdelijk zijn geweest, in verband met de ongewone behoeften van Italië; de geregelde verbindingen echter met verschillende Italiaansche steden, die thans ontstonden, waren duurzaam, en de Nederlandsche handel was voor goed gevestigd in het westelijk bekken der Middellandsche zee. Natuurlijk vergenoegde hij zich daarmee niet en streefde hij spoedig verder oostelijk, naar het gebied van den Grooten Heer, in 't bizonder naar de Levant. Waarschijnlijk bewezen hem bij het voortdringen in de Middellandsche zee de oude handelsbetrekkingen van Zuidnederlanders en Portugeezen, die zich in de Republiek hadden gevestigd, goede diensten, en zeer kwam hem daarbij te stade de vriendschap van Hendrik IV van Frankrijk. Krachtens een verdrag van 31 October 1596 verleende hij den Nederlandschen koopman in de Fransche havens toegang op denzelfden voet als zijne eigen onderdanen; in 1598 werkte hij voor hen bij den Sultan het verlof uit om in het Turksche gebied te handelen onder Fransche

vlag. Zoo bleef het tot 1612. Doch in Juli van dat jaar gelukte het den bekwamen Haga, kort te voren door de Staten-Generaal naar Constantinopel gezonden om er de belangen der Republiek te behartigen, om van de Verheven Porte capitulaties te verwerven, die de havens van het Ottomaansche rijk voor de Nederlandsche vlag openden en de positie der Nederlandsche kooplieden regelden. Zoo kon de handel ook op die streken zich vrijer ontwikkelen; hij ging eerst vooral, behalve op Cyprus, op Aleppo in Syrië, het eindpunt der groote karavaanwegen, later echter meer op Smyra in Klein-Azië; verder op Egypte, den Archipel, Constantinopel, waar hij evenwel langen tijd van geringe beteekenis bleef. In het verkeer met Italië en Zuid-Frankrijk nam Livorno de eerste plaats in; daarop volgden Genua, Venetië, Marseille, Napels; de handel op Spanje moest, behalve tijdens het Bestand, in hoofdzaak onder vreemde vlag gedreven worden. De Straatvaart was aldus een belangrijke tak van de Nederlandsche scheepvaart geworden; om haar nog te vermeerderen zal ongetwijfeld ook de Dertigjarige oorlog in het Duitsche Rijk hebben bijgedragen, daar hierdoor het niet onbelangrijk verkeer over land met Italië ten ernstigste belemmerd werd. En deze vaart was gewichtig niet alleen ter wille van den invoer en uitvoer, maar ook omdat zij tegelijk in ruime mate gebruikt werd om het verkeer der landen van de Middellandsche zee onderling te bemiddelen. Over den omvang van de Nederlandsche scheepvaart en handel in deze gebieden staan geen nauwkeurige gegevens ten dienste; ook de jongste werken, die aan de studie van dit verkeer zijn gewijd, hebben wel enkele statistieken over één jaar of enkele maanden uit onvolledige gegevens meegedeeld, maar toch geenszins voldoende cijfers gebracht om hieruit den gemiddelden omvang over een aantal opeenvolgende jaren te kunnen berekenen. Er zijn ramingen uit 1619 en uit 1631, die het aantal der straatvaarders op 200 begrooten,

doch er is op zulke schattingen en op ongestaafde uitspraken niet veel staat te maken. Het grootste aandeel in dit verkeer hadden Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik en andere Westfriesche plaatsen; vrij wat geringer was Zeelands deelneming. Trouwens, als wij den Haarlemschen kooplieden van 1629, in den aanvang genoemd, geloof mogen schenken, hadden zich omstreeks dien tijd reeds vele Zeeuwen met hunne zaken naar Holland verplaatst; hoe het daarmee zij, stellig terecht voegen zij er bij, dat zoowel de Westersche handel (met inbegrip van de Straatvaart) als de Oostersche meestendeels in Holland is.

Doch de Middellandsche zee was geenszins het eenige gebied, waar in de laatste decaden der 16e eeuw de Nederlandsche schipper voor het eerst binnendrong. Reeds in Febr. 1589 wordt in een officiëel stuk te Middelburg gewaagd van koopmanschappen, die komen van Spanje, van Portugal, van Canarien, van Barbarije, van Brazilië en van andere verafgelegen landen; toen dreven blijkbaar Zeeuwsche kooplieden — en men vergete niet dat tot hen de uitgeweken Zuidnederlander Balthazar de Moucheron behoorde — al handel op Noord-Africa, waarschijnlijk Marocco, op de Canarische eilanden, op Zuid-Amerika. In de volgende jaren drongen zij verder door, naar de Zoute of Kaap-Verdische eilanden, dan naar de kust van Guinea, waar in 1593 voor het eerst een Hollandsch schipper, Barend Erikszen van Medemblik, aankwam. Gretig werd door anderen zijn spoor gevolgd, en in spijt van de Portugeezen, die de meesters heetten van deze landen, groeide de vaart der Nederlanders op Guinea zoo snel aan, dat binnen weinige jaren de Portugeezen daar hunne nering bijna geheel aan die verwenschte indringers verloren. Ook westwaarts breidden Hollanders en Zeeuwen hunne ondernemingen uit; spoedig werd het mooie witte zout van Punta de Araya een sterke aanlokking voor hen, en de Straatvaarders, die in de Middellandsche zee lang niet

altijd een voldoende retourlading konden krijgen, staken dikwijls naar de Amerikaansche kust over om vóór de tehuisreis daar een lading zout in te nemen; door de Spaansche autoriteiten werd dat langen tijd oogluikend toegelaten, eigenlijk eerst na het Bestand traden zij er tegen op. Eveneens deden zij de oogen toe — en hielden waarschijnlijk tegelijk de hand op, — als Guinea-vaarders en Straatvaarders de terugreis deden over de Westindische eilanden om daar hunne lading aan te vullen.

De vaart langs de Africaansche kust moest van zelf nooden tot verder gaan. Een eeuw vroeger hadden de Portugeezen, na tijden lang voorzichtig voortschuiven, ten slotte Africa's zuidpunt bereikt en waren, van daar weer noordwaarts langs de Oostkust opgaande, eindelijk er in geslaagd den steven naar Voor-Indië te wenden. Die weg, dien zij in harden, gevaarlijken arbeid hadden gevonden, lag thans in zekeren zin voor iedereen open; hij was volstrekt niet geheim gehouden, en wie er zich over wilden inlichten, vonden hiertoe ruimschoots gelegenheid in de opgaven over de reis, die door Portugeesche schippers waren bekend gemaakt. Ook waren Nederlanders in Portugeeschen dienst op de hoogte gekomen van gewoonten en praktijk der Indische vaart en handel. Weliswaar moesten zij, die de Portugeezen ginds hun monopolie zouden willen gaan betwisten, zich voorbereiden op alle mogelijke tegenwerking en vijandschap van hunne zijde, doch verborgen was het ook al niet, dat het met hun zeewezen en hunne weermiddelen in Indië treurig gesteld was. Geen wonder dat, toen zich een paar mannen opdeden, die waren toegerust met kennis van de vaart en vooral met ondernemingslust, een aantal Amsterdamsche kooplieden zich aaneensloten om het vereischte kapitaal voor een tocht bijeen te brengen. De Compagnie van Verre — zoo heette deze in 1594 opgerichte maatschappij — wist ook de medewerking der Staten te verwerven, die het geschut te leen

gaven voor de vier goed uitgeruste schepen, waarmee zij in 1595 de kans liet wagen onder leiding van Cornelis de Houtman. De reis was voorspoedig. Niet naar de kusten van Voor-Indië of van Malacca, waar de Portugeezen factorijen hadden, voerde zij maar naar Java, dat wel tot het handelsgebied der Portugeezen behoorde maar waar zij toch niet gevestigd waren. Voordeelige uitkomsten leverde overigens deze eerste tocht niet op, maar niettemin was de vreugde groot, toen in Augustus 1597, na een afwezigheid van bijna twee en een half jaar, drie der vier schepen terugkeerden. Want thans wist men dat het rijke Indië voor den Hollandschen ondernemingslust open lag, en die zekerheid was te meer verblijdend, omdat onderwijl de verwachting, dat een doorvaart naar Indië om het Noorden heen zou worden gevonden, deerlijk was teleurgesteld.

Het waren de Engelschen geweest, die het eerst, sinds de tochten van de Noormannen, het hooge Noorden van Europa hadden bezocht. Reeds in 1551 was, op aanstichten van Sebastiaan Cabot, eene maatschappij in Engeland opgericht, die zich het ontdekken van onbekende landen ten doel stelde en van den aanvang af hare ondernemingen naar het Noordoosten richtte. Spoedig echter werden de handelsbetrekkingen, die zij in 1553 in de Witte zee aanknoopte met de Russen, de hoofdzaak voor haar; en ofschoon zij het oorspronkelijk doel niet geheel uit het oog verloor, drukte de naam, waarmee zij spoedig algemeen werd aangeduid, die van de Moscovische Compagnie, goed haar wezenlijk karakter uit. Lang duurde het niet, of de Moscovische Compagnie kreeg concurrentie van de Nederlanders, die haar spoor volgden; in 1565 kwam een schip uit Enkhuizen aan op de plaats, waar later Kola zou verrijzen en waar thans een nederzetting ontstond. Van hieruit werden vervolgens spoedig pogingen aangewend om in rechtstreeksche handelsbetrekkingen met de Dwina te komen, en het was Olivier Brunel, aan wien

het slagen dier pogingen was te danken en die de grondlegger werd van den Nederlandschen handel op de Witte zee. In 1578 kwam het eerste Nederlandsche schip, uit Vlissingen, bij de monding der Dwina aan; spoedig nam de handel, waaraan Balthazar de Moucheron weer groot aandeel had, aanmerkelijk toe; uit de handelsnederzetting groeide in weinige jaren Archangel, en de Engelschen zagen hun handel door de Nederlanders overvleugelen.

Dezelfde Olivier Brunel, die den Nederlandschen handel in de Witte zee den weg had gebaand, vormde nu weldra ook plannen voor eene onderneming, die de Noordoostelijke doorvaart naar China en Indië, van welks bestaan hij en anderen zich verzekerd hielden, zou gaan zoeken, en hij verkreeg hiervoor de medewerking van De Moucheron. De teleurstellingen, die hij bij de uitvoering dier plannen ondervond, schokten hem niet in zijne overtuiging dat zulk een doorvaart te vinden moest zijn, en het schijnt dat hij de Nederlanders tot het doen van een nieuwe poging heeft opgewekt. Daartoe werd, mede onder krachtigen aandrang van De Moucheron, besloten. De berichten, die de eerste expeditie mee thuis bracht, wekten groote verwachtingen; zij meende de open zee gevonden te hebben, die naar de toenmalige voorstellingen vrije baan gaf naar het begeerde doel. Vol goede hoop zag men in 1595 de tweede onderneming de Nederlandsche kusten verlaten, maar bitter was de teleurstelling; onverrichter zake keerde vier maanden later de vloot terug; het ijs had alle verdere voortdringen onmogelijk gemaakt. De Staten-Generaal en de Staten van Holland achtten zich niet verantwoord thans nog nieuwe pogingen te bekostigen, doch de regeering van Amsterdam, door het gezag van den predikant-geograaf Plancius gesterkt in haar vertrouwen dat de doorvaart toch zou te vinden zijn, rustte nogmaals twee schepen uit; het eene had Heemskerck als schipper en Barentsz. als opperstuurman aan boord, het andere stond onder Rijp. Weder-

om kwamen de verwachtingen bedrogen uit; te zamen gingen de schepen, op aandringen van Rijp en in overeenstemming met Plancius' inzichten, recht het Noorden in en ontdekten de eilanden, die Beereneiland en Spitsbergen werden gedoopt. Doch bij Spitsbergen versperde een ijsveld hun den weg; Barentsz wendde toen den steven om den weg weer langs Nova Zembla te zoeken, waar, in het ijs bekneld geraakt, de bemanning negen en een halve maand moest overwinteren en Barentsz. ten leste aan de ontberingen bezweek. Rijp, die volhard had in zijn streven om in noordelijke richting langs Spitsbergen verder te komen, had ten slotte zijn worstelen tegen het ijs moeten staken en was naar het vaderland teruggekeerd. Genoegzaam was thans gebleken, dat, mocht er misschien al een noordoostelijke doorvaart bestaan, deze in ieder geval met de grootste bezwaren verbonden zou blijven. En wat zou men zich daaraan nog verder blootstellen, nu de tocht om de Zuid met goeden uitslag was bekroond en de rijke winsten voor het grijpen lagen. Begeerig tastten de kooplieden toe. Te Amsterdam zag de Compagnie van Verre, die terstond na De Houtman's terugkeer een tweede uitrusting voorbereidde, een andere maatschappij naast zich verrijzen, de zoogenaamde Nieuwe Compagnie. Men begreep van weerszijde, dat samenwerking een gemeenschappelijk belang was; de twee lichamen vereenigden zich, en deze compagnie, ter onderscheiding van hare snel opdagende mededingsters weldra bekend als de Oude Compagnie, zond in Mei 1598 acht schepen uit onder Jacob van Neck en Wybrand van Warwyck. Maar de Zeeuwen waren niet achterlijk om ook hun deel in de nieuwe vaart te nemen; De Moucheron, die zoo juist zich had moeten overtuigen, dat zijn streven om langs het Noordoosten Indië te bereiken weinig kans van slagen had, haastte zich van den anderen weg gebruik te maken en richtte een compagnie op, die in 1598 De Houtman voor een tocht

in dienst nam. Nog eene tweede compagnie kwam te Middelburg tot stand, die in 1598 drie schepen naar Indië zond. Te Rotterdam, dat zich sinds den opstand zeer voorspoedig ontwikkeld had, verrezen eenige combinaties om op Indië te varen, hetzij langs den gewonen weg, hetzij langs de straat van Magellaan. In Augustus 1599 werd te Amsterdam zelfs nog weer een nieuwe compagnie gesticht, de Brabantsche. In het Noorderkwartier, te Hoorn en Enkhuizen, waar men ook deel aan de vaart wilde hebben, sloot men zich eerst wel bij de Amsterdammers aan maar ging men later toch tot de vorming eener eigen compagnie over. Te Delft kwam in 1601 een maatschappij tot stand. Zoo openbaarde zich de drift voor den Indischen handel van vele kanten; grove winsten lokten en snel volgden de uitrustingen elkaar op om in Bantam en op de Molukken de kostbare specerijen te gaan halen.

Welk eene uitbreiding had, sinds den aanvang van den strijd tegen Philip II, de Nederlandsche handel gekregen! Naar het hooge Noorden, naar de Middellandsche zee, naar de Afrikaansche en Americaansche kusten, eindelijk naar het Indische wonderland hadden Hollanders en Zeeuwen hunne tochten uitgestrekt, en terwijl zij op de oude wegen hun overwicht handhaafden, drongen zij, schier overal waar zij als nieuwelingen verschenen, de oudere inhebbers van het verkeer terug.

Met spijt en nijd werd het door anderen opgemerkt. Waaraan was het toe te schrijven? Ongetwijfeld voor een goed deel aan de geestkracht, den durf, den ondernemingslust, die toenmaals de bevolking van Holland en Zeeland bezielden, aan haar koopmansgeest die iedere kans wist waar te nemen; maar bizondere omstandigheden werkten toch ook mede. Het ontbrak den Franschen, den Zweden, den Denen toenmaals aan het initiatief om toe te tasten, te grijpen naar de voordeelen, die de oecono-

mische omwenteling van de 16e eeuw aan den ondernemingsgeest bood; en hunne regeeringen, ook al hadden zij oog voor hetgeen noodig was, misten voorloopig, ten gevolge van verschillende omstandigheden, de gelegenheid om met kracht de bevordering van den nationalen handel ter hand te nemen. Dezelfde omwenteling ontwrichtte de Hanze, wier stelsel in de nieuwe verhoudingen niet meer paste, die zich niet naar den eisch der veranderde toestanden kon vervormen en die geen ruggesteun vond in een krachtige nationale regeering; de ondergang van Antwerpen als wereldmarkt was voor haar een slag, dien zij niet te boven kwam, en Engelschen en Nederlanders deden bovendien wat zij konden om haar overal den voet dwars te zetten. Spanje en Portugal hadden voor hun koloniaal gebied de Europeesche scheepvaart laten verloopen en waren in hun gemonopoliseerd bezit aan Europeesche mededinging ontwend. Bij de Engelschen eindelijk ontbrak stellig ondernemingsgeest niet; hij uitte zich echter vooral in het bedrijven van kaapvaart en in groote plundertochten, waarbij geen kooplieden maar jonge edelen de leiders waren. Trouwens de Engelschen van dezen tijd waren nog niet in de eerste plaats een handelsvolk; zij waren nog gewoon voor hunne commerciëele ondernemingen uit te zien naar den steun der regeering. En weliswaar ontbrak het onder Elisabeth niet aan bereidwilligheid en beleid om de welvaart van het Engelsche volk in elke richting te ontwikkelen, doch behalve dat de koningin door verschillende verhoudingen in hare welvaartspolitiek werd belemmerd, kon de uitwerking hiervan zich ook eerst op den duur doen gevoelen. Hoewel zij en hare onderdanen den Nederlandschen koopman op velerlei wijze hinderden en plaagden, kon de Engelsche scheepvaart bij lange na niet den voorsprong inhalen, dien Holland en Zeeland reeds bij den aanvang der 16e eeuw op haar hadden, integendeel, die voorsprong werd steeds grooter, zelfs in de Engelsche

havens. Op het eind van Elisabeth's regeering ging de Republiek in alles wat met scheepvaart en handel samenhing Engeland beslist te boven; en de regeering der eerste twee Stuarts, al was ook toen zoowel op den troon als bij het volk de wensch levendig om Engeland's macht en rijkdom te vermeerderen, was van te groote moeilijkheden vervuld om met de vereischte kracht den strijd voor de Engelsche belangen aan te binden. Aan opwekking daartoe uit het publiek ontbrak het weliswaar niet, en meer dan eens nam de regeering een aanloop, die in de Republiek ernstige bezorgdheid teweegbracht; doch alle hooge aanspraken van Karel I op een zeekoningschap in de Britsche wateren moesten ijdel blijven, omdat, bij de verdeeldheid tusschen kroon en Parlement, hem de kracht ontbrak ze te doen gelden.

Het waren deze verschillende verhoudingen, die aan de ontplooiing van de hoedanigheden der inwoners van Holland en Zeeland het veld zoo ruim lieten. En hieraan is waarschijnlijk zelfs ook ten goede gekomen, wat op den langen duur voor de Republiek eene oorzaak van groote zwakte zou worden, het ontbreken van een sterk centraal gezag. In de eigenaardige instellingen, die een aantal nog vrij los samenhangende steden en gewesten tot een staat samenvoegden, bleef aan die steden een groote mate van autonomie voorbehouden; ongetwijfeld lieten schadelijke gevolgen hiervan zich toenmaals ook reeds gevoelen, maar zij verzekerde anderzijds aan den ondernemingslust een zoo groote vrijheid als een sterke algemeene regeering wellicht niet zou hebben toegestaan; en zij voorzeker was mede een voorname oorzaak van de verrassend snelle uitbreiding van de Nederlandsche scheepvaart en handel. De ondernemingslust kwam hier uit het volk zelf voort en droeg geheel een commerciëel karakter; het bleef hooge uitzondering in de besproken jaren, dat van hieruit een tocht op het touw werd gezet, die zijn hoofddoel op kaap-

vaart en plundering richtte; als regel was bij alles wat op de wateren werd gewaagd het aanknoopen van nieuwe betrekkingen, uitbreiding en vermeerdering van visscherij, van scheepvaart, van negocie het oogmerk. En van de overheid kwam daarbij wel aanmoediging en kleine ondersteuning, maar alle beweging ging toch uit van het persoonlijk initiatief. En dat dit zich zoo krachtig kon doen gelden, was te danken aan de ruime mate van vrijheid. Voor wie in den grooten wedloop wilden meedingen stond de baan open. Geen voorschriften belemmerden den scheepstimmerman om het schip zoo te bouwen als voor het doel van den handel het voordeeligst was, of den koopman om zijn voordeel te zoeken waar hij het vinden kon, zelfs in het land van den vijand. Zulk een vrijheid, voor menigeen een doorn in het oog, was onmisbaar bij den aard van den Nederlandschen handel, die immers de uitwisseling van de producten der onderscheiden landen bemiddelde en niet kon afzien van den handel op het eene gebied, zonder gevaar te loopen dien op het andere spoedig te verliezen. En het was evenzeer die behoefte aan vrijheid voor den handel, die teweegbracht dat over 't algemeen de tollijsten zoo laag werden gehouden als met het oog op onmisbare inkomsten mogelijk was. Ook op andere gebieden deed zij hare uitwerking gevoelen, waarop hier echter niet verder kan worden ingegaan. Doch wel dient er op gewezen, dat de eisch van vrijheid zich niet grondde op een wetenschappelijke overtuiging, op een vertrouwen in algemeene, altijd geldende oeconomische wetten, die een latere tijd heeft meenen te ontdekken, maar op overwegingen van nuttigheid, op inzicht in hetgeen voor de Nederlandsche belangen het best was. Deden zich omstandigheden voor, waaronder beperking der vrijheid voordeeliger scheen, dan bracht men haar in praktijk, niet alleen tegenover vreemdelingen maar ook jegens landgenooten. De groote compagnieën met monopolie zijn hiervan de sprekende voorbeelden.

De talrijke maatschappijen voor den Indischen handel, die snel na elkaar verrezen, deden elkaar een vernietigende mededinging aan; nog was het jaar 1601 niet ten einde, toen reeds 68 schepen, over 15 vloten verdeeld, naar Indië hadden koers gezet. Ginds joegen zij, tot groot genoegen der Indische potentaten, door onderlinge concurrentie de prijzen der specerijen buitensporig op, hier te lande terugkeerende drukten zij, uit dezelfde oorzaak en door den grooten aanvoer, de markt geweldig naar beneden. Zoo zeilde men elkaar „de schoenen van de voeten en het geld uit den buidel", en ontstond ernstig gevaar, dat de pas begonnen vaart weer te niet zou gaan. Ook den kooplieden zelf moesten de oogen hiervoor spoedig open gaan, en het moest hen toegankelijk maken voor de vermaning van stedelijke, provinciale en generale regeeringen om tot overleg en schikking te komen. Het ging niet zonder moeilijke onderhandelingen, en al de invloed en het talent van Oldenbarneveldt waren bijna te kort geschoten om tot het doel te geraken; maar de feiten spraken overtuigende taal, en ten slotte gelukte het tot overeenstemming te komen, onder krachtige medewerking en begunstiging der regeering. De oude compagnieën liquideerden maar zij gingen tevens op in een nieuw lichaam, de Vereenigde Oost-Indische Compagnie. Op den 20en Maart 1602 verleenden de Staten-Generaal het octrooi, waarbij aan de nieuwe maatschappij voor den tijd van 21 jaar het monopolie werd verzekerd van de vaart en den handel op Indië, zoowel door de straat van Magellaan als langs de Kaap de Goede Hoop, en waarbij hare verhouding tot den Staat en hare inwendige inrichting werden geregeld. Zoo werd hier aan de vrijheid van den handel een groote beperking opgelegd; door de Staten-Generaal werd eene inrichting geschapen, waaraan het uitsluitend recht op den Indischen handel werd geschonken, voor particuliere ondernemingen was die voortaan gesloten; want wel gold het

octrooi slechts voor 21 jaar, maar het is na afloop van dien termijn telkens voor een zelfde of een langer tijdvak verlengd, zoolang als de Republiek heeft bestaan, en alle pogingen, in den aanvang aangewend, om het monopolie te doorbreken of om het na ommekomst der 21 jaar te doen opheffen, werden verijdeld. Daarentegen werd bij de stichting der Compagnie de deelneming voor iedereen opengesteld; ieder die wilde kon inschrijven voor een bedrag zoo groot en zoo klein als hij wenschte, en de inschrijvingen liepen dan ook van f 60.000 tot f 60.—. Zij moesten geschieden in een daarvoor bestemd boek bij een der zes zoogenaamde Kamers, kantoren als 't ware, die het octrooi in het leven riep. Zij waren gevestigd in de plaatsen, waar de vóórcompagnieën, die voortleefden in de Oost-Indische Compagnie, waren werkzaam geweest, te Amsterdam, Enkhuizen, Hoorn, Delft, Rotterdam, Middelburg, en zij werden beheerd door Bewindhebbers, die dezelfde mannen waren als aan 't hoofd dier plaatselijke compagnieën hadden gestaan. Het algemeen bestuur werd gevoerd door „de Heeren Zeventien", die driemaal 's jaars bijeenkwamen en werden aangewezen door de onderscheiden Kamers. De Kamer van Amsterdam vaardigde er hiervan acht af, en te rekenen naar het bedrag der inschrijvingen die zij ontvangen had, zou zij er zelfs nog meer hebben moeten benoemen; want het beliep niet minder dan 37 ton van de zes en een half millioen, die het kapitaal der Compagnie vormden. Het was voor die dagen een zeer hooge som — de Engelsche Oost-Indische Compagnie, in 1600 opgericht, beschikte nog niet over één millioen — en de gemonopoliseerde nieuwe maatschappij kon dus den Indischen handel op grooten voet beginnen. Want handel drijven, dat was toch eigenlijk het eenige doel der kooplieden, die zich voor de samenwerking hadden laten vinden: de opheffing der onderlinge concurrentie, waardoor ginds de prijzen laag gehouden zouden kunnen worden, en het

genot van een monopolie, dat hen hier onbetwist meester zou maken van de markt, waren de motieven, die hen bewogen hadden. Echter werd aan de Compagnie nog een andere rol opgedrongen door de Staten-Generaal, die begeerden dat zij tegen de Portugeezen en Spanjaarden offensief zou optreden, wellicht in de hoop dat de Spaansche koning, die tevens koning van Portugal was, hierdoor gedwongen zou worden, een deel zijner middelen aan den oorlog in de Nederlanden te onttrekken om ze ginds te gebruiken. Handeldrijven en oorlogvoeren was dan ook de dubbele taak, die aan de bevelhebbers der eerste ondernemingen van de Oost-Indische Compagnie werd opgedragen, een tweeslachtige opdracht, waarvan zij de bezwaren ernstig gevoelden, daar het eene onder het andere leed. De eerste 25 jaren van het bestaan der Compagnie, al deed zij gedurende dien tijd af en toe hoogst aanzienlijke uitdeelingen aan de participanten, waren dan ook moeilijk genoeg, maar onder allerlei bezwaren naderde zij toch gestadig haar doel om in den Archipel ook de vreemde concurrenten te verdringen en den alleenhandel der specerijen in handen te krijgen. Dit ging echter niet zonder dat de Compagnie, eigenlijk haars ondanks, veroverend optrad. Om in de Molukken de Spanjaarden, die van de Philippijnen uit deze kostbare eilanden poogden te beheerschen, krachtig te keer te gaan, was het noodig daar versterkingen aan te leggen of zelfs ze te veroveren. In 1605 werd Amboina in bezit genomen, en eerst toen dertien jaar later Coen Jacatra had veroverd, werd de zetel van het bestuur in Indië naar Java, naar het nieuw verrezen Batavia verlegd; want reeds in 1609 was het noodig geoordeeld in Indië zelf een bestuur in te richten en hadden de Staten-Generaal de instructie vastgesteld voor een Gouverneur-Generaal, die, met een Raad van Indië naast zich, ginds het bewind zou voeren om den Oost-Indischen handel met alle middelen uit te breiden ten

profijte der Compagnie. Het verdringen van de Spanjaarden, van de Portugeezen, straks ook van de mededinging der Engelschen, kan ik hier niet in bizonderheden vermelden, Sinds 1623 was de Compagnie in de Molukken geheel meester, en de ongelukkige inboorlingen hadden toen reeds ervaren, welke monsterachtige maatregelen zij geoorloofd achtte om den verbouw der specerijen naar haar wensch en voordeel te regelen; daarvoor was het verwoesten van bloeiende eilanden, het uitmoorden of als slaven wegvoeren der bevolking niet te veel. Op Java was haar positie gansch anders. Buiten het kasteel Batavia en de daaromheen verrijzende stad had zij slechts in enkele havensteden factorijen, welke echter lagen in het gebied der twee groote Javaansche rijken, Bantam en Mataram, die in 1628 en 1629 ook Batavia nog eenmaal ernstig bedreigden. Buiten Java waren reeds verschillende verbintenissen verkregen, die nu spoedig aanzienlijk werden uitgebreid, ook door voortgezet wapengeweld tegen de Portugeezen. Met de sultans van Atjeh, van Broenei, van Macassar werd vriendschap onderhouden; op de kusten van Malabar en Coromandel knoopte de Compagnie met verscheiden potentaatjes betrekkingen aan; in Achter-Indië — in Arracan, in Pegu, in Siam — werden factorijen gesticht, eveneens op Formosa, dat belangrijk was als station voor den handel op China, die snel aangroeide evenals die op Japan, waar de Compagnie zelfs na 1641, toen dit rijk zich van de buitenwereld afsloot, nog een beperkten maar zeer voordeeligen handel wist te bewaren. Den Portugeezen werd in 1641 Malakka ontweldigd, op Ceylon een groot gedeelte der kust, en naar het Westen volgden de schepen der Compagnie hen en de Engelschen in de Perzische golf, om zoo mogelijk hen ook daar te verdringen

In Indië had de Compagnie natuurlijk een aanzienlijk en toenemend aantal schepen in de vaart om met al die kantoren de verbinding te onderhouden, aan te voeren wat

aan de inlanders kon gesleten worden, weg te halen wat van hen verkregen werd, en om het verkeer en den handel dier streken onderling zooveel mogelijk in handen te krijgen. Gedeeltelijk kwamen die schepen ook naar Batavia om lading aan te brengen voor de retourschepen, die de Indische rijkdommen jaarlijks naar Nederland overbrachten. Heel talrijk waren die schepen niet, van tien tot veertien zeilen telde een retourvloot, maar het waren groote schepen, propvol geladen met kruidnagelen, muskaatnoten, peper en andere specerijen, kostelijke lijnwaden en zijden stoffen, Japansch lakwerk, Chineesch porselein en andere producten van Oostersche en Indische nijverheid. En daar werd door de Compagnie zeer grof geld op verdiend, in 't bizonder op de Moluksche specerijen en de peper, waarvoor zij toch nagenoeg de markt kon stellen en die soms met vijftig kapitalen winst werden verkocht. Van 1625 af zijn de uitdeelingen aan de participanten niet meer onderbroken, wel soms twee maal per jaar geschied, en zij bedroegen in de eerste helft der 17e eeuw gemiddeld van 20 tot 25% En hoeveel geld bracht de Compagnie nog op andere wijze onder de menschen! Hoe talrijke ambtenaren had zij in haar dienst, ginds en hier. Hoeveel werk verschafte de aankomst der schepen uit Indië te Texel, vanwaar de lading in lichters moest worden overgebracht naar Amsterdam, naar Hoorn en Enkhuizen. Aan hoevele handen gaven hare werven arbeid — te Amsterdam alleen aan 1200 werklieden — en wat viel er al niet te leveren, voordat de vloot weer van alles was voorzien om de reis naar Indië te aanvaarden! De Kamer te Amsterdam, die voor de helft der uitrusting van elke vloot te zorgen had, besteedde daaraan jaarlijks van 6 tot 7 millioen. Zoo had dan de stichting der Oost-Indische Compagnie wel aan het doel beantwoord: de onderlinge concurrentie der verschillende kleinere maatschappijen had plaats gemaakt voor een krachtigen strijd der gemonopoliseerde Compagnie tegen

vreemde mededingers, en deze waren uit het veld geslagen; Nederland was de stapelplaats geworden van de Indische produkten, en naast den Europeeschen handel was de Indische een rijk vloeiende bron van Holland's welvaart.

Het is niet alleen de Indische vaart geweest, die geleid heeft tot afwijking van de vrijheid op handelsgebied; nadat met de Oost-Indische Compagnie het voorbeeld gegeven was, is di tvoor andere ondernemingen gevolgd. Voor sommige ook is dit streven op beslisten tegenstand afgestuit, hetzij van de Staten-Generaal tegen het dringen van belanghebbenden, zooals bij pogingen om eene Russischen Graancompagnie tot stand te brengen, hetzij van de kooplieden tegen het dringen der regeering, zooals het geval was voor de vaart op de kust van Guinea. Hier zouden de Staten-Generaal aaneensluiting der handelaars hebben gewenscht, ten einde hen aldus met meer kracht te doen optreden tegen de vijandelijkheden van de Spanjaarden en Portugeezen. Het waren anderzijds de aanvallen der Engelschen op de Nederlandsche walvischvaarders, die hun bij Spitsbergen concurrentie kwamen aandoen, waardoor den betrokken reederijen aanleiding werd gegeven zich te vereenigen tot eene compagnie en aan de Staten-Generaal octrooi aan te vragen. Het gevraagde octrooi werd voor drie jaar verleend, en aldus kwam in 1614 de Noordsche Compagnie tot stand, die eigenlijk meer dan verdediging tegen Engelsch geweld beperking der concurrentie en beheersching van den binnenlandschen verkoop der traan beoogde; na 1642, toen het oorspronkelijk motief, de bescherming tegen vijandelijkheden, geen kracht meer had, werd het octrooi door de Staten-Generaal niet meer verlengd. Over inrichting en eigenaardig karakter dezer compagnie, waarop nieuw licht is geworpen door Mr. van Brakel's studie over de Hollandsche handelscompagnieën der zeventiende eeuw, kan ik hier niet uitweiden, en eveneens ga ik de Compagnie van Nieuw-Nederland voorbij, wier octrooi, ook in 1614 ver-

leend, trouwens slechts duurde tot 1 Januari 1618. En in een vluchtige schets der ontwikkeling van den Nederlandschen handel in onze gouden eeuw kan zelfs aan de West-Indische Compagnie niet veel plaats worden ingeruimd, want als handelslichaam heeft zij het nimmer tot groote beteekenis gebracht. Het drijven van handel heeft ook nooit op den voorgrond gestaan in de plannen, die, al lang voordat het tot oprichting der Compagnie kwam, waren overwogen. Reeds sinds 1595 was Willem Usselinx, ook al weer een uitgeweken Zuid-Nederlander, doende om medewerking te vinden voor zijne ontwerpen, die het stichten van volksplantingen in Amerika beoogden; weliswaar meende hij, dat voor de scheepvaart en de nijverheid van het moederland schitterende gevolgen konden worden verwacht, maar stellig zou hieraan een groote strijd met de Spanjaarden vooraf moeten gaan, want ongetwijfeld zouden deze alles in het werk stellen om de indringers te weren. Bij anderen trouwens stond de gedachte aan dien strijd op den voorgrond; zij bedoelden het buitmaken der Spaansche koopvaarders, der zilvervloten, het veroveren der Spaansche en Portugeesche koloniën. Juist echter omdat strijd in ieder geval het gevolg moest zijn van de oprichting eener West-Indische Compagnie, hielden Oldenbarneveldt en andere voorstanders van vrede de pogingen tegen, die in de laatste jaren vóór het Bestand bij de Staten-Generaal werden aangewend om een octrooi te verkrijgen. Doch toen de groote Advocaat van den lande uit den weg was geruimd en het Bestand begon ten einde te loopen, werden die pogingen vernieuwd, en thans met goeden uitslag. Den 3en Juni 1621 verleenden de Staten-Generaal octrooi voor een West-Indische Compagnie, aan welke gedurende 24 jaar het monopolie gegeven werd van den handel en de vaart langs de westkust van Africa ten zuiden van den Kreeftskeerkring, op de geheele Oostkust van Amerika en op alle eilanden en vastelanden, die tusschen of ten zuiden

van die kusten mochten gelegen zijn, met uitzondering echter van de zoutvaart op Punta de Araya; hare inrichting was nagenoeg gelijk aan die der Oost-Indische Compagnie. Groote drift om geld in deze nieuwe maatschappij te steken bestond echter niet; zelfs verliepen nog twee jaar, eer een kapitaal van ongeveer gelijken omvang als dat der Oost-Indische Compagnie met vrij wat moeite was bijeengebracht en de ondernemingen konden worden begonnen. Van handel was daarbij weinig sprake, het ging om strijd tegen de Spaansch-Portugeesche macht in Africa en Brazilië en om bemachtiging ook der rijkdommen, die aan de Spaansche kroon werden toegevoerd uit Amerika. Daarbij werden van 1628 af aanmerkelijke voordeelen behaald, doch de handel werd er niet veel bij gebaat, ook niet nadat een aanzienlijk deel der Braziliaansche kust onder de macht der Compagnie gekomen was; met de kolonisatie wilde het toch nimmer recht vlotten, zoo min als in Nieuw-Nederland, waar de Compagnie al het begin eener vestiging (sinds 1614) vond, toen dit gebied onder haar monopolie begrepen werd; en ook in Afrika, waar zij er in slaagde de Portugeezen in Guinea geheel te verdringen en tijdelijk meester werd van Angola, kwam het in dezen tijd niet tot een krachtige ontwikkeling van den handel. Het bleek allengs ten duidelijkste dat deze Compagnie eene mislukking was, en dat zij eene taak had ondernomen, waarvoor niet alleen hare inrichting niet deugde maar ook hare krachten verre te kort schoten, al heeft zij ongetwijfeld aan de Republiek groote diensten bewezen door de geweldige schade, die zij den Spaanschen koning heeft toegebracht. Haar handelsmonopolie had nimmer streng gehandhaafd kunnen worden; het was ondoenlijk dit te beschermen op de lange Amerikaansche kusten, en vooral de Amsterdamsche kooplieden waren er voordeeligen handel blijven drijven. Toen de Compagnie gaandeweg een aanzienlijk deel der Braziliaansche kuststreek onder haar

gezag bracht, werd zij er op bedacht om zich althans de hoofdproducten bij uitsluiting te verzekeren; en zij trachtte dit te bereiken door den handel in andere artikelen vrij te geven tegen vergoeding; in 1638 stelde zij, met goedkeuring der Staten-Generaal, den handel op Brazilië open voor de Nederlanders tegen betaling eener vrij hooge retributie en slechts voor ééne reis per jaar, doch de handel in slaven, Braziliaansch hout en krijgsbehoeften behield zij uitsluitend aan zich zelve voor. Bij deze beperkingen kon evenwel de particuliere handel geen belangrijke winsten maken en na een korte poos hield hij zich terug. Voordeelig voor de Compagnie was vooral de handel in slaven, die als onmisbaar werden beschouwd voor den verbouw van het suikerriet, en daarom juist was ook aan de verovering van Angola zoo groote beteekenis gehecht; jaarlijks werden alleen van daar meer dan 15000 slaven uitgevoerd, die, gekocht voor 30 en verkocht voor 300 à 500 gulden, een zoet winstje opleverden. Over 't geheel genomen echter bleef zij als handelslichaam verre beneden matige verwachtingen; ondanks herhaalde hulp van de Staten-Generaal aten hare uitgaven, die anderzijds toch lang niet voldoende waren om te volbrengen en in stand te houden wat zij ondernomen had, niet alleen al hare winsten, van welken aard ook, op, maar ook haar kapitaal; omstreeks 1645, toen in Brazilië de opstand der Portugeezen uitbrak, die binnen weinige jaren daar hare heerschappij zou vernietigen, waren hare aandeelen reeds op 30% gedaald.

De Compagnieën met hare monopolies bleven beperkt tot de vaart buiten Europa, maar daar binnen werd het beginsel, dat de Nederlandsche handel het meest gebaat was bij zoo groot mogelijke vrijheid, bij voortduring gehandhaafd. Toch moest deze vrijheid zich gaandeweg vrij wat belemmering getroosten ten gevolge der stijgende lasten, die op den handel werden gelegd.

De rechten, die van den handel geheven werden, droegen over 't algemeen een fiscaal, geen protectionistisch karakter, en hun opbrengst moest den handel weer ten goede komen, omdat hieruit de oorlogsschepen bekostigd werden, die den handel hadden te beschermen. Met de zorg voor den aanbouw en de uitrusting dier schepen waren de Colleges van Admiraliteit belast. Het was een der onaangename heugenissen van Leycester's bewind, dat het beleid der zeezaken verbrokkeld was gebleven; ten slotte werd het verdeeld over niet minder dan vijf Admiraliteitscolleges, waarvan er drie in Holland, één in Zeeland en één in Friesland waren gevestigd en die elk een der vijf ressorten onder zich hadden, waarin de Republiek ten behoeve der tolheffing was verdeeld. Deze regeling van 1597, waarbij de Admiraliteiten werden gebracht op den voet waarop zij tot 1795 hebben bestaan, maakte tevens een einde aan allerlei geschil over de heffing der tollen of convooi- en licentgelden. Over den oorsprong dier rechten, die van den handel geheven werden, kan ik hier niet in bizonderheden treden; van stedelijk en provinciaal waren zij generaal geworden, de convooigelden kregen spoedig het karakter van in- en uitgaande rechten, de licentgelden werden betaald voor het verlof om op 's vijands land te handelen en konden natuurlijk na den vrede van Munster feitelijk niet meer geheven worden; niettemin bleef de naam gehandhaafd en werden de in- en uitgaande rechten voortaan convooi- en licentgelden genoemd. In 1603 werd een algemeene lijst voor die rechten vastgesteld, die in 1609, na het ingaan van het Bestand, aanmerkelijk werd verlaagd maar in 1625, toen de oorlog sinds 4 jaar weer gaande was, op de oude hoogte werd teruggebracht; hierop is zij, afgezien van tijdelijke wijzigingen en kleine schommelingen, ook bij volgende vernieuwingen van de lijst gebleven tot 1725. Of die lasten zwaar op den handel drukten is moeilijk uit te maken. Dat hij gaarne minder

betaald zou hebben en dat hem ook aanzienlijke ontheffing werd verschaft, zoodra de staking der vijandelijkheden in 1609 dit veroorloofde, spreekt van zelf; doch in werkelijkheid betaalde hij lang niet zooveel als de lijst der convooi- en licentgelden zou doen denken. Deze middelen toch werden niet, zooals met de meeste andere belastingen in de Republiek geschiedde, verpacht, maar zij werden, gelijk men het toenmaals uitdrukte, gecollecteerd, d.w.z. geheven door ambtenaren, die in dit geval onder de Admiraliteiten stonden. Dit leidde tot verkeerde praktijken. Om den handel zooveel mogelijk te trekken naar de stad, waar zij zetelden en met wier belangen zij min of meer nauw verbonden waren, werkten de Admiraliteiten zelve in onderlingen naijver slappe heffing, ontduiking der belasting en allerlei bedrog in de hand. Daaraan was het gedeeltelijk stellig ook toe te schrijven, dat de opbrengst der convooien en licenten van den aanvang af zooverre beneden de verwachting bleef; men had zich gevleid dat, na behoorlijke verzorging van het zeewezen, nog aanzienlijke bedragen zouden overschieten, doch de ervaring leerde spoedig, dat zij bij lange na niet voldoende was om de oorlogsschepen aan te bouwen en uit te rusten, die noodig waren voor de beveiliging der zee. Herhaaldelijk moest de Raad van State geldelijke ondersteuning voor de Admiraliteiten vragen aan de Staten-Generaal, en zulk een hulp werd door de vier landprovincies nooit dan met tegenzin verleend. Deze meenden, dat de convooien en licenten wel genoeg zouden opbrengen, indien zij maar behoorlijk werden geïnd, en wenschten daarom dat zij zouden worden verpacht. In 1636 en 1637 zijn met de verpachting van een vierde gedeelte mislukte proeven genomen; van 1687 tot 1690 is de verpachting nogmaals in praktijk gebracht, deze maal voor de helft en niet alleen van de convooien en licenten maar van alle middelen te water. De opbrengst steeg thans inderdaad hoogst aanzienlijk, wel een bewijs hoe

groot de misbruiken van de collecte waren, maar nu klaagde de handel bitter, dat de druk veel te zwaar was, en die klacht schijnt gegrond te zijn geweest; werden zij streng ingevorderd, dan waren de rechten te hoog. Maar het waren toenmaals ook niet meer alleen de convooien en licenten, er waren verschillende nieuwe lasten bijgekomen, die het gevolg waren van de toenemende eischen, welke aan de Admiraliteiten werden gesteld.

Aanvankelijk was de bescherming van den handel vooral noodig geweest tegen de Duinkerksche kapers, dapper en vertrouwd met de zee als de Hollanders en de Zeeuwen; zij brachten aan den handel en de visscherij zoo groote schade toe, dat men voortdurend een aanzienlijk aantal schepen in zee moest houden om hen zoo mogelijk het uitloopen uit Duinkerken te beletten, en dat men in 1600 het uiterste deed — zonder succes, ondanks de overwinning bij Nieuwpoort — om zich van de stad meester te maken. De uitbreiding van het handelsgebied sinds het laatste tiental jaren der 16e eeuw bracht natuurlijk verhoogde eischen voor de beveiliging der scheepvaart mee, doch de Admiraliteiten waren geenszins bij machte die te vervullen. In het bizonder gold dit van de Straatvaart, die zoo snel van beteekenis was geworden maar aan ernstige gevaren was blootgesteld. Het waren hier, in de Middellandsche zee, de Barbarijsche zeeroovers — een internationaal gezelschap —, die vooral van Algiers en Tunis uit den koopman met verlies van schip en lading, den schipper en zijn volk met dood of slavernij bedreigden. Niet minder dan langs de westelijke kusten die door de Duinkerkers onveilig werden gemaakt, zou hier voor de koopvaarders convooi van oorlogsschepen noodig zijn geweest; doch dit te verschaffen ging het vermogen der Admiraliteiten te boven, en de regeering zag geen anderen uitweg als den Straatvaarders zelf de zorg voor hunne verdediging op te leggen. In April 1603 vaardigde zij een

„Ordre op de wapeninge en manninge der schepen" uit, die voorschreef dat de schepen naar de Middellandsche zee bestemd, zich met talrijker bemanning en met geschut en wapenen moesten toerusten, een maatregel, die natuurlijk wel in het belang van kooplieden en scheepsvolk bedoeld was maar voor den handel in de Middellandsche zee hoogere kosten meebracht, hoewel die, evengoed als andere handelstakken, convooigeld betaalde. Zwaarder bemand en bewapend voeren nu de Straatvaarders in admiraalschap ten einde den geduchten vijand ontzag in te boezemen. Tijdens het Bestand, toen de Republiek wat ruimte gekregen had naar andere zijde, werden wel eenige maatregelen getroffen ten einde aan de billijke verzoeken om bescherming in de Middellandsche zee te voldoen; straks werkte Haga te Constantinopel bevelen van den Sultan uit aan de machthebbers in Algiers en Tunis om de Nederlandsche schepen te ontzien, doch het bleek spoedig dat die niets vermochten; de verwachtingen, die op het zenden van een consul naar de beide roofnesten werden gebouwd, gingen ook niet in vervulling; de herhaalde verschijning van een oorlogseskader maakte er weinig indruk; en toen het Bestand was afgeloopen en de vloot weer noodig was op de Vlaamsche kust, bleef den Straatvaarders, behalve de eigen hulp zooals vroeger, slechts de hoop over, dat het diplomatiek beleid der consuls ten slotte iets zou vermogen, of wel de bizondere zending, waartoe de Staten-Generaal spoedig besloten, ook om de vrijlating te verkrijgen van de talrijke ongelukkige zeelieden die ginds in slavernij werden gehouden. En weer was het de vaart op de Middellandsche zee, ook al bezwaard met consulaat- en Levantrechten, die hiervan de kosten te dragen kreeg. Bij placaat van 21 Juni 1623, vernieuwd den 24en Juni 1625, werd een lastgeld ingesteld, dat geheven werd van elk schip met bestemming naar de Middellandsche zee; voor iederen last — de draagkracht

van een schip werd berekend naar lasten rogge, een last rogge op 4000 pond — moesten 16 stuivers worden betaald. En dit bedrag werd weldra nog met 4 stuivers per last verhoogd, om hiermee de administratiekosten te bestrijden van een lichaam, dat in overeenstemming met een advies van Haga en op verzoek van de voornaamste kooplieden te Amsterdam die handel dreven op de Middellandsche zee, den 25en Juni 1625 door de regeering dier stad werd ingesteld. Dit was het college van de Directeuren van den Levantschen handel en de navigatie in de Middellandsche Zee, gevormd eerst uit zeven, later uit acht personen, welks werkzaamheid bestond in het waken voor voldoende uitrusting der koopvaarders, waarop de Staten-Generaal in 1627 verscherpte bepalingen maakten, verder voor een behoorlijken staat van scheepspapieren en cognossementen en voor de bezoldiging der consuls en gezanten in de Levant, Italië, Tunis en Algiers. Sinds 1633 werd aan het college ook de heffing van het lastgeld, dat tot dien tijd door de Admiraliteiten was geïnd, door de Staten-Generaal opgedragen. Hoewel op den duur ook in andere steden zulke colleges ontstonden, behield de Amsterdamsche directie toch steeds de leiding; alleen de Zeeuwsche directie, in 1696 opgericht, wilde van geen verband met de Amsterdamsche weten, doch zij had nooit eenige beteekenis.

De Directie van den Levantschen handel, uit de nooden der scheepvaart voortgekomen, is wel een kenmerkend verschijnsel voor de verhoudingen in de Republiek. De regeering en de Admiraliteiten schieten te kort in de beveiliging van de vaart op de Middellandsche zee, en ten einde raad nemen te Amsterdam de meest belanghebbenden het initiatief om van de stedelijke regeering de instelling te verkrijgen van een lichaam, dat de belangen dier vaart behartigen zal. En aan dit college, door een stedelijke overheid opgericht, laten de Staten-Generaal de handhaving

over van de voorschriften, die zij voor de Straatvaart hebben gemaakt, en spoedig ook het innen der lasten, waarmee zij haar bezwaard hebben. Trouwens, het bleef hierbij niet; dezelfde omstandigheden riepen andere soortgelijke verschijnselen in het leven. Na het Bestand liet spoedig zelfs de bescherming, die de Admiraliteiten aan den handel op Oostland en het Westen tegen de Duinkerkers verleenden, zooveel te wenschen over, dat luide over de algemeene onveiligheid en de geweldige schade werd geklaagd, die de scheepvaart met ondergang bedreigde. Ook voor de Oostzeevaarders hadden de Staten-Generaal zwaarder bewapening en het varen in admiraalschap gelast maar ook hun lieten zij het aan de noodige bescherming ontbreken. De groote verliezen die geleden werden en het besef van onmacht der autoriteiten gaven zelfs eene kans aan een plan, door een viertal kooplieden ontworpen, om een nieuwe groote maatschappij met monopolie op te richten, eene Assurantie-Compagnie; deze zou de taak der beveiliging van de zee op zich nemen en alle schade, aan schepen en lading geleden, vergoeden, maar op scheepvaart en handel zou dan ook de verplichting worden gelegd om zich tegen hooge premies te verzekeren bij de Compagnie, die bovendien een monopolie zou genieten voor den handel op Afrika ten noorden van den Kreeftskeerkring en van Gibraltar tot Alexandrië, op Syrië en Klein-Azië tot Smyrna en op de Turksche eilanden in den Archipel. Het ontwerp is — ook later toen het opnieuw te berde werd gebracht — afgestuit op den beslisten tegenstand van Amsterdam en van Haarlem, welker regeeringen zich hadden laten voorlichten door kooplieden en industrieëlen, die uitvoerige adviezen hadden uitgebracht en van oordeel waren, dat de uitvoering der plannen zou leiden „tot seer groot faveur ende voordeel van de gemelte compagnie ende tot overgroote nadeel van de zeevaert ende negotie deser landen"; want deze zouden die lasten onmogelijk kunnen dragen,

Wij vernemen bij deze gelegenheid, dat verzekering van schepen bij de particuliere assuradeurs te Amsterdam weinig in zwang was; eigenlijk werd daarvan alleen gebruik gemaakt door personen, die of uitsluitend of althans voor het grootste gedeelte eigenaar waren van schepen. Maar in den regel was dat het geval niet; een schip behoorde meestal aan een aantal personen te zamen, zestien of nog meer, zoodat de risico voor den enkeling betrekkelijk gering werd; en wat de goederen betreft, deze werden door de kooplieden zooveel mogelijk verdeeld over verscheiden schepen, zoodat één koopman bij de lading van een schip slechts voor een klein gedeelte was betrokken.

Maar met dat al werd de behoefte aan bescherming tegen de Duinkerkers toch zeer levendig gevoeld, en daar de Admiraliteiten zooverre te kort schoten in de vervulling harer taak, moest de Oostzeehandel op eigen hulp bedacht zijn. Op verzoek der kooplieden gaven de Staten-Generaal verlof — voor het eerst in 1631 — dat zij zelve voor convooi mochten zorgen; dientengevolge werden in verschillende steden door de regeeringen Directiën ingesteld, die de uitrusting van convooischepen bezorgden, maar natuurlijk moest de handel hiervan de kosten dragen: van de Oostzeevaarders werd een extrabelasting voor dit doel geheven. Ook nadat de plaag der Duinkerkers in 1646 had opgehouden, hebben deze stedelijke Directies nog vrij aanzienlijke werkzaamheid ontwikkeld, vooral tijdens den eersten Engelschen oorlog, maar daarna zijn ze te niet gegaan. Eindelijk, toen op het laatst der 17e eeuw Europa van krijg vervuld was, ontstonden, ongeveer op den voet der Directie van den Levantschen handel, te Amsterdam en te Hoorn Directies van den Oosterschen handel, en te Amsterdam eene Directie van den Moscovischen handel, die echter meer ten doel had, samenwerking en leiding te verschaffen tegenover de stijgende mededinging der Engelschen.

Al deze verschillende inrichtingen hadden betrekking op afzonderlijke takken van handel, in welker bizondere behoeften zij op hunne kosten poogden te voorzien. Maar de klimmende eischen, die in de tweede helft der 17e eeuw aan de zeemacht der Republiek werden gesteld, leidden er toe, dat ten behoeve der Admiraliteiten ook de handel in 't algemeen aanmerkelijk zwaarder werd belast. Weliswaar werden die nieuwe middelen aanvankelijk als buitengewone bedoeld, doch eens ingevoerd bleven zij tot 1725 gehandhaafd krachtens telkens vernieuwde placaten, zij het ook dat zij wel tijdelijk werden verlaagd. Het was de eerste Engelsche oorlog, die den stoot gaf tot het opleggen dezer nieuwe lasten. Reeds in Juli 1651 werd voor alle over zee vervoerde ladingen het bedrag, dat aan convooien en licenten moest worden betaald, verhoogd met 1/3; men noemde dit de derde verhooging en onderwierp er in 1674 ook de artikels aan, die langs de rivieren of over land werden vervoerd. En in 1652 werden, behalve de juist ingevoerde derde verhooging, nog weer twee nieuwe heffingen ingesteld, een veilgeld en een lastgeld, dat dus thans algemeen werd. Zoo is het zeer begrijpelijk, dat tegen het einde der eeuw de belastingen, indien zij streng werden geïnd, inderdaad te drukkend waren voor den handel, te meer omdat gaandeweg de algemeene verhoudingen, vroeger zoo gunstig voor de ontplooiïng van den Nederlandschen ondernemingsgeest, zich wijzigden en de mededinging zich gedurig sterker deed gevoelen.

Hoe groot de rijkdommen ook mochten zijn, die de Oost-Indische Compagnie aan de inwoners der Republiek bracht, de hoofdpeilers van de scheepvaart en handel bleven als van ouds de visscherij en de vrachtvaart in Europa, en het verkeer met de Oostzee vervulde hierin bij voortduring een allerbelangrijkste rol. Geen land dan ook, dat zoo te lijden had van de willekeur, die de Deensche

koningen, vooral Christiaan IV, zich veroorloofden in de heffing van de Sonttollen. Om die te beteugelen zocht de Republiek verbinding met andere belanghebbenden, zooals de Hanzesteden, en later vooral met de Zweedsche kroon, de natuurlijke vijandin van het toenmaals vrij wat aanzienlijker Deensche rijk. Doch toen in den oorlog van 1643—1645, onder begunstiging van de Republiek, de Zweden aan de Denen een gevoeligen slag hadden toegebracht, had de Nederlandsche handel spoedig met nieuwe bezwaren te kampen. De Zweedsche regeering, die haar gezag hoe langer hoe steviger in de Oostzeeprovincies vestigde, begon, met grooter nadruk dan zij het te voren reeds gedaan had, te arbeiden aan de verheffing der Zweedsche scheepvaart en handel; dit geschiedde door het zoo moeilijk mogelijk te maken aan den schipper en koopman van andere nationaliteit, en onvermijdelijk trof dit in het bizonder de Nederlanders, die het reuzendeel van het verkeer inhadden. Te ernstiger gevoelde men in de Republiek, in het bizonder te Amsterdam, het gevaar dat de Zweedsche macht, al hooger stijgend, de heerschappij in de Oostzee zou bemachtigen; de Nederlandsche schepen en troepen verijdelden dan ook in de jaren 1656—1660 het streven van Karel X Gustaaf. Doch in Zweden zelf werden Nederlandsche scheepvaart en handel meer en meer teruggedrongen, daar de Zweedsche kroon voortging, vooral tijdens Karel XI, door bescherming handel en nijverheid harer onderdanen krachtig te bevorderen. En wat in Zweden geschiedde, werd ook elders ondernomen. In Engeland bestonden reeds sinds het einde der 14e eeuw navigatie-acten, die beoogden de nationale scheepvaart te bevorderen, doch zij waren dikwijls zeer slap toegepast. In 1651 werden zij vernieuwd en verscherpt door het Rompparlement, ook met de bepaalde bedoeling aan de Republiek een slag toe te brengen; de vermaarde navigatie-acte van 1651 verbood invoer en uitvoer van

waren tusschen Azië, Afrika en Amerika eenerzijds, Engeland anderzijds, behalve in Engelsche schepen met Engelsche bemanning; daarenboven liet zij den invoer van elders geteelde of gefabriceerde artikelen in Engeland slechts toe, indien zij rechtstreeks werden aangevoerd uit de landen van oorsprong en bovendien in Engelsche schepen met Engelsche bemanning. Zoomin door oorlogen als door onderhandeling vermocht de Republiek hierin verandering te weeg te brengen, zelfs werd in 1660, na de restauratie van Karel II, de Acte nog met verscherping opnieuw uitgevaardigd. Mochten ook al aanvankelijk de Engelsche handel en de koloniën er onder lijden, gaandeweg bereikten deze maatregelen hun doel; en de Nederlandsche scheepvaart en handel werden er niet alleen door getroffen voor zoover de vaart op Engeland er aanzienlijk door verminderde, maar ook en vooral ten gevolge van de ontwikkeling der Engelsche scheepvaart, die op den duur de gevaarlijkste mededingster werd voor de Nederlandsche. In Portugal nam zij spoedig de grootste plaats in. Dat dit land, sinds 1640 in opstand tegen den Spaanschen koning, zijne zelfstandigheid onder een nationale dynastie herwon, kwam de West-Indische Compagnie op het verlies van Brazilië te staan, en de gespannen verhouding, die gedurende lange jaren tusschen het herrezen Portugal en de Republiek bestond en zelfs een oogenblik tot vijandelijkheden leidde, was oorzaak dat de Engelschen, groote verbruikers van Portugeeschen wijn, er onderwijl den voorrang verwierven, weldra nog versterkt door het huwelijk van den Engelschen koning Karel II met eene Portugeesche princes, en nog later, in 1703, stevig bevestigd door het bekende Methuenverdrag.

Behalve Engeland en Zweden, welks voorbeeld later ook door de Denen werd gevolgd, was het vooral Frankrijk, dat zich door beschermingswetten uit de afhankelijkheid van den Nederlandschen handel trachtte te bevrijden. Hoe-

wel de oude gunstige bepalingen, door Hendrik IV toegestaan, herhaaldelijk bij nieuwe overeenkomsten waren bevestigd, had de Nederlandsche handel sinds 1640 groote schade te lijden van de Fransche kapers, die de Nederlandsche schepen opbrachten, omdat zij handel dreven op Spaansche havens of hiervan verdacht werden, en natuurlijk werd daarbij veel willekeur gepleegd. Nog erger werd het na 1648, toen Spanje met de Republiek vrede had gesloten doch den oorlog met Frankrijk voortzette; de verhouding tusschen de Nederlandsche en Fransche regeering was een oogenblik zelfs zoo gespannen, dat een breuk op handen scheen, doch zij werd gelukkig voorkomen en de vrede van 1659 tusschen Spanje en Frankrijk nam deze aanleiding tot wrijving weg. Maar spoedig ontstond een nieuwe. Reeds in 1655 had de Fransche regeering op alle vreemde schepen, die in Fransche havens kwamen, eene belasting gelegd van 50 stuivers per ton, en in 1659 werd aan de vernieuwing van deze belasting eene bepaling toegevoegd, dat in eene Fransche haven geen buitenlandsch schip mocht bevracht worden, zoolang daar een Fransch schip beschikbaar was. Weliswaar werd bij het verbond tusschen Lodewijk XIV en de Republiek van 1662 aan den Nederlandschen handel ten aanzien dier belasting, hier te lande het tonnegeld of vatgeld genoemd, eenige begunstiging verleend, maar zeer spoedig daarna begon Colbert het regime van protectie met nadruk in te voeren. Het betrekkelijk gematigd tarief, dat hij in 1664 uitvaardigde, werd reeds in 1667 vervangen door een veel hooger lijst. Maatregelen van represaille, van Nederlandsche zijde genomen, verscherpten de ontstemming tegen de Republiek, die bij Lodewijk XIV uit politieke oorzaken reeds bestond en tot den grooten aanval van 1672 leidde; en daarmee begon de worsteling, die met een langere en een kortere tusschenpoos duurde tot 1713. Het is waar dat, ondanks dit alles, Frankrijk toch den invoer door de

Nederlanders niet kon missen en dat zelfs in oorlogstijd, zij het ook onder velerlei beperkingen, de Fransche havens voor Nederlandsche schepen openbleven; maar het kon toch niet uitblijven, dat de Nederlandsche handel de nadeelige gevolgen moest ondervinden zoowel van de protectionistische maatregelen van de Fransche regeering als van de telkens weer uitbrekende oorlogen, en niet gering was de schade, die de Fransche kapers — ook Duinkerken was thans Fransch — hem toebrachten.

Buiten Europa verloor de West-Indische Compagnie in 1667 Nieuw-Nederland, dat zich juist in den laatsten tijd wat beter was beginnen te ontwikkelen, aan Engeland, en dientengevolge was het verkeer van Nederlandsche schepen op de Noord-Amerikaansche kust voortaan nagenoeg ten einde. In Indië stond de Oost-Indische Compagnie krachtig en sterk door haar monopolie, doch in de tweede helft der zeventiende eeuw werd zij toch door den dwang der omstandigheden reeds een weg opgedreven, die op den duur haar in groote gevaren moest brengen. Strijdend tegen de Portugeezen, die tusschen 1653 en 1663 uit Ceylon en van de kust van Malabar, met uitzondering van Goa, verdreven werden, dan tegen de inlanders in den Archipel, eindelijk tegen de vorsten op Java, begon de Compagnie haar karakter allengs te veranderen, al ondernam zij die oorlogen ook in het belang van haar handel; zij kwam, vooral door de vestiging van haar gezag over Java, in 't bezit van uitgebreide landstreken, die zij voortaan te regeeren had, en hierdoor kreeg zij lasten te dragen, die allengs hare werkzaamheid als handelslichaam belemmerden.

Doch tegenover min gunstige omstandigheden en verschijnselen stonden andere, die waarschijnlijk, voorloopig althans, scheepvaart en handel nog op de vroeger bereikte hoogte hielden. Voor Nieuw-Nederland, dat verloren ging, werd Suriname aangewonnen, eene kolonie die, onder Engelsch bestuur, in haar kortstondig bestaan reeds eenigen

welstand verkregen had. Tengevolge van twisten over den eigendom van het nieuw gewonnen bezit liep het echter aan tot 1683, eer men van Nederlandsche zijde er zich ernstig mee bemoeide. In 1682 was de kolonie ten slotte voor een geldsom overgegaan in het bezit der nieuwe West-Indische Compagnie, de opvolgster van de oude, die in 1674 bezweken was. Bij het octrooi der Staten-Generaal, dat deze koop goedkeurde, werd voor alle Nederlanders de handel op Suriname opengesteld tegen betaling eener recognitie aan de Compagnie, aan welke bovendien het monopolie van den slavenhandel werd voorbehouden. Reeds in het volgend jaar verkocht de Compagnie een derde van haar recht aan Amsterdam en een ander derde aan Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijk, en de drie eigenaren vormden toen te zamen de Societeit van Suriname. Onder het bestuur van Van Aerssen, die er als gouverneur heenging, begon de kolonie zich vrij spoedig te ontwikkelen; de behoeften van de kolonisten eischten invoer van allerlei artikelen, waarvoor zij vooral suiker konden leveren, maar ook verschillende houtsoorten, cacao, koffie en katoen. In Indië bracht de uitbreiding van het gebied der Oost-Indische Compagnie geenszins alleen een vermeerdering van uitgaven voor de scheepsmacht, de troepen, de ambtenaren, maar ook wel degelijk eene vermeerdering van kostbare producten voor de Europeesche markt: op Ceylon de kaneel, op Java de suiker, de peper, de indigo, later, in de 18e eeuw, de koffie. In Europa was het vooral Spanje, dat in de tweede helft der 17e eeuw aan den Nederlandschen handel vergoeding schonk voor hetgeen hem elders ontging. Wel was vóór 1648 het verkeer op Spanje onder vreemde vlag voortgegaan, maar gansch anders toch kon zich dit ontwikkelen, toen eerst de vrede en kort daarna, in 1650, een handelsverdrag gesloten werd, gewoonlijk het tractaat van Marine genoemd, dat voor de Republiek zeer voordeelig was. De Nederlandsche handel

werd nu de groote leverancier voor Spanje om te voorzien niet alleen in de vele behoeften van het land zelf, die de Spaansche landbouw en nijverheid op verre na niet konden vervullen, maar ook in die van de Spaansche koloniën in Amerika.

Zoo werd Spanje een der grootste afnemers van den Nederlandschen handel; na de visscherij, de Oostzeevaart en de Oost-Indische Compagnie werd het verkeer met Spanje als de voornaamste bron van rijkdom beschouwd. Wat aan haring en zoutevisch, aan granen, aan allerlei manufacturen, aan kaneel uit Nederland in Spanje werd aangevoerd, vertegenwoordigde eene groote waarde, waarvoor de Nederlandsche kooplieden, boven de voortbrengselen van Spanje zelf — wol, wijn, olie, vruchten — ook de kostbare producten der Amerikaansche kolonies aankochten, zoodat zij gewoonlijk groot belang hadden bij de lading, die door de zilvervloot werd aangebracht en hun reeds voor een belangrijk deel toebehoorde. Buitendien verdiende menig Nederlandsch koopman grof geld door ongeoorloofden handel op de koloniën: deze waren voor hem gesloten, doch onder Spaansche vlag en Spaansche firma liet hij voor zijne rekening handel drijven, of hij maakte gebruik van den aanvoer van slaven om andere artikelen te smokkelen. In het laatste gedeelte der 17e eeuw kreeg bovendien de Russische handel een ongekende uitbreiding, dank zij de gunst die Peter de Groote aan Nederlandsche scheepvaart en handel bewees. De handel op Archangel had van zijne voorgangers, die den uitvoer en vooral den doorvoer door het rijk aan vele beperkingen onderwierpen, allerlei belemmeringen ondervonden; Peter hief die bijna alle op, stond zelfs toe dat de Perzische zijde door zijn gebied naar de Oostzeehavens werd gevoerd in plaats van naar Archangel, en bevoorrechtte straks, toen hij in den aanvang der 18e eeuw zelf gaandeweg in een deel van het Oostzeegebied meester werd, ook daar den Nederlandschen koopman.

Zoo vond deze in Spanje en Rusland in ieder geval gedeeltelijk vergoeding voor wat hem in Scandinavië, in Engeland, in Frankrijk werd ontnomen. Of echter scheepvaart en handel zich in de tweede helft der 17e eeuw gemiddeld op dezelfde hoogte konden handhaven, die zij gedurende de eerste helft hadden bereikt? Op die vraag is geen stellig antwoord te geven bij gebrek aan betrouwbaar materiaal. Colbert schatte omstreeks 1661 het totaal aantal schepen, dat in de vaart was in Europa, op 20.000, waarvan hij er van 15.000 tot 16.000 aan de Nederlanders toekende, Het is met deze raming als met menig andere uit de 16e en 17e eeuw: er is geen waarde aan te hechten, daar de middelen om haar te toetsen ontbreken. Hoe weinig vertrouwen zelfs te schenken is aan sommige cijfers betreffende de scheepvaart, die bij veelszins voortreffelijke schrijvers uit die tijden worden aangetroffen, heeft Kernkamp in zijne studie over de tabellen van den Sonttol duidelijk aangetoond. Er schijnt steeds eene neiging tot groote overdrijving te zijn, waarvan ook het volgende nog een voorbeeld geven kan. In eene berekening van den Nederlandschen handel en scheepvaart, die door Vreede is meegedeeld uit de resoluties van Holland van 1634, wordt het aantal schepen, dat jaarlijks door de Sont gaat, gesteld op 6000, elk schip gemiddeld van 120 last. Doch nu leeren de registers van den Sonttol, dat van 1621—1630 jaarlijks gemiddeld 2167 Nederlandsche schepen de Sont passeerden, 2036 van 1631—1640, en 2139 van 1641—1650. Ook de raming van den inhoud is waarschijnlijk te groot, hoewel dan niet in die buitensporige mate als van het aantal schepen; want van 1621—1630 bedroeg nog slechts van 49⁰ der Nederlandsche schepen, die door de Sont voeren, de inhoud meer dan 100 last; van 1631—1640 echter steeg dit percentage tot 70.5.

Inderdaad, waar nauwkeurige statistieke gegevens ontbreken, zal men het best doen zich van het noemen van

cijfers te onthouden, nu bij de eerste gelegenheid, dat opgaven getoetst kunnen worden, hare onbetrouwbaarheid zoo duidelijk aan den dag komt. Over den gang der scheepvaart- en handelsbeweging in de 17e eeuw, over haar omvang, over de waarde van den omzet kunnen vooralsnog eenigszins nauwkeurige berekeningen niet worden gemaakt. Een poging om de beweging in den omzet te benaderen is gedaan door Dr. Becht, die een statistiek heeft gemaakt van de opbrengst der convooien en licenten tot 1715 maar niet over volledig materiaal heeft kunnen beschikken, daar dit niet aanwezig is. Voor zoover dit eene conclusie toelaat, is de omzet van den Nederlandschen handel, gemeten naar den maatstaf van de opbrengst der convooien en licenten, in de tweede helft der 17e eeuw eerst verminderd maar na 1680 weer krachtig beginnen te stijgen en geklommen boven de hoogte, die in de eerste helft was bereikt.

Hoeveel onzekers er ook is, dit staat wel vast, dat de Nederlandsche handel en scheepvaart omstreeks het midden der 17e eeuw in dit opzicht op het hoogtepunt waren gekomen, dat zij in het totaal van het scheepvaart- en handelsverkeer na dien tijd niet meer zulk eene overheerschende rol hebben vervuld als vroeger.

DE DISSENTERS

door

Prof. Dr. J. W. PONT,
Kerkel. Hoogl. b/d. Stedel. Universit. v. Amsterdam

Toen de Noordelijke Nederlanden in de 16e eeuw tot een zelfstandigen staat werden, was een der eerst-noodige regelingen, die der godsdienstige aangelegenheden. De godsdienst had immers in den hevigen worstelstrijd tegen Spanje een zeer voorname plaats ingenomen en aan de kracht van de godsdienstige beweging was het te danken, dat de zegepraal was behaald.

In deze godsdienstige beweging hadden in de latere jaren de Calvinisten vooraan gestaan. Door hun onwankelbaar vertrouwen in de goddelijkheid van de zaak, die zij voorstonden; door hunnen onbedwingbaren moed en hunne groote volharding waren zij voor een zeer groot deel de leiders der beweging geweest. Toch vormden zij numeriek slechts een kleine minderheid. Al hadden zich velen in de Nederlanden aan hunne leiding overgegeven, van de waarheid hunner godsdienstige overtuiging hadden zij niet al hunne volgelingen kunnen doordringen. Velen, die God dankten, dat het Spaansche juk was verbroken, waren andere belijdenis toegedaan.

Het volk in de Noordelijke Nederlanden was in de 70er jaren der 16e eeuw voor het grootste deel de Roomsche religie toegedaan. De aanzienlijkste en deftigste familiën beleden haar. Naast de Roomschen leefden hier de Onroomschen in die velerlei schakeeringen, eigen aan het Protestantisme, dat bij eenheid van geloofsbeginsel

veelheid toelaat van geloofsopenbaring en geloofsomschrijving, waardoor het zoowel Coornhert als Datheen, zoowel Menno als Arminius onder zijn belijders telde.

Juist dit maakte de regeling der godsdienstige aangelegenheden in den nieuw in te richten Staat zoo moeielijk. Want één ding stond vast: er moest een band zijn tusschen den Staat en de Kerk, die er in werd erkend. Dat er scheiding zou kunnen zijn van kerk en staat, was den meesten een utopie, een ondenkbaar iets. Dat er vrijheid van godsdienst zou kunnen wezen voor allen, docht hun eveneens eene onmogelijkheid. Slechts enkele zeer hoogstaande mannen, waaronder natuurlijk Prins Willem, de man, die den meesten zijner tijdgenooten eeuwen vooruit was, konden die gedachte koesteren en zelfs een poging aanwenden om haar te verwerkelijken.

Op de eerste Staten-vergadering te Dordrecht, besloten de Staten onder zijn leiding „dat gehouden sal worden vrijheid van religie, en dat een iegelijk de zijne in het openbaar, in kerk of kapel, naar het de Overheid zal goeddunken, vrij oefenen sal, zonder dat daarin iemand overlast mag lijden". Maar dit besluit is nooit uitgevoerd. Er kwam verzet. De eerste maanden van 1573 kwamen er in vele steden tooneelen voor, die in hun anti-Roomsche strekking deden denken aan den beeldenstorm van 1566. Het volk verstaat niet, dat de Overheid kan dulden de Pausche afgoderij naast de ware belijdenis van het Evangelie. De Regenten zien weldra in dat de denkbeelden van den Prins ter wille van de orde niet te verwerkelijken zijn en besluiten de uitoefening van den Roomschen godsdienst te verbieden. In 1575 eischen de Staten van den Prins, wien de hooge Overheid over deze landen wordt opgedragen, dat hij de Gereformeerde religie zal handhaven en de uitoefening der Roomsche weren en, wordt in 1583, bij de Unie van Utrecht, ook al niet vastgesteld, dat de Gereformeerde religie de heerschende zal zijn, men handelt voortaan

alsof dit besluit is genomen. Niet weinig werkte hieraan mede het optreden van Parma in de Zuidelijke Nederlanden. Overal, waar hij zegevierend binnentrok, werden de niet-Roomschen gebannen en waar zouden de Vlaamsche Gereformeerden met hun vurig en hartstochtelijk karakter anders henentrekken dan naar het Noorden, waar zij met open armen werden ontvangen en de Gereformeerde strooming krachtig versterkten?

De Gereformeerde religie, religie van Staat. Dat is voortaan de geldende regel. Wie haar niet belijden, maar van haar in gevoelen verschillen — dissentiëeren — mogen in het land blijven wonen; „niemand sal men ter cause van de religie mogen achterhalen of ondersoecken", maar in het openbaar mogen zij hun godsdienst niet uitoefenen.

In hoeverre dit besluit is uitgevoerd en welke plaats de Dissenters in de 17e eeuw in de Noordelijke Nederlanden hebben ingenomen, zullen wij in het volgende, als in vogelvlucht [1]), overzien.

De toestand van de Roomschen was in het begin der 17e eeuw hier verre van aantrekkelijk. Hoewel zij nog de meerderheid uitmaakten in de provinciën Gelderland, Friesland, Overijsel, Groningen en Utrecht en een zeer aanzienlijk deel van Holland en Zeeland tot de hunnen behoorde, worden zij overal om hun geloof teruggedrongen. Oude geslachten, die sedert onheuglijke tijden in de regeering der steden hadden gezeten, zien hoe in hun plaats ketters en geuzen zich indringen, want de bevoegdheid tot het bekleeden van staatsambten is verbonden aan het belijden

[1]) Dit kan niet anders door de veelheid van stof en de beperktheid van plaatsruimte. Voor de literatuur zie men de bekende geschriften over de Nederl. kerkgeschiedenis en over de geschiedenis der Doopsgezinden, Lutherschen, Remonstranten en R. Katholieken, maar in het bizonder verwijs ik voor het verstaan van de geestelijke stroomingen dier dagen op Dr. C. B. Hylkema Reformateurs, 2 Dl. en voor de interessante bizonderheden over de geschiedenis der Joden op J. M. Hillesum, Uri-ha-Levi, 1904 en „de Alliance", 1908, No. 8—9.

van de Gereformeerde religie. Het wordt hun onmogelijk gemaakt hunne kinderen in hun geest te doen opvoeden, want het Roomsche onderwijs is verboden en aan de Belgische Universiteiten of aan de Jezuïtenscholen mochten zij hen op zware straffen niet toevertrouwen. Hunne geestelijken worden gebannen; hun aartsbisschop Sasbout Vosmeer, die in 1602 „om de ketters niet nog meer te verbitteren" niet als aartsbisschop van Utrecht, maar als aartsbisschop van Filippi i. p. i. wordt gewijd, moet reeds in 1603 zijn zetel naar Keulen verplaatsen. Hunne godsdienstoefeningen worden belet — het eenige wat zij mogen doen is stille zijn en arbeiden.

Als men dit alles leest, schijnt het bijna een wonder dat de Roomsche kerk hier in de 17e eeuw niet geheel is uitgeroeid. Hoe konden toch hunne kinderen en kleinkinderen nog Roomsch blijven, wanneer al deze bepalingen werden uitgevoerd en zij verstoken bleven van hetgeen hen in hun geloof zoude kunnen opbouwen? Het is dan ook een feit, dat het getal Roomschen voortdurend afnam. Terwijl hun getal in 1623 400.000 bedraagt, is het in 1701 tot 330.000 verminderd, terwijl de bevolking in het geheel was toegenomen. Op het platte land trad men op zeer eenvoudige wijze tegen hen op. De nog dienstdoende pastoors werden, zooals in Gelderland bij placcaat gelast „Gods woord overeenkomstig de Hervorming zuiver te verkondigen en hunne bijzitten te verlaten of te trouwen". Wie zich bij dit placcaat niet neerlegde werd afgezet, terwijl in zijn plaats, voor zoover mogelijk — want er was predikantennood — een predikant werd aangesteld, die den Heidelberger Catechismus beleed. De meeste gemeenteleden lieten zich zulk een verandering welgevallen en bleven ook nu trouw naar het oude kerkgebouw gaan. Want niet allen, die tot de Roomsche kerk heetten te behooren, waren overtuigd Roomsch. In 1621 klaagt een Jezuïet, die in Delft werkt, dat er onder de 2000 Roomschen,

die daar zijn, wel 1300 zijn te vinden, die voor de kerk weinig liefde aan den dag leggen, en met de grootste moeite tot meerderen ijver moeten worden opgewekt. Wanneer het in 1621 zóó droevig gesteld was, toen het nog-Roomsch-zijn een zekere beginselvastheid eischte, daar men er moeielijkheden om had door te maken, hoeveel treuriger zal het dan gesteld zijn geweest aan het eind van de 16e eeuw, toen noch de verdrukking, noch de krachtige arbeid der wereldlijke en der reguliere geestelijken de Roomschen samenbond en sterkte en toen velen, die niet voor Spaanschgezind wilden aangezien worden of gaarne het ambt, dat zij bekleedden, wilden behouden, alleen daarom reeds de Roomsche kerk den rug toekeerden? Velen deden dit dan ook; maar al werden zij „niet-Roomsch", daarom werden zij nog niet „Gereformeerd". Men onderscheidde in dezen tijd „Gereformeerden" en „vrienden of liefhebbers van de Gereformeerde religie", maar nader omschrijven deed men die vriendschap en liefde niet, en — er is immers ook eene platonische?

Ging het zielental der Roomschen in de 17e eeuw achteruit, toch is het opmerkelijk dat het niet nog veel meer is geschied, als men let op de voorrechten aan het Gereformeerd-zijn verbonden, op de actie, door de predikanten tegen hen onderhouden en op de vele placcaten, die de Overheid tegen hen uitvaardigde. Het wijst op den krachtigen arbeid der Roomsche geestelijken, die alles voor den bloei hunner kerk over hadden, op den beginseltrouw van vele leden en dan wordt het verklaard door het karakter der Nederlanders.

Nederland is het klassieke land der gewetensvrijheid. Toen in de 16e eeuw de strijd tegen Spanje werd gestreden, was het den meesten om gewetensvrijheid te doen. Niemand minder dan Beza spreekt het uit. En in den grond der zaak is het altoos zoo gebleven. Natuurlijk zijn er ook wel eens fel anti-Roomsche stroomingen heerschend

geweest; als bijv. de vijandelijkheden in Munsterland uitbreken, verdenkt men de Roomschen van heulen met den vijand, gelijk men ze altoos van heulen met Spanje beschuldigt, en breekt de haat tegen hen los, zie het scherpe placcaat van 1667; als Lodewijk XIV het edict van Nantes intrekt, 1685, loopt het volk tegen de Papisten te hoop enz., maar toch, — overziet men de geheele 17e eeuw, dan moet men erkennen, dat het leven der Roomschen hier zeer dragelijk was. Zoowel staatkundige als handelsbelangen werkten bovendien hieraan mede.[1]

Het was toch ongeraden om een groot deel van de bevolking — en in 1618 vormen, volgens het getuigenis van Oldenbarnevelt, de Protestanten nog slechts $^1/_3$ daarvan — tot wanhoop te brengen door ze in deze moeielijke tijden openlijk partij te doen trekken voor hunne Spaansche geloofsgenooten; evenzeer om door groote gestrengheid de welvaart van het gemeentebest in gevaar te brengen. De macht en het aanzien van de republiek waren immers voor een goed deel een gevolg van den toenemenden bloei van den handel en het gevaar lag voor de hand, dat bij streng optreden de gegoede Roomsche handelaren uit Nederland zouden vertrekken en vele vreemde kooplieden ons land zouden mijden. In het algemeen waren de Magistraten dan ook wel bereid om op het aandringen der Gereformeerde predikanten placcaten uit te vaardigen tegen Paapsche stoutigheden, maar zij waren niet even bereid om die placcaten te handhaven of de oogluikend toegestane overtredingen ervan te straffen.

Zulke overtredingen nu kwamen gestadig voor. Verboden waren Roomsche godsdienstoefeningen, waarin de mis werd gecelebreerd, maar de schout en baljuw die te zorgen hadden, dat zij niet voorkwamen, waren wel te vinden om ze toe te staan, als hun maar iets ter compensatie gegeven werd. Reeds in 1594 wordt de baljuw te

Grootebroek beschuldigd, dat hij voor Fl. 80.— p. j. aan de Papisten de exercitie hunner religie had veroorloofd. Dat achtte men toen ongehoord, maar zulk misbruik is in de 17e eeuw een soort gewoonterecht geworden, waarvan de Roomschen gebruik maakten. Natuurlijk is dit niet te verdedigen, maar begrijpelijk is het wel. Het was ondenkbaar, dat de placcaten zouden kunnen worden opgeheven, daartegen zou groot verzet geweest zijn. Toepassing van de placcaten was van belang voor baljuw en schout, omdat hun bezoldiging in verband stond met de boete op de overtreding ervan gesteld. Wilden zij overtreding door de vingers zien, dan moesten zij òf geldelijk nadeel lijden òf eenige compensatie ontvangen. En de Roomschen waren bereid te compenseeren. Een ieder wist van deze dingen af. Maar, ook de welwillendheid der schouten zou de Roomschen niet gebaat hebben, wanneer niet de ijver der toenmalige geestelijken bezielend en sterkend op de gemeenteleden had gewerkt.

In 1602 was Sasbout Vosmeer, die eerst als Vicaris-generaal en later als Apostolisch Vicaris had gefungeerd, aartsbisschop geworden. Met alle kracht ijverde hij voor de belangen zijner geloofsgenooten. Hij trok het land door en organiseerde zooveel hij kon; het getal priesters was echter klein. Bij Haarlem en Utrecht waren er nog al, maar geheele streken zaten zonder. Niet alleen hiertegen had hij te kampen, maar ook had hij moeielijkheden met de reguliere (ordens-) geestelijken, die waren binnengekomen. Sedert 1592 waren de Jezuieten hier werkzaam; wel weinig in aantal, maar stoutmoedig in hun optreden; zij wilden zich aan zijn gezag niet onderwerpen en dit gaf aanleiding tot moeielijkheden, die niet ophielden, toen hij stierf en Filippus Rovenius in zijn plaats werd benoemd. Onder laatstgenoemde steeg het getal geestelijken aanzienlijk. Waren er in 1616 ongeveer 200, in 1650 was het getal verdubbeld. Ook de reguliere geestelijken werden al tal-

rijker. In 1616 waren er 15 Jezuïeten, in 1650: 70 en bovendien 26 Franciscanen, 27 Dominicanen, 11 Augustijnen, 7 Capucijnen, 4 Carmelieten en 5 Benedictijnen. De wrijving tusschen reguliere en wereldlijke geestelijken nam hierdoor wel toe, maar ook vermeerderde de arbeid in de gemeenten. Al geregelder kwamen de geloovigen in de verschillende plaatsen samen, omdat zij zekerder op priesters konden rekenen.

In Amsterdam, de eenige stad, waar de Roomschen nooit een recognitie hebben betaald voor de vrijheid, die zij er genoten, kwam men in bizondere huizen bijeen. Geestelijke zusters (klopjes) gingen rond bij de enkele geloovigen, die haar door den priester waren aangewezen om te „kloppen" en de boodschap te brengen waar en wanneer godsdienstoefening zou worden gehouden. Tijdens den dienst stonden zij aan de deur om te voorkomen dat vreemden binnen kwamen. Een van de oudste plaatsen van samenkomst is ,,Ons-lieve-Heer-op-Solder", een kerkje, dat volgens de overlevering al tegen het eind der 16e eeuw werd gebruikt.

Ook in nachtelijke uren hield men godsdienstoefening. In de veenen tusschen Leiden, Amsterdam en Utrecht woonden omstreeks 1620 wel 50.000 Roomschen; zij kwamen ten getale van 1000 à 1500 bijeen in nachtelijke samenkomsten. In het openbaar durfden zij zich anders ook wel bewegen. Zoo vooral in de omstreken van Hoorn. In Nibbixwoud had bijv. op den jaardag van St. Olof, den patroon van de plaats, een processie plaats van wel 1500 menschen, die er heen trokken om hun vee te laten zegenen en bekend is hoeveel vergeefsche pogingen de Staten hebben aangewend om de Roomsche godsdienstoefeningen in de huizen van den Franschen gezant en van den Resident van Venetië in den Haag te doen ophouden. Bovendien werd in menig particulier huis hier en elders de mis bediend. Verschillende burgers bezaten daarvoor een kelk en een altaarsteen met misbenoodigdheden. Dat

zeer velen in het bezit ervan waren, blijkt wel als men bedenkt, dat Rovenius in één jaar — 1628 — 250 miskelken en 300 altaarsteenen voor de Hollandsche missie wijdde.

Langzamerhand, en vooral in de tweede helft der 17e eeuw nam de vrijmoedigheid der Roomschen toe. In 1655 verschijnt er een pamflet onder den titel: ,,Vruchtelosen Biddach", waarin ons de toestand dier dagen wordt geteekend. ,,Hoe krielen" — zoo lezen wij daar — ,,steden en dorpen van Papen, Kloppen, Quesels en andere verleydende geesten? Is iewers één predicant, daar syn dikwils ses Papen tegen, hoe kan door soo weynig arbeiders aan d'eene zijde het huys Christi wel geboud worden, daar aan d'ander zijde soo veele staan af te breken... en 't schrikkelijxste is, dat 't samen-rot om den Heere der heerlijkheyt daaglijx in haar verfoeijelijke misse op 't schavot te stellen". „Is dat reformeeren in Hollant, dat de Papen in openbare wegen, selfs in haar afgodisch gewaat sig mogen vertoonen; de tekenen van de Beeste, crucifixen op haare huysen setten"... enz? ,,Noyt heeft ons land geleden slimmer deformatie".

Velen zijn het met den schrijver eens. Eind van dat jaar dienen Gedeputeerden van de N. en Z. Holl. Synoden een remonstrantie in bij de Staten, waarin voorgesteld wordt dat „alle Roomsche mispriesters en andere geestelijke persoonen sonder onderscheid de vrije en publicque wooninge in Holland en West-Friesland wordt opgeseid en verbooden". Maar de Staten zijn niet te bewegen hierop in te gaan. Zij laten weten dat dit iets nieuws zou zijn en strijden met de beginselen der Republiek.

Met dat jaar is dan ook de tijd van het nemen van nieuwe maatreglen tegen het uitoefenen van den Roomschen godsdienst in Holland voorbij. Men spreekt het niet openlijk uit, maar volgt de oude taktiek dat men zich bereid verklaart, maatregelen tegen hen te nemen, en het telkens uitstelt.

Van opzettelijke verdrukking der Roomschen kan men voortaan moeielijk spreken, zij staan natuurlijk niet gelijk met de Gereformeerden; dat was in de 17e eeuw nog een onmogelijkheid, maar zij kunnen als rustige burgers hier leven en hunne godsdienstoefeningen ook over dag op vaste tijden houden. In Amsterdam verleent de Magistraat zelfs vergunning tot het inrichten van bedehuizen, mits men voorkwam dat door het ophoopen van kerkgangers of het stilstaan van sleden de aandacht werd getrokken. Uiterlijk mochten hunne bedehuizen evenmin als die der andere Dissenters iets kenmerkends dragen. Al meer nieuwe staties werden opgericht; het getal priesters vermeerderde: in 1701 waren er in het geheel een groote 800, terwijl het getal reguliere geestelijken, tegen wier invloed ook de Apostolische Vicarissen Johannes van Neercassel (gest. 1686) en Petrus Codde (gest. 1702) zich hadden verzet, waren verminderd tot ongeveer 72. Toch ging het Katholicisme zelf niet noemenswaard vooruit. Overgangen ertoe hadden bijkans niet plaats. Dat dit zoo is, schrijft Codde in zijn verslag van 1701 daaraan toe, dat de Roomschen verstoken waren van alle voorrechten en van het bekleeden van ambten en dat de predikanten scherp toezicht hielden op hunne gemeenteleden, terwijl bekeerlingen zich bloot stelden aan allerlei onaangenaamheden. Maar ook verzwijgt hij niet dat vele Roomschen de kerk verlieten om allerlei overwegingen als huwelijk en dergelijke.

Had het Roomsch-Katholicisme vooral in de eerste helft van de 17e eeuw hier een moeielijken tijd door te maken, wanneer men dit gaat vergelijken met wat het Protestantisme in Roomsche landen had te verduren, dan kan men zeggen, dat de toestand der Roomschen hier zeer goed houdbaar, en in meer dan éen opzicht aangenaam was. En wil men de wijze, waarop men de Roomschen hier behandelde, zien in het rechte licht, dan mag men geen oogenblik

vergeten, dat voor het Gereformeerde volk de strijd tegen Spanje ook geweest was een strijd tegen de Roomsche kerk en dat, na al wat men dezerzijds had ervaren pas langzamerhand het besef kon doordringen, dat men Roomsch kon zijn zonder met den landsvijand te heulen. Èn politiek èn religieus stonden in de 17e eeuw de meeste Nederlanders tegenover de Roomschen, de talrijkste Dissenters dier dagen.

Waren de Roomschen onder de Dissenters in het begin der 17e eeuw zeer talrijk, een eveneens zeer aanzienlijke plaats onder hen wordt ingenomen door de Doopsgezinden. In de Noordelijke Nederlanden waren zij reeds talrijk toen er nog van geen Calvinisme sprake was en later, vooral na 1571 werden zij aanzienlijk versterkt door de vele vluchtelingen, die zich hier uit Vlaanderen vestigden.

Omstreeks 1536 waren Menno Simons, Dirk Philips e. a. begonnen met hunnen organisatorischen arbeid, waardoor zij de verspreide Doopsgezinde elementen samenbonden tot een gemeente, die ingericht was naar Apostolisch voorbeeld en waarin een zeker gezag werd uitgeoefend door de oudsten, die doopten en het Avondmaal bedienden en die door coöptatie en handoplegging tot hun ambt werden geroepen. De Doopsgezinden wilden hier op aarde zijn de ware gemeente, de ware kerk van Christus. Zij konden niet in de verwereldlijkte staatskerk blijven; zij achtten het niet mogelijk haar te hervormen; zij wilden de oude Apostolische kerk in haren ouden vorm oprichten. Zoo kwamen zij samen in bijeenkomsten, waar zij met elkander de Schrift lazen, een vermaning werd gehouden, de Doop werd toebediend aan degenen die geloofden, het Avondmaal werd rondgediend aan de leden en in stilte werd gebeden. Het Christendom bestond voor hen vooral in de gehoorzaamheid aan het gebod en het voorbeeld van Christus. Dogmatische vragen trokken hen niet. Wars van al wat naar scholastiek zweemt, vergenoegden zij er zich

mede Gods geboden in een „afgestorven leven te gehoorzamen met een rein en gelaten hart".

Daarom hechten zij groote waarde aan den ban. Door hem streng uit te oefenen kan de gemeente zuiver worden bewaard. Een gevolg hiervan was ook de mijding van hen, die als onwaardige leden waren afgesneden, iets, wat tot heel veel scheuring en moeielijkheid heeft aanleiding gegeven. Mede een gevolg van hun gebonden zijn aan den Bijbel en de geboden van Christus is hun bewustzijn van het ongeoorloofde van den eed en van hun plicht tot weerloosheid, tot het niet dragen van het zwaard. Te dezen opzichte schenen de geboden hun zeer duidelijk te zijn.

Toen de Gereformeerden tegen het einde der 16e eeuw de toongevende Protestanten waren geworden, traden zij ook tegen de Doopsgezinden op. Reeds op de Synode van 1574 vragen zij aan de Staten om toch geen Doopsgezinde te dulden, die den eed niet aflegt en de inwonende Doopsgezinden te noodzaken hunne kinderen te laten doopen en ter kerke te komen. Tot zoo iets was Willem van Oranje natuurlijk niet te bewegen. Hij handhaaft hen en ook de Staten zijn te hunnen opzichte welwillend. In 1588 besluiten die van Holland, dat de ingezetenen van Bodegraven, die tot het houden der wacht op hun dorpen waren opgeroepen, maar verzocht hadden ongemoeid te mogen blijven van het gebruik der wapenen „niet tegen haar gemoedt ende gesintheyt tot het gebruick van de wapenen en sullen gedwongen worden", maar een plaatsvervanger moeten aanstellen en het geweer betalen, dat zij zich anders toch zelf hadden moeten aanschaffen. Ook ten opzichte van hunne bezwaren tegen den eed worden zij ontzien, want „mannen-waerheyt" wordt bij sommigen, zooals de schippers — waartoe veel Doopsgezinden behoorden — „in plaatse van eed aangenomen" in 1597. Zij leven hier dan ook betrekkelijk ongestoord, zij het ook

teruggetrokken. Dit hindert niet alleen de Gereformeerde predikanten, die in 1597 klagen: „Daerentusschen soo worden den Wederdoopers de volkomene oefeninghe ghepermitteert van hunne valsche religie datse bannen ende afsnijden soo sij goet vinden . . . datse trouwen in hunne vergaderingen teghen de publieke ordonnantien ende placcaten . . . soodat se nerghens in van yemanden worden verhindert", maar ook de Lutherschen in Amsterdam, die in 1599 er op wijzen, dat zij worden verhinderd samen te komen, terwijl anderen „als Mennisten en dergelijken op solders hun vergaderingen in groote menigte houden". Meer dan eens hebben de Doopsgezinden de tegenwerking van de heerschende kerk ervaren. Velerlei geschriften kwamen tegen hen uit, waarin zij werden voorgesteld als loochenaars van de erfzonde, de prædestinatie, de godheid van Christus en soms gelukte het den Gereformeerden ook de Overheid te bewegen de stichting van nieuwe gemeenten officiëel te verbieden, 1651.

In 1670 verschijnt er in Deventer tegen hen een geschrift, waarin de schrijver tracht de Magistraat daarvan te overtuigen, dat de Doopsgezinden geen conventikels mogen houden. Hij heeft daarvoor 5 gronden: 1°. Zij zetten hun deur open voor de zielverdervende ketterij der Socinianen. 2°. Zij verachten grovelijk door leer en praktijk het ambt der Overheid. 3°. Zij zijn geen gedulde secte. 4°. Zij weten zich kunstig in de stad uit te breiden door jong te trouwen. 5°. Zij weten tot zonderlinge schade van vele Gereformeerde burgers, de nering tot zich te trekken; zij plaatsen door hun vermogen hunne winkels in het beste en op het gelegenste van de stad, voorzien die winkels met zeer goede waren en nemen niet de hoogste winst". Vooral dit laatste argument, dat erg naar protectionisme, en nog wel van het minder goede, riekt, is opmerkelijk. In de rechten der burgers deelden de Doopsgezinden in Deventer niet; het bakkersgilde wilde geene Doopsgezinde leer-

jongens aannemen, en uit het Brouwersgilde werden ze geweerd.

Evenals hier ging het in meerdere of mindere mate ook elders. Hun weerloosheid was bovendien een geschikt middel om geld van hen los te krijgen. In Groningen betalen „de gesamentlijcke Mennoniten jaarlyx een sekere (som) aan de stadt, ter regarde dat sy vrij syn van de actuele Borgerwachten". Dit wachtgeld bedroeg in 3½ jaar een groote Fl. 4000.—, een werkelijk niet onbelangrijke bate voor de stad.

In Deventer sluit de stad een overeenkomst met hen „dat de Doopsgezinden op eigen kosten twee brandspuiten zouden onderhouden en daarvoor van alle dadelijke wachten en togten vrij souden zijn, tegen betaling van hetzelfde wachtgeld als andere burgers".

Niet echter deze tijdelijke en meestal nog al dragelijke verdrukking belette hun wasdom, dat deed veeleer eigen gedeeldheid. Toen nog in de 16e eeuw de eerste groote scheiding van de Waterlanders en kort daarop die van de Vlamingen en de Friezen ontstond, omdat laatstgenoemden de meer wereldsche, wufte kleeding der Vlamingen niet konden goedkeuren, was er „groot verloop des volcx" en zoo was het ook bij de verdere scheidingen. Hun aantal, dat in het begin der 17e eeuw zeker een groote 200.000 bedraagt, meer dan 1/10 van de toenmalige bevolking, begon in de 17e eeuw af te nemen. Toch hadden zij door hun aantal en hun rijkdom en het karakter hunner leden veel invloed. Meer dan eens leenden zij den Staten groote sommen tot verdediging van het land. Zoo onderhandelden de Groningsche Staten met hen en leenden van hen in de benarde tijden van omstreeks 1672 een f 150.000.—; soms werden zij ook wel tot zulk een leening gedwongen. Aan den anderen kant konden zij hierdoor de Staten bewegen om ten gunste van de elders vervolgde Doopsgezinden op te treden.

Zij behoorden grootendeels tot de gegoede en gezeten

burgerij; tal van dichters, schilders en geneesheeren rekenden zich tot de hunnen. Vooral onder de voorgangers der gemeenten treffen wij veel geneesheeren aan. Aan de theol. faculteiten konden de Doopsgezinden immers niet studeeren; theologen hadden zij niet; hun gepromoveerde liefdepredikers waren in de geneeskunde of in de natuurfilosofie gepromoveerd, zooals Dr. Galenus Abrahamz. de Haan en Dr. Samuel Apostool, beiden bekend uit de groote scheiding, die in 1664 in de Amsterdamsche gemeente plaats had. Toen scheidden zich de „Zonnisten", d.w.z. zij, die in de tot bedehuis ingerichte brouwerij „de Zon" samenkwamen, van de „Lamisten", d. z. die samenkwamen in het kerkgebouw nabij de brouwerij „het Lam"; de meer behoudenden van de meer vrijzinnigen, degenen, die de autoriteit van oudere belijdenissen wilden handhaven, van hen, die alleen de belijdenis wilden doen gelden, „die ieder voor zich uit de Schrift trok". Deze scheiding bleef niet plaatselijk, maar werkte ook verder door.

Tegen het eind der 17e eeuw werden er pogingen aangewend om een kweekschool tot opleiding van predikers te stichten, maar die pogingen slaagden nog niet; eerst de 18e eeuw zag de kweekschool ontstaan, die meerdere tijdperken van bloei heeft gekend.

Stil gingen de Doopsgezinden in de 17e eeuw hunnen weg. Zij stonden vooraan in handel, wetenschap en kunst en wat hen kenmerkt wordt uitgesproken in dit rijmpje, dat hun levenswijsheid vertolkt:

God en niemand meer te vreezen,
Wel te doen en vrolijk wezen,
Eer aandoen zijn overigheid,
Vroom te leven in stilligheid,
Buyten dienst van staat en kerk,
Vlijtig in zijn eigen werk,
Goed tot nooddruft en niet meer:
Zulk een leven ik begeer.

Niet zoo talrijk als de Doopsgezinden waren de

Lutherschen in het begin der 17e eeuw. Meer dan 6 à 7000 zullen er wel niet geweest zijn. In Woerden was een niet-onaanzienlijke, maar niet-talrijke gemeente blijven bestaan, nadat door het optreden der Staten de parochiekerk aan de Lutherschen was ontnomen, die zij, sedert zij de zijde van den Prins gekozen hadden, hadden bezeten. Overigens hadden zij zich bijna allen, sedert den val van Antwerpen, 1585, in de Noordelijke Nederlanden en vooral in Amsterdam gevestigd, waar zij versterkt waren door de Duitsche elementen, die er zich ter wille van den handel bevonden. Behalve op de genoemde plaatsen bestonden er in 1600 kleine gemeenten in Leiden, Haarlem, Rotterdam en Middelburg, die steun en hulp behoefden om te kunnen bestaan. In den loop der 17e eeuw nam haar getal echter niet onaanzienlijk toe. Zeer sterk breidde de Amsterdamsche gemeente zich uit. Bedroeg het getal doopelingen in 1600 ongeveer 60, in 1700 was het tot 1100 geklommen en dus verzeventienvoudigd. Bovendien ontstonden nieuwe gemeenten, zooals in Enkhuizen, waar het geslacht der Tatinghoff's uit Friedrichstadt a. d. Eider gekomen was en waarheen de ossenhandel meermalen per jaar Lutherschen bracht; Hoorn, waar zich ook ossenhandelaren hadden gevestigd en de eerste Duitsche predikant doopte met behoud van het exorcisme, dat in de oudste Nederlandsch-Luthersche gemeenten niet werd gevonden; Den Haag, Amersfoort, Arnhem, Bergen op Zoom, Groningen, Zutphen, Leeuwarden, Nijmegen, en andere plaatsen, waar Duitsche garnizoenen gemeenten in het leven riepen; Kuilenburg, waar de Graaf van Waldeck in 1640 een Luthersch hofprediker aanstelde; Gouda, waar de Duitschers een predikant uit Essen beriepen; Deventer, waar Duitsche dekenhandelaren zich hadden gevestigd en nog eenige anderen, in het geheel 34. De opkomst en bloei van de steden van ons vaderland lokten tal van Duitschers hierheen en zij, die in hun vaderland behoorden tot een

staatskerk, die de Augsb. Confessie beleed, wilden ook hier aan hun kerk trouw blijven en stichtten de nationaal-confessioneele, Duitsch-Luthersche gemeenten in Nederland.

Al naar gelang de Duitschers zich meer inburgerden, verkregen de gemeenten een meer Nederlandsch karakter en werd het Hoogduitsch van de preek vervangen door het Nederduitsch (in Amersfoort preekte men nog in 1711 in het Hoogduitsch, in Nijmegen nog in de vorige eeuw; in Amsterdam tot het midden der 17e eeuw), want natuurlijk had het verblijf in het nieuwe vaderland grooten invloed op de hier gevestigde Lutherschen. Men kan dan ook bijna geregeld het volgende opmerken: Sommigen, de leden van de 3e of 4e generatie dergenen, die zich hier voor het eerst vestigden, worden geheel en al Nederlanders; zij scheiden zich af van de Luthersche kerk om in de heerschende kerk een plaats te vinden en de gelegenheid te hebben zich in het staatkundig leven te bewegen. Anderen worden al meer Nederlandsch gezind, maar blijven in de kerk, waarin zij geboren zijn en trachten haar te vernederlandschen, niet zonder vrucht het niet-nationale bestrijdende. De groote menigte dergenen, die zich hier vestigen — en de toevloed van Duitschers was aanzienlijk — is echter volbloed Duitsch gezind.

Voortdurend kan men er dan ook getuige van zijn hoe in de Luthersche gemeenten een strijd gestreden wordt tusschen de Duitsche en de meer-Nederlandsche strooming, een strijd tusschen het Lutherdom, dat de Saksische of Noord-Duitsche ideeën huldigt en het Lutherdom, dat de Nederlandsche traditie getrouw is of zich aan den Nederlandschen invloed niet onttrekt.

Wat moet er bij het Avondmaal worden gereikt: brood of ouwel? Is dit een adiaforon (een onverschillig iets) of niet? Dit is een vraag, die de Rotterdamsche gemeente in de 17e eeuw een tijd lang heeft geschokt en waarin Himius, de leerling van Episcopius, zich schaart aan de

Lutherschen in het begin der 17e eeuw. Meer dan 6 à 7000 zullen er wel niet geweest zijn. In Woerden was een niet-onaanzienlijke, maar niet-talrijke gemeente blijven bestaan, nadat door het optreden der Staten de parochiekerk aan de Lutherschen was ontnomen, die zij, sedert zij de zijde van den Prins gekozen hadden, hadden bezeten. Overigens hadden zij zich bijna allen, sedert den val van Antwerpen, 1585, in de Noordelijke Nederlanden en vooral in Amsterdam gevestigd, waar zij versterkt waren door de Duitsche elementen, die er zich ter wille van den handel bevonden. Behalve op de genoemde plaatsen bestonden er in 1600 kleine gemeenten in Leiden, Haarlem, Rotterdam en Middelburg, die steun en hulp behoefden om te kunnen bestaan. In den loop der 17e eeuw nam haar getal echter niet onaanzienlijk toe. Zeer sterk breidde de Amsterdamsche gemeente zich uit. Bedroeg het getal doopelingen in 1600 ongeveer 60, in 1700 was het tot 1100 geklommen en dus verzeventienvoudigd. Bovendien ontstonden nieuwe gemeenten, zooals in Enkhuizen, waar het geslacht der Tatinghoff's uit Friedrichstadt a. d. Eider gekomen was en waarheen de ossenhandel meermalen per jaar Lutherschen bracht; Hoorn, waar zich ook ossenhandelaren hadden gevestigd en de eerste Duitsche predikant doopte met behoud van het exorcisme, dat in de oudste Nederlandsch-Luthersche gemeenten niet werd gevonden; Den Haag, Amersfoort, Arnhem, Bergen op Zoom, Groningen, Zutphen, Leeuwarden, Nijmegen, en andere plaatsen, waar Duitsche garnizoenen gemeenten in het leven riepen; Kuilenburg, waar de Graaf van Waldeck in 1640 een Luthersch hofprediker aanstelde; Gouda, waar de Duitschers een predikant uit Essen beriepen; Deventer, waar Duitsche dekenhandelaren zich hadden gevestigd en nog eenige anderen, in het geheel 34. De opkomst en bloei van de steden van ons vaderland lokten tal van Duitschers hierheen en zij, die in hun vaderland behoorden tot een

staatskerk, die de Augsb. Confessie beleed, wilden ook hier aan hun kerk trouw blijven en stichtten de nationaal-confessioneele, Duitsch-Luthersche gemeenten in Nederland.

Al naar gelang de Duitschers zich meer inburgerden, verkregen de gemeenten een meer Nederlandsch karakter en werd het Hoogduitsch van de preek vervangen door het Nederduitsch (in Amersfoort preekte men nog in 1711 in het Hoogduitsch, in Nijmegen nog in de vorige eeuw; in Amsterdam tot het midden der 17e eeuw), want natuurlijk had het verblijf in het nieuwe vaderland grooten invloed op de hier gevestigde Lutherschen. Men kan dan ook bijna geregeld het volgende opmerken: Sommigen, de leden van de 3e of 4e generatie dergenen, die zich hier voor het eerst vestigden, worden geheel en al Nederlanders; zij scheiden zich af van de Luthersche kerk om in de heerschende kerk een plaats te vinden en de gelegenheid te hebben zich in het staatkundig leven te bewegen. Anderen worden al meer Nederlandsch gezind, maar blijven in de kerk, waarin zij geboren zijn en trachten haar te vernederlandschen, niet zonder vrucht het niet-nationale bestrijdende. De groote menigte dergenen, die zich hier vestigen — en de toevloed van Duitschers was aanzienlijk — is echter volbloed Duitsch gezind.

Voortdurend kan men er dan ook getuige van zijn hoe in de Luthersche gemeenten een strijd gestreden wordt tusschen de Duitsche en de meer-Nederlandsche strooming, een strijd tusschen het Lutherdom, dat de Saksische of Noord-Duitsche ideeën huldigt en het Lutherdom, dat de Nederlandsche traditie getrouw is of zich aan den Nederlandschen invloed niet onttrekt.

Wat moet er bij het Avondmaal worden gereikt: brood of ouwel? Is dit een adiaforon (een onverschillig iets) of niet? Dit is een vraag, die de Rotterdamsche gemeente in de 17e eeuw een tijd lang heeft geschokt en waarin Hirnius, de leerling van Episcopius, zich schaart aan de

zijde van de oude Antwerpenaren en zich plaatst tegenover den Hamburgschen invloed, die in Amsterdam heerschend was geworden, waar men alleen van ouwel weten wil.

Is het Consistorie (Ouderlingen en predikanten) het, dat excommuniceeren moet dan wel de predikant alleen? Hierover wordt in Amsterdam een tijd lang gestreden. En het is de Duitsche Colerus, die ook ten opzichte van den privaat-biecht de Nederl. traditie niet kent of verkeerd acht, die zich plaatst tegenover het Consistorie, dat eigen recht wil handhaven en geen nieuw pausdom wil stichten in het predikantschap.

Is het gewenscht de a.s. leeraren allen naar Duitschland te zenden en ze daar te doen opleiden in geheel Duitschen geest, dan wel ze in Nederland te onderrichten voor de gemeenten, zooals ze daar zijn? Zoo vroegen velen in verschillende gemeenten en het antwoord was verschillend, al naar gelang men behoorde tot de Nederlandsche fractie, die naar Coenraad Hoppe, „den lutherschen Gamaliël, den vader der Hollandsche leeraren" ook wel de Hoppeaansche heet, dan wel tot de Wittenbergsche of Hoogduitsche fractie, die den 4en Mei 1661 en later telkens weer besluit: „dat de alumni op een duitsche akademie onzer Confessie moeten studeeren voordat zij beroepelijk zouden kunnen zijn". Deze laatste fractie zet in 1667 door, dat „voortaan geen personen met vrouwen buiten de religie onzer Confessie gehuwd, tot ouderlingen of diakenen zullen worden genomen ,maar buiten de kerkenregeering zullen gelaten worden".

In deze en andere zaken is er voortdurend wrijving tusschen de meer-Nederlandsche en meer-Duitsche elementen en die wrijving is in de Luthersche kerk nooit geheel weggenomen. In bijna elke kwestie speelt niet alleen het confessioneele, maar ook het nationale een rol.

Deze Luthersche gemeenten werden in de Nederlanden na 1604 bijna overal ongestoord oogluikend toegelaten.

In genoemd jaar had de laatste vervolging in Amsterdam plaats. Daar was Plancius, de vurige Vlaming, predikant bij de Hervormden; hij had op den Hemelvaartsdag de Lutherschen beschuldigd, dat zij, als aanhangers van de leer der Ubiquiteit, niet aan de hemelvaart van Christus geloofden. De Lutherschen verdedigden zich hiertegen, maar tot hun nadeel meende Philipp Nicolai uit Hamburg zich in den strijd te moeten mengen en hij schreef een boek, dat niet alleen het Confessioneele maar ook het Nederlandsch-nationale gevoel kwetste. Krachtig trad de Overheid tegen de Lutherschen op in Amsterdam en Rotterdam en hadden zij niet zulke voortreffelijke pleitbezorgers gehad als de koning van Denemarken, de bewaarder van de Sont, dien én de Regeering van Amsterdam èn de Staten naar de oogen hadden te zien, vermoedelijk zou die vervolging niet reeds zoo spoedig hebben opgehouden. In de kleinere steden had zij toch ook nog na dien tijd plaats. In Enkhuizen werden de samenkomsten voortdurend door Burgemeesters belet en in Alkmaar wordt „16 April 1641 door de stadswerklieden, metselaars en timmerlieden 's morgens te 2 uur de (pas ingerichte) Luthersche vergaderplaats gelijkerhand omvergehaald door houweelen, bijlen, brandladders en ander gereedschap; blijvende echter de muur ter hoogte van 10 of 12 voeten staan. De soldaten op stoepwacht, die met stille trom rondom de plaats bezet hadden, schooten na het omverhalen der kerk eindelijk los en keerden met slaande trommel na 't stadhuis, daar zij met eenige tonnen bier lustig vrolijk waren". In het algemeen hadden de Lutherschen echter geen klagen. Het ging hun als den Roomschen en den Doopsgezinden: er waren wel placcaten tegen hen, maar uitgevoerd werden zij niet.

„Ten platten lande in Holland mogen geen vergaderingen of kerken van de Luthersche gemeente gemaakt worden op poene als bij 't Plac. v. 't Hof v. Holland

5 Febr. 1655". „Geen Luth. officieren mogen er onder de generaliteit zijn vlgs. Resol. Staten 28 Dec. 1683". Zoo zijn er meer officiëele bepalingen, maar de gemeente te Bodegraven hield toch in de 17e eeuw geregeld hare godsdienstoefeningen en onder de baljuws en schouten waren ook Lutherschen. Hoewel niet officieel erkend, werden de Lutherschen ongemoeid gelaten, daar zij in menigen tak van handel en nijverheid vooraan stonden.

Liet de Magistraat de Lutherschen nogal ongemoeid toch is de 17e eeuw voor de Lutherschen geweest een eeuw van veel strijd, want in hunne gemeenten heeft het nog al eens gestormd. Hunne gemeenten waren autonoom, al waren verscheidene ook door financiëele banden aan Amsterdam gebonden. Zij vormden een eenheid, maar krachtig was die eenheid niet. In 1605 was de eerste poging gedaan om tot grootere eenheid te komen. Toen hadden eenige gemeenten besloten eenheid in leer en ceremoniën te handhaven en was de leidende plaats van Amsterdam erkend, maar een andere dan een zedelijke band was niet gelegd. Zulk een anderen band trachtte Amsterdam in 1614 te leggen, toen het opnieuw alle gemeenten tot een Synode opriep en voorstelde dat er een algemeen Consistorie zou worden ingesteld, dat in alle gemeenten de predikanten zou beroepen en alle moeielijkheden in de gemeenten zou moeten oplossen. Woerden verzette zich toen met kracht tegen dit ingrijpen in het autonome leven der gemeenten en, al was de meerderheid op de vergadering niet zoo bevreesd om bepalingen dienaangaande vast te stellen, in de praktijk liep dit ingrijpen in het gemeenteleven alleen op moeielijkheden uit. Dwingend was het gezag van het Algemeen Consistorie niet. Men kon er zich aan onttrekken als men niet gehoorzamen wilde. Langzamerhand kwam dit algemeen Consistorie, in strijd met de eerste bepalingen, in handen van Amsterdam, zoodat het Amsterdamsche Consistorie de algemeene

leiding in handen kreeg. Dit schaadde niet, zoolang er geen geschillen van aanbelang waren, maar toen er in de voornaamste gemeenten groote moeielijkheden ontstonden, waaraan persoonlijke heerschzucht niet vreemd was, toen Amsterdam in 1686 zich de keuze tot het presidentschap op de Synode had aangematigd, toen de Leeuwarder predikant Pesarovius was afgezet om onzedelijkheid en de Deventer Beller om heterodoxie, toen 5 gemeenten uit de broederschap der gemeenten waren uitgesloten en in 1696 Rotterdam door Amsterdam op ergerlijke wijze was behandeld, scheidden zich eenige gemeenten van de oude Synode af en richtten Rotterdam, den Haag, Gouda, Alkmaar, Hoorn, Monnikendam, Zaandam, Enkhuizen, Kampen en Bodegraven een nieuwe Synode op, die onder den titel: Christbroederlijke Unie tegen de oude Synode, die der Fraterniteit, optrad. Een scheur ging toen door de Luthersche gemeenten henen, die voor haar bloei niet bevorderlijk was.

Deze scheur heeft niet te maken met meerdere of mindere gehechtheid aan de belijdenis, maar is een gevolg van de met een organisatorisch streven zoo vaak gepaard gaande zucht om te heerschen en eigen wil door te zetten en van het bewustzijn van vele gemeenten, dat zij als autonome gemeenten zich niet hadden te bukken onder een bestuur, dat met geweld ingrijpen wilde.

Het laatste vierendeel van de 17e eeuw was voor het Lutheranisme in Nederland een tijdperk van veel beweging en veel strijd, maar ook van krachtig leven. In „onzen Bloeitijd", valt ook de bloeitijd van de Luthersche kerken, die krachtig waren in hun nationaal-confessioneel bewustzijn.

Waren de Lutherschen hier te lande uit den aard van hun wezen Dissenters, omdat zij voor het meerendeel behoorden tot een andere nationaliteit en daardoor tot een andere kerk, een echt-nederlandsche strooming wordt door de Remonstranten vertegenwoordigd, die 14 Jan. 1619

op de Synode van Dordrecht worden veroordeeld en tot Dissenters gemaakt. Reeds in de 16e eeuw was er tusschen de Hervormingsgezinden in menig opzicht verschil van opvatting. De Noordelijke Nederlanders, onder wie een Jan Arendsz, Caspar Coolhaas, Cornelis Cooltuyn, Anastasius Veluanus e.a. stemden niet in alle dingen met de Zuidelijke overeen. De hervormingsgezinde beweging, die bij de Vlamingen reeds omstreeks 1556 den invloed van Calvijn ondergaat, blijft in de Noordelijke Nederlanden zelfstandiger en vrijer. Maar de jaren nà 1567, de jaren van druk en verdrukking brengen de vertegenwoordigers van beide stroomingen bijeen. De verschillen in opvatting worden achtergesteld ter wille van het groote doel: het heil van het gemeenschappelijk vaderland. Hoewel niet zonder aarzeling gaan de Noordelijke Nederlanders met de Zuidelijke mede, die krachtiger zijn in hun optreden en de kracht van een organisatie voor het welslagen hunner bedoelingen kennen. En, breekt de morgenure der vrijheid voor de Nederlanden aan, dan staan Noord en Zuid naast elkander: zij zijn één ook als leden eener zelfde kerk, die zich houdt aan de Nederl. geloofsbelijdenis.

Wat dit nu zeggen wil: zich aan de belijdenis te houden; welke plaats die belijdenis toekomt, dat is niet vastgesteld in de ure, dat men elkander de hand der gemeenschap reikt. Hierover loopen weldra de gevoelens uiteen. De afwijking, die geduld wordt in dagen van strijd, omdat het er dan op aan komt zoovelen mogelijk bijeen te houden, wordt in dagen van vrede tot een bron van verwijdering. Dit blijkt langzamerhand al meer en vooral, wanneer de Zuidelijken door het optreden van Parma naar het Noorden zijn verdreven. Zij, de Vlamingen, de mannen, die aan vaste lijnen behoefte hebben, verstaan niet de zedelijk-religieuse naturen, die het juridisch element in de kerk, dat een belijdenis tot een wetscodex maakt, gevaarlijk achten en het komt tot kleinere en grootere botsingen.

Deze nemen toe, naarmate het eigenlijk Calvinisme al meer op de spits wordt gedreven en de leer van de onweerstaanbaarheid van de werking der genade en de leer van de absolute prædestinatie als de ware leer wordt verkondigd. Zoo zijn noch Coolhaas, noch Anastasius, noch Arendsz opgetreden. Dit is velen iets nieuws. Bovendien bewegen nog andere vragen, die de verhouding van Kerk en Staat betreffen de gemoederen en weldra blijkt dat overeenstemming tusschen de afwijkende gevoelens niet mogelijk is. Het optreden van Prins Maurits, die de zijde der Calvinisten koos (in dezen tijd meestal Contra-Remonstranten genoemd, omdat zij tegen de Remonstrantie waren, die de anderen in 1610 bij de Regeering hadden ingediend); zijn staan tegenover Oldenbarnevelt, zijn ingrijpen in den godsdienstigen strijd, maakt dat er in 1618/9 een beslissing wordt genomen. In Dordrecht komt de Synode bijeen onder voorzitterschap van J. Bogerman, pred. te Leeuwarden. Voor haar worden de Remonstranten gedaagd. Episcopius verdedigt hen en verklaart: „wij zijn besloten ons niet aan eenig menschelijk gezag te onderwerpen, maar te steunen op Gods woord en op gezonde redeneering". Hun gevoelen wordt als „kettersch en verderfelijk" veroordeeld. De Dordtsche leerregels worden opgesteld, die als derde formulier van eenigheid voor de Gereformeerde kerken worden aangenomen.

In Juli 1619 verschijnt het eerste placcaat tegen de Remonstranten; zij mogen geene afzonderlijke vergaderingen houden, en de leeraars, die heimelijk de veroordeelde leer verkondigen, worden als dieven gekneveld en tot levenslange opsluiting „ten MINSTEN koste van den lande" veroordeeld. Ongeveer 300 predikanten worden afgezet, een 80 gaan ervan in ballingschap, anderen worden gevangen genomen en naar het slot Loevestein gebracht. Inmiddels is de Remonstrantsche broederschap den 1en Maart 1619 te Rotterdam gesticht en te Antwerpen (30

Sept./4 Oct. d.a.v.) geconsolideerd. De Bijbel wordt erkend als het eenige richtsnoer des geloofs en evenzoo de vrijheid van den mensch om formulieren, confessiën en catechismi daarnaar te beoordeelen. Men besluit de geestverwanten niet aan hun lot over te laten, maar houdt voor hen zooveel mogelijk godsdienstoefening. Verscheidene leeraars trekken rond, vaak vervolgd en met moeite aan den schout ontsnappende, soms ook gevangen genomen en naar Loevestein gebracht. Met moed en volharding werkt men voort onder de krachtige leiding van Wtenbogaert, die eerst uit Antwerpen en later uit Frankrijk de beweging leidt.

In 1623 treft den Remonstranten een zware slag. Indertijd was het optreden van Prins Maurits de oorzaak geweest van den val van Oldenbarnevelt en van de hem verwante Libertijnsche factie. Remonstrantsch en Libertijnsch werd vaak vereenzelvigd, een niet altijd juiste, maar zeer verklaarbare opvatting. Nu zinnen in 1623 de zonen van Oldenbarnevelt op wraak tegen Prins Maurits. Zij beramen een aanslag op hem en betrekken daarin enkele personen, die tot de Remonstrantsche broederschap in betrekking staan. De samenzwering mislukt; enkele Remonstrantsgezinden brengen den toeleg ervan aan het licht, maar toch de mare gaat en wordt verspreid door hoog en laag, dat de aanslag is „beleidt bij eenige Arminiaansche predikanten en andere van die factie". Nu begint men de Remonstranten staatsgevaarlijk te achten. Velen verlaten hunne zijde en onverzoenlijker dan te voren was de Regeering tegen hen. Het wachtwoord dier dagen was voor hen: Stille zijn en afwachten.

De Remonstranten zelf geven den moed niet op. Meer nog dan te voren zoeken zij onderlinge aaneensluiting. Onder leiding van Van der Borre, die het bestuur had der binnenlandsche aangelegenheden, komt men herhaaldelijk samen. Men verdeelt de gemeenten in klassen en den

26/29en Mei 1624 komt men bijeen in Rotterdam „ter schuilplaats onder Gods heilige protectie". Hier wordt de broederschap, die vooral veel gemeenten telt in Zuid-Holland (de provincie, waar met uitzondering van eenige steden zich de minste Vlamingen hadden gevestigd en waar de Noord-Nederlandsche, niet-Doopsgezinde hervorming den meesten aanhang had gevonden), bekrachtigd. En als in 1625 Prins Maurits overlijdt en Frederik Hendrik, „een der uitnemendste regenten, waarop de Nederlandsche staat immer heeft geboogd" aan het bewind komt, begint zij te herademen. Want al stelt hij het staatsbelang boven godsdienstige partijschap en al treedt hij niet op voor de Remonstranten, die veel van hem hadden verwacht en die zich in hem zagen teleurgesteld, toch begunstigt hij onder de hand de meer verdraagzamen. Wtenbogaert keert in 1626 in den Haag terug en ook andere ballingen zoeken het oude vaderland weer op.

De groote verdrukking is in 1630 voorbij. Dan wordt in Rotterdam de eerste algemeene vergadering gehouden, die door 30 predikanten wordt bijgewoond en waar o. a. gehandeld wordt over de opleiding van jongelieden tot het predikambt en een voorloopige kerkeorde wordt vastgesteld. In dit zelfde jaar kan Episcopius het kerkgebouw te Amsterdam inwijden, dat uiterlijk zich niet als een kerk voordoet, en dat voortaan de Remonstrantsche gemeente zal dienen als plaats van samenkomst. Zoo geschiedt ook elders. Als men maar niet aan den openbaren weg timmert, kan men ook wel een kerkgebouw stichten. In 1631 verlaten de Loevesteinsche gevangenen hun niet zonder opzet ongesloten kerker en stelt de Amsterdamsche Magistraat de placcaten buiten werking.

Toch werden ook de Remonstranten niet meer dan geduld. In Haarlem bant de Magistraat nog in 1633 een Remonstrantsch predikant uit de stad en maakt van de Remonstrantsche kerkmeubelen een brandstapel. In Leiden

durfde men nog in 1632 niet bij daglicht vergaderen en werd een ieder, die zijn huis voor hen beschikbaar stelde nog in 1666 gebannen. Tot de openbare ambten werden zij niet toegelaten. Dit alles had ten gevolge, dat de gemeenten, die niet zoo talrijk waren, meest allen klein bleven. Veel wasdom zat er in haar niet en dat te minder omdat het beginsel dat haar kenmerkte, ook wel in de heerschende kerk aanhangers vond en men niet tot haar behoefde te behooren om hare godsdienstoefeningen en Avondmaalsvieringen te kunnen bijwonen.

Den 28 Oct. 1634 opende Episcopius den eersten cursus aan de kweekschool der Broederschap; de stichting dezer school voltooide de breuk met de heerschende kerk.

Groot was het zielental der Remonstrantsche gemeenten niet. Een 10 à 12000 zal het bedragen hebben, maar van deze Dissenters is groote invloed uitgegaan, omdat zij vertegenwoordigden een teruggezette strooming in het Nederlandsche volksleven en hunne beginselen weerklank vonden bij velen.

Ook Dissenters, maar van ander ras en van anderen godsdienst waren de Joden, die in de 17e eeuw hier steeds talrijker werden. Vroeger waren er ook wel. Immers reeds in 1444 verbiedt de stad Utrecht ten eeuwigen dage de Joden binnen hare muren of zelfs binnen hare vrijheid te wonen of te wezen en in 1532 en 1549 wordt bij Placcaat van het Hof het verblijf in Holland hun ontzegd. Maar al waren zij er ook reeds toen, pas tegen het eind der 16e eeuw beginnen zij door hun getal ernstiger de aandacht te trekken. De vervolgingen, waaraan zij in dezen tijd in Spanje en Portugal bloot staan, bewegen al meerderen zich te begeven naar het land, dat zich aan Spanje's heerschappij heeft ontworsteld omdat het God wilde dienen naar de inspraak van het geweten. Zij weten van hun geestverwanten in de Nederlanden, die reeds in

1521 Luther's geschriften uit Antwerpen in Spanje trachtten binnen te brengen en die met Luther sympathiseerden, omdat hij niet wilde, dat ketters verbrand zouden worden, wat zij van de Hervormingsgezinden hebben te wachten en hoe deze in het algemeen Joden behandelen met een welwillendheid, die sterk afsteekt bij den afschuw door de Roomschen tegen hen aan den dag gelegd. Zoo komen zij herwaarts en ontmoeten wij hen tegen het eind der 16e eeuw in Amsterdam.

Daar is de schout bezig te zoeken naar verboden vergaderingen der Roomschen, wanneer hij toevallig in het huis van Don Palache, den consul van Marokko, een vergadering van Joden ontdekt, die den grooten verzoendag naar voorvaderlijk gebruik vieren. Zij zijn hier reeds gekomen in het voorjaar van 1593 en hebben zich een huis gehuurd in de Jonkerstraat, maar eerst nu overvalt hen de schout bij hunne godsdienstoefeningen en neemt eenigen hunner gevangen. Een hunner, Jacob Tirado, treedt nu echter kloek voor hen op en wijst Burgemeesters en schepenen op het groote voordeel, dat de Joden aan de stad konden aanbrengen, als zij er zich mochten vestigen. Oogluikend wordt hun toegestaan hun godsdienst te oefenen en weldra richten zij op de Houtgracht een bedehuis in: Beth Ja'ecob. Van nu aan komen al meer Portugeesche Joden Amsterdam binnen en vestigen zich in de nieuwe stadsgedeelten en stichten een eigen wijk. Amsterdam is handelsstad; het handelsbelang staat bij haar altijd op den voorgrond, en daarom neemt zij deze vreemdelingen met hunne aanzienlijke handelsbetrekkingen, vooral met de Levant, gaarne op.

Maar hun vrijheid van godsdienst geven, wat noch aan Roomschen, noch aan Doopsgezinden, noch aan Lutherschen is toegestaan, dat gaat niet. Hiertegen verzetten zich de leiders der Gereformeerde kerken en het is opmerkelijk te lezen wat zij in die dagen al zoo tegen de

Joden hadden. „Daer seyn die scholen houden, besnijdenissen doen, Christen-dienstmeiden houden, Christenen verleyen", zoo klaagt men hier, en elders spreekt men uit „dat de Joden gewent syn alle dagen tot drye verscheyden reysen toe Christum te vloucken", „dat de Joden haar seer familiaar maken met de Christenen, ende onder andere oock met de lantlieden, daer se onder decksel van casen op hare wijse te maken dickwils ten huyse comen ende bij die occasie de lieden soucken te verleyden . . . ende in somma alle gelegentheyt soucken de Christenen afvallich te maken, ende Christum te lochenen". Een heele toonladder van klachten rijst er op uit de vergaderingen der Synoden, maar toch wordt den Joden bij besluit van de Staten v. Holland van 8 Juli 1619 toegestaan een openbare synagoge te stichten. De Staten moeten hun verblijf alhier wel op zeer hoogen prijs hebben gesteld, dat zij hun openlijk toestaan wat anderen Dissenters slechts oogluikend is vergund. Weldra — 13 Dec. 1619 — wordt er echter te hunnen opzichte nog een ander besluit genomen: „Alle steden mogen zulke keuren maken, hetzij met hen bij den anderen te doen wonen en af te sluiten of niet, als hun belieft". Wat later ten opzichte van de Remonstranten wordt besloten, geschiedt nu reeds ten opzichte der Joden: men laat de stedelijke regeeringen over hoe zij te hunnen opzichte willen handelen. Natuurlijk is hierdoor de behandeling der Joden in verschillende steden niet dezelfde, maar de Staten weten dat Amsterdam — en dat was toch het „klein Jerusalem" — hen nooit zal uitsluiten, maar hun als handelaren de hand boven het hoofd zal houden.

Dat heeft Amsterdam ook gedaan. Vergeleken met wat de Joden elders te verduren hebben gehad is hun leven hier in menig opzicht zeer bevoorrecht geweest, al werden zij ook niet gelijk gesteld met de leden der heerschende kerk. In Utrecht werden zij wel buiten de poorten gesloten;

daar mocht — behalve leden van de familie van Lier — geen Jood tot in 1795 vernachten, weshalve er zich zeer velen in Maarsen vestigden, maar in Amsterdam hadden zij velerlei rechten. Zij mochten er de bedrijven uitoefenen, die met hun geloof in verband stonden. Zoo waren er slagers en bakkers onder hen; ook makelaars, want door hun kennis van de Oostersche talen was hun bemiddeling voor den handel met de vreemde kooplieden, Armeniërs e.a., bijna onmisbaar. Doctoren mochten er ook onder hen zijn, maar niet als verloskundigen optreden, evenmin als hun apothekers aan Christenen medicamenten mogen verkoopen. Behalve in deze vakken en in den handel vonden zij een middel van bestaan in de diamantindustrie die zij uit Portugal hierheen hadden overgebracht. Voorts in de Hebreeuwsche boekdrukkerijen, die in de 17e en 18e eeuw in Amsterdam beroemd waren en in de tabaksfabrieken.

Behalve de Portugeesche kwamen hier ook de z.g. Hoogduitsche Joden, die in het algemeen niet zoo welgesteld waren als de eerstgenoemden, maar ook niet zóó arm als men zich vaak voorstelt. Ook onder hen waren welgestelden. Zij begonnen herwaarts te komen, toen in 1615/16 Jodenvervolgingen in Frankfort en Worms plaats hadden; in 1635 hadden zij hun eerste samenkomst; in 1670 verkrijgen zij van de stedelijke regeering verlof tot het bouwen van een ruime synagoge. Ook veel Poolsche Joden kwamen hier, toen in 1648 de bloedige vervolgingen van hen plaats hadden en ook zij bouwden spoedig na hun komst in Amsterdam een synagoge, gelijk zij evenals de Hoogduitschen zich een begraafplaats op Muiderberg aankochten.

Van Jodenvervolgingen hoort men in de Nederlanden niet. De Joden zijn vrij om zich hier binnen de perken der wet te bewegen. Die wet bindt hen wel en dwingt hen bijv. zich bijna uitsluitend op den kleinhandel toe te

leggen, maar deze dwang is den Joden niet tot nadeel geweest, want hun algemeene welvaart neemt zóó toe, dat het Bestuur der Hoogd. gemeente het in 1698 noodigt acht om tegen de onder hen algemeen toenemende weelde en verkwisting maatregelen te nemen. In bloeienden toestand ziet de 17e eeuw dan ook de Joodsche Dissenters, die hier gevonden hadden „zachte herbergzaamheid", een oord, waar vrijheid heerschte grooter dan ze elders in de 17e eeuw was te vinden.

De Dissenters, op wie wij tot nu toe het oog hebben geslagen, kan men met zekere beperking noemen „kerkelijke Dissenters", maar er zijn ook andere, die buiten de kerken staan, die de kerken in den grond bedorven achten, ook al heeten zij „Gereformeerd", christenen, die meenen dat het woord Gods door de kerk met voeten wordt getreden en die daarom tegen haar getuigen. Zij spreken uit: „men moet niet meer sien op den naam of 't Catholycksch, Grieksch, Lutheraensch, Gereformeert, Remonstrantsch, Mennistisch, Sociniaensch of Ariaensch etc. is, maar enkel en alleen op het woordt Gods. Want elk vroom mensch zal ook altijdt liever met Christo een ketter willen genoemt sijn als met de kettersche kerck een rechtgeloovige". En hoe zij de kerk aanzien in haar gedeeldheid, die haar zonde is, blijkt allerduidelijkst uit een vers van Zoet, die een eenzijdig scherpe en daarom ook nietjuiste, maar wel merkwaardige karakteristiek van haar geeft. Hij heeft het over het „groote vischnet", waarin de verschillende visschen worden opgehaald, die hij aldus teekent:

De Snoekken daer 't al voor moet wijkken Zijn 't beeld der Roomsche Catholijkken;
De gladde Zeelten, die nooit bijten Zijn evenals de Mennonyten Zoo qwaad te grijpen als een Aal.
De Baarzen, dapper hoog geprezen, Wiens scherpe vinnen elk moet vreezen, Is 't eedle nazaat van Kalvijn.
De blanke Blaayen schoon voor d'oogen Zijn Puritainen, zoo vol loogen Gelijk een Ai vol zuivel is.

Ruivorens zijn de Lutheranen, Die zich noyt van het zuipen spaanen.
Het grundeltjen, van klainder waarde Zijn d'Armijnjanen, op der aarde Van macht en heerschappij berooft.
De krullende Alen in de poelen Zijn Joden, van een kwaad gevoelen, En loozer dan de looze slang.

Voor mij, ik wenschte in 't allerletste Aan ieder mensche 't allerbeste
En 't geen ik zelf van God begeer: Dat liefde d'overhand mag krijgen,
Dat haat en smaad stokstom mag zwijgen En Jesus ons zijn kroon vereer.

De kerk moet zich bekeeren, dat leeft in deze nietkerkelijke Dissenterswereld. Wij komen met haar nader in aanraking als wij letten op de Collegianten, de Labadisten, de Kwakers en de zeer kleine mystieke stroomingen, die in de tweede helft der 17e eeuw in ons vaderland zijn te vinden.

In Rijnsburg had zich eenige jaren na 1619 de kleine Warmondsche kring gevestigd, die, daar zij in de dagen van de Remonstrantsche troebelen was ontstaan, grootendeels uit Remonstranten bestond en samen kwam onder leiding van v. d. Kodde, een niet-predikant. Van predikanten wilde men onder hen niet weten. De vrije profetie huldigden zij, het algemeen priesterschap der geloovigen, en later ook de dompeldoop en de toelating tot het Avondmaal voor ieder tot welk kerkgenootschap hij ook behoorde. Deze kring was van niet veel beteekenis, maar, toen omstreeks het midden der eeuw een meer algemeene beweging ontstond, die aandrong op de wedergeboorte der kerk en deze zich aan dit Rijnsburger college vastknoopte, kreeg hij wassenden invloed. In 1647 begint de Synode der Geref. kerk zich met hen — die men meestal Collegianten noemt — in te laten, als in haar vergadering wordt ingebracht „dat so elders als tot Rynsburgh gehouden werden enige conventiculen van vremde geesten, die op gesette dagen bijeenkomen ende verloff geven yeder dien het belieft te spreken wat ende wanneer het hem belieft". In 1648 verneemt zij „dat er wel t' Amsterdam een vergaderinghe wordt gehouden van sommighe, die men

propheteerders noemt, zijnde een vermengt collegium van persoonen, vloeyende uyt allerhande secten bijeen, gelijck voor desen te Rijnsburg is bevonden". Zij heeft juist vernomen. Allerwege duiken in dien tijd collegianten op. In Amsterdam is er 'n kring, die 2 of 3 avonden in de week samenkomt: dan bidt men samen, leest en verklaart de Schrift en bespreekt de groote beweging, die op touw moet worden gezet om de Christenheid tot Christus terug te brengen. Daar verdiept men zich in den tijd, toen er geen Synoden waren en geen belijdenis-formulieren en geen kerkelijke tuchtmiddelen en bedroeft men zich over den toestand der „naamchristenen" en over de „misschien wel geleerde, maar niettemin ongeloovige en ongeroepen predikanten". Zij neigen tot het mystieke en achten zich als dezulken, die den Geest Gods hebben.

Vooral in Doopsgezinde en Remonstrantsche kringen, onder het meer ontwikkelde deel der natie vinden de Collegianten hun aanhang — de scheuring in de Amsterdamsche Doopsgezinde gemeente van 1664, waarvan ik boven sprak, is een uitvloeisel van hun optreden — maar ook daarbuiten worden hun geestverwanten gevonden. In het algemeen draagt hun vroomheid een voornaam karakter.

Niet tot hen behooren de Labadisten, maar geestverwanten van hen, in algemeenen zin, zijn zij wel. Toen Jean de Labadie, de buitengewoon welsprekende, vurig bezielde prediker van Genève in 1666 in de gemeente te Middelburg beroepen werd en daar door zijn strenge zedetucht, zijn huisoefeningen, zijn mystiek, een geestelijke opleving had gewekt, was hij nog een kerkelijk man, maar met een kerkbegrip, dat den kerkelijken dier dagen zóó gevaarlijk toescheen, dat zij hem in 1669 uit zijn ambt ontzetten. Een kring van aanzienlijken volgde hem, en toen hij in Amsterdam, „de Eleutheropolis", zich vestigde, had hij ook daar weldra een huisgemeente om zich vergaderd. In 1670 moet hij de stad verlaten en trekt dan naar

Duitschland, waar hij 1674 overlijdt. In Wieuwerd is nog langen tijd een huisgemeente blijven bestaan, waarvan Anna Maria v. Schuurman tot haar dood toe lid was. Groot was de kring der Labadisten niet, maar invloed heeft hij uitgeoefend op veler geestelijk leven, door zijn mystiek en het krachtig protest dat er van hem uitging tegen het bederf der kerk.

Evenals de Labadisten waren ook de Kwakers van elders hier binnen gekomen. In 1655 landdden de eerste twee in Vlissingen en weldra waren zij overal bekend. Zij traden op, waar zij maar konden, omdat zij zich geroepen achtten het Licht, dat hun openbaar was geworden, te brengen aan de geheele in duisternis wandelende wereld en den weg te gaan hun door Christus en de profeten gewezen. Zij waren echte volksmannen; hunne bijeenkomsten waren volksbijeenkomsten, waar de taal van de straat werd gesproken en geen zweem van voornaamheid was te vinden. Toch werden zij in het algemeen, noch door het volk, noch door de kerken vriendelijk ontvangen. Hun optreden was aanmatigend en stootte af. Groot was hun invloed hier niet.

Behalve op dezen zouden wij nog kunnen wijzen op de rondreizende profeten en predikers, gelijk er in die dagen velen waren, die als Socinianen of Kwakers werden uitgekreten, waartoe mannen behoorden als Jan Rothe, predikanten als Friedr. Breckling en Jacob Taube, die beiden in de Luth. gemeenten werden afgezet, e. a., maar dat verbiedt de ruimte. Genoeg zij het dat wij in dit boekske er op gewezen hebben hoe in de 17e eeuw, toen het officiëele kerkelijke leven door den Staat werd begunstigd en de Gereformeerde kerk de machtige was, allerwege Dissenterkerken en kringen meer of minder bloeiden. Roomschen en Doopsgezinden, Lutherschen en Remonstranten kwamen samen in hunne eigene bedehuizen en vormden zelfstandige, door geen Staat gesteunde gemeenten. En

naast deze kerkelijke Dissenters, die in hun kerken vinden wat zij zoeken en er zich in thuis gevoelen, staan de aan geene kerkelijke organisatie gehechte, meer profetische elementen, die hun ideaal niet verwerkelijkt vinden in eenige kerk. Hun aantal moge niet groot zijn geweest, hun getuigenis was krachtig en vond ingang.

De heerschende kerk zag in haar eenzijdigheid de pluriformiteit der waarheid niet. De Dissenters strijden in hun verzet voor een miskende waarheid en een miskend recht, al waren zij — dit geldt ten minste van Roomschen en Lutherschen, — waar zij heerschten, even eenzijdig. Meer dan aan de heerschende kerk is het dan ook aan de Dissenters te danken, dat Nederland altijd gewetensvrijheid heeft gekend. En het is ook aan hun invloed toe te schrijven, dat men al meer is gaan verstaan, dat de band tusschen Staat en Kerk voor de Kerk niet noodig, ja schadelijk en voor den Staat bezwarend, ja hinderlijk is. Immers niet waar een kerk is, zij zij dan staatskerk of niet, is het koninkrijk Gods, maar het is daar, waar in Staat of Kerk, God regeert.

DE KINDERDOOP DER GEREFORMEERDEN

door

Dr. S. D. VAN VEEN

Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Utrecht

Het volksleven hier te lande in de 17de eeuw stond in zeer nauw verband met de kerk. Iedere Nederlander behoorde tot de eene of andere kerk. De enkele uitzonderingen, die er waren, bevestigden enkel den regel. Wel behoorden niet allen tot dezelfde kerk. Men had Roomschen en Gereformeerden, Lutherschen, Doopsgezinden, Remonstranten en vele andere denominaties, maar wat men ook was, men had over 't algemeen hart voor zijn kerk. In alle omstandigheden van 't leven sprak zij een woord mee. Haar invloed ondervond men op allerlei terrein. Hare geestelijken en leeraren lieten zich gelden in alle kringen van het maatschappelijk leven. En zelf werkte men mee om haar in stand te houden niet alleen, maar ook tot meerderen bloei te brengen. Men steunde haar door zedelijke middelen en door geldelijke bijdragen. Men liet zich in haar leer onderwijzen en door hare vermaningen leiden en stichten, men sterkte zich door hare sacramenten en onderwierp zich, al was het vaak ook geveinsdelijk en met tegenzin, aan haar tucht.

Dit alles behoeft ons niet te verwonderen. Immers van de vroegste jeugd af bestond er een band met de kerk. Die band, ontstaan door de geboorte uit Christen-ouders, die leden eener kerk waren, werd bij verreweg de meeste Nederlanders uiterlijk zichtbaar in den doop. De kinderdoop toch werd — uitgezonderd door de Mennonieten en

enkele anderen — door nagenoeg het geheele volk erkend en in waarde gehouden. Ook de Gereformeerden hadden haar, bij het verlaten der Roomsche kerk, behouden.

Wij willen in de volgende bladzijden het een en ander mededeelen over den kinderdoop en hetgeen daarmee in verband stond, en daarbij inzonderheid letten op de practijk der Gereformeerde kerk, omdat tot haar de meerderheid des volks behoorde en zij, als door de Overheid geprivilegieerde kerk, den meesten invloed heeft geoefend op dit gebied [1]).

„Aangaande den doop beleed men, — zoo schreef ik reeds vroeger [2]) — dat hij is een teeken van Gods genade en van de wedergeboorte, welke door den Heiligen Geest wordt tot stand gebracht [3]). Daardoor wordt den gedoopte verzekerd, dat het offer van Christus hem ten goede komt en dat hij door het bloed en den Geest van Christus van al zijne zonden gewasschen is. Als uitwendig waterbad beteekent hij op zich zelven niets, maar hij wijst op het bloed van Christus, dat van alle zonde reinigt, en is het merkteeken des verbonds, dat God met de zijnen aangaat. Als zoodanig moet hij aan de kinderen der geloovigen worden toegediend. Zij behooren dus door den doop, als teeken des verbonds, der Christelijke kerk ingelijfd en van de kinderen der ongeloovigen onderscheiden te worden. Absoluut noodig ter zaligheid is de doop dus niet, want hij is een teeken en zinnebeeld. Men verwierp alzoo den nooddoop, omdat daardoor „paapsche superstitie" bevorderd werd. Maar men mocht toch den doop niet nalaten, omdat men dan ongehoorzaam zou zijn aan 's Heeren bevel

[1]) Een zeer kort overzicht van wat hier breeder behandeld wordt, gaf ik in mijn Het Kerkelijk Leven, blz. 19—24 (Uit onzen Bloeitijd. Serie I No. 1. Baarn 1909).
[2]) Het Kerkelijk Leven, blz. 19, 20.
[3]) Calvijn: „Baptismus nobis proponitur, ut symbolum sit nostræ purgationis ac documentum".

en den kinderen den zegen onthield, die in den doop ook voor hen was bereid".

Dit weinige aangaande de leer van den doop [1]) moest voorafgaan om veel van hetgeen volgen zal te verstaan. Nu wij zagen, wat men ten opzichte van den doop beleed, moeten wij nagaan hoe de practijk ervan was. Allerlei vragen komen hier in behandeling, zooals: waarmede en hoe moest er gedoopt worden? wie hadden het recht om te doopen? wie mochten den kinderdoop ontvangen? waar en wanneer werd de doop bediend? en dergelijke meer.

De Roomsche kerk eischte, dat de doop werd toegediend met echt en natuurlijk water (aqua vera et naturalis). Melk, bier, wijn of eenig ander vocht mocht dus niet gebruikt worden. Overigens deed het er niet toe, welk echt en natuurlijk water men er voor nam. Of het zeewater of regenwater, rivierwater of putwater heette, of het zout of zoet of bitter was, of het warm, lauw of koud genomen werd, de doop was er even echt om. Ook de Gereformeerde kerk wilde den doop toegediend zien „alleen met rein water" [2]). Maar er moest dan ook inderdaad water gebruikt zijn, daar eene „bloote belesinghe des priesters" niet als doop werd erkend [3]).

Bij het breken met Rome was men niet teruggekeerd tot de oorspronkelijke, maar reeds eeuwen algemeen nagelatene en in ons klimaat ook minder aanbevelenswaardige onderdompeling. Men bleef bij de besprenging met een weinig water op het voorhoofd, plaats hebbende onder het uitspreken van de sacramenteele woorden: „Ik doop u in den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes". Of men éénmaal of driemaal besprengen zou, werd reeds door de synode van Emden in 1571 „voor

[1]) Zie over de leer van den doop: Nederl. geloofsbelijdenis, Art. 34; en Heidelbergsche Catechismus, Zondag 26 en 27.
[2]) Nederl. Geloofsbelijdenis. Art. 34.
[3]) Zie Reitsma en van Veen, Acta der prov. en partic. Synoden, Gron. 1892—99. Dl. III blz. 115.

een middelmatig en vrij ding gehouden". Zij liet het aan eene volgende nationale synode over, daaromtrent eene beslissing te nemen. Dit is echter nooit geschied en ieder predikant kon daarom in dezen doen, zooals hij het oirbaar achtte.

Ieder predikant. De predikanten toch, de „bedienaren des goddelijken Woords" waren als zoodanig de eenige gerechtigden tot het toedienen van den doop. De dienst des Woords en die der sacramenten werden onafscheidelijk geacht. Wie tot den eersten niet geroepen of niet meer bevoegd was, mocht ook den tweeden niet vervullen. Duidelijk hebben zich verschillende synoden hierover uitgesproken. Zelfs geen professoren in de theologie zouden „moghen predicken noch de Sacramenten bedienen dan die totten dienst des woordts beroepen syn" [1]). En een Geldersche synode, te Arnhem in 1600 gehouden, antwoordde op de vraag, „off eenen, die van dienst affgesatt is oft die selff den dienst verlaeten heeft, geoorlofft sij kinderen te doopen? Neen, dewijle Christus bevoelen heeft te doopen, die hij bevoelen heeft te predijcken" [2]). In Friesland had echter ook een proponent het recht om te doopen, dat hij evenwel alleen in die provincie maar uitoefenen mocht. Daarentegen besloot de Zuidhollandsche synode van 1601, dat een proponent zelfs het doopformulier niet lezen mocht, ook al doopte een predikant, „doordien dat den doop de geheele actie ende bedieninge des doops is, ende altyt van nooden is den volcke een merckelijck afstekende teecken te hebben tusschen den proponent ende wettelijcken herder" [3]).

In het begin der zeventiende eeuw kwam het echter herhaaldelijk voor, dat ook anderen doopten. In Heusden had zich in 1589 het geval voorgedaan, dat „een privaet

---

[1]) Nat. Syn. Dordr. 1578. Cap. III. art. 51.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta IV. 93.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta. III, 163.

lidtmaet der kercken, in absentie van den dienaer versocht synde van eenige uut de magistraet ende ouderlingen", een kind gedoopt had [1]). In 1593 werd Antonius Nicolai, schoolmeester te Hien en Dodewaard, door de Geldersche synode bestraft, omdat hij doopte en in 1607 beval zij Arnoldus, den schoolmeester van Driel, „dat hij sich des lesens, predickens ende doopens totaliter onthoude", terwijl er nog in 1618 bij haar geklaagd werd, dat de voorlezer van Senewijnen en de schoolmeester van Zuilichem, „een verlopen paep", den doop bedienden [2]). Een kind, in 1628 in de provincie Utrecht door een koster gedoopt, moest volgens synodaal besluit door een predikant overgedoopt worden, terwijl de straf over dien koster gelaten werd aan de discretie van de classis [3]). Ook kwam het herhaaldelijk voor, dat vroedvrouwen doopten. De Staten van Holland verboden zulks op straffe van honderd gulden bij „uytschryven" van 10 Maart 1594, maar de Zuidhollandsche synode vam 1618 achtte het toch nog noodig, dat er gelet werd „op het doopen der vroetwyfs" [4]). Evenzoo had in 1602 de Overijselsche synode, „naedemael die doop, van vrovrouwen geschiet, geenen doop maer een ontheilinge van den doop geachtet wort", besloten in een request aan Heeren Gedeputeerden te verzoeken, „dat sulcks den vrovrouwen eernstelijck in die platte landen sal verboeden ende, die sulcks doen, gestrafft worden" [5]).

Dit doopen door onbevoegden en vooral dat door vroedvrouwen moet verklaard worden uit de nawerking van den Roomschen zuurdeesem. Immers het kwam meestal voor in gevallen van nooddoop of, zooals deze ook wel

---

[1]) Reitsma en Van Veen, Acta. II, 357.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. IV. 39, 157, 308.
[3]) Chr. de Kruyff, Utrechts Synodaal-Handboekje. Utrecht 1803, blz. 58.
[4]) Reitsma en van Veen, Acta. III. 25, 323.
[5]) Reitsma en van Veen, Acta. V. 259.

genoemd wordt, ga-doop [1]). Daar op gereformeerd standpunt de doop echter niet voor noodzakelijk ter zaligheid werd gehouden, kon men zulk een nooddoop dan ook niet erkennen. Maar velen uit het volk, die, hoewel in de Gereformeerde kerk overgebracht, toch in hun hart op velerlei punten Roomsch gebleven waren, vreesden, dat hunne kinderen, als zij ongedoopt stierven, voor eeuwig van de zaligheid buitengesloten zouden blijven, en lieten hen daarom zoo spoedig mogelijk doopen, al was 't ook door een onbevoegde. Er werd in 1620 bij de Zuidhollandsche synode zelfs geklaagd over „sulcke, die haer kinderen beide in de kerck ende van de papen laten doopen" [2]). Dat inderdaad velen nog geheel Roomsch in hun denken en doen waren, blijkt o. a. uit de verklaring, die de predikant te Woudenberg in 1606 aflegde, dat in zijne gemeente „de kinders meestal bij de paep gedoopt worden, wt d' opinie dat sij seggen, dat de kinders, bij de Gereformeerde gedoopt, sterven" [3]).

Men trachtte daarom op allerlei wijze tegen te gaan, dat ouders hunne kinderen lieten doopen bij Roomsche priesters en deed wat men kon om dezen het doopen te beletten. Heel wat placcaten van overheidswege en tal van synodale bepalingen werden daartegen gemaakt, maar meestal te vergeefs. Vele priesters toch gingen evenwel hun gang en schroomden geen gevaar en zij werden aangemoedigd door vele ouders, die hun dienst begeerden. En terwijl de overheid niet altijd streng de hand hield aan de placcaten en sommige ambtenaren zich lieten omkoopen om de oogen voor overtredingen te sluiten, verflauwde de kerk langzamerhand ook in haar ijver. Maar hoe zij ook den arbeid der priesters tegenging, toch erkende zij de geldigheid van den door hen bedienden doop. Op

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. III. 115.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. III. 445.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta. VI. 310.

de vraag: „Waeruoor men den Doop vande vagabunde Priesteren houden sal?" had de nationale synode van Middelburg in 1581 reeds ten antwoord gegeven: „Dewyle soodanighe Pastoren ende Capellanen, hoewel zij in haren plaetsen niet zijn, alsnoch beroepinghe hebben vander Roomsche Kercke ende niet gheheel voor private personen ghehouden connen worden, soo sal de Doop van hen bedient soo verre ghelden dat hij niet weder verhaelt behoeft te worden" [1]). Hiermede was dus feitelijk de ketterdoop erkend en deze erkenning hing, — ook ten opzichte van andere kerkgenootschappen gold dit, — af van de vraag, of de dooper bij de gezindte, waartoe hij behoorde, de macht en het recht had om te doopen. Deze beschouwing is steeds door de Gereformeerde kerk gehuldigd, hoewel enkele theologen het er niet mee eens waren. Zoo beweerde bijv. de bekende Wilh. à Brakel († 1711): „De Doop des ketteren is geen Doop" [2]).

Alhoewel de doop niet absoluut noodig was ter zaligheid, achtte men toch het nalaten ervan ongeoorloofd en zondig. Dit toch was een miskennen van de genade Gods, een geringachten van een door Hemzelven ingesteld teeken en zegel van zijn genadeverbond. Wie echter éénmaal dit zegel ontvangen had, behoefde niet nog eens gedoopt te worden, gelijk soms uit verkeerde overwegingen begeerd werd. Alleen in geval iemand niet zeker wist, of hij reeds gedoopt was, oordeelde men het geoorloofd de kans te loopen, dat hij voor de tweede maal gedoopt werd. Zoo werd bijv. in 1611 door de Friesche synode „op de voorstel van personen, die niet en weten, dat sij gedoopt ende oock gansch op geen wijse kennisse daervan conen crijegen, offt men se doopen off niet sal", geantwoord:

[1]) F. L. Rutgers, Acta van de Nederl. Synoden der zestiende Eeuw, 's Grav. 1889, blz. 444.
[2]) Redelijke Godsdienst. 7e druk. Zierikzee 1717. Dl. I, blz. 957.

„de gelegentheijt so zijnde, dat men se behoort te doopen, als zijt versuicken" [1]). Brakel zag er dan ook geen principieel bezwaar in, want er „is in de nature der sake geen zwarigheyt, dat yemant ten tweeden-male verzegelt wierde van deselfde sake". De angst daarvoor spruit volgens hem voort „uyt een paepsche grondt van de kracht des Doops" [2]).

Herhaaldelijk werden klachten vernomen over 't uitstellen van den doop, waarvan zoo licht afstel kon komen. De Geldersche synode van 1598 klaagde, ,,dat veele, bijsonder ten platten landen, haere kinderen ongedoopt laeten blijven, uiet alleene eenige weecken ende maenden, maer oock jaeren, tot merckelicke verachtinge des h. doops", en besloot daarom aan het Hof van Gelderland te verzoeken, dat dit een tijd zou bepalen, binnen welken men de kinderen ten doop moest presenteeren. In 1604 besloot zij, ten einde dit euvel tegen te gaan, dat de predikanten naarstig zouden zijn „int predijcken van de nootwendicheit deses sacramentz", dat zulke ouders bestraft zouden worden en de magistraten aangesproken, dat zij de „wijsen moederen" (vroedvrouwen) zouden gelasten den predikanten bekend te maken, wanneer er kinderen geboren zouden zijn. 't Schijnt weinig geholpen te hebben, want in 1618 achtte zij nog maatregelen van de overheid noodig, „dat daerin moge werden versien, dat die luijden op die platte landen haer kinderen niet ongedoopt laeten liggen tot 1, 2, 3 jaeren tho" [3]).

Ook uit andere provinciën hooren wij dezelfde klacht. De synode van Overijsel wenschte in 1615 van Heeren Gedeputeerden de vernieuwing van een placcaat, waarin o. a. ook bepaald moest worden, „dat men het doopen van de jonge kinderen niet te lang uyttestelle" [4]), De Groninger synode wendde zich in 1601 en wederom in

[1]) Reitsma en v. Veen, Acta. VI, 204.
[2]) t. a. p. I. 955.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta. IV, 69, 123, 303.
[4]) Reitsma en van Veen, Acta, V. 297.

1617 met hetzelfde doel tot de Staten der provincie. Hier kwam dit kwaad, onder den invloed der vele in dit gewest wonende Mennonieten, zeer veel voor. In den strijd tegen dezen, die met ijver gevoerd werd, kwam het er op aan den kinderdoop zoo streng mogelijk te handhaven. In de stad Groningen stond er een boete op, als de ouders hunne kinderen niet lieten doopen en de synode van 1607 wilde daarom, dat ook voor het platte land zulk een straf bepaald zou worden. Maar wat hielpen deze straffen, als zij niet toegepast werden of als de ambtenaren alleen maar het voordeel zochten, dat voor henzelven in die geldboeten gelegen was. En dat er zulken waren, blijkt uit de klacht der classis van Middelstum in 1618 over „redgers", „die by geltstraffe den luyden gebieden hare kinderen ten doop te brengen, averst dat geldt genoten hebbende sie namaels met vreden laten" [1]). In het naburige Drenthe klaagde in 1607 de generale classis over „de verachtynge der kynderdoope", terwijl zij de overheid verzocht „metten spoedichsten" maatregelen daartegen te beramen. Die verachting verbaast ons niet, als wij in het volgende jaar vernemen, dat een kerkvoogd te Roderwolde, Luichien Jans, bekende „smaeck te hebben van de religie der Wederdopers .... ende dat derselver leere niet onrecht sij", hoewel hij toch op de hem gedane vraag, „oft hi de Gereformeerde religie ofte eenige van de Wederdoepers leere anhinck, sich niet wilde resolveeren ende verclaeren". Terzelfder tijd deelde de predikant te Eelde mede, dat een kerkvoogd aldaar, Johan Melis, „sijn kindt verweigere te laeten doepen, ende bi den pastoer daervan vermaent sijnde, dat hi alsdan met hem schertse" [2]). Het is in dit landschap blijkbaar nog lang noodig geweest tegen dit kwaad krachtig op te treden. Volgens de Drenthsche Kerkenordening van 1730 toch (art. 58) werd een boete van tien goudguldens geëischt

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. VII, 38, 132, 344, 296.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. VIII, 73, 98.

van ouders, die hunne kinderen niet binnen veertien dagen na de geboorte lieten doopen.

In de steden schijnt het zóó erg niet geweest te zijn als ten platten lande. Daar gold het mettertijd zelfs voor een schande de kinderen niet te laten doopen. Dat blijkt ons uit een klacht, die de Middelburgsche predikant Bernardus Smytegelt († 1739) op den predikstoel slaakte bij de behandeling van den 27sten Zondag van den Heidelbergschen Catechismus: „Zyt gy maar wel te vreden, als 't kind maar gedoopt is? O! dan is men in zynen schik: nu is myn kind gedoopt, zeit men, als men t'huis komt: nu is 't genoeg. Dat men eens in de Stad Ouders vondt, die vyf of zes kinderen hadden, die niet gedoopt waren, wat zou dat door de Stad klinken: en egter zynze zoo laauw en ongevoelig, als het Sacrament des Doops aan haare kinderen bedient wordt" [1]).

Door dat uitstellen van den doop kwam gedurig in kerkelijke vergaderingen de vraag ter sprake, tot welken leeftijd men gaan kon met het toedienen van den kinderdoop. Hoe ver ging het begrip „kind"? En hoe oud moest een kind zijn, om vóór den doop van hem reeds een eigene geloofsbelijdenis te mogen eischen. Het ligt voor de hand, dat men hieromtrent geen algemeen geldende bepalingen kon maken, maar met allerlei omstandigheden te rade behoorde te gaan. Niet alle kinderen toch van denzelfden leeftijd stonden in geestelijke ontwikkeling volkomen gelijk. Het was bijv. zeer goed mogelijk, dat men hier een kind van veertien jaar den kinderdoop toediende en elders met gelijk recht van een twaalfjarig kind eene korte belijdenis van persoonlijk geloof of minstens eenig bewijs van godsdienstige kennis eischte. Op de Zuidhollandsche synode van 1586 was reeds de vraag gesteld, hoe men doen zou met kinderen van zeven à acht jaar en geantwoord: „dat de ouders sullen present verschynen

[1]) Des Christens eenige troost. 's Grav., Middelb. 1742, blz. 418.

by den doope, ende den dienaer des woorts betuyghen sal voor der ghemeynte onbehoorlyck te syn, dat de kinderen soolanghe opghehouden syn van den doope ende, daert stichtelyck can gheschieden, met affvraginghe van het Vader Onse, thien gheboden, tgheloove ende van den doope te handelen, doch alsoo dat dit in de vryheydt der kercken ghestelt worde". Dit besluit werd door de synode van het volgende jaar geheel en al bevestigd [1]). Enkele jaren later, in 1592, had de Friesche synode op de vraag, „oft men kynderen van 12, 13 ofte 14 jaeren mach doopen sonder eenige belijdenisse des geloeffs", besloten, „dat het stichtelijck sal zijn, dat ze voer den doop aldaer recitieren Symbolum apostolicum ende dat Onse Vaeder etc." [2]). Deze bepaling bleef ook in 't vervolg van kracht.

Wij kunnen gerust aannemen, dat over 't algemeen kinderen van ongeveer vijf à zes jaren nog den kinderdoop ontvingen, d. w. z. door hunne ouders ten doop gehouden werden onder bijstand van getuigen, zonder dat men van de kleinen zelven iets vroeg, en dat, wanneer het kinderen gold van wat meerder leeftijd, de zaak aan de wijsheid der kerkeraden werd overgelaten, zooveel mogelijk in overeenstemming met vroeger genomen synodale besluiten.

Men achtte het gewenscht, dat de doop zoo spoedig mogelijk zou worden toegediend, en de verschillende nationale synoden, die op Nederlandschen bodem gehouden zijn, hebben hierop aangedrongen. Het eerst deed dit de provinciale synode van Dordrecht in 1574 in hare Kerkenordening (art. 57), waar zij bepaalde: „Het verbondt Gods sal in den kinderen, soo haest als men den doop christelicken becomen can met den doope verseghelt worden, ten sij saecke datter eenighe sware oorsaecke sij om den doop eenen tijdt langh wt te stellen, van welcke de

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. II, 275.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. VI, 69.

consistorie [1]) oordeelen sal. Maar die affectie der ouderen, die den doop harer kinderen begheeren wt te stellen ter tijdt toe, dat de moeders selve hare kinderen presenteeren ofte op die ghevaders [2]) langhe wachten, en achten de broeders gheen wettelicke oorsaecke te sijn om den doop wt te stellen" [3]).

Eene niet onbelangrijke quaestie was hiermede ter sprake gebracht, nl, of de beide ouders bij den doop tegenwoordig moesten zijn. Volgens dit besluit kwam het er feitelijk minder op aan of, beter gezegd, het deed er in 't geheel niets toe, of de moeder bij deze ook voor haar even gewichtige plechtigheid als voor den vader, aanwezig was of niet. Zij werd eenvoudig ter zijde geschoven. De eerste hier te lande gehouden nationale synode, die van Dordrecht in 1578, drong ook op spoedige doopsbediening aan en sprak wel van de „ouders", die hun kind ten doop brengen, maar eischte toch: „de vader des kints dat te doopen is sal in sonderheyt by den doop wesen", waaruit dus bleek, dat men de moeder daarbij wel missen kon [4]). Beslister in den geest van 1574 sprak de nationale synode van Middelburg in 1581 zich uit: „De vader sal zijn kindt ten Doope presenteren" [5]). Van de moeder is hier zelfs geen sprake, wel van getuigen. Evenzoo eischte de Haagsche Kerkenordening van 1586, terwijl zij in art. 50 aandrong op het zoo spoedig mogelijk laten toedienen van den doop, in art. 51: „De Dienaars sullen haer beste doen ende daer toe arbeyden, dat de Vader sijn kint ten Doop presentere" [6]); welke bepalingen de Dordsche Synode van 1618/19 woordelijk overnam in art. 56 en 57 van hare Kerkenordening. De bepaling, die hier en daar bestond,

[1]) kerkeraad.
[2]) getuigen.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta. II. 136.
[4]) Rutgers, t. a. p. blz. 250, 251.
[5]) Rutgers, t. a. p. blz. 391.
[6]) Rutgers, t. a. p. blz. 499.

dat de doop binnen veertien dagen na de geboorte toegediend moest worden „by verbeurte van tien goudguldens" [1]), maakte de tegenwoordigheid der moeders zoo goed als geheel onmogelijk.

Zoo werd het langzamerhand gewoonte, dat alleen de vaders tegenwoordig waren. Tot hen werden de vragen, die het doopformulier voorschreef, gericht. Maar des vaders tegenwoordigheid werd dan ook beslist geëischt, „ten ware dat hy een wichtighe oorsake syns affwesens hadde". Ook dat had eerst wel eenige moeite gekost en vele vaders verzetten zich daartegen. In de Roomsche kerk toch waren zij niet verplicht geweest bij den doop present te zijn. In den beginne waren er dan ook vele Gereformeerden, die de Roomsche gewoonte aan de hand hielden en hun kinderen door anderen lieten brengen om ze te doen doopen. In 1581 hooren wij eene klacht op de Zuidhollandsche synode, „dat de ouderen selfs nyet en comen" bij den doop hunner kinderen, terwijl men op die van Noordholland in 1618 onder de „abuysen", welke omtrent den doop voorkwamen, ook dit noemde, „dat men over den doop der kinderen noch ouders noch getuygen vraecht" [2]). Zelfs gebruikte men zeer jeugdigen van jaren om de kinderen ten doop te brengen. De Friesche synode van 1591 verklaarde zich daar beslist tegen en besloot: „Wat belanget de questie, of kinderen ander kinderen tot de h. doope sullen moegen brengen, ijs resolveert, dat hetselve niet behoort te geschieden, ende soe het geschiede, dat de dienaren de kinderen van der kinderen handen niet doopen sullen om den stichtinghe willen. Sullen ock de olderen mit ernst vermaent worden haere kinderen selve te brengen ende godtzalige, vrome ende verstandighe getuigen mede bij de doope, so het haer belieft, comen laten". De genoemde gewoonte verklaarde zij in 1598 te

[1]) Kerkenordre der Landschap Drenthe. Ao. 1730, art. 58.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. II. 199, 19.

dienen „tot bespottinge van den h. doop" [1]). Ook in andere provinciën ijverde men met kracht tegen het wegblijven der vaders. Hun verzet duurde hier en daar tamelijk lang. Maar langzamerhand gewenden zij zich er toch aan, hoewel er nu en dan nog wel eens blijk van onwil gegeven werd. Te Strijen bijv. weigerde in 1624 een vader tegenwoordig te zijn, omdat hij nergens in Gods Woord een bevel kon vinden: „Gy vader moet selve compareren over den doop van u kint" [2]). Bij wettige verhindering had men tegen de afwezigheid des vaders echter geen overwegend bezwaar, maar die wettigheid moest dan ook blijken. Zoo bepaalde de Utrechtsche kerkeraad in Aug. 1658: „De vaeders moete staen over den doop der kinderen of anders moet er een briefje syn, dat sy belet hebben".

Volgens de Dordsche synode van 1578 moest de aangifte tot de doop door de ouders te voren plaats hebben ,,by den Kerckendienaar ofte eenen ouderlinck op dat de ghemeynte kennisse hebben magh van den ghenen die ghedoopt worden" [3]). Deze bepaling, door latere synoden herhaald, was gemaakt ter wille van orde en regel en werd, maar niet overal, trouw onderhouden. Koelman klaagde in 1678 hieromtrent: ,,Maer dat legt ook buyten praktijk, dan alleen op Dorpen is hier en daer noch een uytterlijke gedaente daer van overgebleven" [4]). De Groninger Kerkenordening van 1595 schreef voor (art. 38): ,,Unde sollen de Olderen de hare kinderen Doopen laten willen, des dages toe voren, eer de kinderen gedoopet worden, der kinderen name, ende de gheboorten-dach by den Predigeren angeven, und sullen die Predigeren, de namen der kinderen, de geboerte-dach, Item of se Ehelyck, oft Onehelijck

[1]) Reitsma en van Veen, Acta, VI, 61, 87.
[2]) H. J. Olthuis, De doopspraktijk der Gereformeerde Kerken in Nederland. 1568—1816. Utrecht 1908, blz. 193.
[3]) Rutgers, Acta, blz. 250.
[4]) Christophilus Eubulus, De Pointen van Nodige Reformatie. Vlissingen 1678. blz. 201.

geboren sindt, vlitich anteeckenen". Reeds het convent van Wezel in 1568 had het ,,ten hoogste dienstig" geacht ,,zoowel voor de kerk als voor het Gemeentebest", dat de namen der kinderen, ouders en getuigen in de publieke registers werden opgeteekend. Zoo ontstonden de doopboeken, die mettertijd feitelijk dienst deden als registers van den burgerlijken stand, zoodat een doopceel gold als geboorteacte.

Wat de namen der doopelingen aangaat, ook daarmede bemoeide zich de kerk. De ouders waren natuurlijk vrij hunne kinderen te noemen zooals zij wilden. Alleen achtte de kerk eenige beperking gewenscht. De nationale synode van Dordrecht van 1578 bepaalde en die van Middelburg van 1581 bevestigde zulks: ,,Het is vry sulcke namen den kinderen te gheven alsmen wil, nochtans sal een yegelick vermaent syn dat hy die namen die of Gode ofte Christo eyghen syn als daer syn Emanuel, Salvator etc. ofte der officien ende bysondere diensten als Enghel, Baptista etc. of de welcke andersins superstitieus syn, den kinderen niet en late ghegheven worden" [1]). Dat men zich aan deze bepaling niet altijd stoorde, blijkt uit tal van voorbeelden, waarvan ik hier alleen maar noem de namen der de Ruyters, vader en zoon, Michiel en Engel.

Wij hebben reeds een paar maal in 't voorbijgaan gesproken van getuigen, die een overblijfsel waren uit de Roomsche kerk, maar om allerlei redenen door de Gereformeerden toegelaten, door velen zelfs zeer gaarne behouden werden. Het convent van Wezel (1568) had het gebruik van zulke getuigen of gevaders [2]) vrijgelaten. Men mocht van hen gebruik maken, maar noodig was het niet. De synode van Emden (1571) hield het ,,voor een middelmatigh dinck" en wilde ,,den Kercken haer oude ghewoon-

[1]) Rutgers, Acta. blz. 250, 408.
[2]) ,,Quos Compatres vulgus vocat". Rutgers, Acta, blz. 28.

heyt laten, een yegelijck nae hare vrijheyt", totdat eene nationale synode anders zou besluiten. Om tweeërlei redenen werden getuigen genomen, 1°. wijl men toen nog geen doopboeken had, „op dat zy Getuigen zyn, dat het Kind gedoopt is", en 2°. „op dat zy ook zorgen voor de onderwyzinge des Kinds" [1]).

De synode van Dordrecht 1574 ging reeds een stap verder. Zij liet het stellen van getuigen wel vrij, maar prees het toch aan. „Omdat — zoo verklaarde zij — wij gheen ghebot van den Heere en hebben ghevaders ofte ghetuijghen te nemen om de kinder ten doope te presenteeren, soo en mach men niemandt hiervan eenen bijsonderen noot opleggh̄en. Nochtans nademael het een oudt ghebruijck is ende tot goeden eijnde inghevoert, te weeten om van den gheloove der ouderen ende den doope des kindts te betuijghen ende op hen te nemen den last van het kindt t' onderwijsen, in val dat hem sijn vader ofte moeder afstorve, item om d'onderlinghe ghemeijnschap ende verbindinghe der vrientschap tusschen den gheloovighen t' onderhouden, die dit ghebruijck niet en begheeren te volghen, maer hare kinderen selve willen presenteeren, sullen met neersticheijt aengheporret ende vermanet worden, dat sij gheen twist en soecken, dan dat se sich na de ghewoonlicke ende oude ordeninghe schicken, die goet ende profitelick is". De synode achtte het wel gewenscht, maar eischte toch niet beslist, dat de getuigen, evenals de vaders, de vragen beantwoorden zouden, die bij den doop werden gedaan. Men kon te hunnen opzichte met een vermaning volstaan [2]). Vier jaar later besloot de nationale synode van Dordrecht, dat de vader bij den doop tegenwoordig moest zijn, „op dat hy voor syn kint bidde, ende het seluighe den Heere opdraghe, ende beloue te doen tghene dat hem van den Kerckendienaer voorghehouden

[1]) Rutgers, Acta, blz. 64, 65.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. II, 136, 137.

wordt, volghende het formulaer in de bedieninghe des doops ghestelt", maar ten opzichte der getuigen voegde zij er aan toe: „Dogh de ghetuyghen en sal men soo nauwe niet verbinden maer men salse hares ampts teghen [1]) het kint vermanen". Op de vraag, of men ook niet-lidmaten der Gereformeerde kerk tot getuigen mocht nemen, antwoordde zij, dat het wel wenschelijk was „alleen de lidtmaten der ghemeynte" tot getuigen te nemen, „nochtans salmen de andere lyden [2]) soo sy vroom van leuen ende den Evangelio niet teghen en syn" [3]). Consequent was dit wel niet, maar men schijnt er door de omstandigheden toe gedwongen geweest te zijn.

Bij de nationale synode van Middelburg in 1581 was een voorstel ingekomen, „oft nyet noodich en ware tgebruyck van de getuygen by den doop aff te stellen". Daaruit blijkt, dat het verzet nog niet geheel gebroken was. De synode ging er echter niet op in, maar oordeelde dat dit „ghebruijck niet lichtvaerdelick te veranderen" zou zijn, doch vond het tevens betamelijk, „dat men neme die der suijvere leere toeghedaen ende vroom van wandel zijn" [4]). Hiermede was de Haagsche synode van 1586 het eens, die het bovendien noodig achtte, „dat den Kercken int gemein belastet werde bei die bedieninge des Doops die Ouders mitzgaders den getugen teuorderen" [5]).

Dat men geen ketters, zooals bijv. de David-Joristen, tot getuigen toegelaten wilde zien, spreekt wel van zelve [6]). In den tijd der Remonstrantsche twisten werd de vraag gedaan, „hoe te handelen met sulcke Remonstrantsgesinde, die, staende over den doop van een kint, op de vragen, haer int formulier des doops voorgehouden, stilswijgen

[1]) omtrent hunne verplichting tegenover.
[2]) dulden.
[3]) Rutgers, Acta, blz. 249, 270.
[4]) Rutgers, Acta. blz. 428, 391.
[5]) Rutgers, Acta, blz. 546.
[6]) Reitsma en van Veen, Acta. II, 30; III, 217.

ende met tekenen van spotternijen ergernis geven". De Zuidhollandsche synode van 1620 antwoordde daarop het volgende: ,,sal het stilswijgen der getuigen gehouden werden voor consent ende toestemming ende sullen de spotters bestraft ende by gelegentheit vermaent ende, hartneckig blyvende, den officier aengegeven worden" [1]).

Soms deed zich echter het geval voor, dat ongedoopten zich aanmeldden om getuigen te zijn. De Zuidhollandsche synode van 1590 keurde dit natuurlijk af, ,,dewyl sulck een persoon niet anders en can gheacht worden als buyten Godts verbondt staende ende daerom niet en can als ghetuyghe staen over de aenneminghe van eenen anderen tot Godes verbondt, daer hij niet selven toe en ghehoordt" [2]). Ook tegen eene bepaalde categorie van personen had men soms bezwaar. De Zuidhollandsche synode van 1600 bijv. vond het maar zóó-zóó, dat een lombardhouder getuige zou zijn. De predikanten moesten daarom het volk vermanen, alleen zulke personen tot getuige te nemen, die ,,vroom" en ,,sonder opsprake" waren. Lombardiers zouden echter, als de ouders het wenschten, als getuigen ,,ghetolereert worden tot op den naesten generalen synodum". Een jaar later besloot de Geldersche synode op de vraag, of men „die lombarden ende hare familien" als getuigen zou toelaten, dat men dit ,,in deliberatie leggen" zou met de benabuurde synoden [3]). In 1632 bepaalde zij echter, dat ,,die Leen-tafelen hebben, mogen soo wel, als andere staan over den Doop van hare Kinderen". Ter verklaring hiervan dient misschien, dat de synode meende te weten, dat er toen in de provincie ,,geen Lombarden" waren).

Dat een getuige „vroom van wandel" moest zijn, vernamen wij reeds. Het was niet overbodig, daarop den

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. III, 444, 445.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. II, 376.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta. III, 155; IV, 92.
[4]) Joh. Smetius, Synodale Ordonnantien ende Resolutien, 2 dr. Nijmegen 1736 blz. 123.

nadruk te leggen. Door de Geldersche synode van 1606 werd dan ook op de vraag, ,,of een persoon, die ex professo afgoodisch ofte van weghen hoerderrije, ooverspeel etc. infam is, mach als ghetuyghe tot den heylligen doop toegelaten worden", geantwoord, ,,dat sulcx niet moet gheschieden" [1]). De ouders namen het bij het kiezen van getuigen vaak niet al te ernstig op en de predikanten schijnen op de waardigheid en degelijkheid der getuigen niet steeds streng toegezien te hebben. Dit blijkt o.a. uit een klacht van de Zeeuwsche synode van 1610, dat „openbare goddeloose spotters ende verachters der religie als ghetuygen toegelaten werden". Zij verbood daarom de namen der zoodanigen ,,in het register" aan te teekenen en besloot de gemeenten ,,neerstelyck" te vermanen, „geene sodanige tot getuygen te nemen ende de lidmaten, die se genomen zullen hebben, by laste des kerckenraeds daerover aen te spreecken". Tien jaar later gelastte zij den predikanten, „in haere predicatien het volck [te] vermaenen, dat dieghene, welcke over den doop haerer kinderen ghetuijghen ghebruijcken, zulcke daertoe nemen, die den Heere vreesen ende willich zijn haere kinderen in de waere godtsalicheijt te helpen bevoorderen" [2]). In Friesland eischte men, dat de „Metvaders en Metmoeders of Getuigen, die in het bedienen des Doops verschijnen of assisteeren, zullen zijn voljaarige, de waare Religie toegedaan en vroom van wandel" [3]).

Met minder mocht men inderdaad ook niet tevreden zijn, indien men van de getuigen wilde, dat zij in staat zouden wezen hun taak te vervullen, n.l. de ouders bij te staan in de christelijke opvoeding der kinderen of, bij ontstentenis van vader of moeder, hun plaats als opvoeders

[1]) Reitsma en van Veen, Acta, IV, 147.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. V, 99, 166.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta. VI, 82, — Compendium der kerkelijke wetten van Friesland. Tit. XXXIV. Art. IX.

in te nemen. Zeer vele, zoo niet de meeste ouders, dachten bij het kiezen van getuigen daaraan niet of althans niet in de eerste plaats. Zij namen familieleden of vrienden, vooral zulken, die vermogend genoeg waren om een geschenk, liefst zoo groot mogelijk, bij den doop te geven in den vorm van pillegift [1]). Of zij zochten den doop luister bij te zetten door aanzienlijke personen uit te noodigen als doopgetuigen op te treden, die zich dan weer dikwijls door plaatsvervangers lieten vertegenwoordigen. Zoo werden bijv. den 19 Sept. 1629 drie kinderen te 's-Hertogenbosch gedoopt. In het doopboek aldaar staat daaromtrent het volgende opgeteekend: „A m e l i a. De Ouders Hans Albert Best, soldaat onder den Grave van Hanauw en Elizabeth Bestens. Getuige Mevrouwe De Princisse van Orangien. J o h a n n e s. De Ouders .... [2]). Getuige Mijn Heere Den Prince van Orangien. S a r a. De Ouders Anthoine Tourné, soldaat onder de compagnie van Heer Colonel Grenu Sal. en Peronne Jacquart Getuigen Willem van Kinhoven, Gillis van Wesel, Janomijnken Goosens, en Sara Bartholomeus".

[1]) De pillegift werd oorspronkelijk gegeven door de peters en de meters. Ook de geschenken, door de genoodigden ter doopmaaltijd gegeven aan het kind of ter eere van het kind, heetten zoo. Zij waren zeer verschillend en naar den stand der gevers meer of minder aanzienlijk. Nu eens was het een stuk geld of, ten platte lande vooral, een bijdrage tot het doopmaal. Dan weer het doopkleed of de doopsprei, soms ook de geheele luiermand. Ook gaf men een dooppenning of een stuk zilver, vaak een zilveren rinkelbel of een zilveren lepel met bewerkte steel. Bijzonder rijke pillegiften ontving Prins Willem II (geb. 27 Mei 1626), n.l. van de Staten Generaal een pensioenbrief van f 8000.— jaarlijks, liggende in een gouden doos van f 1259.—; van de Staten van Holland een jaarlijksch pensioen van f 5000.—, van de stad Delft f 600.—. (H. J. Olthuis, t. a. p. blz. 227—235). Het verband tusschen pillegiften, doopmalen en doopgetuigen blijkt uit de klacht van den Kamper predikant Simon Oomius: „sommige hebben beginnen te roepen (alleene om de voorseyde pillegiften) vijf, sesse, achte, thien of meer Getuygen; soo is dit misbruyck ten lesten daer uyt gevolght, dat men om de Peters ende Meters te vereeren, een groodt Brasmael heeft gaen houden, daer gemeenelijck de voor-seyde giften of de waerde van dien, in groote overdaet ende gulsigheyt verquist worden. Alle dese ende diergelijcke abuysen ontrent de Ordinantie van de Peters ende Meters, sijn soo grof dat'se geen wederlegginge van noode en hebben, ende wy verfoeyen die met alle vrome Christenen van gantscher herten". (D e p r a c k t y k e d e r t w e e h e y l i g e S a c r a m e n t e n. Gron. 1683. blz. 79).

[2]) De namen zijn niet ingevuld.

Interessant is wat wij drie maanden later vernemen: „den 16 December Ao. 1629 is gedoopt een kindt met name F r e d e r i c k. De ouders zijn P e t e r D o n c k, Majoor, L ij s b e t h P e t e r s, de Peterens waren de geheele Magistraet van den Bossen, hiertoe is gedeputeert Mijn Heer Schepen Baccaert Doctor in de Rechten, Petjen is de Huijsvrou van Mijn Heer Hendrick Kuijsten, President deser Stadt" [1]).

Een heele stadsregeering benevens de vrouw van den president-burgemeester als getuigen, dat was wel het non plus ultra van deftigheid, nog deftiger haast dan dat men alleen de Princes of den Prins van Oranje als getuige had. Of deze deftigheden zich later veel bekommerd zullen hebben om het geestelijk welzijn van hun petekinderen en zich ook maar iets aan dezer godsdienstige opvoeding gelegen zullen hebben laten liggen, meen ik met eenigen grond te mogen betwijfelen. In de voornaamheid en de veelheid der getuigen was het dus ook al niet gelegen. Een algemeene bepaling aangaande hun getal bestond niet. Wel klaagde de Zeeuwsche synode van 1597 over „de veelheijt der getuijgen" en besloot zij de Staten te verzoeken, „datter op sekere pene [2]) verboden mochte worden, datter voortaen over elck kint ten hoogsten maar vier getuijgen en sullen genomen worden". De Gecommitteerde Raden stelden daarop 28 Mei 1597 vast, dat men „niet meer als drije ofte ten hoochsten viere getuyghen" mocht hebben. Dit schijnt echter niet geholpen te hebben, men nam toch zoovelen als men wilde, en de synode van 1610 bepaalde daarom, „dat men degene, die boven het toegelaten getal overich syn, wt het register laten zal", m.a.w. dat hunne namen niet in het doopboek mede aangeteekend zouden worden, gelijk anders altijd met die der getuigen geschiedde [3]).

[1]) W. Meindersma, D e G e r e f. G e m e e n t e i n 's H e r t o g e n b o s c h 1629—1635. Zalt-Bommel 1909, blz. 16, 32.

[2]) Boete.

[3]) Reitsma en van Veen, A c t a. V, 44, 102.

In den Briel was men in dit opzicht veel milder. Daar stond men toe tot hoogstens twaalf getuigen [1]).

De gewoonte om getuigen bij den doop te nemen werd ook door de Dordsche synode van 1618/19 bestendigd en aangeprezen, en bleef dus bestaan. Toch waren er ook in de zeventiende eeuw mannen van naam, die er niet of niet bijzonder mee ingenomen waren en tegen de vele misbruiken, welke het gevolg ervan waren, ernstig waarschuwden. Jac. Koelman zag er „een navolging van het superstitieuse Pausdom" in, en keurde dit gebruik af als een „menschelijke inzetting" en „een onnodige instelling, dewijl de gansche gemeinte getuige is, en alle Christenen de liefde moeten bewijsen, tot bevordering van jonge, en oude, kinderen en ouders, haar welstant en pligten". Hij verklaarde van de getuigen in zijn tijd, dat zij „zijn dikwils niet rechtzinnige en vroome lieden, die zelfs goede Conscientie van 't verbont maeken, maer wel meermael onrechtsinnige, onwetende, notoyre Godlooze, en Prophaene, ook wel zulke, die noch zo jong zijn, datse in de onderwijsing des geloofs de bezorging van andere van doen hebben". Volgens hem „gaet alles losselijk daer heen en daer wort geen order opgestelt". Zelfs is het, naar zijn zeggen, niet „vereyscht, dat die getuyghen eerst aen de Leeraers worden bekent gemaekt, op dat zy zodanig bevonden zynde, mochten te rugge gehouden worden". Hij wenschte daarom, dat „hier ontrent dan Reformatie geschiedde, ende zulken gewoonte af-geschaft" werd, die „van den Heere niet gezegent" genoemd kon worden en slechts gebruikt werd „om welstaens wil, en om gaven, pillegiften etc.", terwijl ook de Engelsche en Schotsche Gereformeerden haar geheel verworpen hadden [2]). Ook de Leidsche hoogleeraar Joh. Hoornbeek, hoewel van oordeel, dat deze gewoonte eertijds nuttig, ja noodig was, vond dat zij in zijn tijd nagelaten

[1]) Schotel, Oud-Hollandsch huisgezin, 2e uitg. Leiden, blz. 43.
[2]) Christophilus Eubulus, t. a. p. blz. 203—205.

behoorde te worden, daar zij meer diende „tot eersucht, ofte tot een ydel gebruyk, dan tot de waerdigheydt en luyster van dat heylige", terwijl Voetius verklaarde, dat, als de Kerk zulke verkeerde getuigen niet weerde, zij den indruk maakte van „de Profanatie van den Doop, begaen van Ouders, die sulke getuygen mede brengen", goed te keuren.

Volgens het doopformulier, dat in de zeventiende eeuw bij de Gereformeerden gebruikt werd, werden de jonge kinderen der geloovigen beschouwd als erfgenamen van het Rijk van God en van zijn verbond. Hoewel „in zonden ontvangen en geboren" en daarom „aan allerhande ellendigheid, ja aan de verdoemenis zelve onderworpen", zijn zij „in Christus geheiligd" en behooren daarom „als lidmaten zijner gemeente gedoopt te wezen". En de ouders en getuigen zijn gehouden, deze kinderen, als zij tot hun verstand zullen gekomen zijn, in de leer van den doop „naar hun vermogen te onderwijzen of te doen en te helpen onderwijzen". Dit moet geschieden, opdat de gedoopten zullen weten, waartoe zij van God door den doop, als het teeken des verbonds, „vermaand en verplicht" worden, namelijk als kinderen des verbonds, „tot eene nieuwe gehoorzaamheid", d. w. z. God aan te hangen, te betrouwen en lief te hebben, de wereld te verlaten, de oude natuur te dooden en in een nieuw, godzalig leven te wandelen, bij dit alles vertrouwende, in zwakheid en zonde, op Gods genade [1]).

Als men aandachtig leest het „Formulier om den heiligen doop te bedienen aan de kleine kinderen der geloovigen", waaraan het bovenstaande ontleend is, zou men allicht verwachten, dat de doop nu alleen bediend mocht worden en daarom ook alleen bediend werd aan de kinderen van hen, die op de daarin gestelde vragen [2]) bevestigend konden

[1]) Formulier van den Doop.
[2]) Eerstelijk, hoewel onze kinderen in zonden ontvangen en geboren zijn, en daarom aan allerhande ellendigheid, ja aan de verdoemenis zelve onderworpen,

antwoorden, d. i. dus aan de kinderen van waarachtige geloovigen of althans ten minste aan die van lidmaten der Gereformeerde kerk. Toch zou men zich daarin deerlijk vergissen. In de practijk toch was men veel ruimer dan de leer zou doen vermoeden. En dat was geen wonder. Men voelde zeer goed, dat men niet met onomstootelijke zekerheid kon uitmaken, wie geloovigen waren en welke kinderen dus kinderen des verbonds mochten heeten. Vandaar dat men in den regel naar den aard der liefde oordeelde en het begrip „ouders" meestal ook uitbreidde tot de voorouders. Op dien grond kon men dus de kinderen van alle lidmaten der Gereformeerde kerk gerustelijk doopen. Maar men doopte nu ook even gerust de kinderen van hen, die wel tot de Gereformeerde kerk behoorden door den doop, maar nog niet op belijdenis des geloofs tot het Avondmaal waren toegelaten. Te Utrecht bestond een „Kerkelijke Wet", die nu en dan eens van de preekstoelen aan de gemeente werd voorgelezen. Volgens die wet waren „alle de Ouders, die geen van beide Lidmaten" waren, „verpligt, om by den Predikant van 't kwartier, daar in se wonen, een brievje te halen, ten einde hun kind mogt gedoopt werden". De Utrechtsche predikant J. R. Kelderman († 1743), dit mededeelende, merkt hierbij op: „En wie twijffeld, of dit gebruik is, uit syn oogmerk en instelling, seer pryslyk? Want dus heeft de Predikant gelegendheid, als de Vaders, gelyk 't betaamd, en ik 't, voor my, ook vordere, selv 't brievje eissen, om syn pligt, omtrent hun, te kwyten, met hun te vermanen, op te

of gij niet bekent, dat zij in Christus geheiligd zijn, en daarom, als lidmaten zijner gemeente, behooren gedoopt te wezen? Ten andere, of gij de leer, die in het O. en N. Testament, en in de artikelen des christelijken geloofs begrepen is, en in de Christelijke kerk alhier geleerd wordt, niet bekent de waarachtige en volkomene leer der zaligheid te wezen? Ten derde, of gij niet belooft en U voorneemt, deze kinderen, als zij tot hun verstand zullen gekomen zijn, een iegelijk de zijne, waarvan hij vader of getuige is, in de voorzeide leer te onderwijzen, te doen en te helpen onderwijzen?

wekken, te waarschouwen, en 't wigt hunner verpligting op 't hert te drukken" [1]).

Er bleven echter altijd nog gevallen, waarin men weifelde, hoe men moest handelen. Bovendien, de een was vaak enger en strenger in zijn opvattingen dan de ander. Allerlei vragen werden opgeworpen. Zoo bijv. gaf de nationale synode van Dordrecht in 1578 op de vraag: „Ofmen allerley menschen Kinderen als van hoereerders Afghesnedenen Papisten ende anderen dierghelycken sonder onderscheyt doopen sal?" ten antwoord: „Ouermidts de doop den kinderen die int verbont Gods staen toekomt, ende het ghewis is dat dese kinderen buyten het verbont niet en syn, soo salmense van den Doop niet weren. Alsoo nochtans datse op behoirlicker wyse ghedoopt werden ende van dien ghepresenteert die op de afvraghinghe in de forme des Doops begrepen antwoorden ende de leere toestaen" [2]). Deze ruime opvatting vond bij volgende synoden weerklonk. De nationale synode van Middelburg in 1581 stond ook het doopen van kinderen van nietlidmaten toe, maar eischte eveneens „bequaeme ghetuijghen", d. w. z. gereformeerde lidmaten [3]). De Zuidhollandsche synode van 1591 sprak zich zeer beslist uit: „aengaende de kynder, als sy nyet van Joden oft Turcken etc. syn, soe moet se een dienaer doopen" [4]). Een jaar te voren had de Friesche synode besloten: „Wanneer die kinderen van luiden, die selve godloos en vreemt van de Gereformeerde religie sijn ende dieselve niet willen te doope brengen, dan laeten tselve doen door niet minder godloose luiden, als sijselve zijn", in dat geval zou men die kinderen niet doopen, maar waren de doopheffers of doopgetuigen

[1]) Gerh. Meyer, De onderwerpen van den Heyligen Doop nader bepaald. Met een Voorreden en Aanteekeningen uitgeg. door Johan Reinier Kelderman. Utrecht 1720, blz. 251.

[2]) Rutgers, Acta, blz. 270. Men wilde dus Gereformeerde getuigen, die de vragen van het Doopformulier moesten beantwoorden.

[3]) Rutgers, Acta, blz. 437, 438.

[4]) Reitsma en van Veen, Acta. II, 203.

Gereformeerd, dan zou men het wel doen. Twee jaar later bleek zij ook in een ander geval een zeer ruim inzicht te hebben. Immers: „Belangende die vraege, soe bij ons ongedoopte ouderen den doop met ons voor recht bekenden ende die nochtans an haerselver dorch schaempte ofte ander suacheit niet ontfingen ende daerentusschen hen kijnderen ter doope presentierden, oft men soedaenige kijnderen den doop behoerde te weigeren om der ouderen wille, ter tijdt de ouders sic eerst lieten doepen, is des sijnodi antwoordt: dewijle die kijnderen der ouderen misdaet niet sullen draegen, item dewijle de doop opt tverbont Goedis gegrondet is, dat men geensins soedaenige kijnderen den doop behoert te weigeren, maer dat men se sal doopen om dese ende andere reden meer" [1]).

Te Dordrecht had de synode in 1578, gelijk wij zagen, evenals vóór haar reeds de aldaar gehouden provinciale synode van 1574, den doop van kinderen van geëxcommuniceerden toegestaan, mits daarover lidmaten der gemeente als getuigen stonden. Principieel werd de zaak behandeld door de nationale synode van Middelburg in 1581. Ontkennend werd daar geantwoord op de vraag: „Oft de ghene die ordentlick naer den reghel Christi gheëxcommuniceert syn ende met hen de kinderen, diese winnen duerende de Excommunicatie, buyten het verbondt sijn?" [2]) Dus mochten deze kinderen, als zijnde in het verbond, gedoopt worden. Anders oordeelde daarover later Wilh. à Brakel, die ook ten opzichte van kinderen van ketters en vondelingen de gewone milde opvatting der synode niet deelde. „De kinderen, die te doopen zijn, — zegt hij — moeten zijn a. geen kinderen van Joden, Turken, Heydenen ende Ketteren, schoon zij van een bontgenoot tot kinderen waren aangenomen, want de aanneminge en maakt niet dat sy in het verbond geboren zijn. b. Geen vondelingen in

[1]) Reitsma en van Veen, A c t a. VI, 52, 69.
[2]) Rutgers, A c t a, blz. 424, 448.

een land, in de welke de ware Kerke niet en is, ofte in een land [1]) alwaar de ware Kerke wel is, maar daarbij vervult met Joden, Turken, Heidenen, Socinianen, ende andere Ketteren, dewijle het soowel kinderen van die als van bondgenooten konden zijn. c. Geen kinderen van beyde ouders ge-excommuniceerde, na de excommunicatien geteelt, dewijle die voor Heydenen moeten gehouden worden. Matth. XVIII : 17. d. Geen ongeborene ofte ten deele geborene, gelijk de Papisten doen" [2]). Men sloot niet licht iemand van den doop uit. Onechte kinderen mocht men den doop niet weigeren, maar meestal eischte men, dat de moeder zelve hen ten doop hield, terwijl zij dan gewoonlijk openlijk bestraft en ernstig vermaand werd. De Groninger synode van 1610 stelde het echter „tho discretie eines jeden predigers", „offt ock befaembte personen edder sonsten, die in concübinatschop sich thosamen holden, behören kinder ter döpe te dragen", doch oordeelde tevens, „dat nit absolute alle befambte personen aff tho wisen, wile tho vörhapen, dat noch ehrer etzliche dorch de christliche heilsame ermahning, so bij administratie der hilligen döpe geschiet, konden ijm hertzen geröret und dem h. Christo gewünnen werden" [3]). Voetius, die de onechte kinderen in zes soorten onderscheidde, achtte bij vijf van die zes soorten den doop geoorloofd, mits de boetvaardigheid der ouders vooraf verondersteld mocht worden. Bij de zesde soort verkeerde hij in twijfel [4]). Sommige predikanten hadden echter ernstige bezwaren. Zoo zegt bijv. Gerh. Meyer († 1718), predikant te Beerta: „Tegen 't Doopsel der s o d a n i g e kinderen, heb ik n i e t s, alsse aan de G e m e e n t e, of enig d e u g d z a a m L i d m a a t desselvs, s o wierden overgegeven, datse in derselver m a g t waren, en, voor der kinderen C h r i s t e l y k e opvoeding en onderwijs,

[1]) zooals ons land.
[2]) t. a. p. I, 967.
[3]) Reitsma en van Veen, A c t a. VII, 172.
[4]) P o l i t. E c c l e s. Pars I. Lib. II. Tract. II. Cap. II. §. IX.

borg bleven". Maar hij laat er toch op volgen: „Als ik dit stuk, met bedaardheid, overweeg, so moet ik, voor my, rondelijk verklaren, dat ik, daar in, niet gerust ben. Wat dan? 'K sou, behoudens een beter, van oordeel zijn, en liever raden, dat de Doop van dusdanige kinderen wierd uitgesteld; ter tijd en wijle, datse de Leer der Waarheid selv beleden, den Bond-eisch bewilligden, en, met haar leven, werklijk betoonden, datse, in 't Verbond Gods, waren overgegaan. Niemand wane, dat, in dit uitstel, enig gevaar gelegen is; of, dat de Ongedoopte, daar door, eenigsins benadeeld werd". Immers hij was overtuigd, „dat 't niet-dopen, aan een kind, genig kwaad toebrengd. Ook veroordeeld men sodanige kinderen geensins; maar men laatse over aan 't oordeel Gods. 'T is waar, men weigerd hun den Doop wel; maar 't is, op geen andere grond, als om dat men bedugt en bekommerd is, Gods Verbond, en desselvs goederen, daar te versegelen, waar men geen de minste schyn vind, dat 't Genade Verbond omhelst, en desselvs beding bewilligd is" [1]).

Ook de kinderen van Mennonieten doopte men in de Gereformeerde kerk, hoewel de ouders natuurlijk aan zulk een doop niet de minste beteekenis hechtten. Zoo besloot de Geldersche synode van 1606, „dat de onmondige kinderen der Wederdooperen, wanneer die by afsterven der ouderen van de vrienden tot den christelicken doop gepresenteert werden, sullen aengenomen ende den seegels des verbondts deelachtich ghemaect worden". Ja de Groninger synode van 1612 keurde het zelfs goed, dat de „olderen, Wedderdöpers sinde, daer van rechtswegen werden tho constringert höre kinderen te lathen dopen" en vond het „behoerlick", dat een predikant deze kinderen

---

[1]) Gerh. Meyer, t. a. p. blz. 243, 245.

doopte, ook als de ouders niet zelf, maar „dorch andere hare kinder ter döpe schicken".

Eigenlijk doopte men letterlijk alles, als er maar behoorlijke getuigen bij waren. „Soo sal men — aldus besloot bijv. de Geldersche synode van 1627 — ook Doopen een Kindt, waar van de Vader gansch onbekent, ende de Moeder nog niet seekerlyk ge-openbaart is, wanneer het getuygen ten Doop brengen, die in plaatse der Ouderen aannemen te doen, 't geene by den Doop gevraagt wert" [1]). Ook in Friesland werden „kinderen, welkers Ouders onbekent zijn, en niet geweten word van waar zij koomen, en of zij van de Religie zijn", gedoopt, mits „van de zodanige gepraesenteert, die op de afvraaging in het Formulier des Doops begreepen, antwoorden en de Leere toestaan" [2]). En in Maart 1715 besloot de classis van Utrecht ten opzichte van „een Vondeling, 't welk men niet weet, of 't uijt Joden of Christenen gesproten, en gedoopt sij of niet; ... dat de Doop aan so een kind mag bedient worden, mits dat die van den Geregte (dewelke dat kind ter opvoeding hadden aangenomen) sorg droegen voor de opvoeding in de Christelijke Gereformeerde Religie" [3]).

Een eigenaardig geval werd in 1617 door de Geldersche Synode behandeld. In hare Acta lezen wij nl. het volgende: „Wort gevraecht, hoe sich een kerckendienaer houden sal, indien enige lantlopers, die sich Heydenen noemen, begeeren haere kinderen in de Gereformeerde kercke te laeten doopen? Resp. Dewijl susdanige lantlopers gene onchristenen maer meestendeels christenen, jae oock enige derselffsten lantsaten syn, soo sal men goede achtinge geven, off die olders selffs gedoopt sijn ende off oock die kinderen tevoren ergens waer anders gedoopt syn. Indien het eerste jae, ende het ander neen bevonden wert ende die olders

---

[1]) J. Smetius, t. a. p. blz. 120.
[2]) Compendium der Kerkel. wetten van Vrieslnnd, blz. 146.
[3]) Christ. de Kruyff, Utrechtsch Classicaal Handboekje, z. p. 1793, blz. 90.

beloven haere kinderen in de christelicke religie op te trecken, soo sal men se doopen, doch sonder gevæders, tensij van haere compaignie, opdatt alsoo sooveel mogelyck die onbetaemelicke iteratie des heyl. doops voorgekommen worde. Want meermaels bevonden is, datt dusdanige lieden om nieuwe pillegelt te krygen haere kinderen op verscheydene plaetschen hebben laeten dopen. Men sal oock die olders ernstelick vermaenen sulck enen coursch van leven aff te staen ende int sweet haeres aenschyns haer brott eerlick te gewinnen" [1]). Toen in 1626 allerlei Heidens „als vagabunden omzwierven", besloot de Utrechtsche synode, dat hunne kinderen niet gedoopt zouden worden „dan onder blyk van der Ouderen Doop, en dat die eene goede belydenis en van hun godloos leven afstand deeden, met belofte om die kinderen, dan ook in de Gereformeerde Christelyke leer, op te voeden" [2]). Hoe men tegen het einde der 17e eeuw hierover dacht, blijkt uit de volgende aanteekening uit de Kerkeraads-acta der Hervormde Gemeente te Katwijk aan den Rijn, d.d. 30 Mei 1700, door Dr. G. D. J. Schotel [3]) medegedeeld:

„Is na de predikatie namiddag Kerkenraad gehouden over de Heidenen, die met een groote troep haar in de schuer van de woning van den Heer Persijn en daaromtrent met tenten in de heerlijkheid onthielden en Sondag te voren den 23 May de stoutheid hadden van sonder eenige waarschuwing, een kind in de kerk ten doop te brengen, onder de predikatie, welken de predikant door den voorsinger liet seggen, dat men hier sulke Kinderen niet doopten, waarna sy heen liepen en op desen dagh weder quamen aen des predikants huys, om dat te versoecken, die haar seide, dat haar wagten soude om geene opschudding weder in de Kerk te maken, en dat na de predikatie soude komen in de Kerkkenkamer, waar men ook liet komen de vroedvrouw van 't dorp, om na alle omstandigheden te vernemen, en verder, die haar uitgaven voor vader en grootvader van 't kind, die men samen ging ondervragen na haar namen, geboorteplaats, getal en menigte, woning, hantering, ambagten, manier van leven, gruwelen, godsdienst, redenen, waarom sy het kind willen gedoopt hebben, en of sy wel eerelyke en gereformeerde luiden tot getuigen konden krijgen, die voor de Kristelyke opvoeding van het kind konden instaan, daarenboven hoe so stout dorsten

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. IV, 206.
[2]) Christ. de Kruyff, Utr. Syn.-Handboekje, blz. 57.
[3]) „Een Zigeunerkind ten doop aangeboden in de kerk te Katwijk aan den Rijn" in Archief voor Nederl. Kerkgesch. 's Grav. 1887. II, 391, 392.

te wesen van in Holland, in dese heerlijkheid, in 't dorp, kerk en bij ons te komen, tegen het Plakaat van de staten van Holland van den 26 Jan. 1695, het welk tot straffe steld, die de eerste reis werd gekregen openbaar gegeeseld te sullen werden, de tweede maal gegeeseld en gebrandmerkt, de derde maal met de dood gestraft werden; hierop den eersten, die men van dit alles ondervraagde, met buitenstaan van de anderen, soo bespottelijk, onwetend, dom en slordig antwoordde, dat wij de andere inroepende, haar belastten ten eersten weg te pakken, en een ander leven te leiden, haar ergens vast neder te setten, te arbeiden en te werken, na den last van Paulus, 2 Tess. 3 : 10. 1 Tim. 5 : 8, eens te belooven Kristenen te wesen, en dat men dan de kinderen souw dopen enz. Hetwelk daarna door den predikant eens kragtig op de preekstoel is vertoond, verscheide staats- en kerkkelijke personen het voorval verhaald, ook eens een tijd daarna een geselschap van verscheidene naburige predikanten, die den Predikant quamen besoecken, de welcken samen deze weigering en behandeling der sake goedkeurden, en in hare Kerkken voorkomende, ook so souden doen, het welk daarom tot narigting van de nakomelingen ook hier so te boek gesteld is".

Was men blijkens deze mededeeling te Katwijk a/d. Rijn nog al conscientieus, op vele andere plaatsen ging men al verder en verder. Het formulier eischte, dat de doop alleen bediend werd aan de kleine kinderen der geloovigen; allerlei synodale bepalingen vergunden den doop eigenlijk aan alle kinderen, mits er maar Gereformeerde getuigen waren; vele predikanten en kerkeraden bekommerden zich om deze beperking zelfs niet. Zoo doopte men te Monnikendam in 't begin der achttiende eeuw alles wat zich aanbood, ook zonder getuigen. Daartegenover stonden echter predikanten, die alleen kinderen van Gereformeerde ouders wilden doopen, en zelfs enkelen, die meenden, dat de doop alleen toekwam aan het kroost van bekeerde ouders.

Al spoedig had men ingezien, dat men bij de bediening van den doop eenerlei vorm en gewoonte moest volgen. Men kon het niet aan elken predikant overlaten om te handelen, zooals hij zelf dat wenschelijk zou achten. Daardoor konden allerlei misbruiken ontstaan, verkeerde gevoelens over den doop worden geleerd. Bijgeloovigheid zou op die wijze in de hand gewerkt, onverschilligheid bevorderd, onkunde vermeerderd worden. Alle ongeregeld-

heid en willekeur moest dus worden tegengegaan. Zoo werd de behoefte gevoeld aan een formulier, dat de beteekenis van den doop uiteenzette en door allen gebruikt behoorde te worden.

Zulk een formulier had men in de Pfalzische liturgie en Datheen gaf dit in 1565 woordelijk in het Nederduitsch uit. Het convent te Wezel bepaalde nu ook: „De doop nu zal bediend worden met het gebruikelijke formulier, dat in de kerkelijke verordeningen voorgeschreven is" [1]). De Dordsche synode van 1574 vond het „ghevaerlick, dat alle dienaren elck eene bijsondere vermaninghe voor den bedieninghe des doops doen souden", maar was van oordeel, dat het bestaande formulier wel wat te lang was en bekortte het daarom aanmerkelijk [2]). Ook de nat. synode van 1578 achtte het „raetsaemer en sekerder", dat alle predikanten het formulier zouden gebruiken, „dan eenen yeghelicken syn eyghen verclaringhe vry te laten" [3]). De Noordhollandsche synode van dit jaar wilde ook het formulier gebruikt hebben. Woordelijk het voor te lezen was echter niet noodig. Het was voldoende, als men het gebruikte „soe compendiosen ofte cortbegrypelycke ende claerlycke als sulcx zal connen geschieden" [4]). Het langere bleef nog eenigen tijd nevens het kortere in gebruik. Hoe de Geldersche synode van 1580 er over dacht, blijkt uit de bepaling: „Van die forma des doops is raedtsaem bevonden, dat men in den steden, daer veell kinder tot den doop gebracht werden, het corte formular, daartoe beschreven, sall gebruecken umb die gemeine toehoerer niet toe langh op te houden und soovoell muglick in der kercke tho halden, doch in den darperen, daer weinich kinder kommen, sall het lange formulaer, in den Catechis-

[1]) „Administretur autem Baptismus forma vsitata, et in ecclesiasticis constitutionibus expressa". Rutgers, Acta. blz. 28.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. II, 135, 158, 159.
[3]) Rutgers, Acta, blz. 250.
[4]) Reitsma en van Veen, Acta. I, 58.

mo beschreven, underhalden worden" [1]). De nationale synoden van 1581 en 1586 handhaafden het verkorte formulier, dat al spoedig achter de psalmboeken gedrukt werd en daardoor zulk een ingang vond, dat het langere na 1600 geheel op den achtergrond trad en weldra nergens meer werd gebruikt [2]). De Dordsche synode van 1618/19 stelde het dan ook vast, en bracht de daarin voorkomende vragen [3]) in de tegenwoordig nog gebruikelijke redactie [4]).

Over het stellen van vragen en over de vragen, die men stelde, is heel wat te doen geweest. Overal in de Gereformeerde kerk wilde men, dat dit zou geschieden. Maar niet overal deed men in den beginne dezelfde vragen. Er is bij à Lasco en Micronius verschil in de opgave der vragen, zooals zij bij de vluchtelingen-gemeente te Londen gebruikt werden [5]). Anders luidden zij in de Pfalzische liturgie, terwijl zij in Datheens uitgave weer een anderen vorm hadden, die de grondslag werd van de tegenwoordige vragen. De Dordsche synode van 1574 wilde dat men zich houden zou aan de vragen „alsoo se achter den Catechismum staan", d.i. dus naar de redactie van Datheen. Zij wilde daarbij echter de noodige voorzichtigheid in acht genomen zien en bepaalde daarom ten opzichte der ouders: „die vragen bij den doop sal men hem alsoo voorsichtelick voorstellen, dat dieghene, die van den gelove vremt mochten syn, door locheninge ofte geweigerde antwoorde niet enige geruchte in den gemeente anrichten". De getuigen, zooals wij boven reeds zagen, behoefden ze echter niet te beantwoorden, maar men kon volstaan met hen te „vermanen", dat zij de door hen

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. IV. 5.
[2]) Rutgers, Acta. blz. 391, 499, 507.
[3]) Zie boven blz. 25, noot 2.
[4]) Postacta. Sess. 162, 176.
[5]) J. W. F. Gobius der Sart, De gesch. v. d. Liturgische geschriften der Ned. Herv. Kerk op nieuw onderzocht. Utrecht 1886, blz. 138, 139.

op zich genomen taak ook vervulden [1]), gelijk in 1578 ook de nationale synode van Dordrecht besloot [2]). In verband daarmede vinden wij nu, achter de Deux-Aas-bijbels van 1590 en 1599 in het gewone formulier de derde vraag, eenigszins gewijzigd, alleen tot de vaders gericht, waarop dan deze vermaning tot de getuigen volgt: „Voorts gelijckerwijs een yeder christen van wegen der liefde schuldich is zijnen naesten, so jonck als out, totter godsalicheyt te vermanen, also wil ic principalic u luyden, die als getuygen staet over den Doop van dit kint, gebeden ende vermaent hebben, dat ghy tsehr int opwassen wilt helpen stieren in de weghen des Heeren, op dat het zijnen Doop recht mach beleven".

Blijkbaar heeft het nog al moeite gekost het doen van vragen in alle gemeenten ingevoerd te krijgen. Op de Zuidhollandsche synode van 1597 werd medegedeeld, dat te Gouda „in de plaetse van affvraginghen voor den doop simpele vermaninghen ghebruyckt werden" [3]). De afkeuring daarvan door de synode werd niet gedeeld door hare Friesche zuster van 1609, daar door deze „belangende die drie vragen, die bij die bedieninge des doops gelesen ende voorgeholden worden, oft die juijst alle drie van nooden zijn, is besloten, dat het niet nodich geacht wordt deselwe juijst alletijt vraegswijse voor te stellen, maer dat nochtans het fundament derselwen beholden worde, leerenswijse deselve voorstellende, nae dat de stichtinge van een jegelick kercke ende gemeinte tselwe best zal vereijschen" [4]). Te Kampen lieten de Remonstranten in 1612 het doen dezer vragen na en in 1615 waren zij in dezen nog niet veranderd. De synode van Overijsel keurde dit af, maar schijnt er niets tegen te hebben kunnen doen [5]). Eigen-

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. II, 136, 137, 169.
[2]) Rutgers, Acta. blz. 249, 250.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta. III, 85, 106.
[4]) Reitsma en van Veen, Acta. VI, 183, 184.
[5]) Reitsma en van Veen, Acta. IV, 290, 294, 307.

aardig was de toestand in de provincie Groningen. Daar werden in de eerste helft der 17de eeuw nergens de vragen gedaan, omdat de overheid zulks verbood, om welke redenen is mij onbekend. Wel werd het doopformulier gelezen, maar in plaats van de vragen, werden vermaningen tot de ouders gericht om na te komen hetgeen in het formulier aangaande den doop werd geleerd en van hen werd verwacht en geëischt. Herhaaldelijk werd door de provinciale synode er op aangedrongen, dat ook hier de vragen gedaan mochten worden. Zoo in 1628, 1638, 1649 en 1650. In de synode van laatstgenoemd jaar werd besloten, dat de predikanten zooveel mogelijk zouden trachten het doen der doopvragen in te voeren. Langzamerhand werd het nu in de Ommelanden toegestaan. De invoering ging echter niet zeer haastig. In 1665 was het in de classis Appingadam algemeen geschied. In 1686 echter bleek het nog niet in alle gemeenten van alle classes gewoonte te zijn de vragen te doen. In de stad Groningen en hare jurisdictie was de overheid er krachtig tegen. Toen dan ook de Groninger predikanten Rud. Ovingh en Alb. Thomae Saturdag 15 April 1654 bij Burgemeesteren en Raad binnenstonden met het verzoek uit naam van den Groninger kerkeraad, om ook hier de vragen te mogen gebruiken, hadden zij misschien weinig hoop op inwilliging ervan. Toch werd nog dienzelfden dag aan hun wensch voldaan, niet alleen voor de stad Groningen, maar ook voor 't Gorecht, de beide Oldambten en de heerlijkheid Wedde en Westerwolde, alles staande onder 't bestuur van Burgemeesteren en Raad. Hier schijnt het nu voortaan de gewoonte geworden te zijn de vragen te doen, maar in de stad duurde de vrijheid slechts kort. Want reeds in 1656 berichtten Burgemeesteren en Raad, dat zij, wegens nieuw voorgekomen zwarigheden, op hun besluit terugkwamen. Welke die zwarigheden waren, weet ik niet. Maar sedert dien tijd werden in de stad Groningen de

vragen niet meer gedaan, en welke pogingen men ook aanwendde om weer verlof er toe te krijgen, alles mislukte. Eindelijk, nadat in 1796 de scheiding van Kerk en Staat was vastgesteld, besloot de kerkeraad van Groningen den 16 Febr. 1804, dat voortaan de vragen gedaan zouden worden, hetgeen van toen af ook steeds ongehinderd geschied is" [1]).

Twee uitdrukkingen in deze vragen hebben aanleiding gegeven tot strijd. Allereerst die, welke voorkwam in de tweede doopvraag volgens Datheens redactie. Daarin werd instemming gevraagd met de leer, die „hier" werd geleerd, waarmee bedoeld werd die der Gereformeerde kerk, terwijl in het formulier achter den Bijbel der Deux-Aas gesproken werd van de leer „in de Christelycke kercke geleert". Tegen de engere opvatting van Datheen hadden velen bezwaar. De nationale synode van 1581 bepaalde wel, dat de vragen gedaan moesten worden, maar liet het in ieders vrijheid om „dese maniere van spreecken (de leere die hier gheleert wordt) in de 2e vraghe begrepen, te ghebruycken ofte naer te laeten" [2]). Dat de nationale synode van 1586 eene oplossing vond door te bepalen, dat gelezen zou worden „en dienvolgende in de chr. kerck geleerd wordt", wordt wel door Brandt [3]) en door de Remonstranten gezegd, maar blijkt niet uit de Acta dier synode [4]). Er waren velen, die bezwaren hadden tegen het woordje „hier", zooals Trigland [5]) beweert „omme te accommoderen degene die de Gereformeerde Religie noch niet volkomelijck toe en staen", om hen dus het antwoorden

1) Zie over deze quaestie: H. H. Brucherus, *Gedenkboek van Stad en Lande*. Gron. 1792. blz. 274; A. Ypey. *Geschiedenis van de Kristlijke kerk in de achttiende eeuw*. 12 dln. Utr. 1797—1811. VIII, 787, 788; Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk*, 4 dl. Breda 1819—27. I, Aant. blz. 251; III, 258.

2) Rutgers, *Acta*, blz. 407.

3) *Historie der Reformatie*, 2e dr. Amsterdam 1677—1704. II, 216—220.

4) Rutgers, *Acta*. 545.

5) *Kerckelycke Geschiedenissen*. Leyden 1650, blz. 659.

gemakkelijker te maken. De Dordsche synode van 1618/19 koos den middelweg tusschen Datheen en den Deux-Aas-bijbel, door vast te stellen „in de Christelijke kerk alhier". In verband daarmee is het opmerkelijk, dat de Friesche synode van 1620 een besluit nam, „dat die twede vrage aldus sal voorgestelt werden: oft gij niet bekent, dat die leer, die uit Oude ende Nieuwe T. ende articulen des christelijcken gelooffs begrepen is ende diensvolgens in de christelijcke kercke geleert wordt, etc." [1]). Met dit besluit hadden ook de Remonstranten zich kunnen vereenigen.

Aanleiding tot eene andere quaestie gaven enkele woorden uit de eerste doopvraag, waardoor de ouders omtrent hunne te doopen kinderen beleden, „dat zij in Christus geheiligd zijn". Hiertegen had o. a. de bekende Utrechtsche predikant Jod. van Lodenstein bezwaar [2]). Volgens hen gold dit alleen den kinderen der geloovigen, d. w. z. van hen, die voor zooveel wij oordeelen kunnen geloovigen zijn, en deze alleen mochten dan ook gedoopt worden. Lodenstein schijnt dan ook, als hij den doop bediende, deze woorden uit de eerste vraag niet gebruikt te hebben. Ja wij weten, dat hij „merkelijke vryheit ontrent den Doop gebruykte, ende zich niet wilde binden aan dat Formulier" [3]). Zelfs deelt Theophilus Paresius ons mede, dat hij en zijn collega Gentman het formulier niet voorlazen [4]). Sommige predikanten en gemeenteleden waren het met hem eens, o. a. een predikant te Amersfoort, wiens collega's nu hierover een queritur indienden bij de classis, welke voorschreef, dat men zich moest houden aan het formulier, maar tevens de zaak bracht voor de synode van 1675. Deze ontweek de quaestie, maar die van 1676 beval, dat het formulier

1) Reitsma en van Veen, *Acta*. VI, 287.

2) Ypey en Dermout, t. a. p. II, 261 enz.; P. Jzn. Proost, *Jodocus van Lodenstein*. Amst. 1880, blz. 158 enz.

3) Christophilus Eubulus, t. a. p. blz. 197.

4) Proost, t. a. p. blz. 161.

gelezen moest worden „sonder eenige veranderinge". Deze maatregel gold dus ook de eerste vraag. Volgens Koelman heeft Lodenstein „daer tegen opentlijk geprotesteert, als oordeelende den zelven schandelijk en schadelijk, Tyrannisch, en enkel daer toe dienende, om den dooden en doodenden sleurdienst in de Kerk noch meer te bevestigen, op dat so door dien ouden trant en slenter alle Geest, kracht en pit van de Godsdienst mocht weg-gaen". Lodenstein's dood (6 Aug. 1677) brak echter voorloopig alle verzet, hoewel veler tegenzin tegen de eerste vraag bleef bestaan. In 1723 werd de quaestie nog eens op de baan gebracht door vier Utrechtsche predikanten. Er ontstond een pennestrijd, maar in 1729 maakten de Utrechtsche Staten aan den twist een einde door alle schrijven over deze zaak te verbieden.

Lodenstein was niet de eenige, die bezwaren had tegen het slaafsch gebruik van het doopformulier. Tot de tegenstanders dat woordelijk gebruik van alle formulieren, behoorde vooral Koelman. Volgens hem heeft het ,,verscheyde gebreklijkheden, en onbequaame, indien niet ongesonde uytdrukkingen, welke zommige tot een aanstoot zijn". En hoe de lezing van het formulier ,,uyt gewoonte en na de sleur" onwillekeurig er toe leide om de plechtigheid van den doop te verlagen, doet hij duidelijk uitkomen [1]).

De Gereformeerde kerk heeft, in tegenstelling met de Roomsche en de Luthersche er steeds den nadruk op gelegd, dat de doop moet worden bediend in het midden der gemeente. Reeds te Wezel besloot men: „nergens anders noch op eenige andere wijze dan in de samenkomsten der kerk bij de prediking en den catechismus" [2]). De verschillende provinciale en nationale synoden besloten zonder

[1]) Christophilus Eubulus, t. a. p. blz. 195, v.v.

[2]) „non alibi neque alias quam in ecclesiae conventu sub concione et catechismo". Rutgers, t. a. p. blz. 28.

onderscheid in denzelfden geest. Er mocht alleen gedoopt worden „in den openbaren versamelinghen der Kercke bij de vercondinghe des goddelicken woordts", „niet anders als publice", „in de ordinarise christelycke byeencomste ende ter plaetse daertoe gedestineert" [1]). De Dordsche Kerkenordening van 1618/19 bepaalde dan ook (art. 56): „in openbare versamelinghe, wanneer Gods Woordt gepredickt wordt".

Daar de godsdienstoefeningen op den Zondag gehouden werden, was die dag dus ook de aangewezen dag voor de doopsbediening. Toch heeft men al spoedig verlof gegeven om ook in de week te doopen. Zoo besloot de Dordsche synode van 1574 reeds: „Inden plaetsen daer selden predicatien gheschieden, ende nochtans kinderen te doopen sijn, sal eenen tijdt gheordonneert worden, datmen de kinder inde Kercke ten doop brenghe, Ende men sal een teijcken met der clocke gheuen, 't volck te samen roepen, ende een corte predick voor den Doop doen" [2]). In denzelfden geest werd besloten door de nationale synode van 1578, 1581, 1586 en 1618/19. Laatstgenoemde synode bepaalde in hare Kerkenordening (art. 56): „Doch ter plaetse daer niet soo veel Predicatien ghedaen worden, salmen eenen sekeren dach ter weke verordenen, om den Doop extraordinaerlijck te bedienen, soo nochtans, dat t 'selve sonder Predicatie niet en gheschiede". In Overijsel bestemde men in 1619 nu daarvoor den Donderdag [3]). Het volgende jaar bracht men in Zeeland zelfs de vraag ter sprake, of het niet goed was twee weekdagen voor den doop vast te stellen. Men bleef echter bij éénen dag. ,,Maer zoo het gheviele, dat eenich kindt (naer den ordinaren dach van doopen in de weecke ghebooren zijnde) cranck wierde, in sulcken ghevalle zullen de respective

[1]) Rutgers, Acta. blz. 146, 167, 249, 391, 499; Reitsma en van Veen, Acta. IV, 77; V, 56; VI, 175, 326; VII, 13.

[2]) Rutgers, Acta, blz. 167.

[3]) Reitsma en van Veen, Acta. V, 317.

kerckenraeden discretie moghen ghebruijcken om hetzelve te doopen, mits dat zij toesien, dat de luijden daerdoor in superstitie niet en werden ghevoet noch ghestijeft" [1]). In de Utrechtsche synode van hetzelfde jaar werd het volgende gravamen behandeld: ,,hoedat men hem dragen sal in den doop van de jonge kinderen dergener, die niet connen een predicdagh in de weke ordinaris waernemen, gelyck als schippers ofte andere, die door het uyt ofte invaeren ende anders hare beurte moeten waernemen, ende derwegen hare kinderen souden moeten laten dopen buytenstijdts". Zij besloot hierop: „is een predicatie buytenstydts in de weke niet genoegh, dat men daartoe noch een predicatie in de weke aenbieden, afcondigen ende des noodt synde doen sal" [2]). Dat men, met het oog op mogelijke ongebondenheid bij de doopmalen, sommige dagen liever niet als doopdagen zag gebruiken, blijkt ons uit een in 1596 reeds genomen besluit der synode van Overijsel, waarbij het doopen „op de vastdaghen, bedaghen oft hooge feestdaghen" verboden werd, „opdat alderley desordre vermydet blijve" [3]).

De doop werd dus tijdens de godsdienstoefening bediend. Volgens de Dordsche synode van 1574 moest het geschiede ,,tusschen de predicatie en talgemeijne ghebet". Verschillende particuliere synodes drongen hier telkens op aan. De Zuidhollandsche synode van 1590 wilde ook, dat zij zou plaats hebben ,,naer besluyt der predicatie" en droeg den ,,inspecteurs ende visitateurs in elcke classe" op, er op te letten, dat de doop ,,in teghenwoordicheydt der ghemeente oft voor het verlaten derselve bediendt worde" [4]). Ook in de provincie Groningen werd „alleine nha gedahner predigt" gedoopt" [5]). In strijd met de gewoonte in Zuid-

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. V. 167.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. VI, 460.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta. V, 235.
[4]) Reitsma en van Veen, Acta. II, 136, 322, 346, 353.
[5]) Reitsma en van Veen, Acta. VII. 13.

holland en overal handelde men omstreeks 1597 te Gouda onder den invloed van den predikant Hermannus Herberts aldaar, door den doop „na tgheven van den seghen", d.i. dus na het sluiten der godsdienstoefening, te bedienen [1]).

Er werd dus in den regel des Zondags in de godsdienstoefening gedoopt. Eerst schijnt het de gewoonte geweest te zijn, daarvoor den morgendienst te gebruiken. Maar een bezwaar daartegen waren de doopmalen, die daarna gehouden werden [2]). Ten minste de Zuidhollandsche synode van 1619 klaagde, dat na den doop des voormiddags, waarop dan het doopmaal volgde, „de namiddachsche predicatien seer verhindert worden", zoodat er gevraagd werd, „off het niet goet en ware door ordre daerin te voorsien ende dese dingen [3]) tot de namiddachsche predicatie wt te stellen". Er werd nu „goetgevonden, dat

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. III, 85.
[2]) Dat men zich met familie en vrienden na den doop dankbaar aan een maaltijd vereenigde, is zeer begrijpelijk. Niemand kan daar iets tegen hebben. Maar men overdreef hier dikwijls en er hadden vaak zulke „excessive maeltijden" (R. en v. V. Acta. II, 399) plaats, dat er van wege de kerkelijke vergaderingen tegen gewaarschuwd moest worden. De ernst van de doopplechtigheid werd soms geheel en al verdrongen door de vroolijkheid en uitgelatenheid aan den feestelijken disch. Men lei er zich op toe, doopmalen „met veel personen ende groote oncosten te houden, dickwils veel dagen lanck" (R. en v. V. Acta. II, 426). Menige maaltijd eindigde in brasserij en dronkenschap. De „kindelbieren" ten platten lande kregen vaak een treurige ruchtbaarheid. Een en ander was oorzaak, dat zelfs stedelijke keuren gemaakt werden tegen het noodigen van te veel gasten. Te Zwolle mocht men niet meer dan 24, te Zutphen „acht paer volks" en te Groningen niet meer dan „12 butenhusen ten eten bidden". Een kijkje op zulk een maaltijd krijgen wij uit een brief d.d. 7 Maart 1604, waarin de Secretaris van het landschap Drenthe, Hubertus Weynichman, Drost en Gedeputeerden verzocht als „Gevadders" te staan over zijn zoon, die den 18 Maart gedoopt zou worden. „Neffens dien — zoo eindigde hij — hebbe ick U: Gestr: ende E: neffens U: Gestr: ende E: respective Huisvrouwen, Kinderen ende Familien seer vlitelich ende dienstlich willen versoecken, dat deselue, nae gedaene Doepe, willen belieuen sich t' vercleenen, ende de portie na Drentsche maniere te neemen, ende met andere goet geselschap een aem Wijns helpen vuithdrincken, ende Volgendes maendaeges met en aubiten ende tgene daer an cleeft, de Kinderdoepe sluiten, behaluen wat den volgenden dinxdach de Spinde ende Tonne vermoegen sullen". Deze Weynichman vroeg niet weinig menschen tot het doopmaal van zijn kind en gaf niet weinig te eten en te drinken. (Vgl. H. J. Olthuis, t. a. p. blz. 220—226).
[3]) doop en huwelijk.

men hierin syn alderbeste doen sal, opdat alle prophanatien van de rustdach des Heeren vermiedet worden, ende sal op de beste forme om dit int werck te stellen bij de partijculiere kercken gelet worden. Doch sal ten aensien van de dorpen, daer men maer des Sondaechs voormiddach predickt, hierin met discretie gehandelt werden, opdat den doop van de kinderen, die cranck sijn, door dese constitutie niet verhindert en worde" [1]). Toen het volgende jaar op de synode werd voorgesteld, dat men „des Sondaegs namiddags alleen (uitgenomen extremen noot)" de kinderen doopen zou, besloot zij, „dattet in een ijder kercke sal werden gepractiseert, soverre het doenlyc sal syn tot de meeste stichting" [2]). Dezelfde quaestie was in 1610 reeds in de Zeeuwsche synode ter sprake gekomen. Daar waren nl. verschenen, namens de kerk van Oosterland, de predikant Daniel Heyndriks Slatius en de secretaris Jacob Holleman, die zich bezwaard gevoelen over eene ordonnantie hunner classis om „op de sabbathen niet te doopen noch te trouwen des voormiddaechs, maer alleene des namiddaechs". Zij achtten zulks „by hen niet stichtelick noch practicabel". De synode besloot de kerken hierin vrij te laten, maar vond het gewenscht, doopen en trouwen des namiddags in te voeren „waer het gevoegelyck gheschieden can". In 1618 bleek echter, dat men met deze bepaling niet genoeg rekening hield, want de kerken van dit gewest werden toen door de synode vermaand, dat het doopen en trouwen des Zondags voormiddags zooveel mogelijk „gemydet" zou worden, „ende dat om het misbruijck der brasmalen, dat daerop plach te volgen" [3]).

Een andere reden, waarom het wenschelijk was 's namiddags den doop te bedienen, noemde de Drenthsche synode van 1619: „Ende ten ende het gehoor van des Catechismi

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. III, 392.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. III, 444, 445.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta. V, 92, 93, 102, 145.

predigten desto mehr moge befordert werden, is verstaen ende geresolveert, dat geene kinder des Sondags vor den middagh maer des namiddages gedopt sollen werden". De synode van het volgende jaar moest echter op dit besluit terugkomen „naedemael sulcke goede meininge niet stichtelick kan achtervolget werden" [1]). Ook in andere gewesten voerde men hetzelfde argument aan. Zoo bepaalde de Utrechtsche synode in 1640, 1641 en 1649, dat de doop 's namiddags bediend zou worden „om de Namiddagspredikatien volkryker te maaken" [2]).

Hoewel langzamerhand tamelijk algemeen de gewoonte ingang vond om des Zondags 's namiddags bij de behandeling van den Catechismus te doopen, verklaarde Koelman in 1678 nog: „Men Doopt de kinderen in zommige plaatsen op alle tijden, als de Ouders het begeeren, om datse ongerust zijn zouden, zo haer kinderen ongedoopt quamen te sterven, bysonder als zy nu ziekelijk zijn; men doopt zo dikwils als'er gepreekt wordt, zo dat in haer gevoed wort dat Paapsche gevoelen, van dat den Doop absolutelijk noodzaaklijk is ter zaligheyt, en datse de genade daedelijk toebrengt, als het water maer uytterlijk met aenroeping van Gods naem daer op gesprengt wort; daer het wel nodig was, in dat en in andere voornoemde gevallen, een tijt lang uyt te stellen, om de ouders wat indruk te geven van de pligten die van haer vereyscht worden, ende van de troost, die zy uyt dit Sacrament zouden hebben" [3]).

Er wordt hier van kranke kinderen gesproken. Welnu, die hebben aanleiding gegeven, dat men in verschillende synoden de vraag behandelen moest van den privaten doop of den huisdoop. Zooals wij reeds zagen, mocht er enkel „publice", in de godsdienstoefeningen, gedoopt worden. Toch werd tot de Dordsche synode van 1618/19 toe de

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. VIII, 245, 257.
[2]) Chr. de Kruyff, Utr. Syn.-Handb. blz. 58.
[3]) Christophilus Eubulus, t. a. p. blz. 206.

private doop, hoewel telkens weer verboden, in enkele gevallen toch toegestaan. Zoo reeds te Wezel. Het convent bepaalde: de doop alleen in de samenkomsten der gemeente; maar voegde er aan toe: „Tenzij het wellicht noodzakelijk zal zijn in den aanvang bij een kerk, die pas ontstaan is, rekening te houden met enkele zwakken en hun ter wille om ergernis te vermijden de kinderen, die met krankheid bezocht zijn, aan huis te doopen. Maar zelfs dit wordt niet toegestaan dan in tegenwoordigheid van ten minste vier of vijf geloovigen en slechts zoolang totdat door een besluit der synode hierin op andere wijze zal voorzien geworden zijn" [1]).

Velen waren op zulk een huisdoop gesteld. Dit blijkt uit eene mededeeling van den predikant te Soest in de Utrechtsche synode van 1606, dat zijne gemeentenaren „te vooren hadden versocht, dat men de doop bedienen... soude in de huijsen, doch dat nu meestal affgebracht zij" [2]). En in hetzelfde jaar bestrafte de synode van Overijsel den predikant te Wezepe, Joh. Hartnack, omdat „hij binnenshuis buiten raedt und believent des classis sijns dochters kindt gedoopt hefft, hetwelcke gedaen is tegen alle kerckenordeninge" [3]). Daarentegen besloot de Groninger synode van 1607, dat de doop in de openbare godsdienstoefeningen bediend zou worden, doch met deze restrictie: „där etwas mochte vörfallen, daer het schene nodich te sin anders te doehn, sall met raeth ende vörsichticheit daerin gedahn ende verfahren worden" [4]). In gelijken geest had de Utrechtsche synode reeds ten vorigen jare besloten, dat alleen indien de „wtersten noot" het vorderde, de doop, „om meerder inconvenienten te vermyden, in huys geschiede, daerinne de dienaer sich discretelyck ten dienst

[1]) Vgl. Rutgers, Acta, blz. 28.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. VI, 310.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta. V, 272.
[4]) Reitsma en van Veen, Acta. VII, 129, 143, 154.

der swacken dragen sal" [1]). In Utrecht bleef men voorloopig hierbij. De synode van 1624 achtte het doopen immers „by eene gevaarlyke ziekte, ook geoorloofd, buiten de vergadering der Kerke, met voorweeten, en in tegenwoordigheid des Kerkenraads". Die van 1629 schafte dit echter „in wat cas ook" af [2]). Intusschen had de Dordsche synode den 17 Mei 1619 geresolveert: „Men zal den doop aen siecke kinderen ofte krancke buyten vergaderinge der kercke niet bedienen dan in zeer grooten noot, ende dat met voorweten ende in tegenwoordicheyt des kerckenraets" [3]). Hieraan hield men zich voortaan in alle provinciën.

Het was regel, dat de doop plaats had in de gemeente, waar de doopeling woonde. Ook hierop werd echter nu en dan eene uitzondering toegelaten. Dat deed reeds de nationale synode van 1578. Ten opzichte van een „onghedoopten voliarighen", die „wt schaemte" weigerde „in de openbare vergaderinghe" gedoopt te worden, bepaalde de synode, dat hij „vermaent" zou worden, maar „nochtans" zou „hy na een ander Kercke moghen gaen om aldaer den Doop openbaerlick te ontfanghen" [4]). De Friesche synode van 1587 besloot, en deze resolutie zou „opentlick in die kercken affgekondigt und publiceert werden", dat een predikant geen kinderen mocht doopen, „die wth anderen gemienten (daer een diener staat) angebracht werden, sonder consent des anderen dieners". En twee jaar later bepaalde zij, „dat die leedemaeten haeren kynderen sullen laeten ter plaetse doepen, daer sy woenen ende dienaers hebben. Maer soe yemant synen kynderen om gewichtige oorsaecken in andere plaetsen laet doepen, daerinne sal men hem draegen" [5]). Deze regel [6]) bleef voortaan in Friesland

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. VI, 326.
[2]) Chr. de Kruyff, Utr. Syn.-Handb. blz. 56, 57.
[3]) Post-Acta, sess. 163.
[4]) Rutgers, Acta, blz. 270.
[5]) Reitsma en van Veen, Acta. VI, 29, 41.
[6]) Compendium. tit. XXXIV, art. II. — Smetius, t. a. p. blz. 126.

bestaan en ook in andere gewesten handelde men meestal daarnaar.

Dat de ernst der plechtigheid steeds erkend werd door de ouders, die hunne kinderen lieten doopen, zal niemand verwachten of beweren. Maar al te vaak werd de doop gevraagd ,,uit gewoonte of bijgeloovigheid". De klachten daarover, die in verschillende geschriften tot ons gekomen zijn, waren talrijk. Toch mogen wij gerust aannemen, dat vele ouders den zegen, in den doop hunner kinderen hun en hun kroost geschonken, dankbaar erkenden en de verantwoordelijkheid, die zij bij dien doop op zich namen, diep gevoelden. Ook niet alle gedoopte kinderen hebben hun doop erkend als een teeken en zegel van Gods genade en naar de verplichting, daardoor op hen gelegd, hun leven geregeld. Maar toch ook velen hebben God gedankt voor wat Hij in den doop hun gaf en beloofde en voor die gave gedankt en aan die belofte zich vastgehouden.

Als kinderen des verbonds, vóór den doop, naar Gereformeerde belijdenis, in Christus geheiligd, werden zij door den doop als door het teeken des verbonds ingelijfd in de christelijke kerk. Die doop verplichtte hunne ouders, hen in de christelijke leer te onderwijzen, en hen zelven om straks belijdenis te doen van hun christelijk geloof, waardoor zij toegang verkregen tot het Avondmaal des Heeren, dat als een genademiddel door den Heer der gemeente hun werd gegeven ten einde hen inniger te verbinden aan Hem, opdat zij zijnen naam beleden voor de menschen in woord en wandel.

Zoo is mede door den doop harer kinderen de Gereformeerde kerk hier te lande gebouwd en gesterkt en heeft zij een geestelijken zegen ontvangen en uitgedeeld, waarvan wij ook nog in onze dagen genieten.

S. D. VAN VEEN.

HET LAGER ONDERWIJS

door

H. J. WESTERLING
Hoofd e. o. l. school te Amsterdam

Toen in het jaar 1572 de groote worstelstrijd om de Nederlandsche vrijheid plotseling een geheel ander aanzien kreeg, bleek al spoedig, dat de Calvinisten, hoewel in aantal slechts een zeer kleine minderheid, met hun „klein hoopken" toch eigenlijk de groote drijfkracht voor den opstand leverden. Feitelijk waren sedert dit jaar Holland en Zeeland met hun bondgenooten: Bommel en Buren, in handen van het Calvinisme. Maar zijn aanhangers waren daarmee nog lang niet tevreden, en de felheid van hun optreden was een der oorzaken, waardoor de zuidelijke provinciën hoe langer hoe meer naar de Spaansche zijde afgleden.

Deze ontrouw aan de zaak der vrijheid deed nogmaals duidelijk uitkomen, hoe het alleen de Calvinisten waren, waarop te allen tijde en onvoorwaardelijk kon worden gerekend, en dat per slot van rekening zij alleen bereid zouden worden gevonden, om te volharden, desnoods tot het bitter einde. Oranje's overgang tot de Calvinistische kerk was daarvan het logisch gevolg, en als straks in 1579 zich de noordelijke provinciën bij de Unie van Utrecht nauw met Holland, Zeeland, Bommel en Buren verbinden, wordt ook daar met den sterken arm overal het Calvinisme ingevoerd.

Het verder verloop van zaken toont duidelijk, dat de Nederlandsche vrijheid zegevierde met hulp van het Calvinisme, en dat het 't Calvinisme was, dat in de vrije Nederlanden triomfeerde.

Overal werden nu de kerkgebouwen aan de Calvinisten ingeruimd, de kloostergoederen aan den Staat getrokken en de opbrengst bestemd tot bestrijding der oorlogskosten, tot onderhoud van predikanten, schoolmeesters en nooddruftigen en „ad alias pias causas, zonder dat ze in privatum usum mochten worden gedistribueerd".

Wat betreft het onderwijs waren de Calvinisten reeds op de synode van Wezel voor den dag gekomen met eischen, die ten doel hadden, de lagere school dienstbaar te maken aan de belangen van hun kerk. De synode van Dordrecht van 1574 had er met nadruk op gewezen, dat „ten dienste der kerken en politie (de staat) goede scholen grootelijks van noode zijn en daarentegen kwade scholen grootelijks schaden", waarbij natuurlijk het onderwijs in de beginselen der ware Christelijke religie het criterium vormde, waaraan goede scholen te onderkennen waren. De synodes van 1581 en 1586 te Dordrecht eischten, dat de schoolmeesters de belijdenis der Nederlandsche kerken of in plaats daarvan den catechismus onderteekenden. En de nationale synode van 1586 te Den Haag begeerde, dat er overal in den lande goede schoolmeesters zouden zijn, om de kinderen in de godzaligheid en in den catechismus te onderwijzen.

Aan duidelijkheid lieten deze eischen inderdaad niets te wenschen over; en hoezeer de inzichten der overheid daarmede parallel liepen, bleek reeds uit de Leidsche keur op de lagere scholen van 1578, in wier considerans verklaard werd, dat het plicht is te zorgen, dat de jeugd „van jongs aan beneffens goede eerlycke consten, zedicheyt ende manierlycheyt in de vreese Gods en de begintselen van de ware Christelycke Religie werde opgevoet, gestuyrt ende geleert".

Algemeen werd nu de reorganisatie van het lager onderwijs met kracht ter hand genomen, waarbij als eerste eisch voorop stond, dat de beginselen van de ware Christelijke

religie op de scholen zouden worden onderwezen, om welken eisch dan ook alle verordeningen en reglementen, 't zij locale of provinciale, draaiden. Zoo schrijven alle zonder uitzondering voor, dat de kinderen „met den eersten" moeten leeren: het Onze Vader, de twaalf Artikelen des Geloofs, de tien Geboden, het Morgen- en het Avondgebed, het Gebed vóór den eten en het Gebed na den eten, waarbij wij dan nog een enkelen keer de toevoeging vinden: mitsgaders de ordinaire gebeden, om bekwaamheid te krijgen, om God te bidden. Ook was overal voorgeschreven, dat de morgenschooltijd met het Morgengebed moest aanvangen en de middagschooltijd met het Avondgebed eindigen; doch de meester behoefde dit niet zelf uit te spreken: hij kon het „door de leerlingen onderscheidenlijk bij beurte" laten doen; maar meestal moest daarbij „de geheele jончeyd" op de knieën liggen. Verder werd in alle wettelijke regelingen van het schoolwezen uitdrukkelijk gelast, dat elke week het gedeelte van den catechismus, waarover den volgenden Zondag zou worden gepreekt, in de school moest worden van buiten geleerd, opdat de knapste kinderen onder de godsdienstoefening ten aanhoore van heel de gemeente de antwoorden overluid konden opzeggen.

Eveneens werd overal den schoolmeester de verplichting opgelegd, de kinderen des Zondags naar de kerk te brengen, te zorgen, dat ieder goed luisterde, en de jeugd na de preek daarover te onderhouden, „ten eynde sy also van joncheyt aen met aendacht ende nuttelick haer gewennen om Godes woort te hooren ende te smaken ende in te drincken, 't gene haer tot Mannen gekomen synde mach vorderlick sijn".

Natuurlijk kon zulk onderwijs alleen door echte Calvinisten worden gegeven. Daarom schreef reeds de Leidsche keur van 1578 voor, dat personen „van anderen gelove" niet als onderwijzers konden worden geduld. Een plak-

kaat van den Prins van Oranje maakte voor Holland en West-Friesland onderzoek naar leer en leven verplicht (20 Dec. 1581). In Friesland werd voorgeschreven, dat de dorpen zich binnen zes weken goede gereformeerde schoolmeesters hadden te kiezen, of anders moesten ontvangen „die men haer verordineren ende toeschicken" zou (7 Maart 1582); en in 1584 besloot men in dit gewest, alle schoolmeesters „uit te suyveren", die niet vroom van leven waren, of zich niet „na de aerdt der Gereformeerde Religie in het institueren van de jeucht" wenschten te gedragen. Zeeland eischte „wel-gheleerde, verstandige ende Godt-vreesende Leer-meesters" en weerde allen, die anders wilden leeren, dan „in de Gereformeerde Kercken gepredikt" werd. (8 Febr. 1583). In Holland en West-Friesland mocht geen schoolmeester worden aangesteld of gedoogd, tenzij van goed leven en „openbare belijdenis doende van te willen volgen de leering der Apostelen en Profeten", zooals die in het Oude- en het Nieuwe Testament en in den catechismus vervat zijn (15 Mei 1591). En „opdat alle verscheidenheid en oneenigheid verhoed, en daarentegen de ware eenheid in de leer en de kerkenorde der gereformeerde Christelijke religie geplant en onderhouden" werd, mocht in Gelderland geen schoolmeester beroepen worden, die niet eerst in de Christelijke leer en Gods Woord geëxamineerd en beproefd was, aan welke bepaling bovendien nog terugwerkende kracht gegeven werd (6 Juli 1593).

Na de groote Nationale Synode van Dordrecht (1618/19) werd overal onderteekening van het in de post-acta vastgestelde formulier verplicht gesteld, hetwelk luidde:

„Wij ondergeschrevene Schoolmeesters verklaren oprechtelijk in goede conscientie voor den Heer met deze onze onderteekening, dat wij van herte gevoelen en gelooven, dat alle Artikels en stukken der leer in deze belijdenis en Catechismus der Gereformeerde Nederlandsche Kerken

begrepen, mitsgaders de verklaring van eenige Art. der voorzegde leere, in de Nationale Synodus te Dordt gedaan in alles met Gods woord overeenkomen. Beloven derhalve, dat wij de voorzegde leer getrouwelijk zullen voorstaan, en de jeugd naar eisch van ons beroep en haar begrip naarstiglijk inscherpen, op poene, dat wij, hiertegen doende, van onzen schooldienst zullen afgezet worden".

Voegt men hierbij nu nog, dat in alle reglementen, ordonnantiën en verordeningen de bepaling voorkomt, dat geen boeken mogen worden gebruikt, die met de ware Gereformeerde religie strijdige leeringen bevatten, en dat de Classikale besturen boekenlijsten voor de scholen zullen aanleggen, dan is het zeker duidelijk, dat alle mogelijke maatregelen genomen waren, om zekerheid te krijgen, dat het onderwijs werd gegeven door zuivere Calvinisten in streng puriteinschen geest.

Maar naast het Christelijk geloof moest natuurlijk ook maatschappelijk onderwijs gegeven worden, en ook in deze vakken moest de onderwijzer eenige bekwaamheid bezitten. De eischen, waaraan hij in dit opzicht moest voldoen, vonden wij het nauwkeurigst omschreven in het schoolreglement voor de steden en het platteland, staande onder de Generaliteit, van 3 Mei 1655, waar zij als volgt worden omschreven, en waaruit zij nagenoeg woordelijk in de Geldersche Schoolordonnantie van 1678 werden overgenomen.

Geëischt werd, dat de onderwijzer

1°. alle gedrukte boeken en geschreven brieven prompt kon lezen,
2°. een goede hand schreef,
3°. de Psalmen Davids „bequaemelijck" kon zingen,
4°. „ter nooddruft" kon rekenen,
5°. een goede methode had, om de jeugd ten spoedigste te leeren.

Wie zich in deze zaken bekwaam genoeg gevoelde, en

schoolmeester wenschte te worden, wendde zich tot de overheid, om te worden geëxamineerd, en kreeg bij gunstigen uitslag een acte van toelating. De allereerste regelingen van het nieuwe schoolwezen: de Leidsche keur van 1578 en het Plakkaat van Oranje van 1581, noemen reeds het bezit van een dergelijke acte als eerste voorwaarde, om te worden aangesteld; alle latere wetgevers op schoolgebied namen haar over [1]). Voor de Generaliteitslanden werd de acte uitgereikt door den Raad van State; elders te platten lande door den Schout of de overheden der naaste stad; en in die steden, waar de schoolmeesters in een gild vereenigd waren, was natuurlijk het gildebestuur de aangewezen examencommissie (Middelburg 1591). Met deze acte van toelating gewapend kon men overal in de provincie tot schoolmeester worden aangesteld; maar alvorens de betrekking te aanvaarden, had men zich bij het Classikaal bestuur aan te melden voor een onderzoek naar de ervarenheid in „de Fondamenten van de Christelijke Gereformeerde Religie en om deselve den Dicipelen te konnen doceren".

„En de kinderen van andersdenkenden?" zal men vragen. Wel, voor hen stond de openbare school open; maar dat zij daar in hun dierbaarste gevoelens werden gekrenkt, daarmee werd in het geheel geen rekening gehouden. Zelfs in Katholieke streken golden alle bepalingen, waarop wij boven wezen; en het was uitdrukkelijk aan „alle gewezen Paepsche schoolmeesters, papen, monniken, mennisten, nonnen, bagijnen, kloppen, sectarissen en anderen niet van de ware gereformeerde religie" verboden, school te houden. Misschien was dit niet zoo zeer, omdat men de puriteinsche school als een uitstekend propagandamiddel onder andersdenkenden beschouwde, maar dan toch zeker

[1]) Acten van toelating na afgelegd examen zijn reeds voor de hervorming te Leiden geeischt.

wel, omdat men voor kerk en staat van het onderwijs van al deze personen gevaar duchtte. Welgestelde katholieken trachtten nu wel aan dien dwang te ontkomen, door hun kinderen buitenslands ter school te zenden, maar daarop stond een boete van 100 gulden per maand en per kind. Evenmin gedoogde men, dat in de Generaliteitslanden dorpen, dicht bij de grenzen, de school op Spaansch gebied bouwden, en dat meester en kinderen dagelijks de reis daarheen ondernamen.

Maar toen de strijd met Spanje beslecht was, konden zulke draconische bepalingen natuurlijk op den duur niet gehandhaafd worden, en berustte men langzamerhand naar het schijnt in deze practische oplossing, dat de Roomsche schoolmeester zich gewoon liet beboeten, en de schout de boete invorderde van de ouders der leerlingen. (Besl. St. Gen. 27. 5. 1658).

Na nauwlettende vergelijking der toenmalige wettelijke voorschriften kwamen wij tot de conclusie, dat vermoedelijk overal te platten lande op de dorpen de verplichting rustte, het schoolgebouw „met wat voorts daer toe gherequireert werd, te bestellen en te onderhouden". Aan welke eischen een schoolgebouw moest voldoen, zal wel aan het inzicht der plaatselijke autoriteiten zijn overgelaten; maar voor de Generaliteitslanden bestond althans de bepaling, dat wanneer de dorpen in gebreke bleven, of zich onvoldoende van de opgedragen taak kweten, daarin op hun kosten zou worden voorzien.

Dat men op het platteland zijn eischen niet hoog stelde, wordt ons duidelijk gemaakt door zeker Friesch schrijver, die ons de scholen als volgt teekent:

„Het waren rechte varkenshokken; zij waren niet van hout en steen opgetrokken, maar dikwijls van rijs en stroo, en met leem of klei dichtgesmeerd. In de muren, als die er waren, zaten kleine venstertjes, zoo wat een voet of

twee groot. Ik heb wel scholen gezien, waar het licht door ronde gaten binnenviel, die men soms aan de windzijde onder schooltijd met stroo of plaggen dicht moest stoppen", enz.

Dat was zeker heel wat erger, dan wat ons de titelbladen van oude schoolboeken en enkele oude platen van de inrichting der scholen leeren; maar toch zien wij daar, dat zelfs in de steden een steenen vloer regel was; op het platteland zal men dus een leemen vloer zeker wel zeer voldoende geacht hebben.

Overal moesten jongens en meisjes zoo mogelijk in verschillende vertrekken zitten, of althans elk aan een kant van het lokaal en nooit bij elkander op dezelfde bank; ja, het Zeeuwsche reglement van 1583 wenschte beide sexen zelfs buiten de school, zoo het kon, gescheiden te houden.

„Wat er tot de scholen gherequireert werd", was niet veel bijzonders: enkel een soort van lessenaar met hoogen stoel of wel een catheder voor den meester, en eenige lange lage banken, een enkele maal met rugleuning, voor de kinderen; en dan misschien nog een groote tafel met losse banken voor de schrijvers. Schoolborden zag men er niet; evenmin kasten ter berging van schoolboeken. De meester plaatste de zijne met de inktkruik op een plank, die boven zijn zetel aan den muur was aangebracht; de kinderen borgen de hunne in hun schrijfborden, die aan spijkers aan den wand hingen.

Nergens vond men platen of wandkaarten; wel kaarten van een ander soort, nl. de producten van des meesters bedrevenheid in de schrijfkunst, die als reclame of ter versiering hier en daar waren opgehangen; en ook wel monsters genoemd werden. En dan was volgens het Zeeuwsche reglement van 1583 ieder schoolmeester verplicht, in de school zijn „ordonnantie op diligentie en correctie" op te hangen; natuurlijk opdat ieder leerling zijn

rechten en plichten zou kennen en vooruit wist, met welke straf de verschillende overtredingen moesten worden geboet. Voorgeschreven was dit laatste elders nu wel niet, maar toch was het vrijwel overal gebruikelijk.

Maar één zaak, die in dit Zeeuwsche reglement voorgeschreven werd, vonden wij nergens anders vermeld, en lijkt ons zoo weinig van dien tijd te zijn, dat wij daarop nog bijzonder de aandacht wenschen te vestigen. De Zeeuwsche schoolmeesters moesten namelijk in het schoollokaal „een repartitie der lessen ophangen, en van den tijd, dien zij daar toe noodig achten, voor elke klasse van kinderen naar hun begrip en capaciteit"; — dus niets meer of minder dan een leerplan met rooster van werkzaamheden!

De school begon 's ochtends om acht uur met het voorgeschreven gebed. Daarna werden de absenten opgenomen, want straks moest bij de ouders naar de reden van het verzuim worden geïnformeerd. Dan kon ieder aan zijn werk beginnen; spellers, lezers, schrijvers en cijferaars, allen vingen aan, waar zij den vorigen dag waren blijven steken. Allen zaten daar met de muts of den hoed op het hoofd, ook de meester, want zijn hoofddeksel zette men binnenshuis toen niet af. Beurtelings verliet ieder zijn plaats, om zich met boek, lei of schrift naar den zetel van den meester te begeven en de les op te zeggen, of zijn werk te toonen. Want algemeen was voorgeschreven, dat ieder scholier elken schooltijd twee beurten moest hebben, om overhoord te worden, en één om te toonen. Dit voorschrift had ook zijn reden. Want het gebeurde soms, dat een meester leerlingen aannam, die „bij het boek" betaalden. Dat kon voor beide partijen een voordeelige transactie zijn, mits er snelle vorderingen werden gemaakt; maar dan bestond het gevaar, dat aan deze kinderen meer zorg besteed werd, waardoor anderen schade zouden lijden. Vandaar dat den meesters de verplichting opgelegd werd, ieder kind

een vast aantal beurten te geven. Steeds stonden er dus twee voor den catheder: één, waarmee de meester bezig was, en één, die zijn beurt afwachtte; en deze twee waren in de school de eenigen met ongedekten hoofde; want „wie zijn hoed niet afneemt voor een man van eeren, die zal twee plakken hebben", zei Valcoogh.

Op groote scholen kon de meester alleen natuurlijk onmogelijk alle kinderen het voorgeschreven aantal beurten geven en dan riep hij wel de hulp in van verder gevorderde leerlingen. Maar in Zeeland was dit reeds in 1583 verboden. Wel mocht hij zich hier en elders door een ondermeester laten bijstaan, die dan natuurlijk aan de wettelijke eischen moest voldoen. Maar dikwijls was in het oog van den wetgever de ondermeester toch geen volle leerkracht, en zoo kwam bv. de bepaling in de wereld, dat een meester, die een ondermeester hield, zelf toch alle kinderen éénmaal per schooltijd moest overhooren. De andere beurt kon dan waargenomen worden door den ondermeester, 't zij als voorbereiding, 't zij als herhaling. Ook werd op die manier het misbruik voorkomen, dat de meester tegen een gering loon zijn baantje door een ander liet waarnemen en zelf zijn tijd op andere wijze productief ging maken.

De ochtendschooltijd duurde van 8—11 uur, de middagschooltijd van 1—4; maar Woensdag- en Zaterdagmiddag werden in alle reglementen „vrije speeldagen" genoemd. Dan was er dus geen school en had de jeugd gelegenheid, om te spelen „en daer door een nieuwe geest en sterckte te krijgen tot leeren". Zoo gaf dus de Republiek in de 16de en 17de eeuw een beschamend voorbeeld aan de hoofdstad des rijks, die in de 20e eeuw aan de meisjes der gewone lagere school slechts een vrijen Zaterdagmiddag gunt. Natuurlijk echter mocht de jeugd zich slechts in „eerlijcke spelen" oefenen, en daarom werd den meester opgedragen, daarop toe te zien, en bv. te waken, dat er

niet op gevaarlijke plaatsen gebaad werd, of om geld gespeeld. Niet dat men bedoelde, dat de kinderen onder zijn toezicht zouden spelen; neen, maar wanneer bleek, dat zulke dingen gebeurden, dan lag het op zijn weg, om daarvoor te straffen.

Op dezelfde manier stelde men hem aansprakelijk voor het gedrag der leerlingen op weg naar school en naar huis. Hij moest zorgen, dat er onderweg geenerlei „ontuchtigheid, ongeregeldheid, oneerbaarheid of dartelheid" gepleegd werd, maar „dat integendeel ouders, overheden, predikanten, meesters en alle eerlijke lieden, bijzonder die in Officie en Staat zijn", behoorlijke eer en achting bewezen werd.

Algemeen was er twee weken in het jaar vacantie. Ook kon er om bijzondere reden nog wel eens een dag vrijaf worden gegeven, maar uitdrukkelijk was het verboden, dit op „Paepsche feestdagen" te doen. In Gelderland mocht bovendien door Classis en Kerkeraad, waarschijnlijk met het oog op kinderhulp bij den veldarbeid, in enkele drukke tijden de school worden gesloten.

Alzoo, voorschriften en reglementen genoeg; maar geen enkele wet op schoolgebied uitgevaardigd door de Staten-Generaal voor het geheele grondgebied der Unie. Eens, zeer vroeg, is daartoe een poging gedaan, nl. door de Nationale synode van 1586 te Den Haag, waaraan ook door Leycester goedkeuring werd gehecht, maar die geen genade heeft kunnen vinden bij de Staten-Generaal. Doch de groote gelijkvormigheid, ja dikwijls woordelijke eensluidendheid der stedelijke verordeningen en Provinciale reglementen, bracht het nadeel, dat uit het gemis eener centrale wetgeving voortvloeide, tot bescheidener proporties terug.

Thans nog een enkel woord over het schooltoezicht. Dit was vrij algemeen opgedragen aan kerkeraden en Classikale besturen, die bij de jaarlijksche kerkvisitatie ook „gestadig daarop zullen letten, of dit bij de schoolmeesters

wordt nagekomen". In enkele steden bestonden bovendien door de overheid ingestelde „opsienders van de schoolmeesters", die een zeker aantal malen per jaar, soms zelfs om de zes weken, de scholen moesten bezoeken en rapport uitbrengen. Als straffen kende men: vermaning door den kerkeraad, berisping door het Classikaal bestuur, geldboete, ja, bij ernstige vergrijpen „suspendatie van dienst en gagie", en als hoogste straf: „van zijn ambt te worden ontzet".

Om een goed overzicht te geven van het onderwijs, zooals het in de 17de eeuw gegeven werd, zullen wij thans de verschillende leervakken de revue laten passeeren. Beginnen wij daartoe met het lezen.

Daarbij volgde men algemeen deze methode. De kinderen kregen een gedrukt A-b-c in handen, om het van buiten te leeren, waarbij de medeklinkers werden uitgesproken als bé, cé, dé, ef gé, ha, jé (jota), ka, el, em, en, pé, qú, er, es, té, va, wa, (vé, wé) zet; hoewel ook effe, elle, emme, enne, erre, niet ongewoon waren. Doch reeds in het begin der 17de eeuw heette het:

't Gebruyk dezer staerten is waerdigh mispreezen,
Want 't hangt de kinderen aen, als sy willen leezen.

Daarom zei Richard Dafforne ook (1627), als men in veel scholen de kinderen hoort lezen, „bespeurt men zodanighe luye, lamme, ende lemmerighe uittinghe der selver, dat een wel ghe-oeffende walghen zoude van te hooren: end' d' onnoozele kinderen en konnen gheen andere vruchten voortbrenghen, dan sulx als in hun geplantet werdt: derhalven niet de kinderen maar de Leer-meesters bespottenswerdigh zyn".

Wie echter het A-b-c kan opzeggen, kent daarom de letters nog niet! Dus liet men het ook van achteren naar voren van buiten leeren, en dan, meende men, zou het wel gaan. Doch de Leeuwarder schoolmeester, Carel de Gelliers, vertrouwde ook dan de zaak nog niet, maar liet

het A-b-c drukken in rijen van vier, drie en twee letters, en langs die rijen van boven naar beneden en van beneden naar boven de letters aanwijzen en noemen. En Pieter de Berd, schoolmeester te Goes, maakte „eenen vermenghelden A-B-C" in dezen vorm: a c h d a t i c k b y d y w a e r ô h o e d e r v a n m y n c r a f t e n d' d a t g h y u y t g h e v a e r m y n z i e l t e n h e m e l b r a c h t. In denzelfden geest handelde Dafforne. Hij zegt: „Doch ick koom alder-lest gekropen uyt het nest, om te zegghen met de rest, wat ik houd voor het best. Ick ghing 'er te werk aldus. Ick leerde hun den A, B, C, tot dat ze in de letteren wat kennisse begunste te kryghen, end' dat my docht alle wel goed was. Als dan deede ick ze verhuyzen naer het Groot-Emder [1]) end' zetteze in de Tien Gheboden. Daer zynde liet ick ze de letteren noemen alzo die quamen, stuk voor stuk, zonder vergaren, om hun Jonghe zinnekens niet te bezwaren", en werkte het heele boek verder op deze wijze twee- of driemaal door.

Zoo werd de jeugd langzamerhand „perfect in de Letteren"; en dan begon het spellen: a-b ab; e-b eb; i-b ib; o-b ob; u-b ub; enz. — zin en onzin; 't laatste het meest in onze oogen. Het bekende Haneboek gaf van die speloefeningen maar zeer weinig, niet meer dan een enkele pagina, en dan volgden dadelijk het Onze Vader, de Tien Geboden, verschillende gebeden enz., die ook moesten worden gespeld, maar na de onvoldoende vooroefeningen daartoe veel te moeilijk waren.

„Dat spellen is zoo moeilijk", zucht een tijdgenoot; „hoe men de letters bijeen moet nemen, hoe men ze moet schiften en verdeelen, de vocalen hierheen, de consonanten daarheen; en dan nog meteen bedenken, hoe de letters

---

[1]) Schriftmetige gebeden op d' eerste boek Moysi, Genesis. Insgelijcx op alle den psalmen des coninckliken propheets Davids, door Jan Fruytiers. Embden 1573.

heeten, dat moet voortgaen als een die looden voeten heeft, of zo men zegt, als een luys op een teerighe huyt".

En toch, dat begreep men zeer goed, gespeld moest er worden, want:

> „Een kind, dat letters leert verkeert, oft' dat versma'lijk
> Twel-spellen overslaat, leest al zijn leven qualyk".

Spellen dus; de vraag was maar: hoe?

De eer, van deze moeilijkheid te hebben opgelost, komt toe aan C. D. Niervaert en Carel de Gelliers, de schrijvers van de Letterkonst en de Trap der Jeugd, die beiden zeer uitvoerige, methodisch gerangschikte speloefeningen gaven, waarin de belangrijkste moeilijkheden achtereenvolgens opzettelijk werden behandeld. En zoo goed zijn zij daarin geslaagd, dat pas in de negentiende eeuw daarvoor iets anders en beters in de plaats gekomen is. Al dien tijd zijn beider boekjes in tallooze uitgaven op hun naam nu hier dan daar herdrukt; en de Zwolsche schoolmeester B. Hakvoord, bitter afgevende op beider gebreken, was wel beschouwd toch niet veel beter dan een leelijke letterdief, die met een onschuldig gezicht den titel van het een, de oefeningen van beide, en ook de rest dikwijls letterlijk overnam.

Van Carel de Gelliers' Trap der Jeugd heet de eerste druk verschenen te zijn in 1640. Wij betwijfelen dit. Want hij noemt zich Schoolmeester der Stadt Leeuwarden, doch op ons verzoek ingestelde nasporingen in de 17de eeuwsche kerkelijke- en schepenregisters dier stad, hadden slechts een negatief resultaat. Daarbij komt nog, dat hij in Friesland 8 kloosters opnoemt, terwijl toch na de Unie van Utrecht alle kloosters in dat gewest direct werden opgeheven. Zijn boekje kan dus niet veel na 1580 geschreven zijn.

Evenmin is bekend, wanneer Niervaerts Letterkonst voor het eerst verscheen. Versluys noemt een uitgave van 1683 te Leiden. Onze aanteekeningen gaan verder terug; want de Franeker uitgever Arcenius drukte het boekje reeds

vóór 1662 na, en het wordt ook genoemd in de Utrechtsche Schoolordening van 1654. Doch dat het nog vrij wat ouder is, blijkt hieruit, dat Dafforne er in zijn Leez-leerling-Steunsel van 1627 met lof over spreekt, terwijl het door Johannes de Swaef in zijn Geestelijcke Queeckerije van 1621 wordt aangehaald.

Hiermede is dus bewezen, dat de Letterkonst reeds in 1621 een algemeen bekend boekje was en dat de Trap der Jeugd niet lang na 1580 kan zijn geschreven, zoodat wij meenen, dat beide boekjes moeten worden beschouwd als een ongeveer gelijktijdige poging, om het pas gereorganiseerde onderwijs te helpen aan een bruikbaar schoolboek.

Ver, zeer ver laten èn Letterkonst èn Trap der Jeugd wat aangaat hun bruikbaarheid de beide Haneboeken achter zich. Met de Blinde Bernd en het Duistere Perkamentboek kunnen wij ze niet vergelijken, daar deze ons niet dan bij name bekend zijn. Aan hooge eischen hebben de laatste, waarmee Dafforne zich „niet graag wilde bemoeien", zeker niet kunnen beantwoorden.

Vergelijken wij de Letterkonst en de Trap der Jeugd naar hun innerlijke waarde met elkander, dan verkiezen wij de Trap om haar betere speloefeningen boven de Letterkonst. Maar wat den verderen inhoud betreft staat de Letterkonst met haar „seven Dagen der Weke, de vier Getijden des Jaars, de Twaalf Maanden des Jaars" en vooral met haar „zommige Ambagten Met het gene dat zij hantere", b.v.: DE BAKKERS BAKKEN

Tarwen-Brood	Koeken	Van Gruis
Roggen-Brood	Krakelingen	Met Gest
Witte-Brood	Van Meel	Met Water
Weggen	Van Bloem	Met Melk enz. enz.

althans iets dichter bij onze eerste leesboekjes dan de Trap der Jeugd met haar geslachtslijsten uit I Kron. 1, Mattheus I vers 1—17, Lucas III vers 23—39 en haar recepten om inkt te maken. Doch wat betreft het poëtisch

aanhangsel verkiezen wij de Trap weer boven de Letterkonst. Wel is ook hier veel kaf onder het koren, maar vooral door zijn eisch, dat sommige „der zelver Verskens" zullen worden afgeschreven, andere „daar gij dan best toe genegen zult zijn altemets lezende van buiten zullen geleerd worden", neemt de schrijver ons toch zeer voor zich in.

Kaf en koren zeiden wij. Een paar voorbeelden:

Die daar een Ambagt heeft geleert,
Die heeft ter noodt, waar hij op teert;
Geen ambagt zoo gering men doet,
Dat niet zijn eigen Meester voet.

Een qualijk opgetrokken Kind
En is niet beter als de Rind.
De Kinderen zijn zij hart of zagt,
Na dat zij werden opgebragt.

Mogen wij dus aannemen, dat in de 17de eeuw de ouderwetsche schoolmeesters begonnen met het Haneboek, en zij, die meer op de hoogte van den tijd waren, aanvingen met de Letterkonst of de Trap der Jeugd, voor het voortgezet onderwijs was de keus grooter. Ja, zelfs zoo groot, dat de ouders, die zelf de boeken moesten betalen, daardoor op vrij hooge kosten konden worden gejaagd. Dafforne tenminste zegt, dat hij om kort en wel te leeren weinig boeken, en om kosten voor de ouders te vermijden, behalve Niervaerts Letterkonst slechts het Groot Emder, den Heidelbergschen Catechismus, het Groot-Raetselboek van Jacob van der Meersch, en het Heerlijk Begin van 's Menschen elende van Jeronimus van der Voort heeft gebruikt.

De schoolordening te platten Lande binnen Utrecht van 1654 spreekt nog van het Vragenboekje van Aldegonde, de Sondaegsche Evangeliën, de Historien van David, de Spieghel der Jeught; Valcoogh voegt daarbij: Louys Porquin; Jacobus Koelman: het Martelaarsboek; Ter Gouw: de Spreuken van Salomo, de Hist. van Joseph, de Handelingen der Apostelen, de Chronycke van de geschiede-

nissen in Holland, Zeeland en Vriesland ende van de Bisschoppen van Uyttrecht; Schotel: de Fonteyne der Eere ende der Deught. En deze lijst ware nog belangrijk uit te breiden.

Dus — boeken genoeg; maar hoe bitter worden wij teleurgesteld, als wij met den inhoud nader kennis willen maken! Van opklimming in moeilijkheid is in het geheel geen sprake. Ja, er is onder al die boeken maar één enkel, de Spieghel der Jeught, dat ernstig poogt, de behandelde stof (Vaderl. Geschiedenis) voor de kinderen geschikt te maken. Alle bijbelsche stof, die toch ook — de geschiedenis van Jozef van Hulshoff en K. A. Wagners Bijbelsche Verhalen zijn daar, om het te bewijzen — tot bruikbare leesboeken voor de school is om te werken, werd letterlijk aan den Bijbel ontleend. In één woord: de leesboeken . . . zijn geen l e e s boeken!

Als tweede leervak mogen wij voor alle scholen gerust het s c h r ij v e n noemen. Overbekend is het, dat de oude schoolmeesters ijverige beoefenaars waren van de edele pennekonst, en meestal zeer bedreven bleken in het trekken van prachtig versierde krulletters. Het is daarom volstrekt niet te verwonderen, dat zij de ouders voortdurend aanspoorden, om hun kinderen toch vooral te laten onderwijzen „in den Pennen Secreten" [1]). Er werd dan ook op de scholen in het algemeen veel tijd aan het schrijfonderwijs besteed; maar men begon daarmee niet, voor de leerlingen reeds vrij vaardig konden lezen. Daarom ook plaatst Carel de Gelliers zijn „Kleine Schrift-Konst, die Uwer Liefden zal leren een Penne wel te snijden, te houden, ende te voeren, een fondament om u Letteren wel te formeeren: ook perfect te schrijven", nagenoeg geheel achter in zijn

[1]) Dat ook van overheidswege bijzonder groote waarde aan goed schrijfonderwijs werd gehecht, blijkt b.v. uit de verplichting, die den onderwijzers werd opgelegd, om op vaste tijden om een prijs te laten schrijven.

Trap der Jeugd. En omdat deze afdeeling „principalyk van de schryf-konst handelt", liet hij ze met oud-Hollandsche geschreven letter drukken: „alzoo dat een yegelyk uit dit eenige Boexken allerhand zoorten van Boeken ende geschreven Brieven perfectelyk kan leeren lezen".

Eerst leert De Gelliers in deze Kleine Schrift-Konst, hoe men een pen moet snijden, wat ons natuurlijk thans bijzonder weinig interesseert, maar toen ook van meer belang was voor den onderwijzer dan voor den leerling. Maar zoo waren onze oude schoolboeken-auteurs; zij plaatsten, wat thans als handleiding voor den onderwijzer afzonderlijk wordt gedrukt, gewoon tusschen den tekst van het schoolboek; — en als De Gelliers in onze dagen had geleefd, zou hij waarschijnlijk deze geheele Schrift-Konst als een Handleiding voor het Schrijfonderwijs in het licht gegeven hebben. Als zoodanig zouden wij daarover hier ook nog wel het een en ander in het midden kunnen brengen; maar de schrijfletter van toen heeft zoo weinig overeenkomst met de onze, dat slechts weinigen zonder voorbereiding 17de eeuwsch geschreven schrift zullen kunnen lezen, en dus is het voor ons van weinig belang, of De Gelliers' methode zich bijzonder van andere onderscheidde.

Gemeenlijk hadden de schrijvende kinderen in de school hun schrijfbord bij wijze van een los lessenaartje op de knieën en legden daarop het papier. Maar dat reeds in het begin der 17de eeuw althans op sommige scholen tafels voor de schrijvers aanwezig waren, bewijst ons het titelblad van Dafforne's Leez-Leerling-Steunsel. Daar wordt ons een kijkje gegund in een Amsterdamsche school van het jaar 1627, waarin enkele kinderen om een groote tafel zitten te schrijven.

Men begon met losse letters. Wie daarin behoorlijk bedreven was, kreeg eerst enkele woorden, later teksten of spreuken tot voorbeeld. Deze „voorschriften" waren

meestal op bordpapier geplakt en werden dikwijls dagelijks verwisseld.

Ook waren zoogenaamde Voorschriftboekjes in gebruik, b.v. het Materie ofte Spelde-Boexken, synde seer bequame voor-Schriften voor de Jonkheyd", met spreuken, gerangschikt naar het A-b-c, en bij iedere spreuk een verklaring in dezen trant:

Men behoord neerstigh te arbeyden.

„Gelyckerwys een Vogel geschapen is om te vliegen, zoo mede is een mensch geboren om te arbeyden ende om neerstigh te arbeyden in zijn vocatie, daer hij van Godt den Heer in geroepen is. Want is 't sake dat de Sonne, Mane ende Sterren nimmermeer stil en staen maer altijd haer werck zijn werckende om der Menschen wil, hoe veel te meer behoort een Mensch zijn neerstigheid te doen om dapper te arbeyden en in desen tijdt der Gratien schatten te vergaderen die eeuwigh duren sullen hier namaels in den Hemel".

Zoo sloeg de auteur van dit boekje twee vliegen in één klap. Want, redeneert hij, „alsoo meest alle welvaert of quayen-vaert komt in Landen en Steden, na dat de jonge Jeughd wel ofte qualyck wordt geinstrueert ende onderweesen, soo hebbe ick tot vorderinghe van de Jonckheyd deese Voor-schriften geschreven ende geordineert, niet alleen om af te schrijven maar oock om in deugden te oeffenen. Want dat men dickwils naschrijft bysonder in zijn Jonckheyd dat onthoud een Mensch alderbest".

Geheel in denzelfden geest is een ander, geheeten: Een nuttelijk Voor-schrift-Boexken, Bestaande in veel Leersame Spreuken en Reedenen, zoo uit de Heilige als uit de Hoog-geachte Mannen schriften genomen", dat in 1662 door Johs. Arcenius te Franeker werd uitgegeven. Alleen onderscheidt het zich van het vorige door de veel fraaier uitvoering, bijzonder door de prachtige versierde hoofdletters, die aan Albrecht Durer doen denken.

Maar de meeste schoolmeesters heetten hun voorbeelden zelf te schrijven, en hingen als reclame proeven van hun bekwaamheid bij wijze van uithangbord voor het raam, of ter versiering hier en daar in de school. Doch aangezien het niet zelden voorkwam, dat daarbij met andermans veeren werd gepronkt, verboden onderscheidene ,,schoolordeningen" uitdrukkelijk, andere dan eigenhandig geschreven kaarten of monsters uit te hangen.

Het rekenen

Naast lezen en schrijven werd op verreweg de meeste scholen ook rekenen onderwezen. Wel was er vooral te platten lande ook een niet onbeduidend aantal scholen, waar enkel lezen en schrijven werd geleerd, maar Valcoogh, die ook maar een gewone dorpsschoolmeester was, noemt toch onder het noodige „reescap": „een rekenbort, daer men met penningen op legt ende rekent, en cyfferboexkens wel drie ofte vier". En dat kon ook niet wel anders. Want onze 17de-eeuwsche voorvaderen waren kooplieden tot in merg en been, en ondervonden dus dagelijks, hoe broodnoodig het voor hen was, te kunnen rekenen.

Daarbij komt nog, dat een rekenvraagstuk, doordat het de oplossing vraagt van een onbekende uit een zeker getal gegevens, niet geringe overeenkomst vertoont met een raadsel, en op raadsels was men toen letterlijk verzot. Een 17de-eeuwsch schoolmeester zong:

„Die wil worden wijs en goet,
Houdt van 't geen de hersens voet;
Vatte, is zijn werk gedaen,
Traedselboeck met blijdschap aen".

Raadselboeken waren, wij zagen het boven reeds, zelfs in de scholen geen zeldzaamheid; en bij het doorbladeren van oude rekenboeken valt het al spoedig op, dat zooveel vraagstukken geheel als een raadsel zijn ingekleed en dikwijls ook niet anders dan raadsels zijn.

Zoo vinden wij bv. in het Cyffer-Boek, Inhoudende de Fundamenten van D'Arithmetica door Daniel van Houcke van Londen, een zeer beroemd boek:

„Twee hebben t'samen gekocht 8 pinten Malvesey, nu soo begeren sy de selve te deelen in 2 gelycken, maer en hebben anders geen mate als een Fles van 5 pinten en een van 3 pinten. Vrage hoe zy zulks doen sullen".

Het waren vooral zulke „denkoefeningen", die bijzonder in den smaak vielen, en waarmee vlugge leerlingen „beloond" werden; wel een bewijs, hoe men naast practische waarde aan het rekenonderwijs ook groote vormende waarde toekende. Wel geven wij gaarne toe, dat op veel scholen het rekenen niet anders was dan cijferen, maar dat het zoo erg was, als Görlitz [1]) zegt: „Bij het rekenen kende men noch voorafgaande aanschouwingsoefeningen, noch rekenen uit het hoofd; alles werd schriftelijk op de lei of door cijferen afgedaan. De leerwijze bestond ook alleen in het vóórmaken van een voorbeeld, het aanwijzen van fouten, of het bloot afkeuren en doen overmaken; terechtwijzing werd meestal slechts gegeven door de som op te zetten, en aan te wijzen, met welke getallen moest worden vermenigvuldigd en gedeeld, om het juiste facit te krijgen"; — neen, dat gelooven wij niet.

Want als het altijd en overal zulk mechanisch werk was, hoe zou dan bv. Adam van Lintz, wiens boekjes nog in 1869 werden herdrukt, hebben kunnen schrijven: „beginnende van d'allereerste en klaarste zaken ga ik voort van verdeling tot verdeling, telkens een weynig verandering daar by doende als op een effen weg"?

En wie zich ervan wil overtuigen, dat men wel degelijk voorafgaande aanschouwingsoefeningen kende, neme de rekenboeken ter hand van Sybrand Hansz. Cardinael, gedrukt te Amsterdam in 1658. Daar vindt men ter ver-

[1]) Geschiedk. Overzigt v. h. lager Onderwijs in Nederland, blz. 22.

klaring van het tientallig stelsel van tellen onderstaande figuur:

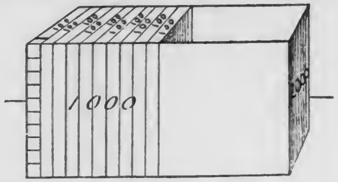

voor de vermenigvuldiging van twee breuken deze:

$^2/_3 \times {}^3/_4 = {}^6/_{12} = {}^1/_2$

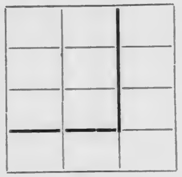

en voor de vermenigvuldiging van een breuk en een gemengd getal deze:

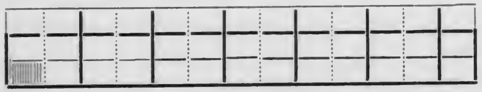

$^2/_3 \times 6^1/_2 = {}^{26}/_6 = 4^2/_6$

terwijl voor de aanschouwelijke voorstelling van $5^3/_4 \times 4^2/_3$ een dergelijke figuur voorkomt.

Maar onze 17de-eeuwsche vaderen, die volgens eigen getuigenis „de domste niet" waren, begrepen terecht, dat — speciaal bij het rekenen — vaardigheid vrij wat meer waard is dan begrijpen; en een massa tijd, die thans wordt zoek gemaakt met eindelooze uitleggingen en verklaringen, werd toen waarschijnlijk veel nuttiger besteed door de schooljeugd een groot aantal practische oefeningen te laten doorwerken.

Een ander verschil met thans was, dat men met het rekenen veel later begon, en bij de weinige vakken van onderwijs daaraan veel meer tijd kon besteden. Het resultaat kan op die wijze niet onbevredigend geweest zijn.

De leergang was vrijwel dezelfde als wij nu nog bij het schriftelijk rekenen volgen: uitspreken en benoemen van getallen, munten, maten en gewichten, dan de vier hoofdbewerkingen eerst met geheele getallen, daarna met gewone breuken. Vraagstukken als deze komen daarbij veelvuldig voor: Zoek twee getallen, zoodat $^3/_4$ van het een $= {}^2/_3$ van het ander. Van welk getal is $188^1/_6$ het $^3/_4$ deel? Tiendeelige werden niet onderwezen. De indeeling van munten, maten en gewichten gaf daartoe ook geen aanleiding.

Wie dan nog meer kon doorwerken, kreeg bv. bij Willem Bartjens den Regel van Drieën, Kassiersrekeningen, Intrestrekeningen, Tarra, den Verkeerden Regel van Drieën, den Regel van Vijven enz. enz. Speciaal Van Lintz had er den slag van, nu en dan wat poëzie door het dorre proza der cijfers te strooien en eindigde bv. het eerste stukje, dat de geheele getallen behandelde, met dit vers:

„'t Geheel is hier mee afgedaan.
Al hebt gij alles wel verstaan,
Zoo zal u nochtans veel ontbreken,
Indien gij 't werk hier bij laat steken.
Een deeltje sluit wel 't Heele werk,
En maakt u een gebroken klerk.
Weest om geen deel dan heel verlegen;
Maar leer 't gebroken ook ter degen". enz.

Natuurlijk moest nu ook het tweede stukje, dat de gewone breuken behandelde, beginnen met:

„Dit is 't Gebroken Werk, dat blijkt wel uit de stukken".

Maar Cardinael, die meer van een zinrijk figuur hield dan van woordspelingen, vergastte zijn leerlingen op een aardigheid in anderen vorm. Hij teekende in zijn rekenboek een vierkant met een diagonaal er in en dit omschrift:

Wie cant Telle?
Tis meer als een,
Minder als twee,
Gheen Ghebroocken.

Uit de oplossing, $\sqrt{2}$, blijkt, dat men op school ook het theorema van Pythagoras toepaste.

Tot slot nog een fraai vraagstuk uit het boek van Van Houcke. Een ossenweider koopt ossen, betaald voor elke os soo veel guldens als het Octuplaat van de Trigonaal centrale radix uit het getal ossen bedraagd, verkoopt die wederom en wint zoo veel ten honderd als radicem columnarem Decagonalem uit 3700 bedraagd, ontvangt in alles 5984 gulden. Vrage na 't getal ossen ende na den in- en uitkoop der selve.

En dit vraagstuk staat in hetzelfde boekje, waarin ook het raadseltje over de te verdeelen 8 pinten wijn voorkomt!

Het zingen

Omtrent het zingen vinden wij alleen voorgeschreven, dat de kinderen op Woensdag en Zaterdag vlijtig moesten worden geoefend in het zingen der psalmen, „omme deselve bequamelijk in de kerken te mogen helpen zingen".

Gezangboeken voor de school ontmoetten wij nergens. Wij vermoeden dus, dat alleen op het gehoor uit psalmboeken werd gezongen.

Nederlandsche Taal

Onder de leervakken der 17de-eeuwsche lagere school wordt slechts zelden de Nederl. taal genoemd, en toch werd ook daaraan wel degelijk aandacht gewijd. Want ook zonder te veel gewicht te hechten aan die gedeelten uit de Letterkonst en de Trap der Jeugd, welke handelen over vocalen, liquiden of halfklinkers, consonanten, lipletters, tongletters, diphthongen en triphthongen, meenen wij te kunnen aantoonen, dat werkelijk een plaatsje werd ingeruimd voor het taalonderwijs. In de eerste plaats wenschen wij daartoe de opmerkzaamheid te vestigen op een zeer merkwaardig boekje, dat tot dusverre nagenoeg geheel onopgemerkt gebleven is, en waaruit wij reeds een en andermaal iets aanhaalden. Wij bedoelen de „Grammatica ofte Leez-leerlings-Steunzel, t'zamen ghestelt door Richard

Dafforne" (Amsterdam 1627), volgens zijn eigen getuigenis een „Engelsche die geen Latijn kan", en vroeger schoolmeester. Het boekje begint als een samenspraak tusschen twee buren.

Lees-ghier: Alle bedenkelyk goet wensche ick uwer-Liefden toe voor een Morgen-groet myn ghebuer-man Berichter. Ick ben verblyd dat ick uw'-L. in Huys vinde: want zeedert onse jongste 't zamenspreekinge over 't Boekstaven ben ick daer-op so verliefd end' met graeghte so ontsteeken, dat ick alle ghelegenheit waerghenomen hebbe, om wyder met uw'-L. daer van te spreeken, tot het welcke, so ick verhoope uw'-L. nu plaets end' tyd vinden zult".

Berichter antwoordt hierop, dat hij daartoe gaarne bereid is, en dat het eerste deel van de Spraek-konst van den mathematicus Christiaan van Heule hem gereede aanleiding geeft, om de gevraagde inlichtingen te geven. Spoedig hierna valt hij echter geheel uit zijn rol en richt hij het woord „tot alle Jonghe Scholieren in 't ghemeyn", natuurlijk op rijm:

> Leerlingen all, groot ende small,
> synde in School verzaemt,
> Zwyght van ghekall; gantsch gheen gheschall
> laet by u zijn beraemt"; enz.

want Dafforne blijkt een hartstochtelijk rijmelaar, die zelfs in ongebonden stijl die liefhebberij niet kon nalaten. (zie bl. 15).

Doch ondanks deze „Aenspraek" is de Grammatica allerminst een boek voor kinderen; wel een uitstekend studieboek over de spelling voor den onderwijzer, waarin de schrijver bovendien gelegenheid vindt, zijn denkbeelden ten beste te geven over de oorzaken van de slechte resultaten van het onderwijs, over tucht en tuchtmiddelen, over onvoldoende salarieering enz.; inderdaad een zeer merkwaardig boek.

Reeds het feit alleen, dat zulk een boek door een

schoolmeester voor zijn collega's kon worden geschreven en dat het een uitgever vinden kon, doet het toenmalig onderwijs eenige graden in onze achting stijgen. Maar het mag tevens als een bewijs dienen, dat op de toenmalige scholen veel zorg besteed werd aan het zuiver schrijven der taal, of zooals men toen zei: 't wel-spellen.

Gelijk wij onze „Oefeningen in het zuiver schrijven" hebben, zoo hield men toen oefeningen in 't wel-spellen, d.i. men spelde geregeld ook uit het hoofd of van buiten; en het dartele vernuft dier tijden plaatste daartegenover: spellen van binnen, d.i. binnen het boek. Immers dit laatste, de hakkelende pogingen van den onervarene, om een geschreven of gedrukt woord al spellende te ontcijferen, staat lijnrecht tegenover het eerste, waarbij het in de hersenen naklinkende beeld van het hoorbare woord wordt ontleed in zijn samenstellende klanken, en deze achtereenvolgens worden genoemd, terwijl de teekens daarvoor zoo noodig worden opgeschreven.

Dat men op deze laatste wijze moet kunnen spellen, om zonder fouten te schrijven, begreep men toen even goed als nu; het verschil bestaat alleen hierin, dat men al die speloefeningen, welke wij thans in onze Eerste Taalboekjes plaatsen, toen in het leesboek opnam, en daarnaast veelvuldige oefeningen hield in het mondeling van buiten spellen. Dafforne vestigt op het nut dier speloefeningen uitdrukkelijk de aandacht [1]); anderen smeedden daaruit een wapen, om de wanorde in de school te bestrijden. Op veel scholen was n.l. de meester gewoon, elken morgen en middag een moeilijk woord op een lei te schrijven, die duidelijk zichtbaar werd opgehangen. Was er dan onder de les eentje, die de orde verstoorde of niet ijverig zat te leeren, dan moest hij onverwacht dat

[1]) Ook wordt in sommige prov. reglementen voorgeschreven, dat een keer per week „de Discipelen elkander zullen oproepen, om de zwaerste woorden te spellen".

woord uit het hoofd spellen, en als hij dat niet vlot kon, ontliep hij de plak niet.

Behalve deze zorg voor het zuiver schrijven, was er nog iets, dat onze aandacht vraagt. Wij bedoelen het besluit van de Dordtsche Synode van 1618/19, waarbij den schoolmeesters op het hart gedrukt werd, bij het onderwijzen van den catechismus niet alleen te letten op het vlot kunnen opzeggen, ,,maar te zorgen, dat de leer, in dezelve vervat, wel werd verstaan, tot welk oogmerk zij dezelve naar een ieder zijn begrip duidelijk zullen verklaren, en niet rusten, voor zij den zin wel hebben begrepen". Er is om zoo te zeggen geen ordonnantie op de scholen te vinden, waarin die woorden ,,naar een ieder zijn begrip", soms gevarieerd tot: ,,een ieder naar zijn begrip", niet voorkomen; en dus, als dit voorschrift is nageleefd, dan moeten de Woensdag- en Zaterdagochtend, die aan het leeren van den catechismus besteed werden, ook vruchten hebben afgeworpen voor het taalonderwijs. Denzelfden gunstigen invloed mocht men ook verwachten, waar overeenkomstig den wensch van De Gelliers, versjes „altemets lezende" werden van buiten geleerd.

Thans nog een enkel woord over een andere zijde van het taalonderwijs: het schriftelijk uitdrukken van gedachten.

De rederijkerij was in de 17de eeuw in haar nadagen, maar toch nog niet zóó, dat de meesters, die op zijn Pennewips les gaven in het dichten, tot de groote zeldzaamheden behoorden. Maar de practische Nederlander hechtte toch nog veel meer waarde aan een ander soort van dichtkunst, n.l. die om brieven te dichten. ,,Daerom leert nu wel, principalijck wel schrijven, cijfferen en brieven dichten, want dat sal u bijzonder wel te passe komen", schrijft een vader uit dien tijd aan zijn zoon. En die meening, dat brieven te kunnen dichten later steeds te pas kwam, was zoo algemeen verbreid,

dat ook te platten lande op de scholen veel tijd aan de brieftuur besteed werd.

Dit leert ons o.a. de in 1595 verschenen Schoolordening voor het platte land van Utrecht, die onder de bij het onderwijs te gebruiken boeken noemt: het gecorrigeerde Titelboexken, de Zendbrieven en voorts geschreven stichtelijke brieven en daarmee vrij wel het geheele onderwijs in het briefschrijven omvat. Hierover dus een enkel woord.

Het Titelboexken was zeer oud en gaf titel, aanhef en slot voor brieven aan allerlei personen, maar daaronder kwamen zooveel kloosterlingen en Katholieke geestelijken voor, dat het op dit punt voor onze puriteinsche scholen moest worden gecorrigeerd. Aan een Jood behoorde men volgens dit boekje naar onderstaand model te schrijven:

Den bescheidenen Isaac N.

Weetet Jode, aangaande den Pandt die ik u verset heb, niemand te laten. Daarom bid ik u dat gij door geen gezoek het mijn verloren laat blijven.

Wij eindigen onze brieven met een betuiging van dienstvaardig- of dienstwilligheid; de beroemde klokkengieter Gerrit van Wou († 1528) was gewoon, met deze plichtpleging aan te vangen en begon zijn brieven met de woorden: Mijnen dienst te voren. In het Titelboexken vonden wij dezen aanhef als zeer behoorlijk aangeprezen en dus stellen wij het boekje op ongeveer het jaar 1500.

De zendbrieven, die in deze Schoolordening worden genoemd, zijn niet van Paulus of een ander brievenschrijvend Apostel, maar de Ghemeene Seyndtbrieven, seer profytelijck voor die Ouders, Meesters en Kinderen om te leeren brieven dichten van H. Jacobi; reeds voor 1600 verschenen en tallooze malen herdrukt. Van het Titelboekje onderscheidt het zich vooral, doordat het in vragen en antwoorden de theorie van een goeden brief

behandelt. Op de laatste pagina komt een aardigheid voor, die in meer boeken van dien tijd werd opgenomen.

Wat gaepstu op dese Letteren, die hier onder staen,
Cont ghij die niet lesen? segt huyleplaen!
Soo wilt noch een wijle tijts schoole gaen.

U	T	S	P	S	T	U
T	S	P	E	P	S	T
S	P	E	A	E	P	S
P	E	A	G	A	E	P
E	A	G	T	G	A	E
A	G	T	A	T	G	A
G	T	A	W	A	T	G
A	G	T	A	T	G	A
E	A	G	T	G	A	E
P	E	A	G	A	E	P
S	P	E	A	E	P	S
T	S	P	E	P	S	T
U	T	S	P	S	T	U

Het mach wel een gapert wesen,
Die dit siet en niet can lesen.

„'t Schijnt een moeilijk proefstuk geweest te zijn, dat menigeen op tranen te staan kwam: immers de proeveling wordt reeds bij voorraad als „huyleplaen" betiteld", zegt Ter Gouw [1]). Zeer bescheiden gaf hij dus te kennen, dat hij het raadseltje niet kon oplossen. Ons deed het eerst denken aan het Friesche rijmpje:

„Uutsepuut, miin sang is uut,
Wat scille wij nou bitinke?"

Waarschijnlijk staat dit rijmpje er ook wel mee in verband; maar bij nauwkeurige beschouwing bleek ons, dat we eenvoudig een soort van Doolhof voor ons hadden, zooals die in de oude Almanakken geregeld voorkwamen. Immers, als men begint bij de W, die in het midden

[1]) Kijkjes in de Oude Schoolwereld. II, blz. 37

staat, en dan langs de letters naar een der U's gaat, die op de vier hoeken staan, kan men tallooze malen de woorden: Wat gaepstu (wat gaap je) lezen.

Met de geschreven stichtelijke brieven bedoelde men de particuliere verzamelingen van met verschillende hand geschreven brieven, die de meesters aanlegden, om daaruit hun leerlingen te oefenen in het lezen van geschreven schrift, met de bijgedachte, dat hun briefstijl daardoor beter zou worden. Valcoogh, dit leermiddel aanprijzende, spreekt alleen van „brieven van diversche handen"; de overheid, die te waken had, dat geen tegen de staatskerk indruischende leeringen de school zouden worden binnengesmokkeld, sprak van stichtelijke brieven.

In druk schijnt men te onzent dergelijke brievenboeken ter oefening in het lezen van goed en slecht schrift niet te hebben uitgegeven.

Natuurkennis, Aardrijkskunde en Geschiedenis [1]).

In enkele 17de-eeuwsche schoolboekjes vonden wij lijstjes van: Visschen, Beesten, Vogelen, Kruiderijen, „Medicijn-Kruyden" e. d., waarbij dan bv. walvisch, garnaal, kreeft en stokvisch onder de visschen worden gerekend; maar dat is dan ook alles, wat er van de Kennis der Natuur op de lagere school werd geleerd.

Weinig beter komt de Aardrijkskunde weg. Wel vangt Carel de Gelliers ergens in zijn Trap der Jeugd aldus aan: „Friesland leid als in een uithoek van 't vaste Land, heeft aan 't Oosten het Landschap Groningen en Ommelanden, aan 't Noorden de Wadden, of d'Eilanden Ameland en Schiermonikoog, aan 't Westen de Zuider-Zee, en loopt voor een groot gedeelte tot aan 't Zuiden geheel om, en van daar paalt het aan 't Landschap Over-IJssel ende Drenthe, Zijnde verdeelt in vier Leden, als Ostergo,

1) Het Fransch, dat wel op veel scholen onderwezen werd, maar toch niet voor den gemeenen man bestemd was, laten wij buiten bespreking. Voor het Godsd.ond. zie Serie II, no. 2.

Westergo, Zeven-wolden ende de Steden"; — maar dan volgt verder niet anders dan een dorre opnoeming der verschillende grietenijen met haar dorpen, der elf Friesche steden, en der Groninger Ommelanden met hun dorpen. Denkelijk is het wel De Gelliers bedoeling geweest, dat de kinderen dit al lezende zouden van buiten leeren, en zou men dus met eenigen grond misschien mogen beweren, dat in Friesland en Groningen op de scholen althans iets aan de Aardrijkskunde werd gedaan. Maar de Trap der Jeugd werd ook buiten deze twee provinciën gebruikt; en daar heeft men dit gedeelte niet anders kunnen beschouwen dan als een verzameling moeilijke woorden in den geest van het boek met de „Quae-namen", en er misschien juist daarom groote waarde aan gehecht.

Niervaerts Letterkonst geeft ook eenige Aardrijkskundige leesstof, maar bepaalt zich tot: de vier deelen der wereld, de vier winden der wereld, de vier rivieren van het Paradijs, de namen der Zeventien Provinciën, en van sommige rijken en vermaarde steden; zoodat het zeer de vraag blijft, of dit beschouwd werd als nuttige kennis, dan wel als bijzonder mooie spel-lees-oefening.

Voor zoover ons bekend is, werd er in de 17de eeuw maar één poging gedaan om het onderwijs in de Aardrijkskunde op de lagere school een stap vooruit te brengen en wel door den Franeker boekhandelaar Joh. Arcenius, die eerst student geweest was, maar — om welke reden bleef ons onbekend — de studie niet voleindigd had en in den boekhandel gegaan was. Deze boekhandelaar nu kwam in 1662 voor den dag met iets, waaruit een Aardrijkskundig schoolboekje had kunnen groeien, dat, als eersteling op dit gebied, reeds dadelijk aan tamelijk hooge eischen voldeed.

Zoo schrijft hij na de opnoeming der vier werelddeelen omtrent Europa: „Dit laatste Deel synde wel het kleinste is nogtans van Menschen en Vee het Rijkste en

best bewoond en beboud, wordt vergeleeken bij een Vrouwe, sittende op een stoel, draagende in d'eene hand een schip en d'ander een fruithoorn, daar meede te kennen geevende, dat d'Inwoonders van dien soo wel ter Zee als het landt met neerstigheid besoeken en bearbeiden om rijkdom en voedsel daar uit te trekken. Het Hoofd van deeze Vrouwe (als men de Land-Kaarten daar af insiet) begrijpt Spanjen, den Halsband zijn de Pireneese gebergten, den Hals met een gedeelte van de Borst Vrankrijk, de Armen Italien en Engeland, de Buijk Duitschland" enz. enz.

Later geeft hij bij de Ned. Provinciën een korte geschiedenis, van Karel V tot 1648, en daarop volgt dan een schets van den regeeringsvorm der Republiek en van de samenstelling en de functiën van de verschillende hooge Colleges van Staat, waarbij weer een korte levensbeschrijving van Willem I, Maurits, Fred. Hendrik en Willem II wordt ingelascht. Zoo komt hij aan de Aardrijkskunde van Friesland en die wordt werkelijk niet onverdienstelijk behandeld. Hij spreekt over de ligging en het dijkwezen en zegt, dat het tegenwoordig door Gods zegen en den vlijtigen aard der inwoners een vruchtbaar en rijk land geworden is. Daarna vervolgt hij aldus: „Dit land schijnt bijna de helft van 't jaar een poel of waterplas te wezen, waar de Steeden en Dorpen als Schepen in zwemmen; maar de andere helft brengt het een overvloedige vrucht van graan en gras voort. Het vee is bovenmaate groot: de koeyen geeven sommige des Daags 13 of 14 jaa wel 15 kannen melk, waar door veel Booter en Kaas wordt gewonnen, soo dat naabij en vergeleegen landen daarmeede merkelyk worden gespyzigd. De Slagtbeesten vallen meede seer swaar. Guiciardyn betuigd, dat de Graaf van Hoogstraaten een Vriesen Os wierde vereerd die 2500 ponden woogh: soo dat hy de selve ter gedagtenisse liet uitschilderen. De Peerde worden in alle jaarmarkten door de

Brabanters en Vlaamingen opgekogt, die deselve tot boven in Vrankryk en andere verre Landen opvoeren en onder de groote voor groote wonder worden gehouden. De Swynen syn er soo groot, dat men geen Landen weet, daar deselve soodanigh gevonden worden, kunnen eenige wel 600 ponden wegen. De Franeker studenten maaken haar werck daar af om in de Franeker merkt hen aldaar te vervoegen en deselve te bekyken om met wonder aan den haaren over te brengen, dat sy sulx met haare oogen hebben gesien.

Nog syn er kostelyke Veenen, daar af den Turf by groote meenigte wordt gevoerd in Holland, Zeeland en verscheide plaatsen in Brabant en Vlaanderen", enz. enz.

Dit alles nu steekt zoo gunstig af bij wat in andere schoolboeken voorkomt, dat wij te vergeefs naar een verklaring zoeken, hoe het toch komt, dat daaraan niet meer aandacht gewijd is. 't Is waar, de auteur draagt zelf een deel van de schuld; want in plaats van dit nieuws op schoolgebied afzonderlijk in het licht te geven, stopte hij het weg in een boekje met schrijfvoorbeelden: Een nuttelijk Voor-schrift-Boexken. Ja, hij drijft de bescheidenheid zoo ver, dat hij in zijn voorbericht „Aan de Schoolmeesteren in de Heerlijkheid van Vriesland" verontschuldigingen maakt over zijn ingrijpen in hun werk en zegt, „dat kloeke en bekwaame Luiden genoeg onder UE. zijn, die het wel souden kunnen doen. Doch het gaat lichtelijk naa het spreekwoord: Dat alle-man bevolen is, dat is Niemand bevolen".

Nu, bekwame mannen waren er ook toen onder de Friesche schoolmeesters wel, zelfs te platten lande, b.v. Meester Harke te Nijland, tusschen Sneek en Bolsward. Maar toch schijnen zij de nieuwe leerstof, die Arcenius hun hier aanbood, niet op haar waarde te hebben geschat. De man was zijn tijd blijkbaar tè ver vooruit; hij had

moeten leven in den tijd, toen het Nut zich met het onderwijs ging bemoeien!

Leesboeken over Vaderlandsche Geschiedenis waren vrij algemeen in gebruik op de scholen, en juist die had men desnoods kunnen missen. Want de Vaderlandsche Geschiedenis werd toen juist doorleefd, of lag nog versch in het geheugen van ouders en grootouders; huis en straat weergalmden nog van historische liederen, en de drukkerijen konden te nauwernood den overvloed van geschiedkundige copie verwerken. Immers, het geheele volk leefde mee met zijn helden te land en ter zee, binnen de grenzen en daarbuiten in Oost en West. Maar natuurlijk gevoelde men daardoor ook de paedagogische waarde van het geschiedenis-onderwijs toen levendiger dan nu; — en vooral, men gevoelde zich nog Gods uitverkoren volk, dat onder Zijn bijzondere bescherming stond, en wenschte het jonge geslacht in die overtuiging te zien opgroeien.

Duidelijk wordt dit uitgesproken door den paedagoog Jacobus Koelman, als hij zegt: „Spreeckt haar van de Historien van ons landt, het Spaansche jok en Antichristische Inquisitie, hoe hij (de Heer) onze oorlogen tegen de Koning van Spanje gezegent heeft; hoe Godt dit landt bewaart en dese Nederl.-Gereformeerde Kerk ondersteunt heeft ter tijdt als de Arminianerij in 't landt quam; en bijzonder hoe Godt ons in het grootste gevaar gebracht en veele verdrukkingen toegezonden heeft in het jaar 1672 en de volgende jaaren; en hier ware nuttig, dat gij laast het boek van den ijverigen man Godts, Abraham van de Velde, van de wonderen des Allerhoogsten, ende dat gij 't zelve aan uw kinderen te leezen gaaft, liever dan dat boekjen dat gemeinlijk gebruykt wordt, genaamt de Spaansche Tyrannie".

Dit volgens Koelman meest gebruikte boekje heette:

Spieghel der Jeught ofte Korte Kronyck der Nederlantsche geschiedenissen. In de welcke naecktelyck verhaelt ende voor oogen gestelt worden de voornaemste Tyrannien ende onmenschelycke wreetheden, die door het beleyd der Koninghen van Hispanien onder hare Stadthouders hier in Nederlandt bedreven zijn, aen menich duysent Menschen, soo Edele als Onedele, Oude als Jonghe Personen, beyde aen Lyff ende Goederen ghedurende dese Veertigh-jarighe Oorloghe. Tot een eeuwighe ghedachtenisse ende onderwijsinghe der Jongheyt, seer bequaem om in de Vrye Nederlantsche scholen te ghebruycken".

Het verscheen in 1614 te Amsterdam en werd geschreven, om alle inwoners dezer landen te waarschuwen, „want die der Spaenjaerden Tyrannye ende arghlistigheyt niet en kent, die en salder sich niet in voor-hoeden nochte wachten"; en omdat men deze dingen den kinderen van jongs af behoorde in te prenten „ende als met Pappe te laten incorporeren". Tot diep in de 18de eeuw bleef het h e t geschiedenisboek der lagere school. De vorm, een doorloopende samenspraak tusschen een vader en zijn zoon, maakt het daartoe bijzonder geschikt; te meer omdat wij ons moeilijk kunnen voorstellen, dat het in de 17de eeuw kon worden gelezen, zonder dat zich naar aanleiding daarvan eenige gedachtenwisseling ontspon tusschen leerling en onderwijzer.

De vader is een braaf patriot, die zegt: „Onweerdigh is hy, een Nederlander gebooren te zijn en genoemt te worden, die dese geschiedenissen in 't vergeet-boeck stelt: Onweerdigh is hy, een getrouwe Vader genoemt te worden, die dese dingen sijn kinderen niet in en prent". De zoon is een bij de hand baasje, dat soms zeer juiste opmerkingen weet te maken, en door aardige vragen den vader tot verder vertellen aanspoort, zoodat de dialoog niet zelden minstens even levendig wordt als in Hulshoffs Geschiedenis van Jozef. Een proefje:

Soon.

Als ick dit hoore vertellen Vader, zoo schijnt het, of dit hangen en branden by de spaensche en haren aenhang met lust ende yver zonder medelyden toe gegaen sy.

Vader.

't Is zoo; medelyden wasser soo weynigh als over een Hoen, daer men lust van heeft te eten. Vele treffelijcke Burgers en Cooplieden, die vijftigh, 't sestigh, tachentigh, ja hondert duysent guldens rijck waren, heeft men de handen op den rugge gebonden en aen een Peert vast gemaeckt, en alsoo na 't galgevelt gesleept ende ghehangen, somtijdts niet soo seer om dat sy kennisse hadden vande Gereformeerde Religie: meer op datmen alsoo met behendigheyt soude geraken aen hare goederen.

Soon.

Ist wel mogelijck dat Menschen tegen Menschen (ick swijghe Christenen) soo ghehandelt hebben?

Vader.

Ja Soon: beweeght u dit soo seer, soo sal 't u oock ter herten gaen 't gene ick u noch voorder verhalen sal. (De gesch. van Martijn Huttijn, die op een valsche aanklacht van zijn klerk onschuldig veroordeeld werd).

Soon.

't Was doe ter tijdt beter Ballingh te sijn, als in sijn Vaderlant te woonen, arm als Rijck, slecht en ongeacht, als van eenigen aensien te wesen.

Vader.

Seer periculoos was het in die tijden rijck te sijn, want die Spaensche Rhadamantus verdoemde die aldereerst, op dat hy haren Erfgenaem mocht worden".

Dit gedeelte — en meerdere even goede zijn voor 't grijpen — is dunkt ons voldoende, om te laten zien, dat dit boekje toch wel een plaatsje verdiende op de scholen, ofschoon het herhaald spreken over „bevruchte vrouwen die den buyck opgesneden" en „Vrouwen en Dochteren

die in tegenwoordigheyt der Vaderen en Mannen geschent" werden, maakt, dat niemand het thans aan een kind ter lezing zou geven. Maar daarover dacht men toen heel anders dan nu.

Het slot, in latere drukken geheel verminkt, vinde hier nog een plaatsje, omdat daaruit zoo duidelijk de ingekankerde haat tegen Spanje spreekt.

„Gave Godt dat Vrankryck, na ons exempel, hem uyt den steert trocke Navarra, Naples, Cicilien, Melanen &c opdat dese Monarch vande Werrelt, Dominiateur in Asia ende Africa van alle syne Koninghrijcke, die hy onrechtveerdelijck besit, verstooten sijnde, op sijnen Ouden Nest te Habsburg mochte gaen regheren, soo wijdt soo breedt als de Switsers hem dan souden toelaten; de rechte Erfgenaem van Portugael ware oock te vinden. De Arragonnoysen en hebben sulcken smaeck in sijne Heerschappije niet, of sy souden hare Justitie noch gheern in hare oude macht sien".

Naast dit boekje waren nog andere in gebruik; maar hoewel èn titel èn vorm herhaaldelijk werden overgenomen, geen der navolgers heeft zich mogen verheugen in een succes, dat te vergelijken is met dat van dezen anonymen geschiedschrijver voor de jeugd. Wij laten ze dan ook allen rusten.

Tot dusver hebben wij enkel gesproken over het onderwijs als middel, om nuttige kennis bij te brengen, en dus wordt het tijd, dat wij ook eens trachten na te gaan, wat men in de 17de eeuw van de school verwachtte voor de zedelijke opvoeding. De overheid omschreef het doel van het onderwijs ongeveer op dezelfde wijze als de wetgever van de negentiende eeuw, die het onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden dienstbaar wenscht te zien gemaakt aan de ontwikkeling der verstandelijke vermogens

en de opleiding tot Christelijke en maatschappelijke deugden. Maar ze drukte het wat anders uit zeggende: dat het stuk van scholen en schoolmeesteren een zaak was van zulken belang en gewicht, dat daarop zonderling orde behoorde gesteld te worden, opdat de jonge jeugd in de vreeze des Heeren, in alle zedigheid, onderdanigheid en goede konsten opgevoed en opgetogen werd, ten einde de gemeente, die hieraan veel gelegen is, in 't gemeen, en een ieder in 't bijzonder daarvan de behoorlijke vruchten te zijner tijd geniete. (Middelburg 1591). Met eenige geringe wijzigingen vinden wij overal dezelfde omschrijving.

Laten wij thans ons licht opsteken bij den Middelburgschen schoolmeester Joannes de Swaef, die in 1621 een groot werk schreef over de opvoeding, onder den titel: De Geestelycke Queeckerye van de Jonge Planten des Heeren op datse mochten werden Boomen der Gerechtigheyt ofte Tractaet van de Christelycke Opvoedinghe der kinderen.

„Van dese materie en isser myns wetens niets in de handen der Gemeynte", getuigt de schrijver, en daar het van oude tijden bevonden is, dat het niet te misprijzen valt, als

„Den Schipper vande Winden praet,
Den boer hoe 't met zyn Beesten gaet",

dunkt het hem niet te onpas, dat hij, als schoolmeester, voor den dag komt met zijn gedachten over opvoeding. Onze republieken, zegt hij, zijn overal voorzien van openbare scholen, om de jeugd te leeren en te onderwijzen; maar evenmin als het „alle rechte timmermans en syn, die haer des moeijen, soo en syn het oock niet al rechte schoolmeesters, die den name dragen". Daarom moeten de ouders goed toezien, aan wien ze hun kinderen toevertrouwen, en zorgen, dat deze niet in de handen vallen van een „humpelaer ofte hoetelaer".

Een goed onderwijzer nu moet zijn „een Godsalig man,

dat is een voorbeeld van alle goed, met rechte liefde en een vaderlycke affectie; met sachtsinnigheyd, om sich van alle kinderachtige dingen niet te moeijen en als hij strafbare gebreken straft niet te vergrammen; met ontsachlijckheyd, om sich te maken gherespecteert te zyn, want anders souden de jonghers syne vermaningen geen gehoor gheven; met vrymoedigheydt, om het quaet te straffen; — en met gherechtigheyd, om het eene kind niet meer deur de vingheren te sien dan het ander".

Maar is er zoo een gevonden, dan moeten de ouders hem ook geheel vertrouwen, en hem volkomen macht geven, om hun kinderen te vermanen en zoo noodig te straffen. Doch hieraan ontbrak nog al eens iets. Daarom zong Niervaert:

Veel Vaders en Moeders syn so mal met haer Kinderen.
Hoort toe watse teghen de Schoolmeesters ghewaghen:
Meester en bekijft mijn Kint niet, het mocht hem hinderen,
Tis noch jong en teer, 't en kan gheen woorden verdraghen:
Theeft noch om te leeren veel jaren end' Daghen;
Gheeft mijn Kindeken doch zijn Willeken, zegghen zij expres,
Datse in een jaer niet en leeren, Dat leeren sy in zes".

Maar, zegt Dafforne, door die zachtheid hebben de ouders geen macht over hun kinderen en „daerom loopen de Verkens in 't Kooren ende bederven het al". Jong zijn zij den ouders al ontwassen, en deze moeten dikwijls bidden en smeeken, om wat van hen gedaan te krijgen. Weten ze dan „door haren Aepsche Liefde" geen raad meer, dan heet het: „Het boefken is so stout, ick moet hem ter school besteeden"; en dan moet de meester het onkruid uitroeien in twee schooltijden, terwijl gedurende de drie overige deelen van den dag de ouders ijverig weer bederven, wat hij heeft goed gemaakt.

De gevolgen blijven niet uit, volgens Niervaert:

„T is wel een droevighe end' beklaghelyke zake,
Dat de jeughd alhier, ja ook meest in alle quartieren,
Zoo ongheregheld' end' Godloos is (het welke ik lake),
Datse hare Tuchtmeesters noch Ouders niet en vrezen.
Zij loopen onghebonden als wilde Stieren,
End' noch segghen d'Ouders, teghen recht end' reden:
Meester en slaet mijn Kint niet, of ick zal 't elders besteden!"

Zeker, voegt De Swaef erbij, zoo is het. Als de meester de bengels om hun kwaad straft, oogst hij van de ouders niet dan ondank, zoodat menigeen, uit vrees zijn leerlingen te verliezen, deze te veel ontziet. „Maer ondertusschen, een School-meester moet hier in syn devoir doen, soo hy 't voor God wil verantwoorden, onaengesien danck of ondanck van menschen; want souden sy suecken de menschen daer in te behaghen soo konnen sy God niet dienen in haer beroep. Echter: Vreest geen schade, God sal u die vergoeden".

De overheid greep wel hier en daar in, en schreef b.v. voor, dat de ouders, wanneer de kinderen door den meester gestraft werden, daarover geen ontsteltenis mochten maken; of bepaalde, dat overloopers op geen andere school zouden worden toegelaten, voor het schoolgeld op de vorige tot den laatsten penning betaald was, maar het kwaad bleef bestaan. Want elders lezen wij de verzuchting: „Scholen zijn gelijk duivetillen: nu eens dicht bevolkt, dan weer haast leeg, doordien de duiven niet weten, waar zij het lekkerste voer vinden. Evenzoo zijn de kinderen heden in de eene school, morgen op de andere: ze kunnen niet terecht gezet worden, of ze zijn weer op de vlucht".

En nu denkt natuurlijk menig lezer: „Ja, dat kennen we, terecht gezet worden . . . . . met plak en roede!

Wij antwoorden daarop: Ja, dat is zoo. Plak en roede werden op de scholen gebruikt, maar . . . zouden wij ons daarvan geen verkeerde voorstelling maken? Was werkelijk in de 17de eeuw het plak-en-roede-systeem overal het heerschende? Of zou misschien Valcoogh met zijn schoolreglement van wie dit en wie dat, wie zus en wie zoo, die

„Sullen twee placken hebben ofte hem met roeden clouwen"

een bijzonder bar potentaat geweest zijn?

Dit staat in allen gevalle vast, dat h i j plak en roede ook gebruikte voor allerlei kattekwaad en guitenstreken, en

dat menigeen in de meening verkeert, dat het toen op de scholen een rechte tijd geweest is van sla-maar-raak. Ook is het zeker, dat de overheid plak en roede als zeer deugdelijke tuchtmiddelen beschouwde. Maar evenzeer staat het vast, dat de beste paedagogen van die dagen: De Swaef, Dafforne en Koelman, nog andere tuchtmiddelen kenden.

Beginnen wij met Richard Dafforne, die in zijn tijd ook schoolmeester geweest was, of zooals hij het uitdrukte:

„de zorgh-kamer bewaerde, die 't hooft bezwaerde".

Hij antwoordt op de vraag, van welke tuchtmiddelen de onderwijzer zich bedienen kan: p r ij z e n, b e l o v e n, s t r a f f e w o o r d e n, r o e d e n; maar zwijgt geheel over de plak. Toch kent hij de plak wel; maar in zijn school — de titelplaat van zijn boekje geeft daarin een kijkje — hangt zij met de roede aan den wand. 't Is, alsof Dafforne daarmee zeggen wil, dat hij het buiten die geweldige hulpmiddelen stellen kan. Hij heeft dan ook andere pijlen op zijn boog; ziet maar, voor meesters zetel is een kring getrokken: de „put der onwetenheyt", en een leerling, die zijn les niet heeft gekend, moet daar in staan.

Niet waar, dat is toch iets anders dan plak en roede?

En wat zegt de voormalige predikant te Sluis, Jacobus Koelman, de schrijver van het in 1684 verschenen boek: de Plichten der Ouders om hun Kinderen voor God op te voeden?

Sommige kinderen, verklaart hij, kunnen geregeerd worden door het opslaan der oogen, andere niet. Sommige zijn zoo teeder en vreesachtig en zoo moedeloos, dat weinig of geen kastijding meestal voldoende is. Daarom, toont altijd de teederheid van uw liefde, en hoe onwillig gij zijt om te kastijden, als de kinderen op een zachter weg verbeterd kunnen worden.

Wat dunkt u, lezer, is dat: sla-maar-raak?

Hooren wij ten slotte, wat Joannes De Swaef schrijft.

„De middelen, die byzonder dienen om de kinderen goed in te planten zijn, 1°. onderwijsinge, 2°. vermaninge en opweckinge, 3°. versterking in het goede door prysen of door giften". En als gij gezien hebt, wat kwaad er in de kinderen is, zoo moet gij pogen, ze daar af te brengen door deze middelen: verbieden of berispen, en dreigen of scherper woorden; pas als deze twee niet baten, ga dan over tot kastijding met de roede. Maar dan is het ook uw plicht; want dat is Gods gebod. Doch, voegt hij er in één adem bij, „niet op het scherpste", zooals misschien wel verdiend was, „maer met wat verschooninge en met een bedroeft hart. De liefde, recht gereguleert, die moet de kastijdinge wat matigen, dat se niet van een vaderlijcke kastydinge en veraerde".

Ook het denkbeeld, dat gestraft moet worden, om het kwaad te wreken, had bij deze opvoeders reeds afgedaan. Zij straften, als wij, om te verbeteren. Daarom noemt De Swaef de onaangename tuchtmiddelen: „medicamenten der welcker eygenschap is, datse helpen, indien datse bequaemelyck werden geappliceert; maer soo se verkeert werden gebruykt, soo doense meer schade dan bate". Daarom zegt Koelman: het zou ons een zonderling medicijnmeester schijnen, die zijn patienten bittere pillen gaf, om ze te kwellen. De kastijding is een bittere pil; men dient ze te vergulden in wijsheid en te geven in liefde. Daarom ook leert Dafforne, dat men in het straffen maat moet houden, en niet mag straffen in gramschap maar alleen tot beterschap.

Over het verkeerde van te straffen in gramschap zijn de drie heeren het ook geheel eens. Geen opvoeder mag straffen in passie; wacht zoo lang tot gij weder in kalmte zijt; uw wijsheid, niet uw passie moet straffen. Verder lezen wij: houd vooral rekening met den aard der kinderen. Straf ze „na proportie", gelijk een medicijnmeester zijn recept schikt naar den patient en naar zijn ziekte:

Hoe heter een kint is ghe-aart,
Hoe meer de schaemt' hem drukket hart.
Hoe loozer Boeve van Natuur,
Hoe quader zeeden end' onguur.

Den laatste komt dus voor hetzelfde vergrijp een grootere dosis toe dan den eerste.

En dan ten slotte geeft De Swaef nog deze wijze les, dat alle tuchtmiddelen, de onaangename zoowel als de aangename, door het goede voorbeeld van den opvoeder in hun uitwerking worden versterkt; maar ook, dat zijn houding daaraan alle kracht kan ontnemen.

Beter echter dan te straffen is het, de straf overbodig te maken, door het misdrijf te voorkomen. Daarom zegt Koelman: „Hebt een jaloers oog over het doen en spreken der kinderen, en waakt over haar zorgvuldig; want zij zijn in vele tentatien en kennen haar hert noch haar verdorvenheit ende zwakheit niet". Maar bovenal roept hij den opvoeder toe, op zich zelven te letten.

Wees niet te familiaar met de kinderen, bewaar een behoorlijke distantie; maar zorg ook, dat gij hun niet vreemd blijft, of dat ze u vreezen. Hoe meer gij ze liefhebt, hoe meer ze u zullen liefhebben; en hebt gij dit bereikt, dan zullen ze u des te gewilliger gehoorzamen, en des te meer berouw hebben over hun ongehoorzaamheid. Ook kunt gij dan, als het noodig is, gerust gestreng zijn; want zij zullen inzien, dat het alleen hun fout is, die u mishaagt, en niet hun persoon. Drie middelen zijn er vooral, die hij aanbeveelt, om het hart der kinderen te winnen: vertroost ze vriendelijk, als ze bedroefd zijn; bescherm ze tegen onrecht; willig hun rechtmatige begeerten onverwijld in.

Verder moet de opvoeder leeren, op zijn tijd kleine vergrijpen door de vingers te zien, en vooral ook, de kinderen te steunen in hun pogingen, om het kwaad te overwinnen, opdat zij niet moedeloos, of door veelvuldig

straffen daarvoor ten slotte onverschillig worden, en zoo gevaar loopen, van in het kwaad te verharden.

En eindelijk moet hij ervoor waken, dat hij het kind door de straf niet verbittert, en dus nooit, ook niet bij het ergste vergrijp, schelden of beleedigende uitdrukkingen gebruiken.

De Swaef wijdt ook eenige woorden aan de wetenschappelijke ontwikkeling en de practische bekwaamheid van den onderwijzer. Deze heeft zich vooral „klare-duydelyckheydt" eigen te maken, want „het syn maer kinderen", die hem anders niet zullen verstaan. Ook moet hij rekening weten te houden met den verschillenden aanleg der kinderen en met hun vlijt. Er zijn botte en vlugge, en beide kunnen lui of vlijtig zijn. Zoo ontstaan er vier groepen, die elk een verschillende behandeling eischen, en de onderwijzer moet den slag hebben, ze alle op de beste manier aan te pakken.

De wetenschappen moet de onderwijzer grondig verstaan. Want een, die zelf niet geleerd is, kan onmogelijk een ander geleerd maken. De .slijpsteen maakt wel de bijl scherp en blijft zelf bot, maar 't is nooit gezien, dat iemand, die zelf dom was, een ander knap maakte. Daarom is het niet genoeg, dat een onderwijzer kan zeggen, hoe de leerling moet doen; hij moet ook weten, waarom hij zóó moet doen en niet anders. Het gaat met den onderwijzer als met den architect; zoo ver als deze staat boven den werkman, zoo ver moet de schoolmeester staan boven de kinderen; enz.

Maar, vervolgt hij, nu weet ik wel, dat men mij zal toevoegen: „het is nu een scherpe tijd, en meesters, die soo de geleerdste niet en syn, leeren mijn kinderen beter koop en dat is so veel gespaert". Doch dan rekent hij den ouders voor, dat ook op het stuk van onderwijs goedkoop duurkoop is, wat ze anders, als ze schoenen of kleeren voor de kinderen noodig hebben, heel goed blijken te weten. Waarom zouden ze dan minder zorg dragen, goede

waar voor hun geld te krijgen, als het gaat om hun kinderen, „op datse wel onderwesen en gefatsoeneert" mochten worden?

Waarom? Wel, omdat de wereld nu eenmaal bedrogen wil wezen; — en daarom staat het volgens De Swaef te vreezen, dat de ouders steeds aan slechte schoolmeesters voor weinig geld de voorkeur zullen geven boven goede schoolmeesters, die fatsoenlijk moeten worden betaald. En dus vindt hij maar één remedie: „Degene, die daer toe gestelt syn om de School-meesters toe te laten, souden nauwe acht en opsicht moeten nemen, dat sy geene dan goede School-meesters toe laten en souden".

Naar aanleiding van deze laatste ontboezeming tot slot iets over het inkomen van een schoolmeester der 17de eeuw.

In de eerste plaats genoot hij een vaste jaarwedde; maar de wetgever had er, helaas! niet aan gedacht, daarvoor een minimum vast te stellen. Alleen in Friesland was iets in die richting gedaan, toen Ged. Staten van dit gewest 8 April 1584 den dorpen de verplichting oplegden, den schoolmeester „eerlyck te salariseren", waaruit blijkt, dat men hem een fatsoenlijk bestaan wenschte te waarborgen. In Gelderland en de Generaliteitslanden vond men het voldoende, de meesters in hun „eerlyck en noodich werck te verwackeren", door hun het tractement prompt op tijd te betalen, wat ook althans iets is. Verder genoten zij het schoolgeld der betalende leerlingen, dat per maand berekend werd; en dan was het door het geheele land zoo goed als vaste regel, dat de meester tegelijk koster en voorzanger was, aan welke betrekking vooral in Friesland en Groningen dikwijls aanzienlijke inkomsten uit landerijen verbonden waren. Ook was hem òf als schoolmeester, òf als koster vrije woning verzekerd.

Uit Holland komen bepaalde klachten, waarvan speciaal Valcoogh, Niervaert en Dafforne zich de tolk maken. Niervaert zegt:

Zal dees edele Penne-konst noch lang om brood gaan?
Zal men de Jeught noch lang in 't wild' laten leven?
Zal liefd' tot leering noch lang naekt end' bloot staen?
Zal men de Tucht-meesters noch lang koperen loon gheven?
Zal konst end' wetenschap noch lang zijn verdreven?
Zal men Minervam noch lang verstooten end' verjaghen?
Zal dit noch lang duren? Dat is te beklaghen?

En Dafforne beweert, dat ouders en overheeren in veel dorpen en steden vergeten, dat Koperen loon = Koperen zielmis. Zij leggen den schoolmeesters zulk een karig loon toe, dat deze geen lust hebben in hun werk. Erger: als de meesters uit „de zorghkamer, ja treckmolen, of slachthuis" komen, van onder de kudde der kinderen, oud geworden door den arbeid, doof door 't roepen en versmacht door den stank, dan moeten zij nog hun brood verdienen aan 't weefgetouw, of met schoenlappen, klootdraaien enz. Daarom roept hij tot slot den meesters toe:

„Het waer veel beter, dat de ghemeynte u lieden alzulken loon gave, dat ghy na uwe ghedaene dienst u oeffenen mochte in die dinghen daer ghy u lieden onvast in vonde: het ware dan in 't Cijferen ofte Schrijven tot groot voordeel end' bevorderinghe van uwe Ghemeente end' hare kinderen".

Naast de openbare vond men althans in de grootere steden bijzondere scholen, die voor particuliere rekening gedreven werden en elkander felle concurrentie aandeden. Daarom wordt hier, als er klachten komen, over de slechte financieele omstandigheden, waarin de onderwijzersstand verkeert, de oorzaak ook steeds gezocht in het te groot aantal scholen. Als middel tot verbetering zien we dan ook omstreeks het midden der 17de eeuw Leeuwarden, Kampen, Enkhuizen, Haarlem, Delft, Gouda, Dordrecht, Utrecht, Leiden en misschien nog wel andere plaatsen besluiten, een maximum voor het aantal scholen vast te stellen, en pas als het getal door uitsterving beneden dit maximum gedaald was, opening van nieuwe bijzondere scholen toe te laten.

DE SCHILDERKUNST

door

Dr. W. VOGELSANG
Hoogleeraar in de Aesthetiek en Kunstgeschiedenis aan de Rijks-Universiteit te Utrecht

Aan de algemeene geschiedenis der beeldende kunsten in Nederland gedurende de 17de eeuw is binnen het bestek van dit boekje natuurlijk niet te denken. De bronnen van en de geschriften over dit schoone hoofdstuk onzer beschavingsgeschiedenis vullen thans reeds een aanzienlijke bibliotheek. Maar ook, als we ons uitsluitend met de schilderkunst willen bezig houden, is dit slechts mogelijk bij allergrootste beperking. Eigenlijk alleen dan, wanneer we er van afzien in te gaan op alle onderdeelen, die de historieschrijver elders pleegt te behandelen. Men dient de stof wel heel anders dan gewoon te groepeeren, wil men ze overzien. Het zal zijn, als een blik uit de hoogte, waarbij veel schoons en teeders ons ontsnappen kan, maar waar de groote massa's zich des te helderder afzonderen.

We zien dus af van de gewone indeeling in scholen, die plaatselijk gerangschikt zijn en die het mogelijk maken, naar tijdsorde te berichten over tal van grootere en kleinere meesters en leerlingen. Wij zien er van af Amsterdam, Haarlem, den Haag, Leiden en Delft afzonderlijk te beschouwen. En we kunnen dat veilig; want wat men voor de goede orde en volledigheidshalve pleegt te doen, is in Noord-Nederland geenszins noodzakelijk voor het innerlijk verband, voor den draad der ontwikkeling, voor de tegenstelling der geaardheid, zooals dat bij de behandeling der Italiaansche kunst het geval is. In onze nauw aaneengesloten gewesten vloeit alles door het voortdurend ver-

keer te zeer dooreen. Geen bergketen, van sterken invloed op de klimatische gesteldheid, en daarmee op de bewoners van de streken ter weerszij van zijn voet, doorsnijdt het gebied, dat wij wenschen te beschouwen. Het ruimtelijke interesseert ons dus niet, het geestelijke, het willen, het ten top stijgen, bereiken, en tanen in de verschillende richtingen, die ter sprake zullen komen, des te meer. En binnen dat zoo omschreven gezichtsveld, zal het niet alleen en niet hoofdzakelijk de persoonlijkheid van den kunstenaar zijn, die ons telkens boeit.

We zullen trachten de werken der schilderkunst zoo te bezien, dat ons daaruit thans nog eens weer, zooals het ook elders in deze verzameling geschied is, de 17de eeuwsche Nederlander tegemoet treedt met de verwisselingen van zijn smaak, de kaleidoscopisch veelvuldige vervormingen van het levensbeeld, waardoor hij zich omgeven zag, of waardoor hij althans in zijn beste momenten het liefst had omgeven willen zijn. Dat ons daarbij de minder gunstige eigenschappen van een buitengemeen vlug tot ongekenden bloei gestegen staat, niet bespaard zullen blijven, spreekt van zelf, evenals het noodzakelijk is te beseffen, dat de vormen, waarin de vluchtige verschijning van het leven uit dien grooten tijd is gesteld niet alle en niet geheel het produkt zijn van den geest onzer voorouders. Veel is van buiten overgenomen, soms met geluk pasklaar gemaakt, soms deerlijk verfomfaaid en verbasterd. Juist op dezen, meestal met een zekere achteloosheid behandelden, samenhang met de kunst van andere volken en tijden hebben we in de eerste plaats te letten.

Onze opzet laat het gewenscht schijnen de stof globaal in te deelen naar den aard der onderwerpen, die verschillende groepen van kunstenaars behandelen. Die scheiding kan niet steeds al te scherp worden doorgevoerd. Er zijn gevallen genoeg, waarin één en dezelfde schilder beurtelings portretten, landschappen, zelfs ook nog genre-

stukken en stillevens heeft gemaakt, maar een of ander sterk accent, een of ander bijzonder uitgesproken neiging is toch bijna altijd aan te wijzen. Zoo heeft het dus recht van bestaan, wanneer we achtereenvolgens bespreken: het l a n d s c h a p, het p o r t r e t, het g e n r e en het i n t é r i e u r, om eindelijk ook te zien, wat er van de kerkelijke kunst — in vroegere tijden de eenige — in het hervormde Nederland is geworden en overgebleven.

Het is hier niet de plaats om nogmaals uiteen te zetten, in hoeverre er rede is een beschouwing over de Noord-Nederlandsche kunst te beginnen met het begin der 17de eeuw. Hoe belangrijk ook, alles samen genomen, voor den historicus het ingewikkeld proces der ontbolstering, dat zich in de 16de eeuw afspeelde, moge zijn, van een eigenlijk Noord-Nederlandsche kunstwijze kan men toch eerst spreken sedert den tijd, dat er een scherpe scheiding tusschen Zuid en Noord is gekomen. Welke factoren het zijn, die dat zelfstandig worden van het Noorden hebben bewerkt, mogen we in den kring onzer lezers als bekend veronderstellen. We schrijven noch politieke, noch economische geschiedenis. Het gaat ons uitsluitend om de ontwikkeling van zichtbare vormen en de verschijning der daarachter schuilende en daaraan afleesbare gedachten- en gevoelswereld. Welke erfenis had de 16de eeuw aan haar opvolgster overgelaten voor de ontwikkeling der landschapschilderkunst? Welke elementen mocht men daarvan vanouds met recht Noord-Nederlandsch noemen? Wat was import? Wat is uit dit alles reeds in de eerste jaren der 17de eeuw gegroeid? Welke namen eindelijk van richtinggevende schilders zijn hier te noemen?

Het Landschap

De 16e eeuw is in haar vormentaal eensdeels m i d d e l-

eeuwsch, d. w. z. zeggen Gotisch of „onwelstandigh modern", zooals de schilder-biograaf van Mander het noemt, anderdeels antyksch, d. w. z. Italiaansch.

Het vele en volle, kroesig-drukke, dat de landschappen van Jan Swart, van Jacob Cornelisz, van Scorel, ja zelfs van Lucas van Leyden vertoonen, is een Noordelijk-middeleeuwsche eigenschap, een eigenschap, die ook dan nog doorwerkt, als het beloop van rotslijnen, het zinken en stijgen van het terrein, ja zelfs de détails en de hoofdvorm der voorgestelde gebouwen hun Italiaansche herkomst niet verloochenen. Italiaansche woorden, Nederlandsche zinsbouw en Nederlandsche gedachten, zou men, den toestand op de taal overbrengend, zeggen. Dat geldt voor Zuid en Noord.

Er is evenwel één element, waarin, wat het landschap betreft, het Noorden Vlaanderen vooruit was: de behandeling van licht en atmosfeer. En deze eigenschap heeft, dunkt ons, ten gevolge gehad, dat men hier reeds zoo vroeg, bijv. in de prachtige prent van de melkmeid door Lucas van Leyden, en wil men reeds vroeger, in miniaturen uit de 15e eeuw, tracht uitsluitend met die middelen, waarvan men het geheim nu eenmaal bezat, iets over het vlakke eenvoudige landschap te zeggen, zonder daarbij het „geval", om het interessanter te maken, buitenlands op te tooien. Maar toch, dit moge dan wel eens het geval geweest zijn, zooals de oude Pieter Breughel in zijn groot oeuvre 't een enkele maal voor Vlaanderen deed, het is toch altijd een in het oogvallende uitzondering. En bovendien, anders dan als achtergrond, als begeleiding van groote figuren, die het eigenlijk onderwerp van het werk uitmaken, komt dit nationale landschap niet voor. Het is, of weiden en waterstroomen, of wilgen en boerenhoeven, of de verre, strakgespannen einder onder het wolkenconcert der luchten het 16e-eeuwsch publiek een onbegeerlijke, onontdekte . . . alledaagschheid was, waarnaar het op kunstwerken, die het

bijzondere des levens moesten schenken, niet wenschte te kijken. Dit kentert langzaam, maar duidelijk genoeg, omstreeks 1600. Bij den uitgever, waarvoor de oude Breughel placht te werken, was reeds vroeger een serie landschapjes uitgekomen, helder gelijnde prentjes, naar eenvoudige penteekeningen van echt Vlaamsche kijkjes op het platteland. „Ten behoeve der schilders" zei de titel, maar het is, of dat, wat wellicht oorspronkelijk slechts had kunnen dienen om voor een of ander groot opgezet geheel nog juist een passende hoekvulling te geven, thans eerst, als op zichzelf belangrijk genoeg, wordt erkend. Wil men de beide richtingen scherp tegen elkaar zien, dan dient men werken, als die van Arent Arentsz en die van Adriaan van der Venne met elkaar te vergelijken.

Bij Van der Venne is veelal nog iets van dien ouderen Italiaanschen zwier. In hem stak, naast den altijd met graagte en frischheid kleuren en dingen gadeslaanden schilder, toch iets van den rederijker. Hij stelt de kermis te Rijswijk voor, waar Prins Maurits in zijn met appelschimmels bespannen koets doorheen rijdt; hij geeft simpelweg de oude, sedert den kalender der getijboeken, gewone serie der jaargetijden, een boerenfeest of iets dergelijks. Maar wat het ook zij, steeds loopen de lijnen van zijn achtergrond, de profielen van zijn fijn geteekende boomcoulissen aan den rand zijner composities, soepel en zwierig ineen. Zijn grond helt wat of vertoont plotselinge inzinkingen en naar een vast stelsel geschikte groepen van bonte figuurtjes mogen niet ontbreken. Een bepaald scharlaken verschijnt gewoonlijk drie keer in zijn eerste plan, en het geheel krijgt daardoor iets van een met goeden smaak, gebonden ruiker. Wie Van der Venne's schildersgaven wil kennen, moet zich nauwlettend in de bijzonderheden van zijn werken verdiepen. Daar ziet men dan, hoe hij naast zijn decoratieve luchthartigheid de fijnste observatie van de stoffelijkheid der dingen aan den dag

kan leggen. Een geel-zijden kostuum, een blauwe kouseband, een kanten kraagje worden evenals de prachtig geobserveerde dieren, honden en trekpaarden, tot ware wonderen. Maar dat alles ligt bedolven onder dien Vlaamsch-Italiaanschen sluier, dien hij nimmer geheel wegtrekt.

Arent Arentsz is een man van veel minder talent. Stuntelig teekenaar, die bang is voor ieder verkort, fantasieloos colorist, zonder dien bloeienden smaak, die bij Van der Venne zoo bekooren kan, heeft hij echter uiterst merkwaardige eigenschappen getoond bij de keuze en den opzet zijner onderwerpen. Het is bijna altijd hetzelfde: zijn paneel is een liggende rechthoek met den horizon, evenals trouwens bij Van der Venne, op halve hoogte, maar in tegenstelling met zijn composeerenden vakgenoot, is die horizon zonder mankeeren strak als een draad. Eindeloos vèr, in steeds slinkende, horizontale stroken, of in de loom-buigende, naar één punt sturende richtingslijnen van de aaneengereide grashoopen op het platte maaiveld, trekt het landschap de diepte in. In de effen lucht begeleidt een witte wolkenveer de horizontale beweging. En recht, stakig naar boven op het platte vlak verheffen zich een scherp geteekend molentje, een verre toren, een eenzaam zeil, een paar menschelijke figuren. Zijn soms haast dilettantisch schijnende werken hebben het grootsche van een nuchter protest tegen alle welbehagelijke uitheemschheid.

Er zijn er anderen, die beter dan Arent Arentsz met het teekenen en het behandelen van de verf overweg konden: Esajas van de Velde, Pieter Molijn en bovenal Jan van Goyen en Salomon Ruysdael, zelfs Willem Buytenwech zouden hier te noemen zijn. Van hen is v. d. Velde degene, die de kortste en zuiverste formule weet te vinden. Met een beetje bruin op den voorgrond, die naar één kant licht helt, wat geel in het middenplan, en vage grijzen ver weg, toovert hij in dat wonderlijke, kleine

landschap, dat het Rijksmuseum bezit, op een oppervlakte van nauwlijks 30 cM^2. een heele duinwereld met zonneschijn en wolkenschaduw, zijgend uit een ijlgespannen lucht. Eerst in dezen tijd kan men, de productie van al de bovengenoemde schilders overziende, vaststellen, dat het landschap over het geheel met een ander doel wordt geschilderd dan vroeger, want wat thans het meest treffende bij allen is, was vroeger — ik denk aan den ouden Breughel — uitzondering bij de enkelen, die hun tijd ver vooruit waren: de Stemming. Men moet dus aannemen, dat er in dezen tijd, in het laatste kwart der 16e en het eerste derde der 17e eeuw iets omgaat, kantelt en zich verwijdt in de volksziel, waardoor een waardeering mogelijk werd van onnaspeurlijke dingen, die buiten het simpel vertellende van de voorstelling zijn gelegen. Had men vroeger belang gesteld in de menigte en de juistheid van boomen, rotsen, bergen en menschen, thans komt het niet meer aan op het Wat, maar op het Hoe. Men heeft de kunst geleerd zich inniger in te denken in hetgeen bij de aanschouwing van alles te samen onmiddellijk in het gemoed van den kunstenaar is neergeslagen. Ook toen reeds moet het beste deel van het publiek, dat nooit zoo heel groot is, men vergete dit niet, zich volkomen hebben kunnen vereenzelvigen met dien kleinen jager, die door v. d. Velde's duinen wandelt, het moet in eigen herinnering hebben kunnen wekken aandoeningen in zulke momenten beleefd. En als straks op een ander schilderij een veerpont met kleurige figuurtjes heenglijdt over een rimpelooze vaart, terwijl de boomen zich kantig en donker afteekenen tegen het bleek oranje van den hemel, dan moeten er toch goede verstaanders geweest zijn, wien het pleizier deed die merkwaardige, in andere dan dichterlijke woorden, niet te beschrijven rust van een Hollandschen zomeravond aan het water, zoo ineens in haar geheel voor oogen te hebben. Ze moeten zelfs bereid geweest zijn iets van hun onaf-

wijsbare eischen van duidelijkheid en tastbaarheid der dingen, iets van de onverzadiglijke nieuwsgierigheid naar den vorm van alles en nog wat, die de 16e eeuw zoozeer kenmerkt, prijs te geven.

Ware dat niet zoo, dan hadden al deze schilders, voor ziende blinden of puur voor hun eigen genoegen gewerkt. Het een is zoo dwaas als het ander, en bovendien in strijd met hetgeen wij over het leven en het aanzien dier kunstenaars en over den verkoop hunner werken weten. Rijk zijn ze er in ons, voor dergelijke overbodigheden in striktsten zin nooit goedgeefsche land, wel zelden bij geworden, maar een bestaan vonden ze dan toch, en geen smalende stem gaat tegen den aard der kunst dezer zoo volkomen natuurlijk gegroeide nieuw-lichters op. Zij waren er, nu de tijd rijp voor hen was en zij zeiden slechts duidelijk en volkomen, wat de toeschouwers en afnemers bij zichzelf vaag en onzuiver ook wel vonden. Maar die verandering, in wat wij dan eens even de volksziel hebben genoemd, beduidt in waarheid niet anders dan dezelfde verfijning van het denken, van de zelfbeschouwing zou men kunnen zeggen, die zich in Italië 100 jaar vroeger had voltrokken. De mensch van het Noorden doet een zelfden stap nader tot hetzelfde ideaal, waarheen de Italiaansche Renaissance had gestreefd: de herontdekking van den mensch. Natuurlijk is die ontwikkeling een eindelooze en stelt zij zich altijd opnieuw, maar het gewichtigste tijdvak onzer politieke geschiedenis, de jaren van Hooft en Bredero, beteekenen daarin een zeer gewichtige periode. Inderdaad, zonder deze ontwikkeling van het zien te veronderstellen, die een openbaring was, zouden deze, voor den modernen mensch zoo gemakkelijk te begrijpen landschapschilders voor de tijdgenooten slechts een achteruitgang in nauwkeurigheid en afwerking hebben beduid; maar zooals de zaken stonden, hadden van Goyen's open rivieren en grijze silhouetten, van het door water omklotste Dordrecht

een dieperen inhoud. Alles schijnt door de levendiger schilderwijze in beweging geraakt te zijn: de wolken vlotten hoog heen over den op een-vierde van het geheele tooneel gezakten horizon, de wind vaart door de ritselende bladeren en de scheepjes schommelen en deinen in het stille licht. En voor dat alles wordt weinig kleur aangewend. Het krachtige rood, groen en blauw, dat u tegemoet schatert, als ge in een zaal met gotische schilderijen treedt, is geheel onderdrukt. Alles beweegt zich in fijne verschillen van grijs en bruin, wordt gebonden door éénen toon. En men kan het vermoeden kwalijk onderdrukken, dat tot deze algeheele vereenvoudiging van het palet mede heeft gewerkt het voorbeeld, dat vooral deze tak van kunst in de uiteraard eenkleurige gravure heeft gevonden. Hoe men ook de momenten van den dag of van het jaargetijde kiest, of Averkamp zijn heldere ijstafereeltjes, met nog wat anecdotisch uitvoerige schaatsenrijders herhaalt en varieert, of Van de Velde hem dat moderner nadoet, of eindelijk Aart v. d. Neer de nacht met haar zilver maneglansen steeds weer anders verheerlijkt, altijd beperken zich allen tot nuancen van t o o n en s o b e r h e i d van kleur.

Maar naast deze reeks van pioniers, die gemakkelijk kan worden aangevuld, staat een andere groep van landschap-schilders, wier gemoed blijkbaar naast het simpele vertolken van wat den Hollander in zijn landstreken dagelijks omgeeft en waaruit vanzelf bij aandachtige observatie de stemmige echtheid der compositie voortvloeit, ook dat andere niet kon loslaten, wat de Italianen, tot wier voorbeeld men zich zoo dikwijls had gewend, der wereld hadden geschonken: d e n z i n v o o r h e t g r o o t e r h y t h m e van den omtrek en de massa. We behoeven er maar enkelen te noemen: Jan Wijnants is een der oudsten, schoon niet een der krachtigsten, die, evenals in Vlaanderen Rubens, zijn landschappen zóó

kiest, dat een rijkdom van motieven in den vorm van kronkelig vertakte boomen en water-doorspiegelde boschgronden, ons moet doen denken aan een natuur, zooals die in onze gewesten slechts met veel goeden wil kan worden samengesteld naar schetsen uit de buurten van Kleef. Men ziet het zijn werk aan, dat het niet altijd, ja, slechts zelden op een frisschen natuurindruk berust. Wat eenmaal, bij groote voorgangers, als Tiziaan, Giorgione of Campagnola, die te midden van een dergelijke natuur leefden, stemmingsvolle waarheid was, dat dreigde hier doode herhaling te worden; en toch, daar is het hier om te doen; er was een bepaald deel van het Nederlandsche volk, en men heeft het recht om te vermoeden, dat dit vooral een aristocratisch gedeelte was, dat voor deze grootscher opgevatte onderwerpen voelde. Wat daaraan, om ze geheel populair te maken en er een eigenlijk recht van bestaan aan te verzekeren, ontbrak, was slechts om zoo te zeggen het huwelijk met dat boven omschreven element van stemming en bewegelijkheid, waar de vakgenooten uit het kamp van v. d. Velde en van Goyen ons mee weten te ontroeren. En dat herscheppen van wat eenmaal levensvol geweest was, maar nu slechts in uiterlijkheden werd nagevolgd, danken wij aan den Haarlemmer, Jacob van Ruysdael. Deze debuteert niet met dat gecomposeerde, ingewikkelde landschap, dat hem toch voornamelijk zijn faam heeft verschaft. Wie Ruysdael zegt, denkt aan machtige boomen met wijdschen kroon, wier somber groen afsteekt tegen majestueus omlijnde wolken-architectuur, aan stille plassen, waar olmen en glanzende beuken in spiegelen, en waar een enkele gevelde stam schuin neerzijgt, denkt aan watervallen, die zich tusschen grijze en okerachtige rotsen doorwringen, om zich dan in diep zwarte bekkens met schuimenden rand te verzamelen. Dat is ook de Ruysdael der traditie, dien iedere leek kent, en die door zijn bijzondere romantiek velen evenzeer aantrekt, als hij

anderen koud laat. Geheel zichzelf is de schilder in deze stukken slechts bij uitzondering, maar dan is dat romantische ook zoo zeer van een hoogere, ieder overtuigende waarachtigheid doortrokken, dat men het saamstellen uit schetsen van reisjes uit het Bentheimsche of Kleefsche meegebracht, geen oogenblik meer bemerkt. Dan is alles geworden tot een sonore eenheid, die de werking van, in sommige opzichten, verwant behandelde onderwerpen door Hobbema en Everdingen verre overtreft. Dat is de Ruysdael, dien Goethe nadichtte, toen hij de stukken in Dresden beschreef, en dien Goethe zoo goed verstond, omdat wel toon en toets echt Noordelijk en Hollandsch zijn, maar gedachte en lijn aan Italië herinneren.

Hier is inderdaad zoo iets ons voor oogen gesteld, als Goethe bedoelde, toen hij den romantischen Faust met de classieke Helena deed huwen. Wil men daarvan een treffend voorbeeld, zoo neme men den „Molen van Wijk-bij-Duurstede" uit 's Rijksmuseum. De titel zegt het, hier behoeft niet aan Noorsche ravijnen, noch aan herinneringen aan Italiaansche berglandschappen te worden gedacht. Een rivieroever, een zwaar geboomte om een paar daken heen, en het gevaarte van een rossen molentoren, die zich licht verheft voor donkeren wolkenwand, had ook van Goyen of v. d. Neer kunnen schilderen, maar er is in het beloop van dien wallekant, in het zwenken der voren van het stroef, golvend water, in dat heele spel, van elkaar rakende, wijd uitzwaaiende, of kort ingehouden kromme lijnen iets zoo breed orchestraals, dat men toch steeds zal terugdenken aan die even machtig-gebouwde achtergrond-landschappen van Tiziaan, Giorgione, Poussin. Het is breed, grootsch, donker en melodieus als Seb. Bach's muziek. Er is echter ook een andere Ruysdael, die van de vergezichten van de Bloemendaalsche duinen af, met allerlei getrouw weergegeven en aan de bedoelingen van den schilder dienstbaar gemaakte toevalligheden uit de werkelijk-

heid; linnenbleekerijen met hun lange, diagonaal de diepte in trekkende stroken, kleine snelwiekende, kleiner en kleiner wordende molentjes op de onmetelijke weidevlakte, en zon beschenen pralend ver de huizenzee van Haarlem onder de hoede van den hoogen St. Bavo. Er zijn duinstukken, waar men vlakbij de dikke pruiken van brem en erika ziet, naast een blank zandwegje. Al moge, op deze meestal uit den vroegeren tijd dateerende stukken, nog niet dat bewuste, ornamentaal saamstellen der contouren op te merken zijn, ook hier reeds heeft men het gevoel, dat Ruysdael de ruimte met andere, sterkere middelen weet uit te beelden, dan de typisch nationale schilders van de eerste helft der 17de eeuw, zonder dat hij daarbij de stemming mist.

Na hem en tijdens zijn leven hebben nog tallooze anderen, in wie deze beide richtingen, de simpel nationale en de door Italiaansche traditie verrijkte, saamgesmolten waren, nederlandsche gevallen op hun manier weergegeven. We zouden over Hobbema's eiken-omruischte watermolens, over Philip Koning's, slechts naar kilometers te schatten vergezichten allerlei willen zeggen, maar waar het op aankomt, wanneer men zich er toe zet, in den breede aan te geven, welke neigingen er ten opzichte van het natuurbeeld, welke verschillen van het natuurgevoel er bij de 17de eeuwsche Nederlanders zijn aan te wijzen, is hier reeds voldoende omschreven. Latere navolgers van veel kundigheden, maar weinig temperament als Adriaan v. d. Velde kunnen ons hier geen belang inboezemen.

Twee bijzondere richtingen zijn er evenwel, die we niet mogen overslaan: het zeestuk en het stadsgezicht. Het zeestuk begint als schepen-parade of voorstelling van een zeeslag. Schilders als Aart van Antum en Hendrik Vroom, de zeer aan Vlaamsche voorbeelden herinnerende Willaerts, vertoonen meestal het onstuimig bewogen, grijsgroene, of smaragden watervlak, bedanst en bedobberd

door die vreemde zeekasteelen met hun diep geholden romp, huishooge campagne en puntig galjoen, waarmee men toen den Oceaan ploegde. De zee is bijkomstig en de schepen met hun bonte beschildering, hun vergulde spiegeldecoratie, zeilen en vlaggen nemen de belangstelling geheel in beslag. En niet het minst schijnt de aandacht geboeid door die ontelbare mannetjes, die als wemelende insecten door elkaar krioelen aan dek, in want en mastkorf hangen of de vuurmonden bedienen, tot de „volle laag" uit de flanken schiet. Voor de nauwelijks in beeld te brengen momenten van den zeeslag deinzen deze wakkere chroniqueurs niet terug. Daar ontploft een heel fregat, armen en beenen, stukken geschut, stengen, zeilflarden, en heele matrozen vliegen door de lucht. Men ziet „zee-schilders" in modernen zin zijn ze niet. Een zee-schilder, wien het om de atmosfeer, om de beweging der golven, duidelijk gemaakt aan de actie van een enkel zeilschip te doen is, is Jan Porcellis. Na hem komen dan de specialisten en ontdekkers in dit genre, waarvan Dubbels en Simon de Vlieger de besten zijn, terwijl Willem v. d. Velde rustig, en weleens wat academisch oogst, wat de anderen zaaiden en bouwden, en Ludolf Backhuyzen met een schare van trawanten den nasleep vormt.

Het „stadsgezicht" beantwoordt, zooals van zelf spreekt, oorspronkelijk aan eenigzins andere behoeften van het publiek, dan waaraan overigens het landschap te voldoen heeft. De landschapschilder toch, bindt zich maar zelden aan de weergave van een bepaalde streek in letterlijken zin. Wat voor onze schilderstudie, buiten, sedert de 2de helft der 19de eeuw zoo iets gewoons schijnt, was het in de 17de eeuw geenszins. Het met schilderkist en verven, met parasol en ezel door het landschap sjouwen, vergde niemand. Wat losse potloodschetsen, met sapverf verlevendigd, soms met een pennelyn opgehaald thuis, vormen den documentenschat, waarnaar

schilderijen ineengezet worden met behulp van de herinnering en zeer vaak gesteund door prentjes van anderen. Wat het publiek in het landschap geniet, kan het terugvinden in zijn algemeenheid, ook zonder precies te weten, op welke geografische lengte en breedte het motief werd gevonden, ja zelfs wetende, dat dit motief, zooals het daar verscheen in het geheel niet in werkelijkheid bestond. Maar men eischte van den stedeteekenaar niet uitsluitend wat des vrijen kunstenaars is. In zeer veel gevallen had hij te voldoen aan behoeften, waarin thans een fotografie, desnoods een prentbriefkaart voorziet.

Zoo wordt het stadsgezicht in de eerste plaats een getrouw portret van eenige gebouwen, een bepaalde brug, de boomenlijn van een gracht, die men om de een of andere reden, hetzij men daar zelf een huis bezat, en aan de beeltenis hechtte, of omdat men de eer van zijn stad door bestendiging wilde verhoogen door den architectuurschilder liet conterfeiten. Zoo denkt men zich de opdrachten aan Berckheide, zelfs aan den weleens vrij fantaiseerenden, maar in onderdeelen uiterst nauwgezetten Jan v. d. Heyden gegeven. En vooral de menigte van graveurs, die voor kaarten en plattegronden, kopversieringen en hoekstukken ontwierpen, in den vorm van stede-panorama's en enkele merkwaardige gebouwen — ik denk nu aan menschen als van Meurs, Visscher en anderen — waren gelegenheidsteekenaars bij uitnemendheid.

> Berckheide maelt de Heeregracht
> Naar 't leven, waerdigh om t' aenschouwen
> Koopt Schilderkunst: vermij het bouwen.
> Waerom? 't Is Fransche middernacht:
> Dus wacht op eenen heldren morgen.
> In huisbouw steeken moeit' en zorgen.

dreunde Vondel, daarmee aangevende, hoe nauwkeurig naar zijn idee de geschilderde voorstelling met de werkelijkheid overeenkomt.

Van der Heijden kan nog wel eens door de haast peuterige

preciesheid, waarmee hij de fijne mazen van het voegennet der baksteen-muren weergeeft, door een smaakvolle schikking van zijn luchten, het teedere van zijn varenachtig iepenloof, een droomerig-poëtische, zwakke stemming wekken zooals in het mooie grachtje met een oude kerktoren te Delft, (collectie Six). Beerstraten schildert met kruimiger vrijer toets en weet soms, b.v. in zijn stuk van het afgebrande oude stadhuis (Rijksmuseum) wonderen te doen met een enkel sterk kleuraccent tegen dommelige grijzen en weeke grijsbruinen. Een nobel rood op het overigens zoo onbelangrijke instrument als een brandlantaarn, die men toevallig heeft laten staan, geeft aan zijn geheele compositie een eigenaardige bekoring. Bij Beerstraten vindt men ook weleens dat druilige der Amsterdamsche luchten boven de karteling der topgevels, en zoover ik zien kan, is hij de eenige, wien het minder te doen was om de makelij der voorwerpen goed uit te beelden, dan om het geheel van een stad zijner dagen in verhouding tot den dagelijks naar alle richtingen kruisenden menschenstroom te doen leven. Het is wonderlijk en klinkt paradox, maar voor ons, die er ons toe zetten het 17de eeuwsche leven te zien en te beluisteren, ons rekenschap te geven van het beeld, dat de tijdgenoot zich van zijn dagelijksche omgeving maakte, spreekt deze minder scherp articuleerende kunstenaar niettemin duidelijker taal dan zijn bijna als bouwkundigen te werk gaande collega's. Maar ook Beerstraten ontkomt niet aan het anecdotische in de handelingen en standen zijner figuren. Men kan het zien, hij is een schilder van ras en zou niets liever willen, dan ons slechts dat onuitsprekelijke te vertolken, wat de eeuwig beweeglijke toevalligheden der wereld, zooals ze reilt en zeilt, aan het schildersoog bieden; maar als hij dan klaar is, gebiedt hem de noodzakelijkheid van het verkoopen, toch nog gauw te voldoen aan de wenschen van een blijkbaar niet geheel rijp publiek.

Wat Breitner in onzen tijd, en laten wij het niet vergeten, niet zonder protest, van zijn visioenen van Amsterdam heeft mogen vertellen, zou in 't midden der 17e eeuw door hetzelfde publiek zijn teruggewezen, dat van Rembrandt's latere kunst niets wilde weten. Mij zijn slechts twee stadsgezichten bekend, die geheel en al buiten literaire of commercieele bijbedoelingen zijn geschilderd; enkel om de lust van het vasthouden dier vluchtige schijnsels van rood, bruin, wit en blauw, louter om het genot van het tottastens-toe duidelijk maken, hoe ruig de baksteen, hoe bladderig de kalk, hoe glad de leiendaken, en hoe satijnig de spiegelingen in het water zijn. Ik meen, en ge hebt het al geraden, dat ongelooflijk lichtsterke gezicht op Delft aan het water, en dat kleine geveltje met zijn donkeren inkijk aan de straat van Jan Vermeer van Delft (Mauritshuis en collectie Six). Uit deze beide werken blijkt — want niemand denkt ooit iets alleen — dat er tenminste een kleine groep Hollanders in de 2de helft der 17de eeuw schoonheden heeft lief gehad, die verre uitgingen boven een algemeen nauwkeurige vormaanduiding. Wanneer men Bredero's plastische regels in 't begin der 17de eeuw leest:

Voor d'Amsteldamsche palen,
Lach 't bruyne schip, met swarte taeckeltouwen,
Dat mijn Goddin quam halen,

dan klinken die bijvoegelijke naamwoorden nog heel vaag in den trant als de kleur-differenties bij de sobere beginners: Esajas v. d. Velde, Arent Arentsz, v. Goyen. Had de tot schilderachtig zien zoo begaafde Amsterdamsche straatzanger reeds door de oogen van het Delftsche wonder kunnen kijken, dan ware er, zou men meenen, van al zijn aardige kleuropsommingen nog heel wat anders geworden. Zoozeer hebben voortdurende aandacht en nieuws ontdekkende talenten den blik verfijnd. Zoo zijn de oogen geopend en is de verhouding van den mensch tot zijn omgeving gewijzigd.

Maar het wordt tijd, ook over den 17e-eeuwer zelve, zijn uiterlijk, zijn gebaar, zijn kleeding, zijn gemoedsaandoeningen en karakter informaties in te winnen bij de documenten, die de beeldende kunst ons achterliet. We hebben eenige oogenblikken stil te staan bij de ontwikkeling van het 17de-eeuwsch portret. We kunnen aanstonds een eenigszins quantitatieve scheiding maken in portretten van groepen en van enkele personen, tot welke laatste wij in dit geval ook nog niet al te veelhoofdige conterfeitsels van families hebben te rekenen. Onder het eigenlijke groep-schilderen valt dan het afbeelden van corporaties en regenten-colleges. De 17de eeuwsche portretkunst wordt ingeleid door de werken van Ravesteijn, Mierevelt, Werner Valckert, Nicolaas Elias, Pickenoy en Paulus Moreelse, waarbij zich ook nog Thomas de Keyser schaart. Zij allen zijn tijdgenooten van Frans Hals en zij hebben met hun veel beroemder kunstbroeder veel gemeen. Veel, behalve juist datgene, waar het bij Frans Hals op aan komt en dat een latere schilderbiograaf den Haarlemschen meester, als hij zijn werk bijna klaar heeft, er zoo naievelijk nog eventjes in laat brengen: „het kennelijcke". Wat doet die eerbare schaar van fatsoenlijke portret-schilders? Een man of vrouw, die een portret besteld hebben, worden hetzij als buste, hetzij als kniestuk behandeld. Voor een stillen achtergrond, waar dikwijls nog iets in te zien valt, dat aandoet als een herinnering aan de periode, die droomde van het herstel der „antyksche" bouwkunst, staan de meestal donker gekleede figuren. Een witte plooikraag versterkt de bloeiende kleur der gladgeschilderde koppen. Het zwart heeft nuances. Waar 16de-eeuwers als Scorel, en zelfs Moro, evenals trouwens Tiziaan, soms met een vlak-egaal zwart, als contrast, de makelij der koppen sterker deden uitkomen, daar heeft men in het begin der 17de gespeurd naar de bewegelijke toon- en stofverschillen van mat laken en glanzend satijn, van „ghebeeld en onghebeeld"

fluweel in toon- en halfschaduw. Over de soort der stoffen, de grootte en den vorm van het patroon, het glimmen van een halsketting, het lichte reflex van wit linnen, en de zij-achtige glans van haar, weten deze schilders te berichten. Eigenmachtig zijn ze niet. Geen juweel wordt te groot, geen punt van een kant veronachtzaamd, geen nopje van een haarlint vergeten. Maar deze portretten, die men voor lief nam, en waarin de traditie, van Jan van Scorel over Moro, haar toppunt bereikte, zijn merkwaardig stom en suf, wanneer men ze vergelijkt bij wat Frans Hals, wat Rubens in Vlaanderen aan dit onderwerp voor levendigs en levends wisten te ontlokken.

Wie aandachtig de portrettuur en het figuur-teekenen, zooals die in de eerste 25 jaren der 17de eeuw werden uitgeoefend, onderzoekt, en wie eenigszins ook maar op de hoogte is van wat er elders, met name in Italië en Frankrijk, een 40 jaar vroeger in dit vak omging, dien kan het niet ontgaan, dat er na Moro, wiens verwantschap met de Venetianen duidelijk genoeg was, nog steeds allerlei van uit het Zuiden wordt geïmporteerd. Thans zijn het niet meer alleen invloeden van het warmer coloriet en de breeder toets, thans eerst komt het op de geheele linie van portrettisten en schilders van „banketgen", d. w. z. vroolijke feestmalen, aan den dag, dat van Mander's theorieën over de teekening van standen, „actituden", niet maar zoo los weg als rederijkers-idealen zijn op te vatten. Wat men in het leven uit de aristocratische Italiaansche gezelschapssfeer had geleerd, wat de Muiderkring gaarne bij dischplechtigheden en in den galanten omgang in praktijk bracht, dat had men ook in de beeldende kunst leeren vasthouden; afgezien van misschien wat opzettelijk exotisch modegedoe der „jeunesse dorée", dat overigens geen zier dwazer is dan hedendaagsche lawntennis-allures, heeft ook de heele gematigde kring van plattelands-aristocraten en opkomend patriciaat inderdaad vormen aangenomen, zich

willens in een keurslijf van welstandigheid laten rijgen, dat men tevoren nimmer had gekend, en dat sedert dien in de te gedwongen burgerlijke houding van een rijk geworden Holland, misschien weer al te erg is verafschuwd. Is er niet iets fraais in dat gestrekte en gespannen staan dier jonge mannen, in de min of meer hoekige gratie der stijf gepende lijven van jonge vrouwen, wier hals zich zoo koninklijk kan draaien voor een achtergrond van opstaande kant, wier tred in de voetvrije, breedheupige rokken licht en vast moest zijn, wilde het geheel er niet uitzien als een wandelende ton? Zoo vindt men de kringen van eenig aanzien, en geestesadel, de kringen, waarin zich het literaire leven afspeelde, waar men prijs stelde op musicaliteit en andere talenten, afgebeeld in de statieuse prentjes van Willem Buytenwech, op de schilderijen van Nicolaes Elias en Dirk Hals, benevens vele andere graveurs en schilders, wier namen er hier nu minder toe doen. Er is aan dat heele leven, men zou zeggen iets van een fijne styleering te bespeuren, een licht aroom van misschien nog wat te bewuste neigingen tot beschaving en vraagt men zich af, door welke enkelheden, door wat voor soort van doen en bewegen zoo iets zich veruitwendigt, dan ziet men dat de vroolijkheid, ja de opkomende uitbundigheid zelfs, in dit kort tijdsbestek nooit een oogenblik ontbloot zijn van h o u d i n g. En wat is houding anders dan zelfbedwang, actie der lichamelijke veerkracht, mede niet vol te houden zonder die kleine inspanning, die van zekere gezondheid getuigt? Dik zijn deze jongelieden dan ook nog niet, en paffig zullen ze ook dan niet worden, wanneer ze de jaren overschreden hebben, waarin huid en spieren vanzelf glad en gespannen zijn.

Nu verbeeld ik me natuurlijk geen oogenblik, dat alle Hollanders tusschen 1600 en 1630 werkelijk er zoo hebben uitgezien als we ze op de werken der kunstenaars van die dagen terugvinden. De kunst is nooit wáár in

dien zin, dat zij de slavin zou zijn van de toevalligheden der werkelijkheid, zooals dat tegendeel der kunst, dat we bioscoop plegen te noemen, is. Ze is meer dan waar, ze weerspiegelt niet wat is, maar wat de menschen uit dien tijd zouden willen, dat ware. Ze vertegenwoordigt niet toevalligen schijn, doch de vaststaande bedoelingen der tijden, en die bedoeling van deze periode is dan ook volkomen duidelijk. Men zou ze met een kort woord een „gedegen gratie" kunnen noemen, dezelfde gratie, die wij in zooveel kostelijke liedjes van den Muider Drost hooren klinken, ja die ook Bredero ondanks zijn afkeer tegen alle deftigdoen en uitheemschen pronk niet verlaat, als hij

„Vroegh in den dageraet, de schoone (laat) ontbinden
Den Gouden blonden tros, Citroenich van coleur".

Italiaansche oervormen, getemperd door die ranker elegantie, die Fransch is, hebben de lage landen na lange worsteling een kortstondigen bloei van schoone uiterlijkheden gebracht. Hoe dit alles in zijn werk gegaan is, hoe er botte ontleening, dwaze namaak, wanstaltige karikatuur in den tijd van Goltzius en Heemskerck en de doceertoon van Karel v. Mander aan vooraf heeft m o e t e n gaan, kan ons nu niet meer interesseeren.

In het tijdsgewricht, waarin onze beschouwingen beginnen, is men de leerjaren te boven en beheerscht men, wat vorige geslachten zoo naarstig hadden gezocht. Deze lange inleiding is noodig, wanneer men van Frans Hals en zijn manier van werken nog iets meer wil begrijpen, dan dat hij, op de hoogte zijner kunst, een tronie wist te boetseeren, die bij de meest overtuigende plastiek tevens de vluchtigheid van het leven bezat. Frans Hals is met groote woorden als: „schilder van ras", „eerste Nederlandsche impressionist" noch verklaard, noch als persoonlijkheid omschreven. Hij begint, niet zonder zijn afkomst uit den romantischen kring van Karel v. Mander te verloochenen. Zijn groepen van luit-spelende jongens, zijn

fluitisten, zijn jeugdige, soms nog wel meer grijnzende, dan lachende drinkebroers laten de bekendheid met de werken van Caravaggio duidelijk gevoelen, en tot zelfs in dien bekenden Nar uit de verzameling Rothschild (copie Rijksmuseum), die met begeerlijken oogopslag en vetten glimlach zijn instrument betokkelt, is het Italiaansche voorbeeld ook voor leeken gemakkelijk te herkennen. In dien tijd heeft hij ook een eigenaardige formule voor de schildering van het vleesch, een zonderling koud steen-rood, dat tegen okerachtige partijen bijna zonder overgang is gezet. Men vindt hetzelfde bij een minder talentvol, meer aan de imitatie der Italianen toegevenden, tijdgenoot Gerard van Honthorst, dien men te Rome, wegens zijn geliefkoosd, uit Caravaggio's kring afkomstig onderwerp, den vereerenden (?) bijnaam van Gherardo delle Notti heeft gegeven. Maar waar de andere in bleef steken, daar wist Frans Hals boven uit te komen. Begaafd portrettist van nature, en als voorbeschikt tot specialiteit van hoogere orde in dit vak, waar zooveel eerzame collega's in alle braafheid hun brood mee verdienden, had meester Frans het voorrecht de recepten, die hij van het atelier meebracht, en die hij zich zonder moeite had eigen gemaakt, steeds weer te toetsen aan den natuurindruk. Hij leerde het voorwaardelijke van hun bruikbaarheid voor onze verlichting en voor ons menschenslag beproeven, en schiep voor zich dien genialen schilderstijl, dien we later in zijn werken als in de krijschlachende herbergfeeks, die onder den naam van Babbe bekend stond, met verbazing bewonderen (Museum te Berlijn). De gebondenheid der enkele toetsen, die reeds Tintoretto ten gunste van het bewegelijk oppervlak had durven verzaken, laat hij meer en meer varen, en daarbij behoudt hij de volstrekte zekerheid van stofuitdrukking. Of hij tin of linnen, huid of doek, haar of glas weergeven wil, overtuigend, ja suggestief is hij altijd. Maar al waren daarmee de voorloopers overtroffen in vele

opzichten, toch is hem tot het einde toe het strenge teekenen uit zijn studietijd en die aan de Italianen ontleende zin voor het nobele eener houding, de rankheid van een pose, de elegantie van een op de heup steunend polsgewricht, bij gebleven. Frans Hals is een der weinigen van de Hollanders van alle tijden, die werkelijk, ook het moeilijke van een ruimte-doorborend verkort, meester is. Een ding kan staan zooals het wil, kan belicht zijn zooals het valt, of het nu een degengevest zij, de punt van een sponton, de rand van een hoed, de glimming van een handschoen, de verwarde knoop van een sjerp; zijn schrappende toets geeft kleur en vorm tegelijk. Hij is de beste stilleven-schilder, dien men zich denken kan, al is zijn temperament niet van dien aard, om zich lang met dat uiteraard tamme vak in te laten. Hij is de schilder van het lachende menschengezicht bij uitnemendheid en in zijn allerlaatste werken, die met bevende hand geschilderd zijn door een vèrziende, toont hij ook half versufte resignatie, lichte coquetterie en teemige burgerlijkheid, wel degelijk te kunnen weergeven. Dat bewijzen de regenten en regentessen van het Haarlemsche Oudemannenhuis duidelijk genoeg. Maar zoolang zijn oog helder is, heeft hij voor dat diepere peilen van zieleverschillen, om zoo te zeggen, geen tijd. De reeks zijner schuttersstukken in het Stedelijk Museum te Haarlem begint met een donkere groep, geschaard om den gedekten disch. Een opstelling, die reeds een schilder van groepen uit de 16de eeuw, Dirk Barendsz, uit het Venetiaansche meebracht (zie het schuttersstuk in het Rijksmuseum, de z.g. Poseters). Bij Hals is er alleen meer ruimte, maar de gebaren der handen hebben nog dat leerachtige, dat de imitaties uit de Utrechtsche Caravaggio-school soms zoo stijf en levenloos maakt. Het zijn geen gebaren, die deze uiterlijk welgetypeerde, rustig burgerlijke heeren maken; het zijn s t a n d e n, die zij aannemen en die, dat dient men toe te geven, heel natuurlijk doen;

natuurlijker dan het vreemde vingergestrek en handengedraai op de oudere schutters- en regentenstukken. Er is iets „goed-ronds" in gehouden, al beweegt het acteerend gezelschap op dit eene oogenblik niet, maar toch iets, wat wij zouden noemen: „het oogenblik van fotografeeren". Een groep menschen zit ongedwongen bijeen, schertst en lacht, gesticuleert en beweegt, terwijl de fotograaf zijn toestel in orde maakt. Dan waarschuwt hij, en het gezelschap verstijft als het ware voor eenige seconden, om onmiddellijk als de operatie is afgeloopen, den draad van de conversatie te hervatten. Zoo is het natuurlijk in Hals' atelier niet toegegaan. Een schilder van zijn gaven zal zelfs nauwelijks van zijn modellen voortdurend stilzitten hebben geëischt, maar als hij straks zijn één voor één gecontrefeite lieden tot gezamelijke actie wil dwingen, dan blijkt het, dat de beweging, die overigens juist bestudeerd is, het overtuigende van gestadigen voortgang mist. Daardoor opmerkzaam geworden, kijkt men onwillekeurig ook eens wat nader toe en ziet dan toch ook enkele bewegingen, als dat kenmerkende zitten, met den elleboog vooruit naar het publiek toegekeerd, waaruit ons weer genoegzaam blijkt, dat ook Hals met Italiaansch-Fransche voorbeelden, al is het ook maar in prent, voldoende bekend was. Er had zich in den loop van de 16de eeuw toch zooiets gevormd, als een traditie omtrent de wijze waarop men meerdere personen teekenachtig, d. w. z. de i l l u s i e g e v e n d v a n i n d e r u i m t e t e s t a a n, op zijn voordeeligst kon schikken. In die traditie behoort de houding van „den man met de hand in de zij" thuis. We vinden hem bij Valckert, bij De Grebber, bij Ketel, bij Thomas de Keyser en vele andere portret-schilders. En we zijn er zoo aan gewoon geraakt door het veelvuldig gebruik van dit motief, dat het vreemd mag klinken als men voor het eerst naar aanleiding van zoo'n schijnbaar algemeene houding over Italië hoort reppen. En het is ook inderdaad minder

de houding, dan dat eenigszins braveerend accent, waarmee die houding wordt uitgevoerd. Iets eigenaardig on-Hollandsch, dat waar het een beetje sterker wordt als op dat trotsche portret van dien heer Van Heithuysen te Weenen, lichtelijk theatraal zou kunnen schijnen, hoewel het dat in Romaansche landen, waarmede de voeling op geestelijk gebied toen eer nauwer was dan nu, in het minst niet was. Er is iets van den „Spaanschen Brabander" in dat krijgshaftig wenden en pronkend zitten, wat Bredero, wiens gedachten ons, naar het mij toeschijnt, een zeer nauwkeurige waardemeter voor de toenmalige publieke opinie zijn, als rechtgeaarde Noord-Nederlander zoo bespottelijk voorkwam. Hals toont zich dus wel, ook zelfs in dat eerste schuttersstuk, een schilder uit dien Haarlemschen kring, waar Van Mander en Goltzius zich thuis gevoeld hadden. Maar wat bij de anderen bovenop lag, zinkt bij hem in de diepte. Het is nog slechts een leiddraad, een ruggesteun, waardoor hij voor het vooze, van al te slap aanduidend teekenen wordt bewaard.

En dan, hoe prachtig blinken de dingen op het geelachtig damast, dat de tafel dekt. In mosgroene „berckemeijers" fonkelt barnsteenachtig de „Rinse"; de olijven glimmen nat, het tin glanst, het geheel is een stilleven dat hooger schoonheid van stof uitdrukking bergt dan vele, alleen voor dat doel geschilderde ontbijtstukken van Pieter Claesz en de zijnen. En het zwart van de kleedijen, het wit der pijpkragen, het glorierijke rood van de vlag klinken tezamen tot een sonoorder accoord dan de bontste gezelschappen van Bartelomeus van der Helst ons geven. Dan ziet men het komen, van stap tot stap, in ieder later schutterstuk meer: de actie en het leven. De officieren van hetzelfde Jorisgild schijnen vroolijker geworden te zijn. In werkelijkheid is het Frans Hals, die nu ook zulk een stemming vermag uit te drukken. Zeer tersnede heeft men opgemerkt, dat het is alsof de meester andere momenten

van den maaltijd koos. Op het stuk van 1616 is er nog zekere terughouding, als bij het begin van een feestmaal. Later is men bij het nagerecht. De wijn schuimt, de gelaatskleuren zijn verhoogd, de deftige orde van zitten is opgeheven, één leegt zijn glas en toont aan een bij den toeschouwer gedacht publiek, dat er geen druppel meer uitvloeit. De gesprekken schijnen luid en verward, in het vuur der gebaren spreiden de vingers zich onwillekeurig uit; het tafel-stilleven is in wanorde.

En dat feestelijk-luidruchtige wordt ondersteund door een geklater van kleuren; wapperende sjerpen en strikken van blauw en oranje, witte fladderende kragen, een geel lederen uniformvest. Daarbij is de schilderwijze, vooral in de schilderstukken van '33 en '39 van een ongelooflijke virtuositeit. Iedere toets is raak en heeft zijn waarde. Zulk een schilderij ziet er uit alsof het met zwierende hand, zonder de minste aarzeling, aan den een of anderen hoek was begonnen en aan den tegenoverliggenden hoek met drie, vier laatste stippen verf gladweg was voltooid. Geen plekje doet aan alsof er twee keer overheen geschilderd was. De stukken zijn, wat de streek betreft, als v l o e i e n d n e e r g e s c h r e v e n, en wat vroeger pose was, is nu een en al verbazingwekkende oogenblikkelijkheid. Of zijn schutters nog vlak voor den marsch in de eetzaal toeven, of dat ze buiten den Doelen zijn aangetreden, half op de trap, half in een ongedwongen gelid, dat nog door geen commando strak is geworden, of ze in den vallenden avond in drukke gesprekken in den tuin zitten, wachtende op hunne beurt bij een schietwedstrijd, altijd is alles van top tot teen in leven en bewegen. In de keuze zijner middelen trekt Hals consequenties, die men in Italië niet voor de 18de eeuw heeft aangedurfd. Men zie dien oolijken kwant, die redeneerend en lachend, den half gevulden roemer in de eene hand houdt, terwijl de andere met geopende palm en gestrekte vingers waaier-

achtige bewegingen maakt (Rijksmuseum). Die vingers hebben geen omtrek meer. Ieder vingerkootje is door een kleinen, ronden, raken vlek slechts aangeduid, en het is de toeschouwer zelf, die door deze juiste observatie van een bewegend lid getroffen, aan eigen indrukken herinnerd wordt en onwillekeurig het ontbrekende aanvult. Frans Hals is de eerste werkelijke impressionist. Zij oog heeft scherper dan dat van vele zijner voorloopers, de synthese van hetgeen men z i e t - a a n, niet w é é t - v a n iets beweeglijks, vermogen vast te houden. Waren de reeds straks genoemde twee regentenstukken uit zijn laatste dagen er niet, waarin hij toont, dat ook andere emoties van den mensch dan de altijd wat banale vroolijkheid en het lachen bij tijd en wijle een indruk op hem hebben gemaakt, dan zou men allicht kunnen meenen dat zijn weergalooze schildersgaven er toch eigenlijk te zeer met hem van door zijn gegaan. Men zou kunnen staande houden, dat hij weliswaar een brilliant schilder in den zin van Sargent of Boldini geweest is, maar dat hij niet van zekere holheid was vrij te pleiten. Thans hebben wij dit niet te betreuren. Een school, waarin anderen verder hebben kunnen gaan, heeft dit ongelooflijk schilderstalent natuurlijk niet achter gelaten, maar hij heeft voor de 17de eeuw aangegeven, welke mogelijkheden er bestaan als men met niets dan wat kwasten en verven gewapend de levende uiterlijkheid aan menschen en dingen wenscht te veroveren.

Het is niet aan te nemen, dat het geheel aan de verminderde krachten, of aan het losbandig leven, dat latere biografen hem tot verwijt maakten, zou zijn toe te schrijven, de uitgelatenheid van Frans Hals' temperament zoo schijnbaar plotseling omslaat. Wààr is het, dat het verband tusschen beeldende kunst en wat men zoo pleegt te noemen algemeene cultuur-historie, d.w.z. beschavingsgeschiedenis, niet zoo gemakkelijk is te construeeren, als de handboeken over kunstgeschiedenis het gemeenlijk willen

doen voorkomen. Tusschen het godsdienstig leven, de economische en politieke verschijnselen van een natie en den bepaalden kunstvorm, waarin zij zich uit, is geen vaste brug te slaan. Het eene verklaart niet het andere, het andere is geen gevolg van het eene, zooals men het wel wil doen schijnen; maar al die verschillende gelijktijdige uitingen der volkeren wortelen in denzelfden, nooit volledig te omschrijven bodem, zijn afhankelijk van dezelfde schommeling, die de volksziel doormaakt. Waardoor die schommelingen ontstaan, is uit uiterlijke omstandigheden niet uitsluitend te verklaren, en wij moeten er hier zelfs van afzien, op de kwestie nader in te gaan, maar even zeker is het, dat er wisselwerking tusschen de verschillende uitingen bestaat, dat meerdere rijkdom, strengere kerkelijkheid, nieuwe indeeling van standen, het aan het woord komen van een andere klasse van menschen, niet zonder invloed blijft op smaak en critiek, en daarmee op het aanzien, dat bepaalde kunstenaars genieten. Arm en onaanzienlijk is Frans Hals gestorven. De nakomelingschap van de generatie, die zich met ijzer en bloed had vrijgevochten, het geslacht, dat na '40 aan de regeering was gekomen, voelde noch voor de juichende ongebondenheid en het burgerlijk drukke van Hals' opvatting in zijn schuttersstukken, noch voor dien vreemden mysterieusen praal, die de latere werken van den vereenzaamden, en tot armoede vervallen Rembrandt omgeeft. Men wil van den portretschilder iets anders, iets, dat men met een gevaarlijk woord „hoofsche burgerlijkheid" zou kunnen noemen. Aan die behoefte voldoet de eigenlijke schilder van de Amsterdamsche grachten-coterie der 2de helft der 17de eeuw: Bartelomeus v. d. Helst. Zonder twijfel de meest kenmerkende figuur voor dezen tijd. Geen aanschouwelijker verduidelijking voor het verschil in zeden en gewoonten, opvoeding en smaak, dan de vergelijking tusschen de portretten der beide meesters. Neem een regentenstuk, als dat van het schutters-

gilde door v. d. Helst in het Louvre, tegen een van de late werken van Frans Hals. Neem een schutters-maaltijd, als de overbekende van 1648 in 's Rijksmuseum, die zoo populair is geworden, dat men dit stuk, dat in waarheid toch maar een van de vele is, kortweg „de" schuttersmaaltijd pleegt te noemen, en hang daarnaast het straks besproken vroolijke feest van de officieren van den Jorisdoelen te Haarlem. Andere menschen, andere zeden, andere kleeren en andere geest.

Bij Frans Hals, rumoerige genoegelijkheid van lieden, die na zwaren arbeid het er eens van nemen; lieden, wier fijnere gevoelens wel is waar afgestompt, wier intelligentie zonder uitzondering geen last heeft van wijsgeerige problemen, maar wier gulle levenskracht u opwekkend toestroomt. Bij v. d. Helst heeft men manieren geleerd. Geen manieren van fijnere conversatie; van den graankoopman in uniform wordt niet zoo ineens een geletterd aristocraat, die met stillen glimlach geestigheden weet te zeggen, en onder wiens wellevende gemakkelijkheid een diepere ernst in aangenaam kleed gehuld, is verscholen. Maar toch manieren. Zelfs als de groote pasteien tot ruïne zijn gegeten, als de tafelorde niet streng meer wordt gehandhaafd en menige roemer voor de tiende maal is gevuld, weet men nog een zekere ,,deftigheid" te bewaren. Het gebaar is langzaam en rond, in de houdingen is in plaats van de oude, spijkerharde krijgshaftigheid, iets van breedere gelatenheid gekomen. De toon is gedempt, enkelen klinken stil op een of andere zaak, waarvan slechts beiden weten, anderen schijnen elkaar in den zoelen avond na rijkelijk diner, iets ernstig te verzekeren of trouw te beloven en allen denken er een beetje aan hun ingewikkelde kleurige kleedij niet al te zeer te havenen. Die kleeren zijn trouwens de moeite waard om er iets van te zeggen. In plaats van de betrekkelijk nauwe sluitende kleedij van Hals' heeren en dames, in plaats van de buisjes met bijna geregen

borst en smalle mouwtjes, de stijve molensteen-kragen, de snebbe-tailles der dames, die Buytenwegh, Dirk Hals, Palamedes, Codde en Duck ons lieten zien, is nu alles wijd en breed geworden. Gemakkelijk en vol plooien hangen de kleeren om armen en schouders; wijd poffen de hemdsmouwen aan den onderarm, slap hangt het linnen der half gesteven kragen. En waar vroeger het zwart regeerde met wat wit en heldere kleurtjes opgehaald, zijn nu de tinten veel rijker en wisselender geworden. Zware gouden tressen omzoomen beige laken, brokkelig tintelt de metaaldraad-inslag in den half-schaduw der plooien, struisveeren wuiven rood en wit, ivoor-satijnen rokken golven glanzend tusschen breede touffen zwart, en waar wapenpraal wordt voorgesteld, als op de schuttersstukken, daar blinken breede lichten op het gedamasceerde staal van coquette borstkurassen, laatste overblijfsels van het barre harrenas uit vroeger dagen. Dat was een modewisseling, die dieperen grond had dan den stijgenden rijkdom alleen, die uit de navolgingszucht van Fransche en Engelsche hofcostuums, niet volkomen is te verklaren.

Al deze factoren scheppen wel de gelegenheid, doch zijn meer aanleiding dan oorzaak. Niet het volgen op zichzelf maar de keuze der voorbeelden is belangrijk voor den historicus. En wie verder de vormen gadeslaat in hunne ontwikkeling, zooals ze zich in geheel Europa voordoen, dien zal het niet ontgaan, dat er in dit tijdsgewricht, in Holland, waar ook toen degelijkheid en conservatisme zeker geen onbekende deugden waren, niets anders gebeurt, dan wat bijna 100 jaar vroeger, onder geheel andere uiterlijke omstandigheden, in Italie had plaats gehad.

De geheele levensrichting der menschheid dringt, voor zoover ze zich aanschouwelijk in de beeldende kunsten of verneembaar in poëzie- en prozaliteratuur uit, een anderen kant op. Overal volgt, te zijner tijd, op het beginsel van rankheid en constructieve hechtheid, die eigenaardige neiging

tot pompeuze, golvende, ruischende breedheid. Het zijn eenvoudig stroomingen der barokkunst, die hier voor den dag komen. En het zou geenszins ondenkbaar zijn, dat trots verwoesting en armoe, in plaats van welvaart en rijkdom, die thans onzen gewesten ten deel viel, een geheel gelijke stijl geboren ware. Men hoeft slechts te zien, hoe Duitschland, welks volkskracht en kapitaal door den 30 jarigen oorlog, bijkans geheel vernietigd was, toch niet nalaat in den zelfden vorm allen levensinhoud te gieten. Wel is die praal, die het groote en breede vanzelve meebrengt, dan voos en soms zou men beter zeggen schunnig, in vergelijking met de dure degelijkheid, die men in Nederland ten toon spreidde, maar dat doet formeel niets terzake. Dit zijn slechts graadverschillen, verdwijnend kleine nuances in den gestadigen gang der vorm-ontwikkeling, voor den logischen voortgang der vorm-idealen, even onbelangrijk als het feit, dat de Nederlandsche naast de hoofsche barokkunst van de omgeving van Lodewijk XV nuchter en ingetogen lijkt, en op haar beurt de Fransche, naast die van Italie, niet vrij is van affectatie. Maar er is iets anders.

Praal is niet ieders zaak, en de Noordelijke volken hebben er nooit veel talent voor gehad. Terwijl de ingewijde onder den indruk komt van de statie van Versailles, en niet zonder een gevoel van eigen provincialisme, de luisterrijke feestzalen betreedt van Romeinsche barokpaleizen, zal het hem niet verborgen blijven, dat v. d. Helst's pompeusheid menschen omgeeft, in wier geest die pracht niet alle noodige voorwaarden vindt. En daar v. d. Helst een voortreffelijk portret-schilder is, wiens koppen gelijken en die behoudens modernen snit van haar en knevel, behoudens een blos misschien, zijn sujetten niet flatteert, wordt die leemte nog duidelijker. Het zijn altijd nog dezelfde, vaak eenigszins boersche, zelden zeer temperamentvolle gezichten, veelal waardig en eerzaam, dikwijls ver-

standig en niet zonder hartelijkheid. Een enkelen keer krachtig, zooals de wonderbaarlijk geschilderde admiraal Kortenaer (Rijksmuseum), maar nooit w e r k e l ij k van koninklijken bloede. Wat men hier ziet is niet de pracht van een aristocratie, die zichzelve deftig omlijst, maar de rijkdom van een koopmanschap, waarvan meestal het vorige geslacht eerst den grondslag van een vermogen heeft gelegd. Daardoor komt het, dat de fijnere opmerker steeds het kunstmatige en opgelegde dezer cultuur-attributen zal voelen. Dit feit evenwel heeft tot zeer verkeerde oordeelen geleid. Men heeft v. d. Helst, den lateren Govert Flinck en Nicolaas Maes, te veel verantwoordelijk gemaakt voor het tijdperk, waarvan zij de zonen waren, en waarvan de beschaving, om boven in het kort aangeduide redenen, minder dan die van andere perioden paste voor den Nederlandschen aard. Wie deze dingen heeft ingezien, zal dien lateren portrettisten gunnen wat hun toekomt, en als het schildersdeugden geldt, zal v. d. Helst steeds recht hebben op den hoogsten lof. Onder zijn handen wordt alle materie, glas, metaal, zijde of Perzische tapijten, veeren, laken of menschelijke huid volkomen overtuigend. Maar dit is waar, dat stuwende, sterke van een geest, die er alles op gezet heeft toch bovenal het leven en de gedachten van een menschelijk gelaat uit te drukken, heeft v. d. Helst niet gehad. Alles is hem wellicht iets te gelijkwaardig, en zoo kan hij in zwakke momenten met vele middelen minder zeggen dan een 16de eeuwer, terwijl hij in zijn beste oogenblikken toont heel wat meer te zijn dan de gladde schilder, waarvoor men hem veelal houdt. Een zijner beste portretten, naast dien boven genoemden Kortenaer, die met zulk een typisch breed-barokke houding den admiraalstaf in de knobbelige vuist houdt, is dat van den jongen Bicker (Rijksmuseum). Een opgeblazen, pafferig, blozend jongmensch, van wiens intelligentie men geen al te hoogen dunk krijgt, maar wiens wijze van staan, en de

dramatische zwaai, waarmee hij den mantel heeft omgeworpen, u zou doen vermoeden, dat hij heel alleen gisteren met de Spanjaarden had afgerekend. — Nieuws is op het gebied der portrettuur na v. d. Helst nauwelijks te vermelden. Zijn nasleep kan ons hier niet boeien. De weinigen, die zelfstandig zijn gebleven in dien zelfden tijd, Fabritius, de wat oudere Verspronck, en vooral Gerard Terborg zijn òf in verband met anderen te behandelen, òf verdienen als deze laatste, geheel op zichzelf beschouwd te worden. Terborg heeft veel van de oudere richting als hij begint. Hij is uit den kring van Frans Hals, doch komt door levensomstandigheden in een gansch andere sfeer terecht.

Voortreffelijk stilleven-schilder, is hij van begin af aan geenszins een eenzijdig portrettist. Ook hem interesseert evenals v. d. Helst het kleurige bewegen van rijke kleedij en bonte uniformen. Maar er heerscht in zijn stukken, die gewoonlijk niet groot van formaat zijn, een stiller toon dan in die van Frans en Dirk Hals, Palamedesz, Duck en Codde. Het is of men zich volgens zijn meening meer gematigd behoorde te gedragen. We zullen straks gelegenheid hebben op zijn genre- en interieur-stukken terug te komen, maar we kunnen nu al zeggen, dat ook in zijn portretten een geloofwaardiger en den Hollander beter passende deftigheid voor den dag komt, dan bij de straks vermelde reeks van schilders. Terborg is allerminst een autodidact, noch een geheel vastgeroest vaderlander. Vermogend en ondernemend, groot geworden in een kring waar men zich niet van het buitenland afsloot, stelt hij zich niet tevreden met de studie van prenten en uitheemsche schilderijen, die min of meer toevallig in zijn bereik kwamen, maar hij trekt in 1636 naar Engeland en had ruimschoots gelegenheid aan het hof van Karel I het werk van Anton van Dijck te leeren kennen. De elegantie van dien Vlaming, die later wel wat oppervlakkig en haastig, met ongelooflijke virtuositeit, blanke hoofsche juffers en zacht-handige hof-

jonkers placht te schilderen, is niet zonder indruk op hem gebleven. In 1648, het jaar van den Schuttersmaaltijd, schildert Terborg te Munster de aanzienlijke vergadering der vredesonderhandelaars (Londen, copie Rijksmuseum) en uit dien tijd dateeren waarschijnlijk zijn betrekkingen tot Spanje. Daar maakte hij kennis met het werk van een kunstenaar, dien men voegelijk den Spaanschen Tiziaan zou kunnen noemen, met de portretten van Diego Velasquez. Had Tiziaan van de bewegelijke, levendige Italianen en van de vele vorstelijke personen uit andere rijken, wier portret-schilder hij in zijn lange leven was geweest, steeds het ernstige en voorname, men zou kunnen zeggen het gedragene van hun wezen naar voren weten te lokken, Velasquez had die koele grandezza der Spanjaarden nog fijner, en wat de schildering betreft, gewoonlijk ook nog sterker weten weer te geven. En hoe verschillend nu ook overigens de Spanjaard van zijn vijand op leven en dood, den Nederlander mocht zijn, dit hadden beiden ontegenzeggelijk gemeen, dat het er op aan kwam zich in te houden, zich in zichzelf op te sluiten, als het ging om ware voornaamheid. Geen rond gebaar, dat allicht links zou zijn uitgevallen en uitvalt — men denke aan Van der Helst — geen blijde lach die te vlug in het plebeische omsloeg — men denke aan Hals — maar een zekere reserve in houding en blik waren voor Spanjaard en Hollander in dezen tijd, nu het krachtige uitingsvermogen van het oudere geslacht begon te verloopen, de eenige teekenen van werkelijk boven de menigte te staan. Terborg's portretten, waarin die trekken zijn aan te wijzen, zijn talrijk genoeg en gelijken op het eerste gezicht zeer op elkaar. Voor een grijzen wand, datzelfde parelig zilver-grijs, waarvan Velasquez het geheim bezat, staan een heer of dame in het zwart, door weing wit verlevendigd. Ze staan in een ietwat gearrangeerde positie, een eersten danspas zou men zeggen, een voet vooruit in het verkort, de andere

dwars er achter. Die houding leerde men ook in den kring van Buitenwech en de zijnen kennen, maar thans zijn boven dat slanke voetstuk van de beenen de kleeren wijder en majestueuser gedragen. Lang golft het haar van de kruin der heeren in de lijn, zooals die bij den barok-contour past, de directe voorvorm der allonge-pruik. Naast een zwarte figuur geen andere requisieten dan een tafel met perzik-rood fluweelen kleed en een stoel met dergelijke stof overtrokken, op de tafel een enkel boek, tegen een stoel de wandelstok of op de zitting de zwarte hoed. Daarmee duidt Terborg de omgeving aan. Hij is niet zonder eenige opzettelijke soberheid en in dat opzicht de antipode van Van der Helst, die zijn modellen gaarne in rijke vertrekken, voor opgenomen statiegordijnen zet, of ze laat wandelen in het avondrood van parken met zware geboomten. Terborg heeft daardoor iets simpels en sympathieks, maar men zal bij hem toch niet op de gedachte komen dat hij van aard een uiterst eenvoudig man is, als men had kunnen denken bij Ravesteyn, Mierevelt en Elias. Integendeel, men merkt aan de liefde, waarmee hij de schaduwen verdeelt en de stoffen van zijn accessoirs smakelijk maakt, hoezeer hij bewust is van het effect, dat door zulk een onthouding van overdaad onfeilbaar bereikt wordt, wanneer men zich tenminste wendt tot een bepaalde, ten allen tijde kleine kaste van het publiek. Het psychologische in deze schilderijen is bijna altijd interessant. Aan uiterlijke gelijkenis, zooals Van der Helst, Van den Tempel en Janson van Ceulen die gemeenlijk plegen te geven, heeft Terborg in zijn portretten niet genoeg. In die kleine poppetjes is het physionomische in volle actie vastgehouden. Zijn menschen gesticuleeren niet, de handen liggen rustig, maar de trekken geven juist voldoende, van wat men op het tooneel zou noemen, „stil spel"; het begin van een glimlach, een licht onderdrukte verbolgenheid, of een verdroomd staren, dat dan op zijn beurt weer de

heele persoonlijkheid karakteriseert. Voortreffelijk geeft hij ook de lichtelijk ijdele pose van den jongen welverzorgden man, die blijkbaar veel om zijn uiterlijk geeft. Er is evenwel eene vreemde eigenaardigheid, die Terborg in zijn klein gehouden formaten nooit heeft overwonnen, nl. deze, dat niet enkel de afmeting zijner schilderijen gering is, maar dat men ook den indruk heeft, dat die wel getypeerde figuurtjes, zooals ze daar bij hun tafeltjes en stoeltjes staan in werkelijkheid niet grooter zijn geweest dan ze ons hier verschijnen, d. w. z. een 30 à 35 cM. Een lilyputtergeslacht met volkomen uitgewerkte menschelijke vormen paradeert voor onze eenigszins verbaasde oogen. Waar zooiets aan ligt, is niet zoo heel makkelijk te zeggen. Niet aan het formaat, want men kan op een ruimte zoo groot als een postzegel reuzen voorstellen, die dan verre gezien mogen zijn, maar wier absolute verhouding geen twijfel overlaat. Wij hebben wel eens gemeend, dat de niet altijd gelukkige tegenstelling van de ruime, grijze achtergronden, waar de poppetjes zoo geheel los voorgezet zijn, dit vreemde effect veroorzaakte. Maar het schijnt mij toe, dat zeker ook een gedeelte ervan is toe te schrijven aan de treffende juistheid en de bijna reëele volkomenheid, waarmee alle kleinigheden op dit bekrompen formaat worden weergegeven. Een schoentje met gesp, zool en hak, met de steekjes die er door gehaald zijn, ziet er op zichzelf zoo uit, dat ge het leer van de zool meent te ruiken en dat geldt voor bijna alle onderdeelen, die u daardoor telkens hevig doen denken aan een betooverde, levend geworden poppenwereld. Schildersdeugden, op zichzelf niet hoog genoeg te roemen, worden onder de gegeven omstandigheden niet ongevaarlijk. Ze ontrooven wel niet de charme aan Terborg's coloriet en teekening, maar zij brengen toch iets in het werk, dat onze gedachten op vreemde wijze afleidt. In zijn met meesterlijke distinctie gecomposeerde genre-stukken, die we straks zullen bespreken, doet deze eigenschap veel minder

kwaad, daar men geboeid door de veelheid der voorwerpen, die de heele kamer vullen, minder let op de absolute afmeting der voorgestelde dingen.

De genre- en interieur-schilders, de 17e-eeuwsche boerenschilders

De eerste projectie van den menschelijken geest in zichtbare vormen moge, voor zoover het nog geen kunst is, die het leven afbeeldt, maar tot dat leven zelve behoort, het costuum zijn, de tweede is de inrichting, zijn de kleuren en vormen der menschelijke woning. Evenals in vorige hoofdstukken, zullen ons dus de interieur- en genreschilders in dit verband meer dienen te leeren, dan wat enkel het verschil van eigen stijl en bedrevenheid aangaat. Wij willen van hen te weten komen, hoe het er in de omgeving van den 17de eeuwschen Nederlander uitzag, in wat voor ruimten de bovenbeschreven menschen zich bewogen, zich thuis voelden, handelden en dachten. En de schilders kunnen ons dit beter leeren dan alle, in huizen en musea bewaarde oude meubelstukken met elkaar. Bij hen alleen zien wij alles weer, als in een wondere camera obscura, in onderling verband gesteld; door hun oogen alleen is ons overgeleverd, wat het licht in die 17de eeuwsche vertrekken kon doen. Ook hier zoeken wij slechts de ontdekkers en padvinders, en die zijn niet vele. Na aftrek van vele namen, wier dragers wel beschouwd niet veel meer hebben voortgebracht dan lichtgewijzigde, zwakke herhalingen, blijven ons voor dit kapitaal slechts over Jan Steen, Pieter de Hoogh, Jan Vermeer van Delft, Gabriel Metzu en Quirijn van Brekelenkam, terwijl voor het tweede deel van ons hoofdstuk slechts Brouwer en van Ostade in aanmerking komen.

Jan Steen is noch met het prædicaat van interieurschilder, noch met den algemeenen term genreschilder te benaderen,

hoewel hij in al deze vakken toont het beste te kunnen geven. In veel opzichten is Steen te vergelijken bij den ouden Breughel, wiens wijze van beschouwen ook te universeel was om zijn kunst met scherpe vaktermen te omlijnen. De legende, die om Breughel werd gesponnen en die zelf reeds voor den dag komt in van Mander's feitenrijke biografie maakt van Breughel een boertig annecdotenverteller. De legende, grif verder verteld en aangedikt door 18de eeuwsche levensbeschrijvers, heeft van Steen een dronken losbol weten te maken. De kunst beider artisten is hier blijkbaar beoordeeld door lieden, die niet geheel rijp zijn geweest voor hetgeen deze luimige philosofen hun van het wereldtooneel hebben willen doen zien.

In waarheid is Jan Steen iemand geweest, die zich wel voortdurend aangetrokken en afgestooten gevoelde door al wat er in zijn omgeving aan zichtbare dingen, menschen, dieren en bewegingen, zich voordeed, maar die tevens door den schijn heen scherper dan een zijner tijdgenooten het wezen peilde. In zijn interieurs, veelal ruime, soms wat avontuurlijk ingedeelde vertrekken met schilderachtige „hangcamertgens", neerdraaiende wenteltrappen, en riggelende balustrades, is altijd nog iets anders te bespeuren, meer dan er van architectuur, kleur en stof te vertellen valt. Er waart een stemming door die vertrekken, waardoor ze ons aandoen als eigen herinnering. Beurtelings schijnen ze benauwd en walmig als bij een rumoerig feest, dan stil en als wachtend op gebeurtenissen, levend slechts door het zachte klokgetik, dan weer is het, of men de warmte van het knetterende vuur op den kouden Sinterklaas-dag uit de schouw ziet stijgen en aan alle dingen, dat knus-behagelijke verleenen, dat behoort bij een familiefeest. In elk geval maken ze nooit den indruk van niets anders te zijn dan een achtergrond, een symbool van een omgeving. Men leeft er in mee en wat men er in de eerste plaats van geniet, nog vóór men er zich rekenschap geeft van de verbijsterende

wijze van schilderen, is juist die geheel gesloten indruk.

En ook Steen's figuren, wat ze mogen doen, of hoe ze gekleed mogen zijn, zijn bovenal steeds levende, lachende, weenende, toornige of vriendelijke, luidruchtige of versufte menschen. De reeks van Steen's modellen is niet zoo heel groot, wie zijn werken ook oppervlakkig kent, weet spoedig genoeg, wie tot den door hem geschilderden kring behooren; waarschijnlijk is het grootendeels eigen en aanverwante familie, we denken aan die nog jeugdige, begeerig-blikkende vrouw met half exuberante, half bijna tengere vormen, den langen smallen neus, de glimmende lippen, aan dien dikken smulpaap en potator, wien, als de kan al te vaak geleegd is, de zware tong uit den mond zakt, aan dat schrimpeljeuzige oude heertje met zijn verfrommeld vel, en dorre handen, zijn stoppelbaard en schrander-ironische knipoogjes, die op het tooneel van Steen's gedachten, beurtelings als oude oom moet optreden, of als dokter er het zijne van schijnt te denken. We herinneren ons den goedmoedigen, gullen lach van Steen zelve, zooals hij zich placht te zien, aan het koortsige oogengeschitter van vroegrijpe, telaat naar bed gaande kinderen, die in schadelijke vrijheid opgroeien: „So d'Ouden zongen, so pypen de Jonghen". Welsprekender advocaat tegen zulke zeden dan Steen is er eigenlijk niet. En met hoeveel humor alles ook mag bekeken zijn, met hoeveel aangeboren filosofisch besef alle malligheden, verderfelijkheden en benepen burgerlijkheden zijn aangezien, nooit heeft men den indruk, dat de schilder zelf er de dupe van geweest is. Zijn werk is als een zwijgende critiek, als een aanklacht, slechts begrijpelijk voor goede verstaanders, tegen het vele, in den grond zoo tragische, waaraan de menschen in dwaling en kortzichtigheid bloot staan. Nooit is de philippica pathetisch, het is veeleer een schouderophalen, een veelzeggend trillen van een neusvleugel, een onderdrukte glimlach in den mondhoek. Maar

behalve een sympathiek mensch, een man die meer dan de meeste anderen een open oog had voor de gevaren, waaraan een al te gauw opgeschoten cultuur blootstaat, is Jan Steen een schilder van buitengewoon talent. Al wat hij wil uitspreken is er dan ook absoluut. De soms door hemzelf gegeven bijschriften zijn waarlijk niet noodig voor den toeschouwer, die op de menschelijke physionomie kan lezen, en wie een stap achteruit gaat, dien treft de fijnheid van dat persoonlijke coloriet, dat met een kastanjebruin, een warm grijs, een steenig rood, en soms een helder blauw altijd weer nieuwe, en toch altijd zoo verwante accoorden doet ontstaan. Het stilleven geeft op zichzelf reeds meer, dan bij menig stillevenschilder van professie: hoe taai een koek is, hoe kruimig een brood, hoe broos een krakeling, hoe knetterig een ouden zijden rok en hoe wonder glad een Delftsche kan, vertelt Steen u, altijd nog even op den koop toe.

Pieter de Hoogh en Vermeer, Terborgh, Metsu en Brekelenkam zijn van andere makelij. Hier is het leven niet als een dans, als een roes, als een eeuwige fantasmagorie van gestadig weerkeerende typen — in stille momenten strijkt het voor hun voorbij. Niet „de actie" maar de pauze is hun gebied. Een kleine handeling: het aanbrengen van een glas, het afzetten van een hoed, het ritselend openen van een brief, is wat hun menschen gemeenlijk te verrichten hebben. Gezamenlijk zijn zij, let men alleen op den inhoud hunner werken, de illustrators juist van datgene in het leven, wat het meest voorkomt, en waarvan het minste overblijft. Ze zijn dat op zeer verschillende wijze, in zeer verschillenden kring. In zijn besten tijd schildert Pieter de Hoogh burger-interieurs, burgerstemmingen uit den kleinen middelstand. Op de roode plavuizen van een voorhal staat een vrouwtje en geeft iets aan een kind. Uit de schaduwkilte van dat voorvertrek glijdt de blik links in een klein keldertje, rechts in een kamer, waarvan

het groote kruisraam uitziet in een nauw straatje. Op het „Soldertjen" , zoo noemde men zulk een podium bij het raam, staat een stoel met kussen onder een portret aan den witten wand, buiten kruipt het zonnegoud langs de ruigte van de gekalkte muur. Men meent bijna te kunnen zeggen, welk uur van den dag het is, men meent een geluid te hooren van de straat, het kraken van een traptree, het zoemen van een vlieg. En zoo zijn de meeste schilderijen van De Hoogh, als gedichten over het zonnig gestraal binnen stille kamertjes, waar wat tegels glanzen, een beddepan glimt en waar de menschen en dieren slechts meeleven in die doorzonde rust. In verband daarmee staat het, dat Pieter de Hoogh, gestadig observateur van de verhouding tusschen binnen- en buitenlicht, dankbaar onderzoeker van alle reflexen en glansen, ook zoover wij zien onder zijn tijdgenooten voor het eerst het oude recept der Caravaggioschool zelf hervond. Wij meenen, dat hij meer en fijner dan anderen het licht wist uit te drukken, door er een donkere, door schamplichten bestreken figuur tegen-in te schilderen. Sienna-bruin, terracotta-rood, muisgrijs en geel, een tikje groenachtig blauw, dat is zijn gewoon palet, dat door lieden, als Esaias Boursse en Jansen wordt overgenomen, zonder dat ze zijn uitdrukkingskracht bereiken.

Heel anders is de toonscala bij den schilder, dien wij met Pieter de Hoogh tezamen noemden, bij Jan Vermeer van Delft. Van nature colorist, niet tonalist alleen, geïnspireerd door het blijde geschal van rood, geel, en blauw, zooals dat uit de Venetiaansche school aan de Bologneesche academie was overgeleverd, om van daaruit met talrijke schilderijen de wereld in te gaan, debuteerde Vermeer met werken, als dat „Bad van Diana" in het Mauritshuis, waar men den Italiaanschen invloed nog zoo duidelijk aan bemerkt. Wel zijn de vrouwenfiguren zonder alle academische lenigheid, waardoor ze, even naturalistisch wáár als mythologisch onmogelijk lijken, maar de heldere

drieklank, en zelfs iets onstoffelijk-wazigs, dat men eveneens in den Bologneeschen trant kan aantreffen, zijn onmiskenbaar. Later wordt Vermeer persoonlijker. Zijn genoegen in heldere contrasten blijft, doch gewoonlijk voeren slechts twee kleuren den boventoon. Was reeds uit een koperen bekken op den voorgrond van het vroege Haagsche stuk op te maken, welk een goed oog ook deze Delftsche meester voor de uiterlijkheid der stoffelijke dingen bezat, zijn gave daarvoor zou door oneindige oefening en, naar het wel schijnt, door een zeer geduldige manier van werken tot de hoogste virtuositeit worden opgevoerd. We gebruiken dit woord niet zonder opzet. Vermeer ontkomt inderdaad niet altijd aan het gevaar, dat een bovenmatig kunnen voor kunstenaars meebrengt. Niet altijd is de diepte van hetgeen hij te zeggen heeft evenredig aan het gemak van zijn parelende voordracht. Sommige van zijn werken hebben iets kouds, hoe schoon de details ook mogen zijn; maar heeft hij de aandacht, die eenmaal gaande gemaakt was erbij kunnen houden, zooals bij „Het brieflezende meisje" in de collectie van Van der Hoop, dan zou het niet mogelijk zijn een werk te noemen, hetzij in het Noorden, hetzij in Italie, waar zulke schilderseigenschappen in zouden zijn aan te wijzen bij zulk een eenvoud van opvatting.

De beste werken stellen voor het meerendeel niet veel anders voor dan enkele figuren, die in kleine heldere kamertjes, dicht bij het raam tegen witte wanden staan, in lichte conversatie aan een tafel zitten en een glas drinken, of het zijn meisjes in kleurige, met zwanendons of konijnenvel afgezet blauw of geel zijden huisjakjes, die bij een tafel hun brieven schikken, een couvert openen of door blanke vingers het parelsnoertje laten glijden, waarvan een kleine spiegel hun doet genieten. Was bij Pieter de Hoogh gewoonlijk overgang, strijd tusschen licht en donker binnen en buiten het vertrek, bij Vermeer schijnt alles te plassen, te baden in licht. Door gansch eigen

techniek, waartoe ook bij gelegenheid het tippelig opzetten van kleine lichtpuntjes behoort, weet hij een kleurbouquet te bereiken, dat verrassend sterk en bekoorlijk is, evenwel soms iets onwerkelijks heeft.

Men denkt weleens voor een oogenblik aan die vreemde, stralende, immaterieele kleuren, die wij bij zonnig weer zien verschijnen op het matglas van een fotografische camera, of op het blad van de tafels in de camera obscura en een verhaal, dat trouwens ook van andere schilders wordt verteld, dat Vermeer zich bij zijn werk van een camera obscura zou hebben bediend, klinkt ons niet zoo geheel onwaarschijnlijk. Te midden van de schare van werken, wier hoofdtoon bruin en grijs is, is de blijde bontheid en de hooge lichtkracht van een schilderijtje van Vermeer iets als een zeer bijzonder geschenk. En voor ons, die ons immers ten doel stelden ook iets van het leven uit die dagen van de schilderijen te leeren, is het of Vermeer alleen de kracht bezit de waarheid te zeggen omtrent de kleurschakeering van het toenmalig levensbeeld, dat bij anderen, als onder een verzachtenden sluier van verbindende tonen verscholen is. Vermeer gelooven we in dit opzicht zonder voorbehoud, maar we zien daarbij niet over het hoofd, dat hij meer dan Pieter de Hoogh, van begin af aan een bepaalde compositie in het oog heeft. Zóó zullen in een gewoon vertrek de tafels niet gedekt geweest zijn met dik geplooide half afglijdende Turksche kleeden, neerhangend als het dek van een statiebok. Er is wel eens iets van atelierstijl in de plaatsing der requisieten, en toch heeft hij ook dat bijwijlen, bijv. bij de z.g. „Melkmeid" (Rijksmuseum, vroeger collectie Six) weten te overwinnen.

In deze enkele werken — het geheele aantal der van Vermeer bekende schilderijen, bedraagt nog geen veertig — raakt Vermeer dan wel aan het allerhoogste, wat er in stofuitdrukking en stil spel, wat er in het weergeven van

al wat zichtbaar is, te bereiken valt. De persoonlijke voorliefde voor lichte, zilverige tonen, voor blauw, citroengeel, zalmrose en parelgrijs geeft aan Vermeer te midden van al zijn Hollandsche tijdgenooten een geheel aparte plaats.

Gabriel Metsu, Quirijn van Brekelenkam, om van de minderen, als Koedijk en Slingelandt, Hoogstraten en anderen niet eens te gewagen, sluiten zich toch veel meer aan bij de in Holland heerschende manier. Metsu kiest zijn onderwerpen uit verschillende standen der maatschappij. Hij is tamelijk veelzijdig, wat betreft de mise-en-scène. Nu eens is het een familie van een rijken koopman, die in het met goudleer behangen vertrek is vergaderd, dan weer illustreert de houding en de uitdrukking zijner personen een of andere intieme gebeurtenis. Een oude heer brengt als geschenk van de jacht een stuk wild thuis; een dame krijgt muziekles aan een van die aardige clavecimbels, waarvan het Rijksmuseum een origineel exemplaar bezit, of een paar is bezig aan een kleinen maaltijd. Dikwijls heeft men den indruk, dat de witte Delftsche flapschotel, een glas, een haring, een tafelkleed, het geheele ameublement van een vertrek, en zelfs de zijde en het laken der kleeding Metsu gewichtiger zijn geweest dan de personen zelf. Steeds heeft zijn manier van schilderen, met kleine, weeke veegjes verf een bijzondere bekoring. De klare gesmoltenheid van Vermeer, de fijn ruige uitdrukkingskracht van Pieter de Hoogh mist hij meestal. Er ligt al iets in van een voorspelling dier periode, die met Caspar Netscher, Van Mieris, Van der Werff en Lairesse zou aanbreken en waarin de elegantie en de kostbaarheid der geschilderde figuren en dingen al te zeer ten koste van de diepte der menschelijke opvatting op den voorgrond zou komen. Terborg alleen, bijna altijd, Brekelenkam in zijn ongelijk werk, somtijds, houden de goede traditie op: Terborg als provinciaal aristocraat, die stille rijk-gekleede, deftig-bewegende dames en heeren langs

fluweel-gedekte tafels laat bewegen in half donkere kamers met groote gordijnen, Brekelenkam, die kleine luiden in de zonnige kleermakerswerkplaats of in sober gezellige kamerkens, bij allerlei huiselijke verrichtingen bespiedt.

Hartstochtelijke gebeurtenissen zijn bij al deze schilders slechts bij hooge uitzondering voorgesteld. Wilde men zich uitsluitend uit hunne werken een beeld maken van de gemoedsgesteldheid onzer gewesten, die uiterlijk zoo veelbewogen waren, men zou den indruk krijgen alsof er niet anders geweest was dan de tevreden, genoegelijke verzadigd burgerlijke sleur. Uit de studie der, als schilders dikwijls middelmatige, chroniqueurs van schermutselingen, cavaleriegevechten, plunderingen en belegeringen, waartoe Huchtenburg, van Santen, bijwijlen ook Wouwerman en anderen behooren, weten wij wel beter. Maar er dient gezegd te worden, er is wijze beperking geweest in de keuze, die onze beste meesters hebben gedaan. Zij moeten gevoeld hebben, dat er voor het weergeven van alle onstuimige bewegingen, voor zoover die tenminste niet door kruitdamp of andere schilderachtige middelen gedeeltelijk konden worden weggesmokkeld, andere kwaliteiten noodig waren dan de zeer voortreffelijke eigenschappen van oog en hand, waarover zij beschikten. Wat men met noesten vlijt in een bepaalden tijd van de 16de eeuw van de Italianen trachtte te leeren, bleek nu toch niet genoegzaam te zijn ingeworteld om er vrij over te beschikken. En zoo vonden zij dan instinctmatig den gepasten vorm om het ongewone hunner talenten ten toon te spreiden.

Vandaar ook de groote schare van stillevenschilders, die gedurende onzen bloeitijd heeft gewerkt. Ook binnen dit op zichzelf reeds afgebakend gebied heerscht nog scheiding en beperking. Ieder van de grooteren blijft lang in het kader zijner eenmaal gekozen onderwerpen. Wie zich eenmaal tot sappige, glimmende, zachte en rijke zelfstandigheden voelt aangetrokken, zooals Kalff en de zijnen

blijft bij zijn blauw porcelein, zijn vollen roemer, zijn zilveren kan, zijn zware Turksche tapijten, blijft altoos weer nieuwe heerlijkheden in de gegreinde citroenschil, pralende oranjeappelen en vochtige druiven ontdekken; anderen als Pieter Claësz, Heda en Rotius houden zich bij het blanke accoord van een tafellaken, tin en zilver voor een lichtgrijzen achtergrond. Een laatste groep vertelt ons op steeds gevarieerde wijze van de schoonheid der droge, stoffige, mat gekleurde dingen; boeken en lederen portefeuilles, perkamenten en papieren, spanen dozen en een houten muziekinstrument vormen voor hun de meest aantrekkelijke symbiose.

Ook de bloemschilders en schilderessen, wier werken zoo interessant zijn voor de geschiedenis van het kleurgevoel, de Heem, Rachel Ruysch, Mignon en Anna Maria van Oosterwijk zijn op hun manier specialiteiten, en het is jammer genoeg dat een nadere omschrijving dezer groep nog altijd niet is gegeven en in dit kleine geschrift natuurlijk ook niet gegeven worden kan.

Twee groepen van interieur-schilders moeten nog met een enkel woord genoemd worden. De fantastische scheppers eener van Vredeman de Vries' prentuitgaven afhankelijke paleis-architectuur als Barthelomeus van Bassen en Dirk van Delen, wier richting tot de eerste helft der 17de eeuw behoort en de kerkschilders van den nauwkeurig teekenenden Pieter Saenredam af tot de schilderachtig werkende Houckgeest en Emanuel de Witte toe.

In het eerste derde van de 17de eeuw, toen, zooals ik reeds boven beschreef, de Italiaansche neigingen, althans in de hoogere kringen nog zoo sterk waren, valt de invloed van Vredeman de Vries. In een waren stortvloed van prenten deelde hij aan de Nederlanders mee, wat hij zelf uit de werken van Italiaansche en Fransche architecten had geleerd. Zijn ongeloofelijk veelomvattend brein herschiep de geheele Nederlandsche architectuur. De een-

voudige trapgevel en topgevel, de strenge baksteenwand, ze worden overzaaid en omwoekerd met obelisken, voluten, banden en diamantkoppen, doorbroken door bogen, aaneengeschakeld door galerijen en balustrades, gegarneerd met kolommenrijen en berceaux. Dat waren aanwijzingen voor architecten, en ze hebben zeker, men behoeft maar aan Lieven de Key te denken, vooral in Duitschland en Vlaanderen er hun voordeel ook mee gedaan. Doch wat op papier gemakkelijk was uit te werken, zou in metselsteenen en ander bouwmateriaal zeker schromelijk mislukt zijn, wanneer niet de bouwmeesters en kunstnijveren zelven altijd de ontwerpen zeer hadden vereenvoudigd. Ook voor de binnenhuizen, voor de paleispleinen en de tuinarchitectuur geldt ditzelfde.

Slechts de architecten, die, zooals van Bassen, zelf schilders waren, trachtten ten minste op het paneel met kleuren de effecten te bereiken, die zij in werkelijkheid niet vermochten te scheppen. Zoo komen die hooge paleiszalen tot stand met hun rijke gecassetteerde plafonds, hun overladen geprofileerde betimmeringen in marmer, hardsteen en koper, interieurs, zooals er nooit geweest zijn, maar belangwekkend voor de verhouding, waarin onze gewesten stonden tot het Renaissance-ideaal.

Een andere specialiteit der interieur-schilders is het gezicht in de kerk. Was in katholieke dagen het kerkinterieur reeds sedert van Eyck vaak genoeg door schilders behandeld, het was toen altijd slechts als achtergrond voor de belangrijker figuren gebruikt. In het gereformeerde Holland schildert men het kerkgebouw van binnen om zijns zelfs wil. Bij Saenredam, wiens talrijke teekeningen van kerkgebouwen soms bijna het uiterlijk karakter dragen eener architectonische opmeting, is nog wel eens een enkelen keer ook iets van de stemming van den gereformeerden eeredienst te bemerken. In het mooie schilderij te Amsterdam (Rijksmuseum No. 2100) ziet men de schare van

donkere figuurtjes grootendeels aandachtig luisteren naar den predikant, dien we van verre op den kansel zien staan en die zijn rede met duidelijke gebaren schijnt te begeleiden.

Maar zooals ik reeds zeide, het is alles tamelijk ver weg. Op het punt waar de toeschouwer staat, zou slechts een zwakke galm weerklinken door de sobere hooge hallen. Het is slechts om even aan te geven waartoe dit gebouw dient, en dus juist genoeg om te toonen, dat de schilder er zich van bewust is, dat het gezicht van deze pilaren en bogen zekere vaste associaties opwekt bij zijn publiek. De hoofdzaak is ook voor Saenredam iets anders.

Wie in staat is de Vlaamsche en Noord-Nederlandsche middeleeuwsche schilderkunst te vergelijken, wie bv. Van Eyck en Ouwater, Geertgen tot Sint Jans en Memling er wel eens op heeft bekeken, zal het met ons eens zijn, dat er tusschen de wijze, waarop reeds in die vroegste tijden het kerkinterieur in het Noorden en in het Zuiden wordt behandeld, een eigenaardig verschil bestaat. De gelegenheid ontbreekt ons hier om de parallel ten volle te trekken, maar slechts in het Noorden vindt men de aandacht der schilders in hooge mate geboeid door de problemen, die voortvloeien uit het weergeven van groote, witte of althans zeer licht getinte wanden en architectuurdeelen, verlicht door hooge kerkvensters, binnen wier omlijsting de door het glas even gebroken kleur van de lucht zichtbaar wordt. De allerfijnste schakeeringen van geelachtig en koelgrijs beschaduwd wit, de teerste contrasten, die het zonlicht en de luchtreflexen in zulk een ruimte vermogen te tooveren, worden opgespoord en vastgehouden. Wat op die oude schilderijen bijkomstig was, wordt nu hoofdzaak, en ook Saenredam zoekt in zijn bovengemeld werk in de allereerste plaats naar een eenvoudige oplossing, waarmee op dit punt iets nieuws kan gezegd worden. Uit bijna wit, waar soms even het rose van den baksteen doorschijnt, uit het leigrijs

van de zerken op den vloer, het geverfd geel van de banken en het gewelf, is zijn geheele stuk opgebouwd. Als accenten dienen hem de ramen, waardoor de zon of blauwe hemel schijnt, en de kleine donkere figuurtjes. Eenvoudiger, om opzettelijk niet te zeggen primitiever, kan het niet. De lateren, als Houckgeest en de Witte gaan veel verder. Zij laten ook de lichte zonnevlekken heenglijden over het wit, de roeden der ramen zich afteekenend in schaduwlijntjes op vloeren en meubels. Zij verstouten zich zelfs tot de afbeelding der heldere kleurtjes van het gebrand glas tot gekleurden weerschijn, tot bonte costuums, en de Witte, dien het vooral om sterke tegenstellingen te doen is, weet ook partij te trekken van de donkerste gedeelten der groote gebouwen, waartegen zich dan een witte kolom of een figuur op den rug gezien, met lichtgrijsblauwen mantel sterk afteekent. Al naarmate de religieuse stemming verdwijnt, neemt de zuiver architectonische en schilderachtige haar plaats in. Het kerkstuk wordt in beginsel meer en meer gelijk aan het gewone interieur en nadert daardoor reeds min of meer tot dat schilderachtig ideaal, dat Johannes Bosboom er na zijn romantischen tijd ons opnieuw in heeft leeren zien.

Geheel afzonderlijk, hoewel mede behoorende tot de binnenhuis- en genreschilders, kunnen hier de boerenschilders worden besproken. Adriaan Brouwer, driekwart Vlaming, behoort nochtans in menig opzicht, wat de verven, waarmee hij schildert, aangaat en wat zijn impressionistischen kijk betreft, in den kring van Frans Hals.

Zijn echt Vlaamsche kunstbroeder David Teniers laat hij verre achter zich. De gewichtigste, eigenlijk Hollandsche, boerenschilder Adriaan van Ostade is, hoe smeuig zijn toets in den besten tijd van zijn leven moge zijn, tegenover Brouwer slechts een min of meer bedachtzaam talent. Bij de keuze zijner onderwerpen is het zeker niet ongewichtig, dat hij in Hollandsche omgeving leefde.

Zette Brouwer de wilde tafereelen, die reeds den ouden boeren Breughel van den landbouwer in de Campine wist op te hangen, voort en zette hij Breughel's nog altijd hoekige uitdrukkingswijze om in de lenige manier der 17de eeuw, Ostade heeft ook oog voor het idyllische, het bezadigde, het stille van het boerenleven.

Hij ziet de families voor de deur der hoeve vereenigd, luisterend naar het spel van den ouden orgeldraaier, hij bezoekt de boerenherberg, ook op oogenblikken dat de ruzie nog niet is begonnen en nog voor de boel kort en klein wordt geslagen, zooals bij Brouwer. Hij vermeit zich in die gedempte harmonieën der oud en vuil geworden kleurtjes van de boerenkleedij, hij schijnt bekoord door de tegenstelling dier zonverbrande lichaamsdeelen met den matten toon van kleeren. Maar hem, evenals Bega en den meer Brouwer tot voorbeeld kiezenden Pieter Quast, ontbreekt de hoogere menschelijke verhouding tot hun onderwerp. Hij vertelt wat hij ziet, en vertelt dat zoo, dat de kleur en teekening ons vermogen te boeien, maar een meening over het doen en laten van de menschen, die hij schildert, heeft hij niet. Gij gaat niet naast hem staan in gedachten, als naast Steen en Brouwer, gij glimlacht niet met hem over de beestachtigheid van dit menschensoort, ge zijt met de bloote mededeeling van het weinige dat er geschiedt en met wat mooie toontjes tevreden.

In vergelijking tot Ostade is Cornelis Dusart niet veel meer dan een navolger, terwijl Isaac, Adriaan van Ostade's broer, de manier eenigszins varieert, doordat hij er het landschap bij te pas brengt, en in verband daarmee bij de dorpsherbergen, ook aan de voerlieden, hun paarden en karren een plaats inruimt. Door hem krijgen we een schilderachtig beeld van het verkeer over de hobbelige wegen en we leeren hem kennen als een nauwkeurig en karaktervol waarnemer van het fijn verstrooide daglicht en de druilige, door grijze sluiers gezeefde zon.

Het Romanisme en de voorloopers van Rembrandt

Er is in deze regelen meermalen sprake geweest van bewuste en onbewuste ontleeningen uit Italië. Wat betreft de onbewuste en halfbewuste, hebben we getracht aan te toonen, dat zoowel uit de hardnekkige worsteling, die 16de eeuwsche kunstenaars hebben doorstaan om zich Italiaansche vormen en gedachten eigen te maken, als uit de toevallige bekendheid met Italiaansche kunstwerken een geheel omgewerkte en verwerkte traditie was ontstaan. Een traditie, waarvan bijna overal sporen te vinden waren. Van een eigenlijk Italiaansch academisme, zooals dat in de 16de eeuw bestond, was echter geen sprake meer. En toch bleef naast de geslachten der bovenbeschreven schilders, een aparte groep gedurende de 17de eeuw aan het werk, die wel degelijk ook toen nog een bewust nauwer verband met het beloofde land van vroeger beoogde.

De meesten dier kunstenaars waren ook werkelijk voor langeren of korteren tijd in Italië geweest, hadden daar geleerd, waren er soms hoog geacht en behoorden gemeenlijk tot een Romeinsche schildersvereeniging, die zich de Bent noemde; „Bentvogels" heetten de leden.

Er is echter, als men aan het gezaamlijk streven der oude Romanisten terugdenkt, dat zijn eenheid vond in de soms aandoenlijke moeite, die allen zich gaven, de levende anatomie in hun macht te krijgen, een geheel nieuwe gemeenschappelijke tendenz op te merken bij de Bentleden. Wel hebben ook zij nog op hunne beurt als scholieren volgens de regels, opgesteld door Italiaansche theoretici, naar behooren naakt model en afgietsels bestudeerd en de onderdeelen van den „spierman" van gips in hun hoofd geprent, wel hebben velen onder hen zeker ook kaarslichten en hoog invallend licht tot hun oefening moeten weergeven, maar als ze vrij zijn, trekt hun geheele aard ze toch naar

een anderen kant. De meesten zijn landschap-schilders geworden, Italiaansche landschap-schilders, en zelfs als enkelen, als b.v. Poelenburg, het ver genoeg hadden gebracht om niet al te onwaarschijnlijke menschelijke naaktfiguren te schilderen, dan worden die blanke naakten toch aanstonds weer in de buitenlucht, in het landschap gezet, en dan is niet het doel een edel spel van buigende, strekkende, elkaar rakende en oversnijdende lichamen te laten zien, maar de volle vreugde te geven, die de kleur van het naakt in zonlicht en tegen hemelblauw kan verschaffen. De eigenlijke schilders, van wat men zou kunnen noemen de Bent-landschappen, bepalen zich, wat hun figuren betreft, gewoonlijk tot gekleede Italiaansche stoffeering: Herders en herderinnen, reizend landvolk, opgeschikte muildieren, een doedelzakspeler behooren met boeren in alle provinciale kleederdrachten tot den vasten inventaris. Tivoli, Frascati Caracalla-termen, de Campagna met haar verschillende gebouwen worden geteekend en geschilderd. Dat was op zichzelf niets nieuws. Dat had reeds de Vlaming Paul Bril gedaan, dat deed Nicolaas Poussin en dat hadden ook de Hollandsche Italie-vaarders bij tijd en wijle als hun taak beschouwd. Hadden evenwel de voorgangers daarbij vooral en dikwijls uitsluitend de compositie in het oog gehad, die immers in deze streken met rotsen en dalen, donkere cypressen en vervallen bouwwerken, belangrijker vorm en lijncombinaties toeliet, thans werd behalve het rijkere geval, dat men gaarne decoratief gebruikte, ook de stemming en de kleur, de verlichting en het uur van den dag weergegeven. In zonnegoud en avond-oranje, in vaal schemerig-groen praalt en taant de Italiaansche hemel. En er zullen onder de inheemsche Italiaansche landschap-schilders niet velen te vinden zijn, die het in de realistische uitdrukking van hun eigen landouwen zoover hebben gebracht als Both, Berghem, Pijnacker, de Heusch en vooral Hackaert in de beste

momenten. Denkt men alleen eens aan dat grootsche gezicht op het Nemi-meer, omringd door bergen, wier vlakke kruin door het laatste zonnegoud wordt bestreken, een van de meest persoonlijke en best gecomposeerde schilderijen, die het Rijksmuseum van Hackaert bezit, dan krijgt men reeds eerbied genoeg voor de dragers eener wat verguisde richting, om het met ons eens te zijn, dat ook deze, in het buitenland hun motieven zoekende kunstenaars, grootere waardeering verdienen dan hun gewoonlijk te beurt valt. Wie Italië kent en dus niet geneigd is iederen herdersjongen met geitenvellen, mouwvest en bandomkruiste broek, voor een alleronwaarschijnlijkste operafiguur te houden, zal bovendien ook niet gehinderd worden door dien buitenlandschen opschik, die, naar wij gelooven, voor een gedeelte van het kunstlievend publiek wel degelijk een van de oorzaken is waarom men met deze minder „echte" voorstellingen zoo weinig op heeft. Men moet Italië en de Italiaansche kunst kennen, om te weten wat de Nederlandsche waard is en te beteekenen heeft, men moet ze ook kennen, om te begrijpen uit welke mysterieuse toovergrot de ingrediënten afkomstig zijn, die de machtigste magier der geheele wereld: Rembrandt Harmenszoon van Rijn, voor zijn kunst heeft noodig geacht en gebruikt.

Noodiger dan bij eenig ander schilder — men heeft het reeds dikwijls gezegd — is het bij de behandeling van Rembrandt's figuur, dat men zich ook, zij het dan nog zoo kort, rekenschap geve van zijn levensomstandigheden. Als bij alle zeer grooten grijpen leven en werk bij Rembrandt gestadig in elkaar. Hij schildert zich door zijn leven heen, en hij leeft in al wat hij schildert. Geboren, als kind van matig gegoede ouders, in Leiden, dat in het begin der 17de eeuw reeds een stad van geleerden was, opgegroeid onder de leiding o. a. van den sterk

romaniseerenden schilder Lastman, zijn den jongen kunstenaar allerlei elementen toegestroomd, die hem voor zijn geheele leven een algemeene houding en richting bezorgen. Als we den naam Lastman noemen, om kortheidshalve andere meesters, van wie Rembrandt minder wezenlijks heeft overgenomen, hier over te slaan, moeten we tevens denken aan een buitenlander, die rechtstreeks, en middellijk door Lastman, grooten invloed op Rembrandt's wijze van aanschouwen zou krijgen, aan Adam Elsheimer. Elsheimer, die lang in Italië geleefd had en gedurig in aanraking geweest was met schilders van allerlei nationaliteit, ook met Nederlanders, schilderde evenals Lastman landschappen met bijbelsche of mythologische stoffeering, in den stijl, die van Caracci en Caravaggio was afgeleid, maar in nog meerdere mate dan Lastman, placht hij het formaat te verkleinen. Daardoor krijgen zijn stukken reeds iets gedrongens en wordt het geheel intiemer, realistischer dan de decoratief aangelegde Italianen bedoeld hadden. Elsheimer heeft ook sterker dan anderen meegeholpen om den teekentrant van het Noorden van al te strenge kluisters te bevrijden. Zijn in Italië aangeleerde maar zelfstandig vervormde manier, met wat sapverf aan een pennestreek figuren en dingen schetsmatig af te beelden, is dezelfde methode, die Rembrandt genoegzaam voorbereid vond, om er de hoogste mogelijkheden van illusionistischen stijl uit te halen. Maar ook met het noemen van Lastman en Elsheimer, met het aangeven van de Caravaggio-school, waarin men reeds tevoren de effecten van het clair-obscur had bestudeerd, is Rembrandt's vormenschat en werkwijze, Rembrandt's techniek en opvatting geenszins verklaard. Men mag er van begin af aan op wijzen, dat er weinig schilders zooveel van het werk van ouderen uit alle richtingen geprofiteerd hebben als Rembrandt. Albrecht Dürer, Lucas van Leijden, Rafaël, Perzische miniaturen, zijn allen op hunne beurt zijn bronnen geweest. Zijn fantasie heeft

om zoo te zeggen voedsel gezogen uit alle tijden, wier kunstwerken hem in origineel of reproductie toegankelijk geweest zijn. Bij gelegenheid zijn daardoor zelfs allerzonderlingste misvattingen, tengevolge van gebrekkige reproducties, aanleiding geworden tot verrassende visioenen.

Maar dit alles dient wel vooraf even te worden besproken om goed aan te duiden, op welke basis de uiterlijkheden van Rembrandt's kunst staan. De groote beteekenis van den kunstenaar wordt daardoor geenszins benaderd. Nu is het wel een hopeloos werk, om in eenige weinige regels, als ons hier ten dienste staan, over Rembrandt iets nieuws te zeggen, en we willen dat ook zelfs niet beproeven. Voor ons komt het er alleen op aan zijn plaats te midden der door ons beschreven schilderwereld van Nederland te omschrijven en tevens ons, indachtig aan het, in het begin opgesteld, programma met een enkelen blik te overtuigen van hetgeen zijn kunst voor onzen „Bloeitijd" te beteekenen heeft.

Reeds in zijn vroegste werk uit den eersten Leidschen tijd, en vooral uit de dagen, toen hij in 1631 naar Amsterdam verhuisde, is duidelijk te bemerken, hoeveel meer er in dezen jongen man, over wiens schilderdrift en positieve meeningen de bezadigde Constantijn Huyghens het hoofd schudt, droomt en bruist dan in andere beginners, die het later nochtans ver hebben gebracht. Rembrandt is in het geheel geen vroeg rijp genie. Zijn eerste werken, zooals de „Simeon in den tempel" (Mauritshuis) zijn zelfs behoedzaam in taaie verven geschilderd, maar zijn fantasie is hier reeds gaande gemaakt, hoewel nooit gebonden aan de hem omringende werkelijkheid en de voorbeelden, die de kunst zijner leermeesters hem leverden. Hij heeft onmiddellijk, zij het dan ook maar fluisterend, geheimen te openbaren. In het donker zijner schaduwen, wemelt het van vage gestalten, in het goud van zijn licht, tintelt en vonkt een eeuwig-bewegelijke rijkdom, dien andere clair-

obscur-schilders nooit hadden doen vermoeden. En dan, het is alles niet gebouwd, volgens een bekend en goed bevonden schema, hoewel de recepten nog altijd te bespeuren zijn, maar het doet aan, als had deze vreemde kroeskop dit ergers zoo beleefd als hij het schildert. Houdingen en gebaren, gelaatsuitdrukkingen zijn onmiddellijk begrijpelijk en overtuigend, en prenten zich vast in het geheugen van den toeschouwer. Wie zijn zonderling zware waaierachtig gespreide, donkere struweelen ooit heeft gezien, vergeet ze nooit, en al moge hij duizend maal weten, dat men iets dergelijks reeds bij Lastman en Elsheimer vindt, hij zal er steeds van doordrongen blijven, dat deze onwaarschijnlijke vormen, slechts zooals Rembrandt ze geeft, ergens in de wereld mogelijk moeten zijn. Alles, wat onder het bereik zijner handen komt, wordt omgezet, krijgt een nieuwen graad van werkelijkheid of suggestieve droomerij. Zelfs in den tijd, dat hij tusschen 1631 en '35 in Amsterdam een goede reputatie verwierf als portretschilder en dat hij dus, in de oogen der omstanders, voldeed aan zekere eischen van gelijkenis, zooals men die van onderscheidene, bovengenoemde portrettisten placht te verwachten, is er aan die portretten altijd nog iets meer dan die gelijkenis. Een tot nu toe ongekende, blonde helderheid en een kostelijk warm, diep duister moeten voor het toenmalig publiek, verrassend en bekoorlijk zijn geweest. We zullen hier niet trachten werken op te noemen, maar laat een algemeen bekend staal zijner kunst, als de „Anatomie van dokter Tulp" het voorbeeld zijn voor die periode. De gelijkenissen zijn niet uitermate scherp, de karakters niet sterk omlijnd, maar wie had vóór Rembrandt een groep zóó, enkel door werking van licht en schaduw, weten te vormen, tot een volmaakt gesloten geheel. Toch waren die deugden zijner kunst te fijn van aard om lang in trek te blijven. Waar het om schoonheid gaat, gaat het niet om elementaire duidelijkheid, en het is alleszins be-

grijpelijk, dat Rembrandt zich zooveel mogelijk van bestellers heeft los gemaakt, om zijn fantasie vrijen teugel te kunnen laten, toen hij zich, zijn rijkdom overschattend na het huwelijk met Saskia, onafhankelijk waande. Het is evenzeer begrijpelijk, dat de Amsterdamsche burgerij niet meer dezelfde waardeering voor hem koesterde, toen hij in 1642 van een besteld schuttersstuk de „Nachtwacht" maakte. Daar was schoonheid van beweging en pracht van stoffen, schittering van licht en geheimvolle diepte. Maar schoonheid is en blijft door alle tijden voor weinigen, duidelijkheid is voor de menigte. Welnu, hier was de menigte aan het woord en eischte haar recht. Een recht, dat zij gewoon was van menschen als Thomas de Keyser, zelfs van Frans Hals te verkrijgen, wiens genialiteit zij dan nog wel op den koop toe wilde aanvaarden. Van dien tijd af is de breuk met het publiek voor Rembrandt een voldongen feit en voor hem was het een geluk nooit meer op twee gedachten te hinken. Hij maakt geen concessies meer, hij arbeidt, na Saskia's dood, ongestoord door aan de verwerkelijking zijner idealen, die „het herscheppen van al wat er te schilderen was", omvatten: het landschap, het stilleven, het interieur, het genre, de opnieuw doordachte, laat ons liever zeggen, opnieuw doorleefde bijbelsche verhalen, alles trekt hij in zijn kring, en alles ademt nieuw, is begloord en bestraald door zijn hartstochtelijke verbeeldingskracht, als het uit zijn werkplaats komt. Als na 1652 geldzorgen hem bedreigen en in het nauw brengen, als hij in 1656 insolvent verklaard wordt, maken hem deze zware tijden slechts ingetogener en dieper. Zijn verbeelding heeft geen exotische kleuren en stoffen meer noodig, de weleens wat maskerade-achtige, niet door aristocratischen smaak gedempte pronk van bonte kleeren en juweelen verdwijnt; met enkele matte tonen, en wat zonnegloed kleedt hij zijn figuren aan en, wat wij van den etser Rembrandt reeds wisten, dat hij met donker en licht

alleen, alles vermocht te bereiken, wat noodig is om leven uit te drukken, dat zien we nu ook den schilder doen. Als Rembrandt sterft, na een laatste „verademing", zooals men het heeft uitgedrukt, in de periode van de „Staalmeesters" en „de familie" te Brunswijk, waarin voor het laatst een ongelooflijke gesombreerde kleurenweelde heerscht, sterft als verarmd en verlaten grijsaard, dan kan men zeggen, dat door hem, niet alleen de eigenschappen van de Nederlandsche kunst, maar ook die van de geheele Germaansche wereld tot een grootsche apotheose zijn gekomen.

Als eerste deel in een reeks „Historische Karakters" is verschenen:

Dagen en Daden van Admiraal Dubbel Wit

(Witte Cornelisz. de With)

door JOH. H. BEEN. — Tweede Druk. — Met een Portret

Prijs f **1.50** ingenaaid; f **1.90** gebonden

(géén z.g. „jongensboek", zooals de titel licht zou doen vermoeden!)

Dit boek werd door onze Regeering aangekocht voor leger en vloot en door de Maatschappij tot Nut v. h. Algemeen voor haar departementale bibliotheken.

De bekende historicus Dr. H. T. COLENBRANDER schreef aan den auteur: „Uw boek heeft mij al een onderhoudende lectuur verschaft gedurende den avond van gisteren".

Dr. A. KUYPER noemde het: „een interessante studie".

De Avondpost schreef: „De ijverige archivaris van Brielle heeft ons hier op zeer aantrekkelijke wijze het leven geschetst van een der helden uit ons glorietijdperk, dat naar mate men het beter leert kennen ons meer vervult van bewondering en verbazing. Met groote voorliefde, ja met geestdrift heeft de heer Been zijn taak volbracht. Heeft zijn werk uit een historisch oogpunt waarde door de nauwgezette nasporingen en archiefstudie die er aan voorafgingen, de resultaten ervan heeft de schrijver met vaardige hand verwerkt tot een in den besten zin van het woord populair boek".

Groote Mystieken

Een reeks beschrijvingen door Dr. W. J. AALDERS

Per nr. f 0.40 Per complete serie (6 nrs.) bij inteekening f 2.—

In deze reeks verschijnen achtereenvolgens:

I. Augustinus. — II. Ps. Dionysius Areopagita. — III. Bernard van Clairvaux. — IV. Eckehart. — V. Tauler. — VI. Ruusbroec

Augustinus, de groote Kerkvader, de man van het universeel Christendom; Ps. Dionysius Areopagita als vertegenwoordiger van 't Oostersche Christendom, dubbel belangrijk in verband met de opleving der Christen-volken in Oost-Europa; Bernard v. Clairvaux, een der edelste figuren aller eeuwen, als vertegenwoordiger der middeleeuwsche mystiek in Frankrijk; Eckehart die speculatief de mystiek ontwikkelt, voorlooper van de Duitsche wijsbegeerte der 19e eeuw (Hegel e. a.); Tauler, de meer practische, indirect van invloed geweest op de Duitsche reformatie; Ruusbroec de geestelijke vader der geestelijke stroomingen ten onzent en in deze dagen door Maeterlinck opnieuw op den voorgrond gebracht.

GROOTE GODSDIENSTEN

Per nr. f 0.40. 10 nrs. naar keuze f 3.—.

Per serie gebonden f 3.50

In de eerste serie verscheen: 1. Shintô, de Godsdienst van Japan, door Dr. M. W. de Visser. — 2. De Godsdienst van het Oude Egypte, door Dr. P. A. A. Boeser. — 3. Grieksche Religie, door Dr. J. Vürtheim. — 4. Animisme, Spiritisme en Feticisme onder de volken van den Ned.-Indischen Archipel, door Prof. A. W. Nieuwenhuis. — 5. De Godsd. der Babyloniërs en Assyriërs, door Prof. B. D. Eerdmans. — 6. Het Buddhisme, door Prof. J. S. Speyer. — 7. Hindoeïsme, door Prof. J. S. Speyer. — 8. Het Buddhisme in Japan, door Dr. M. W. de Visser. — 9. De Godsdienst van het Oude China, door Henri Borel. — 10. De Keltische Godsdienst in den vóór-Christelijken tijd, door Prof. Edward Anwyl.

In de tweede serie: 1. Romeinsche Religie, door Dr. J. Vürtheim. — 2. De Godsd. der Oude Skandinaviërs, door Prof. R. C. Boer. — 3. De Godsdiensten van Oud-Amerika, door John M. Robertson. — 4. De Godsdienst van Israël, door Prof. H. Th. Obbink. — 5. Het Pantheïsme, door Dr. Louis A. Bähler. — 6. De Islam, door Prof. C. Snouck Hurgronje. — 7. Het Christendom, d. Prof. H. Bavinck. — 8. Het Parsisme (Perzische godsd.), door Prof. W. Caland (met illustr.). — 9. De Islam in Ned.-Indië, door Prof. C. Snouck Hurgronje.

Uitgaven der Hollandia-Drukkerij te Baarn

Groote Denkers

Compleet in 3 deelen à f 2.50 gebonden per deel. — Elk deel in 6 losse stukken f 2.—. Afzonderlijke nrs. (elk nr. één wijsgeer behandelend) f 0.40

GROOTE DENKERS (Wijsbegeerte der Oudheid), door JULIUS DE BOER. (Heraclitus. — Socrates. — Plato. — Aristoteles. — Philo van Alexandrië. — Plotinus).

GROOTE DENKERS (Nieuwere Wijsbegeerte), door JULIUS DE BOER. (Baco van Verulam. — Descartes. — Spinoza. — Locke. — Leibniz. — Hume).

GROOTE DENKERS (Nieuwste Wijsbegeerte), door Dr. A. H. DE HARTOG. (Kant. — Schopenhauer. — von Hartmann. — Fichte. — Schelling. — Hegel).

„De Protestantsche Zending"

Een reeks Monographieën

Per nr. **f 0.40**; per compl. serie van 10 nrs. **f 3.—**; geb. **f 3.50**

Hierin verscheen: I. De Christelijke Zending (Een woord ter Inleiding), door Prof. J. J. P. Valeton Jr. — II. De tegenwoordige toestand der Prot. Zending in Ned. Oost-Indië, door J. W. Gunning. — III. De Positie van den Zendeling in de Inlandsche Maatschappij, door Pastor G. Simon. — IV. De School in het Zendingswerk, door A. Limburg. — V. De Financiën der Zending, door J. W. Gunning. — VI. De Medische Zending, door J. W. Gunning. — VII. Regeering en Zending, door J. W. Gunning. — VIII. De Opleiding onzer Zendelingen, door Dr. A. M. Brouwer. — IX. De invloed der Zending op maatschappelijke toestanden, door J. W. Gunning. — X. De Inlandsche Christenen, d. J. W. Gunning.

Uitgaven der Hollandia-Drukkerij te Baarn

„Uit Zenuw- en Zieleleven"

Uitkomsten van Psychologisch Onderzoek

Prijs per nr. **f 0.40** 10 nrs. naar keuze **f 3.—**

Elk nr. vormt een op zich zelf staand geheel

In de eerste serie verscheen: 1. Genie en Waanzin, door J. van Deventer Szn. — 2. De Oorzaken van Degeneratie, door Mr. H. Verkouteren. — 3. Over de mogelijkheid van Telepathie (Gedachtenoverdracht), door Is. Zeehandelaar Jbzn. — 4. Abnormale Karakters, door Prof. J. L. A. Koch. — 5. Grepen uit de praktijk van het Onderwijs en de Opvoeding betreffende Achterlijke Kinderen, door S. Wiersma. — 6. Ervaringen uit de bijzondere Strafgevangenis te 's-Hertogenbosch, door Dr. J. Casparie. — 7. Over het Bewustzijn, door Dr. C. J. Wijnaendts Francken. — 8. De Neiging tot het eigen geslacht (Homosexualiteit), door Mr. G. Helpman. — 9. Alcoholisme, Tuberculose, Syphilis, door Joh. H. van Breukelen. — 10. Zwakzinnigheid, door E. J. Swaep (Dir. Tuchtschool)

In de tweede serie: 1. Het Onder-Bewustzijn, door J. P. F. A. Noorduyn. — 2. Liefde en Psychose, door Dr. Georg Lomer. — 3. De Zoogenaamde „Strenge" School, door Dr. F. M. Cowan. — 4. Over de Gewaarwording, door Dr. D. Schermers. — 5. Inbeelding als Ziekte-oorzaak, door Dr. J. Borst. — 6. De Nerveusiteit van het Kind, door J. P. F. A. Noorduyn. — 7. De Lotgevallen onzer Erfelijke Eigenschappen, door A. M. Benders. — 8. De Toevalziekte en hare uitzichten, door Dr. L. J. J. Muskens. — 9. Freud en zijn School. Nieuwe Banen in de Psychologie, door Dr. A. W. v. Renterghem. — 10. Alcoholisme en Erfelijkheid, door Dr. C. G. Bolten.

In de derde serie (tot heden): 1. Mr. G. Helpman, De psychische en Physische invloed van de Moeder op het ongeboren Kind.

Uitgaven der Hollandia-Drukkerij te Baarn

DE LETTERKUNDE

door

Dr. A. VAN DER HOEVEN

Leeraar aan het Chr. Gymn. te Utrecht

Het kon wel niet anders, of een zoo opgewekt, vol en rijk leven, als dat van ons volk in zijn gouden eeuw, moest zich ook uiten in een krachtigen bloei van de kunst des woords. Deze bloei was in het voorafgaand tijdperk voorbereid. De Renaissance, de Hervorming, de Vrijheidsoorlog, het verkeer (ook geestelijk) met andere natiën hadden op de ontwikkeling van ons volk en op de afschaduwing daarvan, zijn letterkunde, een machtigen invloed gehad, die in de zeventiende eeuw nog krachtig nawerkte. Eene nieuwe tijd was aangebroken in het leven van den Noord-Nederlander, die zelf in meer dan een opzicht een nieuw mensch geworden was.

Bij deze metamorphose werkten genoemde factoren niet alle even sterk. Op onze letterkunde kreeg de Renaissance een overwegend gezag.

De studie der herleefde Oudheid had hier te lande een ongemeenen opgang gemaakt. Allerwegen waren Latijnsche scholen verrezen, bezocht door honderde leerlingen. Aan de Leidsche Universiteit stond de Klassieke Philologie in haar zenith. Zij verspreidde haar licht tot ver over de grenzen der Republiek. Geen Hollandsch letterkundige was in de eerste helft der zeventiende eeuw zoo hoog geëerd

[1]) Voor dit overzicht is met dank gebruik gemaakt van de standaardwerken uit den laatsten tijd: Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde en Te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde.

in geheel Europa als haar hoogleeraar Daniël Heinsius.

Eene heilzamen invloed oefende deze Renaissance op de letterkunde in de volkstaal, zoowel formeel als materieel. De taal werd een voorwerp van ernstige studie; de taalverbastering werd gelukkig gestuit, de kunstvorm verfijnd, de kunstgedachte verrijkt. Bezielend heeft de kennismaking met de klassieken gewerkt, doch bij al dit licht moet ook op schaduw, zwarte schaduw gewezen. De nationale, middelnederlandsche kunst, werd in een hoek geduwd, het volksaardige voor het vreemde verwaarloosd. Naar oorspronkelijkheid werd niet gestreefd; de Ouden, vaak één ouden auteur, nabij komen, was het doel, dat zich de meeste schrijvers stelden. Bij voorkeur werden Latijnsche schrijvers van den tweeden rang bestudeerd, als de bijna afgodisch vereerde, gruwel-treurspeldichter Seneca, wiens voorbeeld veel kwaad gedaan heeft; de groote Grieksche tragici liet men rusten. Vooral na het midden der zeventiende eeuw stelden velen zich tevreden met een oppervlakkige navolging der klassieke taal en vormen, der godennomenclatuur vooral, alsof dit eenige kunstverdienste had. Dit mode-klassicisme heeft doodend op de kunst gewerkt. Dat Erasmus bij monde van een der gasten in zijn „Convivium religiosum" in verrukking uitroept: „Heilige Socrates, bid voor ons" is echt; maar b.v. dat Houwaert in zijn „Pegasides Pleyn ofte den Lusthof der Maechden" het heeft over „Jovem den hooghen, lieven Godt" en als hij vertelt, hoe hij door 't springen van een kruittoren ernstig bedreigd werd door groote steenen, zegt „maar Jupiter, houwende sijn moghende hant voor mij, hiel van 't gheschut de weghen vrij" is waardelooze namaak.

Tot dichters in het Latijn en tot voorgangers in de klassieke wetenschap werd te hoog opgezien. Niet Vondel gold omstreeks 1640 voor den grootsten dichter, maar Van Baerle, omdat deze Latinist was. Een brief over den dood zijner vrouw was dezen een oefening op het

stuk van Latijnsche droefheid. Zoo schaadde de zucht tot navolging de natuurlijke, waarachtige uiting van het gevoel.

Centrum van het letterkundig leven in Noord-Nederland was in het gouden tijdperk Amsterdam, toen meer de hoofdstad, dan sedert het officieel dezen naam voert. Hier openbaarde zich in het begin der eeuw het nieuwe leven in oude vormen, nl. in de rederijkerskamers.

In de Oude Kamer, met de zinspreuk: In Liefde Bloeiende en den Egelantier in haar blazoen, ontmoetten elkaar de jonge oud-Amsterdammers, die voelden voor wetenschap en kunst. Hier ontwikkelden zij zich in de „moderne" richting, hun gewezen door oudere leden, als de schrijver van den „Hertspieghel", Hendrik Spieghel, de ernstige humanist en de levenslustige Roemer Visscher, en werd bij hen die liefde voor een rijke, krachtige, zuivere moedertaal aangekweekt, waarvan de werken van Breeroo en Hooft getuigenis afleggen. Maar nog aangenamer en leerzamer was hun de omgang met laatstgenoemde en diens aantrekkelijke en begaafde dochters in het „saligh Roemershuijs" in de jaren voor 1620, bij velen hunner als een gulden tijd in herinnering gebleven.

Dit mocht het geval niet zijn bij Gerbrand Adriaensz. Bredero, die reeds in 1618 overleed. Zoon van een rijken poorter kreeg hij een goede, schoon niet klassieke opvoeding. Reeds vroeg openbaarde zich zijn kunstaanleg. Hij werd schilder en zijn penseel bracht hem zoet gewin op. Hij leefde dapper mede het vroolijke, wel al te jolige en onbezorgde leven van zijn vrienden in taveernen en kaatsbanen, maar was in 1613 ook een gezien en om zijn kunst gewaardeerd lid der Oude Kamer en opgenomen in den kring van den ouden Roemer.

Dit verkeer met de geestelijke aristocratie van Amsterdam is echter niet in alle opzichten gunstig voor de ontwikkeling van zijn talent geweest. Het volksleven is zijn element. Dit nam hij met scherpen kunstenaarsblik waar; het echt

komische daarin viel hem op en met zijn plastisch talent wist hij het waargenomene voortreffelijk natuurgetrouw weer te geven. Hierin ligt zijn kracht. Als tooneeldichter debuteerde Bredero met romantische spelen, waarvoor Spaansche ridderromans de stof leverden; tragi-comedies, wegens de vermenging van droevige ernst met triviale gekheid. Zulke stukken, met veel handeling en afwisseling van tooneel maar zonder diepgang, werden in die dagen met succes vertoond. Iets eigens bezitten Bredero's drama's niet, dan alleen in de komische tusschenspelen, tooneeltjes uit het volksleven, in platte volkstaal maar tintelend van geest, die met de ridderwereld der Hidalgo's de scherpste tegenstelling vormen.

Op deze drama's volgden kluchten, gedramatiseerde anecdoten, verwant met de „cluyten" der 16e en 15e eeuw, doch boven deze uitmuntend in levensvolheid en karakteristiek. Breero's blijspelen: „Het Moortje" (1616) en „De Spaansche Brabander" (1617) sluiten zich hierbij aan. In het eerste heeft hij getracht den „Eunuchus" van Terentius, dien hij uit een Fransche vertaling kende, om te werken tot een Hollandsch stuk. Dit was te hoog gemikt. Doch moet de komedie als geheel niet geslaagd heeten, verschillende tafereeltjes er in, uit het Amsterdamsche drukke leven van zijn omgeving als gegrepen, geven ons Bredero te zien in zijn kracht als schilder-dichter en karakterteekenaar. Wat hij als zoodanig vermag, toont hij ten volle in zijn meesterstuk: „De Spaansche" (d. i. aan het Spaansch ontleende) „Brabander". Hiermede was hij gelukkiger in de keuze van zijn stof. Aan den bekenden Spaanschen schelmenroman „De lotgevallen van Lazarillo de Tormes" ontleende hij zijn hoofdpersonen, die door hem verder op uitnemende wijze genationaliseerd werden en omgeven door een reeks van voortreffelijk geteekende bijfiguren van eigen vinding. Dramatische ontwikkeling is er weinig in. De intrige is zeer eenvoudig. Zij ontstaat door de tegenstelling

van Lazarillo, den bedeljongen en den trotschen, verwaanden, maar doodarmen edelman, bij wien hij in dienst is. Meesterlijk is de omvorming van Lazarillo in Robbeknol, den nuchteren Amsterdamschen straatjongen, en van zijn heer in Jerolimo, een naar Holland gevluchten kalen, hoovaardigen Brabander, een type van dat slag van emigranten uit het Zuiden, dat in Amsterdam tot ergernis van de oud-ingezetenen nog een hoogen toon wilde voeren.

Eerst na Bredero's dood verscheen volledig zijn: „Boertigh, Amoreus en Aendachtigh Groot-Liedtboeck". Het was een der vele liedboeken, die in die dagen uitkwamen. Er werd toen blijkbaar meer gezongen dan tegenwoordig. Ernst en scherts vindt men in die bundels volkspoëzie, welke vaak zeer mooie liederen bevatten, naast elkaar. Ook Breero's verzameling biedt rijke verscheidenheid naar inhoud en vorm. Boertig heeten met het volste recht verschillende tooneeltjes uit het boerenen minneleven, door den jongen kunstenaar met zijn kostelijk humoristischen aanleg zoo juist gezien en natuurlijk weergegeven. Ik herinner slechts aan de samenspraak van dat verliefd oud-bestevaartje, die een jong meisje vrijt, van wie hij telkens ten antwoord krijgt: „dat jij zoekt, zoek ik mee".

In de amoreuse liederen moge Breero soms offeren aan de mode van klassiek willen doen, wat hem gemaniereerd doet zijn, ook een sonnet als het bekende „Vroegh in den dageraet de schoone gaet ontbinden, Den Gouden blonden tros, Citroenich van coleur", enz. komt voor onder zijn kunstpoëzie. Zijn jolijt en zijn weemoed, zijn geloof en zijn strijd, de hoop en de teleurstelling van zijn door vrouwelijk schoon zoo licht ontvlamd gemoed heeft de dichter in zijn liederen uitgezongen. Nu eens zingt hij:

„Wie bovenal zijn Godt bemint, Zijn Godt in alle dinghen vindt; Wie yet meer wil verkiesen, sal Godt in al verliesen"; dan weer dicht hij, als vaandrig voor zijn vendel, vermoedelijk bij een samenkomst met de Haar-

lemsche schutterij, het drinklied: ,,Haerlemmer drooghe harten nu, Komt toont hier wie ghij zijt, Wij Amsterdammers tarten u te drincken eens om strijd", enz. Zijn leven lang kon hij zingen, dit scheen niet te kunnen verkeeren:

„De Minne, die in mijn hartje leijt, Die sal niet eijnden noch sterven, Al schijntet dat ick door teghenheyt, Mijn lief sal moeten derven".

In aanleg nauw-verwant aan Bredero was zijn vriend Jan Janszoon Starter (1594-1628), wiens ouders, Engelsche hervormingsgezinden, die de geloofsvervolging in hun vaderland ontvlucht waren, zich in Amsterdam gevestigd hadden. Omstreeks 1612 was hij lid van den Egelantier, doch in 1614 trok hij naar Leeuwarden, waar hij zich vestigde als boekverkooper-uitgever en weldra een zekere bekendheid verkreeg als poëet. Door gelegenheidsgedichten en niet het minst zeker door zijn: ,,Nieu-Liedeken tot Lof van Vrieslandt" trachtte hij de Friezen voor zich te winnen, ook om den broode. Onder de zinspreuk: ,,Och, mocht het rijsen" richtte hij de eerste rederijkerskamer in die provincie op, waarvoor hij behalve een operette (de eerste in onze taal) een paar stukken en kluchten schreef in den trant van die van Breero, doch zwakker en nog meer dan die soms de grenzen der welvoegelijkheid overschrijdend. Geen wonder, dat de predikanten zich verzetten tegen het ,,ageren der Rhetorisyns". De Kamer mocht niet rijzen, maar verdwijnen en in 1620 vertrok ook Starter naar Franeker, waar hij zich als student in de rechten liet inschrijven. Fortuinlijk ging het hem daar ook al niet. In het volgend jaar keerde hij naar Amsterdam terug, zijn gezin in de moeilijkste omstandigheden achterlatend.

Hier vond hij met zijn werk bij de oude kennissen en kunstbroeders een uitnemende ontvangst. Van zijn „Friesche Lusthof", zijn bundel liederen (deels met Engelsche reminiscenzen) verscheen binnen een jaar een tweede druk.

Eenige kunstlievende kooplieden sloten met hem een contract, waarbij zij zich verbonden hem een vast honorarium (f 12 per week) uit te keeren, mits hij in de stad bleef en hun tegen vaste prijzen liedjes (à f 2) en bruiloftsdichten (à f 6) leverde. Ook de overheid van land en steden beloonde hem voor zijn eerdichten. Toch scheen op den duur hem Amsterdam te klein en het leven daar te eentonig te worden. Liever de wijde wereld inwillend, volgde hij den veldheer Graaf Ernst van Mansfeld bij diens terugtocht naar Duitschland (1626). Daar is hij, niet bestand tegen het vermoeiende soldatenleven, twee jaar later bezweken. Zijn dichterroem berust op menig welluidend, als taalmuziek in de ooren klinkend lied, getuigend van zijn heerschappij over taal, rhytme en rijm.

Bredero en Starter waren populair, in hun kring en daarbuiten. Niet in die mate zal hij dit geweest zijn, die en in invloed en in ontwikkelden aanleg beiden overtrof, Pieter Corneliszoon Hooft (1581—1647). Reeds voor het begin der zeventiende eeuw was deze lid der Oude Kamer geworden, op het voorbeeld van zijn vader, den welbekenden invloedrijken burgemeester Cornelis Pieterszoon Hooft, ,,een hooft vol kreucken, een geweten sonder rimpel", die door de beschaving van zijn geest, door zijn studie van het Latijn onder de meest ontwikkelde kooplieden dier dagen mocht gerekend worden. Reeds op zeventienjarigen leeftijd schonk de jonge Hooft aan den Eglantier zijn eerste treurspel: ,,Achilles en Polyxena". Toch was hij door zijn vader niet voor de studie bestemd, maar voor den handel. De oudste zoon moest in de bloeiende zaak komen. Als hij het groot-school (gymnasium) heeft afgeloopen, gaat hij volgens de gewoonte dier dagen een paar jaar op reis tot vermeerdering van zijn wereld- en menschenkennis en om de noodige ervaring van den groothandel te krijgen. Een jaar is hij in Frankrijk, doch van veel meer beteekenis, zoo niet voor den koopman dan toch

voor den kunstenaar, werd hem het tweejarig verblijf in Italië. Daar was hij in de gelegenheid van de oudere en de jongere kunst in al haar uitingen te genieten. Hoe werd zijn vereering voor al wat schoon is in leven en kunst, daar versterkt. Dat beloofde land der kunst heeft op hem een indruk gemaakt voor zijn leven, zoodat Hooft de meest typische vertegenwoordiger der Renaissance in onze Letterkunde geworden is. Maar bij zijn terugkomst (1601) kwam de gedachte, dat hij zou gaan studeeren nog volstrekt niet in de familie Hooft op. Het wordt September 1606, eer de jonge Hooft het kantoor van zijn vader mag verlaten om zich te laten inschrijven te Leiden als student in de Letteren en in de Rechten. Na zijn studietijd wacht den talentvollen jurist een schitterende positie Op voordracht van de Staten van Holland benoemt de stadhouder hem in 1609 tot Drost van Muiden, Baljuw van 't Gooiland, Hoofdofficier van Weesp en Weespercarspel, welke waardigheid tot dien tijd slechts aan leden van den adelstand is ten deel gevallen.

Zoo betrekt hij in de zomermaanden het door hem beroemd geworden kasteel te Muiden; aanvankelijk als eenzaam slotvoogd, zonder vrouwe, doch reeds het volgend jaar doet Christina van Erp haar intocht als drostinne. Gelukkige jaren volgen nu. De ambtsbezigheden laten altijd nog wel plaats voor vriendschap en letterkunde, in zijn huis vaak samengaand. Doch omstreeks 1624 kentert het getij, de eene slag volgt op den anderen. Hij verliest een deel van zijn fortuin; in zeventien maanden ontvallen hem zijne beide zoons en zijn vrouw. Hij is pijnlijk getroffen, doch schikt zich weldra in 't onvermijdelijke; immers „'t gaet al so het moet". Bij dit stoïsch determinisme zocht hij toen, evenals in andere omstandigheden des levens, berusting en troost.

Hooft's weduwnaarsdroefheid duurde maar een jaar. Reeds in 1625 tracht hij, als een galant jong ridder, het

hart te veroveren eener schoone, maar „'t hailighjen, daer ick by zweere", de bekoorlijke brunette Suzanna van Baerle, geeft de voorkeur aan een anderen dichter, vijftien jaar jonger, Constantijn Huygens.

De drost maakt na korten tijd dichterlijk het hof aan een andere brunette, het mooie weeuwtje Leonora Hellemans, wie hij toezingt: „Leonor, mijn lieve licht, Voor uw oogh de zonne swight Met haer' blonde straelen, Die gansch niet in mijn gezicht Bij zijn glory haelen. 'Lieve Leonor, ghij moort 'T harte, dat u toebehoort Met die lieve lonken, Zoo mij niet een troostigh woordt Komt in 't oor geklonken. Houd uw' eighen slaef te rae; Zaeligh kunt gh'hem maken drae, Zoo ghij maer laet slippen Op zijn beed' een gunstig jae Uyt die lieve lippen".

Dit beslissend ja liet zich lang wachten. Hooft was geen lid der kerk, was libertyn, en dat was voor de weduwe een bezwaar. Doch ten slotte geeft zij toe; in November 1627 wordt het huwelijk ingezegend door Ds. Smout, wat stellig een concessie van Hooft mag heeten.

Het Muiderslot krijgt weer een beminnelijke gastvrouw, wordt nog meer dan vroeger een Hollandsche salon littéraire en blijft dit tot den dood van den dichter in 1647.

Uit Hooft's Brieven, van beteekenis beide om vorm en inhoud, kunnen wij ons een denkbeeld maken van den hoffelijken toon, dien de gastheer in dien kring wist te bewaren. Mannen en vrouwen van verschillenden stand en onderscheiden levensbeschouwing waren daar welkom, als zij zin voor kunst of wetenschap hadden en behagen schiepen in eene ongemeene conversatie. Was men niet samen, dan zond men elkaar vaak zijn werk met verzoek om critiek. Zeer geziene leden waren de kundige professoren van het Athenaeum, de orakels der Amsterdamsche schrijvers en dichters, Caspar van Baerle, de vermaarde „semipaganus-poëta", en Isaäc Vossius, van wien Vondel het bekende getuigenis gaf: „Al wat in

boecken steeckt, is in dat hooft gevaren". Maar geen gasten waren meer welkom, dan de dochters van den ouden Roemer. Mocht de „wijze Anna", de vereerdster en volgelinge van Cats, zich na haar trouwen weinig meer laten zien, de hoogstbegaafde en veelgeprezene, bekoorlijke Tesselschade, vertoonde zich meer, ook na haar huwelijk in 1623, waarbij Huygens, Hooft en Vondel tegenwoordig waren. Vooral toen zij in 1634, na het overlijden van haar echtgenoot, naar Amsterdam was teruggekeerd, bekleedde zij in den kring een bijzondere plaats. Geen wonder dat Van Baerle, weduwnaar geworden, haar als echtgenoote begeerde. Doch hij mocht evenmin slagen als vele jaren vroeger Breero.

Om Hooft's woordkunst naar waarde te schatten, hebben wij te letten op zijn lied, zijn drama en zijn proza. In tal van liederen van liefde en min komt zijn lyrisch talent aan den dag, ontwikkeld in de school der Italianen. Liefde is voor hem de meer ideale verhouding, zooals hij die bij Petrarca en Dante had leeren kennen, hooger dan gewone hartstocht. „Het lijf omhelsen moet bij 't sielvermengen swichten: voor overst ken ik Liefd', acht Mins vermeugen cleen", doch hoezeer hij naar die ideale liefde gestreefd moge hebben, in werkelijkheid blijven ook bij hem „liefd' en min aan een vertuyt".

Hooft, er naar strevende het vormschoon der Italianen nabij te komen, schept zich een eigen taal, die in klank, rhytme en beeld voldoet aan zijn hooge eischen. Meer tot het lied met zijn luchtigen dans van woord en melodie dan tot het sonnet voelt hij zich aangetrokken. Echter heeft hij ook in dezen vorm een juweeltje kunnen geven als het Klinkdicht op den Tijd.

Met zijn „Achilles en Polyxena" en zijn „Ariadne". van Seneca's geest doortrokken, bracht Hooft het klassiek treurspel ten tooneele. Dit was niet het eenige nieuwe van zijn optreden. De pastorale introdu-

ceerde hij, toen hij in 1605 zijn „Granida" gaf. Het thema: de verheerlijking van het landleven onder een eenvoudig volk, door de cultuur nog niet verdorven, tegenover den dwang en de onnatuur van het leven aan het hof, had hij in de Italiaansche Letterkunde leeren kennen. Aan Guarini's Pastor Fido herinnert het voorspel, met het bekende begin: „Het vinnig straelen van de son Ontschuil ick in 't bosschaadje. Indien dit bosje klappen kon, Wat melde 't al vrijaadje?" enz. De stof van het verdere verhaal ontleende de schrijver aan Sidney's „Arcadia".

Het zijn vooral de lyrische partijen, die dit stuk aantrekkelijk maken.

Zangerig schoone gedeelten ontbreken ook niet in Hooft's historische stukken: „Geeraerdt van Velsen" (1613) en „Baeto" (1616), doch als drama's beschouwd, staan zij niet hoog. Hooft's plastisch vermogen was niet sterk genoeg om zelfstandig zulk een stof tot een kunstgeheel te verwerken. Zijn woning inspireerde hem bij de keuze, zijn vrijheidsliefde en staatkundige richting bij de bewerking van den „Geeraert van Velsen". Floris V is hem, in aansluiting aan een oud volkslied, een tyran; Van Velzen is wraakzuchtig uit wrok; hij gaat tragisch onder, omdat hij eigen rechter wil zijn en niet luistert naar den raad van Gijsbrecht van Aemstel om den graaf door edelen en steden, bij wie de opperhoogheid berust, te doen berechten. Droomgezichten en toovertooneelen nam Hooft over van zijn klassiek voorbeeld; allegorische figuren, o. a. de Vecht, die Amsterdam's roem profeteert, van de Rederijkers; een en ander niet tot verhooging van de waarde van het stuk.

Overeenkomstig de voorstelling in Tacitus' Historiën laat Hooft in zijn „Baeto oft Oorsprong der Hollanderen" de Batavieren uit het land der Catten optrekken en een nieuw vaderland vinden aan de oevers van Maas en Rijn. Hij schept een held Baeto, die, om aan

de lagen van zijn stiefmoeder te ontkomen en den burgeroorlog te vermijden, met zijn volgelingen als ballingen het land verlaat. Ook dit stuk, met zijn magische tooneelen en zijn verschijningen is ontworpen naar het model van Seneca. Doch er zijn twee meesterlijke reizangen in, beide een rei van maagden, die het ongeluk der vertrekkende ballingen betreuren, beginnende „O, soete maeghschap, o treckende bloet!" en „Wien sit de wreedtheijdt in 't gebeent".

De bijval, die aan de kluchten en blijspelen van Bredero geschonken werd, zal bij Hooft het denkbeeld hebben gewekt zich ook eens aan een comedie te wagen. Hij koos de „Aulularia" van Plautus, om die naar „'s landts ghelegtenheijt te verduijtschen". Een gelukkige keuze. De hoofdpersoon bij Plautus, de vrek, die een pot met gouden munten toevallig terugvindt, levert een komische figuur op voor alle tijden en plaatsen. Hooft kweet zich uitnemend van zijn taak. Binnen negen dagen zette hij de „Aulularia" om in een echt nationaal stuk. Zijn bewerking, de „W a r e n a r", met inleiding en slot van eigen vinding doet voor Molière's „L'Avare" niet onder; overtreft niet zelden het origineel. De Renaissance-dichter openbaart hier een tot nog toe ongekende zijde van zijn talent. Zelf beschouwde hij zulk werk, evenals later Huijgens, slechts als een grap.

In de laatste twintig jaar van zijn leven liet de dichter Hooft zich bijna niet meer hooren, al toonde hij zich in de „K l a c h t e d e r P r i n s e s s e v a n O r a n j e, over 't oorloogh voor 's Hartoghenbosch" (1629) nog eens in zijn volle kracht.

Reeds van 1618 af had hij zich tot het geschiedkundig proza gekeerd en als vrucht zijner studie gaf hij in 1626 een levensbeschrijving van den Franschen koning uit. Toen in 1638 een herdruk hiervan verscheen, kwam bij hem de gedachte op, zich door dit werk de orde van St.

Michiel en de verheffing in den adelstand te verwerven. Maar niet meer dan „quelques dix ou douze cents franqs... pour ne payer trop cher ma propre vanité" had hij er voor over. Afwijkend van zijn gewoonte, vroeg hij aan Huijgens een Fransch en aan Barlæus een Latijnsch lofdicht voor de uitgave, en zoo werd deze in fraai gebonden exemplaren gezonden aan Lodewijk XIII, Richelieu, e. a. Een paar familieleden, gezanten te Parijs, brachten de zaak in orde. Hooft ontving het gewenschte brevet en de ridderketen.

In dezen tijd had hij ook tien boeken voltooid van zijn hoofdwerk, waarvoor zijn „H e n d r i k d e G r o o t e" slechts een vooroefening was, nl. zijn „N e d e r l a n d s c h e H i s t o r i ë n". Dit eerste deel, aanvangend met den afstand van Karel V en eindigend met den moord van Willem van Oranje, verscheen in 1642, toen Hooft reeds aan het vervolg was begonnen, dat, breeder opgezet, bij zijn dood nog niet verder af was dan tot 1587.

Hooft's voorbeeld voor zijn historiestijl was de Latijnsche geschiedschrijver Tacitus, wiens werken hij twee-en-vijftig maal las en ook vertaalde. Diens kortheid, gedrongenheid vinden wij ook bij Hooft. Dit vergemakkelijkt het lezen niet, waarop toch al de vele neologismen storend werken. Maar die nieuwe woorden zijn slechts de in het oog vallende bewijzen voor de teedere zorg, door den auteur besteed aan zijn kernachtige, krachtige taal.

Wil men Hooft's proza, zoo aanschouwelijk en levendig van voorstelling, als kunstwerk waardeeren, behoeft men de lezing er van slechts af te wisselen met de lectuur van Bor of van Van Meteren. Geen prozawerk uit onze Oude Letterkunde vereenigt een zoo grooten rijkdom van inhoud met zooveel kunst van individueele taal en stijl.

Het is hier niet de plaats dezen Spieghel Historiael van historisch standpunt te bezien, maar dat Hooft er het meest toe bijgedragen heeft om de epische overlevering te vormen, die aangaande den tachtigjarigen oorlog bij ons

heerscht, dat feit alleen reeds is voldoende om te bewijzen, dat de „Nederlandsche Historiën" een kunstwerk is van de grootste waarde (Te Winkel).

In zijn jongere jaren had Hooft aan het opgewekt letterkundig leven in de hoofdstad ijverig deelgenomen. Hij, de geziene burgemeesterszoon, werd, als later Vondel, eenigszins als de officieele dichter van Amsterdam beschouwd. Toen in 1608 het eerste heldenpraalgraf in de Oude Kerk verrees, dichtte hij hierbij op verzoek der Regeering dit uitnemend epigram: „Heemskerk, die dwers door 't ijs en 't ijzer darde streeven, Liet d'eer aen 't landt, hier 't lijf, voor Gibraltar het leeven". Ook in de Oude Kamer bekleedde hij een voorname plaats. In 1613 werd door hem een nieuw reglement voor haar ontworpen, om haar op te heffen uit den gezonken toestand, waarin zij geraakt was. Minderwaardige leden, Breero noemt ze „bengels woest en grootse gecken", wilden het hoogste woord voeren; bij kan en kroes werd de kunst vergeten. Door het krachtig optreden der betere elementen is er, mag men aannemen, gedurende eenige jaren verbetering gekomen. Aan Hooft, Breero en Samuel Coster, bekend geneesheer en vooruitstrevend kamerlid, dankt de Egelantier een, zij het ook kort, tijdperk van bloei, van 1613 tot 1617. Hun spelen en kluchten, vooral die van Breero, trokken zulk een menigte bezoekers, dat bv. tusschen 1 Juli 1615 en 1 April 1616 een nettowinst van tweeduizend gulden kon overgedragen worden aan het Oude-mannenhuis, wat, gezien het entree van vijf-en-twintig cent, een aanzienlijk bedrag is. Dit succes werd behaald trots de concurrentie, die er toen op tooneelgebied heerschte. Om niet te spreken van de Engelsche komedianten, die met hun vermakelijke stukken velen trokken, daar was de Brabantsche Kamer „'t Wit Lavendel", gesteund door de talrijke emigranten uit het Zuiden, die zulk een belangrijk deel der bevolking vormden. Zij hield in 1613 nog een landjuweel, waarbij dit alleen

opvalt, dat de Kamers elkaar opwekken: „Neerduytsche spraeck met zoet vermaeck wilt reyn verhaelen". Het loffelijk streven van de Oude Kamer naar taalzuivering vond dus ook buiten dezen kring gelukkig weerklank. De verhouding der beide Kamers was niet altijd vriendschappelijk, evenmin als die tusschen de oude en nieuwe ingezetenen.

Het tooneel van de Lavendel stond sterk onder Franschen invloed; vooral Du Bartas was een gevierd voorbeeld. De stukken, er vertoond, waren stichtelijk, Bijbelsch vaak, aansluitend aan de ouderwetsche mysteriespelen.

Een gansch andere richting vertegenwoordigde „Ridder" Theodoor Rodenburg, een eigenaardige verschijning in de Amsterdamsche tooneelkringen. Geboren uit een vermogende, oud-Amsterdamsche familie, werd hij, evenals Hooft, opgeleid voor den handel. Ook hij reisde voor zijn vorming in Portugal en Italië, en toen deze was voltooid, viel het hem niet moeilijk, dank zij zijn energie en taalkennis (hij schreef en sprak Latijn en bovendien beheerschte hij een zevental moderne talen) om tot gemachtigde of diplomatiek agent van verschillende handelssteden te Madrid, Brussel of elders benoemd te worden. Van 1616 tot 1619 was hij te Amsterdam en trad daar op als grand seigneur, die verbaast door zijn veelzijdige kennis, vooral van buitenlandsche letterkunde. In den kring der Oude Kamer wilde hij niet alleen door zijne voorname persoonlijkheid heerschen, maar ook als tooneeldichter boven allen uitmunten. In de jaren 1617 en 1618 zagen niet minder dan elf drama's van hem het licht. Geen wonder dat men sprak van den dozijnwerker, den reuzenrederijker. Alles was er in deze stukken op aangelegd, om aan den niet fijnen smaak van het publiek te voldoen. Er is handeling, afwisseling, pakkende tegenstelling in, naast bespiegeling en leering. Muziek, zang en

dans moesten de aantrekkelijkheid er van verhoogen. Oorspronkelijk werk leverde Rodenburg even weinig als zijn tegenstanders. Het waren vooral de in de hoogere Spaansche kringen spelende stukken van Lope de Vega, die door hem op het tooneel gebracht werden. Breero noch Coster konden den opgang, dien de „glorieuse grootspreker" maakte, zetten. Fel en grof gingen zij tegen hem te keer. Zij mochten hem zijn onkunde in de theorie, in spelling en spraakkunst verwijten, Rodenburg, die voor wetten en regels op taal- en letterkundig gebied heel weinig voelde, ging zijn gang en betaalde zijn vijanden niet met gelijke munt.

De strijd met Rodenburg's persoon en inzicht heeft zeker er toe bijgedragen, dat Coster met Breero en Hooft besloten in 1617 een anderen koers in te slaan. Het bleek hun duidelijk, dat zij in de verouderde inrichting eener rederijkerskamer hun doel, de ontwikkeling der burgerij in hun geest, niet zouden bereiken. Wilden zij hun invloed houden en versterken, dan moesten zij de burgerij meer geven dan de Egelantier vermocht te doen. Actief als hij was, kocht Coster een erf op de Keizersgracht en stichtte daar in Augustus 1617 de Eerste „Duytsche Academie", naar het voorbeeld van de Florentijnsche instelling van dien naam. Zij zou een school zijn voor Hooger Onderwijs, en dit zou gegeven worden in de moedertaal; tevens zouden er dramatische vertooningen gehouden worden. Coster en de zijnen beoogden, wat wij zouden noemen university-extension; vandaar reeds vroeger het verzoek der Oude Kamer aan de Curatoren der Leidsche Hoogeschool, om de colleges in de volkstaal te doen geven.

Het begin der Academie was voorspoedig. De opvoeringen van Hooft's Warenar en van Breero's Spaansche Brabander waren een schitterend succes; de lessen in Arithmetica en in Hebreeuwsch trokken honderde studenten.

Doch slechts eenige maanden zou deze voorspoed duren. In een gelegenheidsstuk, op den tweeden jaardag der nieuwe inrichting vertoond, kwamen de Muzen, behalve Melpomene en Thalia, met een slot op den mond ten tooneele. De Amsterdamsche kerkeraad en de dragers der officieele wetenschap hadden bij de Vroedschap aangedrongen op de sluiting der school en deze had toegegeven. De kerkeraad had begrepen, dat het er om ging bij wie de geestelijke leiding zou berusten. Het stond Calvinisme tegenover Humanisme en in de toekomst wellicht de Gereformeerde Leidsche Hoogeschool tegenover de Libertijnsche Academie. Eerst na dertien jaar van strijd zou de hoofdstad haar stedelijk Athenaeum Illustre krijgen, ingericht bijna geheel volgens het plan door Coster voor de Academie ontworpen, waar wel onderwijs zou gegeven worden in vrijzinnigen geest, doch in 't Latijn. De Academie moest zich dus bepalen tot het spelen van stukken, wat de Regeering haar niet heeft belet, al bleef de kerkeraad ook hierop aandringen.

Het tooneel was voortdurend het Consistorie een doorn in het oog. Hierbij moet in aanmerking genomen worden, dat het in het leven der Amsterdamsche burgerij een veel grooter plaats besloeg dan nu. Het was een voornaam middel of om haar te ontwikkelen of om haar te leiden in een bepaalde richting. De geestelijke leiding was ook hierbij in het spel. En er was ook bovendien maar al te veel reden, waarom de kerkeraad den invloed van den schouwburg verderfelijk moest achten. Noch van het romantisch drama, noch van dat, waarvoor de stof aan de Oudheid ontleend werd en waarin ijselijkheid en bloederigheid het tragische verbeeldden, was toch zedelijke verheffing te verwachten; integendeel. En wat niet alleen de klucht, plat en gemeen vaak, doch gewild bij de smalle gemeente, maar ook het blijspel te zien gaven, was, euphemistisch gesproken, al heel weinig stichtelijk en zede-

lijk, en is met een wijzen op het verschil in fatsoensbegrip tusschen toen en nu niet goed te praten. Het oordeel van Camphuysen over de tooneeldichten: „die terwijl ze d' ondeucht laken, maken 't hert tot ondeucht graegh; Wier afwijzen is aenwijzen; tegen-maken 's vleijsch vermaeck; Die door smakelijke woorden 't quaedt doen plegen met een smaeck", is maar al te juist. Dat het tooneel verder vaak meer dan eens misbruikt werd als politieke tribune om de predikanten cum suis in een belachelijk daglicht te stellen, lokte een alleszins begrijpelijk verzet uit van de beleedigde partij. Dit geval deed zich voor in 1626. Coster had behalve een paar goede kluchten en een zoogenaamd klassiek treurspel met keur van gruwzaamheden een hekeldicht in den vorm van een tragedie geschreven, n.l. „Iphigenia", waarin de predikanten geducht er van langs kregen, vol bitterheid en venijn. Dit stuk had hij in genoemd jaar nog eens voor den dag gehaald. Nog voor de Kerkeraad zich tot de Regeering gewend had met haar beklag, had deze Coster voor zich laten komen en de gemeentegeneesheer had beloofd: „zich te reguleeren naar hun believen en niet te spreken yetwat den heeren niet sal bevallen".

Het volgend jaar ging de academie over aan de regenten van het Weeshuis voor tienduizend gulden. Jaarlijks brachten de opvoeringen aan deze stichting duizend gulden op. Coster trok zich terug van het tooneel. De voorzichtige Hooft had dit reeds vroeger gedaan, om niet in den politieken en kerkelijken partijstrijd gemengd te worden.

Na het uittreden zijner tegenstanders slaagde Rodenburg er in een paar jaar nog het aanzien der Oude Kamer hoog te houden, doch in 1619 vertrok hij naar Brussel. In 1635 kwam op initiatief der belanghebbende partijen, de regenten van het weeshuis en die van het oude-mannenhuis, de vereeniging van Egelantier en Academie tot stand; de Lavendel was reeds vroeger opgenomen in de Academie.

Uit de Oude Kamer was een onderneming gegroeid, die geëxploiteerd werd; de dilettant-kameristen waren reeds langzamerhand door beroepsspelers vervangen. Op het vergroote terrein der Academie verrees in 1637 de eerste Amsterdamsche schouwburg, met het bekende opschrift van buiten: „De weereld is een speeltooneel. Elck speelt zijn rol en krijght zijn deel", en de niet overbodige waarschuwing van binnen: „Geen Kint den schouburgh lastig zij. Tobackspijp, bierkan, snoeperij, noch geenerlei baldadigheit: wie anders doet, wort uitgeleit" (Vondel). Hij werd 3 Januari 1638 ingewijd met den „Gijsbrecht van Amstel".

De dichter van dit stuk, sedert 1625 reeds bekend, werd toen beroemd. Joost van den Vondel was 17 November 1587 te Keulen geboren uit Antwerpsche ouders, die om hun Doopsgezind geloof hun geboorteplaats ontvlucht waren. Negen jaar later toog dit gezin, ouders en vier kinderen, naar Holland en vestigde zich eerst in Utrecht, maar kort daarna te Amsterdam. De oude Vondel werd poorter van deze stad, waar hij een handel in kousen dreef, destijds een zeer kostbaar artikel voor het mannenkostuum [1]). Ook de jonge Joost werd voor den handel opgeleid. Daartoe bezocht hij de Fransche school, want het Fransch was de handelstaal van dien tijd; Vondel kende deze taal later goed. Toen in 1608 zijn vader overleed, bleef de weduwe met hare kinderen in goeden doen achter. Joost kreeg voor zijn aandeel de reeds belangrijke kousenzaak. Deze nam nog in omvang toe en verschafte hem een rijk bestaan. Hij werd een voornaam koopman, waarschijnlijk niet in kousen alleen. Zijn jaarlijksche rekeningen bij de Amsterdamsche Wisselbank bedroegen soms wel over de veertig duizend gulden doch werden later minder, vooral ten gevolge van de

[1]) Een paar kousen werd soms met veertien gulden betaald; d.i. ongeveer zes en vijftig gulden volgens onze tegenwoordige geldwaarde.

verwikkelingen met Engeland, die den kousenhandel deden achteruitgaan. In zijn buurmeisje, Maijken de Wolf, ook uit een Brabantsche koopmansfamilie, die via Keulen naar Amsterdam was gekomen, vond Vondel in 1610 een uitnemende vrouw en krachtige hulp, ook in zaken, die het hem heeft mogelijk gemaakt zich aan zijn geliefde kunst te wijden. Als Zuidnederlander van afkomst werd Vondel lid van de „Lavendelbloem", waarin in 1612 zijn eerste drama, het „Pascha" vertoond werd. Het is veelbelovend werk van een beginner, dat men, wat vorm en keuze van onderwerp betreft als een voortzetting van het middeleeuwsch drama kan beschouwen. Het bleek, dat de auteur bij de Fransche dichters was ter school gegaan. Dit is niet vreemd. De Fransche letterkunde was in het begin der zeventiende eeuw even bekend als de Latijnsche. In het bijzonder was het de beroemde Christelijk-Protestantsche zanger Du Bartas, met wien Vondel dweepte en die sterken invloed op den jeugdigen dichter oefende. Langs den omweg der Fransche litteratuur werd deze ook bekend met die der Classieken. Om hiermede direct in aanraking te komen, begon hij omstreeks 1612 met veel energie Latijn te leeren. De volgende jaren zijn nog een tijd van taalkundige ontwikkeling en navolging. Vooral legde Vondel zich toen toe op het vertalen van didactisch-godsdienstige poëzie van zijne geliefkoosde Fransche schrijvers. Toen hij in 1620 zijn tweede Bijbelsch treurspel: „H i e r u s a l e m V e r w o e s t" uitgaf, bewerkt naar Garnier's: „Les Juives", naderde dit tijdperk zijn einde.

In de volgende jaren had er een algeheele verandering met Vondel plaats. Niet slechts verdween uit zijn taal en woordkunst bijna alles, wat aan zijn vroeger Brabantsch dialect herinnerde, maar de dichter, die, zich een vreemdeling en buitenstaander gevoelend, niet echt meegeleefd had met zijn zooveel bewogen tijd, werd omgezet in een hartelijk belangstellenden Noordnederlander, een vurig partij-

strijder. En onder die verandering kwam zijn talent tot ontplooiïng. Vondels verkeer in deze jaren met de Roemer Visschertjes, met Reael, Hooft en anderen uit dien kring, was aan dezen overgang stellig niet vreemd. De weinig dogmatisch aangelegde, Doopsgezinde Vondel openbaart zich als een heftig anti-calvinist, die de leer der prædestinatie verafschuwt. De contra-remonstrantsche predikanten zijn, in hun strijd voor handhaving van kerkleer en kerkinvloed, vòor hem slechts belagers van de heerlijke vrijheid; Oldenbarnevelt een heilige, een martelaar. Welk een innig gevoel van sympathie spreekt uit de liederen aan hem gewijd, als uit die prachtige „G e u s e-V e s p e r". Maurits is een tyran. Als hij op het uiterste ligt, beluidt Vondel hem met den „P a l a m e d e s", een stuk „trillend van hartstocht, hier gloeiend in rake karakteristiek, en felle karikatuur, daar opflikkerend in bitsen spot of groven hoon" (Kalff); een stout bestaan, dat allerwegen groote opschudding veroorzaakte. Vondel mocht zich gelukkig rekenen er met een boete van driehonderd gulden af te komen. Dit was, oordeelden velen, met een vossenstaart gegeeseld.

Vondel's eerste hekeldicht, door vele gevolgd, waarin Amsterdamsche predikanten fel gestriemd werden, was een jaar vroeger verschenen. Na lang dralen waren op Oudejaarsdag 1623 eenige gemeenteleden door den Kerkeraad in den ban gedaan wegens „valsche opiniën (n.l. Remonstrantsche gevoelens), schismatieke afzonderingen en lasteringen". Hieronder was ook de secretaris van de Admiraliteit Jacob Laurensz Reael, met welke familie onze dichter bevriend was. Bovendien werden in de inleiding, aan den ban voorafgaande, de Wederdoopers (bedoeld: de Doopsgezinden) met de Arminianen gelijkgesteld en scheurmakers geheeten. Diep verontwaardigd dichtte Vondel in gloedvolle klanken zijn „M i s b r u i c k d e s K e r c k e l i j k e n b a n s", „Die Christenen ontzeit den Christelijken beker,

Dat 's een geweldenaer in Christus Koninkrijk; God Vader heeft syn feest bereit voor yegelijk, Die in den Soon gelooft; Dat woort blijft vast en zeker", enz. Een gansch andere toon, vroolijk spottend, klinkt in zijn gelukkig geslaagden „Rommelpot vant Hane-Kot", naar aanleiding van een aanval van het gepeupel op den Montalbaenstoren, waar de Remonstranten geheime bijeenkomsten hielden, welk feit nawerkte in oneenigheid van den Kerkeraad. In „Een otter in 't bolwerck" moet Ds. Otto Badius het ontgelden, die op den kansel Coster's Academie had aangevallen. Vlijmend scherp zijn de verzen op Haan Kalkoen (Ds. Trigland). Vooral dezen, den leider van den Kerkeraad, heeft de in dit opzicht fanatieke dichter op onwaardige wijze bestreden. Vondel, die in zijn eigen kerkgenootschap geen domine's, doch slechts vermaners kende, was in zijn bestrijding der Gereformeerde predikanten zeer eenzijdig en niet zelden klein. Geen persoonlijke aanvallen zijn een drietal bekende hekeldichten uit het aan poëzie vruchtbare jaar 1630. In de eerste plaats de „Roskam", opgedragen aan burgemeester Hooft, tegen misbruiken in de regeering gericht, met de teekenende ontboezeming „De waarheyd (dat 's al oud) vind nergens heyl nocht heul: dies roemt men hem voor wijs, die vinger op den mond leyd. O, kon ick oock die konst! maer wat op 's harten grond leijd, Dat weltme na de keel: ick word te stijf geparst, En 't werckt als nieuwe wijn, die tot de spon uytbarst". Dan de „Harpoen" waarin een goed en een slecht predikant tegenover elkaar geplaatst worden, en ten derde het verschrikkelijke „Decretum Horribile", tegen de leer der Voorbeschikking.

Als ten gevolge van het omgaan der Regeering in 1628, het nieuwe Bestuur in 1631 verklaart de plakkaten tegen de Remonstranten niet meer te kunnen handhaven, en in het volgend jaar het Athenæum wordt gesticht en de stedelijke Regeering sessie neemt in den Kerkeraad, komt

Vondel tot bedaren. Zijn kunst kwam dit ten goede. Naar alle zijden ontplooide zich zijn lyriek. Overwinningen op de Spanjaarden, voorvallen in de familie des stadhouders, feiten uit den dertigjarigen oorlog — deze alle leverden hem stof tot poëzie. Rijker stof nog vond hij in zijn huiselijk leven, in zijn omgang met vrienden en bekenden, wier kring steeds grooter werd. Hij bezong De Groot's ontsnapping uit den kerker. Hij verwelkomde Huijgens bij diens komst te Amsterdam. Vossius en van Baerle werden zijne vrienden, van wier hulp hij bij het bestudeeren der Latijnsche en ook der Grieksche schrijvers dankbaar gebruik maakte. Hoe volschoon is de „Vertroostinghe aen Geeraerdt Vossius" bij den dood van diens zoon. Eigen smart bleef den dichter in deze jaren niet gespaard. Had hij omstreeks 1633 zijn zoontje Constantijn en zijn dochtertje Saartje, wier namen, evenals die van des dichters later overleden kleindochter Maria, in treffend schoone lijkdichten voortleven, aan den dood moeten afstaan, in 1635 verloor hij zijn vrouw, het zwaarst verlies van alle. Deze verliezen zullen hebben medegewerkt tot dat gewichtig feit in Vondel's leven, dat na vele jaren van voorbereiding in 1641 plaats vond, n.l. zijn overgang tot de Roomsche Kerk.

Onder zijn strijd met de Gereformeerde predikanten was de dichter een orthodox lid zijner gemeente gebleven. Doch verdeeldheid onder de Doopsgezinden betreffende voorname punten der leer verwijderde hem van haar. Hoe langer hoe minder bevredigde Vondel het Protestantisme met zijn geschillen en verschillen. Om te komen tot een vasten grond voor zijn geloof wendde hij zich tot Rome, waarop eerwaarde propagandisten zijn oog gevestigd hadden. Zijn dochter Anna, die na den dood zijner vrouw zijn huis bestierde, was reeds eenige jaren vroeger Roomsch geworden.

Eenmaal Katholiek, verdedigde en verheerlijkte Vondel

zijn kerk, o.a. in zijn „Altaergeheimenissen" (1645) een leer-, strijd- en lofdicht over den dienst des altaars; in zijn lyrisch epos „Heerlijckheit der Kerk" (1663); in „Johannis de Boetgezant" (1662), een dichterlijke levensbeschrijving. Groote opspraak verwekte Vondel door zijn overgang. Vele zijner vroegere vrienden keerden hem den rug toe. Reeds zijn heftig optreden tegen de Gomaristen had onder de anders dan dezen denkenden volstrekt geen algemeenen bijval gevonden. „Ick en kan dien stokebranden ter wederzijden niet vergeven hunne reukelooze dulligheit", schreef Hooft. En door zijn strijd voor Rome's kerk maakte Vondel het nog erger. Daarop ziende, schreef de drost: „Mij deert des mans, die geenes dings eerder moeder schijnt te worden dan de rust".

Niet om zijn Roomsch-zijn ontstond de breuk tusschen Vondel en Hooft: gevierde leden van den Muiderkring behoorden tot de Oude Kerk. Wel meende Vondel, dat een „onnoozel Ave Marietje" de schuld daarvan was, doch ten onrechte. Maar Vondel's optreden in het algemeen en ook soms tegen Hooft persoonlijk was dezen zeer onsympathiek. Innig was de verhouding tusschen hen nooit geweest.

In 1652 trok Vondel zich als een rijk man uit de zaken terug, in de hoop op een rustigen ouden dag, maar deze verwachting werd niet vervuld. Vijf jaar later brak er voor den zeventigjarigen dichter een benauwde tijd aan. Zijn zoon, wien hij den kousenhandel had overgelaten, was een slecht koopman, „klein van geest en los van hoofd". Na met zijn tweede vrouw, Baartjen Hooft, een verre verwante van den dichter, duizenden te hebben opgemaakt, werd hij insolvent verklaard. Zijn vader redde, wat er te redden viel. Doch zelfs bleven er nog schulden onbetaald, nadat alle „middelen ende goederen, die Vondel voor dezen had gehad, gegaen en geconsumeert waren tot assistentie van zijn soon". Tot volslagen armoede was

Vondel dus vervallen. Zijn dochter moest van haar klein kapitaal hem onderhouden. De zoo noodige geldelijke steun gewerd den dichter toen door zijn benoeming tot boekhouder van de Bank van Leening op een, voor dien tijd niet geringe jaarwedde van f 650. Tien jaar heeft Vondel dezen post bekleed. In 1668 werd hij „emeritus verklaart behoudens zijn tractement". Nog elf jaar heeft hij daarna geleefd; na den dood zijner dochter in 1675, verzorgd in het gezin van zijn eenig overgebleven kleinkind, een schoenmakersgezel, die het niet breed had.

De wederwaardigheden des levens brachten den dichter in Vondel niet tot zwijgen. „Zijne Roomscheit", zegt Brandt, „hadt zijn liefde tot den staat en de vrijheit niet vermindert; tgeen hij doorgaans in zijne vaarzen liet blijken". In hoofdzaak is Vondel na zijn overgang gebleven die hij was. Rijkdom van taal en diepte van gevoel verbonden met levendigheid van voorstelling bleven hem tot in hoogen ouderdom bij. Tot zijn zes-en-tachtigste jaar bleef hij dichter. Den 5en Februari 1679 overleed hij. Drie dagen later werd zijn lijk „door veertien poëten of liefhebbers van poësye" uitgedragen en in de Nieuwe Kerk begraven. In hem was onze grootste, veelzijdigste lyricus, de Roomsch-Christelijke zanger bij uitnemendheid heengegaan. Niet alles in zijn gedachte is blinkend goud. Het zou aan den naam van Vondel niet schaden, integendeel, waren eenige hekeldichten, eenige bestelde bruiloftsverzen niet uitgegeven, doch hoeveel meer eerste-klaswerk staat daar tegenover, als de „Geboorteklock, Rijnstroom, Wijckzangh, Wiltzangh, Koninckl ijcke Harp en zoo vele andere, minder bekend, maar niet minder schoon. Wel mocht Beets spreken van „Zijn Koninklijke zangen, Zijn Adelaarsvlucht, Zijn Zuivren Gloed, Zijn rustig Zelfbezit, de Vrijheid zijner Gangen, Zijn Frischheid en zijn Overvloed".

Zonderen wij het vroolijk, dartele minnedicht uit, waarin

Hooft lauweren behaalde, dan kan men zeggen, dat Vondel zich op het gansche gebied der litteraire kunst met ongewoon talent heeft bewogen. Zelf beschouwde hij zich liefst als treurspeldichter. Immers „hoe hoogh men drave in stijl en toon, het treurspel spant alleen de kroon". Terwijl hij slechts één stuk schreef, dat geen treurspel is, heeft hij niet minder dan drie-en-twintig tragedies gedicht en er nog acht vertaald. Het eerste stuk, waarin Vondel in zijn kracht komt, is de „Gijsbreght van Aemstel", door hem geschreven omstreeks zijn vijftigste jaar. Een lange periode van ontwikkeling lag toen achter hem. Op de verschijning van den „Palamedes" was een tijdperk van elf jaar gevolgd, waarin geen oorspronkelijk stuk verscheen. Maar hierna komen dertig jaar van onafgebroken voortbrenging, en op dit deel zijner lange baan stijgt de dichter tot dien hoogen glanstop „Lucifer" en dien anderen, nauwelijks minder hoog, „Adam in Ballingschap", om met „Noach" waardiglijk te eindigen (Kalff).

Ook als kunstenaar had Vondel behoefte aan een gezag. Zijn stukken zijn geen slaafsche nabootsingen, maar hij was er ook de man niet naar om zich geheel op eigen inzicht te verlaten. Dat gezag oefenden aanvankelijk de Fransche schrijvers en Seneca; later, na 1625, als Vondel met de voortreffelijke Grieksche tragedie heeft kennis gemaakt, moesten dezen wijken voor Aristoteles en diens uitleggers, vooral Heinsius en Vossius. Een gelukkige ruil. Eenvoud en natuurlijkheid leerde Vondel van de Grieken; verder nam hij den strengen, harmonischen bouw van hun treurspel over en kreeg hij door hen een juister inzicht in de beteekenis van de rei. Die heerlijke, onovertroffen reien in Vondel's spelen, „zij munten niet alleen door rijkdom van gedachte, beeldrijkheid van voorstelling en aan geleerdheid grenzende kennis uit, maar treffen ons vooral door de groote verscheidenheid van steeds welluidenden rhytmus en zinrijken strophenbouw: zinrijk, omdat hij meestal zoo

geheel past bij de gedachten, die er in geuit worden en bij den geest der handeling, die door den reizang besloten wordt" (Te Winkel).

Het heele Vondeliaansche drama heeft een overwegend lyrisch karakter. Vondel's kracht lag niet in de eerste plaats in uitbeelding van handelingen of karakters, doch in beschrijving en schilderij. Maar dit neemt niet weg, dat wij in zijn beste werken meermalen getroffen worden door mooie uitbeelding van innerlijk leven, door uitnemende kunst van karakteristiek. In Vondel's drama's moge doorgaans weinig spanning zijn en weinig actie, een gevolg van de keuze der onderwerpen en het in acht nemen der drie eenheden, de lyrische intermezzo's, die onder muziekbegeleiding gezongen werden, brachten afwisseling, waar het gemis aan handeling de aandacht zou doen verflauwen.

Vondel beoogde met zijn spelen bevordering van godsvrucht en goede zeden. Het treurspel was voor hem de dramatiseering eener ontroerende of aangrijpende geschiedenis en waar kon hij de stof daartoe beter vinden dan in den hem zoo goed bekenden Bijbel? Aan dezen ontleende hij voor dertien zijner stukken het onderwerp. In sommige dezer drama's komt zijn kunst het schitterendst uit. Welk een luister van poëzie en taalglorie in den „Lucifer" (1654) en den daarbij aansluitenden „Adam in ballingschap of aller treurspeelen treurspel" (1664). Het thema is eenvoudig: de val van de oproerige engelen, die uit afgunst op den mensch zich tegen het Goddelijk gezag verzetten en de daaropvolgende val van Adam. Maar welk een stoute verbeelding en diepe gedachte. Hoe fijn psychologisch zijn de karakters geteekend. Naast Milton, den auteur van „Paradise Lost" neemt Vondel zijn plaats met eere in.

De „Joseph in Dothan" (1640) is het best geslaagde stuk van de trilogie over Jozef's leven. In den „Jephta" heeft Vondel zich beijverd het klassieke treur-

spel, in 't bijzonder Sophocles, zoo dicht mogelijk te benaderen. 't Moest een modelstuk zijn.

De pastorale deed den dichter het middel aan de hand om met een gelegenheidsstuk den vrede van Munster te vieren, dat voor den Roomschen Vondel eigenaardige bezwaren had. Verschillende motieven uit de „Leeuwendalers" zijn terug te vinden bij Tasso en Guarini, maar toch gaf hij in dit landspel een mooi, nationaal stuk. In de verzoening van Noord-Zij en Zuid-Zij symboliseerde hij den vrede. Ook de „Gijsbreght" is een gelegenheidsstuk, en als zoodanig geslaagd. Gegronde aanmerkingen van verschillenden aard zijn er zeker op te maken, maar daarnaast kan op veel schoons gewezen worden. De vier rijen zijn meesterlijke hymnen. „O Kersnacht, schooner dan de daegen" enz. en „Waer werd opreghter trou Dan tusschen man en vrou Ter weereld oyt gevonden?" enz. behooren tot de meest gewaardeerde verzen van Vondel. Hoe aangrijpend is het tooneel in de Abdij. Welk een gelukkige schepping van des dichters genie is de figuur van Badeloch. Invloed van Hooft's „Geeraerdt van Velzen" is in Vondel's drama duidelijk waar te nemen, doch veel grooter is die van Vergilius. Heele stukken zijn overgenomen uit het tweede boek van de „Aeneas". De ondergang van Amsterdam is een navolging van den brand van Troje; Gijsbreght de „pius Aeneas".

Vele van Vondel's tragedies zijn òf om den „paepschen inhout" òf om de „bibelstoffe" nooit of slechts een enkele maal opgevoerd. De „Lucifer" is tweemaal ten tooneele gebracht. Daarna werd door den Magistraat „uut Respeckt voor den Kerckenraet" niet alleen de vertooning, maar ook de verkoop van het gedrukte stuk verboden. 't Gevolg was, dat er in 1654 zes uitgaven van verschenen. Een klacht van de Predikanten over „de superstitiën van de paperije als misse en de andere ceremoniën", die bij de opvoering van den „Gijsbreght" zouden vertoond worden,

had slechts ten gevolge, dat de vertooning niet op Kerstmis 1637, maar den volgenden tweeden Januari plaats had. Dertien maal achtereen werd het stuk daarna opgevoerd. Tusschen de jaren 1638 en 1678 is het meer dan honderd maal gespeeld; sedert 1641 tot onzen tijd toe jaarlijks omstreeks Nieuwjaar. Het is het eenige drama van Vondel, dat zich op het tooneel heeft gehandhaafd. Eerst in dezen tijd openbaart zich nieuwe belangstelling in het klassieke drama, in het bijzonder voor de „Lucifer" en de „Adam in Ballingschap".

Vestigen wij onze aandacht op de Letterkunde buiten de hoofdstad, dan treedt op den voorgrond Constantijn Huijgens, dien men een hooggeacht buitenlid van den Muiderkring zou kunnen noemen. Wel werd hij slechts hoogst zelden op het Hooge huis gezien, doch wat aan persoonlijk samenzijn ontbrak, werd vergoed door levendige briefwisseling en toezending van elkanders gedichten. In de veelzijdige ontwikkeling zijner rijke gaven was ook Huijgens kweekeling van het Humanisme, doch dit had, anders dan bij den Muider drost, aan zijn Christelijke levensbeschouwing geen afbreuk gedaan. Huijgens was aristocraat, zoowel naar den geest als van afkomst. Zijn vader Christiaan stond in hoog aanzien als secretaris eerst van Willem I en na diens dood van den Raad van State. Een uitnemende opvoeding heeft de jong reeds eminente zoon, op lateren leeftijd in geen enkel vak van wetenschap of kunst vreemdeling, dezen te danken. De zoon zou het spoor van den vader volgen. Nadat hij in 1617 aan de Leidsche Hoogeschool was gepromoveerd, nam hij als secretaris herhaaldelijk deel aan een gezantschap naar Londen, (bij een zijner verblijven daar werd hij door Jacobus I tot ridder geslagen) en ook aan een naar Venetie, wat niet weinig bijbracht tot zijn vorming en bekwaming voor het gewichtig ambt, dat hij van 1625 af zou bekleeden, dat van Raad en Secretaris van Frederik Hendrik, Willem II en Willem III.

Als twintigjarig student had Huijgens mogen zingen: „C'est une folie Que l'onse marie. Vive l'aimer Sans s'engager, eenige jaren ouder dacht hij er anders over. In Amsterdam woonde een nichtje der Huijgensen, Suzanna van Baerle. Zij was mooi, begaafd, rijk — dus begeerd door velen. Tevergeefs dong Constantijn's oudste broer naar hare hand, en ook voor de hoffelijke aan-haars van Hooft bleef zij doof. Doch na veel moeite wist onze dichter de preutsche schoone het jawoord te ontlokken en kon hij zingen: 't Kan mijn schip niet qualik gaen, 'K sie mijn sterr' in 't oosten staen, mijn Morgensterre; Stierman, houw vrij oostwaerd aen: Het land en is niet verre". In 1627 werd Suzanna zijn „sterre"; tien jaar later was zijn gelukkig huwelijksleven uit, zijn ster verdwenen. Hem bleven van haar vijf kinderen „d' afsetsels, daer haer siel in leeft, haer geest en sedigheyd in sweeft. De mensch, die na het oogh vergaet, herleeft onsterflijck in zijn saed. Al schijnt de serck 't gesicht te hinderen, Men ziet de moeder in haer kinderen (Vondel). Zijn oudste zoon zou na vele jaren zijn vader als secretaris opvolgen en de tweede, Christiaan, de groote wis- en natuurkundige worden.

Tot eene tweede huwelijk heeft Huijgens niet kunnen besluiten. Mogelijk dat hij hier anders over gedacht had, als het godsdienstig verschil tusschen zijn vriendin Tesselschade en hem geen onoverkomelijk bezwaar geweest was. „De beroemde maer eilaes! de Roomsche Tesselscha" bleef doof voor zijn herhaalde opwekking: „Kom, Tessel, uyt de Miss en uyt het misverstand!" Afleiding vond Huygens in zijn drukken werkkring, in het beheer zijner vele goederen, te midden zijner kinderen, hetzij in zijn huis op het Plein te 's Hage of op Hofwijk. Dit buitengoed onder Voorburg, door hem zelf aangelegd, werd meer en meer een geliefkoosd toevluchtsoord voor zijn stichter, vooral na 1651, toen er een wat rustiger tijd voor hem aanbrak. Hier leefde hij genoegelijk, tot in gezegenden

ouderdom, helder van geest en krachtig van lichaam. „Nog schuddebol ik niet, nog trilt niet mijne hand" getuigt hij van zichzelf bij den ingang van zijn zeven en tachtigste. Vier jaar later overleed hij. Een verstandelijk, vroom Christen; contra-remonstrant, doch geen vurig calvinist; goed protestant, doch geen fel anti-papist; eene hoogstaande, aantrekkelijke persoonlijkheid; vol belangstelling in het rijke leven zijner dagen, als zoodanig leeren wij hem uit zijn werken kennen.

Huijgens' eerste groote gedicht in het Hollandsch, waarmede hij terstond zijn naam als dichter vestigde, is: „Batava Tempe". Het eigen karakter van zijn poëzie komt hierin al dadelijk uit. Door liefde voor zijn geboortestad is dit gedicht hem ingegeven. Geen plaats ter wereld zoo schoon als Den Haag, met en om zijn Voorhout. Dit wordt ons voor oogen gesteld in de verschillende jaargetijden, en op den morgen, den middag en den avond van een zomerdag. De aardige, soms ondeugende tafereeltjes van hetgeen er des avonds waar te nemen was, wanneer „Alle caeckgiens even bloosigh, Alle ooghjes even gauw, Alle lippgiens even roosigh, Alle mondtgiens even nauw" zijn, en „Menich knechtgien breekt door 't bloode schaem verschiet, Dat den doncker meer doet spreken, Dan het licht hem denken liet" vielen wel bijzonder in den smaak. Een Haagsch gedicht kan men ook zijn latere „Zeestraet" noemen, een verheerlijking van den Oude-Scheveningschen weg, die dank zij de bemoeiingen en naar de aanwijzingen van Huijgens werd aangelegd. Tegelijk met het Voorhout verscheen in 1622 het „Costelick Mal", opgedragen aan Cats, een hekeldicht in den trant van Juvenalis, zooals onze letterkunde toen nog niet kende. In bijna vijfhonderd alexandrijnen wordt de weelde in de kleederdracht, die vooral te 's-Gravenhage in navolging van Frankrijk heerschte, er in gehekeld.

Innig gevoel en warme sympathie voor Maurits kenmer-

ken de beroemde allegorie „Scheepspraet", waarin het scheepsvolk betreurt, dat „Mouringh is te koy ekropen, die de vrije schepen van de Seven-landsche buert, veertigh jaeren door de baeren van soo menigh tegen-tij voor den wind heeft leeren vaeren, al en was 't maer wind op zij" en waarin „moy Heintje" de neerslachtigen uit den dut opwekt en het roer grijpt, zoodat „'t scheepje weer deur 't zeesop schuerde, offer Mouringh noch an stond".

„Ooghen-Troost" is een leerdicht, dat een schat van levenswijsheid bevat. Huijgens trachtte hiermede een oude vriendin, die een harer oogen verloren had, te troosten, door aan te toonen hoeveel menschen er in geestelijken zin blind zijn. „Dagwerck, Hofwyck en Cluyswerck" geven een beeld van des dichters huiselijk en persoonlijk leven, zoo volledig mogelijk. In het eerste vertelt hij zijn voornemen, hoe hij en zijn vrouw tezamen den dag zullen doorbrengen; in het tweede beschrijft hij zijn leven buiten de stad, als hij het Hof ontweken is en in het laatste hoe hij, na het vertrek van kinderen en kindskinderen alleen achtergebleven in zijn woning op het Plein, daar leeft als een kluizenaar, maar zonder dat hij zich op zest-en-tachtigjarigen leeftijd, en nog steeds in functie, een oogenblik verveelt.

Huijgens neemt als dichter een bijzondere plaats in. „Keur van woorden, pit van sinn", dat wenschte hij in een dichter. Diens taal moest zich onderscheiden van 't gewone; moest kunstig, dit is: niet voor ieder gemakkelijk te begrijpen zijn. Zijn gedichten voldoen aan dezen eisch. Huijgens' geest is rijk en zijn stijl kernachtig. Hij heeft een afkeer van 't banale. Hij schept zich eigen taal, als de omslachtige of versleten gebruikelijke uitdrukking hem niet voldoet. Hij schijnt den stroom zijner gedachten met moeite in zoo weinig woorden mogelijk te persen. Zijn poëzie heeft hierdoor iets van Hooft's proza. En evenals deze, overdrijft Huijgens ook. Onder invloed

van een moderichting in zijn dagen, sterk vertegenwoordigd o. a. door den Engelschen dichter John Donne, een kennis van hem, gaat hij vooral in zijn latere poëzie jacht maken op vreemde samenstellingen, ongewone wendingen, gezochte woordspelingen. Verschillend werd deze stijl door de kunstvrienden beoordeeld. Op het Muiderslot dweepte men er niet mede. Cats, juist in dit opzicht de antipode, die voor den eenvoudigste begrijpelijk wil zijn, verdedigde hem, immers „in 't hoff dient niemant met open schotels". Vondel daarentegen kon er geen behagen in scheppen. Dit verwondert ons evenmin, als dat Vondel's gedichten maar matig aan Huijgens bevielen, lettende op beider ver uiteenloopende kunst-ideeën. Voor Vondel was zijn kunst levensbehoefte, onbedwingbare zielsuiting; voor Huijgens liefhebberij. Korenbloemen op den akker zijns levens noemt hij zijne gedichten. Diepte van gevoel en rijkdom van verbeelding als bij Vondel, fijnheid van smaak en hoofsche verheerlijking van vrouwelijk schoon als bij Hooft, wij missen ze bij Huijgens met zijn overwegend verstandelijken aanleg. Maar hij is vernuftig, niet zelden geestig. Hij heeft een scherpen blik op menschen en dingen en verstaat de kunst om ze ons te laten zien, zooals hij ze zelf gezien heeft. Deze eigenaardigheden komen niet het minst uit in zijn kleinere stukjes en in zijn bijna drieduizend sneldichten, dit zijn invallende gedachten, woordspelingen, puntdichten, spreuken, anecdoten, vergelijkingen, enz. Hier zien wij Huijgens in zijn kracht. Een paar voorbeelden. Op Boomen:

„De boomen, die ik zie Van d'aert ten hemel gaen met uytgestrekten armen Zijn als de goddelooz' in nood, die opwaert karmen En weten niet tot wie".

Van stomme schepselen en weet ik geen als boomen, Die onze biddende ghedaente naderkomen. Wij strekken evenzoo onz' handen hemelwaert Maar onze wortelen zijn machtig vast in d'aert. Borstel.

„'k Heb dese Borstelen een stinckend beest sien dragen;
Maar, nu se dienstigh zijn, hebb ick daer na te vragen?
Daer staet een Mensch op stoel, mijn leemten aen en tast Met Peper en Azijn: maer 't is een wereldsch gast.
Soo menschelick als ick, en emmers soo voll schulden.
Als die sijn Tonghe tucht: soud ick daerom niet dulden.
Dat hij mijn vuijlen kuisch? Neempt, hij een Vercken zij.
Dat raeckt hem, maer hij veeght scherp en schoon, dat roert [1]) mij.

Niet alle zijn geestig en fijn; er is een groot deel waardeloos goed onder deze bloemen. De volkstoon, de volkshumor wordt er vaak voortreffelijk in weergegeven, doch verscheiden zijn losse, erotische aardigheden, zoo grof en plat, als wij van iemand uit dien kring en van die opvoeding en levensopvatting niet zouden verwachten. Met een beroep op de zeden des tijds, minder kiesch maar ook minder kieskeurig dan nu, gaat Huijgens niet vrij uit. Ook in zijn tijd ergerde men zich aan zijn sexueele aardigheden en fæcalische grappen. Hooft en Vondel en Cats steken in dit opzicht gunstig bij hem af.

Huijgens was en is een dichter voor kenners en liefhebbers; de dichter voor het grootste deel van ons volk in de zeventiende eeuw was het hoofd der Zeeuwsche poëten Jacob Cats. Dit wijst op groot verschil tusschen hen, niettegenstaande vele punten van overeenkomst in leven en dicht. Binnen weinige jaren was „vader Cats" bijzonder populair. Bij dozijnen telt men de uitgaven zijner werken, bij tienduizenden de geplaatste exemplaren. De Hollandsche dichter, dien men in het buitenland kende, was Cats. In 't Latijn, Duitsch, Engelsch, Zweedsch verschenen vertalingen zijner gedichten. Toen Vondel, reeds staande op het toppunt van zijn roem, zijn „Altaargeheimenissen" opdroeg aan den Aartsbisschop van Mechelen, kreeg hij van dezen het naïeve compliment,

[1]) Een andere opvatting bij Camphuysen. „Schijn voor zijn".

dat Sinjeur Vondel heel mooi dichtte, doch op verre na nog niet met Cats gelijk stond. En dit was de opinie van de meesten.

Waaraan heeft Cats deze populariteit te danken? Aan verschillende oorzaken. Het volk vond in zijn werken den weerklank zijner eigen nationale deugden en gebreken. De romantische trek naar velerlei verhalen werd er in bevredigd. Wat Cats in bevattelijken vorm te lezen gaf, interesseerde de menigte. „Van zijn gemoedelijk vernuft kon men gerust met een goedkeurend hoofdknikje genieten, zonder dat de pijp uitging". De „heilige" Jacob had in het godsdienstige het vertrouwen en dit terecht, vroom en orthodox als hij was en voorts, didactisch-moralistische lectuur vond bij ons volk steeds een goede ontvangst. Het nageslacht heeft een ander oordeel geveld dan de tijdgenoot. In de oogen der achttiende-eeuwsche kunstrechters kon Cats geen genade vinden, omdat „zijne uitdrukkingen naar de Poëtische Godentaal niet zwemen; te gemeen, te verstaanbaar zijn en door niet hoogdravend', onmagtig 't gehoor te verrukken". Het pleit voor den dichter. Van gansch anderen kant kwam de critiek in het midden der vorige eeuw. En om den vorm en om den inhoud zijner verzen wees Potgieter in zijn klassiek „Rijks-Museum" Cats zijn plaats aan ver achter Vondel, Hooft en Huijgens, scherp gebreken lakend doch ook deugden erkennend, zooals deze zich aan hem voordeden in des dichters werk en leven. Hoe gunstig steekt zijn ernstige beoordeeling af bij Busken Huet's vluchtig artikel in „De Gids" van 1863, waar deze het heeft over den „Zeeuwschen poldergast, den godvreezenden moneymaker met zijn door en door laaghartige moraal en zijn wellustige verhalen". Tegen zulk een critiek viel de verdediging niet moeilijk.

Cats schreef uit den drang zijns harten. „Ick gevoelde", zegt hij, „staeg en 'k weet niet wat, dat mij den geest geduerich jongh en als met staege sporen slough. Ick

draegh iet wonders in het lijf". Geen spiegel van den grootschen tijd, waarin hij leefde, zijn zijn gedichten. Dit was een voorname grief van Potgieter. Zijn Muze is huiselijk. Hij wil „zijn landgenooten met vermackelickheit wat zoets doen lesen en daerdoor bequamer maken tot een huijselick en burgerlick leven en een gelucksaligh sterven". Elke speling in dat rijke drama, dat bij dag en nacht binnen de muren van ons Hollandsch huis wordt afgespeeld, vindt hij van belang. Zijn geliefkoosd thema, dat hij niet moede wordt te belichten, is het huwelijk met zijn voor- en zijn naspel, beschouwd als de grondslag der maatschappij, niet als een instelling „om de ketelinge van het weeligh vleijs vernoegen te geven". Als hij op veertigjarigen leeftijd begint te dichten, vernemen wij niet de stem der liefde zelf, maar die van haren leermeester. Er is wel eens getwijfeld aan den zedelijken invloed, door Cats op zijn tijdgenooten geoefend en gewezen op naaktheid in zijn voorstellingen, op vergrijpen aan de kieschheid en zeker „hier en daar vonken in zijn minnetafereeltjes wel sprankjes, waarbij niet alle vlas vertrouwd is", doch wie dit den volksdichter zwaar zou willen aanrekenen, kent noch hem noch zijn tijd.

Andere tijden, andere zeden; ook andere kunstsmaak. Voor ons is Cats verouderd, al zagen in de negentiende eeuw nog negen uitgaven zijner volledige werken en negen bloemlezingen het licht. Zijn genre is niet meer van dezen tijd. Zijn vaderlijken toon zijn wij ontwassen en zijn eentonigheid en breedsprakigheid zijn voor ons gebreken, die vaak zijn verdiensten over het hoofd doen zien. Doch in de zeventiende en achttiende eeuw heeft „aller dichteren bestevaer" een groot deel onzer burgerij opgevoed, ethisch en ook æsthetisch. Zijn werken vormden een tegenwicht tegen veel volkslitteratuur van minder allooi. En wat die gebreken betreft, niet altijd treden deze eigenschappen hinderlijk te voorschijn. Menig emblema, vertelling, dialoog, spreuk

is er vrij van. Hoeveel vindingrijkheid, hoeveel ongezochte wendingen vaak in die emblemata. In dit genre, schoon niet hoog, is Cats door niemand overtroffen. Een voorbeeld uit „Zinne- en Minnebeelden".

Die wont, maeckt ghesont.

De naeld' is u pinceel, die schildert frisse rosen,
Van zijde maeckje veruw en doet het linnen blosen;
Ghij opent ende sluijt, ghij heelt oock, dat je steeckt,
Ghij gheeft meer, als je neemt, ghij maeckt ook, dat je breeckt.
Ick prijse dit beleijt, ick noem het soete rancken;
Maer handelt mij alsoo, ick sal u des bedancken.
Vriendin, ick ben ghequetst door uwen soeten mont:
O, gheeft mij doch behulp met wat mij gaf de wont.

Voor Cats is al het vergankelijke symbool. Hij ziet bv. een schildpad, een dier met een schild, dat het altijd en overal met zich voert. Waar herinnert nu die onafscheidelijkheid aan? Aan 't beeld van een geliefde, onvervreemdbaar besloten in ons hart; maar ook aan ons geestelijk bezit, dat ons niet kan worden afgenomen, en in de derde plaats aan den last van de zonde, die overal en altijd drukt.

Hoe kostelijk kan Cats vertellen, als hij in middeleeuwschen trant zijn lessen met exempelen toelicht. Hoe levendig is meermalen zijn dialoog! Hoe menig kernachtige spreuk, vol levenswijsheid en levenservaring, trekt de aandacht van den lezer. „Wanneer de sleutel is gout, Waer isser dan een slot dat houdt?

Wie maer een boeckjen heeft gelesen, Die placht een neus-wijs mensch te wesen.

Quam nae lijden geen verblijden, Soo waer lijden groot verdriet, Maer nae lijden komt verblijden, Acht daerom het lijden niet" zijn voorbeelden uit vele.

„Houwelick, dat is De gansche gelegentheyt des Echten staets" (1625), waarin het ideaal van „'t Christelick huijs-wijf" wordt voorgesteld als maagd, vrijster, bruid, vrouw, moeder en weduwe, en „'s Werelts Begin, Midden, Eijnde, besloten in den Trou-ringh, met den Proef-steen van den

selven" (1637), een novellenbundel in verzen, zijn zijn beste werken. De „Spieghel van den Oude en de Nieuwe Tijdt" (1632) is de Calvinistische pendant van Coornhert's Wellevenskunst en Spieghel's Hertspieghel.

„Ouderdom, Buijten-leven en Hofgedachten op Zorgh-vliet" (1656) en „Twee-en-tachtig-jaerig leven" bevatten een openhartige levensbeschrijving.

Cats was een klassiek geleerde, zeer belezen in verschillende talen. Latijnsche en ook Grieksche verzen gingen aan zijn Hollandsche vooraf. Voor de studie der Rechten bestemd, studeerde hij te Leiden en te Orleans. Schoon kundig en gevierd advocaat te Middelburg, legde hij in 1611 de rechtspraktijk neer en werd landbouwer. Voor weinig geld werd ondergeloopen land in Staats-Vlaanderen gekocht, droog gelegd en bebouwd. Hierdoor werd Cats, daar de oogst van één jaar soms den inkoopsprijs overtrof, een zeer vermogend man. In 1621 gaf hij aan het pensionarisschap van Middelburg de voorkeur boven een professoraat te Leiden; twee jaar later aanvaardde hij dezelfde waardigheid te Dordrecht. In 1636 viel hem de eer te beurt met algemeene stemmen benoemd te worden tot raadpensionaris van Holland en West-Friesland. „Ick had het niet gesogt en 't is mij evenwel in stilheijt toegebrogt" zegt hij er van. Dit aanzienlijk ambt is Cats naar zijn eigen getuigenis altijd zwaar gevallen, maar zijn volgzaamheid bij voldoende kennis en bekwaamheid maakten hem er juist zoo geschikt voor in een tijd, waarin Frederik Hendrik zeker geen zelfstandig raadpensionaris naast zich had kunnen velen en ook de Staten van Holland het noodzakelijke van een vredelievende politiek inzagen (Te Winkel).

Na afloop der Groote Vergadering vroeg hij zijn ontslag. Hetzelfde jaar daarna reisde de vier-en-zeventig-jarige grijsaard nog naar Engeland, met de ondankbare opdracht den dreigenden oorlog af te wenden. Sinds dien tijd leefde

hij in landelijke rust op zijn buiten Sorghvliet, dat hij in het dorre zand tusschen Den Haag en Scheveningen had laten aanleggen. Hij overleed in 1660. Dertig jaar vroeger was reeds zijn vrouw gestorven en sedert was hij ongehuwd gebleven, immers: „Als van twee gepaerde schelpen D'eene breeckt of wel verliest, Niemant sal u konnen helpen, Hoe men soeckt, hoe nau men kiest, Aen een, die met effen randen Juijst op d'ander passen sou: D'oudste zijn de beste panden, Niet en gaet voor d'eerste trou".

Een drietal dichters van geestelijke poëzie, ook levende in de eerste helft der zeventiende eeuw, zouden zeker meer dan eenvoudige vermelding verdienen, indien niet verwezen kon worden naar de afzonderlijke studie over hen van Ds. Haspels [1]). Het zijn de populaire, vrijzinnige Camphuijsen, door zijn geestverwanten als een heilige vereerd, wiens zangen vijftig maal in honderd-vijf-en-twintig jaar werden herdrukt; de Roomsche geestelijke

Stalpaert van der Wielen, en Revius „de fijngemanierde zanger van het aristocratisch, oorspronkelijk Calvinisme".

Omstreeks het midden der zeventiende eeuw behoort het bloeitijdperk onzer Letterkunde tot het verleden. Hooft is dan overleden. Cats en Huijgens blijven dichten, de eerste nog dertien, de tweede nog veertig jaar na diens dood, doch hun beste werken hebben zij geschreven. Hooft heeft alleen Vondel niet gekend in zijn volle kracht. Deze zou nog dertig jaar als facile princeps de herinnering aan den glanstijd levendig houden en zijn kunst zou eerst in de „Lucifer" haar hoogtepunt bereiken.

Onder het talrijke jongere geslacht van dichters, dat dit oudere vervangt, is er niet een, die met een der beroemde voorgangers op een lijn gesteld kan worden. Bij minder oorspronkelijkheid en minder genie of talent, valt navolging dier voorgangers, die vaak nabootsing wordt, in het oog.

[1]) Uit onzen Bloeitijd, Serie I No. 8.

Talrijk waren de volgers van Cats, in Zeeland en onder zijn Dordtsche vrienden, zoodat men van een Dordtsche dichtschool spreekt. Dat de zeer middelmatige volgelingen den meester veelal wel in zijn gebreken, maar niet in zijn deugden wisten na te bootsen, ligt, vooral bij Cats, voor de hand. Geheel in den geest van Cats schreef ook de Amsterdammer Jan Krul in zijn „Pampiere Wereld" een menigte minnebeelden en verhalen. (Deze smid, een van de hoofden der Oude Kamer, richtte, daar hij zich met het een-worden van Egelantier en Academie niet kon vereenigen, een zang- en muziekkamer op, waar zangspelen, een soort opera's, werden opgevoerd).

Doch nergens was Cats meer in eere en had hij grooteren invloed op poëtasters dan in de Zuidelijke Nederlanden. Tot in de negentiende eeuw toe namen zijne werken daar inderdaad de plaats van huisbijbel in. Dat was poëzie, waar de zuidnederlander bij kon, die hem boeide. En om haar stichtelijk en zedelijk karakter werd zij voorgestaan door de Geestelijkheid, tot welken stand de meeste van Cats' volgers behoorden. Deze was wel Protestant, maar zijn leerstellig geloof komt in zijn gedichten zoo weinig uit, dat geen Roomsche aan eenig gedicht van hem aanstoot behoefde te nemen. De Brabantsche Jezuïeten-pater Adriaen Poirters (1605—1674) bijgenaamd „De Roomsche Cats" dankte zijn reputatie aan zijn voornaamste werk „Het masker van de wereldt afgetrocken", (1644), een bundel platen met bijschriften in den vorm van verhalen en fabels, van zedekundige strekking. Verdienstelijke verzen zijn in zijn gedichten niet zeldzaam, b.v. het naïeve vers van „Jesus en sint Ianneken, die speelden met een lammeken", doch hij staat hooger als prozaschrijver dan als dichter. Poirters mist de „achtbaarheid" van Cats. Zijn werk is meer volkskunst. Pittig en geestig is zijn proza, als blijkt uit het bekend stukje „wat is een kruisken?"

Huijgens werd het best gecopieerd door zijn vriend, den Haagschen geneesheer en vurigen Arminiaan Jacobus Westerbaan (1599—1670), die zich, na zijn huwelijk met de rijke weduwe van Reijnier van Groeneveldt, terugtrok op zijn buitengoed Ockenburgh onder Loosduinen en zich daar uitsluitend aan de letteren wijdde. Het best is hij in het strijdgedicht, bv. in zijn „Kracht des Geloofs", gericht tegen Vondel's Altaargeheimenissen.

Een andere dokter, Daniël Ewoutsz. Jonctijs, van Dordrecht, (1600—1654), gaf een goed hekeldicht: „Hedendaegse Venus en Minerva" dat soms herinnert aan het „Costelick Mal", maar met veel minder moeite te lezen is. Meer is hij bekend door zijn bundeltje „Roseliins Oochies ontleedt", dat, schoon het telkens behandelen van hetzelfde onderwerp ons gekunsteld voorkomt, minneliederen bevat, welke in liefelijkheid en welluidendheid niet onderdoen voor die van den Muiderdrost, wiens trant er in te herkennen is.

Ook de latere geleerde kapitein Joan van Broekhuizen (1649—1707) herinnert in zijn bevallige, doch niet krachtige poëzie keer op keer aan Hooft.

Vooral Vondel werd door jonge dichters bestudeerd, en in zijn woorden, beelden, dichtvormen nagevolgd. Zoo ontstond de verkeerde opvatting eener dichterlijke taal, eene vingerwijzing naar den tijd van verval. Wij merken deze reeds op bij den oudste van deze groep, den nijveren Amsterdamschen kruidenier en makelaar Jeremias de Decker (1609—1666), door Vondel terecht een dichter van „cierlijke netheid" geheeten. Doch over volgehouden kracht of breeden vleugelslag kon hij niet beschikken, die gedurig meer door den geest van Cats dan door dien van Vondel bezield werd. Bekend is zijn lofspraak: „dat Cats alleen door zijn gedicht meer blinde zielen bragt tot licht, meer dartelen tot schamen als al ons Dichters samen". Diep gevoel en groote aanschouwelijkheid is te waardeeren

in gedeelten van zijn „Goede Vrijdagh" en in vele van zijn kleinere liederen, waaronder wij, ook een voorteeken der volgende eeuw, veel huiselijke poëzie aantreffen.

Invloed van Vondel is ook duidelijk waar te nemen bij zijn stadgenoot Reijer Anslo (1626—1669), die van Doopsgezind Roomsch werd en toen naar Rome trok, en bij den Rotterdamschen tegelbakker Joachim Oudaen (1628—1692) behoorende tot den kring der Rijnsburgsche Collegianten. Deze laatste doet door het verstandelijke zijner poëzie, door zijn streven naar pittigheid, ook aan Huijgens denken.

Veel hooger als kunstenaar staat zijn jongere vriend Heiman Dullaert (1636—1684), de jong gestorven schilder-dichter, leerling van Rembrandt, een fijn gevoelig talent. Als dichter is hij eerst in den laatsten tijd weer ontdekt. Ook hij wekt herinnering aan Vondel, doch zonder dat er sprake is van navolging. Zijn verzen hebben een eigen toon; hij werkt met eigen beelden en taal. Geen der dichters van het tweede geslacht, die hem overtreft [1]).

Een groote tegenstelling met hem vormt de Haagsche predikant Johannes van Vollenhoven (1631—1708), door Vondel zijn geestelijke zoon genoemd na de lezing van zijn werk „De Kruistriomf". Nu, hij had zich dan ook, wat den rhytmus zijner verzen betreft, geheel naar dien grooten Meester gevormd, maar hiermede verdiende hij niet diens grooten lof. Innerlijk is zijn werk zwak. Phrasen nemen maar al te dikwijls de plaats in van echt gevoel en dichterlijke verheffing. Ook zijn verzen, door polijsten en vijlen onberispelijk naar den vorm, wijzen op de komende kwijning der litteraire kunst.

Vollenhoven's gezangen vonden veel ingang bij de vele zangvereenigingen en godsdienstige gezelschappen der zeven-

---

[1]) Voorbeelden in: Kalff, Dichters van den Ouden Tijd.

tiende en achttiende eeuw, door welke een nauwer verbintenis tusschen het geestelijk lied en het kerkgezang werd voorbereid.

Geliefde dichters in die kringen waren ook Willem Sluijter (1627—1673) en Jodocus van Lodesteyn (1620—1677). De eerste, intieme vriend van zijn ambtgenoot Van Vollenhove, opent de rij der dorpspredikanten met letterkundige neigingen. Een goed deel zijns levens sleet hij als predikant der gemeente Eibergen in het genot van het rustige landleven, door hem bezongen in het „Buijten-Eensaeme Huijs-, Somer- en Winter-Leven". Alleen kwamen de Munsterschen tweemaal die rust verstoren. Zijn rijm vliet, evenals de Berkel langs zijn woning, effen voorbij en nauwelijks bemerkt men een rimpeling, veel minder een sterke opbruising in den stroom zijner gewaarwordingen. Zijn gemeenteleden zongen zijn liederen met opgewektheid; zoo diende zijn liedboek als tegengift tegen „die groote menighe van soodanige sangboekjens, die men noemt Minnebeekjens, Lusthoven, Zang-prieeltjes, Nachtegaeltjes, etc., want in der Boekverkooperswinkels zou men tegen twee geestelijke wel tien wereldsche (opdat ik niet en segge beestelijke) liedboeken vinden, waerin dikwijls niet een eenig woord van den waren God of van Christo, onzen middelaer en saligmaker gevonden werd, maer wel seer vele van de Heijdensche afgoden, tegen het uijtgedrukte verbod Gods". Nog meer verspreid en geliefd in Gereformeerde kringen waren de „Uytspanningen" van den Utrechtschen bekenden boetprediker, wiens zangerige, mystiek gekleurde liederen vele malen herdrukt werden. Niet alleen in ons land maar ook in Duitschland, waar men zijn liederen herhaaldelijk vertaalde en navolgde, uitte zich in zijn zangen het vroom gemoed van velen. Liederen als „Den Nederigen Christen; Jesus' Voorbeeld; een couplet als: Al mijn tragten, Mijn verwagten Is na u, Mijn God alleen: Want

de klare, Segen-a'ren Scheijden sig uijt u van een. O! heilig eensaam! Met God gemeensaam! Was ick maar met U gemeen!" doen Lodesteyn zien als Christen en als dichter tevens [1]).

Om zijn „F r i e s c h e R ij m e l e r ij e", een bundel met rijke verscheidenheid van inhoud, waaronder menig goed, bevallig couplet, verdient G ij s b e r t J a p i k s hier vermelding, onderwijzer der Nederduitsche school en voorzanger der Hervormde Gemeente te Bolsward. „Om den kost te winnen sprak en zong hij dus Nederlandsch, doch slechts met de lippen — zijn hart sprak Friesch". (Kalff). Aardig en los is b.v. „Goune Swobke, lit uwz pearje, Bea hy her mey mylde stemm'. Ofke, seyse, ho soe 'k it klearje, Wistu rie to Heyte in Mem? Ljeaf, dat nim ick to mijn lest; Dear mey wier de knotte fest. Mooi is ook „Tjesck Moars See-aengste".

Het laatste geslacht der zeventiende-eeuwers treedt op, als het eerste bijna verdwenen is. Van de leerdichters bepalen wij ons tot een tweetal van zeer uiteenloopenden aanleg, wier leven en faam ook zeer verschillend is geweest. De eerste is een talentvol navolger, in wien iets van den grooten Vondel nagloeit.

J o a n n i s A n t h o n i s z o o n (1647—1684), kwam als vierjarig kind uit Goes in de Y-stad. Hier ontving hij een klassieke opvoeding en al spoedig was bij hem „eene ongemeene vordering aan zijne geest, waarin een zucht tot poëzy was", te bemerken. Hij begon als menig poëet in dien tijd, met Latijnsche verzen, maar waagde zich al spoedig aan een tooneelwerk: „Trasil of overrompelt Sina", dat hem in aanraking bracht met Vondel, die tegelijkertijd bezig was aan den „Zungchin", welk onderwerp ook aan de Chineesche geschiedenis ontleend

[1]) Een viertal zijner liederen zijn, schoon omgewerkt, opgenomen in den Evangelischen Gezangbundel (no. 21, 43, 62, 68). Ook van W. Sluijter (no. 185, 190), J. van Vollenhove (no. 64, 125, 133). G. Brandt (no. 76), komen hierin, op dezelfde wijze, liederen voor.

is. Persoonlijk kwam de grijze dichter Anthoniszoon, die nu Antonides van der Goes geworden was, bezoeken en van dat oogenblik was Vondel zijn vergode leermeester, en zijn voorbeeld. Een beroemd dichter werd Antonides door zijn „B e l l o n e a e n B a n t" (op den vrede van Breda), dat bijzonder veel opgang maakte en door duizenden van buiten werd geleerd. Vondel was er verrukt over. In 1671 volgde „D e IJ s t r o o m", als een kaleidoskoop van de meest afwisselende tafereelen ter verheerlijking van Amsterdam. Dit stroomgedicht, 140 dichtbedrukte kwarto bladzijden beslaande, werd door den tijdgenoot als het meesterstuk der epische poëzie beschouwd. „Al de werelt", zegt Antonides' levensbeschrijver, „riep in hare eerste opgetogenheit, dat de kunst nu in dezen jongen helt haer hoogsten top bereikt had". Dit oordeel typeert den litterairen smaak van dien tijd. Zeker, forsche lijnen en stoute beelden, mooie stukken ontbreken in zijn gedichten niet. Technischen aanleg bezat hij ongemeen. Met gemak beschikte hij over de aangeleerde dichtertaal; vloeiende verzen schreef hij, soms aan Vondel's zwier en breeden zwaai herinnerend. Doch hoe weinig oorspronkelijkheid en waar gevoel! Die gezwollenheid en hoogdravendheid, karikaturen van het verhevene; die overvloed van mythologie, zij kunnen ons niet meer behagen.

„Zo gaen vast een voor een de heldre lichten onder". Dus begint een lijkdicht op Antonides. Het was of met hem de gouden eeuw was ten grave gedaald. Aan een nog levenden dichter, door het nageslacht heel wat hooger gesteld dan de betreurde doode, werd niet gedacht, n.l. J o a n L u i k e n (1649—1712). Deze ongemeene kunstenaar, wel Amsterdammer, doch buiten den kring van Vondel en diens vrienden staande, heeft in de eerste plaats als etser zich een beroemden naam verworven. Zijn roem als dichter berustte langen tijd uitsluitend, ten onrechte, op zijn „D u ij t s c h e l i e r", een bundel minnepoëzie, die

als uiting van een innig en gezond gevoel, ook om de schoonheid en oorspronkelijkheid der vormen, naast het beste, dat in dit genre in onze Letterkunde bekend, is mag gesteld worden.

Welk een ongekunstelde bevalligheid spreekt uit menig lied. Ik denk aan „Mijn lief is al mijn vreugd", met het mooi begin: Och, Leliana! och, al mijn goet, Die mijn hartje branden doet, Door uw lonkjens, Vol van vonkjes, Vonkjes, die van 't lodder oog Quetzen, als pijltjes van een boog. — Schoone, waar schuylje hier in 't groen? 'k Moet mij laven met een zoen Voor de tipjens Van uw lipjens, Lipjens, die, als rozeblaân, Zijn met een zoete dauw belaân", enz.; en aan het: „Vervager der dagen, Zoo stadig in 't jagen, Hoe vliegt gij, hoe vliegt gij zoo trage? Nooit suste u 't rusten, Of zoude 't u lusten, Een minnaar, een minnaar te plagen?" Zinnenweelde en oogenlust tintelen uit menigen zang, doch ook andere, meer ernstige indrukken heeft de jeugdige dichter er in weergegeven. Hij wist ook: „Droom is 't leven, anders niet! 't Glijdt voorbij, gelijk een vliet Die langs steile boorden schiet, Zonder ooit te keeren". Deze bundel uit zijn jongelingsjaren is later door Luijken in den ban gedaan, toen er een groote verandering in zijn leven gekomen was. „In 't 26ste jaer zijns Ouderdoms is hem de Heere op een krachtdadige wijs aen zijn herte verscheenen . . . waerop hij vuurig door de Liefde Gods ontsteeken zijnde, resolveerde om een geheel andere manier van leven te leiden", een ascetisch leven van een oprechten, vromen Christen. Maar hij bleef ook na zijn geestelijke wedergeboorte de lyrische dichter; alleen, hij zingt van andere dingen overeenkomstig zijn nieuw leven. „Neen, alles wat men ziet, Gij zijt mijn liefste niet! Het eeuwig Niets, iets boven alle zinnen, Een Al daar 't al afkwam, Wat ooit beginsel nam, Is 't goed en zoet, dat wij zoozeer beminnen".

In den eersten bundel na zijn bekeering, „Jezus en

de Ziel", zong hij welluidend zijne mystieke liefde uit. Hierop volgden vele andere, met bijschriften bij eigen fraaie etsen, als: Voncken der Liefde Jesu, Bijekorf des Gemoeds, Des menschen begin, midden en einde, „alle lokkende om, zo 't mogelijk was, alle menschen te doen verlieven op de ongeschapen schoonheid". Niet alles hierin is kunst, maar toch in tal van stukken valt echte, mooie poëzie te genieten [1]).

Het zinnelijke, ook de natuur, is symbool bij Luijken van het bovenzinnelijke, doch dit verhindert niet, dat de schoonheid van zijn natuurpoëzie die van al onze zeventiende eeuwsche dichters te boven gaat. „Om die natuurpoëzie, om een groot deel zijner minneliederen en zijner stichtelijke poëzie noemen wij Joan Luijken een der beste dichters van dien tijd. De glans van zijn werken, die niet verbleekt bij dien van Vondels verzen, is als een laatste opflikkering van den schoonheidsgloed, die van onze zeventiende eeuw afstraalt" (Kalff).

Van Luijken tot den Amsterdamschen schouwburg is een heele stap. Wij doen dien, omdat behalve de lyriek ook de tooneelpoëzie de aandacht vraagt.

Breero, Hooft, Coster en Krul handhaafden zich op het repertoire. Ook de uit het Spaansch bewerkte stukken van Rodenburg en Engelsche, daaraan verwant, bleven geliefd. Grooten opgang maakte de dichter-glazenmaker Jan Vos, de eerste huis- en buitenplaats lofdichter (een genre, dat talrijk zou worden), die geletterden en ongeletterden in ongeloofelijke verrukking bracht met zijn Aran en Titus (1641), een pseudo-klassiek spectakelstuk, gruwzaam van ijselijkheden. Twaalf moorden komen er in voor. Dit was, volgens Barlæus, nu de hoogste kunst: „dat iemand, die noyt gezeten had aan Grieksch of Romeinsche disch, nu aan de wereld wees, wat dat een treurspel is". Hoe gruwelijker, bont-romantischer of spectakelachtiger hoe

[1]) Voorbeelden in: Kalff Dichters van den Ouden Tijd.

mooier. Voor het opvoeren van zulke stukken was het oude tooneel niet gemaakt. Meer ruimte, allerlei kunst- en vliegwerk was daarbij noodig. Het was een triomf voor Vos, dat de schouwburg in 1665 verbouwd werd naar zijn zin. Het kon lijden! Een zuivere winst van ongeveer tienduizend gulden bracht deze jaarlijks aan de godshuizen op. De klassieke stukken van Vondel, meer voor het gehoor dan voor het gezicht bestemd, trokken veel minder. Tot 1660 werden zij nog vaak gespeeld, doch daarna verminderde het getal voorstellingen en ook de toeloop nam sterk af. De komische drama's waren of vertaald uit het Engelsch of Fransch, of de stof er van was toch aan buitenlandsche, meestal Fransche novellen en romans ontleend. De kluchten bleven: doorgaans plat en zelden geestig. Bij voorkeur wordt de niet voorbeeldige verhouding van man en vrouw behandeld. Ook aan vrijage-tooneeltjes, kijfpartijen, drinkgelagen konden de liefhebbers hun hart ophalen. Slechts een enkele maal weet een schrijver in het komische genre iets hoogers te bereiken, zooals Thomas Asselijn in zijn: Jan Klaesen trits (1682, 1684, 1685), waarvan het eerste stuk, beschouwd als een „pasquil op veel fijne lien", zooveel opgang, maar ook zooveel opschudding maakte, dat Burgemeesteren de opvoering tot nader order verboden; wij danken de geestige aquarellen van Cornelis Troost er aan. Ook de kluchten van dokter, later professor Pieter Bernagie (1656—1699) onderscheiden zich in meer dan een opzicht gunstig.

De strijd tegen den schouwburg duurde voort. Om de tijdsomstandigheden bleef hij gesloten van 1672 tot 1678. Op sterk aandringen der Regenten van het Wees- en Oude Mannenhuis mocht toen de schouwburg worden heropend, doch uitdrukkelijk werd daarbij de voorwaarde gesteld, het bleek dus wel noodig, „dat deselve van vele aanstotelijkheid soo tegens de eerbaerheid en de betamelijkheid der

zeeden, alsmede van Godsdienst of 't geen van dezelve is dependerende soodanig werde gesuijvert dat sij zoude sijn buijten alle opspraeck en sulx voortaen een nut ende leersaem tijdverdrijf". Dit was wel overeenkomstig den wensch van de heeren Dr. Meijer en Mr. Pels, toen tot regenten van den schouwburg benoemd. Zij hadden, met nog eenige anderen, meest medici, in 1669 het befaamde genootschap Nil Volentibus Arduum opgericht, dat een hervorming van het tooneel, ja van de geheele poëzie wenschte te bewerken. Voor hen gold het getrouw navolgen der Fransche klassieke dramatici, als Corneille en Racine als de hoogste verdienste op kunstgebied.

Zoolang moest de dichter aan zijn verzen schaven en polijsten, tot zij even zoetvloeiend waren als de Fransche. Scherpe, kleingeestige critiek werd door hen geoefend op den vorm. Boven den inhoud werd deze gesteld. Van regels en wetten werd alle heil verwacht. Hun optreden wekte groote oneenigheid en twist. Het genootschap heeft slechts tien jaar gebloeid. Op het tooneel moest Pels het spoedig afleggen, omdat de godshuizen te zeer klaagden over vermindering van inkomsten. Toch blijft N. V. A. van beteekenis. Zijn theorie beheerscht het volgend tijdvak.

De geschiedenis der Letterkunde in de zeventiende eeuw is overwegend een geschiedenis der poëzie. Bij het begin der eeuw werd het proza nog ter nauwernood beschouwd als een vorm van kunst. Slechts één eerste-klas prozaschrijver hebben wij te noemen gehad, n.l. Hooft, den schepper eener eigen prozakunst, die haar hoogtepunt bereikt in zijn „Nederlandsche Historiën", een werk van grooten invloed. Wij worden er telkens aan herinnerd bij het lezen der werken van Gerardt Brandt (1626—1685) een niet onverdienstelijk epigrammendichter, doch meer bekend door zijne uitvoerige levensbeschrijvingen van De Ruijter, Hooft en Vondel en zijne „Historie

der Reformatie". Nog jong maakte hij naam als maker van een treurspel: „De Veinzende Torquatus", dat hem den weg baande tot het huis van Barlaeus en tot het hart van diens dochter Suzanna. Om harentwil gaf hij zijn beroep van horlogemaker op en ging hij studeeren. Hij werd predikant bij de Remonstrantsche Broederschap, van 1667 af stond hij te Amsterdam. Brandt's stijl is minder gedrongen, maar ook minder kernachtig dan die van Hooft. Hij mist diens gloed, diens beheerschte kracht. Hij schrijft een onderhoudend, helder, goed proza zonder Latijnsche constructies.

Voor de kennis van den smaak en de litteraire ontwikkeling onzer voorouders meer dan als kunstproducten zijn de talrijke prozaromans van belang, die hier gretig gelezen werden. Zij zijn bijna altijd vertaald. Men vindt er voorbeelden onder van al de roman-genres der europeesche literatuur van dien tijd. Daaronder zijn moderne ridderromans, zich aansluitend aan de middeleeuwsche Arthur- en Oostersche Romans, doch nog meer onwerkelijk, nog fantastischer dan deze. Tegenover deze heroiek-galante romans, die van Spanje uit als Amadis- en Palmerijnromans een ongeloofelijken opgang gemaakt hebben, veroverde de herdersroman zich een plaats, de pastorale, vrucht der Italiaansche renaissance, doch via het Spaansch in West-Europa populair geworden. Door de „Arcadia" van sir Philip Sidney en de „Astrée" van Honoré d'Urfé werd hij in ons land bekend.

Een onjuist beeld van dezen roman geeft de veelgelezen Batavische Arcadia van het lid van den Hoogen Raad en den vriend van Hooft Johan van Heemskerck (1597—1656). De titel, de namen, de personen als herder en herderinnen, de afwisseling van het proza door liedjes of kleine gedichtjes, is het eenige, dat het boek met een pastoralen roman gemeen heeft. Het is het verhaal van een speelreisje. Dit karakter zou de herders-

roman bij ons behouden. „Onder 't loofwerck van liefkooserijtjes" geeft de schrijver een verhaal van allerlei merkwaardigheden uit geschiedenis en oudheidkunde, waartoe het gesprek, of ook wel de vele zaken en personen, die men ontmoet op het uitstapje in de duinstreek tusschen Den Haag en Katwijk, aanleiding geven. Tal van navolgingen, waarin de idyllische roman is ondergegaan, en die slechts van beteekenis zijn voor geschiedenis en oudheidkunde, had deze eerste en door latere niet overtroffen Arcadia. „Heemskerk's kracht lag vooral in het beschrijven van personen; een bevallig meisje, een walgelijke waardin weet hij wel te teekenen. Zijn stijl is de „estiloalto"; tegenstelling vooral van gelijkluidende woorden; parellelisme; climax; uitgewerkte vergelijkingen; streven naar karakteristieke epitheta". (Kalff).

Een tegenstelling met de genoemde genres, evenzeer als met de onnatuurlijke, hoofsch-galante Fransche romans naar den smaak der précieuses, maakt de schelmen- of bedelaarsroman, die zijn lezers brengt onder de avonturiers of vagabonden uit de laagste klasse der maatschappij en het leven en het karakter van deze menschen, bij voorliefde van de donkerste zijde, laat zien. Ook deze romans zijn van oorsprong Spaansch. De meest bekende in onze taal is „Den vermakelijke Avonturier" door Dr. Nicolaas Heinsius Jr., waartoe lectuur maar niet minder eigen leven den schrijver de stof leverde. Deze, zoon van den beroemden philoloog, wegens doodslag verbannen, werd lijfarts eerst van Koningin Christina van Zweden te Rome, daarna van den Keurvorst van Brandenburg te Cleve; de laatste jaren zijns levens bracht hij door in de vrijstad Kuilenburg. Heinsius kan aardig vertellen; hij is luimig, soms geestig, maar zijn werk is te vaak plat en onkiesch om thans nog met genoegen te worden gelezen.

Novellen-, Kluchten- en Anecdoten-verzamelingen kunnen

wij hier slechts noemen. In een geschiedenis van het proza zouden zeker ook het betoogend of strijdend proza der pamfletten, vaak in den vorm eener samenspraak (schuitpraatje), bespreking verdienen. In dat tijdperk van hartstochtelijken politieken en theologischen strijd namen zij de plaats in van onze couranten- en tijdschriftartikels. In 1656 kwam het eerste, geregeld verschijnend nieuwsblad uit, n.l. De Oprechte Haerlemmer Courant. Eenvoudig, ongekunsteld proza bevatten vaak de reisverhalen, o. a. dat van den ongeleerden schipper Bontekoe. Van groot belang is voorts de rijke stichtelijke lectuur. Welk een invloed is er niet geoefend in de eerste plaats door den Bijbel in de Staten-Vertaling (1637), niet minder in Zuid-Afrika dan hier. Van hoevelen waren, naast den Bijbel en Cats, preeken, oefeningen, e. d. niet het bijna eenige geestelijke voedsel" [1]).

Er werd verbazend veel gelezen, ook door de kleine burgerij. 't Is ongeloofelijk, hoe snel de grootste oplagen van lang niet goedkoope boeken werden verkocht. Er is geen vergelijking tusschen al wat hier te lande en wat in het buitenland verscheen, vooral als men het klein aantal der Nederlanders in aanmerking neemt. En dat kan niet anders dan door de ontwikkeling van ons volk worden verklaard, welke ongetwijfeld in dien tijd door die van geen enkele natie werd overtroffen, slechts van zeer enkele werd geëvenaard".

---

[1]) Dr. A. W. Bronsveld, De Evangelieprediking. Uit „Onzen Bloeitijd" Serie I. 6.

HET TOONEEL IN NEDERLAND IN DE 17E EEUW

door

J. H. RÖSSING

De geschiedenis van het tooneel in Nederland in de 17e eeuw kan in enkele groote lijnen worden aangeduid, wat betreft het eigenlijke wezen: de dichterlijke scheppingen, — het meerendeel is fabriekswerk in rijm — afgescheiden van het daarvan afhankelijke, als: tooneelinrichting, vertooning, kleedij, tooneelbestuur, tooneelisten, enz. Het tooneel bestaat om de stukken; zonder deze geen tooneel. Al het andere, van hoeveel beteekenis op zich zelf ook, behoort tot het bijkomende.

Het wezen, het karakter van het 17e-eeuwsch tooneel is, zoolang de dichters er de beteekenis van gevoelden: nut stichten; leerzaamheid; opbouw en zuiver houden der Nederlandsche taal, of — zooals men toen zei — der Nederduitsche taal. Volgens Vondel kwam tooneelspel in het licht tot leerzaam tijdverdrijf, dat ten doel had de wereld na te bootsen, het oog dus open te houden voor de werkelijkheid. Tooneel- en Blijspel zouden in kort begrip toonen al 's werelds ijdelheid, waar Heracliet om lacht en Democriet om schreit. Dit doel werd ook in gulden letteren in den eersten schouwburg, in dien te Amsterdam, den volke voor oogen gehouden. Bij alle ernstig streven naar kunst, spande voor Vondel alleen het treurspel de kroon.

Niet minder dan een leerzaam tijdverdrijf bedoelde de Schouwburg evenals vroeger de rederijkerskamer „In Liefde

Bloeyende" den opbouw en het zuiver houden der taal. Vóor 1600 hadden leden dier Amsterdamsche kamer, Roemer Visscher, Hendrik Laurensz Spieghel met volle instemming van Dirck Volckertsz Coornhert dit reeds duidelijk uitgesproken. H. L. Spieghel had, om aan te geven hoe de taal voor verwildering te behoeden en te schuimen van alle Bourgondische brabbeltaal, in 1584 een geschrift in het licht gegeven, getiteld: „Tweespraeck van de Nederduitsche Letterkunst ofte vant spellen ende eyghenschap des Nederduitschen Taals, uitghegeven by de Kamer in Liefd' Bloeyende".

„De keurigheid, zinrijkheid en rijkdom onzer Taal in aanmerking nemende", — beseften Spieghel en zijn vrienden — „dat de Taal op zich zelve bekwaam is, alle denkbeelden op 't gevoegelijkst en verstaanbaarst uit te drukken, zonder tot haar hulp woorden uit den vreemde te ontleenen": zij stieten zich aan de verbastering, waartoe de taal vervallen was, en „verstonden 't, hun ambt te zijn, het Duyts (Nederlandsch) op te helpen, te vercieren en te verrijken. Men had de Kamers van Rederijk als gemeene scholen des landtaals te achten. Het rijmen niet alleen, maar ook de opbouw des spraaks was haar werk. Die die oefenis ter harte ging, had hier vrije toegang".

Niet tevreden hiermede verscheen drie jaar later: „Rederyckkunst op 't korst in Rijm vervat, hier byghevoegt de Redekaveling ende Letterkunsts grondvesten".

De wensch van H. L. Spieghel, dat men „de Kamers van Rederijk" als gemeene scholen des landtaals (had) te achten", hebben zijne volgelingen en de ten deele uit het Rederijkwezen, hoofdzakelijk uit de Renaissance voortgekomen: Nederduitsche Academie en Schouwburg te Amsterdam, in eere gehouden en uitgebreid. Ook het Dichtgenootschap: „Nil Volentibus Arduum", aan het einde der 17de eeuw, toen het begrip en de oorzaken, die tot

stichting van Academie en Schouwburg hadden geleid, zoo goed als verflauwd waren, bleef den zin voor taal en taalzuivering evenals die van het wezen, van het tooneel, hoewel volgens andere opvatting, handhaven en het karakter van het tooneel als „schole des landtaals" getrouw.

De voormannen van de Kamer: „In Liefde Bloeyende" en enkelen van de Brabantsche Kamer: „Uyt levender Jonst" en de stichters van Academie en Schouwburg stonden op vasteren grond dan die van „Nil Volentibus Arduum" en hadden hooger ideaal. De eersten: Hendrik Laurensz Spieghel, Roemer Visscher, Dirck Volckertsz Coornhert, Dr. Samuel Coster, Joost v. d. Vondel en Gerbrand Adriaensz Brederode gingen op in de gebeurtenissen van land, stad en godsdienst, en streden om uit den ouden in den nieuwen tijd te komen. Allen stonden onder den invloed der Renaissance, waarvan zij de gelukkige toepassing en de vernieuwing van geest in de allereerste plaats te danken hadden aan de leeringen van H. L. Spieghel, in welke hem waren voorafgegaan: de Leidsche Rederijker Jan van Hout — deze in de eerste plaats — en de Haarlemsche schilder en dichter Karel van Mander. Zij streefden naar vernieuwing en oorspronkelijkheid; de kopstukken van „Nil Volentibus Arduum" naar navolging, terwijl zij zich kenmerkten door verslapping van het bruisende leven. De eersten werden gedrongen tot getuigen, in gedichten en tooneelspelen, van het door hunne ouders doorleefde in de dagen der Hervorming en die er op volgden — in de dagen, dat Nederland de Spaansche heerschappij afzwoer, dat Alva's hand zwaar op stad en land drukte; in de dagen, dat nieuwe denkbeelden de geheele maatschappij beroerden — van het door hunne ouders verhaalde en van het door hen zelf doorleefde bij de meerdere vrijwording der burgerij, het uitbreiden van handel en scheepvaart, de vergrooting van Amsterdam en het bonte leven en het kernachtig en schilderachtig spreken der burgerij, vooral van zeelieden,

marskramers, vischvrouwen, bierdragers, klootjesvolk aan de Vesten, liedjeszangers, e. a., in den mallen, steeds kleurigen val der Amsterdamsche taal, onderscheiden in evenveel soorten als er buurten in Amsterdam waren.

De groote gebeurtenissen van land en stad, al wat ouders en kinderen beleefd hadden, hield den geest van allen bezig en zij, die geroepen waren tot dichters, hebben later in hunne werken, voornamelijk in hunne tooneelspelen het verleden herschapen, nu in historiespelen, dan in blijspelen en kluchten. Het zeventiende-eeuwsche tooneel, dat in den aanvang telkens en telkens „de moord begaan aan Prins Willem I, „Baëto", „Geraerdt van Velzen lyende", enz., spelen met historische helden te aanschouwen gaf en daarom vaderlandsch tooneel kon heeten, was bovenal een plaatselijk tooneel, een stadstooneel, een Amsterdamsch tooneel, waar in de blijspelen en kluchten het Amsterdamsche leven der smalle gemeente werd nagebootst en de zuivere, onvervalschte Amsterdamsche taal gesproken werd.

* * *

Het 17de-eeuwsch tooneel in Nederland, dat niet met den eersten klokslag van het nieuwe jaar van 1600 aanvangt en niet op Ouwejaarsavond van 1699 met het slaan van twaalven eindigt, wortelt dus in het wezen der burgerij, in 's lands geschiedenis en het openbaar leven te Amsterdam. Oorspronkelijk gingen tooneel en leven saam; het ijverde steeds voor vrijheid — vrijheid in politiek en godsdienst; voor vooruitgang, voor het belang van stad en land, voor alles wat hoofden warm maakten en harten sneller deed kloppen.

In de 16de-eeuwsche Rederijkerskamers en ook in de latere werd in de slecht verlichte zalen van samenkomst zwaar gebroeid over al wat kerk en maatschappij, stad en land betrof, en over het luisterrijk naar buiten optreden der kamer zelf. Zij hadden in den beginne een geestelijk, later

een uitsluitend wereldsch karakter. Het geestelijke spreekt vaak, zoo niet doorgaans, ook uit hare blazoenen. De Amsterdamsche Rederijkerskamer: „In Liefde Bloeyende", opgericht in of even vóor 1517, misschien allereerst geheeten: „In Liefde Vierich", of er uit voortgekomen, had tot blazoen: Christus aan het kruis, en daaromheen de zinnebeeldige eglentieren. Daarom werd de kamer ook kortweg genoemd: „De Eglentier" of „'t Eglentiertje". Het oorspronkelijk godsdienstig karakter der kamers spreekt duidelijk uit hare prijsvragen; zij handelen meest over duistere godsdienstraadsels.

Behalve het geestelijk hadden de kamers ook een wereldlijk karakter, dat ten laatste de overhand hield en het geestelijke uitschakelde. Stads- en staatsbelang leidde de Rederijkers bovendien tot het uitschrijven van zwaar gedachte onderwerpen, daarmede in overeenstemming.

De leden der ,,Camers", de algemeene naam voor: Vereeniging en Vereenigingsplaatsen, zooals men sprak van ,,De Kamer der Oost-Indische Compagnie" en thans nog spreekt van ,,De Kamer van Koophandel" — de leden der ,,Camers van Rhetorica" bespraken in hunne plaatsen van samenkomst alle gebeurtenissen van den dag, de belangen van stad en land; er waren toen geen dagbladen, slechts ,,Tijdinghen" en ,,Loopmaeren", nu en dan. Wat de dagbladen thans doen, deed men in de 16de eeuw en nog lang in de 17de in de Rederijkerskamers, en ook in den Schouwburg.

Op gezette tijden vertoonden de leden bovendien een stuk, maakten of droegen verzen voor, al of niet om prijs. Als de Kamers zich naar buiten vertoonden, was het door vertooningen, deelneming aan optochten of blijde inkomsten, gebeurtenissen of personen te vieren, of door spel tot weldoen te bewegen, of ook wel om voor een ,,landjuweel" in pracht en praal naar andere steden te trekken en daar of door de pracht van kostuums, of door

illuminaties voor de plaats, waar zij tijdelijk hunne tenten hadden opgeslagen, of door refereinen of tooneelspelen prijs te behalen. Hoe de Rederijkers der 16de eeuw staats-, stads- en godsdienst-aangelegenheden in hunne kamers verhandeld hebben, blijkt uit hunne spelen, waarin zij streden voor Hervorming in de kerk, en daarin zoo scherp te keer gingen, dat menigmaal zulke spelen verboden en de Batementspelers gestraft werden met een bedevaart naar Rome, terwijl er om te groote vrijheid in spreken, zelfs wel eens een Rederijker opgehangen werd.

Het is geen wonder, dat volbloed Rederijkers later, toen Kerk en Staat, om het verloop dat de Kamers namen en de ongerechtigheden der broeders, het Rederijkerswezen wilden smoren, zich in een verzoekschrift beriepen op de „groote diensten in voormalige tijden ten oirbare der Steden bewesen, en dat zij niet alleen in Gods hand de middelen waren geweest om de waarheid te doen triomferen, maar ook profijtelijck bij ongereedheid van penningen ten behoeff' der armen".

> De Kamers hebben, door haer spel „magtigh,",
> De arme, bedruckte, cariteyten bewezen „kragtigh",
> Zij waren in liefde „bedagtigh" de weeuwen en weeskens „waarachtig",
> En hebben haere gebeden nyet veracht in lamentatiën „klagtigh".

Overigens werd het eigentlijke Rederijken als een aangenaam en nuttig tijdverdrijf beschouwd. De Amsterdamsche koopman Roemer Visscher roemde het als:

> . . . „den kinderen een groote vermakelijckheyt,
> Den jongers (gevend) een vrolijcke sprakelijckheyt,
> Een solacelijck overdencken voor d' oude bedaeghden,
> Soo eerlijcken kortswijl als men mach noemen,
> De Studenten een bogaert vol bloemen,
> Een regel van alle eerbare Vrouwen en Maeghden.

Roemer Visscher en zijn vriend H. L. Spieghel waren al aan het einde der 16de eeuw lid van de Amsterdamsche kamer: „In Liefde Bloeyende", die van Keizer

Karel V keizerlijke voorrechten had verkregen. Hare leden vergaderden in de groote bovenzaal van de Waag op den Dam, waar thans het gedenkteeken rijst, gewijd aan den Volksgeest van 1830; later boven de kleine Vleeschhal in de Nes. Als de broeders daar versaamden, of de kunsten beoefenden, hing het blazoen er uit. „Een lieve heer aan 't kruis", zooals volksmond in die dagen zei. In den jare 1581 telde deze kamer de voornaamste en meest vooruitstrevende burgers van Amsterdam tot hare leden, waaronder alle vijf de Burgemeesteren, al de Schepenen en Raden.

Een werkdadig aandeel in de werkzaamheden dier kamer: „In Liefde Bloeyende" namen vooral: Roemer Visscher en Hendrik Laurensz Spieghel. Zij, hoewel kooplieden, doordrongen van het nut, dat de regelen der zich ontwikkelende en vrij van vreemden invloed wordende taal, in haar karakter, hare eischen en daaruit volgende vast te stellen manier van schrijven, konden hebben, ontwierpen de bovengenoemde: „Tweespraack van de Nederduytsche letterkunst". Het streven om een grondslag te leggen voor eigen taal, vond vooral steun en goedkeuring bij den weldra te benoemen burgemeester van Amsterdam, bij Pieter Cornelisz Hooft, die begreep, dat de taal het stevigste bolwerk was om vrijheid en zelfstandigheid te handhaven, waarvoor zoo vierig gestreden was en werd. In schoone, zuivere en krachtige taal zag hij een sieraad voor stad en land, waarvoor zijn zoon Cornelis Pietersz Hooft, die, 4. Juni 1609, Drost van Muiden zou worden, in ruimer zin getuigde, toen hij bad en bezwoer bij de heiligheid der poëzie „alle degeene die sy goedtgekent heeft om eenighen adem haeres geests in te blaesen, dat sy de hemelsche voncke niet in der assche begraeven oft versterven laeten; maer met allen yver ende erkentenisse sorchvuldelycken opqueecken in haer borst, totdat 't licht, 't haeren monde wtblinckende, de gantsche waerelt door-

straele met de gloorie van haer ende van de plaetse haerder geboorte".

Pieter Cornelisz Hooft, meer nog twee andere Amsterdammers: Samuel Coster, de dokter van het St. Pietersgasthuis, Joost v. d. Vondel, kousenverkooper, zijn te beschouwen als de stichters van het tooneel in Nederland. In enger grenzen hebben deze drie als jongemannen te Amsterdam den grondslag gelegd eerst voor de oprichting der Academie, waaruit zijn voortgekomen: het Athenaeum illustre ofte Doorluchtige Schole (1632) thans Universiteit, en weinig jaren later de Schouwburg (1637), de eerste in Nederland.

Nooit hebbe men te vergeten dat beide stichtingen, onder den invloed der Renaissance, te danken zijn aan burgerzin der afstammelingen van eenvoudige poorters, en dat de grondslag van Schouwburg en Academie te Amsterdam is: de vrijheid, de zelfverwonnen vrijheid, bij de liefde voor stad en land, voor eigen, schoone taal, en den zin kunst en wetenschap aan te kweeken. De zonen van eenvoudige zeventiende eeuwsche poorters hebben met beide stichtingen bevorderd: volksontwikkeling; handhaving der vrijheid van handel en conscientie; scheiding van kerk en staat; oefening, zuivering en opbouw van eigen taal en dichtkunde; ontzag en vereering voor geloofshelden en voor mannen, groot in dienst van stad en land; en aankweeking der wetenschap, in de landstaal.

Vele dezer elementen waren reeds in de Rederijkerskamers der 16e eeuw de drijfkracht geweest: in de 17e eeuw voegden zich er meerdere bij en werd het terrein der werkzaamheid grooter. De voedsterplaats daarvoor was Amsterdam. Daar zijn alle groote dingen tot stand gebracht, door het streven en leven van verschillende knappe lieden, van lieden met ruimen blik, en in een zelfden tijd.

De zestiende-eeuwsche Rederijkerskamers hadden zich ook bemoeid met de belangen van stad en staat, met de

vrijheid, vooral met de godsdienstvrijheid en die bepleit in Esbattementen, van oorsprong, gelijk het woord zegt: „Strijdspelen", in spelen die antwoord gaven op bepaalde vragen; zij hadden ook gewezen op maatschappelijke misstanden, zooals te Haarlem, op de macht die een enkel man kon misbruiken om den prijs van een volksvoedsel, van het koren, onredelijk hoog te maken, maar te vaak in een gewrongen taal, in revelduitsch, ontsierd en schier onverstaanbaar door Gallicismen. Zwaar is de taal en de gedachtengang der oude rederijkersspelen; de dichters en berijmers zijn niet los van hun onderwerp. Zij kwamen niet uit de verw; nut stichten en dadelijk nut-stichten, zware leering en nog zwaarder overpeinzing maken thans schier al hun stukken onleesbaar. Taal- en Dichtkunst hadden behoefte aan vrijheid, die ook de schoonheid in haar gevolg zou hebben. In Amsterdam hebben èn Taal- èn Dichtkunst die vrijheid gevonden bij de „mannen-van-de-waterkant" bij de mannen van de zee. De zee maakt vrij! De oude Amsterdamsche burgemeester Cornelis Pietersz Hooft achtte hervorming daarin noodzakelijk; na de vrijwording stelde het leven hooger eischen, en zij, die zich aan het hoofd stelden, moesten bedenken dat van den schipper van een groot schip meer ervarenis wordt gevorderd dan van den schipper van een mosselenschuit. Zijn zoon Pieter Cornelisz Hooft, die landen bereisd en met andere volken in eigen land kennis gemaakt had, toonde denzelfden ruimen blik als zijn vader: hij achtte heel de wereld „zijn lustig vaderland", en zijn vriend Dr. Samuel Coster gevoelde zich volgens zijn spreuk: „Overal thuys".

* * *

Den meer dan oppervlakkigen waarnemer kan het niet ontgaan, dat al wat broeide in de hoofden, leefde en verlangde in de harten van den ouden C. P. Hooft, van

Roemer Visscher, van H. L. Spiegel, en hun jongere tijdgenooten: Dr. S. Coster, P. C. Hooft, Joost v. d. Vondel, G. A. Brederode en vele gelijkgezinden later in beeld is gebracht op het tooneel, eerst en aarzelend in de Rederijkerskamer: „In Liefde Bloeyende" en de Brabantsche Kamer: „Uyt levender Jonst", daarna in ruimeren en beslister zin op het tooneel der „eerste en eenige Nederduitsche Academie", gesticht in 1617, en vervolgens op dat van den Schouwburg, in de eerste jaren na de opening op 3 Januari 1638.

De stukken, in Akademie, van 1617—1632, en in Schouwburg van 1638—1665 gespeeld, weerkaatsen het beeld van het leven der burgerij, in engen huislijken kring; het leven op straat, in de maatschappij, en in najaging van het hoogere. Den diepen godsdienstzin heeft men in Vondel's treurspelen; de heldenvereering, de liefde voor land en stad, voor het verleden in de spelen van P. C. Hooft en J. v. d. Vondel, van enkelen hunner onmiddellijke voorgangers en hunner volgelingen: het oog voor maatschappelijke misstanden, vooral bij Dr. S. Coster, den strijd voor de vrijheid bij allen; het geestig in beeld brengen van het Amsterdamsche leven in huis en op straat vooral in de werken van G. A. Brederode, P. C. Hooft, e. a., maar ook bij Dr. Samuel Coster, hoewel hij ook doelt op het leven der stroopende soldaten. Dan heeft men stukken die tot onderwerp hebben: oude volksliederen of straatliederen door de straatzangers op de Varkenssluis gezongen, en spelen naar een mooi hoofdstuk uit een geliefkoosd en populair verhaal, uit een boeiende Amadisroman, zooals bij Brederode, en kluchten die voorstellen de ondeugendheden en gewaagdheden der Decamerone van Boccaccio.

Er moest in de 17e eeuw dus wel belangstelling zijn in het tooneel, want wat vertoond werd, had het hart van den toeschouwer en schilderde wat thuis of er buiten hem bekend was.

De heldenvereering, gebracht op het tooneel, de bijbelsche en de tragische historiën, de Amadisromans, de verhalen van Boccaccio, het 17e eeuwsche publiek kende die uit gewijde en ongewijde boeken, uit almanakjes en uit liedjes.

Nog in Jeremias de Deckers tijd ging het in de huisgezinnen, als in die van het geslacht, waarvan sprake is. Met eerbied vertelt J. de Decker, hoe, als zij 's avonds thuis zaten, zijn vader hun, kinderen, voorlas uit den bijbel, uit de vaderlandsche historie te boek gesteld door Bor, maar ook uit Plutarchus' „Levens van beroemde mannen". Van de ontwikkeling der fantasie bij de 17e eeuwsche jongens en meisjes, tot na de helft dier eeuw, heeft G. A. Brederode in zijne spelen verteld. Als het Sinterklaas was kregen zij boekjes met mooie middeleeuwsche verhalen, als van Fortunatus Beursje, en de verhalen van „Amadis van Gauwelen", terwijl Sinterklaas ook voor hun oprechtheid in de leer zorgde en hun een catechisatieboekje er bij gaf, het zoogenaamde „Groot Embdert".

De stukken, die verband hielden met het leven of den geest der burgerij en de werken, die hen uit het aardsche leven naar hooger opvoerden, zijn het blijvendst geweest, hebben het langst repertoire gehouden.

Let op, hoe sterk het 17de eeuwsche tooneel in den aanvang verband hield met land en stad!

De Akademie wordt in 1617 geopend o.a. met „De moord begaan aan Prins Willem", enz. door G. van Hoghendorp; — en de eerste Schouwburg in 1638, toen Amsterdam schier voor Holland alleen gold en weldra zou durven prachen, dat men de sleutels van den Sont te zoeken had bij zijne burgemeesteren, „met Gijsbreght van Aemstel, d' Ondergangh van sijn stad en ballingschap".

Beide kunstinstellingen openen hun poorten voor kunst met de herdenking van een bang verleden, om op een gelukkiger heden te wijzen, dat een schoone toekomst

profecyde, zooals Vondel in 1638 door een engel laat doen.

Even bizonder en kenmerkend is het tweede stuk, in 1617 op het tooneel der Academie gespeeld: P. C. Hooft's „Warenar". Dit bracht het Amsterdamsche blijspel op de planken, het niets ontziende. Hooft stelde er zelfs, onder anderen naam en toestand, een zijner familieleden, die even gierig als Warenar was en dezelfde gierige streken had uitgehaald, mee voor het voetlicht. Hooft's „Warenar" deed zien, dat het echt Amsterdamsche blijspel een zedenschildering van het oogenblik zou zijn, bekende voorvallen zou teekenen en het publiek zou leiden langs bekende plaatsen en straatjes, maar toch ieders lek bedektelijk zou begekken, doch dat het zou blijven: een kneppel onder de hoenderen. Het Amsterdamsche blijspel had aan stof geen gebrek: „wat was er dat te Amsterdam, onder de bonte bevolking, niet gebeurde?" Voor het typige en schilderachtige zou de taal van het Amsterdamsche blijspel: de echt Amsterdamsche taal, de taal der spraakmakende gemeente zijn.

In eenzelfde opvatting van het blijspel en zijn taal was G. A. Brederode aan P. C. Hooft reeds voorgegaan; hij had hem misschien zelfs overtroffen in „Het Moortje" in 1616 voor 't eerst gespeeld op de oude kamer: „In Liefde Bloeyende" en in 1617 door „De Spaansche Brabander", op het tooneel der Akademie. In de blijspelen als die van Hooft, Brederode en in Coster's gelegenheidsspel: „De Rycke man" woelt het echt Amsterdamsche leven, zij geven den Amsterdammer weer in zijn dagelijksche leven, zij vertoonen hem zooals hij handelt en wandelt, zij herinneren nog even aan den tijd dat Alva in Amsterdam was, maar spelen in den tijd dat ze vertoond werden. Zij laten wat stad en staat beroerde, in het burgerlijke hooren, in kleine opvatting. De eenvoudigste zielen, vrouwen die niet lezen konden, spreken er over de kerktwisten en schudden het hoofd over het geharrewar in geloofszaken, wat straks Vondel scherp en straf als in

straatliederen zou gispen en Dr. S. Coster zou geeselen in een treurspel, in: „Iphigenia".

P. C. Hooft en G. A. Brederode hebben in hun blijspelen, en Vondel in zijn „Gijsbreght" stad en stadsgelegenheid zoo naar de werkelijkheid geteekend, dat het 17e eeuwsche Amsterdam voor goed bekend gebleven is, al zij er weinig van overgebleven. Jan ter Gouw, de historieschrijver van Amsterdam, heeft in de 19e eeuw, in zijne wandelingen door Amsterdam, uit „Gijsbreght", „Het Moortje" en „De Warenar" de stad ons doen zien zooals ze eeuwen geleden was, en ook het volksleven.

Een neef van Hendrik Laurensz Spiegel, Theodorus Rodenburgh, Ridder van den Huize van Bourgondië, een niet in alle opzichten betrouwbaar man, een schacheraar in schilderijen, bekend gebleven als sneldichter, werkte en leefde in gelijken tijd als Dr. S. Coster, J. v. d. Vondel, P. C. Hooft en G. A. Brederode. Zijne werken onderscheiden zich scherp van de genoemde dichters, zij wortelen niet in het leven van stad en land, en hebben daarom niet het eigene, maar zij voldeden om de bewegelijkheid, om het romantische. Het zijn — behalve een enkele Engelsche navolging — Spaansche spelen, bewerkt naar het onmiddellijke voorbeeld of naar Fransche bewerking. Th. Rodenburgh had tijdens zijn verblijf in Spanje kennis gemaakt met het Spaansche tooneel, dat hooger ontwikkeling had dan in eenig ander land, en door het vruchtbaar talent van Lope de Vega bloeide. Hem heeft hij nagevolgd, zelfs in stukken, die door den naam en meer dan door den naam schijn van oorspronkelijkheid hebben en het tieren op eigen bodem, zooals: „Hoekschen en Cabeljauwschen".

Het romantische tooneelspel zou behalve door de Spaansche stukken, ook door kennisneming van de Engelsche, door reizende Engelsche troepen in het geheele

profecyde, zooals Vondel in 1638 door een engel laat doen.

Even bizonder en kenmerkend is het tweede stuk, in 1617 op het tooneel der Academie gespeeld: P. C. Hooft's „Warenar". Dit bracht het Amsterdamsche blijspel op de planken, het niets ontziende. Hooft stelde er zelfs, onder anderen naam en toestand, een zijner familieleden, die even gierig als Warenar was en dezelfde gierige streken had uitgehaald, mee voor het voetlicht. Hooft's „Warenar" deed zien, dat het echt Amsterdamsche blijspel een zedenschildering van het oogenblik zou zijn, bekende voorvallen zou teekenen en het publiek zou leiden langs bekende plaatsen en straatjes, maar toch ieders lek bedektelijk zou begekken, doch dat het zou blijven: een kneppel onder de hoenderen. Het Amsterdamsche blijspel had aan stof geen gebrek: „wat was er dat te Amsterdam, onder de bonte bevolking, niet gebeurde?" Voor het typige en schilderachtige zou de taal van het Amsterdamsche blijspel: de echt Amsterdamsche taal, de taal der spraakmakende gemeente zijn.

In eenzelfde opvatting van het blijspel en zijn taal was G. A. Brederode aan P. C. Hooft reeds voorgegaan; hij had hem misschien zelfs overtroffen in „Het Moortje" in 1616 voor 't eerst gespeeld op de oude kamer: „In Liefde Bloeyende" en in 1617 door „De Spaansche Brabander", op het tooneel der Akademie. In de blijspelen als die van Hooft, Brederode en in Coster's gelegenheidsspel: „De Rycke man" woelt het echt Amsterdamsche leven, zij geven den Amsterdammer weer in zijn dagelijksche leven, zij vertoonen hem zooals hij handelt en wandelt, zij herinneren nog even aan den tijd dat Alva in Amsterdam was, maar spelen in den tijd dat ze vertoond werden. Zij laten wat stad en staat beroerde, in het burgerlijke hooren, in kleine opvatting. De eenvoudigste zielen, vrouwen die niet lezen konden, spreken er over de kerktwisten en schudden het hoofd over het geharrewar in geloofszaken, wat straks Vondel scherp en straf als in

straatliederen zou gispen en Dr. S. Coster zou geeselen in een treurspel, in: „Iphigenia".

P. C. Hooft en G. A. Brederode hebben in hun blijspelen, en Vondel in zijn „Gijsbreght" stad en stadsgelegenheid zoo naar de werkelijkheid geteekend, dat het 17e eeuwsche Amsterdam voor goed bekend gebleven is, al zij er weinig van overgebleven. Jan ter Gouw, de historieschrijver van Amsterdam, heeft in de 19e eeuw, in zijne wandelingen door Amsterdam, uit „Gijsbreght", „Het Moortje" en „De Warenar" de stad ons doen zien zooals ze eeuwen geleden was, en ook het volksleven.

Een neef van Hendrik Laurensz Spiegel, Theodorus Rodenburgh, Ridder van den Huize van Bourgondië, een niet in alle opzichten betrouwbaar man, een schacheraar in schilderijen, bekend gebleven als sneldichter, werkte en leefde in gelijken tijd als Dr. S. Coster, J. v. d. Vondel, P. C. Hooft en G. A. Brederode. Zijne werken onderscheiden zich scherp van de genoemde dichters, zij wortelen niet in het leven van stad en land, en hebben daarom niet het eigene, maar zij voldeden om de bewegelijkheid, om het romantische. Het zijn — behalve een enkele Engelsche navolging — Spaansche spelen, bewerkt naar het onmiddellijke voorbeeld of naar Fransche bewerking. Th. Rodenburgh had tijdens zijn verblijf in Spanje kennis gemaakt met het Spaansche tooneel, dat hooger ontwikkeling had dan in eenig ander land, en door het vruchtbaar talent van Lope de Vega bloeide. Hem heeft hij nagevolgd, zelfs in stukken, die door den naam en meer dan door den naam schijn van oorspronkelijkheid hebben en het tieren op eigen bodem, zooals: „Hoekschen en Cabeljauwschen".

Het romantische tooneelspel zou behalve door de Spaansche .stukken, ook door kennisneming van de Engelsche, door reizende Engelsche troepen in het geheele

land al vroeg vertoond, de overhand krijgen boven het meer statige, het deftige. De glazenmaker en wijnroeier Jan Vos wierp zich met zijne treurspelen: „Aran en Titus" en „Medea" op als volkstooneelschrijver, als de eerste dichter van „draken", als de voorvader van „Stoel en Spree" uit de 19e eeuw. Hij was een volksman en wilde een volksschrijver zijn; de schoonheid kwam er bij hem niet in de eerste plaats op aan; — opwekken van angst en vrees, van rillen en huiveren, dat was bij hem de hoofdzaak. Na de vertooning van zijne treurspelen: „Aran en Titus" en „Medea" stonden groote verstanden als Professor Barlaeus en Gerard Brandt verstomd over zijn talent. De eerste, als voor het hoofd geslagen, vroeg zich af: of Sophocles herleefd was? Hij kon zich aan de vertooning niet zat zien en drong er bij al zijn vrienden op aan om van dit kunstwerk kennis te nemen. De stad liep leeg om „Aran en Titus" van Jan Vos te gaan zien. Jaren lang, met korte of lange onderbreking, is dit gruweldrama vertoond, tot in de 18e eeuw. Rotgans geeft in zijne „Boerenkermis" eene vermakelijke beschrijving hoe „Aran en Titus" door Rederijkers werd vertoond. Hetzelfde deed P. Langendijk en anderen. Jan Vos liet zijn Aran en Titus door Medea volgen, niet minder wreed en huiveringwekkend, een draak als het eerste.

Voor het gewone publiek, — het publiek dat alleen komt om een avond dood te slaan, dat voor zijn pleizier sterk ontroerd, door wreedheden getroffen wil zijn en het prettig vindt te bibberen van angst of te huilen uit medelij, was Jan Vos de man. Hij werd dat ook voor anderen, voor hooggeplaatsten, want hij wist te vleien en te buigen voor de heeren, en de heeren mochten dat wel, tot zelfs hunne dochteren, en zij noodden hem aan hun disch en hij maakte verzen op het lekkers, waaraan hij bij haar gesmuld had. Zoo heeft Jan Vos zich weten te maken tot een minister van pleizier, tot schouwburgbestuurder, en als er vorsten bij inkomsten op vertooningen te ont-

halen waren, dan was Jan Vos voor Burgemeesteren de man en stelde hij met grove smaak en afwezigheid van kieschheid wagenvertooningen saam en reed als opper-legeraanvoerder te paard aan den optocht vooruit. —

Jan Vos heeft door zijne gruweldrama's den smaak van het publiek helpen bederven. Zijne inzichten omtrent het wezen van het tooneel zijn echter niet geheel te verwerpen. Dat inzicht was gezond en praktisch, bij toepassing faalde hij echter in de eischen. Door zijn stelregel: „het zien gaat voor het zeggen" heeft hij het publiek verlekkerd gemaakt op vertooningen, op groote bewegelijkheid, waarbij hij zich niet bekommerde om de eischen van het schoone. „Het publiek wil uit, — het zal uit!" — dacht hij, en als schouwburghoofd zorgde hij voor bewegelijke stukken, voor kijkstukken. Tot zijn eer moet gezegd, dat hij als schouwburgbestuurder de werken van Vondel op het tooneel gehandhaafd heeft, al was het soms wel zwak. Want hij gaf de voorkeur aan Spaansche stukken. Een jaar nadat hij Hoofd van den schouwburg was, kwam een Spaansch stuk op het repertoire, en gedurende zijn twintigjarig regentschap verscheen bijna ieder jaar een nieuw vertaald stuk uit het Spaansch van Lope de Vega of Calderon ten tooneele. Onder deze drama's was Calderon's „Het leven is maar droom" zeer in trek.

De invloed van het Spaansche drama heeft zich twee maal doen gelden, eerst door de stukken van Ridder Theod. Rodenburgh, in den aanvang der 17de eeuw, en later, van het midden tot bijna aan het einde dier eeuw. De invloed is niet kunnen uitblijven, door de veelvuldige aanraking der Hollanders met de Spanjaarden, en de vestiging te Amsterdam van „hen, die van de Portugeesche natie zijn". Deze Portugeezen, later geleefd hebbende in Spanje, en uit Spanje in ons land gekomen, waren mannen van aanzien en ontwikkeling, meest allen van hoogen adel, onder welke men goede dichters aantrof. Zij hielden onder-

ling en in hun godsdienstoefening de Spaansche taal- en letterkunde in eere. In het laatst der 17e eeuw hadden zij zelfs een pakhuis op de Oude Schans, waar Spaansche comediën werden geageerd in de Spaansche taal.

* * *

Wanneer men de oorspronkelijke Nederlandsche tooneelspelen bij een toren vergelijkt, zou de opeenstapeling der honderden bij honderden een toren vormen die ten hemel reikt. Dr. J. A. Worp heeft om een volledig beeld der tooneelwerken te geven van de middeleeuwen tot aan het einde der 19de eeuw, in zijn belangrijke studie: „Drama en Tooneel", bij de vierduizend oorspronkelijke Nederlandsche stukken behandeld, — enkelen ter loops, de meeste betrekkelijk uitvoerig. Wanneer de tooneeldichters uit de verschillende eeuwen uit hunne graven zouden opstaan — om verwaten en trots te wijzen op die opeenstapeling, op die toren, en zouden zeggen: „Ziedaar het Babel door ons in Tooneelland gebouwd!... zou de toren ineen storten en hen verpletteren onder pakken tooneelstukken en hun een tweeden, een roemloozen dood, doen sterven, om er nimmer uit te ontwaken.

Hoevelen van de meer dan honderd tooneelspelen, thans ieder jaar door de schouwburgen te Amsterdam gespeeld, behouden waarde? Geen tien, geen acht, geen zes! Hoogstens vier à vijf, soms geen enkel. Na verloop van éen, twee of drie jaar verdwijnen onverbiddelijk vier van deze vijf, met de kans dat het éene welgevallige al spoedig ook niet meer boeit. Een kwart eeuw, waarin van de 2500 gespeelde stukken 10 overblijven is een kwart eeuw van glorie. Meest alle tooneelspelen behooren tot de tijdverdrijfskunst, enkelen hebben en behouden waarde. Dàt zijn de spelen, die door geest, gedachte of door vormschoonheid uitmunten, maar het meest en het allereerst

dezulken, welke verband hielden met, uitdrukking waren van het leven van den tijd, waarin ze ontstonden, en een stempel van dien tijd hebben en houden, in 't bizonder die, van welke de dichters eigen tijd een spiegel voorhielden, boven dien tijd stonden en wisten uit het heden te spellen wat het algemeen verborgen bleef. Uit de 19de eeuw zullen daarom, gespeeld of ongespeeld, blijven: Helvetius v. d. Bergh's: „De Neven" en Multatuli's „Vorstenschool", werken in welke de tijd zich afspiegelt, en de dichter het verouderde, het onhoudbare van dien tijd doet gevoelen. Zij zijn mijlpalen op den weg der ontwikkeling en der kunst. Hoe weinige der spelen uit de zeventiende eeuw hebben thans nog levenskracht? Alleen — de vertooningen hebben het bewezen — de tooneelspelen van J. v. d. Vondel, de blijspelen van P. C. Hooft, G. A. Brederode, Prof. Pieter Bernagie en Th. Asselijn. De spelen van Joost v. d. Vondel hebben alle kracht en schoonheid behouden. De verklaring ligt voor de hand. Vondel had iets te zeggen, en hij heeft het in zoo schoon een vorm gezegd, dat de vorm op zich-zelf al het immerblijven in zich sloot. In zijne oorspronkelijke, bij voorkeur Bijbelsche tooneelspelen, heeft hij zich gesteld boven het tijdelijke, boven het alledaagsche, steeds het eeuwige bedoeld en het tijdelooze gezien in het tijdelijke.

Leer dan reizen, met gepeizen,
Naar pallaizen, uit het slick
Dezer werelt, die zoo dwerrelt.
Eeuwigh gaat voor oogenblick.

Vondel heeft op aarde gesproken in de taal der hemellingen. Zijn taal was hemelval. Van zijne tijdgenooten was voor P. C. Hooft „Heel de wereld zijn lustig Vaderland", gevoelde Samuel Coster, de dokter van het gasthuis, zich „Overal thuis", besefte Gerbrand Adriaensz. Brederode, wiens lachen en treuren geen innig gevoelsleven uitsloot, dat niets blijvende was, dat „'t Kan verkeeren",

— Vondel echter zag verder, hooger, — zijn vaderland was niet door grenzen beperkt, hij schouwde uit het aardsche het hemelsch vaderland, het eeuwige, het onvergankelijke.

Vondel's treurspelen zijn geworden tot een Dom, tot een Kathedraal, die zich hoog verheft boven het alledaagsche en tijdelijke, boven het gewone en vaak onschoone der huizen door zijne tijdgenooten-tooneelschrijvers gebouwd. In de stad van Vondel's Gothischen Dom staan enkele monumenten, opgetrokken door P. C. Hooft, Gerbrand Adriaensz Bredero, Thomas Asselyn en huns gelijken, ook de Akademie door Dr. Samuel Coster gesticht en het Athenaeum illustre, waarvoor allereerst hij den grondslag heeft gelegd, tegelijk met dien voor den Schouwburg. In die stad staan op de markt ook kermisspullen, waar een reusachtige Moor de menschen binnenlokt om akeligheden te zien: Aran en Titus, of Medea, beiden van Jan Vos, of kijkspullen, waar alles gaat met kunst en vliegwerk, als „De Tooverijen van Armida", en onooglijke tentjes, waar men vieze kluchten speelt als „Oene" met „Tien minuten in de hel" op den koop toe, van denzelfden Jan Vos en van hen die hem daarin navolgden of trachten te overtroeven, zooals zijn neef Isaäc Vos, — die zich niet rijk gedicht heeft, maar „stierf in 't huis van arremoe". Al dat kleine, nietige, onschoone is niet meer. De huizen zijn ineen gestort, de spullen verdwenen. Maar nog rijst plechtig en statig Vondel's Kathedraal ten hemel, en hoort men er de lofzangen uit opstijgen; — nog prijken de monumenten van P. C. Hooft, Dr. S. Coster en G. A. Brederode, en van enkelen die hun spoor volgden, — nog herinneren er de Stadsschouwburg en de Stads-Universiteit, voortgekomen uit het Athenæum illustre, aan de mannen, aan de dichters, aan wier burgerzin en verren blik deze stichtingen te danken zijn.

Van de werken van den meest populairen tooneel-

schrijver, Jan Vos, den jongeren tijdgenoot vae Vondel, is niets gebleven, en toch waren zijn treurspelen „Aran en Titus" en „Medea" naar volks smaak en werden herhaaldelijk tot aan het midden der 18e eeuw gespeeld. Evenzoo is het den dichter Theodorus Rodenburgh, ridder van den Huize Bourgondië, met zijne talrijke en zeer bewegelijke stukken vergaan. Zoo ook met de Spaansche, Engelsche en Fransche navolgingen; van deze drama's, in welke taal ook, — niets is gebleven.

De klucht- en blijspelen, welke zedenschildering, bij voorkeur het Amsterdamsche leven bedoelden, zijn gebleven als de auteur stond boven het onderwerp, echten geest had als P. C. Hooft met zijn „Warenar", G. A. Bredero met zijn „Moortje" en „Spaansche Brabander", en Thomas Asselyn aan het einde der 17e eeuw met zijn: „Jan Klaassen", „Saartje Jans" en „Het Huwelijk van Saartje Jans". Al de vuile kluchten van andere schrijvers zijn in eigen vuil vergaan.

Enkele blijspeldichters uit de 17e eeuw leven dus voort; van de treurspeldichters slechts één: Joost van den Vondel. Op diens 325sten geboortedag heeft de Amsterdamsche Hoogleeraar Dr. Jan te Winkel de vraag gesteld wat er de oorzaak van zij. „Wat heeft Vondel voor zijn en later tijd gemaakt tot dichter, tot buitengewoon man?" vroeg hij en gaf dit tot antwoord:

„Omdat hij alles zag in het licht der poëzie, omdat de leering bij hem harmonische gestalte aannam; omdat hij zich boven zijn onderwerp gesteld heeft en er niet gelijkstraatsch naast of voor stond.

Vondel nam waar als kunstenaar, hij liet veel weg en koos het kenmerkende en het voornaamste; dàt, wat alle harten bewoog, doch niemand van het hart was gekomen in duidelijken, dichterlijken vorm".

Om die reden is Vondel, in 1625, na het dichten van zijn treurspel: „Palamedes", dat geheel slaat op Oldenbarneveldt,

de groote man geworden. De godsdiensttwisten van zijn tijd hadden Vondel ver van koud gelaten, doch dat waren nietige kibbelarijen in tegenoverstelling van de veroordeeling en terechtstelling van den grijzen Oldenbarneveldt, in wiens goed men nooit de pistoletten van het verraad vond. Met de onthoofding van den grijzen Oldenbarneveldt werd het vaderland droef in het hart getroffen; hij was de man, aan wien het land veel te danken had: de bevordering der vrijheid, der vrije zee, en het voortbestaan van den wereldhandel, de man van het twaalfjarig bestand en van wat nuts en groots niet al meer!

Daarom sloeg de veroordeeling en het ter dood brengen van Oldenbarneveldt vele landzaten, in het bizonder de Amsterdammers, de mannen van de vrije zee, met verbijstering. Vondel was er door ontroerd, tot in het diepst van zijn ziel door geschokt; al wat op 's harten grond leî, welde hem naar de keel, hij zag het gruwelstuk in den vorm van het verleden als in een spiegel. Dat spiegelbeeld werd het zijne en hij schiep het treurspel: „Palamedes". Het was een groote en grootsche greep van den dichter. Hij koos een levend wezen, geen abstractie tot onderwerp. Om de poëtische behandeling der treurstof werd Vondel in zijn tijd onmiddellijk een man van beteekenis. Men kan „Palamedes" een politiek pamphlet noemen, — goed; zoo waren er meer. Wat is Dr. Samuel Coster's „Iphigenia" anders! Maar dit verheft zich niet zóo hoog, is geen kunst, die treft en zich blijvend heeft getoond.

Na „Palamedes" is Vondel de man, die spreekt als hem het hart tot spreken dringt; hij wordt de dichter der vrijheid en van den vrijen handel. Al de zeeslagen en overwinningen, die hij bezingt, hebben tot grondslag: de vrije zee, — de zee, vrij gemaakt door het donderen van het geschut van 's lands vloot op alle vier de winden. Is de overwinning behaald, de handel vindt baat: de zee is vrij.

Vrijheid en Godsdienst, — dàt zijn de polen van Vondel's poëzie. Het vrije woord sprak hij altijd en overal. Daarom wordt hij het Hoofd der Nederduitsche Academie, als Dr. Samuel Coster, de stichter, het, wegens zijne toetreden in stadsdienst, niet meer zijn kan: dáar is het spreken in volkomen vrijheid op zijn plaats. Maar ook buiten de Academie sprak Vondel het vrije woord, en omdat hij groot zag en groot deed en daardoor het kruimelige en het getwist, het aanvallen en blaffen versmaadde, liet men hem vrij spreken.

Voor de Katholieken is hij de groote dichter, de dichter geworden, maar die ook den Protestanten eerbied afdwingt om de schoone uiting van zijn diep godsdienstig gevoelen, bij alle verschil van richting, en om zijne oprechtheid. Dat schonk hem de sympathie der Amsterdamsche regeering, die hem gaarne verkoos tot haar tolk, als er iets groot en schoon gezegd moest worden.

Vondel was een groot vaderlander, een oprecht Amsterdammer; hij nam deel in alles wat land en stad betrof. Er is in zijn lange leven niets gebeurd, of hij heeft het scherper en schooner gezien dan allen, en het bezongen: het land, de stad Amsterdam, de zeehelden en zeeoorlogen, gedichten die te saam een groot heldendicht vormen, dat men noemen kon: „De vrije vaart der Nederlanders".

Bij het einde van den tachtigjarigen oorlog dichtte hij een tooneelspel, geheel afwijkende van al zijn dicht, het fraaie landspel: „De Leeuwendalers", — hij, gewoon te leven in het treurspel, in het bijbelsche treurspel bij voorkeur.

Aan zijne treurspelen heeft Vondel een eigen karakter gegeven, evenals aan het rijm, aan den Alexandrijn, dien hij koninklijk maakte. Zijne treurspelen, niet zonder invloed van het schooldrama en de klassieken, bewaren in wezen het oude mysteriespel, waarvan „Lucifer" en „Adam in ballingschap" de schoonste en sprekendste voorbeelden zijn.

Aan het einde van Vondel's leven had men voor het gewijde treurspel weinig oor en nog minder hart; het gemoedsleven was verslapt, de oorspronkelijkheid werd bedreigd. De Fransche invloed op het tooneel ving aan zich noodlottig te doen gevoelen; heel in de 18e eeuw en later, — tot in het laatste kwart der 19e eeuw Vondel's gewijde kunst, Vondel's treurspelen de gemoederen weer bewoog om in de 20e eeuw door een tooneelkunstenaar als Willem Royaards, directeur der Naamlooze Vennootschap „Het Tooneel", gevestigd te Amsterdam, in helderen dag gezet te worden en zich schooner en van stager duur op te doen dan in Vondel's eigen tijd.

Willem Royaards, tooneeldirecteur, tooneelschikker en tooneelkunstenaar, heeft tusschen 1910 en 1913 Vondel's treurspelen: „Adam in ballingschap" en „Lucifer", door de vertooning aan alle eischen der verschillende kunsten te doen beantwoorden, elk, ongeveer 200 maal ten tooneele gebracht, terwijl hij, in 1912, door rustige monteering, Vondel's „Gijsbreght van Aemstel" nieuwen luister heeft gegeven.

De beteekenis van Vondel voor zijn tijd als treurspeldichter ligt in het scheppen van een eigen treurspelkunst, hoewel in den aanvang niet vrij van Du Bartas zooals „Het Pascha", en van Seneca zooals in „Hierusalem verwoest", maar als een voortzetting van het wezen van het oude, het middeleeuwsche mysteriespel.

Ligt Vondel's beteekenis als dichter vooral in zijne treurspelen, voor een deel ook in zijne zangen, die de vrijheid, de vrije zee en den handel betreffen, in het leniger maken van den Alexandrijn; in het huwen der taal aan het rhythme; in zijne ongezochte, beeldrijke taal; in het dienstbaar maken der gewone spreektaal, ontdaan van smet en toevalligheid, aan het uiten van de hoogste en verhevenste gedachten; in het maken van leerdichten tot beeldende kunst; kortom in de uiting van een rijk, vroom en dichterlijk gemoed.

Vondel kan daarom onzen tijd, onzen dichters tot nut en leering zijn, zij kunnen van hem leeren zich een hoog en breed kunstideaal te scheppen en studie te maken van wat hun zelf als schoonheid wordt geopenbaard, in te dringen in de te bezingen stof om die te kunnen beheerschen; de taal niet gekunsteld te maken, maar naar den aard der natuur en in het vrij uiten van wat op 's harten grond ligt zonder opoffering der schoonheid.

In alle zijne treurspelen geeft Vondel daarvan het voorbeeld. —

* * *

Aan het einde van Vondel's leven werd, in 1669, te Amsterdam een Dichtgenootschap opgericht, dat zich ten doel stelde een geheele omkeering te brengen in alles wat het tooneel betrof. Het trachtte dit doel te bereiken eensdeels door het „vervaardigen" en vertalen van Treur- en Blij-spelen, anderdeels door invloed op het bestuur van den Schouwburg uit te oefenen.

De leden erkenden, dat hun taak moeielijk, maar niet onmogelijk was; voor hen die wilden — dachten zij — zouden alle hinderpalen verdwijnen. Daarom werd: Nil Volentibus Arduum hun keuze en leuze.

De richting van Vondel mocht geen genade in hunne oogen vinden; de in-trek-zijnde stukken van Jan Vos evenmin; alle blijspelen deden zij in den ban, zij stelden deze gelijk met vuilnis op het tooneel: „de heeren" zouden honderd kluchten kunnen noemen, „die door geen andere lust dan geilheid zijn geschreven". In dit laatste beweren moet men den leden van „Nil Volentibus" volkomen gelijk geven.

Waarheen hadden zij hunne oogen gericht?

Vanwaar zou voor hen hulpe komen? . . .

Van Frankrijk. — Welig tierde daar het bastaardklassieke drama, dat zijn invloed door geheel Europa deed

gevoelen. De stukken van P. Corneille werden tot voorbeeld gesteld. Hierdoor meenden de heeren van Nil Volentibus Arduum het in de kunst tot eene ongekende hoogte te brengen. Toen zij nog niet tot een kunstgenootschap vereenigd waren, nog niet „onder malkanderen gebruikende een édele vrijheid om over élkanders wérken én schriften, ieder zijn gevoelen te uiten, te beroepen en also gezaamentlijk bij overlegginge te verbeteren", toen schreven zij — 't is hun eigen verklaring — vodden, hoewel zij verre boven de andere tooneelstukken van hun tijd stonden. En thans? „Wij volgen de Fransche modellen na, wij hebben onze regels en wetten, waarvan we niet afwijken, we hebben een geraamte, waarin een tooneelspel moet passen, en wie durft zeggen, dat onze tooneelstukken niet uitstekend zijn?"

Bij hun werk vermeden de heeren van Nil zorgvuldig alles, wat aan kerk of staat aanstoot kon geven.

Met voordracht stélde men ten deezen einde vast,
Deeze altijd noodige, én uitdrukkelijke last,
Van alle spélen, die na muyterijen smaakten,
En die maar eenigsins de Staat, of Kerke raakten,
Gansch geen gezindheid uitgezonderd, af te slaan;
Geen schimp of laster, op bijzond'ren toe te staan;
Als ook lichtvaardigheid op 't Schouwtooneel te brengen
Geensins in woorden, óf in wérken te gehengen.

Welk denkbeeld de leden van een goed tooneelspel hadden, blijkt duidelijk uit een gesprek tusschen Herman en Eelhart.

Herman.

...een goed tooneelstuk te maaken vereischt kénnis en heeft moeiten in!

Eelhart.

Als het rijm glad én goed is, èn een Koning, en eene Koningin
Hertoogen, Prinsen, Raadsheeren, Knechten en Soldaten,
Saamen op het Tooneel uitkomen, veel opsnijen, én stout praaten,
Vechtende uit, vechtende binnen, als men schaakt, roofd en moord,
En dat 'et geduurig woeld, is 'et dan niet als 't behoord?

Herman.

Zo mogten de spellen voor deezen hier wèl passeeren;
Maar sedert heeft ons de érvaarenheid beter kunnen leeren:
Want Treur- en blijspeelen daar men de hertstochten stark in woelen ziet,
Al is het Tooneel ijl, acht men nu de slimste niet;

Daarom zijn, volgens Herman, de drama's der Franschen te verkiezen

...boven alle andre speelen;
Omdat ze hun werk zo nét én natuurlijk verdeelen;
Al woeld het niet voor 't oog, het raakt ons aan de ziel;
Zo dat, wien immer zulks slag van spéllen éenmaal geviel,
Daatelijk de andere minder acht; maar al die op de Schouwburg komen,
Zijn juist geen kénners, én die kalandiesie diend ook waargenomen.

Maar hoe het nu tot zulk een hoogte te brengen, hoe het de Franschen na te doen?

Wel, de goede Fransche Tooneelstukken dienen dan eerst doorgekeeken;
Voornaamélijk die van de Oude Corneille, én wat hij zélf van zijn spéllen zeid,
En die van Racine, daar je de régels van de kunst zult vinden, in deftigheid
Van zin én réden, én in Quinault geestige zin, én vreemde voorvallen.

Gelukt het den dichter dan nog niet, welnu, hij slove zich op eigen vindingen niet af; maar beproeve zijn geluk in het vertalen der Fransche modellen, dat hem moeite genoeg en jaren zweet zal kosten.

En wat heeft die moeite te beteekenen, als hij er zich de onsterfelijkheid mede verovert!

Hoe is het mogelijk, dat menschen met zulke goede voornemens, menschen die het Gebruik en Misbruik der tooneels aantoonden, nauwkeurig onderwijs in de Tooneel-poëzy en eenige andere deelen der kunst gaven, Spraakkunsten schreven, niets bereikt hebben?

Daar ligt de fout.

„Nil Volentibus" doodde het oorspronkelijke, stelde de kunst buiten het leven, maakte de kunst tot handwerk, legde den kiem voor de onzalige Dichtgenootschappen, deed goede kunst minachten, verfranschte de natie en be-

dierf door vertooningen, die alleen zinbekoring bedoelde en door allerlei kunst- en vliegwerk, door decor, dat de leegte van het tooneelspel hielp bedekken en de menigte moest aanlokken, het wezen der kunst.

Stukken met kunst- en vliegwerk, natuurlijk uit het Fransch vertaald, en Opera's vormden aan het einde der 17de eeuw voor het grootste deel het repertoire.

Al vroeg hadden in blij- en andere spelen muziek en zang de vertooning opgeluisterd, doch slechts spaarzaam, — had de smid-dichter H. Krul zijn lust tot muziek in de door hem gestichte muziekkamer: „Je blijft in eêlen doen" botgevierd, — had Vondel, zelf zeer muzikaal, verheven muziek bij het uitbeelden zijner treurspelen, bij het zingen der reien gantsch niet versmaad, — de zin voor meer muziek, naar Opera's werd sterker en sterker. Dat was omstreeks 1678, bij het ontstaan van het nog ten huidigen dage gespeelde zangspelletje: „De Bruiloft van Kloris en Roosje" het geval. Een groot voorstander van de opera in dien tijd was David Buyzero en Thomas Arendsz, die een ontwerp opstelde voor eene Nederduitsche Opera, dat tal van artikelen bevat.

De voorstanders van het tooneelspel kantten zich scherp tegen Opera, maar het algemeen, verwend door de stukken met kunst- en vliegwerk, waren er verlekkerd op en zagen, zooals de acteur-dichter-directeur Jacob van Rijndorp in zijne: „De Geschaakte Koningsbruid" opteekent, met groot vermaak vertoonen de opera's: „Kadmus en Hermioen, Herkules, Psiché, Proserpina, Persée, Athy, Bellerophon, l'Isle enchantée, Isis", enz. Dezelfde Jacob van Rijndorp laat in „De Geschaakte Koningsbruid" de afkeerigen van opera's klagen:

. . . de Op'ra foey, foey, foey, dat is een slechte zaak.
Ik was 'er gistren nóch, maar noemd me dat vermaak,
Met al de bruyery van lóllen en van zingen?
Dan zong 'er een: Kadmus, Hermioen... lompe dingen:
't Is doolhófspul, met al haar' Beesten stijf en loom

Van Draaken, Reuzen; foei: dan brógt me' er eens een boom,
Dan naamen ze' em weer weg; 't zijn kind'ren viezevaazen;
Men ooren tuiten nóch van 't handgeklap, van 't raazen
Van veele lieden, die nóch taal, nóch zang verstaan,
En meer uit grootsheid, als vermaak in de O'pra gaan:
Het is de mode askaks in Vrankrijk en Itaalje,
't Tooneelspel in 't Neerduits, dat is maar voor 't Kanaalje.
Zo spreken veel Messieurs en Juffers in ons land.

„Nil Volentibus" heeft het tooneel buiten het leven gebracht, ieder verband met oorsprong en bedoeling afgesneden. Zij heeft het gelijk gemaakt aan wit gepleisterde graven, van binnen vol doodsbeenderen en venijn.

„Nil Volentibus" heeft eigenwijze en onuitstaanbaar pedante verzen- en tooneelfabrikanten gevormd, het lik- en schaafsysteem ingevoerd, Dr. Meyer, een man als dichter onbeteekenend, tot Godheid en orakel verheven. „Ga naar Dr. Meyer met uw spelen en gedichten", zeiden de heeren, „die zal u zeggen hoe dit en dat moet zijn, hoe ge dichter wordt en hoe ge gedichten maakt!" En de jonger ging heen, werd een prulpoëet en beging doodzonden door het rijmen van tooneelgedrochten. — De taal hebben de heeren van „Nil" almede den dood aangedaan en het leven er in geblurscht door hun waanwijsheid, waarmede zij velen ergerden en tot verzet dreven, o. a. Dr. Govert Bidloo, die het tegen hen voor Vondel opnam en voor het spelen zijner treurspelen streed. Ook Asselyn bevond zich onder de tegenstanders van „Nil"; hij was voor Vondel en meende diens evenknie te zijn. Dat bleek hij in geenen deele, ook omdat hij zich niet aansloot bij het oorspronkelijk wezen van het tooneel, bij het ware tooneelbegrip. Faalde hij in het treurspel, hij overwon in klucht en blijspel, omdat hij daarin het echt Hollandsch karakter handhaafde en zich door zedenschildering, door teekening van het Amsterdamsche leven in zijn „Saartje Jans", „Jan Klaassen" enz. aansloot bij P. C. Hooft en G. A. Brederode, wiens geest, geopenbaard in den aanvang der zeventiende eeuw, weer aan het einde dier eeuw, deed herleven.

Asselyn rekende zich — gelijk gezegd — als treurspeldichter gaarne tot Vondel's volgeling. Hij volbracht echter in dezen zijn vermeende kracht in zwakheid, terwijl hij o. a. in zijn treurspel: „De dood van de Graaven van Egmond van Hoorn" zich niet bijster kiesch toonde. De vertooning er van, zooals er nog eene van 12 Februari 1774 te Rotterdam plaats had, moet — naar de acteur Martin Corver kort na dien tijd, heeft geschreven — stuitend gewerkt hebben. „Zij toch gaf niet meer of minder te zien dan het schavot, geheel zwart wezende, en den scherprechter met een overgroot zwaart in de hand, en daarbij een die als 't ware een hoofd in de hant hat: dit gaf een naar gezigt! — En aan de ene kant stont als 't ware een hooft te pronk op een paal, en twe lichaamen lagen aan twe bijsondere plaatsen op dat zelve schavot, als hoofdeloos, achter een bijsondere hoop zant. De pen, waarop het andere hooft ook geslagen moest worden, zag men mee, en wurgpalen en een galg zag men daar insgelijks. Een opgestoken bloetvlag kon het oog niet ontglippen".

Het smakeloost was echter, dat ,,jufvrouw Wouters, in manskleêren, met veel roem, tusschenbeide, den Hornpijp heeft gedanst".

Men zou kunnen begrijpen dat om zulk een gruwelgezicht en de dans er tusschen, de vertooning in de 17de eeuw verboden kan zijn. Verboden is zij, maar om een geheel andere reden. Als in Vondel's ,,Gijsbreght" geeft Asselijn een beschrijving van de beeldenstorm, van de ,,altaarschenderij, en kerkgewijde beelden.

De geestlijkheid geschopt, gesteld ten schimp en smaad;
Mishandeld en vervolgd met doodelijken haat;
Het heiligdom onteert, kapel en koorgewaaden
Ten priesterdom gewijd, geheyligde sieraaden
Van onwaardeerbare schat, met alle onmenschelijkheên
Verachtelijk vertrapt, en met de voet getreên,
Waarvoor de boosheid zelfs zou aarzelen en gruuwen;
Het alderheiligst beeld, ten trotst, in 't aanzicht spuuwen,
Vermorzeld en verplet, ten schennis en ten roof,
Tot een vervloekt schandaal van 't algemeen geloof.

Dit was het, wat den predikanten hinderden, zij wilden niet hooren, dat Amsterdam zich verzet had tegen de Roomsch Katholieke kerk, de stad daardoor

. . . geworden tot een bajard, en een wijk
Der kett'ren, huichelaars en sekten te gelijk,
Daar van men 't heele land alom noch hoord gewaagen.

Zij belegden daarvoor 10 December 1685 in het consistorium van de Nieuwe kerk op den Dam eene extraordinaire vergadering, waarop voorgesteld werd, ,,dat tegenwoordigh op 't Schouwburg gespeelt wert het treurspel van de doot van de Graeven Egmont en Hoorne waarin alderley bittere ende boose invectiven tegen de Reformatie ende de Gereformeerde Godsdienst, etc. gevonden werden om daerop geresolveert een commissie te maeken aen de Ed. groote achtb. borgemeesters om te versoecken, dat het hare Ed. groote achtb. moghen believen dit treurspel door hare autoriteyt te verbieden en syn daertoe gedeputeerde de praeses (de predikant Ruppius) met zijn ouderlingh alsmede de le Maine (Protocol 15 f^{0}. 125 van den kerkeraad der Gereformeerden).

Ordinaire vergaderinghe 13 Dec. 1685, hebben de Ed. broederen gedeputeerde van de Ed. groot achtb. Heeren burgemeesteren te verzoecken, dat het treurspel van de doot van de graven Hooren en Egmont, etc. mochte verboden werden, gerapporteerd, dase hare commissie hadden afgeleght en van de Ed. groot achtb. Heeren Borgerm. toezegging ontfangen dat hetzelve treurspel zou verboden werden, zijn de broederen gedeputeerden voor hare moeyte bedanckt (Protocol 15 f^{0}. 126).

De vrienden van Asselyn kwamen tegen het besluit op en lieten in een vers: ,,Op het verbieden van het Tooneelspel van een Graven van Egmont; Apollo aen de E. E. Heeren Regenten van het Wees- en Oude Mannenhuis; over het mishandelen der Schouwburgs op het Roggebroodscollegie".

Asselyn rekende zich — gelijk gezegd — als treurspeldichter gaarne tot Vondel's volgeling. Hij volbracht echter in dezen zijn vermeende kracht in zwakheid, terwijl hij o. a. in zijn treurspel: „De dood van de Graaven van Egmond van Hoorn" zich niet bijster kiesch toonde. De vertooning er van, zooals er nog eene van 12 Februari 1774 te Rotterdam plaats had, moet — naar de acteur Martin Corver kort na dien tijd, heeft geschreven — stuitend gewerkt hebben. „Zij toch gaf niet meer of minder te zien dan het schavot, geheel zwart wezende, en den scherprechter met een overgroot zwaart in de hand, en daarbij een die als 't ware een hoofd in de hant hat: dit gaf een naar gezigt! — En aan de ene kant stont als 't ware een hooft te pronk op een paal, en twe lichaamen lagen aan twe bijsondere plaatsen op dat zelve schavot, als hoofdeloos, achter een bijsondere hoop zant. De pen, waarop het andere hooft ook geslagen moest worden, zag men mee, en wurgpalen en een galg zag men daar insgelijks. Een opgestoken bloetvlag kon het oog niet ontglippen".

Het smakeloost was echter, dat ,,jufvrouw Wouters, in manskleêren, met veel roem, tusschenbeide, den Hornpijp heeft gedanst".

Men zou kunnen begrijpen dat om zulk een gruwelgezicht en de dans er tusschen, de vertooning in de 17de eeuw verboden kan zijn. Verboden is zij, maar om een geheel andere reden. Als in Vondel's ,,Gijsbreght" geeft Asselijn een beschrijving van de beeldenstorm, van de ,,altaarschenderij, en kerkgewijde beelden.

De geestlijkheid geschopt, gesteld ten schimp en smaad;
Mishandeld en vervolgd met doodelijken haat;
Het heiligdom onteert, kapel en koorgewaaden
Ten priesterdom gewijd, geheyligde sieraaden
Van onwaardeerbare schat, met alle onmenschelijkheên
Verachtelijk vertrapt, en met de voet getreên,
Waarvoor de boosheid zelfs zou aarzelen en gruuwen;
Het alderheiligst beeld, ten trotst, in 't aanzicht spuuwen,
Vermorzeld en verplet, ten schennis en ten roof,
Tot een vervloekt schandaal van 't algemeen geloof.

Dit was het, wat den predikanten hinderden, zij wilden niet hooren, dat Amsterdam zich verzet had tegen de Roomsch Katholieke kerk, de stad daardoor

... geworden tot een bajard, en een wijk
Der kett'ren, huichelaars en sekten te gelijk,
Daar van men 't heele land alom noch hoord gewaagen.

Zij belegden daarvoor 10 December 1685 in het consistorium van de Nieuwe kerk op den Dam eene extraordinaire vergadering, waarop voorgesteld werd, ,,dat tegenwoordigh op 't Schouwburg gespeelt wert het treurspel van de doot van de Graeven Egmont en Hoorne waarin alderley bittere ende boose invectiven tegen de Reformatie ende de Gereformeerde Godsdienst, etc. gevonden werden om daerop geresolveert een commissie te maeken aen de Ed. groote achtb. borgemeesters om te versoecken, dat het hare Ed. groote achtb. moghen believen dit treurspel door hare autoriteyt te verbieden en syn daertoe gedeputeerde de praeses (de predikant Ruppius) met zijn ouderlingh alsmede de le Maine (Protocol 15 f^{0}. 125 van den kerkeraad der Gereformeerden).

Ordinaire vergaderinghe 13 Dec. 1685, hebben de Ed. broederen gedeputeerde van de Ed. groot achtb. Heeren burgemeesteren te verzoecken, dat het treurspel van de doot van de graven Hooren en Egmont, etc. mochte verboden werden, gerapporteerd, dase hare commissie hadden afgeleght en van de Ed. groot achtb. Heeren Borgerm. toezegging ontfangen dat hetzelve treurspel zou verboden werden, zijn de broederen gedeputeerden voor hare moeyte bedanckt (Protocol 15 f^{0}. 126).

De vrienden van Asselyn kwamen tegen het besluit op en lieten in een vers: ,,Op het verbieden van het Tooneelspel van een Graven van Egmont; Apollo aen de E. E. Heeren Regenten van het Wees- en Oude Mannenhuis; over het mishandelen der Schouwburgs op het Roggebroodscollegie".

De vrienden van Pels scholden Asselyn voor ,,een domme duitsche klerk, een aap van Jan Vos, dien hij overal als een kreupele nahinkt.

De voorstanders van het treurspel zagen zich meer en meer teleurgesteld; van Vondel kwam weinig meer ten tooneele, en geschiedde het dan was het met ingevoegde vertooningen. Hiervoor spande zich vooral in Dr. Govert Bidloo.

Onder de regenten van den schouwburg bracht het voor-en-tegen de opera haat en tweedracht. De tweedracht ontaardde in twist en volkomen ruzie, waarvan de Protocollen van het Notarieel archief te Amsterdam gewagen. De heeren deden als gemeene lieden, die bij twist de straat opgaan, hun jassen uittrekken en dan tot vermaak der omstanders aan het ,,bakkelaaien" gaan. De heer J. F. M. Sterck, wien de toegang tot de notarieele akten van Amsterdam openstaat, heeft daarvan menig staaltje verteld. De vertooning van een zinnespel, op Oudejaarsavond 1685 in den Schouwburg op de Keizersgracht, dat tot titel had: ,,De muiterij en nederlaag van Midas, Koning Onverstand of Comma, Punct, Parenthesis", en later in 1723 te Leiden bij Joh. Langerok is uitgegeven, is er een van. Deze vertooning bracht de trouwe tooneelbezoekers, vooral de regenten en zij, die voor dichter doorgingen, in hevige ontroering, omdat uit het tooneelspel duidelijk bleek op wie het gemunt was. De beroering was zoo hevig, dat het vertoonen van ,,Medea", dat er op volgde, niet de minste aandacht trok. Den volgenden dag sprak men over ,,Koning Midas" in de koffiehuizen in de Kalverstraat en over niets anders. Een beschermer der dichters, vrienden en aanhangers van ,,Nil Volentibus Arduum", de advokaat Harmanus Amya, liep naar den notaris om van het gebeurde een protocol te laten maken. In dat protocol zijn al de namen vermeld, die in het zinnespel van ,,Koning Midas", onder verzonnen namen voorkomen. Uit de akte blijkt, dat Balachal is Thomas Arendsz, de vertaler van

Bajazet, de groote voorstander der opera; dat met Midas bedoeld is Filip de Flines, die veel van herbariseeren hield, en daarvoor op zijn landgoed: ,,Spaarne-en-Hout", door Bidloo ,,konst-verdriet" genoemd, te Haarlem alle gelegenheid had; dat de Veldheer van Koning Midas niemand anders was dan de in woede ontstoken advokaat Harmanus Amya, en met Sprinkhaan de Critico-Pedanticus niemand minder dan Romeyn de Hooghe.

Dr. Govert Bidloo wilde met zijn zinnespel: „Midas, Koning Onverstand" hen treffen, die hem beletten o.a. de werken van Vondel weder of meer ten tooneele te brengen.

Hij geeselde daarom het werken en doen van het Dichtgenootschap: „Nil Volentibus Arduum", dat zich voortdurend verzette tegen den heerschenden smaak, tegen het Romantisme, al verklaarde het zich dan ook ten rechte tegen de vuile kluchten, maar bovenal tegen het Genootschap, omdat dit alleen heil zocht in Fransche taal en Fransche spelen, navolging in alles wat het Fransche tooneel betrof, en als alleenzaligmakend aanprees zich te schikken naar regelen en wetten, en daaronder ook de taal begreep en de uitspraak, ter welker verduidelijking het voorschreef op verschillende lettergrepen spitsige streepjes te zetten en voorts een zak vol komma's en punten uitwierp en niet afkeerig was van Parenthesis.

Hierom heeft het zinnespel den bijnaam van: „Comma, Punt, Parenthesis".

In dit zinnespel wordt ook bespot de zeer geleerde Schouwburg-regent Dr. J. Bouwmeester (1678—79). Dr. Govert Bidloo liet zelfs in zijn zinnespel diens eigen broer Lambert en den dichter Bogaerd een belachelijke rol spelen: beiden plaatste hij onder het gevolg van Koning Midas.

De woede onder de dichters van den Schouwburg over hunne openbare bespotting was te grooter, omdat de auteur, Dr. Govert Bidloo, op de repetities — de „inprobeeringen" — de acteurs op al de eigenaardigheden zijner slachtoffers

had gewezen en deze door hen getrouw liet nabootsen. De slachtoffers zonnen op wraak en zorgden, dat Dr. Govert Bidloo, de ondeugd! voor Burgemeesteren ontboden werd om zich te verantwoorden.

Dit legde diens spotlust niet aan toom, hij wilde een tweede zinnespel schrijven, om de leden van „Nil Volentibus Arduum" nog meer te bespotten, waarin Koning Midas, gezeten op een ezel, ten tooneele zou komen. Doch de herrie, die aanhield en steeds grooter werd, en de vele blauwboekjes, die tegen Dr. Govert Bidloo en Dr. Pluymer, regent van den schouwburg, uitkwamen, weerhielden hem om aan zijn voornemen gevolg te geven. De advocaat had er geld voor disponibel om allerlei nasporingen te doen naar de geheime gedragingen der schouwburgregenten en van al wat hij vernam notarieele akten te laten opmaken. Uit die akten blijkt welk een wanbeheer het aan den schouwburg was en hoe vaak er geld te kort kwam. De Regenten hadden een tuin op de Keizersgracht — waarschijnlijk grenzende aan den schouwburg —, waar zij met hunne vrouwen saam kwamen om goede sier te maken; er lagen steeds vaten, wèl voorzien van wijn, uit welke zij naar hartelust tapten. Aan venezoenen en allerlei lekkers ontbrak het bij de wijnfeesten niet. Vooral de schouwburgregenten Joan Pluymer en Dr. Lodewijk Meyer maakten daar gebruik van.

Maar . . . er was meer!

Op 10 April 1687 deed de advocaat Harmanus Amya voor notaris Du Moulin door Anna Santvoort, kasteleinesse van den Schouwburg, getuigen, dat in Augustus 1684 de Regenten, inzonderheid „Jan Pluymer" — zonder consent van zijn mederegent, Pieter de la Croix — haar hebben bevolen, de boeken en rekeningen van inkomsten en uitgaven, door regenten gehouden en die in de Regentenkamer lagen opgeborgen, weg te nemen en te brengen naar het huis van Dr. Lod. Meyer. De kasteleines, hoewel wetende

dat de Burgemeesters aan de regenten het geldelijk beheer hadden ontnomen, deed wat haar bevolen was.

Dit doen en het vroolijk leventje der regenten in den tuin op de Keizersgracht, hun ongeoorloofd handelen met de Kasboeken van den Schouwburg, alles ten nadeele van den Schouwburg en de Tooneelisten, werd buitenaf bekend en Romeyn de Hooghe teekende er een scherpe spotprent op.

Hoe met zulk een bestuur de kunst gediend werd, laat zich begrijpen. Het geldelijk beheer was een warboel. De dichters klaagden steen en been en riepen de heeren ter verantwoording. Van de toegezegde honderd ducatonnen voor de vertaling van een treurspel hadden zij er niet één gezien. Ook de tooneelisten morden, enkelen gingen heen, omdat hun gage niet betaald werd en trokken met een door hen gevormd gezelschap den boer op, als: Pieter Ploegh, Johannes Redeman, Willem van Heijningen en Michiel Breijdel, waarbij zich aldra aansloten: Joost de Bruin, Johannes Nozeman, Johannes Disseldorp en Daniel Croon.

Dat was in 1688.

Er kwam aan de ellende geen einde. Bovendien had men nog heel wat te stellen met de Opera te Buiksloot, met de „roode tent", waarin voorstellingen werden gegeven. Er kwam eindelijk toestemming en rust: voor 100 ducatons, aan het schouwburgbestuur te voldoen, kon in een schouwburgtent op het Leidscheplein worden gespeeld.

Zoo ver kwam het en het zou nog verder komen. De leden van „Nil" niet te vrede met macht over de dichtgeesten, wilden ook de macht over den schouwburg en daar het zeggen alleen hebben. Hun overwinning werd hun nederlaag, hun ijdel streven eindigde in kabaal, waaraan de officier van justitie te pas kwam.

Zij stierven roemloos en met hen zou aan het einde der zeventiende eeuw het Nederlandsche tooneel voor goed

ten onder zijn gegaan, als er geen vuur onder de asch had gesmeuld.

Het vuur van het oude blijspel — dat van P. C. Hooft en G. A. Brederode gloorde aan het einde der eeuw zachtkens op in dat van Th. Asselyn, Prof. Pieter Bernagie, Jhr. Joan van Paffenrode, en Focquenbroch, wiens „Min in 't Lazarushuis" nog tot in het begin der vorige eeuw gespeeld werd. Toch volbrachten al deze blijspeldichters aan het einde der 17de eeuw, vergeleken bij die van den aanvang der eeuw, hun kracht in zwakheid. Grooter verwachting dan deze allen wekte een 16-jarig jongmensch op, Pieter Langendijk, die toen de eeuw op haar einde liep, in 1699, de kunstvrienden verraste met het blijspel: „Don Quichot op de bruiloft van Kamacho". — Pieter Langendijk bewaarde in de volgende, in de 18de eeuw, het begrip van oorspronkelijkheid te midden der algeheele verfransching van het tooneel. Toen was de zin voor Vondel's koninklijke spelen uiterlijk gedoofd, doch de liefde werd, in het bizonder in oud-Amsterdamsche familiën als die der van Lennepen, behouden en aangekweekt, en overgebracht op die der 19de eeuw, welke, te beginnen met de vertooning van „Lucifer" door Delftsche studenten, en iets later door het werken der Rederijkerskamer: „Achilles" met Mr. Jacob van Lennep aan het hoofd, de herleving van Vondel's treurspelen heeft aangekondigd.

* * *

In deze weinige bladzijden kon slechts gewezen worden op enkele karaktertrekken van het tooneel in Nederland in de 17de eeuw. De behandeling van verschillende invloeden en stroomingen; van kerk en tooneel; van schouwburgen en tooneelinrichting; van tooneelisten en tooneelbestuurders, enz. eischt meerder ruimte.

DE GODSDIENSTOEFENINGEN DER GEREFORMEERDEN

DOOR

Prof. Dr. S. D. VAN VEEN

Wie het leven van onzen tijd wil beschrijven, moet noodzakelijk een hoofdstuk wijden aan vereenigingen en vergaderingen. De invloed toch, die daarvan uitgaat, is niet gering te schatten. Dien invloed merken wij op, zoowel in de maatschappij rondom ons als bij den enkelen mensch. Het aantal vereenigingen neemt bij den dag toe en niemand is er, die niet bij een of meerdere ervan is aangesloten. Het getal vergaderingen, welke dagelijks gehouden worden, is legio en menigeen onzer slaakt een zucht, als hij al weer een oproeping ontvangt, waaraan hij òf in het belang der zaak òf om zijn fatsoen wel gehoor geven m o e t. Twee of drie vergaderingen op één dag is voor velen geen zeldzaamheid.

En toch zouden wij ons nog meer beklagen, als morgen aan den dag elke vereeniging opgeheven en geen vergaderingen meer gehouden werden. Wij zouden het merken aan de leegte, die er in ons leven zou komen. Wij kunnen er nu eenmaal niet meer buiten. En al zou ontegenzeggelijk daardoor een einde komen aan veel kwaads, de gelegenheid om iets goeds tot stand te brengen in ruimen kring, om aan eigen ontwikkeling op menig gebied mede te werken, zou er stellig door verminderd worden.

Van vereenigingen en vergaderingen hadden onze vaderen in de zeventiende eeuw zeker niet te veel last. Eén ding was daarvan een voordeel: de huiselijkheid liep bij hen niet zooveel gevaar als bij ons het geval is. Wie

echter meent, dat zij, als zij niet in hun zaken, met hun bedrijf of hun handwerk bezig waren, altijd thuis zaten, toont daardoor zich van hun dagelijksch leven geen voorstelling te kunnen maken. En wie denkt, dat het er zonder vereenigingen en vergaderingen met hun ontwikkeling treurig zal hebben uitgezien, rekent er blijkbaar niet mee, dat velen hunner zeker meer tijd tot lezen van degelijke werken hadden dan de meeste vergaderings-menschen van onzen tijd. Maar bovendien moet men rekening houden met het feit, dat onze vaderen de ontwikkeling en verheffing van hun geestelijk leven zochten op een plaats, die tegenwoordig door zeer velen wordt voorbijgegaan, omdat men haar niet kent of hare beteekenis miskent, namelijk de Kerk.

Onze vaderen waren kerksch en ondergingen daardoor in menig opzicht den invloed der Kerk, een invloed, die op velen hunner gunstig werkte en in het dagelijksch leven door daden zich toonde. En al was er daarbij ook veel, dat aan sleur deed denken en weinig meer dan vormendienst mocht heeten, de vraag is toch, of er uit het trouw en geregeld kerkbezoek van die dagen meer kwaad voortkwam dan uit het bijwonen van allerlei vergaderingen in onzen tijd. Ik zou dat niet durven beweren. In elk geval moet bij het beschrijven van het leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw ook op hun kerkelijk- en kerkschzijn acht geslagen worden.

In de volgende bladzijden wensch ik een en ander mede te deelen over den eeredienst in dien tijd, inzonderheid over de godsdienstoefeningen der Gereformeerden, en te doen zien, wat zij in de kerk deden en hoorden. Daardoor zullen wij wellicht iets van hun leven, hun denken en doen, beter leeren begrijpen.

Wie begeerte gevoelde naar de kerk te gaan, vond daartoe in den regel overvloedige gelegenheid. Dat er des Zondags overal, ook op de dorpen, tweemaal gepredikt

moest worden, des voormiddags en des namiddags, daarop werd door verschillende synoden telkens met allen ernst aangedrongen. En het was soms ook wel noodig, trage gemeenten en luie dienstknechten op dezen plicht te wijzen. In de classis van Rolde in Drenthe werden bijv. in 1618 zelfs eenige plaatsen gevonden, waar drie, vier of vijf Zondagen achtereen niet gepredikt was, „allenelick hirumme, dat de gemeinten doergaens den Sondach gelick den werckdag gearbeidet und umb des arbeides willen de prædicatie versuimet hebben" [1]). Maar dat behoorde toch tot de uitzonderingen. Er waren ook andere gevallen, die van grooten ijver blijk geven. Zoo verklaarde in 1606 de predikant van Mijdrecht, „dat hij somtijts Sondaechs drije predicatien doet, smorgens vroch te Mijdrecht, te 9 uijren te Tamen, ende snamiddachs tusschenbeijden in de schoel den Catechismum" [2]). Langzamerhand werd er bijna overal tweemaal des Zondags godsdienstoefening gehouden, waarbij dan 's morgens over een vrijen text gepreekt en 's middags de Catechismus behandeld werd.

In de steden preekte men in den regel vaker, hetgeen ook gemakkelijker kon, omdat daar meer predikanten waren. Zoo werden in het begin der 17de eeuw te Groningen elken Zondag vier godsdienstoefeningen gehouden, nl. des morgens om zes en om negen uur, des namiddags en des avonds. Nadat in 1614 de hoogeschool aldaar gesticht was, werd de avonddienst in de Broerekerk bij beurten waargenomen door een der professoren in de theologie. Te Dordrecht werd tegen het einde der eeuw (1694) bijna den geheelen Zondag dienst gedaan. Eerst had men de vroegbeurt in de Augustijner kerk, die echter alleen in de maanden Maart—October gehouden werd. Dan was er om 9 uur preek in de Groote-, de Augustijner- en de Nieuwe

[1]) J. Reitsma en S. D. van Veen, Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572—1620. Groningen 1892—99. Dl. VIII. blz. 260.

[2]) Reitsma en v. Veen, Acta. VI. 306.

kerk. Daarna werd van 11—12 uur in de Groote kerk eene catechisatie met de weezen gehouden. Vervolgens had men om 2 uur eene godsdienstoefening in de Groote-, de Augustijner- en de Nieuwe kerk. Daarna volgde dan van 4—5 in de Groote kerk eene catechisatie met de jonge dochters en in de Augustijner kerk eene met de jonge mannen. En eindelijk werd er, gedurende de maanden November tot Februari, om 5 uur weer gepreekt in de Groote- en Augustijner kerk. Verder was er alle dagen nog gelegenheid om het Woord Gods te hooren, nl. des Maandags 's avonds, des Dinsdags 's voormiddags, des Woensdags 's avonds, des Donderdags 's voormiddags en des Vrijdags en des Saturdags 's avonds. Al deze weekbeurten werden gehouden in de Augustijner kerk, behalve de Donderdagmorgenbeurt, die om 9 uur in de Groote kerk plaats vond.

In alle groote steden werd meermalen in de week gepredikt, niet alleen in avond-, maar ook in morgenbeurten. Zoo hield men bv. te Groningen des Dinsdags 's morgens en des Vrijdags 's avonds godsdienstoefening, terwijl, als des Zondags het avondmaal gehouden zou worden, de gemeente des Saturdags 's middags gelegenheid had om eene proefpredikatie te hooren. Ook in kleinere steden en dorpen waren er weekbeurten. In 1606 werd te Wijk bij Duurstede des Donderdags, te Kudelstaart, te Mijdrecht en in de Vasten ook te Abcoude des Woensdags gepreekt. Dat de overheden medewerkten om het houden van zulke godsdienstoefeningen op werkdagen te bevorderen, blijkt uit menige bepaling, die hier en daar omtrent dit onderwerp door haar werd gemaakt, o. a. uit eene Resolutie van de Staten van Holland d.d. 16 Januari 1580. Zij hebben nl. toen „ter eere Gods, en tot verbreidinge sijnes Heiligen Woords, geordonneert, dat voortaan in de Capelle op het Hof alhier in den Hage meede gepredikt of vermaaninge gedaan sal worden van des Heeren Woord, driemaal ter week, als Dingsdags, Donderdags en Vrijdags 's morgens,

een uur voor de Vergaderinge van de Staaten voornoemt, die van den Hove Provinciaal en Kamer van Reekeninge, en voor het eerste by de Predicanten van den Hage, en het selve op de Predikstoel te verkondigen, ten einde een iegelijk hem daar na mag reguleeren" [1]).

Natuurlijk kwam de gemeente ook bijeen op de erkende christelijke feestdagen, nl. op de beide Kerstdagen, den tweeden Paaschdag, den tweeden Pinksterdag, den dag der besnijdenis van Christus (Nieuwjaarsdag) en den Hemelvaartsdag, alsmede hier en daar, zooals in Friesland, op den Goeden Vrijdag. Er was dus overvloedige gelegenheid, het gansche jaar door, ter kerk gaan. En dat er overvloedig gebruik van gemaakt werd, is bekend en hing samen met den godsdienstigen zin van ons volk.

Onwillekeurig komt, als wij hiervan hooren, de vraag bij ons op, of, waar zooveel gepreekt werd, menigeen van het goede niet te veel kreeg, als de preeken wat heel lang duurden. Dat hebben blijkbaar de kerkelijke vergaderingen en de burgerlijke autoriteiten meermalen bedacht en gevreesd. Ten minste er werden op verschillende plaatsen herhaaldelijk maatregelen genomen om het houden van al te gerekte preeken tegen te gaan en het houden van niet te langdurige godsdienstoefeningen te bevorderen. Reeds op het Convent van Wezel in 1568 werd gewezen op het gevaar, dat van die zijde dreigde. Het besloot namelijk, heel wijs en voorzichtig: „De Predikanten en zullen ook niet met al te lange Predikatien belasten de memorie der Toehoorders, noch haar yver breken, ende alzoo als een walginge der mage toebrengen, ende dat voornamelyk op werkdagen in de weeke voor het gemeine Volk, ende als men de Prophetische oeffeningen zal plegen; daarom zullen zy hare Predikatien met een uure afhandelen" [2]).

---

[1]) N. Wiltens. Kerkelyk Plakaat-boek. II. 13.
[2]) C. Hooijer, Oude Kerkordeningen der Ned. Herv. Gemeenten (1563—1638). Zalt-Bommel 1865. blz. 40.

Een uur oordeelde men lang genoeg. Geruimen tijd bleef men nog van die meening. Maar er waren, die het te kort vonden, en vele predikanten leden aan groote breedsprakigheid. Te Groningen achtten Burgemeesteren en Raad het den 3en April 1626 noodig „nochmaals" te besluiten: „dat de Predigers deser stat niet langer als een uur teffens zullen predigen", terwijl zij er de bedreiging aan toevoegden, dat, als dit niet hielp, zij genoodzaakt zouden zijn, „daerinne anders tot schade van de contravenienten te voorsien". Hier en daar achtte men het noodig een boete te stellen op het langer preeken dan voorgeschreven was. Ten dienste van den prediker, opdat hij den tijd niet zou vergeten, plaatste men daarom een zandlooper op den preekstoel. Maar het hielp dikwijls niet veel. Ons volk hield niet van korte preeken, en dat vele predikanten wat al te lang van stof waren, blijkt ons uit menige preek, die in druk werd uitgegeven. Eén ding mogen wij echter niet vergeten, dat voor onze vaderen pleit: zij verstonden de moeielijke kunst van luisteren over 't algemeen beter dan hun praatgrage nakomelingen uit onze dagen. Ik wil hiermede echter volstrekt niet zeggen, dat er niet velen waren, bij wie een lange preek werkte als een slaapmiddel. Misschien begreep dat de Haagsche predikant Eleazar Lotius († 1669), toen hij bij de bevestiging van zijn collega Godefridus Lamotius zijn preek besloot met de woorden: „Ghy verlangt nae ('t is oock tijd), een eynde, en afscheit; ziet! daer is het! Amen".

De godsdienstoefeningen moesten dienen ter eere Gods en tot stichting der gemeente. Daarop behoorde alles gericht te zijn. En daarop was dan ook, wanneer het ging zooals 't behoorde, alles gericht, wat in de godsdienstoefeningen geschiedde. Daarover hebben wij nu nader te handelen.

Den gang eener gewone godsdienstoefening moeten wij

ons aldus voorstellen. Terwijl de leden der gemeente in het kerkgebouw kwamen en zich — vaak met veel drukte — op hunne plaatsen nederzetten, werden gedeelten der Heilige Schrift voorgelezen. Daarna hief de gemeente haar psalmgezang aan, onder hetwelk de predikant den kansel beklom. Na een kort votum, een korten zegenwensch, hield deze eene voorafspraak, gewoonlijk ontleend aan een bijbeltekst, die kortelijk verklaard en op het in de preek te behandelen onderwerp te pas gebracht werd. Zij deed tevens als inleiding tot het gebed dienst. Vervolgens werd het voorgebed gedaan, dat in den regel nog al lang was, waarna de gemeente den „bedezang vóór de predicatie" zong. Dan las de predikant den tekst der te houden preek voor, die begon met een inleiding, meestal naar aanleiding van weer een anderen tekst, die ook al weer in 't kort werd uitgelegd, waarop dan de eigenlijke preek volgde, bestaande uit een breede tekstverklaring en eene toepassing. Daarna werd het dankgebed gedaan en wederom een psalm of een gedeelte daarvan gezongen. Eindelijk sprak de prediker den zegen uit over de gemeente, die dan het kerkgebouw verliet. Het spreekt van zelf, dat hier en daar en door dezen of genen in deze volgorde wel eens wijzigingen gebracht werden, maar in hoofdzaak was de wijze, waarop de godsdienstoefening verliep, toch overal dezelfde.

Achtereenvolgens hebben wij dit nu na te gaan en dus te spreken over de voorlezing der Heilige Schrift, het gezang, het gebed, de preek en eindelijk ook over de collecte, die bij de godsdienstoefeningen steeds plaats had ten behoeve der armen.

Wat het voorlezen der Heilige Schrift betreft, dat later algemeen in eere, of beter gezegd in gebruik kwam, dit was in de eerste Gereformeerde gemeenten hier te lande niet overal gebruikelijk. De provinciale Synode van

Dordrecht, in het jaar 1574 gehouden, liet het nog in de keuze of men des Zondags in de voormiddags- en de namiddags-godsdienstoefeningen nevens het Psalmzingen ook de H. Schrift zou laten voorlezen, of dat men alleen zou laten zingen. Besloot men echter tot het lezen, dan zou men „alleen de canonijcke boecken opentlicke den volcke voorlesen ende soodane, als de consistorie [1]) oordeelen sal der ghemeijnte stichtelickste te weesen" [2]). Hoe langer hoe meer kwam het in gebruik en waar het geschiedde, las de predikant zelf voor of deed het een ouderling of diaken. De Groninger Kerkenordening van 1595 bepaalde [3]): „Op den Sondagen, voor de negen ures predige, sall een Olderlingh in stede des Orgell-pijpens, een ofte twee Capittelen wt den Bijbel lesen, bett dat dat volck al tho samen kompt".

De voorlezing van de Heilige Schrift moest tot enkel voorlezing bepaald blijven en niet eene min of meer uitgebreide verklaring van het gelezene worden. Hierop moest men vooral letten in den tijd, toen de Staten-Vertaling nog niet bestond en algemeen ingevoerd was. Er werden toen verschillende bijbelvertalingen gebruikt en het geval kon zich licht voordoen, dat een predikant bij het voorlezen critiek ging oefenen op de overzetting van het oorspronkelijke en zich daarbij in allerlei soms gewaagde beschouwingen verliep. Daarom dan ook stelde Dr. Orck van Doyem, lid der Staten van Friesland, aan de Friesche Synode van 1584 o. a. de volgende vraag: „Oft het niet guedt sy, dat men een guede ende lydlycke owersettinghe der heyligher schrift den volcke van den praedickstoel voerleese ende deselwighe sonder hoechwichtighe redenen niet en berispe omme geen epicurersche ende libertynsche verachtinghe van Godes geschrewen

[1]) De kerkeraad.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. II, 151.
[3]) Art. 28.

woerdt in die herten der toehoerders te genereeren" [1]). Later behoefde men zich hieromtrent niet meer bezorgd te maken, toen de Staten-Vertaling, als de officieel-erkende, alleen gebruikt werd; en vooral was er geen reden om voor dergelijke excessen beducht te zijn, toen de voorlezing der Heilige Schrift niet meer door predikanten maar door leeken, die over de vertaling niet oordeelen konden, geschiedde.

Al spoedig toch werd het gewoonte, dat de predikanten dit werk niet meer zelf verrichtten, „alsof — klaagt Koelman [2]) later — zulks te gering was, ende weynig met haer waerdigheyt over een quam". Er werden daarvoor aparte voorlezers aangesteld of, beter gezegd, de voorlezing der Heilige Schrift werd opgedragen aan de voorzangers, die den toon aangaven en de leiding hadden bij het psalmgezang der gemeente. Heel kieskeurig schijnt men niet altijd en overal geweest te zijn bij de aanstelling zulker personen. Immers naar aanleiding van een gravamen der classis Alkmaar besloot de Synode van Haarlem in 1606, dat „een leser ofte voorsinger" lidmaat der Gereformeerde Kerk behoorde te zijn. Toen men zich hieraan op sommige plaatsen niet bleek te storen, besloot de Synode van Hoorn in 1608 zich, tot voorkoming of herstel van dit euvel, te wenden tot de respectieve officieren en, waar zulks niet hielp, de hulp in te roepen van de Gecommitteerde Raden van Westvriesland en 't Noorderkwartier [3]).

Natuurlijk wilde men, dat de voorlezers in de Gereformeerde kerken ook lidmaten dier Kerk zouden zijn, ,,alsoo haere bedieninghe gansch kerkelijck" was, maar ieder zal toestemmen, dat hetgeen sommigen op de Synode van Leiden in 1619 wenschten, dat namelijk de voorzangers

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. VI, 13.
[2]) Jac. Koelman (Christophilus Eubulus), De Pointen Van Nodige Reformatie enz. Vlissingen, 1678, blz. 190.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta I, 394, 428.

de drie formulieren van éénigheid onderteekenen moesten, tamelijk overdreven was en dat de Synode dan ook heel verstandig handelde met daarop niet in te gaan [1]). Met recht mocht men echter eischen, dat zij een goed voorbeeld gaven en zich niet schuldig maakten aan wangedrag. En daarover werd in de zeventiende eeuw nog al eens bij de kerkeraden geklaagd, vooral over misbruik van sterken drank. Zoo zegt Koelman: „dikmael zijn die lieden gansch niet exemplaer van leven en wandel, ja zeer aenstootelijk, dewijl zy zo in 't oog loopen van een jeder, en haer lichtvaerdigheyt, lossigheyt, trotsheyt, en waen breekt dikwils zeer door" [2]). En Hondius klaagt over zulken, die „ergerlijck en onstichtelijck zijn van leven, ende haer wel verloopen in den stercken dranck: want gelijck dit een kennelijcke sonde is in alle menschen die het doen, soo oock bysonderlijck in soodanige, die het Heylige Woordt Godts in de Gemeynte voorlesen, ende de Heylighe Psalmen Davids voorsingen" [3]).

't Schijnt dan ook al vroeg gevoeld te zijn, dat het niet altijd stichtelijk was gewone lidmaten der gemeente tot voorlezers aan te stellen. In Zeeland althans was men van dit gevoelen. De Synode van Goes in 1620 toch wenschte, dat de studenten, die met een beurs begiftigd waren, als zij met de vacanties thuis waren, zouden voorlezen en dit ook zouden doen zoolang zij geen beroep hadden, indien hun kerkeraad het namelijk „oirbair" achtte [4]). Dit was eigenlijk een uitbreiding van hetgeen de afgevaardigden ter Nationale Synode geadviseerd hadden, namelijk om de proponenten als voorlezers dienst te laten doen [5]). Zulks werd om drie redenen aanbevolen. Vooreerst zouden

[1]) Reitsma en v. Veen, Acta. III. 394.
[2]) Koelman, t. a. p. blz. 189.
[3]) Jac. Hondius, Swart Register Van duysent Sonden enz. Amsterdam 1679. Sonde 948.
[4]) Reitsma en v. Veen, Acta. V. 186.
[5]) Acta Syn. Nat. Sessio 18.

de proponenten daardoor bekend worden aan de geheele gemeente, die alzoo beter toezicht op hen zou kunnen houden. Vervolgens zouden zij daardoor een zekere vrijmoedigheid verkrijgen en er gewend aan raken, een groote menigte vóór zich te zien. En eindelijk zou hun stem en uitspraak daardoor „geformeert" worden. Het spreekt van zelf, dat zoo iets niet overal ingevoerd kon worden. Zoovele proponenten waren er niet en de vraag is, of zij er zelf ook wel lust in hadden. Men moest dus wel gemeenteleden aanstellen. Op de dorpen koos men daartoe meestal den schoolmeester en in de steden dikwijls den een of anderen ziekentrooster of catechiseermeester.

Evenals tegenwoordig klaagde men ook toen vaak over de pedanterie van sommige voorlezers, die zich verbeeldden heel wat te zijn. Zij begonnen — zegt Koelman [1]) — hun voorlezing „by na als Leeraers" met te zeggen: „hoort aan met schuldige eerbiedigheydt, en aandachtigheydt uwes herten, het Woordt des Heeren". Hooge waarde werd er in den regel niet gehecht aan hun werk, zeer ten onrechte waar het gold wat zij lazen; terecht echter, als men naging, hoe zij lazen. Dezelfde Koelman toch, die hunne aanstelling „een quade gewoonte" oordeelde, klaagde: „de ervarentheyt leert dagelijks, dat die menschelijke vondt niet gezegent wordt" [1]). Immers terwijl er voorgelezen werd, praatten de kerkgangers met elkander of men las in het kerkboek, dat men bij zich had, wat anders, totdat de dominé op stoel kwam. Men beschouwde blijkbaar deze voorlezing niet als een deel der openbare godsdienstoefening. En zoo is het nog bijna overal, waar voorlezers in dienst zijn. Eerst dan zal daarin verandering komen, als de predikanten het weer als hun taak gaan beschouwen, zelf Gods Woord met eerbied aan de gemeente voor te lezen.

Op de voorlezing uit de Heilige Schrift volgde het

[1]) t. a. p. blz. 189.

gezang der gemeente. Dat was het actueele deel, dat zij nam aan den eeredienst. In haar lied stortte zij haar hart uit voor God, Hem biddende en dankende, Hem lovende en prijzende. En dat deed zij inzonderheid met de woorden van Israëls psalmen. Meer dan twee eeuwen achtereen is het Psalmboek dan ook bij uitsluiting het liederenboek geweest ten gebruike voor het godsdienstig en kerkelijk leven onzer vaderen. En het was bij uitnemendheid daarvoor geschikt, want zijn inhoud beantwoordde aan alle toestanden, waarin een menschenhart verkeeren kan. Zoo heeft het een onberekenbaren invloed geoefend in de Kerk en op menige ziel, beschamend en verootmoedigend, troostend en opbouwend, het hart tot God verheffend in dank en bede, tot sterking des geloofs en ter eere zijns Naams.

Het eerst had het volk, Roomsch en Onroomsch, met de Souterliedekens [1]) kennis gemaakt, door Jonkheer Willem van Zuylen van Nyevelt in 1539 uitgegeven [2]). Op vroolijke melodieën gezongen, naar de wijzen van bekende volksliederen [3]), vielen zij zeer in den smaak van het volk. Zij waren gemakkelijk te zingen en bleven licht in 't geheugen. Zoo zong men ze graag en men zong ze veel. Bovendien was aan het zingen ervan geen gevaar verbonden, want zij waren met Keizerlijk privilegie uitgegeven;

---

[1]) Souter = Psalter = Psalmboek.

[2]) In 12o „Gheprent t' Hantwerpen op die Lombaerde Vest, by Simon Cock". Het Keizerlijk privilegie voor de uitgave was gegeven te Brussel den 15 Sept. 1539. In zijn voorrede schreef van Zuylen: „dat deezen Souterliedekens vergadert waren, om de lichtvaardige ydele liedekens te verhoeden en den jongen juecht een oorsaeck te gheven, in de plaatse van sotten vleesselijke liedekens, wat goet te singhen, daar God door gheëert ende si ghesticht mochten worden"; en aan het slot ervan vermaande hij den Christen-lezer, den „tyd met het zingen der zelve Christelyken over te brengen, terwyl zy by den anderen waren, en de toehoorders uit des duyvels stricken te behouden". (Jos. v. Iperen, Kerkelyke historie van het Psalm-gezang der Christenen enz. Amst. 1777-78, Dl. I blz. 99).

[3]) Hoe vele volksliederen men toen had, blijkt hieruit, dat elke psalm weer op eene andere wijze werd gezongen.

de text van den Vulgaat [1]) was op den rand er bijgedrukt en zelfs het „Ave Maria" was opgenomen, maar zonder iets er in dat de aanhangers der Hervorming kon ergeren.

Deze Souterliedekens brachten het woord Gods tot het volk en hebben de Reformatie krachtig bevorderd. Langzamerhand werd het een Protestantsch boek en de Roomsche overheid zag het gebruik ervan met leede oogen aan. In de kerken der Gereformeerden konden zij echter geen plaats krijgen. 't Is waar, men zong ze op vroolijke tonen, maar dat behoefde den ernst niet buiten te sluiten, evenmin als het slepend zingen der psalmen, dat men thans in onze bedehuizen kan hooren, een waarborg is van ernst. Toch had men bezwaar ze bij de godsdienstoefeningen der gemeente te zingen. Zij herinnerden door hare melodieën te veel aan allerlei lichtzinnige en wufte liederen. En vaak werden zij door min-ernstige lieden met ijdelheid gezongen, waardoor — zoo klaagde men — „'t heylich woord Gods dickmael is mesbruict gheweest in danssen en andere wulpsheden".

Men voelde dus behoefte om in de kerk anders te zingen, wel dezelfde psalmen, maar anders berijmd en op andere wijzen. Jan Utenhove, ouderling der vluchtelingengemeente te Londen, was de eerste, die een poging waagde om in deze behoefte te voorzien. In 1555 kwam de eerste uitgave van 28 door hem berijmde Psalmen, die hij met groote liefde had bewerkt en met grooten ernst ook, want hij had dezen arbeid opgevat als „een swaerwightigen handel des heijligen Gheestes". Langzamerhand kwam zijn geheele berijming klaar en, na zeventien jaar aan dit werk besteed te hebben, verschenen in September 1566 alle 150 psalmen met enkele daarbij gevoegde liederen.

Maar reeds had in het begin van datzelfde jaar eene andere berijming het licht gezien: die van Petrus Dathenus, „den Minister met den rossen baert", gelijk hij genoemd

---

[1]) De latijnsche bijbelvertaling, officiëel door de Roomsche Kerk erkend.

werd, toen ter tijd predikant der vluchtelingen-gemeente te Franckenthal in de Pfalz. Datheen's berijming is in alle haast gemaakt en draagt daarvan de kenmerken in grooten overvloed. Zij is weinig meer dan eene slaafsche overzetting van de fransche Psalmen van Clement Marot en Beza en op dezelfde wijzen gesteld, in dit opzicht gelijk aan de een jaar te voren verschenen duitsche vertaling van den Königsberger hoogleeraar in de rechten Ambrosius Lobwasser. Datheen's psalmberijming vond grooten bijval, hetgeen uit verschillende omstandigheden te verklaren is. Vooreerst was de naam van Datheen zeer bekend en de vertaling uit de fransche berijming eene aanbeveling, terwijl de toevoeging van den Catechismus en eenige liturgische geschriften de invoering er van bevorderde. En dan was zij in de gewone spelling en daardoor meer naar den smaak van 't volk dan die van Utenhove, waarin God met „Du" werd aangesproken en de werkwoorden niet op de gewone wijze werden vervoegd.

Utenhove's berijming werd nu geheel losgelaten. Zelfs te Londen voerde de kerkeraad reeds in 1571 die van Datheen in. Deze laatste kreeg ook al spoedig na hare verschijning de kerkelijke sanctie. Het Convent van Wezel in 1568, waarvan Datheen zelf voorzitter was, bepaalde, dat zij „in alle Kerken van Nederlant" zou worden gebruikt, „op dat niet door verscheidenheid der overzettingen iets worde ingebragt of tusschen kome, dat minder bequaam is, ende minder zoude dienen tot stigtinge" [1]), De bekende Dordtsche Synoden van 1574 en 1578, welke laatste door Datheen weer werd gepresideerd, namen een dergelijk besluit. Een nieuwe berijming door Marnix van St. Aldegonde verscheen inmiddels. Zij was de vrucht van tien à twaalf jaren arbeids, direct uit het Hebreeuwsch vertaald en van veel meer letterkundige waarde. Er is over haar veel te doen geweest, maar door allerlei tegenwerking

[1]) Hooijer, t.a.p, blz. 41.

is het nooit gelukt haar in te voeren. Het bleek onmogelijk het werk van Datheen, dat hoe langer hoe meer zich bij de gemeente inburgerde, ter zijde te schuiven, en weldra was zijne psalmberijming, met uitsluiting van andere, de eenige, die in de Gereformeerde Kerken hier te lande gebruikt werd. En zoo bleef zij, „dat één van Datheen", bij het volk geliefd, **het** psalmboek der gemeente, tot zij in 1775 voor eene andere, kerkelijk vastgestelde berijming plaats maakte" [1]).

Bij het gezang der gemeente nam de voorzanger een belangrijke plaats in, al was het niet altijd een voordeelige betrekking. Te Dordrecht kreeg de gemeente in 1611 voor 't eerst een voorzanger. Een zekere Jan Adriaanze verzocht toen namelijk den kerkeraad, dat deze hem bij den Magistraat mocht aanbevelen om tot voorzanger benoemd te worden,

[1]) Reeds in de 17de eeuw werden er vele klachten gehoord tegen Datheen's berijming. Koelman (t. a. p. 187) noemt haar „een zeer gebrekkige en in veele Deelen aenstootelijke Paraphrase, en uytbreyding..., verre van de grondttext, misduydende veel de zin, en brengende andere zinnen in, behalven de groote onbequaemheyt van den rijm, en oude ongebruyklijke woorden, waer over van veele lang geklaegt is..." Velen verlangden naar eene andere berijming en verschillende personen leverden dan ook nieuwe berijmingen. Ook begonnen de Synoden er zich mee te bemoeien, hierin verbetering te brengen. Zelfs besloot in 1703 de Friesche Synode zich te wenden tot de Staten van Friesland met het verzoek om de berijming van Hendr. Ghysen, die in 1686 voor het eerst verschenen was, in te voeren. Deze Ghysen was zilversmid te Amsterdam en voorzanger in de Amstelkerk aldaar. Zijn vrijen tijd had hij besteed met uit zeventien verschillende berijmingen, met vergelijking van den Bijbel, eene betere samen te stellen, die hij uitgaf onder den titel „Den Hoonig-Raat der Psalm-digten ofte Davids Psalmen". Zij verscheen, van verschillende lofdichten voorzien, o.a. van Const. Huygens, die er van verklaarde: „Soo keurelyk een Werck Was noodigh in de Kerck". Er is echter niets gekomen van het verzoek der Friesche Synode. Eerst 1 Jan. 1775 werd de nieuwe, thans nog altijd gebruikelijke berijming ingevoerd, waarin slechts tien Psalmen voorkomen, die aan Ghysen zijn ontleend, benevens de bekende gezangen achter den Psalmbundel. — De predikant Ahazuerus van den Berg te Barneveld, een der leden van de Commissie, die de nieuwe Psalmberijming bijeenbracht, hield bij de invoering ervan een leerrede over Psalm 92 : 2, welke met deze regels eindigde:

„Zingt, vrome zangers, zingt! De Hemel gaat u voor
En wacht u zingend in zijn Choor;
Daar zult gij Jezus zien, met al zijn lievelingen,
En nimmer oude Psalmen zingen".

„opdat de gemeynte daerdoor in het singen te meerder werde gestight". Hij werd dan ook aangesteld op een jaarlijksch salaris van f 36.—, maar moest daarvoor alle dagen de preek bijwonen „ende terstont nae 't klocke-geluyt de Psalmen op heffen ende dat vervolgens nae de ordre der Psalmen ende Pausen derselve, ende des Sondaegs de groote ende nieuwe kerk waer nemen". Gewoonlijk gaven de predikanten niet op, welke psalmen gezongen moesten worden, maar lieten zij de keuze daarvan aan den voorzanger over. In den regel liet deze de psalmen achter elkander naar het nummer zingen, van Ps. 1 tot Ps. 150. Als dan de predikant op stoel kwam, hield men op en een volgende keer zong men verder van het psalmvers af, waarbij men een vorige maal gebleven was. Alleen op bid- en dankdagen, bij de avondmaalsviering en op de christelijke feestdagen koos de voorzanger psalmen, die overeenkwamen met de gelegenheid des tijds.

Behalve de psalmen werden ook nog enkele gezangen gezongen, die achter het psalmboek gedrukt waren, nl. de tien geboden des Heeren; de lofzang van Maria; de lofzang van Zacharias; de lofzang van Simeon; het Gebed des Heeren; de eerste en de tweede berijming van de twaalf artikelen des Geloofs; de Bedezang vóór de Predicatie; de Morgenzang en de Avondzang [1]). Te Dordrecht zong men 't geheele jaar door des Zondags 's morgens vóór de predicatie niets anders dan de Artikelen des Geloofs. In andere plaatsen, zooals te Groningen en te Leeuwarden, werd geregeld, onmiddellijk nadat de predikant het voorgebed had gedaan, de Bedezang vóór de predicatie, door Utenhove gedicht, aangeheven. Elders weer zong men bij de avond-godsdienstoefening den „Avondzang".

[1]) De „Bedezang vóór het Eten" en de „Dankzang na het Eten", die ook in dit bundeltje voorkomen, waren natuurlijk voor huiselijk en niet voor kerkelijk gebruik bestemd.

Oorspronkelijk werd er rythmisch gezongen, op heele en halve noten. Wij kunnen ons voorstellen, dat dit heel wat beter klonk en vooral niet minder stichtend was dan de tegenwoordige wijze van psalmzingen. Voetius was er een voorstander van en drong er in 1663 op aan, dat allen toch vooral de heele en halve noten wel onderscheiden moesten, omdat het de schoonheid van het gezang bevorderde. Maar mettertijd geraakte het, helaas, in onbruik. Omdat alle psalmverzen op éénerlei wijs werden gezongen, gebeurde het natuurlijk dikwijls, dat de maat der woorden in strijd was met den rythmus der muziek en zoo kwam men er toe alle lettergrepen te zingen op heele noten. Daardoor werd het zingen echter zeer langzaam en menigeen achtte het eerbiedig de maat zooveel mogelijk te rekken. Hoe onwelluidend en onstichtelijk het vaak klonk, kunnen wij ons best voorstellen en wij begrijpen iets van Koelman's klacht [1]), „dat het in Godts ooren niet anders is, dan een gehuyl van Beeren, en Wolven; hy heeft 'er een grouwel van". In den loop der jaren werd het er niet beter op, en wat Josua v. Iperen zegt van het psalmgezang, zooals men dat in zijne dagen kon hooren, zal ook een eeuw vroeger wel gegolden hebben. Hij beschreef het namelijk als: „de noten onnoodig rekken, in den mond te draayen, te kaauwen en door ettelijke verlagingen en verheffingen tusschen de tanden en het gehemelte slangsgewijse henen te slingeren en te dwarrelen, gelijk tot hiertoe de meest algemeene doch belachelijke gewoonte geweest was" [2]).

Het psalmgezang werd in vele gemeenten begeleid met orgelspel. Het had echter veel moeite gekost om dat gedaan te krijgen. Want ook waar men vóór de Reformatie reeds orgels in de kerken had, was men gedurende langen tijd er toch niet op gesteld, dat deze bij het gezang tijdens de openbare godsdienstoefeningen gebruikt zouden worden.

[1]) t. a. p. blz. 193.
[2]) Josua van Iperen, t. a. p. Dl. II, blz. 451.

De Hervormers dachten hierover verschillend. Luther, zelf dichter en musicus, was er niet tegen. Zwingli, hoewel ook een liefhebber van muziek, wilde echter bij den publieken eeredienst orgel noch kerkgezang. Calvijn, hoewel het met hem eens zijnde, stond toch, schoon slechts schoorvoetend, het kerkgezang toe. Velen zijner volgelingen lieten zich veel scherper dan hij over deze zaak uit. Zij noemden het orgel eene uitvinding van den vorst der duisternis en de tonen er van „verleidende Sireenen stemmen", terwijl zij orgel en kerkgezang gelijkstelden met beeldendienst en afgoderij. Ook in ons vaderland waren er, die het hebben van orgels in de kerken „duivelarije" noemden. Zelfs in de laatste helft der zeventiende eeuw verhieven mannen als Jac. Koelman en Jac. Hondius hunne stem er nog tegen.

Waar de Gereformeerden de oude Roomsche kerken in hun bezit gekregen hadden, waren wel de beelden weggenomen, maar de orgels had men laten staan. Zelfs werden zij hier en daar reeds terstond gebruikt ter begeleiding van het psalmgezang. Dit viel echter bij velen niet in den smaak. De synode van Dordrecht oordeelde dan ook [1]) in 1574: „aangaende het speelen der Orghelen in den Kercken houdt men dat het gantsch behoort afgheset te worden, volghende de leere Pauli 1 Cor. 14, 19" [2]). De reden, waarom zij het orgelspel afkeurde, gaf zij dan op in het volgende: „Ende hoe wel men het alsnoch in sommigen deser Kercken alleen int eijnde der predicatiën ghebruijckt opt scheijden vanden volcke, soo dienet nochtans meest om te doen vergheten, watmen te voren ghehoort heeft, ende is te besorghen dat het hiernae tot superstitie gebruijckt sal worden, ghelijck het nu tot licht-

[1]) F. L. Rutgers, Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw. 's Grav. 1889, blz. 174.

[2]) „Maar ik wil liever in de gemeente vijf woorden spreken met mijn verstand, opdat ik ook anderen moge onderwijzen, dan tien duizend woorden in een vreemde taal".

uaerdicheijt dient; twelck soo het afgeschaft ware, men soude den aelmosen bequamelicker aen de deuren int uijtgaan des volx versamelen dan datmen sulcx int midden der predicatie tot groote hindernisse des diensts doen moet". Hieruit blijkt, dat men het orgelspel, ook nadat de godsdienstoefening was afgeloopen, niet goedkeurde, wijl het „tot ligtvaardigheid" diende; immers in 1586 klaagde men nog op de synode van Edam over „het spelen van lichtveerdige ende weereltlycke gesangen op klocken ende orgelen" [1]).

In 1578 had de nationale Synode van Dordrecht daarom besloten, dat de predikanten hun best moesten doen, dat de orgels, „ghelyckse voor een tyt gheduldet" waren, „alsoo metten eersten ende op het aldervoeghelickste wegh ghenomen" zouden worden [2]). Men kon wel gemakkelijk daartoe besluiten en men wendde dan ook allerlei pogingen bij de Overheid aan in deze richting, maar het hielp niet veel, en men moest herhaaldelijk klagen, zooals de Groninger Synode in 1595 deed, dat het nog niet mogelijk was de „orgelpipen" af te schaffen [3]). In de meeste gemeenten bestond nu eenmaal de gewoonte, dat de orgels bespeeld werden vóór en na de godsdienstoefeningen, hoewel velen dit bleven afkeuren. Het verzet tegen de orgels bleef, niettegenstaande de overheden, bijv. te Arnhem en te Dordrecht, zelfs tegen het advies des kerkeraads in, zulk orgelspel gelastten, levendig en krachtig. Met allerlei minder liefelijke namen werd dit instrument genoemd, als „paradijsslang", „verleidelijk beest", „helletrekker" en dergelijke. Spoedig echter hoorde men in synoden en classen de klacht, „dat de orgelen wederom hier en daer ingevoert werden", maar aan 't begeleiden van 't psalmgezang door 't orgel dachten toch eerst velen nog niet.

[1]) Reitsma en v. Veen, Acta. I. 136.

[2]) Rutgers, t. a. p. blz. 253.

[3]) Reitsma en v. Veen, Acta. VII. 6.

Voetius verklaarde zich in 1634 bij het houden zijner inaugureele oratie te Utrecht nog tegen dat voor- en naspelen en wilde alle orgelspel uit de kerken geweerd zien, maar drie jaren later besloot de Magistraat te Leiden reeds, dat in de Hooglandsche kerk vóór de lezing der H. Schrift bij 't begin der godsdienstoefening „onder het zingen der Psalmen het orgel zou spelen". Andere gemeenten, zooals Delft en Dordrecht, beide in 1638, volgden weldra dit voorbeeld, ook al op grond dezer overweging, dat men het misbruik van het orgel tegen zou gaan door het bij het psalmgezang te gebruiken. En in 1638 besloot nu ook de Synode van Delft hieromtrent, „dat hetselve is een middelmaetige saecke; en wert daeromme gelaeten in de vrijheyt van ydere kercke, omme te doen tot stichtinge" [1]). Toch bleef het begeleidend orgelspel velen een ergernis. Zij noemden het „een superstitieus werk", „een afhanghsel van het pausdom", „een gevaarlijk gebruik". De kerkeraad van Middelburg verzocht zelfs in 1640 den Magistraat het te verbieden. Een oude Hagenaar, Jan Jansen Calckman, die het volgende jaar een klein geschrift [2]) er over uitgaf, was van oordeel, dat het gezang der gemeente bedorven werd „door het gherammel in de ooren vant gheluydt der stomme afgoden, nl. de orgelpijpen".

Gelukkig waren er ook invloedrijke verdedigers. Een er van was de beroemde Constantijn Huygens [3]). Hij was een voorstander van het gebruik van 't orgel bij den eeredienst, gelijk dat ook in Engeland geschiedde. Hij vond het niet in strijd met den eerbied jegens God en

[1]) W. P. C. Knuttel, Acta der particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621—1700. 's Gravenhage 1908 v.v. Dl. II, blz. 175.

[2]) „Anti-dotum, tegen-gift van 't gebruyck of on-gebruyck van 't orgel in de Kercken der Vereenighde Nederlanden" 's Grav. 1641. Dit geschrift was gericht tegen het na te noemen werkje van Huygens. Hij werd door den Haagschen kerkeraad duchtig onder handen genomen over de uitgave van dit geschrift.

[3]) In zijn „Ghebruyk en onghebruyck van 't orghel in de kerken der Vereenichde Nederlanden". Leiden 1640.

„nuttig en vermakelijk" voor de menschen. Wenschelijk achtte hij het, „den dagelixen kerksang der gemeente met het orgel te vergeselschappen, dat is soo voor als nae de predikatie, met den psalm beginnende ende daer mee eindigende"; en tevens, „dat het orgel tien of twintig min of meer malen vooruit inleiding tot het gesang maakte, om niet de stemmen der gemeente alleen, maar zelfs hare harten te helpen bereiden tot die zedige en eerbiedige aandacht die in 't uitspreken van het heilige Woord vereischt werd" [1]). Intusschen nam het gebruik van het orgel bij den eeredienst meer en meer toe en was het niet meer te keeren. En dat het tot de stichting der gemeente niet weinig heeft toegebracht, staat vast. Ook de kunst is een gave Gods en moet dienen tot zijn eere. En ongetwijfeld is dikwijls meer stichting gewekt en God meer verheerlijkt door de muziek, die het hart ophief tot Hem, dan door een preek, die over de hoofden heenging of geen voedsel bood aan de ziel.

Nadat de psalm, door den voorlezer opgegeven, gezongen was, terwijl ondertusschen de predikant den kansel had beklommen, sprak deze gewoonlijk allereerst zijn votum uit. Dit was een wensch tot God of eene bede voor de gemeente, in zekeren zin een kort gebed, bijv. met de woorden van Psalm 124 : 8: „Onze hulpe is in den naam des Heeren, die hemel en aarde gemaakt heeft". Daarna volgde, ter opwekking tot het gebed, een kortere of langere voorafspraak. Sommige predikanten gebruikten hiervoor altijd dezelfde formule. Anderen ontleenden haar aan de tien geboden, die voorgelezen of gezongen waren, anderen weer aan den pas gezongen psalm, en nog anderen, meestal naar aanleiding van een daartoe passenden text,

[1]) Vgl. G. D. J. Schotel, De openbare eeredienst der Ned. Herv. Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Haarlem, 1870. blz. 61—85.

aan de tijdsomstandigheden, of ook wel aan het straks te behandelen onderwerp van de preek. Zoo lezen wij bijv. boven het officieele „Gebed des Zondags vóór de predicatie" het volgende: „Na datmen in de gemeynte Christi des Sondaechs voor middach, de thien geboden Gods ghelesen of ghesongen heeft neemt de Kerckendienaer daer wt oorsake de Ghemeynte te vermanen tot boete ende bekentenisse harer overtredingen ende te gelooven de Euangelische beloftenissen van Christo, dwelck beyde hy met getuygenisse der Schrift bewijset. Daer op hy den onboetveerdighen de straffe Godes, ende den boetveerdigen geloovigen de genade Gods in Christo vercondicht".

Daarop volgde dan het zoogenaamde voorgebed, dat gewoonlijk behelsde belijdenis van zonde, erkenning van eigen onwaardigheid, bede om vergeving van schuld, gebed om ondersteuning en voorlichting; en dat, zooals bijna alle openbare gebeden, eindigde met het Onze Vader. Nadat dan de preek, waarover wij zoo aanstonds nader te spreken hebben, gehouden was, deed de predikant het nagebed, dat in verband stond met de preek en dikwijls een korte samenvatting daarvan was, en verder eene dankzegging inhield, benevens een voorbede voor Kerk en Staat, voor bijzondere personen en eigenaardige behoeften.

Het ideaal was natuurlijk een vrij gebed, voortkomende uit het hart. Maar men voelde al spoedig, dat daartegen allerlei bezwaren konden opkomen. Niet allen waren bekwaam om zoo hartelijk en stichtelijk te bidden; en wie was er ten allen tijde toe bekwaam? Bovendien, hoe licht kon in het gebed iets insluipen, dat tegen de zuivere leer was. En eindelijk, men achtte het wenschelijk, dat in alle kerken éénheid van godsdienstige handeling heerschte. Zoo kwam men er toe, het gebruik van formulier-gebeden voor te schrijven. Hoe dit gebruik gewenscht werd, zien wij uit hetgeen de Dordtsche Synode van 1574 besloot: „Alle Dienaren sullen eenderleij forme van opentlicke

kerckghebeden ghebruijcken, doch dat se cortelick ende wijsselick daerinne voeghen, dat de teghenwoordighe noodt eijsschen sal, als: voor speciale personen der overheyden, voor eenige crancken etc. Ende dit sullen sijn de ghebeden in den Catechismo vervatet". Een dezer gebeden, dat na de predicatie des Zondags, vond de Synode wel wat te lang, zoodat zij het wat bekortte, maar op de Vast- en Bededagen oordeelde zij, dat het „bequamelyk" gebruikt kon worden [1]).

Verschillende synodes bleven nu de formulier-gebeden voorschrijven, en de vrijheid om te bidden naar de ingeving des Geestes werd dus aan banden gelegd. Hoe ver men hierin ging, zien wij uit hetgeen de Zeeuwsche Synode van 1610 besloot, die het gebruik der formulier-gebeden verplicht stelde, en daaraan toevoegde: „doch evenwel wort de vryheyt toegelaten om in gevalle van bysonderen noot denzelven int gemeene formulier in te voegen, mids dat zulcs geschiede door eene gelycke ende eenparige forme, met advys ende goetvinden des kerckenraeds gestelt" [2]). De Utrechtsche Synode van 1620 stelde zelfs formulieren vast, die, bij afwezigheid van den predikant, gebruikt moesten worden door den schoolmeester vóór en na de voorlezing der Heilige Schrift [3]).

Het gebruik van formulieren was voor trage en ongeestelijke predikanten een groot gemak, maar ook een groot gevaar om het heilige te verlagen tot een sleur. Voetius verhaalt zelfs van een predikant, dien hij kende, „een geleert man", die nooit iets anders bad dan het „Onze Vader". Hij hield dit ook voor een formulier-gebed, en dan kon hij nergens een korter vinden. Koelman, die dit mededeelt, voegt er aan toe: „nochtans heeft Classis en Synode en Kercken raedt hem verdragen" [4]). Er waren

[1]) Reitsma en v. Veen, Acta. II, 134.
[2]) Reitsma en v. Veen, Acta. V, 99.
[3]) Reitsma en v. Veen, Acta. VI, 469.
[4]) Koelman, t. a. p. blz. 183.

echter ook zeer besliste tegenstanders van zulke gebeden. Ik noemde reeds Voetius en Koelman. De eerste was er wel niet tegen, dat ze bij gelegenheid gebruikt werden, maar degenen, die ze altijd gebruikten, noemde hij „Ezels en slimmer dan Idioten" [1]). En Koelman, de predikant van Sluis, heeft in 1675 zijn verzet tegen formulieren moeten boeten met afzetting van zijn dienst en bannissement uit de provincie Zeeland.

Natuurlijk waren er niet voor alle gelegenheden vastgestelde formulieren, terwijl mettertijd velen af en toe ook vrije gebeden deden. Maar over de treurige wijze, waarop er dikwijls gebeden werd, vinden wij menige klacht. Sommigen baden zoo kort mogelijk en gedachten niet aan alle behoeften der gemeente. Anderen rekten hunne gebeden zoo lang zij maar konden en maakten er heele preeken van. Weer anderen scheen alle warmte des harten en zalving te ontbreken in hun gebed, dat van groote slordigheid of van ergerlijke gemaaktheid getuigde. Men kon predikanten hooren, die baden „met een geaffecteerde stem, als Orateurs en slimmer"; en anderen, wier gebed was gekleed in „opgepronkte, geschilderde, figuurlijke woorden, uytdrukkingen die Prophetisch, ongemeen, duyster, en zwaar om te verstaan zijn, zich niet voegende nae het begrip van de zwakke, eenvoudige, die mede bidden; behalven datse ook wel lange perioden en sententien gebruyken, die de attentie of devotie turbeeren in plaats van die te verwekken" [2]). Zulke dingen getuigden van weinig ernst en waardigheid. Dat treft ons ook, als wij de klacht vernemen: „De Gesten van veele Leeraars in 't bidden zijn zeer aanstootelijk, zommige leggende zeer luy en gemaklijk op de Preekstoel, niet als ootmoedige bidders, ook wel wendende zich herwaarts en derwaarts na toe met hooft en oogen, terwijl zy haar Formulier gebedt leesen, of iets

[1]) Koelman, t. a. p. blz. 166.
[2]) Koelman, t. a. p. blz. 178.

uyt haar hooft zeggen, gelijk mede zommige met haar handen zulken gezwier maaken, gelijk lieden die zwetsen, en vertooningen maken, niet als die in den Geest bidden, en een tegenwoordige God zien" [1]). Daarentegen zijn ons ook mannen bekend, die door hunne gebeden de gemeente inderdaad hebben gesticht en de harten hunner hoorders omhoog trokken; mannen, van wie gezegd wordt, dat zij „uitmuntten in de bidkunst; krachtige innige, vurige bidders, Enochs, Abrahams, Eliza's, Paulussen in den gebede". En onwillekeurig denken wij hier, om slechts enkelen te noemen, hoewel er velen genoemd kunnen worden, aan predikanten als Willem Teellinck en Bernardus Smytegelt te Middelburg, Dirck Gerritsz à Brakel te Makkum en zijn zoon Wilhelmus à Brakel te Rotterdam, Jodocus van Lodenstein te Utrecht en David Flud van Giffen te Dordrecht e. a.

't Spreekt van zelf, dat men ook van de gemeente verwachtte, dat zij met eerbied het gebed zoude aanhooren en medebidden. De mannen zetten dan ook de hoeden af, die zij onder de preek op het hoofd hielden. In de eerste tijden na de Reformatie werd door de gemeente, zoowel door mannen als vrouwen, staande of knielende gebeden. De kerkenordening, door de Staten van Utrecht in 1612 vastgesteld, prees in Art. 1 het geknield bidden aan: „de publycke gebeden voor ende nae de predicatie sullen met sonderlinge aendacht geschieden ende met voorgaende eernstige vermaninge tot den volcke, dat sy om deselve den Heer met behoorlycke eerbiedinge ende demoet op te offeren niet alleen de knijen haeres herten maer oock des lichaems buijgen". Men mocht het echter ook staande doen. De Utrechtsche Synode van 1619 besloot, dat men zich aan dit knielend bidden zou houden. Dit schijnt toch niet algemeen ingang gevonden te hebben, want „inzonderheyd van de ergernis der Papisten, die hier zo veel

[1]) Koelman, t. a. p. blz. 181.

zijn", besloot de kerkeraad van Utrecht den 10 Mei 1628, dat van den kansel aan de gemeente zou worden bekend gemaakt: „op dat de Gemeynte tot Aandacht in de Gebeden verwekt worde, is verstaan, dat de Gemeynte in de Predicatie vermaent moet worden, dat 'er behooren Tekenen van Christelijke aandachtigheydt in de Gebeden getoont te worden door op te staan, te knielen of andersins". Toen Voetius, die in zijn jeugd te Heusden en omliggende plaatsen gezien had, dat de menschen in de publieke gebeden knielden, in 1634 te Utrecht kwam, bevond hij, „dat alle de mans daar staande baden". In dat zelfde jaar 1634 was te Dordrecht, waar men in 1618 nog knielde bij den dienst in de kerk, dit afgeschaft en stonden de mannen onder 't gebed.

Langzamerhand geraakte het knielend bidden overal in onbruik. En toen Cornelius Temminck, predikant te Joure, het in het droeve jaar 1672 bij de toen gehouden bedestonden weer invoerde, achtte een zeker lidmaat dit, ,,een godloze superstitie en afgoderye". Wel werd deze man, die zoo weinig begreep van den ernst, die Temminck bezielde, van het avondmaal geweerd, en bleef te Joure Temmincks „gedagtenisse als van een uitmuntende regtvaerdige en een kragtige bidder lang in zegeninge", maar de verschuldigde eerbied bij het openbaar gebed was bij velen toen ter tijd reeds zeer gedaald. Zelfs moest van „de meeste, zo Mannen als Vrouwen" in die dagen reeds gezegd worden, dat zij bleven „zitten op haar gemak op haer stoelen, de Leeraers en Ouderlingen haer daer in somtyts voorgaende, als of knielen, of staen voor Godt in de solemneele gebeden, niet nodig was" [1]). Men bleef zitten onder het gebed en het gevolg daarvan was maar al te vaak, hetgeen bij heel lange gebeden ons niet verwonderen moet, dat men zoo ligt in slaap viel. En het gebrek aan eerbied evenals de miskenning van de beteekenis van het gebed bleek ook

[1]) Koelman, t. a. p. blz. 184.

nog hieruit, dat velen terstond na de predikatie en dus nog vóór het nagebed, de kerk verlieten. Met het oog op den maaltijd, die gereed gemaakt moest worden, is zulks misschien te begrijpen, maar van groote behoefte aan Gods zegen op de geestelijke spijze, die men genoten had, getuigde het toch zeker niet.

In de oude christelijke kerk had men aan de prediking steeds groot gewicht gehecht. Zij moest dienen tot onderwijzing en tot stichting der gemeente, tot terechtwijzing over hetgeen verkeerd was en tot bekeering van den weg des kwaads, tot opwekking en tot vertroosting. Mettertijd trad evenwel de prediking steeds meer op den achtergrond en in de Roomsche kerk werd de Mis hoofdzaak en middelpunt, om welke de geheele eeredienst zich concentreerde. Hierin bracht de Hervorming verandering en, wat de prediking aangaat, ook verbetering. Vooral bij de Gereformeerden kwam de preek al spoedig in hooge eere. Gingen de Roomschen „naar de Mis", de Gereformeerden gingen „naar de preek", dien zij als het voornaamste van de godsdienstoefening beschouwden, helaas vaak met mindere achting voor de andere deelen ervan. De naam „pastoor", hoewel nog langen tijd hier en daar bij hen in eere, moest zelfs na verloop van tijd geheel en al wijken voor dien van predikant. Het was dan ook vooral de prediking, welke krachtig heeft medegewerkt om in ons land de Hervorming veld te doen winnen. De hagepreekers eerst en daarna de predikanten in de steden en ten platte lande, hebben met ijver en overtuiging gepredikt, soms zelfs met een ijver, die van te langen adem was, en met een overtuiging, welke al te polemisch zich uitte.

Er waren toch al spoedig allerlei misbruiken in de prediking ingedrongen, zoodat reeds in 1568 het Convent van Wezel er tegen moest waarschuwen, „dat men zal vermyden alle hatelyke ende stinkende affectatie of hoog-

draventheid, waar inne vele zeer dikwils vervallen, die haar selven behagen in vele onnutte speculatien: die buiten het wit in den text voorgestelt, afdwalen; die met velerhande spitsvinnige allegorien spelen, die neerstiger als 't betaamt, opzoeken, ende aanpryzen Heidensche getuigen, ja dikwils fabuleuse, ende heiloose getuigenissen: die met voordagt trachten duister te zyn in woorden en spreuken; ende ten besluit, op diergelyke wyze, meer tot ydele vertooninge, als tot stichtinge, de Predicatien aanstellen" [1]). Deze vermaning heeft niet zóóveel geholpen, dat het kwaad geheel werd uitgeroeid. Er waren immers in de zeventiende eeuw maar al te velen onder de predikanten, die zich haar aantrekken moesten. Menige preek uit dien tijd getuigt van gezochtheid en gemaaktheid, van een pronken met geleerdheid, die aan een zoeken van ijdele eer doet denken, en van een smakeloosheid, welke vaak meer walging dan stichting moest wekken.

De voorbeelden van „kansel-ontluistering" waren reeds in de zeventiende eeuw zeer talrijk [2]). Allerlei geleerde verklaringen, doorspekt met Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch, Arabisch en Syrisch, werden der gemeente, die er natuurlijk niets van begreep, te genieten gegeven. Het klonk heel geleerd, toen de Rotterdamsche predikant Wilhelmus Eversdijk [3]), tot de gemeente sprak: „de liefde van een vriend tot zijn vriend, is als tot hem zelven. Deuter. XIII : 6, lezen wij, dat hij is als onze ziele. Een vriend wordt daarom uitgedrukt als een alter ego, een ander ik. Lyricus, voor zijnen vriend biddende, was het: Serves, animae dimidium meae; behoud, de helft mijner ziele; trouwens het spreekwoord is: amicorum una est anima in duobus corporibus; vrienden hebben

[1]) Hooijer, t. a. p. blz. 39, 40.
[2]) Proeven daarvan zijn te vinden o.a. bij: Sincerus, De Kansel-ontluistering in de Ned. Herv. Kerk tijdens de zeventiende en achttiende eeuw. Amst. 1853.
[3]) Geb. 1653, pred. te Rotterdam 1686—† 1729.

eene ziel in twee ligchamen. Laertius verhaalt, dat Xenocrates, Plato met zoo groote liefde beminde, dat wanneer Dionysius eens tot Plato zeide, caput tibi quisquam tollet, iemand zal uw hoofd wegnemen, hij daarbij staande, op het zijne wees, met bijvoeging: nullus id prius, quam istud abscindet, niemand zal dat eer dan dit afsnijden. Ziet zulk een vriend is de Messias" [1]). — Aan allen eenvoud gespeend was de titel, door Gregorius Mees [2]), eveneens predikant te Rotterdam, aan een zijner preeken gegeven: „De rouwstatige begraeffenisse van de gezegende princesse Sarah, overledene Huysvrouwe van de voortreffelijke vorst, profeet en vriend Gods Abraham. Nu voor 3539 jaer begraven bij Hebron, in Makpela. In 't jaer 2145 na de Schepping, zijnde 1858 voor de geboorte Christi, nadat sij 127 en haer man 138 jaer geleeft hadden" [3]). — Bijzonder onsmakelijk was hetgeen Mees in de lijkrede op zijne vrouw verhaalde, dat „sy daeghs voor haer sterven begeerde, dat men haer hooft en handen en voeten soude wasschen, ende de naghelen van haer voeten soude afkorten" [4]). — En, om niet meer te noemen, een bijzonder stichtelijken indruk zal het niet gemaakt hebben, hoewel hij volkomen waarheid sprak, die ook tegenwoordig nog geldt, toen de Gorinchemsche predikant Hieronymus Alutarius [5]), in een preek, die hij in 1646 hield, zich aldus uitliet over de maatschappelijke positie van de dominé's: „wij mogen er den kost van krijgen en dat schaars genoeg. Wij kunnen er geen vette soepen van maken, nog onze vrouwen en kinderen groote rijkdommen nalaten, gelijk de beedelmonnicken, zelfs haar kloosters. Men kan van het sober tractementje, dat ze krijgen, niet overdadig

[1]) Sincerus, t. a. p. blz. 51.
[2]) Geb. 1631. Pred. te Rotterdam 1675—† 1694.
[3]) Sincerus, t. a. p. blz. 48, 49.
[4]) Sincerus, t. a. p. blz. 45.
[5]) Geb. 1619. Pred. te Gorinchem 1651—† 1663.

zijn, zonder schulden te maken en die te betalen uit zijn patrimonie [1]) of, indien men dat niet heeft, gelijk 't met de meeste gelegen is, (want weinige rijken zullen hare kinderen predikanten laten worden, en hare dochters aan predikanten geven, op zoo een schraal teerkostje), door een Oost- of West-Indische reis. Men mag ook niet fatsoenlijk en burgerlijk tot herstel zijner gezondheid, van een door studie zwakke maag of eerlijk vermaak, van een veelsins gebroken hooft, van syn arbeydsloon leven, zonder niet alleen ergernis te geven, aan de onverstandig eenvoudigen, maar zelfs den lastermond te openen, en allermeest van die der trotsche liberteinen, die uit geveynsde nederigheit of tot verkleyninghe van de predikanten en hun ambt, zeggen, dat zij nog te veel krijgen, al te weelderig worden en in plaats van hoenderen, erwten en boonen behoorden te eeten, en in plaats van wijn, karnemelk of water te drinken, en zouden wel boeren en bedelaars daarvan willen maaken. Men behoeft se de soberheid niet al te seer te recommanderen, noch hen van al te groote gierigheyt beschuldigen, waar acht of tien hongerige magen, alle dagen roepen, om een groot broodt, en daar al het naarstig studeren en deftig prediken van een geleerd en vroom predikant, in een heel jaar, niet meer als een klein broodje en een grof kleedje, dat nog somtijds besneden en beschooren wordt, eer 't in den mond of aan het lijf naakt, kan uitgeven, daar kan men niet sparen en weinig sobereeren, indien men niet van honger en kommer sal vergaan. Men mag de soodanigen huurlingen noemen en zeggen, dat se om winst preeken, se hebben er weinig schuldt aan. Hunne magere kaaken en sobere kleederen, betoonen wel wat zij daarmede winnen en die behooren hen ook wel te verdedigen, als se zich vertoonen moeten als ootmoedige supplianten, met honger in de maag en beurs, de noodt en smart in 't

[1]) Vaderlijk erfdeel.

harte, de tranen in de oogen, het smeeken in de mond en de hoed in de hand, en dan nog, of, niets krijgen, vooral als er een Judas roept: waartoe dit verlies? of, een klein brokje wordt toegesmeten, dat ze dat nog moeten hooren en lijden, dat ze tot spijt der geheele orde, gescholden worden voor zwarte vliegen en dat van die dartele hoofsche scharrebijters, bonte, onnutte hommelbeijen, geele steekende horzelen en groene paarden- en drekvliegen, die weleer kleinder en ver achter waren dan zij, of van haar nijdige vijanden, die graauwe venijnige Machiavellische spinnekoppen, die haar gedurig netten breijen en daarin op haar loeren, om hen te vangen en op te eeten, of, met haar heylloos spinneweb so te bewinden, dat ze zich niet roeren kunnen. Hoe kunnen sy haar swarte vliegen noemen, daar se sien, dat de swarte koeleur van haar kleederen, al lang verdwenen en geheel blaauw geworden is?" [1]).

En nu behoorden deze mannen nog wel tot de besten. Van Eversdijk wordt getuigd: „Door alle steden van Nederland was zijn naam beroemd, en geen godvrugtige quam, zegt men, te Rotterdam, of zogt hem te spreeken en te hooren". Van Mees lezen wij: „Hooggeacht was hij in en buiten zijne gemeente. En, waar wij hem uit zijne lotgevallen, schriften en gevoelens beschouwen, daar vervullen ons zijn vurig geloof, zijn warme godvrucht en zijn ongemeene geestkracht, ook bij zware beproeving, met wezenlijken eerbied". En Alutarius, jong gestorven, behoort tot de werkzaamste en meest geziene personen in kerkelijke kringen. Als de besten zich zelfs schuldig maakten aan dergelijke misbruiken in hunne prediking, wat had men dan niet te wachten van de mindere goden!

Dergelijke verkeerdheden behoorden tot de eigenaardigheden van den tijd. Wij kunnen echter ook, bij genoemde predikanten en bij vele anderen, wijzen op zeer veel goeds.

[1]) Sincerus, t. a. p. blz. 27—29.

Over 't algemeen wenschten de predikanten zich, hoewel dikwijls onder veel tekortkoming, te houden aan wat het Convent van Wezel [1]) had aangeprezen: „men zal alles richten tot deze twee voornaamste hoofdstukken des Euangeliums, het geloove, namelijk, ende bekeeringe: ende daar inne zullen de Predikers als tot haar eenig wit beoogen, ende inscherpen de ware afstervinge, ende levendmakinge des Menschen: zy zullen arbeiden in te dringen met hare Predicatien, zoo veel doenlyk is, in alle de bedekte voorhangselen ende schuilhoeken van de zielen der Toehoorders, ende bestraffen alle valsche opinien, en de ketterijen, ende boose zeden; ende niet alleen blyven staan op grove schelmstukken, ende blykelyke zonden, maar ook uitschudden die verborgene geveinstheid des herten, ende daar uit voor den dag brengen, ende op het bequaamste uitroeyen het seminarium ende die modderpoel van allerhande godtloosheid, hovaardigheid ende ondankbaarheid, 't welk zelfs in de alderbeste nog zyn voedsel, ende bewegingen heeft". Al waren vele preeken wat al te dogmatisch van inhoud en te polemisch van vorm, aan hoogen ernst ontbrak het veelal niet, en de begeerte van den prediker om zijne hoorders te leiden op den smallen weg ten leven sprak er luide uit. Ook op de eischen van het praktisch christendom werd door de voorgangers der gemeente met nadruk gewezen. Namen van mannen als den Middelburgschen predikant Willem Teellinck [2]), zijn Groninger ambtgenoot Johannes Martinus [3]) en zijn Utrechtschen collega Jodocus van Lodenstein [4]), om thans niet meer te noemen, mogen nog steeds met eere worden genoemd. Menige preek maakte op de hoorders een diepen indruk en had een blijvende vrucht. En met gerustheid kan gezegd worden, dat de prediking in de zeventiende eeuw niet alleen gediend heeft om ons volk te onderwijzen en vast te maken in

[1]) Acta. Cap II. art. 23; Hooijer, t. a. p. blz. 40.
[2]) Geb. 1579. Pred. te Middelburg 1613—† 1629.
[3]) Geb. 1603. Pred. te Groningen 1637—† 1665.
[4]) Geb. 1620. Pred. te Utrecht 1653—† 1677.

de kennis der Gereformeerde leer, maar dat er ook op zedelijk gebied een kracht van is uitgegaan, die stichtend en verheffend werkte op velen.

In de keuze van de stof hunner preeken waren de predikanten in den regel vrij, behalve des Zondagsmiddags, wanneer zij verplicht waren den Heidelbergschen Catechismus voor de gemeente te behandelen. In den beginne was nog al wat te doen geweest over de „Dominicalia" of de zoogenaamde „Sondaeghsche Evangeliën", die nog uit de Roomsche kerk afkomstig waren. De Dordsche Synode van 1574 had zich tegen het gebruik ervan verklaard en de wenschelijkheid uitgesproken, dat men een heel boek der H. Schrift achter elkander voor de gemeente zou uitleggen [1]). Die van 1578 achtte het dan 't geschiktst, dat de predikanten „meest de boecken des nieuwen Testaments voornemen, hoewel het nochtans hen vry staen sal de materie harer predicatie wt den boecken des ouden Testaments te nemen, met advysen des Kerckenraets de welcke op de stichtinghe ende gaven der Dienaren acht nemen sal". Zij stond echter tevens toe: „in de plaetsen daer de Sondaeghsche Evangelien noch ghebruyckt worden, salmen sulckes dulden ten tyt toe datmen het selfde bequamelick sal konnen affsetten" [2]). Langzamerhand werden zij dan ook afgeschaft in de meeste gemeenten. Hier en daar bleven zij evenwel nog in gebruik. Te Wijk bij Duurstede en te Veenendaal preekten de predikanten in 1606 er des Zondagsmorgens nog over. En in 1608 stond de Synode van Friesland toe, dat de predikanten der classis van Dokkum, die des voormiddags op Ameland den dienst vervulden, de „evangelia dominicalia" mochten nemen [3]). In Drenthe schijnt men er zeer op gesteld geweest te zijn, dat de predikant ze gebruikte, ten minste bij de visitatie

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. II. 134.
[2]) Rutgers, Acta. blz. 248.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta. VI. 299, 303, 176.

in 1645 werd medegedeeld, dat Johan Piccardt, Med. Doct. en predikant te Rolde, over de gewone Evangelische texten niet preekte, maar allerlei „schriftuir plaetsen nam, 't welck de gemeinte bevonde en ordelde onstichtelyck te sijn". De Synode van 1646 was echter van gevoelen, dat in 't algemeen ieder predikant vrij in de keuze van zijn text behoorde te zijn. En in 1678 verzekerde Koelman [1]) nog: „in zommige Provintien van ons landt preektmen noch de Paapsche Dominicalia alle Rust-dag, in plaats van 't gantsche woordt, ende na de gelegentheidt ende voorsienigheidt te preeken, voedende zo zijn eygen luyheidt, ende 's volks onwetenheidt 't welk het zo geern heeft". Toch werd het mettertijd nagenoeg algemeen regel, dat de predikanten des morgens over een vrijen text preekten en des middags den Heidelbergschen Catechismus behandelden. Dat de predikant te Veenendaal in 1606 in plaats van den Catechismus de Openbaring van Johannes behandelde, vond bij de Utrechtsche synode geen instemming, zoodat zij hem gelastte, „dat hij in plaetse van de Openbaringe Johannis jetwes anders stichtelickers soude de gemeente voordragen" [2]).

Al spoedig werd ook hier en daar de lijdensprediking gedurende den tijd, dien men in de Roomsche Kerk „de Vasten" noemde, ingevoerd. Zoo achtte bijv. de Synode van Groningen in 1605 het „vör behörich, dat historia passionis jahrlix ijn den dörpen vörklaret" zou worden. Terwijl in 1596 de Geldersche Synode bepaald had, „dat oock die praedicanten op die platte landen alle Vrijdaegen in die vasten die historie des lijdens onses Heeren Jesu Christi verclaren" zouden, besloot die van Drenthe in 1619, dat het behoorlijk was, dat de „passio Domini" gedurende „de vasten overall gepredighet" zou worden. „Ende — voegde zij er bij — sullen alle predigers gehouden wesen

[1]) t. a. p. blz. 105.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. VI. 303, 315.

't allen jaren soven weken voor Passchen, 'twelck de vasten genohmet wert, te predigen die passie des Heeren hetsij dan op Sondagen of in de weken des Woensdags, soals een jechlick pastor in sijn gemeente het am stichtligsten befinden sall" [1]). Het werd weldra overal in den lande eene gewoonte, waaraan men zich hield, zoodat in 1678 geklaagd werd over „die Formulier-Predikatien, die 's jaarlijks weder-keeren over het lijden en — lezen wij dan verder — die van Christi geboorte, besnijdenis, opstanding, Hemelvaart ende van de uitstorting van den H. Geest".

De predikanten hadden zich als leeraren der Gereformeerde Kerk natuurlijk ook in hun preeken te houden aan de leer der Heilige Schrift en aan de belijdenis der Gereformeerde Kerk, maar tevens moesten zij in hunne prediking allen ijver betoonen en zóó spreken, dat het der gemeente nuttig en profijtelijk was. Zij waren echter ook zwakke en zondige menschen en daarom werd al spoedig toezicht noodig geoordeeld, dat zij in dezen hun plicht trouw vervulden. Zoo droeg bijv. de Nationale Synode van 's Gravenhage in 1586 aan de visitatoren der classen op, dat „zy somwylen gaan hooren de Predicatien der Dienaaren, en neerstelyk letten, niet alleen op de materien derzelve, of geene onreine Leere of menschelyke Fabulen of Verdichtselen daar by gemengt worden, maar ook op de maniere van leeren zelve, of die stigtelyk ende profytelyk voor den Volke is, en of die Dienaars neerstiglyk zyn in het leezen en onderzoeken der heilige Schriftuure" [2]).

Voor zulk een toezicht was wel reden. Het zal ook in andere provinciën wel geweest zijn, gelijk in Friesland, waar men in 1597 veel er over te klagen had, „hoe traech sommige dienaeren heur ampt plegen ende insonderheyt niet vlijtich lesen ende studieren, soedat haer predicatien niet grondich nae den regel des geloofs ende nae

[1]) Reitsma en van Veen, Acta, VII, 102; IV, 55; VIII, 242, 243.
[2]) Rutgers, Acta, blz. 507.

Gods woort gesneden ende gedisponiert worden ende dartoe weinich stichten nae der godfruchtigen ende verstandigen begeerte". De synode van Dokkum achtte het daarom „raetzaem, nut ende nodich", dat in 't vervolg iedere classis „neerstiger respect hierop zal nemen op de alderstichtelijxte manier ende forma, die ze hiertoe coenen vijnden, hetsij duer enigen gecommittierden onversiens tot hen predicatien te seinden om die te hoeren ende te relatieren den saeke om daerin te disponieren ofte durch oeffeninge der propositien in coetu ordine ofte doer enige andere dergelycke wegen, ten einde de slappicheyt met sodanige middelen mach geremedieert worden" [1]).

Dit toezicht werd soms ook inderdaad geoefend. Zoo besloot de Friesche Synode van 1605 ten opzichte van den predikant Sibrandus Vomelius te Oosterbierum, dat vier gecommitteerden zouden „kennisse nemen wt gehoor sijner predicatien, oft Sibrandus voornoemt vermits sijnen ouderdom ende andere swackheden noch voortaen stichtelijck de gemeente soude connen dienen, ende daerin dan disponeren, na dat sy noodich ende goet sullen bevinden te sijn" [2]). Terzelfder tijd ongeveer behartigde de Utrechtsche Synode deze zaak. In 1606 nam zij het besluit: „Sullen eenige der gedeputeerde des synodi, daertoe specialyck by haere medegecommitteerde gelast, hun altemet laeten vinden op eenige dorpen, daer sy tselve oorbaerlyck vinden sullen, omme de predicatien te hooren ende te vernemen, hoe sich de predicanten in haere predicatien ende andersins dragen" [3]). Of het veel geholpen zal hebben, mag met recht betwijfeld worden. De positie van een predikant was toen, evenals tegenwoordig, zóó zelfstandig, dat hij zich al aan zeer grove en ergerlijke overtredingen moest schuldig maken, zou het toezicht zijner collega's

[1]) Reitsma en van Veen, Acta, VI, 94.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta, VI, 158.
[3]) Reitsma en van Veen, Acta, VI, 327.

eenige onaangename gevolgen voor hem hebben. Bovendien waren zij, die toezicht oefenden, zijne gelijken, terwijl er meestal geen voldoende waarborg gegeven kon worden, dat zij als predikers boven het gros hunner ambtgenooten uitmuntten.

Hoe het ook zij, de klachten bleven bestaan en zij waren vele. Laat mij er enkele mogen noemen uit het laatste kwartaal der zeventiende eeuw. „Veel Leeraaren in t landt zijn traag om te prediken, onttrekkende zich, waar zy kunnen; in veel Dorpen preeken zy maar eens des Rustdags, voorts loopt het volk in 't wildt, en schendt den Sabbath, op de Werk-dagen, zelfs in grooter Dorpen, preeken zy niet eens, ten ware in de wintersche avonden, en dan noch niet, ten zy haar tractement daar over vermeerdert worde; 't prediken is, veele een lastigh werck, en geen lust". — „Veele Leeraaren preeken zeer flauw en slaaperig, ende lusteloos . . .; zoekende maar gedaan te hebben, 't moet toch gedaan worden, en zoo zijnze blijde als 't Prediken maar gedaan is, als 't uur maar door is; . . . haar woorden bevriesen by na op haar lippen, zo dat de menschen naulijks kunnen gelooven, dat die dingen als waarheden op haar herte leggen". — „Veele Leeraaren komen zeer onbereydt op stoel, hebbende geen behoorlijke tijdt genoomen tot haar studie, zo datse ter nauwer noodt de hooftstukken van haar Predikatie in haar hooft en memorie hebben geprent; zo datse in de Kerk komende, noch onder ofte op de preekstoel zitten, en leesen, en leeren haar Predikatien, terwijl de gemeynte Gode Psalmen zingt, als of dat haar pligt ook niet en was; ja een goedt deel van den Rustdag brengen zy door met de Predikatie te maken, en te leeren, en in groote Steden, blijven zy wel 's morgens uyt de Kerk, om te studeeren, en 's nademiddags of 's avondts te kunnen prediken; als of de Rustdag was om te studeeren". — „Veel Leeraaren preeken uit luyheidt de zelve Predikatien dikwils, veranderende

somtijdts maar de texten, en doende de zelve Predikatie; niet om dat zy het zo nodig achten, maar om dat het met haar gemak zo over-een-komt". — „Veel Leeraaren zijn niet deftig noch eerbiedig in het preken . . . ; zommige zijn in haar uitdrukkinge boertig, aardig, maakende te lachen, met gemeene spreek-woordtjens, gelijkenissen, fabelen, aardige quink-slagen; ook met vinnigheden en insulteringen drukken zy uit een passieuse geest" [1]).

Maar genoeg reeds. Het was een boeteprediker, die deze en nog vele andere klachten uitte. Misschien is er eenige overdrijving in. Maar toch ook een groot deel waarheid. Er waren zeer zeker luie dienstknechten en onbekwame predikanten. En eveneens waren er, die het goed bedoelden, maar de gave niet hadden om het beste, wat zij te geven hadden, aan te bieden in vormen, die lokten tot genieten. Maar de velen ontbraken evenmin, die door ernstige studie en oprechte godsvrucht de gemeente zochten te dienen en op te bouwen in hunne predikatiën.

Ons volk ging ter preek, geregeld en getrouw. Dat was gewoonte, — bij velen niet meer dan gewoonte. En zij bleven gaan, ook al verveelden zij zich bij al die ingewikkelde verdeelingen en dorre verklaringen en langdradige vertoogen en holle phrasen, waarop zij soms vergast werden. In dát alles, zoowel in zulk preeken als in zulk hooren, zat weinig geest en leven en onder en door dát alles ging de Kerk achteruit en dreigde het geestelijk leven ten onder te gaan. Maar er waren ook, — en hun getal was misschien grooter dan wij gissen, — die uit behoefte ter kerke gingen en biddend ter neder zaten en een zegen meenamen uit Gods huis, welke in het dagelijksch leven nawerkte en tot werken en strijden en lijden kracht gaf. Zij waren de stillen in den lande, die den levenskiem in de Kerk hebben onderhouden en hun dagelijksch voedsel vonden in de Heilige Schrift en in de preeken van tal van leeraren, die een eere

[1]) Koelman, t. a. p. blz. 98, 99, 100, 105, 106.

waren voor de Kerk en een voorbeeld en zegen voor het volk. Zoo is in en door de Gereformeerde Kerk, ook te midden van het diep verval, dat in haar zoogenaamden bloeitijd reeds zichtbaar werd, het geestelijk leven bewaard gebleven, mede door het levende woord van die predikanten, die niet genoeg hadden aan den naam van „graag-getrouwe", — een naam, die alle predikanten elkander gaven, — maar in waarheid getrouw in hun ambt wenschten te zijn en het, niet in de leer alleen, doch in al hun handel en wandel ook toonden te wezen.

Na afloop van de preek volgde het nagebed. Was het gebed vóór de predicatie, gelijk wij reeds zagen, gewoonlijk in hoofdzaak een belijdenis van zonden en een bede om zegen over de prediking, de dankzegging na de predicatie was vooral gewijd „aan de noot der kercken" d. i. aan de behoeften der gemeente, en aan allerlei voorbeden. Het was uit den aard der zaak onmogelijk, dat een predikant zulk een gebed altijd weer in nieuwe vormen en met andere woorden kon uitspreken. Het is dan ook te begrijpen, dat de opmerking gemaakt werd: „Na de Predikatie willen de Leeraars wel schijnen alle een vry gebed te doen uyt de Geest, maar de meeste doen het niet: want zy gebruyken een ordinare en altijdt de zelve inleyding, ofte dankzegging, en voegen dan weynige woorden in, van de stoffe die verhandelt is, en voorts bidden zy voor Kerke, Land, Overheden, Leeraars en zieke op de oude trant, houdende de zelve woorden" [1]).

Dikwijls werd het nagebed zelfs een kort uittreksel van de gehouden preek en als daar dan nog al de voorbeden voor de Overheden en anderen op volgden, dan duurde het lang en verveelde het velen en verloor het zijn kracht. Ergerlijk was het, dat het gebed voor de verschillende Overheden bij dezen zelfs naijver deed ont-

[1]) Koelman, t. a. p. blz. 165.

staan over de vraag, wie het eerst daarin genoemd zouden worden. De Staten van Holland en Westvriesland vooral waren in dit opzicht zeer op den voorrang gesteld. Door hen werd in Maart 1663 bij staatsresolutie „stellig en strict bepaald en bevolen", dat in de kerken hunner provincie „allereerst" voor hen gebeden moest worden als „wesende den ontwyffelbaren Souverain, ende (naest God) de eenige hooge Overigheyt deser Provincie" en eerst daarna voor de Staten van de andere Vereenigde Provinciën en derzelver Gecommitteerden ter vergadering van de Staten Generaal. Een concept werd tegelijk gesteld, waarnaar de predikanten zich „van nu voortaen te reguleren" zouden hebben [1]). De Staten-Generaal en de andere provinciën, uitgezonderd Utrecht, namen dit zeer kwalijk en wilden, dat de predikanten eerst zouden bidden voor de Staten-Generaal en dan voor de Staten hunner eigene provincie. De Voetianen in Holland waren tegen het bevel der Staten, de Coccejanen er voor. De Staten besloten toen, bij resolutie van den 17 Oct. 1666, dat de tractementen, die de predikanten van de Staten genoten, zouden worden ingehouden „tot nader ordre", indien zij zich niet hielden aan de in 1663 genomen resolutie [2]). Dat zulke afgedwongen gebeden den eerbied niet zullen hebben bevorderd, is te begrijpen. Overigens ontbrak er, gelijk wij boven reeds zagen, bij de predikanten zelve ook nog wel eens iets aan de betamende eerbiedigheid, als zij baden.

Na het gebed, werd nogmaals psalmgezang aangeheven en dan stond de gemeente op om den zegen te ontvangen. De Dordsche Synode van 1574 had besloten, dat men de predicatie zou besluiten „met den seghen Num. 6" [3]). Nevens dezen Aäronitischen of Hoogepriesterlijken zegen,

[1]) Nic. Wiltens, t. a. p. I. 39, 44.
[2]) Nic. Wiltens, t. a. p. I. 48, 49.
[3]) Num. 6 : 24—26. De Heere zegene u, en behoede u! De Heere doe zijn aangezicht over u lichten, en zij u genadig! De Heere verheffe zijn aangezicht over u, en geve u vrede!

werd evenzeer en later zelfs nog meer, de Apostolische zegen gebruikt, zooals deze in 2 Cor. 13 : 13 voorkomt [1]). Dat met het uitspreken van den zegen de predikant geen priesterlijke handeling verrichtte, spreekt van zelve. In de Gereformeerde Kerk heeft men geen bijzonderen priesterstand. Zij kent alleen een algemeen priesterschap aller geloovigen. De predikant is, als hij den zegen uitspreekt, de vertegenwoordiger der gemeente, die haar en elk harer leden den zegen des Heeren aankondigt, dien zegen als 't ware op haar legt.

Met deze plechtigheid in strijd en geschikt om terstond de stichting weg te nemen, die men door middel der godsdienstoefening ontvangen had, was de verkeerde, hoewel zeer verklaarbare gewoonte in vele gemeenten om dadelijk daarop allerlei dingen bekend te maken, die met de geestelijke zaken niets te maken hadden. Verklaarbaar was deze gewoonte echter, omdat men bij zulk eene gelegenheid het volk, dat wil zeggen de belangstellenden en belanghebbenden, bij elkander had, en er toen niet, zooals nu, allerlei bladen bestonden, waarin men adverteeren kon. Toch zag men van kerkelijke zijde het verkeerde in en ijverde men in de hoogere kerkvergaderingen er tegen en riep men daartoe ook de hulp der overheden in. In 1574 reeds wekte de Dordsche Synode de predikanten op, om de overheden te verzoeken, „dat se de prophane ende wereltlike wtroepinghen van coopinghen, vercoopinghen, verloren goet etc. in de kercke afsetten willen" [2]). Er kwam wel eenige verbetering, maar aan het kwaad werd niet overal een einde gemaakt.

Op sommige plaatsen geschiedden deze afkondigingen buiten het kerkgebouw, op andere in de kerk, terstond na het uitspreken van den zegen. Dat zij hier en daar zelfs

[1]) 2 Cor. 13 : 13. De genade van den Heere Jezus Christus, en de liefde van God, en de gemeenschap des Heiligen Geestes zij met u allen. Amen.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta, II, 151.

vóór het eindigen van de godsdienstoefening plaats hadden, blijkt uit een besluit der Geldersche Synode van 1604, dat men de overheid zou verzoeken, „dat ooc gene polijtische afflesingen in den kercken geschieden, tensij dat die gehele godtzdienst geeindicht zij" [1]). Ja, te Doetichem en elders was men gewoon, ze „te doen tusschen het ghebedt ende het voorleesen des texts", waarom de Synode van 1606 besloot, het Hof te verzoeken, wel te willen bewerken, „dat deze civile proclamatien apart ende op een andere plaetz naer verrichteden predicaty" gedaan mochten worden [2]).

De gewoonte bleef ten platten lande zelfs tamelijk algemeen, blijkens hetgeen Koelman [3]) nog in 1678 zei: „dat Ordinaris op de Dorpen, even als de gemeynte den zegen van de Leeraar heeft gehoort, gereedt staande, om weg te gaan, als dan den Voorsanger of een Bode ofte Deurwaerder of bereyder gaat voorleesen, of in de Kerk voor de Preek-stoel, of aan de deur van de Kerk, eenige bekentmakingen, waarschouwingen, &c. van verkoopingen, verpachtingen, &c. die geschieden zullen; zo dat 't gebed en de Predikatie, en den Psalm daar mede uyt het herte gedreven wordt, ende de wereldt komt in de plaats; te meer om dat de boeren vlijtiger en aandachtiger en wakkerder, dan na de Predikatien, plegen te luysteren na de koop, en op te merken de gelegentheydt, en conditien. Dit wordt noch van onse rechts-geleerde beschermt, zeggende dat zommige verkoopingen van eenige Landeryen, etc. zullen zy valideeren, eerst moeten na de Paapsche wijse hebben dry Kerk-geboden op den Sabbathdag, dat is, in de Kerk moet die bekentmaking drymaal geschieden". Uit het feit, dat in enkele streken van ons land dit gebruik, niettegenstaande er thans vele meer-geschikte ge-

[1]) Reitsma en van Veen, Acta, IV. 127.
[2]) Reitsma en van Veen, Acta. IV, 147.
[3]) t. a. p. blz. 162, 163.

legenheden van publiciteit bestaan, nog altijd onderhouden wordt, blijkt wel het verregaande conservatisme in zekere kringen.

Ten slotte dient er nog een enkel woord gezegd te worden over het inzamelen der liefdegaven ten behoeve der armen bij de godsdienstoefeningen der gemeente. Dit collecteeren heeft van den beginne af in de Gereformeerde kerken plaats gehad. De gemeente moest gevoelen en metterdaad betoonen, dat zij, die zoovele geestelijke zegeningen ontving, ook van hare tijdelijke goederen gaarne iets behoorde af te zonderen om in den nood harer verarmde broeders en zusters te voorzien. Het werd haar bij elke samenkomst herinnerd: „vergeet de weldadigheid en de mededeelzaamheid niet; want aan zoodanige offeranden heeft God een welbehagen" [1]).

Maar aan zulke offers had de gemeente ook behoefte. Vaak bestonden al haar inkomsten voor de armen alleen uit zulke collecte's in de kerk. In den Briel bijv. was in 1574 het getal der armen zeer groot, terwijl men, om hen te onderhouden, niets anders had „dan tgene dat in de Kercke onder de Predicatie ende door des Overheyts behulp by de doren der burgeren versamelt wert" [2]). In datzelfde jaar werd op de Synode van Dordrecht de vraag behandeld, op welke wijze de collecte plaats zou hebben, bij het uitgaan van de kerk aan de deuren of tijdens den dienst bij rondgang. Het eerste achtte de Synode „het allervoechelixte ende bequaemste", daarentegen het laatste, dat „in 't midden der predicatie" plaats had, „tot groote hindernisse des dienst Godes". Toch besloot zij, „dat de wijse van omme te gaen als noch in de vrijheit der kercke staen" zou, maar dat de predikanten hun best moesten doen om er „sooveel mueghelick is, sonder erghernisse, een eind

[1]) Hebr. 13 : 16.
[2]) Rutgers, Acta. blz. 205.

aan te maken" [1]). Ook de nationale Synode van Dordrecht, vier jaar later gehouden, behandelde de vraag, wat beter was, „de aelmoessen na de predicatie aen de Kerckdueren te versamelen ofte onder de predicatie omgaende door het volck". Haar antwoord was: „De eerste wijse is beter"; maar zij duldde toch ook de tweede manier [2]).

De eerste, d. i. dus de betere wijze van collecteeren vond echter geen ingang, behalve in Zeeland, in de kwartieren van Vlaanderen en in de Waalsche kerken. Nagenoeg overal elders bleef de oude manier, „een quade gewoonte en praktijke, tot publijke ontstichting, ontrusting, en hindering der Gemeynte" bestaan, dat namelijk de diakenen „de Aelmoessen der gemeynte in het midden van de Predikatie door de Kerk, over al heen gaende met sakjens en schellentjes vergaderen, vreesende, zo 't schijnt, datse anders aen de deuren van de Kerk zo veel niet zouden ontfangen" [3]). Zulk een zakje, met belletjes er aan, kon dienst doen om slapenden wakker te maken, maar was toch voor de luisterenden naar de preek vaak hinderlijk en afleidend.

Bepaald ergerlijk echter was de ijdelheid van sommige kleine dorpsgrootheden, die zelfs bij deze inzameling van liefdegaven hun eigen eere zochten. Zoo was het te Schildwolde „van ondenckelijcke tijden altijd" gewoonte geweest, dat het armenzakje vóór iemand anders het allereerst gepresenteerd werd aan het gestoelte van den Heer Secretaris Wichel. Daarin bracht echter omstreeks 1712 de diaken Jacob Hendricks verandering door de orde om te keeren en het 't laatst te presenteeren aan den Secretaris. Deze voelde zich daardoor in zijn eer gekrenkt en diende een klacht in bij den burgerlijken rechter. De diaken verdedigde zich met te zeggen, dat hij zoo gedaan had, omdat de

---

[1]) Reitsma en van Veen, Acta. II. 139, 155.
[2]) Rutgers, Acta. blz. 267.
[3]) Koelman, t. a. p. blz. 62, 234.

gewijzigde volgorde „overeenquam met sijn commoditeijt". Het hielp hem echter niet. Hij moest weer op de oude wijze „ommegaen" en bij den Secretaris het eerst collecteeren. Laat ons hopen, dat deze, zoo in zijn „eere" gehandhaafd, die eer ook ophield door geregeld een milde gift in de „arme-buil" te doen [1]).

In dit opzicht waren onze vaderen gewoonlijk niet karig. Te Groningen — om slechts één voorbeeld te noemen — brachten in het jaar 1650 de „Collecten ind' kercken ende op d' kerckhoven" de niet geringe som van 18161 gulden en 5 stuivers op. Er werd toen in alle godsdienstoefeningen gecollecteerd, behalve in de vroegpreek, waar de collecte eerst in 1663 is ingevoerd [2]). Ik durf niet te beweren, dat al deze „liefdegaven" inderdaad gegeven zijn omdat de liefde er toe drong, maar dat onze vaderen gaarne en mild van het hunne iets gaven, waar de Kerk het vroeg ten behoeve harer hulpbehoevende leden, eert toch hun hart. Ook hier wekte de gelegenheid de genegenheid. En die niet ter kerke gingen, misten althans deze gelegenheid om wèl te doen. Of zij haar elders zochten, is nog de vraag.

Wij zouden nog over verschillende plechtigheden kunnen spreken, die in sommige godsdienstoefeningen plaats vonden: over den doop, de avondmaalsviering, de inzegening van huwelijken en meer andere zaken; maar de ruimte ontbreekt ons hier om dit alles te behandelen. Velerlei dingen en toestanden hebben wij opgemerkt, die wij anders gewenscht zouden hebben. Maar hier beneden is niets volmaakt. Ook onze vaderen waren niet, zooals zij moesten zijn, en de Kerk vertoonde vele gebreken en tekortkomingen. Toch is de invloed, die zij op het volk oefende, niet gering te

---

[1]) Groningsche Volksalmanak 1891. Gron, 1890. blz. 95.
[2]) Zie mijn: Historische Studiën en Schetsen. Groningen 1905. blz. 130, 131.

schatten. Zij heeft veel goeds bewerkt en veel kwaads voorkomen of tegengehouden. En de gehechtheid der vaderen aan haar, heeft hun zelven menigen zegen gebracht en hunnen kinderen zeker geen schade gedaan. Uit hun leven laten Kerk en Godsdienst zich niet wegdenken. Zij konden er niet zonder. In de kerk zochten en vonden zij bevrediging hunner innigste behoeften. Daar werden zij gewezen op hun roeping, herinnerd aan hun afhankelijkheid, getroost in dagen van druk en verval, en gesterkt in den menigvuldigen strijd, dien zij te voeren hadden. Niet in de kerkschheid, maar in den godsdienst van ons volk school zijn kracht. Maar in de kerk zocht het zijn God. En in psalm, gebed en preek vond het zijne gemeenschap en hoorde het zijne stem. Een volk in zijn geheel, dat aan de Kerk ontwent en met haar breekt, gaat voor den godsdienst verloren; het rekent niet meer met God. En dan daalt het ten ondergang. Langzaam, maar zeker. Wàar blijft wat Beets zong:

„Wat afvalt van den hoogen God,
Moet vallen.
Een zelfde schuld: een zelfde lot
Voor allen.
't Gezin, 't geslacht, het volk, de staat,
De kleinen en de grooten:
Verlaten wordt wat God verlaat,
Wat God verstoot, verstooten.
Wel hoort men daaglijks stem op stem
Weerklinken:
„Geen nood! wij redden 't zonder Hem!"
Maar die het zeggen — zinken".

Onze vaderen zijn staande gebleven, want er waren onder hen mannen van vromen zin en ware godsvrucht, die zich vasthielden aan Hem. En — om der wille van slechts tien rechtvaardigen zou zelfs Sodom behouden zijn gebleven.

DE GENEESKUNDE

door

Dr. F. M. G. DE FEYFER
Arts te Geldermalsen

nleiding. De geneeskunde in haar geheelen omvang gedurende ons bloeitijdperk in de 17e eeuw vertoont, althans wat de Noord-Nederlanden betreft, een beeld van krachtige ontwikkeling in al hare richtingen, in tegenstelling met den tijd, die vooraf ging; zij veroverde zich, veelzijdig zich uitend, steeds bereid de nieuwste ontdekkingen te aanvaarden, een toonaangevende positie in de rij harer buitenlandsche zusteren, ja wist zich op meer dan één gebied aan de spits te stellen.

Wil men de groote geschiedschrijvers gelooven, dan dankt zij die ontwikkeling aan het optreden van één man, die met één slag het oude van het nieuwe gescheiden zou hebben, aan Baco van Verulam (1561—1626), die in zijn „Novum organon scientiarum" de wetenschappelijke wereld den weg gewezen had, dien zij voortaan bewandelen moest. En het was niemand minder dan Boerhaave, die hier voorging deze opvatting te doen post vatten; geen der groote geschiedkundigen op het gebied der geneeskunde, ook niet de laatst gekomene, ontkwam er aan zijn hulde te brengen aan het Engelsche genie, dat door velen als de vader der inductieve denkwijze ook in de medische wetenschappen gehuldigd, ja als de vader der nieuwere wijsbegeerte beschouwd werd. 't Had er veel van, als kwamen door Baco's Organon de medici tot het inzicht, dat zij tot nu toe gedwaald

hadden en dat zij thans opeens hun inzicht te wijzigen hadden. Niets is minder waar dan deze geijkte opvatting en de vaderlandsche geschiedenis der 17e eeuw bevestigt dit maar al te zeer als men haar beschouwd als de voortzetting van traditiën die o. a. door Vesalius, Servet, Caesalpinus e. a. gegrondvest waren.

Had niet reeds Leonardo da Vinci (1452—1519) gezegd, dat „de ervaring ons de bewonderenswaardige „werken der natuur doet kennen; zij alleen bedriegt „niemand. Wel echter bedriegt onze opvatting zich zelf, „wanneer zij verschijnselen verwacht, die de natuur niet „geeft. Onder de meest verschillende omstandigheden „moeten wij de ervaring raadplegen om daaruit een alge„meen geldende wet te krijgen".

In de 17e eeuw wordt de strijd beslist tusschen twee richtingen, de strijd tusschen dialectiek en ervaring, deductieve en inductieve denkwijzen, galenisme en modernisme.

Tot het optreden van Andreas Vesalius (1514—1564) den grootsten anatoom, dien de wereld ooit aanschouwde, had de medische wereld gebukt gegaan onder de dwangheerschappij van Claudius Galenus, den laatsten, grooten geneeskundige der oudheid.

Het „Galenus dixit" had de geheele middeleeuwen door geklonken als een bevel, dat onverbiddelijk gehoorzaamd moest worden, en welks overtreding in het Frankrijk der 13e tot de 17e eeuw met de doodstraf bedreigd werd. Om den gang der geneeskunde in de 17e eeuw ten volle te begrijpen, is het noodig op het werk van Galenus nader in te gaan.

Galenus, die door Richet de eenige physioloog der oudheid genoemd wordt, werd in het jaar 129 na Chr. te Pergamus geboren. Zijn opleiding als geneeskundige werd toevertrouwd aan artsen in zijn geboorteplaats. Op 21-jarigen leeftijd ging hij reizen en bezocht o. a. Smyrna, Korynthe en Alexandrië. In het jaar 164 ging hij naar Rome, waar hij het grootste deel van zijn leven doorbracht en door ijverige onderzoekingen, voorlezingen en een gelukkige praktijk de aandacht op zich vestigde. In 201 stierf hij.

De beteekenis van Galenus voor de geschiedenis der geneeskunde ligt vooral

in zijn werkzaamheid als schrijver, waardoor wij een inzicht krijgen niet alleen in de geneeskunde van zijn tijd, maar ook in die van zijn voorgangers.

Hij gaf een wetenschappelijk systeem, in 't welk hij de leemten, die hij niet vermocht aan te vullen met ervaringsfeiten, wist te verbergen door dialectiek. Voor hem, die de geheele antieke wetenschap in zich opgenomen had, bestonden geen onopgeloste vraagstukken.

Als geneeskundige, ontleedkundige zoowel als physioloog heeft Galenus ontegenzeggelijk groote verdiensten gehad. Als artsnijbereidkundige leeft zijn naam nog voort in de zoogenaamde galenische middelen.

Aangezien het verboden was in zijn tijd menschelijke lichamen te ontleden, was hij gedwongen de ontleedkunde te bestudeeren aan dierenlijken. Zijn ontleedkunde was dus dierlijke anatomie, wat door zijn navolgers niet begrepen en beschouwd werd als menschlijke anatomie.

Wij willen hier op zijn leer van de verrichtingen van het dierlijk lichaam nader ingaan, omdat gedurende ons bloeitijdperk stuk voor stuk de oude galenische opvattingen weerlegd zijn en voor een groot deel in ons land het graf gedolven werd voor de oude, eerbiedwaardige physiologie van den grooten Pergamener.

Het lichaam heeft drie hoofdorganen:

1°. de lever, waar het bloed gemaakt wordt, uitgangspunt der aderen;

2°. het hart, zetel van het levensbeginsel, waar de haard der lichaamswarmte onderhouden wordt (calor innatus), uitgangspunt der slagaderen;

3°. de hersenen, zetel van het denken, de ziel en uitgangspunt van het ruggemerg en de zenuwen, gevoel en beweging.

De verschillende verrichtingen van het lichaam in bovengenoemde organen, komen tot stand door de werking van:

1°. de natuurlijke geest, gezeteld in de lever, zet de stoffen die door de aderen, welke de darmen omgeven, aangevoerd worden, om in bloed;

2°. de levensgeest, welke voorkomt in het hart en de slagaderen. Zij vormt een bestanddeel van de lucht, welke ingeademd wordt en door de longaderen in het linkerhart terecht komt, van waar uit zij door het lichaam verspreid wordt;

3°. de zielegeest, voorkomend in de hersenen, van waar uit zij door de zenuwen naar de spieren en organen gevoerd wordt; zij ontstaat in de hersenen uit de levensgeest.

Uit het opgenomen voedsel ontstaat in het maag-darmkanaal de chylus door de zoogenaamde *eerste digestie* (chylosis). Deze chylus komt door het poortaderstelsel in de lever, waar onder invloed van de natuurlijke geest de *tweede digestie* (haematosis) plaats vindt, waarbij de chylus in bloed verandert, terwijl de onbruikbare bestanddeelen als *zwarte gal* naar de milt en van daar naar de maag gaan. Van de lever uit doorstroomt het bloed, dat door Galenus, het vloeibare vleesch genoemd werd, het lichaam, waarbij hij, die rijk aan beelden was, de bloedvoorziening vergelijkt met het bevloeien van een weide door talrijke greppels. Een deel van het bloed komt door de holle ader terecht in het rechterhart. In het hart neemt Galenus een nieuw beginsel aan, *de ingeboren warmte*. Om met hem te spreken: het bloed is het hout van het vuur, dat in het hart brandt. Het hierbij optredende *roet* wordt door de longarterie uit het lichaam verwijderd. De rest van het bloed gaat door zeer kleine openingen in de kamerwand naar de linkerkamer, waar het gemengd met de levensgeest, door het lichaam verspreid wordt.

In de weefsels en de organen treedt dan *een derde digestie* (homoiosis) op, waarbij weefsel en orgaandeelen opgebouwd worden uit bloed. De ademhaling dient om geest aan te voeren en om de kracht van de *ingeboren*

warmte te temperen. Bovendien neemt Galenus nog een afscheiding van onbruikbare stoffen door de arteriën aan, bij welke de polskracht een groote rol speelt (perspiratio).

Onder polskracht verstond Galenus een kloppende kracht, die voortgeleid uit het hart, werkzaam was in ieder deel van den slagaderwand. Bij de samentrekking werden de onbruikbare stoffen (fuligo) uitgedreven door de huid.

De samentrekking (systole) van het hart was voor hem een passief verschijnsel, terwijl hij de uitzetting (diastole) van het hart toeschreef aan de werkzaamheid van de hartspier. Naast de werking der verschillende geesten kende Galenus nog allerlei andere krachten aan elk der organen toe, als de aantrekkende die bijv. de spijsbrei naar de lever trekt, de afscheidende, die de onbruikbare stoffen van de bruikbare scheidt, de ophoudende en de uitdrijvende, die ze verwijdert enz.

In het lichaam neemt Galenus met Hippokrates vier soorten van vocht aan, bloed, slijm, gele en zwarte gal, van wier juiste verhouding in het lichaam de gezondheid afhangt. Evenals in alle overige stelsels der ouden neemt Galenus aan een overeenstemming tusschen het menschelijk lichaam en het heelal (microcosmus en macrocosmus). De vier elementen, die men toenmaals in 't heelal aannam, vuur, water, lucht en aarde, komen overeen met de vier vochtsoorten van 't lichaam, bloed, slijm, gele en zwarte gal. In overeenstemming met de hoedanigheden der elementen spreekt Galenus van warme, koude, vochtige en droge qualiteit der vochten, welke hij de eerste of primaire qualiteiten noemt.

Verder kent hij secundaire qualiteiten aan de vochten toe, namelijk die hoedanigheden welke zintuigelijk waarneembaar zijn als smaak, kleur, reuk, vastheid.

In het bloed zijn de vier qualiteiten gelijkelijk vermengd, in de gele gal overheerscht het warme (vuur), in de slijm het koude (water) in de zwarte gal het droge (aarde).

Van de menging en verhouding der grondstoffen (resp. der qualiteiten) in het bloed hangt de meerdere of mindere gezondheidstoestand van het lichaam af.

Deze menging noemt Galenus temperament, van welke hij er vier naar de verhouding verschillend (phlegmatisch, sanguinisch, cholerisch en melancholisch) onderscheidt en welke onderscheiding tot heden is blijven bestaan in de psychologie.

De ziekteleer van Galenus houdt zich vooral met deze verhouding der vochten resp. der qualiteiten bezig, is dus humoraalpathologie. Wij zullen evenwel niet nader ingaan op de ziekte- en geneesmiddelleer van Galenus, omdat ons bestek dit niet gedoogt. Genoeg is het te weten, dat zijn opvattingen gedurende meer dan 14 eeuwen de geneeskundige wereld beheerscht hebben, aldoor opnieuw aangepast aan de veranderde omstandigheden en dat in de middeleeuwen de twijfel aan zijn leer beschouwd werd als een ketterij, die als zoodanig met den dood gestraft kon worden. Eerst in de 17e eeuw worden de leerstellingen vooral op het gebied der verrichtingsleer, volkomen weerlegd. Maar een reus als Galenus sterft niet; tot op heden kennen wij in de geneeskunde nog tal van benamingen, die ons aan hem herinneren.

I. Ontleedkunde. De ontwikkeling der ontleedkunde in de 17e en 18e eeuw in de Nederlanden is de voortzetting van het werk en de werkwijze van een man, die wij krachtens geboorte en afkomst bijna tot de onzen kunnen rekenen, van Andreas Vesalius. Hij gaf de anatomie

haar hedendaagschen vorm en in zijn werk „De corporis humani fabrica libri VII Basilae 1543" een richtsnoer, dat nimmer aan invloed ingeboet heeft.

Geboren in den Sylvesternacht van 't jaar 1514 te Brussel uit een familie, in welke wetenschappelijke traditiën hooggehouden werden en welke herkomstig was uit Wesel in de buurt van Nijmegen, ontving hij zijn eerste opleiding te Leuven, waar hij de humaniora bestudeerde en vriendschapsbanden aanknoopte met den later evenzeer beroemden wiskunstenaar Gemmius uit Groningen. Op 18-jarigen leeftijd vertrok hij naar Montpellier en kort daarop naar Parijs, waar hij Jac. Sylvius en Joh. Guinterius tot leermeesters had en misschien Michael Servet ontmoette. Het anatomisch onderwijs bestond in die dagen uitsluitend uit de verklaring van enkele boeken van Galenus en dit geschiedde vaak op slordige wijze, zoodat Vesalius zich later ten opzichte van Gunther de uitdrukking ontvallen liet, dat deze slechts het mes gebruikt had om zijn vleesch te snijden, doch nimmer om lijken te ontleden. Trouwens een oude traditie verbood dezen heeren het mes tot dit doeleinde te hanteeren, dit was het werk der barbiers, die toen uitsluitend de heelkunde in handen hadden. Spoedig verliet hij Parijs om te Leuven anatomische voorlezingen te houden, die nog geheel geschoeid waren op dogmatische leest. Zijn eerste revolutionaire gedachten werden hier geboren en het lijk, dat hij van de galg roofde om het met veel moeite de stad binnen te smokkelen, leverde hem zijn eerste praeparaat. Later als heelmeester dienend in 't leger van Karel V bezocht hij Italië, waar hij na zijn promotie in 1537 op 23-jarigen leeftijd hoogleeraar in de ontleedkunde te Padua werd. Te Padua ontwikkelde de vurige geleerde een reusachtige werkkracht en begon hij aan zijn levenswerk, dat hem de onsterfelijkheid bezorgen zou.

Ongeëvenaard als leermeester en op dit gebied al het vroeger bestaande verre achter zich latend, wist hij door zijn werklust anderen te inspireeren en zoo groot was de roep, die van hem uitging, dat hij op verzoek ook te Bologna en Pisa leergangen gaf. De beteekenis van Vesalius voor de anatomie is in 't kort saam te vatten als volgt:

1°. hij vestigde er de aandacht op, dat Galenus niet het onbeperkt vertrouwen verdiende, dat de wetenschappelijke wereld hem schonk; dat Galenus dieranatomie uitgaf voor mensch-anatomie;

2°. hij werd met L. da Vinci de grondvester van de experimenteele leer der verrichtingen van het dierlijk lichaam en voerde het physiologisch phantoom in;

3°. hij wees op de beteekenis der anatomische teekening als belangrijk hulpmiddel bij het onderwijs;

4°. hij trachtte de praktische geneeskunde in nieuwe banen te leiden en door 't uitvoeren van operaties de hooge roeping der chirurgie in het licht te stellen.

Van Italië begaf hij zich naar Brussel, waar hij huwde. Zijn latere levensjaren liggen in een duister waas gehuld. Als hofarts van Philips II woonde hij eenigen tijd in Spanje. Voor de wetenschap was hij verloren. Zooals de meeste geniën had hij met zijn ontleedkundig werk alles gegeven wat hij te geven had. De geschiedenis wil, dat hij in zijn 50ste levensjaar te Zante overleed, terugkeerend van het Heilige land. De grootste hulde hem gebracht, imitation is the finest form of flattery, vindt men uitgedrukt in de tallooze plagiaten en nadrukken zijner werken. Nog heden worden te Parijs voor het ontleedkundig onderwijs ten behoeve van kunstenaars de geraamte-teekeningen herdrukt.

Het behoorde tot de verdiensten van Vesalius, dat hij

de praktische ontleedkunde bij het onderwijs invoerde en zelf het ontleedmes ter hand nam. Als direct gevolg van zijn optreden werden al spoedig in allerlei wetenschappelijke centra anatomische oefeningen gehouden, wier bezoek niet alleen beperkt bleef tot dat der geneesheeren en chirurgijns. In 1550 werd te Amsterdam de beruchte boef „Zuster Luyt" ontleed, wiens gelooide huid zelfs tot in 1765 op de chirurgijnsgildekamer bewaard bleef. Of het deze anatomische oefening was, die tot een naamsverandering in de oud-hollandsche scheldnomenclatuur aanleiding gaf, is niet bekend.

De naam van koek-eeters zijnse quijt,
Menschen-villen geeft beter profijt;

rijmelde een tijdgenoot, maar zijn hekelarij kon de lust tot villen niet dooden, immers in 1555 volgde de bevestiging eener keur door koning Philips, waarbij „sij eens jaars sullen hebben tot haar lieder instructie eenen dooden menschenlichaam, bij de wet en justitie van Amsterdam voorschreven geexecuteert, enz."

In 1597 werd in het koor der faliede bagijnenkerk te Leiden een theatrum anatomicum opgericht, dat eerst in 1860 verplaatst werd. Delft, Utrecht, den Haag, Dordt, den Bosch e. a. volgden in den loop der 17e eeuw dit goede voorbeeld na.

Verschillende oude kopergravures veroorloven ons een kijkje te nemen in zoo'n 17e-eeuwsche snijkamer, waar niet alleen de secties plaats vonden, doch ook verschillende curiositeiten en praeparaten bewaard werden. Een der oudste stelt een ontleedkundige les van den Leidschen hoogleeraar Peter Paaw (1564—1617) voor. Het amphitheater bestaat uit twee rijen zitplaatsen, afgescheiden door een balustrade, op welke een geraamte met een vaandel in de hand geplaatst is. Mannen van allerlei stand, leeftijd en kleederdracht vullen de rijen. Men vindt er

zelfs de beroemde hoogleeraren Scaliger en Lipsius afgebeeld, hoewel deze niets met de ontleedkunde te maken hadden.

Reeds toen ter tijde werd de Leidsche Alma-mater, dank zij het wijze doorzicht harer bestuurders, die de beste leerkrachten naar Leiden riepen, door vele buitenlanders bezocht, die ± 30 % der ingeschreven studenten uitmaakten. Een tweede afbeelding uit iets later tijd, een les van Otto Heurnius (1577—1652) voorstellend, laat ons de buitengewone uitbreiding van het amphitheater zien.

Het bestaat uit zeven rijen, dichtgevuld met bezoekers. Op de snijtafel, die van vorm veranderd is, ligt het ontleedkundig voorwerp, dat door den teekenaar ontleend werd aan Vesalius. Op de balustraden der verschillende gaanderijen staan de geraamten van menschen en dieren tentoongesteld. Op den voorgrond de geliefkoosde voorstelling dier dagen, een Adam en Eva, de laatste met haar attribuut, den appel. De geraamten dragen allerlei spreuken, als Memento mori, Nosce te ipsum, Mors ultimum, Vita brevis, enz. Het beeld, door den teekenaar gegeven, was eenigszins geflatteerd, want gedurende zoo'n les werden juist al die curiositeiten verwijderd.

Ontleedkundige oefeningen waren in die dagen betrekkelijk zeldzame gebeurtenissen, ook al door de schaarschte aan lijken. Het geheele onderwijs werd stopgezet, zelfs is er sprake van geweest de vertooning op te luisteren met muziek; tal van uitnoodigingen werden rond gezonden. Van Frederik Ruysch is het bekend, dat hij in de Amsterdamsche Courant de „publyke Anatomiën" die hij gaf, aankondigde. Hij deed dit op een wijze die niet vrij was van reclame.

In het nummer van 29 Mei 1696 bijv. adverteerde hij:

„De professor Anatomiae et Botanices
„Fred. Ruysch is van meeninge tot Amster-
„dam een begin te maken van een publyke

„Anatomie en dat in 't heetst van den zomer „in ligchamen, die nog schijnen te leven en „omtrent voor 2 jaren gestorven zijn".

In 1606 had men bepaald dat iedere toeschouwer „ses stuyvers" had te betalen, zoodat zulk een ontleding over zes dagen verdeeld in 1702 de som van f 70,15 opbracht. Ondanks de zondagheiliging dier dagen bracht de zondag het grootste aantal toeschouwers. Een gedeelte dezer penningen werd gebruikt om de gildebroeders te onthalen. Te Leiden was van zulk een exploitatie der bezoekers, voor zoover mij bekend is, geen sprake. Gewoonlijk duurden de ontleedkundige oefeningen twee à drie dagen en werden zij bij voorkeur verricht gedurende de wintermaanden. Reeds kort na de oprichting van het amphitheater werd besloten tot het aanleggen van een verzameling ontleedkundige praeparaten, die later een groote uitbreiding kreeg en bijdroeg tot de populariteit der snijkamer, daar deze verzameling langzamerhand tot de bezienswaardigheden van Leiden ging behooren.

Het aanleggen dezer verzamelingen werd de aanleiding tot de ontwikkeling eener nieuwe, specifiek Hollandsche techniek, het zichtbaar maken der vaten en het houdbaar maken der ontleedkundige voorwerpen.

Dat het afstaan van lijken door de welwillendheid van stadsbesturen uit andere plaatsen op hoogen prijs gesteld werd, kan blijken uit 't feit, dat door Florentinus als dank voor het lijk van Trijn van Hamburch aan de stedelijke regenten van Amsterdam „een potken menschesmeer", toen ter tijde een hoogelijk gewaardeerd geneesmiddel, werd aangeboden.

De Leidsche ontleedkundige verzameling, niet alleen het troetelkind harer professoren en bestuurders, maar tevens aanbevolen in de welwillendheid onzer koloniale pioniers, werd langzamerhand van Europeesche vermaardheid en een onderwerp voor reisverhalen.

Menig hedendaagsch kermisreiziger zou met een jaloersch oog de toenmalige verzameling aanschouwd hebben. Talrijke geschenken vulden haar aan, terwijl de geneeskundige fakulteit niet afkeerig was de verzameling door aankoopen te verrijken.

Zoo schonk prins Maurits bijv. een jonge crocodil uit Egypte, de voet van een zeemonster, een miereneter, tijger- en luipaardvellen enz. Otto Heurnius schonk „een groote steen, die gewassen is in de nier van een jonge dogter; ses steenen die gevonden zijn in de blaas van den ouden prof. Joh. Heurnius".

Een groote uitbreiding onderging het kabinet in het jaar 1651, toen Louis de Bils, of zooals hij zich gaarne noemde Jonker Louis de Bils, Heer van Coppersdamme, Boonem, enz., een verzameling door hem zelf gepræpareerde voorwerpen afstond. Levend in een tijd, toen een geschikte manier om præparaten houdbaar te bewaren niet bestond, beweerde hij een methode gevonden te hebben, die hem in staat stelde om lijken en deelen ervan in hun natuurlijken vorm te conserveeren. Als men nu weet, dat Prof. van Horne (1621—1670) te Leiden, zich bij zijn lessen behielp met een nagebootst lichaam, van ijzer gesmeed, in hetwelk de slagaderen, aderen en zenuwen met verschillende kleuren waren aangegeven, dan kan men zich voorstellen, dat een uitvinding als door De Bils beweerd werd, gedaan te zijn, zeer welkom moest zijn en grooten opgang moest maken.

De Bils leert men uit zijn geschriften kennen als een opsnijder. Het was dus ook niet anders te beschouwen dan als reclame, toen hij aan het ontleedkundig kabinet te Leiden o.a. de volgende voorwerpen schonk: verschillende menschelijke skeletten, een menschenhuid, geraamten van een paard, een koe, een ezel, een hond, een varken enz., het geraamte van een foetus, den schedel van een hippopotamus, een leeuw en een wolf, een drinkschaal uit twee schedels gemaakt, enz. In 1655 bedacht hij de collectie nogmaals met een prae-

paraat der gehoorbeentjes. Toen De Bils deze reclame gemaakt had, besloot hij zijn vinding productief te maken door haar in te brengen in een handelscompagnie, die zich ten doel stelde meer dan vijftig lijken te præpareeren. De Bils zelf zou de leiding op zich nemen. Het prospectus, in 't welk hij zijn plannen blootlegde en waarin hij de dankbetuigingen van Van Horne liet afdrukken, werd rijkelijk verspreid. Van Horne, die op reis zijnde, te Middelburg er mee kennis maakte en zijn naam er in genoemd vond, beantwoordde het met een waarschuwing. Deze zaak joeg heel wat stof op en ontaardde in een weinig verkwikkelijken strijd, met het resultaat, dat De Bils' onderneming mislukte. Tot in 1771 werd de verzameling, in welke eigenlijk geen enkel voorwerp aanwezig was, dat aan de eischen van De Bils voldeed, te Leiden bewaard.

Ook de Anatomiekamer te Amsterdam bezat een verzameling, die evenwel met de Leidsche niet in concurrentie kon treden, althans wat de præparaten betrof. In een ander opzicht evenwel was Amsterdam bevoorrecht door het bezit van de zoogenaamde anatomiestukken, waaronder er waren van Rembrandt, Th. de Keyzer, Aart Pietersen e.a.

Het optreden van De Bils had tengevolge, dat men meer dan vroeger ging zoeken naar een methode om ontleedkundige voorwerpen te conserveeren.

Drie mannen, Frederik Ruysch, Johannes Swammerdam en Bernard Siegfried Albinus treden hier op den voorgrond. Hun methode berustte op het inspuiten van vloeibare massa in de vaten, welke later, koud geworden, stolde.

Hyrtl, een der stem hebbende ontleedkundigen der 19e eeuw, zeide ten opzichte van den eersten, dat geen enkele anatoom op dit gebied zoo'n grooten naam had als Ruysch. Toch was hij niet de uitvinder der methode, daar deze verdienste toekwam aan Swammerdam, die op het voetspoor van anderen, haar vond.

Ruysch hield de stof, met welke hij de vaten opspoot,

geheim; nagenoeg zeker bestond de injectievloeistof uit een mengsel van talk, was en cinnaber, terwijl het vocht in het welk hij de voorwerpen bewaarde en door hem „liquor balsamicus" genoemd, bestond uit spiritus, waaraan wat zwarte peper was toegevoegd.

Zoowel Ruysch, als Swammerdam en Albinus vereenigden hun praeparaten tot kabinetten, die tot de bezienswaardigheden van hun tijd behoorden. Vooral de verzameling van Ruysch was te dezen opzichte bekend en beroemd. Hoe verrukt men vroeger over het werk van Ruysch was, mag blijken uit de volgende aanhaling van Fontenelle, die schreef: „Tous ces morts sans des-„séchement apparent, sans rides, avec un teint „fleuri, et des membres suples, étoient pres-„que des réssuscités, ils ne paroissoient qu'en-„dormis, tous prêts à parler quand ils se réveil-„leroient. Les momies de M. Ruysch prolon-„geoient en quelque sorte la vie, au lieu que „celles de l'ancienne Egypte ne prolongeoient „que la mort".

Zoo natuurgetrouw was het effect door de methode Ruysch verkregen, dat Tsaar Peter de groote een opgespoten kinderlijkje op de wangen kuste. Ruysch werkte niet alleen ten eigen genoege, doch maakte ook collecties voor den handel; zoo bood hij bijv. in 1715 zijn kabinet te koop aan. In 1717 vond hij zulk een kooper in Czaar Peter, die hem het kabinet afkocht voor f 30.000. De verzameling bereikte Rusland evenwel in zeer verworden staat, daar de matrozen den spiritus, die de voorwerpen moest conserveeren, als extra-oorlam hadden opgedronken. Ruysch wist „die gaffende Menge" te bekooren met anatomische landschappen, in welke de rotsen voorgesteld werden door blaas-, gal- en niersteenen, terwijl de geraamten van onvoldragen kinderen met allerlei zinnebeeldige voorwerpen in de hand, als figuren dienst deden.

Ook de te jong overleden arts Reinier de Graaf heeft zich met het inspuiten van bloedvaten bezig gehouden en beschreef een spuit, die hij tot dat doel gebruikte. Hij spoot gekleurde vloeistoffen in, maar hij had niet de bedoeling blijvende præparaten te maken. De Leidsche hoogleeraar Nuck hield zich eveneens met deze techniek onledig; hij spoot kwikzilver; lood en tinamalgaan in bloed en lymphevaten, welke hij daarna liet drogen.

De ontwikkeling der injectietechniek leidde tot tal van ontdekkingen op allerlei gebied, waarop wij nog terug komen.

Een tweede hulpmiddel, dat mede aanleiding gaf tot den bloei van de ontleedkundige wetenschap hier te lande, was het gebruik van den microscoop. Hoewel hij zijn onderzoekingen niet beperkte tot het menschelijk lichaam is het hier de plaats den naam te noemen van een onderzoeker, die te zijner tijd tot de beroemdheden van Europa gerekend werd, van Antonie van Leeuwenhoek. Hij is te beschouwen als een der grondleggers der microscopische anatomie en hij deelt deze eer met den Italiaan Marcello Malpighi, den Engelschman Robert Hooke en Swammerdam. Van Leeuwenhoek, de kamerbewaarder van Schout en Schepenen te Delft, een man dus van geen groote ontwikkeling, was op dit gebied een liefhebber van den allereersten rang, wat wel bewezen wordt door zijn benoeming tot lid van de Royal Society te Londen. 't Geheim van zijn succes lag bovenal in een aangeboren doorzettingsvermogen, dat hem in staat stelde evenals Malpighi een zeer kundig lenzenslijper te worden, waaraan hij paarde een lust tot onderzoek, die bijna ongeëvenaard is; daardoor werd hij de pionier in een onontdekte wereld, waarbij hij bij iedere nieuwe waarneming de wereld kon verwonderd doen staan. Men staat inderdaad verbaasd, als men de hulpmiddelen ziet, met welke hij zijn ontdekkingen deed. Een bol lensje, ter grootte van een flinke speldeknop, waarachter een beweegbare naald, aan 't welk het object bevestigd is, ziedaar

het instrumentje, 't oog waarmee voor 't eerst de nieuwe wereld van 't oneindig kleine aanschouwd werd. Al naar 't voorwerp, dat hij onderzocht, wisselde hij van instrument en in den verkoopcatalogus zijner nalatenschap vindt men in zilver gemonteerde genoemd.

Talloos zijn de waarnemingen van Van Leeuwenhoek, die hij met de zorgvuldigheid van een boekhouder opschreef. In onze dagen vereeren wij hem bovenal om zijn ontdekking van de bacteriën, welke hij 't eerst zag en beschreef als lichaampjes, aan welke hij geen figuur bekennen kon en die in zijn oog meer dan duizendmaal kleiner waren dan het oog van een luis. Dat hij de haarvaten kende, is zeker. Hij beschreef de roode bloedlichaampjes als globulen zoo klein, dat „thienhondert duysent deelen of globulen, soo groot niet en sijn, als een grof sand (korrel) is". Voorts beschreef hij 't eerst (1677) de zaadcellen, die door den Leidschen student Ham ontdekt waren, hoewel deze ze beschouwde als een ziekteproduct. Van Leeuwenhoek merkte evenwel op, dat de zaadcellen bij alle dierlijke wezens voorkwamen en wel in zoo'n groote hoeveelheid, dat er meer dan duizend waren in de quantiteit materie van een zandgrootte.

Naast Leeuwenhoek is op dit gebied Swammerdam te noemen. De beschrijving, die wij van een zijner instrumenten van de hand van Boerhaave bezitten, wijst er op dat hij zich van 't enkelvoudig microscoop bediende. Meer dan voor de geneeskunde heeft de arts Swammerdam zich verdienstelijk gemaakt voor de entomologie. Toch danken wij vermoedelijk hem de allereerste beschrijving der roode bloedlichaampjes, die hij als volgt beschrijft: „In het „bloed zag ik een Wy, daar een oneyndig „getal rondachtige deelkens inswommen, die „van figuur als een plat ovaal waren, maar „heel regulier: sy scheenen ook nog een „vochtigheit in haar te besluyten". Indien hij

ze niet ontdekte, gaf hij er althans de beste beschrijving van.

Vraagt men zich af, welke vorderingen de 17e-eeuwsche ontleedkunde in Nederland te boeken heeft, dan komt men tot de slotsom dat deze behoudens enkele uitzonderingen te danken zijn aan de injectietechniek en aan de microscopie. Zij vormden een aanvulling en een critiek op wat Vesalius geleverd had.

Vooral ten opzichte van het lymphe- en chylvatenstelsel hadden de Hollanders besliste verdiensten. Zoo beschreef de Leidsche hoogleeraar Van Horne den chylbuis bij den mensch (1651), nadat deze door Pecquet in 1647 bij een hond aangetoond was.

Swammerdam ontdekte de klapvliezen in de watervaten, op welk gebied ook Ruysch verdienstelijk werk leverde. De bouw der geslachtsorganen werd door Van Horne, De Graaf en Swammerdam zeer nauwkeurig onderzocht. De naam van De Graaf leeft nog voort in de Graafsche follikel. Anatomen als Nicolaas Tulp en Ant. Nuck waren als leermeester, door hunne nauwkeurige secties zeer gezocht en zagen hun naam gegeven aan lichaamsdeelen, die door hen ontdekt waren.

Nederland was in die dagen de ontleedkundige leerschool van Europa tot ver in de achttiende eeuw. De groote buitenlandsche ontleedkundigen als Bartholinus, Stenon, Rüdbeck e. a. werden hier opgeleid.

Als uitvloeisel van dezen bloei werd Nederland de boekenmarkt op ontleedkundig gebied. Vesalius zag zich hier vele malen herdrukt (Paau, Fonteijn, van der Gracht e. a.). G. Bidloo, Leidsch hoogleeraar, later bekend als lijfarts van Willem III, gaf een ontleedkundigen atlas, voor welken de platen geteekend werden door G. de Lairesse. Isbr. van Diemerbroek, de Utrechtsche anatoom, schreef een veelgezocht leerboek der ontleedkunde, rijk aan chirurgische en physiologische opmerkingen. Schier talloos zijn de verhandelingen op allerlei gebied, die hier het licht zagen of nagedrukt werden.

II. Leer der verrichtingen van het dierlijk lichaam. Er is een tijd geweest, dat de ontleedkunde als de tweelingzuster der physiologie beschouwd werd. Galenus, die dit reeds gedaan had, werd hierin nagevolgd door Vesalius, in wiens groot anatomisch werk een verrichtingsleer gevonden wordt. In 't midden der 17e eeuw evenwel werd dit anders en werden ontleedkunde en physiologie gescheiden. De reden hiervoor is te zoeken in het optreden van een genie, niet minder groot dan Vesalius en in de traditiën van diens school opgevoed. Wij bedoelen William Harvey. Zijn werk is in zoodanige mate een gids geworden voor de Hollandsche anatomen, dat een schets der Hollandsche verrichtingsleer niet te geven is zonder een bespreking van Harvey's boek. Met William Harvey wordt de physiologie geboren; na hem wordt zij meer en meer een afzonderlijke wetenschap.

Alvorens op het werk van Harvey in te gaan, is het hier de plaats te wijzen op een nieuwe richting in de geneeskunde, die in navolging van Paracelsus, hier te lande voornamelijk gevolgd werd door Johannes Baptista van Helmont, die in 1578 te Brussel geboren werd en in 1644 overleed. Veel van wat men bij Paracelsus aantreft, vindt men terug bij van Helmont. Al verandert soms de naam, het wezen der dingen blijft hetzelfde. Ook bij hem een Archeus, een Goddelijken adem, die het organisch leven beheerscht en dien hij onderscheidt in invloeiende (A. influus) en in aanwezig zijnde (A. insitus). De Archeus is de oorzaak (causa efficiens) van de levensverschijnselen. Deze uiten zich door fermentatie, de werking van fermenten, die de actie van den archeus steunen en bevorderen. In de verschillende ingewanden veronderstelt hij verschillende secondaire archei, die allen gehoorzamen aan den archeus principalis-hoofdarcheus. De hoofdarcheus, archeus influus zetelt in milt en maag.

In de maag wordt de opgenomen voeding in spijsbrei

omgezet door een zuur ferment (maagsap), dat in den twaalfvingerigen darm door de gal geneutraliseerd wordt. In ieder orgaan deelt de archeus het voedingssap uit. Van Helmont ontkende het bestaan van de ingeboren warmte als levensoorzaak, maar beschouwde de lichaamswarmte als een product van het levensproces.

Bovendien voerde hij het begrip „gas" in, zooals wij dat kennen en onderscheidde het van „damp". Hij verwierp de leer van den microcosmus, omdat God den mensch naar zijn beeld schiep. We zullen zien, dat de ideeën van Van Helmont pasklaar gemaakt voor en verbonden met de nieuwe leer van Harvey bijgedragen hebben tot den opbouw der nieuwere physiologie. Door het werk van Van Helmont werd de leer van Harvey gereinigd van menig Galenisch begrip. Het mag een merkwaardig toeval genoemd worden, dat deze twee hervormers in hetzelfde jaar geboren werden.

Immers Harvey aanschouwde het levenslicht op 1 April 1578. Na een voorloopige opleiding te Canterbury en te Cambridge, ging hij een tijdgewoonte getrouw, naar 't wetenschappelijk Eldorado dier dagen: Italië. Te Padua, waar eens Vesalius de ontleedkunde geleerd had, werd hij leerling van Fabritius Aquapendente. Behalve zijn doctorsbul (1602) bracht hij uit Italië mede een onbedwingbare zucht tot onderzoek, een vaag vermoeden van de ontdekking, die zijn naam eens onsterfelijk zou maken en een ontevredenheid, die slechts ten goede kon komen aan zijn zin voor wat men toen ter tijde ging noemen proefondervindelijke anatomie. In 1602 keerde hij naar Engeland terug, waar in 1607 zijn benoeming tot fellow van het „College of physicians" volgde. In 1615 werd hij hoogleeraar in de ontleedkunde. Spoedig begon hij zijn denkbeelden omtrent den bloedsomloop te verkondigen; eerst in 1628 gaf hij na rijpe overweging uit, het werk dat door Haller een gulden boek genoemd wordt en welks titel luidde:

Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animalibus Guilielmi Harvei Angli, Medici Regii, et Professoris Anatomiae in Collegio Medicorum Londinensi.

Het verscheen te Frankfort bij W. Fitzer en niet in Engeland. Harvey was toen 50 jaar oud. Harvey was de demonstrator van den bloedsomloop. Vóór hem kende men den bloedsloop volgens Galenus, een soort van eb en vloed beweging. Zijn boek, voor de 17e eeuw het boek der eeuw, zooals Vesalius' werk „het boek der 16e eeuw" was, viel in de eerste jaren na zijn verschijnen weinig in den smaak. Men vond het beter met Galenus te dwalen, dan met Harvey te circuleeren. Harvey heeft deze aanvallen aan zich laten voorbijgaan. Eenzaam maar trotsch stond hij naast zijn onbegrepen ontdekking die, wat draagkracht en verstrekkende beteekenis aangaat, alles achter laat, wat

tot in 1628 ontdekt was. Zijn praktijk begon te lijden onder het voorwendsel, dat slechts een zonderling zulke ontdekkingen kon doen. Als hofarts van Karel I maakte hij de up and down's van dezen vorst mede. Later woonde hij bij een rijken broeder in en zette zijn studiën over de ontwikkeling van het ei voort. In 1657 stierf hij, met zich dragend de overtuiging, dat zijn ontdekking de wereld veroverd had.

Zijn boek bestaat uit een historisch en een proefondervindelijk gedeelte. In het proefondervindelijk deel voert tenslotte een allergelukkigste dialectiek tot het aannemen van een omloop des bloeds. Allereerst weerlegt hij de toenmaals aangenomen leer van de pols. Men meende, dat de beteekenis van den hartslag en van de ademhaling voor een deel dezelfde was. Bij de uitzetting der arteriën zouden deze lucht door de huid heen aantrekken, bij de samentrekking de verbruikte stof (fuligo) uitstooten. Men nam aan een actieve samentrekking en uitzetting der slagader, bewerkstelligd door de polskracht (vis pulsifica) en voortgeleid uit het hart. Harvey bewees dat de pols een gevolg is van het gevuld worden der slagader bij iederen hartslag.

De hartswerking bestudeerde hij bij allerlei dieren. Hij zag, dat het rechter- en linkergedeelte van het hart dezelfde werking verrichtten op den zelfden tijd. De ouden hadden aangenomen, dat het bloed uit het rechter hart in 't linker hart stroomde door kleine openingen in den kamerwand. Harvey nam onomwonden aan, dat deze openingen gephantaseerd waren ten behoeve eener speculatieve verrichtingsleer en beweerde, dat het bloed uit de rechter kamer door de longslagader naar de longen werd gedreven om van daar naar de linker voorkamer te gaan.

(De waarneming zelve reeds door Servet beschreven, was hem onbekend). De voorgangers van Harvey meenden dat de uitzetting van het hart oorzaak was van den puntstoot. Harvey nam waar, dat juist bij de samentrekking van het hart de puntstoot tot stand kwam en de polsstoot waarneembaar was, terwijl het hart zelve van vorm en kleur veranderde. In tegenstelling met zijn voorgangers zag hij in de samentrekking van het hart een actieve werking der hartspier, terwijl Galenus en Vesalius juist de uitzetting als actieve werking hadden beschouwd. Zijn beschrijving van de hartswerking wordt dan ook nog heden aanvaard.

Hij hoorde bovendien bij de samentrekking een toon, waarneming, die in de handen van Laennec zou leiden tot een nieuwe ziekteleer van het hart.

Het grootste deel van zijn betoog, vervelend door het aantal van argumenten, is gewijd aan het bewijs dat het bloed door het lichaam circuleert uitgaande van het linker hart. Wij kunnen er niet nader op ingaan. Van het dialectisch gedeelte, erfenis van Galenus, nam Harvey weinig notitie; 't is of hij schroomt hier op in te gaan. De leer der geesten, der ingeboren warmte, van het ontstaan van het bloed in de lever, werden nog door hem aanvaard.

Het is hoofdzakelijk de verdienste der Nederlandsche ontleedkundigen geweest, dat zij dadelijk de beteekenis van Harvey's werk begrepen en getracht hebben zijn werk voort te zetten en aan te vullen.

Nooit was de vraag, vóór of tegen Galenus, scherper gesteld. De tegenstanders waren in den eersten tijd vooral te vinden in de academische kringen, waarbij men zich

niet ontzag zich te bedienen van vervalschte proeven. Zoo verhaalt Isbr. van Diemerbroek, dat zijn leermeesters Adriaan van Valkenburg en Otto Heurnius te Leiden het tusschenschot tusschen rechter en linker kamer met een stilet doorboorden, om de hypothetische openingen van Galenus aan hun leerlingen te toonen.

Ook hier zegevierde de waarheid. De eerste stem voor Harvey hier te lande was van René Descartes. Weldra volgden Joh. van Beverwijck, Joh. Walaeus, De le Boe Sylvius, Hendrik le Roy, Blasius, Jac. de Back, Joh. v. Horne, Deusing, e. a. Daar de meesten dezer belast waren met het ontleedkundig onderwijs, was het geen wonder, dat Harvey's werk hier te lande rijpe vruchten afwierp, zoodat een tijdgenoot kon zeggen, dat er omstreeks 1650 hier te lande nauwelijks een jong arts te vinden was, die tot de tegenstanders behoorde.

René Descartes gaf in zijn in 1637 verschenen Discours de la Méthode blijken van instemming met Harvey's ontdekking. In zijn in 1650 verschenen Passions de l'âme gaf hij uitvoeriger zijn gedachten over de leer der dierlijke verrichtingen weder. Hij schreef aan den spiritus animalis de beweging van het lichaam toe en nam ook de ingeboren warmte aan (feu sans lumière). Voor hem ontstaat het bloed in de lever.

Voor de hartswerking zelve gaf hij een nieuwe hypothese, waarbij hij een uitgesproken schets geeft van wat wij thans een ontploffingsmotor noemen. Hij stelt zich voor, dat tegelijkertijd in iedere hartekamer een druppel bloed valt, die aldaar verdampend (door de ingeboren warmte) en meer ruimte innemend, in de rechter kamer de drievliezige hartklep, in de linker kamer de tweevliezige hartklep doet spannen, terwijl tegelijkertijd door den druk de kleppen van de longslagader en de aorta geopend worden, waardoor de pols- en hartslag ontstaan. Deze opvatting is een stap terug, daar hij de verslapping van de hartspier laat samenvallen met den pols.

Van meer belang voor de physiologie was het werk van Joh. de Wale (Walaeus) (1604—1649).

In 1641 gaf hij in twee brieven aan zijn vriend Thomas Bartholinus, professor te Kopenhagen, zijn meening, gesteund op dierproeven, over de nieuwe leer. Deze brieven zijn van het grootste belang, omdat hij er proeven beschrijft, die later door Harvey ook werden beschreven als eigen werk. Hij vestigde er den nadruk op:

1°. dat één soort bloed het geheele lichaam doorstroomt;

2°. dat het bloed wordt voortbewogen door de samentrekking van het hart en niet krachtens een eigen beweging;

3°. dat het bloed uit de slagaders in de aders overgaat;

4°. dat de verdamping van bloed, volgens Descartes in de hartekamers niet bestaat;

5°. dat de samentrekking van het hart samenvalt met den pols en niet het omgekeerde, zooals door Descartes verkondigd was.

Een ander Hollander echter was het voorbehouden, Harvey's werk zoodanig aan te vullen, dat het een blijvende vorm verkreeg. Het was Jacobus de Back (1658 †), geneesheer en leeraar te Rotterdam, die met één klein boek zijn naam aan de vergetelheid ontrukte, een werkje dat zoowel door tijdgenoot als nakomeling hoogelijk gewaardeerd werd. De titel luidde „D i s s e r t a t i o d e C o r d e. Het verscheen in 1648 te Rotterdam bij Arnold Leers. In 1651 reeds verscheen het in Hollandsch gewaad. In 1653 werd het in 't Engelsch uitgegeven.

De Back, zooals we in den titel van zijn boek kunnen lezen, verwierp de leer der geesten, zooals die door Galenus beschreven was. Hij was niet de eerste, die dit deed, want reeds hadden in de 16e eeuw Cardanus (1505—1576) Argenterius (1513—1572) en Van Helmont in hun strijd tegen het Galenisme hetzelfde gedaan. Ongeveer in dienzelfden tijd had Servet de natuurlijke geest identiek verklaard met de levensgeest. Van Helmont

had het beginsel der ingeboren warmte prijsgegeven. De Back stelde zich de levensverrichting voor gebonden aan de onstoffelijke ziel, die in het geheele lichaam in ieder deel voorkomt. Ziel en leven zijn voor hem één. Hij stelt zich voor, dat in hersenen en ruggemerg een vocht voorkomt, dat voortgeleid in de zenuwen de levensverrichtingen veroorzaakt.

De opvatting, dat in de zenuwen een vocht circuleert bleef nog lang bestaan. Reinier de Graaf evenwel toonde aan 1°. door een onderbindingsproef en 2°. door te trachten het zenuwvocht op te vangen, dat dit niet bestond. Boerhaave sprak nog van een aqua subtilissima.

In de tweede plaats verwierp De Back de leer der ingeboren warmte. Hij deed dit naar aanleiding van een geschrift van Hermann Conring. Deze meende, dat het bloed in 't hart ontstond, terwijl een deel in lever en milt gevormd werd. In 't hart zou het bloed eerst volmaakt bloed worden.

Dit alles nu werd door De Back bestreden. Het bloed krijgt hare hoogste volmaking in de longen, zegt hij en hiermede spreekt hij een nieuw beginsel uit, al had Servet het reeds vóór hem gezegd.

De ingeboren warmte, de calor innatus der ouden, werd tot aan De Back beschouwd als de bron der lichaamswarmte.

De Back opende een dier en vond voor 't gevoel het hart niet warmer dan de andere organen. Hij zegt letterlijk : „De deelen verhitten terwijl zij gevoed wor-„den, dan wordt de samenstelling van het „bloed ontbonden en in allerkleinste deeltjes „ontbonden, waaronder de vurige als dan los, „vrij en vereenigd zijnde, hun krachten ver-„toonen in 't verwarmen des lichaams, wat „uiterlijk waarneembaar is".

De warmteproductie geschiedt dus in de weefsels zelve.

Deze fundamenteele ontdekking staat in de geschiedenis der geneeskunde geboekt op het credit van den Engelschman John Mayow (1643—1679). Met De Back's werk is Harvey's proeve voltooid.

Niet alleen op het gebied van den bloedsomloop plukten de Nederlandsche geleerden lauweren, ook aan de vraagstukken die de spijsvertering betreffen, werd door hen gewerkt.

De aloude leer der 4 kokingen van Galenus werd hier aan eene grondige herziening ontworpen. Na Van Helmont was het in de allereerste plaats de reeds genoemde Walaeus, die het dierexperiment hieraan dienstbaar maakte. Hij vond (evenals Vesalius vóór hem), dat de spijzen in de maag de volgorde behouden, in welke zij genuttigd zijn. In de maag wordt de vertering bewerkstelligd door een scherp en zuur vocht, dat door de milt geleverd wordt. Speeksel en gal spelen in de maag geen rol. Stelt men brood bloot aan de inwerking van speeksel of gal, dan ondergaat dit geen verandering. Het zure vocht der maag veroorzaakt spijsbreivorming. Voorts onderzocht Walæus den duur van den tijd noodig om de spijs in spijsbrei te veranderen. Daartoe opende hij een reeks proefdieren op verschillende tijden na het nuttigen van 't zelfde voedsel en kon op deze wijze de verteerbaarheid van verschillende voedselsoorten vinden. Hij onderzocht op deze wijze vleesch, visch, pees, been, groenten, brood enz. In de darmen wordt de chyl aschkleurig, vermengd met gal en daarna opgenomen door de chylvaten.

Door zoo'n chylvat af te binden, zag hij 't opzwellen tusschen den band en den darm. Bovendien deed hij de waarneming, dat de chyl niet door de vena porta naar de lever gaat, zooals Galenus geleerd had. Deze waarneming, van welke hij de beteekenis niet begreep, werd eerst door anderen, onafhankelijk van hem, naar waarde geschat. Het feit toch, dat de chylus niet naar de lever gaat, doch in de aderlijke bloedbaan terecht komt (waarneming waaraan

de namen van Van Horne en Pecquet gebonden zijn) maakte een eind aan de leer van Galenus, die in de lever het ontstaan van het bloed uit den chylus (hæmatosis) liet plaats hebben en was wederom een bres geschoten in 't aloude stelsel van Galenus. Harvey liet zich over deze zaken geringschattend uit.

Eerst toen Olof Rudbeck (1630—1702) in 1651 of 1652 de watervaten ontdekte in de buikholte, kwam er meerder licht; Bartholinus, een oud-leerling der Leidsche Alma-mater wijdde een humoristisch getinte lijkrede aan de lever „het orgaan, „dat zoo langen tijd be„roemd, door een overweldiging, niet meer is, „of slechts de arme lever is, die zich slechts mag bezighouden met de bereiding der gal".

Naast De Wale dient nog genoemd te worden Sylvius, de stichter der iatro-chemische school.

François Da le boe Sylvius, een der beroemdste artsen der 17e eeuw, werd in 1614 te Hanau geboren, promoveerde in 1637 te Bazel, ging daarop naar Parijs en Leiden, waar hij van Horne, Walæus en Swammerdam ontmoette. In 1641 vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij bleef tot 1658. In dit jaar werd hij hoogleeraar te Leiden. Van hem ging een groote roep uit, zoodat het aantal studenten zeer toenam en slechts gedurende het professoraat van Boerhaave overtroffen werd. Voor hem werd het eerste Laboratorium te Leiden gebouwd. Sylvius trachtte de nieuwe, opkomende, chemische wetenschap toe te passen op de geneeskunde. Paracelsus en van Helmont waren hierin voorgegaan, maar met Sylvius opende zich een nieuw tijdperk. Zelf een uitstekend anatoom, beschouwde hij de ontleedkunde, de verrichtingsleer en de ervaring aan het ziekbed als de eenige bronnen voor de praktische geneeskunde. Mede werd hij een der weinigen in dien tijd, die de beteekenis van de ontleedkundige ziektekunde begreep. Hij was een volgeling van

Harvey, zoodat diens leer in hem een harer eerste verdedigers vond. Daarbij kon hij zich evenwel niet als De Back ontdoen van de leer der ingeboren warmte, terwijl het begrip „geest" ook door hem aangehangen werd.

De spijsvertering geschiedt door „fermentatie" dat is geen eenvoudige gisting, doch een innerlijke scheikundige beweging der stof, die in maag en in darmkanaal ontstaat onder inwerking van bepaalde scheikundige agentia.

In de maag is vooral het speeksel werkzaam; het sap van de alvleeschklier bewerkt in den chymus (spijsbrei) een verdeeling in chyl en ontlasting.

De milt scheidt een fijn ferment af, dat de fermentatie der chyl bevordert. De gal wordt voor een deel in de bloedbaan geleid om het bloed vloeibaar te houden. De ademhaling dient om de opbruising (effervescentia) in het bloed als gevolg van de ingeplante warmte en de beweging van gal, tegen te gaan. Een bestanddeel der lucht, een eenvoudig en zuiver zout, dat ook in het salpeter voorkomt, veroorzaakt deze tegenwerking. De verrichtingsleer van het hart is voor een deel aan Harvey ontleend, maar waar deze zich wijselijk onthield van speculaties, daar paste het volkomen in het kader van Sylvius alles te verklaren. Hij nam daartoe het begrip der verdamping (rarefactio) van Descartes te hulp, waardoor het hart uitzette. Door het toetreden van de levensgeest trad verdichting, contractie in. Bij nadere kennismaking met Sylvius' werk komt men tot het inzicht, dat hij op 't gebied der physiologie in een compilatie van anderer werk zocht te komen tot een eigen geheel.

Een stap verder op dit gebied werd gedaan door den reeds genoemden De Back. Hij beschrijft de klieren van den maagwand en wijst er op, dat de maag alleen gedurende het verteringsproces vocht afscheidt. De milt speelt bij de chylvorming geen rol; deze dient als zuiveringsstation voor 't bloed.

Het was Reinier de Graaf die aantoonde, dat de milt niet de beteekenis had die Sylvius en De Back er aan hechtten. Door bij verschillende honden de milt te verwijderen, kon hij aantoonen, dat de dieren vóór en na de operatie dezelfde bleven. Beroemd maakte hij zich verder door het aanleggen van de eerste pancreasfistel, waardoor hij in staat was het zuivere sap uit de alvleeschklier te onderzoeken.

Zooals we zien, heeft de 17e eeuw ook op dit gebied bijgedragen tot een ongekenden bloei. De ideeën van De Back bijv. werden eerst veel later algemeen erkend en staan meestal ten name van anderen genoemd. Door mij werd elders aangetoond, dat Harvey in zijn in 1649 verschenen brieven aan Riolanus de ideeën van De Back voor de zijne uitgaf.

III. Inwendige geneeskunde

De ziekteleer van de eerste helft der 17e eeuw is de ziekteleer van Galenus. Hij kende zoogenaamde dyskrasiën, voortgekomen uit het overwegen van een of meer primaire qualiteiten der lichaamsvochten. Ook combinaties van de primaire qualiteiten werden aangenomen, zoodat er acht dyskrasiën bestonden. Overwoog het slijm, dan sprak hij van koude dyskrasie, bij veranderingen der gele gal van warm-vochtige dyskrasie, bij overheerschen der zwarte gal van koud-droge dyskrasie, enz.

Naast dit quantitatieve overwicht van een der lichaamsvochten kende Galenus ook qualitatieve veranderingen der vochten, zooals bijv. de rotting (sepsis); ziekten van den spiritus (pneuma) en ziekten der weefsels en der organen.

Daarbij nam hij bij vele ziekten een overvulling met bloed (plethora) aan (warme dyskrasie).

Om de geneeskunde in geheel haren omvang in de eerste helft der 17e eeuw te willen leeren kennen, kan men zich geen beteren gids kiezen als den Dordtschen geneesheer Johan van Beverwijck (1594—1647). In de allereerste plaats geeft hij ons het beeld van den Hollandschen arts uit die dagen in zijn geloof en bijgeloof, opvattingen en aspiratiën. Maar bovendien heeft hij met zijn welversneden pen ons in zijn lettervruchten de gelegenheid gegeven de ziekteleer, geneesmiddelleer enz. te

leeren beschouwen van het standpunt van den praktischen geneesheer, wat heel iets anders zeggen wil dan de zoogenaamde officieele wetenschap. Er is ten dezen een breede weg tusschen de geleerdheid der hoogeschool en die van het dagelijksch leven.

Welk hoogleeraar, thans en toen, zou er aan denken een dichter als Jacob Cats en een teekenaar als De Pas uit te noodigen, zijn wetenschappelijk werk met toepasselijke gedichten en gravures te versieren? Wij zijn er heden den Dordtschen collega dankbaar voor, dat hij 't deed, want zijn werk werd er te meer leesbaar en vooral genietbaarder door.

In zijn ziekteleer staat Van Beverwijck nog geheel op het standpunt van Galenus. Hij is dus in de allereerste plaats humoraalpatholoog. Talrijk zijn dan ook de middelen, „die de Gal suyveren ende afjaghen, die de Swarte gal „afsetten, die de Slymerige Vochtigheden afdrijven". De titels die hij aan zijn hoofdstukken geeft zijn veelzeggend, bijv. „Bysondere Genees-middelen voor het Hooft, ende „Herssenen (1) die de Slymerighe vochtigheden door den „Neus trecken (2) door het Niessen uytdryven, ofte (3) „door den Mont doen uyt-quylen, (4) En hoe daer toe „uyt simpele, de gemenghde Ghenees-middelen in 't werck „ghestelt werden".

Als hij over de Roos spreekt „die droog zijnde, Sinckingen belet", voegt hij er een gedicht aan toe:

Roosje, 't schoonste van de bloemen
Die oyt mensche konde noemen,
Die oyt Godt op aarden sent,
Of aan Nymphen zijn bekent, enz.

Van een diagnose, zooals wij die kennen, is geen sprake. Bij de „sieckten der borst" noemt hij:

I. Heesheydt. II. Hoest. III. Aamborstigheydt. IV. Bloet-spouwen. V. Koortse. (De koorts wordt beschouwd als een ziekte van het hart, den zetel der ingeboren

warmte). VI. Tweederley Gestadige, ofte Binne-koortsen, ende haer Oorsaken. VII. Afgaende Koortsen. VIII. Anderdaeghsche Koortse. IX. Vierendaeghsche Koortse. X. Uitdroogende Koortse. XI. De Pest.

Bij ieder hoofdstuk geeft hij op:

1°. de Naem-reden. 2°. Oorsaken. 3°. Kenteyckenen. 4°. Voorteyckenen. 5°. Genesinge. 6°. Maniere van Leven.

Zooals we zien wordt ieder symptoom een ziekte genoemd. Wie van onzen tijd zal hoest, bloedspuwen nog een ziekte noemen? De plaatsruimte laat niet toe uitvoerige beschouwingen aan Van Beverwijck's ziekteleer, die geheel aan Galenus ontleend is, te wijden. We willen daarom als type een ziekte, dien geesel van alle tijden, nader bespreken, nl. de pest.

Allereerst de oorzaak. Deze is „Natuerlyck, of boven „de Nature. De boven-natuerlijcke komt van Godt, of van „de Duyvel. Dat Godt tot straffe der Sonden de Menschen „de Peste toesent, blyckt uyt de H. Schrifture en 't „exempel van den Koning David, om wiens sonderlijck „tellen des Volcks den verwoestenden Engel in drie dagen „70000 Menschen door de Pest ombracht".

De „natuerlijcke Oorsaeck" bestaat meest in bedorven lucht, somtijds ook in „quade Spyse ofte Dranck".

Wat de pest is, laat hij in 't midden, omdat bij hem ziekte-oorzaak en verschijnsel één zijn. Haar hoofdeigenschap is de besmettelijkheid, veroorzaakt door een uitvloeiing, evenals dit het geval is bij pokken.

Als kenteekenen noemt hij flauwte en klopping, omdat het pestgif het hart bestormt, koorts, vlugge en slappe pols, groote dorst met braken. Daar de vochten bedorven zijn, komen pestbuilen te voorschijn. Wat de therapie betreft, is van Beverwijck geheel up to date.

Die 't Lichaem van de Pest langhduerigh wil bevrijden,
Die moet besmette Lucht en sulcke plaetsen mijden
Oock vluchten verr' vandaar, in een gesonder Lant,
En keeren langhsaem weer, als 't vuur is uijtgebrant.

Daarnaast moeten we ons door een beter leven met God verzoenen, omdat de pest een straf des Heeren is. Dan komt hij op tegen de gewoonte om in de kerken te begraven. Soms gebeurt 't, dat zoo'n graf onder de Predicatie open ligt en „degene, die daer over ofte omtrent sitten, van stanck doen versmachten". Ook is het noodig de dooden buiten de stad te begraven en wel binnen tweemaal 24 uur. Naast geneeskrachtige kruiden hecht hij een groote beteekenis aan de levenswijze.

Niet vroegh uyt, maer vroegh onder dack
Dat is gesont, en groot gemack:

Een glas wijn, naar oud gebruik der Romeinen, is nuttig.

De wijn verheught den geest, den wijn geeft jeughdigh bloet,
De wijn maeckt dat de sorgh uyt ons verhuysen moet,
De wijn ontfronst het hooft, de wijn verweckt de vreught
En stort in alle dingh gelijck een nieuwe jeught.

Overmaat evenwel is schadelijk.

Indien ghy sonder Pest langhdurigh soeckt te leven,
Ghij moet u nimmermeer tot slempen overgeven;
Want die te gulsigh drinckt, en al te dickmael brast,
Wort in der haest besmet, en van de doodt verrast.

Nuttig is een goede stoelgang.

Ghij als dit qualijck wil, so wilt den af-gangh wetten,
Door pruymen, langh-rozijn of moes van violetten,
Van beete, van latouw, van ander heylsaem kruyt,
Dat maeckt de wegen glat, en jaegt het swadder uyt.

Verder geeft hij een groot aantal medicamenten aan, die allen op hun beurt of te zamen heilzaam zouden werken.

Van Beverwijck, die te Leiden in 1611 ingeschreven werd als student, was geheel en al volgeling van Galenus en Hippocrates.

Naast deze klassieke richting vond men een andere, die de nieuwere schei- en natuurkundige ontdekkingen toepaste op de geneeskunde, zooals dit ook nog in onze dagen geschiedt. Boerhaave had de verdienste deze twee richtingen in één bedding te leiden.

Alvorens die versmelting een voldongen feit werd, be-

reikte de chemische richting haar hoogtepunt, toen de reeds genoemde François de le Boe Sylvius het hoogleeraarsgestoelte beklom. Met dezen professor bereikte de Leidsche hoogeschool haar eerste bloeitijdperk en werd Nederland het middelpunt der medische wereld. Sylvius had het geluk zijn weg geëffend te zien, doordat drie groote mannen hem voorgingen: Vesalius, van Helmont en Harvey, en hij in de leer der levensverrichtingen en in de ziekteleer geen overwegend nieuwe gedachten had te geven, doch slechts overgenomen ideeën in een nieuw verband te plaatsen had. In de geneeskundige wetenschap, zooals die door Sylvius gegeven werd, worden telkens herinneringen gewekt aan zijn groote voorgangers, Descartes niet te vergeten. Zooals we reeds zagen, voerde hij in navolging van Van Helmont het begrip „fermentatie" in de ziekteleer in.

Onder gisting verstond hij evenwel iets anders, dan Van Helmont had gedaan. Deze vergeleek de gisting met het proces, dat de most in wijn verandert, terwijl Sylvius het ontstaan van gasbellen, wanneer een zuur met een alkali in verbinding gebracht wordt, als gisting beschouwde. In denzelfden zin gebruikte hij naast het woord „fermentatie" het woord „effervescentie", opbruising.

In zijn dagen had ook de scheikunde nieuwe veroveringen te boeken. Wij behoeven slechts te herinneren aan Johann Rudolf Glauber (1604—1668), die de laatste 20 jaren zijns levens te Amsterdam als geneesheer doorbracht en die zeer zeker aan Sylvius niet onbekend geweest kan zijn. In het chemisch werk van Sylvius treedt dan ook de studie der zouten als de vereeniging van een zuur met een base op den voorgrond. Juist de verbindingen en de hoeveelheid van zuur en van alkali in 't lichaam aanwezig, vormen den grondslag zijner ziekteleer. Naarmate òf het zuur òf het alkali de overhand heeft, ontstaat de zure of alkalische scherpte (acrimonia acida et lixiviosa).

Tal van nieuwe producten van het lichaam werden bekend gedurende Sylvius' leven. In 1642 ontdekte Wirsung de uitloozingsbuis van de alvleeschklier, in 1655 en 1661 werden door Wharton en Stensen de uitloozingsbuizen van de speekselklieren ontdekt. In 1664 gaf Reinier de Graaf de reeds genoemde methode aan om alvleeschkliersap op te vangen, welke hij ook toepaste op speekselklieren en galblaas.

Eerst in de 2e helft der 19e eeuw werd deze methode opnieuw toegepast door den grooten physioloog Claude Bernard. Sylvius nu hechtte de grootste beteekenis aan deze klierproducten ten opzichte van de spijsvertering, terwijl de rol van het maagsap ontkend werd. De meeste ziekten ontstaan door zuurontaarding van deze vochten; er zijn slechts weinige ziekten die berusten op een overmaat van alkali. Zoo onderscheidt hij dan ook gal-, alvleeschklier-, lymphe- en slijmkoortsen.

Al moge de theorie van Sylvius ternauwernood zijn uitvinder overleefd hebben, ontkend kan niet worden, dat zij een tijdlang de geneeskunde heeft kunnen beheerschen op nagenoeg tyrannieke wijze.

Als practisch geneesheer had Sylvius evenwel de grootste verdienste. Als leeraar aan het ziekbed heeft hij zijn studenten lessen meegegeven voor de practijk, zooals dat vóór hem op deze wijze nooit geschied was. Dit komt vooral uit in zijn bijzondere ziektekunde. Niet voor niet wordt hij beschouwd als de eerste goede beschrijver van de tuberculose. Men behoeft slechts na te slaan wat zijn tijdgenooten op dit gebied leverden om van zijn superioriteit overtuigd te zijn.

Wanneer men in aanmerking neemt, dat de oorzaak der tuberculose eerst in onze dagen ontdekt werd en dat zelfs in dezen tijd geleerden, die de ervaring van zooveel eeuwen achter zich hadden, misgetast hebben, dan kan men begrijpen, dat het zwaartepunt van Sylvius' beschrijving vooral ligt in een uitvoerige waarneming in den zin van Hippo-

crates en minder in de theoretische beschouwingen, die hij eraan vastknoopt. Onder tering (phtisis) verstaat Sylvius een ziekte, gekenmerkt door een zweer (ulcer) in een of beide longen. Een zeker kenmerk van tering is dan ook een etterig sputum, dat verschillend van kleur en samenstelling kan zijn, maar in ieder geval afkomstig is uit 't bloed, dat buiten de haarvaten getreden is.

De phtisis kan ontstaan, doordat in de long bloed buiten de vaten getreden is door verschillende oorzaken, als heftig schreeuwen, na longontsteking als deze niet goed genezen is, door bloedspuwing, door scherpe, zoutachtige of zure vochten, afkomstig uit 't hoofd, die door de luchtpijp de longen bereiken, door slijm, dat den zelfden weg volgt en dat in scherpte toeneemt, door scherpen etter uit een etterzak.

Voorts vestigt hij de aandacht op de familiaire voorbeschikking, daar de ziekte van de ouders op de kinderen overgaat. De oorzaak zoekt hij in de samenstelling der lichaamsvochten, die met den leeftijd in samenstelling veranderen en een voorbeschikking voor bepaalde ziekten met zich brengen. De verschijnselen der tering als de koorts en de vermagering zijn een gevolg van het feit, dat een deel van den etter in 't bloed komt.

Sylvius geeft ook reeds een goede beschrijving van de zoo specifieke tuberkels, die langzamerhand in verettering overgaan, terwijl hem de wijze van ontstaan door infectie bekend is. Hij neemt hier een luchtinfectie aan door 't inademen van slechtriekende en scherpe lucht, afkomstig van een lijder. Daarom raadt hij het verkeer met teringlijders, en vooral met zieke bloedverwanten af. De kenteekenen van beginnende tering zijn:

1°. een langdurige hoest met etterig sputum na longontsteking, etterzak en borstvliesontsteking;

2°. een voortdurende koorts;

3°. lichaamsverzwakking met ontbreken van eetlust en verval van krachten, die niet wijken willen.

Bij de therapie legt Sylvius er den nadruk op de behandeling der hoest niet te verwaarloozen. Ook catarrhen, die gevolgd kunnen worden door een longzweer, moeten met zorg behandeld worden. Natuurlijk moeten de zoutachtige en halfzure lichaamsvochten weer normaal gemaakt worden, wat Sylvius denkt te bereiken door urine- en zweetdrijvende middelen, door fontanellen op borst en rug, die de nadeelige vochten wegleiden van de longen, door niesmiddelen en door het ontstaan der schadelijke vochten tegen te gaan. Bij de zweetdrijvende middelen noemt hij o. a. een soort kast, die over den patient geplaatst wordt en in welke de lucht door brandenden spiritus verhit wordt. Uit de talrijke plantaardige middelen, die Sylvius aanbeval, willen we zelfs geen keuze doen. Dat er onder de velen zeer goede waren als aftreksels van chinawortel, beukenhout, juniperushout enz. is niet te ontkennen. Ook terpentijn met eidooier vergeet hij niet. Tegen de longzweer kent hij geen beter middel dan zwavelbalsem, zoolang de zieken deze nemen kunnen en willen. Reeds Van Helmont had zich met waardeering over dit middel uitgelaten, dat later in handen van den schoolmeester Tilly nog wonderen zou verrichten en als Haarlemmerolie de wereld veroverd heeft.

Wij zullen Sylvius niet verder in zijn behandeling der tering, waarbij een groot gedeelte van het toenmalig therapeutisch arsenaal de revue passeert, volgen.

De leer van Sylvius vond spoedig vele aanhangers in Holland en Duitschland. Algemeen was men van oordeel, dat na de ontdekkingen op anatomisch gebied, hij de stichter geworden was van een geneeskundig stelsel, dat geheel op wetenschappelijke basis stond. In Italië en Engeland, waar men in dien tijd veel van Italië leerde, hadden de jatrophysici de overhand. Aan de Leidsche hoogeschool zelve heerschte het Sylvianismus gedurende vele jaren. Florentinus Schuyl (1619—1669) en Frederik Dekkers (1648—1730) vervolgden de lijn van den meester, de eerste door aan

te toonen, dat sporen der chemiatrie reeds bij Hippocrates te vinden zijn, de tweede door Sylvius te populariseeren. In Duitschland waren de Hollanders Cornelis Bontekoe en Theodorus Kraanen invloedrijke aanhangers der Leidsche school. In Engeland werd zijn leer door den beroemden anatoom Willis verkondigd en uitgebreid.

Toch was de leer van Sylvius gedoemd onder te gaan, toen de voortschrijdende wetenschap steen voor steen van dit eens zoo trotsche gebouw afbrak. In beteren vorm werd de geneeskunde gevestigd en opgebouwd, toen in den aanvang der 18e eeuw Boerhaave met een frisch en aangenaam talent opnieuw de aandacht voor de Leidsche medische faculteit vroeg als wereldcentrum voor de geneeskundige wetenschap. Vergeten mag evenwel niet worden, dat Sylvius in het diepst van zijn wezen één der beste eigenschappen van den wetenschappelijken arts bezat door bij alles den twijfel op den voorgrond te plaatsen, door sceptisch te zijn.

Een nieuw onderdeel der geneeskunde, als gevolg van de vestiging der Hollanders in overzeesche gewesten, was de tropengeneeskunde. Met een enkel woord zij er hier aan herinnerd, dat de geschiedenis van dezen tak van wetenschap aanvangt met twee namen, te dezen opzichte onvergetelijk: Jacobus de Bondt en Willem ten Rhijne.

De eerste werd als zoon van den hoogleeraar Reinier de Bondt te Leiden geboren in 1598, waar hij in 1624 promoveerde. In 1626 werd hij tot inspecteur der chirurgen in Indië benoemd. In Mei van het volgend jaar vertrok hij van hier. Slechts gedurende vier jaren was hij daar werkzaam; in 1630 advocaat-fiscaal geworden, overleed hij reeds den 30sten November 1631. In 1642 gaf zijn broeder van hem uit „De medicina Indorum libri IV", terwijl in 1668 een onafgewerkte verhandeling over

de ziekten, natuurlijke historie en geneeskunde in Oost-Indië verscheen, die spoedig in 't Engelsch vertaald werd.

Willem ten Rhijne (1647—1700) die te Leiden in 1668 promoveerde, waar hij nog eenigen tijd na zijn promotie verbleef, vertrok in 1673 met de „Ternate" naar Oost-Indië. Hij was de uitverkorene uit 5 doctoren, die zich op een aanvrage van de O. I. Compagnie aanmeldden voor een betrekking op Batavia, aan welke een reis naar Japan verbonden was. Hij genoot gedurende vele jaren een salaris van f 60.— 's maands. Op de reis had hij rantsoen als koopman, de tweede plaats aan boord en de tweede stem in den scheepsraad. Voor hij vertrok, moest hij leeren glasblazen. Na zijn Japansche reis volbracht te hebben bleef hij in Indië, waar hij o.a. aan den „Hortus malabaricus" van Van Rheede, medewerkte. Wij danken aan hem naast andere wetenschappelijke werken een uitnemende beschrijving van de lepra en het eerste bericht over de Indische spruw.

Wilhelm Piso (1611—1678) en Engelbrecht Kämpfer (1651—1716) waren mede als artsen en natuuronderzoekers resp. van Brazilië en van Japan bekend. De eerste volgde Johan Maurits van Nassau naar Brazilië als lijfarts. Hij vestigde zich in 1648 te Amsterdam, waar hij zijn wetenschappelijke herinneringen aan Brazilië te boek stelde. Ook Nicolaas Tulp, hoewel hij de tropen nimmer bezocht, heeft ons een korte beschrijving van de beri-beri nagelaten, die hij o.a. met peterolie behandelde.

IV. Ziektekundige ontleedkunde. De ziektekundige ontleedkunde was in de 17e eeuw een algemeen beoefende tak van wetenschap. Men staat versteld over het betrekkelijk groote aantal lijkopeningen dat door mannen als Paau, Tulp, van der Wiel, van Meekeren, Ruysch en Sylvius werd verricht. Toch waren de wetenschappelijke resultaten dezer onderzoekingen betrekkelijk gering, omdat zoowel scheikundige als microscopische onderzoekings-

methoden ontbraken. De sectie werd meestal in de tegenwoordigheid van alle doctoren, chirurgijns en zoo noodig vroedvrouwen verricht. De beschrijving der ingewanden beperkte zich tot 't aangeven der grootte, der kleur, 't voorkomen van vlekken, 't al of niet drijven in vocht. Bij 't vinden van steenen bepaalde men veelal het gewicht en het aantal. Toch danken wij aan de sectie ook reeds in die dagen een beter inzicht in de ziekte en droeg zij daardoor bij tot een betere kennis der behandelingsmethoden. Buitengewone vondsten als groote steenen, monstra werden dikwerf afgebeeld en als gravure verkocht.

V. Geneeskundige behandeling.

A. Geneesmiddelen. De 17e eeuwsche arts was evenmin als zijn 19e eeuwsche collega beperkt in de keuze zijner geneesmiddelen. Voor hem stond de geheele natuur open, want ieder natuurproduct was geneesmiddel, was geschapen met het doel nuttig te zijn voor den mensch. De talrijke kruidenboeken, welke in de zestiende eeuw verschenen (Bock, Brunfels, Fuchs, Dodoens e.a.), de liefde voor den Cruydthof, welke men in die tijden ging koesteren, wijzen maar al te zeer op de groote beteekenis, die men aan de verschillende kruiden als geneesmiddel hechtte.

Ook op dit gebied was gedurende de eerste helft der 17e eeuw Galenus nog geheel meester en volgde men slaafsch zijn opvattingen. Men onderscheidde enkelvoudige en saamgestelde geneesmiddelen. De enkelvoudige hebben drieërlei qualiteiten. De eerste qualiteit, bepaald door de menging der elementen, maakt een geneesmiddel heet, koud, vochtig of droog, in verschillende graden. De tweede qualiteit heeft betrekking op vluchtigheid, taaiheid, slijmerigheid. De derde qualiteit hangt af van verborgen eigenschappen van het geneesmiddel, die men niet met de zinnen waarnemen kan; zij werken afzettend (purgeeren) veranderend enz. en zijn specifiek.

Hitte en droogte vermeerderen de resorbtie der geneesmiddelen, vochtigheid en koude houden haar tegen. Al deze qualiteiten der geneesmiddelen te kennen, eischte een reuzengeheugen van den toenmaligen arts. De behandeling met geneesmiddelen was hoofdzakelijk een bestrijding van de ziekteverschijnselen en niet van de ziekte zelf, daar men haar wezen niet kende en de symptomen voor de ziekte zelf aanzag. Theoretisch was iedere geneeswijze er op gericht de verkeerde menging der vochten in het lichaam te herstellen. Was er te veel zwarte gal, dan moest deze uitgedreven worden. Daartoe gebruikte men bijv., want men had keuze te over: hop, orange, steenvaren, boomvaren, duyvekervel enz. Hop bijv. is „heet, en droogh in den „tweeden graad, opent insonderheydt de verstopte Milt, „ende daarna het ander Ingewant, set af de Swarte-gal „ende de slijmerige, als oock Galachtige Vochtigheden, „doet ook Water maken; ende volcht voorts in krachten „de Duyvekervel, dan met minder tegenheydt van smaack".

Er is geen plant, geen soort van aarde, geen metaal, geen mineraal of hare qualiteiten zijn bekend. Van het manna wordt gezegd dat het is „ghematicht of warm in den eersten graad" en de gal zuivert en „af jaght".

Tamarinde verkoelt en verdroogt tot bijna in den derden graad; het aftreksel is een nuttig en aangenaam vocht bij koorts en geelzucht en bedwingt de hitte en scherpte van de gal. Provence rozen zijn warm en droog en haar aftreksel heeft dezelfde uitwerking. De bezoarsteen, voorkomend in de maag van de bezoargeit, beroemd als tegengif, was mede een geliefkoosd geneesmiddel, dat van wege zijn zeldzaam voorkomen, door den apotheker uitgeleend werd. In wijn gedompeld gaf het deze versterkende kracht. Bij de zeldzaamheid dezer steenen was het geen wonder, dat ook hier bedrog voorkwam en men de steenen namaakte.

Bij niersteen gaf men verschillende in vorm overeenkomstige geneesmiddelen als mispelsteentjes, galsteen van

een os; maar ook pissebedden, kaken en vel van een snoek, kreefteoogen enz.

Ook de orgaantherapie, dat is het gebruiken van organen, of orgaanextracten, wier werking bij den zieke te wenschen overlaten, vond een ruime toepassing. Zoo gaf men bij beroerte met verlamming hazehersenen, bij aamborstigheid vosselongen te eten. Ook wist men den onaangenamen smaak van vele geneesmiddelen weg te nemen, door ze op te lossen in verschillende stropen of ze met suiker te koken. Naast de enkelvoudige, kende men ook saamgestelde of gemengde geneesmiddelen, die al het verstand van den arts vorderden, opdat het warme van het eene geneesmiddel niet te niet gedaan werd door het koude van een ander.

Wat wij tot hiertoe schetsten, was de klassieke geneeswijze, zooals die door Galenus was aangegeven en in meerdere of mindere mate gewijzigd gedurende de middeleeuwen werd toegepast. Ook hierin bracht de 17e eeuw verandering. Het was vooral Van Helmont, die nieuwe gezichtspunten aangaf. Hij begon bijv. met de leer der signaturen, dat is de leer, dat zekere naturalia, die door haar vorm, kleur enz. lijken op lichaamsdeelen, bij kwetsing of ziekte dezer deelen, een goeden invloed daarop uitoefenen. Hier golden evenwel geen proefondervindelijke overwegingen, want Van Helmont deed het, omdat de mensch een beeld Gods en niet een beeld der natuur was, zoodat de vorm der naturalia niets met den vorm van den mensch te maken had. Toch elimineerde hij hier door een groote reeks geneesmiddelen.

Ieder geneesmiddel heeft volgens hem zijn eigen specifieke geneeskracht. Voorts beschouwde hij de natuur als de beste geneesmeester; de geneesmiddelen mogen stoornissen in de levensverrichtingen verwijderen, genezen doen zij niet.

Aan Van Helmont heeft men dus in algemeenen zin een groote schoonmaak in de verouderde geneesmiddelleer te danken,

die vooral aan de therapie der 18e eeuw ten goede kwam.

Sylvius, die de oorzaak der ziekten zocht in het overheerschen van zuur of alkali in de lichaamsvochten, had een behandelingswijze uitgedacht die geheel met het contraria contrariïs van Galenus overeenstemde. Hij schreef bijv. de oorzaak van beroerte en vallende ziekte toe aan een overmaat van zuur, zoodat hij deze ziekten behandelde met loogen. De pest, toegeschreven aan overmaat van alkali, werd behandeld met azijn en andere zuren. Toch aanvaardde Sylvius nog veel wat op 't gebied der geneesmiddelleer door Galenus geleerd was en vinden we nog een uitgebreid gebruik gemaakt van allerlei plantenstoffen. Ook nieuw uit de tropen ingevoerde stoffen werden toegepast in de geneeskunde als bijv. tamarinde en thee. Vooral de laatste werd als een ware panacée beschouwd tegen verdikkingen en scherpten der vochten. Cornelis Bontekoe (1647—1685) was een ware voorvechter van het theegebruik, dat hij in geschriften verdedigde en aanried. Veertig of vijftig koppen thee liet hij door zijn patiënten per dag gebruiken, zoodat de kwaadsprekende gemeente, zoowel hier als te Berlijn, waar hij hofarts was, hem beschuldigde in relatie met den theehandel te staan.

Van het grootste gewicht achtte men het diëet, dat niet alleen de zieke maar ook de gezonde te volgen had. Bij iedere ziekte werd dan ook de manier van leven aangegeven, wat te meer noodig was, daar de leer der qualiteiten ook ten opzichte van sommige voedingsmiddelen, een rol speelde. Reeds bij de bespreking der pest aan de hand van Van Beverwijck gaven wij een voorbeeld van de levenswijze, welke hij aanried om pest te voorkomen. In zijn „Schat der Gesontheit" gaf hij ons een 17e eeuwsche eubiotiek, die zich door het werkzaam aandeel van vader Cats nog aangenaam lezen laat.

B. Aderlaten en purgeeren. Naast de vele

drankjes, stovingen enz., die den apotheker werk en brood verschaften, waren er nog twee geneeskundige handelingen, die in de therapie der 17e eeuw een groote plaats innamen: de purgatie en de aderlating.

Het aderlaten was het werk van den chirurgijn, die dit werk ook wel aan zijn knecht overliet. Dat de aderlating vaak toegepast werd, was begrijpelijk bij een ziekteleer, die alle afwijkingen beschreef aan een verkeerde menging der vochten. Dat hierbij vaak ongelukken voorkwamen, wordt ons maar al te vaak door de chirurgen dier dagen beschreven. Toch waren op dit gebied de middeleeuwen met hare periodieke aftappingen veel bloeddorstiger en is de 17e eeuw gekenmerkt door een verstandige beperking der aderlating.

De purgatie kwam eerst later in zwang. In 't begin der 17e eeuw kon Van Beverwijck nog schrijven: „Hier „te lande plagh men voor dezen groote swarigheydt te „maken om een clysteer te laten setten; ja men dede de „vrienden daerover vergaderen, alsof den hals daeraen ge- „hangen had". Spoedig werd dit echter beter. De apotheker was in den regel op dit gebied de uitvoerder. Gewapend met de clysteer wordt hij dan ook wel afgebeeld. Tulp paste zelfs clysteeren met voedende bestanddeelen toe.

C. Heel- en verloskunde. De heelkunde, „'t hantwerck der Chirurgien", zooals men eertijds zeide, was in de 17e eeuw bijna geheel in handen van de barbiers en de chirurgijns. Er waren slechts weinig doctoren, die zich van hun stand bewust, naar het mes grepen. Ook op 't gebied der heelkunde had een omwenteling plaats gegrepen onder invloed van den beroemden Franschen chirurg Ambroise Paré (1517—1590). Zijn leerling Jacques Guillemeau (1550—1613) zette de tradities van zijn meester voort. Bekend als vruchtbaar schrijver heeft hij juist door zijn werken hier te lande veel invloed geoefend. Naast deze schrijvers is voorts Vesalius te noemen,

die zich uit zijn werken als een uitnemend chirurg met wetenschappelijke opvattingen laat kennen. Aan de universiteiten was het onderwijs in de heelkunde meestal in handen van den ontleedkundige. Joh. van Horne, door ons reeds eerder genoemd, gaf in zijn „Kort Begrijp der Heelkonst" een overzicht van het werken en kunnen van zijn tijd op dit gebied. Hij volgde hierbij hoofdzakelijk het werk van Celsus. De meest bekende heelkundige der 17e eeuw, was Cornelis Solingen „in sijn leven Med. Doct. Heel en Vroedmeester in 's Gravenhage. Hij werd in 1641 te Gorinchem geboren, was o. a. leerling van Louis de Bils en André, werd in 1675 te Leiden ingeschreven als student en promoveerde te Utrecht. Na onder Cornelis Tromp als opper-chirurgijn op 's Lands vloot gediend te hebben, vestigde hij zich in den Haag, waar hij grooten naam had als heel- en verloskundige.

De instrumenten van Van Solingen worden nog in de heelkundige kliniek van het academisch ziekenhuis te Leiden bewaard. De meeste zijner instrumenten zijn uit staal vervaardigd en van zulk een hoedanigheid, dat de tand des tijds er geen sporen achtergelaten heeft. Brandijzers van allerlei vorm, tot allerlei doeleinden gebezigd, instrumenten voor de steensnede enz. vindt men onder zijn instrumenten te over.

Voor het afzetten van de verkankerde borstklier en van groote gezwellen gebruikte hij een door hem uitgedachte vork, die tusschen den lichaamswand en het gezwel werd ingestoken en langs welke de borst werd afgesneden.

Tegen hardnekkige hoofdpijnen en vallende ziekte werd een fontanel op den kroonnaad van den schedel aangelegd. Op het snijpunt van de lijn, die de beide ooren verbindt over den schedel, met de lijn, die van de neus opwaarts over den schedel gaat, werd door middel van een holle ijzeren pijp een opening in den schedelwand geboord tot midden in het been. In de pijp werd dan ingevoerd een

gloeiend brandijzer, dat stevig aangedrukt werd. Het zetten van fontanellen, welks analogon men ook bij de Chineezen vindt, was een geliefkoosd onderdeel der heelkundige therapie. Ook wonden van den schedel tengevolge van vallen of slaan, waarbij de schedel ingedrukt werd, waren begeerde objecten voor chirurgisch ingrijpen. Solingen memoreerde o. a. het feit, dat „Mr. Hendrick Chadborn, chirurgyn te „Nymegen, Philippe van Nassau welcke met een Paerd „tegen een paal vallende, syn Hersenpan op verscheyde „plaetsen brack" 27 malen getrepaneerd heeft en wel met goed gevolg (1664). Ook Tulp deed soortgelijke operaties en verwijderde bijv. met succes een bloedstolsel onder 't schedeldak. Solingen had op dit gebied een uitgebreid instrumentarium vervaardigd. Verder waren de steen- en breuksnede in de 17e eeuw aan de orde van den dag. Meestal was dit onderdeel in handen van rondtrekkende specialisten, doch ook Solingen was op dit gebied een meester Hij wees op de beteekenis der blaassnede boven het schaambeen om steenen te verwijderen. Voor het afzetten van ledematen maakte hij gebruik van zware knijptangen, in plaats van de zaag te gebruiken.

Wanneer men de heelkundige literatuur der 17e eeuw in Holland leest, wordt men getroffen door het feit, dat een zeker aantal beroemde gevallen telkens herhaald wordt en tevens dat iedere heelmeester zoowat dezelfde ondervindingen opdeed. Dankbare lectuur in dit opzicht zijn bijv. de „Heel- en geneeskonstige aenmerkingen van Job van Meekren, in sijn leven Heelmeester der Stadt, Admiraliteyt en 't Gasthuys binnen Amsterdam", die in 1668 verschenen en aan Nicolaas Tulp en Nicolaes Pancras, oud-burgemeesteren opgedragen zijn.

Ook Van Meekren behoorde tot de beroemde chirurgen van zijn tijd. Tulp noemde hem een ijverig, Haller een gezocht en schitterend heelmeester. Hij paste o. a. aan de ledematen de afsnoering toe om bloedeloos te opereeren,

een methode die in de 19e eeuw opnieuw door Von Esmarck toegepast werd. Het boek van Van Meekren geeft ons niet alleen een inzicht in zijn kunnen, het laat ons ook een blik werpen in de „faits et gêstes" van den chirurgijnsstand. Als gezocht consulent spaart hij evenwel de roede niet. Trouwens werd het in dien tijd met den eed van Hippocrates niet zoo nauw genomen. Met naam en toenaam worden de patiënten en hun kwalen genoemd. Een open oog had men voor die gevallen, waar door een ongeluk patiënten genezen werden, als bijv. een blinde, die door een hevigen stoot tegen 't hoofd ziende werd, een stijf ellebooggewricht, dat door een val weer beweeglijk werd. Te dezer plaatse valt nog den naam te noemen van Dr. Cornelis Stalpert van der Wiel (1620—1687) te 's Gravenhage, die in „Hondert seltsame aanmerkingen, so in de genees- als heel en snykonst" zijn medische herinneringen ten beste gaf. Ook Dr. De Back heeft op heelkundig gebied zich verdienstelijk gemaakt door een nieuwe behandelingswijze der bloedstelping. Te Rotterdam in consult geroepen bij een kwakzalver met een slagaderwond in den bovenarm en bij wien Prof. van Diemerbroeck de amputatie voorsloeg, ried hij aan den arm boven de wond af te binden, de aangesneden slagader op te zoeken en deze af te binden, wat met succes geschiedde. Deze „Unterbindung der Gefässenden am Orte der Verletzung" kwam eerst in het begin der 19e eeuw in zwang. Bij een nauwkeurige studie van de chirurgie gedurende de zeventiende eeuw stuit men trouwens telkens op ontdekkingen, die eerst later, opnieuw ontdekt, de wereld ingingen op anderer naam.

De ontleedkundige kennis der breuken werd door den Leidschen hoogleeraar Anton Nuck (1650—1692) uitgebreid. Hij toonde het belangrijke feit aan, dat alle breuken omgeven zijn door buikvlies. De Amsterdamsche chirurg Pieter Verduyn (1625—?) vond een nieuwe amputatie-

methode uit, die in 't zelfde jaar ook door Pierre Sabourin te Genève beschreven werd. Zij berustte in hoofdzaak op de snederichting, waardoor een groote lap en veel spierweefsel verkregen werd, zoodat een goede stomp gevormd kon worden. Hendrik van Deventer (1651—1724), die sedert 1675 de chirurgie beoefende te Wieuwerd en sedert 1679 zich ook wijdde aan de verloskunde, werd tevens de v a d e r d e r o r t h o p æ d i e. Zoo groot was zijn bekendheid op dit gebied, dat hij in 1688 aan 't Deensche hof geroepen werd.

Dankbaar voor het groote publiek waren de gevallen, waar de lijders ten einde raad, zelf naar het mes grepen. Zoo verhaalt Van Meekren van een vrouw, die bij zichzelf den navel opende om haar buik van vocht te ontlasten. Beroemd is het geval van „Jan Jansz de Doot, Smit „binnen Amsterdam, die hem selven seer gheluckelik ge- „sneden heeft van eenen overgroten Steen, hiernevens „afgebeelt 1651". De steen zelve, in zilver gemonteerd, het portret van den operateur in olieverf, worden met het mesje, waarmee de auto-operatie geschiedde, in 't Boerhaave-laboratorium te Leiden bewaard. De notarieele acte, die de gebeurtenis waarmerkte, is aldaar in afschrift aanwezig. Een dichterlijk tijdgenoot uitte zich als volgt:

Tot den Christelicken Aenschouwer.

Wat verbaest zich 't gansche landt,
Over dese g'luckich handt?
Het is wel eens Menschen daet
Maer bestiert door Godes raet:
Die oock in des stervens noot,
't Leven weergaff aen de Doot.

De oogheelkunde werd voornamelijk beoefend door rondtrekkende oogmeesters, die meestal de resultaten van hun ingrijpen niet afwachtten, en door chirurgijns. Sommigen verklaarden dan ook uitdrukkelijk in de reclame-brieven, die zij rondzonden, dat zij het veld hunner werkzaamheid niet zouden verlaten, voor de patienten genezen waren. Men kan niet zeggen, dat de voortschrijdende kennis van de

oog-anatomie vruchten droeg voor de praktijk. Van Leeuwenhoek, die de ooglens 't eerst microscopisch onderzocht en in zijn beschrijving van het netvlies het bestaan eener staafjeslaag vermoedde, kon hierdoor weinig invloed ten goede oefenen. De behandeling van de staar geschiedde nog geheel op de wijze, zooals door Celsus aangegeven was.

De tandheelkunde was bijna geheel in handen van den tandentrekker, ons door de afbeeldingen van Jan Steen en Gerard Dou, wel bekend. Cornelis van Solingen, die voor alles techniker was, gaf het eerst het principe van de kogelvormige tandboor aan. Anton Nuck verbeterde de tangen, door haar vorm meer in overeenstemming te brengen met den ontleedkundigen bouw van kiezen en tanden. Ook bracht men in de 17e eeuw reeds valsche tanden aan, die bevestigd werden met gouddraad.

De v e r l o s k u n d e gedurende ons bloeitijdperk, evenals de heelkunde nog een handwerk zonder wetenschappelijke basis, wordt gekenmerkt door de zucht der overheid om als hervormer op te treden door:

1°. het invoeren van reglementen voor vroedvrouwen;
2°. het invoeren van onderwijs voor vroedvrouwen;
3°. het toelaten van chirurgijns aan het kraambed.

Dr. Geyl heeft ons een juist inzicht verschaft in 't vroedvrouwenwezen van dien tijd. Er is een tijd geweest, dat het beroep van vroedvrouw vrij was; meestal waren het oude vrouwen, ongeschikt voor ander werk, die er zich op toelegden. Reeds Van Beverwijck was omstreeks 1625 de meening toegedaan, dat het noodzakelijk was de vroedvrouwen te onderwijzen in de ontleedkunde en verrichtingen der vrouwelijke geslachtsorganen. Langzamerhand werden de eischen, die men haar stelde, geformuleerd; al zijn de gegevens op dit gebied ook schaarsch, toch kan men aannemen, dat in de grootere steden een examen werd afgenomen en op moreel gebied zekere eischen ge-

steld werden. Zoo was het verboden zich gedurende de verlossing te bedrinken, weg te loopen van het kraambed, wanneer men geen uitkomst meer wist enz. In de meeste plaatsen was zij verplicht er een leerling op na te houden. Deze moest gedurende ± 4 jaar onder een „geadmiteerd vroedwijf" gewerkt hebben, wilde zij toegelaten worden tot het examen. De examen-commissie bestond meestal uit de stadsdoctoren naar plaatselijk gebruik al of niet bijgestaan door een vertegenwoordiger van het chirurgijnsgilde. In academiesteden was een der professoren lid der commissie. Zoowel de vroedvrouwen als de leerlingen waren verplicht de ontleedkundige oefeningen op vrouwelijken bij te wonen; afwezigheid zonder geldige redenen werd gestraft. Grove fouten harerzijds begaan werden aan het oordeel der stadsdoctoren of chirurgijns onderworpen en bij gebleken nalatigheid gestraft met boete, schorsing of ontslag van hare bevoegdheid. Soms werd van haar gevergd maandelijksche rapporten uit te brengen omtrent hare verrichtingen. In enkele steden was zij verplicht alvorens een verlossing bij eene ongehuwde te leiden, den naam te vragen van den vader van het verwachte kind, en dezen ter kennisse te brengen van den Hoofdofficier.

Ook op 't uiterlijk werd gelet. Te Amsterdam werden „wijven die te grove handen of te korte vingeren hadden" niet toegelaten tot het ambt. Ondanks deze reglementeering was er veel kaf onder het koren. Vooral ten plattenlande, waar de ambachtsheer almachtig was, viel het ambt diegene ten deel, die ook zonder kennis, op voorspraak kon rekenen.

In Amsterdam was het vooral Ruysch, die zich verdienstelijk gemaakt heeft ten opzichte van het vroedvrouwenwezen en van het verloskundig onderwijs.

In de tweede helft der 17e eeuw zien we het vak van verloskundige voor een deel overgaan op den vroedmeester en chirurgijn. Heeft de geschiedenis op dit gebied ten onzent

geen vrouwen aan te wijzen die een spoor nalieten, zoo zijn onder de mannelijke verloskundigen van dien tijd namen te noemen, die nog heden een goeden klank hebben.

Hendrik van Roonhuyze, Frederik Ruysch, Cornelis Solingen and last not least Hendrik van Deventer worden nog met eere genoemd. De laatste vooral, dien we als den stichter der wetenschappelijke verloskunde mogen beschouwen, heeft op allerlei gebied richting en leiding weten te geven. Zijn invloed kwam evenwel de 17e eeuw niet meer ten goede. Met Van Deventer opent zich hier te lande, maar ook elders, een nieuw tijdperk en wordt een belangstelling geboren, die als gevolg had een ongehoorden opbloei der verloskunde in de 18e eeuw in Nederland, Frankrijk en Engeland.

Tot de verloskundige curiosa der 17e eeuw mogen de volgende gevallen gerekend worden: het eerste is bekend als „Stiers wreetheydt gepleegt aan meester en vrouw".

Op 29 Aug. 1647 werd Jacob Egh te Zaandam door een woeste stier doodelijk verwond; zijn zwangere vrouw, die hem ter hulpe wilde komen werd zoodanig gestooten, dat de hoorn van den stier haar buik openreet van de rechter naar de linkerheup, waarna het dier haar in de lucht wierp, waarbij het kind uit de wonde te voorschijn kwam. Man en vrouw stierven spoedig; het kind bleef 9 maanden in leven. Door talrijke gravures bleef dit geval in de heugenis van 't volk bewaard. Een soortgelijk geval had plaats bij het beleg van Bergen op Zoom in 1622, waar een soldatenvrouw in hoog zwangeren toestand bij 't waterscheppen door een kogel in tweeën geschoten werd. De bijstanders zagen het kindje onder het ingewand bewegen en namen 't mee.

VI. Sociale geneeskunde. Betreffende de geneeskundige verzorging der gemeenschap in de 17e eeuw geven ons de stedelijke archieven een ruim inzicht. In

't algemeen mag men aannemen, dat vooral ten tijde van besmettelijke ziekten de overheid maatregelen, die de wetenschap dier dagen gebood, met alle strengheid toepaste.

Maar ook in gewone tijden bemoeide zij er zich mee, dat minderwaardig en bedorven voedsel geweerd werd, terwijl zij strenge straffen eischte bij overtreding der plaatselijke voorschriften. Straatreiniging en vuilafvoer vindt men reeds vóór de 17e eeuw in vele steden toegepast, wat te meer noodig was, daar het geoorloofd was binnen de muren der stad vee te houden. Reeds vroeg vindt men het verbod mestvaalten als anderzins voor de deur der woning te hebben en waterloozingen te verontreinigen.

Niet altijd werd streng de hand gehouden aan deze wetten en voorschriften. Alleen dan wanneer de een of andere epidemie in aantocht was of reeds haar intrede had gedaan, werden oude keuren hernieuwd en naar de eischen des tijds aangevuld.

In tal van wettelijke maatregelen heeft de overheid getracht de pest buiten hare stadsmuren te houden en zoo zij hierin niet geslaagd was, de besmetting tot een minimum te beperken. Zoo bepaalde men: dat in huizen waar de pest heerschte en sterfgevallen voorkwamen geen nering mocht gedreven worden, en dat deze kenbaar gemaakt moesten zijn door een stroobos gedurende zes weken na 't laatste geval; de bewoners van pesthuizen mochten niet zonder kenteeken op straat gaan en zaken doen; honden en varkens mochten niet vrij langs den weg loopen; kleeren uit pesthuizen mochten niet verhandeld worden; enz. Voorts werden er bepalingen getroffen wat betreft de reinheid der straten en watergangen ook in verband met de veehouderij binnen de muren. Het was verboden de lijken, volgens een toenmaals heerschende gewoonte, met bloemen te sieren. Hier en daar vindt men de bepaling, dat het niet geoorloofd was, groenten en vruchten uit andere plaatsen in te voeren.

In vele gevallen werden de pestlijders vervoerd naar

zoogenaamde pesthuizen veelal buiten de muren der stad gelegen en welke bestuurd werden door een pestmeester.

Ten opzichte van een andere ziekte, de melaatschheid, werden eveneens krachtige maatregelen getroffen om verdere uitbreiding te voorkomen. In de nabijheid der grootere steden vond men de lazarus- of leprozenhuizen, waar de arme patiënten woonden, die veelal door bedelarij in hun onderhoud voorzagen. In Holland kregen zij om de vier jaren een verklaring van vier gezworenen der St. Jakobskapel te Haarlem, dat de patient lijdende was aan melaatschheid. Volgens Forestus echter werd de lepra dikwijls verward met andere huidziekten, wat te eerder kon plaats vinden, daar de proefmeesters leeken waren. Inwoners van Groningen, verdacht van lepra, moesten zich laten keuren te Keulen. In Holland, Zeeland en Friesland werden de verdachten, krachtens een grafelijk privilegie van 1413, te Haarlem gekeurd. De verklaring op perkament gedrukt, luidde:

„Kenlijck zij allen Luijden, hoe dat wij ge-
„meen geswore̱ne van St. Jacobs Capelle
„buyten Haarlem, geproeft ende met alle
„neerstigheit besien hebben.......
„welcke wij nu ter tijdt Melaets uitgeven,
„besmet te wezen met Lazarije, waeromme
„zij gaen sal met Vliegers, een klap hebbende
„op de Borst, een swarte Hoedt op het Hooft,
„bekleet met een witte Bandt sonder ander
„Bandt; ende deze Brief oudt zijnde vier
„Jaren, is doodt en te niet. In kennisse der
„waerheyt, soo hebben wij gemeen gesworene
„voorsz deze Brief bezegelt met ons gemeene
„Zegel; in 't Jaer onses Heeren enz.

Een verdere taak van gemeentezorg was de verzorging van arme zieken en krankzinnigen. In de grootere steden bestonden gasthuizen, meestal voor hun tijd geschikte in-

richtingen, voor zoover men dit aan de thans bestaande nog kan nagaan. De inrichting was hoogst eenvoudig, wat met het oog op de reinheid ook wel geboden was. Slechter waren de arme krankzinnigen er aan toe. Veelal in ketenen geklonken, waren deze arme bezetenen een speelbal voor hunne verplegers en de bezoekers, die een uitgang naar 't dolhuis als een afwisseling beschouwden.

Dat ook de justitie bij voorkomende gevallen zich liet voorlichten door artsen, ligt voor de hand. Behalve, dat zij den geneeskundigen dwong tot schending van hun beroepsgeheim door hun voor te schrijven van moedwillige verwondingen kennis te geven aan den schout, waren zij ook gehouden verklaringen af te leggen voor de Heeren van den Gerechte over den aard, oorzaak en vermoedelijk verloop van wonden enz.

Mede uit de 17e eeuw dagteekent het toezicht door de stadsdoctoren op de samenstelling der geneesmiddelen. Op voorstel van Nicolaas Tulp ging men te Amsterdam over tot het samenstellen van een winkelboek.

De eerste pharmacopoea verscheen in 1636 te Amsterdam bij G. en J. Blaeu in de Latijnsche taal. Ook pharmacopeën uit andere landen werden hier herdrukt en in sommige steden in gebruik genomen.

De maatregelen der overheid, wat betreft de verloskunde, werden reeds met een enkel woord genoemd.

VII. De geneeskundige stand. Hier te lande waren de geneeskundigen te brengen tot twee groote groepen, al naar den studiegang, dien men gevolgd had. Men kende:

1°. de doctoren, die hier te lande of elders het universitaire onderwijs gevolgd hadden en als bekroning hunner studie gepromoveerd waren;

2°. de chirurgijns, die hunne opleiding ontvingen bij een meester en hem een zeker aantal jaren moesten dienen, eerst als leerling, daarna als knecht. De chirurgijns waren vereenigd in gilden, die soms zelfstandig, soms met andere

gilden vereenigd waren, zooals bijv. te Amsterdam, waar tot in 1551 de chirurgijns vereenigd waren met de klompenmakers en de stillegangmakers.

In Amsterdam bestond het chirurgijnsgilde wederom uit drie groepen:

1°. Chirurgijns, die in alle vakken der heelkunde geëxamineerd waren en als het meest wetenschappelijk gedeelte van het gilde konden gelden. Zij mochten geen scheerbekkens uithangen, noch barbierswerk verrichten;

2°. Barbiers, die mochten scheren, aderlaten en tandentrekken. Het haarsnijden was hun verboden;

3°. Een groep, die zich meer met specialistisch werk bezighield, onder welke ook het verplegen en het uitvoeren van hygiënische maatregelen bij besmettelijke ziekten gebracht werd, zooals pestmeesters, pokmeesters, schurftmeesters, steensnijders, breuksnijders, kopzetters enz. Zij waren door de overlieden van het gilde geëxamineerd en mochten door „brieven, borden ofte teyckenen aen muren, poorten ofte andere plaetsen" het publiek kennis geven van hun bestaan.

Het bestuur, dat het gild vertegenwoordigde, bestond uit een deken, twee proefmeesters (examinatoren), van welke een tevens deken was, vier overlieden en een collegiemeester.

Men kende land- en zeechirurgijns. De eersten deden de „huisproef", de tweeden de „zeeproef". In een land van zeevaarders, waar dikwerf gebrek bestond aan geneeskundigen voor de koopvaardij, was in den regel aan de „zeeproef" gemakkelijker te voldoen dan aan de „huisproef". Wanneer men de landproef deed, moest men te Enkhuizen 12 gulden 10 stuivers storten, terwijl zij die de zeeproef deden, volstaan konden met het aanbieden van een „propre maeltijdt", indien zij althans geslaagd waren.

Op het examen moest de candidaat 3 lancetten klaar maken, aderlaten, de gewone plaatsen, waar men ader liet

aanwijzen, en verbanden leggen. Voorts kreeg hij zes weken om een reeks artikelen betreffende de heelkunde te bewerken. Aan den a.s. zeechirurgijn werden bijzondere hoofdstukken ter bewerking gegeven, bijv. over accidenten, die op zee meestal voorkomen, beenbreuken, ontwrichtingen, geschoten wonden, versterf van lichaamsdeelen enz.

Het toezicht, dat de gemeente liet houden op breuksnijders, staarlichters, steensnijders e. d. was bijzonder streng. Zoo moest te Amsterdam de steensnijder voor iedere operatie verlof hebben van de burgemeesters.

Soms was de operateur vóór zijne toelating in een stad verplicht zijn kundigheden „op een armen patiënt" te vertoonen. Zij waren verplicht ieder jaar een zekere som te storten, die te Enkhuizen 12 gulden bedroeg. Bij iedere operatie moesten de „stadsdoctor" en twee gildemeesters tegenwoordig zijn, die elk 8 stuivers van den operateur ontvingen, welke bovendien 12 stuivers in de gildekas moest storten.

De opleiding voor med. doctor vond plaats aan een der vele universiteiten, die toen ons land rijk was. Een toelatingsexamen werd in den aanvang niet vereischt. Men kende twee graden: dien van baccalaureus (candidaat) en dien van doctor. Alvorens men tot de promotie toegelaten werd, moest men voor de faculteit een examen afleggen (licentiatus, doctorandus). Om candidaat te worden, moest men tweemaal in het publiek disputeeren, waarna men een aphorisme van Hippocrates voor den senaat moest verklaren.

Het doctoraat verkreeg men door de behandeling van een voorgeschreven ziekte volgens Galenus en Hippocrates te verklaren. Hierna werd geopponeerd door de examinatoren. Voldeed men aan deze eischen, dan moest men in 't publiek een stelling verdedigen.

Dit alles gold voor den aanvang der 17e eeuw. De opleiding was toenmaals bijna geheel theoretisch. Spoedig werd de behoefte aan praktisch onderwijs gevoeld. Tot

voor korten tijd gold de meening, dat het eerste onderwijs aan het ziekbed hier te lande gegeven werd te Utrecht omstreeks 1636. Dr. Kroon vond evenwel in de Resolutiën van Curatoren te Leiden een stuk, gedateerd 4 Dec. 1591, van den volgenden inhoud:

D. D. in de medicijnen.

Op 't voorslagh omme de D. D. en de professoren in de medicijnen alhier te belasten mit de visitatiën van crancken ende siecken in de gasthuysen ende daertoe oock hare auditoores aen te leyden ende sulx in den medicynen ende 't gebruijk van dien t'harer meerder vorderinge te doen oeffenen, ende 't selve doende hun luyden opsicht van dien haare jaarlyxe wedden ter redelykheyt te verhoghen enz.

In dit stuk is dus wel degelijk sprake van klinisch onderwijs. Men gaat dus niet te ver, wanneer men aanneemt, dat in 't begin der 17e eeuw te Leiden onderwijs aan 't ziekbed gegeven werd.

In den regel waren het zonen van meer gegoede families, die zich naar de academie begaven, of zooals een tijdgenoot zeide „in dien tijd de kinderen niet in studie opgebracht zijn, dan door dié middelen hadden".

Soms ging aan de academische opleiding een leertijd bij een chirurgijn vooraf. Tulp, Solingen en Bidloo zijn chirurgijnsleerlingen geweest. Van Ruysch is bekend „dat hij sijne jonckheyt in de apothekerswinkel heeft besteed". De verloskundige Van Deventer promoveerde veel later.

Vele doctoren verwierven een buitenlandschen graad.

Wat de maatschappelijke welstand der doctoren betreft, de schaarsche gegevens (door het onderzoek der 17e eeuwsche notarisprotocollen zijn de gegevens zeer zeker te vermeerderen) hieromtrent spreken elkaar nog al tegen, hoewel men hierbij het tijdstip dient in aanmerking te nemen. De

l'Obel zegt o. a. (1614): „Sedert dat de Medicyns door pracht ende hooghmoet de compositien en Medicamenten verlaten hebben enz.", wat zeker niet op mindere gegoedheid wijst. En was Tulp niet de eerste arts, die in een karos zijn patiënten bezocht? „Was van groote Studie en bequaem, had de meeste practijk, zoodat vernoodsaekt was in eene koets te rijden, getrocken door een paert, hebbende onder syn huys op de Keyzersgraft, westzijde by de Westerkerck in de kelder plaets daertoe geprepereert", zegt zijn tijdgenoot de schepen Hans Bontemantel. Hij deed het evenwel slechts gedurende korten tijd.

Toch waren gevallen als Tulp en Ruysch uitzonderingen en spreken de persoonlijke meeningen elkander tegen. De le Boe Sylvius bijv. klaagde er over, dat de geneesheer ten onzent, om een bestaan te hebben, een menigte visites moet maken, terwijl het vak wel nergens zoo schraal beloond wordt als hier te lande.

Ook de medische doctoren waren vereenigd tot een collegium medicum of medico-pharmaceuticum, dat op de leest van een gilde geschoeid was.

Wat de geneeskundige hulp aangaat, in de grootere steden was hierin ruimschoots voorzien. In 1641 telde Amsterdam 58 medische doctoren en een nog veel grooter aantal chirurgijns. In 1630 bedroeg het aantal inwoners 115,249, zoodat op ± 2000 inwoners één med. doctor en naar schatting 2 à 3 chirurgijns en 2 apothekers voorkwamen. Ook in de kleinere steden vond men geneeskundige hulp in voldoende mate. In steden van ± 5000 inwoners vond men geregeld 1 à 2 med. doctoren en 2 of meer chirurgijns. Ongunstiger waren de toestanden op het platteland.

De militaire geneeskundige dienst werd in den regel eerst ingesteld, wanneer de oorlog verklaard was. In het

hoofdkwartier vond men meestal eenige geneesheeren, belast met het toezicht op de chirurgijns en barbiers der troepen. Wanneer men zich herinnert, dat zoowel Vesalius als Paré de troepen begeleidden als arts, dan mag men hieruit besluiten, dat de meest voortreffelijke krachten aangezocht werden tot dezen tijdelijken werkkring. Ten onzent was o. a. Prof. Bidloo (1649—1713) Generaal-Superintendant der civiele en militaire ziekenhuizen en tevens legerarts, terwijl Prof. Reinier Bontius (1576—1623) lijfarts der Prinsen van Oranje, deze op hunne legertochten verzelde.

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES

This book is due on the date indicated below, or at the expiration of a definite period after the date of borrowing, as provided by the library rules or by special arrangement with the Librarian in charge.

DATE BORROWED	DATE DUE	DATE BORROWED	DATE DUE
AUG 3 1 1949			

C28 (747) M100

COLUMBIA UNIVERSITY
0032255551

949.2 V519
Veen v.3
Uit onzen bloeitijd.
A. J. Barnouw
AUG 3 1 194[illegible]